

લેખોની અનુક્રમણિકા

(આસો ૧૮૮૦થી ફાગણ ૧૯૮૧)

પુસ્તક ૫		
અક્ષાળીઓનું ધર્મશુદ્ધ		કાન્ય વિષે કેટલુંક જૂનું અને નવું
સુમન્ત મહેતા:	૨૧૫	૨: ૨૪૧
અમદાવાદ મજુર મહામંડળ		કૃષિશિક્ષા
જીવશુદ્ધાસ કે. ચાંપાનેરીઆ:	૨૬૨	હુન્નરસી ધરમસી:
અસલ વતની કોમો—દુબળાઓ		ખાંડનો ઉદ્યોગ: ખેતી અને વિકાસ
અમૃતલાલ વિ. કપર:	૧૦૫	હુન્નરસી ધરમસી:
અસલ વતની કોમો—લીલો:	૨૫૮	ગુજરાતકાઠીઆવાડની સ્ત્રીકેળવણી(૧-૨-૩-૪-૫)
અસલદુકાર અને સમાજજીવન:		ચંદ્રલાલ કાશીરામ દવે: ૧૧૬, ૧૮૦, ૨૪૬, ૩૬૪,
દેશવપ્રસાદ દેસાઈ:	૨૧	[૪૬૭]
અસલદુકાર અને સમાજમુદારો		ગુજરાતી ભાષાની અભાષી કેટલીક ન્હાની બહેનો
સુમન્ત મહેતા:	૧૦	"કૃમળ": ૨૭૨
અલ્લિસો		ગુજરાતમાં આર્થિકસમાજ
જલવંતરાય કાપડીઆય કોકોર:	૩૩	સુમન્ત મહેતા:
આપણા ધર્મશાસ્ત્રી		'ગુરુ મોવિંદસિંહ' નો પરિચય
સુમન્ત મહેતા:	૧૬૧	રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાંડક:
આર્થિકસમાજની ભૂતકાળની કોવાઓ અને		ગ્રામી કાપો (લોકગીત)
ભાવિ કર્તવ્ય		શંપાદક: રા.:
રંગીલાસ મં. કાપડીઆ:	૨૬૩	ચિત્રપારંપર્ય
'કુલકુમર' (પ્રવેશ, જીસા અને જો)		અ. જ. ભટ્ટ:
નાનાલાલ દલપતરામ કવિ:	૩૫૭, ૪૩૨	જમનાનું પૂર
કંદલામમાં સ્ત્રીઓનો મોબો		દિરેક્ટ:
હુન્નરસી ધરમસી:	૩૦૨	જર્મન કવિ ગીટી (૧-૨)
કહો હું શું જોયું! (કાવ્ય)		હરિપ્રસાદ-વગ્નરાય દેસાઈ: ૧૧૦, ૧૭૪
ચિમ્મશિન:	૩૨૫	જ્વાળામુખી પર્વત ઉપર મુસાફરી
સ્વ. કાન્તનું આધ્યાત્મિક મંથન		સુમન્ત મહેતા:
કુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી:	૩૯૯	ગ્રામોત્તમાં વૈદકીય શિક્ષણ
કાપડનું અર્થ સ્વરૂપ		નાયુભાઈ દ. પટેલ:
પ્રેક્ષાનંદ:	૧	સંગનો જંગલો અને લીલો: ૧૬૦

તારકેશ્વર

મણિલાલ ન. કોણારી:

૨૦૮

દેશભક્ત સાવરકર (૨-૩)

રામચંદ્ર બળવત આપલે:

૫૮, ૧૨૮

કાશિપ્રકોપ

ધર્માનંદ કોળાણી:

૧૬૭

નોંધ: ૧૬, ૧૪૨, ૨૨૮, ૩૧૪, ૪૦૩, ૪૮૨

ન્યાયખાતામાં સુધારો

સુમન્ત મહેતા:

૨૮૬

પાટીદાર મહિલા સમાજ

સૌ. શારદા મહેતા:

૨૨૭

પૃથ્વી (કાવ્ય)

મુસિકાર:

૩૨૬

પુરતકપરિચય

૧૨, ૨૨૪, ૩૬૮, ૪૮૦

ફાઉન્ટેન

હરિપ્રસાદ મુનશી દેસાઈ:

૩૨૭

ફેડોરેન્સ

રમણલાલ દેસાઈ:

૩૮૮

બીજી પેઢાના તાલુકા બેકુલ પ્રજામંડળ પરિપત્ર

સુમન્ત મહેતા:

૨૭૩

બંગાળનાં ચાર નરરત્નો (૧-૨)

વિનાયક નંદશંકર મહેતા:

૧૩, ૧૩૮

ભાષ, બેન અને બનેવી

બાચુરાવ ગ. કોઠાર:

૪૨૨

ભીલોનો ઉદ્ધાર

સુમન્ત મહેતા:

૧૬૩

મહર્ષિ દયાનંદ અને ગુજરાત

આત્મારામજી પંડિત:

૨૮૯

મહર્ષિ દયાનંદ અને ઓળંગતિ

કુમારી સુમિત્રા દવાળજી મહેતા:

૩૧૨

મહર્ષિ દયાનંદનો ઉપદેશ અને આર્યસમાજની

નીતિ

મદનમોહન મોહ:

૩૦૨

મહર્ષિ સ્વામી દયાનંદ અને ગુજરાત

શાસ્ત્રી મણિશંકર પ્રાણશંકર શર્મા:

૨૦૩

મુંબઈ યુનિવર્સિટીનો સુધારો

સૌ. શારદા મહેતા:

૪૩

મહોદી બહેન (૨-૩-૪)

બીમજી હરજીવન સુધીલ:

૨૪, ૮૬, ૧૬૫

યૌવનની તાલીમ

ધંન્ડલાલ યાત્રિક:

રશીમન સાહિત્યનાં સીમાચિન્હો (૧)

વિશ્વરાવ કલ્યાણરાવ:

૪૫

લરકરી છાવણીમાં પંદર દિવસ

ગૈનિક:

૪૬

વડોદરાનો રાજ્યકારભાર (કેટલીક વર્ષો): ૯

વડોદરા રાજ્ય પ્રજામંડળ ખાસ બેઠક

સુમન્ત મહેતા:

૩૩૬

વર્ણવ્યવસ્થા અને મહર્ષિ દયાનંદ

શાસ્ત્રી રામગોપાળજી:

૩૦

ચક્રિની સાધના

ધંન્ડલાલ યાત્રિક:

૧૩

ચત્યાધરી મહર્ષિ દયાનંદ

શ્રી સ્વામીમુંદરલાલ:

૨૬

સમાજશાસ્ત્ર અને વેદમંત્ર

આત્મારામજી પંડિત:

૫

સરકારી નોંધનીની સંદર્ભતાનો ભેદ

દિવેશ:

૩૫

સાચો સંવાદ

દિવેશ:

૨૨

સ્થાપત્યનાં મૂળતત્ત્વો કે સ્થાપત્યતત્ત્વ તત્ત્વશાસ્ત્ર

ચમનન વિશ્વનાથ પાઠક:

૨૧

સ્વામીનો તાલીમ

સ્નેહરશ્મિ:

૪૫

સ્વતંત્રતા (કાવ્ય)

ચન્દ્રદત્ત ચીમનલાલ મહેતા:

૪૦૮

સ્વપ્નો

પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક:

૪૧

સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી

ભાષ પરમાનંદ:

૩૦

હવાઈ મુસાફરીમાં નકરમાત

સુમન્ત મહેતા:

૪૧

હિંદુ-મુસ્લીમ એકતાના ભંગનાં કારણો

આનંદપ્રિયજી પંડિત:

૫

શક્તિમુદ્રાશત્રુ દિગ્દર્શન

સુમન્ત મહેતા:

૮૧

લેખકોની અનુક્રમણિકા

અમૃતલાલ વિ. દુસરે		દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી	
અસત્ત વતની કોમો—દુર્ગલાઓ:	૧૦૫	સ્વ. કાન્તાનું ઔપચારિક મંથન:	૩૭૬
આત્મારામજી પંડિત		દિવેદ	
મહર્ષિ દયાનંદ અને ગુજરાત:	૨૮૯	જમનાનું પૂર:	૫૬
સમાજશાસ્ત્ર અને વૈદ્યમંત્ર:	૫૨	સરદારી નોકરીની સફળતાનો ભેદ:	૩૧૧
આનંદપ્રિયજી પંડિત		સાચો સંવાદ:	૨૨૧
દિંદુ—મુસ્લીમ ઓકતાના ભંગનાં કારણો:	૫૪	ધર્માતંદ્ર કોસંબી	
ઈન્દુલાલ ઝાઝિફ		દ્રષ્ટિપ્રકાશ:	૧૯૭
યૌવનની તાલીમ:	૨૧૭	નાથુભાઈ દ. પટેલ	
શક્તિની સોધના:	૧૩૫	જમનામો વૈદ્યીય શિક્ષણ:	૨૮૪
કુમળા		નંદાનાલાલ દલપતરામ દવિ	
ગુજરાતી ભાષાની અગત્યી કેટલીક નંદાની		ઈન્દુકુમાર (પ્રવેશ ૧લો અને ૨જો):	૩૫૭, ૪૩૨
કહેનો:	૨૭૨	ભાઈ પરમાનંદ	
કેશવપ્રસાદ દેસાઈ		સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી:	૩૦૮
અસહકાર અને સમાજજીવન:	૨૧	પ્રશાનંદ	
ગજનન વિદ્યનાથ પાઠક		કાવદાનું ખર્ચ સ્વરૂપ:	૧
સ્થાપત્યનાં મૂળતત્ત્વો કે સ્થાપત્યનું તત્ત્વશાસ્ત્ર:	૨૧૧	પ્રાણુજીવન વિદ્યનાથ પાઠક	
પંદુલાલ કાશીરામ દવે		સ્વનો:	૪૧૫
ગુજરાતશાસ્ત્રીઆવાહની સ્ત્રીકેળવણી (૧-૨-		બલવંતરાય કલ્યાણુરાય હાકોર	
૩-૪-૫): ૧૧૬, ૧૮૦, ૨૪૬, ૩૬૪, ૪૬૭		અહિસા:	૩૩
પદ્મવદન સ્ત્રીમનસાલ મહેતા		બાણુરાય ગ. હાકોર:	
સ્વતંત્રતા (શિષ્ય):	૪૦૯	ભાઈ, બેન અને બેનો:	૪૨૨
૪. જ. ભટ્ટ		લીમજી હરજીવન મુશીસ	
ચિત્રપરિચય:	૪૭૬	મોહી બહેન (૨-૩-૪):	૨૪, ૮૬, ૧૧૫
જયજીલાલ ક. ચાંપતેરીઆ		મણિલાલ દ. કોહારી	
અમદાવાદ મજૂર મહાજન:	૨૬૨	તારકેશ્વર:	૨૦૮
ગરસી ધરમસી		શાસ્ત્રી મણિશંકર પ્રાણશંકર શર્મા	
પ્રદ્યામર્ગ સ્ત્રીઓનો મોખો:	૨૦૨	મહર્ષિ સ્વામી દયાનંદ અને ગુજરાત:	૩૦૩
કૃષિક્ષણ:	૪૪૪	મંદનમોહન શેઠ	
ખાંડનો ઉલ્લેખ: બેની અને વિશાસ:	૬૧	મહર્ષિ દયાનંદનો ઉપદેશ અને આર્યસમાજની	
		નીતિ:	૩૦૨

મુસિકાર		શ્રી શ્યામમુંદરલાલ	
૫૧૧ (કાવ્ય):	૩૨૬	સત્યામલી મહર્ષિ દયાનંદ:	૬૬
કાવ્ય વિશે કેટલુંક જ્ઞાન અને નવું:	૨૪૧	મુમુક્ત મહેતા	૨૫૧
રમણલાલ દેસાઈ		અમ્રાળીગોનું ધર્મચુદ:	૨૧૫
કલોદેવસ:	૩૮૮	અમુદકાર અને સમાજસુધારા:	૧૦
રા. (સંપાદક)		આપણા ધર્મચાચો:	૧૬૧
ગેબી કાનો (લોકગીત):	૪૧૦	ગુજરાતમાં આર્યસમાજ:	૨૮૦
શાસ્ત્રી રામગોપાળજી		જ્ઞાનોમુખી પવિત્ર ઉપર મુસાફરી:	૩૧
વૃજ્યવ્યસ્યા અને મહર્ષિ જ્ઞાનંદ:	૩૬૦	ન્યાયખાતામાં સુધારા:	૨૮૧
રામચંદ્ર બગચેત આસ્વાસ		બીજી પેઢલાદ તાલુકા ખેડૂતો પ્રવ્રતમંડળ	
દેશભક્ત સાવરકર (૧-૩):	૫૮, ૧૨૮	પરિવહ:	૨૭૩
રામનારાયણ વિદ્યનંદ પોદક		બીકેનો ઉદ્ધાર:	૧૬૩
'ગુરુ ગોવિંદસિંહ'નો પરિચય:	૧૩૨	વડોદરા રાજ્ય પ્રવ્રતમંડળ ખાસ ખેડક:	૩૨૭
રંગીલદાસ મ. કાપરીઆ		હવાઈ મુસાફરીમાં અકસ્માત:	૪૧૧
આર્યસમાજની ભૂતકાળની સેવાઓ અને		ગાતસુધારાનું દિગ્દર્શન:	૮૧
ભાવિ કર્તવ્ય:	૨૮૩	કુમારી મુમિત્રા દયાળજી મહેતા	
વિજયરાય કુલ્યાણરાય		મહર્ષિ દયાનંદ અને સ્ત્રીજાતિ:	૩૧૨
રશીઅન સાહિત્યનાં સીમાચિન્હો (૧):	૪૫૭	સૈનિક	
વિનાયક નંદશંકર મહેતા		લશ્કરી જાવણીમાં પંદર દિવસ:	૪૧૧
જંગલોનાં ચાર નરેતનો (૧-૨):	૧૩, ૧૩૮	સ્નેહુદ્દિશ	
'ચિમ્મિશિન'		સ્પાઈનોની તાલીમ:	૪૫૨
કલો હું શું શોધું! (કાવ્ય):	૩૨૫	હરિપ્રસાદ ત્રજરાય દેસાઈ	
સૌ. શારદા મહેતા		જર્મન કવિ ગીટી (૧-૨):	૧૧૦, ૧૭૪
પાટીદાર મહિલા સમાજ:	૨૨૭	કાલિદાસ	૩૨૭
મુંગાઈ યુનિવર્સિટીનો સુધારા:	૪૩		

યુગધર્મ

પુસ્તક ૫

આરો. ૧૯૮૦

અંક ૧

કાયદાનું ખરું સ્વરૂપ

પ્રચલિત સંપ્રદાય પ્રમાણે રાત્ર, રાત્રાસલા કે ધર્વોપરી સત્તા (આવરેન) પ્રગળનોને જે આજ્ઞા કરે તે પ્રગળનોએ પાળવી જોઈએ. જો આજ્ઞા વ્યવહારમાં કાયદાકીયનું અનુસરણ જોઈએ તેમ ન થાય તો પ્રગળનો સર્વોપરી સત્તા કરાવે તે શિક્ષાને પાત્ર થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યેક રાત્રમાં આજ્ઞા પ્રવર્તે છે.

સર્વોપરી સત્તા પ્રગળનોને કે કોઈ અન્યને જવાબદાર નથી; કેવળ કૃપાથી પ્રગળનોને કંઈ દાદ સર્વોપરી સત્તા ભાવે આપે. પરંતુ પ્રગળનોને સર્વોપરી સત્તાધીશ સામે ન્યાય મેળવવા કંઈ કાયદાથી માર્ગ નથી. આ પ્રમાણે સર્વોપરી સત્તા કે રાત્રનો હક્કો (rights) હોવાનું માનવામાં આવે છે. પરંતુ હક્કોના પ્રમાણમાં કંઈ કાયદેસર ફરજ—જવાબદારીઓ (legal duties) માનવામાં આવતી નથી. વળી સર્વોપરી સત્તાના હક્ક અગાધિત માનવામાં આવે છે એટલે તેના હક્કની સીમા નથી. સમાજના કલ્યાણ માટે જે જે કરવું પડે તે સઘળું પ્રગળનો પાસે કરાવવા તેને હક્ક છે.

એક સમયે રાત્રના ઉપરી હક્ક માનવામાં આવતા; તે ધર્મી હક્કો અર્થાત્ત મમયમાં સમાજને—રાત્રને —રોટને પ્રાપ્ત થયા છે.

આસ્ટીન ને એના જેવા જુના વિચારના મંથકારોનું શિક્ષણ હિંદુસ્તાનની પાઠશાળાઓમાં પ્રચલિત છે અને એ જ દશિબિન્દુ વિદ્યાર્થીઓના મન ઉપર આમહૂંવત્ક સાવવામાં આવે છે.

યુરોપના મહાયુદ્ધના સમય પહેલાં હીઓપુલીન, લાર્ડી ઇ. મંથકારો આ પદ્ધતિ સ્વીકારતા નહોતા પરંતુ કાયદાની મીમાંસા અન્ય રીતે કરતા આવ્યા છે. તેઓ જનસમાજનાં વિધિવિધ અંગેને સ્વીકારે છે. દ્રવ્ય સંપત્તિ, પેસાવાળા, મલુરવર્ગ, કારીગરવર્ગ, અવરથાપક, કારીગરીઓ, ખેડુતવર્ગ, કારખાનાંવાળા, ધન્યાદિ અને આ લિખ લિખ અંગેની પરસ્પર અસર સારી કે ખોટી થાય છે એ વાત પણ સ્વીકારે છે. આ સર્વે અંગ્રજૂત પ્રગળનોની સુવ્યવસ્થિત સંઘટના કરવામાં એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે રાત્રનો ધર્મ શો છે? મરકાર કાયદા પ્રસિદ્ધ કરે છે, એટલે લોકકલ્યાણના માર્ગે વ્યક્ત કરે છે. સમાજશ્રેય શી રીતે સાધવું તેના રસ્તા જાનાવે છે. આ પ્રમાણે કાયદા એ લોકકલ્યાણ કે સમાજશ્રેયનાં માર્ગદર્શક વિધિ—આજ્ઞા છે.

આ પ્રમાણે કાયદા ઘડવામાં આવે છે તેમાં આ જનકલ્યાણની માર્ગદર્શક આજ્ઞાઓ મોઝ ભાષામાં લોકની જાણ માટે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. મરકારે

અથવા વાળ્યે આ માટે કેટલાક મિહાંતો સ્વીકારવા જ નોંધ્યો.

પ્રત્યેક વ્યક્તિને પોતાનો અનુકૂળ સાધવામાં કંઈ અડચણ નહીં નોંધ્યો નહિ, માત્ર એક વ્યક્તિના સ્વતંત્ર વર્તનથી ધતર વ્યક્તિના પિકાસમાં હરકત ન આવે તેટલે દરબજે સ્વતંત્રતા ઉપર અંકુશ રહેવો નોંધ્યો.

પ્રત્યેક વ્યક્તિને વિચારની, કેળવણીની ને ધર્મની સ્વતંત્રતા હોયી નોંધ્યો.

વ્યક્તિ અને સમાજના વિદ્વાસ માટે અનુકૂળ પરિસ્થિતિ રાખવી નોંધ્યો. પ્રત્યેક અનુધ્યને પોતાની વૃદ્ધિના માર્ગે વિષે ખાતરી થાય એવા અનુકૂળ સંયોગો સરકારે કરી આપવા નોંધ્યો.

સામાન્ય કે વ્યક્તિની વાસ્તવિક ઉન્નતિને અપકારક, સ્વચ્છંદી આચરણો નિષેધ કરવો નોંધ્યો. એક ધીમ પ્રતિ કર્તવ્ય કર્મ કરાવવાં નોંધ્યો.

આ પ્રમાણે કરવામાં સરકાર નિઃશંક રાખે તો છેવટ સરકારની સામે થઈ તે સરકારને નષ્ટ કરી અનુકૂળ સત્તા ઉત્પન્ન કરવાનો જનસમાજને હક્ક આપવાપ રહે છે.

અનુભવથી સમજાય છે કે સંસારમાં પ્રત્યેકને કર્તવ્ય કરવાનું હોય છે. પ્રત્યેક પોતાનો વિદ્વાસ કરવા પ્રેશાય છે. આવા વિધિવિધ અંગોની એકધીમ પ્રતિની કૃતિથી સંસારની ધટના ચાલે છે. આ પ્રમાણે એક ધીમના ધર્મના—કર્તવ્યના વર્તનના નિયંત્રણે જ જન-સમાજના કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગે હોવાથી કાયદા ગણાય છે. સરકારનો—રાજનો—ધર્મ એ ક્રેય સાધવાનો છે. આ પ્રમાણે સરકાર કાયદાને—ધર્મને આધીન છે. રાજ એ એક સાધન માત્ર છે. રાજ એ અંતિમ લક્ષ્ય (final end) નથી. સમય અનુસાર અંતિમ કર્તવ્ય સાધવાના માર્ગમાં ફેરફાર કરવો પડે છે. રાજની સર્વોપરી સત્તા આ લેખકે સ્વીકારતા નથી.

પ્રત્યેકને સંસારમાં પોતાની ગિયતિ પ્રમાણે કર્તવ્યકર્મ કરવાનું હોય છે; કંઈ કંઈ ભાગ લગવવાનો હોય છે; કંઈ કંઈ ફલ કરવાનું હોય છે; એ કર્તવ્ય કર્મ કરવાની પ્રત્યેકની ફરજ છે. આ ક્રેય—અનુકૂળ પ્રાપ્ત કરવા માટે જ સરકારની—રાજની આવશ્યકતા છે. આ પ્રમાણે રાજનું કર્તવ્ય સાર્વજનિક, કેટલાક સાર્વજનિક જરૂરીઆતો

પુરી પાડવાનું હોય છે. દિનપ્રતિદિન આ જરૂરીઆતો વધતી જાય છે, જુદા જુદા પ્રકારની થાય છે અને વિશેષ આવશ્યક થાય છે. ધારા—એકટથી આવું કર્તવ્ય પ્રસિદ્ધ થાય છે; સાર્વજનિક જરૂરીઆત અમુક પ્રકારે, અમુક માર્ગે પુરી પાડવામાં આવશે એમ નક્કી કરવામાં આવે છે.

રાજકારભારીઓનાં કૃત્યો આ ધારાધોરણોને હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે જ હોય છે. આ પ્રમાણે પ્રજાજનની માફક રાજ—સરકાર ધર્મને—કાયદાને આધીન છે. આ પ્રમાણે સરકાર રાજ્યનાં કૃત્યો માટે સંપૂર્ણ જવાબદાર છે.

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે સરકાર સર્વોપરી સત્તા નથી. સરકારનાં કૃત્યથી સમાજનું ક્રેય સધાય તો જ તે કૃત્ય વાસ્તવિક છે. સરકારનું કૃત્ય સાફ છે કે નરમું છે એના નિષ્પન્ન સમાજનું ક્રેય જ કૃત્યથી સધાય છે કે નહિ તેના ઉપરથી નક્કી થઈ શકે છે.

વિવેકશુદ્ધિ પ્રજાજનની વિધિવિધ પ્રકારની શારીરિક, માનસિક, નૈતિક કે આધ્યાત્મિક જરૂરીઆતો અમુક સરકારના કૃત્યથી વિશેષ રીતે પુરી પડી શકે છે કે તે કૃત્યથી તેમાં દખલ થાય છે તેના ખાસ વિચારપૂર્વક નિર્ણય કરવો નોંધ્યો. જે તે પ્રકારની જરૂરીઆત પુરી પાડવાની પદ્ધતિને ક્ષતવ્રતા રહેવી નોંધ્યો અને તે પ્રકારે તે તે વિષેના નિષ્પદી નિષ્ણોત્તાની સલાહથી નક્કી થયો નોંધ્યો.

આ પ્રમાણે ક્રેય કેવોશુશન (ક્રાન્સનાં રાજકીય પરિવર્તન) ના સમયે બે સિદ્ધાંતો સ્વીકારવામાં આવ્યા હતા. એક તો પ્રથમ, રાજ બે ધરથી અંશથી પૂર્ણ ગણાતા હતા અને તેથી સર્વોપરી સત્તાના ધારણ કરનાર તરીકે પ્રજાજનના આદરલાવને પાત્ર ગણાતા હતા, તેને ખટલે જનસમાજ તે ધરથી સર્વોપરી સત્તાથી વિશુષિત મનાવા લાગ્યો. અને બીજો સિદ્ધાંત એવો સ્વીકારવામાં આવ્યો કે પ્રત્યેક વ્યક્તિના નૈમજિદ જનમસિદ્ધ હક્કો છે. તે હક્કો કગારથી બીજાને આપી શકાય તેમ નથી તેમ જ બેગવટથી વ્યક્તિના તે હક્કો નષ્ટ થઈ શકે તેમ નથી. આ બે સિદ્ધાંતો એકધીમથી વિરૂદ્ધ હોઈ એકધીમની મર્યાદા આંકે છે. જનસમાજ—રાજની લેખતા સ્વીકારવામાં આવે છે ને તેના હક્ક પ્રજાજનોથી વિશેષ ગણાય છે.

આ પ્રજાજનોની દખ્ખા વર લાવવા માટે સરકાર એ એક પ્રતિનિધિ ગણાય છે. તે પ્રજાજનોને આત્મા-પત્રોથી સંગમમાં મળે છે.

પ્રગ્નજનીના હક્કના રક્ષણ માટે જ રાજની સ્થાપના થયેલી હોય છે. તેથી જ ઉકલેરેશન ઓફ રાઈટ્સ (હક્કોના પ્રતિપાદનના લેખ) ખી કલ્પમમા સ્પષ્ટ જણાવવામાં આવ્યું હતું કે “રાજકીય સમ્બંધનો હેતુ મનુષ્યના જન્મમિદ્ અને અન્યાય (લાઇ રાકય નદિ) ઓવા હક્કોનું રક્ષણ કરવાનો છે.” તેથી જ સરકાર બંધારના દુરમનોથી રક્ષણ કરવા માટે લશ્કરની અને આંતરિક શાંતિ માટે પોલિસની ગોળના કરે છે. રાજ ને પ્રગ્નજનની તેમ જ પ્રગ્નજન અને પ્રગ્નજન વચ્ચેની તકરારોના નીકાલ માટે લાયક અને ન્યાયના પંથમાંથી ચંચે નદિ એવાં અડગ ન્યાયમંદિરો—કોર્ટો સ્થાપે છે. આવી રીતની પ્રજાસિક્ષા એ કેવળ ખોટો ભાસ, ખોટી કલ્પના છે.

વાસ્તવિક રીતે ફેટલીક વ્યક્તિઓની ઈચ્છા સરકાર પ્રદર્શિત કરે છે. અને જે ઇસમોએ એ માર્ગને સ્વીકારતા ન હોય તેમની વિકૃત સમજાણના ઉપયોગથી તેમને માન્ય ન હોય તેવા કાયદાને સરજી થવાની ફરજ પાડવાનો કંઈક દરજ્જો નથી.

આ પ્રમાણે કસોના સોશીયલ કો-ટ્રેક્ટ-પ્રગ-
સંધના કરાર-ની વિચારદર્શી ધણી લોકોએ રાજકીય
બાધક તરીકે સ્વીકારી છે; તે કન્ય રેવાશુભનના
પ્રવર્તકોની માગદર્શિકા યદ્ય પરી હતી તો પણ તે
માન્ય યદ્ય રહે તેવી નથી.

તેને નામે—સુધારાને નામે મૂશાખમાં રાખ્યોને
બદલે અમુક કુળોએ કે અમુક મંડલોએ, મહાન
બ્યક્તિઓએ કે સત્તાના લોભી કારભારીઓએ બદલા
બદલાવી ચલાવી છે. તો ષષ્ઠ પ્રગલ્ભોને નવિન બેરીઓથી
સત્તાના બેળોઓના યુવામ બનાવેલા છે. વારત્તવિક
પરિસ્થિતિમાં કમળા, વચ્ચેના પંડેરવી, જાણી શકાય તેવા
પ્રગલ્ભોની જગ્યા દરજ્જે બદલીઆતો ને સામર્થ્યો
પુરી પારી તેમનું એક સાધવામાં અનુકૂળતા કરી આપે
તેટલે દરજ્જે તેમને રાજ કરવાની સત્તા છે. બીજા
રીતે સરકારના કૃત્યોને કંઈ ખાસ ગળ હોઈ શકે
નહિ, તેમ જ તે કૃત્યોની કંઈ કીમત નથી.

આ પ્રમાણે સર્વોપરી સત્તાને હાથે નહિ, પણ
માર્ગદર્શનકર સેવા કરવાના ગુણને હાથે જ રાજ કે
સરકાર આપરને પાત્ર છે. સરકાર આપણા કરનાર
સર્વોપરી સત્તા નથી; પરંતુ પ્રત્યક્ષતરી સેવા કરનાર
અગ્રિમોલો સમૂહ છે. અને જે સત્તા તેમની પાસે

આ પ્રમાણે અર્વાચીન રાજનો પાયો પ્રગ્નજનોની સેવા જ છે. પ્રગ્નજનોની સર્વોપરી સત્તા હતી તે તેમની સેવા માટે રાજ કે મહારાજાઓને પ્રગ્નના પ્રતિનિધિ—સેવક તરીકે મળેલી. પ્રગ્નજન પોતાની મીઠકત ઉપર માલ્લખી ધરાવે છે તે મીઠકતનો પોતે ઉપભોગ કરે છે, ખીજને તે ઉપરનું સ્વત્વાર્પણ આપે છે, ને મરણ પછી તેના વારસેને તે મીઠકત વારસામાં મળે છે. તે જ પ્રમાણે સિધ્ધિ સમયમાં રાજાઓ પોતે પ્રગ્નના સેવક હોવાની વાત બૂલી જઈને પોતે પોતાને માલીક માનવા લાગ્યા. પરિણામે રાજ્યને પોતાની જાપોતી મીઠકત માનવા લાગ્યા, પોતાને જ સર્વોપરી સત્તાધારી માની સ્વેને આઠા કરવાને પોતાનો હક માનવા લાગ્યા. પરિણામે યુરોપમાં તેમ જ ઐશીઆમાં પોતે ગમે તેવો પોતાની મીઠકત તરીકે ઉપયોગ કરવા લાગ્યા ને રાજ્યશૈને વારસામાં આપવા લાગ્યા. રાજની સત્તાની મંદતાને લીધે પ્રગ્ન કે પ્રગ્નના નામે કરતાધારવતા અમલદારો રાજની પેઢે જ રાજ્યોનો મીઠકત તરીકે ઉપભોગ કરવા લાગ્યા.

પરંતુ હાલમાં દરેક પ્રજાનો પોતાનું શ્રેષ્ઠ સાધવાને
અનુકૂળ રાજ્યપદ્ધતિ ધારણ કરવાનો હક્ક સ્વીકારવામાં
આવે છે. સ્વીઝોના કે બાળકોના પણ અક્રિયત
સંઘના હક્ક સ્વીકારવામાં આવે છે. એક પ્રજાની
બીજી પ્રજા પર તેની મરજી વિરૂદ્ધ કેવળ બળના
પ્રતાપે રાજ કરવાની સત્તા સ્વીકારવામાં આવતી નથી.
અને એક બીજી પ્રજાનો ધર્મ વસુધા કૌવિન્દુકમ્
—એ મૂલ અનુસાર એક બીજા પ્રતિ પ્રેમ ને આદરથી
પરસ્પરના કલ્યાણના માર્ગે મદદ કરવા તત્પર રહેવાનો
ધર્મ સ્વીકારવામાં આવે છે, તે સમયમાં માતૈકીના હક્કની
નિચારકૌણી નિર્ણય થતી જાય છે. એ વાત ખરી
છે કે યુરોપના પ્રદેશોમાં રાજ્યની સર્વોપરી સત્તા સાથે
અક્રિયની સ્વતંત્રતા સ્વીકારવામાં આવતી, તો પણ સુદી
કાદેલા સલામતોની પાસેમિન્ટનો પણ કંઈ વિશેષ અર્થ
નથી; કારણ કે પાસેમિન્ટના કે કાયદા કરનાર સંઘના
સલામતો પ્રગ્નએ સુદી કાયદા હોય તો પણ નેષન્ટ
રોક પેડીઓના કાયરકટરો—આસકોની પેડે છુટા છવાયા
સલામતોના કંઈ ધડો હોતો નથી; અને સુટણીના
નિષ્ક્રોમાં જ્યો અજાણે રાજેડી પારીઓથી પ્રગ્નનનો
પરો અવાજ રણુ થઈ શકતો નથી, અથવા સુટણીની
પદ્ધતિમાં ક્રેટ પકિના પ્રગ્નન કરતાં ધાંધણીઓ

(૪) કરારો પણ કાયદા પ્રમાણે બંધનકારક થાય છે. હાલ પણ ઇંગ્લાંડમાં કિંગ ઇન પાર્લામેન્ટ—પાર્લામેન્ટની સંમતિથી રાજ્યએ કરેલાં કૃત્યો માટે સરકારની જવાબદારી ઉત્પન્ન થતી નથી. માત્ર સંસ્થાએ કરેલા કાયદા તેમના બંધારણના કાયદા વિરૂદ્ધ છે કે કેમ તેનો નિર્ણય ત્રિપી કાઉન્સિલ કરે છે. અમેરિકામાં પસાર થયેલા કાયદા બંધારણના કાયદા વિરૂદ્ધ છે કે કેમ અને યોગ્ય અધિકારથી થયેલા છે કે કેમ એ વાતનો સુપ્રિમ કોર્ટ—નરિટ અદાલત નિર્ણય કરી શકે છે.

ફ્રાન્સમાં પસાર થયેલા કાયદો કાયદેસર છે કે કેમ એનો નિર્ણય કરવાની કોર્ષ પણ કોર્ટને શક્તિ નથી; અથવા તે કારણથી તેનો અમલ કરવા કોર્ષ પણ કોર્ટ ના પાડી શકતી નથી.

પરંતુ આપા કાયદાનો ફરી વિચાર ચવાની પદ્ધતિનો કંઈ અંશે સ્વીકાર કરવા તરફ વલણ જણાય છે. અને એ વલણને ફ્રાંસની વડી અદાલત (સુપ્રિમ કોર્ટ), પ્રેસિડેન્ટ બાથેલેમી, મિ. હોરીઓ, ઇત્યાદિ લેખકો અનુકૂળ છે.

જર્મનીમાં પણ ઘણા કાયદાના નિષ્ણતો કાયદાના કાયદેસરપણાનો કોર્ટથી નિર્ણય કરવાની તરફેણમાં છે એમ પ્રો. લુથાન્ડ જણાવે છે. અને નવિન બંધારણમાં તો તે માટે સ્પષ્ટ મોજના કર્યાં પણ સમગ્ર છે. હાલના સમયમાં યુરોપના ઇતર દેશોમાં અને ટુર્કીમાં પણ આ વલણ સ્વીકારવામાં આવતું જાય છે.

યુનિવર્સિટીઓ, પંચાયતો, યુનિવર્સિટી, સ્ટેટ એકસ્ટ્રેન્સ વગેરે બોર્ડોના નિયમથી પણ કતબના પ્રદેશ પ્રમાણે લિવલિવ નિયમો કરવાની સત્તા ધરાવે છે. અને પોતાના અંગથી કરવાની સેવામાં નિયમન માટે મારાનિયમ પડે છે.

સ્વતંત્ર રાજ્યાઓને પોતાનું બજેટ અને કાર્યક્રમ હોય છે. તેઓ સ્વસત્તા કાયદાથી સ્વીકારેલી ગંર્યાઓ છે, અને પોતાનો કાયદો કરવા હકુમત બોગવે છે. તેમના નિયમોનો હેતુ, તેમના બંધારણ અને કર્તવ્ય-કર્મની વ્યવસ્થા અને ગણાંદા માટે જ છે. આ પ્રમાણે કાયદો રાજ્યનાથી જ પ્રતિપાદિત થવો જોઈએ એમ કંઈ નથી. પ્રગતીય કાયદાથી ગંર્યાનો કાયદો સિદ્ધ હોય છે.

ગંર્યાને સમાજસેવા કરવાની શક્તિ છે. અને તે તેના અવધાન દ્વારા તેની શક્તિને સમાજસેવામાં

ઉપયોગ કરે છે. તેમની શક્તિની મર્યાદા પણ તે જ નિયમોથી નિશ્ચિત થાય છે. આ પ્રમાણે કાયદો વિષેના જુના વિચારો ચક્ષિત થયેલા સમગ્ર છે. સરકારને કાયદો પ્રગતી જરૂરીઆત પુરી પાડે છે. અને અર્વાચીન સમાજનાં અંગોના પરસ્પર સહકાર ને સહાયની સુવ્યવસ્થા કરી આપે છે, આ પ્રમાણે કાયદો જેટલે અંશે સમાજની સેવા કરે છે તેટલે જ અંશે તે કાયદો સમાજને પાત્ર છે.

સર્વોપરી સત્તાની આત્મા એ જ કાયદો, એવા કાયદાના વિચારથી રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચે કરાર હોવાથી કાયદા બંધનકારક છે એ વિચાર વિરૂદ્ધ છે. સર્વ પ્રજાએ રાજ્ય બેઠે કરાર કર્યો કે રાજ્યનો તથા તેનો સહાયક વગેરે નિલાય પ્રજાએ કરવો. અને રાજ્યને પોતાની પાસે યોગ્ય અમલદારો રાખી લેણાં હુકમોનાથી રક્ષણ કરવું, અને લારથી લેણાંની અંદરઅંદર હક તથા ધર્મો પાળવાને શાન્તિ જળવવી એ કરારાત્મક રાજસાવનાનો વિચાર છે. તે વિચારશ્રેણિ પણ રાજ્ય આત્મા તે જ કાયદો એ તત્વથી કંઈક અંશે વિરૂદ્ધ છે.

વળી ખાનગી ઇસમ પ્રગતી જરૂરીઆત પુરી પાડવા કરાર કરે છે. રેલ્વે, ઇલેક્ટ્રિક કંપનીઓ, ઇત્યાદિ અને તે માટે તે સાર્વજનિક જરૂરીઆત કેવી રીતે પુરી પાડવી, પ્રજાઓને શું શું કરવું અને કંટ્રાક્ટર કે કંપનીઓ શું શું કરવું ને તે મંડળ કે તેનાં વિધિવિધ અંગોએ સી રીતે પોતાનો ધર્મ પાળવો ને સમાજસેવા કરવી તે માટે પણ કાયદો ધડવામાં આવે છે. આથી રીતે જ કાયદાઓ સાર્વજનિક જરૂરીઆત પુરી પાડવાની વ્યવસ્થા માટે અને સમાજસેવા માટે ધડાય છે.

રાજ્યઆત્માત્મક કાયદાના વિચાર અનુસાર સરકારી અમલદારનું મૂળ સર્વોપરી સત્તાના સ્તરે કે પ્રતિનિધિ તરીકે ગણાય છે. ને પરિણામે રાજ્યની પેટે જવાબદારીમાંથી નીકળી જવા માગે છે.

પ્રજાસેવાત્મક કાયદાના વિચાર પ્રમાણે દરેક અમલદારનું કૃત્ય સામાજિક કલ્યાણ માટે છે કે નહિ અને સામાજિક કલ્યાણ હક્કમાં રાખી સેવાની શુદ્ધ શુદ્ધિથી કરેલું છે કે કેમ એટલે જ પ્રજા વિચારવાનો હેતુ છે. તે પ્રમાણે ન હોય તો તે પ્રજાને જ જવાબદાર છે. ને એક પ્રજાજન પીત્ત પ્રજાજનને તેણે પોતાનું મૂળ બચાવે રહ્યું ન હોય કે વળતું કંઈ હોય તે માટે જવાબદાર ગણે. તે તેની પાસેથી

નુકસાની લે છે. તે જ પ્રમાણે અમલદારને જવાબદાર ગણી શકે છે અને નુકસાની માગી શકે છે.

ખીજે કોઈ ઉદ્દેશ અમલદારને હોય તો તે તેની સત્તાનો દુરુપયોગ જ છે. ને ઉદ્દેશ સાચો હોય પરંતુ તેની સત્તાની બહાર હોય તો પણ તે સત્તાનો દુરુપયોગ જ ગણાય. આ પ્રમાણે અમલદારના કાર્યમાં હેતુ અને સામાજિક સેવા એ વિશેષતઃ લક્ષ્યમાં લેવાં જોઈએ. પબ્લિક (નહેર) અને ખાનગી કાયદાનું વલણ કરારનો પ્રદેશ સંકુચિત કરવાનું હોય છે અને તેને બદલે સમાજની સેવા કાયદે એવી એકદેશીય યોજનાઓ તરફ હોય છે. આ એક બાબતે કાયદા સમાજસેવાત્મક હોવાનું જ પરિણામ છે અને ખીજી બાબત કાયદાના ઉદ્દેશની વધતી જતી અગત્યને અંગે છે.

આ પ્રમાણે કાયદો અમુક પ્રકારની સામાજિક સેવા ઉત્પન્ન કરે છે, વ્યવસ્થિત કરે છે અને પુરી પાડે છે. દરેક કારોબારી કૃતિ, અમલદારનું વ્યક્તિવિશિષ્ટ કૃત્ય સમાજની સેવા કરવા માટે જ હોતું જોઈએ અને તે કાયદાને અનુસાર કરતું જોઈએ. આ પ્રમાણે તેની દુરુપયોગ કે વર્જન ને તે વ્યક્તિની જવાબદારી ઉત્પન્ન કરે છે; અને દરેક કૃત્ય અદાલતોની સત્તાને આધીન હોતું જોઈએ અને પ્રવૃત્તિ અમલદારનાં કૃત્ય વિરૂદ્ધ ન્યાય મળવા સરળ બિનખર્ચાળ માર્ગ હોવો જોઈએ.

ક્રાન્સમાં ત્રીસ દોકડા (લગભગ પાંચ આના) ના રોકમ ઉપર પ્રેસિડન્ટથી તે પટવાળા સુધીના સરકારી અમલદારો વિરૂદ્ધ દાદ સારામાં સારા સાત ન્યાયાધીશોની અદાલતથી મળે છે. માવ દેશપરદેશના ક્ષેત્રોનાં રાજદ્વારી (ડિપ્લોમેટિક) કૃત્યો જાનલ રાખેલાં છે.

સરકારના નામથી કરેલાં કૃત્યો માટે સરકાર જવાબદાર છે ?

રાજઆત્મક કાયદાના વિચાર પ્રમાણે સર્વોપરી સત્તા, રાજ્ય, રાજ્ય, પ્રજા જવાબદાર થઈ શકે નહિ; માત્ર અમલદારને જ કંઈક અંશે કુદ છલ્લિના વર્તન માટે જવાબદાર ગણવામાં આવે છે. સર્વોપરી સત્તા-સરકાર અને ખીનજવાબદારી એ એ વિચારમાં આવર્યક વિચારો છે. અમલદારો પણ સરકારના પ્રતિનિધિ છે, રાજ્યના અંગ છે, માટે તે પણ જવાબદાર ગણી શકાય નહિ એવું પરિણામ આવે છે; પણ સામાજિક સેવાત્મક કાયદાની વિચારદૃષ્ટિએ જોતાં પ્રત્યેક અમલ-

દાર પોતાના કૃત્ય માટે જવાબદાર છે તે જ પ્રમાણે રાજ્ય, રાજ્ય કે પ્રજા પણ મુખ્ય (પ્રિન્સિપલ) તરીકે જવાબદાર ગણાવાં જોઈએ.

ખાનગી ઇસમો કે કંપનીના સાર્વજનિક હિત વિરૂદ્ધ ન હોય એવા ધંધાને નુકસાનસ્ત્રી, ધારા-સભાના કાયદા અને કૃત્યો માટે વળતર આપવામાં આવે છે.

ક્રાન્સમાં (ફોજદારી કાયદાની ક. ૪૪૬) કોઈ આરોપીને નીચલી અદાલતે શિક્ષા કરી હોય, અને વિવાદમાં તે નિર્દોષ માણ્ય પડે તો તેની અરજ ઉપરથી વિવાદ અદાલત નુકસાની અપાવે છે; અને ખાનગી ઇસમો વિરૂદ્ધ વિવાદ હોય તો તે ખાનગી કક્ષમ આપે છે; તે સરકારી અમલદાર વિરૂદ્ધ ક્યાંદ હોય તો રાજ્ય તે નુકસાન આપે છે. સરકાર તે લિન લિન પ્રકારની રાજ્યની ધતી સામાજિક સેવાના ખાતાંથી બનેલી છે, અને તે સર્વના કલ્યાણ માટે છે. ને આ સાર્વજનિક સેવાથી કોઈ વ્યક્તિને વિશેષ નુકસાન થતું હોય તો સરકારની ત્રીભેરીએ તે બોલે સહન કરવો જોઈએ. ખોટી રીતે ખાનગી ઇસમોને પકડવામાં આવે, તેમને કેદમાં રાખવામાં આવે, અદાલત જતીન ઉપર છોડવા ના પાડે કે શિક્ષા કરે, પરંતુ વિવાદ અદાલતથી તેઓ ઉવટ નિર્દોષ કરે તો રાજ્યે તેમને પૂરતી નુકસાની આપવી જ જોઈએ; એવી જવાબદારી સરકાર માથે ન હોય ત્યાં વ્યક્તિઓને કેવો કેવો ત્રાસ થાય છે તે સુવિદિત છે. રાજ્ય ગોઠવેને ગેર-વ્યાજબી રીતે તોફારીમાંથી કાઢી મૂકે, તે માટે પણ તેને માથે જવાબદારી રહેવી જોઈએ. વેળી ખાનગી કક્ષમને કોઈ હોય કે ફોજદારી ન હોય તે સરકારી અમલદારમાં હોય છે, એમ અનુમાન કરતું જોઈએ. સરકાર અમલદારોનાં કૃત્ય માટે જવાબદાર ગણાવી જોઈએ; તે જ પ્રમાણે તેમણે કરેલા કાયદાનુલો, ધારા કે નિયમો માટે પણ જવાબદાર ગણાવી જ જોઈએ.

અમલદારની પોતાની જવાબદારી કેટલે અંશે ગણવી જોઈએ ? ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે રાજઆત્મક કાયદો વિચારની દૃષ્ટિએ અમલદાર પોતે રાજ્યના પ્રતિનિધિ તરીકે જવાબદાર થઈ શકે નહિ. ઉલટું રાજ્યને ઇચ્છી અંશે ગણવામાં આવે કે સમાજ પરમેશ્વરી સત્તાનું પાત્ર ગણવામાં આવે તે પ્રમાણે પોતે પણ તેમના પ્રતિનિધિ તરીકે ક્રેક પુરુષમાં ખપવા માગે છે. ને કાયદા

કાનુન તેને હાથે કરવાના હોવાથી પોતાના શિર ઉપર-
થી સર્વ જ્ઞાતિદારી દૂર કરવા યત્ન કરે છે. હવે
સામાજિક સેવાત્મક કાયદાના વિચારની દૃષ્ટિએ તો અમલ-
દાર એ સામાન્ય પ્રજાની માફક કાયદાને આધીન છે.
રાજા, રાજ, પ્રજા, કે સરકાર પણ આધીન છે.
વિશેષતઃ અમલદાર સેવક હોવાથી ને પ્રજાજનો તેના
નિર્વાહ કરનાર હોવાથી તેણે પ્રજાજનો પ્રતિ સેવકની
દૃષ્ટિએ અદ્ય રાખવી જોઈએ; અને જેથી રીતે ધતર
સેવકા સંપિંદું કામ ન કરે કે તે કરવામાં
પ્રમાદ કરે કે દુરુપયોગ કરે તે માટે શિક્ષાને તથા
નુકસાની ભરવાને પાત્ર થાય છે, તે જ પ્રમાણે
દરેક અમલદાર (પ્રધાન, અમાત્ય, ઈ. થી માંડીને પટા-
વાળા સુધી) જવાબદાર ગણાવે જ જોઈએ; અને
પરિણામે પ્રધાનો, યોધસરોય, ગવર્નર, કે કાઉન્સિલરો
કે અમલદારોને જવાબદારીમાંથી બાનધ રાખવા કે
દીવાની અદાલતોની સત્તામાંથી સુક્ત રાખવા માટે
જે કાયદા કાનુનો હોય તે રદ કરવા જોઈએ; ને પ્રજા-
જનોની સ્વતંત્રતા ઉપર અંકુશ રાખનારા, ને સામાન્ય
અદાલતોની હકુમતથી ખાતલ કરનારા સંજ્ઞા
કાયદા કાનુનો નિરર્થક ગણાવા જોઈએ. તેમ જ તેમને
જવાબા પમાર, મુશાહિરા, મકાનો કે ધતર ભવાજમ
તેજે જે તે અમલદારને પ્રજાની સેવા કરવા માટે જોટલાં
આવશ્યક હોય તેટલાં જ રાખવાં જોઈએ; બાકીના
સહેનશાહી દૃષ્ટિથી રાજઆસાત્મક કાયદા વિચારની
દૃષ્ટિએ રાખેલા સંજ્ઞા અર્થ નામભરુ કરવા જોઈએ,
ને આડંબરનાં ચિહ્નો દૂર કરવાં જોઈએ.

પ્રેસિડન્ટ કલેમ્સોએ ૧૯૦૩માં સેનેટર તરીકે
ભાર મકાને જણાવું હતું કે પ્રજાજનોની સ્વતંત્રતાની
ખાત્રી (ગેરન્ડી) ખાતર ન્યાયાધીશોને પણ સારાસારનો
વિચાર કરી જવાબદાર ગણવા જ જોઈએ. પરિણામે
ધારભારી, કે અદાલતોના અમલદારો પોતાની સત્તાને
અંગે ખાનગી ઇસમોને ગેરઆજબી જે જે નુકસાન
કરે તે માટે જવાબદાર ગણવા જોઈએ. તેથી
રાજ્યના કોઈ પણ અમલદાર વિરૂદ્ધ ખાનગી ઇસમને
અદાલતોમાં કામ ચલાવવા માટે ફાઇલ પણ પ્રકારનો
અંકુશ રાખવો જોઈએ નહિ.

આ પ્રમાણે દરેક કૃત્ય માટે અમલદાર જવાબદાર
ગણાવે જોઈએ અને સરકારના પ્રતિનિધિ તરીકે સર-
કારે માથે લીધેલાં કામને અંગે જે જે કૃત્ય કરેલાં હોય

તે માટે સરકારને પણ જવાબદાર ગણવી જોઈએ. આ
રીતે સરકારનું કર્તવ્ય છે કે અમુક પ્રકારની સામાજિક
સેવાની સુચવરથા કરવી, તે સેવા જરૂરી રાખવાનું
નિયમસર બની શકે માટે નિયમન કરવું.

સામાજિક કાયદા જોટલે પશ્ચિમ દેશ અમુક પ્રકાર-
ની સેવાની સુચવરથા અને નિયમન અર્થે આવશ્યક
નિયમોના ગમેલો હોય છે.

કાયદો એ સરકારની આજ્ઞા નથી, પરંતુ
મજાજની અમુક પ્રકારની સેવાના નિયમ છે. અમલ-
દારનું કૃત્ય એ હુકમ નથી. હુકમની અમલ બળવણી
નથી; પરંતુ સામાજિક સેવા છે, સામાજિક સેવા માટે
કરેલા નિયમોના પાલન અંગેનું કૃત્ય છે. જે આ કૃત્ય
નિયમનો લાંબ કરતું હોય તો તે કૃત્યનું પરિણામ રદ
કરાવવા તેને લાગતા વળગતા દરેક ઇસમને હક્ક છે.
માત્ર અમલદારના દોષ માટેની જવાબદારી સરકારની
છે એમ નહિ પરંતુ પ્રજાજનોના પંચાથી મજાજનોનાં
મુખનાં આધાસન તરીકે કંદાકટર માફક જ સરકારનાં
જવાબદારી છે. સેવા કરતાં જે કંઈ જોખમ હોય તે
માટે પણ સરકારની, અમલદારની પ્રજાજનો પ્રતિ
જવાબદારી છે.

જે અમલદાર પોતાના અધિકાર બહારનું કૃત્ય કરે
તો તેને જાતે જવાબદાર ગણવો જોઈએ. અને અધિ-
કારમાં બદલાનતરી કૃત્ય કરે કે કરવાનું વજન કરે અને
પરિણામે પ્રજાજનોને નુકસાન થાય તો તેને માટે પણ
તેને જવાબદાર ગણવો જોઈએ. તેમ જ અધિકારનો
ઉપયોગ કરવામાં શક્તિને ગેરવાજબી રીતે નુકસાન થાય
તો તે માટે પણ રાજને જવાબદાર ગણવું જોઈએ.

આ પ્રમાણે રાજસત્તાને સર્વોપરી અને બિન-
જવાબદાર ગણવી વારતવિક નથી તેમ જ જે વિચારગ્રેહણીને
અનુસરી રાજકારભારીઓ કે અમલદારોને રાજસત્તાના
અંજા ગણી બિનજવાબદાર ને કેવળ માનને પાત્ર
ગણવા પણ વારતવિક નથી. પરંતુ રાજસત્તા ને અમલ-
દારો લોકકલ્યાણ માટે પ્રજાના સેવક છે એમ જ માનવું
જોઈએ, અને પરિણામે જોટલે અંજો પ્રજાજનોનાં કલ્યાણ
ને અજબુદય તત્પરતા ને ભાવથી સાધી શકે તેટલે જ
અંજો માનને પાત્ર ગણવા જોઈએ.

કાયદો એ પણ એક લોકકલ્યાણનું સાધન છે,
લોકસેવાનું કવચ છે. લોકોને પીડવા માટે નથી,
પણ લોકસુખાબોને ગાર્બદર્શક છે. અને જોટલે અંજો

લોકકલ્યાણ, શાંતી, શંકે તેટલે જ અર્થે આદરને પાત્ર છે. કાયદા કરતાં વિશેષ ઉપયોગી હોય છે. કાયદે-સર સુવ્યવસ્થા અને શાંતિ એ દિનપ્રતિદિન ઉત્તમોત્તમ હોવાની રહસ્યપ્રાપ્તિ અર્થે છે. મુલેદ્ધ અને શાંતિના નામે આદર્શ હોવાના ઉપાસકોનું બલિદાન આપવું એ આસ્તવિક નથી જ.

આ વિચારો આપણા આર્થ હોવામાં ધર્મસંજ્ઞાથી પ્રત્યક્ષિત છે. ધર્મથી જ પ્રત્યક્ષ અને પ્રત્યક્ષ વચ્ચેનો, માન્ય અને સંતતિ વચ્ચેનો, રાજ્ય તે પ્રત્યક્ષ વચ્ચેનો આચાર વ્યવહાર નિર્માણ કરવામાં આવેલો.

ધર્મનો પાયો ઝનન સત્ય છે. તે જ હોવાને સમાજનો નિયામક છે. યુગ, વર્ણ, આશ્રમને અંગે તે જ છે. તેને અનુસરીને જ સર્વતી વ્યવસ્થા છે. ધર્મનું ઉદ્ધ-ધન થાય છે ત્યારે જ પ્રજાજનોને દાયા કે ફરિયાદ કરતી પડે છે, લોકોને રાડ પાડતી પડે છે. ધર્મના રક્ષણ માટે જ રાજા, અને રાજસેવકોની ચોજના છે. ધર્મના રક્ષણ માટે અને અધર્મને દંડ દેવા માટે જ રાજસત્તા છે. રાજા અને રાજસેવકોનું કામ ધર્મનું પાલન કરવાનું છે. અને તેઓ પણ ધર્મને શરણ છે. ધર્મથી જ શ્રેયસિદ્ધિ થાય છે. આ પ્રમાણે ધર્મશાસ્ત્રમાં રાજા કાયદાને શરણ છે કે કાયદો રાજાને શરણ છે એ અજ્ઞાનો ઉત્તર છે, રાજા કદે તે કાયદો એ આપણા ધર્મશાસ્ત્રને માન્ય નથી. પણ રાજાએ ધર્મ માટે દંડ ધારણ કરવાનો છે. તે ધર્મનો લોપ થાય તો રાજા તેના કુદૃષ્ટ સાથે નષ્ટ થાય છે એમ મનુ લજવાનનું વચન છે. આ વિચારક્રેણીએ પણ રાજસત્તા એ ગર્વોપરી સત્તા નથી પણ તેના ઉપર ધર્મને માલોલો છે. તેમ જ પ્રજાજનોના પણ અત્યાચાર (ઈનએલિએનેન્સ) હક્કો નથી. રાજા અને પ્રજા બંને ધર્મને શરણ છે, અને અધર્મે ચાલે તો પ્રાપ્તિના અધિકારી છે. આચાર તથા વ્યવહારની ધર્મથી મુલ્યવસ્થા છે. આ પ્રમાણે પ્રજા-કલ્યાણ—ધર્મની સિદ્ધિ માટે રાજા તે રાજપુરુષોની ચોજના છે, તેઓ સામાજિક અનુદયવાન દૂરની માત્ર છે,

અમમદાદે રાજસત્તાના બીજાન્યાયનાર અંગે નથી. રાજાથી સીપાઇ સુધી મળ્યા ધર્મના દ્વેષ છે; ને તેઓ ધર્મથી પ્રજાપાલન માટે નિમગ્નેશ દોષ મારાં નરસાં કામ માટે જવાજવાર છે. ધર્મ સનાતન છે. દેશદાસ અને સમાજની રિધિ અનુમાર લોક-કલ્યાણ માટે જે જે કરવું જોઈએ તે તે મધ્યસ્થ કરવા

માટે ધર્મ નિત્ય નિયામક છે. તે પ્રાણી માત્ર માટે છે. સ્વર્ગ ચંદ્ર ને તારાં પણ તેને વશ છે; તો શરીરમાનવી—રાજા કે રંક તેની સત્તાથી દૂર નથી.

આ વિચારક્રેણીથી રાજસત્તાથી કાયદો કરવાનું રહેતું નથી. બુદ્ધમતિથી અધર્મમતિ ઉપર જ્યં મળતો નથી. પરંતુ વેદવિશારદ, રાજ્યદેવથી સુક્ત, લાભ-અલાભથી વિરક્ત, આચાર ને વિચારમાં શુદ્ધ શિષ્ટ જનો જ તેના માર્ગદર્શક છે.

આ માટે જ સ્મૃતિમાં ચતુર્વર્ણ, ચાર આશ્રમના ધર્મો, રાજાના ધર્મો, વ્યવહાર આચાર અને પ્રાપ્તિની દિશાઓ યતારેલી છે. અને રાજાને પણ દર માત્ર લોકકલ્યાણ માટે જ—ધર્મના રક્ષણ અર્થે જ લેવા કરમાન કરેલું છે.

અધર્મથી રાજાઓ કુટુંબ અને અંપતિ સાથે નાશ પામે છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિને હોવાનો, અધ્યયનનો, લગ્નનો હક ધર્મથી છે. હોવાનો શિવ બનવા જોડલો હક ધર્મથી છે. ધર્મથી નિરૂદ્ધ ન હોય ત્યાં સુધી કાંઈ રાજસત્તાને તેને અટકાવવાનો હક નથી.

દરેક જાતિને અને વર્ણને પોતાનો ધર્મ કરવાનો હક હતો. તે માટે એકાંક ધર્મ પોતાને અનુકૂળ નિયમો કરવા હક હતો. અને એવા નિયમો રાજપુરુષોને પણ ધર્મ તરીકે સ્વીકારવા પડતા.

દૌન્ધીરસીના કાયદા નીચે દ્રૌહી સુનીઓને જે હાકમારી પશ્ચિમના દેશોમાં ભોગવરી પડી હતી તે આ દેશમાં નોંધાતી.

વળી જેમ દરેક મનુષ્યને પોતાના કર્મનાં ફળ ભોગવવાં પડે છે તે ધર્મના કાયદાના ઉદ્ધ-ધન કરનારને શિક્ષા થાય છે, તે જ પ્રમાણે દરેક પ્રજાસંઘ—નેશનને પ્રાણીમાત્રની સેવામાં નિરંતર સમર્પણ માટે અને અને પરમાત્માપ્રીતિ અર્થે માનવામાં આવેલો.

અશ્વત્થ, આ આદર્શરૂપ વ્યવહારમાં નિવામાં આવતું અને ભારતવર્ષના રગેરગમાં વ્યાપી રહ્યું હતું. પરંતુ અમુક રથોં સ્વત્રાયત્થ ચતુર્ ગયું, ને કેટલાક સત્તાધીશ—દેશી અને વિદેશી—રાજાને પોતાના કાયદાના ની બુદ્ધિથી મેળવેલી ખાનગી મિત્રકત સમજવા લાગ્યા અને પરિણામે પોતાના સ્વચ્છંદ ને સ્વાર્થ માટે રાજાનું ઉત્પત્ત વાપરવાનો હક માનવા લાગ્યા.

અને છેકના મહાન યુદ્ધ વખતે અમુક રાજપુરુષો પોતાને સમાજના પ્રતિનિધિ રૂપ માની સર્વ ધર્મ કે

અધર્મથી વ્યક્તિજીવન ને સમાજના વ્યવહારો ઉપર સ્વચ્છેદી અંકુશો મૂકી મનગમતું કરવા લાગ્યા—પણુ તે પ્રજાના કલ્યાણને બહાને.

સાધના ધર્મ એ જનસેવાના નિયમો હતા. પ્રત્યેક ઇસમનું જીવન સમાજસેવા માટે જ મનાતું.

જ્ઞાન, મંપત્તિ, ક્ષત્રિતેજ, અને સ્થાવર જંગમ મિલકત વ્યક્તિના કે સંતતિના કે સમાધિતેના ઝોશઆરામ માટે નથી. સૌને પોતાપોતાનાં કર્મનાં ફળ ભોગવવાં પડે છે. અને જન્મ પ્રગતને તેના પૂર્વ નાંબંકોનાં કર્મો. —પ્રજાનું નિરંતર અસ્તિત્વ (પરસોને-લીટી) સ્વીકારી—દંડ કરવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે પ્રત્યેક દેશને માટે પણ ધર્મનું પાલન કરવાનું હોય છે.

એક પ્રજા અને બીજી પ્રજા વચ્ચે પણ ધર્મથી જ વર્તન થવું જોઈએ. અને એ શબ્દથી પ્રજામાત્રનું —મનુષ્યમાત્રનું કલ્યાણ—અબુદુદય સ્પષ્ટ થતે જ ધર્મ—કાયદો માનવો જોઈએ. અને રાજસત્તાધીશો કે તેના કારભારીઓએ પ્રજાને પોતાની મા—પોતાની અનદાતા ગણી માનની દૃષ્ટિથી સેવા કરવી જોઈએ અને ગરીબ કે રંક પ્રજાજનોની દરેક અમલદારે પોતે અતિ આત્મકિત નમ્ર સેવક તરીકે સેવા નોકરી બળવથી જોઈએ. આ પ્રમાણે થાય તો રાજસેવકો અને પ્રજાજનોની વચ્ચેના વ્યવહારો કેટલા સરળ અને સુખદાયક થઈ પડે ! તે જ પ્રમાણે એકબીજાને સ્વાર્થ સાધવા

અર્થે રાજદત્તો—ડીપ્લોમેટીક ટ્રાર—નો ઉપયોગ ન કરવો જોઈએ પરંતુ પ્રજા પ્રજા વચ્ચેના વ્યવહારો જન-સમાજને વિશેષ ઉપકારક થાય તે અર્થે જનતાના સેવક તરીકે જ કર્તવ્ય કરવું જોઈએ. એક માણસ પોતાનો હાથ બીજા ઉપર મારવાને ઉગામે તેને બદલે હાથમાં હાથ મીલાવી વંદેમાતરમ્—Hail Humanity ! —નો પોદાર કરે તે જ પ્રમાણે પ્રત્યેક પ્રજાના રાજદત્તોએ —નોકરોએ બીજી પ્રજાને કલ્યાણ કે ફાલી ખાવાના પ્રયત્ન કરવાને બદલે શુદ્ધ અંતઃકરણે વંદેમાતરમ્ના વિચારથી બીજી પ્રજાના રાજદત્તો સાથે મળી જનસેવાનું કામ ધર્મથી કરવું જોઈએ, ધર્મ અથવા કાયદો એ અસલ કુવ છે. તે દૃષ્ટિથી કિલકિલ સમયે કાયદા બદલાવા જોઈએ. હવે કાયદા મળે પ્રતિનિધિ કેવા જોઈએ, અને કેવા કાયદાને પ્રજાએ માન આપવું જોઈએ અને કેવા પ્રસંગે સત્યાગ્રહ કરવો જોઈએ, અને સત્યાગ્રહ કેણે નિર્માણ કરવો જોઈએ એ પ્રશ્નો અન્ય પ્રસંગે વિચારીશું. પ્રજા એ મહાન સૌમ્ય શક્તિદેવી છે. પરંતુ પ્રસંગોપાત સેવકો સેવક મટી માંદીક થાય છે ત્યારે મહાદેવ રક્તવર્ષાપ ધારણ કરી એ મહાકાશી મહાદેવી કેવી રીતે રાક્ષસી રાજસત્તાને પરાજય કરે છે એ દર્શાવતું કાયદાની—ધર્મની દૃષ્ટિએ, યોગ્ય સમયે અવલોકન કરીશું.

પ્રજાનંદ

આસહકાર અને સમાજસુધારો

જીવરાતના વિચારશીલ સ્ત્રી પુરોના મત બળવા માટે ઉપર બતાવેલા વિષયને લગતી એક પ્રજાસભી મોકલવામાં આવી હતી અને તેના ઉપર થોડીક ચર્ચા થઈ ગઈ છે. પણ તે ચર્ચાને ચોક્કસ દિશા આપવા માટે હું મારા અભિપ્રાય દર્શાવું છું.

આપણા દેશની ઉન્નતિ માટે કયો સુધારો પહેલો કરવો—રાજકીય કે સામાજિક ? ખરું જોતાં આ પ્રશ્નથી ગેરસમજુતી ઉભી થાય છે. રાજકીય અને સામાજિક બન્ને પ્રવૃત્તિ સાથે સાથે એક જ વખતે વધતી જોઈએ;

અને જન્ને દિશામાં સુધારા એક જ વખતે થવા જોઈએ. પણ જે પ્રશ્ન પુછવામાં આવ્યો છે તેનું કારણ તીમે પ્રમાણે છે.

ત્યારે હિંદી પ્રજાએ રાજકીય સત્તા તથા હકોની માગણી કરવાની શરૂઆત કરી ત્યારે અંગ્રેજ સરકારે એક ખોટું બહાનું બતાવ્યું કે પહેલાં તમારા સંમાજ તથા સાંસારિક જીવનમાં જે અન્યાય, અસ્તવ્ય, ખરાબ રીતરિવાજો અને ખોટા વહેમો છે તે દૂર કરો. તમારો આંગણ પહેલું સાફ કરો, સામાજિક વ્યવસ્થા સુધારી

પછી રાજકીય સત્તા ભોગવવાની હાંચકાત મેળવે. આ દલીલ કેટલાંક આપણા લોકોએ, ખાસ કરીને સંસાર સુધારામાં વિશેષ રસ લેનાર ગૃહસ્થોએ ઉપાડી લીધી. મુસલમાન તથા પારસીઓમાં પણ સુધારાઓ પ્રચલિત હતાં પણ આ દલીલ હિંદુ કો-બ્રેસવાળાઓની ના-લાયકી બતાવવા માટે કરેલી. એની સામે કો-બ્રેસના એક પક્ષે એવું કહેવા માંડ્યું કે સ્વરાજ્યના વાતાવરણમાં બધા યોગ્ય સુધારા થઈ રહેશે. ગુલામીના વાતાવરણમાં હાલની આર્થિક અને રાષ્ટ્રીય નળણાઈને લીધે એવા સુધારા કરવા અશક્ય અથવા મુશ્કેલ છે, તેથી સાંસારિક સુધારાનો પ્રશ્ન રાજકીય ચળવળથી અલગ રાખવો. ગાળમ્મને પ્રતિબંધ તથા હિંદુ કાયદાને લગતા સુધારા વિષયો સરકાર નહીં કરે અને જાતીય સરકાર રહેલાઈ થી કરી શકશે. બન્ને દલીલોમાં 'કેટલુંક સત્ય છે. પણ આજે તો દરેક દિશામાં એકી વખતે પ્રગતિ થાય એ ઇચ્છ્યા જેવું ગણીએ છીએ.

ગાળમ્મ, કન્નેડાં, કન્યા કે વરવિક્રય, સ્ત્રી કેળવણી, વિધવાવિવાહ, પરદેશગમનની છૂટ વિગેરે પ્રશ્નો સંસારસુધારામાં ગણાતા હતા. આજે કેટલીક છૂટછાટ થઈ ગઈ છે. દારૂનિર્મોહ તથા અંત્યજ અસ્પૃશ્યતાના પ્રશ્નો સાંસારિક તેમ જ સામાજિક કડી રાખ્યા. આજને પ્રશ્નોને પ્રત્યક્ષ રાજકીય ચળવળમાં લીધા છે તેથી જ તેના નિવેડા આજે એમ હું માનતો નથી. પ્રગમમાં જે નિવન આત્મશુદ્ધિની ભાવના જાગૃત થઈ છે અને સુધારો કરવાનું આત્મગળ જામ્યું છે તે જ આ પ્રશ્નોનાં નીકાલ કરશે. એકત વર્ગ તથા મીલગલુરોની ઉત્તિ, અંત્યજોદ્ધાર (માત્ર અસ્પૃશ્યતાનિવારણ નહીં), બ્રાહ્મણ-બ્રાહ્મણોત્તરો ગંગડો એ બધા સામાજિક પ્રશ્નો છે. હિંદુસ્તાનમાં વસતી સર્વ કોંગોમાં સંપ તથા સમાનતાની લાગણી આજે, દરેક કોમ બીછ કામને નડવા કરતાં સહાયક થવાનો પ્રયત્ન કરે એવી ભાવના ભાવ-ભાવ તથા ઐક્યને લીધે જ આવશે. પોતાના તેમ જ અન્યવર્તનીના હક્કો તરફ ખરી લાગણી જાગે ત્યારે આવા પ્રશ્નોનાં નિર્ણય થઈ શકે.

સંસાર સુધારાને અસહકારના વાતાવરણથી ઉત્તેજન મળ્યું છે કે નહીં એ પ્રશ્ન જરાજર સમજવાની જરૂર છે. એક દષ્ટિએ જોતાં અસહકારમાં હિંદુશાસની શક્તિ છે, કારણ કે આપણી આર્થિકસંસ્કૃતિ સતેજ કરીને તેનું પાલન કરવા તરફ તેનું વલણ ચોક્કસ જણાય છે.

વિદેશી વ્યવસ્થાનો મોઢ તુડી ગયો છે તેની સાથે એવી લાગણી પણ ઉપરિચિત થઈ છે કે જેટલું, આપણું હતું તેટલું સાફ હતું. જેવી રીતે 'જીવું એટલું જોડું' એ ભાવના અસ્ત છે તેવી જ રીતે 'જીવું જીવું તેટલું સોનું'ની ભાવના પણ જોડી છે. આપણા રીતરિવાજો આપણી સંસ્કૃતિ તથા જીવનને અનુકૂળ હોવા જોઈએ. પાશ્ચાત્ય રીતરિવાજો આપણી સમાજવ્યવસ્થામાં બંધબેસતા આવતા નથી, ખર્ચાળ છે, જડવાદથી ભરેલા છે, વ્યક્તિઓને સ્વાર્થી બનાવી દે છે એ હકીકત તદ્દન ખરી છે; પણ તેથી આપણા હાલના રિવાજો હમેશને માટે કાયમ રાખવા, તેમાં દેશ કાળને અનુકૂળ કોઈ પણ પ્રકારના સુધારા વધારા થઈ શકે નહીં એ જોડું છે. અસહકારની પ્રથમ દર્શનિક અક્ષર હિંદુશાસન તરફ થઈ છે એ માન્યતાનાં કારણો નીચે પ્રમાણે છે:

(૧) નવા ફેરફારો આર્થિકસંસ્કૃતિમાં ભળી શકશે નહીં એવી બહીક;

(૨) રાજકીય ચળવળ એકામ ચિત્તે અને એક-સંપથી કરવી હોય તે વખતે સાંસારિક કે સામાજિક પ્રશ્નોને જગાડવામાં કાયદો નથી;

(૩) અસહકારમાં જોડાયેલો આમ વર્ગ કેળવણી તથા સાંસારિક રીતરિવાજોમાં પછાત હોવાને લીધે સુધારાને માટે તેમની નાલાયકાત; અને

(૪) હિંદુશાસનું સ્વાભાવિક, બળ તથા ફેરફાર તરફ કાયરતા અથવા મંદતા.

પણ અસહકારનું ખરું બળ તદ્દન જીવ જ પ્રકારનું છે. અસહકારમાં બળવાનાં બીજ સમાય્યાં છે. રીતરિવાજોમાં તથા સાંસારિક વ્યવસ્થાઓમાં કુખી રહેલા માણસોને અસહકારે આત્મચિંતન તથા આત્મશુદ્ધિ કરવાનું શીખવ્યું છે. આપણા પોતાના ચારિત્ર્યમાં, કુટુંબમાં, કે સમાજ (-વાત) માં જ્યાં જ્યાં અસત્ય હશે, નમંજાઈ હશે તે દૂર કરવાનો મંત્ર મળ્યો છે. રાજ્યકારભાર ખરાબ હોય તેને પણ સુધારવાનો છે. સુધારાને માટે પદ્ધતિમ્મર લડ્યું અને તે છતાં ફતેહ ન મળે તો તેની સાથે અસહકાર કરવો. જો આપણું આત્મગળ તથા આત્મસંયમ પુરેપુરું ખીલ્યાં હોય તો સત્યાયદ કરવો. વિદેશી સરકારની સાથે લડત કરતાં મહત્તમાજીએ ૧૯૧૬-૨૦-૨૧-૨૨ની સાલોમાં હિંદી પ્રગ્ને જે શિશ્ય આપ્યું છે તે નીચે પ્રમાણે છે:

૧. આત્મશુદ્ધિ કરો તથા સંગમ કેળવો;
૨. ન્યારે કાયદા કે ફરિ સામે થવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે તમારો અંતરાત્મા જે સજ્જદ આપે તેમ કરો;
૩. સ્વમાન જાળવો;
૪. સંગમ કેળવો, સ્વચ્છંદથી, મોજસાજથી દૂર રહો; અને
૫. સમાજની સામે થવાને લીધે જે દુઃખો આવી પડે તે હસતે જોડે સહન કરો.

આ સાત્યાગ્રહનું જળ અને સાત્યાગ્રહની તાલીમ આજે રાજકીય લઘતમાં વપરાઈ રહી છે. ન્યારે ધાર્મિક સંસ્થાઓની સુધારણા તરફ ખર્ચો ત્યારે તેમાં સુધારો થશે, ન્યારે સામાજિક જીવનમાં સમાવશમાં અસત્ય તથા અન્યાય દૂર કરવા માટે વપરાશે ત્યારે સામાજિક જીવન સ્વચ્છ થશે, ન્યારે સાંસારિક રીતરિવાજો સુધારવા તરફ વળશે ત્યારે સાંસારિક જીવન ચોક્કસ થશે. આજે હિંદુસ્તાનમાં યોગદામ નજર ફેરવીશું તો જાણીએ કે પંજાબના અકાલીઓ પોતાનાં સુધારાઓ ચોક્કસ કરી રહ્યા છે. તાંદેશ્વરમાં તેમ જ વાઘજીમમાં પણ એ જ પ્રકારની લઘત ચાલી રહી છે આપણે આંગણે, પાટીદાર કોમમાં રીતરિવાજોમાં સુધારા થયા જાય છે. ખડે જોતાં દરેક કોમમાં, દરેક ન્યાતમાં સુધારા થાય છે. જુવાનીઓમાં લઘવાની તથા મૂળ ખમવાની હિમ્મત આવી છે. આજે કૌટુંબિક જીવન જલ્દાર્થ ગયું છે. આપણુદીનું જોર નળજી પડી ગયું છે. સ્ત્રીઓમાં તથા છોકરાંઓમાં સ્વમાનની લાગણી નાશ થઈ છે. સ્ત્રીઓ પહેલાંની માફત અત્યંત તથા ઉદાસિન રહેવા રાજ નથી, છોકરાં માથાપની મરજીની વિરૂદ્ધ શાળાઓ છોડવાને તૈયાર થયેલાં, જુવાનીઓ જેલમાં જવાને તૈયાર થયા અને કલકત્તા-તમપુર, વિરોધી નાદા કરી જાણતાં જુગત જમાનાના પીઠીકણ લોકોને લાગે છે કે સમાજ અવ્યવસ્થિત થઈ ગયો છે. મોટરોનું માન કોઈ રાખતું નથી. આ હકીકતમાં થોડું સત્ય પણ છે, તે છતાં એકંદરે જુવાનીઓ વધારે વિચારશીલ, ગંભીર અને પોતાની જવાબદારી સમજતા થયા છે. અસહ્યદરને લીધે એમનામાં વ્યક્તિત્વ આચ્છંદ છે, સ્વતંત્ર થવાની હિમ્મત આવી છે, દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ આવી છે, અને ન્યારે એ જુવાનીઓ સાંસારિક સુધારા તરફ વળશે ત્યારે સુધારો થોડા વખતમાં થશે. આજે તો ચારિત્ર્યજળ કાપ છે, કાને તેના ફાં પરિણામ નોંધજું.

ન્યાતનું બંધારણ એવું હોય છે કે ન્યાતિજનોમાં સમાનતા રહે, અને જરૂર પ્રસંગે—સને પ્રસંગે કે મરણ

પ્રસંગે, દુઃખમાં કે સુખમાં સદકાર અને ગદ્દ મળે. પૈસાદાર લોકોના દુષ્ટ સ્વાર્થીપણાને લીધે કન્યાવિક્રય તથા વરવિક્રયની ફરિ જન્મ પામે છે. કુશીનતાનો જન્મ પણ તે જ પ્રમાણે થયો છે, જે કે થોડા સમય પછી માન કહેવાતી કુશીનતા રહી જાય છે અને પૈસા મૂગ થયો હોય છે. અસમાનતા, ખોટી મોટાર્ક, દંભ, બાળી રાખવા માટે મોટા મોટા અસત્ય ખર્ચો કરવા પડે છે. નહીં તો જે રસોઈઆને બાર ફીઆનો પગાર મળતો હોય તે લગ્ન પ્રસંગે રૂ. ૮૦૦ શા માટે ખર્ચે, મરણ પ્રસંગે રૂ. ૪૦૦ શા માટે ખર્ચે? આ અસમાનતા, મોટાઈ તથા જુદાણાને લગિષ્ઠમાં દુનિયાની દેવાની, અને રીતરિવાજો સુધારવા માટે સાત્યાગ્રહ કરવાની શક્તિ આપણી પ્રજામાં આવી છે. સૌ. વિદ્યાભૂષેન (યુગધર્મ: ને. ૧૯૮૦. પાન ૨૨૬) કહ છે કે ન્યાતમતના બેદ, સ્ત્રીઓની સામાન્ય રિયતિ વિગેરેમાં કાંઈ ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવા ફેરફાર થયા નથી એ વાત ખરી છે. એમની પણ જરૂર ખાતરી થઈ હશે કે આજના જમાનામાં જે આત્મજળ ખરડ્યું છે તેની વિનાશાત્મક તથા સ્વનાત્મક શક્તિને લીધે સંસારસુધારાના કાર્યને જળશે વેગ મળશે.

સમાજ સુધારાના પ્રશ્નો જુદા જ પ્રકારના છે. આપણા ખેડૂતોની રિયતિ સુધારવાની છે. કારખાનામાં કામ કરતા મજૂરોની સંખ્યા તો જુદી છે અને પાશ્ચાત્ય દેશોની કેપાલેબીને પરિણામે એ વર્ગ જન્યુત થયો છે તેમની રિયતિ પણ સુધારવાની છે અને જે વર્ગ અસ્પૃશ્ય ગણાય છે તેની માત્ર અસ્પૃશ્યતા દૂર કરવાની નહીં પણ તેને પ્રજાવર્ગના ગણા હકો—ચિલણ, ઉદ્યોગ, શહેરીના હક્કો—આપવા પડશે, તથા તેમને તે ભાગવવા માટે લાયક બનાવવા પડશે. આ સમાજ સુધારા પાર પાડવાનું જળ લાગુલાય તથા સમાનતામાં સમાવશ છે.

સુધારણા અથવા બંધારણના પ્રસંગે થોડી લાંબ તોડ તો કરવી જ પડે. દરેક કારીગર સારો ન જ મળી શકે. કેટલુંક કામ ખરાબ થઈ જાય અને પરિણામ અનિષ્ટ આવે, તેનાથી દરેક જવાનું નથી. ચરેતરની ત્રણ પહેનો થેલી લાઇને રેશન પર ફરે તેથી ગભરાઇ જવાનું નથી. અપવાદ ફે વણીતર લગ્નો થાય તેમાં ફરિદલકો ખૂબરાણુ લામે કરે પણ એમ માનવાનું નથી કે વણીશ્રમ ધર્મનો નાશ થાય છે. જે આપણા સમાજમાં જીવ હશે તો તેમાં ધર્મ તથા સાત્ય શિવા, ખીજું કાંઈ કાંઈ ગખત સુધી ટકી રાકશે નહીં.

સુમન્ત મહેતા

બંગાળનાં ચાર નરરત્નો

ગુરૂપર્ણિમાં આજકાલ નવી પ્રણાલી ચાલી છે કે વ્યવસ્થાનેત્ર અકિતઓની તુલના—સાકંદ્ય રીતે કે કટાક્ષ-થી—કરી. ગ્રીસમાં એરીસ્ટોફનીસે જીવન પ્રવાહમાં ઘસઘસાતાં મનુષ્યો (વારાંચના સિવાયની સ્ત્રીઓ તો ને દેશમાં કાંઈ ગણતીમાં ન હતી), નું રંગભૂમિ ઉપર નિરીક્ષણ કરાવેલું, કે પત્રો દ્વારા તેમનાં હૃદયના મર્મો ફેફસેલા; પણ મૃત્યુની મીઠી નજર ત્યાં સગી તેમની વિદ્યુત્ત્વ વિદ્યુતિ ઉપર પડતી નહિ ત્યાં હમી સામાન્ય રીતે તેમનું અવલોકન નહિ જેવું જ થતું. પછી ‘ મોષ બેસના -મોટા ડાંગા ’—એ ન્યાયે મનુષ્યનાં સુદૃઢ વાદ રહેતાં. તેમની ખામી પાછળ પડતી ને મતિવૃત્તની સમઘોષાં એક ભાગ લેનાર વધતું. પણ સાથે એક દહેશત પણ રહેતી, કે દ્વાય દતિદાસકારને આપું કે વાંકું પેડું દેવા તો ! કહેવાય છે કે ન્યાયમર્તિ (વીક્ જરિટસ) કંમ્બેલે ન્યાયાધિકારી ક્રેથો (એન્સેલસ) ની જીવનપરિચ્છા લખી છે તે વાંચી મોતનો ત્રાગ ધણાના મનમાં ધખો હશે. મર્યા પછી શું લખાશે ? અને જ રોડવા રોજનીશીઓ લેખાય છે. પણ આ નવી પદ્ધતિ તો એક જાનના દરિયામાં ને ધાગન ગુલકના નીતિ નિરીક્ષકોની મરજ સારે છે. જર્નના સજ્દમાં હદીએ તો ખીજ આપણું જે પ્રતિનિધિ નીહાએ છે તે જ આપણને તાદરસ થાય તો આપણને કસાર મળે છે. આજન્તુતિ રૂપે મોતવળી પ્રાપ્ત થાય છે ને દ્વાય તેથી રૂપેની કરમી પણ મુધરે છે. રેમક, હેરિસ, ફિલિપ, આરેલો અને ગાર્ડીનર (એ. જી. જી. ના નામે વિખવાત) આ પ્રમાણે લખનારાઓ છે અને તેમણે બહુ જ મોઢક ને આકર્ષક જીવનચિત્રો દોર્ખાં છે. કદી કદી આરેલોના લખાણમાં ચિત્રચાળાની જગ્યાએ નિશાનખાટનું કણાદાર પાટીયું જ નરરે આવે છે (shooting gallery instead of picture gallery). અને ને કણાગાંધી ઘણે જ નરરિત મરેલી અકિત

જણાય છે. પણ સામાન્ય રીતે આ પદ્ધતિ રસોદારાઈ નથી. અકિતને આકંઠરથી રક્ત કરી, અસત્ત્વ, અનાચ્છાદિત વાતાવરણના મંબધમાં ઉભી કરવી એ જ ન્યાય ખ્યાનમાં રખાયો છે. હું તો કાંઈ રથાનિક પ્રણલિને આશાંવ આપણા ચીના ભાઈના દાખલો લઉં છું. ત્યાંના ભિદુકો દિન્દમાં માનપુરસર અને ભક્તિભાવથી આવતા. અને ત્યાં જે જે જોતા તે તે જ ભાવથી આવેખતા. પોર્ટર્સના હુઆનમંગ અને બાઈલ્સના કાલીવાનને વાંચ્યા બાદ તેમનો કાંઈક અંશ અંદર રેડી નીચેનો ચિતાર આપું છું.

સર રાજેન્દ્રનાથ મુકરજી

૧૮૨૨ ના એપ્રિલ મહિનામાં ઔદ્યોગિક ખાતાના અધિકારી મંત્રીઓની કલકત્તામાં સભા મળી. તે સ્થાનિક ઉપરી હતા અને મોટારા મંત્રીને અશાંવે મંયુક્ત પ્રાંતના પ્રતિનિધિ તરીકે કલકત્તે જવા નીકળ્યા. ત્યાંના ઔદ્યોગિક અધિકારીઓએ મારે મારે ત્યાંના વ્યાપારી રાજ સર રાજેન્દ્રનાથ મુકરજીને ઘેર ઉતારી નક્કી કર્યો હતો. મારે વર્ષ ઉપર કલકત્તા જાયું તેથી ફરીને કલકત્તે જવાનો પ્રસંગ આવ્યો તેની મને ખુશી હતી. ત્યાંની સંસ્કૃતિનો પ્રાદુર્ભાવ જોઈ મને હંમેશ લાગતું કે પુરુષમુક્તનો બીજી રીતે ઉપયોગ કરીએ તો ફરી સકાષ કે બંગાળા તો કલકત્તા મુખમાંથી, મધ્યરેશ અને પંચમ તેના બાદમાંથી, ગુજરાત, સિન્ધ અને કાકીઆવાડ તેના પેટમાંથી અને મદ્રાસ તેના પગમાંથી નીકળ્યું હશે. આમાં કાંઈ અતિશયોક્તિ નથી. આપણા મદ્રાસી ભાઈ ધણા વિદ્વાન હશે પણ તામિલ કૃષીએ દિન્દાઓનું નામ મિંદસદીપ, જવા, સિંગાપોર અને મલિણ આફ્રિકામાં કૃષી તરીકે—કુષીના જીવનની મંદકા-મજુ અને મંદકાથી ભરેલું—મલિણીનું કૃયું છે. અને આજ રવીન્દ્રનાથે બંગાળને એશીઆનું નાકરસરનું મોતી બનાવ્યું છે. અમર ! કાંઈ વિહારી અલ્પમનિએ કવિ

લખેલું તેમાં એ લોકને બહુ લુંડી લુંડી ઉપમા આપી કહ્યું કે એમનો સંસાર પૂર્વની હવા જેવો છે (જેનો ગાત્રને સ્પર્શ થતાં ત્રાસ આવી જાય છે) અને આખરમાં લચ્ચી દીધું કે 'જંગાત્રા યદિ માનવાઃ શિવ શિવ પ્રેતાસ્તદા કાદચ્ચાઃ?' પણ તે જમણો ગયો. હવે બિહાર જંગાળથી છુટું પડ્યું છે ને અંગો તેથી રાગ બોજની અગ્રચ્છના નહીં કરે.

હું મારા માનનીય મેઝગાનની મોટરમાં બેસી પ્રાતઃકાળે એના ઉદાત્ત લતામાં આવેલા ત્રણ મંત્રીશ્રી મકાનમાં આવી પહોંચ્યો. દારપુન થઈ—“હું રાત્રેન્દ્રનાથ !”—અરે આજ વિશ્વકર્માની મર્તિ ! સર થોમસ હોલ્ડેની ઔદ્યોગિક કોન્ફરન્સ, એકવર્ષ દરેકે કોન્ફરન્સ અને ઇન્કેપના કાપકુપ મંડળના પ્રભાસદ તરીકે એમનું નામ વાંચેલું પણ મળેલો હતો નહીં. ‘તરવીર’ની કળાની ખુશામતનો પુરો જગાશ આત્મો. સર રાશ્મિદારી ધોરાને તાદશ ત્રેવા હોય, એમના વાંકડીઆ વાળથી વિશ્વગિત ભાસ અને દર ને નજીક જોનારાં એમનાં દો-નિરશી ચરમાં ત્રેવા હોય અને કઈંદ્ર રૂપા મટાપી નાંખનારી એમની તરવીર ભેઈ હોય—તેટલો જ દર્દ.

એક સુકો, અંચળ ચાકતો, ઉંચો, રથામણ, મસ્તિક ઉપર આજ હીમરૂપ વાળવાળો અને અંધિયર લેખાસમાં સજ્જ પુરુષ ઉભો હતો. મેં બહુ માનથી એમને કહ્યું કે ‘સાહેબ તમારું ઝોળખાણ કરી મદને બહુ લુંડી થઈ છે.’ આવાં વેણની પરપરા વધારે ગાલી નહિ. હું જંગમ માગીમાં બેસી પહેલે માલે ગયો. પર-ધણીએ મહારી ઝોરડો મદને બતાવ્યો અને રજવાડાના માનવંત મહેમાનને જે રાત્રેવલવ મળે તેવો ઝોરડો મહેં જોયો. માણિક હતી ગયો. હું ન્હાઇ ધોઈ સજ્જ થાઉં તે પહેલાં સહજ મદને આ સ્થાનનો અનુકૂળ કેટલાક વિચાર આવ્યા: ‘આ જંગાળી છે તો પણ ધીરી ગતિવાલો કેમ નથી? આ શેડીયો છે પણ સૂલ-દેહી કેમ નથી? આ બાહણ છે ને બેરડાં પેટનો કેમ નથી? આ સુરેન્દ્રનાથના દેશનો છે ને લાંબા કે અસંકૃત વેણવાળો કેમ નથી? કુતેલાઇન અને જવા-કુસુમના આગારમાં રહી તેલની ચીકટ માથે કેમ નથી? આ જંગાળી છે કે આધુનિક જંગમાનો કાઈ મુંબાઇનો બોમ્બે કે ભારીયો શેડીયો છે? કે દેશની આદિતા અને વામથી શ્યામજી, ધ્યેમો ટી-સાઇડનો (ટી નવીની ગાળુનો) સ્કેઅમેન છે?’

ઝોરડો મહેડો હતો. બે બેવડા પલંગ પાથરેલા હતા. રાશની ને હવાની વિજળીયાત ગોડપંથ હતી. રનલ કરવાનો ઝોરડો પારિશની ઉત્તમોત્તમ વીડીથી ઉતરે એવો ન હતો. આરસ સિવાય વાત ન હતી. ઝોરડાની દિવાલ ઉપર વિશ્વાયતના શિકારની મોટી આકૃતિમુજ તરવીરો હતી. જો આંખ બંધ કરે ને પંખો ચલાવું તો દિન્દમ્બાંથી પવનપાવડીએ ઉડી હું મૂરોપર્ન રીટ્ઝ હોટલના ઝોરડામાં છું એમ જ લાગત. આ દિન્દી ગૃદરથનું ઘર ન હતું. પરમુદ્ધ રહેણાણ હતું. અહીં આગમ હતો. પણ તે સાધન સહિતનો! અફસોસની સાથ કહેવું નેહરો કે આપણા કેળવણી કહેવાતા લોકના રહેણાણના ઝોરડા ધણીખૂંડે એવા હોય છે કે જેમાં ન નજરને ચેન, ન દેહને શેમ. આ ઝોરડો એવી અસંબદ્ધ રીતે ગોડવેસો ન હતો. કાં તો આવો ઝોરડો હોય કે કાં તો રવચ્છતાપૂર્ણ સાધનલીન આરામ હોય. પણ આગકાસની અર્ધદમ્બતાથી તોળા!

વધારે વિચાર કરે છું એટલામાં નાસ્તાનો ‘ધંદ વાગ્યો, ને હું નીચે ચાલ્યો. આ ફેરા જે મંત્રીશ્રવાણી સુબદ્ધ શીડીથી ઉતર્યો. ઉતરવામાં માચી નથી વપરાતી, વિજળીનો યથા વ્યય થાય. જર્મની અને ઝોરડીઆનાં ખાનગી મકાનમાં મહેં આ જ પ્રેચ નેહ છેલી. ચદર્થ માંચી, ઉતરતાં પગ. નીચે આવતાંની ‘પાર’ જોજન-શાળાનાં દાર આગમ સર નાઇટ ઉભા હતા. ‘મહારી સી નારતા વખતે નથી આવતી. આમ લેડી મુકરજનું નામ ન લેતાં, નીકડનો સંબંધ જ નહર કરી મહારી નેહ ઘરવટ દાખવી. બોજન સાદું, નિરામિષ હતું. ખાનાર ઘણો જ સદમ. શરૂ પર્ષપ્યાની ચીરીથી. અને છેલ્લે ખાંડ દહીંમાં કાંકઠ મેળવી જાડી ડાસ જેવો પદાર્થ પીરસનાર ટેટોરામાં લાગ્યો. પાણીની જગાએ ‘ડાળ’ નું પાણી. નાળીયેરનું પાણી મુંબાઇવાસીને ક્યાં અગ્નિયું છે? પીરસનાર દિન્દુ ઉડીએ જણાવ્યો. ‘જેમ એક જમાનામાં મુંબાઇના શેડીવાને ઘેર લેમડા પેપળા વાળો ચરોતરીઓ પટેલ જ હોય તેમ અહીં નોડર ઉડીઆ હોય છે અને રસોઇયા મુંગ લોક—ચીતાગોંધ તરફના. ખાણું સમાપ્ત થતાં એમણે મદને કહ્યું કે ‘દય મિનિટમાં તૈવાર થાવ તો મહારી સાથે ત્હમે ત્હમ્મરી મીટીંગમાં જઈ રોકો. મોડા આવતું હોય તો બીજા મોટર તૈવાર રહેશે.’ હું સજ્જ હતો અને તરત સાથે ગયો. શેક્સપીયરના દાર અને અંધિયર શોફર. પણ આ

વિવેચ પછી ચર્ચાશ. જ્યારે ડોસા પીગજવા અને અથ-
ધી ઇતિ સુધી પોતાની કહાણી કહી સંભળાવી.

સર આમુતોપ મુકરજી

આ વાત આ રથાને પડતી મુદ્દી જંગાળના વિદ્વાન-
મુર્તિ સર આમુતોપ મુકરજીને મળવાની મ્હને જહુ
અભિલાષા હતી તે સંબંધી લખું. મ્હારા પુરાણા
મિત્ર ડૉ. શરતકુમાર દત્તને મ્હેં કહ્યું કે 'તમે મ્હારી
મુલાકાત કરાવો.' 'હતો' મહાશયે (૧૯૦૩ માં હાઇ-
ડેક્લર્ગમાં એમને મળ્યો ત્યારથી આ જ નામે હું
એમને ઉલ્લેખું છું.) કલકત્તામાં પુરો વિદ્યાભ્યાસ કર્યા
પછી શાલેટનબર્ગના વિશ્વવિદ્યાલયમાં ગ્રાન્ટી શુદ્ધિ
માટે પ્રવાણ કરેલું. ટારા કંઠમાંથી એમને વૃત્તિ મળી
હતી. ત્યાં એમણે એટલી નામના મેળવી કે શાળામાં
ઉપાધ્યક્ષની જગ્યા મળી. લદાઇ પહેલાં તેઓ કલકત્તે
આવી ગયેલા પણ સીજપુર ઈજનેરી કોલેજમાં નીચી
પાઇરીની ત્રોકરી ઉપરાંત કાંઇ મળ્યું નહીં, તેથી કંટાળી
ડૉક્ટર સાહેબ પાછા જર્મની ગયા. લદાઇ દરમીયાન
ઈરો ઇંગ્લેન્ડ સહિત તેઓ ત્યાં જ રહ્યા. જર્મની પ્રત્યે
તેમનો પુરો ભાવ હતો. હવે અંગ્રેજી વ્યાપારી જોડે
મળી એમણે વિજ્ઞાનીનાં યંત્રોની આપદનો વ્યાપાર શરૂ
કર્યો છે. કહ્યું મિથિત કે પોતાની પાસેથી સાફ જે
જગતી દિવાલો ઉભી કરવા સાફ હિન્દ તત્ત્વરે હતું તે
સંબંધે પોતાનો અભિપ્રાય ઉઘડો હતો અને પોતાના
પોષક ટારા, જેમને આથી ભારે ફાયદો પહોંચવાનો
હતો, તેમને લગભગ ઉન્નત કરવામાં ધારાસભામાં
વિજયી નીવડયા હતા ! ગાણસ ધણા જ ચોડખા, અને
એમની લહાનિક લક્ષિત, એકલચરાપણું, ગરીબીમાં
પણ મગનતા અને શુદ્ધિની તેજ મ્હેં જર્મનીમાં જોયેલી
ત્યારથી એમને માટે મ્હને ઘણું માન હતું. કેટલું સદ-
ભાગ્ય કે હું એમને કલકત્તામાં મળી ગયો ! એકવીસ
વર્ષના વિશાલતવાસી વિશાલતી ચદ્દર પોતીમાં મ્હને
મળવા આવ્યા હતા. તેમણે રાત્રે નવ વાગે તે સર
આમુતોપ મુકરજીની મુલાકાત નક્કી કરી અને સાથે
સાથે તેમનો દિવસક્રમ કહી બતાવ્યો. ઉચું પોતાં, વળી
જહુ (ખદ્દર નહિ, પણ જાડ વણાટું), કસવાળી પેટ-
સરસી બંદી ને ઉઘાડું માયું. હાથમાં હરણાં બેસાને
વચ કરે એવાં ઘોઝા. સવારના બેઠાં, વ્યાયામ પૂર્ણ
યતા, કુંભકરણની દૂખ આયાવ એટલો નાસ્તો. પછી
ચન્દ્રગ્રા મૌર્ચ જેમ તેમ આદિથી મર્દનમાં મગ

રહેતો તેમ માચકા ઉપર બેસી તોડર પાસે એમનાં
ચરખીથી ભરેલાં શરીરની ખુણ માલીશ—તે દરમીયાન
ઉંચા નીચા બધાઓની મુલાકાત—આ બધું સાંભળેલું
તે ફરી શુદ્ધન બાળત સાંભળ્યું. તે પ્રત્યક્ષ કરવાનો
મ્હને સ્વપ્નસર મળ્યો તેથી હવે બોજન બાદ મોટરમાં
બેસી લવાનીપુર તરફ ચાલ્યા એક મકાનમાં ભારે
નોશની ઘડ હતી ત્યાં દત્તો મહાશયે મોટર અટકાવી.
અમે ઉતર્યા. મકાન દેશી રીતે બાંધેલું. બીજાં મકાનમાં
ભણી જતું જણાયું. રસ્તામાં કાલખાદેવી ગેડ જેટલી
ધોંધાટ કરતી ટ્રામવે જતી હતી. તે મતુષ્યની આવગ
ને કાતાહલ તેથી ઝોઝો ન હતો. આજ મંદિર જેમાં
'નમઃ કાકારમાં કાકાર બીરાજે છે' તેમ શુદ્ધન
વસે છે ! ઉતરતાંની વાર એક વરસાતી (વરસાદથી
તણ્ણિત કમાન)માં દાખલ થયા ને દિવાલમાં બાંધેલી
સાંકડી સીડી ઉપર ચડી પહેલે માળે આવ્યા. સીડીની
જે ઊભાધી દિવાલ તેમાં હવરાઇ રૂપી પાડીમાં જગતી
પુસ્તકો ગોઠવ્યાં હતાં. તેમની પોતીથી લાયબ્રેરી અદ્ભુત
વૈશાલ્ય અને પ્રાકૃલ્યવાળી મનાતી. ધરતીથી આઠ ફગી
ધાઈ એવો વિવેચ નહોતો જે બાળતમાં એમનો પ્રવેશ
ઉઘો મળ્યો. અર્થશાસ્ત્રના મળવા આવેલા પ્રૌદ્ધિસરની
મુલાકાત લેતાં ટાઉસીગની નવી નીકળેલી અર્થશાસ્ત્રની
દોહલદી ક્રીતાગ્ર હાથમાં રાખેલી અનાયાસે જ દેશે. ને
મુલાકાતી ઘયરી ગયો. કેમકે કેળવણી ખાતામાં ઉત્કર્ષ-
વિધાતા પોતે જ હતા અને રખેને તેમણે કે ટાઉસીગનું
લખાણ તેનાથી અત્યંત રહ્યું છે ! પુસ્તકો ગણિતનાં
જણાયાં. તેમાં ભાષાની પરિપાટી તેટલી જ. પાઠ્યથી
જણાયું કે વિવેચની પર પેરા પણ તેવી જ હતી. રમેશમાં
આવી લાગતાં અંદર જોયું તો ખાર છૂટ લાગ્યા ને દસ
છૂટ જોડો એવો ઝોરડો હતો. સાદા ટેગલ ઉપર ન્યુસ
પેપર પડ્યાં હતાં. આલુલાલ મજબુત બાસ્તી ને પુરસી
પડી હતી. બધી મઝા અને જગખાડ. વિદ્યાલુરાણાં
ન મુખ ન નિદ્રા ! મ્હારા સાથીએ મ્હારી મુલાકાત
કરાવી. પોતે ઉઘાડા બેઠા હતા. ડીલ ઉપર વાળ ઝાડી
જેટલા દેખાવા મોડું દટ પણ આનંદમય લાગ્યું. માયું
મોડું, અને દમામદાર લટકામાં ખલા ઉપર ગોડવાયલું
હતું. શરીર ભારે પણ વેગવાળું લાગતું હતું. ટાઇમસ
ઝોડા ઇન્ડીઆમાં આવેલી તસ્વીરમાં એમનું ગાંભીર્ય,
વૈશાલ્ય અને મરિતકનું ધારિત્રાપણું તાદશ નહોતું થતું.
ઉચું પોતાં પહેરેલું હતું. હોઠ ઉપરની મોટી બચ્ચા-
દાર મજા જોઈ. સામાન્ય રીતે કપેસ જંગાળી જેવી

અસર ન થતી. હું અગારા શિક્ષકને ત્યાં પહેલ વહેલો જર્મનીમાં ગયો ત્યારે અમારી પહેલાં આવેલા સ્વામિ-વર્ણી બંગાલીઓના ઉપરથી જ દિંદુસ્તાનીનો મુખવર્ણી કાપેલો એવો અમારો શિક્ષક મ્હારું ધઉંવાઈ મ્હોં બોધ બોલ્યો: 'તમારી સીકલ દિન્દી જેવી નથી.' સર આસુતોપને બોધને આમ જ કહેવાતું. એમનું કાંઈ સાધારણ બંગાળી બેનું મુખ ન હતું. બંગાળના ચાર મુખ્ય જાતના કાદબાજુ—અદોપાખ્યાય, બંસો-પાખ્યાય, ગંગોપાખ્યાય અને મુણોપાખ્યાય—મુખ દેશથી આવેલા અને કોનોજ્યા ગણાય છે. આ વ્યક્તિ મધ્યદેશની ખાણમાંથી કાપી કાઢેલી કોનોજ્યાની હતી. માત્ર મગજ તે બંગાળનો વારસો હતો. મ્હેં બહુ વિનીત નમન કર્યું ને કહ્યું કે હું તો સરસ્વતીની તીર્થયાત્રાએ આવેલો છું. જરા સ્મિત હોડ ઉપર રમી રહ્યું. દેવને મીઠું વચન પસંદ હતાં. ને એમના વિદ્યાવૈશાલ્યને અનુસરી સરસ્વતીની દરિદ્રતા પણ એમને મળેલી હતો. હું રાતના યુરોપીઅન લેખાસ-માં હતો. મ્હને બેઠા એમણે મારી માગી કે, મારો લેખાસ કે પછી તેની ન્યૂનતા દરચુજર કરસો. મ્હેં જવાબ દીધો કે "સાહેબ, આપ આપના ધરમાં છો. ૧૫. ખુદ મુખત્યાર છો. હું તો શાગિર્દ પેકમ ઉત્તાદ પાસ આગ્યો છું. આપની પાદપૂજા કરું." "આજકાલ ધરસાથી મદ્રાસમાં ઉત્તાદની પગમંથી કરતા શાગિર્દ લેખાસમાં આવે છે." હું બેઠો. સામાન્ય વાતચીત ચાલી. પણ હું બે વિષય માટે એમનો અભિપ્રાય લેવા આગ્યો હતો. અને વિષય ગૌજુરથાન ન લે તેટલા માટે બીજા મનહર વિષયમાં ચંચુપાત કરવાની પડતી મૂકી મ્હેં સીધો પ્રશ્ન પૂછ્યો: "સાહેબ, ઔદ્યોગિક પરિવર્દમાં મ્હેં પ્રસ્તાવ મૂક્યો છે કે એક મધ્યમ તરલુમાનું આપું શરૂ કરવું અને જ્ઞાનનું સાહિત્ય બે અંગ્રેજ કે યુરોપીય ભાષા દ્વારા જ મળી શકે છે તેને દિન્દી લેખાસમાં દિન્દીવાનો સમક્ષ ખડું કરવું. ને આ મદા પ્રયાસમાં વિજ્ઞાની વિશ્વવિદ્યાલયોના શા દિરસો હોયો બેઠાએ તેનો નિર્ણય કરવો. ને બીજો પ્રશ્ન એ છે કે હુનર અને દિરેક્તની શાળા ને મહાન શાળાઓ બોલવામાં આવે છે તેમાં પ્રાંત પરસ્પરની સમજુતી કરવામાં આવે ને પરસ્પરની બોધની માગણીને કમી પુરી પાડવા માટે કાફીસ થાય. "

તરલુમા બાબત પોતે કહ્યું કે "મ્હેં અંગ્રેજ શાળાના શિક્ષકોની સલા બોલાવી હતી. અને તે સલામાં બે પ્રસ્તાવ રજુ થયા તે તમે વાંચ્યા હશે." મી. હોર્નેસ મારફત મ્હેં આ પ્રસ્તાવ ગેળગ્યા હતા એટલે મ્હેં હા પાડી. પોતે કહ્યું: "મ્હારો દૃઢ નિશ્ચય છે કે સાચું જ્ઞાન માતૃભાષા દ્વારા જ મળી શકે. આપણે બૂલ કરી કે બે શોડાને તૈયાર કરવા સારું પદ્ધતિ માન્ય રાખવી બેઠાએ તે સામાન્ય માટે ફરજિયાત કરી. તે જુલ દર કરવા શાળા ધોરણમાં મ્હેં પ્રાન્તીય ભાષા દ્વારા જ ફેળવણી રખાવી છે. અંગ્રેજ તે એક ફેળવણીરૂપ વિષય તરફી સીખવાય છે. વિશ્વવિદ્યાલયના ધોરણમાં પણ માતૃભાષાનું અંગ કમબેર નથી પડવા દીધું, કેમ કે બધાં લગી તે ભાષામાં સંસ્કૃતિ નહિ આવે ત્યાં લગી તે ગોણું પદને લાયક જ રહેશે અને સંસ્કૃતિવાળા લોક માતૃભાષા કરતાં પરભાષામાં રહેલાઈથી લખી કે બોલી શકે ત્યાં લગી તે તો અંજુમાનીતી જ રહેવાની." તરલુમા કસવાય બાબતનો મ્હારો આગ્રહ એમને રીકારવા તુરંચ લાગ્યો. આ પ્રસ્તાવ પરિપદમાં થયો પણ નીપજવટ કાંઈ થઈ નહીં. ત્યાર બાદ પ્રાંત પરસ્પરની વિજ્ઞાન શિક્ષણની પરવણી બાબત પોતે કહેવા લાગ્યા: "આપણે હજુ ખાસ, વિષયોમાં ઉનરવા એટલી (specialise) હાલતે પહેાંચ્યા છીએ? આપણા લોકમાં સામાન્ય જ્ઞાનનો ફેલાવ ધણો જ કમ છે—અભાવ છે." તેથી શુદ્ધ વિજ્ઞાન(pure science) બાબત તો એમણે છાતી ફોડી કહ્યું કે તેમાં તો પર-સ્પરની ન્યૂનતા પૂરી કરવામાં રોકાયા તો પોતાની ખામી કે ઉણપ વધતી જ વધ્ય. તેથી દરેક પ્રાંતે પૂરો સાજ જોડવો બેઠાએ. પણ science applied to industries નો સલામ આવે—જ્ઞાને વિજ્ઞાનને કાર્ય-પુરામાં બેઠો ને પ્રચલિત કરો ત્યારે સલામ જુદો જ. ઉદ્યોગ ને હુનરને સહજન કરવા કે પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવા પ્રયોગ કરો તો તેનો પ્રયોગ જરૂર સમય, સ્થાન, ને સાધનને અનુસરી દરેક પ્રાંતે કાળા પડતો કરવો બેઠાએ, જેથી સારા મુદ્દાને તેનો ફાયદો પહેાંચે ને દરેક પ્રાંતની ખામી બીજાના નેપુલસથી પૂરી પડે. ત્યાર બાદ હુનર ને ઉદ્યોગની પ્રયોગશીલ શિક્ષા બાબત મ્હેં તેમનો અભિપ્રાય પૂછ્યો. એમણે કહ્યું કે "અંગ્રેજે રોપરીઆ જ્ઞાનની તુલના કમ કરે છે ને અનુભવસિદ્ધ પ્રયોગીઆ ફેળવણી ઉપર વધારે ભાર મુકે છે. પણ આ મહાન

વિગ્રહથી એ લોક શીખ્યા કે જ્ઞાન ને પ્રયોગ—જાળા (લેબોરેટરી)ની ને કારખાનાની ધમાક એ વચ્ચે જે દિધાભાવ હતો તે ટલ્યો છે, ને તે ટાળવામાં લીડસ, લીવરપુલ, શેફીલ્ડ ને ગર્મિંગહામનાં નવીન વિશ્વવિદ્યાલયોએ આગળ પડતો ભાગ લીધો છે. રખેને ભાઇ તમે જુઝાતા અને પ્રયોગની કૃષ્ણવણીમાં ચિત્તના વિકાસ કે માનસિક કૃષ્ણવણીમાં ઉજ્જવ આવવા દેતા. 'મ્હે' અમે-રિકાની સમગ્રલીન જાળામાં ચિત્તવિકાસ ને કારખાનામાં કર્મપ્રયોગની પદ્ધતિ બાળત પૂછ્યું. એમણે કહ્યું કે મ્હને તે બાળત અનુભવ નથી. પણ ત્યાં લગી કારખાનાંવાળા સદાનુશ્રુત ન હોય અને વિદ્યાતુરને સખડ કરવા તત્પર ન હોય' ત્યાં લગી હિન્દુસ્તાનમાં તે આવે એમ નથી લાગતું."

સાડા નવ વાગતાનો સુમાર થયો હતો. મ્હારે માટે એમણે ખુશામતના શબ્દો કહ્યા. એ મીઠા શબ્દ બૂઝાય છે? પણ 'મીઠું' મરચું સજડ પડેલું તેથી તેની તુલના પ્રસંગને જોઈને જ કરવાની.

'મ્હે' વખતે તે પ્રમાણે ધણાક ગંગાજા મહાશય તે ઓરડામાં બેઠા હતા. તેઓ કાંઈ અમારે સંભાષણ સંભળતા તો કાંઈ ઊપાં વાંચતા. વચમાં કાંઈ બોલ્યા નહિ. મ્હને તે મહાન પુરુષની મુખમુદ્રા, મનન કરવાની ઢબ, ઉત્તર આપવાની લઘુ વિગેરેની નિરીક્ષા કરવાની સારી તક મળી. ધરાયસે તો જરા ન હતો પણ ખીજની ન્વાત ઉપરથી જણાણું કે મહાશયે બોજન નહોતું કર્યું, તેથી અજાસતા હું ઉઠ્યો. પ્રણામ કર્યા ને ચાલ્યો. નીચે ટામવેનો કદંશ અવાજ જારી જ હતો. આ વિચાર-ચંત્રાશય આજા ઘોંઘાટમાં કેમ કામ કરતું હતું? હું ગોટરમાં બેસી ચાલ્યો પણ મ્હારું ગન ત્યાં જ ટંગાયલું રહ્યું. જે વેળા પોતે બેઠાતા તે વેળા એક નતની રશ્મિ (આથી જ ઇશોપનિપદમાં રશ્મિને પણ જ્ઞાનની ઉપમા આપી છે) ઝરપતી હતી. યું જ્યતાં નયન હતાં? તે વેળા સાંભળેલું કે કદાચ સુનિવર્સિટીમાં પોતે આવે તો ત્યાં એમનાં દર્શનનો લાભ મળી શકશે એ બાળત ખાતરી હતી. મનુષ્ય આજા કેટલી નિર્મૂળ!

એ મનુષ્યની તુલના એમના સાથી કે સમવયસ્ક કરશે. હું તો શિષ્ય કે યાત્રાળુના ભાવથી બે હરક પેતા બાળત લખું છું.

એમના જીવનની સાદાઈની એ બાજુ હતી. વિદ્યાબદ્ધતા મુદ્રાસક્ષમાં હિંદના સાર્વભૌમ ચક્રવર્તિ

ચન્દ્રમુક્તના પ્રધાન આશુક્યના રહેઠાણનું વર્ણન છે તે જ આશય, તે જ વક્તવ્ય, તે જ પ્રચાકી. ખીજી તરફ હાર્ન અલ રશીદના વઝીર (અરબીયન નાઇટસના વાંચનારને બાદશાહ વઝીર ને એમનો ફારસીયો મક્સૂર ક્યાં અનુભવા હશે!) ના ધરનું વર્ણન વાંચો. તે વૈભવની પરંપરાની વિરુદ્ધ કાંઈક કાંઈક ગયોજનીસે જેમ પ્લેટોને કહેલું તેમ પોતે વર્તતા, ને કહેતા. કહેવાય છે કે પ્લેટોની ઉચ્ચ નતની શેનંજ ઉપર લાત મારી યોગેલ ને કાટેલ વસ્ત્રાભૂષિત' કાંઈક ગયોજનીસ બોલેલો કે "પ્લેટો, હું તારા ગર્વને છુંડો રહ્યો છું!"* ત્યારે એણે ઉત્તર વાળેલો "વધારે ગર્વિત થઈને, કાંઈક ગયોજનીસ!"*

સંકલ્પ કમિશન સાથે જ્યારે પોતે ફરવા નીકળેલા, તે વેળા ઉચ્ચ નતનું ઘોડાંયું ને તેથી ઉચ્ચ કસવાણું ગદન પહેરેલો ગમાર શીલોંગના સર્કિટ હાઉસમાં કેમ દાખલ થાય છે એ ત્યાંના યુરખા રસકને અનુભવ જેવું લાગ્યું. પોતે રોડમા બેઠને પ્રશ્ન પૂછ્યો "કેમ રોડા છે?" "દેશી ભટકુઓને જવાનો હુકમ નથી." તેથી તે દિવસની બેઠકમાં ગેરહાજર રહ્યા. જ્યારે સંકલ્પરે એમને પૂછ્યું કે આમ કેમ? ત્યારે પોતે કહી સંભળાવ્યું. સેક્રેટરીને હુકમ થયો કે બંધોળરત થવો બેઠકે કે ફરીને આમ ન બને. મ્હને જરાએક કાંઈક ગયોજનીસના જેવું આ પગલું લાગેલું. "હું આમ કરું છું. હું આમ કરું છું તે કરતાં ડરતો નથી. હું ડરતો નથી તે તમે જુઓ ને તાળી પાડો. ધન્યવાદ આપો. દેશી લેખાસની લડત કરું છું."

ખીજું, પોતે સર્વ લક્ષણમાં પૂરા હતા. સામ, દામ, દંડ અને ભેદ. જે સાખ્ય છે તે સાખ્ય—પછી તે ક્યે માર્ગે, તેની જરા દરકાર ન હતી. માત્ર સર્વ કાર્યમાં એક નિરુપાયાર્થી સત્ર માણસ પડતું હતું કે જે જે કાર્ય થતાં હતાં તે તે 'હે દેશ, તવાર્પણુમ!' પોતાની ચઢની માટે ન હતાં. માત્ર જે ક્રુવ રૂપી ઉદ્દેશ સહમે સ્થાપેલો હતો તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે કાંઈ પણ અડચણ આવે તો તેને કચડી નાંખી દૂર કરવી. નિષ્કંટક (thorough)—એ એમની આદેશપતાક હતી. કર્મવીરની કરણી તેના જ ધોરણથી નીહાળવી બેઠકે. ધૂર્ત જેઠે ધૂર્તતા કરવામાં જરા પાછળ પડે તેમ ન હતો. તે ભલભલ્યે બેઠકે. કેટલાકે કહેલું કે પોતે આવી

* "I stamp on thy pride, Plato."

* "With greater pride, Diogenes!"

તોજાએ નહોતી આદરતી. જ્યાં એટલો જ હતો કે તમારો મારે તેને બીજો ગણે જતાવવાની પદ્ધતિ પોતીથી ન હતી. વિદ્યાસાગર કે ગુરુદાસ જેનરલથી તે જુદા જ ધોરણે બંધાયેલા હતા. વિશિષ્ઠ જ્યેષ્ઠના શબ્દમાં તેમનો આત્મા વિનીત ન હતો. અનાયાસે નિરોધના સુપરમેનની પદ્ધતિ પોતાથી સ્વીકારતો. એ તો શુદ્ધિપ્રધાન વ્યક્તિની ઉપાધિ છે. શુદ્ધિદોષ દાખવવાનો નિરીક્ષકને ભાગ્યે જ હક્ક હોય ! લોક એમને માટે કહેતા કે ન્યાયાસન ઉપર જેવો ન્યાય પુરુષર એમનો વર્તાવ હતો તેથી ઉત્તરી પ્રજાથી વિશ્વવિદ્યાલયના કાર્યવાહી ક્રમમાં જણાતી. ત્યાં તો અપક્ષ ને બદલે સપક્ષ મંત્રનો જપ થતો. ન્યાય આંધળો હોય પણ દુનિયા તો દેખતી છે, આનો અર્થ એટલો જ કે પોતાને મન આ વિદ્યામંદિરને ઉચ્ચ સ્થાન પર પહોંચાડવાની એટલી તીવ્ર અભિલાષા હતી કે તે કાર્યમાં કોઈ વચમાં આવ્યો કે તેની કચુંબર જ સમજતી. આથી જ જુનુનાથ સરકાર અને રામાનંદ એટરજીના આધિપત્યની નીચેના લેખોમાં એમની વિરૂદ્ધ કટાક્ષ આવતા. હિંદમાં બંગાળ પ્રધાનપદે રહે, જ્ઞાતાનું મુખ જ રહે, એટલા માટે એમણે સમુદ્બંધન કરી, નંરસનેને વિશ્વવિદ્યાલયમાં એકાં કર્યા હતાં. એમને મન હતું કે સરસ્વતી દેવીને બધા પ્રાંતોની વિદ્યાલેખે પ્રશ્ન કર્યો કે અમે કોણ, અમે કોણ ? તે વેળા ઉચિત જવાબ મળેલા. ત્યારે કાળિદાસ પેક્ષ પ્રકૃષ્ટિત થઈ દેવી પ્રત્યે 'અહં રંઝે' જેવા અમંસકારી પ્રશ્ન પૂછ્યા વિના જ્યાં મેળવ્યો હતો કે તમેવાહમ, તમેવાહમ — 'બધા વિષય ત્હારી વિશ્વવિદ્યાલયમાં સમાયલા' એવો આ ખ્યાલ હોષ શકે. રાગેર દેહ લેક્યર્મ મારે અંગેજ સિવાય કોઈ બંગાળથી જ્ઞાતરનો વિદ્વાન બંગાળમાં સુંદાયો નથી, એવો પ્રહાર કરનાર માટે એટલું જ કહેવું બેઠેએ કે સર આસ્તોષ બાબત તે અન્યાય-ભરેલા આક્ષેપ હતો. પહેલાંના સમયમાં એ ખ્યાલ હોય પણ પોતાના હાથમાં ધૂરા આવી ત્યારથી સારસ્વતી નિપક્ષપાતનો પહેલો નમુનો, કે પ્રો. જયસ્વાલને એ પદવી આપી. પોતાને ત્યાં શિક્ષકનીમતમાં બંગાળી કે બીજાબંગાળી એનો એમને ખ્યાલ ન હતો. પણ તે આટલા જ માટે કે ગમે તે સાધન પ્રાપ્ત કરી પોતાના પ્રાંતને ક્રેંડ સ્થાને ચઢાવવો, ને ચઢાવી નેની રિધિત કાયમ રાખવી. એમનાં એલા ઘણાં હતાં. એમના

—હક્ક શબ્દમાં કહીએ તો—ખાંધીઆ વિદ્યેપતર હતા. કહેવાય છે કે એમના જાણીતાને વિશ્વવિદ્યાલય પરીક્ષક જાણી બેઠેને વિશેષ માર્ગ આપતા અને ઉં જીણીમાં મુકતા. માર્ગ માનવું છે કે તે લીખ માંગન વ્યક્તિની બૂલ હતી. પરીક્ષકની પદવીની વહેંચ કરનારનો એમાં દોષ ન હતો. જેમ ત્હારા ન્હાનપણ સર ફિરોઝશાહના ચેરમનમાં બધી ન્હાનીમોટી બાં એકઠી થતી ને રાજદીવ કે દારપોરેશનથી માં કુનિર્વાસી બાબત અને ખાસ કરી પરીક્ષકની નિગ બાબત ત્રેવડ થતી તેને હજારગણું વધારીએ લવાનીપુરના આ ગામડી ઘરમાં જણાતું. માત્ર શુજર મિત-પક્ષી, તેથી અનિર્ગમિત ભક્તિ નહોતું દાખ અને સર હોરમસજી વાડીઆ, નટરાજન, બદાહુર વગેરે મ્હેતાના વિરૂદ્ધવાળા હતા. બંગાળમાં મુર્તિપૂ અનન્ય છે. કોઈ મક્લું આ ગરૂડ વિરૂદ્ધ ગીંદ કરતું તો તેને ખાઇ જતા. આજ આ વ્યક્તિની તુલ કરવી અશક્ય છે. તે પ્રોફેટપ્રતાપી કંઈ શાંત પડ્યો એમના જેવા જ શિક્ષણશાસ્ત્રી વહીશ (Mr. J. S. Educationist) જે આપણી નજરે સહજ આવે. ર મુંદરલાલ અને સર ચિમનલાલ, ત્યારે ભવિષ્ય ધતિકાસકાર—ભુસ્તરવેતાની માફક—સંસ્કૃતિનાં પ તપાસરો ત્યારે રેતીનાં રજકણમાં વધારે ફેરવેલી ચિહ્ન કોણે પાછળ મેલ્યાં છે તેનો સહજ ખ્યા આવશે. આ બેનો પ્રભાવ અને પ્રવૃત્તિ પ્રાંતમાં સમાયલાં હતાં. બીજાની નિઃસીમ હતી. આ બે કા કુશળ હતા, પણ વિદ્યાવિહારી ભાગ્યે જ. આ પુ સરસ્વતીનો વહીવણ અને કાર્યદક્ષતામાં અનન્ય. કે પણ શાસ્ત્ર ન હતું કે કળા, જેમાં એ પારંગત હતો. એમની મહેનત અને એમનું દેહબળ અથા હતું. સર મુંદરલાલ એ બાબતમાં એમને ટકર માં શકે, પણ વિદ્યાવિદ્યાલયના ધુમ્મટ તરફ નજર કરી ત્યારે એક તરફ ન્હાની દેવડી અને બીજી તરફ રોમ-સેંટ પીટર્સનો રોમ. કાર્યકુશળતામાં સર ચિમનલા જય એમ નથી, પણ એમની તંદુરસ્તી શિથિલ તે નૈર્મર્ગિક શુદ્ધિથી જ દામ ચાલે. કામ જેટલું કા વધારતું નહિ—બ્હોરી લેવું નહિ. ચાલતું હોય તો સાં કે ટકું ચાલવા દેવું. તેને મોટરકારની ગિનિ ન આપ્ય આ પ્રોફેટ પ્રશ્ન એકાએક તુટી પડ્યું અને એ નીચે બંગાળના વિશ્વવિદ્યાલયની મદદશાઓ ક્યમ

ગઈ. જીવન-કાળુ એમને રાત્રે અરથાને છે. જે વેળા આ મહાન પુરુષને પાશ્વિય દેહ પટલેથી લાવવામાં આવ્યો તે એ કલાક લગી ઉઘાડળે થતા હુમળીના પુત્રની કળ બગડવાથી એમના માન માટે મળેલું સરથમ રોકાઈ રહ્યું તે દેખાવ હું સારી રીતે કપી શકું છું. એ જૂનાવ ખરે એમના મૃત્યુથી મુશ્કેલી પ્રગટિમાં જે અંતગ્રામ આવી પડ્યો હતો તેનું પ્રત્યક્ષ લાન કરાવતો હતો. સંસ્કૃતિ દેવી પાંગળી યદ ગઈ હતી. અને અમર વિશ્વવિદ્યામયને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. ત્યાં એના મૃત પતિની લાશને રાખવામાં આવી. શું એ એની ચિનામાં સતી તો નથી થઈ ગઈ? ઘણાને એમ જ લાગે છે. વિજ્ઞાનીના દાવાની એ જ ખાતરી કે તેની આગળ બીજા દાવા દીવેલના જ લાગે. તે હોડવાયો એટલે થોડો સમય તો—આંખ ટેવાય ત્યાં લગી—અધારે જ લાગે. આમ જ દાક્ષમાં જણાય છે. પણ કુબેરભંડારીનાં લક્ષણવાળા, યુરોપીય સંસ્કૃતિમાં ઉછરેલા એ જ્ઞાનવીરોની મદદથી અને પોતાની મહેનત અને ખતથી ઉભી કરેલી સાયન્સ મેલેજ ઉપરથી તેમના પ્રભાવની કલ્પના કરીએ છીએ અને એમના વિશ્વવિદ્યાલયનું મનન કરીએ છીએ ત્યારે એમ જ લાગે છે, કે જેમ આ સંસ્કૃતિમય સમષ્ટિ એમણે ઉભી કરી છે તે અમર રહેશે તેમ એમની કીર્તિ કાયમ રહેશે. બંબે એક. આર. એમ. એમના પ્રયયમાં ધણ એવી એ સંસ્થાના પુત્રો એમની કીર્તિને લવિષ્યનાં હિંદનાં બાંજક આગળ જનજન્યમાન કરશે. પુત્રકર્મ એટલું જ માગે છે કે એમની ખાતરી પડેલી જગ્યા ખાતરી રહેવા નહિ કે. એટલેથી જ એમને માટે નિવાપાંગલિ સમગ્રશે.

યાયુરનિલમમૃતમયેદં મસ્માન્તં શરીરમ્ ।

(ઈશાવાસ્યોપનિષદ)

આખ્ય મંદિરમાંથી પાછા વિજ્ઞાપતી લતામાં આવી લાગ્યા તે પોતીચદરને સ્વકામ કરી કાટ પાટજનના મહેશમાં દાખલ થયા. પણ આ શું જોઈ છે? સર રાજેન્દ્રનાથ ને તેમનો માનીતો જમાઈ ને ભાગીથો તો પોતીમાં ઉભા છે! પોતે જ બોલ્યા “મદ્દ કરજો. લખ્તુ પ્રસંગે જનું પડે ત્યારે દેશી લેગાસ મજબો પડે છે. “શુભાન” (વધુ-લાત પારસે તે) ને ટાંકણે હમણું જ અગે સર” આસુતોપને ઘેરથી આવ્યા. ઘેર રાશની હતી તે લગે પ્રસંગની હતી એ હવે સાખીત થયું. મનુષ્ય

કેલો વિરકત થઈ શકે કે ઘેર લગની રીતિ આવે ને પોતે અલગ રેડી પારકાની મુલાકાત લઈ શકે. આ લગમની ચાચનાથી મહેને ઘણી રમુજ થઈ. એમણે એમ જ માન્યું હતો કે હું પૂરા વિજ્ઞાપતી તે એમને એ કપડામાં જોઈ હજકાઈ જઈશ ને કદાચ એમને માટે નીચો અભિપ્રાય ધારણ કરીશ. બીજાનું એ પણ લાગ્યું કે રહેણી કરણી ગમે તેટલી પરદેશી થઈ હોય પણ સામાજિક પ્રસંગે ગંગાજામાં હમેશ પોતીચદરનો જ રિવાજ છે.

સર રાજેન્દ્રનાથે પોતાની કહાણી મહેને ઘણી રસ-પૂર્ણ કહેલી. આજે પટ વપની વયે પોતે માર્ટિન કંપનીના સૌથી સીનીયર એટલે પુરાણ ભાગીદાર હતા. આ કંપની બાંધકામ, કાલસાખાણ, ન્હાની રેત્રવે, ચાહની ઉગવણી વિગેરે અનેક વ્યવસાયમાં કામ ચકાવવામાં આગળ પડતો ભાગ લે છે. પોતે એન્જનીયર હતા ને આ કેકેદારની પેઢી સાથ તોફરીયાત જોડાયલા. અલાહાબાદ ને બીજાં મોટાં શહેરોની નજાથી પાણી પૂરું પાડવાની બંધારણી યોજના એમણે શક્યાતમાં અમલમાં મૂકેલી. કામ એટલું ચોક્કસાઈ, શુદ્ધ દાનત ને કમખર્ચે કરેલું કે માસિકને થકા પેદા થયેલી કે રાજેન્દ્રનાથ લોખંડી મેખ છે, નહિ કે સડેલા વાંસનો ટકા. પોતે તદ્દન દેશી રીતે રહેતા ને પહેલવહેલા ગવનરને રાત્રે મળ્યા જવાનું આપ્યું તે વેળા રાતનો વિજ્ઞાપતી પોષાક એમને માગીને પહેરવો પડેલો. પછી કંપનીમાં જોડાયા એટલે તો આગળ વધ્યા જ. જુનીયર ભાગીદારથી પરપરા ચઢવા માંડ્યા ને આખરે એમનાં ખત, કુશાચલુદ્ધિ મક્રમપણું ને ધંધો ચકાવવાની શક્તિને લીધે આ મહાન એજન્સી કંપનીના સીનીયર પાર્ટનર છે. મહેનેલંચ (ખપેરાનું ખાવાનું) ઉપર એમણે એમની ઝોરીસના લખ્ય મકાનમાં બોલાવેલો. તે વેળા એમણે મહેને કહ્યું કે જુઓ પંચાવન બડા સાહેબ મ્હારા લાય નીચે કામ કરી રહ્યા છે. આ બધી કલકત્તાની પેઢીએ ખાતાં ખાતાના માણસોને વિજ્ઞાપતથી લાવે છે ને તેમને ખાસ ખાસ ખાતાં સારા પગાર આપી સોંપે છે. પાર્ટનર તો બધા ઉપર દેખરેખ જ રાખે. મ્હારાથી પૂછવા વિના રહેવાયું નહિ કે કેટલા હિંદુસ્તાની છે? બોલ્યા એક પણ નહિ. મ્હારા પુત્ર ને જમાઈ ભાગીદાર તરીકે છે. તેટલું જ. કાણુ એમણે લતાનું કે “અમારી જાતના લોક વ્યાપારમાં કુશળતા બતાવી શકતા નથી.

એમનાથી વિદ્વાતારેહું કામ ચામ. જોઈસનું કામ ચામ પણ પોતાની જોખમદારી ઉપર કામ કરવાનું હોય ને તે કરવામાં કાંઈ નેતા ન હોય તે વેળા ત્હમારા મુળાધવાળા સૌકીઆ ભણ્યા ન ભણ્યા આગળ ટૂંક ચલાવ્યાં જાય છે તેમ તે લોક નથી કરી શકતા. આ બાજતના મહારા અભિપ્રાયને લીધે હું અમાન્ય થાઉં છું; પણ હું ખરે સ્વદેશી છું. હું કહું છું કે આથી પ્રજાલી આદર્શ તો પછી ત્હમારા બેઠા પાર. માત્ર બંગાળી છે તેથી મહારે બંગાળીને—જોરસ આદર્શને વર્તુલમાં ઘૂસાડ્યો એવું મ્હને નથી ગમતું.” એક રીતે એમનું કહેવું જોડું ન હતું. મામામાસીનું ધંધાદારીમાં કરવામાં આપણા લોકના ધંધા ધુધવાતા રહે છે. અંગ્રેજ લોક પેકમ પહેલેથી કેળવણી ને અનુભવ લીધા બાદ જ ભાગીદાર થયા એ પ્રજાલી જોડી નથી. પણ આદર્શ કેતેહમંદ તીવડયો એટલે પોતાના ગુણોને તે વધારે છે ને ખીજની ન્યૂનતા તેને વિશેષ નજરે પડે છે. ને તેને દૂર કરવા કદી પણ પ્રસંગ નથી આપતો. પોતાની સામાન્ય પબ્લિકની નજરમાં અમાન્યતાનું કારણ દર્શાવું, એક વાર જરૂરેનજી પાશ્વર્યે પણ આવે જ અભિપ્રાય દર્શાવેલો. હિંદુસ્તાની કમ પગાર ઉપર મળે તો જ રાખી શકાય કેમકે તેમના કામની તીવજ એકી છે. પણ પગાર જોછો લેવા તેમાં હલકટ સમજામાં આવે છે ને તે માન્ય નથી ને તેથી હિંદુસ્તાની નોકરીઆમાં વધતો નથી. આ ટાટના કન્ટસર્સ ખાત ચાર પાંચ વર્ષ ઉપરની વાત થયેલી. આમાં સમ છે. આપણે કારીગર તરીકે કે કાર્યકુશળ વ્યાપારી તરીકે જેટલું શિક્ષણ લેવું જોઈએ તે નથી લેતા. આપણી ટેવા કરેલો નીવડે છે. આથી ત્યાં લગી આપણે શીખાઉ હાલતમાં છીએ. આપણી ટેવા રિયલિઝે પહેંચી નથી ત્યાં લગી હલકી પાપરીનું પણ કામ લઈ ધીરે ધીરે આગળ વધવાની પ્રાર્થના કરવી. First desire and then desire—પહેલા ચોટ્ય થાએ ત્યાર બાદ વાંછના દર્શાવો. પણ બંગાળી ભાષમાં મહત્વાકાંક્ષાની લાગણી ભારી છે. એ તો સમજે છે કે એંજનીયર—B. E. થયો એટલે તરત જ ઉપરીની નોકરી મળે. કાંઈ ધંધાવાળો આદર્શી અનુભવ કરતાં ચોપડીયા જાનને અધિક માન આપતો નથી ને આપણે એંજનીયર અસંતુષ્ટ ભલ્લાકની પદ્ધતમાં દાખલ થાય છે !

સર રાજેન્દ્રનાથ વિશ્વેશ્વરીઅન પીરીઅટના જ ગણાય. એમને સુરોપીય પદ્ધતિ માટે—સમાજમાં વિજય માટે જે જે પદ્ધતિ તે સમાજમાં આદરાઈ તેને માટે—અતિશય માનની વૃત્તિ છે. એમણે જે સર્વજ્ઞોપી પોતાનું લેખિય

સુધાર્યું તે શિવાયના બીજા ગુણો માટે બહુ માન નથી. પણ હુંકી નજરવાળા એમને રાજગ્રોહી કહું એ જોડું. એક અંગ્રેજ ઇન્જનેરને મેં કહેતાં સાંભળેલો કે બીજા લોક ચું ગણતરી કરે છે ! ટેન્ડર (મામણી) આપવાને છેલ્લી દિવસ છે. રહી પાકીટ ઉપર દસ વીસ આંકડા માંડી નાંખી સર રાજેન્દ્ર પોતાનો નફોટાટનો હિસાબ એમની રાદસ રાદસ મોટરમાં બેસી જતાં જતાં કરી નાંખે છે, ને ટેન્ડરની જોડીમાં દાખલ થતાં વાર પોતાની માંમણીના આંકડા રજુ કરે છે. માંમણી સ્વીકારાય છે. લોક વિસ્મય માગે છે કે કદ કળથી આ પરિણામે આન્યા ? તો ટપાલી પાકીટ ઉપર બંગાળમાં લખેલા પીસ ગ્રીસ દરરે નજરે પડે છે. કામ બાજતની એમની શુદ્ધ વચ્ચણ છે. લક્ષ્યાધિપતિ થયા પણ કાણ છેડાયો નથી. સ્વહસપાટી તરફ લક્ષ નથી. માત્ર કાંઈ દીકારે પડે તો. એટલું જ પડી શકે કે હલકી અપણી પેટરીક તરેહની અયોગ્યતા માટે એમની આંખ વધારે ખેંચાયેલી રહે છે, જનિરજાત આપણી યોગ્યતા. માણસ ધણા અનુભવી ફરલ ને સ્વદેશભક્ત છે. પણ એમની રીત હાકર્ન રીતથી જુદી જણાય છે ને તેથી ગેરસમજ થાય છે. આ પ્રશ્નને એમનાં ધરનાં મુખ્ય જોડે મ્હને સારો પ્રશ્ન પડ્યો. બાદ સાહેબ દર્શાવે જોરાક વધારે પસંદ કરે છે. ચાહ પ્રસંગે પણ કેકગિરકીટની જગ્યા મુશ ને રસગુસ્તાં ખાવાને મળેલાં. પાંચ છેકરી ને જે પુત્ર છેકરીઓ બહુ સારી કેળવણી પણ હિંદની બધી કળામાં પ્રવીણ મ્હને એમની છેલ્લી જે પુત્રી લામી. કવિવર રવીન્દ્રનાથનાં કેટલાંક ગાયન ગાતાં જ્યારે મ્હને એમને સાંભળ્યાં ત્યારે ગાયનકળા તો બંગાળને વૂરી છે એમ લાગ્યું. એ લોક વિશેષ અંગ્રેજ લોકમાં જ ફરતાં.

સર રાજેન્દ્રનાથને લાગ્યું કે કલકત્તાને હજે એવં હિંદુસ્તાની કલજ બદલે. તે હાતી ટોપી એમણે પોતા તરફથી બંધાવવી સાર કરી દોષી કે જ્યારે પેસા એક યશે ત્યારે ક્રીમત મળશે. આ આરસપાણી સુસેલિત મકાન બન્યે દીસે છે. રાજરજવાડાના અહીં આવી કદિ કદિ રહે છે. બધી દય વિલાસતો છે. અંગ્રેજ કેટલાંક સલાસદ છે પણ મુખ્ય તો બંગાળના ઉદાર લોકનો અહીં જગાય થાય છે. સર એલેક્ઝાંડર મરેએ અમને બધાંને આ રચાનમાં દીનર (ખાણ) આપું હતું. જાહ લોક જોડે તે વેળા સુલાકાત થઈ. પણ તે વિષય ચર્ચવો અસ્થાને છે. માત્ર એટલું જ કહીને વિરમીશ કે સર રાજેન્દ્રનાથ મુકરજના સદગુણો જ ખ્યાનમાં રાખી એ હાલના જમાનાના કેમ નથી એ બાજતની પુષ્પરજ યા દીકા કર્યા વિના લોક એમને દાખલા લે તો બંગાળમાં વ્યાપારની દદીલ્લત શકિ વિશેષ થાય !

(અપૂર્ણ)

વિનાયક નંદશંકર અદિતા

અસહકાર અને સમાજજીવન*

“યુગધર્મ” માસિકના તંત્રીઓએ ગુજરાતના લેખકો અને વિચારકો પ્રત્યે કેટલાએક સમય ઉપર એક પત્ર લખીને અસહકારની પ્રવૃત્તિએ સામાજિક વિકાસ ઉપર કેવી ભ્રાંતીની અસર કરી તે સંબંધી કેટલાએક પ્રશ્નો પૂછ્યા છે. અને ખાસ કરીને એમ પૂછ્યું છે કે ભવિષ્યમાં સામાજિક વિકાસ માટે મહાસભા (કોંગ્રેસ) ની પ્રવૃત્તિ ઉપર આધાર રાખવો જોઈએ કે તેને માટે સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ? આ ઉપયોગી પ્રશ્નોને ઉત્તર આપતાં અમે પ્રયત્ન કરીએ છીએ.

આપણા આગેવાનોને પ્રથમથી એમ લાગેલું તો ખરું જ કે રાજકીય અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ બન્ને દેશના વિકાસ માટે અગત્યની છે. અને તેથી રાજકીય પ્રવૃત્તિ માટે મહાસભાની સ્થાપના થઈ તે સાથે સામાજિક સભા (કોન્ફરન્સ)ની સ્થાપના પણ કરવામાં આવી. અને તેનો સંદેશો લેકામાં પહોંચે તે માટે કેટલેક સ્થળે સંસારસુધારા સમાજો (એસોસિએશન) ની સ્થાપનાઓ પણ થઈ હતી. આવી સમાજોની સહાનુભૂતિથી વિધવા પુનર્લેખ સભાઓ તથા સ્ત્રીઓની ક્લબો તથા કન્યાશાળાઓની સ્થાપના પણ થઈ હતી. પરંતુ સામાજિક સુધારા એટલે જુના મતવાળાઓ સાથે જ તકરારો કરવાની. આપણા દેશની રાજકીય પરિસ્થિતિ એવી હતી કે રાજકીય સુધારાઓ માટે હંમેશા સરકાર સામે જ હિંસાઓ કરવાની એટલે તે માટે લોકોમાં અંદર અંદર સંપ વિશેષ જોઈએ. પરંતુ કેટલાએક રાજકીય હિંસાઓને નેતાઓને એમ લાગ્યું કે સંસારસુધારાની હિંસાઓથી તો અંદર અંદર કુમંપ થાય છે. એટલે તેઓએ ધીમેધીમે તે તરફ દુર્લક્ષ કરવા માંડ્યું. છતાંયે સંસારસુધારા પરિપક્વ તો કોંગ્રેસની સાથે ભરાતી જ હતી. વળી એકે ત્રમયે એવો પ્રશ્ન ઉભો થયો કે સામાજિક સુધારા માટે કાયદાની મદદ લેવી કે નહિ. આ પ્રશ્ન

‘સંમતિ વર્ષ’ના કાયદા સમયે ઉભો થયો. આમાં સુધારકોમાં પણ મતભેદ પડી ગયા. એટલે ધીમે ધીમે સંસારસુધારા પરિપક્વ બહુ જ ગૌણ પદે જવા માંડી. અને મોટે ભાગે તેમાં સરકારી નોકરો તથા રાજકીય વિષયમાં બહુ ભાગ ન લેતા હોય તેવા ગૃહસ્થોનું પ્રમાણ વધારે રહ્યું. એટલે સામાજિક પ્રવૃત્તિ મંદ ગતિએ ચાલી.

છતાંયે દેશમાં, અનેક કારણોને લીધે, સુધારાની પ્રગતિ તો થાકુ જ રહી. ઉચ્ચ કેળવણી વધી, સ્ત્રી કેળવણી પ્રસરી, પશ્ચિમના સુધારાની પીઠાન વધુ થઈ. વગેરે અનેક કારણોથી સામાજિક વિકાસ થતો તો ગયો જ. પરંતુ વિકાસનાં કારણો ઘણાંખણાં આડકતરાં હતાં.

જે આડકતરી અસરોથી સંસારસુધારાને પોષણ મળ્યું તે જ અસરોથી સંસારસુધારા પરિપક્વ તરફ પણ પ્રગતિપૂર્વક યુવોતું વિશેષ લક્ષ ગયું. તેમણે સંસારસુધારાનો વ્યાપક અર્થ લેવા માંડ્યો. કેવળ સાંસારિક બાબતો—કન્યા અને ગૃહની બાબતો—શિવાય મોટી સામાજિક બાબતોનો પણ આ પરિપક્વમાં સમાવેશ થયો જોઈએ એવી કાગજી બધે ફેલાવા લાગી. આ પરિપક્વમાં ગૃહઉદ્યોગો, દારૂની બદી, અંત્યજ્ઞોદ્ધાર, મહાદારી મંડળો, બાળમરણ, સ્ત્રીઓની તંદુરસ્તી, મીલમજુરોની સ્થિતિ અને સમાજસેવાનાં મંડળો ગામેગામે સ્થાપવા સંબંધી કરાવો આવ્યા. અમદાવાદ, ગાંધી, નરીઆદ અને સુરતમાં ભારોલ્લી સામાજિક પરિપક્વમાં આ સર્વ કરાવો આવ્યા હતા. અને તે કરાવોનો અમલ થાય તે હેતુથી સ્થાયી મંડળોની સ્થાપના પણ થઈ હતી.

સામાજિક હિંસાઓ દાંક નાક થવાનો પ્રસંગ આવતો હતો, તેવામાં મહાત્મા ગાંધીજી રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં જોડાયા. કોંગ્રેસમાં ઉચ્ચપાયેલ થઈ. અને ગાંધીજીનો પ્રભાવ તેમાં પડ્યો, અને ધીમે ધીમે મહા-

સમાનું સુકાન ગાંધીજીના હાથમાં, અથવા તેમની અંપૂર્ણ અસર તમે આપ્યું. મ. ગાંધીજીએ જોયું કે અમુક વિષયોમાં સામાજિક પ્રગતિ થયા વિના તો રાજકીય ક્ષેત્ર સધાશે નહિ જ, એટલે તેમણે અમુક બાબતોને મહાસભાના કાર્યક્રમમાં જ દાખલ કરી દીધી. મહાસભાજીનું વ્યક્તિત્વ હોત નહિ તો એ બાબતોને મહાસભામાં સ્થાન મળી શકત નહિ જ. એટલે બદલાયેલી રાજકીય પ્રવૃત્તિથી સમાજ સુધારાને આટલા લાભ તો થયો જ.

સંસાર સુધારાની બાબતોમાંથી જે બાબતો મહાસભામાં લેવાઈ તે નીચે પ્રમાણે હતી:

૧. ખાદીપ્રવૃત્તિ, એટલે ગૃહઉદ્યોગ.

૨. અસ્પર્શતાનિવારણ.

૩. દારૂની બંદી.

આ ત્રણ ખાસ વિષયો ઉપરાંત સ્ત્રી સન્માનની બાબતમાં તથા જલેર પ્રવૃત્તિઓમાં સ્ત્રીઓનો હિસ્સો મેળવવાની બાબતમાં પણ, મહાસભાની પ્રવૃત્તિની થણી અસર થઈ.

છતાંયે એક વાત બુલવાની નથી. મહાસભા તે રાજકીય પ્રવૃત્તિ માટે જ હતી અને છે. રાજકીય પ્રગતિ પાપી એ તેના અંગત સામાજિક હિતચાતનો મુખ્ય હેતુ. એકતો દેશમાં ૮૦ ટકા છે. તેમાં દેવાદાર હોય તો સ્વરાજ્ય મળે નહિ, અને મળે તો ટકે નહિ. માટે ખેતીમાંથી ફાળવે પડતા સમયમાં કરી રાકાય તેવા ગૃહઉદ્યોગો જોઈએ. તેવા સરળ ઉદ્યોગ કાંતવાનો છે માટે ખાદીપ્રચાર અત્યંત જોઈએ. વળી તેથી પરદેશ જતું ધન દેશમાં રહેશે. આ ખાદીપ્રચાર માટેની દલીલ. અસ્પર્શતા માટે પણ દલીલ એમ કે જે દેશની વસ્તીનો છોડે લાગ તમે અવગણ્યો તો ઐક્ય કેમ સધાશે? અને ઐક્ય વિના સ્વરાજ્ય મંલવતું નથી, માટે અસ્પર્શતાનું નિવારણ કરો. દારૂની બંદી ઝાંઝી કરવા સમયથી પણ સરકાર પક્ષ તરફથી એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે અસહકારીઓનો મુદ્દો સરકારી આવક ઝાંઝી કરવાનો છે (સરકાર કે દારૂના વેચાણમાંથી સરકારની આવક ઘણી મોટી છે), રાજકીય પ્રવૃત્તિને અજોડાઈ પરાવલ્લ ત્રણ સામાજિક પ્રશ્નોની આ નિયતિ છે.

આ ત્રણે પ્રશ્નો સમજમાં મહાસભા તરફથી ફરી ચળવળ થઈ તે પણ જોતું જોઈએ. ખાદી અને દાથ-કંતામણ તથા દાથવણાટ માટે તો મહાસભા તરફ

થી અગાધ પ્રવલો થયા છે. અને હજીયે થાય છે, તેની તો ના કહેવાય જ નહિ. તેના પ્રયત્નથી ખાદીના ઉપયોગ સામેની મુશ્કેલી જતી રહી છે. ખાદી વણાય છે, તે વેચવા માટે પ્રયત્નો થાય છે, અને તે વપરાશમાં પણ આવી છે. ગામડાંઓમાં પણ મહાસભાના સ્વયં-સેવકો ગયા છે. અને આપણે આશા રાખી શકીએ કે જો આ ઉત્સાહ ચાલુ રહેશે તો ગામડાંઓમાં પાછો આ મુદ્દોઉદ્યોગ પથ્થર થશે, અને એકતોને ઠાંક આર્થિક મદદ મળશે.

અંત્યજનેદાર માટે પણ મહાસભાએ પ્રગતિ સાધી છે. અસ્પર્શતા દૂર થવી જ જોઈએ તેવા પોષાક કપડાં છે. પરંતુ ખાદીપ્રચાર જેવા પ્રયત્નો આ સમજમાં થયા નથી, તે તો કબજ કરવું જ પડશે. અંત્યજને કે અસ્પર્શ્યો માટે કેળવણીની ખાસ યોજનાઓ ચોરી જ નીકળી છે. રાજકીય કેળવણીની યોજનાઓમાં ધણીજમીમાં તો તેમને દાખલ નથી કરતા. અને દાખલ કરે છે ત્યાં પણ તેમણે જુજ લાલ જ લીધી છે, ખાદીપ્રચાર મારે જે વ્યવસ્થિત પ્રવલો થયા છે, તેવા અસ્પર્શતા નિવારણ માટે નથી જ થયા. અંત્યજ પરિપક્વ મેળવાઈ છે પણ તેમનામાં જાણુક કામ કરવાની મોજના થઈ નથી.

દારૂની બંદી સમજમાં તો એકલુએ થયું નથી. તે સમજમાં પ્રવૃત્તિનું એક મહાન મોઢું આવી ગયું. દારૂની દુકાનો આગળ મોઢીઓ થઈ, તેમાં ફૂટલાએક સ્વયંસેવકોએ ધણી હિંમત બતાવી. પણ એ બધું અસ્પર્શ્ય થયું, અને એ સમજી કંઈ વાત પણ હવે મોલ જાતી નથી. આ બંદી ઝાંઝી કરવા માટે બીજા માર્ગો છે. મીઠમણુરો, અંત્યજને અને કારાગારો, જેઓ દારૂનો ધણો ઉપયોગ કરે છે તેમને દારૂ ન પીવાનો બોધ આપવામાં કદાચ આવતો હશે. પરંતુ સુજારાની પ્રગતિમાં આવી હોવામાત્ર પણ મહાસભા તરફથી વ્યવસ્થિત રીતે થતી જાણવામાં નથી. જોરસાદની કારાગાર તથા અંત્યજ પરિપક્વોમાં તે વર્ગોની બંદુ જ ચોરી હાજરી હતી એમ સાંભળ્યું છે. એટલે જે એક હલ્લામાં આ સમજી આંતરિક પ્રવૃત્તિ થવાની આશા હતી તે ફળાલુત થઈ નથી. અત્યારે તો મધ્યપાન નિષેધ મહાસભાની પ્રવૃત્તિમાં નથી, એમ કહી શકાય.

આ ઉપરાંત એક બીજી પણ વાત નિવારવાની છે. અત્યારે મહાસભા એટલે અગ્રદ્યાર અને અગ્રદ્યારમાં

ધારાસભા મારફતે તો કામ થઇ શકે નહિ. અંત્યજ ડેળવણીના સળધેમાં ચુંપાઇ ડેળવણી ખાતાનો ઠરાવ છે કે જે શાળાઓને સરકારી મદદ મળતી હોય તેમાં અંત્યજને દાખલ કરવાની મનાઇ કરી શકાય નહિ. મધ્યપાન સળધેમાં પણ એ બદી કેમ ઓછી થાય તે સળધે જોક સમિતિ મારફતે તપાસ થઇ છે. અને પરિણામે ઠરાવ પણ થયા છે. તે ઠરાવો બે અમલમાં મુકાય તો ધણો લાભ થાય તેમ છે. અંત્યજને માટે નિવાસગૃહો તથા લુદી શાળાઓ કાઢવાની ફરજ પણ લોકમતથી સરકાર ઉપર નાંખી શકાય તેમ છે. પરંતુ અસહકારી લાઇઓ તે રસ્તો લઇ શકે નહિ અને પરિણામે આ બે આવશ્યક પ્રગતિઓની પ્રગતિ ધીમી જ રહે.

મહાસભાએ ત્રણ સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરી તેનું જોક પરિણામ એ આવ્યું કે સમાજસુધારાની પ્રગતિ જરા મંદ પડી. એક તો રાજકીય પ્રવૃત્તિ બહુ જ ભેરથી ચાલતી હતી, મોરેભાગે લોકોનાં મન તેમાં પડેલાયલાં હતાં, એટલે સ્વાભાવિક રીતે બીજી હીસચાલો મંદ પડે જ. તે સાથે કેટલાએક વર્ષોમાં એવી માન્યતા પ્રસરવા માંડી કે સમાજસુધારાનું કામ તો ફક્ત મહાસભાએ ઉપાડી લીધું છે, એટલે તે મારે લુદી પ્રવૃત્તિ કરવાની જરૂર નથી. આ જને કારણોને લીધે સામાજિક પ્રગતિ ઓછી થઇ ગઇ છે. અને બાળશબ્દ તથા કન્યાવિકલ્પ જેવા પ્રશ્નો, જે સળધે હજી પણ તીવ્ર હીસચાલ કરવાની જરૂર છે, તે પ્રશ્નો તો બધે અત્યારે અસ્તિત્વમાં નથી એમ લોકોએ આંખ-મીચામણી કરવા માંડી છે. વળી કાંઇ તે સળધે કાંઇ હીસચાલ કરે છે તો તેને હસી દાઢવામાં પણ આવે છે, અને કહેવામાં આવે છે કે હવે તો એ પ્રશ્ન ભૂના થયા. પરંતુ એ સામાજિક જાદીઓ અત્યારે છે જ, અને સમાજને મહાન હાની કર્યો જ બપ છે, તે વિચારનાર ઓછા છે.

રાજકીય મંદયાં તરફથી સામાજિક હીસચાલ ઉપાડી લેવામાં આવે, તેનું જોક પરિણામ એવું આવે જ કે તે હીસચાલમાં સરકારી ગોઠણે લાભ લઇ શકે નહિ. વળી વિનિતપેક્ષના રાજદારીઓ પણ અમદકારને અંજો ચાલતી હીસચાલમાં લાગ લેવાનું પસંદ ના કરે. વળી આપણે બેઠ ગયા કે મમાનેદાર માટે કેવળ એ વજી

કરતાં વધારે વિધ્યોનો વિચાર કરવાની અને તે માટે ઉત્સાહથી સતત કામ કરવાની જરૂર છે.

માતિબંધન, બાળશબ્દ, કન્યાવિકલ્પ, સ્ત્રીશિક્ષણ, વિધવાઓની રિયતિ, સહકારી મંડળીઓની સ્થાપના, અને સમાજસેવાના મંડળોના પ્રસાર, વગેરે બાબતો તરફ ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. તેમ ક્યાં વિના સામાજિક ઉદ્ધાર કે પુનર્જંટનાનો સંભવ નથી જ. આ સર્વ પ્રશ્નોના ઉકેલ પ્રશ્નમાં યોગ્યતા આણશે, પ્રગતિ વિકાસ સાધશે અને તેની રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં પણ મદદ રૂપ થશે. અલગત, પ્રગતિને લગતા લુદા લુદા પ્રશ્નો—રાજકીય, આર્થિક, અને સામાજિક—એક બીજા માથે સંકળાયેલા છે, તેની તો ના પડાય નહિ. એટલે સામાજિક હીસચાલ કેવળ અલગ તો ના જ પાડી શકાય. છતાં સર્વ સામાજિક પ્રશ્નો ઉપર લોકસમરતનું ધ્યાન દોરવા, તે સળધે સતત ચળવળ ચાલુ રાખવા, તથા તે માટે બવહાર પગલાં લેવા, કેવળ સામાજિક પ્રશ્નો હાથ ધરનાર લુદી સંસ્થાની જરૂર છે જ, તે માટે વાર્ષિક પરિગઢ લુદી લરાય તે છટ છે. અને તેને અંગે આપણે વર્ષ સતત કાર્ય થાય, તે માટે સ્થાયી મંડળ તથા સ્થાનિક સમિતિઓની પણ જરૂર છે.

શુજરાત—રાજકીય શુજરાત નહિ પણ ભૌગોલિક શુજરાત—માં દેશી રાજ્યોનો પ્રદેશ મોટો છે, પરંતુ આપણી રાજકીય હીસચાલ તો અંગ્રેજ શુજરાતમાં જ મુખ્યત્વે ચાલે છે, એટલે રાજકીય હીસચાલને અંગે જ સામાજિક ચળવળ ચાલે તે દેશી રાજ્યોના પ્રદેશોમાં પ્રસારે નહિ. આ કારણથી પણ સામાજિક ચળવળ લુદી સંસ્થા મારફતે જ ચાલતી જોઇએ.

અંતમાં જે સામાજિક બાબતોને, અને ખાસ કરીને અરપર્યંતાની બાબતને મહાત્મા ગાંધીજીએ પ્રમ્ન સમક્ષ આણી છે, અને તે માટે તેમણે જે પ્રયત્નો કર્યા છે, તે સારૂ દરેક સુધારક તેમનો તથા મહાસભાનો ઉપકાર માનશે જ. નવજીવન દ્વારા ગાંધીજીએ વિધવાશબ્દ સળધેમાં જે, વિચારો દર્શાવ્યા હતા, અને અમુક મંળેઓમાં પુનર્જંતને છટ જણાવ્યું હતું, તે માટે પણ સમાજ તેમનો ઉપકાર માનશે. છતાંયે ઉપર દર્શાવેલાં સવિવરતર કારણોને લીધે સામાજિક ઉદ્ધાર માટે લુદી જ ચળવળ ચલાવવાની જરૂર છે, એવો મારો નમ્ર પણ દૃઢ મત છે.

આશા છે કે શુજરાત આ બાબતમાં વધુ વખત બેદરકાર નહિ રહે.

કેશવપ્રસાદ દેસાઈ

મહેદી બહેન

(૨)

૪

માધવીને મનોરમા નામની એક સખી હતી. મનોરમાને લખેલા એક બે પત્રોના ઉત્તર નહીં મળવાથી માધવીને ખૂબ ખીજ થઈ હતી. આજે બપોરે જરા અવકાશ મળતાં મનોરમાને નિરતિ પત્ર લખવા એડી. એટલામાં પ્રમીલા દોડતી ત્યાં આવી અને કહ્યું કે

“ મહેદીબહેન ! ”

“ શું છે ? ” માધવીએ કંઠાણેલા સ્વરે પ્રશ્ન કર્યો.

“ મારતર સાહેબના ચરમા ક્યાંક જોવાઈ ગયા છે, તમારી પાસે હોય તો આપો ને ! ”

માધવીથી હસવા વિના ન રહેવાયું. “ તારા મારતરને જઈને કહે કે મારી પાસે કંઈ ચરમાની દુકાન નથી. ”

પ્રમીલાએ ઉત્તર પહોંચાડવા એકદમ દોટ મૂકી. માધવી-
તેને પાછી વાળી કહ્યું કે “ ક્યાં જાય છે ? ”

“ તમારો જવાબ સંભાળવા. ”

“ એને બદલે જ, આપણા શુમાસ્તાને બોલાવી આવ ! ” પ્રમીલા શુમાસ્તાને બોલાવી આવી, એટલે માધવીએ કહ્યું કે “ મારતર સાહેબના ચરમા જોવાઈ ગયા છે. જનરમાંથી સરસ ચરમા જોઈ લઈ આવ્યો. ”

શુમાસ્તા આવ્યો ગયો, એટલે મનોરમા પરના પત્રમાં અતે લખ્યું કે

“ પ્રમીલા સારૂ બાપાએ એક શિક્ષક રાખ્યો છે. તેને માણસ કહીએ તો પણ ચાલે અને નહાતું છોકરું કહીએ તો પણ કંઈ ખોટું નહીં. ગતે લાગે છે કે એ બિચારો ટ્રાઈ દિવસ ધરની ખંદાર નહીં નીકળ્યો હોય. સંસારની રીતભાતનું એને જરાય ભાન નથી. ક્યાંકે ક્યાંકે તેની સારસંભાળ લેવી જ પડે. મારા ધણીખરા વખત તેમાં નીકળી જાય છે. પત્ર લખવાનું મન તો ઘણું દિવસથી હતું; પણ એ જ માથાકુટમાં પત્ર ન લખાયો. તું જો જલદી અહીં આવે તો હું તને તે શિક્ષક ગતાવું. તે ખરેખર આવો નવાનો અને

એકદિવસ જ જગતમાં ક્યાંય નહીં જાયો હોય. ખાવા આપીએ તે ખાવ, નહિતર બુખ્યો તરસ્યો છતો-માનો પડ્યો રહે. બુખ તરસ કે ઉંઘતું તો તેને ભાન જ નથી. આવા માણસને એક દિવસ પણ જો છોડે મુક્યો હોય તો રઝળા રઝળીને મરી જાય. અને ઘણીવાર પ્રશ્ન થાય છે કે આવા માણસો ધર છોડીને શા સારૂ ખંદાર નીકળતા હશે ? સાંભળવા પ્રમાણે તેને માવાપ છે. અને એ વાત ખરી હોય તો એમનાં હૃદય પથરનાં હોવાં જોઈએ. હું હોઉં તો આવડે ન જરાય જરાય અળગો ન કરું...” વિગેરે.

મનોરમાએ મશકરીના રૂપમાં જવાબ લખ્યો “ તે તારા પત્રની ખીજ કેટલીક હકીકત સાથે, તે એક વાંદરૂં પાળ્યું છે અને તું પોતે સીતા દેવી બની બેઠી છે, એ હકીકત પણ હું સમજી ગઈ છું. બાકી જરા ગાવચેત રહેજો. એજ લી. મનોરમા. ”

કામળ વાંચીને માધવીનું મુખ કિચિત્ લાક્ષ્ણિક-જવાબમાં લખી નાંખ્યું કે “ કાળા મુખવાળી તું કાની મશકરી કરે છે તેનું તને ભાન છે ? ”

માધવીએ પૂછ્યું : “ પ્રમીલા, તારા મારતર સાહેબને ચરમા ગમ્યા ? ”

પ્રમીલાએ કહ્યું : “ હા. ”

“ તે કેમ જાણ્યું ? ”

“ મારતર સાહેબ એ જ ચરમા ચડાવીને આજે મળેથી ચોપડી વાંચતા હતા. ”

“ તેમણે પોતે કંઈ અભિપ્રાય ન આપ્યો ? ” માધવીએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ મારતર સાહેબ તો કંઈ જ નથી બોલ્યા. ”

“ ચરમા ગમ્યા કે ન ગમ્યા તે વિષે એક શબ્દ પણ ન બોલ્યા ? ”

“ નહીં, કંઈ જ નહીં. ”

હમેશા પ્રસન્ન રહેનાર માધવીનું મોં પડી ગયું. પરંતુ તે બીજી જ કણે હસી અને કહ્યું કે “ તારા માસ્તર સાહેબને હવે કહી દેજે કે ફરીવાર ચરમા ન ચુમાવે. ”

“ ભણે કાચે કહી દઈશ. ”

“ અરે મૂર્ખા, જોજે કહી નાંખતી. એવી વાત ને કહેવાતી હશે ? એમને માણું ન લાગે ? ”

“ ત્યારે હું કંઈ ન બોલું ? ”

“ ના. ”

માધવીએ એક દિવસ પોતાના ભાઈ શિવચંદ્રને કહ્યું : “ આ પ્રમીલાના માસ્તર આખો દિવસ શું કામ કરે છે ? તું કંઈ જાણે છે ? ”

શિવચંદ્ર પોતે બી. એ. ના કક્ષામાં લખતો હતો. પ્રમીલાના માસ્તર જેવા વેંતીયા માથામાં તેના હિસાબમણિ હોય. તેણે ઉપેક્ષાઓ, ભાવ જતાવતાં કહ્યું કે “ બીજું શું વાંચે ? નાટક નોવેલ વાંચના હશે ! ”

પણ માધવીને ખાતરી ન થઈ. તેણે પ્રમીલા માસ્તર નું એક પુસ્તક જાનુંમાનું મંગાવી, ભાઈના હાથમાં આપી કહ્યું : “ નાટક નોવેલના જેવું તો નથી લાગતું. ”

શિવચંદ્રે પુસ્તકનાં પાનાં ફેરવી જોયાં. તેને કંઈ રસજન્ય ન પડી. સમજ્યા તો નહીં, પણ એટલું તો ખેંચી શક્યો કે તે એક ગણિતનો ગ્રંથ હતો.

બહેનની પાસે ભોંડા પડવાના ભયથી, તેણે જવાબ પાડી કારણ : “ અંકગણિતનું સામાન્ય પુસ્તક છે. નેશાનમાં હવે વર્ગોમાં લખાવાય છે. ”

માધવીનું જ મોં સેવાઈ ગયું, તે બોલી : “ પ્રમીલામાં આ પુસ્તક આપતું હશે ? કાલેજમાં નહીં કામ આવતું હોય ? ”

શિવચંદ્રે જરા ચક્રિત થયો. તેણે હંકમાં જ કહી પાડ્યું કે “ ના, ના. એવું કશું નથી. ” પરંતુ તે દેવસથી શિવચંદ્રે કાંઈ દિવસ માસ્તરની નજરે ન પડ્યો. માસ્તરથી તે ડરતો ને ડરતો જ આંધો નાસવા ગયો. રખેને માસ્તર કંઈ ખૂલે અને પોતાની પોચા બી જાય. રખેને બાપ હુકમ કરે ને પ્રમીલા સાથે જાતને પણ એ જ માસ્તર સાહેબ પાસે લખવા ચડું પડે !

થોડા દિવસ પછી માધવીએ પોતાના પિતાને કહ્યું : “ બાપા હું કેટલાક દિવસ કાશીએ જઈ આવું ? ”

વજબાણ વિચારમાં પડ્યા. “ તું કાશીએ જઈ તો પછી અમારું ગધાનું અહીં આ શું થાય ? ” માધવી હસી, અને બોલી કે “ મને એક વાર જવા દો; હું જલદી પાછી ચાલી આવતીશ. ”

માધવી હસી, પણ તેના પિતાની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. માધવી પણ સમજી શકી કે કાશીએ જવાની વાત કાઢવામાં ઉતાવળ થઈ ગઈ. ભૂલને સુધારવા ખાતર તે બોલી : “ કેવળ થોડા દિવસ બહાર ફરવા પણ ન જઉં ? ”

“ તું જલ્દી એની ના નથી. પણ આ ઘરમાં બચરથા નહીં રહે. ”

“ શું મારે લીધે જ ઘર આવે છે ? હું ન હોઉં તો બધું અટકીને ઉભું થઈ રહે ? ”

“ ઘર તો આવે, બહેન, પણ સુકાન વિનાના બાણ જેવું. ”

પરંતુ માધવીને કાશી ગયા વિના આવે તેમ જ ન હતું. ત્યાં તેની એક વિધવા નણ્ડ, પોતાના એક પુત્ર સાથે ઘણા દિવસથી આનીને રહી હતી. એક વાર તેને મળ્યા વિના છટકા ન હતો.

કાશી જતાં પહેલાં માધવીએ એકેએક નોકર-ચાકરને બોલાવી કામની વહેંચણી કરી આપી. જદ્દ કાશીને બોલાવી પોતાના પિતાની, ભાઈની અને પ્રમીલાની બરાબર સંભાળ રાખવાની સલાહ અને સચવા આપી. માત્ર માસ્તર સાહેબ વિશે જ કોઈને કશી ભલામણ ન કરી. ભૂલથી એ વાત રહી ગઈ, એમ પણ નહીં. ધરદાપૂર્વક જ કોઈને કંઈ ન કહ્યું. હમણાં હમણાંમાં માધવીને તેની પર જરા કોઈ ચડ્યો છે. માધવીએ આજસુધીમાં તેની કેટકેટલી સેવા ચાકરી કરી. પરંતુ એ અકર્મીએ આભાર કે ઉપકાર સચવવાનો એક શબ્દ સરખો પણ ન ઉચ્ચાર્યો. માધવી પોતાની ગેરહાજરી દરમિયાન એ અકર્મી અને ઉદાસીન માસ્તરને જતાવવા માગતી હતી કે પોતે ન હોય તો તેની સ્ત્રી વડે થાય ? એક વાર એવો પડ્યો જતાવવામાં કઈ મહેત્રી હાનિ થઈ જવાની હતી ? પોતાની ગેરહાજરીમાં તેનું ગાડું કેમ ગળે છે તે જોવામાં કયો મહેત્રો અપરાધ થઈ જવાનો હતો ? અને એટલા જ માટે તેણીએ સુરેન્દ્રને વિશે કોઈને કશી સચવા ન આપી.

સુરેન્દ્રનાથ તો પોતાના પ્રોબ્લેમ સોલ્વ કરવામાં જ રમ્યો પડ્યો હતો. પ્રમીલાએ આવીને કહ્યું કે “માસ્તર સાહેબ, કાલ રાત્રે મોટી બ્લેન કાશી ચાલ્યાં ગયાં.” સુરેન્દ્રે એ વાત પશુ પૂરી ન સાંભળી. એને એ વાતમાં કંઈ દમ ન લાગ્યો. પરંતુ બે ત્રણ દિવસ પૂરા ન થયા એટલામાં સુરેન્દ્રની મુઝવણીનો પાર ન રહ્યો. દસ વાગી ન્ય તો પશુ રનાન કે આહારને માટે કોઈ ઉતાવળ ન કરે, કોઈ વાર જમવા જતાં બપોરના એક બે પણ વાગી ન્ય. પહેરવાનાં કપડાં મેલાં થઈ ગયાં હોય તો પશુ કોઈ કંઈ ન બોલે. સવારમાં નાસ્તો આવે તેમાં પશુ કંઈ ઢંગધડા ન હોય. રાત્રે જતીની ચાવી બંધ કરવાની પશુ કોઈ તકલીફ ન લે—વાંચતાં વાંચતાં રાતના બે ત્રણ વાગી ન્ય. પછી સવારમાં ઉઠવાનો વખત થાય તો પશુ આંખ ન ઉઘડે—આખો દિવસ શરીર ભારે ભારે લાગ્યાં કરે. આ બધાં લક્ષણો જોઈ તેને ખાત્રી થઈ કે આ ઘરમાં ક્યાંઈક કંઈક ગોઠાણ થયો છે, તે સિવાય આમ ન બને. ઉઠાણ થાય ત્યારે જ માણસને પંખો યાદ આવે. સુરેન્દ્રે આજે પુસ્તકમાંથી માયું ‘ઉંચું’ કર્યું અને પૂછ્યું: “પ્રમીલા, હમણું મોટી બ્લેન અહીં નથી લાગતાં, ખરું ને?”

પ્રમીલાએ કહ્યું: “તેઓ તો કાશી ગયાં છે.”

બે દિવસ બાદ એકાએક સુરેન્દ્ર પ્રમીલાની સાથે જોઈ બોલી ઉઠ્યો: “હવે મોટી બ્લેન ક્યારે આવશે?”

“હજી એક મહિનો થશે.”

સુરેન્દ્ર પોતાનું પુસ્તક વાંચવા લાગ્યો. એ રીતે બીજા પાંચ દિવસ નીકળી ગયા. સુરેન્દ્રે હાથમાંની પેન્સીલ પુસ્તક ઉપર મૂકી કહ્યું: “પ્રમીલા, એક મહિનામાં હજી કેટલા દિવસ બાકી છે?”

“ઘણા દિવસ.”

સુરેન્દ્રે હાથમાં પેન્સીલ લીધી, પોતાના ચરમાના કાચ સાફ કર્યાં, અને પોતાના પુસ્તક બધી એકાદસે જોઈ રહ્યો.

બીજા દિવસે કહ્યું: “પ્રમીલા તું મોટી બ્લેનને કાગળ પર નથી લખતી?”

“લખ્યા વગર કેમ ચાલે?”

“જલદી આ તરફ આવવાનું નથી લખતી?”

“ના.”

સુરેન્દ્રે એક ન્હાનો નિધાસ મૂક્યો અને ધીમે ધીમે બોલ્યો: “બરાબર.”

પ્રમીલાએ કહ્યું: “માસ્તર સાહેબ, મોટી બ્લેન આવી ન્ય તો ખૂબ ગમ્યા પડે ખરું કે નહીં?”

“ખરું.”

“જલદી અહીં આવી જાય એમ લાખું?”

“સુરેન્દ્રે પ્રકૃત્વતાપૂર્વક જવાબ આપ્યો: “લખજો.”

“તમારી વતી લખું?”

“તે પણ લખજો.”

“લખજો” કહેતાં તેને બરાબ સંકેત કે વિચાર ન થયો. કારણ કે તેને દુનિયાના સામાન્ય રીતરિવાજ પણ કંઈ જ્ઞાન ન હતું. મોટી બ્લેનને આમ કરી આ તરફ બેઠા બેઠા આવવાનું લખતું એ જો તેને ન શામે તેમ કોઈ સાંભળે તો પણ ઠીક ન ગણા એ વાતની તેને સુદૃઢ ગમ ન હતી. જેના વિના પોતાં અગવડ પડે અને જેના વિના ઘડી પણ ચાલે તેમ હોય તેને બેઠા બેઠા આવવાનું લખવામાં સુરેન્દ્રે કંઈ વાંધા જેવું ન લાગ્યું.

આ જગતમાં જેને નવું નવું જાણવાની જોવાનું અને શીખવાની કુતૂહલગતિ નથી હોતી તે સામાન્ય મનુષ્યસમાજથી છેક દૂર પડી જાય છે, સમાજમાં તેને માટે ક્યાંય રથાન રહેતું નથી અને સમાજના વિધિનિયમ સાથે પણ તેના મેળ મળતો નથી કોતુહલથી થવાનું તો સુરેન્દ્રના સ્વભાવમાં મળતી જ ન હતું. જેટલું જાણ્યા વિના ન ચાલે તેટલું જ માત્ર જાણતું, બીજા કશામાં ફોગટ થાયું ન મારતું એ તેની પ્રકૃતિ હતી. એટલે મોટી બ્લેન વિષે તે આજ સુધી તદ્દન અજાણ્યો હતો. આ કુટુંબમાં આટલાટલા દિવસ સુધી તે રહ્યો, મોટી બ્લેનના પ્રતાપે અનેક પ્રકારનાં સુખમગવડ ભોગવ્યા છતાં મોટી બ્લેન કોણ છે, ક્યાં રહે છે અને શું કરે છે તે વિષે તેના મનમાં કંઈ પ્રશ્ન સરખો પણ ન ઉદ્ભવ્યો. મોટી બ્લેનનાં વય, જે કે ગુણ વિષે તે સાચ અજાણ્યો રહ્યો. તેની જગ્યાએ બીજો માણસ હોય તો મોટી બ્લેન વિષે કેટલી જાતની પૂછપરછ કરી હોય અને બધાંથી મળે ત્યાંથી પુષ્ટિ માહિતી મેળવી લીધી હોય. પણ સુરેન્દ્રને તે કંઈ ન સજ્જું. આટલા દિવસ દરગિયાન તેને એવી કલ્પના પણ ન આવી.

ઘરનાં બધાં “મોટી બ્લેન” “મોટી બ્લેન” કહેતા એટલે તે પણ સૌની સાથે “મોટી બ્લેન” કહેતો. બધાંની સમગવડી કાળજી મોટી બ્લેન રાખતી

એટલે પોતાની પણ રખાતી. મોહી બહેન પાસે કુબેરનો ગણ્ય ભંડાર ભર્યો હતો તેમાંથી જીમ્ને યોધોધાડું મળતું તેમ પોતાને પણ મળતું, એમાં તેને આશ્ચર્ય ન વાળ્યું જેવું કંઈ જ ન લાગતું. મેઘનો ધર્મ છે કે એતરમાં તેમ જ વાડામાં પણ વરસાયું. વરસતા વરસાદમાં લાંબો હાથ કરનારને, પાણીનાં બે ચાર ટીપાં મરૂર મળી રહે તેની જ રીતે મોહી બહેન પાસે માગીએ એટલે મળે જ. માત્ર માગનાર જોઈએ. મેઘની જેમ મોહી બહેન પણ જરાખર નિષ્પક્ષપાત, નિરૂપાર્થ અને નિરોક્ષ. સુરેન્દ્ર મોહી બહેન વિશે લગભગ એવો જ ખ્યાલ બાંધ્યો હતો. આ ઘરમાં પગ મૂક્યો ત્યારથી તેની તે ધારણા દિવસે દિવસે વિશેષ મજબૂત થતી ગઈ. પરન્તુ મોહી બહેનના કારીગમન પછી તેને લાગ્યું કે મોહી બહેનની ગેરહાજરીમાં એક કલાક ગાળવો પણ મુશ્કેલ થઈ પડે.

તે ત્યારે પોતાને ઘેર હોતો ત્યારે કેવળ પોતાના પિતાને અને વિમાતાને ઝોળખતો. મોહી બહેન એ નામ પણ તેને પરિચિત ન હતું. પરન્તુ અહીં આત્મા પછી મોહી બહેન નામ સાંભળ્યું અને પ્રથમની જેમ મોહી બહેન ઉપર બધો આધાર રાખતો યથા ગયો. એટલું છતાં મોહી બહેન ટાણુ છે, કેવી છે, શું કરે છે એ વિશે તેણે કંઈ જ દરકાર ન કરી. તેના સંબંધ માત્ર નામની સાથે જ હતો. નામ એ જ તેને માટે સંરક્ષક હતું.

જેવી રીતે લોહિ પોતાના ઇષ્ટદેવને નજરે જોઈ શકતા નથી, છતાં હળિ કે મૂર્તિ રાખી પૂજે છે, પોતાનાં સુખઃદુઃખ નિવેદન કરે છે, હૃદય ખોલીને દર્શ-શોકની છાની વાન પ્રકટ કરે છે, મરતક કુકાતી દયાની ભિક્ષા માગે છે અને પ્રત્યક્ષ દર્શન પામ્યા વિના અચ્છુટ હજાર વડે અચ્છુટ વાગ્ય ઉચ્ચારે છે તેવી રીતે આને દુઃખથી કંટાળી, અતિ દુઃખ પામી સુરેન્દ્ર અચ્છુટ રવરે ઉચ્ચાર્યું : “મોહી બહેન !”

૫

હજી સર્વોદયને વાર છે. પૂર્વ દિશામાં માત્ર રંજ ખંડાય છે. પ્રમીલા એકદમ દોડતી આવી ને સ્તેલા સુરેન્દ્રનાથને ગળે જાડી પડી. બોલી : “માસ્તર સાહેબ !”

સુરેન્દ્રે આંખો મોળતાં પૂછ્યું : “કાણે ? પ્રમીલા ? શું છે ?”

“મોહી બહેન આવી ગયાં.” સુરેન્દ્ર હડીને પથારીમાં બેઠો. પ્રમીલાનો હાથ પકડી ક્યું કે “ચાલ, મળી આવીએ.”

રૂપમાં જઈ મળવાની વાસના તેને શી રીતે ઉદ્ભવી તે કહેવું મુશ્કેલ છે; તેમ જ રહી રહીને આટલે દિવસે પ્રમીલાનો હાથ પકડી, આંખો લૂછતો લૂછતો શા માટે અત્યુર તરફ જવાને તૈયાર થયો તે પણ નથી સમજાતું. બંને જણાં અંદર આત્મા. નિસરણીનાં પગથીયાં ચડી ઉપર પહોંચ્યાં. માધવીના ઓરડાની બરાબર સામે ઉભા રહી સાદ ક્યો : “મોહી બહેન !”

મોહી બહેન એ વેળા પોતાનું કંઈક કામ કરતી હતી. તેણીએ ક્યું : “શું છે, ન્હાની બહેન ?”

“આ માસ્તર સાહેબ—”

એટલામાં તો બંને જણાં ઓરડાની અંદર દાખલ થયાં. માધવી એકદમ ગભરાઈને ઉભી યથા ગઈ. માયા ઉપરનું વસ્ત્ર ખુલ તાણી, એક બાલુ લપાઈ ગઈ. સુરેન્દ્રનાથ કહેવા લાગ્યો : “મોહી બહેન ! તમારા વિના હું બહુ દુઃખી—” માધવીએ વસ્ત્રથી મુખ ઢાંક્યું હતું, છતાં એટલી બધી શદમાછ કે તેને ત્યાંથી નાસી જવાનું મન થયું. જીભને ઘાંત વચ્ચે દાખી, મનમાં ને મનમાં જ તે મણુમણી : “અરે !”

“તમારા જવા પછી—”

“માધવી મનમાં ને મનમાં બહુમી : “લાજ મરે છું.”

માધવીએ મૃદુ સ્વરે ક્યું : “પ્રમીલા, માસ્તર સાહેબને કહે કે ખદાર જાય.”

પ્રમીલા ઉભરમાં ન્હાની હતી, છતાં પોતાની બહેનનું વર્તન જોઈ સમજી શકી કે આ કામ બરાબર ન થયું. ક્યું : “ચાલો, માસ્તર સાહેબ.”

સુરેન્દ્ર જડની જેમ થોડી વાર ઉભો યથા રહ્યો. ક્યું : “ચાલો.” તેને વધારે વાત કરતાં આવડતું ન હતું. તેમ તે વાત કરવા માગતો પણ ન હતો. પરન્તુ વાદળામાં છપાયેલો સૂર્ય એકાએક પ્રકાશી નીકળે ત્યારે રહેજે આપણને સૂર્ય જોવાનું મન થાય અને સૂર્યની સામે જિતાં આંખ અંગાઈ જાય એ વાત સંજુભર બૂદ્ધી જવાપ, તેમ એક મહિના મુખી મેધાચ્છન આકાશ તળે રહીને સુરેન્દ્ર એટલો બધો કંટાળો ગયો હતો કે સૂર્યનાં દર્શન થયા વિના તેનાથી ન રહેવાયું. પરન્તુ તેવું આવું વિપરીત પરિણામ આપીને ઉજું રહેજે એવી તો તેને કલ્પના પણ ક્યાંથી આવે ?

તે દિવસથી તેનાં સુખ સગવડમાં ઉણપ આવવા લાગી, કારણ કે માધવીને પોતાને હવે શરમ આવવા લાગી. મિન્દુભાઈએ એક વાર કંઈક મરકરી પણ કરેલી. સુરેન્દ્રને પણ કંઈક થવા લાગ્યો. તે થોડા વખતમાં જ બેંચ શરૂ કરી કે મોટી બહેનનો અસીમ ગણાતો લંડાર તેને માટે સસીમ થઈ ગયો છે. બહેનની લાગણી અને માતાનો સ્નેહસ્પર્શ બધું અગાં ને અગાં રહેતાં હોય તેમ તેને લાગવા માંડ્યું.

એક દિવસે તેણે પ્રમીલાને કહ્યું: “ મોટી બહેન કંઈ મારી પર ગુસ્સે થયાં છે ? ”

પ્રમીલાએ જવાબ આપ્યો: “ હારતો. ”

“ શા સાર ? ”

“ તમે તે દિવસે તેમના ઓરડામાં કેમ ગયા ? ”

“ ન જવાય, એમ કે ? ”

“ એમ તે જવાય ? મારી બહેન જાડુ ગુસ્સે થઈ ગયાં છે. ”

સુરેન્દ્રના હાથમાંનું પુસ્તક પોતાની મેજે નાંધે થઈ ગયું. તે માત્ર એટલું જ બોલ્યો: “ બરાબર. ”

ત્યાર પછી એક દિવસે આકાશમાં વાદળ ધોરણાં અને વરસાદ પણ પડ્યો. જંગલનાં વાણુ બે દિવસ થયાં બહારગામ ગયા હતા. કોઈ કોઈ વાર એ રીતે તેમને જમીનદારીના કામકાજને અંગે જવું પડતું. આજે માધવીને પણ કંઈ ખાસ કામ ન હતું. પ્રમીલા પણ ખૂબ તોફાને ચડી હતી. માધવીએ તેને પકડી, કહ્યું: “ પ્રમીલા, તારી ચોપડી લઈ આવ; એઈં ટું કેટલું લણી ? ”

પ્રમીલા મરીમ ગાય જેવી થઈ ગઈ. માધવીએ ખીજ વાર કહ્યું: “ જા, તારી ચોપડી લઈ આવ. ”

“ મોટી બહેન આજ રાત્રે લાવીશ. ”

“ નહીં, અત્યારે જ લઈ આવ. ”

ન છૂટકે, ગલરાતી ગલરાતી પોતાનું દરવાર લઈ આવી. કાવડું મોં રાખી બોલી: “ માસ્તર સાહેબ કંઈ લણાવતા નથી, પોતે આખો દિવસ વાંચ્યા કરે છે. ” માધવીએ કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા, પણ પ્રમીલા એક પ્રશ્નનો સાચો જવાબ ન આપી શકી. માધવી સમજ કે માસ્તરે કંઈ નવું લણાવ્યું નથી એટલું જ નહીં પણ પ્રમીલા લણીયું જોઈ ગઈ છે. આથી માધવીએ ગુસ્સે થઈને મિન્દુને બોલાવી કહ્યું: “ જા,

માસ્તરને પૂછી આવ કે પ્રમીલાને રીતસર કેમ ને લણાવતા ? ”

મિન્દુ પૂછવા ગઈ તે વારે માસ્તર સાહેબ જે મોકા પોતાના ‘ પ્રોબ્લેમ ’ ના વિચારમાં ગરકાવ ગયા હતા. મિન્દુએ કહ્યું: “ માસ્તર સાહેબ, મોટી બહેન પૂછાવે છે કે તમે મોટી બહેનને રીતસર ? નથી લણાવતા ? ” થોડી વાર તો બંને કંઈ સાં જતા જ નથી એવી રીતે માસ્તર સાહેબ બેસી રહ્યા. મિન્દુએ ઘાંટો પાડીને પૂછ્યું: “ માસ્તર સાહેબ ? ”

“ શું ? ”

“ મોટી બહેન પૂછાવે છે— ”

“ શું પૂછાવે છે ? ”

“ મોટી બહેનને લણાવતા કેમ નથી ? ”

બેરકારીથી જવાબ આપ્યો: “ મને એ નથી મળતું. ” આ ઉત્તર સાંભળી મિન્દુ પણ હંડીમાર ગઈ ગઈ.

માધવીનો કોષ પણ વધી ગયો. તે એકદમ નીચે ઉતરી, સુરેન્દ્રના ઓરડા પાસે બારણાખની આડમાં ઉભી રહી, મિન્દુ મારફત બોલી કે “ મોટી બહેનને કેમ મિલકુલ લણાવતા નથી ? ” એ ને એ સવાલ એ ત્રણ વખત પૂછ્યો એટલે સુરેન્દ્રનાથે કહી નાંખ્યું કે “ મારાથી એ નહીં બને. ”

માધવી જરા વિચારમાં પડી ગઈ. તેને કંઈ કે આ તે કંઈ જવાબ દહેવાય ?

મિન્દુએ કહ્યું: “ તો પછી તમારા અહીં રહેવાનો અર્થ શું ? ”

“ બીજે ક્યાં જઈ ? ”

“ તો પછી લણાવતા કેમ નથી ? ”

રહી રહીને સુરેન્દ્રને લાન આવ્યું. તે જરા ટકાર થયો, અને બોલ્યો: “ શું કહો છો ? ” મિન્દુએ જે પૂછવાનું હતું તે ફરી ફરીને બીજા મોઢી વાર પૂછ્યું. સુરેન્દ્રે કહ્યું: “ પ્રમીલા તો રોજ લણાવ આવે છે. ”

“ લણાવ તો આવે છે પણ લણાવતા કેમ નથી ? ”

“ મને એટલો વખત જોઈએ ને ? ”

“ તો પછી આ ઘરમાં શા સારું પડ્યાં રહ્યાં છે ? ” સુરેન્દ્રે પણ શાંતિથી એ પ્રશ્ન વિચાર્યો.

“ સારું હવે તમે તેને નહીં લણાવી શકો, એમ જ ને ? ”

“ ખરું, મને લાણીવતું નથી ગમતું. ”

માધવીએ જિન્દુ મારફત પૂછ્યું: “ તો પછી નકામા આ ઘરમાં કેમ પડી રહ્યા છો ? ” સુરેન્દ્રને પ્રોત્સાહનનું ધૈન ઉતરી ગયું. તેને પોતાને જરા દુઃખ થયું અને વિચાર કરીને કહ્યું: “ જરાબર, મહારી મહોદી બૂલ થઇ ગઇ. ”

“ એક દિવસ એ દિવસ નહીં પણ જરાબર ચાર મહિના એ બૂલ ચાલુ રહી ? ”

“ ચાર મહિનામાં એ વાત તો મને યાદ જ ન આવી. ”

બીજે દિવસે પ્રમીલા લાણી ન આવી. પણ સુરેન્દ્રને તેથી કંઈ માફ ન લાગ્યું. ત્રીજે દિવસે પણ ન આવી.

એ ત્રણ દિવસ પ્રમીલા ન આવી તેથી સુરેન્દ્રને ચિંતા થઇ. તેણે એક નોકરને કહ્યું કે “ જરા પ્રમીલાને બોલાવી લાવશો ? ” નોકરે અંદરથી આવી જવાખ આપ્યો: “ નહાની બહેન હવે તમારી પાસે લાણી નહીં આવે. ”

“ ત્યારે બીજા કોની પાસે લાણી ? ”

નોકરે પોતાની શુદ્ધિથી જ જવાખ આપ્યો: “ બીજો માસ્તર સાખો. ”

એ વખતને લગભગ નવ વાગ્યા હશે. સુરેન્દ્રે ઘોડી, વાર મુંગા બેસી વિચાર કર્યો. એ ત્રણ પુસ્તકો બગલમાં મારી ઉઠીને ઉભો થયો. ચરમા ઘરાની અંદર બંધ કરી મેજ ઉપર મૂક્યા, અને ધીમે ધીમે ઘરની બહાર નીકળ્યો.

રસ્તામાં એક નોકરે પૂછ્યું: “ માસ્તર સાહેબ, અત્યારે ક્યાં ચાલ્યા ? ”

“ મહોદી બહેનને કહેલો કે હવે હું અહીંથી નિદાવ થઈ છું. ”

“ પાછા નહીં આવો ? ”

સુરેન્દ્રે એ સવાલ ન સાંભળ્યો. કંઈ પણ ઉત્તર આપ્યા વિના દરવાજાની બહાર નીકળી ગયો. બપોરના બે વાગ્યા આઠ્યા તો પણ સુરેન્દ્ર પાછો ન ફર્યો. નોકરે માધવીને સમાચાર આપ્યા કે “ આપણા માસ્તર સાહેબ ક્યાંક ચાલ્યા ગયા. ”

“ કંઈ તરફ ગયા ? ”

“ તેની ખબર નથી. જતી વખત માત્ર મને એટલું કહી ગયા કે મહોદી બહેનને મારા જવાના સમાચાર આપજો. ”

“ શું કહે છે ? જમ્યા ક્યાં વિન્ત ચાલ્યા ગયા ? ”

માધવીને ખેદ થયો.

ત્યાર બાદ માધવીએ માસ્તર સાહેબવાળા ઝોરડામાં આવીને બેઠું તો તમામ સામગ્રી જેમની તેમ પડી રહેલી. મેજ ઉપર ઘરામાં બંધ કરેલા ચરમા પણ પડ્યા હતા. માત્ર ઘોડાં પુસ્તકો ઝોરડાં થયેલાં.

અનુક્રમે સાંજ પડી, રાત્રિ ચઈ, પણ સુરેન્દ્ર પાછો ન ફર્યો. બીજે દિવસે માધવીએ પોતાના બે નોકરોને બોલાવી કહ્યું કે “ તમે બે શહેરમાં તપાસ કરી માસ્તરને શોધી કાઢો તો દસ રૂપિયાનું ધનામ આપું. ” ધનામની લાલચથી નોકરોએ દોડદોડ કરી. પરંતુ સાંજે ઘેર આવીને બાતમી આપી કે “ માસ્તરનો પતો ન લાગ્યો. ”

પ્રમીલાએ રડતાં રડતાં પૂછ્યું: “ મહોદી બહેન, માસ્તર સાહેબ કેમ ચાલ્યા ગયા ? ”

માધવીએ તેને ત્યાંથી કાઢી મૂકી કહ્યું: “ બહાર જા, રડવું હોય તો બહાર જઇને રડ. ”

એ રીતે દિવસો જેમ જેમ જવા લાગ્યા તેમ તેમ માધવીની ચિંતા અને ગ્તાનિ વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યાં. જિન્દુએ કહ્યું: “ મહોદી બહેન, એટલી બધી તપાસ અને માથફટ કરવાનું શું કારણ છે ? આવા મહોદા શહેરમાં બીજને માસ્તર નહીં મળે ? ”

માધવીએ શરૂસે ઘઈ જવાખ આપ્યો: “ તને બધું ખબર ! જિયારો ભૂખ્યોતરસ્યો, એક રાત્રી પાછ લીધા વિના ચાલ્યા ગયા ! એ જિયારાને શું થતું હશે તેનું તને શું જ્ઞાન હોય ? ”

“ તમે શી રીતે બન્યું ? ” તેની પાસે એક પાછ પણ ન હતી ? ”

“ મેં શી રીતે બન્યું તેની તારે શી પચાત ? ”

જિન્દુ ચૂપ રહી. એ રીતે લગભગ એક અઠવાડિયું વીતી ગયું. માસ્તરના કંઈ સમાચાર ન મળ્યા. હવે માધવીને ખાતુંપીતું પણ અકાઈ ચઈ પડ્યું. તે જમવા બેસે કે તે જ ક્ષણે સુરેન્દ્ર નજર સામે આવીને ઉભો રહે. માધવીને થાય કે એ જિયારો અત્યારે ક્યાંક ભૂખ્યોતરસ્યો લટકતો હશે. જે માથસ પોતાના ઘરમાં કંઈ માગી ન શકે તે બીજની પાસેથી શી રીતે માગી શકે ? માધવીને ખાતી હતી કે સુરેન્દ્રની પાસે એક પાછ પણ નથી કે જેથી તે જમરમાંથી કંઈ ખાવાનું અરીદી શકે; તેમ જ લીખ માગીને પેટ ભરે

તેટલી પણ તાઘત તેનામાં નથી. એક ન્હાના જાગક-
ની જેમ રસ્તામાં નિરાધારપણે બેસી કાં તો રડતો
હશે અને કાં તો - ઝાડ નીચે પુસ્તકનું એાશીકું કરી
સૂતો હશે.

ત્રજ્યાણુએ બહારગામથી આવી બધી વાત બાણી.
તેમણે માધવીને કહ્યું: “મ્હોટી બ્હેન, ખોટું તો થયું.”
માધવીએ માંડમાંડ પોતાની આંખમાંનાં અશ્રુ ખાખ્યાં.

સુરેન્દ્ર ત્રણ દિવસ સુધી જૂખ્યા પેટે ક્ષણત્તા સહેર-
ના રસ્તાઓ ઉપર રખડ્યો. નળના પાણીના પેસા
ન બેસે એટલે ત્યારે જૂખ જેવું લાગે ત્યારે નવે જાણ
પાણી પી લે.

એક દિવસે રાત્રે તેનામાં ચાલવાનું પણ પૂરું
સામર્થ્ય ન હતું. એટલામાં નેણે સાંભળ્યું કે એક ઘાટ
ઉપર ખાવાનું વહેંચાય છે. તેથી તે મહામહેનતે તે
તરફ જવા તૈયાર થયો. ગત અધારી હતી. આમશમાં
વાંછળાં ચડી આવ્યાં હતાં. માર્ગમાં જતાં જતાં અચાનક
એક ગાડી સાથે અથડાયો. ગાડીવાને ઘોડાની લગામ
નૈરથી ખેંચી ઘોડાને ધીમા પાડ્યા. પરન્તુ સુરેન્દ્રને
અકસ્માત નડ્યા વિના ન રહ્યો. જીવનું નેખમ તો ન
હતું, પણ તેના પડખામાં અને પીઠમાં ઇજા થઈ. તે
ડાન જતી ગયો. પોલીસે આવી, તેને ગાડીમાં નાંખી
સ્પીતાક બેગો કર્યો. ઇસ્પીતાકમાં ચાર પાંચ દિવસ
ડુધી તે બેઢોશ અવસ્થામાં પડી રહ્યો. એક વાર રાત્રે
તેણે આંખ ઉઘાડી અને કહ્યું: “મ્હોટી બ્હેન!”

કોલેજોના જે વિદ્યાર્થી ડુધી ઉપર હતા તેણે એ
સાદ સાંભળ્યો. તે પાસે આવીને શાંત રીતે ઉભો રહ્યો.
સુરેન્દ્ર કહ્યું: “મ્હોટી બ્હેન આવ્યાં?”

“કાલે સવારમાં આવશે.”

બીજે દિવસે સુરેન્દ્રને લાન આવ્યું. પરન્તુ મ્હોટી
બ્હેનની વાત ન ઉચ્ચારી. આખો દિવસ તાવને લીધે તે
તરફડ્યો. સાંમે એક જાણે પૂછ્યું: “હું ક્યાં—ઇસ્પી-
તાકમાં છું?”

“હા.”

“મને શું થયું છે?”

“તમે એક ગાડી નીચે ચઢ્યા છો.”

“જી રાજીસ ખરો?”

“જરૂર.”

તે પછીના દિવસે પહેલાંના વિદ્યાર્થી ડુધી ઉપર
આવ્યો. તેણે પ્રશ્ન કર્યો: “અહીં આ તમારું કોઈ કુટુંબ
બાણું છે?”

“ના, કોઈ નથી.”

“તમે તે રાત્રિએ મ્હોટી બ્હેનને સાદ કર્યો. હવે તો
માણુ? તે અહીં રહે છે?”

“અહીં રહે છે તો ખરી, પણ ઇસ્પીતાકમાં નહીં
આવી શકે. મારા પિતાને મારા સમાચાર આપશે?”

“ખુશીથી.”

સુરેન્દ્ર પોતાના પિતાનું કેકાણું લખાવ્યું. વિદ્યાર્થીએ
તે જ દિવસે પત્ર લખી નાંખ્યો. તે પછી મ્હોટી બ્હેન-
ની તપાસ કરાવવા તેણે સુરેન્દ્રને કહ્યું: “કોઈ પણ સ્ત્રી,
અહીં આવવા ધારે તો ખુશીથી આવી શકે છે. અને
તે માટે ખાસ બંદોબસ્ત કરી રાખીશું. તમે તમારી
મ્હોટી બ્હેનનું સિરનાયું આપો તો ત્યાં પણ સમાચાર
ગોઠવી શકાય.”

સુરેન્દ્રે ઘોડી વાર વિચાર કરી, ત્રજ્યાણુનું કેકાણું
લખાવ્યું.

“હું ત્રજ્યાણુના ઘરની પાસે જ રહું છું. આજે જઈને
તમારી હકીકત જણાવીશ. તેમની મરજી હશે તો તેઓ
પણ અહીં આવી શકશે.”

સુરેન્દ્રે કંઈ જવાબ ન આપ્યો. મ્હોટી બ્હેન આટલે
સુધી આવે એમ તેને ન લાગ્યું. વિદ્યાર્થીએ મહેરબાની
કરીને ત્રજ્યાણુને સમાચાર પહોંચાડ્યા. ત્રજ્યાણુ બહુ
આશ્ચર્ય પામ્યા અને બોલ્યા: “બચવાની કંઈ આશા છે?”

“જરૂર બની જશે.”

ઘરની અંદર જઈ, પોતાની પુત્રીને કહ્યું: “માધવી
આપણી મિત્રા સાચી હશે. સુરેન્દ્ર, ગાડી નીચે આવી
ગયો છે અને ઇસ્પીતાકમાં પડ્યો છે.”

માધવીનું આજું શરીર ધ્રુજી ઉઠ્યું. “તને એ બહુ જ
ઘાટ કરે છે. મ્હોટી બ્હેન, મ્હોટી બ્હેન, ઝંખે છે.
તું ત્યાં જઈ શકશે?” બરાબર એ જ વખતે, પાસેના
ઝોરડામાં પ્રમીલાએ તોફાન મચાવ્યું. માધવી એકદમ તે
તરફ દોડી અંધ. કેટલીક વારે તે પાછી વળી અને કહ્યું:
“તમે તેને નેત્રી આવો. મારાથી નહીં જવાય.”

ત્રજ્યાણુ મ્હેન દુઃખ પામ્યા પણ હસતો, મ્હેરો
રાખી કહ્યું: “બ્હેન, એ તો વનના પશુ જેવો છે; તેના
ઉપર કોઈ કરશે ન શોભે.”

માધવીએ જવાબ ન આપ્યો. ત્રજ્યાણુ એટલા
સુરેન્દ્રને બેઠા આવ્યા. તેમને સુરેન્દ્રની અવસ્થા નિહાળી
ભારે બેઠ થયો. તેમણે કહ્યું:

“સુરેન્દ્ર, તમારાં માથાપતે સમાચાર આપ્યા
હોય તો?”

“સમાચાર આપી દીધા છે.”
“તો હરકત નહીં. તેઓ આવશે તો તેમને માટે
હું સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા કરી આપીશ.”

વજળાણુએ પેસાટકા વિષે વિચાર કરી કહ્યું:
“એના કરતાં એમનો ઉતારો જ મારે ત્યાં રહે તો
કંઈ હરકત છે?”

સુરેન્દ્ર કંઈ ન મનવ્યો. બોલ્યો: “મારા બાપા
આવશે પછી હરકત શાની?”

વજળાણુએ ઘેર આવી માધવીને જ્ઞાનત કહી
સંભળાવ્યો.

તે દિવસથી રાજ તેઓ એક વાર છત્રીતાલમાં આસિ
જઈ આવતા. સુરેન્દ્ર વિષે તેમના દિલમાં રોદલાવ
ઉપજ્યો હતો. એક દિવસે છત્રીતાલમાંથી આવી
માધવીને કહ્યું: “માધવી, તારી કલ્પના સાચી હતી.
સુરેન્દ્રનો પિતા કોઈ દરિદ્ર માણસ નથી.”

માધવીએ આગ્રહભર્યા ભાવથી પ્રશ્ન કર્યો: “તમે
તે કેમ જાણો છો?”

“તેનો પિતા કાલે રાત્રે આવી પહોંચ્યો છે અને તે
એક મોટો વકીલ છે.”

માધવી મૂંગી બેસી રહી. વજળાણુએ વધુમાં જણાવ્યું:
“તેના પિતાના કહેવા પ્રમાણે સુરેન્દ્ર ઘરમાં કાઢીને
કલા વિના નાસી આવ્યો હતો.”

“કારણ?”

“તેના બાપે આજે વાતચિત દરમિયાન બધી હકી-
કત કહી દીધી. સુરેન્દ્ર એમ. એ. ની પરીક્ષામાં ભારે
ફોલમાંથી પાસ થયો હતો. તેને વિશ્વાસ જવાની ઇચ્છા
હતી. પરંતુ તેના બાપે આવા ગિનઅતુલની બાળકને
વિશ્વાસ જ્ઞાતો રાક્યો, તેથી રીસાઈને એકએક નાસી
ગયો. હવે તે સાચો યશો એટલે ઘેર લઈ જશે.”

માધવીએ પોતાનો નિઃશ્વાસ માંડમાંડ રાક્યો.
આંખમાંથી અશ્રુપ્રવાહ ખાજ્યો અને બોલી: “હીક થયું.”

(અપૂર્ણ)
મુશીલ

જવાળામુખી પર્વત ઉપર મુસાફરી

જે પૃથ્વી ઉપર કરોડો માણસ અને જનવર રહે
છે, જેની લીધી સપાટી ઉપર અનેક પ્રકારનાં ફળદ્રુપ
તથા અન્ન પકિ છે, પહાડો ઉપર, ખીણમાં અને નદી
કીનારે સુંદર જંગલોનાં વનનાં વન ઉમાં હોય છે, નાની
મોટી નદીઓના શીતળ જળ ચારે દિશામાં પ્રસરી રહ્યાં
છે, તે પૃથ્વી અર્ધરૂપ ગરમીથી ઝાગળી ગયેલા ધાતુ
તથા પથ્થરોનો વિશાળ ગોળો છે. જમીનમાં ખાડો
ખોદ્યો હોય તો તેમાંથી ધીમાં ઠંડાં પાણી નીકળે છે.
જે પૃથ્વીનું આપણને સામાન્ય લાગ છે તે ફક્ત પૃથ્વી
ઉપરનું પાતળું સરખું પડ છે. પણ જ્યાં જવાળામુખી
પર્વતો આવ્યા છે ત્યાં આપણા ગ્રહનું ખરૂં સ્વરૂપ
જણાઈ આવે છે. કોઈ પણ ધન પદાર્થને ખુબ તાપમાં
મુક્યો હોય તો તે ઝાગળીને પ્રવાહી બની જાય છે.
જમશેદપુરના લોખંડના કારખાનામાં પ્રવાહી લોખંડ જોઈ
સકાય છે. જે તાપ વધાર્યો હોય તો પ્રવાહી પદાર્થ
વાયુરૂપ ધારણ કરે છે. સૂર્યનો પ્રચંડ ગોળો અસંત

ગરમ વાયુનો બનેલો છે અને તેમાંથી ગરમી તથા
પ્રકાશ ચારે બાજુ ફેલાઈ રહ્યાં છે. આપણી પૃથ્વીનો
ગોળો પણ તેવા જ પ્રકારનો હતો. પણ લાંબો કે કરોડો
વર્ષ દરમિયાન તેમાંની ગરમી ઝોટી થઈ તેથી તેના
જહારના ભાગ ઉપર જડ પદાર્થનું પડ બંધાતું ગયું.
ચંદ્રનો ગોળો તદ્દન ઠંડો પડી ગયો છે એમ મનાય છે.
ગરમી ઝોટી થતી જાય તો પૃથ્વીનો ગોળો સંકોચાય
છે અને પડ જનું ધાય છે. કેટલીક વખત એ પડમાં
ફાટ પડવાને લીધે સમુદ્રનું પાણી અંદરના ભાગ સુધી
પહોંચી જાય છે અને ઉત્કળતી ધાતુઓના મંત્રધમક
આવે છે એટલે વરાળ ઉત્પન્ન થાય છે. એ વરાળ
બદાર નીકળવાને જોર કરે છે ત્યારે ધરતીકંપ થાય છે
અને જે પહાડોમાં છેક ઉંડાણ સુધીના બાકાં હોય છે
તે રસ્તે બદાર નીકળે છે. વરાળના જોરને લીધે સાથે
સાથે ઉત્કળતી પ્રવાહી ધાતુ તથા પથ્થરો (લાવા) નીકળે
છે. જે ખુબ લાવા નીકળી જાય તો ખાલી પડેલી

જગ્યા ઉપર પડ એટલી જાણ છે અને તેવે પ્રસંગે સખત-
ધરતીકંપ થાય છે; ધરતીના કોઈ ભાગ કુળી જાય છે,
કોઈ ભાગ ઉપસી આવે છે.

મોટાં દુરળીનથી ચંદ્રને તપાસીએ તો તેમાં હજારો
જ્વાળામુખી પર્વતોનાં મુખ જણાય છે. પણ તેમાંથી
જ્વાળા નીકળતી નથી. આપણી પૃથ્વી ઉપર પણ ઘણાં
મુખ છે પણ તેમાંનાં કેટલાંક બંધ થઈ ગયાં
છે. સામાન્ય રીતે ખુદશાં મુખવાળા બળતા પર્વતો
દરીઆની પાસે આવેલા હોય છે. પાસિફિક મહાસાગરને
કીનારે જાપાનમાં તથા શ્રમધ્ય સમુદ્રમાં પીસીસીઅસ,
વિગેરે પર્વતો જાણીતા છે. આફ્રિકેડેના જ્વાળામુખી
હેકલા ઘણી વાર ફાટી નીકળે છે. કેટલેક દેશો દરીઆ
પાંચ માઇલ ઉંડા હોય છે, ત્યાં પાણીનો ભાર ખુબ જ
હોય છે તેને લીધે જો તેની નીચેનું પડ પાતળું હોય
તો તે તોડીને અથવા દળાવીને પાણી અંદર ઘુસે છે,
અને ઉકળતા ગોળાને અડકે છે કે તરત જ્વાળામુખી
ફાટે છે. પીસીસીઅસમાંથી હમેશા ધુમાડો નીકળ્યા જ કરે
છે, પણ સેંકડો વર્ષ પહેલાં તે એવો સખત ફાટી નીકળ્યો
તો કે જો મોટાં શહેરો લાવાથી દટાઈ ગયાં હતાં.

હિંદુસ્તાનથી માર્સેસ (ક્રાન્સ) જતાં આગળોટ
ની અને રીસીલીની વચમાં થઈને જાય છે તે વખતે
નાનો જ્વાળામુખી જણાતો નથી પણ દરીઆકીનારા
ર આવેલું મુંદર મેસીના શહેર તદ્દન નષ્ટ જણાય
છે. થોડાં વર્ષો ઉપર એટલા ફાટી નીકળ્યો હતો ત્યારે
પોણું શહેર ગળી ગયું અને ૮૬૦૦૦ માણસો મરી
ગયાં હતાં. લાંથી અગાડી જતાં આગળોટ નેપોલીઅનની
જ-મજૂમિ કેર્સિકા તથા સાર્ડીનીઆના ટાપુઓની વચ્ચેથી
જાય છે તે વખતે લીવારી નામના એક ટાપુ પર આવેલો
રોમોલીનો જ્વાળામુખી જણાય છે. જો આગળોટ
દિવસે પસાર થાય છે તો ખાસ જોવાનું મળતું નથી.
પર્વત ઉપર વાદળની પેડે ધુમાડો એકઠો થયેલો જણાય
છે. પર્વત કાળા પથ્થરનો નિર્હવ તથા લીલોતરી
વગરનો ભયંકર દેખાય છે. પણ ત્યારે આગળોટ રાત્રે
પસાર થાય છે ત્યારે બહુ જ લગ્ય દેખાવ નજરે પડે છે.
પર્વતના મુખ આગળ લાલચોળ પ્રકાશ જણાય છે અને
તેનો લાલ પડછાયો આકાશમાં માઈલો સુધી જણાય
છે, અને તેનું પ્રતિબિંબ સમુદ્રમાં જણાય છે અને લાલ
ગોળાં ઉડતા હોય એવો લાસ થાય છે. પર્વત કાળો
બહીઆમણો છે તેના ઉપર એક લાલચોળ લીટી જેવું

જણાય છે. તે પ્રવાહી 'લાવા' ની નદીને લીધે થયેલી
હોય છે. પોલાદના કારખાનામાં જેવો લોખંડનો પ્રવાહ
જેમણે છીએ તેનાથી હળવે દરજ્જે મોટા પ્રવાહને
લીધે આ લાવાની નદી વહે છે. નીચે ઉતરતાં ઉતરતાં
દરીઆના પાણીને મળે છે ત્યાં વરાળના ગોરગોટા
જણાય છે. મારી વારંવાર થયેલી મુસાફરીને લીધે
રોમોલીનો જ્વાળામુખીને લુદા લુદા સ્વરૂપમાં લેયો
છે, પણ ત્યારે તેમાંથી લાવા ખુબ નીકળતો હોય છે
તે વખતનું દરમ વર્ષથી નું શકાય એવું ભયંકર અને
ભયંકર હોય છે.

જાપાનના પાટનગર ટોકિયોની દક્ષિણમાં હાકોની
નામનું બહુ જ મુંદર સરોવર છે. સરોવરના કીનારા
ઉપર જરનાં ઝાડનાં વન, લુદા લુદા પ્રકારનાં જળચર
પ્રાણીઓ, નાનાં નીચાં લાકડાનાં ઘરો, સરોવરમાં જે તણ
સંભરી હોડીઓ એટલાં બધાં મુંદર જણાય છે કે એના-
વર્ણનથી ખ્યાલ આવી ન શકે. પરમેશ્વરે આખા
જાપાન દેશને સૃષ્ટિમૈત્ર્યથી ભરી મુક્યું છે. બધી
ચીજ નાની—માણસો, પ્રાણીઓ નાનાં હોય છે. દરીઓ,
નદીઓ, સરોવર, પર્વતો, ખેતરો બધાં નાનાં હોય છે.
એક અપવાદરૂપે લાંબો જ્વાળામુખી પર્વત ક્યુજ્યામા
ઉંચો અને પ્રચંડ છે. આપણે ત્યાં જે મહાત્મ્ય દિમા-
લયનાં કેટલાંક ઉંચાં શિખરોને આપીએ છીએ તે
ક્યુજ્યામાને જાપાની લેકા આપે છે. આસપાસ ઠંડાઈ
ઉંચો પહાડ નથી એટલે આરે દિશાએથી માઈલો
દૂરથી આ પર્વત જણાય છે. તેનો આકાર સંકુના
જેવો છે. ઉપરનો ભાગ જરફથી ઢંકાઈ ગયેલો હોય છે.
સરોવરમાં તેનો પડછાયો પડે છે. જાપાનનાં ચિત્રોમાં
ત્યાં ત્યાં ક્યુજ્યામા પ્રવર્ત જોવામાં આવે છે. એ પર્વત
પવિત્ર મનાય છે અને દેવનું સ્થાન, સ્વર્ગ છે, એવી
માન્યતા પણ ચાલે છે.

હાકોની સરોવરની પાસે નાના પહાડો છે તેમાં
ઉના પાણીના ઝરા છે. આપણા ગુજરાતમાં નવ-
સારી પાસે ઉનાળોના ઝરા છે, તેવા જ ઉના પાણીના
ઝરા કામેગ્યાની પાસે માંગરોળ આગળ, કપડવંજ પાસે
લક્ષ્મીદરાના છે તે સર્વે જાણીતા છે. આ કુદરતી ગરમ
પાણીના ઝરાને પણ પૃથ્વીના અંદરનાં ગરમ ગોળા
સાથે સંબંધ હોયો જ નોંધએ. હાકોની સરોવર જેવા
મોટાં અને મુસાફરી કરી હતી તે વખતે પાસેના પહાડ
ઉપર ચડ્યા એટલે એક જ્વાળામુખીનું નાનું મુખ

જાણ્યું. આસપાસનો ભાગ કંઈક યદ્ય ગયેલા લાવાથી પથરાઇ ગયો હતો. પાસે ગંધકની એક ખાણ હતી. મુખની પાસે જતા ગયા તેમ ગંધકની ખુબ વાસ આવવા માડી. ફેટલાક ખાડાઓમાંથી હુમાડો નીકળતો હતો. ફેટલીક પોચી જગ્યામાં લાકડી ખોસી હોય તો તે કાણાંમાંથી હુમાડાના ગોટા નીકળતા હતા. તેમાં ગંધકની ગંધ હતી અને વાતાવરણ ખુબ ગરમ હતું. આ પહાડનું નામ 'નાનું નર્ક' પાડ્યું છે. યુરોપીઅન લેક્ષીએ પાડ્યું હશે એમ અનુમાન કરે છું, કારણ કે યુરોપીઅન લેક્ષીના નર્કમાં જ્વાળા અને ગંધક (fire and brimstone)નો ખાલ હોય છે. જ્વાળામુખીના મ્હોં આગળ મ્હોં નર્ક આવેલું છે. અમારી સંગાતના ધણા માણસો અહીંથી અટક્યાં. અમે માત્ર બે જણ—વડોદરાના મહારાજ સાહેબ અને હું—આગળ ચાલ્યા. જમીનમાંથી ઉની ઉની વરાળ અને હુમાડો નીકળતો હતો. ગંધક અને સડેલાં ઇંડાંની ગંધ યોગેર આવતી હતી. જમીન એવી પોચી હતી કે બોમીઓ બતાવે તે જગ્યાએ જ પગ મુખી રહાય. બૂલેચુકે બીજે ઠેકાણે પડે તો અઝમાત થવાનો સંભવ રહે. લાકડીનો ઊંડો કાળો પડી ગયો. કાંઈ ઠેકાણે પાણીનાં ખાખોલીઓ

હતાં તેનાં પાણી ખારાં અને ગંધકની ગંધ વાળાં માત્રમ પડ્યાં. હવે પાસે પાસે નરમ લાવાપથ જાણીએ. તેમાં તાંબા નાણું મુક્યું હોય અને લાકડીથી ખસેડી લઇએ તો લાવા ઠડે. પડીને કંઈક યદ્ય જાય અને વચમાં નાણું જકડાય જાય. આ મુસાફરીના રમરણાર્થે આવી રીતે લાવામાં પૈસા નાંખીને ખહાર કાઢ્યા. પૃથ્વીની અંદરથી બેઠી ગડગડાટના અવાજ જણે ખુબ દુરથી આવતા હોય એવા સંભળાતા હતા. હુમાડાથી જીવ મુંઝળાય જતો. ચાલવાનો રસ્તો તદ્દન ખડખડો અને અત્યંત સાંકડો હતો. દેખાવ ભય અને બહીઆમણો. આસપાસ ભયંકર ખાડા અને ફાટમાં ઉઠીને લાવા, કે ઉઠીને પાણી જાણ્યું અને જ્યારે આસ લેવો મુશ્કેલ યદ્ય પડ્યો ત્યારે અમે પાછા ફર્યા. ઇટાલીના મહાન કવિ ડાન્ટેએ જે નર્કસ્થાન કહ્યું છે તે જરૂર વીસુ-વીસના દેખાવ ઉપરથી જ લીધું હશે. ખીણમાં આવેલાં કીલાં ઝાડો તથા ખેતરો એ સર્જિત એક સૌમ્ય સ્વરૂપ છે, જ્વાળા મુખી પર્વત એ એવું ભયંકર રૌદ્ર સ્વરૂપ છે; પણ તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જોતાં એ બન્નેના અસ્તિત્વનું મહાન કારણ એક જ છે.

મુખનત મહેતા

અહિંસા*

। आत्मैव धनपुरात्मनः ।

આપણા આ ભરતખંડની જનતામાં મુખ્ય ડુધિર બે છે: દ્રાવિડ અને આર્ય. બંને પ્રજાઓની સંસ્કૃતિ, ઇતિહાસદિવસનો જે ઉપક્રમ, તેના પેલા પારથી ચાલી આવેલી અને અત્યંત પ્રાચીન છે. બીજી જૂનામાં જૂની સંસ્કૃતિઓ કરતાં આપણી સંસ્કૃતિ હજારો વર્ષ પહેલાંની છે.

સંસ્કૃતિ જેમ જેમ પરિપક્વ થતી જાય તેમ તેમ તેમાં નીતિપ્રધાન સાહિત્ય ઉચ્ચતર પદ પામે એવો કેંક મિયમ દેખાય છે.

પરંતુ આ વ્યાપ્તિ વાસ્તવિક હો કે શંકાસ્પદ, —આપણા બૌદ્ધ અને જૈન સાહિત્યમાં ઇ. સ. પૂર્વે પાંચસોથી માંડીને આજ સુધી નીતિનો ઉદ્દેશ એક-સરખો પ્રધાન જોવામાં આવે છે. એટલે આજે આપ સૌ ભાઈઓ આગળ અને મુનિ જિનવિજયજીના આમ-જણને આગ્રાપ ગણી લઇને કોઈ નીતિપ્રધાન વિષય ચર્ચિ, એ જ હીક લાગે છે: પણ ચર્ચિ એટલે કે યથા-મતિ: ખહારી ચર્ચામાં નિર્મલ પ્રતિપાદન અને તત્ત્વજ્ઞ અસરકારક ઉદ્દેશાવન થોડું જ આવી શકશે, ધણુંખડું તો

* પૂના લાસ્ત જૈન વિદ્યાલયમાં પ્રવચન : રવિવાર તા. ૧૪-૬-૧૯૨૪ : પ્રમુખ—મુનિ જિનવિજયજી.

એકદ મોટી ભાવના ડહોળાઈ જ નથી, — તે ઉદાર બંધુભાવે સંહી લેશે.

પશુમાંથી માણસ, એટલે કે ચાર હાથ (quadrumanous) કે ચાર પગાળો નહીં પણ શુદ્ધિશાલી પ્રાણી, અને માણસમાંથી સંયમી મિત્રધર્મ તથા બંધુભાવ વાળો આત્મા, એ માણસ માનવા વિદ્યાસનો નિયતિનિયત ક્રમ છે. પશુયોનિથી ઉદ્ભવેલા માણસ પશુધર્મમાંથી ધીરે ધીરે હૃદય અને શુદ્ધિ અને કટ્ટપનો વિકસતાં અને અનુભવે ધડાતાં ધડાતાં માનવ ધર્મમાં આવે છે, અને તેમાંથી કાંઈ કાંઈ અત્યંત વિરલ પુરુષ કે સ્ત્રી આત્માધર્મ પણ સાધી શકે છે. પરંતુ આપણે માણસ એક જ પ્રાણી નથી. આપણે વ્યક્તિઓ છીએ છતાં મધિયે અને સહિયે, અને આપણાં મોટાંમોટાં મુખદુઃખ જયપરાજયમાં આપણે એક જ છિયે, અને તેપણ આપણે પશુપણી કરતાં વિશેષ દરજ્જે સંધા-પણી છિયે. કાંઈ કાંઈ મહાનુભાવ વ્યક્તિ એવી પણ નીપજ આવે છે ખરી, કે તે આખા સંધને ધરી શકે; પરંતુ એવા બનાવ અત્યંત વિરલ અને અમલાર જેવો છે. આપણા સામાન્ય ઇતિહાસ સંધની જો અસ્તિ-ત્વેદાઓ તેની અંદર જ વ્યક્તિઓ ઝોઝીવતી વિકસે, પ્રકારનો છે. સંધસંસ્કૃતિ જ આપણી વ્યક્તિઓનું વત છે.

હવે માનવસંધી ન્હાનીમોટી ત્રણ કોણીઓના છે. આખી જનતા એ મનુષ્ય પ્રાણીના સૌથી મોટો અને સંપૂર્ણ (perfect) સંધ.

એક લાપાચે સાંજેલી વ્યક્તિઓ તે પ્રત્યક્ષ.

પ્રત્યક્ષધર્મ અંદર લોહીસંબધ સાંજેલી વ્યક્તિઓનાં અસંખ્ય કુટુંબો હોય છે. અને જે સંકેટો કે હનરો કુટુંબો પોતાની વ્યક્તિઓ એકબીજા સાથે નવો લોહી સંબધ એટલે કે લગ્ન કરી નવાં કુટુંબો બાંધે તેમાં બાધ ગણનાં નથી, તે સંકેટો હનરો કુટુંબો મળીને આવા બેટીઅવહારે સંધાયેલા યાત્રિક ઘોષ છે. એક પ્રત્યક્ષધર્મ આવી યાત્રિઓ અનેક હોય છે.

કુટુંબો યાત્રિઓ અને પ્રત્યક્ષોની સંસ્કૃતિમાં પણ વિદ્યાસક્રમ ઉપર વ્યક્તિઓ માટે, દર્શાવેલા તેવા ત્રણ ડહોળાનો છે. કુટુંબો યાત્રિઓ અને પ્રત્યક્ષો પણ પશુ-વ્યવહારમાંથી માનવનીતિમાં અત્યંત ધીરે ધીરે જ વહે છે; અને માનવનીતિમાંથી વહેતી આત્માનો બંધુભાવ

અને સૈનીધર્મ સિદ્ધ કરવાની તો હજી મોટે ભાગે વોતો અને કામનાઓ જ બેવામાં આવે છે. આપણે માણસ નત વાતુજ અને વાતગણા બંધુ છિયે; ઝોઝી બહાદર છિયે, કૃતિપ્રામદર છિયે; જ્ઞાનતાન અને કવિપણાં અને અવ્યવહાર જેવી ભાવનામાંથી જ સંકટપ ધીરે ધીરે ધીરે બંધાય છે, કાંઈ કાંઈ ઠેકાણે કૃતિથી જ અતુલ પરિસ્થિતિમાં રસકસ વાળી જગીનમાં પડી ભય છે, અને વ્યક્તિપ્રતિ અને સંધનીતિ ગંગત મધનશીલ અને સજ્જન રહીને આત્માધર્મની વિકટ સિદ્ધિ તરફ વહે છે. આ વહેતી આવી સંસ્કૃતિની આપણી આશા, તે જ આપણને ડગલે ડગલે અને ચોતરફ અને સદાય અનુભવાતી આપણી અસંખ્ય ન્હાનીમોટી નિરાશાઓમાં આપણી એક અને અમર આશા છે. જગતના ઇતિહાસનો અતિકરુણ પટ આ અતોદિય આશાનો સૌમ્ય વિમલ કિરણ વડે જ ઉજવવો છે.

૩

આપણા એક જૂનાંપુરાણી, સુભાષિતમાં પશુ-વ્યવહાર ચાર જાતના કહી છે, પશુજનન ચાર ક્રિયામાં સમેરી લીધું છે: આહાર, નિદ્રા, લંપ, અને સ્ત્રીપુરુષ અન્યેનાકર્ષણ. જંગમી માણસ પણ ઇતિહાસના ઉપ-ક્રમમાં આ ચારે આચરણ પણ પ્રમાણે જ કરેલો માણસ પડે છે. આવલોચ ચીજ જસ ખાવી, ગમે તેમ ખાવી, પુણ્ય ખાઈ નાખવી; અને મળે એવા મંજોઓમાં ફુંગરા ખડકાય અને સંખ્યાબંધ બેયિશ લારાંબ એમ ઢગલાબંધ મેળવવી; અને ઉલટ પક્ષે એક દાણા જેટલી પણ મેળવવા જતાં આપું જેતર વણસે તેની પરવા જ ન કરવી. મેળવવું ને ભોગવવું ને ખાવું-પીવું, અને ખાઈપીઈને બંધવું; અને જાંઘી ઉડીને પાણું એ ને એ, ખાવું પીવું ભોગવવું અને મેળવવું, મેળવવું અને ખાવું પીવું અને ભોગવવું, જીવન-કલહ (struggle for life) અને આચાર-વ્યવહારના આ ચક્રમાં માણસ સંકેટો અને હનરો વર્ષ લગી પણ માફ જ લેવો છે.

જરાતરા વિગતો જોઈયે.

ફૂતરી જન્મ્યાને-પ્રસન્ધા પછી ખાલી ખાલી પેટે ખીનું કંઈ-ખાવા ન મળી આવે તો જન્મ્યાને જ ખાવાં લાગે છે. અને હાડકાં ચૂસવાને ફૂતરાંનો મુખ્ય ઉદ્દમ, તેમાં પોતાના નતભાઈઓના હાડકાં ન અગાધ એવા ક્ષો બંધ એમને દોતો નથી. માણસ માણસને ખાનાં એ

ગમ્ય મણુ સેંકડે વર્ષ ચાલેમો છે. પુરુષ કે સ્ત્રી વદ્ધ થાય એટલે તે ચેતાનાં બધાં ભાંગુને ન્હોતરે, અને તેઓ એ વદ્ધ કે વદ્ધાની બિગ્નથી કરે. એ રીતિ આપણી ઉત્તરકિયાગોનો લાગેાં ઇતિહાસ તપાસતાં, તે સર્વના મૂલમાં માલુમ પડે છે. માનવાહાર (cannibalism) અને આવા સંસ્કાર બધે પડ્યા, તે પછી પણ નરબેધની ક્રિયા ધર્મક્રિયા લેખે કે વાગમાર્ગ અને અલૌકિક શક્તિ મેળવવા માટેના મંત્રજ્ઞની ગુપ્ત ક્રિયા તરીકે રોકાઓ સુધી આવી છે. બનીશાનો ભોગ કે બાલક કે બાલકાનો ભોગ, ધરાવીને નેમાંથી બરડા પ્રસાદ આશીર્વાદનું અમાતુષી જંગલીપણું હજી પણ છેક નાજીક યથા ગણું છે એમ ખાતરીપૂર્વક કહી શકી રે. આ વીશમી સદીમાં અને આપણા યુગાદ્ય ઇલાકામાં પશુ હજી એવા કોઇ કોઇ ચુનાહ કોરડો આગળ આવે છે ખરા; અને ઝોગણીશમી સદીના મધ્ય સુધી તો આપણા હસ્તખંડના પશુ ભાગીમાં આવા આવા બનાવ એટલા તો જણીતા હતા, કે કોઇ પશુ છોકરી છોકરી કે માણસ જરા અલોપ, ચેષ્ટ જતાં, લોકવાયકા આવા કહેમોને જ ફેલાવી દેતી. : : : .

ખાદ્ય અને ઉપજોત્ય વસ્તુઓને મેળવવાની આપણી રીતોના ઇતિહાસ લુપ્તો.

તીજું કે દોરતું ધાકું એતરમાં પડે છે ત્યારે તેઓ ખાતરને કરતાં વિનાશ કેટલો અગ્રંધ્યગણો વધારે કરે છે !

જંગલી માણસનાં ટોળાં અને ધાડાં અને લરકર પશુ સૈદાઓ સુધી પરુપખીની અતિથિર વિનાશક રીતે જ વર્તેલાં છે. ઇતિહાસના ઉપદ્રાવ પેદાના અંધકારમાં આર્યોનાં ધાર્યાં અહીં આવ્યાં, વર્ગોવર્ગ દાયકે દાયકે આવતાં જ રહ્યાં, ત્યારે એમણે અને દ્રાવિડોએ એકબીજાને ધાણુ કહાડવામાં કથી થે મણા રાખી હોય એમ માનશે નહીં. મહાભારતમાં ખાંડવનદાહની હકિકત લુપ્તો. ખેતી શરૂ થઇ ત્યારે દરેક દેશમાં દરેક પ્રજા આમ વનનાં વનની હોળી કરીને જ એતરે માટેની નોંધ મેળવતી.

જંગલનાં હાડકાં લુપ્તો. શું દુધ્યંત અને શું અકળર શું નિમરોડ અને શું ઉદયન આખાં અરણ્ય ઘેરતા અને એવા ઘેરાની અંદર જેટલા જેટલા મોટાન્દાના જીવ આવી જાય, હાથી ગદિયા અને ગરૂથી માંડીને તે

ન્દાનામાં ન્દાનાં પંખી માછલી અને કીડા, —સર્વેનો ધાણુ એ સસાહમાં નીકળી જતો.

લગાઇઓ મહાઇઓ અને વિગ્રહોના ઇતિહાસ તપાસો. એટિલા, બંધિસ, અને તૈમૂર; બ્રાહ્મણી મુલતાનો અને વિજયનગર; ક્રિસ્ટની મહાઇઓ અને ઈસ્લામકાન્સતો શતાબ્દ વિગ્રહ; સ્પેનને ધરમાંડનાં બે ઝમાના ચાલેલાં રમખાણુ; હુમાયુઅકબરના માળવાના વિજય; ચૌદમા લુઇનાં પરાક્રમે; નેપોલિયનની રૂશિયા ઉપર મહાઇ; વેલિંગ્ટનના પોર્ટુગલસ્પેનમાં વિગ્રહ; અંદારમાઓઅણીશમા રોકા સુધી આપણા મરાઠાપીંડારાની મોહિમે; —અરે એક સંસ્કૃતિ અને એક લોકીનાં એટલે પિત્રાઇ લાઇઓના જેવાં રાજ્યો સામસામે કાપાકાપી કરે ત્યારે પશુ શું બને તે પ્રાચીન ઓસના ઇતિહાસમાં કે આપણા રાજપૂતાનાની તવારીખમાં કે યુગરાત માળવાના મુલતાનોની ધૂમચક્રીમાં લુપ્તો. મહાભારતમાં તો પૃથ્વી ઉપર આજ સુધી કદાપિ યથું નહીં હશે એવા ધર્મયુદ્ધની કવિતા દરવાનો આશય છે, તથાપિ તેમાં થે ઘટોતકચી નિશાચરી વગેરે લુપ્તો.

અથવા રાજ્યોના ઇતિહાસિક જીવનને અને સામાજિક જીવનને અતેકાતેક તંતુઓ વડે સાંધનાર લગ્નની સંસ્થાનો ઇતિહાસ વિચારો. પિશાયો અને અસુરોના વિવાહમાંથી ગાંધર્વ અને બીજી જાતના સ્વયંવર વિવાહ તથા અનેક પ્રકારના ક્યવિક્ય વિવાહ, અને તેમાંથી આપ અને બ્રાહ્મ વિવાહો; તથા સંસ્કારો વેદી મંદિર દેવળ આદિના પ્રભાવ મોળો પડતાં, કચેરીમાંના શપથ અને સહી વિવાહો, —એ આળો ઇતિહાસ નેઈ વળો.

દ્વંદ્વામાં, ખાનપાન અને બીજા ઉપજોગોને માટે મેળવતું, મેળવેલું મેળવતું તથા કેળવેલું રક્ષતું—બીજા આપણે જ્ઞાના પદાવી લે જે !—આપણે બીજાને શુભામ બનાવિયે, ભોગવિયે, રંજાડિયે, અને છંદિયે, તે આપણું બધું, આપણો ઉત્કર્ષ, આપણો વૈભવ, અને આપણું મહિમાપ્રતિષ્ઠિ; બીજા આપણને શુભામ બનાવવા, ભોગવવા, રંજાડવા અને છંદવા આવે તેઓ સામે આપણે જાન જતાં સુધી ટકર કરિયે, તે આપણું પોરુષપરાક્રમ:—આ સર્વ ઇતિહાસમાં આપણું પરુપણું જ હજારો વર્ષ લગી નોંધાયું છે; અને પરુપણમાંથી ધીરે ધીરે ધીરે આપણું માનવપણું નીતરતું કરતું અને જંધાતું ચલું છે, તે પશુ ઇતિહાસે નોંધ્યું છે.

૪

“ Man looks before and after,
And pines for what is not. ”

માણુસમાં રમ્ભિ છે; ભુલું ભુલું સરખાવતાં સારા-સાર પારખવાની શુદ્ધિ છે; નથી તે ઐતરવાની કલ્પના છે. કલ્પના ઉપર મોહી પડે અને તેને પડછે જે વાસ્તવિક હોય તેથી અસત્ય આદિ દુઃખે દુઃખી થનારે હૃદય છે; લક્ષ્ય વસ્તુ સિદ્ધ કરવા માટે આગ્રહી સાહસ છે; લાવના અને લાવનામય મહાપુરુષને ખચે પગલે અભિમાં પશુ જીવ પડવાની લાકિત કે શ્રદ્ધા છે. માણુસને પશુ ગણેા વા દેવ ગણેા, તેના હાક અને માંસ, તેના લોહી અને શ્વાસોચ્છવાસમાં આ રમ્ભિ અને શુદ્ધિ, આ કલ્પના અને હૃદય, આ વીરતા અને શ્રદ્ધાનાં સન્નોતું પદ્ધ કુદરતે જ તેનામાં મુકેલું છે. પાશવ હાજતોના અધઃ ખેચતાં પદ્ધની સામે આ આ સાંત્વિક પદ્ધ માણુસને જીએ જીએ આકર્ષી રહે છે, અને હાજતો (appetites)માંથી વાસનાઓ (sentiments) અને રસાલિનિવેશ (passions), અને રસિકતા (taste) તથા શુદ્ધ શુદ્ધિઆપાર વા પર્યેષણ (દિશસુશી)માંથી ભાવનાઓ (ideals) પ્રસવે છે, તેમ જ ચારિત્ર્યશુદ્ધિ બધાંતી આવે છે, અને વ્યક્તિ-ઓમાં અને સંસ્થાઓમાં, લોકમતમાં અને સંસ્કૃતિમાં, ક્ષામાં અને આચારમાં, સંધમાં અને સંધનાં બધારણો-માં, આત્માનો અદ્વૃત પ્રકાશ ખીલતો આવે છે.

શિવહરી (chivalry)નાં ઉદાત વિચારતંત્રનો ઇતિહાસ લુભે. એ આભિજાત્યે ભીને, ચતુને, ફર હિંસક પશુઓને પશુ કેટકેટલો ન્યાય અપાઓ, અને જ્યના શિખર ઉપર તેમ પરાજયના અવરપ્રપાતમાં જે પાશવ મોહ પાસે કેટકેટલા ધર્મ પળાવ્યા.

અબલા સ્ત્રી તો દેવી, આબર અને ક્ષત્રિયવતના જેટલી જ પૂજ્ય, સ્ત્રી સાથે અન્યથા વર્તે તે ખાનદાન નહીં, તે સામાન્ય માણુસ પશુ નહીં; તે નરાધમ, તે પશુ કરતાં ય નીચે.

રણક્ષેત્રમાં પશુ જે ધર્મયુદ્ધ ન જોલે, એન કેન પ્રકારે સામાને મહાત કરવામાં જ સમગ્રે, કુટિલ દાવપેચ ચોળે, વચનઅંગ કરે, રાજસાગતને રક્ષણ ઉપરાંત ચોગ્ય સન્માન પશુ ન આપે, હાહડાતો ચતુ હોય તથાપિ તેના આભિજાત્યની કદર ન કરે, શુદ્ધ સમાધિ પાંથી પશુ

દેવ કેળવે, તે વિજય ઉપર વિજય મેળવે તથાપિ અપ-કીર્તિ જ ખાટે.

ગમે તેવા ઘાતથી બચિષ્ઠ પશુનો સિકાર પશુ માણુસે તો માણુસાધની રીતે કરવો હોય; માણુસ ચતુ સામે ધર્મયુદ્ધની જે નીતિરીતિ તે એવા પશુ સામે ય તે યથાપ્રાપ્ત પાળવી; તેને માત્ર હોંસી નાખવો નહીં, જીંધતો મારવો નહીં, અતિ યાકેલો હોય ત્યાં પજવવો નહીં, તે સામે મોઝે ધસી આવે અને પોતાનું બધું ય અજમાવી શકે, એવી સંસ્થિતિમાં તેને એકલ હાથે સધે દાવે નેક ઘાગે મારવો એવું નામ જ સિકાર, ખીજું તે પાશવ અત્યાચાર.

આવા આવા નીતિનિયમો ઇતિહાસના પાશવ પટમાં આત્માના તંતુ જેવા ચળકી રહ્યા છે. ઇતિહાસ અને જનસ્વભાવની સામગ્રી કેળવી કેળવીને ફપ ફપના ઘાટ ઘડતી ક્ષાઓમાં જે કંઈ અમર મોહની છે, તે આવા તંતુઓની ચળક જ છે. ઉપનિષદ અને મહા-ભારત કાલક્રમાં આ શિવહરી અને ખાનદાની આપંચને આર્થત્વ, ક્ષત્રિયત્વ, આદિ નામે સુવિદિત હતી. બૌદ્ધ જાતિના જેવી લોકકથામાં પશુ એ વિષ વિષ રંગે વિષસે છે. રઘુવંશ રઘુઓના આભિજાત્યનું જ મહાકાવ્ય છે. રાજપૂત કાલમાં અને રાજપૂત રાસાઓમાં એ રાજપૂતાઇ દ્રાપી રહી છે. અકબર અને જહાંગીર રાજપૂતોને પોતાના બનાવ્યા, રાજપૂતોના જેવી જ ઉમદા નીતિ પ્રકટાવીને.

પછી ચીરંગજીએ વિધર્મીઓ તરફ એવાં નીતિ-જંબન અકર્તવ્ય ગણ્યાં, તો દુર્ગાદાસ અને રોડોડોએ તેમ શુક્ર ગોવિંદ અને તેના સિધોએ મોગલાઈ સઘ-તનતને પાપામાંથી ધુળવી મુકી, તે એ જોડા ચળે લાંબી જ પડી.

પુરાણો જેને ચીરોતો કે નદીનો સમય કહે છે, તેમાં આ આભિજાત્યતંતુ આપણે ત્યાં તૂટી ગયો હશે એમ લાગે છે. ભગવાન છુદ્ધે આ વિશે સિંચળીઓ વગેરે મદોન્મત સંધીને દૂકો વેણું સંભળાવેલાં, તેના કૈંકે પડયા આદિકાલનાં બૌદ્ધ સાહિત્યમાં હજી જે જોવામાં આવે છે. શાક્યોમાં પશુ દેવદત્ત-પદ્મીઓ નીતિ અને આભિજાત્યને અવ્યવહાર અને તુચ્છ ગણીને હસનારા, અને ગમે તેમ પશુ વિજય મળે તેને જ સાચું સોનું માનનારા હશે, એમ લાગે છે. પછી

* મહાભારતમાં મુખ્યત્વે જે કાલનું ચિત્ર છે તે કાલમાં

એલેક્ઝાન્ડરે પુરુ રાજ તરફ જે ઉદાત આચરણ કર્યું, જેનો આપણા ઇતિહાસપુરાણલોકકથા કથામાં ઈશ્વારે સરખો નથી મળતો, તે મૌનને લોકમતના અધઃપાતની નિશાની ગણતાં મન ખંચાય છે, દેવક અલાવ ઉપર ક્ષીયે દક્ષીક ટેકવની અસંભવિત એ દારણ્યી; તથાપિ આણુકયના અર્થશાસ્ત્રમાં તો સાફ બેધ શક્ય છે, કે એ કુટિલ રાજ્યનીતિ છેલા કેટલાક સૈદ્ધાંતોના પાશવ અને અધમ વ્યવહારનું જ શાસ્ત્ર છે.

ખીજે છેડે ધ્યાનલુપ્ત સુલતાનો અને વિજયનગરનો અન્યાય વ્યવહાર પણ અસાહીનીથી દક્ષિણમાં શરૂ થયેલો તેવો પાશવ ઇતિહાસ જ ચાલુ રાખે છે. અને આવી પરિસ્થિતિમાંથી જન્મેલી, વળી ઔરંગઝેબ જેવાની સામે 'મેલી મલ્લકલા કેળવીને ઉગરેલી મરાઠી રયાસતમાં' ય તે અભિજાતની ઉદાત નીતિનાં દર્શન અતિ વિરલ હોય, તો તેમાં નવાઈ જેવું નથી. ઇતિહાસ સંસ્કૃતિ અને સંધને યડે છે, સંધનીતિ જ વ્યક્તિઓનું દેવત છે, અને સંધના લોકમતમાં પશુતા હોય છે તેની મેંસ મોટી મોટી વ્યક્તિઓના આત્મા ઉપર પણ પડે છે. સાદા શબ્દોમાં કહીએ તો કુવામાં જ નહીં તે હવામાં ક્યાંથી આવે!

૫

છાંપણ રાજકીય સંઘ (political community) અથવા રાષ્ટ્ર (state) માં ન્યાયતત્ત્વ (justice), ન્યાયસંસ્થાઓ (courts), કાયદા (laws), અને કાયદાઓના અંમલ (administration of law) નો વિકાસ તપાસો. મેળવવું, કેળવવું, રક્ષવું, અને ભોગવવું, એ દરેક ક્રિયામાં સગા ભાઈઓ પણ ફતરા માફક ધુરંદે, બકરા માફક સામસામા મુડી મારે, આપણા માફક બાબડી પડે, એ આપણો નતિસ્વભાવ છે. આપણે બાલકોને નિર્દોષ ગણીએ છીએ, જે જે પાપ કિશોરો અને લુચાનો કરે તેની મહત્ત્વ ધેરણાઓ જ તેમનામાં એ ઉંમરે હજી ન હોવાથી. પરંતુ બાલકો સાથે સાથે રમતાં હોય છે, તો પાંચ મિનિટ પણ શીધુંસંધું રમી શકતાં નથી, તે લુચો. જરા મોડું કે બાડખું હોય તે બીબતે દબાવે જ. એક બાલક દઈ લવડું હોય, અને બીજાનું તેવું લવવા માટે, તો તે ય પેહલું ન સોંખી શકે; એ ફણે એ લવરી પણ નતલે એની આગવી મતાં! અને એમ ને એમ ચાલ્યા કરે તો મૈત્રીઓ બંધાતી અનંત વિરલ, અને બેચત્તવ તો

એવા જમી કદ્ય કે તે જન્મારો ચાલે. "Do thou unto others as thou wouldst be done by—ખીજાઓ તરફ તું વર્તે એમ, જેમ તું પચ્છતો હો, જે સૌકા ત્હારી તરફ વર્તે," એ સાદું ન્યાયતત્ત્વ આણુસમતને જન્મસિદ્ધ છે નહીં. મજાળા પણ મેળવવું, ભોગવવું આદિ ગ્રાથેસાથે કરતાં પોતપોતાની માની લીધેલી મતાને સાફ લડવાના જ, અને એની લડાઈમાં બે ય તરફથી બંધુઓ ભણે, માયાં ધૂટે, લોહી રેસાય, અને અંટસો બંધાઈ જાય, તેનાં વેર અને ખાર એધે જીતે.

મતલબ કે દરેક ન્હાના ટોળામાં પણ મધ્યસ્થ બેઠયે, દરેક રમતમાં પંચ (umpire, referee) બેઠયે જ, તે પ્રમાણે. તેવું વાક્ય અને પક્ષે માન્ય રાખવું બેઠયે, અગર બે ય પાસે સધે તે માન્ય કરાવવું બેઠયે, નહીં તો સહવાસની સ્થિતિમાં મેળવવું, ભોગવવું, આદિ આગવી તથા સંયુક્ત તેમ ભેળી તથાપિ અલગ ક્રિયાઓ ચાલે જ નહીં.

મધ્યસ્થપાક્ય પ્રમાણું, એ ન્યાયદક્ષનું શુભિખીજ. જાણીતા મધ્યસ્થો, ખીજ સ્થલના વા જૂના "કાલમાં થઈ અપેલા, તેમનાં વાક્ય નવા સંભોગમાં જરા તાણીતોડીને ય પટવર્ણ, એ ન્યાયદક્ષનું નેમ્તિખીજ. શ્રુતિસ્થિતિનો સંપ્રદ, સૌ ગિરાસુ બેઠે શકે, સૌ વાદીપ્રતિવાદી તેમાંથી પોતાના લાભનું શોધી અને ટાંકી શકે એવા રૂપમાં, તે પેહલા કાયદા. સમાજની સ્થિતિ ફરતી આવે તેમ એ પૂન્ય પવિત્ર શબ્દોમાં અલંકાર, ઉદાહરણ, અનુમિતિ, સાંધણ, આદિ શક્તિઓ વડે નવા નવા અર્થે ભરવા, તે પેહલાં ભાષ્ય. વગેરે વગેરે. આ દુકા પ્રવચનમાં મોટાં થોથારિયાં 'ભરાય. એવા વિષયોમાંથી પાશોરાની પેહલી પૂણી મે સમાય એમ નથી. કાયદા અને ન્યાયસંસ્થાઓ અને તેમનો જગતો જ્યોત અમલ પશુતાને અંકુશ વડે દાખી નીતિમય આચરણ પ્રવર્તાવવા માટે જ સંયજકિનાં સાધન છે, તેમનાં જલ અને જોન્નો ધટે એટલી નીતિમયતા જોસરે જ: એ મોડું વ્યાપક તંત્ર તુડી જાય અથવા તો તુટતું લાગવા માંડે તેટલામાં જ મુંધરેલા દેખાતા સમાજની પાતળી સપાડી ફાટી, તે તજેની પશુતાના મોજ ન્હડી આવી આખા સમાજને કુચાડે, એ લયરચાવ ઇતિહાસ સિદ્ધ છે.

હલીલ ખાતર ધારિયે, કે અમુક કાયદો અતિ અયોગ્ય અને અન્યાયી છે. તથાપિ હાલના અતિસંકુલ સમાજમાં તેને સુધારવાની અથવા અનર્થ કરતો અટકાવવાની કાયદેસર રીતો હોય છે, તે બંધારણને માર્ગે જ તેનો ફેસલો આણુવા દરેક વ્યક્તિ બંધાયેલી છે. અન્યથા આચરનારને માથે કાયદાભંગનો અને ન્યાયતંત્રની અવગણના કરી તેનો મોઝો ધટાડવાનો દોષ બેસે છે, જેને માટે સજા પણ કડક ફરમાવેલી હોય છે, અને તે યોગ્ય જ છે.

રાજકીય સંઘ (political community) માં પ્રજાશાસન (democracy) જેમ વધારે સ્વતંત્ર અને સર્વવ્યાપી, તેમ તેમાં બે પરસ્પર છેક વિરુદ્ધ જેવા દેખાતા શુષ્ક સાથેસાથે જામેલા હોય છે. એક તો કાયદાની આણુનો પૂરેપૂરો સ્વીકાર, બાક્ય જેમ માયાળુ મતાનો પડતો બોલ સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા અને પૂજ્યભાવે યત્નવંત પાળે છે, તેમ સુધરેલા પ્રજાશાસન (democracy) માં દરેક સમગ્ર વ્યક્તિ કાયદાને પૂરેપૂરી અધીનતાથી તાબ રહે છે. આ સંધાનો ખીલે માટે શુષ્ક એ છે કે તેમનામાં કોઈ પણ કાયદાને બંધુમતિથી ગમે તેટલો ફેરવી કે ઉચ્ચાથી નાખવાની શક્તિ હોય છે. કાયદા-જન્યમાંથી ગમે તે અને આજ તેટલા અંશ ઝડપથી અને મરજી પ્રમાણે ફેરવી નાખે, અને તોય પણ કાયદા-જન્ય જાણે સનાતન અવિચલ અને પૂજ્યતમ હોય એમ તેના દાસાનુદાસનું જ વર્તન રાખે, —આ બંને શુષ્ક એક-સરખા વિક્ષેપા સૌથી વધારે સુધરેલી પ્રજામાં જ સહવર્તમાન હોય શકે છે.

ઉત્તર પક્ષે—સનાતન કે અપૌરુષેય હોય તે કાયદા જ સાચા ઉમળકાથી પળાય, સનાતન પૂજ્ય ધર્મ-બોધિત હોય તે વળી ફરે કેમ, એ ફેરવવાનો વિચાર સરજો નિષ્ક્રિય જ ને? ફેર નહીં એવા કાયદા પૌર ધીરે અવશ્યમેવ ફરતી પરિસ્થિતિને બંધબેસતા કેટલા દાયકા કે ઝમાનાઓ સુધી રહી શકે? ન ફેરવાય ન પળાય એવા કાયદા ઉકાળે પણ શું? નવા ફરી ગયેલ પરિસ્થિતિને માફક કાયદા બેઠયે તો ખરા, પણ તે મેળવવા ક્યાંથી—મનુષ્યપ્રણીત તે કંઈ કાયદા કહેવાય?—એવી એવી ગૂંચોમાં ઘણા અર્થદગ્ધ સંધાના સૂકા ને સૂકા પહો જાય છે. ધર્મમાંનાં મૌલિક નીતિતત્ત્વ કાયદાઓમાં પણ સ્વીકારાયેલાં અવશ્યમેવ બેઠયે. પરંતુ કાયદાઓનો એ ઉપરાંતનો પ્રદેશ ધર્મના પ્રદેશથી જુદો છે, આ દુનિયા અને આ દુનિયાના વ્યવહારને લગતો છે અને

કાયદાઓનો હેતુ દુન્યની સંબંધો અને વ્યવહારોને મધારકિત ન્યાય પનાવવાનો છે. ધર્મદષ્ટિ અને કાયદ દષ્ટિ વચ્ચેનો આ સ્થૂલ ભેદ પણ જેઓ હજી ન જાણ્યા, તે ખીચારા સંબંધોમાં પ્રજાતંત્રી શાસન (democracy) માટે લાપકડી ક્યારે ઉડાવે, કે ન્યારે તેને ઉપર સ્થાપ્યા છે એવાં એવાં વમળો તરી બિતરે ત્યારે

આવી અતિગંભીર અને પરિપેક્ષ વિચારમાત્રાઓ આપણે આજના વિષયને આંગે વળગવાનું મુખ્ય તર એ છે, કે અર્વાચીન સામાજિક જીવનમાં અહિંસાધર્મ પાલન કાયદાપાલન વડે જ શક્ય છે. જે કોઈ, પદાખરેખર આપણી મતા છે, તે ખીલે કોઈ જાણે અજાણ્યે દબાવે, અથવા જે આપણો હક્ક તેમાં ખીલે જાણે અજાણ્યે અટકાવ કરે, તો તેથી આપણું દુઃખ લાગે છે; તે માણસ કે તે સંસ્થા આપણી એટલે હિંસા કરે છે. તેમ આપણે પણ આપણા આચરણથી ખીલ કાઢીને જાણે અજાણ્યે દુઃખકારણ બનિયે તો તેટલે આપણે તેની હિંસા કરિયે છીએ. આપણું આચરણ કાયદેસર હોય તેટલે દરજ્જે જ આપણને પ્રાતરી રહે શકે છે, જે સૌકાના હક્ક મતા આદિના રક્ષણ માટે કાયદે છે તે પ્રમાણે જ આપણે વર્તન કરીએ, તો આપણ વર્તનથી કોઈની હિંસા થનાર નથી. વસતી. જેમજે વધે છે, માણસ જેમજેમ વધારે માણસના અનેકાને સંધાઆડકતરા અને પારણામી સંબંધોમાં આવત જાય છે, અને એવાં સંબંધો તથા તેમની પરિણામ પરંપરાઓ જેમ વિસ્તરતાં વિસ્તરતાં નૂરી આંખોનો ન શકે એમ દર્શિમંદ્યાદ બંધાર વહે છે, તેમતેમ ફેરે માણસના વ્યવહારમાં કાયદાપાલનનું તત્ત્વ નીતિદષ્ટિએ પણ વધારે આવશ્યક અને માનનીય બની રહે છે.

એ માણસ કે એ પક્ષ સામસામે ચડાહડી ઉઠે ત્યાં સમાજની છેક જંગલી દશામાં—પશુઓના ટોળાંની માફ—હિંસાપ્રયત્નિઓ આચરેલાય છે, તેના અટકાવ કરવામાં આપણે જોયું કે, સમાજ સુધરતો આવે છે તેમતો તે ન્યાયતત્ત્વ (justice) ની લાવનામાંથી કાયદાએ અને ન્યાયસંસ્થાઓ, અને કાયદાને ઉત્તરીતર સુધારવાનાં બંધારણો સ્વીને વધતી જતી કુશલતા અને સક્ષમ મેળવે છે. પ્રગતિમાન રાજકીય સંઘમાંનાં માણસે અને પક્ષો આ પ્રમાણે હક્ક મિલકત આગળ આગળ લગતા ગમે તેવા વિરોધી જીવના ગતિ અતિમાની

પાળી શ્રેષ્ઠ છે. ગમે તેવા વિરોધોમાં ય તે રાષ્ટ્રસંઘ (state), તેના અમલદારો અને કાયદાઓ અને કાયદા બાંધનાર પ્રતિનિધિમંડળ (representative assembly) અને પ્રધાનમંડળ (cabinet) દ્વારા, મધ્યસ્થપણ કરે છે, સુકાદા આપે છે, અને તે એ ય પક્ષ દેને પળાવે છે. વળી આ જ દાસની ખીલ બાણુ એવી છે કે આ પ્રકારનું કાયદાપાલન ગમે તેવા સંજોગોમાં પણ રાષ્ટ્રીય વફાદારી અને નીતિમતાનું અનિવાર્ય અંગ છે એ શુદ્ધિ, આખી સંસ્કૃતિમાં જમી જાય છે. અને વળી રાષ્ટ્રની અહિંસામય પ્રગતિનું સૌથી વિશિષ્ટ લક્ષણ આવા રાષ્ટ્રમાં એ જોવામાં આવે છે કે સેના ગમે તેવી થોડી હોય, સત્ત્વાસ્ત્રપંચ હોય, વિજય-ત હોય, અને બોંકાની પ્રજા છેક નિઃશસ્ત્ર હોય, થાપિ આખી સેના, તેનો દરેક વિભાગ, તેનો દરેક રેક સૈનિક કાયદા અથવા તો બધારણ (the constitution) નામક લાવનામય સત્ત્વને એવાં તો થીને યજ્ઞ-નય છે, કે સેનામાંથી કાપાકાપી, અને િં, અને વિવેચન, — એ અર્થદૃષ્ટ્ય પ્રજાઓના ઇતિહાસ-ા શિક્ષણો સુધી ચાલી રહેલાં, ફરીફરીને ફાટી રીજતાં, જોવામાં આવે છે, — તેવા કાષ્ઠ પણ જનાવ તે ફાટી નીકળવાની બીતિ પણ આવા સંઘમાં સંયત અસંભવિત બની જાય છે. કાયદાનો મોખ્ખો મેલો સરખો જ હોય તેવા રાજકીય સંઘને પોતાની ના અને પોતાના જ સેનાપતિઓ અને પોતાના જ અધુભારો અમીરઉમરાવો અને મોંઘલિકા લવાવડાય છે, ત્યારે કાયદાની આમન્યા સર્વોપરિ વ્યાપી ગઈ હાય એવા સંઘમાં પોતાની સેના જ હિંસા પ્રવર્તવિ ને ખ્યાલ સરખો — એક જ શરીરમાં હાથ પેટને સુકો મારે અથવા માથાને પગ લાત મારે તેવો — ગાંડપણનો જ બની જાય છે.

પરંતુ દુનિયામાં રાજકીય સંધો અનેક છે, અને તેમાં પ્રગતિમાન લોકો અને પ્રતિદિને નામે મરી પડે એવા પણ જણા છે. એમની સરહદો ખીજા સંઘોની સરહદોને મળે છે, અને પોડોશી પોડોશી વચ્ચે વિરોધધરણુ પણ બનેકાનેક છે. આ એણીના મનુસંધો આવા મંજેઓ-વાં પશુઓની માફક જ વર્તે છે. એમની વચ્ચે નથી મધ્યસ્થ, નથી મેલપદો, નથી ફાઈ મધ્યસ્થ નીમનાર, કાપરે બાંધનાર, અપક્ષપણે એકની તરફનાં સાંકળનાર, ઝીંજનાર, ચૂકારો આપનાર, કે ચૂકારો પળાવનાર.

ઇતિહાસમાં રચૂલ દષ્ટિને જે વિગ્રહો ઉપર વિગ્રહો જોવાય છે, જે મિંગાનો હુમલો ઉપર હુમલો, અને શોણિતની નદીઓ ઉપર નદીઓ, અને છાયાં દેપ અને મમત-માંથી એમની જ સંતતિની ચિરંજીવ પરંપરા ચેતરફ અને સર્વે સુગમાં ફાંલેલી જોવામાં આવે છે, તે સર્વ આ પરિસ્થિતિને આભારી છે. કાષ્ઠ પણ એક રાષ્ટ્ર-ગ્રંથની અંદર અહિંસાનું નીતિખીજ (કાયદા ન્યાયાસનો આદિ રૂપે) સંઘની અંધુકિત શક્તિ વડે વવાય છે, એ જ શક્તિથી પોષાય છે, અને ખીલવાય છે, અને ગ્રંથો-પજી વ્યક્તિઓ તેનો આશ્રય લઈને પોતપોતાના દલીલા દેખોને પણ અંકુશમાં રાખતાં શીખે છે. સ્વાર્થો લોભ અને રેક વ્યક્તિઓને એક તરફ ધ્રેરે છે, તો તરફથી બંધુઓનું દયાણુ, રાજ્ય અને મેંપદાય તરફ વફાદારી, લોકમત, અને કાયદાના ઉત્સાહન માટેની સજાનો ભય તેને ખીજ તરફ ધકેલે છે, અને આ ખીજું બલ વધારે સચકા યતું આવે છે. એથી ઉલટું રાષ્ટ્ર અને રાષ્ટ્ર ન્યારે સામસામે ધુરંડવા અને એકબીજા ઉપર હુમલા કરવા અને છાપા મારવા માંડે છે, ત્યારે તેમને અટકાવનાર કાષ્ઠ વધારે મોટા સંઘ હોય તો જ તે સંઘમમાં રહીને અહિંસા માર્ગે સમાધાન શોધે, એ કુદરતી છે. પરંતુ એવો મોટો મંથ હજી સુધી તે માનવજાતિ સાધી શકેલી નથી.

ન્યાયનાં ન્યારેન્યારે આવા મહામંથને મળતી કંઈક વ્યવસ્થા થઈ છે અને માફી છે, ત્યાંત્યાં અને તેટલો સમય વિગ્રહોની હિંસા થોડીધણી અટકેલી, એવા જનાવ પણ ઇતિહાસમાં જોવામાં આવે છે. પ્રાચીન ઓક્સનાં અને આપણા રાજ્યપૂતાનાનાં રાજ્યો ન્યારે એકબીજામાં જ લડતાં, ત્યારે એ લડાઈઓમાં બને પક્ષના સૈનિકોમાં પરસ્પર માનરૂતિ બંધુલાવ અને વિશ્વાસને લઈને યુદ્ધપ્રવૃત્તિ અનેક ધર્મબંધોનોની મર્યાદા-ઓમાં જ આવતી. ખ્રિસ્તી રાષ્ટ્રન્યૂમાં ન્યાયલગી ધોષ (ખ્રિસ્તી આશ્રમના સૌથી વડા અને સર્વમાન્ય ધર્મચરુ) ગોરવ રીકારાચું, ત્યાંલગી ધણે પ્રસંગે યુદ્ધ વગર નિઃશલ આવી શકેલો, અને યુદ્ધો ધોષનાં તેમાં પણ હિંમામદ અને વિજયનો છાક અંકુશમાં રહેલો. ખીજા સંજોગોમાં પણ કાષ્ઠ રાષ્ટ્રન્યૂમાં ન્યારે ન્યારે એકાદ રાષ્ટ્ર ખીજાઓથી મોટું અને ચક્રવર્તી જેવું હોય, ત્યારે તેના દયાણુ અને કાયદાવાથી ને વિગ્રહો એજા ફાટી નીકળે અને વેદ્યા યમે એમ જનવં.

મધ્યજૂથમાં આવાં બે રાષ્ટ્ર હોય, અથવા કોઇ એક પ્રકારના બલમાં અતિ મોટું તે અન્ય કોઇ બીજી બંતના બલમાં અત્યેય જેવું એ પ્રમાણે હોય, ત્યારે પણ આ બે મહામહાસેનાની ઝોલમાં અને તેમની આસપાસ જૂથમાંના બીજાં ન્હાના મોટાં રાષ્ટ્ર ગોઠવાતાં, ખેચાર દાયકા એક રચના ટકે, પછીના થોડા સમયકા બીજી રચના ગોઠવાય, એ પ્રમાણે આખા જૂથની તબક્કે એક બલતુલા (balance of power) નિર્માતી, સામસામા બે પક્ષમાં ન્હાનાં રાજ્યોની ફેરબદલ થયા કરતી, અને અગર જો કે દાંડી થોડીધણી હાલતી તો રહેતી જ, તથાપિ વિગ્રહો ઝાણ થતા. વળી આવા વિગ્રહજન્ય દાયકાઓમાં, જમીન કે દરિયા ઉપર ફરીને વિગ્રહ ખેડવો પડે તે કાલે અચૂક અચૂક નીતિનિયમોને પાળવા જ, એ પ્રમાણે દરખાસ્તો થતી અને ચર્ચાતી અને સ્વીકારાતી. આવીઆવી રીતે સર્વસંમતિથી કઈ કઈ કાયદાઓ પણ ધડાતા (international law).

નેપોસિયનના મહાવિગ્રહોને અંતે જ્યારે યુરોપ-ખંડનાં બધાં રાષ્ટ્ર આખા ખંડને ફરી બંધાવ્યસ્ત કરવાને એક ટેબલે બેઠાં, ત્યારે ઉપર અતિ દુઃકમાં વર્ણવ્યા તે સર્વ સમયના કરતાં કઈ વિશેષ આસાજનક કિરણ દેખાવા લાગ્યા. અતિન્હાનાં રાષ્ટ્રોને બાલકો જેવાં ગણવાં, તેમનો મુલક અને તેમની સ્વતંત્રતા પવિત્ર ગણવાં, સૌએ અને દરેકે તેમની રક્ષા કરવાની બાંધધરી આપવી, એમાં જ આજુબાજુના મોટાં રાષ્ટ્રોનું પણ એકબીજાથી રક્ષણ છે, આખા જૂથમાં સુલેહશાંતિ જળવવાનો એક મોટો ઉપાય આ ન્હાનાં, વચ્ચે આવી ગયેલ (buffer), અપક્ષ (neutral), રાષ્ટ્રોની સર્વ-સંમત (guaranteed) સ્વતંત્રતા (indpendence) અને અખેદતા (integrity) છે, — એ એક અતિ મોટો સિદ્ધાંત સ્વીકારાયો. કોઇ પણ રાષ્ટ્રમાં જામેડા કલહ કે આંતરવિગ્રહ જાને તો બીજાં રાષ્ટ્રે તેમાં પડતું નહીં, મોટાં રાષ્ટ્રોએ કોઇને વચ્ચે માથું મારવા દેતું નહીં, પોતાના રોગની મુસપશાંતિ રાષ્ટ્ર પોતે જ ફાલે તે રીતે સાધે, એ બીજો મોટો સિદ્ધાંત પણ રચાયો. ઈલિઝબેથ, રિશલ્યુ, અને મૌદમા લુઇ જેવા અગ્ર-ચક્ર ગયેલા કાવાખાલોની રાજનીતિનો જે એક મુટિલ (maohinavellian) પેચ હતો, તે યુરોપે આ પ્રમાણે પોતાના ખંડ માટે અધર્મ્ય ગણીને વળ્યો. યુનાઇટેડ સ્ટેટસ પગલર થયું એટલે તેણે મધ્ય અને દક્ષિણ

અમેરિકાના પ્રકરણોમાં કોઇ યુરોપીય રાજ્યને પડવા દીધું નહીં, એમ વિગ્રહોનું એક નીતું મલ ઉપડી ગયું. યુરોપમાં પણ બે રાજ્યો વચ્ચે તકરાર પડતાં ખટલો આખા રોષ્ટ્રજૂથની કોંગ્રેસ (congress) આજળ રજૂ કરવાની રીત પ્રશસ્ત ગણાવા લાગી. અને રશિયાના છેલા ત્યારે (Tzar) સુલેહશાંતિનું આ બધાથી પણ મોટું બીજ વાનું. એણે જિંકર કરી કે આપણે વિગ્રહોમાં ઉતરવાની જરૂર જ શી છે જો, મધ્યરથ લવાહો આગળ આપણા વિરોધો રજૂ કરીને લવાહો (arbitration) પદતિએ આપણે ચુકાદા શા માટે ન ગેળવવા ? હેગ (the Hague) રથાને આ પ્રમાણે રાષ્ટ્રોના મામલા લવાહીથી ચુકવવાને માટે ન્યાયકચેરી સ્થાપવામાં આવી, અને ઇંગ્લાંડ-ફ્રાંસે તેમ ઇંગ્લાંડ-યુનાઇટેડ સ્ટેટસે પોતપોતાનાં બધાં હક્કસંઘટ્ટોનો વિશેષરરર ખુલાસા કરી સહ મોડીન્હાની તમામ બાબતોનો નો ફર્યો દહાડીને મંધિઓ ક્યાં, જે ભવિષ્યમાં આપણા વચ્ચે ગમે તેવા વિરોધ જામે, તથાપિ મંત્રિ-મંત્રિ લાઇબ્રારી બનતો ફેસલો કરી લેવો, અને તે કદાચ તેમ ન જ કરી શકિયે તથાપિ એકબીજા સામે શસ્ત્ર તો હરગીઝ ન ઉગામતું, લવાહીને અધીન થવું.

આ પ્રમાણે ઓગણીશમી સદીના બીજા દાયકાથી માંડીને યુરોપીય સંસ્કૃતિ રાષ્ટ્રવ્યવહારમાં પણ અદિશ પ્રવર્તવવાના માર્ગ ખંત અને સાહસ સાચી નિશા અને વ્યવહાર કૌશલથી ટુંડી રહી હતી. બેશક, પાસવ પ્રકૃતિનાં પૂર ઓસરતાં વાર લાગે છે, રાજ્યવેલોલ અને સત્તામદનાં આસુરી વલણોને કબ્જે કરવાં અને દળાઈ રાખવાં સહેલાં નથી, વળી એવાં વલણોને માટે પૂરતો ધોરણ એ રાજ્યોને આ જ અરસામાં આફ્રિકા ખંડે બાલ્કન દીપકલ્પ, આદિ પ્રદેશોમાં મળ્યા કરતો હતો અને એ પ્રદેશોમાંના વિગ્રહો અને કાવાલાવા ઉપરથી ખુદ યુરોપમાંય તે પ્રશિયા-ઓસ્ટ્રિયાનો, જર્મન-ફ્રાંસનો, અને આ છેલ્લો મહાભારત જગદિમહાં ખા ન ખળાયા તે ન જ ખળાયા.

હોય. ધીરં કામ-સાહેબનાં. જરામાં જરા માંથી ચે રાડે ભવિષ્ય ઉપજવી શકાય છે. અને જગદિમહાંથી તો લગભગ બધી જ પ્રજાઓ દાંપી છે, કે આ રાજ્યવેલોલ અને સત્તામદ અને લોહી રૂઝ-લત આખાં ને આખાં આલ્યા કરશે, તો જનતાનો ધાણ જ નીકળી જશે: આવા વિગ્રહોમાં

અલગ (neutral) રહે, જે જીતે, અને જે હારે, એ ત્રણેય ને તે ગણનાતીત વૃક્ષાન અને ત્રાસ વેંચવાં પડે છે, એમાં કોનો ફેટલો દારૂ વળે છે તે જમેઉધાર તારીજ ખતવતાં ખતવતાં અક્ષર જ ખેરે મારી જાય છે ! પ્રજાશાસન (democracy) ના આ વિકાસ-કાલમાં મંત્રીમંડળો, રાજ્યપુરુષો, અને પ્રતિનિધિસભાઓ કરતાં, વર્તમાનપત્રોનાં ય કરતાં, સમગ્ર મધ્યમ સ્થિતિના લોકોનો લોકમત વધારે જલવાન થતો આવે છે, અને એ બધા લગભગ આખું જે અને દરેક સુધરેલા દેશમાં સુલેહશાંતિની તરફેણમાં મથી રહ્યું છે. સુધરેલી દુનિયામાંના આ સ્વતંત્ર લોકમતને વળી આરંભમાં જ પ્રેસિડન્ટ યુરોપિયન લિગ્વેશન જેવો લાવનાલક્ષ આગેવાન મળી ગયો; એટલે જર્મનિહંસમાંસિના બ્લાણમાં જ એકલાં યુરોપીય રાષ્ટ્રોનો નહીં પરંતુ દુનિયાનાં તમામ રાષ્ટ્રોનો એક એલચીયમુદાય, એક નવખંડપ્રતિનિધિ લીગ ઓફ નેશન્સ (League of Nations) અસ્તિમાં આણવાને માટે અનેકાનેક માનનીય પ્રયાસ ચાલી રહ્યા છે. એથરા-સમિતિ (World-Senate)નો આરંભ તો ઇ. સ. ૧૯૨૦થી કરવામાં આવેલો છે, પણ જર્મનીને હજી એમાં સામેલ થવા દેવામાં આવ્યું નથી, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ હજી દાખલ થયું નથી, વગેરે હજી એમાં અનેક મોટીમોટી ખામીઓ છે.

૭

એક અને એક વિષય અસ્તિવાક્યે (affirmation) તેમ નાસ્તિવાક્યે (negation) ઉચ્ચારી શકાય છે, પણ કેટલીક વસ્તુમાં અસ્તિવાક્ય તો કેટલીકમાં નાસ્તિવાક્ય વધારે અસરકારક હોય છે. સાદામાં સાદા દાખલા જુવો. ‘શન્ય’ એ નાસ્તિવાક્ય છે. કંઈ જ નહીં એટલે કે અત્યંત્તાલાવના અર્થમાં આપણે એ શબ્દ વાપરિએ છીએ. ગણિતની પરિભાષામાં એ સંખ્યાવાચક છે, અને સંખ્યાનો અત્યંત્તાલાવ જાતે સંખ્યા ન હોઈ શકે, એટલે ગણિતમાં એનો વાસ્તવિક અર્થ “કંઈપનામાં જે લઘુત્તમ સંખ્યા આવી શકે તે,” એવા યુવો બેઠાયે. લઘુત્તમ સંખ્યાનું પણ પાછું વિભાજન અનંત કેપિ સુધી ખેંચી શકાય, એટલે ‘કંઈપનામાં જે લઘુત્તમ સંખ્યા આવી શકે તે,’ અને ‘અત્યંત્તાલાવ,’ જેમાં કશો ફેર રહેતો નથી, અને વ્યવહારને માટે નાસ્તિવાક્ય આવા અન્યથામાં બેહતર હોવાથી તે જ ‘શન્ય’ નો અર્થ ગામાન્ય રીતે ગણાય છે. આથી ઉલટું, ‘અનંત’ એ

શબ્દ વિચારો. એ લાગે છે નાસ્તિવાક્ય, પણ ખરું જોતાં ‘અંત’ છે, એ શબ્દ નાસ્તિવાક્ય છે, અમુક માલાવનો નિર્દેશ કરે છે માટે; અને નાસ્તિવાક્ય પાછી ‘અન’ બોલીને નાસ્તિ કરિએ છીએ, માટે ‘અનંત’ વડે વસ્તુતાએ અસ્તિવાક્ય છે. પણ ઉલટ પક્ષે, ‘અન’ વડે સ્થવાતી નાસ્તિવાક્યતાની છાપ પડે છે જ, વળી ‘અંત’ જાતે નાસ્તિવાક્ય છે એ હકીકત સૂક્ષ્મ વિચારક જ સર્વદા સ્મૃતિમાં રાખી શકે એવી છે, એટલે અગર જો કે ‘અનંત’ અને ‘વિશુ’ બંને શબ્દ એકાર્થ છે, તોપણ જ્યાંજ્યાં નાસ્તિવાક્યતાના વાસથી જે મુક્ત રહેવું હોય ત્યાંયાં ‘વિશુ’ કે બીજો સમાનાર્થ અને ચોક્કસ રીતે અસ્તિવાક્ય હોય એવા શબ્દનો ઉપયોગ વધારે સારો છે.

અહિંસા શબ્દમાં પણ આ જાતનું દ્વય છે. હિંસાજિતિના અત્યંત્તાલાવને સ્થાપી લાવ જનાવી કે તે અહિંસાજિતિ એવા આશય છે, એથી તલ માત્ર પણ એણે નહીં, અને તે ‘અહિંસા’ શબ્દ નાસ્તિવાક્ય લાગવાથી તેના વડે પૂરો રકુટતાથી કથી. શકતો નથી. હિંસાજિતિનો અત્યંત્તાલાવ કયો લાવ સ્થાપી જામતાં એની મેજે બની આવે ? દ્વયલાવ અને હિંસાજિતિ સહેલ દર છે, અને દ્વયથી ઉલટ પ્રેમ, એટલે ધણા આપણા સવાલના જવાબમાં કહેશે,—હિંસાજિતિનો અત્યંત્તાલાવ એની મેજે બની આવે પ્રેમ સ્થાપી જામતાં.

આ જવાબ છે તો હીક પણ પૂરતો વિશદ નથી. પ્રેમના અનેક પ્રકાર છે. સૌથી સાત્ત્વિક પ્રકારો જે માતાપુત્ર સુરશિષ્ય અને ભગવાનભક્તના પ્રેમના, તેમાં ત્રણેય સુરસોમાં એક વ્યક્તિ ઉચ્ચ છે, બીજી મુકાબલે નીચ છે. આ ત્રણેમાં તો નીચ વ્યક્તિ પોતાની નીચતા જાતે સ્વીકારી રહે છે, એટલે જે પ્રેમમાં ઉચ્ચનીચ બેઠે છતાં જે કશો ભેગ થવા પામતો નથી, સાત્ત્વિકતા સંપૂર્ણપણે જળવાઈ રહે છે. પરંતુ આપણા માણસમાણસના ધણા સંબંધોમાં જાતે સમાન ગણવા આવરકયે હોય છે. આ સમાનતાનો જે દરજ્જો કાંઈ પણ એકમ જાણેઅજાણે સ્વીકાર કરે, તેટલે દરજ્જે એ સંબંધોની સાત્ત્વિકતા ઝાંખી પડે છે. માટે સંભવ એકમોની સમાનતા સંપૂર્ણપણે સ્વીકૃત જેમાં અવરકયે હોય એ પ્રકારનો પ્રેમ જ હિંસાજિતિનો અત્યંત્તાલાવ ઉપજાવવાનો અને ટકાવી રાખવાનો માટે પયોગ નીવડી શકે. એટલે કે ગમે તે પ્રકારનો

આપણે પોતાના અભિપ્રાયો દર્શાવવા જ નોંધ્યો. મુજબ તો એ બાબતમાં જાલુ મોજુ છે. તેથી બીજા પ્રાન્તો લાલ ખાદી બાય છે. મદારા ઉત્તરેનો કેટલોક સાર નીચે આપ્યો છે. તે ઉપરથી આપણું માર્ગદર્શનમાં કંઈ ચર્ચા થાય તેમજ નીક. કંઈક વિચારમાં જ નથી આવે અને આપણી ઉદારતાના આધી થાય એ જ આ સાર આપવાનો ઉદ્દેશ છે.

પ્રશ્ન. ૧: વિદ્યાપીઠ દ્વારા શિક્ષણનાં ઉદ્દેશ અને કાર્ય.

જવાબ. હાલમાં અભિપ્રાય પ્રમાણે મુજબ ધર્માદ્યમાં યુનિવર્સિટી શિક્ષણનો ઉદ્દેશ અને કાર્ય શાં હોવાં નોંધ્યો? હાલમાં આંતરની પદ્ધતિથી આ ધર્માદ્યમાં ઉછરતા યુવકોને માટે એ ઉદ્દેશ સિદ્ધ થાય છે કે નહિ? એ ના સિદ્ધ થતો હોય તો હાલની પદ્ધતિમાં શી શી મુશ્કેલી છે?

જવાબ. જે આમોંએ જણાય છે તે શિક્ષક તેમ જ શિષ્યના મનની શક્તિ અથવા શિક્ષણપદ્ધતિને પરિણામે છે કે કેમ? અથવા યુનિવર્સિટીમાં પ્રવેશ થતાં પહેલાં વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણની પરિસ્થિતિને પરિણામે છે? અથવા યુનિવર્સિટીની વ્યવસ્થાને લીધે છે?

આ ધર્માદ્યની જૂની જૂની પ્રવૃત્તિઓના ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિની પ્રગતિ અર્થે જાનના કેટલો પ્રચાર કર્યો છે? એ વિષય તરફ વધારે પ્રગતિ કરવા માટે તમને કેવા માર્ગ સૂચવે છે?

ઉત્તર: શિક્ષણનો ઉદ્દેશ શા હોવાં નોંધ્યો?

—ઉપયોગ (utility) કે સંસ્કૃતિ, અને સદાચાર? શિક્ષણની અભિપ્રાય કરવી, અને સંસ્કૃતિની ઉત્તર કરવી એ જ કેળવણીનો ખરો ઉદ્દેશ છે. ઉપયોગિતા તરફ સાદું દુર્લભતા તો ના જ હોવી જોઈએ. એ નાગરિક, અને સમાજનાં ઉપયોગી અંગ તૈયાર કરવાં એ જ કેળવણીનો મુખ્ય આશય હોવો જોઈએ. જે પદ્ધતિથી આવું ફળ ના થતું હોય તે પદ્ધતિ મુજબ જ ખાતરી વાળી હોવી જોઈએ. કાંઈ પણ સમાજના કોઈએ આધાર તેમાં સમાવેલી વ્યક્તિ ઉપર છે. એ તે વ્યક્તિઓમાં માનસિક કે શારીરિક નબળાઈ હોય તો સમસ્ત સમાજને લેણું પડે.

માત્ર શુદ્ધિની ખીલવણી એ જ કેળવણીનો આદર્શ ના હોવો જોઈએ. આરિયણની શુદ્ધિ કરીને જળવાન, ધાર્મિક નામરિશ તૈયાર કરવા એ તેનાં હેતુ હોવો જોઈએ. તાલની આપણી વિદ્યાપીઠની મુજબ પદ્ધતિ

જ જોઈ છે. તેમાં ઉપયોગિતાને ધ્યાન વધારે મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે, અને તેને પરિણામે તેમાં જડતા આવી ગઈ છે. કેળવણીની કિંમત રૂપીઆ આના પૈમાં ગણવા લાગી છે. યુનિવર્સિટીની ડીગ્રી તે સરકારી નોકરી મેળવવાનું સાધન ગણવા લાગી છે. કંઈ જૂઠું જ સંજોગમાં આજની યુનિવર્સિટી અર્ધ સદા ઉપર રચાયેલી હતી. તેને પરિણામે આ જ એ ભૂલભરેલી પદ્ધતિ લાગે છે.

બ્રિટિશ રાજ્યની આપણા દેશમાં શરૂઆત થઈ તે સમયે બ્રિટિશ વ્યવસ્થિત આંતરની શિક્ષણપદ્ધતિ પ્રચલિત નહોતી. બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય થતાં એમ માન્યતા થવા માંડી કે પ્રજાવર્ગમાં શિક્ષણનો પ્રચાર ન થાય તો રાજકર્તા દોષિત ગણાય. કોર્ડ મંડાલે અને આદર્શ વૂડના અનુસાસનથી આપણા દેશમાં યુરોપીય શિક્ષણપદ્ધતિના અનુકરણનો આરંભ થયો.

ઈંગ્રેજ લાપા દ્વારા શિક્ષણ અપાતું થયું. અને માત્ર પરીક્ષા લેવા માટે કેટલીક યુનિવર્સિટીઓ સ્થાપવામાં આવી. તે સમયના નેતાઓને એ જ પદ્ધતિ ઉત્તમ લાગી હતી. આ ઉપરાંત રાજ્યતંત્ર બ્રિટિશ ચલાવવામાં આ પ્રમાણે શિક્ષણ લીધેલા અધિકારીઓ વધારે ઉપયોગમાં આવશે એ શુભ આશય પણ દર્શાવ રહેલો હોય. રાજ્યવહીવટ બધી જ કાંઈ અંગ્રેજ અધિકારીઓના હાથમાં રહી શકે નહિ; કારકુનો અને નીચરી પાયરીના અધિકારીઓ તો આપણા દેશનાં નબી રહે.

યુનિવર્સિટીની પદ્ધતિથી સરકારી નોકરી મેળવવામાં મુશ્કેલી થઈ, તેથી આ નવી પદ્ધતિને આપણા લેણાં એ વધારી લીધી, અને તેને લીધે યુનિવર્સિટીના શિક્ષણનો પ્રચાર ઠીક જલ્દી થતો ગયો. આરિય સુધારવાનો કે ઉત્તમ સંસ્કૃતિ મેળવવાનો જે કેળવણીનો મુખ્ય આશય તે ભૂલાય ગયો. વિદ્યાપીઠ તે વિદ્યાર્થી બંધિ રવાં નહિ, પણ ઉપાધિ મેળવવાનાં કારખાનાં બની રવાં. આપણી જ પ્રવૃત્તિ તેને પોષણ આપ્યું. ઉચ્ચ સંસ્કૃતિ કેળવવી, આરિય દંતર કરવું, સદાચારનું પોષણ કરવું અને જળવાન સ્વદેશવત્સલ શુદ્ધિ માન વ્યક્તિઓ ઉત્પન્ન કરવી, એ જ ઉચ્ચ આશયો શિક્ષણમાં રહેલા છે તેને વિસારી દેવામાં આવ્યા.

આ પ્રકારનો કાર્મ પણ ઉચ્ચ આશય અંદીની વિદ્યાપીઠ સમય નહોતો. આમારિકા જીવનનો કાંઈ પણ

જ્યાં તેમાં રાખવામાં આવેલા નહોતો; તેથી પરંપરા (traditions) રચાયલામાં તેની નિષ્ફળતા યષ્ટ. સામાજિક ચંક્ર, કે સામાજિક છબીને વિસ્તૃત કરવાનો કાંઈ જ પ્રયત્ન એ દ્વારા થયો નહિ, નાગરિક ભાવના કે સ્વદેશપ્રેમની ભાવનાનું પોષણ લેશ. માત્ર ચંક્ર નહિ. વિદ્યાર્થીના શારીરિક શિક્ષણ કે લરકરી તાલીમ પ્રત્યે જરાય લક્ષ અપાયું નહિ.

વિદ્યાર્થીઓની પરીક્ષા લેવાનું એક યત્ર તે વિદ્યાર્થી, એ રિયલિટી યથા ગણ. જે કાંઈ મોડકસ આદર્શ મેં આગળ રાખીને ચંક્રનું પોષણ થયું હોત તો વિદ્યાર્થીઓને તેને માટે મમતા રહેત. શિક્ષણના વિસ્તારના કાર્યપ્રદેશમાં પણ આજની આપણી વિદ્યાર્થી નિષ્ઠા નીચડી છે. સંશોધનના કાર્ય માટે કાંઈ પણ સરળતા તેમાં મળતી નથી. બહારનાં ભાષણોનો પ્રચાર, મોટી વયના લોકોને માટે શિક્ષણના વર્ગો, અથવા પુસ્તક-પ્રસિદ્ધિ, કે સંશોધનના કાર્ય દ્વારા જનસમુદાયમાં જ્ઞાનનો પ્રચાર પણ કાંઈ થતો નથી.

આ બધાની સાથે સાથે અવદાર શિક્ષણ આપતું, સામાજિક ચંક્ર અને સામાજિક છબીને પોષતું, શારીરિક શિક્ષણ આપતું, અને લરકરી તાલીમ આપતી એ પણ વિદ્યાર્થીનું કાર્ય ગણાયું જોઈએ.

ઉપર બતાવેલી બધી ખામીઓ દૂર કરવા માટે શિક્ષક, તેમ જ શિક્ષ્ય બંનેનાં દરિયિન્દુ યત્નરૂપ જોઈએ. શિક્ષકની સમજ કાંઈ ઉચ્ચ આશયના અભ્યાસ પરિણામે મોગ્ય શિક્ષણ આપી શકાતું નથી.

બીજું મેટ્રીક્યુલેશન પરીક્ષાનું પોરણ કાંઈક ઉચ્ચ દરજ્જાનું કરવું જોઈએ. હાઈસ્કૂલોમાં શિક્ષણ માત્રભાષા દ્વારા અપાયું જોઈએ. ત્રીજું મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા માટે તૈયાર કરતી હાઈસ્કૂલોના વહીવટ યુનિવર્સિટીની સત્તાક પ્રમાણે થવું જોઈએ. વળી યુનિવર્સિટીઓની પદ્ધતિ લઘુમાં લઘુને શિક્ષણપદ્ધતિ તેમ જ અભ્યાસ-ક્રમમાં ઘટતો ફેરફાર કરવો જોઈએ.

યુનિવર્સિટી તે માત્ર પરીક્ષક સંસ્થા ના હોવો જોઈએ, પણ શિક્ષણ આપવાની સંસ્થા થવી જોઈએ.

હાજરી આપણી યુનિવર્સિટીમાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ અને પાશ્ચાત્ય વિચારોને વધારે મહત્ત્વ અપાયું છે. આપણા પોતાના દેશની સંસ્કૃતિ માટે કાંઈ જર્વ કે પ્રેમભાવ ઉત્પન્ન થાય એ તરફ આજ દુર્લભ થયું છે. દંટાનત તરફ બી. એ. ની પરીક્ષામાં તત્ત્વજ્ઞાનનો

વિષય અસ્થિર રાખવામાં આવ્યો છે, તેમાં ભારત-વર્ષનું તત્ત્વજ્ઞાન કાંઈ જ સીખવાનું નથી. સંસ્કૃત ભાષા ન જણવારને પણ પોતાના દેશના તત્ત્વજ્ઞાનનું રહસ્ય જણવાની છત્રાસા હોય. આપણા દેશનો પ્રાચીન ઇતિ-હાસ્ય, પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાન, પુસ્તકાલેખક ધર્મજ્ઞાન, આયુર્વેદ, યોગ, અરેબિક, અને કેટલીક અર્પાચીન ભાષાના જ્ઞાનને વધારે મહત્ત્વ આપવું જોઈએ. સામાન્ય વિદ્યાર્થી-ને મેગાસ્ટીઅન, કે આલ્ફ્રેડ ધ મેટ કે વિટન વિષે સારી મહિત્તી હોય છે; પરંતુ અશોક કે અકબર કે આમ્ય પચાવતની ઘણી મોટી ખગર હોય છે. હેમન્ટ, કેન્ટ, મિલ્ક, કેન્ટ વિગેરે વિષે સારી રીતે ચર્ચા કરી શકે પણ સંકરભાષા, ન્યાય, ગીતા, ઉપનિષદ વિગેરેની જૂજ મહિત્તી હશે. બી. એ.ની પરીક્ષામાં ઇતિહાસનો અસ્થિર વિષય લેનારને ઇંગ્લેન્ડનો ઇતિહાસ અને રાજ્ય-બધારણ ફરજિયાત લેવા પડે છે, અને હિન્દુસ્થાનનો ઇતિહાસ અસ્થિર રાખવામાં આવ્યો છે. આ પ્રમાણે પોતાના દેશના ઇતિહાસ અથવા સંસ્કૃતિમાં રસ ઉત્પન્ન કરવામાં આ યુનિવર્સિટી સાદે નિષ્ફળ નીચડી છે.

ખ. ૨: હાઈસ્કૂલમાંથી તૈયાર થઈને નીકળેલા વિદ્યાર્થીઓનાં જ્ઞાન, અને તાલીમ યુનિવર્સિટીમાં પ્રવેશ થવા માટે પુરતાં છે? જે સંતોષકારક ના હોય તો તેમાં સુધારો કરવા માટે તદ્દમારી શી સચના છે?

આ હાઈસ્કૂલમાં હાઈસ્કૂલ અને યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમની વચ્ચે બીજા માધ્યમિક સંસ્થાની આવશ્યકતા તદ્દમને હાથે છે? અથવા કલકત્તા યુનિવર્સિટી કમીશને જે પ્રમાણે માધ્યમિક શિક્ષણ માટે નવું ઝાંડ નીમવાની સચના કરી હતી તે જરૂરની છે? જે તેમ હોય તો તે બંને કેવી રીતે સ્થાપવાં અને તેના ખર્ચનો નિભાવ કેવી રીતે કરવો?

જે આ પ્રશ્નની વ્યવસ્થા બીનજરૂરી લાગે તો અત્યારની હાઈસ્કૂલનું શિક્ષણ કેવી રીતે સુધારી શકાય? જે જે સંસ્થાઓ યુનિવર્સિટીમાં વિદ્યાર્થી મોકલી આપે છે તે સંસ્થાને કેવી રીતે સારી રિયલિટીમાં ટકાવી શકાય?

ઉ: હાઈસ્કૂલોમાં અત્યારે જે શિક્ષણ અપાય છે તે યુનિવર્સિટીમાં પ્રવેશ થવા પૂરતું નથી. ઘણી જ જાણી-જાનસામગ્રી સાથે વિદ્યાર્થીઓ પાસાણામાં હાજર થાય છે, તેને લીધે ઇંગ્લેન્ડ અમેરિકાના વિદ્યાર્થીઓની સરખામણીમાં આપણા મુલકો ઓછા જ્ઞાનચળા અપાય

છે. તેનું કારણ એ છે કે માધ્યમિક શિક્ષણમાં જનુ
ઉણપ રહેલી હોય છે. પુસ્તકો શિવાયનું આસપાસનું
જ્ઞાન વિદ્યાર્થીને જનુ જ આપી શકે છે. પરભાષા દ્વારા જે
શિક્ષણ એને મળે છે તે જરાય પાત્ર નથી. માત્ર થોડી વસ્તુઓ પોષ્ટની માફક ગોળી
હોય છે. સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની તેની શક્તિ હોતી
નથી અને જે કાંઈક સ્વાભાવિક શક્તિ હોય તે પણ
પરભાષામાં ગોળીપટ્ટી કરવાને લીધે ક્યારાઈ મળેલી
હોય છે. તેના શિક્ષકો પણ અર્ધશિક્ષિત હોય છે.
શિક્ષકોને જનુ જ જૂઠું વેતન આપવામાં આવે છે, એટલે
ઉત્તમ માણસો લાગે જ એ ધંધો સ્વીકારે. હાઇ-
સ્કૂલના શિક્ષણમાં સંપૂર્ણ ફેરફાર થાય તો જ યુનિ-
વર્સિટીનું શિક્ષણ ઉચ્ચ કારિયું થાય.

મૅટ્રીક્યુલેશન માટે નીચેના વિષયો રાખવા જોઈએ:

૧. અંગ્રેજી, ૨. માતૃભાષા, ૩. વિજ્ઞાન, ૪. અન્યભાષા,
  ૫. સહેલું ગણિત, ૬. ઇતિહાસ, ૭. સામાન્ય જ્ઞાન.
- આ ઉપરાંત નીચેના વિષયોમાંથી એક અંગ્રિક વિષય
—લક્ષિતકળા, મૃદઅર્થશાસ્ત્ર, યોગી, અને ઉદ્યમ.

જે હાઇસ્કૂલનું શિક્ષણ સુધારવામાં આવે તો પછી
માધ્યમિક કૉલેજ કે નવા ગૅર્લ્સની અગત્ય રહેતી નથી.
હાલની હાઇસ્કૂલોનું શિક્ષણ સુધારવા માટે સારા,
નિષ્ણાત, વધારે પગારવાળા શિક્ષકો આવશ્યક છે.
પરીક્ષામાં માત્ર યાદશક્તિની પરીક્ષા લેવાની ના જોઈએ.
વિષયોનું સામાન્ય જ્ઞાન તપાસવું જોઈએ. આ ઉદ્દેશ
પ્રમાણે પાઠ્યપુસ્તકોમાં સુધારો થવો જોઈએ, અને
નવાં પુસ્તકો લખાવાં જોઈએ. ગોળીપટ્ટીનાં પુસ્તકો-
ને કાઢી પણ રીતે ઉત્તેજન મળવું જોઈએ નહિ. અને
જે શિક્ષણ અને પરીક્ષા બંને માતૃભાષા દ્વારા થાય
તો ગોળીવાની જરૂર ના રહે, કેમ કે વિદ્યાર્થીઓ પોતાની
ભાષામાં સહેલાઈથી સમજી શકે એ કુદરતી નિયમ છે.

હાઇસ્કૂલોની તપાસણી માટે એક રેટેન્ડીંગ કમિટી
હોવી જોઈએ. શિક્ષકો, ઉપર કચું તે પ્રમાણે તાલીમ
લેધેલા નિષ્ણાત હોવા જોઈએ. દરેક હાઇસ્કૂલમાં સાદે
પુસ્તકાલય અને વાચનાલય હોવું જોઈએ. વિજ્ઞાન માટે
સાદે રસાયણગ્રામ (લેબોરેટરી) હોવું જોઈએ.

પ્ર. ૩: મુંબાઈ યુનિવર્સિટીને મુખ્યત્વે શિક્ષણ
આપતી સંસ્થા કરવી હોય તો તેના ક્યા કાર્યક્ષેત્રમાં
વિસ્તાર કરવો યોગ્ય છે ?

એન્સુએટ થયા પછીના અભ્યાસ માટે યુનિવર્સિટી
શિક્ષણનું કાર્ય પોતાને હસ્તક લે છે તે જ પ્રમાણે અન્ડર-
એન્સુએટના શિક્ષણ માટે યુનિવર્સિટી કેટલો પ્રત્યક્ષ ભાગ
લઈ શકે ? જે એમ થાય તો અભ્યાસની કૉલેજો સાથે
કેવી રીતેના સંબંધ રાખી શકાય ? જે આ પ્રમાણેની
પદ્ધતિ ધર ના હોય તો અન્ડરએન્સુએટના શિક્ષણ
માટે કેવો સુધારો સંભવી શકે ? જે મુંબાઈ યુનિવર્સિટી
શિક્ષણનું કાર્ય પોતાને હસ્તક લે તો એકાદ કૉલેજ કે
બીજી સંસ્થાની વ્યવસ્થા અને ખર્ચ પોતાને શિર લે કે
નહિ ? યુનિવર્સિટી અને ધંધારોગગારની સંસ્થાની
વ્યવસ્થામાં ગોટાળો થવા સંભવ છે ? જે મુંબાઈ
યુનિવર્સિટી તેની સાથે સંબંધ ધરાવતી કૉલેજોનો તમામ
વર્કિંગ પોતાને શિર ના રાખે તો તે સંસ્થાની સારી
વ્યવસ્થા સાચવવા માટે શા ઉપાય લેવા જોઈએ ?

મુંબાઈ સંદર્ભમાં કે તેની નજદીક આ યુનિવર્સિટીને
મહાન વિદ્યામંદિર કરવા માટે શી શી સમસ્યા છે ? આ
હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે એ બધી સંસ્થાઓની વ્યવસ્થા
કેટલા પૂરતી છે ? તેમાં શા શા સુધારો વધારો તદ્દને
સંભવો છે ?

મુંબાઈ સંદર્ભમાં શિક્ષણ, સાહિત્ય, સંશોધન અને
પ્રયોગ માટે લિખલિખ સંસ્થાઓ છે તેનો અને આ
યુનિવર્સિટીનો નિઃકરો સંબંધ કેવી રીતે રાખી શકે ?

આત્માર મુખી પરીક્ષા અભ્યાસમાં, અભ્યાસક્રમ
કડવામાં, પાઠ્યપુસ્તકો નક્કી કરવામાં યુનિવર્સિટીએ
કેવું કામ કર્યું છે ? હાલના કાર્યક્ષેત્રમાં તદ્દને કોઈ
ફેરફાર સંભવો છે ? વિદ્યાર્થીની નિપુણતા, શુદ્ધિ અને
શક્તિ તપાસવા માટે પરીક્ષા ઉપરાંત બીજા કયો રસ્તો
ગતારી શકે છે ?

હાલ તરતને માટે યુનિવર્સિટી ક્યા વિષયનું શિક્ષણ
પોતાના હાથમાં લઈ શકે તેમ છે ?

મુંબાઈ યુનિવર્સિટીના કાર્યક્ષેત્રમાં શિક્ષણનું કામ
લઈએ તો મુંબાઈના લેક્ષના લાભાર્થી લક્ષિતકળા,
દુનરઉદ્યોગ કે એવા કાંઈ વિષયો શીખવવા માટે બીજી
સંસ્થાઓ કહાડવાની સલાહ તમે આપો છો ?

ત્યારે યુનિવર્સિટી શિક્ષણનું કાર્યક્ષેત્ર વધારે ત્યારે
પોસ્ટગ્રેજ્યુએટના શિક્ષણ માટે કેટલી મુદત રાખશે ?
એને માટે ઉપાધિ આપવા માટે પરીક્ષાઓ, પ્રશ્ન,
સંશોધન કે બધાનું મિશ્રણ રાખશે ?

કોઈ વ્યક્તિને માન આપવા માટે જૂદી નવી ઉપાધિ દાખલ કરશે ? અને તેમ હોય તો કયા યોગ્ય પ્રમાણે તે ઉપાધિ આપશે ? હિંદુધર્માનના અને વિશેષ કરીને મુંબાઈને લગતા પ્રશ્નોનું મંથન કરવા માટે કેવા પ્રકારનું ઉત્તેજન આપશે ?

યુનિવર્સિટીનું પોતાનું ઝાપખાનું અને પુસ્તક-પ્રકાશક ખાતું કદાચનું આપસ્ય છે ? અને જો હોય તો તેની વ્યવસ્થા અને ખર્ચ માટે કેવો બંધોબસ કરવો ?

યુનિવર્સિટીના અધ્યાપકો, વ્યાખ્યાનકારો વિગેરેની નીમણુંક કેવી રીતે કરવી ? તેમને પગાર કેટલા પૂરતો આપવો ? તેમની મોટરીની મુદત વિગેરેના નિયમન માટે કેવી સરત હોવી જોઈએ ?

ઉ: યુનિવર્સિટી તે માત્ર પરીક્ષક સંસ્થા ના હોવી જોઈએ, પણ શિક્ષણ આપતી સંસ્થા થવી જોઈએ. હાલની સ્થિતિ જોતાં આ વાત અસંભવિત લાગે, કેમ કે પાઠશાળાઓ એટલી છુટીચલાઈ હોય છે કે યુનિવર્સિટીનાં વ્યાખ્યાનોમાં વિદ્યાર્થીને હાલની આપવી અશક્ય થાય. જો યુનિવર્સિટીને એક જ ઇન્કુબેટી કરવામાં આવે, ઝાતલાણની સંપૂર્ણ સવડ કરવામાં આવે, બધી ટાલેન્તોને એક સ્થળે લઈ જવામાં આવે તો તે શિક્ષણનું કામ બહુ મરજ થાય.

મુંબઈની યુનિવર્સિટી લન્ડનની યુનિવર્સિટીના ધોરણ ઉપર રૂચવામાં આવી હતી, અને ત્યાં કરીને તે માત્ર પરીક્ષક સંસ્થા રહેલી છે. હાલમાં થોડુંક શિક્ષણનું કાર્ય તેણે હાથમાં લીધું છે (એન્ક્યુએટ પંક્તિનું - સોશીઓલોજી ને ઇકોનોમિક્સનું), પણ સરકારના વર્ગમાં શિક્ષણનું કાર્ય લેણું પણ તેને હસ્તક નથી. લન્ડન યુનિવર્સિટીમાં પણ હવે તો શિક્ષણના કાર્યને વિસ્તૃત કરવામાં આવ્યું છે. લાકા, લકનઉ, બનારસની નવી યુનિવર્સિટીઓ સ્થપાઈ છે તે શિક્ષણ આપનારી અને વસતિગૃહ વાળી સંસ્થાઓ છે.

જો મુંબાઈની યુનિવર્સિટીમાં કાંઈ સુધારો કરવા હોય તો તેને શિક્ષણના કાર્યમાં જરૂર વધારો કરવો જોઈએ.

માત્ર પરીક્ષા લેનાર યુનિવર્સિટી એક થઈ જશે જરૂર થઈ જાય જ. તેમાં એક મંથન - ગ્રમટિયું સ્વરૂપ કદી ના આવે, વિદ્યાર્થીઓને અરકપરગ નિકટ મંથન થઈ શકે નહિ. જેમ મંથન ગાદતર થાય,

પરિચય વધારે થાય તેમ એકસંધી વધે. આકસ્મિક, કેમ્પીજનો મોટો લાભ જ એમાં રહેલો છે.

આજની સ્થિતિમાં કેટલી બધી સંસ્થાઓ મોટો વ્યય થાય છે ? બધી પાઠશાળાઓમાં અધ્યાપકો એટલા એક વિષયો શીખવે છે. આ વ્યાખ્યાનોને યુનિવર્સિટીનાં વ્યાખ્યાનોને હોય તો બધા જ વિદ્યાર્થી એકી વખતે તેના લાભ લઈ શકે. એટલે કામ જે દેવડેવાય છે તે ના થાય. દરેક ટાલેન્તના અધ્યાપકોને જેમાં નિષ્ક્રાંત હોય તે તે વિષય લઈ શકે અને યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓને તેના લાભ આપી શકે. તેને ક્ષીપે વિદિષ્ટતા મેળવવાનું વધારે મરજ થાય. આજ તો ઇતિહાસનો એક અધ્યાપક ગ્રામીન ઇતિહાસ, અર્વાચીન ઇતિહાસ, મધ્યકાલિન ઇતિહાસ, હિન્દુધર્માનનો ઇતિહાસ, અને કોઈ વાર તો ઇકોનોમિક્સ અને પોલિટિક્સ પણ શીખવતો જોવામાં આવે છે.

એક બીજી મુશ્કેલી એ નહે ખરી કે મુંબાઈ શિવાય બહારગામની પાઠશાળાઓ મુંબાઈ યુનિવર્સિટી સાથે જોડાએલી છે. જો યુનિવર્સિટી શિક્ષણનું કાર્ય લે તો તેના લાભ બહારગામની પાઠશાળાને ના મળે. આ મુશ્કેલી દૂર કરવા માટે શરૂઆતમાં તેને મટે બે વિભાગ રાખવા પડે: એક આનંદિક, અને બીજો બાહ્ય વિભાગ. અને આગળ જતાં પ્રાન્તિક યુનિવર્સિટીનો વિસ્તાર થવો જોઈએ.

જો પાઠશાળાઓ યુનિવર્સિટી સાથે જોડાએલી છે તેમના ઉપર થોડીયણી દેખરેખ યુનિવર્સિટીની હોવી જોઈએ. પરંતુ વધારે પડતી તો હિંટ નથી.

પરીક્ષામાં મરજતા થવા માટે તેમ જ તેનાં જોગો જોડો થવા માટે થોડીક મોંઘની પરીક્ષા રાખવી જોઈએ.

પરીક્ષાની મુદતોમાં લાગવગ ને પક્ષપક્ષ હોવાં ના જોઈએ. પરીક્ષાની શી તો કેટલાક તો એક ધંધાની આવક કરી એમે છે. હદ ઉપરાંત પરીક્ષાનું વેતન ના આપવું જોઈએ. મેટ્રીક્યુલેશન પરીક્ષામાં બહુ જ તાસ અને તકલીફ પડે છે તેના પ્રમાણમાં એમ. એ. ને બી.એ.ના પરીક્ષાને વધારે પડતું વેતન મળે છે.

સામાજિક કે ધ્યાનિક પરિસ્થિતિમાં ફેરફાર થાય તે પ્રમાણે વિષયોની પસંદગી થવી જોઈએ. દટાન્ત તરીકે સ્થિતિ સર્જીતરી પરીક્ષા આપણા દેશમાં લેવાની થઈ છે, તો તે તરફ લક્ષ રાખવું જોઈએ. ઇનિદાય,

સમાજશાસ્ત્ર અને વેદમંત્ર

વેદનું પુરુષસક્રાન્ત સંશ્લિષ્ટિજ્ઞાનનું બોધક છે. આ સક્રાન્તાના ૧૦મા મંત્રમાં સમાજ વિષે અલંકાર રચવાનો પ્રશ્ન ઉભો કર્યો છે. અને ૧૧મો મંત્ર અલંકાર રૂપથી સમાજશાસ્ત્ર અને શ્રમવિભાગ(Division of Labour)નું તેવું જ ઉચ્ચ વર્ણન કરે છે, કે જેવું હર્બર્ટ સ્પેન્સરે પોતાના સમાજશાસ્ત્ર (Sociology) નામના પુસ્તકમાં તે જ અલંકાર દ્વારા કર્યું છે. ગુજરાતી ભાષાની પંખી, ફદી તથા ખીંચોપડીમાં વૈદિક આર્યોના ચાર વર્ણનું વર્ણન કરતાં તેમને શ્રમવિભાગનું ઉત્તમ રૂપ આપ્યું છે. હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયના સ્તંભરૂપ શ્રીયુત્તમ પંડિત જાણુ ભગવાનદાસજી વર્ણનો અર્થ ધોધો કરે છે; અને એ જ એનો ધાત્વર્થ છે. અતિ પ્રાચીન નિરુક્ત નામના પ્રંથમાં નિયમ કરેલો છે, કે વેદના બધા શબ્દ યૌગિક (અર્થવાન) અને યોગશ્લ (પારિભાષિક) છે—૩૬ કોષ નથી. એનું વર્ણન અમે દષ્ટાંતથી કરીશું. ઋગ્વેદ અં ૭, અં ૮, ૧૦ ૧૮ ના બીજા મંત્રમાં—“વિધવેદ દેવરં મયં ન યોષા કૃણતે સધસ્ય આ ।” —કહ્યું છે કે, “વિવાહિત કુમાર અને વિવાહિત કુમારી સંતાનોત્પત્તિ સમાન સ્થાનમાં કરે છે, અને વિધવા દેવરની સાથે કરે છે.” આ જગ્યાએ વેદમાં દેવર શબ્દ વિધવાના બાળ પતિને માટે વપરાયો છે. છતાં કોષ માણસ લૌકિક સંસ્કૃત પ્રમાણે દેવરનો અર્થ પતિનો નાનો અથવા મોટા ભાઈ કરે તો પશ્ચિમદેશમાં તેની હાંસી થયા વગર રહે નહિ. નિરુક્ત અં ૩, ખં ૧૫માં લખ્યું છે કે—“દેવરઃ કસ્માદ્ દ્વિતીયો ધર ઉચ્યતે” અર્થાત્ “દેવર બીજા વરનું નામ છે.”

વેદમંત્રનો અર્થ કરવામાં નિરુક્તનો જ નિયમ કામ આવે છે. તેને છોડીને હડ કરવી નકામી છે. એવી જ રીતે વેદમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર

વર્ગોને જે શબ્દ આવે છે તેના લૌકિક કે રૂઢ અર્થ નહિ લેતાં યૌગિક અર્થ જ આપણે લેવા પડશે. એટલા માટે જે મંત્ર બતાવે છે કે, સમાજના મુખ બ્રાહ્મણ છે, તો બ્રાહ્મણ શબ્દનો અર્થ ત્યાં બ્રહ્મ (ધર્મ) ને માનનાર (આસ્તિક) તથા. બ્રહ્મ નામ જે વેદ અથવા વિદ્યાનું છે તેનો જ્ઞાતા વિદ્વાન મનુષ્ય—એ પ્રમાણે યજ્ઞ સકશે. વેદમાં ક્ષત્રિયનો અર્થ રક્ષા કરનાર અને વૈશ્યનો અર્થ વ્યાપારકૃષિકુશળ તથા શૂદ્રનો અર્થ સેવાકુશળ માણસ જ યજ્ઞ સકશે. વેદની દૃષ્ટિથી અગેરિકાનો હેવીસ અને ઈંગ્લાંડનો ન્યુટન બ્રાહ્મણ અથવા ઋષિ છે. હોર્ડ કિચનર કે કમાલ પાલા ક્ષત્રિય છે. રાણી બ્રધર્સ વૈશ્ય અને સેવાત્મધારી નર્સ —ખ્રિસ્ચિયા વિગેરે શૂદ્ર છે. યજુર્વેદ અં ૦ ૬, મં ૦ પમાં લખ્યું છે, કે “તપસે શૂદ્ર.” તપરચારૂપી શ્રમ કરનાર શૂદ્ર હોય છે. વેદના એક બીજા મંત્રમાં કહ્યું છે કે, “રુચં નો ઘેદિ બ્રાહ્મણેયુ.....રુચં વિશેષુ શૂદ્રેયુ—મયિ ઘેદિ રુચારુચે ।” અર્થાત્ “અમારા બ્રાહ્મણોનું કલ્યાણ થાઓ. અમારા ક્ષત્રિયોનું કલ્યાણ થાઓ. અમારા વૈશ્યોનું કલ્યાણ થાઓ. અમારા શૂદ્રોનું કલ્યાણ થાઓ.”

પુરુષસક્રાન્તમાં આવેલા યજુર્વેદ અં ૩૧-૧૦, ૧૧મા મંત્ર સંબંધી કંઈક વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરવું આ સ્થળે જરૂરનું છે. તેમાં કહ્યું છે કે

“યત્પુરુષં જ્યદ્યુઃ કતિધા વ્યકલ્પયન્ ।

મુરં કિમસ્યાસીત્કિ માહુ કિમૂક્ત પાદાઉચ્યેતો ।”

“આ ચરાચર બ્રહ્માંડને ધારણ કરનાર જે વિશાલ પુરુષ છે, તેની કલ્પના આ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ તેનું મુખ શું છે? હાથ કોણ છે? જઘા કોણ છે?—અને પગ કોને કહેવામાં આવે છે?” આ પ્રશ્નરૂપી મંત્રમાં જે પુરુષ શબ્દ આવ્યો છે, એનો અર્થ જે લોક શાસ્ત્રીય રીતે નથી સમજતા

તેમને આ મંત્રમાં કંઈ પણ ઉચ્ચ વાત નહિ માલમ પડે. પરંતુ પુરુષ શબ્દનો અર્થ આ જગ્યાએ જળમયમાં જનાર માણસ નહિ થતાં વિરાડ પુરુષ અર્થાત્ મહાન વ્યાપક શક્તિ ધાવ છે. સર્વમાન્ય ગ્રંથ નિરૂક્ત જતાવે છે કે,—પુરુષઃ પુરિપાદઃ પુરિશયઃ પૂરયતેયાં (નિં ૨૦ ૨, ખં ૩ સં ૧) એમાં ‘પૂરયતેયાં’ શબ્દની વ્યાખ્યા સુપ્રસિદ્ધ દીકાર શ્રી દુર્ગાચાર્યજી આ પ્રમાણે કરે છે:—“વૃણમન્નેન પુરુષેણ સર્વગતત્વાત્ જગદિતિ પુરુષઃ” જેનો અર્થ એ છે કે, “સર્વમાં વ્યાપક હોવાથી, અને જેનાથી સર્વ જગત પૂર્ણ છે, એટલા માટે તે પુરુષ છે.” ચાલો, આપણે એક વાર ફરીથી આ મંત્રનો અર્થ યાદ કરીએ. “જે વ્યાપકની અનેક પ્રકારથી કથના કરવામાં આવે છે અને વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે, એ વ્યાપકનું મુખ, હાથ, જાંઘો અને પગ કાને કહેવામાં આવે છે ? જતાવે આ શબ્દમાં જન્મથી શરૂ અથવા આશ્રય હોવાનું વર્ણન ક્યાં છે ? આ મંત્ર આશ્રય વગેરેને જન્મની દૃષ્ટિથી નહિ જોતા, માત્ર અન્ધકાર રૂપે મુખ વગેરેની ઉપમા આપવા ઇચ્છે છે. આ આન્ધકારિક કથનનું વર્ણન એ પછીના પ્રસિદ્ધ મંત્રમાં આવે છે, જેની સામે હર્ષદ રૂપે-સરનું સમાજશાસ્ત્ર. પણ ઉચ્ચ માયું કરી શકે તેમ નથી. તે મંત્ર આ પ્રમાણે છે:

“દાક્ષણાડસ્ય મુલમાસીદ્ધાહારાજન્યઃ કૃત ।

કુરુ તદસ્ય યદેશ્યઃ પદ્મર્યાં શૂદ્રો અજાયતા ।”

મંત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે ધાવ છે:—“આસ્તિક તથા વિદ્વાન જન આ વ્યાપકના મુખ થયા (૧); ભુગ્ જોને શાસકજન કરવામાં આવી (૨); અને જે જાંઘો તે આ વ્યાપકની વ્યાપારકૃષિકાજન થઈ (૩); તથા પગથી સેવક એટલે સેવાશ્રમકુશળજન થયા (૪).” જાતઃ શબ્દનો અર્થ ‘યતું’ અથવા ‘ઉત્પન્ન યતું’ બને ધાવ છે. વ્યવહારમાં રાતદિવસ પડિત લોકો કહ્યાં કરે છે કે, “કિમ્ જાતઃ” એટલે “શું યતું?” આ વખતે શું ઉત્પન્ન યતું એ અર્થ કાઢ લેતું નથી. અહીં પણ જ્યારે પુરુષનો અર્થ વિરાડ પુરુષ (મહાન વ્યાપક શક્તિ) છે, અને જ્યારે કેયળ કથના માત્રથી તેમાં મુખ વિગેરે પૂજ્યાં છે, તો અજાયતનો અર્થજે સનાતની બંધુઓ પેદા થવાનો લે છે તે હીક નથી. જે અર્થ પ્રમંથાદેજ ઉત્તમ હોઈને અન્ધકારની શોભા વધારે છે, તે અજાયત નો અર્થ ‘યતું’ કે ‘થયા’ શા માટે ન લેવો ?

વાર, જરા મંત્રના શબ્દો પર તો પ્રિચાર કરો, કે અન્ધકારમાં કઈ જગ્યાએ આશ્રય, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યની ઉત્પત્તિનું વર્ણન છે ? મંત્રના શબ્દ સાર કહી રહ્યા છે, કે આશ્રય મુખ થયા, ક્ષત્રિયોને જાણ કરવામાં આવ્યા, વૈશ્ય જાંઘો થયા અને પગથી શરો થયા. આ પ્રમાણે અન્ધકારનું સ્પષ્ટીકરણ થઈ ગયું. કાંઈ પણ જગ્યાએ કોઈના જન્મનું વર્ણન નથી.

શરૂ તપશ્ચારથી કામને માટે છે, તેનું પ્રમાણ ઉપર આપ્યું છે. બીજું પ્રમાણ “તપસે કૌલાલે” તપસ્વી કામને માટે કુલાર છે (યજુ ૨૦ ૩૦-૯). આ બાબતમાં અંગ્રેજ સાહિત્ય લંકારમાંથી અનેક પ્રમાણ આપી શકાય તેમ છે, જેને જોવાથી વેદના મુખ વગેરે અન્ધકારની ઉત્તમતા સમજી. ચુરોપના પડિતો પણ નારાયણ પ્રતિપત્તિ માફક એવા જ અન્ધકાર રચીને સમાજશાસ્ત્રનું મૂળ જે શ્રમવિભાગ તેનો ઉપદેશ આપી રહ્યા છે. માટે જ આ મંત્ર શરૂનો ‘ધાતક’ નહિ. પણ પરમ રક્ષક છે. તાત્પર્ય એ છે કે, જે દેશમાં આશ્રય, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શરૂ—એ ચાર વર્ણ મુખ વગેરે અવધો પ્રમાણે મળેલા રહે છે, તે દેશ અને ધર્મની રક્ષા પરમાત્મા અવશ્યમેવ કરે છે. આ મંત્રમાં પરમાત્માનો એ ઉપદેશ છે કે, હે મનુષ્યો ! તમે ઉક્ત ચાર બંધો પ્રમાણે એક બીજાના રક્ષક બનો.

અન્ધકારનું પ્રયોજન શરૂ તત્વને દર્શાવેથી મનમાં આવવાનું હોય છે. “ધી બુક ઓફ નોર્થેજ” ના ક્તાએ પદાર્થવિજ્ઞાનની ચર્ચા કરતાં સર્વતેજ સાથે વાયુનો જે સંબંધ છે તેને કામજાના દર્શાવથી સમજાવ્યો છે. વેદમંત્રે પણ બતાવ્યું કે, જનસમાજને ધ્વજ અર્થાત્ ધર્મ અને વેદ (વિદ્યા) ને જાણનાર આશ્રયને આગેવાન સમજવો. આપણે જે હેડમાસ્ટર શબ્દ વાપરીએ છીએ તે, હેડનું સ્વરૂપ અંગ્રેજ સાહિત્યમાં મળે છે. કાંઈ પણ સમાજમાં તેના આસ્તિક તથા વિદ્વાન માણસ નેતા થઈ શકે એ જ વેદના આ અન્ધકારની મતલબ છે. જેથી રીતે માયું જ્ઞાનપ્રધાન અંગ છે તેથી જ રીતે આશ્રયને સમજો.

જ્યારે શરીરરૂપી સમાજ ઉપર કાંઈ આધાત કે ચોટ લાગવાની હોય છે ત્યારે રક્ષા માટે અમે હાથને આગળ ધરીએ છીએ. એવી જ રીતે જનસમાજમાં જેઓ શરીર હોઈ નિર્લયતાપૂર્વક બીજાની રક્ષા માટે કામ કરે છે તેમને ક્ષત્રિય અથવા રાજપુરુષ સમજો. ક્ષત્ર એટલે આધાત, તેનાથી જે બચાવે તે

હનિય. 'વિદ્યા પ્રવેશને ધાતુ ઉપરની વૈષ્ય શબ્દ બને છે. જે પ્રવેશ કરતો બધ, જેનામાં પ્રવેશન અથવા ફેલાવાની શક્તિ મહાન હોય તે વૈષ્ય છે. શરીરમાં જેવી રીતે બધે છે તેવી રીતે વૈષ્ય લોક ગોતાના ધનધાન્ય વડે સર્વત્ર પ્રવેશ કરીને પ્રગ્નને જીવન આપે છે. જેમ પગ એ શરીરનો આધાર હોય ત્વિત્તિ અને શ્રમનું પ્રમણ સાધન છે તેમ શ્વેદો પશુ જનસમાજ રૂપી શરીરનું એક અગત્યનું અંગ છે. જે લોકો શ્વેદને અરપરર્ષ સમજી રહ્યા છે, તેમને અમે આ મંત્રથી કહીશું કે, ભારે આપણા શરીરનું કાષ્ટ પશુ અંગ શ્વેદ જાતીને અલગ થઈ શકતું નથી, તો પછી સમાજરૂપી શરીરનું અંગ જે શ્વેદો તે કેવી રીતે અરપરર્ષ બને? એટલા માટે આ મંત્ર ગુણકર્મથી શ્રમજીવી શ્વેદને સમાજના સ્તંભરૂપી પગ બતાવે છે.

વેદમંત્રોની અપેક્ષા ગીતા સહેલાઈથી સમજી શકાય તેમ છે. તેમાં ચાર, વર્ણ યુગકર્મના વિલાગથી છે, એ વાત એટલા તો સાફ શબ્દોમાં કહી છે કે, કાષ્ટ પશુ સનાતની બંધુ તેનો ખીન્ને અર્થ કરી શકે તેમ નથી.

૫૦.
એનો ધાત્વ

અર્થમાં નિયમ કરેલો છે, --

(અર્થવાન) અને 'યોગદૃષ્ટ (પોરુલીમ એકતાના ભંગનાં કારણો

કાષ્ટ નથી. એનું વર્ણન અમે દર્શાવેલી કરી

અં ૭, અં ૮, અં ૧૮ ના ખીલ મંત્રમાં—“૫

દેવરં મયં ન યોષા કૃણુતે સપ્તમ્ય આ ।” કતવ્યી છે કે, “વિવાહિત કુમાર અને વિવાહિત કુલેશ્વરનું સંતનોત્પત્તિ સમાન સ્થાનમાં કરે છે, અને વિત્તવીન દેવરની સાથે કરે છે.” આ જગાએ વેદમાં દેવર સત્ત્વ વિધવાના ખીલ પતિને માટે યપરાયો છે. છતાં કાષ્ટના માણસ લૌકિક સંસ્કૃત પ્રમાણે દેવરનો અર્થ પતિનો નાનો અર્થવા મોટો ભાઈ કરે તો પંડિતમંડળમાં તેની 'હાંસી થયા વગર' રહે નહિ. નિરુક્ત અં ૩, અં ૧૧૫માં લખ્યું છે કે—“દેવરઃ કુસ્માદ્ દ્વિતીયો ઘર ઉચ્યતે” અર્થાત્ “દેવર ખીલ વરનું નામ છે.”

વેદમંત્રનો અર્થ કરવામાં નિરુક્તનો જ નિયમ કામ આવે છે. તેને ઊડીને હક કરવી નકારી છે. એવી જ રીતે વેદમાં આલણ, હનિય, વૈષ્ય અને ગદ

પંડિતમંડળભૂષણ લોકમાન્ય શ્રી બાલમંગાધર તિલકે ‘ગીતા રહસ્ય’ના ઉપોદ્ધાતમાં વર્ણવ્યવસ્થાનું સ્વરૂપ યુગકર્મના વિલાગ પ્રમાણે સ્વીકાર કરીને બતાવ્યું છે કે, જનમથી નહિ પણ શ્રમવિલાસના નિયમ ઉપર જ આ પ્રાચીન આર્ય વૈદિક વર્ણવ્યવસ્થા હતી.

શ્રીયુત ધર્માનંદજી કોસંખી પાલી ભાષાના પ્રખર પંડિત છે. બે તેઓ એ જ પ્રમાણે સંસ્કૃત ભાષાના પંડિત હોત તો તેમને નારાયણ ત્રપિનો ઉક્ત મંત્ર સજાજઘાતકને બદલે સમાજરક્ષક માત્રમ પડત. બે કવિસમ્રાટ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર કે મહાત્મા બાણુભટ્ટનારાયણ ઉક્ત મંત્ર ઉપર કદાચ લખત તો તેઓ આ મંત્રને સમાજશાસ્ત્રનો મોષિક બતાવવા સાથે પોતાના તપોબળ વડે એમાં ત્રપિઓની મહાન વિદ્યાનાં દર્શન પ્રેરણાને કરાવત. પરંતુ જો છે, કે, એ જ મંત્ર પાલી ભાષાના પ્રખર પંડિતને ધાતક દેખાઈ રહ્યો છે! પરમાત્મા કોસંખીજીની ધાતક દૃષ્ટિને સૌમ્ય બનાવે એ જ અભ્યર્થના.

પંડિત આત્માદામજી

અને ૭ કોષક મુસક્તમાન છે. એ બંનેમાં પ્રોત્પ્રિયતાનો સાચો ભાવ બ્વ્યત થયા વગર ભારતવર્ષને સ્વરાજ મળવાનો પ્રશ્ન માત્ર કહીત જ નહિ પણ અગોચર છે.

બે આપણે આ બંને ભવિષ્યોની સ્થિતિ પર વિચાર કરીશું તો આપણને સ્પષ્ટ માલમ પડશે કે હિંદુઓનું સર્વસ્વ ભારતભૂમિ જ છે, કેમકે આ દેશ તેમની પ્રુષ્ઠભૂમિ તેમ જ કર્મભૂમિ બને છે. આ ભૂમિ તેમનું ધર્મસ્થાન હોવાથી ભારતવર્ષના હિતમાં જ તેમનું હિત સમાવ્યું છે. એક અનુભવી વિદ્વાન હિંદુઓને ‘ભારતનિવાસી’ અને મુસલમાન બંધુઓને ‘ભારતવાસી’ કહે છે. એટલે કે જે નિરંતર વસે છે. ખારા તેમને ‘નિવાસી’ અને જે બહારથી આવે તો કાણુ વા લાગ્યા—જેમની પ્રુષ્ઠભૂમિ કાષ્ટ ખીલ પશુ આ રીકે પશુ કર્મભૂમિ ભારત હોય—તેમને ‘વાસી’ બોલે છે. આ કેવું ઉધાડું સસ છે!

હજી સુધી અમારા મુસલમાન બંધુઓ નિવાસી નથી જાન્યા. એમની ખિલાફત, એમનું કાળા તીર્થ, એમના ધર્મબંધુ અને એમના પૂજ્ય પેગંબરોની કર્મભૂમિ તથા પુણ્યભૂમિ એ બધું હિંદુસ્થાનની બહાર છે. આ ૭ કરોડ ભારતવાસીઓનાં મન નિરંતર એમના બહારના ધર્મબંધુઓ તરફ અધિક ખેંચાયેલાં રહે એ સ્વાભાવિક છે. તેથી જો તેઓ પોતાના પેગંબરોની પવિત્ર ભૂમિનાં અદ્ભુત સ્થાન લઈ રહ્યા હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કંઈ નથી. હિંદુસ્થાનને એક રાષ્ટ્ર બનાવવા માટે જો જરૂરનું છે, કે રૂઝ કરોડ ભારતનિવાસી હિંદુઓની માફક અમારા ભારતવાસી મુસલમાન બંધુઓ પણ હિંદુસ્થાનની બહાર નજર દોડાવવાનું છોડી દે. મતલબ કે તેઓ પોતાનું ધાર્મિક અભિમાન કાયમ રાખવા છતાં પણ ભારતવર્ષને જ પોતાનું સર્વસ્વ સમજતા થાય.

જો આ ઉદ્દેશને લક્ષમાં રાખીને કોંગ્રેસના કાર્યધાર નેતાઓએ હિંદુ-મુસ્લીમ એકતાનો પાયો નાખ્યો હોત તો આજે અમને આ પ્રશ્ન ઉપર ચર્ચા કરવાની જરૂર જ ન રહેત. પરંતુ કોંગ્રેસના કાર્યકર્તાઓ તથા નેતાઓએ શિશુકુલ એથી ઉઘટા મિહાત-પર—રેતીના પાયા ઉપર—હિંદુ-મુસ્લીમ એકતાની ઈમારત ચણી.

દુર્લાભવશ 'જે વખતે ભારતમાં રાષ્ટ્રીયતાનું અદિ-બાન ચાલી રહ્યું હતું, તે જ વખતે ખિલાફતની મંસ્થા લયમાં આવી પડી. ભારતના મુસલમાનોનાં દિલ દુખાયાં. લોકો માનવા લાગ્યા કે ખિલાફતનો નાશ કરવામાં અંગ્રેજોનો હાથ છે. કોંગ્રેસના નેતાઓને મુસલમાનોનાં દિલ છતી લઈ તેમને પોતાના કરી લેવાની એક યોતેરી તક મળી. જસ, ખિલાફત પણ ભારતીય રાષ્ટ્રનો પ્રશ્ન બની ગઈ. જો ખિલાફતને અનિષ્ટ-કારી સમજીને ખુદ તુર્કી નેહાલાલીઓએ ધરીના છતાં લાગમાં ઉડાવી દીધી, તેની જ રક્ષા માટે ભારતીય રાષ્ટ્રના નામે કોંગ્રેસના રંગમંચ ઉપરથી મોટાં મોટાં લાંગાં લયરક ભાપણુ થવા લાગ્યાં. ખિલાફતની દરનાક દહાણીથી આશ્રય ગુંબજમાન થઈ રહ્યું !

ખિલાફત એ સ્વરાજ છે અને સ્વરાજ તે ખિલા-ત છે એ નવા ચત્રની રચના થઈ. વિદેશી ખિલા-ફતને માટે ડોકેટાણીથી હિંદુ મુસલમાન બેલોમાં જળ્યા માગ્યા. સ્વાભાવિકપણે ધર્મને નામે વાતની વાતમાં કેરેરાઈ જનારા મુસલમાનોને અંધશ્રદ્ધાથી ભરપૂર

ભાવણો વડે ઉરેરી મેલવામાં આવ્યા. ધર્મ ધર્મનો પોશર કરીને તેમની પાસેથી નાણાં કઢાવ્યાં. અહીં પણ કોંગ્રેસે છકડ ખાધી. ખિલાફતના પ્રશ્ને કોંગ્રેસે પોતાનો જનારો હતો, તો પછી ખિલાફત કમિટીઓની શું જરૂર હતી? પરંતુ તેમ છતાં પણ ગામેગામ ખિલાફત કમિટીઓ સ્થાપન થઈને ખિલાફત લીગ બની. એટલું જ નહિ પણ સ્વરાજ ફૂંડની દરિદ્રાઈમાં ખિલાફત ફૂંડનો મોરચો મંડાવ્યો. હિંદુઓએ જ્યારે લાખો રૂપિયા સ્વરાજ માટે ભરી આપ્યા, ત્યારે મુસલમાનોએ ખિલાફત માટે જ નાણાં ભરી. આ રીતે કોંગ્રેસના કાર્યકર્તાઓએ રાત ને દિવસ મુસલમાનોમાં ધાર્મિક અંધ વિશ્વાસ વધવા દઈને તેમને રાષ્ટ્રના નામે નહિ પણ 'ધર્મ'ના બહાને કાણમાં લીધા. ગામે ગામની ખિલાફત કમિટીઓએ અને અલીની જળના પોશરે જ્યાં મુસલમાનોનો ધાર્મિક નેશ દહ બહાર વધારી મેલ્યો, ત્યાં કોંગ્રેસના નેતાઓએ ઉપર કહ્યું તેમ સળગતા અગ્નિમાં ધીની આહુતિ નાંખીને તેને જમણો કર્યો.

આ આરોહને જો ગામેમાં મુસલમાન બિલકુલ ધર્મીક (fipkato) નહોતા ત્યાં પણ ધર્મધતાનાં બીજ વેયાં. એટલે કે, મુસલમાનોએ જો લાગ કર્યો હોય, પૈસા આપ્યા હોય, નેશ ગયા હોય, તો તે ભારતવર્ષના નામ પર નહિ, કિંતુ એક વિદેશી મંસ્થા (ખિલાફત)ને જીવતી રાખવા માટે જ એ બધી ધોંધળ હતી. જો કોંગ્રેસનું કર્તવ્ય એમનામાં દેશાભિમાન ઉત્પન્ન કરવાનું હતું, તેણે પણ એમની ધર્મધતાને વધવા દીધી.

એથી ઉલટું હિંદુઓને કોંગ્રેસના માંચડા ઉપરથી ધર્મનું નામ લેતા બંધ કર્યા. આર્યસમાજ પણ પ્રાયઃ પોતાનું પ્રચારકાર્ય છોડીને કોંગ્રેસમાં ભળ્યો. એક તરફ જ્યારે મુસલમાનોને ખિલાફત કમિટીઓ દ્વારા ગામે ગામ સંગઠિત કરી દીધા ત્યારે બીજી તરફ ખિલાફત હિંદુઓને માટે ધર્મનું નામ લેવું કુક થઈ પડ્યું ! એવી પરિસ્થિતિનું પરિણામ શું આવ્યું તે હવે લુઓ:

(૧) મલબારમાં ધર્મશા જનેશ મોપ્લાઓએ ખિલાફત રાજ્ય સ્થાપિત કરીને સેકંડે નિર્દોષ હિંદુ-ઓના હતારા બની કોંગ્રેસની હાનિકારક તીર્થોનો સૌથી પહેલો પરિચય કરાવ્યો;

(૨) જો જ ખિલાફતના નેશમાં આવેલા લેધિએ મુહતાનમાં હિંદુઓ ઉપર અમાનુષી લુલ્મ કર્યો અને કોંગ્રેસને એક બીજી જગત્સત્તે ઠેકર મારી;

(૩) આ પ્રમાણે સહરાનપુર, અજમેર વગેરે સ્થળે મુસલમાનોએ કાયો કેર વર્તાવ્યો. મંદિરો અને મુર્તિઓની લોંગફોડ કરી. હિંદુઓનાં દિલ શંકાશીલ બન્યાં. પંબળ મેલની ઝડપે જતી હિંદુ-મુસ્લીમ એકતાદૃષ્ટી 'મેલ ટ્રેન'ને એકદમ અકસ્માત નડ્યો. આઘાત અને પ્રત્યાઘાતનો સિદ્ધાંત અટળ છે. હિંદુઓને પોતાની નબળાઈ સાફ માલમ પડી આવી. સ્ત્રી, ધન અને ધર્મની રક્ષા કરવામાં અશક્ત હોવાની ખતરી ચંદ ત્યારે જ તેમણે પોતાનું મંગલન શરૂ કર્યું. જે કૌંચિસે એ વરસ પહેલાં બધાના દિલમાં પોતાનો સક્ષો બેસાડ્યો હતો, તેણે પોતાની ભુલભરેલી નીતિથી લોકોની શ્રદ્ધા ઉઠાવી મેલી. કૌંચિસના મંગલનમાં ભૂલ ન હોત તો તેને પોતાનું પ્રભુત્વ બોવાનો વખત ન આવત! ખરૂં પૂછે તો કૌંચિસ તરફ હાલની પ્રજાની અશ્રદ્ધા તેની ખોટી નીતિનું ફળ છે. આજે પણ તે જ નેતા છે, તે જ લોકો છે, તે જ કૌંચિસ છે, પણ શ્રદ્ધા તે નથી. આથી પરિસ્થિતિમાં કેટલાકે હિંદુ-મુસ્લીમ એકતાનો ભંગ થવાનું કારણ હિંદુસંગઠન બતાવ્યું. કોઇએ શુદ્ધિ સામે ધુર-કીર્ણ કર્યા. કોઇએ શ્રદ્ધાનંદને વગોવ્યા. કોઇએ માલવીયજી સામે ભવાં 'અદાબ્યાં'. તો કોઇએ બધા દોષનો ટોપનો આર્ષસમાજ ઉપર ફેંકી દીધો. આર્ષસમાજને આ બાબતમાં દોષ દેવો એ ભયંકર ભૂલ છે. કેમ કે કૌંચિસના

જન્મ પહેલાં, આજથી ૫૦ વર્ષ પૂર્વેથી આર્ષસમાજ શુદ્ધિ અને ધર્મપ્રચારનું કાર્ય લગાતાર કરતો આવ્યો છે. આર્ષસમાજના કામથી રાષ્ટ્રને અનહદ લાભ થયો છે, એ વાત 'ગંભીરતાપૂર્વક' વિચાર કરનારા બરોબર રીતે જાણે જ. છે, એટલે વિશેષ કહેવાની જરૂર નથી.

અમારી અદ્યપમતિ પ્રમાણે તો હિંદુ-મુસ્લીમ વિખવાદનું મુખ્ય કારણ કૌંચિસની પિલાફતશાહી નીતિ જ છે. રોજનું મૂળ જ એમાં છે. કૌંચિસ ને ભારતનું ખરૂં રાષ્ટ્ર નિર્માણ કરવા ઇચ્છતી હોય તો તેણે બધાને 'ભારતનિવાસી' બનાવવા જોઇએ. મુસલમાનોની ધાર્મિક લાગણીને હુલાવી કુલાવીને કામ લેવાની નીતિનો તેણે ત્યાગ કરવો ઘટે છે. કૌંચિસના - આધુનિક નેતા પોતાની દોષયુક્ત નીતિને કદાચ હાલનાં ઝંઘગાનું કારણ નહિ સમજતા હોય, પણ ખરી રીતે જોતાં, સત્ય ઉપર કહ્યું તે જ છે.

હમણાં પણ અમે જ્યારે કેટલાક મુસ્લીમ તેમ જ ગેરમુસ્લીમ નેતાઓને મહોડે એવું સાંભળીએ છીએ, કે મુસલમાન લોકોને કૌંચિસમાં સામેલ રાખવા ધર્મના બહાને એકઠા કરવા જોઇએ, ત્યારે અમારે વિવશ થઇને કહેવું પડે છે, કે હજી સ્વરાજની દિશી દૂર છે.

પંડિત આનંદપ્રિયજી

જમનાનું પૂર

સાંજે, ગાંડા વેગથી વહેતા જમનાના પૂર સામું જોઇ અને પછી હાથમાં ઝાલેલા દીવાવાળા પડિયા સામું જોઇ તે મનમાં બોલી: "આજે વણા દિવસનો મનોરથ પૂરો થયો." થોડી વારે કાંઠા ઉપર દોરડું બાંધી પડેલા મજબા તરફ જોઇ તેણે કહ્યું: "માછીડા, હોડી પૂરના મધ્યમાં લઇ જા."

એક જુવાન માછી બોલ્યો: "આજે હોડી નહિ આવે. આનું પૂર મેં જીંદગી ભરમાં કદી જોયું. નથી"

એક આંધેડ વયનો માછી બોલ્યો: "પચીસ વરસ ઉપર આનું પૂર આવ્યું હતું અને અમે ના પાડી છતાં

એક મજબો ગયો હતો તેં પણ જઈને જોઈ વળી ગયો." તેણે આંગળી ચીંધી તે જગ્યા ગાંતાવી.

કોઇ માછીના મોં પર હા ન જોઇ તે ટોળામાંથી પ્રપાટાળધં અદસ્ત થઇ ગઇ.

સાંજે હમેશની જેમ જમનાની આરતી થવા લાગી. અનેક સ્ત્રીઓ નાના પડિયામાં દીવા દરી ઘાટ ઉપરથી પાણીમાં પડિયા તરતા ચૂકતી હતી. કોઇ પવનથી, કોઇ પાણીના વેગથી, કોઇ માછલાંની ઝાપટથી થકેલાઇ અનેક પડિયા જમનાના પ્રવાહ ઉપર જઈ તરતા હતા. કોઇ તળાતા. કોઇ કચર કોઇ ડગના

કોઈ નાના કોઈ મોટા ક્યાંક બેળા ક્યાંક છટાછટાવા અનેક દીપોથી ઘેરી દાસિન્દી આજે મેષ્ટકુચિત રત્ન-ગંગાને જાણે હસતી હતી.

ત્યાં પછે ફર એ મોટો દીવો પ્રવાહ મધ્યે ઘડી શોનો ઓગાળો ? પાછો બીજો એવો જ દીવો યથા ઓગાળો !

એ જગાએ યમુનાનો ઘાટ કાચરતી પેટે અંદર પેચી ઠેડ યમુનાના મુખ્ય પ્રવાહ સુધી પહોંચેલા હતો. અને ત્યાં તે બેડી બેડી પ્રવાહ મધ્યે પોતાનો દીવો તરતો મુકવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. તેના બે પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયા. તેણે ત્રીજો આદર્યો. એક લાંબી પાતળી લાકડીને ઊંડે તેણે દોરી લટકાવી ત્યાં સળગતો દીવો બાંધ્યો. તે લાકડી ફેર પ્રવાહ ઉપર, લપ્ત વરપ દીવો પાણીમાં તરતો મુક્યો અને પ્રવાહમાં તથાતા દીવા ઉપર જરા લાકડી નમાવી તેનો દોરો એ દીવે જ બાળી લાકડી ઉપાડી લીધી. આ વખતે દીવો જરાજર છટો ઘડ પ્રવાહ મધ્ય પડી વેગભર ચાલવા માંડ્યો.

તે સમયે આરતી થતી હતી. દાસિન્દીના ધમ-ધમતા પૂર ઉપર તરવરતા દીવા મેયમી રાતમાં આગિયા જેવા દેખાતા હતા. સાત વાટવાળી આરતી ઉતાડતી હતી તે જાણે ફેણે ફેણે મણિવાળા દાસીય નાગ આ મુંદર દરબને જોષ ડાહતો હોય તેમ લાગતું હતું. સર્વ સ્ત્રીઓ આ અદ્ભુત દરબની ચુંદરતા જાન્યતા અને લક્ષ્મીમાં લીન થઈ આત્મલક્ષ્મી બની રતબ્ધ બિભી હતી.

પણ તેના વિચાર જુદા જ હતા. ધણા દિવસનો મનઘમ્મો આજે પાર પડેલો જેવા તે તકષાપટ ઘડ રહી હતી. “મારો દીવો સૌથી જુદો છે, સૌથી મોટો છે, સૌથી વધારે વખત ચાલશે, આટલા પ્રવાહની મધ્યમાં મારો દીવો ફરમાં ફર જશે અને કેટલેય સુધી ફર ફરનાં ગામે અને જોષ વિરમય પામી રહેશે ‘અહો આનો દીવો કેવો છે !’”

આરતી પામે જ્યાં દીવા કોણે કાના છે ક્યાં છે એની તથા વિના એક બીજાને શોભાવતા જુદા જુદા

દેવો જતા હતા ત્યારે તેનો દીવો એકવીસ રત્નવગ્ગમાં એકલા ખબૂરીના ઝાડ જેવો તળાવે જતો હતો. સર્વ સ્ત્રીઓ દીવાની મમતા મૂઠી આપ્યા દરબન સૌંદર્યમાં લીન થતી હતી ત્યારે તે એક જૂણો, પોતાના દીવાની પેટે એકલી બિભી બિભી માત્ર પોતાનો જ દીવો જોતી હતી.

દીવો ફર ગયો. ફર જતો જેવા માટે તે જૂણા ઉપરના મંદિર ઉપર ચડી. તેથી પણ ફર ગયો અને તે મંદિરના ધુમ્મટ ઉપર ચડી. તેથી પણ ફર ગયો અને તે મંદિરના શિખર ઉપર ચડી. “દીવો ક્યાં ગયો ? જે દીવાને જોષ ફરનાં ગામે વિરમય પામવાનાં છે તે આરો દીવો ક્યાં ગયો ?” દીવો જરા મંદિરના વાંકમાં વળ્યો તે જેવા તે જરા એક તરફ વાંટી વળી. તેનો પથ લપસ્યો અને જે દાસિન્દીએ કૃષ્ણને જ્યાં માર્ગ આપ્યો હશે તેણે, પોતામાં તરતા કાચળા અને માછલી જેટલી, પોતા પર તરતા નાના મોટા દીવા જેટલી, અરે તેણે મહેલા પેલા ફર જતા દીવા જેટલી પણ દરકાર ક્યાં વિતા તેને પોતામાં યુગ કરી દીધી, અને કોઈ એ જાણ્યું પણ નહિ.

તેનો દીવો કેટલે ગયો તેની કશી ખબર કોઈને પડી નહિ. તે દીવો માત્ર તે એકલી જોતી હતી.

આજે દાસિન્દીએ ખ્યાનરમ યોગી જેવા અનેક ઉચ્ચ પદવોના પથ ધોધા છે, આજે દાસિન્દીએ જગતનો કેટલોય મેલ પોતાના વેશમાં બેસી તેને દરિઆમાં લુપ્ત કર્યો છે, આજે દાસિન્દીએ નટ ઉપરનાં કેટલાય ખેતરોને કૃષ્ણકર્ષ કર્યો છે, આજે દાસિન્દીએ કેટલાય દીવઓ વક્ષસ્થળ ઉપર પારણ કર્યો છે—કદાચ તેનો દીવો પણ પારણ કર્યો છે, પણ “મારો દીવો સૌથી આગળ જઈ મરવને વિરમત કરશે” એટલો મનોરમ સિદ્ધ થયો દેખાડવા જેટલો સદ્ભાવ દાસિન્દીએ તેના તરફ જતાઓ નહિ !

જગતનાં પરનો દેવું શું દરો ?

આ રીતે કુચુસન કોલેજના વિદ્યાર્થીઓના જીવનમાં વિનાયકરાવે અબજ ફેરફાર કર્યો અને દેશભક્તિ, વિદ્યા અને ક્રિયત્વ તરફ તેમને આકર્ષ્યાં. પણ આ તરફ મિત્ર-મંડળની પ્રવૃત્તિ કોલેજના સંચાલકોથી છૂપી રહે તેમ ન હતી. પહેલાં તો તેમણે આ પ્રવૃત્તિ તરફ શંકાની નજરે જોવા માંડ્યું. ધીરે ધીરે એ શંકાએ બળનું સ્વરૂપ લીધું અને એમાંથી વિખવાદ ઉત્પન્ન થયો. પણ આ તરફની સંચાલકો દંડ કરી શક્યા નહિ.

છતાં સાવરકરની પ્રવૃત્તિ કોલેજની રેસિડન્સીથી જ બટકી નજરે એમ નહોતી. પૂનાની જાહેર હિલચાલમાં પણ તેઓ લાગ લેતા. એક વખતે સ્વદેશીની એક મોટી સભામાં પોતાની ખાસે હોય તે વિધાયતી કાપડનું શું કરવું? એ સવાલ ઉભો થયો અને સાવરકરે ઉઠીને જવાબ આપ્યો કે “સૌએ વિધાયતી કાપડની ત્યાં ને ત્યાં જ હોળી કરીને અત્યાર સુધી કરેલા કુર્મનું ‘પ્રાચ-શ્રિત કરવું જોઈએ.’” પણ આ વિચાર આગેવાનોને અને ઉત્તરો નહિ; તેમણે કહ્યું કે એક ગાડું ભરીને વિધાયતી કાપડ એકઠું કરો અને પછી હોળી પ્રગટાવવાની વાત કરો. “વારુ, એ માફ કામ,” સાવરકરે જવાબ આપ્યો. તુરત જ તેમણે પૂનાનાં વિદ્યાર્થીઓની બે સભાઓ ભરી અને તેમના ઉત્તેજક ભાષણથી સેંકડો વિદ્યાર્થીઓએ પોતાનાં અંગ પરનાં વિધાયતી કપડાં ઉતારી નાંખ્યાં. જોતજોતાંમાં કપડાંને દગલો થયો. એક આગેવાને કહ્યું કે “આ કપડાં બાળવાથી અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નુકસાન છે.” સાવરકરે કહ્યું કે “પણ નીતિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ લાલ છે.” કપડાં ગાડામાં નાંખ્યાં અને લક્ષ્મી પૂલ સુધી સરખા દાડી એ કપડાંની હાળી કરી. સરખામાં લોકમાન્ય પણ જોડાયા હતા. હોળી પ્રગટ્યા પછી સાવરકરે લોકમાન્યને બે બોલ કહેવા આગ્રહ કર્યો, અને લોકમાન્યે હૃદયસ્પર્શી ભાષણ કર્યું. હિંદુસ્તાનમાં વિધાયતી કાપડની આ પ્રથમ હોળી.

સાવરકર રેસિડન્સીમાં પાછા ફર્યા ત્યારે રેસિડન્સીમાં પણ હોળી પ્રગટી હતી. પણ આ હોળી કપડાંની નહિ, સંચાલકોની શાન્તિની હોળી હતી. થોડા જ દિવસમાં પ્રિન્સિપાલ પરાજયેએ સાવરકરને સ્વદેશીમાં અને વિધાયતી કાપડની હોળીમાં આગળ પડતો ભાગ લેવાના સુન્દા માટે રેસિડન્સીમાંથી રૂખસદ, આપી અને દશ રૂપિયા દંડ કર્યો. તેમની પાછળ શિષ્યાઓની છબિ, આરતી વગેરેને પણ રૂખસદ મળી. સ્વદેશી-હિલચાલનું આ પહેલું જલિદાન.

પણ લોકમાન્યે “દેસરી” પત્રમાં કોલેજનાં સંચાલકોની બરાબર બરાબર લીધી; અને પ્રગતે સાવરકરનો દંડ ભરવા સાંડે ફાળો શરૂ કર્યો. આવી ને આવી જ બેસએરે પ્રવૃત્તિમાં મેમ્બર રહીને સાવરકર બી. એ. થયા અને આ જ સમયમાં તેમણે સિદ્ધગઢ અને બાજી પ્રભુ, એ બે ધોવાડા રમ્યા જે હજુ પણ મહારાષ્ટ્રને કંડે છે. તેમના વક્તવ્યથી મોહિત થયેલા લોકોના નિમંત્રણો તેમને અનેક રથજેથી મળવા લાગ્યાં અને તેઓ, ન્યાં ન્યાં ગયા ત્યાં. ત્યાં પોતાની મુખ સંસ્થાની તેમણે શાખાઓ રચાવી. આ પછી સન ૧૯૦૬ માં તેમણે એલ એલ. બી. નો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. પણ, મુંબઈ દરતાં લંડન સહેરમાં ન્યાં ધણા શ્રીમંત અને સુદ્ધિ-શાળી વિદ્યાર્થીઓ એકત્ર થાય છે ત્યાં પોતાના વિચારોનો પ્રચાર કરવાથી વિશેષ લાભ છે એમ લાગવાથી અને યુરોપની ક્રાંતિકારક સંસ્થાઓનો અનુભવ મેળવવાની લાલસાથી સાવરકરના હિલમાં વિધાયત જવાનો વિચાર ઉપડી આવ્યો અને એવામાં તેમણે એક વર્તમાનપત્રમાં રચામજી કૃષ્ણવર્મા તરફની સંકલરશીપની જાહેરાત બાંધી. તુરત જ તેમણે લોકમાન્યના પ્રનાણપત્ર સાથે અરજ કરી અને શિવાજી સંકલરશીપ મળવાથી વિધાયત જવાનું નક્કી થયું.

મુંગદમાં પણ તેમણે પોતાના તત્વજ્ઞાનનો પ્રચાર શરૂ કર્યો અને “વિહારી” નામનું પત્ર કાઢ્યું. તે પત્ર અતિ લોકપ્રિય થઇ પડ્યું. વિશાલતજ્ઞતાં પહેલાં પોતાના સાથીઓને એકત્ર કરી તેમણે “અભિનવ ભારત” એ સંસ્થાની સ્થાપના કરી.

વિશાલત જતાં જતાં રીમર પર પણ તેમણે પોતાનું કાર્ય ચાલુ રાખ્યું અને વિશાલત જતી એક દિવસ પણ નહિ ચુમાવનાં કામ શરૂ કરી દીધું. યોગજ દિવસમાં લંડનના દિંદી તરફોમાં એવી અગ્નિ જળતિ આવી કે વિશાલતની સરકારને સાવરકર પર કડક નજર રાખવાની જરૂર પડી. “ટાઈમ્સ”, “ગ્રીલીન્ડ” જેવાં વયોજ્ઞ હાપાં પણ આ રજૂ વિનાના જુવાન ઉપર વડી પડ્યાં અને “પંડના સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધનો અર્થશતક ઉત્સવ” ઉજવવાથી તો વાત ખૂબ જ વધી પડી. લંડનની પોલિસ સાવરકરના ઇન્ડિયા હાઉસ આગળ પહેરો ભરવા લાગી. છૂપી પોલિસવાળાઓએ રીપોર્ટ કર્યો કે સાવરકર દર રવિવારે “Free India” નામની અભિનવ ભારતની સભામાં લોકોને ઉત્તરી મુકે એવાં જાહેર ભાષણો કરે અને રાતની શુભ સભામાં વિવાર્યાંઓને બોમ્બનું શિક્ષણ આપે છે.

ધીરે ધીરે સાવરકર રૂશિયા, મીસર, આર્મેનિયા, ચીન વગેરે દેશના દેશપાર થયેલાં દેશભક્તોના પરિચયમાં આવ્યા. દાદાભાઈની લંડનની ઇન્ડિયન સોસાયટી સાવરકરે કળને કરી. આ જ અરસામાં વિશાલતમાંથી ‘ક્રાન્તિકારક પત્રિકાઓનો એકો ધોષ છૂટ્યો કે મુંગદ સરકારને તે માટે એક નવું જ ખાતું ખોલવું પડ્યું.

એક તરફ લંડનમાં આ પ્રવૃત્તિ ચાલતી હતી અને બીજી તરફ “કાળ” અને “વિહારી” પત્રમાં સાવરકરના તેજસ્વી લેખો પ્રગટ થતા હતા. વિશાલત ગયા પછી ચાર મહિનાની અંદર જ તેમણે જોસેફ મેઝિનાના આત્મકથાનો મરાઠી અનુવાદ રવાના કર્યો અને તે પ્રસિદ્ધ થતાં મહારાષ્ટ્રમાં ખજાણાઘટ થઇ રહ્યો. દબરો યુવાનો સાવરકરની પ્રસ્તાવના પર આકર્ષિત થઇ ગયા અને પાલખીમાં ધર્મપ્રચારી સાથે એ પુસ્તકને ગઈ તેનાં સરઘસા કાઢ્યાં. આવા પુસ્તકને સરકાર તરફથી જે વશિષ્ઠ ગણવી નોંધે છે તે ગણી ગઈ. પુસ્તક જત થયું પણ કેટલાક તરજોએ આ પુસ્તકનો જે પ્રસ્તાવના રજૂ કરી હતી તે તો જત થયા વિના જ રહી ગઈ.

જોસેફ મેઝિનાનું ભાષાંતર પૂરું થતાં જ, સાવરકરે ‘પંડના સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધનો ઇતિહાસ મરાઠીમાં શરૂ કર્યો. ક્ષિત્રિક મુઝિયમના મહામહેનને મળે તેવા પત્રો અને ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરીને આ ગ્રંથ તેમણે રચ્યો છે. પણ આ પુસ્તક પૂરું થવાનું પણ નહિ ને જત થયું. તેની હસ્તલિખિત નકલ પણ જત કરવામાં આવી. આથી તેમણે એ પુસ્તક અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું, અને તેની કોઇ કોઇ નકલ અમેરિકામાં દોડસો રૂપીએ વેચાઈ.

આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરી સાવરકરે “શિખમતિનો ઇતિહાસ” મરાઠીમાં જ શરૂ કર્યો; પણ સાવરકરની ક્ષમના ગ્રંથ અને દેવળીના ગ્રંથ સરખા હતા. હસ્તલિખિત પ્રત લંડનની ટપાલ ઓફિસમાં જ જત થઈ. લંડનના ચાર વરસના વસવાટમાં સાવરકરે દિંદમાતાના ઉદાર અર્થે જે ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો તેનો ઇતિહાસ મોઘ લખિયો. ઇતિહાસનાર ન્યારે સખશે ત્યારે તેને મુક્તકે રીમારવું પડ્યો કે ‘દિંદુસ્તાનના યુવાનોમાં શહીદીનાં બીજ વાવનાર અને ફેલાવનાર આ સાવરકર જ હતો, અને તેને જ લીધે સરકારે તેને ૧૪ વરસની કાળાપાણીની રીપ આપ્યા છતાંયે આને રત્નાગિરી છંદામાં દફન કર્યો છે.

૧૯૦૬ માં એરિસ્ટરની પરીક્ષામાં પગાર થઇ તેઓ સ્વદેશ પાછા ફરવાનો વિચાર કરતા હતા તેવામાં ખચર મળ્યા કે તેમના મોઝાભાઈ મળેલા પતને અભિનવ ભારતનાં પુસ્તકો અને કાવ્યો પ્રસિદ્ધ કરવાના અપરાધસર જન્મભર દેશનિકાલની સજા થઈ છે. યોગ દિવસ રહી ફરીથી સમાચાર મળ્યા કે તેમના નાના ભાઈ (ડૉક્ટર નારાયણરાવ) ડૉક્ટર મિન્ડો પર ભોળાઈ કેંકરાના પ્રકરણમાં ગિરફતાર થયા છે. એમની ભાબીનો હૃદયદાયક પત્ર આવ્યો કે “તાત્વા, હું એકલી છું અને તારી વરસાદની માફક રાવ નેડે છું.” તાત્વા ‘એ પ્રત્યુત્તરમાં લખ્યું કે “ભાબી, ધીરજ રાખો. તમે એક મહાન કાર્યની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે અને આપણા વીર પૂર્વજોને જેજ આપે એવી રીતે તમારે વર્તવાનું છે. તમારા વર્તનથી પ્રેરિત થઈ આપણા વીર પૂર્વજો તમને સામાર્થી આપે એટલું જ હું પ્રત્યુ પાસે માગું છું.”

વિલાયતમાં ખેરિસ્તની સનદ સાવરકરને આપવી કે નહિ તે માટે ખટલો ચાલ્યો અને એવો નિર્ણય થયો કે સનદ આપવાનું તુરત મુક્તવી રાખવું અને જ્યારે તેઓ રાજકીય હિલચાલમાં ભાગ લેવાનું માંડી વાળે ત્યારે સનદ આપવાનો વિચાર કરવો. પણ સાવરકરે સનદના લોભે પોતાની પ્રવૃત્તિ બંધ ન જ કરી.

થોડા જ દિવસમાં ૧૯૦૬ના જુન મહિનામાં કર્ઝન વાયલીનું ભર લંડન શહેરમાં ખૂન થયું. મદન-લાલ ધીંગરા નામના એક પંજાબી યુવક આ ખૂન કર્યું હતું અને તેણે ખૂન કરીને તરત જ પોતાની જગતને પોલિસને હવાલે કરી હતી. જુલાનીમાં તેણે જાણ્યું કે હિંદના દેશભક્તોને સરકાર જે દેશનિકાલની અને ફાંસીની અન્યાયી સજાઓ કરે છે તેનું વેર વાળવાને માટે તેણે આ ખૂન કર્યું છે. આથી આખું વિલાયત અને હિંદુસ્તાન ખળખળા ઉઠ્યું. બીજે જ દિવસે આ ખૂનનો વિરોધ કરવા સાફ ભાવનગરી, સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, પાલભાણુ, ખાપડે વગેરેએ એક સભા બોલાવી. સભાના પ્રમુખ નામદાર આગાખાન હતા.

સભામાં ધીંગરાના કૃત્યને વખોડી કાઢનારો કરાવ રજુ કરવામાં આવ્યો, અને એની સામે કેટલાકને વિરોધ છે એમ જાણ્યા છતાંયે પ્રમુખે કરાવને સર્વાનુમતે પસાર થયેલો જાહેર કર્યો. તુરત જ “No, not unanimously” (સર્વાનુમતે નહિ) એવો એક ધ્વનિ સભામાં માથે માથો. “કાણુ છે ?” એમ ઉદ્દેશ્ય ગયેલા એંગ્લો-ઇન્ડિયન અને હિંદી આવે-વાનો પૂછવા લાગ્યા. ભાવનગરીએ જવાબે પાડ્યો: “પોલિસ કાણુ છે એ ? લાત મારીને હાંધી કાઢે.” બહુ જ ધીમે પગલે પ્રમુખની પાસે આવી સાવરકરે ઉચ્ચ સ્વરે કહ્યું: “હું છું, મારું નામ સાવરકર. હું આ કરાવની વિરૂદ્ધ છું.” બધા વળીને જુએ તો એક સોટા જેવો પાતળો જુવાન ઉભો છે. ચૌકન અને પ્રતિભા તેના મુખ પર તરવરી રહ્યાં છે અને તેના મુખમાંથી શાંત અને સ્પષ્ટ સ્વરો નીકળે છે: “હું આ કરાવની વિરૂદ્ધ છું.” સભામાં વોંધાટ થઇ રહ્યો. ઘણાને ૩૨ લાગ્યો કે સાવરકરે ક્રાંતિકારને લક્ષ્મી બોળ્યું કેંકવા આવ્યો છે, એટલામાં એક અપરજાળ સુરેન્દ્રનાથ ભાવનગરીની ઉદ્દેશ્યથી આવળ ધખો અને સાવરકરની આંખ પર તેણે નેરથી મુઠ્ઠો લગાવ્યો. સાવરકરના ગરમા કુટી ગયા અને તેના મોં પરથી લોહી ટપકવા

લાગ્યું. પણ એથીજરા પણ ઉદ્દેશ્યા વિના કે પ્રતિકાર કર્યા વિના એ સોટા જેવા જુવાને પૂરી શાંતિ રાખી જવાળ આવ્યો કે “હજી પણ આ કરાવની હું વિરૂદ્ધ છું.” સાવરકરની આંખને જખમ થયેલો નેરનો એક હિંદો યુવકથી ન રહેવાયું. એણે જખમ કરનાર સુરેન્દ્રનાથના માથા પર લાકીનો પ્રહાર કર્યો અને એનું માથું જોખરે કરી નાંખ્યું. બધાને એમ લાગ્યું કે હવે અહીં આ ખૂનામરકો થયો. આથી સૌ દરવાજા તરફ દોડ્યા, અને દરવાજા પર એટલી બધી લીડ થઈ કે અંગ્રેજ મકાનો પણ પહાર નીકળવું મુશ્કેલ થઇ ગયું. ભાવનગરીના કહેવાથી પોલિસે સાવરકરને ગિરફતાર કર્યા પણ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી બોલી ઉઠ્યા કે “આ તો અત્યાચાર છે.”

થોડી જ વારમાં સાવરકરને છોડી મૂક્યા. બીજે જ દિવસે સાવરકરે લંડન ટાઇમ્સમાં પત્ર લખી પોતાના વર્તનનો ખુલાસો કર્યો. તેમાં જણાવ્યું કે કાયદાશાસ્ત્ર પ્રમાણે ન્યાયાધીશનો નિર્ણય જાહેર થતાં પહેલાં કોઇ પણ માણસને અપરાધી ઠરાવવા નહિ એવો નિયમ છે અને એથી આ કરાવ ક્યમતનો (precoognition) હતો. આ પત્ર ઘણાને પસંદ પડ્યો. સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ પણ કબૂલ કર્યું, “જે સાવરકરનો વિરોધ જરાબર હતો અને તેના પર થયેલો કટક એ કેવળ અત્યાચાર હતો. પણ કટકો લગાવનાર સુરેન્દ્રનાથ ટાઇમ્સમાં “A Genuine British Blow” (એક સચ્ચો બ્રિટિશ કટકો) એ સહીથી પોતાની બહાદુરીનું વર્ણન કર્યું અને બીજે જ દિવસે તે જ પત્રમાં “A Straight Indian Lathi” (હિંદુસ્તાની લાકી) એ તેના જવાબ આપ્યો.

પણ ત્યાર પછી લંડનની પોલિસે આ હિંદી યુવકોનો પિછો પકડ્યો, અને છાંવાની માફક જાણી પોલિસ તેમની પાછળ પાછળ ફરવા લાગી. પણ હિંદી યુવકો પણ પોલિસના માથાના મળ્યા. તેમાંના કેટલાક રોકેટ-લેન્ડ વાર્ડ (જાણી પોલિસમાં ધુસી ગયા અને જાણી પોલિસની જાતની સાવરકરને પહેંચાડવા લાગ્યા. છતાં પોલિસે આ યુવકોને ખૂબ હેરાન કર્યા. તેમને રહેવાને માટે ઘર ન મળે, ભણવાને માટે કોલેજ ન મળે, સાથે પાતળિત કરનાર માણસ ન મળે, ઘેરથી આવેલા પત્નો વગર કુટુંબે હાથ ન ચડે એવી તેમની દશા કરી નાંખી. સાવરકરના સાથીઓની જ્યારે આવી દશા હોય

ત્યારે ખુદ સાવરકરની શી દશા હોય તે તો વાંચનારે કહી લેવી. પણ આવી દશામાં પણ આ યુવકએ પોતાનું પણ નભાવ્યું, અને દરરોજ રાત્રે સૂતા પહેલાં બેઠા થઈ પોતાની દિનચયાનું નિરીક્ષણ કરી એક કડે પોતાની પ્રતિભાની ધોપણા કરી: “ હિંદુસ્તાન એક નાટ્ય થવું જોઈએ, હિંદુસ્તાન પ્રજામતાક થવું જોઈએ, હિંદુસ્તાન એક સાધી થવું જોઈએ, અને હિંદુસ્તાન એક લિપિ થવું જોઈએ. તે સાધા તે હિંદી અને તે લિપિ તે નાગરી. ”

સાવરકરના વીગતની હવે તો અવધિ થઈ. રહેવાને માટે મકાન અને ખાવાને માટે હોટેલ પણ તેમને માટે બંધ થઈ. જામ્મે ત્રણ ત્રણ દિવસના કડાકા પડ્યા. મારા લંડન શહેરમાં સવા જેટલી પણ જગ્યા મળી નહિ. છતાં એક હોટેલમાં મહામહેનતે તેમણે એક ઓરડી મેળવી, અને હાથમાં છાત્રું લઈ હિંદુસ્તાનના સમાચાર વાંચે છે તેટલામાં જ હોટેલનો માલિક આવી દ્રહો લાગ્યો: “ Sir, I am sorry. I cannot keep you here. You must quit this room. The Police are after me and I shall lose my job. ” (માફેજ, હું દીવળીર છું. હું આપને અહીં આ રાખી શકું, તેમ નથી. પોલિસ મારી કડે પડી છે અને મારા ગરીબ માણસનો રોટલો જતો રહે એમ છે.) સાવરકરને અડધી રાતે ઉઠાળા ભરવા પડ્યા પણ આવી દશામાં પણ સાવરકરે Sword (તલવાર) નામનું અંગ્રેજી પત્ર કાઢ્યું, અને તેના પહેલા જ અંકમાં લખ્યું કે “ ન્યાં સત્ય હકીકત પ્રસિદ્ધ કરવાનો પ્રતિબંધ હોય છે ત્યાં યુમ મંસ્થાઓ અનિવાર્ય થઈ પડે છે અને તે ન્યાય છે. ”*

* It is a mockery to talk of constitutional agitation where there is no constitution at all. But it is worse than a mockery—even a crime

થોડા જ દિવસમાં આ પત્રની ગંધી વ્યવસ્થા સાવરકરે પોતાના મિત્ર વીરેન્દ્રનાથ ચત્રોપાધ્યાયને સોંપી, અને પોતે દમથી પીડાતા હોવાથી વેદસના આરામ સુવન (Sanitarium)માં રહેવા ગયા. ત્યાં ડૉક્ટરે તેમને વાંચવાની મના કરી. એક દિવસે સેનિટોરિયમમાં જ રહેતા એક અંગ્રેજી પત્રકારે તેમની આગળ વર્તમાનપત્રમાં પ્રસિદ્ધ થયેલો તાર વાંચ્યો કે અપીલમાં ગણેશ દામોદર સાવરકરને જન્મદેશનિષ્ઠાની સજા કાયમ થઈ છે અને અનંત કાનૂનેનો નાશિકના કલેક્ટરને કાર કર્યો છે.

બીજા દિવસથી જ અંગ્રેજી પત્રો ઉધારેલોગ લખવા લાગ્યા કે આ ગંધા અમતોય અને અત્યાચારનું જળ સેનિટોરિયમમાં પડેલો સાવરકર છે અને મરકારે તેના પર તુરત જ કામ ચલાવવું જોઈએ. સાવરકરના મિત્રો તરફથી પણ ડાગળા અને તારો આવવા લાગ્યા કે સાવરકરે તુરત જ ઇંગ્લાંડ છોડીને પારિસ જવું.

“ હું મારું કામ છોડીને અને મારા સાથીઓને આવી દશામાં મૂકીને પારિસ જઈ શકું તેમ નથી ” એમ સાવરકરે દરેક મિત્રને લખી જણાવ્યું. છતાં તેમના પારિસમાં અને ઇંગ્લાંડમાં વસતા મિત્રો તરફથી એટલો જોષો આગ્રહ થયો કે તેમને નિષ્પાયે પારિસ જવાનું નક્કી કરવું પડ્યું અને તેમણે ઇંગ્લાંડનો કિનારો છોડી દીધો. x

(અપૂર્ણ)

રામચંદ્ર બળવંત આદ્યસે

to talk of Revolution when there is a constitution that allows the fullest development of a nation. આ પ્રમાણે તેઓ તેમના બંધુ ડૉ. સાવરકરને આંતરમાનથી લખેલા તા. ૪-૮-૧૯૧૮ના પત્રમાં પણ લખે છે. પૃષ્ઠ ૭૨. An Echo from Andamans.

* Jackson Murder—જેકસનનું મૃત.

x શ્રી સદાસિવ સનડેના મરાઠી પુસ્તક ઉપરથી.

મહાકવિ પ્રેમાનંદ કૃત રણયજ્ઞ તથા કવિ વચ્ચા કૃત રણજ્ઞ—મંત્રોધિન કરનાર મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુંદાર, બી. એ. એલ એલ. બી. મૂલ્ય રૂ. ૧-૪-૦. પાકું પૃષ્ઠ ૧-૮-૦.

‘સુદામાચરિત’ જેવો જ અભ્યાસથી મંત્રોધિત કરી પ્રેમાનંદનો આ બીજો પદ્યબંધ પ્રકાશિત કરવા માટે શ્રી મંજુલાલને અભિનંદન ધરે છે. આમાં પણ પુસ્તકને ઉપયોગી કરવા મંત્રોધિક મહેનત કરવામાં ક્યાશ રાખી નથી. સાત પ્રતો ઉપરથી મૂળ પાકે નક્કી કર્યો છે અને પાકાન્ટરો, નીચે ટીપ કરી, આપેલાં છે. પાકાની પસંદગીમાં તેમણે વિવેક અને રસિકતા બતાવી છે અને કોઇ કોઇ જગાએ ટીકામાં પાકાન્ટરોની ચર્ચા પણ કરી છે. પ્રથમ પ્રેમાનંદયુગની સંવતવાર નોંધ આપી પ્રેમાનંદનાં જીવન કવન શિષ્યમંડલ સંબંધી અભ્યાસોપયોગી માહિતી આપી છે અને પછી રામાયણનું રહસ્ય સાહિત્ય અને ઇતિહાસદષ્ટિએ ચર્ચા એ ક્યાનો ગુજરાતી સાહિત્ય જોડેના ખાસ સંબંધ બતાવેલો છે. તે પછી રણયજ્ઞ કાવ્ય સંબંધી ચર્ચા કરેલી છે. મૂળ પાકાની સાથે હાસિયામાં વિપયનું સંચય કરેલું છે તે અમને એટલું ‘બહુ’ આવશ્યક નથી લાગતું. તેમ છતાં ‘કરવું’ હોય તો તે આપતાં પદ્યોએ છાપામણીમાં આવી-પાછી ન કરવી પડે તો વધારે સારું. પાછળની ટીકા ધણી વિસ્તૃત છે. તેમાં પૌરાણિક માહિતી અને સમ્બંધ ગ્રંથો અને બને ત્યાં શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ આપેલી છે. ત્યાં વિદ્વાનોનો મતભેદ હોય ત્યાં મતભેદ બતાવેલો છે અને કેટલીક જગાએ પોતે પણ વ્યુત્પત્તિ આપેલી છે. આમાં મતભેદને અપકાશ હોય એ રવાનાવિક છે અને કેટલાંક સ્થાનો તેઓ પોતે પણ કરી વિચારી જોશે એમ અમે માનીએ છીએ. પાજ (૨-૫) શબ્દ તેઓ પાણિમાંથી વ્યુત્પન્ન કરે છે પણ તે ઘટા સાથે સંબંધ ધરાવે છે અને જૂહર (૧૨-૨૧) ચમચર-

માંથી આવ્યો છે એ સંબંધી વસન્તમાં આવેલી ચર્ચા વિચારી જોવાની. અમે ખાસ ચર્ચના કરીએ છીએ. જુહર (૧૨-૨૧) અષ્ટાદશમાંથી આવી શકે એમ લાગતો નથી અને આપે ‘અભિવન્દન’ જેવો તેનો કોઈ અર્થ આપતા પણ નથી. તેની વ્યુત્પત્તિ નિશ્ચિત, કરી શકાય તેમ નથી પણ અષ્ટાદશ કે જુષણ કરતાં જયફાર બોલો વાંધાભરેલો લાગે છે. પણ આવાં રચેલો ધણું જોખમ છે, અને પદ્યોએ પદ્યોએ તેમનું બહોળું વાંચન અને અધ્યાય શ્રમ રજૂ દેખાય છે. આપણી ભાષાની વ્યુત્પત્તિ સંબંધી ત્યાં ધુરધર વિદ્વાનો પણ હજી મતભેદ અને શંકા દર્શાવે છે ત્યાં શ્રી મંજુલાલનો પ્રયત્ન ધણું જ સ્તુત્ય છે અને એ દિશામાં અનેક પ્રયત્નો કરવા જોઈએ એ એક જ ઈલાજ અમને જણાય છે.

છેવટે શ્રી મંજુલાલે જે મહેનત અને સાહિત્યભક્તિ આ પ્રકાશનમાં બતાવી છે. તે માટે તેમને ‘ધન્યવાદ’ આપીએ છીએ અને આવા બીજા પ્રયત્નો એટલા જ ઉત્સાહથી તેઓ કરે એવી અમે આશા રાખીએ છીએ.

પુસ્તક વિદ્યાર્થીઓના હિંચા અભ્યાસને માટે ઉપ-યોગી છે એ કહેવાની તો લાગે જ. જરૂર છે. કેળવણી સંસ્થાઓએ તેને પાઠ્ય પુસ્તક કરી કતારે ઉત્તેજન આપશે એમ અમે આશા રાખીએ છીએ.

સૌરાષ્ટ્રની રસધાર લાગ ૨ જો—સૌરાષ્ટ્રની ચોથી ભેટ. સંપાદક ગવેરચંદ મેઘાણી. કિંમત રૂ. ૧-૪-૦.

આ પુસ્તકના પહેલા લાગથી સૌરાષ્ટ્રની વીરરસ વારતાઓ એટલી પ્રચલિત થઈ છે કે એને માટે વિશેષ કહેવાની હવે જરૂર નથી. આ બીજામાં પણ પહેલા જેટલાં રસ ચમત્કાર સરલતા બહાદુરી છે, પહેલા જેટલાં જ હિંમ અને અત્યાદે આપણને અપરિચિત થઈ ગયેલા લોકોનું તેમાં વર્ણન છે. આ લાગમાં સૌરાષ્ટ્રી

ભાષા અને સૈદ્ધાંત રાખ્યાં છે એ પણ ધન્ય સારું કૃત્ય છે. ઉપરના કાપથી અપરિચિત શબ્દોની મુશ્કેલી કાઢીને રહેશે નહિ.

આ સંપાદન માટે શ્રી મેઘાણીને ધન્યવાદ થયે છે અને તેમના ત્રીજા ભાગ માટે અમે શ્રદ્ધા બોધ્યે છીએ.

પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાં રથાનિક સ્વરાજ્ય—શ્રી સવાજી સાહિત્યમાળા—પૃષ્ઠ ૧૧ થી (દત્તિદાસગુપ્ત). અનુવાદક: ચંપકલાલ લાલભાઈ મહેતા, બી. એ. એલ. બી. મુંબઈ. પ્રકાશક એમ. સી. કાશી. રાવપુરા કાપડી પોળ વડોદરા. કિંમત રૂ. ૧-૧-૦. પ્રાચીન દત્તિદાસના ગુપ્તસિદ્ધ સંશોધક અને દત્તિદાસકાર શ્રીકૃત રાધાકૃમુદ ગુપ્તજીના આ વિષયના પુસ્તકનું આ ભાષાનું છે. આમાં કર્તાએ સિદ્ધ કરેલું છે કે હિંદના પ્રાચીન દત્તિદાસમાં પણ લોકના હકાપણ અને સહકાર ઉપર આધાર રથાનિક સ્વરાજ્ય હતો. અત્યારે સ્વરાજ સંબંધી પ્રગતિ સર્વ વિચાર કરે છે ત્યારે આપણી અભિલાષા પાછળ રહેશે દત્તિદાસ જેવો બોધ્યે. અને તેને માટે આના જેવું રાષ્ટ્રીય અને તે શાયે સત્યા-નૈવેશ્યની દૃષ્ટિએ લખાયેલું પુસ્તક અતિ ઉપયોગી ગણાય. આવા પુસ્તકોને અનુવાદ કરીને વડોદરા રાજ્યના આ ખાતાના અધિકારીઓએ યુવરાત્રી સાહિત્યની સારી સેવા કરી છે.

રવિબાબુ કૃત જે બાલ-નાટકો—સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય દ્વિતી વર્ષ ૨ ક્રમાંક ૩. અનુવાદક ડ. ન. માલુક. કિંમત રૂ. ૦-૬-૦. બાલ બાળકોને બલવવા માટે કરેલાં રવિબાબુનાં બે નાનાં નાટકોનાં આ અનુવાદ છે. બાળકોને બલવવાને પણ ચોખ્ખું છે.

દયાળુ માતા અને રાદ્દગુણી પુત્રી—સરત સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યાલય તરફથી મંપાદક અને પ્રકાશક: લિટુ અખંડનંદ. અમદાવાદ. અને મુંબાઈ. મુદ્ર ચાર આના. પાકું પૂકું આલ આના. આ બન્ને વાર્તા એક બંગાળી લેખકની કૃતિના અનુવાદો છે. તે ઉપરાંત દેશબક્ત કૃષ્ણરાજ અને સ્વરાજ્યનું મંદ્ય એવી બે વાર્તાઓ છે.

ગાંધીજીનાં વિચારરત્નો—મુદ્ર કરી પ્રસિદ્ધ કરનાર મંદુલાલ બલેચરલાલ પટેલ. ગાંધી. ૦-૧-૦. આ નાના પુસ્તકની ત્રીજી આર્થિક ધર્મ છે એ જ એની ઉપયોગિતા અને લોકપ્રિયતા બતાવવાને જમ છે.

શાહીયો તાવ અને તે તાણુદ કરવાની યોજના—લેખક અને પ્રકાશક: દાદાભાઈ ખંરશેઠજી તલાટી. આરોગ્ય રક્ષણ અધિકારી, વડોદરા રાજ્ય, વડોદરા. કિંમત ૦-૨-૦. અનેક રોગોએ ધર કરી બોલ્યા આપણા દેશમાં આ સૌથી વધારે પ્રચલિત તાવની હકીકત દરેક જાણુવી બોધ્યે.

મેઘદૂત—કર્તા વિહારી. ૦-૪-૦. મેઘદૂતનું આ સમલોહી ભાષાનું છે. મેઘદૂતનું જરાબર સમવાહી સમલોહી તો લગભગ અચક્ષ્ણ ગણાયું છે. જ્યાં આ અનુવાદની બીજી આર્થિક ધર્મ છે તે બનાવે છે કે લોકોને ભાષાનું પ્રસંદ પડયું છે.

સાચો ધર્મ—યુનીટાલ સિવલાલ ગાંધી. સ્વર્ગસ્થ નેનાચાર્જ ત્રી વિજયધર્મસૂત્ર વિષે આમાં હકીકત છે. જ્ઞાનપંથની અને તેનું ઉદ્દાપન—લેખક અને પ્રકાશક: માવજી દામજી શાહ. જેન ધર્મોએને ઉદ્દેશને લખાયેલો નિબંધ.

જૈતનીતિપ્રવેશ—લેખક અને પ્રકાશક: માવજી દામજી શાહ. કિંમત ૦-૪-૦.

વૈષ્ણવ બાલ શિક્ષા (બીએ. ભાગ)—લેખક દીનદિકર પ્રકાશક વસંતરામ શાસ્ત્રી. બે આના.

કોલેરા (કોગાળીયું)—લેખક અને પ્રકાશક દા.ખ. તલાટી. માનદ મંત્રી વડોદરા. કિંમત ૦-૧-૦. રાષ્ટ્રીય ગીતો—વિહારી. ૦-૦-૩. આર્થિક ૨ જ. ધાર્મિક લગભગ—સ્વનાર દીનદિકર પ્રકાશક વસંતરામ શાસ્ત્રી. અમદાવાદ. કિ. ૦-૨-૦.

Yoga Mimansa—Edited by Srimat Kunalayananda (J. G. Gune). Kaivalyadharm. Post Lonavala (Bombay, India). Annual subscription, post free Indian, Rs. 7; Foreign S. 12. Single copy Rs. 2. યોગના અનુભવનો શાસ્ત્રીય વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરી તેનાં પરિણામો બહાર પાડવા માટે આ વૈમાસિક કાર્યનું છે. અંદર યોગનાં આસનોનાં ફોટોગ્રાફો છે અને સરીર અંદરની રચિત બતાવવા માટે એકસ ફિરલોપી પાંચેલા ફોટોગ્રાફો પણ છે. આ વિષયમાં રસ લેનારા માટે આ ઉત્તમ તક છે.

Progress—Editor A. R. Bhimani. Annual subscription India & Burma Rs. 8. Great Britain 16 shillings. America 5 Dollars. રચનાથી નીચેનું માસિક છે.

સહી હિતેચ્છુ—તંત્રી પુરોચતમ વિશ્વાચ માવજી.
૨, રેમ્પાઈટ રો, ૮/૦ હારકા સીમેન્ટ કં. લી., કેટ,
યુનઈ નં. ૧. વાર્ષિક લવાજમ હિંદ માટે રૂપીઆ
અઢી. હિંદ બહાર રૂપીઆ ત્રણ. લાડીઆ કોમનું માસિક.

વ્યાસોદય—તંત્રી અને પ્રકાશક દેવાસંકર લવાની-
સંકર ભેતિપી.કે. હાપરા શેરી, મુરત. વાર્ષિક લવાજમ
સ્થાનિક રૂ. ૧૧, બહાર રૂ. ૧૧૦. કોમી માસિક.

માલવ મયૂર—સંપાદક શ્રી હરિભાઈ સિદ્ધનાથ
ઉપાધ્યાય. પ્રકાશક જીતમલ હુશિયા, ગંધાલક હિન્દી
સાહિત્ય મંદિર, કાશી. વાર્ષિક મૂલ્ય રૂ. ૩૫. એક પ્રતિના
૭ આના. રોજસ્થાનમાં આપકાર પામેલું આ મારિક
પ્રતિદાસ શિક્ષા ધર્મ નીતિ બાપાર સાહિત્ય વિજ્ઞાન
વગેરે વિષયોની ચર્ચા કરે છે.

ઉપનિષદોની વાતો—કમળનાર પાંદુરંગ વિટ્તલ
વળામે. પ્રકાશક ગુજરાત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ.
કિંમત રૂ. ૦-૬-૦. આ નાની પણ અગત્યની ચોપડી
બહાર પાડવા માટે અમે તેના લખનાર અને પ્રકાશક
અનેને અભિનંદન આપીએ છીએ. આપણે ત્યાં
બાળકોને ધાર્મિક શિક્ષણ આપવું નેપછી પછી ગત-
વર્ષીય સંપ્રદાયોથી પર એવું શિક્ષણોચ્ચ સાહિત્ય નહિ
જેવું જ છે. આવા પ્રકાશનો તે જોટ પૂરી પાડે છે.
પ્રેક્ષકોમાં જેમ બાળબલ જેવા અન્યો દરેક બાળકને
નાનપણથી જ ભણાવવામાં આવે છે તેમ આવી નાની
વારતાઓ બાળકોને નાનપણથી જ પરિચિત કરવી
નેપછી. અસંખ્ય આપણો ધર્મ જ્ઞાનપ્રધાન છે એટલે
આવી વારતાઓમાંથી તત્વજ્ઞાનને જૂઠું કરી શકાતું
નથી. પણ શિક્ષકો ને આનું શિક્ષણ જ આપે તો
જોતે દહાડે બાલસુલલ ધર્મસાહિત્ય આગાંથી ઉત્પન્ન
મૂઠ શકે. તંત્રી ઉપનિષદોની વાતો હોવાથી દરેક
સંપ્રદાય આનો ઉપયોગ કરી શકે તેમ છે. અમે આજ
રાખીએ છીએ કે શાળાઓ અને માળાપો આને ઉત્તેજન
આપશે.

ઈશ્વાસ્વોપનિષદ માર્વાડી ચિવેચન—શ્રીમદ્
જુહિસાગર સરીશ્વરજી અન્ધમાલા અન્ધાંક નં ૬૫. હપાવી
પ્રસિદ્ધ કરનાર શ્રી અધ્યાત્મજ્ઞાનપ્રસારક મંડલ. હા.
વકીલ શાહ મોહનલાલભાઈ હિમચંદ. મુ. પાદરા
કિં. રૂ. ૧-૦-૦ અદૃત દર્શન વગેરે જે દર્શનો
વેદો અને ઉપનિષદોનું આશ્રયન લે છે તે પણ
અનાદિશક્તી પ્રવર્તિત જિન દર્શનના અંગો નથી છે.

એવી દૃષ્ટિથી આમાં ઉપરોક્ત ઉપનિષદ ઉપર ભાષ્ય
લખાયેલું છે. આ દૃષ્ટિ શાસ્ત્રીય નહિ પણ ટૂંકી
સાંપ્રદાયિક છે, અને હવે ધર્મગુરુઓ વધારે વિશાલ દૃષ્ટિથી
વિચારશે તો જ પોતાના અને ઇતર ધર્મોની, ખરી
સેવા કરશે એમ અમારું મતલબ છે.

શુદ્ધોપયોગ વિ. ગ્રન્થ ૪—શ્રામજી જુહિસાગર-
સરિ અન્ધમાલા. અન્ધાંક ૬૬-૭૦-૭૧-૭૨. હપાવી
પ્રસિદ્ધ કરનાર શ્રી અધ્યાત્મજ્ઞાનપ્રસારક મંડલ હા.
વકીલ શાહ મોહનલાલ હિમચંદભાઈ. મુ. પાદરા
(ગુજરાત). કિંમત ૦-૧૨-૦. શુદ્ધોપયોગ દ્વાઅન્ધ
ક્રિષ્ણકૃષ્ણોષ ધુષ્ણીતા એ ચાર સંસ્કૃત અન્યોનો
આમાં સંગ્રહ છે.

પ્રાયશ્ચિત્ત—અનુવાદક અંબાલાલ ગોવિંદલાલ દેસાઈ
ખી. એ. પ્રકાશક ગતિલાલ નાનાભાઈ, યુગાન્તર કાર્યાલય
ગોપીપુરા મુરત. બેલિયમના નાટકકાર કવિ મોરિસ મેટર-
સિક દૂત “ગ્રીટર બીટીસ”નાં હિંદી અનુવાદ “પ્રાય-
શ્ચિત્ત”નું આ ભાષાન્તર છે. હિંદી અનુવાદમાં અહીંની
પરિસ્થિતિને અનુકૂળ કરવા ફેરફારો કરેલા છે. અમે
આવા ફેરફારો કરવા કરંતો મૂળનું ભાવવાહી ભાષાન્તર
વધારે પરાંદ કરીએ છીએ. આ ફેરફારોથી અસંક
કૃતિને અન્યાય કે હાનિ ન થવાનો સંભવ ધણે ઓછો
છે. બીજા બાલુ “પ્રામાણિક ભાષાન્તરથી” તે દેશના
સાહિત્યની માહિતી મળે તે લાલ નોનોસનો નથી.

મધ સંદેશ—લેખક કવિ પોપટલાલ શર્મા. કિંમત
૩ આના. લેખક પોતાનાં પત્નીને તેડવા ગયા ને શ્વસુરે
કુદિએને વશ થઈ તેમને ન મોકલ્યાં એ કાથ્થના
ઉદભવનો પ્રસંગ છે. દરેક ખાનગી અનુભવ લોક
સમક્ષ મૂકવા યોગ્ય હોતો નથી અને એ વિવેક ન
સમજવાથી કેવળ ઉપહસનીય થવાય છે, એ તરફ
અમે લેખકનું ખ્યાન ખેંચીએ છીએ.

સતી ચિન્તા—રમણી રત્નભાગા રત્ન ૧ હું. હિંદીને
આધારે લખનાર ચોપડી વિદ્વંસદામ-ઉદેશી. પ્રકાશક
રામલાલ જમ્મો. મૂલ્ય રૂ. ૨. રેશમી પૂઠું. રા.
મૂળ પૌરાણિક આધ્યાત્મિક ઉપરથી કરેલા હિંદી ઉપ-
નાસનું આ ભાષાન્તર છે. મૂળ હિંદી ભાષાની કૃતિમતા
અને આડબેર આમાં પણ આવ્યાં છે અને તે સાથે
મૂળનાં ચિત્રો પણ આવ્યાં છે. એ કહેવાતાં રંધીન
ચિત્રો માત્ર વિચિત્ર રંગો છે. હિંદીમાં આવાં ભાવહીન
ચિત્રોથી પુસ્તકો સચિત્ર કરવાની પ્રથા છે પણ તેનું
આપણે અનુકરણ ન કરીએ તો સાહે.

સ્વીટ્ઝરલેન્ડની સ્વતંત્રતા—લેખક રામચંદ્ર દામોદર શુક્લ. પ્રકાશક મેસર્સ વર્ધમાન એન્ડ સન્સ. માધ્યમી, દામજ્ઞકશન, મુંબઈ નં. ૩. કીમત ૧-૪-૦. સ્વીટ્ઝરલેન્ડ દેશે સ્વતંત્રતા માટે કેવી બહાદુરી કરી અને કેટલો ભોગ આપ્યો તેનો ઇતિહાસ આ પુસ્તકમાં છે. એ ઇતિહાસ જેટલો રસિક છે તેટલો બોધપ્રદ પણ છે. પુસ્તકને છેડે આ અદ્ભુત, પ્રભસતાક, રાત્ર્યનાં વખતોવખત બદલાતાં જતાં રાજકીય બધારણો આપી પુસ્તકને વધારે ઉપયોગી કયું છે.

A History of India (Vol. II)—કર્તા સદ્ગત સાક્ષર શ્રી વામન સોમનારાયણ દલાલ.

કર્તાએ 'ઇ' ભાગમાં હિંદોનો ઇતિહાસ આપવાની શ્રેયશ્ચક્રેલી તેને આ બીજો ભાગ છે. દુર્ભાગ્યે એ ઉદ્યોગી પ્રતિભાશાળી ઇતિહાસસંશોધક જીવાન વયે જ મૃત્યુ પામ્યા અને આ તેમનો બીજો વિભાગ તેમના અવસાન બાદ પ્રો. બ્યોમેશચંદ્ર જ. પાઠકજીએ, કર્તાની દૃઢી જીવનરેખા સાથે બહાર પાડેલો છે. આ ભાગમાં ગૌતમ બુદ્ધના જીવનથી ઇતિહાસ શરૂ થાય છે અને ગુર્જર, પાલ અને ચૌહાણ સુધીના સમયનો તેમાં સમાવેશ થાય છે; એટલે ઇ. સ. ૫. હજારેક સાતમા સૈકાથી ઇ. સ. ના ૧૧ માં સૈકા સુધીનો—અર્થાત્ સુસલમાની અમલ શરૂ થતાં પહેલાં સુધીનો સમસ્ત હિંદુ સમય આમાં આવી જાય છે.

આખું પુસ્તક ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ઘણું ઉપયોગી છે અને ભવિષ્યના ઇતિહાસસંશોધકને પણ ઘણું અગત્યનું છે. આ અંગ્રેજી પુસ્તકને અનુવાદ કે સારત્રયક શુજરાતીમાં થાય તો તેથી આપણા ઇતિહાસ સાહિત્યમાં અગત્યનો વધારો થાય.

દેશી વૈદુ—લેખક અને પ્રકાશક: જેઠાલાલ દેવરાંકર દવે વૈદ્ય. દવે કાર્મસી, અમદાવાદ. મૂલ્ય ૧-૮-૦. શાસ્ત્રીય દેશી દવાઓ અને તેની બનાવટના પ્રયોગોનું આ પુસ્તક છે.

અખિલ ભારતવર્ષીય લાદી સૂચી.—પ્રકાશક નિયામક અ. ભા. ખાદીસમાચાર વિભાગ. આશ્રમ, સાબરમતી. મૂલ્ય ૧ આનો.

ખાખરા વાંચનાલય—આવક ગવર્કતયા દામ-કાજનો હેવલિ. તા. ૬-૫-૧૯૨૧થી તા. ૩૦-૪-૧૯૨૩ સુધીનો.

વિવિધ-વિચારમાલા—વર્ષ ૩ જી, અંક ૧ લે. સદ્ગત જૈનાચાર્ય શ્રી વિજયધર્મ ચરિજીના સ્વર્ગત્રાસની ત્રીજી જન્મતી નિમિત્તે પ્રકટ કરેલો સ્મારક અંક.

શ્રી ભૃગુપુર ઋષિનિવાસ (ભરૂચ) નો પ્રથમ વાર્ષિક રીપોર્ટ, સંવત ૧૯૭૮-૭૯. નો.

“ભવિષ્યોદય પંચાંગ” સંવત ૧૯૮૧ નું. શ્રી ભવિષ્યોદય ન્યોતિષ કાર્યાલય તરફથી પ્રકાશક: રેવાશંકર ભવાનીશંકર ન્યોતિષી, જાપરીઆ શેરી, સુરત. મૂલ્ય ૦-૧-૦.

શુજરાત વર્નાક્યુલર મોસાયટીનો સન ૧૯૨૩ નો રીપોર્ટ.

ધી કાવસજી ધનજીભાઈ ગજદર ત્રીડીંગ ફ્રમ એન્ડ લાયબ્રેરી(ગણુદેવી)નો ૧૯૧૭-૧૮ થી ૧૯૨૨-૨૩ સુધીનાં વર્ષોનો રીપોર્ટ.

શ્રી મોતીભાઈ ન. ભમીને આ રીપોર્ટનો પ્રસ્તાવ લખ્યો છે. એમના જ શબ્દોમાં “ ગણુદેવી પુસ્તકાલય આખા (વડોદરા) રાત્ર્યમાં સૌથી પુરાણું પુસ્તકાલય છે, અને આજે પોતાના સાઠ વર્ષનો ઊંચક મહોત્સવ ઉજવવા ભાગ્યશાળી નીવડ્યું છે.” ગણુદેવીની સાઠ વર્ષથી સેવા કરતી આવેલી અને ચારે દિશાએથી પ્રયંસા પામેલી આખા રાત્ર્યની આ આદર્શરૂપ પુરાણી સંસ્થાને મદદ કરવાની સંસ્થાના માનદ મંત્રીઓએ સૌ કોષ્ટને વિનંતિ કરેલી છે, તેનો જાહેર પ્રભ—ખાસ કરીને વડોદરા રાત્ર્યની પ્રજા—સુંદર જવાબ વાળશે એવી આશા છે.

શુજરાતી મિત્રમંડળ સ્કુલ (ખડકપુર, બી. એન. રોડ) નો ૫ મો વાર્ષિક રીપોર્ટ, સન ૧૯૨૩.

ધી હોંઝા યંગ મેન્સ એસોસીએશનનો ૧૯૨૩ ની સાલનો હેવાલ.

મુખોધ (માસિક)—તંત્રી અને પ્રકાશક: જીવજીજી દુલ્લભભાઈ પટેલ, મંઠાડીઆ. પોસ્ટ, નવસારી. લવાજમ રૂ. ૧-૮-૦.

માસિક ખાસ કરીને કોળી કોમની જાગૃતિ અર્થે. લગભગ એક વરસથી ચલાવવામાં આવે છે.

પ્રતાપ—કાનપુરથી પ્રકટ થતા સુપ્રસિદ્ધ હિન્દી માસિક પત્રનો શ્રી ધૃષ્ટાકૃષ્ણભીનો ખાસ અંક.

નવચેતન—ખેડાથી પ્રકટ થતું ચાલુ સાલના ઓગસ્ટ માસમાં શરૂ થયેલું નવું અઢવાડિક પત્ર. તંત્રી;

મીમંસલાદિ છાંદાલાલ દેસાઈ (ઉદ્દેશવાળા). વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩-૦-૦.

જન્મભૂમિ—રેડીઆ બારશથી નદીઆદમાં પ્રકટ થતું નવું પંખવાડિક પત્ર. તંત્રી: ચંદુલાલ નંદલાલ દેસાઈ. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨-૮-૦.

થોડા, વખત ઉપર શરૂ થયેલી 'જન્મભૂમિ' ગ્રંથ-માળા તરફથી આપાર સુધીમાં 'રાષ્ટ્રીય રત્નકણિકા' અને 'રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય વિનોદ', (દરેકની કિં. ૦-૪-૦) એ બે પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે. હવેથી એ યોજનાનું ઉપરના 'જન્મભૂમિ' નામના પાસિક વર્તમાનપત્રમાં રૂપાંતર થયું છે.

મોટારકાર અને વિજ્ઞાપીક બળ—શ્રી સીટી મોટરકાર કંપની (લેમિટેડ નોડ, મુંબાઈ નં. ૪) તરફથી પ્રકટ થતું નવું માસિક પત્ર. તંત્રી: એલ. ત્રાપ સંપત. લવાજમ રૂ. ૧૦-૦-૦.

સૌ. છપકોર બનિતા વિશ્રામ (અમદાવાદ) તો સં. ૧૯૭૮-૮૦ તો હવાલ.

શ્રી વરતેજ અત્યંત શાળાતો સં. ૧૯૮૦ ના પ્રાવણ સુદ ૧૫ સુધીનાં બે વર્ષનો અહેવાલ.

અત્યંત બાળબાળી સેવા અર્થે હસ્તી ધરાવતી જુજ સંસ્થાઓમાંની આ એક છે. શાળા સંતોષકારક

કામ કરી રહી છે એની અત્યંત સેવામંડળના પ્રમુખ, મંત્રી, નિરીક્ષકો તથા અન્ય સદસ્યદરેયાના પરિશિષ્ટમાં ટાંકેલા અભિપ્રાયો ઉપરથી પ્રતિતિ થાય છે. શાળામાંથી આશ્રમ કાઢવાની સંચાલકોની યોજના છે, તેને માટે જાહેર પ્રગ્નને સ્વયંસ્થાપક મંડળે ફરેલી વિનંતિનો ગુજરાતના દાનવીર ગૃહદરેયા ગોવ્ય જવાણ આપશે એમ આશા રાખીએ છીએ.

આપણા તહેવારોની ઉત્પત્તિ—સેવામંડળ, સુરતની પત્રિકા નં. ૭. પ્રકાશક: મંત્રી, સેવામંડળ, સોની ફળીઆ, સુરત: મૂલ્ય ૦-૧-૦.

બે હંતર વર્ષનું મૈદુલુત ડેલેન્ડર—પ્રકાશક: વૈલ લીલા ગાંધી ફાર્મસી, જામનગર. મૂલ્ય ૦-૪-૦.

કન્યા કૌપી છુક—નં. ૧ થી ૬. પ્રકાશક: જુજસેલર સુખલાલ નાથાલાલ શાહ, રીચીસીડ, અમદાવાદ. મૂલ્ય દરેકનો ૦-૧-૬.

કુચલયાનેદાર્થી, ગોળી—પ્રકાશક: શ્રી જુમ્માદાદા વ્યાયામ શાલા, વડોદરા, કિં. ૦-૪-૦

સંચલ્યાયામ અને યોગ્ય પત્રક—ગોળક અને પ્રકાશક: પ્રો. માણિકરાવ. મૂલ્ય (અનુક્રમે) ૦-૧-૬ અને ૦-૨-૦. શ્રી જુમ્માદાદા વ્યાયામ મંદિર, વડોદરા.

નાંધ

આસુતોપ સુકરજી

આપણા દેશમાં મહાન વ્યક્તિઓને જોઈએ તેવું અતુલ્ય કાર્યસેત મળતું નથી તેથી તેમનું જીવન સંકુચિત થઈ જાય છે, તેમની શક્તિઓ ક્ષીણ થાય છે, અને તેમનું મન ક્રમશઃ જાય છે. વગડામાં ઉગેલાં ફુલની કિમત અંકાતી નથી, તેના સૌન્દર્યને કોઈ નિહાળતું નથી, તે સુંઘ્યા વગરનું સુકાઈ જાય છે, તે જ પ્રમાણે આ દેશમાં આપણાં સ્ત્રીપુરુષો ખીલ્યાં ન ખીલ્યાં સુકાઈ જાય છે. મૂળમાં તો એને કોઈ પાણી સીંચતું નથી, તે છતાં કેટલીક વ્યક્તિઓ જે કાંઈ કાર્યપ્રદેશમાં ખીલી શકે છે, ત્યાં પોતાની શક્તિનું માપ બતાવી આપે છે.

સર આસુતોપ સુકરજી વિશે સર માધકલ સેડલર લખે છે કે એ મહાન પુરુષ આજની આખી દુનિયામાં ઉચ્ચ પકિતને ગણાય એવા હતાં. એ વીર પુરુષ હતા. જો એને પ્રસન્ન મળ્યો હોત તો એ મોટા સામ્રાજ્યને એકલે હાથે ચલાવી શકે એવી એની શક્તિ હતી. કેળવણીના વિષયમાં સર માધકલ આખા યુરોપમાં ઉત્તમ અધિકારી ગણાય છે અને ન્યારે કલકત્તા યુનિવર્સિટી-કમિશનનો પ્રમુખ તરીકે હિંદુસ્તાનમાં આવેલા ત્યારે સર આસુતોપનું જોળખાણ થયેલું.

સર આસુતોપ સુકરજીએ કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં ઉચ્ચ કેળવણીનો પ્રચાર કર્યો છે તેવા કોઈ પણ હિંદી વિદ્યાર્થીમાં થયો નથી અને વર્ષો સુધી ચલાવો નથી.

પોતાની યુનિવર્સિટીની સ્વતંત્રતા માટે સરકારી ઑફિસરો સાથે બહુ સખત ટક્કરો થયેલી, તેમાં તે હમેશા ફેલેક પામ્યા હતા. કલકત્તા હાઈકોર્ટના ન્યાયાધીશ તરીકે એમની પુષ્ટિ પામી હતી. કેળવણીના વિષયમાં આખા હિંદુસ્તાનમાંથી એમની સલાહ પુછાતી, તે છતાં આ નરરત્નને હોર્ડ લીટન જેવા સામાન્ય માનુષી ઇસમે વાઇસ ચાન્સેલરના પદ પરથી ખસેડવા હતા. સંકુચિત કેળવણીના અને સંકુચિત મનના ગેરી આમીદવાળા અધિકારીઓને આજના દુષ્ટ જમાનામાં કેટલી ગેદદ સતાં છે તે આ દાખલા ઉપરથી જણાઈ આવે છે.

આજની ઉર્ગતિ પ્રગ્નએ સર આસુતોપના જીવનનો બરાબર અભ્યાસ કરેલા જોઇએ. જે વિષયની ચર્ચા થવાની હોય તે બાબત એમનો અભ્યાસ એટલો સંગીન હોય કે બીજા કોઈને વધારે કહેવાતું રહે જ નહીં. રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી સારાસારાનો વિચાર કરીને કેવી યોજના કરવી તેનો નિર્ણય કરતા, અને પછી તેમના જ્ઞાન તથા દૃઢ સંકલ્પના બળથી પોતે ધારતા તેજ પ્રમાણેના કરાવો પમાર કરાવી શકતા. એમનું ચારિત્ર્યજળ જોતું હતું કે દરથી ટકટક કરનારા લોકો એમની રૂબરૂ થપ થપ જતા. એ ચારિત્ર્યજળનો આધાર એમની સાદાઈ, નિરપેક્ષતા, સત્ય વિગેરે મોટા સદૃશ્યો ઉપર હતો. પોતાનો આખો દિવસ કામમાં ગાળતા. એમનું જીવન એટલું સાદું હતું કે કોઈ પશુ માણસ એમને રહેલાઈથી મળી શકતો. એમને ત્યાં જાણે દરબાર ભરતો. ધોતીઈ અને પહેરણુ શિવાય બીજું કંઈ પહેરતા નહીં. જહેરમલામાં પણ ઘણાજ સાદાપહેર-વેશમાં જતા અને એક અગત્યની સલામાં એમના પહેરવેશને કીધે રોકવામાં આવ્યા એટલે ઘેર આવીને કામ કરવા બેસી ગયા.

કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં હુન્નર ઉદ્યોગની મોટી સાખા માટે સર તારકનાથ પાલીત તથા સર રાજ-ગિહારી ધોષે ૩૪ લાખ રૂપિયા આપ્યા તે એમના આગ્રહ તથા ઉત્સાહને લીધે. એ વિદ્યાપીઠનું ખર્ચ ઉચ્ચ શિક્ષણ (post-graduate) એમણે જ સ્થાપ્યું. તેમાં લાખો રૂપિયાનો ખર્ચ થયો, દરેક વર્ષે પૈસાની ખોટ જવા માંડી તે હિમ્મતથી સહન કરી. મારુલાણાનું ઉંચામાં ઉંચું શિક્ષણ લઈ શકાય એવી વ્યવસ્થા એમણે કરી.

એમનું સ્વદેશાભિમાન ભારે હતું. એમની પોતાની પ્રવૃત્તિ શિક્ષણ તરફ હતી, રાજકીય ચળવળ તરફ નહીં. એમના અવસાનથી આખા હિંદુસ્તાનની યુનિવર્સિટીઓમાં તથા શિક્ષિત વર્ગમાં ભારે ગમગીની થઈ ગઈ. આપણી બીજી યુનિવર્સિટીઓના વાઈસ ચાન્સેલરો એમની સરખામણીમાં સાથે ઉભા રહી શકે એવા કોઈ છે? દરેક યોજનું મહત્વ અને ખર્ચ સ્વરૂપ સરખામણીથી જણાઈ આવે છે.

પેટલાદ સત્યાગ્રહ

આજે પેટલાદમાં વિજયના ડંકા વાગી રહ્યા છે. પેટલાદ તાલુકા ખેડૂત મંડળની માગણી વડોદરા સરકારને સ્વીકારવી પડી છે. આજથી દસેક મહિના ઉપર પેટલાદ તાલુકાના કેટલાક આગેવાન ખેડૂતો તાલુકામાં થયેલા નવા દર (રિવિઝન સેટલમેન્ટ) વિષે સરકારને અરજી કરવા થયેલા, અને રાજ્યના અમાય મિ. સેડન આગળ ખેડૂતોને થતા અન્યાય વિષે હકીકત રજુ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ખાદીના પહેરવેશ તથા રોપીમાં સંજ્ઞા થયેલા પ્રતિનિધિઓને જોઇને તંકા જમીન મહેસુલની બાબતમાં તકરાર કરનાર પ્રજાને દયાની દેવા માટે એ વિરોધી નોકરે અરજીને કચરદાપલી માં ફેંકી દીધી. ત્યાર પછી શ્રી રાવજલાઈ લાઈલાલ પટેલના પ્રયુષ્પદ ત્રીએ નાર મુકામે આખા તાલુકાની સલા મળી. તેમણે સરકારી નોકરોએ કરેલી ભૂલ તથા તેથી પ્રજાને થતો અન્યાય ખુલ્લે ખુલ્લો પ્રગટ કર્યો અને તે બાબત સરકારના લશ ઉપર લાવવા માટે એક સમિતિ (ડેપુટીશન)ની નીમણૂક કરી. તેમાં તાલુકાના આગેવાન ખેડૂતો ઉપરાંત વડોદરા રાજ્યના ત્રણેક નેતાઓને પણ સાથે રાખ્યા. આ સમિતિ વડોદરાના દીવાનને મળી, પ્રજાને થતો અન્યાય, સરકારી નોકરોની આપખુદી વગેરે બાબતો તેમને સંભળાવી. પણ દીવાન તો સ્થાનિક અમલદાર (man on the spot) અને એકંદરે નોકર મંડળની પ્રતિજ્ઞાના રક્ષણને વધારે અગત્ય આપતા હોવાથી તેમણે રિવિઝનની બાબતમાં વિચાર કરવાની ઓએમેયોક્ષી ધસીને ના પાડી. તેમને સમજાવવાના અનેક પ્રયત્નો થયા પણ તે નિષ્ફળ ગયા ત્યારે ધર્મજ મુકામે પરિવદ ભરવામાં આવી અને ત્યાં સરકારની સામે સત્યાગ્રહ કરવાનો ઠરાવ પમાર થયો. પ્રજાની તકરાર એવી હતી કે

(૧) પેટલાદ તાલુકાની જમીન ખોરસદ તાલુકાની પાસે કુલચુંદણીમાં આવી છે તેનો જમીન મહેસુલનો દર બ્રિટિશ કરતાં સગલગ દોડો છે તે છતાં નવા સેટલમેન્ટમાં દર વધારવામાં આવ્યા છે. રિવિઝન રિપોર્ટ કરનાર અમલદારે લગાડ પછીના પાકના મોટા ભાગે, અને રૂંધતની દેખાતી જાડોજલાલી ખાતમાં લીધી છે. છેલ્લાં પંદર વર્ષના ભાવોની સરેરાશ લીધા જાદાએવી ટીકા કરી છે કે લગાડને લીધે ભાવ વધ્યા છે ખરા પણ એક વખત વધેલા ભાવ ઉતરતા નથી, તે અતુમાન ખોડું પડ્યું છે; ભાવ ઉતરી ગયા છે તેથી આ બાબત ફરી વિચાર થવો જોઈએ.

(૨) પ્રજાએ જમીન સુધારવા માટે જે ખર્ચ કર્યો હોય તે ખર્ચ મળે મળવો જોઈએ અને દર નક્કી થયા પછી એક વર્ષ સુધી જાળવણી તથા સુનાવણી થાય તેમાં પ્રજાની હકીકત સાંભળી લાઈને ન્યાય આપવો જોઈએ તેમ થયું નથી.

(૩) ધણા વર્ષોથી સારો વરસાદ પડ્યો નથી તેથી કુવાનાં પાણી સગલગ પમાસ કુટ ઉંડાં ચાલ્યાં ગયાં છે તે છતાં જમીન જોળના કર (subsoil water tax) નો વધારો કરવામાં આવ્યો છે તે ખીલકુલ અન્યાયી છે.

(૪) જમીનની કીંમત વધી છે, પાકની કીંમતમાં વધારો થયો છે તે જ રીતે મજુરીના દર પણ વધ્યા છે અને રહેણી કરણીનો ખર્ચ, ટોરને પાળવાનો ખર્ચ વિગેરે વધ્યાં છે તેનો વિચાર બરાબર થયો નથી.

ઉપર દર્શાવેલાં કારણો વાસ્તવિક છે એમ પેટલાદ તાલુકાની પ્રજા માને છે, તે છતાં એમની માગણી માત્ર એટલી જ હતી કે શ્રીમંત મહારાજાની સરકાર નિષ્ણાત અમલદારોની કમિટી નીમે અને તે કમિટી પ્રજાની સર્વ હકીકત સાંભળીને સરકારને નિવેદન કરે. આ માગણી કરતાં વધારે નાથ અને મોળી માગણી શી રીતે હોઇ શકે? પણ વડોદરાની જડ સરકારને ગળે તે ઉતરી નહીં. બ્રિટિશ રાજ્યમાં અમલદારો તરફ અણવિશ્વાસ હોય છે તે અહીંની પ્રજાએ બતાવ્યો નથી, અમલદાર તથા પ્રજાની મિત્ર કમિટીની માગણી કરી નહોતી, અને જે સમિતિ નીમાય તેનો અભિપ્રાય કણ્ણ કરવાની ઇચ્છા હતી તે છતાં વડોદરાની સરકારે હકીકતી થઈને ઇજ્જતનું પુંછકું પકડી રાખ્યું.

સત્યાગ્રહની શરૂઆત

તા. ૧૩-૪-૨૪ ના દિવસથી સત્યાગ્રહ શરૂ થયો. લુના રિવિઝન પ્રમાણે બધા પૈસા ભરી દેવાની તજવીજ થઇ પણ નવા દર પ્રમાણે એક પાઇ પણ ભરી નહીં એવો કરાવ થયો. જે ગામો સત્યાગ્રહમાં જોડાયાં હતાં ત્યાં સ્વયંસેવકો ચાણું નાંખીને બેઠા. કરાવ પસાર થયો એટલે ૨૪ કલાકમાં સ્વયંસેવકો એળી લાઈને પોતા પોતાને ગામડે પહોંચી ગયા. આ સત્વરતા તથા તાત્કાલિક ખોરસદ તાલુકાના સત્યાગ્રહને આભારી હતો. અહિંસાનું સંપૂર્ણ પાલન થાય એ અત્યંત આવશ્યક હતું. સત્યનું પાલન પણ થતું જ જોઈએ, સંપ તુટવો ન જોઈએ, એ બધી ગાંઠવણ થવા માંડી. રમનાતમક કાર્યમાં (૧) સંપ (૨) સાંચનિયેધ (૩) સ્વદેશી પ્રચાર (૪) દારૂનિયેધ તથા (૫) લવાઈનાં કામો કરવાનું કરાવ્યું હતું. ધણાખરા કાર્યકર્તાઓ શુદ્ધ સ્વદેશી કપડાં વાપરતા હોવાને લીધે ખાદીનો પ્રમાર ઠીક થયો. સાંચ આપનાર તથા લેનાર ઉપર એટલો સખત નજરો હતો કે સાંચીઆ અમલદારો થયરી ગયા. દારૂનિયેધનું કામ ચોડેધણે અંશ પાર પડ્યું અને ફેટલાંક ગામોમાં લવાઈનું કામ પણ પૂર્ણ સફળ થયું અને ફેટલાંક મોટા કેસોના નુકાદા ખાતગી રીતે થયા.

સરકારી અમલદારોએ આ બધાં સુંદર કામને ઉતારી પાડવાનો અથવા તુચ્છકારી કાઢવાનો પ્રયત્ન જીજ્ઞાસ કર્યો. કાર્યવાહકોને દીવાળી આવી છે અને મોજ મળક કરે છે એવી વાતો માલી રહી, પણ સત્યાગ્રહીઓ મુંજે મોટે પોતાનું કામ કરી રહ્યા હતા.

સરકારની સખતાર્ધ

મુંજ વર્ષ દુકાળનું હતું એટલે સરકાર ક્યારે સખતાર્ધ કરશે તે કળી શકાતું નહોતું. સગલગ સાડા પાંચ મહિના સુધી આવી સ્થિતિ ચાલી રહી. એકુતો નવા સેટલમેન્ટનો અસ્વીકાર કરે અને સંરકાર ગમે તે દિવસે જાણીનું કામ શરૂ કરશે એવી ધારતી રહ્યાં કરેલી. આવી સ્થિતિમાં પ્રજાને ફેટલું તુકશાન થાય છે તથા અન્યાય થાય છે તેનો ખ્યાલ સરકાર શા માટે કરે? પોતાની કાર્યધોષો છોડીને ફેટલા બધા સ્વયંસેવકોને લડતના કાર્યમાં જોડાઇ રહેવું પડ્યું! ફેટલાક ભાઈઓ યુગરાતની બદાર પર પ્રાંતમાં ધધેરાજગાર કરતા હતા તેમને સત્યાગ્રહમાં જોડાઇ રહેવું પડ્યું. ફેટલી મહેનત,

ચિંતા, અને યમ ત્યાં પૈસાનો વ્યય થયો ! આવી હાલતમાં સરકારી અમલદારોને શું દુઃખ વેડવાનું હતું ? જેમની મહેનત ઉપરથી એમને પગાર મળે તેમની નિંદા કરવી, કાર્યવાહકો માટે શું બોલવું, અથવા બેરીકરાઈ-થી બંગલાઓમાં રહેવું, રાતામાતા મળેને ગારીઓમાં ફરવું અને ક્યેરીઓમાં કામ કરી આવવું, પછી તેમનું લોહી શા માટે મુકાય ? પ્રજાને કનડગત કરવી એ હજી સુધી હરામખોરીમાં ગણાયું નથી પણ ઇશ્વરકૃપાથી હવે ગણ્યો એવી આશા આપણે રાખીએ. એક અમલદાર તરફથી એવી વાત આવી હતી કે જ્યારે પાક તૈયાર થશે ત્યારે સરકાર તેને જમ કરશે. જો એ કીમતી પાકને માટે સત્યાગ્રહીઓ તોફાન કરશે તો વડોદરાનું લશ્કર મોકલીને વાઢવામાં આવશે. આજના જમાનામાં આવી "જહાંગીરી" અમલમાં મુકાય એવું માનવામાં આવતું નહોતું. પણ સરકારને કમનસીબે પેટલાદના વંદિવટદારે થોડાક બેકુતેને ક્યેરીમાં રાંધીને નેરલુદ્ધી કરી. પેટલાદમાં હોહાકાર થઈ રહ્યો. મુઢનાં રજૂશીમાં કુંઢાયાં. ખોરસક સત્યાગ્રહના જોવા જ દેડોકડીનો સમય આવી પહોંચ્યો. અત્યંત શાંતિ તથા ધીરજથી થોડાઓ સજ્જ થઈ ગયા. વડોદરામાં સમાધાની માટે પ્રયત્નો થયા, અને નિષ્ફળ નીવડયા. પત્રો દ્વારા તથા પત્રિકાઓ દ્વારા સમજાવતી ગેરસમજાવતીઓ ખુબ થઈ. ગરે પાર્શ્વ ઠાળીપરજના મામલા વખતે ઠાળી આવેલા શુભા આ વખતે નરમ હતા પણ દોવાન છદ પંદ. ચઢયા છે એવી હકીકત સંભળાઈ રહી. મુંબઈ તથા બહારનાં છાંખાંઓમાં હોહાકાર થઈ રહ્યો, અને અંતે ખોરસક સત્યાગ્રહના મુખ્ય આવેલાન, તથા ચરેતરના પાટીદારોના કુળવાન નેતા શ્રી ગોપાળદાસભાઈ અમીન સત્યાગ્રહમાં જોડાયા.

સરકારની પુરેપુરી આત્રી થઈ કે મામલો થણે જ ગંભીર થયો છે એટલે તેમણે નમતુ મુક્યું. દીલગીરીની વાત એટલી જ છે કે એમની આંખ વખતસર ઉઘડતી નથી. પ્રજાએ નવી તપાસ માટે જે આગણી કરી હતી તે સ્વીકારવી પડી. કંચરાની ટોપડીમાં નાંખેલી ચરણ તેમના મોં પર ફટકો મારીને ટેબલ ઉપર ગોઠવાઈ ગઈ અને પરિણામમાં વડોદરા સરકાર તથા રાજ્યપત્રની આજ્ઞાના કાંકરા થયા. આવી પાંચમ સુધિ દરેક વખતે જતાં જો કેટલું આશ્ચર્યજનક દેહેવાય ? મુકડી ખાતાના કમિશનર રા. દાતારને

ફેરતપાસ માટે નીમ્યા છે, અને એક મહિના સુધીમાં તપાસ પુરી થશે ત્યાં સુધી સત્યાગ્રહ મુલતવી રહ્યો છે. પ્રજામતની પુરેપુરી ફેરફાર થઈ છે. આ પ્રકરણનો અંત સમાધાનીથી આવે એવું સર્વ દાખ ઇચ્છે છે.

મહાત્માજીના ઉપવાસ

દેશમાં પ્રવર્તી રહેલા હિંદુ મુસલમાનના કુસંપને લીધે મહાત્માજીના આક્રમા સજ્જી રહ્યો હતો અને દિલ્હીના હિંદુ મુસલમાનો વચ્ચે સંપ કરાવવાના તેમના પ્રયત્નો સફળ થયા ન હતા ત્યાં કોહાટના કશ્મીરજનક સમાચાર મળ્યા અને મહાત્માજીની ધીરજનો અંત આવ્યો. કોઈ અદૃશ્ય શક્તિ મનુષ્યના પ્રયત્નોની હાંસી કરતી હોય એમ લાગ્યું અને એથી મહાત્માજીએ ભાદરવા વદ ૪ ને છુપવારે પ્રાયશ્ચિત અને પ્રાર્થના રૂપે ૨૧ દિવસના અનશન ઉપવાસનું વ્રત લીધું અને પોતે લીધેલા પગલાંને નીચે પ્રમાણે ખુલાસો કર્યો :

"દાસમાં દેશમાં બનેલા બનાવો માટે માટે અસહ્ય થઈ પડ્યા છે. આમાં મારે પોતાનું નિરાધારપણું તેથી ચે વધારે અસહ્ય લાગે છે.

મારો ધર્મ મને શીખવે છે કે રાખી ન શકાય એવું દુઃખ આવી પડે અને અસહ્ય મુંઝવણ થાય ત્યારે માણસે ઇશ્વર સાથે અને પ્રાર્થના કરવી. મારા અત્યંત નિકટનાં સર્ગબંધાઓની બાબતમાં મેં આમ જ કર્યું છે.

હવે હું એમ પણ જોઈ છું કે હું મેં તેટલું-કંઈ અને હજુ તો પણ દિનંદુ અને મુસલમાન જે બે ગોત્રોમાં સંપ જેટલો થઈ રાહતો જ નથી. તેથી આજથી હું એકનીસ દિવસના ઉપવાસનું પ્રાયશ્ચિત પ્રારંભ કરું છું. બોકટોબરની આઠમી તારીખ ને છુપવારે દિવસે તે પૂર્ણ થશે. અનશન હરમ્યાન ક્રૂત થાણી અને તેની સાથે મીઠું લેવાની મેં છદ-રાખી છે. આ અનશન પ્રાયશ્ચિતરૂપે પણ છે અને પ્રાર્થનારૂપે પણ છે. એકનું પ્રાયશ્ચિતરૂપ જ હોત તો પ્રભને તે નંદેર કરવાની જરૂર ન હતી. પણ આ વાત નંદેર કરવામાં એક જ પ્રયોગન છે. મારે આ પ્રાયશ્ચિત આજ સુધી એકસપથી કામ કરતા આવેલા હિન્દુમુસલમાનોને આત્મદયા ન કરવાની એક અસહ્યમાક યાચનારૂપ થાય, એવી કું આશા રાખું. ધર્મને અને માણસાંને કાંઈ લગતો એવા આ હજારોનો અંત આણવા માટે અધીર કામના આવેલાઓને, અંતિમે સુધ્ધિ, એક જગ્યાએ મળી મસહત કરવા હું નમ્રપણે વિનવું છું. આને તો એમ જ દેખાય છે કે હજારને આપણે આપણા ધર્મમાંથી કાઢી મૂક્યા છે. તેને ફરીથી આપણા હૃદયના સિંદાસન ઉપર સ્થાપીએ એ જ મારી પ્રાર્થના."

• અહિંસાનું રહસ્ય

આ પછી ઉપવાસના સાતમે દિને મહાત્માજીએ નવજીવનના વાંચનારને પત્ર લખી તેમાં “હિન્દુ મુસલમાન ઐક્યની આવશ્યકતા વિષે કયાંયે સંકોને સ્થાન નથી” અને “તે વિના સ્વરાજ આકાશપૂર્વવત્ છે” એ સ્વયંસિદ્ધ વાત નહોતી કરી અને પોતાના અંતરની શંકાનું નિર્ણય પ્રમાણે નિરસન કર્યું:

“પણ વિશાળ અહિંસા ઝીલવા ઇં તૈયાર છે કે નહિ એ વિષે મને સદાય શંકા રહેલી છે. મેં યોદ્ધાની યોદ્ધાની કહ્યું તો છે જ કે અહિંસા—ક્ષમા—વીર્ય—લક્ષણ છે. મારવાની જેનામાં સંકલિત છે તે જ મરવાનો સંયમ કરે. મારા લખણથી ઇં બીરતાને અહિંસા ગાની લે તો ? તારાંની રક્ત કરવાનો ધર્મ તું જાણે છે તે તો ? તો તો મારી અધીનિતિ જ યાચ. મેં ઘણી વેળા લખ્યું છે—કહ્યું છે કે મંચરતાં મંદિ ધર્મ હોય ન જ શકે. આ જગતમાં તલવારને સ્થાન છે. જ, પણ કાયરતાને નથી જ. કાયરનો રાજ જ સંભવે છે. તેનો તો ક્ષય જ થાય છે. પણ મેં તો એ પ્રતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે તલવાર ચલાવનારનો પણ ક્ષય જ છે. તલવારથી મનુષ્ય કોને બચાવે ને કોને મારે ? આત્મબળ આગળ તલવારબળ વલ્લવત્ છે. અહિંસા આત્માનું બળ છે. તલવાર સરીરનું બળ છે. તલવારનો ઉપયોગ કરી આત્મા સરીરવત્ બને છે. અહિંસાનો ઉપયોગ કરી આત્મા આત્મવત્ બને છે. આ વરદ ન સમજનારે તો તલવાર વાપરેને પણ પોતાને આશ્રય રહેલાંની રક્ષા કરવી ન જોઈએ.

આવે અમેલો અહિંસાધર્મ” હું શરૂ કરે ન બતાવી શકું. એ તો પાળાને જ પળાવાય. તેથી હું એ ધર્મ આપણે પાળી રહી છું. મારાં મંદિરોને તોડનાર મુસલમાનોને પણ હું તલવાર વળી નહિ હલું; તેમની ઉપર હું કોપ નહિ કરું; તેમને પણ હું કેવળ પ્રેમ વડે જ છોડીશ.

મેં લખ્યું છે કે હિન્દુસ્તાનમાં એક જ યુદ્ધ પ્રેમી જન્મે તો પણ તે સ્વધર્મની રક્ષા કરી શકે છે. હું તેવા બનવા ઇચ્છું છું. તને તેવા બનવા મેં હંમેશાં લખ્યું છે.”

મારામાં ધણી પ્રેમ છે એ હું જાણું છું. પણ પ્રેમને સીમા જ ક્યાં છે ? મારો પ્રેમ અસીમ નથી એ પણ હું જાણું છું. હું ક્યાં સરખાની સાથે ગેલ કરી શકું ? અહિંસાની મૂર્તિની સાથે તો સરખ પણ ચંબી નહીં છે એવા મને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે.

ઉપવાસ કરીને હું મને વપાસી રહ્યો છું, વિરોધ પ્રેમ રાજવી રહ્યો છું. હું મારું કંતંવ્ય કરી તારું કંતંવ્ય તને બતાવવા ઇચ્છું છું. ઇં મારી સાથે ઉપવાસ કરે તો તે નિરર્થક. તેને સારું પણ કાળ અધિકારાદિ, જોઈએ જ. તારું કંતંવ્ય

તો જે તણ વરત તારી આગળ જુદી જુદી રીતે, હું મૂકી રહ્યો છું તે સાધવતું છે. તેમાંથી તને બીજું જણું મળી રહેશે એની મારી ખાતરી છે.

મારા ઉપવાસની થોડીયત વિશે શંકા લાવવાને બદલે, તેથી દુઃખી થવાને બદલે, ઇં ઈશ્વર પાસે એમ જ માગ કે મારો ઉપવાસ નિર્વિધિ પાર ઉતરે અને ફરી પાછો હું નવજીવન દ્વારા તારી રોવા કરતો થઈ આવું ને મારા સખેમાં વધારે શક્તિ આવે.”

ઐક્ય પરિપદ

આ પછી દિલ્લીમાં પંડિત મોતીલાલ નહેરૂના પ્રમુખપણા નીચે ઐક્ય પરિપદ મળી અને પરિપદ પહેલી જ કરાવ મહાત્માજીને અપવાસ છોડવાની વિનવણીનો કર્યો. આ કરાવ પંડિત મોતીલાલજીએ કૃપામાં જળને મહાત્માજીને વાંચી સંભળાવ્યો. મહાત્માજીએ પરિપદની મમતા ધ્યાનમાં લઈ પોતાની હસ્તી ભેખમમાં આવે તો ઉપવાસ છોડવાનું પંડિતજીને વચન આપ્યું અને બીજે દિવસે પરિપદને ઉદ્દેશીને પંડિતજીને તેમણે નીચેનો લેખિત સંદેશ પણ મોકલ્યો:

“પ્રેમ અને દયાની લાગણીથી પ્રેરાઈને તમારી આજેવાની નીચે પરિપદે પસાર કરેલા કરાવ તમે મને ગળ રાખે વાંચી સંભળાવ્યો હતો. પરિપદની ઇચ્છાને માન આપવાનું મારાથી બની શકતું હોત તો સંઘર્ષ તેમજ રક્તભેનિ તમારી મારફત સમાને ખાતરી આપવા ઇચ્છું છું. મેં ફરી ફરીને મારા અંતરને તપાસી જોયું છે અને ઉપવાસ છોડવાનું મારાથી નહિ જ બની શકે એમ લાગે છે. મારી ધર્મ અને શ્રીભવે છે કે કેમ કમ્ય આશયને મદિ એક વખત આપી દીધેલું વચન કે આદેશ મત ન જ તોડી શકાય. અને મારું જીવન આજ ૪૦ વર્ષ થયાં છે જ ધીરજીવર આવી રહ્યું છે એ તમે જાણો છો.

ઉપવાસ આદરવાનાં મારણો ધણીં વડાં છે. જ આ વર્ષમાં ન સમજવી શકાય એક રીતે હું મારા દિલની સચ્ચાઈ આ ઉપવાસ દ્વારા પ્રદર્શિત કરું છું, અસહકારની હકત એક પણ અંગે જ પ્રત્યે તિરસ્કાર કે દુરમનાવટની લાગણીમાંથી નહોતી ઉદ્ભવી. એના આદંસાગ્રહ વરવનો હેતુ અંગે મને આપણા પ્રેમથી જ છતવવાને હોતો. પરંતુ તે તો સિદ્ધ ન થયો, એટલું જ નહિ પણ એને પરિણામે ઉપલબ્ધ થયેલી ભારે કિંચાસિએ તો હલકાં આપણા પોતામાં જ અપસ આપસમાં દેખ અને સ્વેર પેદા કર્યાં. આ વરતસ્થિતિના બાનથી જ હું હતાશ થયો અને તેના પ્રાચંચિત રૂપે ન તોડાય એવા કઠોર ઉપવાસ મેં આદર્શ્ય છે.

આમ આ ઉપવાસ મારી અને ઇશ્વરની વચ્ચે અંતરના એકસરની વાત છે. અને એટલા, માટે ઉપવાસ ન છોડવા બદલ મને દાખા કર્યો; એટલું જ નહિ પણ મને ઉત્તેજન.

આપવા અને તે નિર્વિધે સમાપ્ત થાય તે સાથે પ્રાર્થના કરવા પણ તમને વિનંતિ કરું છું.

મેં ઉપવાસ કરવા માટે નહિ પણ દેશની સેવા કરવા માટે વધારે ઉત્તમ અને પવિત્ર થવા સાર આદરેલા છે. એટલે જ, જે પરિસ્થિતિ એટલી આપણે પહેલે (જે કે હું તો તેવી કંઈ પણ કહેશત જોતો નથી) કે આપણે મૃત્યુ અને ખોરાક એ બે વચ્ચે જ પસંદગી કરવાની રહી હોય, તો હું તરફ ઉપવાસ ઊભીશ. પણ હાલ અસહ્ય અને હા. અબહુર રહેમાન એવા મારી અત્યંત લાગણ્યપૂર્વક સંબાળ લઈ રહ્યા છે, તેઓ તમને ખાતરી આપશે કે હું અન્ય તાલે રહી શક્યો છું.

તેથી હું શમાને વિનયપૂર્વક આમ્રદ કરું છું કે મારા પ્રયત્ને જ અગત્યને હ આ કાચ દ્વારા દર્શાવ્યા છે, તે બધા, એકમ સ્થાપના મળેલી પરિપદ સંગીન અને અજા દિલના સાચા કાર્યની સિદ્ધિ અર્થે પ્રેરે."

આ પછી પરિપદનું કાર્ય આગળ ચાલ્યું, ચક્રચાતના જે દિવસો નિરર્થક વાદવિવાદમાં અને અંતરંગ ઉત્ક્રાંત વ્યક્ત કરવામાં જ ગયા અને આ પરિપદનો કાર્ય પણ શુભ અંત આવશે કે નહિ તેની હાલ રહેલાઓના દિલમાં શંકા થવા લાગી. તેવામાં મૌનાના અણતરલામ આગ્રહ બારે દેવે ઉભા થયા અને તેમણે પોતાના હૃદયનો એકરાર કરી ચર્ચાનું વહેણ બદલી નાંખ્યું. આથી એક પછી એક આગેવાનો એકબીજાને હોય કાટવાને બદલે પોતાના અંતરનો મેલ સાફ કરવા લાગી ગયા અને કોમી અણુઅણુમાં બળતો પ્રભાવ ધર્મ વિરૂદ્ધ છે એ તત્વનો સંપૂર્ણ તાથી અને સંવાત્સરે સ્વીકાર થયો. આ પછી બીજા હારો પસાર કરવાનું કામ અતિશય રહેલું થઈ પડ્યું અને જુદી જુદી કોમો વચ્ચેની તકરારો પતાવવા માટે મહાત્મા ગાંધીજી, હડીમજી, લાલા લજપતરાય વગેરેનું સમાધાન મંડળ નીમણું તથા ગોવધ અને મસ્જીદો આગળ વાગ્ન વગાડવાની બાબતમાં પણ 'આપણે'ના સિદ્ધાંતથી હારવો-થવા. આ બધા હારવો અગત્યના હોવાથી તે અસરકારક નીચે આપ્યા છે.

એકમ પરિપદના હારવો:

૧. આ પરિપદ હિંદુસ્તાનની ધણી જગ્યાએ હિંદુસુસક્ષમાનો વચ્ચે આસતી અનન્ય અને મારામારી જેને પરિણામે બંને જન ગદ્ય છે, માલની ખરાબી અને હાંડ થઈ છે, અને માલ બાળકમાં આવ્યો છે, તથા મંદિરો બંધ થયાં છે તેને માટે ખેડ દરોડ છે. એ કૃષેને પરિપદ જગદી અને ધર્મની વિરૂદ્ધ માને છે, અને પીડિતોને માટે જીવનની દિલસોટ બતાવે છે.

૨. કોઈ પણ માણસે વેર વાળવા માટે અથવા સજા કરવા માટે કાયદો પોતાના હાથમાં લઈ લેવો એ કાયદાની, ધર્મની વિરૂદ્ધ છે એવો આ પરિપદનો અભિપ્રાય છે, અને એવો મત પ્રગટ કરે છે કે દરેક પ્રકારના અણુઅણુ અને મતભેદનો નિકાલ લવાદ મારફતે અથવા તે અસક્ય થઈ પડે તો અદાલત મારફતે લાવવો.

૩. જૂદી જૂદી કોમો વચ્ચેની વલવાડો પતાવવા માટે અને રથાનિક સમાજોમાં શાંતિ અને સલામતી જાળવવા માટે રથાનિક પંચો નીમવા માટે આ પરિપદ એક 'કોમી પંચાયત' નામનું સમાધાન મંડળ નીમે છે. તે નીચે પ્રમાણે:

ગાંધીજી (પ્રમુખ), હડીમ અનમલમાન, શ્રી નરીમાન (પારસી), શ્રી એમ. કે. દત્ત (ખ્રિસ્તી), ભારતર સુદરસિંગ લાલપુરી (શીખ), લાલા લજપતરાય.

આ મંડળ પોતાના સભ્યોની સંખ્યા ૧૫ સુધી વધારી શકે અને તેમાં રથાનિક માણસોને કામ પૂરતા બેળવવાનો તેને હક રહેશે.

૪. હારવ પહેલાં અને બીજામાં હારવેલા સિદ્ધાંતને અમલમાં મૂકવાને માટે અને બધા ધર્મ, માન્યતા અને આચારો વિષે પૂરી સહિષ્ણુતા જાળવવા તેટલા માટે આ પરિપદનો અભિપ્રાય છે કે:

(ક) દરેક વ્યક્તિને અથવા સમૂહને પોતપોતાની માન્યતા રાખવાનો અને જાહેર કરવાનો પૂરેપૂરો હક રહેશે, અને બીજાની લાગણીને માન આપીને પોત પોતાના અને બીજાના હક્કોની આડે આવ્યા વિના પોતપોતાના આચાર પાળવાનો હક છે. આમ કરવામાં કોઈએ બીજા ધર્મના રથાપેદા, સાધુ ધુરૂષો અને સિદ્ધાંતોની વગોવણી કરવી નહિ.

(ખ) દરેક ધર્મનાં પ્રાર્થનારથાનો પવિત્ર અને અખંડ ગણવાં અને કોઈ પણ જાતની ઉત્તરણી મળે તો પણ અથવા તો તેમાં જ રથાનો બંધ અથવા ખંડિત થાય તો તેનું વેર વાળવા માટે પણ તેમના ઉપર હુમલો ન થાય અથવા તે બંધ અથવા ખંડિત ન થાય. આવા હુમલા અથવા બંધ કરવાની ક્રિયાને પતા અટકાવવાને જનતા પ્રવળ કરવાની અને તેને વખેલી કાલવાની દરેક નાગરિકની ફરજ છે.

(ગ) હિંદુઓએ સુસક્ષમાનોના ચોકુશી (ગોવધ)ના હક્કો અમલ પાડે જાળવેલીથી, કે કોઈ રથાનિક મંડળના

કરાવથી કે ધારાસભાના કરાવથી અથવા અદાલતનો હુકમ મેળવીને અટકાવવાની આશા ન રાખવી, પણ કેવળ એકબીજાની સંમતિથી જ તેમ કરવાની આશા રાખવી, અને પોતાની લાગણી માટે મુસલમાનોને વધારે હિંદુ માન ઉત્પન્ન કરાવવા માટે મુસલમાનોની ભલમનસાધ ઉપર, અને જને કોમોની વચ્ચે ઉત્તમ સંબંધ બંધાવાની ઉપર વિશ્વાસ રાખવો.

ઉપરના ફકરામાં કારણેલા કાંઈ પણ મજબૂરથી, જને કોમો વચ્ચે અગાઉથી સાધ્યા આવતા રિવાજ અથવા કરારને બાંધ આવશે નહિ અથવા તો અગાઉ ન્યાં ગોકુશી ન થતી હોય ત્યાં ગોકુશી કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થશે નહિ. આ છેલ્લી બાબત વિષે કાંઈ હકીકતની તકરાર ઉભી થાય તેના નીચ કરાવમાં કરાવેલી કોમો પંચાયતે નિર્ણય કરવો. ન્યાં ગોકુશી થતી હોય ત્યાં પણ હિંદુઓની ધાર્મિક લાગણી દુખાય તેવી રીતે તે કરવી નહિ.

પરિપદના મુસલમાન સભ્યો પોતાના હમદીને તેમણે જે તેમણે ગોકુશી કરાવવાનો નેટલેડ અને પ્રયત્ન કરવો.

(ધ) મુસલમાનોએ મસ્જદ આગળ વાળું વગાડાના હિંદુઓના હકોના અમલ થતો બળનેરીથી કે શ્યાનિક મંડળના કરાવથી કે ધારાસભાના કરાવથી અથવા અદાલતનો હુકમ મેળવીને અટકાવવાની આશા ન રાખવી, પણ કેવળ એકબીજાની સંમતિથી જ તેમ કરવાની આશા રાખવી અને પોતાની લાગણી માટે હિંદુઓને વધારે હિંદુ માન ઉત્પન્ન કરાવવા માટે હિંદુઓની ભલમનસાધ ઉપર અને જને કોમની વચ્ચે ઉત્તમ સંબંધ બંધાવાની ઉપર વિશ્વાસ રાખવો.

ઉપરના ફકરામાં કારણેલા કાંઈ પણ મજબૂરથી અને કોમો વચ્ચે અગાઉથી સાધ્યા આવતા રિવાજ અથવા કરારને બાંધ આવશે નહિ, અથવા તો અગાઉ ન્યાં વાળું ન વગડતાં હોય ત્યાં વાળું વગડાવવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થશે નહિ. આ છેલ્લી બાબત વિષે કોમો હકીકતની તકરાર ઉભી થાય તેના નીચ કરાવમાં કરાવેલી કોમો પંચાયતે નિર્ણય કરવો.

આ પરિપદના હિંદુ સભ્યો પોતાના ધર્મબુદ્ધિઓને આગ્રહ કરે છે કે તેમણે મસ્જદમાં ચાલી રહેલી સામુદાયિક પ્રાર્થનામાં ખલેજ પહોંચે એવી રીતે મસ્જદો આગળ વાળું વગડવાનું છેડવું.

મુસલમાનોને ધરમાં, કાંઈ પણ મસ્જદમાં કે બીજા કાંઈ કોમની ધાર્મિક ક્રિયાને સારું સુકરર ન કરેલી એવી કાંઈ પણ જાહેર જગ્યામાં બાંધ પોઠાવવાનો અથવા નમાજ પઢવાનો હક છે.

ન્યાં પણ એના વધ અગર માંસવિક્રયની સામે બીજી રીતે વાંધો ન હોય ત્યાં 'અટકા' અથવા 'જમે'ની વધપદ્ધતિને કારણે વાંધો ઉઠાવવામાં નહિ આવે. ન્યાં કાંઈ પણ મોહકામાં કાંઈ ખાસ જાતના માંસના વિક્રય સંબંધી મતભેદ હોય ત્યાં તેનો ફક્તો સ્થાનિક પંચાયત ઉપર મુકવામાં આવશે.

દરેક વ્યક્તિને ગમે તે ધર્મ પાળવાનો અને રવેંચાએ તે બદલવાનો હક છે. આ પ્રમાણે ધર્મ બદલવાના કારણે કાંઈ પણ વ્યક્તિ મૃત્યુને અથવા જે ધર્મ તેણે તબ્બો હોય તેના અનુયાયીઓ તરફથી કાંઈ પણ જાતની હેરાનગતિને પાત્ર નહિ થાય.

કાંઈ પણ વ્યક્તિ અગર સમૂહ બીજાને હલીસથી અથવા વિત્તવચ્છેદી ધર્માતર કરાવવાને અથવા તો કરેલા ધર્માતરમાંથી કાંઈને પાછા આણવાને સુખંતવાર છે પણ તેમ કરવામાં અથવા તેમ થતું અટકાવવામાં તેણે બળનેરી, ફરજ કે કુન્યાવી લાતચો આપવી વિં એવા જ બીજા નિંદા ઉપાયો અપ્યત્યાર ન કરવા સોજ વરસથી એાઈ ઉમરનાં સીપુરોને વટલાવવા નહિ, સિવાય કે તેમના માગ્યા અગર વાલીઓની સાથે હોય. વળી જે કાંઈ સોજ વરસથી એાઈ ઉમરનું બાળક પોતાના માગ્યા કે વાલીથી વિખુદું અને નિરાધાર સ્થિતિમાં કાંઈ વિધર્મીના જોવામાં આવે તો તેણે તાજાંતોજ તેના ધર્મવાળા માણસોને રોપવું. વળી કાંઈ પણ ધર્માતર અગર કરેલા ધર્માતરમાંથી પાછા આણવાની ક્રિયા વિષે સુખપણું રાખવું નહિ.

કાંઈ એક કોમે બીજા કોમના શખ્સને તેની પોતાની જમીન ઉપર નવું ધર્મમંદિર બાંધતો બળનેરીથી અટકાવવો નહિ, પણ આનું નવું ધર્મમંદિર બીજા કાંઈ કોમના હસ્તી ધરાવતા ધર્મમંદિરથી યોગ્ય અંતરે બાંધવું જોઈએ.

આ પરિપદનો એવો અભિપ્રાય છે કે અપ્યત્યારોનો એક વિભાગ—ખાસ કરીને ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો—જુદી જુદી કોમો વચ્ચે હાલ પ્રવર્તી રહેલી અન્યથા વધારવાને માટે જવાબદાર છે. કાગના વાધ કરીને, એક બીજાના ધર્મની નિંદા કરીને અને હરેક સાધનથી દેખ

અને ઝનન દેશવીને તેમજે આ કુર્ચુ છે. આ પરિપદ આવાં લખાણોને વખોડી કાઢે છે અને પ્રગ્તને વિનવે છે કે આવાં અખખારા અને ચોખાનિયનિ આશ્રય આપવાનું તેમજે બંધ કરવું. અને આ પરિપદ મધ્યવર્તી તેમ જ રથાનિક પંચાયતોને આવા લખાણો ઉપર દેખરેખ કરવાની તેમ જ વખતોવખત સત્ય દર્શકોના બહાર પાડવાની સલાહ આપે છે.

આ પરિપદ આગળ એવી દર્શકત આપી છે કે કેટલાંક સ્થળોમાં મરણદે સામે અલગતાં કૃત્યો કરવામાં આવ્યાં છે. આ પરિપદના દિંદુ સભ્યો ને આવાં કૃત્યો બન્યાં હોય તો તેને વખોડી કાઢે છે. વળી આ પરિપદના દિંદુ તેમજ મુસલમાન સભ્યો પોતાના ધર્મ-બંધુઓને વિનવે છે કે તેમજે ખ્રિસ્તી, પારસી, શિખ, બૌદ્ધ, જૈન, યહૂદી ઇત્યાદિ દિંદુસ્તાનની નાની કોમો નેડે તેટલી જ સહિષ્ણુતા વળગવડી નેટલી તેઓ એક બીજા નેડે વળગવવા માગે છે અને કોમી બવહારના બધા પ્રશ્નોમાં ન્યાય અને ઉદારતાના ધારણે વર્તવું.

એક કોમ બીજી પર દબાણ આણવા તેની નેડેડો સામાજિક કે વેપારી વહેવાર બંધ કરવાના પ્રયત્નોને પરિપદ વખોડે છે અને એવાં પગલાં કોમી એકતાનાં માત્રક હોઈ તેવા બહિષ્કાર બંધ કરવા વીનવે છે.

પરિપદ ગાંધીજીના ઉપવાસના ઉક્ષા અડવાડિયામાં તેમની રક્ષા માટે રોજ ધરમપ્રાર્થના કરવા ને તા. ૮ મી ઉજવવા પ્રગ્તને વીનવે છે.

આ કારણે દેશના દિંદુ, મુસલમાન, શિખ, પારસી, ખ્રિસ્તી તમામ કોમના ૩૦૦ આગેવાનોએ એક મળાને ક્યાં છે અને એવી દિંદેમાં વસતી બૂદી બૂદી કોમોની એકતાનો પાળો નખાયા છે. દરેકની ફરજ છે કે આ કારણેનું પોતે પાલત કરે અને બીજા પાસે પણ કારણે આગેવાનો પણ આ કારણેનો અમલ કરાવવા કોસિય કરે, ગામેગામ અને શહેરે શહેર સમાધાન મંડળો રથાપે અને સમાજો ભરી આ કારણેનું મહત્ત્વ જનસમાજને સમજાવે. વર્તમાનપત્રો પણ આ કાર્યમાં સહાયરૂપ બને અને સમગ્ર દેશમાં એકજ પરિપદના સંદેશો પ્રચાર કરે.

આ અને આવી અનેક રીતે દેશમાંથી ઉઠી ગયેલો સંપેના વાસ ફરીથી યથો, મહાભાજીની તપશ્વર્ષી કળજો અને પ્રભુની કન્જાથી આજે દર દેખાતું સ્વાસ્થ્ય અતિ નિષ્ટ દેખાયો. પ્રભુ એ દિન જલદી સમીપ હાલો એ જ પ્રાર્થના.

સ્વ. કવિ બોટાદકર

કાન્ત અને મરત કવિના મૃત્યુ પાછળ ગુજરાતે સારેલાં આંસુ દહીુ તો સુકાયાં નથી, એટલામાં તેના પર ત્રીજી ફટકા પડ્યો છે. કવિ દામોદર મુશાલ-દાસ બોટાદકરે કુંક માંદગી ભોગવી મધા માસમાં પોતાના વતન બોટાદમાં સ્વર્ગવાસ કર્યો છે.

કવિ બોટાદકરની આખી જીંદગી ગરીબાઈ સાથેની સતત લડત હતી. શ્રી તથા સરસ્વતીને સામાન્ય રીતે વેર છે એમ મનાય છે. સ્વ. બોટાદકર પાછળ શોક દર્શાવવા માટે મળેલી સત્તાઓમાં અનેક સ્થળે આ વિષયનો ઉલ્લેખ થયો હતો અને ગુજરાતની ગુણ-હીનતાને લીધે કવિને પડેલી આઘાત મુશ્કેલી માટે બે આંસુ ઢાળવામાં આવ્યાં હતાં. પણ ભૂતિઓ તથા બાળકોના શોખ ન પૂરી સકાય, નાટક સીનેમાં ન જવામ, મિશ્ત્રાન વારતહેવારે પણ ન મળે તે એક વાત છે, અને બાળકો તથા પોતાને માટે થી કૂધ નેવી જોરાક માટે જરૂરી મીઠા, તથા સાદાં સ્વચ્છ કપડાં મેળવવાં પણ મુશ્કેલ પડે એ બીજી વાત છે.

સ્વ. બોટાદકરે લગભગ આખું આપખુશિસક તરિક્કે ગાળ્યું. અડી રૂપીઆથી નોકરી શરૂ કરી અને મૃત્યુ સમયે ત્રેપન વર્ષની વયે તેમનું માસિક વેતન અઢાર રૂપીઆ હતું, તથા શિલીકમાં આખી જીંદગીની બચતમાં રૂપીઆ ૨૫ હતા! ગરીબાઈ માટે દીલગીરી દર્શાવતાં છતાં સરસ્વતીના સેવકો માટે આ રિયતિ જ રહેવાની અને તેની અમુક દૃષ્ટિએ જરૂર પણ છે એમ બોલનારાઓમાંથી કેટલા આ રિયતિમાં છે! જ્યારે નિરુત્તર યથા સાહિત્ય સેવાની અપેક્ષા રાખીએ, તે વયે પણ ગુજરાતના બોટાદકરના કરતાં હજારગણી સારી રિયતિના અનેક વિદ્વાનો દહીુ અયોપિયાર્જનને લગ્નગી રહ્યા છે એ આપણી દશા છે.

૧૯૧૨ માં “કલોસિની” પ્રસિદ્ધ યથા તે પહેલાં કવિએ કેટલાંક પુસ્તકો લખી પ્રસિદ્ધ કર્યાં હતાં પણ તે બહુ જાણીતાં નથી. “કલોસિની” ની પ્રસિદ્ધિ યત્નાં જ ગુજરાતી કવિતાના પરીક્ષકોને સાંભળું કે કાવ્ય-સાહિત્યના આશયમાં એક નવો તેજસ્વી તારક ઉઘ્યો છે. “સોતસ્વિની,” “નિર્ઝરિણી” તથા “રામ-તરિણી” એ કવિનાં ત્યાર પછી પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકો છે. ગુજરાતી પ્રેસારનાં કવિઓ અનેક કવિઓએ આવાં છે પણ આપણા જેવા છે તેવા સંસારમાં પણ ક્યાં ક્યાં સૌન્દર્ય રહેલું છે તે કવિ બોટાદકરે આપણને

વિસ્તારથી દર્શાવ્યું છે. કલાકારનો ઉદ્દેશ સૌન્દર્ય જોવાનો છે, વિદ્યપ્રતા નહિ. આ હકીકતને આપણે માનતા હોઈએ તો બોટાદરને ઉત્તમ પ્રતિના કલાકાર કલા વિના ચાલે તેમ નથી. આપણી કન્યાઓનાં મત, સંયુક્ત કુટુંબના મત, જીવનના લઠાવા, આમજીવનની ખુબીઓ વગેરે અનેક વિષયોનું દિગ્દર્શન તેમનાં કાવ્યો કરાવે છે. યુગરત-વિદ્યાપીઠ તથા ભારત-વર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠ પાઠ્યપુસ્તકો તરીકે સ્વીકારી તેમના ગ્રંથોનું ઉચ્ચકોટિત્વ જાહેર કર્યું છે. “રાસતરંગિણી” ની પહેલી આવૃત્તિ માત્ર ૭ માસમાં ખંપી વધ તે યુગરતી કવિતા સાહિત્યના ઇતિહાસમાં નવાઈ ગણવા જેવો બનાવ છે. કવિએ જીવનના છેવટના ભાગમાં મેળવેલી લોકપ્રિયતાનો તે અચૂક પુરાવા છે.

સાદાઈ અને સેવા અને સ્વતંત્રતા એ કવિના જીવનમત્રા હતા. તેમનો પહેરવેસ, સ્વભાવ, રીતભાત એ સર્વમાં એવી તો સાદાઈદેખાતી કે સામા માણસ સામાન્ય રીતે તેમને ગામડાનો વહેપારી જ જાણે. સિદ્ધિની તેમને ખાસ પરવા ન હતી. સાહિત્યસેવા પ્રતિ તેમણે જે મોટા માતિમાં પોતે જન્મ્યા હતા માતિની સેવા કરવાના અનેક પ્રયત્નો સતત રીતે થતા હતા. કેટલાંક વર્ષો સુધી “મોહમહોદય” નામના ત્રણ તંત્રીત્વ તેમણે કર્યું હતું. “હું ફરમાસ કવિ થી” એવું જ્યારે કાંઈ અચુક પ્રસંગ પર કવિતા ખવાવું કહે ત્યારે કવિ સ્વાભિમાનપૂર્વક કહેતા. આવા સ્વતંત્ર સ્વભાવને લીધે તેમને કેટલીક વખત મુશ્કેલી વેડવી પડેલી પણ તે કાંઈ પણ જાતના ગભરાટ વિના તેમણે સહન કરી હતી.

મિત્રો પર કવિ મરી પડતા. એમના ગરીબ ઘરમાં જોયો અતિથિસત્કાર થતો તેવો અનેક શ્રીમતોના ઘરમાં પણ જાણે જ જોવામાં આવે છે. પોતે હમેશ ગમે તેવી મુશ્કેલી વેડતા હોય પણ અતિથિ આવે એટલે કવિ ખર્ચ કરતાં વિચાર કરે જ નહિ. એ પ્રેમાળ કુટુંબનું આતિથ્ય જોણે એક વાર અનુભવ્યું હશે તે તે જાણે જ જૂલી શકશે. સવા વર્ષનો પુત્ર, બે પુત્રીઓ તથા એક વિધવા એટલું કુટુંબ કવિ પોતાની પાછળ મૂકતા ગયા છે. પ્રભુ તેમને આઘાત ખમવાની શક્તિ આપે તથા સદગતના અમર આત્માને ચિર શાન્તિ આપે!

આનાતોલ ફ્રાંસ*

ચાલુ માસમાં એકલા ફ્રાંસનો કે યુરપનો નહિ પણ સારી દુનિયાનો એક મહાન લેખક તે વિચારક, આનાતોલ ફ્રાંસ મૃત્યુ પામ્યો. તેનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૪૪ માં પારિસમાં થયો હતો, અને તેનું ખરૂં નામ, જાક આનાતોલ થીબો (Jacques Anatole Thibault) હતું. પણ ફ્રાંસના ઘણાખરા પ્રખ્યાત લેખક—વોલ્ટેર, મોલીયેર, વ્યાસાક,—ની જેમ, આનાતોલ ફ્રાંસ પણ પોતાના તખલ્લુસથી જ સારી દુનિયામાં જાણીતો છે. તેના જાણ જીવનમાં જાણવા જેવા બનાવ બહુ જ થોડા હતા અને સૌથી વધારે આગળ પડતા બનાવમાં તેનું મૂલ્ય છે. બાકી સામાન્ય ઊંકરાઓની માફક, સામાન્ય નિશાળે દાખલ થઈ, ખરૂં જાણવાનું, જાણુએ મુશ્કેલી આસામાન્ય ઊંકરાની માફક આનાતોલ ફ્રાંસે વાંચ્યું, પુસ્તક વાંચ્યું, તે પછી તરત જ સાહિત્યની જાંઠીમાં ઝંપલાવ્યું; પણ તે જે મૂલ્ય પહેલાં કેટલેય વરસો થયાં મુશ્કેલી દીધું હતું, છેક ૭૧ વરસની ઉંમરે, આજથી ૪ વરસ ઉપર દિવસતાનના એકાદ અંગ્રેજ દૈનિક પત્રમાં આ લેખકનાં વાંચવામાં આવ્યું હતું કે આનાતોલ ફ્રાંસે પોતાના ઘરની બહુ જ જૂની નોકરી (house keeper) સાથે લગ્ન કર્યું છે! આ શિવાય તેના જીવનમાં અસાધારણ ને જાણવા જેવું ને કાંઈ હોય તો તે તેનાં બે પુસ્તકોથી ફ્રાંસમાં કાંઈક ઉત્સાહ અને ખળભળાટ થયો હતો તે છે. આનાતોલ ફ્રાંસે જોન ઝોફ આર્ડનું એક અનુપમ અને વિદ્વાતપૂર્ણ જીવનચરિત્ર લખ્યું છે. તે પુસ્તકમાં, જોન ઝોફ આર્ડ, જેને ફ્રેંચ લોકો એક ઇશ્વરી અવતાર તરીકે માને છે તે એક સામાન્ય પણ કાંઈ અપૂર્વ, ઇચ્છા-શક્તિવાળો સ્ત્રી હતી, એવું દાખલા દલીલથી બતાવી આપ્યું છે. એને લીધે આખા દેશમાં, અને ખાસ કરીને ધર્મચુસ્તોમાં ભારે ખળભળાટ પેદા થયો હતો. બીજું પુસ્તક, “સીલ્વેલ બોનાર્દનો વાંક” કરીને છે, તે ફ્રાંસ દેશની સાહિત્ય સભાએ સ્વીકાર્યું અને સારથી આનાતોલ ફ્રાંસે તે સાહિત્ય સભામાં સભ્ય તરીકે ગણાવા લાગ્યો. આ બીજું પુસ્તક, કે જે આજથી ૩૩ વરસ ઉપર પ્રસિદ્ધ થયું હતું તે પહેલાં એક કવિતાનું પુસ્તક અને છંદાચ્ચાયાનાના નાના નાના લેખો તેણે લખ્યા હતા. પણ એ ૩૩ વરસમાં માત્ર બે પ્રસંગ બાદ કરીએ તો

આનાતોલ ક્રાંસનું જીવન, ઉપરથી તો બહુ જ સાંન, કાંઈ કશિના જીવન જેવું ગયું હોય એમ જણાય છે. પણ એ બે બનાવો ઉપરથી એવી ખાતરી થાય છે કે આનાતોલ ક્રાંસનો આત્મા કાંઈ અદ્ભુત જ હતો, અને એ આત્મામાં કંઈ કંઈ પ્રકારનાં પૂર આવતાં. એ પૂરના જોશ ને વેગ જોવા ને જાણવા હોય તેને તો તેનાં પુસ્તકો વાંચ્યે જ છૂટકા. અહીં તો પેલા બે બનાવોની જ નોંધ લઈ રાકાય.

બીજો બનાવ ઇ. સ. ૧૯૧૪ ની લયંડર લડાઈ શરૂ થઈ તે વખતનો છે. તે વખતે આનાતોલ ક્રાંસની ઉંમર ૭૦ વરસની હતી, છતાં પારિસની લડાઈ ખાતાની ઓફિસમાં જઈને તે કહે છે કે “મને બંદુક આપો”.

આનાતોલ ક્રાંસે ફેલ્સીફી નવલકથાઓ, ૨ કવિતાનાં પુસ્તકો, ૧ નાટક, અને ૪ ટીકાનાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. આ ઉપરાંત, જ્વેન ઓફ આર્ટનું જીવનચરિત્ર અને બીજું આકાશવાણી પણ ફેલ્સીફી લખ્યું છે. પણ એ નવલકથાઓ જેને કલાસિક નવલકથાઓ કહીએ તેવી નથી. સરસ્વતીચંદ્રના જેવાં એ તો પૂરાણ છે. તેની કવિતામાં ગોવંદનરામની કવિતાની જે રસ કરતાં તત્વ-જ્ઞાન વધારે છે. તેની ટૂંકી વાર્તાઓ પણ મેનપ્રન છે. અને ટીકાની તો પેતિ જ આપ્યા આપે છે તે મુજબ તેની ટીકા આદ્રમાના વિહાર છે. “The good critic is he who describes the adventures of his soul among masterpieces.” અને, ખરૂં કહીએ તો તેમની લગભગ સર્વે કૃતિઓમાં તેમનાં પોતાના આદ્રમાના વિહાર સિવાય બીજું કંઈ જ નથી. એ આદ્રમાના વિહાર અદ્ભુત છે, અનન્ય છે, અને કલાથી યુક્ત પણ છે, કેમ કે તેમાં જોડું વ્યક્તિત્વ રહેલું છે. એ વ્યક્તિત્વ, એ ફ્રેંચ સાહિત્યને મળેલો અપૂર્વ વારસો છે, જે વારસો ફ્રેંચ સાહિત્ય પોતાના ચાર ચાર મહાન વિચારકો દ્વારા જંગમને, જો જંગમ બહેરું ન થયું હોય તો, સંભળાવી રહ્યું છે. એ ચાર વિચારકો તે મેંતિઇન (Montaigne), વોલ્ટર (Voltaire), રેના (Renan) અને આનાતોલ ક્રાંસ. આ ચારે જણુ નારિતક, અને મનુષ્ય જાતે અનેક પ્રપત્નો અને ૨૦૦૦ વરસની સતત મહેનતને અંતે મેળવેલા જ્ઞાન ને અનુભવમાં અશ્વદાવાળા હતા. આરેને મન મનુષ્ય એક ક્રીડાના જેવો, નિર્બળ પણ આલસી

સાથે બાથ બીડતો માટે હાસ્યાર્પદ છે. વોલ્ટરે, જોંદરની વાત લખી છે, આનાતોલ ક્રાંસે પેંચીન પક્ષીઓની વાત લખી છે. બન્ને પુસ્તકોમાં મનુષ્યને નિર્બળ અને દયાવાન, જોંદરના જેવો અને પેંચીન જેવો ચિત્રો છે. ટૂંકામાં મનુષ્યનું જ્ઞાન એ અજ્ઞાન જ છે. બધી રાજ્યપદ્ધતિઓ સરખી તુકશાનકર્તા છે. એકે ધર્મ અંપૂર્ણ સાચો નથી. કાંઈ તત્વજ્ઞાન સુખકારક નથી. નેતિ નેતિ છતાં એ જ આનાતોલ ક્રાંસે, પારિસના રસ્તા ઉપર પહેરો ભરનાર ૨૦ રૂપિયાના એક પોલિસની આપરીતી વિષે એક ટૂંકી વાર્તા લખી છે, જે તેની ટૂંકી વાર્તાઓમાં સર્વોત્તમ ગણાય છે. છતાં એ જ આનાતોલ ક્રાંસ ૭૬ વરસની ઉંમરે પોતાની નિમકહલાલ નોકરડી સાથે લગ્ન કરે છે!

આવા એક જગતવિખ્યાત લેખકથી ગૂંજરાતે અજ્ઞાન રહેવું ન જોઈએ.

બા. મ. ઠા.

રાષ્ટ્રીયત્વ અને ઐક્ય

હિંદુસ્તાનમાં વસતી ભુદી ભુદી કોમો વચ્ચે ઐક્ય સાધવા માટે દિલ્લીમાં મળેલી ઐક્ય પરિષદે, લાંબી મસલતને અંતે ફેલ્સીફી સર્વમાન્ય ડરાવેલો કાફીને સાંતિનું વાતાવરણ રચાવ્યું છે, અને એ સ્તુત્ય કાર્યનાં રૂડાં પરિણામ આવશે એમ આશા રાખીએ. પણ આ ઐક્યનો સવાલ કેવળ ગોરક્ષા કે વાળું વગાડવા બાબતની તકરારોની પતાવટ જેટલો સંકુચિત નથી. અલબત્ત, આ દિશામાં થયેલું કાર્ય ધણું મહત્વનું છે, પણ સાચા ઐક્યની સિદ્ધિ માટે હરકોઈ ધર્મ કે જાતિના લોકોએ હિંદુસ્તાનને એકરાષ્ટ્ર સમજીને દેશ પ્રત્યે સર્વ-સામાન્ય વફાદારી અને રાષ્ટ્રીયત્વની વિશાળ ભાવના કેળવવાની જરૂર છે.

આ વિષયની ચર્ચા કરતાં કલકત્તાના સુપ્રસિદ્ધ ‘ગ્રાન્ડ રીન્યુ’ પત્રના તંત્રીશ્રીએ એ માસિકના ઓક્ટોબરના અંકમાં તટસ્થ દૃષ્ટિએ દર્શાવેલા વિચારો સૌ કોઈએ મનન કરવા યોગ્ય-હોવાથી અત્રે ટૂંકમાં તેનો સાર આપીએ છીએ.

હિંદુ મુસલમાનો વચ્ચે એકદિલી પેદા કરવાના કામચલાઉ પ્રયત્નો બધા કીડ છે; પણ વધારે સચેત ઉપાય તો એ છે કે સૌના દિલમાં હિંદુસ્તાન પ્રત્યે સામાન્ય લક્ષિતભાવ અને વફાદારીની ભાવના ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ. પણ આ હેતુની સિદ્ધિ માટે આપું.

હિંદુસ્તાન જુદી જુદી કોમી ભાવનાઓ છોડી દઈને એકધર્મી બનેલાં સુધી રાહ નેચે પાલવશે નહિ. ધોમે-ધોમે વધારે ને વધારે લોકો સર્વ ધર્મોમાં રહેલા નીતિના સામાન્ય તત્ત્વને પિછાનતા થશે, પણ આખો દેશ એકધર્મી બને એ તો અશક્ય જ લાગે છે. આ પરિસ્થિતિમાં ઉપર જણાવેલું સર્વ ધર્મોનું સામાન્ય તત્ત્વ લોકોના લક્ષમાં લાવવાના સતત પ્રયત્ન કરવા નેહ્યે. રાષ્ટ્રીયત્વની વિશાળ દષ્ટિ કેળવવા માટે સૌ કોમોની સંસ્કૃતિના જ્ઞાનનો સાર્વત્રિક ફેલાવો કરવો જરૂરનો છે. હિંદુઓએ મોટી સંખ્યામાં મુસલમાનોની સંસ્કૃતિથી માહિતગાર થવું અને મુસલમાનોએ ખાસ કરીને પ્રાચીન હિંદી સંસ્કૃતિનો પરિચય મેળવવો નેહ્યે. હાલમાં મુસલમાનો જેટલા સંસ્કૃત અને પાઠીનો અભ્યાસ કરે છે તે કરતાં ઘણા વધારે હિંદુઓ દારૂની કે અરબીનો અભ્યાસ કરે છે. ઘણા લોકો કાંઈ દારૂની કે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ ન કરી શકે તો પણ ભાગ્યતરો દ્વારા જ્ઞાનનો ધણો ફેલાવો થઈ શકે ખરો.

મોટે ભાગે હિંદી મુસલમાનો પહેલાંના વખતમાં ધર્મોત્તર થયેલા મુસલમાનોના વંશજો છે એટલે કે તેઓ હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢી આવેલા અરબ, અફઘાન, ઇરાની કે મોગલોના વંશજો નથી. આમ છતાં પણ ઘણા હિંદી મુસલમાનો હિંદુઓને પોતાના બાપ-દાદાઓએ અગાઉ છતીને શ્રાવ્ય બનાવેલા એવી મનોવૃત્તિ રાખીને ધૃષ્ટાસુક દષ્ટિએ તેમને જુએ છે, અને પરિણામે તેઓ હિંદુ સંસ્કૃતિને પણ તુચ્છ ગણે છે અને તેની તરફ દુર્લક્ષ કરે છે. આનું વલણ રાખવું યોગ્ય નથી. હિંદી ખ્રિસ્તીઓ આપણા ખ્રિસ્તી રાજ્યકર્તાઓના ધર્મપુત્રો છે પણ તેઓ હિંદુના વિવેક કે પ્રાક્ષિય હોવાનો દાવો કરતા નથી, તેમ જ પુરાતન હિંદી સંસ્કૃતિની તેઓ અવગણના પણ કરતા નથી. મુસલમાનો કદાપિ પહેલાંના મુસ્લીમ વિજેતાઓના વંશજો હોય તો પણ આનું વલણ રાખવા માટે એ કંઈ દલીલ ન જ હોઈ શકે. આજે તો તેઓ પણ હિંદુઓની જેમ શ્રાવ્ય જ ગણે છે. ઇંગ્લેંડના કેનીસ કે નોર્મન વિજેતાઓના અત્યારના વંશજો ધીમે ધીમે તેમની સંસ્કૃતિ પ્રત્યે ધૃષ્ટાની દષ્ટિએ નથી જ બેતા.

બંગાળમાં કેટલાય સુશિક્ષિત બંગાળીઓ પણ બંગાળી શબ્દોના પ્રયોગ એકલા હિંદુ બંગવાસીઓના ધર્મમાં કરતા જણાય છે, જાણે કે બંગાળના મુસલમાનો

બંગાળી જ ન હોય ને! આજે અરં બેતાં તો બંગાળમાં મુસલમાનોની જ વધારે વસ્તી છે. મુસલમાનો બીજાં હિંદવાસીઓ કરતાં અરબ કે તુર્કીની સાથે વધારે નિકટનો સંબંધ ધરાવવાનો બલે દાવો કરે તો પણ સુશિક્ષિત બિન-મુસલમાનોએ મુસલમાનોને પોતાના દેશ-ભાઈઓ ગણવા નેહ્યે.

હિંદીઓ અત્યારે પરતંત્ર પ્રજા છે, બધારે તુર્ક, અફઘાન વગેરે મુસલમાનો સ્વતંત્ર છે. અને એથી જ હિંદી મુસલમાનોને માટે, હિંદી બિન-મુસલમાનો ને તેમની સંસ્કૃતિ કરતાં પરદેશના મુસલમાનો ને તેમની સંસ્કૃતિ સાથે પોતે સંબંધ ધરાવતા હોવાની કલ્પના ગર્વનું કારણ હોય. પણ આપણે શિક્ષિત હિંદી ખ્રિસ્તીઓનો દાખલો વિચારીએ. તેઓ પરતંત્ર છે ત્યારે તેમના હિંદ બહારના એંગ્લિકન, રોમન કેથોલિક, લ્યુથરન, અમેરિકન મેથોડિસ્ટ વગેરે પંથના ધર્મપુત્રો સ્વતંત્ર છે. પણ એથી કંઈ તેઓ અંગ્રેજ, ઇટાલિયન, જર્મન કે અમેરિકન વગેરે લોકો સાથે બિન-ખ્રિસ્તી હિંદીઓ કરતાં જાતીય કે સંસ્કૃતિનો વધારે સંબંધ ધરાવવાનો દાવો કરતા નથી, તેમ જ વિશેષ રાજકીય સદાતુષ્ટિ પણ દર્શાવતા નથી.

અંગ્રેજો પણ પ્રોટેસ્ટન્ટ કે રોમન કેથોલિક ગમે તે પંથના હશે તો પણ ઇંગ્લેંડ પ્રત્યેની-તેમની વફાદારીની ભાવના એકસરખી જ છે. ઇંગ્લેંડ કરતાં પોલેન્ડાઈન ઉપર તેમને કંઈ વિશેષ પ્રેમ જણાતો નથી. દરેક દેશના ખ્રિસ્તીઓ પોતપોતાના વતન પ્રત્યે પૂરા ભક્તિ-ભાવથી જ જુએ છે, પોતાનો ધર્મ દેશગળી પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થઈને જ પાળે છે અને પોતાના દેશની સંસ્કૃતિના અમુલ્ય વારસાને ખરા જીવરથી આઢે છે.

આન અને જાનપાનમાં વસ્તા. બૌદ્ધધર્મીઓ પણ જુએ. તેમણે બૌદ્ધ ધર્મ હિંદુસ્તાનમાંથી સ્વીકાર્યો. તેને પણ તેમણે પોતાના દેશની સંસ્કૃતિને અનુકૂળ સ્વરૂપ આપ્યું. ચીનાઓ અને જાપાનીઓ હિંદ પ્રત્યે સદા ભાવ ધરાવે છે ખરા, પણ તેઓનું વલણ હિંદીઓ કરતાં ચીનજાપાનના પોતાના બિન-બૌદ્ધધર્મી દેશ-ભાઈઓ તરફ સ્વાભાવિક રીતે જ વધારે હોય છે. પોતાના દેશની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ ઉપર તેમની ભક્તિ વિશેષ જ રહેવાની. ચીનજાપાનના મુસલમાનો પણ એ જ રીતે વર્તે છે. ઇસ્લામ ધર્મને પાળવા છતાં તેઓ

પોતાના દેશના મુસલમાન ભાઈઓ સાથે પૂરેપૂરાં એખલાસ અને એકદિલીથી વર્તીય કરે છે. અત્યારના ગ્રીક લેકોનો દાખલો પણ નોંધ્યો. તેઓ ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળે છે, ન્યારે ગ્રામીન ગ્રીક લેકો ખ્રિસ્તી નહિ, પણ “ પેગન ” કહેવાતા. તેમ છતાં પણ અત્યારની ગ્રીક પ્રજા પોતાના વડવાઓની સંસ્કૃતિને પોતાના અમૂલ્ય વારસા તરીકે ગણાવે છે. ઇટાલીયનોનું પણ એવું જ વલણ છે.

હવે હિંદના આપણા મુસલમાન ભાઈઓનું વલણ નોંધ્યો. ગ્રામીન હિંદની સંસ્કૃતિને તેઓ પોતાના વારસા તરીકે નથી જ ગણતા. આ સંસ્કૃતિ અમૂલ્ય છે એ પરદેશીઓએ, પોતે હિંદુ ન હોવા છતાં પણ, મુક્ત-કંઠે સ્વીકાર્યું છે. અને ખાસ નોંધવા જેવું તો એ છે કે પહેલાંના મુસલમાન અરબોએ ગ્રામીન હિંદુઓનાં કથા અને વિજ્ઞાનમાંથી જે કંઈ અમૂલ્ય જણાયું તેને પોતાનું કરી લીધું હતું. ખુદ હિંદના કેટલાયે મુસલમાન પાદશાહોએ હિંદના ગ્રામીન સાહિત્ય વિગેરેની કિંમત સમજીને સંસ્કૃત પુસ્તકોના ફારસી અનુવાદો પણ કરાવ્યા હતા. અને હિંદની સંસ્કૃતિમાં મુસલમાનોનો ફાળો પણ

નાનોમુનો નથી. હિંદનાં સંગીત, ચિત્રકળા, શિલ્પ-શાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન વગેરે હિંદુ અને મુસલમાનોનાં સંયુક્ત પ્રયત્નોનું જ ફળ છે.

આ બધા પરદેશના દાખલાઓમાં, ભુદા ભુદા ધર્મના લેકો વચ્ચે આંતરજાતના વ્યવહારની પ્રથાએ પરસ્પર ઐક્ય સાધવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે એ ખરું. પરંતુ હિંદમાં એ પરિસ્થિતિનો અભાવ છતાં પણ ઐક્ય સાધવું જ પડશે. સ્વરાજ મેળવવા અને ટકાવી રાખવા માટે સર્વે કામો વચ્ચે ઐક્ય અનિવાર્ય છે અને તેની સિદ્ધિ માટે હિંદ પ્રત્યે સૌ કોણએ સર્વસામાન્ય રાષ્ટ્રીયતાની વિશાળ ભાવના કેળવવાની જરૂર છે.

સુધારા

૧. શ્રાવણના અંકમાં—‘ વડોદરાનો રાજ્યકારભાર ’ એ લેખમાં ૩૭૫ પાને ‘ તંદુરસ્તીનો ખર્ચ ’ ને બદલે દુરસ્તીનો ખર્ચ વાંચવું.

૨. ભાદરવાના અંકમાં—પુસ્તકપરિચયમાં ૪૭૨ પાને પહેલા કાલમમાં નેપોલીયનના જીવનચરિત્રના લેખકને અંગ્રેજ તરીકે ઓળખાવ્યો છે. તેમાં અંગ્રેજને બદલે અમેરિકન શબ્દ વાંચવો.

ખાસ નોંધ

૧. લંબાજમ ખલાસ થવા બાબતની નોટિસ કેટલાક આહુકોને ગયા અંકની સાથે પોસ્ટ-કાર્ડ બીકીને આપેલી, તે જ પ્રમાણે જેમનું લંબાજમ જે મહિને પૂરું થતું હશે તે અંકમાં તેમને પોસ્ટકાર્ડ બીકવામાં આવશે. આપ્તક વગેરે પરદેશના આહુકોને વી. પી. નોકટલી શકાતાં નથી તેથી તેમને રૂ. ૭-૮-૦ જેટલા શાલીંગના પોસ્ટલ ઓર્ડર મોકલી આપવા વિનંત છે.

૨. ગઇ સાલ યુગધર્મ કાર્યાલય તરફથી ચાલુ શાલ (૧૯૮૦) ની સ્વરાજ ડાયરી પ્રકટ કરવામાં આવેલી, તે ઉપરથી આવતી સાલ (૧૯૮૧)ની ડાયરી માટે કેટલાક ભાઈઓએ પૂછાવ્યું છે. પણ આ વર્ષે અમે નવી સાલની ડાયરી બહાર પાડી નથી.

૩. યુગધર્મ અંકમાંનાં અત્યાર સુધી પાંચ પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે: (૧) મુકુલ, (૨) કાળાપાણીની કથા, (૩) સંપારણ્યમાં મહાત્મા ગાંધીજી, (૪) રથયાત્રા અને (૫) અનંતા. બીજા પુસ્તકો માટે કેટલાક આહુકોએ પૂછાવ્યું છે. નવાં પુસ્તકો પ્રકટ થયે આહુકોને રવાના કરવામાં આવશે, અને તેની અગાઉથી ‘યુગધર્મ’માં ખબર આપવામાં આવશે.

નોંધ: પ્રોફેસર અમદાવાદ ધીકાંશ રોડ પર આવેલી પાનાભાઈની વાડીમાં આવેલા ‘વચંત મુદ્રણાલયમાં’ ચીમનલાલ ઈશરલાલ મહેતાએ છાપ્યું અને ઇન્ડુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક યુગધર્મ કાર્યાલય માટે અમદાવાદ ભદ્રે પાસે આવેલા એ કાર્યાલયના મકાનમાંથી પ્રસિદ્ધ કર્યું.

પ્રો. ગજજરની 'કાર્મસીની' શાસ્ત્રીય દવાઓ

પ્લેગ અને કોલેરા સોલ્યુશનો. અતિ અકરીર.

૦-૧૦-૦

જર્મીસાઈડ (જંતુનાશક અને ઝેરી રોગ અટકાવનાર)

૦-૧૦-૦

'એમ્બુ' મીક્ચર (મેલેરીયા, હાથિયું હેડીઈ વિ. માટે)

૧-૦-૦

ઈન્ફેલ્યુએન્ઝાની દવા: સર્વપ્રસિદ્ધ.

૧-૦-૦

લીવર સોલ્યુશન (રોચ અને જંતુનાશક).

૧-૪-૦

ફીવર ટ્રીપ્સ (અકરીર અને કીનીન કરતાં સરતા).

૧-૦-૦

હુથપાવડર, દરેક ખતના મલમો, કાલનવોટર, લવંડરવોટર, બામ, બાથામૃત, એમ્બોક્શન, હેરકુશ, કીંકરો વિ. પણ મળશે.

વધુ વિગત માટે લખા:

મ. જી. ગજજર, એમ. એ. એફ. સી. એસ.

જેતવાડી મેનરોડ, ગીરગામ, મુ'બઈ નં. ૪

મુદત નમુનો

મંગાવીને જુઓ. મુખપીલાસ પાનમાં ખાવાનો મસાલો ખાઈને જુઓ. દુનિયામાં એ નવી જ મીઠ છે. તેની સીફત એની અજમાયસ લેવાથી જણાશે.

કીમત: રૂબન મોટી રૂબીના રૂ. ૩૫૫; નાની રૂબીના રૂ. ૧૫૫.

પંડીત પ્યારેલાલ મુકલ, હુલાગજ-કાનપુર.

યુગધર્મના આહુકોને

૧. યુગધર્મના પાઠશાળાઓ બીલકુલ શીલીકમાં નથી.

૨. નમુનાનો અંક મંગાવવા ઇચ્છનારે ૧૦ આનાની ટીકીટ ખીડવી. ટીકીટ ન મોકલનારને કંઈ પણ જવાબ આપવામાં આવશે નહિ.

૩. શિરનામું બદલાવવા ઇચ્છનારે દર અમાસ પહેલાં બજાર આપવી. ત્યાર પછી આવતી સૂચનાનો અમલ બીજે મહિને જ થઈ શકશે.

૪. અમને અવલોકન માટે મળતાં પુસ્તકો વગેરેના પરિચય રજૂ ને સમયની અનુકૂળતાએ આપવામાં આવે છે. એટલે કોઈ પુસ્તકનો પરિચય તરત જ ન પ્રકટ થયો હોય તો પછીના અંકો સુધી રાહ જોવી.

૫. તમામ પત્રવ્યવહાર 'વ્યવસ્થાપક' ને શિરનામે કરવો.

યુગધર્મ

પુસ્તક ૫

કારતક, ૧૯૮૧

અંક ૨

૫૫

જ્ઞાતિસુધારાનું દિગ્દર્શન

આજથી દસ વર્ષ ઉપર આપણા કેટલાક સંસાર-
સુધારકો ન્યાતજીધારણનો સમુળનો નાસ કરવાની
સલાહ આપતા હતા. ત્યાં સુધી કોઈ પણ પ્રાણી
કે સંસ્કૃતિમાં જીવ હોય છે ત્યાં સુધી આશ્રપાસના વાતા-
વરણમાં કોઈ ફેરફાર થાય તો તે પ્રમાણે પોતાના
જંધારણમાં જોઈતો ફેરફાર કરવાની શક્તિ તેનામાં
હોય છે. આવી શક્તિ મૂત અથવા જડ પદાર્થમાં હોતી
નથી. જ્ઞાતિની સંસ્થા તથા તેના રીતરિવાજો એટલે
નિયમો, જ્ઞાતિના સંસ્કૃતિ સંધાનિત મોદેજ પોતાના
હોય છે. પણ ત્યારે કોઈ પણ કારણને લીધે ન્યાત-
જંધારણમાંથી સ્વાભાવિક સુધારણાની શક્તિ ગૂમ થાય
છે અગર મંદ પડી જાય છે ત્યારે એ નિયમો તથા
ફેરજાત રીતરિવાજો તુકશાન કરે છે. વગદાર તથા
પેસાદાર લોકોની સાથે ગરીબ લોકોને ધસડાવું પડે છે.
આપણા દેશની રાષ્ટ્રીય અધોગતિના સમયમાં, એટલે
મુસલમાન તથા અંગ્રેજ સરકારના અમલમાં ન્યાતોનો
મુખ્ય ઉદ્દેશ સચવાઈ ન રહ્યો, સ્વાર્થનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી
રહ્યું એટલે ન્યાતજંધારણને લીધે પ્રગતિમાં અડચણો
નડવા લાગી. આવી અડચણોને લીધે પ્રગતિશીલ

વ્યક્તિઓની ખાત્રી થઈ કે ત્યાં સુધી ન્યાતજંધારણ
ટકી રહેશે ત્યાં સુધી હિંદુ પ્રજાની પ્રગતિ મંદ રહેશે.

પણ ન્યાતના જંધારણનો સુધારો કરીને આખી
ન્યાત અથવા સમાજને પ્રગતિને માર્ગે ચલાવી શકાય
એ હકીકત એમના લક્ષમાં આવી નહીં. હજી આપણા
ધણા બાઈઓ માનતા નથી કે ન્યાતજંધારણ સુધરી
શકે. આશરે આડેક વર્ષ ઉપર અમદાવાદમાં જુદી-
જુદી ન્યાતોના પ્રતિનિધિઓનું સંમેલન થયેલું અને
તેમાં 'દેસ ન્યાત અમુક' નહીં, સુધારાઓ, અમલ
કરી રીતે કરે તેની ચર્ચા થયેલી. તે વખતે કેટલાક
ચુસ્ત સુધારકોએ એવી દલીલ જતાવેલી કે ન્યાત જેવી
મૂતપ્રાય સંસ્થાને સજીવન કરવાનો પ્રયાસ વ્યર્થ છે
અને તેને ફરનાવી દેવાને બદલે સજીવન કરવાનો પ્રયત્ન
થશે તો આગળ જતાં વધારે તુકશાન થશે. આ મતના
માણસો હવે ધણા જ થોડા રહ્યા હશે એવું અનુમાન
કરી શકાય. ન્યાતો જીવે છે, તેનાથી અનેક લાભાલાભ
થાય છે માટે તેને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવો એવો
અભિપ્રાય હિંદુસમાજનો મોટો ભાગ માને છે. કેટલીક
ન્યાતોમાં થોડો થોડો સુધારો થવા જ રહ્યો છે. છેલ્લાં

ચાર વર્ષમાં લોકોમાં સુધારો કરવાનું આત્મભળળ આવ્યું છે અને આવતા દશ વર્ષમાં ધણો જ સુધારો થશે એવી આશા બાંધી શકાય. સુધારો કરવાની આકાંક્ષા તો ખુબ ફેલાઈ રહી છે, પણ સુધારાના વિરોધી એટલે પૈસાદાર, કુળવાન ગણાતા અભિમાની લોકો, તથા કેટલાક અવિચારી સંક્રમિત મનના સ્વાર્થી માણસો સાથે આ નવા ન્યાનના આંતરસુધારકો કેટલે દરજ્જે આત્મભળળ ખીલવી શક્યા છે એ હજી જોવાનું રહ્યું છે. કેટલીક ન્યાતોમાં જુદ માણસો બીજા સભ્યોને હસ્યુત કરતા અને સાંભળતા જ નહીં તે સ્થિતિ દર યજી શકી છે. પુરેપુરો વિચાર કર્યા પછી, ખુબ મક્કમપણે તે છતાં સંયમ સાથે સુધારો કરવાનો પ્રયત્ન થશે તે નિષ્ફળ નહીં જાય.

હામમાં જે ન્યાતોમાં પરિવેદો ભરાય છે ત્યાં એક દીકા આપણે હમેશા સાંભળાજો છીએ કે હવે માત્ર કરાવો પસાર કરવાનો સમય નથી, બાપણો કરવાથી લાભ નથી પણ મક્કમપણે કામ કરવાનો વખત છે. આવી દીકામાં કેટલુંક અસત્ય અને ખુબ દંભ છે. ત્યાં સુધી આખી પ્રભાનો મત ફેળવાઈ રહ્યો નથી ત્યાં સુધી બાપણો કરવા જ પડશે. જે બાપણો કહે છે કે બાપણોનો વખત ગયો છે તે લાંબાકાળના બાપણો કર્યો જાય છે. ખરી હકીકત એવી છે કે જે સુધારાઓ આપણે દર્શાવીએ તે આચારમાં સુધી શકાય, તેને માટે સાચો માર્ગ બતાવવો જોઈએ. આ બાળ્યતનો નિર્ણય કરવામાં આપણે ખુબ સંયમ રાખવો પડશે. પછી તે વિચારોનો અમલ કરવા માટે આપણી તૈયારી હોવી જોઈએ, અને જે ન્યાત તરફથી જીવન ચલાવો હોય તો તે સહન કરીને સત્યાગ્રહ કરવા જેટલું આત્મભળળ હોવું જોઈએ.

ગયે વર્ષે પાટણ શહેરમાં ઔદ્યમ ધક્કસમાજનું એમેલન થયેલું તેમાં લગ્ન મંચથી અનિષ્ટ ચિંતાઓનાં મૂળ શોધી તેમને દૂર કરવાના ધક્કાને સમજાવવા માટે એક સમિતિ નીમણ હતી. તે સમિતિએ પોતાના જાતલાઈઓના વિચાર જાણવા માટે એક પ્રશ્નાવલી મોકલી હતી. આવેલા ઉત્તરો બહુ વિચારપૂર્વક તથાસીને સમિતિએ “ જાતિની લગ્નવ્યવહાર વિશેની સંસ્કૃત દુઃખદ સ્થિતિનાં કારણો તથા તેના સુધારણાના ધક્કાને ” વિશે નિવેદન કર્યું છે. આ નિવેદન દરેક હિંદુએ ધ્યાનપૂર્વક અભ્યાસ કરવા જેવું છે.

વડોદરાની સરકારે પણ જુદીજુદી જાતિઓની સાંસારિક બાળતો મંચથી માહિતી મેળવવાને અર્થે તથા તેમાંની કંઈ કંઈ બાળતોમાં સુધારા કરવાની આવશ્યકતા લોકોને લાગે છે અને તેવા સુધારામાં નડતી અડચણો શી રીતે દૂર કરવી તે વિશે અભિપ્રાય મંચાવીને એકત્ર કરાવ્યા હતા. પ્રશ્નાવલીમાં ૪૧૦ સવાલ પુછાયા, અને જે જવાબ આવ્યા તેનું એકીકરણ કરીને ત્રણ જુદાં જુદાં પુસ્તકો છપાવ્યાં છે. વડોદરા રાજ્યની પ્રજા શિવાયના ગુજરાતી ભાઈઓએ આ હકીકત ઉપયોગમાં લેવા જેવી છે. એક પુસ્તક ખાટીદાર જાતિ વિશે છે, બીજું વાણીયા જાતિનું છે અને ત્રીજું ગુજરાતી બ્રાહ્મણ (અનાવિલ) ને લગતું છે. આ સાહિત્ય ઉપરાંત હાલમાં ચરોતરના લેઉઆ ખાટીદારોમાં જે સંસારસુધારાની ચળવળ ચાલી રહી છે તે છપાએલી પત્રિકાઓ ઉપરથી વિદીત થાય છે.

જે બાળનો વિષે હકીકત એકી કરી છે તેનો ખ્યાલ આપવા માટે તેના મુખ્ય પ્રશ્નો ટાંકું છું:

૧. જાતિનું બંધાણ, તેના વિભાગ, તક, ખરચામના વિભાગો સાથે શેરી તથા જુદીવ્યવહાર, બેઠકા અને જાબા, દયાવિશાનો ભેદ.

૨. જનોઈ.

૩. કુળ; તેને શીધે અડચણો, મુખદુઃખ.

૪. જાતિ અવસર ઉપર થતા ખર્ચ, વરોડી, મોતર જમાડવી, લગ્ન વરપોડા, સોપારી નાળાએર પહેરવા બાળત, લ્હાણું કરવા, લગ્ન ઉલેતર, પહેરામણી, પંદુ, જન, દાખીના તથા કપડાં.

૫. જાતિકોળન, ખર્ચ, સ્વચ્છતા.

૬. કન્યાની અછત, કન્યાવિક્રમ, સાડાં તેખરાં, કન્યા લખી આપવી, સંગોત લગ્ન, કલેડાં, અનેક સીઓ કરવી.

૭. સીમંત સંબંધી કોળન, મામેરું.

૮. વિધવા વપન, આમણણ, છવન.

૯. સ્ત્રીજીવનશૈલી, પ્રતિષ્ઠા અને સ્થિતિ, પડદા તથા લાળનો વિચાર.

૧૦. મરણ, રહસ્ય કુટુંબ, શોક પ્રાણવો, જાતકાળનો વિધિ, સ્મરણ પહેંચાણું, બાળજાની રીત, જીસણું, જાતિકોળન વિષેર ખર્ચ, મુઠ આપવાનો વિચાર, દહનક્રિયા, સરામસ, દસા જમાડવી, મારીઆ છમારી વિષેર, દસા, સગ્ગા પુરવી.

૧૧. ચાંલ્લા, દક્ષિણ, લાગા વિષેરેનો ખર્ચ, દાન, ખર્ચ, સુખ જેવા, જીવ જેવડાવવા, બાદા આખરી, ભૂવા વિષેર, મોમરોખ, ફાણાં.

ન્યાતના અનેક પેટા વિભાગો યથા ગયા છે. દાખલા તરીકે વાણીઆ કામમાં નાગર, મેવાડા, પોરવાળ, લાક, આરોળા, મોઢ, કળોળ, વિગેરે ૧૬ વિભાગો છે, અને દરેકમાં અથવા ધણાખરામાં દસા ને વિશતો પેટા વિભાગ યથા ગયા છે. મોટી ન્યાતોમાં એકએ તેટલું સહકાર્ય યથા થકે નહીં. રહેણીકરણી, ભાષા વિગેરેનો ફેર થાય વિગેરે કારણોને લીધે વિભાગો પડી ગયા છે; પણ આજે તો એ વિભાગો એટલા નાના અને અંકુશિત થયા છે કે કેટલાકમાં ધોમ વર અથવા કન્યા મળી શકતી નથી અને તેથી ધણા લોકોને લગ્ન વિનાનું જીવન ગાળવું પડે છે. લક્ષ્મી મુસ્લીમોને લીધે કેટલીક પેટા ન્યાતો નાશ પામે, છે.

ઉપર ગણાવેલા પેટાવિભાગો ઉપરાંત અનેક ગ્રંથાઓ, ધોળો, અને તડો પણ પડ્યા છે. આ ધોળોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ વંશરક્ષિ તથા સહકાર્યનો છે તે નિષ્ફળ બને છે.

ઔદ્યોગ્ય સાતિના નિવેદનમાં ધોળો પડી જવાનાં કારણ તથાસ્વાં છે, તે નીચે પ્રમાણે છે:

૧. બવહારના સાધનની મુશ્કેલી, એટલે પ્રદેશ પ્રમાણે.
૨. કુળાભિમાન:

(ક) મૂળ સ્થાનની ભચ્ચતા; નાગરોમાં વડનગરા ઔથી ભચ્ચ મળાય છે.

(ખ) રાહેલી અને પ્રાગ્ય-જીવનનો ભેદ.

(ગ) આચારવિચારનો ભેદ.

આ સાથે તેઓ, કન્યાવિક્રય, વિધવાવિવાહ, નાતરાં વિગેરે હોય તે નીચાં ગણાય.

૩ કુળાભિમાનનો પ્રત્યાધાત; જે પ્રદેશમાંથી ઠાકરીઓ ભચ્ચ ગણતા વિભાગમાં ચાલી જતી હોય તેમને સ્વમમ તથા સ્વરક્ષણ મટિ યોગ બાંધવા પડે છે.

૪. કુલંચ.

ધોળના લાલ દેખીતા છે:

(૧) કન્યાઓની છૂટ રહે અને વંશરક્ષિ થાય.

(૨) પરિચયને લીધે પારસ્પર મદદ મળે.

(૩) ખચ જોડા થાય, સમાજને સુધારી શકાય.

ધોળના ગેરલાલ:

(૧) દષ્ટિ બહુ સ્વાર્થી અને સંકેચિત થાય છે.

(૨) વરકન્યા માટે પસંદગીનું યોગ નાઈ રહે છે એટલે લાકેટ માફક વળગારહું પડે છે.

(૩) વરની અજીત હોય તો લક્ષ્મી ઉલાવળ કરવી પડે (બાળકમ).

(૪) સારા વરને અભાવે કન્યાનું શિક્ષણ વહેંચું અંદાજી રહેવું પડે છે.

(૫) વરકન્યાની અજીત પ્રમાણે વર કે કન્યાવિક્રય થાય છે, કલેડાં, વિગેરે અનેક બદલિવાને કૃતી બને છે.

ધોળના બંધારણમાં ફેરફાર કરીને તથા તેમાં આંતર-સુધારણા દાખલ કરવાથી સ્થિતિ કેટલેક અંશે સુધરી શકે. ધોળોનાં જોડાણથી પણ ફાયદો થાય. ઉચ્ચ નીચ કુળનો કૃત્રિમ ભેદ ધીમે ધીમે નાશ પામતો બને છે. ખરા ધલાજ તો એક જ છે, ત્યારે દરેક વ્યક્તિમાં સ્વમાન, આત્મશ્રદ્ધા તથા આત્મસંયમ ખીલશે ત્યારે આપણા સમાજની મુડદાલ સંસ્થાઓમાં નવું જીવન આવશે અને સુધારા યથા જશે. સાચી કળતણી એ સર્વોત્તમ માર્ગ છે.

બાળકમ

ઠાકરી સ્વસ્વચ્છ થાય ત્યાર પહેલાં તેનાં લગ્ન થવાં જ એકએ એવી માન્યતા મધ્યકાલિન યુગથી જડ થાલીને બેઠી છે. દેશના વાતાવરણને લીધે જ અને તેને અનુકૂળ આ રિવાજ સ્વીકાર્યો હશે. ઉપર દર્શાવેલાં નિવેદનમાંથી મોટી ટીકા ઉમેરે છું: “કન્યાના ગ્રંથકમાં આ હલ દરાવેલી હોવાથી તેના માથાપ લગ્ન કરવાની ભારે ઉતાવળમાં પડે છે. કન્યાનો બાપ લગ્ન લે એટલે વર પક્ષથી ના પડાય જ નહીં. આમ બાળકમ અને કલેડાં થાય છે, અને કન્યાના બળતર ઉપર જીરી મુકાય છે.....સ્મૃતિના ધર્મો સનાતન હોતા નથી પણ સ્થળ અને કાળપરતે બદલાય છે. સ્મૃતિમાં તો અમુક સમયે માંસલક્ષણું પ્રતિપાદન કરેલું છે છતાં આપણે તે તથા એવાં બીજાં અનેક વચનોને સ્વીકારતા નથી. ધર્મચર્ચાપાત્ર, પડનપાડન આદિ વર્ણાશ્રમના મુખ્ય ધર્મો જે આપણે માન્ય કરીએ છીએ તે બાળકમાં આપણે જરાય આગ્રહ કરતા નથી. તે ધર્મોની અવગણના ધર્મલંગ કે સાત્ત્વનાદર જેવું આપણને લાગતું નથી.....જેમ ઠાકરો મળે તો દોરા પુટવાની સાથે બાપડો બનતો નથી તેમ મત્રગ્રાપ્તિની સાથે જ કન્યા સ્ત્રી થઈ જતી નથી. માત્ર ગર્ભાશયના વિકાસની શરૂઆત થાય છે, અને ત્રણ વર્ષો તેનો વિકાસ સંપૂર્ણ થઈ રહે છે, અને ત્યારે જ એટલે લગ્નમગ ૧૭ વર્ષની વયે તે ગર્ભધારણ યોગ્ય બને છે, આ યોગ્યતા પહેલાં ચચેલા સંસર્ગથી જ્ઞાને તથા લાવિ પ્રગ્નને ધણી હાનિ મળે છે, આંબો વૈદકીય અભિપ્રાય છે.”

(૨) બાળકને ખરા નીતિવાન બનાવવાનો રસ્તો બાળકમ નથી, પણ તેમને ધાર્મિક અને નૈતિક કેળવણી.

વણી આપવી તે છે. કૌમાંરાવસ્થામાં દીગ્ધા દીગ્ધાને એકઠાં રાખવાથી બન્નેની શારીરિક તથા માનસિક વૃદ્ધિ થતી અટકે છે, લણતરમાં નડતર આવે છે, સંયમી થવાને બદલે સ્વચ્છંદી થાય છે.

(૩) ગૃહસ્થાશ્રમ યોગ્ય ઉમરે શરૂ થાય તે છતાં બાળ અને ઇન્દ્રિયલસં કરવાં યોગ્ય નથી, કારણ કે લસં ને લીધે ખોટી આશાઓ અને ઇન્દ્રિયલો બંધાય છે. તે ઉપરાંત જો વર યુગ્મરી નય તો સ્ત્રીને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને તેનું જીવન બહુ દુખી થાય છે.

લગ્નપ્રત્યક્ષમાં સુધારા

“લગ્ન પ્રસંગે મોટા ઉત્સવથી ઉજવવાની સૌને વૃત્તિ થાય છે; પરંતુ જો અગત્યની વસ્તુઓ બૂઝી જવાય છે — લગ્નપ્રસંગરતું ગાંભીર્ય અને પોતાની તથા પોતાની જાતિની આર્થિક સ્થિતિ, આ બન્નેનો આપણે વિચાર કરીએ તો આપણાં લગ્નોમાં રૂ. ૨૫-૫૦ થી વધુ ખર્ચ આપણે ન કરીએ.”

આ પ્રકારના અભિપ્રાય ઔદીચ્ય જાતિ લગ્ન સમિતિ બતાવે છે. વિગતને માટે તેનું નિવેદન વાંચવાની લક્ષમણુ આનંદથી કંઈ છું.

જાતિ રીતરિવાજોમાં થયેલા સુધારા

જાતિસુધારા અથવા સંસારસુધારાની ચળવળ શરૂ થઈ ત્યારથી તે આજ સુધીમાં જે ફેરફારો કે સુધારા થયા તેનું દિગ્દર્શન કરવા માટે જો ચળવળ પહેલાંની સ્થિતિ કેવી હતી તે જણવું અત્યંત આવશ્યક છે; પણ બહુ વિગતમાં ઉતર્યાં શિવાય આજ સુધીમાં કેવા ફેરફાર થયા છે અને સચવાયલા સુધારામાં પણ દિશા કેવી બદલાઈ છે તે કુંકમાં તપાસીએ.

જાતિબંધનને ટાળવાની વાત કારણે સુકાઈ છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. આજે જાતિસુધારાની વાત થાય છે, અને પેટા વિલાગે તથા વિલાગેને એકત્ર કરવાના કારણે પસાર થાય છે. જો કારણોના અમલ વર્ષો સુધી થઈ શકવાનો નથી એવી મહારી ખાતી છે. કેટલાક થોડા વિચારકો માત્ર ચાર વર્ષમાં માને છે પણ આવા વ્યક્તિગત મતોનો પ્રચાર થતો હોય એમ જણાવું નથી. વિલાગેને એકત્ર કરવા વગેરે હાલની ન્યોતોમાં કેળવણી, શિષ્યવૃત્તિઓ, બાળલગ્ન પ્રતિબંધ, કન્યા કેળવણી, અને ખર્ચોમાં કસર કરવાથી સુધારા કરવાનો કાર્યક્રમ હાય લઈ શકાય એમ છે. . . .

બીજો પ્રશ્ન રોડી વહેવારનો છે. જાતિના જમણા શિવાય હવે જુદી જુદી કામના માણસો સાથે જમતાં બહુ અચક્રાત નથી. અસહકારની ચળવળને લીધે, વસતિ-ચલોના જીવનમાં, તથા મોટા ગામોમાં જુદી કામના માણસો એક પંગતે જમે છે. પરદેશગમનના પ્રશ્નમાં જે વિધી-નકતોં હતોં તે નાબૂદ થયાં છે. પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું રહેલું થયું છે અને ચણી ન્યાતોમાંથી જનું રહ્યું છે. કન્યા કેળવણીમાં વધારો થાય છે પણ બાળલગ્નને લીધે વધતો નથી. તે છતાં બાળલગ્નમાં પણ પ્રગ્નમત ઠીક બદલાયો છે. આ ચણાખરા પ્રશ્નમાં લોકો પોતાનું હિતાહિત સમજી ગયા છે પણ સુધારા કરવાની પહેલ કરતાં અચક્રાય છે. ન્યાતો ગુસ્સો કાણુ પહેલો સહન કરે જો પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. સ્ત્રીની પ્રતિષ્ઠામાં પણ દેખીતો ફેર પડ્યો છે. આપણે ભાં પડ્યો તો માત્ર પછત રજીયુતો તથા પારીદારોમાં કે કાકીઆવાડમાં જોવામાં આવે છે. સંયુક્ત કુટુંબમાંથી છુટી થયેલી સ્ત્રીઓનું માન સચવાય છે. જે સ્ત્રીઓ કોઈ દિવસ બહાર નીકળતી નહીં તે અસહકારની ચળવળને લીધે કાંઈક છુટ મેળવી શકી છે. એકંદરે કુળોં ઘણાં ઓછાં થાય છે, અને થાય છે ત્યારે મિત્રો તથા જાતિબંધુઓમાં સ્પર્ધાપામંદગી બતાવાય છે. કાકીઆવાડીમાં હાલમાં જ લોકમંત્રે પુખ્ત જોર બેતાબ્યું હતું, તે નવજીવનના વાયકોને માણસ છે. વિધવાવિવાહ તરફ એકબેા વિરોધ છે તે છતાં તેમાં પણ ૧૫-૨૬ વર્ષની વિધવા તથા સંસાર નહીં મરિડી વિધવાઓનાં લગ્ન પ્રત્યે દીક્ષાસોજ શરૂ થઈ છે. લગ્નસંસ્કારની પવિત્રતાને હાનિ પહોંચે નહીં એટલું સંભાળીને વિવાહ કરી શકાય. આદર્શ પુનર્જન્મનો હોઈ શકે નહીં, અને આ બાળ્યમાં પ્રથમ વિધુરની સાથે સરખામણી થાય છે તે દલીલમાં ચોક્કસ ખામી છે. વિધવા વપન સામે લાગણી નમત થઈ છે અને વિધવાઓના ભરણપોષણ માટે વ્યવસ્થા કરવી જ જોઈએ એવી લાગણી કેળવાઈ છે. તેમના અભ્યાસ માટે, તેમને હુન્નર ઉદ્યોગની કેળવણી આપવા માટે, નર્સિંગનું કામ શીખવવા માટે યોજના કરવી, બનિતા વિશ્વમોમાં ઉપયોગી કામ કરીને પોતાનું જીવન સમાજ સેવામાં ગાળે એવો મત સંગીન થતો ન્દય છે. એવા કુટુંબમાં તેમ જ જાતિમાં પણ થઈ શકે છે, પોતાના મહોલ્લામાં પણ થઈ શકે છે, માત્ર તેમનું જીવન પવિત્ર રહે અને પોતાની સક્રિય પ્રમાણે સેવા

કરવાની અતુલ્યતા મળે એવી ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ છે. રૂઝવા કુટવાના રિવાજોમાં ધટાડો થયો હોય એમ માનવાને કારણ નથી. દુઃખ સુખના પ્રસંગે ખુબ આત્મ-સંયમ સાચવવો જોઈએ. સુખથી ઇત્તકાઈ જાય અથવા દુઃખથી હુબી જાય એ બન્ને નળખાઈનાં ચિહ્નો છે એવી સમજીતી થતી જાય છે. કેટલીક વાર છેક નાનાં બાળકો માટે અથવા બહુ વૃદ્ધને માટે રસારાજ થાય છે તેમાં તો ડાંજ અને દંડ હોય છે, તેથી આજના આત્મશુદ્ધિના વાતાવરણમાં આ રિવાજ અને ખાસ કરીને સરીઆમ રસ્તામાં છાતી કુટવાનું જરૂર બધે થઈ જશે. હવે તથા મરણ પછવાડે થતા ખર્ચનો સવાલ આર્થિક છે. આપણી પ્રજાની આર્થિક સ્થિતિ ખરાબ છે અને ખર્ચો વધતા જાય છે એટલે આ ભુદ્ધિ, ફરજિયાત, નકામા ખર્ચોની સામે થવાની શક્તિ આપણે લાવવી જ પડશે. આ બાબતમાં પણ પહેલ કરવી અધરી છે. પૈસાદાર માણસો જરૂર પહેલ કરી શકે, અને દીકરા ખર્ચી શકે. ન્યાતના પૈસાદાર માણસો જ દુષ્ટ હોય છે એટલે આપણાઈમાં અને પોતાને મોટા ગણાવવાની આશામાં ખરાબ રિવાજોને આશ્રય આપે છે.

આર્થિક પ્રશ્ન એટલો બધો અગત્યનો છે કે ઘણી ન્યાતોમાં આ ફરજિયાત ખર્ચમાં ધટાડો થવા માંડ્યો છે. દાનિવેધનો પ્રશ્ન ન્યાતો રહેલાઈથી ઉઠી શકે. હાલમાં ઉંચી ન્યાતોમાં દારૂનું વ્યવસ્થા વધું છે અને નીચલી ગણાતી કોમોમાં હતું ત્યાં જ છે. જ્યારે સુધારાને માટે ખરી વૃત્તિ થશે ત્યારે ન્યાતોની માર્ફત આ પ્રશ્ન નો નિરાકાર સારો થઈ જશે. એકંદરે જોતાં જાતિ-સુધારાની તરફેણમાં સારું વલણ થયું છે, સુધારાની દિશામાં રહેજ ફેર થયો છે, અને જે બાબતોમાં હજી સુધારો થયો નથી તેમાં લોકમત ફેળવણી છે; પણ સામે થવાની પહેલ કરતાં વ્યક્તિ કરે છે. આજના સત્તામંડળના જમાનામાં આવી વ્યક્તિ જરૂર મળી આવશે. એક વ્યક્તિએ અમમ કુર્ષો એટલે જેખાઈથી બીજા કરશે. તે છતાં ત્યાં એટલું બધું આત્મબળ ન હોય ત્યાં ફેરફાર કરવા માટે થોડું સંઘર્ષન મેળવવું. જલુ ચાર વ્યક્તિઓ સાથે સંકલ્પ કરીને સુધારો કરશે તો ન્યાતોનું જોર એટલે માત્ર હિંદુસણનું જોર તેમને કચડી શકશે નહીં.

સુધારાની દિશા

જાતિસુધારાના વિષયો ઉપર સચવાયા છે પણ કેટલીક બાબતોમાં જરા વિગતવાર ચર્ચા કરવાની જરૂર છે. જાતિઓએ ફેળવણીનો પ્રશ્ન પહેલો ઉપાડવો જોઈએ. પ્રાથમિક ફેળવણીના પ્રચારને માટે અત્યંત પ્રયત્ન કરવો, અને ગરીબ છોકરાને જોઈતું સાધન પૂરું પાડવું, ઉચ્ચ ફેળવણી માટે શિષ્યવૃત્તિઓની યોજના કરવી, ન્યાતવાર શાળાઓ થાય તે ઇચ્છવા જેવું નથી. જૈન કોમની હાઈસ્કૂલ સુરતમાં થવાની છે એવું સાંભળ્યું છે; એવી શાળાઓથી મોકળું તુકશાન થશે. પ્રજાની દૃષ્ટિ સંકુચિત થઈ જાય. એ જ પૈસો જૈન કોમના વિદ્યાર્થીઓને શિષ્યવૃત્તિઓ આપવામાં વાપરી શકાય. કન્યાઓ ૧૪ વર્ષ સુધી અભ્યાસ કરે તેટલા માટે ઇનામો કાઢવાં જોઈએ. મોટાં ગામોમાં તથા ઉંચી ગણાતી કોમોમાં હવે ૧૬ વર્ષ સુધી અભ્યાસ કરે છે, અને બે ત્રણ ન્યાતમાં ૨૧ ની પણ થાય છે. પરણેલી છોકરીઓ તથા મોટી ઉમરની સ્ત્રીઓને થોડા વિષયોનું જ્ઞાન આપવા માટે બયોરના બે કલાકના વર્ગો ઘડવા જોઈએ. તેમાં વિધવાઓ પણ શિક્ષણ લઈ શકે. સામાન્ય શિક્ષણ સાથે ધર્મ, નીતિ, મૃદુલ્યવસ્થા, બાલકઉદ્ધર, બાલશિક્ષણનું જ્ઞાન આપવું, અને શિવવાનું, વણવાનું, શુંચવાનું પણ શીખવી શકાય. બાળકનું અટકાવવા માટે તેમ જ દારૂનિષેધ માટે મજબુત નિયમો કરવા, અને એક વિષય આ લેખમાં હજી સુધી સચવાયો નથી તેના અમલને—સારીરિક ખીલવણી (વ્યાયામ)નો—ન્યાતોએ ઉત્તેજન આપવું. આવા વિષયો દરેક ન્યાત રહેલાઈથી હાથમાં લઈ શકે છે. તેના અમલ કરવા માટે બંડ ઉઠાવવું નહીં પડે, પણ જે સિધિલતા, જડતા અને ઉદાસિનતા જુના જમાનાના માણસોમાં વ્યાપી રહી છે તેમના હાથમાં ન્યાતોનો કારભાર રહેવા દેવો નહીં. કારભાર તંત્ર બદલાવવું જોઈએ. મોટી વયના માણસોમાં જે ઉત્સાહ ન હોય તો તેમને માન સાથે ઘેર બેસાડવા. ન્યાતોમાં આપણુદીને સ્થાન ન હોય, અને જે ડોસાઓ બધી સત્તા પધારી બેસાડાય તો તેમને પદમંથ્ર કરવામાં જરા પણ અચકાવું નહીં. દરેક જીવંતી વસ્તુનો સ્વભાવ છે કે બદલાતા વાતાવરણ પ્રમાણે થોડા ફેરફાર તેના શરીર અથવા બંધારણમાં થવા જોઈએ. એ જ નિયમ કંસાઓને લાગુ પડે છે; અને

સાંસારિક વ્યવસ્થામાં ડોસાઓ સંયમ અથવા હદ બતાવવા માટે તથા જીવની આ ઉત્સાહ અને હિમતથી યોગ્ય ફેરફાર કરવા માટે સર્જ્યા છે. પણ જ્યાં પ્રગતિને અવકાશ નથી ત્યાં બહેતર છે કે ડોસાઓ એક બાજુ પર ખસી જાય, કારણ કે દરેક સુધારાની યજ્ઞવળને અંતે આરામ લેવો પડે છે અને એ આરામના વખતમાં ફરીને યોગ્ય ઓછાવતા ફેરફાર થઈ રહે છે.

મનુષ્યજાતિની ઉન્નતિના મુખ્ય સિદ્ધાંતો—નૈતિક આધ્યાત્મિક તથા આર્થિક છે તે જાળવીને સમય પ્રમાણે

ફેરફાર થાય તે સારા સુધારા કહેવાય. તેમાં વ્યક્તિને બંધારણ પણ છે અને ઉન્નતિ માટે વધારેમાં વધારે છુટ મુકી શકાય તેવી ગોઠવણ હોવી જોઈએ. આ બંધારણ તથા છુટની સમતોલ સ્થિતિમાં મુખ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. વધારે બંધારણ હોય છે ત્યારે દુઃખ અને અધોગતિ થાય છે, વધારે છુટ હોય છે ત્યારે પણ સમાજને નુકસાન થાય છે. વ્યક્તિગત આત્મશુદ્ધિ વિના સુધારો સંભવતો નથી.

સુમનંત મહેતા

મહાદી બહેન

(૩)

સુરેન્દ્ર તેના બાપની સાથે પોતાને ઘેર પહોંચ્યા. એ વાતને આજે સગસગ છ મહિના થઈ ગયા છે. તે દરમિયાન માધવીએ માત્ર એક જ વાર પોતાની સખી મનોરમાને પત્ર લખ્યો હતો.

પૂનના* તહેવારોમાં મનોરમા પોતાને પિયેર આવી અને માધવીને ઉત્સુકતાથી કહ્યું: “પેલું તારું વાંદરૂં બતાવ !”

માધવીએ હસીને જવાબ આપ્યો: “કયું વાંદરૂં ?”

મનોરમાએ માધવીના ગાલ ઉપર આરતેથી ટપલી મારી કહ્યું: “ઘડીકમાં ભૂલી ગઈ કે ? પેલું જો વાંદરૂં પાળ્યું હતું તે.”

“ક્યારે ?”

મનોરમાએ પોતાના હાસ્યને દાખી રાખી કહ્યું: “યાદ કર, પેલું વાંદરૂં—જે તારા સિવાય, ખીજ કોઈને ઓળખતું નહોતું તે.”

માધવી ક્ષણીવારે વાતનો મર્મ સમજી. તેણે મોં ધોમેધોમે શીકકું પડવા લાગ્યું. છતાં મનને મજબૂત કરી. કહ્યું: “હી...ક, પેલા—માસ્તરની વાત ! તેઓ તો પોતાની મેજે આસી ગયા.”

“તારા આપા મુંદર ચરણમાં આશ્રય લેવો ન ગમ્યો ?”

માધવીએ મોં ફેરવી વાળ્યું—કંઈ જવાબ ન આપ્યો. મનોરમાએ સ્નેહ અને આદરપૂર્વક તેણે મોં પોતાની તરફ ફેરવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેણીએ જોયું તો જરા ગમત કરવા જતાં માધવીની આંખોમાંથી આંસ ટપકતાં હતાં. મનોરમાને આશ્ચર્ય થયું, કહ્યું: “આ શું કરે છે ?”

માધવી પોતાના મનને કાજમાં ન રાખી રાખી. આંખ આંસ કપડું રાખી એકદમ રડી પડી.

મનોરમાના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. આવે પ્રસંગે હવે શું વાત કરવી તે તેને ન સમજ્યું. ઘોડી વાર તો માધવીને રડવા દીધી. તે પછી તેની આંખ આગળનું કપડું ઝૂંટી લઈ, બહુ જ દુઃખમય વાણીમાં કહ્યું: “બહેન, તારાથી એવી નહીં મશ્કરી પણ સહન નથી થઈ શકતી ?”

માધવી આંસ લૂછતી સૂઝતી બોલી: “હું વિધવા છું, એ વાત તું ભૂલી જાય છે !” તે પછી એક સળીઓ પુનઃ રડી પડી. મનોરમાને માધવીનું દુઃખ તાજું થયું. માધવીનું રડવાનું કારણ જૂઠું જ હતું. માધવીએ હજી હમણા જ જો કયું હતું કે “જો

તારા સિવાય આ ઘરમાં બીજા દેહને ઝોળખતો ન્હોતો” એ વાત તેને સાંભરી આવી. મનોરમાના કથનમાં જરાય અતિશયોક્તિ ન્હોતી એમ તેને લાગ્યું. ઘણી વારે મનોરમા બોલી: “પણ એ ઠીક ન થયું.”

“શું ઠીક ન થયું?”

“મારે મહેત્રી શા સારું કહેવડાવે છે? તું પોતે સમજે છે.”

હૃદયની જે વેદના, આજે ૭ મહિનાથી માધવી મૌનપણે સહી રહી હતી તે વેદનાની વાત મનોરમા પાસે તે છપ્પાવી ન શકી. માધવી મ્હોં સંતાડી એક બાળકની જેમ રોઈ.

છેવટે મનોરમાએ પૂછ્યું: “પણ તે ચાલ્યો કેમ ગયો?”

“મેં જ તેને જવાનું કહ્યું.”

“બહુ સારું કહ્યું—હઠાપણ્યું” કામ કહ્યું.

મનોરમાને પૂરી હકીકતની કંઈ જ ખબર નથી એમ માધવી જોઈ શકી. તેથી તેણીએ આખો જ્ઞાનત કંઈ સંભળાવ્યો. જ્ઞાનતના અંતે કહ્યું કે “જો એ ન જાણ્યો હોત તો મને લાગે છે કે હું આજે માંડી બની ગઈ હોત.” મનોરમાએ જવાબ આપ્યો: “અત્યારે પશું માંડપણમાં શું બાકી છે?”

મનોરમા ભારે હૈયે પોતાને ઘેર ગઈ. તે જ રાત્રે પોતાના સ્વામીને એક પત્ર લખ્યો અને તેમાં લખ્યું કે

“તમારું કહેવું જરાયર છે—શ્રીઓનો વિશ્વાસ ન કરવો જોઈએ. આજે હું પણ એ જ વાત કહેવા માગું છું. માધવીએ મારી આંખ ઉધારી દીધી છે. હું તેને ન્હાનપણથી જ ઝોળખું છું, એટલે હું તેને હોય દેવા નથી માગતી. એવી હિમ્મત પણ નથી માલતી. હું તો સમસ્ત શ્રી જાતિને હોય દેવા માગું છું—વિષાદતાને કપોડા દેવા માગું છું કે તેણે નારીનું હૃદય આવું કામળ, પાણીના જેવું તરલ કેમ બનાવ્યું? એ હૃદયમાં આટલો ગંધો રનેહપ્રેમ દોળી નાંખવાનું તેને કાણે કહ્યું હતું? હું ધ્રિયરના ચરણમાં નમી પ્રાર્થના કરું છું કે પ્રજા! નારીનાં હૃદય જરા કંઠણ બનાવજો.....આપના ચરણમાં માથું મૂકી, આપના મ્હોં સામે નીરખતી નીરખતી, આ દેહનો ત્યાગ કરું એવી અહોનિદા પ્રભુને પ્રાર્થના કરું છું. માધવીને જોઈ હું બહુ ભય પામી છું. મારી બધી આસા ઉપર તેણીએ પાણી ફેરવી દીધું છે. સ્વામી,

મારા ઉપર પણ તમે વિશ્વાસ ન રાખતા—મને તમે અહીંથી જલદી લઈ જાઓ—”

સ્વામીએ ઉત્તરમાં લખ્યું:

“કાંઈનાં રૂપગુણ દાંડ્યાં રહ્યાં છે? વખત આજે પ્રકારવા વિના ન રહે. જેના હૃદયમાં પ્રેમ ભર્યો હોય તે ઉછળ્યા વિના કેમ રહે? એક દિવસ તે ઉભરાય જ. માધવી સત્તા રક્ષાળ વફાનો આધાર લેતી જ આવી છે. જગતનો એ સનાતન નિયમ છે. એમાં હું કે તું શું કરી શકતાં હતાં? તારી ઉપર મારા મંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે, એ વિષે શિલકલ ચિંતા ન કરવી—”

સ્વામીનો પત્ર મનોરમાએ માથે ચઢાવ્યો, સ્વામીને ઉદ્દેશી પ્રજામાં કર્યા અને બીજા એક પત્રમાં લખ્યું: “અકર્મી માધવીએ, વિષવા ઘટને જે ન કરવું ઘટે તે કર્યું. હૃદયથી તે બીજા એકને પ્રેમથી ચાહે છે!”

પત્ર વાંચી મનોરમાનો સ્વામી હસ્યો. મનક દરવાની ખાતર તેણે ઉત્તરમાં લખ્યું: “માધવીને ખરેખર અકર્મી જ કહેવી જોઈએ; કારણ કે વિષવાએ ન કરવું ઘટે તે તેણીએ કર્યું છે, અને તમને પણ તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ કોષ થયું. તેણીએ વિષવા ઘટને સંધવાનો અધિકાર શા સારું પડાવી દીધો? પણ ત્યાં સુધી હું જાતો છું ત્યાં સુધી તમારે એવી વ્યર્થ ચિંતા ન કરવી—અને આવી મગવડ જતી ન કરવી. ચાંદવાનો અધિકાર કેવળ સંધવાને જ હોય. તમારે પણ આ અનુકૂળ પ્રસંગનો લાભ લઈ, હૃદયથી બીજા કાંઈના પ્રત્યે પ્રેમ વહેવડાવવો હોય તો મારી રજા છે. પરંતુ મારે તને જાણાવતું જોઈએ કે તારી લખેલી હકીકત વાંચીને મને જરાય નવાઈ નથી લાગી. મેં એક વાર એક વેશ જોઈ હતી, તે લગભગ અર્ધા ગાઉ સુધી જમીનપર પથરાયેલી પડી હતી. છેવટે તે એક વફાને વળગી પડી. પછી નેત્રજોતામાં તેનાં પત્ર અને પુષ્પમાં કંઈ અનેરી જલક હિતરી આવી. તું અહીં આવશે ત્યારે આપણે જાનને એ વેશને એક વાર જોઈ આવીશું.”

મનોરમાને એ પત્ર વાંચી એટલું માથું લાગ્યું કે તેનો જવાબ પણ ન લખ્યો.

પરંતુ માધવીના મ્હેરા ઉપરનું નર ધીમે ધીમે ઉતરવા લાગ્યું. તેનું પ્રકૃષ્ઠ મુખ કિમિત ગંભીર બન્યું. કામકાજમાં પણ પ્રથમના જેવી વ્યવસ્થા ન રહી. દરેક પ્રજામાં સિધિસતા દેખાવા લાગી. તોફાર ચાંદર, સગાં સંજોડીઓની બરદાસ બરાબર કરે છે, કંઈક

વિશેષ. ઉમંગથી કરે છે, પણ પહેલાં કરતાં કંઈક જૂલો જ ફેરફાર જ પડી ગયો. કામકાજમાં વારંવાર જૂલો થવા લાગી.

આજે પણ બધા તેને 'મોટી બહેન' કહી બોલાવે છે, આજે પણ બધા એ કદપતંત્રી છાયામાં આવી, હાથ લંબાવે છે અને જેને જે બોધ્યો તે ત્યાંથી બેસક મળે છે, પણ યજ્ઞમાં જે રસ અને તેજ હોવાં જોઈએ તે ઉડી ગયાં છે. ઘરના જૂના માણસોને ચિંતા થતા લાગી છે કે રૂપેને આ કદપતંત્ર અકાળે ઠરમાઈ જાય.

મનોરમા રાજ માધવીને મળવા આવે છે, પણ પેલી વાત હવે જૂલેચૂકે પણ ઉચ્ચારતી નથી. માધવીને તે વાતથી દુઃખ થાય છે એમ મનોરમા કહી ગઈ હતી. અને એવી વાતોની અર્થા જેમ બને તેમ એાંધી થાય તે જ કીક. અભાગી માધવી એ વાત સાવ જૂલી જાય તો કેવું સાંડું, એમ પણ મનોરમાના મનમાં ખરું.

સુરેન્દ્ર સામે યજ્ઞ બાપને મેર આવ્યો. વિમાતાએ પણ હવે હજી ઉપરાંતની કાળજી રાખવી હોતી દીધી. સુરેન્દ્રને તેથી કંઈક નિરાંત વળી. પરંતુ શરીર પહેલાંના જેવું નીરોગ ન રહ્યું. તેના હૃદયમાં એક પ્રકારની વ્યથા પીડા આપવા લાગી. ક્યારેક યૌવનની પિપાસાને તેના દિલમાં રચાન નથી મળ્યું. એ વિષે તે સાવ નિર્દોષ છે. પહેલાંની બેદરકારી અને શયતા હજી કાયમ છે. આત્મનિર્ભરતા પણ હજી નળી નથી.

પરંતુ હવે કેળી ઉપર ખાસ કરીને આધાર રાખવો એ એક મોટો પ્રશ્ન યજ્ઞ પડ્યો. પોતાનું કામ પોતે જાતે સંભાળી લેવાનું તેને મુદ્દલ આવડતું નહોતું. અને આવડતું પણ નથી. આજે પણ પોતાના કોઈ નહવા કાર્ય સારૂ કોઈના મુખ સામે તેને તાકી રહેતું પડે છે. છતાં તેને કોઈના કાર્યથી પૂરા સંતોષ નથી થતો. સઘળા કાર્યમાં તેને ખામી જેવું ભારમાં કરે છે. કોઈ વાર ખીજાં પણ જાય છે. આવી વિચિત્ર સ્થિતિ-જોઈ વિમાતા કેટલીક વખત ટીકા પણ કરે છે કે “સુરેન્દ્રમાં આજકાલ ધણો ફેર પડી ગયો છે.”

સુરેન્દ્રને એક વાર સખ્ત તાવ આવ્યો. તાવની વેદનાથી તે તરફડવા લાગ્યો. તેની આંખમાંથી અજુતી ધારા વહેવા લાગી. વિમાતા તે વખતે હાં પાસે જ બેઠી હતી. તેણી આ દેખાવ જોઈ ગભરાઈ. તે પણ રડી પડી. સુરેન્દ્રનાં આંખ અવત રનેહલાવે લૂછી નાંખ્યા, અને કહ્યું: “સુરેન્દ્ર, તને શું થાય છે

બાપુ ?” સુરેન્દ્રે કંઈ જવાબ ન આપ્યો. ત્યાર પછી એક પોસ્ટકાર્ડ માગી લીધું અને તેમાં લેખારૂં અક્ષરે લખ્યું: “મોટી બહેન, મને તાવ આવ્યો છે, બહુ દર્દ થાય છે.”

પોસ્ટકાર્ડ ટપાલની પેડીમાં ન પડ્યો. પહેલાં પચારી ઉપર પડ્યો રહ્યો. ત્યાંથી તે મેજ ઉપર આવ્યો. અને પછી જે કોઈ ગાડુ કાઢવા આવ્યું તેણે દાડમનાં ઊંઘાં, ગિરકુટના ટુકડા અને દાક્ષનાં બીયાંની સાથે પેલો પત્ર પણ ખદાર ફેંકી દીધો. સુરેન્દ્રનાયના હૃદયની આકાંક્ષા ખૂબમાં મળી, હવામાં ઉડી, આકળમાં બીંબઈ, તડકે તપી, આગરે એક બાવળના ગાડ નીચે આવી શમી ગઈ.

પહેલાં તો તેણે ઉત્તરમાં સાક્ષાત્. દર્શનની જ વાંછના રાખેલી. છેવટે મોટી બહેનના હસ્તાક્ષરવાળા જવાબની આશા રાખી. પરંતુ અનેક દિવસો આશ્વા મયા છતાં એકે આશા ફળીભૂત ન થઈ. ધીમે ધીમે તેને તાવ ઉતરી ગયો, તે હવે હરતો હરતો યજ્ઞ ગયો.

એટલામાં સુરેન્દ્રના જીવનમાં એક નવો બનાવ બન્યો. અને એ બનાવને માત્ર નવો જ. કહીએ છીએ, નવાબજરેલો નથી કહેતા, કારણ કે સુરેન્દ્રના પિતા તો તે ઘણા વખતથી જાણતા અને તેની આશા જ રાખી રહ્યા હતા. હકીકત એવી છે કે સુરેન્દ્રનો માતા-મહા પાળના છંદાનો એક સાધારણ જન્મીનદાર હતો. તેના તાબામાં લગભગ ૨૦-૨૫ ગામ હતાં. વાર્ષિક આવક લગભગ આશીસ પચાસ હજારની ગરી. સંતાનમાં કાંઈ ન મળે, તે ઉપરાંત જન્મીનદાર પોતે ધણી લોભી પ્રદ્ધતિના માણુમ્ન હતો, એટલે આવક કરતાં ખર્ચ ઘણું એણે રાખ્યું હતું. જન્મીનદારીની આવકમાંથી પુષ્કળ પૈસા એકઠા કર્યાં હતાં. તેના સ્વર્ગવાસ પછી એ જન્મીનદારી અને મામમિલકત સુરેન્દ્રને જ મળવાની એવી સુરેન્દ્રના પિતાને પાકી ખાતરી હતી. અને બન્યું પણ એમ જ. પોતાના સસરા મરણપચારીએ છે એવા સમાચાર મળતાં રાય સાહેબ—સુરેન્દ્રના પિતા—સુરેન્દ્રને સાથે લઈ પાળના આવ્યા. પરંતુ તેઓ પહેલાં તો પહેલાં અસુર રવરો આશ્વા ગયા.

રાય સાહેબે અગીઆરમાં બારમાંમાં તેમજ શ્રાદ્ધ-શાંતિ વિગેરેમાં સારી પેટ નાણું ખર્ચ્યું. રાય સાહેબે વજીલાત કરીને જે એણેલ મેળવ્યો હતો તે જન્મીનદારીની જવસ્થા કરવામાં ખૂબ કામે લાગ્યો. તોફર-

આકરો તેમ જ રૈયતમાં એતજેતામાં તેમણે ચોતાની ધાંક ફેલાવી દીધી.

સુરેન્દ્રના વિવાહનો પ્રસંગ પણ આવી પહોંચ્યો. ચાર છ મહિનામાં કન્યાનો નિર્ણય મ્હાં મ્હાં ગયો, અને એક દિવસે ભારે ધામધૂમ અને વાજાને ગાજાને સુરેન્દ્ર વિવાહ કરી આવ્યો.

આજે એ વાતને પાંચ વરસ થઈ ગયાં છે. સુરેન્દ્રના પિતા રાય સાહેબ અને માધવીના પિતા વજાયાણુ, બન્ને જણ ગુજરી ગયા છે. સુરેન્દ્રની વિમાતા ચોતાના ભાગમાં આવેલી મિલકત લઈને ચોતાના બાપને ત્યાં આવી ગઈ છે.

આજકાલ સુરેન્દ્રની સુખ્યાતિની વાતો જોડાજોડ ચર્ચા છે. એક પક્ષ કહે છે કે સુરેન્દ્રના જેવો બંધુ-વસંથ, ઉદાર, નિષ્કપટી અને દોસ્તી નિભાવનારો જમીનદાર બીજો કોઈ નહીં હોય; સામે પક્ષ કહે છે કે એના જેવો જુઓ, પ્રભુપીઠક અને નિર્દય જમીનદાર બીજો કોઈ નથી.

અને કહીએ છીએ કે એ બન્ને પક્ષોમાં સત્ય તો જરૂર છે. પહેલા પક્ષનું કહેવું સુરેન્દ્રના સંબંધમાં ચર્ચાર્થ છે, અને સાંભળી પક્ષનું કહેવું, જમીનદારીના મેનેજરના સંબંધમાં અસરકારક, સત્ય છે.

સુરેન્દ્રનાથના બેઠકખાનામાં આજકાલ અસંખ્ય દોસ્તો—યારો એકઠા થાય છે, મોજશોખ ઉડાવે છે, પાન ખીટી, મદ્ય, માંસ-વિષે કોઈને લેશમાન કાળજી નથી કરવી પડતી. પાણી માગે એટલામાં દારૂની પ્યાલી આવીને હાજર થાય છે.

મેનેજર મથુરદાસભાઈ પણ દિલોળનીથી તેને ઉત્તેજન આપી રહ્યા છે. રાત્રનું અર્થ ગમે ત્યાંથી લાવીને પૂરું પાડવામાં તેના જેવો કુશળ મુલકદાર બીજો કોઈ નહીં હોય. સુરેન્દ્રના યારોનો લખાવટ અર્થ, રાત્રની તીનેરી ઉપર પડવાને બદલે રૈયતની દુર્બળ કાંધે પડે તેની તે હંમેશાં કાળજી રાખે છે. કોઈ પણ ખેડૂત કે રૈયત પાસેથી રાત્રનું લેણું કદાવવામાં તે ભારે ચાસાક છે. સામ, દામ, દંડ ને બેઠની નીતિના સવળા અધ્યાય ભણીને જ આ સંસારમાં આવ્યો હતો. નજી શિક્ષાને ખાતર કે ધાંક ફેલાવવાની ખાતર રાંક પ્રભાનાં કુપડાં બાળી નાંખ્યાં, તેમની ધરવખરી લુંટી લેવી અને દવસોના-દિવસો સુધી તેમને જુપ્યા તરસ્યા ગોંધી રાખવા એ તેને મન-એક રમત માત્ર હતી.

અમની ક્ષાંદ અને રોકકળ કોઈ કોઈ વાર શાન્તિ દેવીના કાને પહોંચતી. તે ચોતાના સ્વામીને વિનંતિના રૂપમાં એ બોલ કહેતી પણ ખરી કે “નામ! તમે ચોતે જ્યાં સુધી જમીનદારીની લગામ હાથમાં નહીં લ્યો ત્યાં સુધી રૈયતની સ્થિતિ નહીં સુધરે.”

સુરેન્દ્ર તાલુકા ઉત્સાહમાં આવી જતો અને કહેતો કે “જરાયર છે, ખરેખર જ રૈયત ઉપર જુથમ થતો હોવો બધાં.”

“તમને તો હજી શંકા જ છે. પણ આખા દેશમાં તમારી કેટલી નિંદા થાય છે તેનું કંઈ તમને ખાન છે? રાત્રિવસ ચોરીએ કલાક યારોની મજ-લીસોમાં બેસી અમનચમન ઉડાવે તેને શી રીતે ‘ખજાર-પેડ’ કે રૈયતમાં કેટલી અર્થાતિ છે? અને મારું કહેવું માંતો તો આ મેનેજરને એકદમ પાણીનું પર-ખાતી દો.”

સુરેન્દ્ર સહેજ ચમક્યો, દુઃખ ખામ્યો અને બોલ્યો: “જરાયર કાલથી હું ચોતે જ કામકાજ સંભાળીશ.”

થોડા દિવસ તેનો ઉત્સાહ નમે, જમીનદારીના કામ-કાજમાં સર્વત્ર વીજળીનો વેગ ધડીતર ફેલાઈ ગયો અને પાણું બધું ફડક્યાર.

એક વાર મેનેજરે ટીકા પણ કરેલી કે “સુરેન્દ્ર બાણ, આ રીતે જમીનદારી નમે ખરી કે?”

સુરેન્દ્રના મ્હોં ઉપર શુષ્ક હાસ્યની છાંયા ફરી વળી. તેણે જવાબ આપ્યો: “દુખીઓનાં લોહીથી ખરડા-પેલાં નાણાં મને નહીં જોઈએ.”

“તો પછી મારી શી જરૂર છે? મને રળ આપી દો એટલે પડે.”

મેનેજરને રળ આપવાની વાત નીકળે એટલે તે નરમ થઈ જતો. પછી જમીનદારીનું તંત્ર પ્રથમની જેમ ચાલ્યું. સુરેન્દ્ર ચોતાના બેઠકખાનામાંથી બહાર નીકળવાની તરફી પણ ન લે.

દમણાં સુરેન્દ્રને એક નવી લપ વળગી છે. તેણે ગામ બહાર એક બગીચો અને બંગલો બનાવી કલકત્તા-થી એક શોખીન બાઈને બોલાવીને તેમાં રાખી છે. બાઈને જીવચાન સારાં આવડે છે અને-જેવામાં પણ કંઈ બદલારત નથી. મધમાખી જેવા ઘણા મિત્રો આ મધપુરે આવી ભરાય એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. તેમના આનંદ અને ઉત્સાહનો પાર ન રહ્યો. સુરેન્દ્રને તેઓ ધડીવાર પણ વીલો મૂકતા નથી.

આજે ત્રણ દિવસ થયા શાન્તિને પોતાના સ્વામીનાં દર્શન નથી થયાં. યોગે દિવસે સ્વામી આવ્યા એટલે શાન્તિ બારણા વચ્ચે બેસી પૂજવા લાગી કે “આજ આટલા દિવસ ક્યાં હતો?”

“બગીચાવાળા બંગલામાં.”

“ત્યાં એવું તે શું હતું કે ત્રણ દિવસ આ તરફ આવવાનું જ ન સરખું?”

“બરાબર છે—”

“દરેક વાતમાં બરાબર છે, એ સિવાય બીજો બંધાવ જ ન મળે. તમે ભલે ન કહે પશુ મેં બધી વાત માંભંગી છે.” યોગતાં યોગતાં શાન્તિ રડી પડી; “મેં એવું શું પાપ કર્યું છે કે—”

“પશુ—મેં—એ બધા—”

સુરેન્દ્રના લાગ્યાનૂરૂપા સખ્દ શાન્તિના કાન સુધી ન પહોંચ્યા. તેનું રક્ત વધતું આવ્યું. તે બોલી: “તમે મારા સ્વામી છો. દેવ છો, આ લોકના અને પરલોકના આધાર છો. હું તમને જે કંઈ જોળખી શકી છું તે તરથી હું સમજી શકી છું કે તમને મારી જરાય પરવા નથી. આટલા દિવસ થયા પશુ હું તમારે મન ન મેળવી શકી. એ કુઝ તમને કે કોઈને કહ્યું જાય તેમ નથી. રખેને તમને કુઝ થાય, રખેને તમે સરખાવ એમ ધારી મેં મારે દેવું કોઈ વાર પશુ કલચું નથી.”

“પશુ આમ રડવાનું શું કારણ છે?”

“મારો એક માત્ર અંતર્ધર્મી જાણે છે, કે હું શા મારે રડું છું. તમે મને કોઈ વખતે દ્રઢવતા નથી એ હું જાણું છું. અને તમે મોટે પશુ કંઈકાં ઉલટીને રહ્યાં કરો છો. એ વાત પશુ મારા લક્ષ્ય બહાર નથી. તેમાં તમે શું કરો? તમને હું સી રીતે કોઈ દઈ શકું?” શાન્તિએ આંખમાંના આંસુ લઈ નાંખ્યા.

“મારે ગમે તે થાય, હું કુઝ કે કપ્પની જલ્દી કાળજી નથી કરતી, પણ એક વાર જો તમારે કુઝ હું કંઈક કળી શકું.....”

સુરેન્દ્રે શાન્તિને પાસે ખેંચી તેણીનાં આંસુ લઈ નાંખ્યાં અને રોડપણી સ્વરે કહ્યું: “તું કળી શકે તો શું કરે?”

એ પ્રશ્નને ઉત્તર શાન્તિ શી રીતે આપે? તેનું હૃદય બરાબર આવ્યું.

ધણી વાર પછી શાન્તિ બોલી: “તમારું શરીર પણ આજકાલ સાફ નથી રહેતું.”

“તું તો આજકાલની વાત કહે છે, પણ પાંચ વરસથી મારે શરીર જેવું રહે છે તેની મારા સિવાય બીજા કોઈને ખબર નથી. કલકતામાં હું ગાડી નીચે ચઢાવો તે વખતે છાતીમાં અને પીઠમાં એવું સખ્ત વાચું હતું કે એક મહિના સુધી હું પથારીવશ રહ્યો હતો. તે દિવસથી જ મારું શરીર લયડ્યું છે. ત્યારથી આખો દેહમાં દર્દ રહ્યાં કરે છે. હું જીવતો રહ્યો છું એ જ મને તો નવાઈ લાગે છે.”

શાન્તિએ સ્વામીની છાતી ઉપર હાથ મુકી કહ્યું: “તો આવો આપણે થોડા દિવસ કલકતામાં જઈને રહીએ, ત્યાં ધણી મારા વૈદ્યાકતર મળી શકશે.”

સુરેન્દ્ર પણ તત્કાળ આનંદમાં આવી ગયો. તે બોલી ઉઠ્યો: “જલ્દી સરસ. ત્યાં મોટી બ્લેન પણ મળશે.”

શાન્તિએ કહ્યું: “તમારી મોટી બ્લેનને મળવાની મને પણ ધણી દિવસથી હોંસ છે. આપણે ત્યાં આવી શકે?”

“કેમ ન આવે? મુરેન્દ્રે રહેજ. વિચાર કર્યો અને કહ્યું કે “જરૂર આવે. જો એક વાર તેને સમાચાર મળે કે હું મરવા પડ્યો.....”

શાન્તિએ સુરેન્દ્રને આગળ બોલતો અટકાવવા એકદમ તેના મોં ઉપર પોતાનો હાથ દાખ્યો. “તમને પગે લાયકું છું, મહેરબાની કરીને એવી વાત હવે પછી ન ઉચ્ચારતા.”

“ખરેખર, મોટી બ્લેન આવે તો આપણને કોઈ વાતનું કુઝ ન રહે.”

શાન્તિનું હૃદય આનંદ અને અભિમાનથી ઊલટા ગયું. હજી થોડી ઘણી પહેલાં તેણે જો સ્વામી વિં આશેષો મુક્યા હતા તે બધું બૂધી ગઈ. સ્વામીન સંતોષમાં તે પણ સંતુષ્ટ બની.

સુરેન્દ્રે કહ્યું: “તું મોટે જગતને મોટી બ્લેન બોલાવી લાવજે, કેમ?”

“શાન્તિએ એક ધૂળાવી સંમતિ આપી.”

“તે આવશે તો તું મોટે જ જોઈ શકશે કે મારે કોઈ જાતની ચિંતા કે કાળજી નહીં કરવી પડે.” શાન્તિની આંખમાંથી આંસુ વહી નીકળ્યાં.

વળતે દિવસે દાસી મારફત મથુરબાણુને, શાંતિએ કહેવરાવ્યું કે પેલા બગીચાવાળા બગીચામાં જો બાળને બોલાવવામાં આવી છે તેને એકદમ રળ આપી દો અને જો એમાં વિશંબ થશે, તો તમારી નોકરી જોખમમાં આવી પડશે. સ્વામીને પણ બળે ધમકાવતી હોય તેમ બોલી: “હવે, જો તમે આ ધરમાંથી, એક ડગલું પણ બહાર, ભરેશો તો મારું માથું ફેડી લોહીની નદી વહેવડાવીશ.”

“એ જરાબર પણ...”

“પણુજણ કંઈ નહીં આવે. હું બધાને, પહેંચી વળીશ.” ખીછ વાર દાસીને બોલાવી હુકમ આપ્યો: “જા, દરવાજાને કહી આવ, કે મારી રત્ન સિવાય કોઈ હરામબંધને ધરમાં પેસવા ન દેવો.”

ન છૂટે મથુરબાણુએ કલકતાવાળી બાળને શીખ આપી દીધી. ફોસ્તો અને યારો પણ છુટા પડી ગયા. જમીનદારીનું કામકાજ જેમતેમ આગળ ચાલ્યું.

સુરેન્દ્રની છાતીનો ડુઝાવો જરા નરમ પડ્યો,

એટલે કલકતે જવાનો વિચાર હાલ તરતમાં મુલતવી રાખ્યો. શાંતિને ત્યાં જવાનો મૂળથી જ કંઈ બહુ ઉત્સાહ નહોતો. દેશમાં ને દેશમાં જ રહીને સ્વામીના ચેગના તમામ ઇલાજો લેવા માંડ્યા; કલકતાથી, એક ખાસ કુશળ ડાક્ટરને બોલાવ્યો. તેણે સુરેન્દ્રને જોઈ તપાસી, બધી હકીકત સાંભળી દવા સંબંધી બવરયા કરી આપી. છાતીના દર્દની પરીક્ષા કરી તેણે સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું કે “દર્દને કોઈ પણ પ્રકારનો માનસિક કે શારીરિક પરિશ્રમ ન કરવા દેવો.”

મેનેજર મથુરબાણુને તો જોઈતું હતું અને વેદે કહ્યું, એના જેવું થયું. ગામમાં તેમના તાસ વધતો ચાલ્યો. મેનેજરના જીલમ અને તાસની કેટલીક હકીકત કોઈ કોઈ વાર શાંતિના કાને પહોંચતી, પણ પોતાના સ્વામીને જણાવવાની તે હિમ્મત ન કરી શકતી.

(અપૂર્ણ)

સુશીલ

ખાંડનો ઉદ્યોગ: ખેતી અને વિકાસ

ખાંડની પ્રથમ ઉત્પત્તિ ભારતવર્ષમાં યદ્ય હોય એવી માન્યતા પ્રચલિત છે. વેદ, પુરાણ, ધર્મશાસ્ત્રો અને સ્મૃતિઓમાં મિષ્કાન્ન અને ષક્કભોજનમાં તેનો વિશેષતઃ ઉપયોગ જોવામાં આવે છે. હિંદમાં ખાંડ માટે શેરડીનું વાવેતર હુનિવાના કોઈ પણ દેશ કરતાં વધારે પ્રમાણમાં અને મોટે પાયા યાય છે. પરંતુ અઘાન, સારા સાધનોનો અભાવ, અને ખેડુનોની ગરીબાઈને લીધે પૃથ્વીમાતાની રસાગતોનો મોટો દુર-પયોગ યાય છે અને પરિણામે વાવેતરના પ્રમાણમાં એકરની ઉત્પત્તિ ઘણી જ ઓછી જોવામાં આવે છે. આંડાશાસ્ત્રીઓએ ખાંડની પેદાશ કરનારા મોટા ચાર દેશોની એકર ઉપર પેદાશ હિંદની ૧૦૭ ટન, ક્યુબાની ૧૨૬ ટન; જાવાની ૪૧૨ ટન અને હવાઈની ૪૧૧ ટન ગણી છે. આવી વસ્તુસ્થિતિનું મુખ્ય કારણ શું અને કેત્રી રીતે તેમાં સુધારો થઈ શકે તે સંધ્યાચિંત્ન

આ લેખમાં દર્શાવવાનો પ્રયત્ન થયેલ છે. એકત્રીસ કરોડની વસ્તીનો મોટો ભાગ ખાંડનો ઉપયોગ હિંદમાં વિવાહ, ઉત્સવ અને તહેવારોના દિવસોમાં કરે છે. વસ્તી મુખ્યત્વે વનસ્પતિનો ખોરાક ગ્રહણ કરતી હોવાથી ખાંડના ઉપયોગને વિશેષ ટેકા મળે છે. હિંદની ખાંડની પેદાશ વસ્તીને માટે પુરતી નથી. અને તેથી વધારે ખર્ચે પહેંચી વળણ માટે પરદેશની સરુત્રી ખાંડની આયાત કરવી પડે છે. ૧૯૦૬-૦૭ સુધી તે જર્મન અને ઓસ્ટ્રીઅન ગાજરમાંથી બનાવેલી ખાંડ હિંદમાં મોટી રકમની આયાત થતી હતી, પરંતુ પાછળથી હેમબર્ગની શેરડીની ખાંડ તેની જગ્યા લીધી. પરંતુ ૧૯૧૩-૧૪માં તો હિંદમાં જાવા અને મેક્સિકો ખાતેથી જ ખાંડની આમદાની મુખ્યત્વે થઈ હતી. તે વરસમાં હિંદે પરદેશથી કુલ આંડ લાખ ટન ખાંડ મંગારી હતી. તેમાં સાડા ૭ લાખ ટન જાવા તરફથી આવી હતી, અને ૧૧ લાખ

ટન મેરીસે પુરી પાડી હતી. હિંદમાં શેરડીનું - તે વરસમાં વાવેતર સાડા પચીસ લાખ એકરમાં થયું હતું. પરંતુ લગ્નને લીધે પરદેશથી ખાંડ ઝોઝી આવવાથી અને તેના કાવો વધવાથી હિંદનું વાવેતર વધ્યું હતું.

શેરડીની ખેતીમાં ક્યુઆની પંક્તિ પ્રથમ છે. હિંદનો નંબર બીજો છે. પરંતુ હિંદની પેદાશ પ્રમાણમાં એટલી બધી નીચી અને ઝોઝી આવે છે કે જેથી ઝોઝી વાવેતરવાળા દેશો પેદાશમાં હિંદ કરતાં પ્રમાણમાં ઉંચો દરજ્જો મેળવે છે. આમાં સુધારો કરવાના બે ઉપાયો છે. પ્રથમ શેરડીની બીજ દેશોની માફક શાસ્ત્રીય રીતે ખેતી કરવી, અને શેરડીમાંથી પુરતું સત્ત્વ મેળવવા માટે વધારે સાચાં યંત્રોનો ઉપયોગ કરવો અને ખાંડની પેદાશ વધારવી; અથવા હમણાં પ્રભુ ખાંડનો મોટો ઉપયોગ કરે છે, તેમાં ઘટાડો કરી હિંદમાં ઉત્પન્ન થતી ખાંડ ઉપર નીલાવ કરવો. ખાંડ એ અનાજના પ્રમાણમાં ઘણી મોંઘી વસ્તુ છે. તેની કિંમત અનાજ કરતાં બીજી વધારે છે જેથી બાર માસમાં ત્રીસથી આઠીસ કરોડ રૂપિયાની ખાંડ પરદેશથી આવે, અને ગરીબ હિંદમાંથી આવડી મોટી રકમ દર વરસે ઘસડી નવ, એ અર્થશાસ્ત્રની રીતે દેવ માટે પાવમાલી તરફ જવા જેવું છે. આ સ્થિતિમાં સુધારો કરવો એ સર્વે સમજી લેવાનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

શેરડીની સૌથી સરસ ખેતી નવા ખાને કરવામાં આવે છે. હિંદની પેટે ત્યાં પછી હાથમહેનતથી જ ખેતી કરવામાં આવે છે. મજૂરી એટલી ઓછી છે કે યંત્રોની સાથે રહી ખેતી કરવાની જરૂર પડતી નથી અને હાથ-જોડાં છું અને તમેડે છે. નવા ખાને ખાંડની ખેતી કરો છો એ વાત પછુ છે. આથી આપણી પદ્ધતિ અને તમે શું કરો? તમને હું સી રીતે શોધ દઈ શકું છું. સાંતિએ આખમાંના આંસુ લૂછી નાંખ્યા.

“મારે ગમે તે થાય, હું દુઃખ કે કષ્ટની બહુ કાળજી નથી કરતી, પણ એક વાર જો તમારે દુઃખ હું કંઈક કહી શકું.....”

સુરેદ્ર સાંતિને પાસે ખેડી તેણીનાં આંસુ લૂછી નાંખ્યાં અને સ્નેહપૂર્ણ સ્વરે કહ્યું: “તું કળા શકે તો શું કરે?”

એ પ્રશ્નનો ઉત્તર સાંતિ શી રીતે આપે? તેનું હૃદય બરાબ આપ્યું.

ખાતું (૨) રસાયનખાતું અને (૩) ઍન્જીનીયરીંગ ખાતું. આ ત્રણે ખાતામાં નેધરલેન્ડ ખાતેની ફાલેન્ઝમાં કેળવણીના સુવિધા અને અનુભવીઓ નીમવામાં આવે છે. તેઓએ શોધખોળ માટે આખા જગતમાં જુદા-જુદા પ્રાંતોમાં નાનાં નાનાં સ્થાનો સ્થાપ્યાં છે. ખેતી ઉપર વાર્ષિક ફાળા નાંખી આનો ખર્ચ નીલાવવામાં આવે છે. ૧૯૧૬-૨૦ માં તેનું ખર્ચ બાર લાખ ગીલ્ડર થયું હતું. એક એક અનુભવીના હાથ હેઠળ આ સંસ્થાએ (૧) જમીનની જાત (૨) શેરડીની જાતોમાંથી સારી જાત પેદા કરવી (૩) રસાયણ (૪) ખાતર (૫) શેરડીનાં રોજો વગેરે ખાતાંઓ ઉઠાં કર્યાં છે. આ સંસ્થાએ એક મોટા જમીનનો વિભાગ અખતરા કરવા માટે ખાસ સ્થાપ્યો છે, ખેતીના જમીનદારો, મીઠા-વાળાઓ અને અનુભવીઓ વચ્ચે નિયમિત પત્ર-પવહાર, પરિષદો, વ્યાખ્યાનો, હસ્તપ્રતો; ચોપાનીઆં વગેરે દ્વારા આનું સંબંધ રહે છે. આ સંસ્થાએ ખાંડની પેદાશ, શેરડીની ખેતી, જમીન, ખાતર વગેરે બાબત બહુ શાંદિની અને સાંદિત્વ એકાં કર્યાં છે. જુદા જુદા દેશોમાંથી બીજ મંગાવી તેના ગુણદોષ તપાસવા, તેમાંથી સારી જાત શોધી તેનું વાવેતર કરી, જુદી જુદી જમીનોમાં જુદા જુદા ખાતરના પ્રયોગોથી તે શેરડીની સ્વરોજની વધતા આંદાજ રાખી તેના ઉપરં રૂબરૂની અસરની તોષ રાખવી અને છેવટે સારી સિદ્ધ થયેલી જાતનાં બીજ તૈયારી કરી સૌ સમયોને પુરા પાડવાં વગેરે ઘણાં ઉપ-યોગો લાભ આ ખાતું જાળવે છે. આ સંસ્થાનો ઍન્જીનીયરીંગ વિભાગ શેરડી મીઠાવાનાં નવાં યંત્રો, શોષણ, સારી મીઠા કેમ બાંધવી, તેના પ્લેનો તૈયાર કરવા, કર્યાં બાંધવી, કર્યાં સાંધવો, યંત્રો અને નાણાંની જરૂર છે.

સાંતિનું અંધા બીજાની સાથે દરેક જાતની સહાય આપે થયું. હજી થોડી મીઠામાલીકાને દરેક જાતની સહાય આપે આરોગ્યે ચૂક્યા અડસટ્ટા કરતાં ઉતરે ઝોઝી આવે, અથવા સંતોષમાં તે પેદાશમાં દરક પડે એટલે તરત જ આ સુરેદ્ર કહ્યું: “શેડી આવે છે અને સુધારાના ઉપાયો બોતાંની સાંવળે, કંઈક પછી ખજાર ખાનગી રાખવામાં

“સાંતિએ સુરેદ્ર દરેક બાબત સૌની નાજ માટે

“તે આવશે મેસમાંલીકા જ શેરડીનું વાવેતર કરવાના કાલે જાતની ચિંતન એકાં પાસેથી લાંબી મુદત માટે સાંતિની આખમાંથી આવી રહ્યું થયેલા મીઠામાંલીકા

કાપદ મુજબના લાવે વાવણી માટે પડે લે છે. સરકાર દરેક મીત્રની આસપાસનાં ગામડાંમાંથી ૩ જમીન પટે લેવાનું મીત્રવાળાને લાયકાત આપે છે અને એક્સીસ્ટન્ટ કલેક્ટરના આશ્રય નીચે આપ્યાં ખેતો તૈયાર થાય છે. જો કે પડનાં ખેતો લાંબી મુદત માટે કરવામાં આવે છે તો પણ તે જમીનમાં શેરડીનું વાવેનર ૧૪ થી ૧૮ માસમાં ખત્રાસ થઈ, કાપણી થઈ ગયાથી સારી હાલતમાં જેડુતો-ને પાછી જમીન સોંપી દેવામાં આવે છે. ઘણી ખરી મીલો પાસે જમીનના ટુકડાઓ કાજલ હોય છે. તેમાં સારી જાતની શેરડીના ફળાવાળા કાતરીઓ વાપી ખેતરમાં લઈ જવા માટે ઉછેરવામાં આવે છે. અથવા શેરડી કાપતી વખતે તેના ઉપરનો લાગ લુદો કાપી તેમાંથી ફળાવાળા અંકુરે જુદા કાદી તેને ઉછેરવામાં આવે છે. જીવજંતુથી બચાવ કરવા માટે આપ્યાં અંકુરો-ને પ્રથમ કામરની મેસલણીમાં બાંજવવામાં આવે છે. નવી સારી જાતની શેરડી શાંધી કાઢવામાં મીલોવાળા ભારે રસ લઈ તે માટે છુટથી નાણાં ખર્ચે છે. બારીક અને લાંબી તપાસ કર્યા પછી જ નવી જાતની શેરડીને મેંશીધક સંસ્કૃત તરફથી પાસ કરવામાં આવે છે.

જવા જેવી શેરડીની સુંદર ખેતી બીજે રચેલ થતી નથી એ તો નિર્ણય છે. એપ્રિલ અથવા મે માસમાં ચોખાના પાકની કાપણી થઈ ગઈ કે તરત મીલોવાળા જમીનનો કબજો લે છે અને શાંધી રીતે ખેતરોની અંદર મટરો અથવા ખાદ્યો બાંધી શરૂ કરી દે છે. ૧ કુટ પહોળા અને ૧ થી ૧૧ કુટ ઉંડી ગટરો બાંધી તેમને ૨ કુટ પહોળા અને ૧૧ થી ૨ કુટ ઉંડી ૧૨૦ કુટના અંતરવાળા મોટી નહેરો સાથે જોડી દેવામાં આવે છે અને પછી નાની ગટરોની વચ્ચે ૧૨ થી ૩૦ કુટ લાંબી, ૪ કુટ પહોળા અને ૧ કુટ ઉંડી ખાદ્યો ખોદવામાં આવે છે, અને વચ્ચેની જમીનને ૭ ઈંચ ઉંડી ખોદી કાઢવામાં આવે છે. જુન અથવા જુલાઈમાં અંકુરેલાળી કાતરીઓ ખાદ્યની બાજુમાં થોડા ઈંચનાં અંતરે વાવવામાં આવે છે અને તરત તેને પાણી નહેરોની મારફતે પહોંચાડમાં આવે છે. વરસાદ અને નહેરોથી પાવાના પાણીની યોગ્ય ગણતરી કરી બહુ જ નિયમિત, પદ્ધતિ-સર અને કરકસરથી પાણી પાવામાં આવે છે. પ્રથમ તો સાધારણ છંટકાવ જેટલું પાણી પાવામાં આવે છે, પરંતુ જેવી શેરડી વધતી જાય છે. તે પ્રમાણમાં પાણી પણ વધારે આપવામાં આવે છે. દર એકરે ૪૦૦ રતલ

ઉપર સર્જિટ ઓફ એમોનીઆ અને ૮૦ રતલ નાઇ-ટ્રોજનનું ખાતર આપવામાં આવે છે. ખીંખમાં મુળીઆ-ઓની બન્ને બાજુઓએ નાના ખાડા ખોદી, તેમાં વાવણી પછી ત્રણ અને સાત અડવાડીએ બે વખત ખાતર દેવાય છે. વારંવાર જંગલી ધાસને મુળીઆ પાસેથી નીંદો લેવાય છે. ધીમે ધીમે ખાદ્યોને માટીથી ભરી દેવામાં આવે છે. જુનમાં વાવેલી શેરડી ઓક્ટો-બરથી ડીસેમ્બર સુધી પાકી જતાં, મુળસહિત ખોદી લે છે અને ગાડાઓમાં ભરી મીલોમાં મોકલે છે. આ ખેતી ઉપર દેખરેખ સુરોપીઓનો હોય છે.

જવાની ખાંડની મીલો સ્વચ્છતા, હવા, ઉત્તમ અને દરેક રીતે તંદુરસ્તીની વ્યવસ્થાસર બાંધેલી હોય છે. તેમાં નરનીમાં નરની જમના માંચાકામે ગોઠવેલાં છે. આની કુલ ૧૮૬ મીલો જવામાં ખાંડ બનાવે છે. મીલો મેથી ઓક્ટોબર સુધી શેરડી પીવે છે અને ચાર માસ કામ કરે છે. ૭ થી આઠ ટનની મોટર કોરીઓમાં શેરડી ખેતરમાંથી લાપી, પીજળીથી ચાસતી કેન મારફતે મીલની અંદર ઉતારી, કાંચલી મારફતે રસ કાઢનારી મોટી યાંત્રિક ચક્રીઓ નીચે ચુકવામાં આવે છે. ધણી-ખરી મીલોમાં ૮ થી ૧૪ ચક્રીઓ હોય છે. ચુના અને કાર્બોનિક એસિડથી રસને સાફ કરવામાં આવે છે. રસને મોટા તાવડાઓમાં ગંભીરથી ગરમ કરી સ્વચ્છ કરવાના પાત્રોમાં તેને બહુ જ ધીમે ધીમે ડોડા કરે છે. મોસમ દરમિયાન મોટી મીલો દરેક ૩૦ થી ૪૫ હજાર ટન ખાંડ તૈયાર કરે છે અને ત્રણથી ચાર લાખ ટન શેરડીમાંથી રસ કાઢે છે. ખાંડ તૈયાર થયા પછી ગોડાઉનોમાં રાખવામાં આવે છે.

બધી મીલોએ એકત્ર મળી ઉપર જણાવેલા ટ્રસ્ટને વેચવાની સત્તા આપી છે, એ ટ્રસ્ટમાં મેનેજર, એક્સી-સ્ટન્ટ મેનેજરો, વગેરે નીલાવવામાં આવે છે. જેઓ આખા વર્ષની ખાંડની પેદાશ, ફુનિયાના ખીંખ ભાગોની પેદાશ, રેતુ, કામ, ઉકાવ, માલની જાત વગેરેના સાંસ્કૃતિક રીતે આકાંક્ષા તૈયાર કરી જેમ જાને તેમ સાચા ભાવે લઈ માલને વેચે છે, અને સ્ટીમર ઉપર ચડાવી આપવાની સારને ગ્રાહ વેચાય છે. ટ્રસ્ટના હક્ક મુજબ દરેક મીલ ખાંડ સ્ટીમર ઉપર ચડાવી આપે છે. ખાંડનાં નાણાં લેવાં, તેને વેચી આપતી વગેરે શૈ વ્યવસ્થા ટ્રસ્ટે કરવાની છે.

જવામાં હિંદની પેઠે વસ્તી બહુ ગાઢ, એટલેમજુરી સરળી છે. માણસના દરેક જાતના આઠ આના, સીન,

છ આના અને બાળકના ચાર આના આશરે રાજ છે. ગામડાંમાંથી બેકુત વર્ગ ખેતીના કામમાંથી નવરો થાય કે આવી મીલોમાં મજુરી કરે છે. હમણાં હમણાં મજુરોમાં ઘણી અસાતિ આવે છે અને વારંવાર હડતાલો પડે છે અને યુરોપીઓ મજુરોની સરળતાનો પ્રયત્ન જેવો લાલ કપડો 'શકતા, તેનું હાથ બની શકતું નથી. દર વરસે ઘણી સારી કમાણી આ ઉદ્યોગમાંથી સરકાર અને મીલમાલિકા તથા શેરહોલ્ડરોને મળે છે.

હિંદમાં સ્થિતિ, સંભોગ અને વાતાવરણ જુદાં અને વિવિધ છે. શેરડીની સેંકડો બીજો કોઈ પણ ભતનાં શાસ્ત્રીય વર્ગીકરણ વગર વાવવામાં આવે છે. હિંદના જુદા જુદા પ્રાંતોમાં જમીનની ભત પણ જુદી જુદી છે. વરસાદ પણ વધારે ઓછા પ્રમાણમાં પડે છે. સુર્યોત્પત્તિ સ્થિતિમાં પણ પ્રાંતવાર ફરક રહે છે. ખેતીની રીતમાં ખાતર નાંખવામાં અને વાવવાની જુદી જુદી રીતો મુજબ કામ લેવાય છે. નથી ખેડતો પાસે પૈસો, નથી વિદ્યા, કે નથી સારા સાધન. જમીનના નાના નાના ટુકડાઓ ઉપર સૌ પોતાને અનુકૂળ પડતી રીતે ખેતી કરે છે. કોઈ ખાતર નાંખે છે, કોઈ નાખતું નથી. કોઈ પણ સરળો નિયમ અનુસરતું નથી. હિંદમાં નવ વરસની સરેરાશ ભેતો દર વરસે ૨૭ હાથ એકર જમીનમાં શેરડી વાવવામાં આવે છે. તેમાં વાયવ્ય પ્રાંતમાં લગભગ ૫૦ ટકા, પંજાબમાં ૧૫ ટકા અને બિહાર તથા ઓરિસામાં ૧૦ ટકા વાવણી થાય છે. ગ્રામ્યતાના આ જમીનની વાવણીનો વિસ્તાર પાંચ ટકા જેટલો છે અને પેદાશ પચાસમાં ઓછી છે.

દાદી રાખેલ હોય છે તે હારદોર વાવવામાં આવે છે. દેખાડાની ભવ્ય લાગમાં વાવણી શરૂ થઈ એપ્રિલમાં તે પુરી થાય છે. દર એકરે ૧૬ હજારથી ૨૫ હજાર શેરડીની અંકુરવાળી કાતરીઓ વાવવાને લાઈએ છે. વાવણી પછી ૩૫ અને જમીનની અંદર ભીનાશને અનુસરી જેથી સાત વખત મુઘી પાણીનું પીત અપાય છે અને પાંચથી સાત વખત અંદર સતિયા ફેરવવામાં આવે છે. ઘણાખરા પ્રદેશોમાં ખાતરનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. છાણ અને ખાતર દર એકરે બેસોથી ત્રણસો મણ અપાય છે અને શેરડીના વાવેતર પહેલાં જમીનના અંદર મેળવવામાં આવે છે. કેટલેક ઠેકાણે પાછળથી પણ ખાતર નાંખાય છે. ખેતીવાડી ખાતાના ઘણા અખંડરા પછી એવું જણાયું છે કે દેશી શેરડી બહુ બેસદાર ખાતરથી ફાલે મેળવતી નથી.

નવથી અગીઆર માસ શેરડીને ખેતરમાં રાખવામાં આવે છે, અને ડીસેમ્બરની આખરમાં વાદ પડે છે. ઘણે ઠેકાણે માર્ચ મુઘી વાદ ચાલે છે. પરદેશી સારી શેરડી માટે ખેતી ઘણા હિંદ પ્રકારની કરી, પુષ્કળ અને વારંવાર પાણી પાઠ, એકરે ૮૦૦ મણ બેટલું ખાતર અપાય છે. ખેતરમાં ભવાની રીત મુજબ ખાદ્યો ખોદી શેરડી વાવવામાં આવતી નથી, જેથી પાક નબળો ઉતરે છે. ભવાની રીત હિંદમાં ઘણા પ્રદેશો સુધી આપી રાંદ.

ગુજરાતમાં લોહાનાં હળ વાંપરવામાં આવતાં નથી, પરંતુ લાકડાનાં હળથી ૧૫-૨૦ વખત ખેતરો ખેડાય છે. પછી કાદાળીથી આખા ખેતરમાં જમીન

મિ. નાછટ એક નવી ખેતીની કસ્ટમરની રીત જોને મંજૂરી અણાલી કહે છે તે શોધી કાઢી છે. દક્ષિણમાં ઘણે દેશોએ તેનો ઉપયોગ કરે છે. શેરડી વાવવાને હજી મારફતે રાા પુરતે બધે પાંચ પુટ છેટે હિંદી લાઇનો કરે છે. ૧૦ પુટ છેટે નીકા બાંધવાને બધે ૧૦૦ પુટ દૂર બાંધે છે. દર એકરે ૨૦-૨૫ હજાર કાતરીઓ વાવવાને બધે માત્ર ૬૦૦૦ થી ૧૨૦૦૦ કાતરીઓ જ વાવે છે. આથી વાવેતર છેડું થાય છે. દરેક હોડને પુરતાં કુદરતી પોષણ, હવા, પ્રકાશ અને રત્નત્રતા મળે છે. પાણીનાં દમેશ કરતાં અડધી સંખ્યામાં પીતો દેવાય છે. દૂર દૂર દેવાથી હાયથી કાંધ પથ ન કરતાં બળેદની મહેનતથી બધું ખેતીનું, નોંદવા ધરેરેનું કામ થઇ શકે છે. જોડું ખાતર જોઇએ છે, જોડી ખેતી થાય છે, ખૂબસૂર્ય અડધું જ આવે છે અને પેદાશ જોડી થતી નથી. મેંદારાદ્ધમાં આ પ્રયોગો હજી હજી ખેતીને શીખરી ખેતીનો વિસ્તાર વધારાય છે.

વાયવ્ય પ્રાંતમાં ચાદબદાનપુર ખાતે સરકારી ખેતરમાં ૨ કુટ પહેળી અને ૬ ફીમ હિંદી ખાઇઓ ખોદી, વચમાં ૪ પુટની જગ્યા રાખે છે. ૭ મહિના પકતર જમીન ઉપર પુખ્ત સારી ખેતી કરે છે, અને નવેંબરમાં ખાઇઓ ખોદે છે, અને તરત પાણીનું પીત આપે છે અને શેરડીની રોગ વધતી, તદુરસ્ત અને સારી જતની કાતરીઓ વાવવા પછી દસ દિવસે બીજું પાણી અપાય છે. અને વરસાદની મોસમ આવ્યા પહેલાં બીજું ચાર પાણીનાં પીતો આપવામાં આવે છે. જમીન ખોદી, ધાસ નીંદી, મુળીઓને હવા ઉગરા અપાય છે. દર એકરે ૩૫ મણ એરડીનો ખોળ ખાતર તરીકે આપે છે. વાવવાની એક માસ અગાઉ ખાઇમાં ખાતર દેવામાં આવે છે. આ રીતથી ઘણાં સારો અને પુષ્કળ પાક થાય છે. લાકડાનાં હળ કરતાં ક્રીસ્ટલરકર બ્લક્સ તરફથી તૈયાર થયેલાં લોદાનાં હળો જલ્દ સાફ કામ આપે છે. સારા પાકની ઉતર મટે ખેતરમાં જવાની પેટે ખાઇઓ ખોદાવવી, સારી જતની તદુરસ્ત કાતરીઓ વાવવી, હિંદી અને સારી ખેતી કરવી, નોંદનું પાણી આપવું, નાઇટ્રોજન વાળું એરડીના ખોળ અથવા ગળીનાં હોડાનું ખાતર દેવું, છેટે છેટે નિયમસર વાવણી કરવી, જોડીની ફેરબદલી, ધાસની નીંદામણી, જમીન પોચી કરવી વગેરે બાબતો ઉપર પુરતું લક્ષ આપવાથી શેરડીના પાકની ઉતર ઘણી જ સારી આવશે. જે જમીન

ઉપર શેરડી વાવેલ હોય છે તે જમીન ઉપર ઘઉંનો પાક થાય છે, અને ઘણાં સારો ફાલ આવે છે. ત્રીજો અણનો પાક પણ સારો થાય છે. શેરડીના વાવેતરથી જમીન ઘણી સુધરી જાય છે. ચાર વરસ એ જ જમીન ઉપર ફરીથી શેરડી વવાઇ શકે છે. નહેરના પાણીની પીતવાળી હિંદી ખેતી કરી, પુરતું ખાતર આપી, સારી રીતે જમીન પોચી કરવાથી અને છેટે છેટે સારી જતની શેરડી વાવવાથી ઘણાં સારો પાક ઉતરે છે. વધારે વરસાદ વાળી જમીનમાં ખાઇઓની સગવડ જરૂરી છે. હિંદી સરકાર તરફથી રચાયેલા પ્રસા, કાંઈગિતુર, ચાદબદાનપુર અને પુનાના સરકારી ખેતરોમાં એ વિષય ઉપર ઘણી રાષ્ટ્રીય શોધો કરી જમીનને ચોગ્ય શેરડીનાં અંકુશ ખેતરોને આપવામાં આવ્યાં છે. તેથી અતિપ્રમં પુષ્કળ સુધારો, થવા ઉમેદ છે.

શેરડી પીલી ગોળ બનાવવાનો હિંદમાં પ્રાચીન કાળથી કુશર ચાલ્યો આવે છે, પરંતુ આ જમાનામાં જુના રસ કાદવાનાં ચંચો અને ઘાણીઓ ચાલી શકે નહિ. હિંદી બૌદ્ધોગિક કમિશનના રીપોર્ટ મુજબ આવી જીની જતની ઘાણીઓ પી ૨૨ ફીટ ચાલ્યો જાય છે. જવાની નવી જતની અધુનિક ખાંડની મીલો ૯૦ ટકા ચોખ્ખો ૨૨ શેરડીમાંથી ખેચી શકે છે. હિંદમાં માત્ર ૫૫ ટકા રસ મળે છે. આપણે ત્યાં જે શેરડી વાવે છે તેમાંથી ૯૯ ટકા જેટલી ગોળ બનાવવાના ઉપયોગમાં લે છે, બાકી એકાદ ટકા રસની ખાંડ બને છે. શેરડીમાંથી ઘાણીઓ માત્ર પોણા લાગતો રસ કાઢી શકે છે. ઘણે દેશોએ હમણાં લોદાની ઘાણીઓ વાપરવામાં આવે છે, પરંતુ ધાંડીને યાંત્રિક લાગણું જાન ન હોવાથી, એવી ઘાણી પદ્ધતિસર ચલાવતો નથી, અને બળે બેરોવર નહિ હોવાથી આવી લોદાની ઘાણીઓ ખેંચવામાં થાકી જાય છે. જે સારા બળેથી આવી ઘાણીઓ રફ વગેરે કીક કરી ચલાવે તો સાફ પરિણામ આવે છે. શેરડીનો રસ અમિ ઉપર મેટા તાવડા મુકી ગરમ કરવામાં આવે છે, અને જ્યારે ઘટ થાય છે, ત્યારે તેને ગોળ કહે છે. અખતરાઓથી સાખીત થયું છે કે આવી રીતથી ખાંડના સત્ત્વ લાગતો પાંચમો હિસ્સો જોડો મળે છે. સુગર કમીશન (ખાંડ સમિતિ)ની ગણતરી મુજબ હિંદમાં ત્રણ કરોડ ટન શેરડી પેદા થાય છે. તેમાંથી ૫૦ લાખ ટન સુસવા ખાવામાં જાય છે; બાકી ૨૦ કરોડ ટન શેરડીમાંથી ૨૩ લાખ ટન ગોળ બનાવવા

છે. આ શેરડીમાં ૩૧ લાખ ૮૧ ખાંડનું તત્ત્વ છે, પણ માત્ર ૧૬ સાખં ૮૧ આપણે વાણીની પદ્ધતિથી મેળવીએ છીએ જ્યારે જનવાની મીસો તેમાંથી ૨૭ લાખ ૮૧ મેળવે છે. એ રીતે આપણે વાર્ષિક ૧૦ લાખ ૮૧ ખાંડનું તત્ત્વ ખોદીએ છીએ. દર ૮૧ની કિંમત રૂ. ૪૦૦ છે. આમ ફેટલું બધું નુકસાન થાય છે. આપણે પરદેશથી ૬ લાખ ૮૧ ખાંડ મંગાવવી પડે છે. જે આપણે આપણી રસ કાઢવાની પદ્ધતિ સુધારીએ તો આપણે પરદેશથી ખાંડ મંગાવવાની જરૂર પડે નહિ. પણ ઉલટું આપણે ખીજા દેશ ખાતે મોડી રકમની ખાંડ મોકલી શકીએ, અને આપણી પરાધીનતાને ટાળી શકીએ.

દિંદમાં શેરડીમાંથી ગોળ બનાવવાની નાની ૧૮ મીસો છે, પણ ૨૪ કલાકમાં ઘોઈ પણ મીસ ૪૦૦ ૮૧ કરતાં વધારે શેરડી પીસી શકતી નથી અને જનવાની એક મોડી મીસ જેટલી આ ૧૮ મીસ સાથે મળી ખાંડ તૈયાર કરી શકતી નથી. સાંચાકામ જુની દબનું હોવાથી શેરડીમાંથી ખાંડનું તત્ત્વ પુરતું કાઢી શકતી નથી, અને તેથી આ મીસો ફેટેદમંદ યથ શકતી નથી. વાયવ્ય પ્રાંતમાં નવાબગંજ ખાતે સરકાર તરફથી એક નાની મીસ રચાવવામાં આવી છે. તે ધોરણ ઉપર નું સાંચાકામ, પુરતી તદેદારી, વેપારી કુનેદ, ધણીની અંત્રત દેખરેખ અને નેદ્રતી નાણાંની છુટ તથા શેરડીની વાવેતર વાળી જમીન નજીક મીસ બાંધી હોય તો પરિણામ કીક આવે.

દિંદમાં અડીથી ત્રણ લાખ ૮૧ ખાંડ ગોળની રાજમાંથી બનાવે છે. સુકાયેલી રાજને ગુણીઓમાં ભરી, બાર બાર ગુણીઓ ખડગી, તે ઉપર પગથી ખુબ ખુદવામાં આવે છે. આ કલાક પગ નીચે દબાઈથી અંદરનો દહકો રસ બહાર નીકળી જાય છે. તે પછી ગુણીઓમાં રહેલું સત્ત્વ ખીજા ઝોરડામાં ઘણું કપાસના સુકા હોળી દાંડીઓ પાથરી તે ઉપર ચાર કુટ જડાઈનો યર કરવામાં આવે છે અને તે ઉપર સીવાર નામના પાણીના વેશા દોઢે છે અને એકાંતરે જુના કાઠી નવા વેશા જદયાં કરે છે. આ રીતે એક માસ સુધી કરે છે. સત્ત્વની ઉપરનું પડ તદ્દન ઘણું યથ જાય છે તે કાઠી નાંખે છે અને ફરી સીવારથી દોઢે છે. આ રીતે દેશી ખાંડ તૈયાર થાય છે, પણ આ રીત બહુ જ ધીમી, ખર્ચાળ અને નુકસાનકારક છે. આર્થિક દૃષ્ટિએ તો તદ્દન ખરાબ જણાય છે. જે

એનજીનથી ચાલતી નાની મીસ અને હેશામાં હેશી દબની ભટ્ટીથી કામ લેવામાં આવે તો ઘણો ફાયદો થાય. હમણાંની ખુશી ભટ્ટીઓ અથવા મુલાઓમાં બળતણનું મોટું નુકસાન થાય છે. ગોળ બનાવવા માટે કાચની અથવા બળદની મહેનત કરતાં સાંચાકામ ઘણું સારું પરિણામ લાવશે. પરંતુ એ સાંચાકામ શેરડીની મેસમમાં ગોળ બનાવે, અને બાકીના ૭ માસમાં લોટ પીસે, બીયાંમાંથી તેલ કાઢે એવી વ્યવસ્થા પણ સાથે જ નેદ્રએ. પંદર હજાર રૂપિયાના ખર્ચે આવી નાની મીસો બધાં જ તૈયાર થઈ શકે છે.

ગોળ બનાવવાની ક્રિયા, દિંદન મોટા ભાગમાં ગૃહઉદ્યોગ તરીકે હજારો માણસોને રોજ આપે છે. હમણાં જે સાધનોથી ગોળ બને છે, તે ઘણાં પ્રાચીન હોઈ સુધારાને યોગ્ય છે. જુની ધાણી કરતાં મોંઘાની ત્રણ ચકરવાળી ધાણી ઘણું સારું કામ આપે છે. પરંતુ શેરડી પીસનારા પાસે એવી ધાણીઓ અલગવા માટે પેશ અને સાધનો નથી. ભટ્ટીઓમાં પણ બળતણનો ઘણો ખર્ચ થાય છે. ભટ્ટીઓ પણ સુધારવાની જરૂર છે. પરસ્પર સહાયક મંડળની મેળના ઉપર એકતોને નવીન સારાં ખેતીનાં ઝોનરો અને ગોળ તૈયાર કરનારાઓને મોઘાની દલકી ધાણીઓ પુરી પાડવામાં આવે, તથા સારા બળદો પણ આપવામાં આવે તો તરતમાં આ ઉદ્યોગને માટે પુરતું છે.

ખાંડનાં નાનાં કારખાનાં પણ સારા યત્રો, પુરતી નાણાંની મદદ અને વેપારી કુનેદના અભાવથી ફેટેદમંદ થતાં નથી. શેરડીના ચાણ અને નિયમસર નદ્યો મળી શકતો નથી. જે કારખાનાંવાળા પોને જમીન પટે લઈ પોતાના માટે શેરડીની જનવાની પટે વાવણી કરી, સારી જાતની પુરતી શેરડી નીપજાવે તો તેમને નિયમિત કારખાનું અલગવાનું સુગમ થાય. સહાયક મંડળ તરફથી અથવા મોટા તાલુકાદાર જેઓ શેરડીને ચોખ ૨૦૦-૩૦૦ એકર જમીન ધરાવે છે, તેઓ આવા નાનાં કારખાનાં કીક ચલાવી શકે. પરંતુ શેરડીમાંથી ગોળ બનાવવાના ક્રિયા ગૃહઉદ્યોગ તરીકે જ રહે તે ધણી સારી વાત છે. ગૃહઉદ્યોગ હજારોને રોજ આપે છે. માત્ર સરકાર અને સહાયક મંડળ તરફથી સારાં યત્રો અને સાધન પુરાં પાડવામાં આવે અને તેની કિંમત હપતાથી લેવામાં આવે તો આ ઉદ્યોગને મારો ટેકા મળે.

હિંદમાં શેરડીમાંથી ખાંડ બનાવવાના ૩૩ કારખાનાં છે. તેઓની મુખ્ય મુશ્કેલી પુરતા જથ્થામાં શેરડી મેળવવાની છે. મોસમમાં પુરતી શેરડી મળે છે પણ પાછળથી ટાંચ પડે છે, જેને લીધે મીઠાને ચલાવવા માટે અડધા જથ્થામાં શેરડી મળવી મુશ્કેલ થઈ પડે છે. ખરચ મીઠાનું તેટલું જ આવે છે પણ ખાંડ અડધા પ્રમાણમાં નીકળે છે. સરકાર પાસેથી જમીન મેળવી મીઠાવાળા પોતાને હીસાપે શેરડી મેળવે, અથવા તો સરકાર અમુક ભાવ બાંધી ફરજિયાત મીઠાની જરૂરીયાત મુજબ શેરડી મેળવી આપે તો જ મીઠાવાળાને રાહત મળી શકે. જલવાની દબે અને મોટી મીઠા બાંધવી હાલ તો અસંભવિત લાગે છે, કારણ કે નાણું સંબંધી અગવડ ઉભી થાય. હાલ બજારમાં મોટી રકમનું નાણું ખાંડની મીઠા બાંધવા મળી શકે નહિ. ઉપરાંત વિસ્તારવાળી જમીન મેળવી શેરડીની શાસ્ત્રીય રીતે ખેતી કરવી ભેદબેદ. સાંચાઓની મોટી કિંમત, અનુભવીઓના મોટા પગારો, અને નાણુંની તંગીને લીધે મોટા પાયા ઉપર ખાંડનાં કારખાનાં હાલમાં નીકળી શકે નહિ. ત્રણેક વરસ ઉપર ઇન્દોરના મોટા વેપારી શેઠ અબ્દુલ કરીમ જમાલે દરેક દબર એકર જમીન, સરકાર મારફત મેળવી તેના ઉપર સારી શેરડી વાવી હતી, અને જલવાની દબ ઉપર મોટી બે મીઠા પશુ શેરડીની વાવેતર વાળી જગ્યા નજદીક બાંધી હતી. રેલ્વે વગેરે લઈ જવાનાં સાધનો પણ સારાં હતાં. અનુભવીઓની નીમણુંક કરી હતી. છતાં જ્યારે સૌ તકલીફ દૂર કરી, કારખાનું સારી રીતે ચાલવાની સફળતા થઈ ત્યારે નાણું સંબંધી અગવડને લીધે બધું કામ પડી લાગ્યું. કારખાનાં બંધા ગયાં અને ખેતીની જમીન અન્યવસિત થઈ ગઈ. આ રીતે નવીન દબ ઉપર સ્થાપના કરવાનો આ એક જ મોટો અખતરો તદ્દન નિષ્ફળ ગયો. હમણાં દેશની નાણું બજારની સ્થિતિ જોતાં આ ઉદ્યોગને મોટે પાયે સ્થાપવાનું બની શકે તેમ નથી. તેમ જ હાલ ચાલુ મીઠામાં પણ જુનાં સાંચાકામ, અનુભવીઓ તથા પુરતી શેરડીનો અલાવ અને ખરાબ વ્યવસ્થાને લીધે સારો ફાયદો થતો નથી.

પુસામાં ખેતીવાડીનું શિક્ષણ અપાય છે. તેમાં એક ખાંડ ખાતાનો વિભાગ પણ રાખવામાં આવ્યો છે, તેમાં ખાંડને લગતું મોટું સાહિત્ય બેથું રૂઢું છે.

સરકાર તરફથી ખાંડના ઉદ્યોગની કેળવણી માટે એક સારા પાયા ઉપર શાળા સ્થાપવાની હિલચાલ ચાલુ છે. તેમાં શેરડીની પેદાશથી તે ખાંડની બનાવટ સુધીનાં દરેક ત્રિભાગોને લગતું જ્ઞાન આધુનિક શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ ઉપર આપવામાં આવશે. તે શિવાય ખાંડની શોધખોળ ખાતું અને મોટી નમુનેદાર મીઠા બાંધવાની પણ સરકારની ધમ્મણ છે. નાણું સંબંધી તાણને લીધે એ જરૂરનાં કામો સરકાર તાકીદે હાથ ઉપર લઈ રાખી નથી. છુદ્ધસાનીયાની આકર્ષણ રકમ, દવાબંધી ખાંડની કોલેજ અને રાયલ ટેકનિકલ કોલેજ આસાંગો, સુલ્હાસ સુગર રકુલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, જર્મની વગેરે અનેક વિદેશી સંસ્થાઓમાં શેરડીની ખેતી, રસાયણશાસ્ત્ર અને એન્જનીયરીંગનું જ્ઞાન અપાય છે. આવી સંસ્થાની હિંદમાં પણ જરૂર છે. પણ વધારે મોટી જરૂર હિંદમાં તો ખેડૂતો અને ખાંડ પીસનારાનાં છાકરાઓને માટે ખાસ નાની નાની રકુલો જેમાં ચાલુ પદ્ધતિમાં જ સુધારા વધારા શીખવી શકાય તેવી રકુલોની છે. વાયબ પ્રાંત ન્યાં મોટા પ્રમાણમાં શેરડી વાવી ગોળ બનાવવામાં આવે છે તેના વિસ્તારમાં બ્રહ્મચાર નાની નાની રકુલો ખોલવાની બહુ જરૂરીયાત છે, કારણ કે હિંદની હમણાંની પરિસ્થિતિ જોતાં ગોળ શુદ્ધઉદ્યોગ તરીકે જ રહે, અને તેમાં યોગ્ય સુધારા કરવામાં આવે એ જ ઉત્તમ છે. હાલમાં હિંદમાં ખાંડની મોટી મીઠા બાંધવા જેટલાં અનુભવ, પૈસા અને ઉત્સાહ નથી જેથી શુદ્ધ ઉદ્યોગ તરીકે જ શેરડી વાવી ગોળ બનાવવાના ઉદ્યોગનો વિકાસ કરવો ઉચિત છે.

સરકાર તરફથી કાઠમજુર, શાહજહાનપુર અને ખીન્જ કેટલાંક સ્થળે સરકારી ખેતરોમાં શેરડીની જુદી જુદી જાતો ઉપર અખતરો કરી, નવી સારી જાતનાં અંકુરો તૈયાર કરવામાં આવે છે. પરંતુ એક જાતના સારા અંકુરો એક પ્રાંતમાં ફતેહમંદ થયા હોય, તે ખીન્જ પ્રાંતની આબોહવા અને જમીનના ફેરફારને લીધે ત્યાં ફતેહમંદ થતાં નથી. તેથી જુદા જુદા પ્રાંતોની જમીન તે દવાને અનુકૂળ જુદી જુદી જાતની શેરડી વાવવાની જરૂર પડે છે. આ અખતરોમાં ધણી જ અંતર્યામી છે દાખલા તરીકે વાયબપ્રાંત ખાતે શેરડીની એક એવી જાત શોધી કાઢવામાં આવી છે કે જેની સારી ખેતી કરવાથી તે જાતમાંથી એક એકર દીઠ ૨૪૮૮ રતબ ખાંડ વધારે મળી શકી હતી. તેથી જ

રીતે શેરડીમાંથી નવી ઢળે સંભાળથી સારી ખાંડ બનાવવાથી તેની ધણી સારી કિંમત મળે છે.

હાલ હિંદમાં વાયવ્ય પ્રાંતમાં સારદાની નહેરો, સિંધમાં સકકર ખેરેજની નહેરો મોટા ખર્ચે બંધાય છે. તે બંધાર્થ ગયાથી શેરડીના લાવકની મોટા પ્રમાણમાં જમીન ફાળવ પડી શકશે અને આ ઉદ્યોગ બહુ મોટા પ્રમાણમાં હિંદમાં પગલર થશે. પરંતુ સાથે ખેતીમાં અને ગોળ બનાવવાની ચાલુ ક્રિયામાં સુધારા વધારા કરવાની જરૂર છે.

યૂરોપ ખાતે ગાજરમાંથી ખાંડ બનાવવાનો મોટો ઉદ્યોગ મહાન સુદને લીધે અવ્યવસ્થિત થઇ ગયો છે. પરંતુ યૂરોપની સ્થિતિ સુધરી કંકારા અને કુસંપ જેમ ઓછા થશે, તેમ તે ઉદ્યોગ પાછો સજીવન થશે અને જર્મનીની તથા ખેલજીઅમની સરકાર રોકડા નાણાંની મદદથી મોટી હરિકાર્થમાં ઉતરી ખાંડના વેપારમાં મોટો ફેરફાર કરી નાંખશે. હિંદમાં સરકારી મદદ, તથા દેશી સાહસના અભાવથી તેમજ ખેડૂતોની ગરીબ સ્થિતિ થા અસ્તાનથી ખાંડના ઉદ્યોગને ઉત્તેજન મળતું નથી. ફ્રેંચ પંજાબ વગેરે પ્રાંતમાં શેરડી લાવકની ધણી

જમીન મળી શકે તેમ છે. બે બવાના ધોરણે હિંદમાં ખાંડનો ઉદ્યોગ જમાવવામાં આવે તો હિંદ આખો દુનિયાને સૌથી સસ્તી ખાંડ પુરી પાડી શકે.

પરંતુથી આવતી ખાંડ ઉપર અંગ્રેની સરકાર પત્રીસ ટકા જકાત લે છે. લગભગ છ થી આઠ લાખ ટન ખાંડ બના મોરીસ અને યુરોપથી હિંદમાં કલકત્તા, મુંબઈ, કરાંચી અને મદ્રાસ ખાતે આવે છે. બધી આવાતનો વેપાર સુરોપીઅન વેપારીઓ, રાલી બધર્સ, ડાલ્ટન બધર્સ વગેરેનાં હાથમાં છે જેમની પાસેથી દેશી વેપારીઓ ખાંડ લઈ દિલ્હી, અમૃતસર, કાનપુર, આમ્રા વગેરે મોટા શહેરોનાં બજારોમાં મુકે છે. બનાથી ખાંડ લઈ આવવાનો ધંધો (મોનોપોલી) એશીઆટિક સ્ટીમ નેવિગેશન કંપની પાસે છે. હિંદનાં મોટાં બંદરોમાં દિલ્હી વેપારીઓ મોટા પાયા ઉપર ખાંડનો મથો કરે છે. પરિણામમાં ધણી પૈસાદાર વેપારીઓને મોટી તુકડાની ખમતી પડે છે. કેટલાક દેશી વેપારીઓની બવામાં પેટીઓ છે, પણ પ્રમાણમાં-તેઓ ઓછા માલ મંગાવે છે.

.. ડુગરસી ધરમસી

“વડોદરાનો રાજ્યકારભાર”

(કેટલીક ચર્ચા)

મયા આવણ મહિનાના અંકમાં શ્રી સત્યાનંદના લેખ વડોદરાના રાજ્યકારભાર વિષે પ્રગટ થયો હતો. તે વિષે ધણી ચર્ચા અમરોરી પાસે આવી હતી, તે શ્રી સત્યાનંદ તરફ રવાના કરવામાં આવેલી. તેમનો જવાબ આપ્યો છે કે “જે સાહિત્ય પ્રભુ વર્ગને રહેલાઈથી મળી શકે છે તેનો ઉપયોગ કરીને સુદ્ધ જુદિયી, અને વડોદરા રાજ્યમાં સુધારો થાય એવા હેતુથી મારા લેખમાં થોડા દીકા તથા સૂચના કરી છે. હું ચર્ચામાં ઉતરવા માગતો નથી તેથી આપને થોડા લાગે તેટલી ચર્ચા આપ છપાવશો.”

શ્રી સત્યાનંદના લેખથી વડોદરા રાજ્યમાં ભગૃતિ આવી છે. એક અકવાદિક છાપામાં તેને પ્રસિદ્ધ કરવાને લીધે તે ધણી વાચકોના હાથમાં ગયો છે. અને એક રાજ્યશ્રેષ્ઠી નામવિક શ્રી રંગીલસ કાપડીઆએ સંખ્યાબંધ નકલો છપાવીને આખા રાજ્યના આગેવાન પ્રભુઓ તથા અમલદારોને એ લેખની નકલો પહોંચાડી છે. રાજ્યકારભારના મુખ્ય સિદ્ધાંતો વિષે ચર્ચા તથા હાલના કારનારનું પૃથકરમ, કારભારીઓની માનસિક, દલિત્વ વર્ણન વિગેરે બાબતોનું ચિત્રાવેશન ખરાબર પ્રમાણસર અને સારું રોચાયું છે કે નહીં, તેમાં પુરાયકા રંગ ન્યાયસર છે કે નહીં તે બાબતોને નિષ્પૃથ દરેક વાચક પોતાના જ્ઞાન તથા વૃત્તિ પ્રમાણે કરી લેશે. સારાં ચિત્રોમાં દટકીક મુંબ્ય બાબતો વિગતવાર અને ખારીકાઈથી બતાવવાની અને કુલલક ચીત્રોને જરા છાયામાં રાખવાની પ્રથા છે. કેટલી વસ્તુ ચિત્રકારને નજર પડે તેટલી બધી ચિત્રમાં ધુસડી શકાય નહીં. પ્રકાર તથા કાચે, વસ્તુ અને તેનો પદાંશો, કદ તથા રંગ પ્રમાણ એ સર્વ બાબતોની યોગ્યલ્હી એવી રીતે થાય કે પ્રેક્ષકના મન ઉપર સત્ય અને સંમોહ કાપ પડે, તેમાં કલાકીસત્ય સમાયલું છે.

છબી અને ચિત્ર એ બન્નેમાં આસમાને જન્મીને એટલે ફર હોઈ શકે. છબી ચિત્રના જેવી સુંદર અને સાચી બની શકે, તેમ તે-જોડી, ગંદી અને અત્યાચી (એટલે પ્રમાણુ તથા રંગ વગરની) પણ હોય. શ્રી સત્યાનંદના લેખ છબી નથી પણ ચિત્ર છે.

આ લેખમાં પ્રભવર્ગના કેટલાક લાઈઓને હલ્લુ દેખાઈ છે. અમલદાર વર્ગના થોડા લાઈઓને ક્વચિત્ અતિ-શયોક્તિ માણમ પડી છે તે બધી હકીકત તેમના પત્રો ઉપરથી વાંચક એઈ શકશે.

હિંદુસ્તાનમાં ખાવન લાખ સાધુ સત્યાસી તથા કૃષ્ણદેવ ચંદ્રચાપ્રમીઓના પરસેવા ઉપર જીવન માળે છે. તેમનામાં કેટલું આધ્યાત્મિક બળ છે તે છબી શકાઈ નથી પણ જે તલુ સાધુઓ આ ચર્ચામાં લાખ હેરો એવું અમે સ્વપ્ને પણ ધારેલું નહિ. ચર્ચા ખુબ ઘઈ છે, પરમાત્માની કૃપા હરે તો વડોદરાના મહારાજ, પ્રભવર્ગના વિચારવંત આગેવાનો, લાગણીવાળા અમલદારો—સૌ આ બાબતનો ઉદો વિચાર કરશે અને જનસમાજનું શું ધાય, આયકવાદી પ્રભ ઉત્પત્તિને માર્ગે ચઢે તેને મઠિ ભગીરથ પ્રયત્ન કરશે.

—ત્રી

સ્વામી તદૂપાનંદની ટીકા

એક લેખક, સ્વામી તદૂપાનંદ, લખે છે કે “ અમારે અહીં નીચરતાંથી લોકમત બ્રહ્મા કરે એવું એકે પત્ર કે તંત્ર નથી તેથી આપે એ બંધુકૃત્ય કર્યું છે તે બાબત આપનો આભાર માનું છું. ‘યુગધર્મે’ પોતાનું નામ સાર્થક કૃષ્ણ છે. શ્રી સત્યાનંદ વડોદરાના વતની હોય તોયે એમનું સ્પષ્ટવક્તવ્ય તે સ્તુતિપાત્ર છે, અને જો એ વડોદરાના વતની ન હોય છતાંય એમનો પૂણ્ય પ્રકાપ ભજૂકી ઉઘેરા હોય તો વડોદરાની રૂપત પ્રત્યેની એમની સહાનુભૂતિ અમૂલ્ય છે..... શ્રી સત્યાનંદના આ અમૂલ્ય લેખમાં, જે કાંઈ જોાજી બજીય છે તે પ્રતિ હું આપનું ‘ખાન ખેતુ’ કે એ મહાનુભાવ અમારી રેલેવેની ભયંકર ગેરવ્યવસ્થા વિષે એક અક્ષર પણ લખતા નથી ! શું એઓ એથી અજ્ઞાન છે કે ઇરાદાપૂર્વક જ ચૂપ રહેવા માગે છે ? અમારા રેલે ખાતામાં છેલ્લા ત્રણ વર્ષમાં આશરે દોઢ કરોડ રૂપીઆનો ખર્ચ થયેલો તેમાંથી લગભગ ત્રીજા ભાગનો દુરપયોગ થયેલો કહેવાય છે. એ ખાતાનો ઉપરી સ્થાય એટલાં નાણાં સ્થાય ત્યારે તીજેરીમાંથી ઉપાડી- શકતો, અને એ નાણાંનો હિસાબ પોતે જ ખસંદ કરેલો માણસ આદીટ કરતો. પરિણામે લાખો રૂપીઆના ગોટાળા થયા. એણે આખર સુધી વડોદરાના શ્રેષ્ઠ અધિકારીઓને પણ બેવકુફ બનાવ્યા અને ત્યારે એનો ધટરફોટ થયો ત્યારે પણ એ સાણત હાડકે વડોદરાને સત્કામ કરી હસતે મહેડે ચાલ્યો ગયો. ન કોઈ એને કહી શક્યું કે કરી શક્યું કાં ? આ અતિહાસ શ્રી સત્યાનંદથી છૂપો છે ? જો છૂપો હોય તો એમને મારી ભક્ષામણુ છે કે એઓ પેલા નિષ્ણાત બંગાળી એન્જનીઅર મિ. ડેનો વડોદરાના કામે ઉપરનો રીપોર્ટ ૧૯૨૩-૨૪ માં થયેલો વાંચે, મંત

નિહાસસિંગનાં મદાસના “હિંદુ”માં ૧૯૨૩ ની માસનાં લખાણુ વાંચે, “સપાઠ વિજય” પત્રે દમિશન નીમવા કરેલી ભક્ષામણુ વાંચે, ૨૨. જનમુખ્યરામ સ્વજના લખાણુ વાંચે, અત્રેના બાલયોગીએ રેલે વિષે બહાર પાડેલાં હસ્તપત્રકો વાંચે, “નવચુજરાતે ” પ્રગટ કરેલી રેલેવેની લેખમાળા વાંચે. વડોદરાના શ્રેષ્ઠ અધિકારીઓએ છેક છેલ્લી ઘડી સુધી ઠાંક પીછેડો કર્યો હતો તેનું કારણ શું ?.....

(૨) અમારે ત્યાં પબ્લીક વર્ક્સ ખાતાની કુશી-આરીનો નમુનો વાર્ષિક રીપોર્ટના પાન ૧૧૦, કલમ ૨૨૮ માંથી મળી આવશે. પાણીની નહેરા વિગેરે કામમાં ૫૩ લાખ રૂપીઆનો ખર્ચ થયો છે તેનું વાર્ષિક ઉત્પન્ન પૂરેપૂરું ૫૩ હજાર પણ આવતું નથી. એ ખાતાની નાણાવક્ષત વિષે અનેક નમુનાઓ ટાંકી શકું પણ તેમ છતાં પત્રને બદલે લેખ થઈ જાય તેથી વધુ લખતા નથી.

(૩) રીપોર્ટના પાન ૮૬ માં નીરખાનની ટોળાએ હડી પ્રાંતમાં હટકાટ કરેલી તેથી થયેલા સવા બે લાખ રૂપીઆના નુકસાનની યાદી આપી છે. રાજ્યકારભારના અધિરને લીધે પ્રજાને કેવાં કુઝામ સહન કરવાં પડે છે તેનો ખ્યાલ એ ચૌદ લાંટના વર્ણન વાંચવાથી આવી શકશે.

(૪) બાળકમની ગ્રંથા ઘટવાને બદલે વધે છે તે પાન ૪૬ માં આપેલા કોષ્ટક ૪ માંથી જણાઈ આવશે. તે છતાં અમારા દીવાન અને નોકરસાહી વિચાર કરવાની તકલીફ પોતાના મગજને આપતાં નથી. માત્ર કાપડા ધડવાથી અને કલમ તાણવાથી રાજ્યતંત્ર ચલાવી ન શકાય અને પ્રજાની ઉત્પત્તિ થઈ શકે નહીં એ ચીજ શુદ્ધ અમલદારો ક્યારે સમજશે ? બાળકમપ્રતિજ્ઞક

નિયમને લીધે જે દંડ વસુલ થાય છે તે સામાજિક પ્રશ્નો વિષે સમજુતી આપવા માટે વપરાયો નોંધ્યો.

(૫) પેટલાદા જેઠત મંડળની માગણી જે અમલદારોએ સ્વીકારી નહીં અને મહિનાઓ સુધી લડત લંગાવી તેથી જેઠતોને તથા તેમના તરફ સહાયબૂતિ ધરાવનાર સેંકડો પ્રમુખોને જેઠલો સંતાપ થયો, જેટલી બધી શક્તિ તંબા ધન નકામાં ગયાં? તેથી એ અશુભ વિચારી સંકુચિત દિલના નોકરોના પેટમાં શા માટે ચુકે આવે? તેમને ક્યાં હતું રનાન કે ચુતક? ને મહારાજ તેમને શિક્ષા ન કરે તો ઇશ્વરને ત્યાં તેમને જરૂર ન્યાય મળશે, અને જે નકામાં દુઃખો પ્રમુખે દીધાં છે તેવું કૃપા તેમને મળશે જ.”

“પેટલાદી જેઠત”

એક બાર્ડ “પેટલાદી જેઠત”ની સહીયી લખે છે કે “વડોદરા રાજ્યમાં વેકેના જુલમ જેવો ને તેવો જ નોકરોમાં છે. મુલકી તથા પોલીસ ખાતાનાં માણસો બહુ જ ત્રાસ આપે છે; ગાડાં અથવા બળદ વેંડે લેવાં હોય તો તેનો દર મહાસ પંચાયત મુકદ્દર કરે છે તે છતાં ગામડાંની પ્રજાને એક પૈસો પણ મળતો નથી એવું. ઘણી વાર બને છે. આપણે બાણીએ બીજે કે ત્યાં સુધી પ્રજા પોતાનું પ્રભુબળ સંગ્રહિત કરે નહીં ત્યાં સુધી આવા જુલમો નાખક થશે નહીં. પ્રજાના વાસ્તવિક હક્કો ક્યાં છે તે બાબતનું અજ્ઞાન દૂર કરવું અને જુલમી ખોટા હક્કોને બનાવ કરવો એ બન્ને માર્ગો સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી. આવા પ્રકારના જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા માટે તથા જુલમી હક્કો તથા કાયદાની સામે થવા માટે પ્રજામાં સંપૂર્ણ હોવા નોંધ્યો. દરેક ગામમાં તથા તાલુકામાં સમિતિ હોવી નોંધ્યો. એવી વ્યવસ્થા આજે પેટલાદ તાલુકામાં થઈ છે અને ત્યાંના અમલદારો લાંચ લઈ શક્તા નથી તેમ જ જુલમ કરી શક્તા નથી. પ્રજાને પોતાના આત્મબળ વિશે શ્રદ્ધા અને ખરો ખ્યાલ હોવાં નોંધ્યો. અગત્યદાર આપણા નોકરો છે અને તેમનાં સાચાં કર્તવ્યોમાં આપણાથી બનતી મદદ કરવાની છે. પણ ને તેમાંથી કોઈ હરામખોર નીકળે તો તેનાં પાપ ઉધાર પાડવાની હિંમત

આપણામાં હોવાં નોંધ્યો. એવા હરામખોરોને શાસન થાય, અને તેમની વત જુલમ સુધરે ત્યારે જ પ્રજા શાન્ત રહે. આવી સ્થિતિ આપણે આખા હિંદુસ્તાનમાં લાવવાની છે.”

“નોકરશાહી”નું ચિત્ર

એક અમલદાર લેખક “નોકરશાહી”ની સંસ્કૃતિ વડોદરાની નોકરશાહીનું આગેદુલ ચિત્ર. આપે છે તેવું બાબતો તર નીચે પ્રમાણે છે:

“(૧) વડોદરા રાજ્યની નોકરશાહી વિચિત્ર ખીચડો છે. તેમાં જેટલાક ઘણા જ સારા અને જેટલાક ઘણા જ ખરાબ માણસો ભરાયા છે. પણ એક ગુણ લગભગ દરેક દરેકમાં જોવામાં આવે છે: બધા અસતોષી અને નોકરીથી કંટાળી ગયેલા માલમ પડે છે. શ્રી સત્યાનંદ વર્ણવેલી હકીકત ખરી છે કે વડોદરા રાજ્યની નિંદા વડોદરાની નોકરશાહીના જેટલી બીજું કોઈ કરતું નથી. આવી દૃષ્ટિનું એક કારણ એ હોઈ શકે કે અમુક અમલદાર થોડાં વર્ષ નોકરી કરીને જુના થાય છે ત્યાર પહેલાં તેની કદર ધરી બળ છે.

“ધરડી મુરઘી દાળ ખરાબર” એ કહેવત વડોદરાનાં પ્રમુખ તથા અમલદારોને મુજોટ લાગુ પડે છે. થોડે થોડે વખતે નવા અમલદારોને દાખલ કરવામાં આવે છે, તેમને એકદમ મોટા મગાર ખીંપીને ઉંચા ચઢવી દેવામાં આવે છે. આવાં અન્યાયથી બળભગાટ થઈ રહે છે. શાંત પ્રકૃતિના માણસો ગમ ખાધને ખેસી રહે છે અને ધાધલીઆ હોય છે તે લડવાનું શરૂ કરે છે. પણ એકંદર પરિણામ એવું આવે છે કે જુના નોકરો નિરાશ થઈને કંટાળી બળ છે અને નવા નોકરો આવા તોફાની વાતાવરણમાં સારું કામ કરી શક્તા નથી. જેટલાક જુના નોકરો અમુક મેડ સુધી પહોંચ્યા પછી આગળ વધી શક્તા નથી અને તેમનાંથી ઉતરતી પકિતના પાછળથી આવેલા માણસો આગળ વધી બળ છે.

(૨) આ કારણને લીધે તથા નોકરશાહીમાં ડીસી-પીસી જોડું હોવાને લીધે, સહકાય અત્યંત જોડું છે. એક ખાતું બીજાં ખાતાં નેડે અસહકાર કરે છે, કનડે છે; એટલું જ નહીં પણ એકની એક કમોરીમાં ઉપલા નીચલા અધિકારીની વચ્ચે સહકાર જોડો હોય છે, અને જેટલીક વખત તો ખુલ્લી સાકમારી થાય છે. આ અસહકારની સ્થિતિ એટલે ભયંકર દરજ્જે વધી

+ પેટલાદ જેઠત મંડળની માગણીને સ્વીકાર સરકારે કરેલા પડ્યો છે અને એક ખાસ અમલદારને ફેરવવાસુલી માટે નીમ્યા છે. સત્યાગ્રહની ધાવણી હટાવવા છે. સરકાર કેટલો ન્યાય કરે છે તે હટ જોવાનું છે. —વંમી.

ગયેલી કે જુદાં જુદાં ખાતાં વચ્ચે સહકાર કેવી રીતે આણવો તેને માટે ખુદ મહારાજાની (inter-departmental co-operation) સમિતિ નીમવી પડી હતી. આ પ્રકારનાં અસહકાર તથા અસહાય-જૂતિને લીધે કેટલાક અમલદારો ખીજા અમલદારોની નિંદા કરવામાં, તેમના કામની અવગણના કરવામાં અથવા તુચ્છકારી કાઢવામાં, તેમનું કામ કેવી રીતે નિષ્ફળ નળ એવી પેરેવી કરવામાં રોકાઇ નળ છે.

(૩) જ્યારે દરેક વ્યક્તિ દેશહિતના અનુક્રમ યોગ્ય આદર્શ અથવા ઉદ્દેશથી કામ કરે છે ત્યારે તેનામાં ખરો જીવરસો અને ઉત્સાહ હોય છે. જે લોકોને પ્રજા-કલ્યાણનો ખ્યાલ પણ ન હોય કે રાજ્યવ્યવસ્થાની કુશળતા વધારવા તરફ પણ દુર્લક્ષ હોય ત્યાં પરિણામ નહીં આવે. પ્રેમભાવ વગરના અમલદારો નિમક-હરામ નીકળે છે.

(૪) રાજ્યપદ્ધતિ પણ અચોક્કસ હોવાને લીધે તથા મહારાજાના તરંગો પ્રમાણે બદલાવાને લીધે ધણીખરા અમલદારોનું કામ ‘વેડીઆ’ હોવાનો સંભવ રહે છે, તેથી કોઈને સતત ઉત્સાહ હોતો નથી.

(૫) નોકરીમાં સારા કામની કદર ઓછી છે અને દુર્લક્ષ તથા સિધ્ધિલતાને તુર્ત સાસન થતું નથી. પરિણામે એકદરેક સામાન્ય ફેલાઇ રહ્યું છે.

(૬) નોકરીમાં ધણી માણસો બહારથી આવે છે, તેમને સ્થાનિક પ્રજા-જોડે મેળ મળતો નથી અને થોડાં વર્ષ નોકરી કરી પૈસા એકઠા કરીને સ્વદેશ નાસી જાય છે. જુદા પ્રાંતને સ્વદેશ ન ગણવો એ જોડું છે તે છતાં આજની રિયતિ પ્રમાણિકપણે તપાસીએ તો ઉપરની દીકા જોટી નહીં કહેવાય.

ઉપર બતાવેલી હકીકત ઉપરથી સર્વ કોઈની ખાતરી થશે કે વડોદરાની નોકરશાહીની અદ્યતાનાં કારણ જો છે:

૧. કેટલાક અમલદારોની નાલાયકતા.
૨. રાજ્યકારભારના તંત્રની ખામી.
૩. ખરાબ અમલદારો યંત્રમાં સારી રીતે ધડાતા નથી, સંકલ્પ અને સંકલ્પથી કામ કરતા નથી, અને યંત્રમાં વ્યક્તિઓને ધડવાનું બળ નથી. અગ્રેજ સિવિલ સર્વિસ વિષે એમ કહેવાય છે કે થોડા વર્ષમાં લગભગ દરેક અમલદાર યંત્રમાં ગોઠવાઈ નળ છે. અહીંની નોકર-શાહીમાં કાયમની અરાજકતા ચાલે છે.

જો આપણે મુખ્ય સિદ્ધાંતનો વિચાર કરીએ તો હવે રાજ્યકારભારમાંથી “માનવ” મોટામાં કાઢી નીખવો જોઈએ. નોકરશાહીને મૂળ મંજૂત કરવાથી તેમાં ધણી ઉત્તમ અમલદારો મેળી શકાયા. તેમણે રાજ્ય-કારભાર સુધરશે એવી આત્મિકતા બહાર લાવી. તેમનામાં સારું હિસાબીન હશે તો રાજ્યકારભારમાં ગરબ નહીં થાય એ માત્ર બ્રમણ એમનાં મુદ્દાને પ્રજા-મત જાળવવાથી, પ્રજાકલ્યાણ સંકલ્પથી, પ્રજાકલ્યાણ પ્રવાર-થી થશે. પ્રજામત મંજૂત થશે તો અમલદાર વર્ગમાં કાર્યક્ષતા વધશે, તેમનો જીલમ ઘટશે, અને રાજ્યકાર-ભાર સરળ રીતે ચાલશે.

હાલમાં જ મહારાજાશ્રીનો હુકમ થયો છે કે સરકારી નોકરો ગામડામાં ફરે ત્યારે પ્રજાનાં કુખોનો તથા અગવડનો અભ્યાસ કરે અને તેના નિવારણાર્થે યોજના કરે, પ્રજાની ઉન્નતિના માર્ગો તરફ નજર રાખે. આ હુકમ બતાવી આપે છે કે શ્રી મહારાજાનું લક્ષ્યમિત્તુ જોડું તથા જુના વિચારનું છે. પ્રજાનાં સ્વાશ્રય, સ્વમાન અને નીડરતા, એ ત્રણ મહાન શુભોનો વિકાસ થતો હોય તેમાં અમલદારો હાથમગીરી ન કરે એટલું જ પ્રજા માગે છે. કોઈ પણ પ્રજાનું હિત સ્વદેશી કે પરદેશી અમલદારોથી નહીં સચવાય પણ સ્વાશ્રયથી સચવાશે. પ્રજામત જાળ-વાય અને નોકરશાહી પોતાનું કર્તવ્ય પ્રમાણિકપણે કરે તો રાજ્યતંત્ર સરળતાથી ચાલે. શ્રી મહારાજાને આજે હુકમ કરવો પડે છે તેટલા ઉપરથી પૂરેપૂરું સાબીત થાય છે કે પ્રજાવર્ગની માફક શ્રીમંત મહારાજાને અમલદારોના કામથી સતોષ નથી.

સ્વામી અનંતાનંદ

સ્વામી અનંતાનંદ લખે છે કે “ રાજા કાલકય કારણમ્ એ શાસ્ત્રપ્રમાણને જો સ્વીકૃત કર્યું હોય તો વડોદરા રાજ્યના શાસનમાં જે ન્યૂનતા બાસે છે તેનો દોષ માત્ર રાજ્યતંત્રની નોકરશાહી ઉપર ટાળી શકાય નહીં. આલીશ વર્ષ ઉપર જે પદ્ધતિથી રાજ્ય-વહિવટમાં સારાં પરિણામ આપ્યાં હોય તે આટલા વધા લાંબા કાલકોષ પછી ભયંકર નીવડે એવું અસંભ-વિત નથી.

જ્યારે શ્રીમાન મહારાજાએ વડોદરાનું રાજ્યતંત્ર સર ટી. માધવરાવ પાસેથી પોતાને હસ્તક લીધું તે સમયે પરિસ્થિતિ એવી હશે કે મરાઠા સરદારો,

દક્ષિણી બ્રાહ્મણ, પ્રભુ તથા ગુજરાતીઓ વચ્ચે કોઈ પ્રકારનું સમતોલપણું જળવવાની જરૂર રહે. કોઈ એક પક્ષ કે કોમના હાથ જલવત્તર થાય એ ઇષ્ટ ન હોય. મહારાજના પૂર્વજોના વખતમાં લસકરના આરબ સીપાઈઓનું પ્રાણત્ય એટલું બધું વધી ગયેલું કે તેમને કાઢી સુકવા માટે અંગ્રેજ સરકારની સહાયતા માગવી પડી હતી. આજની પરિસ્થિતિ સર્વથા બદલાઈ છે, તે છતાં વડોદરા રાજ્યમાં આ દુષ્ટ પ્રથા હાથમ રહી છે અને તેનું પરિણામ અત્યંત દુઃખદાયક આવે છે. પરસ્પર સહકાર અને સમાધાનીથી કામ કરવાને બદલે હમેશાં એક કોમ બીજી કોમની સત્તાનો નાશ કરવામાં રોકાય છે અને વિનાશાત્મક કાર્યને પ્રાધાન્ય મળે છે. જુદી જુદી કોમોનું સમતોલપણું આવી ફરિમ રીતે સાચવી શકાતું નથી; કોમી બેદલાવ વધે છે, દ્વેષભુક્તિને ઉત્તેજન મળે છે અને રાજ્યના વાસ્તવિક કાર્યને ઘેઘા પહોંચે છે. એકંદરે પ્રજાની નૈતિક અથોગતિ થાય છે. યુરોપ દેશમાં સમતોલપણાના સિદ્ધાંતને લીધે હરહમેશની લડાઈ જાગી છે અને છેક મહાભારત યુદ્ધ પણ આ સિદ્ધાંતને આભારી છે. આ સમતોલપણાના સિદ્ધાંતને લીધે જલ્દી અખણે કુખંધ કરાવીને રાજ્ય કરવાની પદ્ધતિ (divide and rule) કમે કમે પ્રવેશ કરે છે. આપણા સ્વદેશી રાજ્યમાં આવી રાક્ષસી પદ્ધતિને સ્થાન મળે એ કેટલું તિરસ્કારને પાત્ર છે ?

સરકારી અધિકારીઓની પદ્ધતિ કરવામાં શિક્ષણ, આરિયજન અને યોગ્યતા એ જ પ્રમાણ હોવું જોઈએ. ગુજરાતના વતનીઓને (પછી તે ભારતવર્ષના ગમે તે ભાગમાંથી આવીને વસ્યા હોય) યોગ્યતા પ્રમાણે નીમવા જોઈએ. જે મરાઠા સરદારો કે ઈતર કોમ ગુજરાતને પોતાનો દેશ કરીને બેઠા છે તેમનો વિશેષ હક્ક હોઈ શકે. ગુજરાત બહારના માણસો ન આવે એવો સંકુચિત અભિપ્રાય આજે કોઈ સ્વીકારે નહીં. પરંતુ ભાષા, ભાવના, સ્થાનિક સ્વદેશપ્રેમ, રાજ્ય-અર્થ વિગેરેનો વિચાર કરતાં સ્થાનિક રહેવાસીઓ જ વધારે ગોળ અને અનુકૂળ પડે એ સ્વાભાવિક છે.

શ્રી સત્યાગ્રહ વડોદરા રાજ્યના કારભારનો દોષ રાજ્યતંત્ર પર નાખ્યો છે તે અર્થસત્ય છે. વડોદરામાં ધણી અયોગ્ય માણસોને ઉચ્ચ અધિકાર આપવામાં આવે છે. કેટલાકનાં શિક્ષણ, અનુભવ, વય, ક્ષમ્યાદિ લક્ષમાં લીધા સિવાય ધુરંધર કાર્યો માટે સ્થાપી દેવામાં

આવે છે. યોગ્યયોગ્યતા, પાત્રાપાત્રતાનો વિવેક પુરતો થતો નથી. ભાંડાં સુધી નાલાયક માણસોની ભરતી થતી નહીં ત્યાં સુધી રાજકારભાર સુચવરિયત થઈ શકે નહીં. આવા અયોગ્ય અધિકારીઓ લીધા પછી રાજ્યતંત્ર બગડે તેનો દોષ અમલદાર વર્ગ ઉપર નાખી દેવામાં આવે છે. મૂળ દોષ તો મહારાજનો પોતાનો છે. ઉત્તરતી પદ્ધતિના આગમ, જડ અથવા અક્ષતલીન અધિકારીઓ, પાસેથી ઉત્તમ કામની અપેક્ષા રાખવી એ કેવળ નિર્ધર્ક છે. અધિકારીઓ મહારાજના આદર્શો સમજતા નથી અને પોતે (મહારાજનો) નિર્માણ કરેલી રાજ્યપદ્ધતિમાં કુશળતાથી કાર્યસિદ્ધિ મળવાતા નથી એવી ફરિયાદમાં થોડી જ વલુદ છે. આશ્રય આપવાની સત્તા મનુષ્યમાત્રને વહાલી હોય છે પણ તેના વપરાશમાં નિબ્ધ ન્યાય અને સંયમ સાચવવો પડે છે. ને તે ન સચવાય તો અમલદાર વર્ગમાં ભારે અસંતોષ થાય. ખરા કે માત્રી લીધેલા અન્યાય તથા અસંતોષથી ખીડાતી નોકરસાહી પાસેથી ચાતુર્ય તથા સહકાર્યની આશા રાખવી અને તે ન મળે તેની ફરિયાદ કરવામાં કહાપણુ જણાતું નથી.

વડોદરા નરેશો પ્રજાવર્ગ કે અમલદારવર્ગની કોઈ પણ બક્ષિમાં પુરતો વિશ્વાસ મુક્યા નથી. અણુવિશ્વાસના વાતાવરણમાં સારામાં સારા માણસો પણ બગડી જાય. વિશ્વાસને પાત્ર કોણુ છે તેની પરીક્ષા ક્યાં પછી કેટલે દરજ્જે છુટ આપવી એમાં જ નેતૃત્વકળા છે. નેતૃત્વમાં અણુવિશ્વાસ માટે સ્થાન ન હોય. અણુધાર્મ્ય પ્રસંગે પોતાના શિર ઉપર જવાબદારી ઉઠાવીને, વખતસર પગલાં લેવામાં કાર્યક્ષત્રીની ખરી કસોટી છે. બ્રિટિશ રાજ્યમાં ઉપરી અમલદાર હાથનીચેના અમલદારને હમેશા ટેકો આપે છે. શ્રી સત્યાગ્રહ કહે છે તે ખરું છે કે વડોદરામાં નોકરીની ડીસીપ્લીન છે જ નહીં. તેથી દરેક માણસ જુલ્મદારી લેતાં અચકાય છે. કોઈ પણ બાબતમાં પહેલ કરવાથી ફજેતી થવાનો સંભવ રહે છે. વડોદરામાં કાયદા-કાનૂનોનું બેર ધણું છે. નવા અમલદારો તેના અઘાનને લીધે શરકુનો તથા શીંસ્તેદાર આગળ ઠંડાગાર થઈ જાય છે, અને વખત જતાં તેમની પ્રારભ કરવાની સક્ષિત છુટી થઈ જાય છે.

સરદારો

ભારે ગાયકવાડનું લસકર ગુજરાતમાં આવેલે વરડું ત્યારે તેમની સાથે ધણી સરદારો આવેલા. લડાઈઓમાં

તેમણે પણ ઘણાં પરાક્રમે કરેલાં. તેમના વંશજો હજી વડોદરામાં વસે છે. છેલ્લાં આણીસ વર્ષ દરમ્યાન તેમની અધીનગતિ પુરેપુરી થઈ છે. શિક્ષણમાં પણત હોવાને લીધે સારી નોકરીને માટે તેમનામાં ચોખ્ખતા નહોતી. જ્ઞાનધર્મને માટે આજે અનુકૂળ પ્રસંગ નથી. ત્યારે તેમણે ‘કરું શું ?’ નિરૂપ્તને લીધે સંરક્ષણવર્ગ આજે લગભગ બૂજે મરતો થઈ રહ્યો છે. એમનામાં સંપ નથી, પોતાના હક્કોની માગણી કરવા જેટલું સંઘર્ષજન કેળવ્યું નથી. આ સંરક્ષણને મહારાજા પ્રત્યે તેમ જ રાજ્ય પ્રત્યે ખરી વફાદારીની લાગણી હોઈ શકે. બંધારથી ભાકુતી અમલદારો આવે છે તેમના કરતાં તેમને વિશેષ ગારો અને કાયમનો સંબંધ છે. આ સંરક્ષણના યુવાન વર્ગને ચોખ્ખ કેળવણી આપીને લક્ષરી તથા અન્ય ખાતાઓમાં વધારે પ્રમાણમાં રાખવા જોઈએ. સ્વદેશમાં કેળવણી આપવાને બદલે તેમને યુરોપ મોકલવાથી કેટલાક યુવાનો પાપમાલ થઈ ગયા. જે અભ્યાસ કરીને આવ્યા છે તેમનામાં તત્વીય સંસ્કૃતિના સંસ્કાર ઝોલા જણાય છે.

અંગ્રેજો

વડોદરામાં અંગ્રેજ નોકરો ઘણા થોડા છે. મહારાજાને ગૌરવર્ણ માટે કાંઈક પક્ષપાત છે. દાહના દીવાને તેમના પ્રત્યે સન્માન ઉપરાંત પૂજ્યભાવ હોય એવું જણાય છે. તેથી દરેને ઘણાખરા અંગ્રેજો નોકરીમાં દાખલ થયા પછી મનમાગતા પગાર અને મુશાહીરા મેજરી શક્યા છે. કોલેજના અધ્યાપક શિવાય ટાઇમ રાજ્યની ખાસ સેવા કરી નથી. ઈજનેર ખાતાના કેટલાક અમલદારો દીવાન મંડળને ભોળવીને પુષ્કળ પૈસા ખાઈ ગયા છે એવી બૂસો અનેક વાર સાંભળી છે, અને સરકારે આખા આડા કાન કર્યાં મનાય છે.

જુના વખતમાં ઉમેદવારીમાં લાંબો વખત થતો હતો અને બાહોશ અમલદારોના હાથ નીચે કામ કરવાથી નવીન દાખલ થયેલા યુવકોને સારી તાલીમ મળતી હતી. નોકરોની બદલી વારંવાર થયાં કરે છે. એક ખટપટી માણસ ધાંધલ કરે એટલે ચાર પાંચ અમલદારોને ધક્કા ખાવાને પ્રસંગ આવે. ટાઇ નોકર ગેરવ્યવસ્થા કે ગેરવર્તણૂકને લીધે કપકાને પાત થાય એટલે તેની બદલી થાય. નાણાંધિક અધિકારીઓ બીજાના પંચાત તાલુકાઓની કમનસીબ પ્રજાને માથે પડે. ખર્ચ નેતાં તેવા તાલુકાઓમાં અનુભવી, ઉત્સાહી તથા વિશેષ

સહાયકૃતિ ધરાવે એવા માણસોને મોકલવા જોઈએ. બદલીઓ થયા પછી તેને રદ કરતાં પણ વાર લાગતી નથી અને કેવા પ્રકારની ઉચ્ચપાયલ થશે તેની કલ્પના અને તરંગો સાધ્યાં જ કરે. જેમ અકબર બાદશાહ શેતરંજની રમતમાં સુંદર યુવતિઓને મહોરાં તરિકે ઉભી રાખીને રમતા હતા તેમ વડોદરા નરેશ અમલદારોથી રમે છે. સુંદરી રાજ્ય અને દરબારી ખટપટનો સંબંધ અનિવાર્ય છે ? રાજમહેલના પાછલાં બારણાં બંધ કરવાની ખાસ આવશ્યકતા છે, અને આગલાં બારણાં વધારે ખુલાં મુકવાં જોઈએ. ન્યાયને ખાતર કહેવું જોઈએ કે આઠ વર્ષ પહેલાં ટાઇ પણ માણસ વડોદરાના મહારાજાની મુલાકાત લઈ શકતો હતો. મોગલ બાદશાહોના તેમ જ આપણા હિંદુ રાજા મહારાજાઓના દરબારમાં ટાઇ પણ દુઃખી પ્રજાજન દાદ ફરીઆદ માગી શકતો. રાજા મહારાજાઓ દરેકજ દર્શન દેતા. દિલ્હીના રાજમહેલમાં મોગલ બાદશાહોએ રાખેલી અરજદારની સાંકળ એક દુખી ગદેડાએ ખેંચેલી એવી લોકવાયકા છે. આજે તો રાજાઓ તથા અમલદારો ગામથી દૂર, અરજીપ મછતે રહે છે અને મહેલોની આગળ બંદુક ઉપર સંગીન ચઢાવીને પહેરેગીરો રસ્તો રોકીને ઉભા રહે છે.

સ્વાશ્રય

રાજ્યકારભાર સુધારવાના બે મુખ્ય માર્ગ છે : (૧) નોકરશાહીને સુધારવી અને (૨) પ્રજાવર્ગને સ્વાશ્રય માટે કેળવવો. નોકરશાહી વિષે થયું વિવેચન થઈ ગયું છે; હવે પ્રજામત કેવી રીતે કેળવવો તે તપાસીએ. મહારાજાશ્રીની પ્રેરણાથી દીવાન રમેશચંદ્ર દત્તા વખતમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો પાયો નાંખાયો. આજે ગામડાંઓમાં ગામપંચાયત, તાલુકાપંચાયત અને પ્રાંતપંચાયતો છે. કસબાઓમાં સુધરાઈઓ સ્થપાઈ છે. ધારા ધડવામાં મદદ કરવા માટે ધારાસભા છે. આ બધી સંસ્થાઓ ચાલે છે. કેટલીકમાં ખરો ઉત્સાહ છે અને રચનાત્મક કામ કરવાની હેંશ છે. જો અમલદાર વર્ગની દખલગીરી તદ્દન નીકળી જાય તો એ સંસ્થાઓ અવરથ સુધરી શકે. અમલદારો કુસંપ કરાવે છે, તરો પકાવે છે અને પોતાને મજેલી સત્તાને દુરંપયોગ કરે છે. ચુંટણીમાં પણ માથું મારે છે અને ત્યાં સરકાર તરફથી સંસ્થાને નીમવાના હોય છે ત્યારે ઘણા ખુશામતીઆ, પૈસાદાર અથવા પોતાના

યુગ ભાંધીઆઓની નીમણૂક થાય છે. ઉત્તર યુગરાતમાં જે માણસોને ઔદ્યોગિક કહે છે તેવા ખટપટી અને હુન્ન્યા માણસો આગળ પડે છે. ખાનદાન કુટુંબના, પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો અને વેપારીઓ આવી સંસ્થાઓથી દૂર રહેવાનું પસંદ કરે છે અને જે ઉમેદવારી કરે છે તો એક અનુભવ લીધા પછી સરકાર તરફની લાગણી ક્યવાય છે. સ્થાનિક સંસ્થાઓની નિષ્ફળતાનું આ એક મુખ્ય કારણ છે; જે કે સરકારી નિવેદનોમાં વાંચીએ છીએ કે ચોગ્ય ગૃહસ્થોની ઉદાસીનતાને લીધે સંસ્થાઓ કરમાયલી રહે છે. કાર્પ્સન મોટા કે ટીન-પાટીઆ અમલદાર તપાસણી માટે જાય ત્યારે તેના મુકામ, ખોરાક, વાહન વિગેરેની ગોઠવણ તથા ધાંધલ તે સંસ્થાને કરવી પડે, પોતાના કાર્યમાં અમલદારોના ખરા ખોટા મુકામોના અમલ કરવો પડે અને તેમનો મત વેદવાક્ય તરીકે સ્વીકારવો પડે, એ કાણુ સહન કરી શકે? જે લોકો હારકુલ આવે, ફળોના કરંડીઆ મોકલતા રહે, બંગલા તથા ખાવાપીવાની સગવડ કરી આપે તેવા માણસો આગળ પડે. મીલમાલિકા અથવા પૈસાદાર માણસો (capitalists)ને આગતા-સ્વાગતા કરવી પડે. એવા પ્રમાણિક અમલદારો પણ છે કે જેમને “ડાળી” (ફળમીઠાઈના કરંડીઆ) હરામ છે. સરકારે અમલદારોના સ્વમાન ખાતર તથા તટસ્થ રહેવા માટે આ જેરી “ડાળી” લેવાની સખત ગંધી કરવી જોઈએ. એ ડાળીમાં ખુદી ખુશામત છે.

તલાકી એક રૂપીઆ લે અને અમલદાર વીસ રૂપીઆની ડાળી લે તેમાં શું ફેર છે? બન્ને લાંચ કહેવાય. અમુક હુન્ન્યા માણસો મોટા મોટા અમલદારોને પોતાને ત્યાં ઉતારે છે અને પછી એ સંબંધનો ગેરલાભ લે છે. પ્રજામત કેળવવો હોય તો આ ખુશામતીઆ, ઔદ્યોગિક, લાંચીઆ, હારકુલીઆ હરામખોરોને દૂર રાખવા જોઈએ.

પ્રજાકીય કાર્યકર્તાઓને પ્રોત્સાહન આપવાનું તો એક બાલુએ રજૂ પશુ પ્રજાને સ્વાશ્રયી કરવાનો જરા પણ પ્રયત્ન થાય છે કે આગેવાનોની નિંદા શરૂ થાય છે. તેમને ‘અળવળીઆ’ ગણી કાઢીને તેમના પગ લાગી નાખવાનો પ્રયત્ન થાય છે. આવા સંકુચિત દષ્ટિવાળા અમલદારોના મનમાં પ્રજાકીય કાર્યકર્તાઓ રાજવિરોધી હોવા જોઈએ એવી ભ્રમણા હોય છે. વડોદરા પ્રાંતના સંજોડા તાલુકામાં એક સાધુચરિત માસ્તરે પ્રજાના આગ્રહને માન આપીને ખાનગી નિશાળ કાઢી. તે માસ્તર અસહ-

કારી નથી પણ તેમના મિત્રો સહકારી તેમજ અસહકારી બન્ને વર્ગના છે. લાંબા સમય સુધી પોલીસે તેમને ત્રાસ આપ્યો. આ તાજી હકીકત ઉપરથી જણાઈ આવશે કે સરકારથી સ્વતંત્ર કાંઈ પણ સારું કામ થાય તે સંકુચિત દષ્ટિવાળા અમલદારોથી સાંખી શકાતું નથી. પ્રજા સ્વાશ્રયી થાય, સ્વમાન કેળવે તે એમનામાંના મણાઓને રચતું નથી. પોતાનામાં શક્તિ નથી હોતી તે ખર્તા દરેક મુકાદામાં પોતાનો હાથ હોવો જોઈએ એવા મમત ધરાવે છે. ખરી ઉદારતા ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે.

પ્રજાને કેળવવા માટે ત્રણ બાબતોમાં સારી છુટ હોવી જોઈએ; તેવી વ્યવસ્થા દરેક સારા રાજ્યમાં હોય છે.

(૧) છાપાંની સ્વતંત્રતા.

(૨) સલાની છુટ.

(૩) ભાષણની છુટ.

આ ત્રણે દિશામાં વડોદરા પહોત છે, અને બ્રિટિશ સરકાર કરતાં પણ વધારે સખ્તાઈ રખાય છે તે બતાવી આપે છે કે નોકરશાહી પ્રજામત કેળવાય તેમાં રાજ નથી. પોલીસનો નાયક ફોજદાર એટલે સગભગ બીનકેળાપણી રૂ. ૪૦ ના પગારની લાયકાતવાળો માણસ, નગરોડો જેવા પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થને અથવા વિદ્વાન ભાષણકર્તાને ભાષણ કરતાં અટકાવી શકે; ભાષણ કડક હોવા માટે નહીં, પણ ભાષણ કડક થશે એવું એને લાગે તેટલા પરથી. વડોદરાની નોકરશાહી ધારાસભામાં એવી નફ્ટ ટીક કરી શકે છે કે આ અધિકારનો ઉપયોગ થશે નથી. પણ પ્રજાવર્ગના ગૃહસ્થોને સ્વમાન હોય છે એ બાબતની વિસ્મૃતિ કેમ થાય છે? દીવાન જેવા મોટા અમલદાર ભાષણ કરવા ઉભા થયા હોય તેમનો હાથ પકડીને ખેસડી દેવામાં આવે ત્યારે તેમને અપમાન ખમવાનો ખ્યાલ આવી શકે.

દરેક દેશમાં પ્રજાકીય સંગઠનના કામમાં વકીલ મંડળ સારો ભાગ લે છે. કહેવાય છે કે વડોદરામાં સનદ ઉપર જપ્તો એવા પ્રકારનો છે અને વકીલો ઉપર આક્રમક રીતે દબાણ એવું થાય છે કે કાયદા જાણનાર ગૃહસ્થોનો લાભ પ્રજાને જોઈએ તેટલો મળતો નથી. અમલદારોને કમાવાની જરૂર છે તેવી જ રીતે વકીલોને પણ હોય જ. એટલે ખોટા દબાણને લીધે પ્રજામત કેળવવામાં અડચણ નો રાજ્યમાં આપણી ભુક્ષી સા

ત્યાં પેન્શનરો પ્રમુખીય ઉત્તરિના કામમાં ભાગ લઈ શકે છે. હાલમાં બ્રિટિશ દિનુદ્વિતાનમાં તેમના ઉપર વધારે સખ્તાઈ થઈ છે, પણ તે ટકી શકવાની નથી.

સ્વમાન જાળવી શકે અને સ્વતંત્ર મતને માટે અડગ રહી શકે એવા શૂદ્રસ્થોને ઉત્તેજન મળતું નથી. પ્રમુખીય વર્ગમાંથી રાજ્યકારભાર માટે કોઈ કેળવણી નથી.

વડોદરામાં સહકારી મંડળીનું કામ ઉપાડી લે એવા રા. દેવધર પાટી શકે નહીં. અમરેલીના રહીશ “ મારવાડી મારતર ” (રોડ જાતિના) મુંબઈમાં ફેટલી બધી મંડળીઓ ઉપર દેખરેખ રાખે છે ? એવા માણસો માટે વડોદરામાં સ્થાન નથી. “ જી, હાં ” કહે- નારા માણસો જ આજળ વધી શકે. વડોદરાની ધારા- સભામાંથી કયો પીરોજશાહ મહેતા, સેતલવાડ કે વિશ્વસભાઈ પટેલ જાયો ?

ધારાસભાના પ્રમુખીય સભ્યોને અભ્યાસ કરવા માટે શી વ્યવસ્થા સરકારે કરી ? દરેકે દરેક રીપોર્ટ મળી શકે એવું પ્રસ્તાવિત છે ! પેટલાદ સત્તાપ્રદની હાલત વખતે પેટલાદના સેટલમેન્ટનો રીપોર્ટ પ્રમુખીય માણસોને મળી ન શકે એ કેવું વિચિત્ર દેવવા ! ધણીખરા રીપોર્ટો અંગ્રેજી ભાષામાં હોય છે; રાજ્યભાષા ગુજરાતી કહેવાય છે, તે છતાં ધણી સખાણો અંગ્રેજીમાં જ યાય છે.

ધારાસભામાં એવા સભ્યો છે કે જે અંગ્રેજી સમજ શકતા નથી. હાલમાં સૂચના થઈ છે તે પ્રમાણે, એક

વિશાળ લાયબ્રેરી ધારાસભાના દોડ પાસે હોવી જોઈએ, જ્યાં કોઈ પણ માણસ રાજ્યકારભાર વિશે માહતી મેળવી શકે. રાજ્યના ખર્ચનું અંદાજપત્રક ધારાસભામાં રજૂ કરીને તેના ઉપર ચર્ચા કરવાનો અધિકાર સભાસભ્યોને મળ્યો હતો ત્યારે તે પત્રક એવી રીતે હપાયું હતું કે અમલદારો પણ તેનું ધડ પુંડકું સમજી શક્યા નહોતા. જે તોફાનીઓ આવી છેતરપંદીને મુલતહોપણું માનતા હોય તો બાકે, દુનિયા તો તેમાં અમલદારોનું કાચરપણું જોઈ રહી છે. જે પ્રજામત કેળવવાનો પ્રમાણિક પ્રયત્ન કરવો હોય તો ધારાસભાના સભ્યોને અભ્યાસ કરવા માટે ઉત્તમ સગવડ કરી આપવી જોઈએ.

ત્યારે પ્રજામત મજબૂત થશે ત્યારે મહારાજાશ્રીનું તથા અમલદારોનું કામ ઘણું રહેતું થશે. આપણા દેશમાં જુદાં જુદાં ખાતાઓ મારફત એકઠાં રાજ્ય કરવાની પદ્ધતિ હતી જ નહીં. જેમ રાજ્યકારભાર ઓછો તેમ વ્યવસ્થા સારી ગણાય. સ્વાકષરને લીધે જ સ્વરાજ્ય ઓગળી શકતું હતું. પ્રાચીન કાળમાં પ્રજામત કેટલો બધો જાળવાન હતો તે કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. આજે તે સમુજાગે કચાઈ ગયો છે, તેથી રાજા તથા પ્રજા ઉત્તરને હલપાર નુકશાન થયું છે. જે વડોદરાની વીસ લાખ પ્રજાનો મત કેળવાયેલો હોત તો ૧૯૧૨ ની સાલમાં દિલ્હી દરબારના પ્રસંગે ડરજી અમલદારોને લીધે શ્રીમાન મહારાજાને નકામી મારી માગવાનો પ્રયત્ન આવેતો તે જરૂર આવત નહીં. ”

અસલ વતની કોમો

દુબળાઓ

દિનુદ્વિતાનમાં વાયવ્ય દિશાએથી આરો—આપણા પૂર્વને ઉતરી આવ્યા તે પહેલાં જ લેધા રહેતા હતા અને જેને અનાર્થ એવું ઉપનામ આપવામાં આવ્યું, તેમને ધીમે ધીમે હાવાને દુગરાઓમાં તથા જંગલોમાં દાંડી કાઢવા. ત્યાં તેઓ જંગલની પેદાશ ઉપર, જંગલના પુલા ભાગમાં રહેજતાજ એવીવાડી કરીને, જનવરોનો સિધાર કરીને અને કાંઈક જંગલની જહાર

આવી કોઈ વખત હુંકાર કરીને, પોતાનો ગુજારો કરવા લાગ્યા. રામાયણમાં આવી અનેક અસલી જાતના લેધા મેળવી વાનો આવે છે. શ્રીરામચંદ્રના મિત્ર શુક રાજા તે અનાર્થ હતા. રામચંદ્રે રામચંદ્રીનાં આપેલાં બેર આર્થાં તે અનાર્થ શરજાનતિ દાસ ઓરીસા, અને મધ્ય દિંદમાં મોડી ગંબ્યામાં મોજુદ છે. બીજો તથા કાળીપરજ આપણા પરિચિત બાઈજો છે. વજુનરાની પણ નેત્રી જ કોમ છે. કોમોઓ પણ પહેલાં તો બીલની

માફક અનાર્થ ગણાતા. સો વર્ષ પહેલાંના બિશપ હેબરના પ્રવાસીના પુસ્તકમાં કાળી અને બીઝમાં થોડો જ ભેદ બતાવેલો છે, પણ ગયા સૈકામાં તેઓ ધીમે ધીમે હિંદુઓમાં (આર્યોમાં) ભળી ગયા છે. દેશના બધા પ્રાંતોમાં આ લાખગોની વસ્તી થોડીધણી છે જ. રાજપુતાનામાં રાજપુતોનું રાજ્ય થયું તે પહેલાં ત્યાં મીથુઓનું રાજ્ય હતું. આ મીથુઓ અસલ વતની કામના જ છે, અને તેમની વસ્તી પણ પાંચ લાખથી ઓછી નથી. આસામના જંગલોમાં અને પહાડીઓમાં તો તેઓની ઘણી જાતો છે. કાચારી, નાગા, પાસી વિગેરે પુષ્કળ જાતો ત્યાં વસે છે, જેઓ એક બીજાની ભાષા પણ જાણતા નથી. અસલ વતની કામોમાં સૌથી મોટી કામો ત્રણ છે: (૧) જોડ લેખિ. તેઓ મધ્ય હિંદ, વરાહ, ગિહાર, બોરીસા, મધુકા પ્રાંતોમાં અને દક્ષિણ હૈદરાબાદના સંસ્થાનમાં પણ કુંજરાણ ભાગોમાં વસેલા છે, અને તેમની વસ્તી સંખ્યા ૨૯ લાખથી ઓછી નથી; (૨) સાંતાલ લેખિ. તેઓ ગિહાર, જંગાળ અને આસામના જંગલોમાં વસેલા છે

તે તેમની વસ્તી પણ લગભગ ૨૩ લાખની છે; (૩) બીઝ લેખિ. યુગરાત, દક્ષિણ રાજપુતાના અને નદેશમાં મધ્ય હિંદના દેશી રાજ્યોમાં અને હાલની આ ઈ દક્ષિણ સિંધમાં પણ તેઓ વસે છે. તેમની સંખ્યા ૧૮ લાખને આશરે છે. આ ત્રણ જ જાતોની કુલ સંખ્યા ૭૦ લાખ થાય છે. તે શિવાય બીજી ઘણી જાતો—જેવી કે ઉરાંચો, મુંડા, હો, યોડા, ચમર, કંદ, કોડરા, કુરમ્બન વિગેરે લેખિ—લાખોની સંખ્યામાં છે. ૧૯૨૧ના વસ્તીપત્રક પ્રમાણે તેમની કુલ વસ્તીસંખ્યા ૧ કરોડ, ૬૦ લાખની છે, એટલે હિંદની કુલ વસ્તી ૩૨ કરોડ છે તેમાં તેઓ સેકંડે પાંચ ટકા છે.

મુખ્ય ઇલાકાના અસલ વતનીઓ

આપણા ઇલાકામાં યુગરાત અને દક્ષિણમાં વસતી કામના લાખોને આપણે સારી રીતે ઓળખતાં નેહ્યો. કાળીપરજ લેખિ જેઓ સુરત જિલ્લામાં અને ગાયકવાડી નવસારી પ્રાંતમાં રહે છે, તેમણે છેલ્લાં બે વર્ષ થયાં તેમની આત્મચરિત્રી ચળવળથી આપણું સાદું જ્ઞાન ખેંચ્યું છે. કાળીપરજ, કાળી પ્રજા શબ્દ-માંથી અપભ્રંશ થયેલો શબ્દ છે. આ શબ્દ સુરત જિલ્લા અને ગાયકવાડી રાજ્ય શિવાય બીજા ક્યાંય પ્રચલિત નથી. આ શબ્દ તિરસ્કારવાચક છે એમાં તો કાંઈ

શક નથી, પણ હવે તેની કડવાશ કે તીખાશ જરા પણ રહી નથી એ પણ નિઃશંક છે. છતાં એ શબ્દ મને ત્યાગ્ય તો લાગે છે. વળી એ શબ્દની અમુક એક કામ સમજ-શકાતી નથી, પણ જુદી જુદી. ૧૫-૨૦ કામોને માટે એ એક જ નિર્વાચક શબ્દ છે. વડોદરા રાજ્યના ગેઝીટીઅર પ્રમાણે તેમાં નીચેની સોળ કામોનો સમાવેશ થાય છે:

- (૧) બીઝ (૨) મોધરા (૩) ધાણુકા (૪) ધોડીયા (૫) દુબળા (૬) ગામીત (૭) કાચીડીયા (૮) કાલધા (૯) કોકણા (૧૦) કોટવાળીયા (૧૧) માવચી (૧૨) નાયકડા (૧૩) તળાવીયા (૧૪) વાળવી (૧૫) વારલી (૧૬) વસાવા.

માટે એ બધી કામોનો પોતપોતાના નામથી જ ઉલ્લેખ કરવો એ શાસ્ત્રીય તેમ જ વધારે ચોક્કસ ગણી શકાય.

વસ્તીસંખ્યાની દૃષ્ટિએ જોતાં નીચેની કામો મોટી ગણી શકાય:

- (૧) બીઝ—૮,૦૭,૦૦૦ (૨) વારલી—૧,૭૯,૦૦૦
- (૩) કાકુર—૧,૪૮,૦૦૦ (૪) દુબળા અને તળાવીયા—૧,૪૨,૦૦૦
- (૫) ધોડીયા—૧,૨૯,૦૦૦ (૬) નાયકડા—૯૨,૦૦૦
- (૭) વાળવી—૮૬,૦૦૦ (૮) કોટકરી—૮૧,૦૦૦
- (૯) કોકણા—૭૭,૦૦૦ (૧૦) મોધરા—૭૫,૦૦૦
- (૧૧) ગામીત—૬૪,૦૦૦

આ અને બીજી નાની કામો મળીને કુલ વસ્તી-સંખ્યા ૧૯ લાખની થાય છે. આપણા ઇલાકાની (વડોદરા રાજ્ય સહિત) કુલ વસ્તી ૨ કરોડ, ૮૯ લાખ છે; તો કુલ વસ્તીના કાંટકા, અથવા રૂપીએ એક આના-થી રહેજ વધારે આપણા આ અસલ વતની લાખોએ છે. આપણાદૃષ્ટિએ જોતાં કેટલાક બીજા યુગરાતી અને કેટલાક મરાઠી બોલનારા છે. કાકુર, વારલી અને કોટકરી મરાઠી બોલનારા છે; બાકીના બધા યુગરાતી બોલનારા છે. તેમની યુગરાતી બોલીમાં મરાઠી શબ્દો મળી ગયા છે, અને મરાઠી બોલનારાઓ બહુ દલકા પ્રકારની મરાઠી બોલે છે. વારલી મોટે ભાગે થાણા જિલ્લામાં, કાકુર લેખિ થાણા, નાશિક અને કાલાવામાં અને કોટકરી થાણા અને કાલાવામાં જંગલોમાં અને ટેકરીઓમાં વસે છે.

, બીલોની વસ્તીનો મોટો ભાગ પાનદેશમાં (અડી લાખ), રેવાકાંડાના દેશી રાજ્યો, બારીઆ, હાટાઉદ્દિપુર, રાજપીપળામાં મળીને (આશરે બે લાખ), પાંચમહાલ જલ્લામાં (આશરે એક લાખ), નાશક જલ્લા અને મહિકાંડાના દેશી રાજ્યોમાં (અર્ધો અર્ધો લાખ), તથા સિંધના દક્ષિણ ભાગમાં (ધરપારકર અને હૈદરાબાદ જલ્લાઓમાં) અર્ધો લાખ વસેલો છે. ધોડીયા અને દુબળા લોકો સુરત જલ્લામાં તથા ગાયકવાડી નવસારી પ્રાંતમાં અને સુરતના દેશી રાજ્યો (વાંસદા, ધરમપુર વિગેરે)માં વસેલા છે. તથાવીયા ભરૂચ જલ્લામાં અને ચોધરા સુરત તથા નવસારીના જંગલવાળા ભાગોમાં રહે છે.

આ બધી અનાર્થ ગણતરી કોમો પૈકી દુબળા કોમ આર્યોના સમાગમમાં સૌથી વધારે આવેલી જનજાત છે અને તેના રીતરિવાજો પર પણ હિંદુ સંસ્કારની છાંયા વિશેષ પડેલી છે. તે સાથે હિન્દુ અને પારસી કોમો પોતાની ધનસ્પતિની પણ છાપ તેમના પર સૈદ્ધાંતો સુધી ન બૂંસાય તેવી પાડી છે. તેમને જમીન વિનાના બનાવીને કેવળ ખેતીકામના મજૂર અને તે પણ અર્ધ-ગુલામ સ્થિતિના મજૂર બનાવી દીધા છે. દક્ષિણ આફ્રિકા અને ક્વીજમાં “ગીરમીડીઆ” મજૂરો થોડા વર્ષ પહેલાં હિન્દુસ્થાનથી મોકલાતા તેને માટે આપણે શ્રેય-બકાર કરી મુક્યો હતો, અને હવે તે રૂઢિ બંધ પાડી છે. પણ સૈદ્ધાંતો થયાં આપણી નજર આગળ જ દુબળાને તમામ રીતે—આર્થિક, માનસિક અને શારીરિક—કેવળ દુર્બળ બનાવી દીધા છે, તેની આપણા સમાજ નાયકોથી સંભાળ લેવાઈ રાખી નથી, કારણ કે તેનાથી આપણા સ્વાર્થને નુકસાન થાય છે. દુબળાઓની સ્થિતિનો એક વર્ણનાત્મક લેખ મેં ગુજરાતી અક-વાડિક પત્રોમાં છપાવ્યો હતો. સુરત જલ્લાના બારડોલી તાલુકામાં તેના ઉપર ખાસ ધ્યાન ખેંચાયું હતું, અને કેટલાક પાટીદાર ભાઈઓનો મારા ઉપર, અને મારે લીધે સરભોણના સ્વરાજ્ય આગ્રમ ઉપર ભારે રોષ ઉતર્યો હતો. આ લેખમાં દુબળાઓની ‘દાગી’ પ્રથા ઉપર મારા પોતાના વિચારો ન આપતાં મુંબઈ ઇલાકાના ૧૯૨૧ના વસ્તીપત્રકના રિપોર્ટમાં છપાએલા આર ભુદી ભુદી અસ્તિઓના મત હું દંડું છું એક ઉદાહરણ દેવેદરનો, બીજો દેશી મહદનીશ કલેક્ટર (લાઇલીવ-દાસાની)નો, ત્રીજો દેશી ઉપુદી કલેક્ટરનો અને ચોથો પારસી દીવાનનો મત છે, અને કેટલાક યુરોપીય બ્રહ્મ-

અનુભવના પરિણામે લખાએલા છે, તેથી તે એકપક્ષી છે એમ તો કાંઈ નહિ કહી શકે.

(૧) ભરૂચ જલ્લાના ૧૯૨૧ ના કલેક્ટર એમ. એચ. ટાવર્ન, આર્. સી. એસ. લખે છે કે

“ભરૂચ જલ્લામાં અને ખાસ કરી અંકલેશ્વર તાલુકામાં ‘ગીરમીડીઆ’ મજૂરીની પ્રથા થોડે અંશે પ્રચલિત છે. આ ગીરમીડીઆ મજૂરો ‘દાગી’ નામથી ઓળખાય છે. તેઓ સાધારણ રીતે ભીંસ, તળાવીયા અને તેવી જ બીજા હલકા ભતના લોકો હોય છે. તેમના રોક (ધણીઆમાં) તરફથી તેમને અપાડથી (એકવાન્સ) પૈસા મળે છે. પણ તેઓ લેખા કે ગોડાડાના કરારથી તેને ત્યાં તે દેવું ભરવાને અધિક વર્ષ માટે નોંધી કરવાને બંધાય છે. તેમને રોક ખાવાનું, કપડાં તથા રોજના બે કે ચાર આના આપે છે. લીધેલાં નાણાં તેઓ દારૂમાં, લમોમા અને એવા જ બીજા હાડકા ખર્ચામાં વાપરે છે. પણ તેમને ગુલામોના જેવી સ્થિતિમાં વસેલા સુધી, જમતે જાંબી સુધી પણ રહેવું પડે છે, કારણ કે મજૂરીની મુદત પૂરી થતાં પહેલાં તો તેમણે બીજા પૈસા ઉપાડ્યા જ હોય છે. તેમને નવો રોક કર્ચો હોય તો તે નવો રોક તેમ જાંબી રહેવું પડતો આવે. ત્યાં સુધી બન્યા પસ પરપર કરાર પ્રમાણે અને મજૂરીની આલતી રૂઢિ મુજબ રહે ત્યાં સુધી બન્યાના સંબંધ સાધારણ રીતે ઠીક રહે છે. કોઈ રોક વધારે કરક હોય તો દાગીને પોતાનું દેવું પતાવ્યા વિના પણ વતન છોડી કોઈ રોકદેરમાં નાસી ફરવું શક્ય છે. લરકમાં મજૂરી દુકડીઓમાં અને મીથોમાં આ આપણા અર્ધગુલામ ભાઈઓ મને તે સમયે બંધનમાંથી છુટીને ભરાઈ ગય છે. અંકલેશ્વર તાલુકાના બીલોની લરકરી મજૂરી દુકડીમાં ખૂબ ભરતી થઈ, તેથી એક ગામડામાં તો ળોસા સાહસરોએ વમરાણું કરી મુક્યું. આજ યાચ ત્યારે રોક કાંઈ કરી શકતો નથી, કારણ કે નો નારી જનાર ગુલામોના કાંઈ પત્નો મળે તો પણ તેની મિલકત ન હોવાથી કાંઈ પણ માગણું વસુલ થઈ શકે નહિ. છતાં કોઈ વાર એમ બને છે કે તે લરકરી મજૂરી દુકડીમાંથી કે મીથમાંથી થોડાધણ પૈસા કમાઈને પાંછા પોતાને ગામ ફરે, ત્યારે રોડનો વસુલ કરવાનો વારો આવે છે. એવું સંભગાય છે કે બીલો આ ગીરમીડીઆ પદ્ધતિના ગેરલાભો સમજતા થયા છે અને તેને ગદ્યે રોડની મજૂરી કરવાનું પસંદ કરે છે અને આની રીત લખિયમાં તેમને વધારે ગમતી થશે. ત્યાં સુધી લીધો અને કાળીપરનો હાતીના અનાન દલાગા રહેશે ત્યાં સુધી એ થોડો ગમ ઉપરાંત અમાકથી (એકવાન્સ) પૈસા લેવાની રીતિમાંથી કેમ છૂટશે તે સમજાવું નથી. અને ત્યાં સુધી આ અમાકથી પૈસા આપવાનો વતીવટ ચાલુ રહેશે ત્યાં સુધી આ ‘દાગી’ પદ્ધતિ પણ કાયમ રહેશે.”

માફક અનાર્થ ગણાતા. સો વર્ષ પહેલાંના ગિરણ હેબરના પ્રવાસીના પુસ્તકમાં ઢાળી અને બીધમાં થોડો જ ભેદ બતાવેલો છે, પણ ગયા રીકામાં તેઓ ધીમે ધીમે હિંદુઓમાં (આર્યોમાં) લખી ગયા છે. દેશના બધા પ્રાંતોમાં આ લાઇઓની વસ્તી થોડીપણી છે જ. રાજપુતાનામાં રાજપુતોનું રાજ્ય થકું તે પહેલાં ત્યાં મીથુઓનું રાજ્ય હતું. આ મીથુઓ અસલ વતની કામના જ છે, અને તેમની વસ્તી પણ પાંચ લાખથી ઓછી નથી. આસામના જંગલોમાં અને પહાડીઓમાં તો તેઓની ઘણી જોતો છે. કચ્છ, નાગા, ખાસી વિગેરે પુષ્કળ જોતો ત્યાં વસે છે, જેઓ એક બીજાની ભાષા પણ જાણતા નથી. અસલ વતની કામોમાં સૌથી મોટી કામો ત્રણ છે: (૧) ગોંડ લેધા. તેઓ મધ્ય હિંદ, વરાહ, ગિહાર, એરીસા, સંયુક્ત પ્રાંતોમાં અને દક્ષિણ હૈદરાબાદના સંરંધાનમાં પણ કુમરાણ લાગોમાં વસેલા છે, અને તેમની વસ્તી સંખ્યા ૨૯ લાખથી ઓછી નથી; (૨) સાંતાલ લેધા. તેઓ ગિહાર, ખંગાળ અને આસામના જંગલોમાં વસેલા છે અને તેમની વસ્તી પણ લગભગ ૨૩ લાખની છે; (૩) બીધ લેધા. ગુજરાત, દક્ષિણ રાજપુતાના અને ખાનદેશમાં મધ્ય હિંદના દેશી રાજ્યોમાં અને છપ્પનીઆ પછી દક્ષિણ સિંધમાં પણ તેઓ વસે છે. તેમની સંખ્યા ૧૮ લાખને આશરે છે. આ ત્રણ જ જોતોની કુલ સંખ્યા ૭૦ લાખ થાય છે. તે સિવાય બીજી ઘણી જોતો—જેવી કે ઉરાઓ, મુંડા, હો, ટોડા, રામર, કંદ, કાંડરા, કુરુખન વિગેરે લેધા—લાખોની સંખ્યામાં છે. ૧૯૨૧ના વસ્તીપત્રક પ્રમાણે તેમની કુલ વસ્તીસંખ્યા ૧ કરોડ, ૬૦ લાખની છે, એટલે હિંદની કુલ વસ્તી ૩૨ કરોડ છે તેમાં તેઓ સેંકડે પાંચ ટકા છે.

મુળ્ય ઇલાકાના અસલ વતનીઓ

આપણા ઇલાકામાં ગુજરાત અને દક્ષિણમાં વસતી કામના લાઇઓને આપણે સારી રીતે ઓળખવા જોઈએ. કાળીપરજ લેધા જેઓ સુરત જિલ્લામાં અને ગાયકવાડી નવસારી પ્રાંતમાં રહે છે, તેમણે છેલ્લાં બે વર્ષ થયાં તેમની આત્મશુદ્ધિની ચળવળથી આપણું સારું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. કાળીપરજ, કાળી પ્રજા શબ્દ-મંથી અપ્રજ થયેલો શબ્દ છે. આ શબ્દ સુરત જિલ્લા અને ગાયકવાડી રાજ્ય સિવાય બીજે ક્યાંય પ્રચલિત નથી. આ શબ્દ તિરકારવાચક છે એમાં તો કાંઈ

શક નથી, પણ હવે તેની કડવાસ કે તીખાસ જરા પણ રહી નથી એ પણ નિઃશંક છે. છતાં એ શબ્દ મને ત્યાજ્ય તો લાગે છે. વળી એ શબ્દથી અમુક એક કામ સમજ-શકાતી નથી, પણ જુદી જુદી. ૧૫-૨૦ કામોને માટે એ એક જાતિવાચક શબ્દ છે. વડોદરા રાજ્યના ગેઝીટીઅર પ્રમાણે તેમાં નીચેની સોળ કામોનો સમાવેશ થાય છે:

(૧) બીધ (૨) ચોધરા (૩) ધાણકા (૪) ધોડીયા (૫) દુખળા (૬) ગામીત (૭) કાઘોડીયા (૮) કાકધા (૯) કાકણા (૧૦) કાંતવાળીયા (૧૧) માવડી (૧૨) નાવકડા (૧૩) તળાવીયા (૧૪) વાળવી (૧૫) વારલી (૧૬) વસાવા.

મોટે એ બધી કામોના પોતપોતાના નામથી જ ઉલ્લેખ કરવો એ શાસ્ત્રીય તેમ જ વધારે ચોક્કસ ગણી શકાય.

વસ્તીસંખ્યાની દૃષ્ટિએ જોતાં નીચેની કામો મોટી ગણી શકાય:

(૧) બીધ—૮,૦૭,૦૦૦ (૨) વારલી—૧,૭૮,૦૦૦
(૩) કાકુર—૧,૪૮,૦૦૦ (૪) દુખળા અને તળાવીયા—૧,૪૨,૦૦૦
(૫) ધોડીયા—૧,૨૯,૦૦૦ (૬) નાવકડા—૯૨,૦૦૦
(૭) વાળવી—૮૬,૦૦૦ (૮) કાંતકરી—૮૧,૦૦૦
(૯) કાકણા—૭૭,૦૦૦ (૧૦) ચોધરા—૭૫,૦૦૦
(૧૧) ગામીત—૬૪,૦૦૦

આ અને બીજી નાની કામો મળીને કુલ વસ્તી-સંખ્યા ૧૯ લાખની થાય છે. આપણા ઇલાકાની (વડોદરા રાજ્ય સહિત) કુલ વસ્તી ૨ કરોડ, ૮૯ લાખ છે; તો કુલ વસ્તીના ૬૫ ટકા, અથવા રૂપીએ એક આના-થી રહેજ વધારે આપણા આ અસલ વતની લાઇઓ છે. આપણે જોતાં કેટલાક બોલે ગુજરાતી અને કેટલાક મરાઠી બોલનારા છે. કાકુર, વારલી અને કાંતકરી મરાઠી બોલનારા છે; બાકીના બધા ગુજરાતી બોલનારા છે. તેમની ગુજરાતી બોલીમાં મરાઠી શબ્દો મળી ગયા છે, અને મરાઠી બોલનારાઓ ખડું હલકા પ્રકારની મરાઠી બોલે છે. વારલી મોટે ભાગે થાણા જિલ્લામાં, કાકુર લેધા થાણા, નારક અને કાલાખામાં અને કાંતકરી થાણા અને કાલાખામાં જંગલોમાં અને ટેકરીઓમાં વસે છે.

બીલોની વસ્તીનો મોટો ભાગ ખાનદેશમાં (અટ્ટી લાખ), રેવાકાંઠાના દેશી રાત્રો, બારીઆ, છાટાઉદેપુર, રાત્રપીપળામાં મળીને (આશરે બે લાખ), પાંચમહાલ જલ્લામાં (આશરે એક લાખ), નાસક જલ્લા અને મહિકાંઠાના દેશી રાત્રોમાં (અર્ધો અર્ધો લાખ), તથા સિંધના દક્ષિણ ભાગમાં (ધરપારકર અને હંદરાખાદ જલ્લાઓમાં) અર્ધો લાખ વસેલો છે. ધોડીયા અને દુબળા લોકો સુરત જલ્લામાં તથા ગાયકવાડી નવસારી પ્રાંતમાં અને સુરતના દેશી રાત્રો (વાંસદા, ધરમપુર વિગેરે)માં વસેલા છે. તળાવીયા ભરૂચ જલ્લામાં અને મોધરા સુરત તથા નવસારીના જંગલવાળા ભાગોમાં રહે છે.

આ બધી અનાર્થ ગણતરી કેમો પૈકી દુબળા કેમ આપોના સમાયમમાં સૌથી વધારે આવેલી જણાય છે અને તેના રીતરિવાજો પર પણ હિંદુ સંસ્કારની ઝાંખા વિશેષ પડેલી છે. તે સાથે હિન્દુ અને પારસી કેમો પોતાની ધનસંપત્તિની પણ હાપ તેમના પર સૂંકાઓ સુધી ન જૂસાય તેવી પાડી છે. તેમને જમીન વિનાના બનાવીને કેવળ ખેતીકામના મજૂર અને તે પણ અર્ધ-શુદ્ધામ સ્થિતિના મજૂર બનાવી દીધા છે. દક્ષિણ આફ્રિકા અને ઈંગ્લેન્ડમાં “ગીરમીડીઆ” મજૂરો થોડા વર્ષ પહેલાં હિંદુસ્થાનથી મોકલાતા તેને માટે આપણે સોર-બોર કરી મુક્યો હતો, અને હવે તે રૂઢિ બધ પાડી છે. પણ સૂંકાઓ ચર્ચા આપણી નજર આગળ જ દુબળાને તમામ રીતે—આર્થિક, માનસિક અને શારીરિક—કેવળ દુર્બળ બનાવી દીધા છે, તેની આપણા સમાજ નાયકોથી સંભાળ લેવાઈ શકી નથી, કારણ કે તેનાથી આપણા રવાર્ધને નુકશાન થાય છે. દુબળાઓની સ્થિતિનો એક વર્ણનામક લેખ મેં ગુજરાતી અડ-વાડિક પત્રોમાં છપાવ્યો હતો. સુરત જલ્લાના બારડોલી તાલુકામાં તેના ઉપર ખાસ ધ્યાન ખેંચાયું હતું, અને કેટલાક પાટીદાર ભાઈઓનો મારા ઉપર, અને મારે લીધે સરખોજના સ્વરાજ્ય આશ્રમ ઉપર ભારે રોષ ઉતર્યો હતો. આ લેખમાં દુબળાઓની ‘દાળી’ તથા ઉપર મારા પોતાના વિચારો ન આપતાં મુંબઈ ક્યાંકના ૧૯૨૧ના વસ્તીપત્રકના રિપોર્ટમાં છપાવેલા આર જીડી બ્રિટિશરોના મત હું ટાંકું છું: એક ઈંગ્લેન્ડ કલેક્ટરનો, બીજો દેશી મદદનીશ કલેક્ટર (ભાઈ સીવ-દાસાની)નો, ત્રીજો દેશી ડેપુટી કલેક્ટરનો અને ચોથો પારસી દીવાનનો મત છે, અને કેટલાક પંચોના વલ-

અનુભવના પરિણામે લખાવેલા છે, તેથી, તે એકપક્ષી છે એમ તો કોઈ નહિ કદી શકે.

(૧) ભરૂચ જલ્લાના ૧૯૨૧ ના કલેક્ટર એમ. એચ. કોર્ડેન, આર્. સી. એચ. લખે છે કે

“ભરૂચ જલ્લામાં અને ખડસ કરી અંકલેશ્વર તાલુકામાં ‘ગીરમીડીઆ’ મજૂરીની પ્રથા થોડે અંશે પ્રચલિત છે. આ ગીરમીડીઆ મજૂરો ‘દાળી’ નામથી ઓળખાય છે. તેઓ સાધારણ રીતે બીલ, તળાવીયા અને તેવી જ બીલ હલકી ભતના લોકો હોય છે. તેમના રોક (પત્નીઆમાં) તરફથી તેમને અગ્રાકથી (સિંદવાન) પૈસા મળે છે. પછી તેઓ લેખી કે ગોદાવાના કરારથી તેને ત્યાં તે દેવું ભરવાને અનુક્રમ વર્ષ માટે મોકલી કરવાને બંધાય છે. તેમને રોક ખાતાનું, કપડાં તથા સેજના બે કે ચાર આના આપે છે. લીધેલાં નાણાં તેઓ દારમાં, લગોમા અને એવા જ બીલ ઉઠાડ અર્થમાં વાપરે છે. પછી તેમને શુદ્ધામોના જેવી સ્થિતિમાં વસેલા સુધી, જખતે હાંધી સુધી પણ રહેવું પડે છે, કારણ કે મજૂરીની મુદત પૂરી થતાં પહેલાં તો તેમણે બીલ પૈસા ઉપાડ્યા જ હોય છે. તેમને નવો રોક કરવા હોય તો તે નવો રોક તેનું વડું દેવું પતાવી આપે. ત્યાં સુધી બનને પણ પારપર કરાર પ્રમાણે અને મજૂરીની ચાલની રીત મુજબ રહે ત્યાં સુધી બનનેના સંબંધ સાધારણ રીતે ઠીક રહે છે. કોઈ રોક વધારે કરક હોય તો દાળીને પોતાનું દેવું પતાવ્યા વિના પણ વતન છોડી કોઈ શહેરમાં નાસી છૂટું રાકય છે. લરકરમાં મજૂરી દુકાંઓમાં અને મીથોમાં આ આપણા અર્ધશુદ્ધામ ભાઈઓ મળે તે સમયે બંધનમાંથી છૂટીને ભરાઈ જાય છે. અંકલેશ્વર તાલુકાના બીલોની લરકરી મજૂરી દુકાંમાં ખૂબ ભરતી થઈ, તેથી એક નામદાર તો ગોરા તાલુકાએ જમરાણ કરી મુક્યું. આનું થાય ત્યારે રોક કાંઈ કરી શકેતો નથી, કારણ કે જે નાશી જનાર શુદ્ધામનો કાંઈ પત્તો મળે તો પણ તેની મિલકત ન દેવાથી કાંઈ પણ માગણી વસુલ થઈ શકે નહિ. છતાં કોઈ વાર એમ બને છે કે તે લરકરી મજૂરી દુકાંમાંથી કે મીથમાંથી થાયપણા પૈસા કમઈને પાછા પોતાને મળે શકે, ત્યારે રોકનો વસુલ કરવાનો વાર્ધિ આવે છે. એનું સંભવાય છે કે બીલો આ ગીરમીડીઆ પદ્ધતિના ગેરવાસી સમજતા થયા છે અને તેને જાહેર દેખેલી મજૂરી કરવાનું પસંદ કરે છે અને આવી રીતે ભવિષ્યમાં તેમને વધારે ગમતી થશે. ત્યાં સુધી બીલો અને કાળીપરને દાળી અગાળ દશામાં રહેશે ત્યાં સુધી એ કોણ જાલ ઉપરાંત અગ્રાકથી (સિંદવાન) પૈસા લેવાની રીતિમાંથી કેમ છૂટશે તે સમજાતું નથી. અને જ્યાં સુધી આ અગ્રાકથી પૈસા આપવાનો વતીવટ ચાલુ રહેશે ત્યાં સુધી આ ‘દાળી’ પદ્ધતિ પણ કાયમ રહેશે.”

(૨) સુરત જીલ્લાના દક્ષિણ પ્રાંતના ઇ. સ. ૧૯૨૧ના મદદનીશ કલેક્ટર શીવદાસાની, એમ. એ. (અને હાલના સુરત જીલ્લાના ધારાસભામાં લોક પ્રતિનિધિ) આ પ્રમાણે લખે છે :

“ સુરત જીલ્લાના દક્ષિણ પ્રાંતમાં બધા જ તાલુકામાં હાળીની પદ્ધતિ છે. પણ કેટલાક ગામડાંમાં હાળીપરજની જ વસ્તી હોય છે ત્યાં એ પદ્ધતિ નથી, કારણ કે તે સ્થળે તેઓ અને તેમના કુટુંબનાં જ માણસો પોતાના જીવનમાં કામ કરે છે, કેટલાંક કુટુંબો ધણી પેદીઓથી હાળી તરીકે જ કામ કર્યાં કરે છે. ધણીખંડે એમ થાય છે કે હાળીને રોક એવું ખાતું પાડી એને પરણવા માટે પૈસા આપે છે અને હાળી તે જેવું પૂરું કરતાં સુધી તેને ત્યાં ચાકરી કરવા મોકલેથી બંધાય છે. હાળી ધણીઆમાનું કામ કરે છે તેના બદલામાં તેને થોડી જુવાર કે ચોખા રોજ મળે છે. અને જે દિવસે રોકને ત્યાં કામ કરે છે તે દિવસે સવારે ને બપોરે જમવાનું મળે છે. ન્યારે ધણીઆમાને ત્યાં કામ ન હોય ત્યારે એ બીજા કોઈને ત્યાં કામ કરવા લાયક છે. ત્યાંથી તેને પૈસા કે દાણા કામ બદલ મળે છે. ધણીઆમાને ત્યાં કામ કરવાને નાપુશ હોય તો તે બીજા ધણીઆમે કરે છે. આ નવો ધણીઆમે પહેલા ધણીઆમાનું બાકીનું લેણું પતાવી છે. જે નવો ધણીઆમે હાળીનું જેવું ન પતાવે તો નવો ધણીઆમે હાળી પાસેથી જ ખાતું પડાવું હોય છે તેને આધારે કોટમાં દાંડા માટે છે. કોઈ ફેલ્દારી કોટમાં નોકરીના કચર તોડવા બદલ દાંડા આપતો નથી.

હાળીઓ જેમ જેમ સુધરતા લાયક છે તેમ તેમ તેમની જરૂરીઓ, ચોખાચોખ અને ધરનાં અર્ધાં વખતોં લાયક છે. અને બીજા કોઈને નોકરીમાં વધારે પૈસા મળે છે એમ ન્યારે તે લખે છે ત્યારે તે નાસી લાયક છે, અને મોટા સહેરમાં કારખાનામાં નોકરી કરે છે. ધણીઆમાને પણ એમ બને છે કે હાળી તેમને રાખવા પોસતા નથી. હાળીઓ સારી જેટ મહેનત કરતા નથી એ તો લખીતી વાત છે. હાલની ચોખવારીને લીધે હાળીનું પોષણ કમું બારે પડે છે. કુટુંબમાં ધણીઆમાને પણ આ પદ્ધતિ આર્થિક રીતે ફાયદાકારક નથી. હાળી પદ્ધતિ ઉપર દિવસે દિવસે નાશ પામતી લાયક છે. ઉર્ધ્વાં ચોડાં વધેથી હાળીઓની સંખ્યામાં ઘટાડો થતો લાયક છે. આ લોકમાં હવે હાળી તરીકે કામ નહિ કરવાની સલાહ લેવાઈ રહી છે. હું ધારું છું કે ચોડાં વધેમાં આ પદ્ધતિ નાશ પામશે.”

(૩) સુરત જીલ્લાના ઉત્તર પ્રાંતના રીડ્રીફ્ટ ઓફીસી કલેક્ટર ભાઈ નટવરદાસ પારેખજી નીચે પ્રમાણે લખે છે :

“ ધણીઆમા (રોક) પાસેથી પોતાના લગ્ન વખતે ન્યારે મજૂર પૈસા લે છે ત્યારે તે ‘હાળી’ બને છે. બહુ જ એવું

ધણીઆમા પોતાના હાળી પાસેથી અગાઉથી આપેલાં નાણાંની પાવતી અથવા ફરતવેજ કરાવે છે. કારણ કે અનુગ્રહથી તેઓ લખે છે કે જે હાળી નાસી લાયક તો દિવાની કોટમાં આવા ફરતવેજ કે પાવતી કોઈ કાગમાં આવતાં નથી. ધણીઆમે હાળીને ૧૦૦ થી ૪૦૦ રૂપિયા રોકડા આપે છે. હાળીઓ નીચે વર્ણવે (૧) જેવી કે દુબળા, ચોપરા, ગમત, નાચકડા અને કેળી, એ કોમો પૈકીના હોય છે. હાળી ને ધણીઆમા વચ્ચે કચર થાય, હાળી પૈસા લે, પછી નેટલા દિવસ તે ધણીઆમાનું કામ કરે તેટલા દિવસ સવાર અને સાંજ બે વખત ખાવાનું આપે છે અને તે ઉપરાંત પાંચ રોર ચોખા, અડી રોર જુવાર અને બીડી માટે થોડી તમાકુ તેને મળે છે. પોતાના ધણીઆમાને ત્યાં કામ ન હોય ત્યારે તે બીજા કોઈ કોઈને મજૂરી કરવાને લાયક છે અને એ મજૂરીના પૈસા પર ધણીઆમાને કરો હક હોતો નથી. નોકરી એક નોક, કપડાંની બે નોક અને સિયાળા તથા ચોખાસા માટે બે નોક ચાકર અથવા તો હામળી હાળીને મળે છે. હાળી નાનો હોય છે, ત્યારે ટોર ચરણવાનું કામ તેને સીપવામાં આવે છે. કોમો ધોમે તેને ધરનું બીનું કામકામ સોંપાય છે. હાળીની બેરીને પોતાના ધણીઆમાને ધેર સવારે પાણી બરવાનું, અનાજ દળવાનું, તથા વાસણ માંલવાનું કામ કરવાનું હોય છે અને તેના બદલામાં અર્ધાં રોરના એક રોકડો, પાપડ અને અથાણું મળે છે. દિવસના વખતમાં તે પોતાના ધણીઆમાના જીવનમાં જે કામ હોય તો મજૂરીએ રહે છે, અને તે જેટલે તેને ચાર રોર અનાજ વધારે મળે છે. લગ્ન પ્રસંગ ઉપરાંત પહેલા આપે ત્યારે મહેમાનગીરી કરવા, ધરમાં સુવાવડ કરવા અને મરણ પ્રસંગના અર્ધાં માટે હાળીને બીજા વધારેની રકમ ઉપાડની પડે છે. જે ધણીઆમે સારો હોય અને રોરડી, આદુ, બટાયા, આંબા વિગેરેની વાડી કરતો હોય તો હાળીને નાસવાની ઉમ્મિદ થતી નથી, કારણ કે તેને વાડીમાંથી ચોરીને સારી સારી ચોરી આપવા મળે છે. પણ યહી બાગે એમ બને છે કે પાંચક વર્ષ પૂરાં થયાં ન હોય એટલા, માં હાળી ધણીઆમા સાથે કોઈને કોઈ વાંધા કાઢવા કરે છે, ત્રાસ આપે છે અને ઉપર નાસી લાયક છે. નાસી જતાં પહેલાં પણ બને તો તે જ ગામના અથવા બીજા ગામના કોઈ એક વાસેથી પોતાના આગ્રહા ધણીઆમાનું કરજ ચુકાવી આપવા પ્રયત્ન કરે છે. નવો ધણીઆમે ન મળે તો તે ક્યાંક નાસી લાયક છે. ધણીઆમાને પછી પૈસા મળવાની આશા જ રહેતી નથી. હાળીને કોઈને નાણાંનું લ્યાન ચલડું નથી. જેની હાળી જે ખરાબ ચાલતો, ચોર અથવા દારૂડીઓ હોય તો ધણીઆમે તેને ગમે તે રીતે કાઢવા મળે છે. પણ જે કોઈ એક હાળીએ લીધેલાં નાણાં તેના ધણીઆમાને ચુકવીને તેને રાખવા ખુશી ન હોય તો પણ હાળી, કપી રીતે નાસી લાયક છે. આહું થાય ત્યારે ધણીઆમા હાળી સામે કંઈ પગલાં બરી રાખતા નથી. હાળી મરી લાયક અથવા

નાસી બધ અને પૈસા કઢાવી રાકાય નહિ એટલે કરાર એની મેળે રદ થાય છે.

ધણીઆમે મોટા ખેડુત હોય તે ન થાય છે અને તે પોતાની ખેતીને માટે જરૂર પડતા એક અથવા વધારે હાળી રાખે છે. પણ ધીમે ધીમે બીનખેતીવાળાઓએ પણ આરીત મદદ કરી છે, કારણ કે ધરખામ કરાવવા માટે પણ આ પદ્ધતિ સમવડવાળી છે.

x x x

કેળવણીનો પ્રચાર થવાથી હાળીઓ ધીમેધીમે તેમની ગુલામીની સ્થિતિ સમજતા થયા છે. એમનો મૂળ ધંધો છાપાને છેલ્લાં થોડાં વર્ષોથી રહે, કારખાનાં, ખાણો, મીસો અને એવી બીજી મજુરીમાં તેઓ દાખલ થયા છે. કેટલાક તો લશ્કરીમાં લશ્કરી ભરતીમાં ગયા છે. આના પરિણામે ખેતીમાં ભરતી મજુરો મળતા નથી અને મજુરો ઘણી મોંઘી થઈ છે તેથી ખેડૂતો સખત જૂમ પાડે છે. મજુરોની તંબીને લીધે જમીનની કિંમત પણ પારો એમ અનુભવી ખેડૂતો કહે છે. તેમની દલીલ એમ છે કે મજુરો ન મળે તો જમીનને શું કરવી? જમીન પરત્તર રહે અને ખરાબ થાય. આ દલીલમાં વલુદ પણ છે. ધીમેધીમે હાળીની પદ્ધતિ દલથી ગણવા માંડી છે અને જનસમૂહમાં ભથ્થતિ ફેલાતાં આ પદ્ધતિનો નાશ થશે.”

(૪) સચીન રેટના દિવાન ઇ. જે. તાલીયરખાન, બી. એ. આ પ્રમાણે લખે છે:

“હાળી રાખવાની પદ્ધતિ દહ ચાલુ છે, જે કે તેની સંખ્યામાં ધીમેધીમે યદાગ્રે થતો ભય છે. તેઓ ખાત્ર કરી દુબળા કામના હોય છે અને ધણુખરું હજીબાદ કામોના જમીનદારો જેવા કે અનાવિલ, બેહાર, કણબી, રજપુત અને પારસીઓ તેમને અગાઉથી (અંડવાન્સ) ચાકરી કરવા બદલ પૈસા આપે છે. તેમના દરરોજના ગુજરાન પેટે તેમને થોડુંક ખાન્ય અને કાંઈ વખત પગાર પણ આપે છે. મજુરો મોંઘી છે અને હાળીઓ હાલની વસ્તુસ્થિતિ તથા પોતાનો સ્વાર્થ સમજતા થયેલા હોવાથી એ લોકો હવે જમ બને તેમ આ બંધનમાંથી છૂટના માંગે છે. લશ્કરી દરખાન ઘણા લોકોએ જે પોતે કે તેમના ધરના માણસો પરદેશ ગયા હતા તેમણે પોતાનાં કેવાં પતાવી નીધાં સંબંધાય છે. હાળીઓની સ્થિતિ

સારી તો કહેવાય નહિ, છતાં તેના ધણીઆમા સ્થાયેના સંબંધ ધરના માણસ જેવા હોય છે. ધણીઆમો ભણુતો હોય છે કે નો હાળીને પત્રવવામાં આવે તો તે નાસી જશે અને કોઈ ચટવાથી તેમને કાંઈ ફાયદો થશે નહિ. હાળીઓ પણ આ વાત ભણુ છે. હું ધારું છું કે હાળીઓની હથેલી પેટી હવે આ બંધન સહન નહિ કરે. તેઓ આ દિવસોમાં યુષ્કળ કમાઈ શકે તેમ છે. આ રાજ્યમાં કેળવણી મુક્ત અપાય છે અને જે દુબળાને બાંચતાં લખતાં આવડતું હશે તે તો ‘હાળી’ નામથી જ ભડકીને દૂર લાગશે. હું ધારું છું તેમ ‘હાળી’ પદ્ધતિ થોડાં જ વર્ષોમાં નાશ પામશે. આ રાજ્યની કોર્ટ ‘હાળી’ પદ્ધતિને ઉત્તેજન આપતી નથી. થોડા સમય પહેલાં મારી પાસે એક ફરીઆદ આવી. તેમાં એક પારસીએ એક લશ્કરી જાતિના ‘હાળી’ ઉપર કેસ માંડ્યા હતા. તે લશ્કરી લશ્કરી ભરતીમાં ગયા હતા અને રજા ઉપર પોતાને ગાય આપ્યા હતા. હાળીએ પારસીનો દાવો કબુલ કરીધાથી મેં લેણી રકમની ટીકી કરી આપી, પણ તે પારસીને બીજા કાંઈ મદદ આપવાની ના પાડી હતી.”

ઉપરના દરેક અભિપ્રાયમાં આ હાળી પદ્ધતિ થોડા વખતમાં નાશ પામશે એમ આશા બતાવી છે. કાળક્રમે બધી બાબતોમાં ફેરફાર થાય છે તેમ આમાં પણ લાંબે વખતે પડીસ કે પચાસ વર્ષે થશે, પણ તે તો સમયના બળથી; મનુષ્યની શુદ્ધિથી કે રંકને ન્યાય આપવાની ઇચ્છાથી નહિ. સમાનતા માગનારે બીનજોને સમાનતા પ્રથમ બક્ષી નોંધ્યો. પારડોલી તાલુકો સ્વરાજ્ય લેવાની લાયકાતમાં પ્રથમ પદ ધરાવવાનો દાવો કરતો હોય તો ત્યાંના ખેડુતોએ હાળીઓને છુટા કરી દેવા નોંધ્યો. તેમને શુંદગીભરના ગુલામી મજુરો તરીકે નહિ, પણ પોતાની ખુશીથી ગમે ત્યાં ગમે તે વખતે, મજુરો કે બીજા કાંઈ ધંધો કરી શકે તેવી રીતે છુટા આપવી નોંધ્યો. પ્રભુ ‘દુબળા’ઓને સખળા બનાવવામાં આમણુને સહાય આપે.

જર્મન કવિ (જહોન વુલ્ફ ગેન્ગ) ગીટી

(૧)

ઇ. સ. ૧૭૪૯ના ઓગસ્ટની ૨૮મી તારીખે ફ્રેંકફર્ટ શહેરમાં ગીટીનો જન્મ થયો હતો. જે માન હાલ ઇંગ્લાંડમાં લંડન શહેર ધરાવે છે, એવું જ ફ્રેંકફર્ટ જર્મનીમાં તે વખતે ધરાવતું.

ફ્રેંકફર્ટની વિચિત્ર ગલીઓમાં વિશાળ જનસમુદાય સ્વતંત્ર જીવન ગાળતો. પૂર્વ અને પશ્ચિમના વેહેપારીઓનું એ જગત હતું. ગીટીનો પિતા ધનવાન અને સુપ્રસિદ્ધ હતો. કલા અને સાહિત્યનો એને શોખ હતો. મુદ્રિમાં એ ગંભીર હતો, ને સુખ્યવસ્થાનો પણ એને શોખ હતો.

કવિની માતા એના પિતા કરતાં ઉમ્મરમાં બહુ નાની હતી. ગીટી ને એની વચ્ચે ૧૮ વર્ષનો જ ફરક હતો. તેથી મા અને પુત્ર ભાઈપ્રજ્ઞેન ઉછરે છે તેમ ઉછર્યાં. આથી એ બે વચ્ચે વિચારો અને લાગણીમાં બહુ જ એકતા રહી હતી.

એ સ્વભાવે ખુશમિનજી હતી. વાતો કહેવાનો એને શોખ હતો, ને સંસાર તરફ એને રાગ હતો. આ સ્વભાવો ગીટીમાં ઉતર્યા હતા.

ગીટીના ધર્મભાવ એ છ તર્ફનો ઉમ્મરનો થયો ત્યારે પ્રદર્શિત થયો. સર્વનાં કિરણોમાંથી ગરમી મેળવવાને એણે કાચ વડે એક દિવસે અગરબત્તીઓ સળગાવી ને કહેના લાગ્યો કે કુદરતમાં રહેલા મહાન પ્રભુને માટે આ ધૂપ ક્યાં છે. એ જ અરસામાં એક લયંકર ધરલીકંપ થયો. તે વખતે ઘણાં જાળકા નિરાધાર થઇ ગયાં ને ઘણા જીવાન માણસો ઓચિંતાં મરી ગયાં હતાં. આ પ્રસંગે એના મનમાં 'પ્રભુ કંઈજાળુ કેમ કહેવાય ?' એવી શંકા ઉપજી. એ અરસામાં તે પોતાના પિતાની સાથે દેવળમાં ગયો. પાદરી આવા બનાવોમાં ઓચિંતાં મોતનાં દુઃખ સમજાવતાં ચુંચવાયો. ગીટીએ રસ્તામાં એના પિતાને કહ્યું કે પાદરી સાહેબ

અમથા ચુંચવાયા. મોતથી માણસોના અમર આત્મા ત્યારે કંઈ ઈર્ષ થતી નથી, તો એમનાં શરીરને અહીં તહાં ખસેડવામાં પરમેશ્વરને શી હરકત ?

ધર્મ સિવાય વ્યાવહારિક જીવણી પણ ગીટી સારી અપાયેલી. જર્મન ઉપરાંત લેટીન, ગ્રીક, ફ્રેંચ, ઇંગ્લીશ અને ઇટાલીઅન ભાષાઓ એ લખ્યો હતો અને જગતનો સાહિત્ય ભંડાર આ ભાષાઓ દ્વારા એની આગળ ખુલ્લો મુકાયો હતો. એ દસ વર્ષનો હતો ત્યારે ફ્રેંચ લેક્ષીએ ફ્રેંકફર્ટ શહેરને ઘેરા ઘાલે તે વખતે થીરન નામના એક સંસ્કારી લશ્કરી અમલદારને એના આપે પોતાને ઘેર ઉતારેલો. એની મારફત ગીટી ફ્રેંચ સાહિત્યથી માહિતગાર થયો અને તે દિવસથી તેને નાટકનો શોખ લાગ્યો તે એની જીંદગી સુધી રહ્યો.

સ્ત્રીઓના સૌન્દર્યની અસર એના પર બહુ થતી એણે પોતે નહાનપણમાં જે જે છોકરીઓ સાથે દોસ્ત કરેલી એની વાતો કહેલી છે, તે વાંચીને આપણે અજાણ્ય થઇએ છીએ. એના યુવાવસ્થાના પ્રેમપ્રસંગે ટૂંકા વખતમાં પૂરા થવા છતાં ગ્રીસન નામની એ બાલિકા સાથે એ જરા વિશેષ હળ્લો હતો. તેમ છતાં એ કન્યા સ્વચ્છંદી હતી ને ગીટીના અદ્ભુત પ્રેમને પોતાના મંદવાડથી અંત આણ્યો.

આ મંદવાડમાંથી ઉઠ્યો કે તરત એના પિતાએ એને વધીલ થવાના અભ્યાસ માટે લીપઝીક મોકલ્યો. પણ લીપઝીકની કોલેજમાં એણે કાચા કરતાં કવિતા ઉપર વધારે લક્ષ આપ્યું, અને દુઃખ કે સુખના સંયોગોનાં આબેહુલ મિત્રો રહી કરતાં ગીતો એ ત્યાંથી જ જોડવા લાગ્યો.

લાગણીને ગીતોમાં ઉતારી, કલ્પનાથી રંગી, એ સ્પષ્ટ સ્વરૂપે એમાં રહી કરવા લાગ્યો, કે જેથી વધીલ

જનુવા જતાં એ કવિ જ ધણ ગયો. જે જે હૃદય પર અસર કરતું, તે એ ગાંતો. પોતાની જે ભાવનાઓ અને અનુભવોનાં એ સંગીતમય કાવ્યો જનાવતો. એણે કશું છે કે મહારાં તમામ પુસ્તકો મહારા જીવનના આત્મ-વૃતાન્તનાં પ્રકરણો જેવાં છે. એમાંથી મહારા જ દોષો અને પાપોની તમને કલ્પનાતો મળશે.

એનાં ચરિત્રમાં કાવ્યોમાં “જસસ કાષ્ટરની નરકની” મુશ્કાત ઉપર વિચારો” અને “પ્રેમીના તરંગ” એ બે હતો. પછી હાસ્યરસપ્રધાન ત્રિઅંશ નાટક ‘મળતીયા’ એ વિશે લખ્યું. મળતીયામાં મોલી-પર ને દાર્નેલીની એકબી બાપ જુલુષ આવે છે. પછી એ શેક્સપિયર વાંચવા લાગ્યો. એનામાં હવે મહત્વાકાંક્ષા સ્ફુરી હતી. ફરમિયાન લીપગ્રીકની ચિત્રવિલાયદિરના અધ્યક્ષ ઓપરસે સૌન્દર્ય અને સાચ તરફનો પ્રેમ ખીલવવા માંડ્યો હતો. આ ઓપર-સર વિશે પોતાના મિત્ર પર એક પત્ર લખતાં ગીટી લખે છે કે “એનો ઉપદેશ મહારી આખી જિંદગી ઉપર અસર કરશે. એણે જ મને શિખર્યું છે કે (૧) સાદાઈ અને આરામમાંથી આદર્શ સૌન્દર્ય મળે છે અને (૨) જુવાનીનો કાળ તે યુરૂપમાં લાપકતો કાળ નથી.”

ઈ. સ. ૧૭૬૮, માં એની ૧૬ વર્ષની ઉંમરે ખીલે એક પ્રેમપ્રસંગ ઉત્પન્ન થાય છે. એમાં સ્વચ્છંદ અને બેદરકારી લગે છે. પરિણામ એ આવે છે કે કવિને ખૂબ લોહી પડવાથી ફેંકફેટ પાછા જવું પડે છે. આ મંદવાડમાં એની બહેન કારનેલીઆની એના મંચળ અને જશ્ન સ્વભાવ પર મુકુ અસર થાય છે. ઘરની પવિત્ર છત્રજાંવાળી એ ઝટ સાંભે થાય છે અને પછી તો પોતાની જન્મભૂમિમાં એ સિંહની માફક ફરે છે.

દેખાવે એ સૂર્ય જેવો નેજલી અને સુંદર બને છે. જીવવામાં એને તીવ્ર ઉત્સાહ છે. ત્યાં ત્યાં એ જાય છે, ત્યાં એ જાયે જુરુદાનો અગ્નિ સળગાવી મૂકે છે. કદી કદી એ ગાંડાધેશાં નોશાનમસ્તીમાં પણ મ્હટે છે અને ‘વડ જેવો’ ધસે છે.

એનો રોષ અને જુદિપૂર્વકનો વાર્તાવિનોદ ઊઠારીએમાં અસરકારક નીવડે છે અને અવિચારી રીતભાતથી ઘણી વાર નેજેખમમાં પણ આવી પડે છે. સ્ત્રીઓ સાથેની એની આલસ્યગત દિટિયન નામના એક ચિત્રકારના ચિત્ર જેવી છે. દિટિયને આકાશ

માર્ગે ઉડતી કરતામ વગાડતી અપ્સરાઓ દોરી છે ને બેક્સ* નામનો એક યુવક દોડતા રથમાંથી આ અપ્સરાઓના ટોળામાં ફૂટી પડતો જનાવ્યો છે. ગીટી લગભગ આવા જ નેજેખો ખેડે છે.

એ શિકારી છે. શિકાર પર તૂટી પડતું, ધાકતું, પછી પાછા રથમાં ચડી બેસતું અને દોડી જતું, આ એના ધર્ષો છે. એ નિદ્રિય છે, હૃદય વગરનો નિષ્ઠુર છે.

ઈ. સ. ૧૭૬૮માં—એક વર્ષ પછી—પાછો એ ક્રયદાનો અભ્યાસ કરવા સ્ટ્રાસબર્ગ જાય છે. પણ કવિતા અને કલાની ધૂનમાં કાપલે કાપદાને ડેકલે રહે છે. ગ્રેમ વગરનો બટકેલ ગીટી ઘણી વાર મદિરની અગાથીઓમાં બેસી સાધકાળની પ્રાર્થના સમયે મૂખ મિત્રો સાથે મ્હાઈન સરિતાના દાર ઉઘાવે છે. એ સમયની એણે એક કવિતા લખી છે:

મગજ થકર, અકલ આકલ,

લિયો હોબલ રમખાની;

હાથો દેક બની ફકલ,

અગર ખાડો જ્વાળમનો.

સ્ટ્રાસબર્ગના મદિર નીચે દૂર એક લીલી ખીણ હતી. ત્યાં મેસેનલીમ નામનું એક સુંદર ગામકું હતું. ફેડ્રિકા નામની એક સુંદર બાળા ત્યાં રહેતી. સરળ હૃદયના એક પુત્રીની એ પુત્રી હતી. પુત્રીને એ બહુ લ્હાલી ને આંખની કાકી સમાન હતી ને એનું સ્વરૂપ મનોહર હતું. મ્હોટો ચોટલો, ચળકતી આંખો અને ઘાટીલું ભરાવદાર શરીર નેર્ષ ગીટી એક દિવસ ત્યાં જઈ મ્હડ્યો. વનના કોઈ દેવ જેવો ફેડ્રિકાને એ લાગ્યો.

આનો અસ્વીકાર કરવો તે ફેડ્રિકાને માટે અશક્ય હતું. ગીટીનો પ્રેમ નેર્ષ ફેડ્રિકાનું હૃદય પણ ઉછળવા લાગ્યું. એના મનમાં ગીટીને માટે માનરૂઝિ ઉપજી, મુખ થયું.

પોતાના જીવનવૃત્તાંતમાં કવિ આ ગ્રામ્ય સુંદરી તરફના પોતાના અત્યુત મનોરાગનું મોહક દર્શાવે છે અને આ પ્રેમના અનુભવે કવિ પાસે ગીટીમાં ગીટી પ્રેમગીતો ઉપમગ્યા છે.

આ ગીતો જર્મનમાં એવાં મુકામળ ભાવભર્યાં છે કે ભાષાન્તરકારને હાથે એ ભારે બીજ કાઢ

બાપામાં જન્મ છે ત્યારે જન્મ, કાષ્ટ જંગલી ઊંઘરાં રંગીન પતંગીયાને પકડી તૂટેલી પાંખ ને યોગાયલાં શરીર લઇ આપણી પાસે ના-આવતાં હોય, એવું લાગે છે !

પરંતુ નાતો અને ઉચ્ચનીચ કુળના વાંધા એકલા હિન્દુસ્થાનમાં નથી. જર્મનીમાં પણ ગીટીને એ નડ્યા, ને તેથી જ વિચારી ક્રેડિટને રખડાવી ગીટી એને તછોને ચાલ્યો ગયો. વળી એના પ્રેમમાં સ્વાર્થ પણ હતો. એ એક જ જાણ સાથે લમ સંજમથી બાંધાઈ જવા માગતો નહોતો, એ પણ એક કારણ હતું.

પરંતુ ગીટીને ક્રેડિટ તરફની બેવકાઈ ઘણી સાલી છે. એને પોતાના એ કર્મનો પ્રયાત્નાપ પણ બહુ થયો છે ને ઘણી શરમ આવી છે. 'દોરટ' નામના નાટકમાં તેનો આ પચાત્તાપ જણાયો. પરંતુ વિચારી ક્રેડિટ કાષ્ટ દિવસ ગીટીનું ખરાબ બોલી નથી. જ્યારે એના સુખનો સ્પર્શ થયો, ત્યારે કવિએ બતાવેલી સુખ-સૃષ્ટિનાં અદ્ભુત સ્મરણો એ તાત્કાલિક રાખ્યાં કરતી. આવી નિર્દોષ બાળા એકલી યજ્ઞ ગયા પછી બીજા અનેક માણસો એના હાથની માગણી કરવા આવેલા; પરંતુ ક્રેડિટને તો બધાને એક જ ઉત્તર હતો કે "જે હૃદયને એક વખત ગીટીએ ઝહાવ્યું છે તે બીજા કાષ્ટનું નહિ જ થાય."

ગીટીનાં સંગીતકાવ્યો મોહકતામાં અંગ્રેજ કવિ શેલી કે ટેનીસનને મળતાં છે. એ હંમેશા તાત્કાલિક લાગે છે, ને બહુ દામણ છે. એની સ્વાભાવિક સ્ફુરણા અને સમ્યાઈ નજર પડતામાં જ આપણા મનનું હરણ કરે છે. સરોવરમાંથી જેમ ઝરણ વહે છે, અથવા પુષ્પમાંથી જેમ પરિમળ પસરે છે તેમ કવિના હૃદયમાંથી આ કાવ્યો વહ્યાં છે. ગીટીએ આ કાવ્યો લખી પોતાની માતૃભાષાની ઉત્તમ સેવા કરી છે.

વિચાર પ્રદર્શિત કરવાના સાધન તરીકે માર્ટિન હ્યુમરે જર્મન ભાષા ધડી હતી. ગીટીએ એને ગંધર્વ બનાવી. કાવ્ય જ્ઞાતાવનારા ચતુર કારીગરો જેમ ભટ્ટી-માંથી એક ગદ્યો લઈ, એને પૂકી, મનમાન્યા ઘાટ જનાવે છે તેમ અણુધડ જર્મન ભાષાનાં ભડાં રૂપોને એણે પોતાની નૈસર્ગિક શક્તિની કુદૃષ્ટી ધાટીમાં કર્યા. એક વિદ્વાન વિવેચકે તો એને સંગીતકાવ્યોનો સર્વોત્તમ કવિ કહ્યો છે; પરંતુ એ કદાચ અતિસંપ્રેક્ષિત માનીએ તો પણ એટલું તો ખરું જ છે કે એનાં ધણાં

ગીતો અને ન્હાનાં કાવ્યો કાવ્યકલાનાં રત્નો છે અને માનવ હૃદયની દામણ અને 'ધણી' જ અસરકારક લાગણ્યોએ એમાં પ્રદર્શિત રહેલી છે. હંદુ સ્થનાની એની મનોહરતા, ભાવપ્રદર્શનની સંપૂર્ણતા અને રાગર્ન મીઠાશ અનુપમ છે.

અદ્ભુત દેખાવો એ જાણે આંખ આગળ આવે હુમ ખડા કરે છે અને એમ કરીને એનો ઉદ્દેશ કદં રહસ્યો અને ભાવનાઓ સમજાવવાનો હોય છે. ગીટીનું વાણી એટલે જાણે હવામાં લટકતી કાષ્ટ સારંગી. એ સાંભળતાં જ કાષ્ટ ખરાં કવિનો જન્મદુઃસ્પર્શ આપણે અનુભવીએ છીએ.

વસંત ઋતુ આવવાની સાથે જ કાવ્ય ગાય છે કારણ કે એનાથી ગામા વગર રહી શકાતું નથી, અથવા પ્રભાત થતાં જ મીઠી ચકલીઓ જેમ કદાચ કમળલ કરી મૂકે છે કારણ કે એમનાથી રહી શકાતું નથી, તેથી જ રીતે ગીટીએ એનાં મધુર ગીતો ગાયાં છે.

એતન વાળાં પ્રાણીઓને ચોષણ આપનારી કુદરત જડ છે. પરંતુ જે દેવી યોજનાનો અમલદાર એ બેના સંજમમાં રહ્યો છે, તેનું ઉકું તત્ત્વ કવિ નીચે પ્રમાણે રજુ કરે છે. એના એક કાવ્યમાં એ કહે છે:

"અચેતન પૃથ્વીમાંથી વસંતની શરૂઆતમાં જ એક મધુર પુષ્પ પ્રકટી નીકળે છે. તરત કાણ જાણે હવાથી એને ચૂસવા બહોતો બહોતો જમર આવે છે. કવિ કહે છે કે આમાં વિદ્યાતાની ગદ્ય યોજના છે. અચેતન પૃથ્વી, વસંત, મધુર પુષ્પ અને જમર એ બધાંના યોગમાં વિદ્યાતાનો ચર હેતુ છે. કુદોને અવતાર ભમરા માટે આપવામાં આવે છે, અને ભમરા કુદોને માટે જન્મે છે."

આવી રીતના ગીટીનાં અનિદાઓના વ્યંગ્યાર્થ હોય છે.

એ કાવ્ય યુગરાતોમાં આ પ્રમાણે હોઈ શકે:

અચેતન પૃથ્વી પદમાંથી, અચાનક પુષ્પ પ્રકટ્યું શું ?
શરૂઆતે કરી દીધી, વસંતે વેરા બજવામાં;
જમર આવી સુરખેથી, ધીમે બહોતો ચૂસે મધુ શું ?
જમરના જન્મ કુલ સાર, મીઠાં એ કુલ જમરોનાં.

ઈ. સ. ૧૭૭૩ માં એટલે ૨૪ વર્ષની ઉંમરે ગીટીનું પેદયું મોટું નાટક બહાર પડ્યું. એનું નામ "ગોસ્ટ વોન બર્લિંગ્ટોન ઓફ ઇર્નહાન્ડ" (Goetz von Berlichingen with the Ironhand).

એનો નામક ગોએઝ ૧૬ મી સદીની એટલેની ન્યાય અને સ્વતંત્રતાની લડતમાં બંદાદુરીથી લડેલો કદાચો છે.

શેક્સપિયરના લાવ પ્રમાણે એ નાટક રચાયું છે અને એ જમાનાની નાટ્યરચનાની ફરિયાદો બંધન તોડી ગીટીએ સ્વતંત્ર રચનાથી આ નાટક લખ્યું છે. શેક્સપિયર સાથે આમાં બીટલું પણ સામ્ય છે અને તે આ નાટકનાં પાત્રો નજીકે બનાવડી પૂતળાં જેવાં નથી લાગતાં, પણ જીવતાં સાચાં માણસો જેવાં લાગે છે. એનાં સ્ત્રીપાત્રો પણ શેક્સપિયરનાં સ્ત્રીપાત્રો જેવાં ચુદ્ધ અને ખરેખરી સ્ત્રીઓ હોય એવાં લાગે છે.

બીજા વર્ષમાં એનું એક “વર્ધરની નિરાશા” નામનું મનોવિહારી નાટક બહાર પડે છે, પણ એનો વિષય બહુ ઉન્નત નથી. મિત્રની સ્ત્રી સાથે વર્ધર પ્રેમમાં પડે છે અને શૃંગાર યવાની અસહ્યતા જોઈ એ આપઘાત કરે છે. છતાં આ નાટક જર્મન સમાજમાં તે વખતે અસરકારક નીવડે છે, કારણ તે વખતે એ લોકોમાં નૈતિક શિક્ષકતા ધણી જ હતી અને ફરિયાદો બંધન લાગણીઓની આદે આવતાં, તે એમને બારે પડતાં, હતાં.

દરમિયાન શેક્સપિયર ગામના એક ‘કાર્લ ઓગસ્ટ’ નામના સહજી કાકીર ગીટીને પોતાના દરબારમાં આવવાનું નોતરું મોકલે છે. ‘વીમર’ ગામ તે વખતે જર્મનીમાં પ્રખ્યાત નહોતું, પણ ગીટીના જવાબી એ જર્મનીની શુદ્ધિ કેન્દ્રધાન થઈ પડે છે. ૨૭ મે વર્ષે ગીટી ત્યાં જાય છે અને જાણને અમલગ કરી મૂકે છે. કાકીર એને હંમેશ પોતાની સાથે રાખે છે અને રાષ્ટ્રી પણ એની વાતચીતથી પુરા પુરા થઈ જાય છે. વીનેન્ડ નામનો લેખક એને ત્રણ વાર મળ્યા પછી લખે છે કે એ ‘દેવતાઈ માણસ’ છે.

દરબારના આનંદને માટે એ નાટકો લખે છે. એક ખાનગી નાટક કંપની કાઢે છે, ત્યાં લેખક, એક્ટર ને મેનેજર એ ત્રણે કામમાં પોને લાગ લે છે. પૈસા સંબંધી સ્થિતિ પણ એની ચુધરે છે અને જે આગ્રમ ને સારી માસર જીવનને ધણી વાર ખીલવવાની નીવડે છે, તેનો શ્રેષ્ઠ સામ કવિને વીમરમાં મળે છે. જેમ ‘એથેન્સ’ એ ગ્રીસવાસીઓનું સંસ્કૃતિ, કલા અને

વિદ્યામાં પાટનગર હતું, તેમ ‘વીમર’ પણ ગીટીના જવાબી જર્મનીનું એથેન્સ બને છે.

વીમરનો કાકીર કાર્લ ઓગસ્ટ કંઈક આપણા હસા દરબાર જેવો હતો. એ જુનિ ૧૪ વર્ષનો હતો ત્યારે મહાન ફ્રેડરીક એનાં લક્ષણો જોઈને કહ્યું હતું કે “આખા જર્મનીમાં ખરે રાજકુમાર તે આ છે.”

૧૬ વર્ષની ઉંમરમાં તે ધણી વિદ્વાનોને એણે વીમરમાં જોડ્યા હતા. રાજકુમારો શુદ્ધિમાનોને જોઈ એમાં કંઈ નવાઈ નથી પણ એમને ગ્રિંદગી પર્યંત એમની પદ્ધતિ અનુસાર રાખી શકે અને એમને પોતપોતાની શક્તિઓને ખીલવવાની સંપૂર્ણ અનુકૂળતા મળે એ નવાઈ છે. થોડાં સાધન છતાં એણે આખા જર્મનીમાં વધારેમાં વધારે પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી. એની પ્રશ્નિ અધ્યાય હતી. પોતાની પ્રજાની ઉન્નતિ માટે એ હંમેશ ખ્યાન ગ્રાખતો. રહેણીકરણમાં એ છેક સારો હતો અને રાજકાર્યને માટે જ્યારે એને દરબારમાં નાહક શાકનું પડતું, ત્યારે એ પલો જ કંટાળતો. એવા એક પ્રસંગે ગીટીને પત્રમાં એ લખે છે કે “તમારી સાથે સર્વોદય અને સ્પર્શિત જોવાનું બહુ મન થાય છે.” વખત મળતો ત્યારે ગીટી સાથે તરતસાત અને બીજા મિત્રોને પણ છતી શકે એવા મનોરંજક વિષયોની એ ચર્ચા કરતો.

ગોતાના રાજ્યની ખાણો જોવા એ કવિ સાથે જતો. ત્યાં તે રાતોની રાતો ગાળતો અને મનુર મનુરણો જોડે નાચ કરતો હતો. એની શુદ્ધિ તીવ્ર હતી. ન્યાય-વૃત્તિ બરાબર હતી, ઉદય ઉંચા હતા અને સ્વભાવ પ્રગતિગાન હતો. ગીટી કરતાં ઉંમરે તે આઠ વર્ષ ન્હાનો હતો, છતાં એ જેની વચ્ચે મિત્રતા ઉત્તમ થઈ ગઈ.

ગીટી અહીં ૫૦ વર્ષ રહ્યો. કેટલાક રીકાકારો ખારે છે કે ગીટી જેવા કવિએ પોતાની નૈસર્ગિક શક્તિને બોલે આવા દરબારોમાં નહોતું રહેતું જોઈતું. પણ એ વાત ખરી નથી. એને પેટ માટે કંઈ ધંધો શોધવાનો હતો અને કવિતા કરીને કાઢ તે વખતે કે અત્યારે પણ પેટ તો નથી ભરી શકતું. દરબારી તમાસા અને નાચ-રંગમાં એણે વખત ગુમાવ્યો એ માટે ધણી એનો વાંક કાઢે છે અને અમાત્ય તરિક તેણે જે કામ કર્યું તેવું

તો ખીન્ન પણ કરનારા હતા એમ કહે છે. તેવા લોકો મુદ્દાની વાત ભૂલી જાય છે કે વીમરમાં કવિ ન રહ્યો હોત તો વધીલા થઈ કોઈ કોઈ અથવાવાનો હતો અને વીમર સિવાયના કોઈ પણ સ્થળે એ હોત તો પેટ માટે એનો વીમરમાં નંદાઓ વખત જતો તેના કરતાં ધણો વધારે વખત જત, અથવા જર્મનીના ખીન્ન કવિ શીલરને એક કાળે જે ગરિબાઈ લેખી પડી હતી તેથી બેઠીને પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરનારાઓને માટે વાહુતી લખાણો કરવાં પડત. કાર્લ ગોર્સ્ટ પાસે જેટલો વખત જતો, તેના કરતાં ધણો વધારે વખત એ છુટો હોત તો પણ જગડવાનો હતો.

હાકોરનો એના પર સાર્વત્રિક પ્રેમ હતો. એની વિદ્વતાનો હાકોર કુટુંબ અને આખા વીમરે લાલ લીધો. એના પર બધાંને વિશ્વાસ હતો અને એ સાથે કવિને સારા બગીચાવાળું એક ઘર પણ હાકોરે આપ્યું હતું. વર્ષે ૨૦૦૦ રૂપિયાનો પગાર હતો તેથી કવિને મનની નિરાંત મળી ને સાહિત્યસેવાને માટે જોડાતી કુરસદ ને આરામ મળ્યાં.

વળી શિન્નશિન્ન જાતની મનુષ્ય પ્રકૃતિનો એને અનુભવ થયો અને કેવળ પુસ્તકોના અભ્યાસથી કે વિદ્યાવિશ્વાસથી જ નથી મળતું તે જ્ઞાના પ્રકારની સાંસારિક તેમ જ રાજકીય પ્રકૃતિઓના પ્રત્યક્ષ અનુભવથી એને મળ્યું.

એ કવિ હતો. એનો પ્રાથમિક સૌન્દર્યની સમાલોચના કરવાનો હતો. કુદરતનો એ પૂજક હતો. ને મહત્ત્વાકાંક્ષી જ્ઞાન અને સુસંસ્કાર મેળવવાની હતી. કવિ તરીકે એનું કામ સંસારને ચિતરવલું હતું અને તેથી સંસારમાં પડવાની અને સંસાર જીવાતી એને જરૂર હતી. કાલોષિવાના કહેવા પ્રમાણે 'જીવનને સીકું' જનાવવાનો પ્રયત્ન એટલો કવિતા અથવા છાંડ વધીએ પુષ્પો આવે છે, તેમજ મનુષ્યજીવન નિકરસીને એમાં કવિત્વ પીડે છે. ખરો કવિ પોતાના સંલોગોને વાંક કાઢવા વગર કે વિધાયીને હોય ન હોય જે સંલોગોમાં પ્રભુએ એને મૂક્યો, તે માથે રડાય છે ને પોતાનું જીવન સંલોગોને અનુકૂળ કરી દે છે.

ગીટીએ વીમરમાં જરાજર ઉપર પ્રમાણે કહ્યું.

સાં એની વિદ્વતા કેળવાય છે, વાંચવાલખવાનો ખૂબ સમય મળે છે, અને શિન્ન શિન્ન જનરવજાવના

પ્રત્યક્ષ અવલોકનથી જે અનુભવ એને મળે છે, તે જીંદગીવાર કામ લાગે છે.

વીમરના એક સામંતની સ્ત્રી શ્રીમતી શારલોટી વોનસ્ટીને ગીટીના જીવન પર બહુ અસર કરી હતી. એ એનાથી ઉંમરે ૭ વર્ષો મોટી હતી. સૌંદર્ય, લાવણ્ય, શુદ્ધિ ને સહનતાના ગુણો વડે એ ખાનદાન સ્ત્રીએ ગીટીના આરિય પર એટલી બધી અસર કરી હતી કે એનું બધું જીવન એના હાથથી સુધરી મથું કહીએ તો ચાલે. કવિ કહે છે કે

“મહારી પવિત્રમાં પવિત્ર પ્રેરણાઓનું મૂળ એ હતી. મહારી મુખમાંથી માટે એ રમને એવા મુદ્દા પકા આપતી, કે જેથી હું સુધરતો. દુઃખમાં આશ્વાસન અને શ્રમ કે વ્યથાઓમાં શાંતિ મળે. એથી મનમાં છે.”

ગોત્રવિકાર પર કાણુ મેળવનાં, આદર્શો સંભાળતાં તથા જે કાર્ય માટે પ્રભુએ એને જન્મ આપ્યો હતો તે કવિતાના અનન્ય આરાધનમાં કવિ આ વિદ્યુધી બાળના પ્રતાપે પ્રેરાય છે.

આ રોહના પરિણામે કવિનું આત્મિક, જીવન કંઈક ખીસ્તું એમાં શક નથી.

૧૭૮૬ના જુલાઈમાં કવિ જે વર્ષ માટે છટકીમાં રહેવા ગયો. એ વખતે એની ઉંમર ૩૭ વર્ષની હતી. છટકીની અસર એના પર ભારે થઈ. એનું જીવન ને કાર્પ બધાં જાણે છટકીએ બદલી જ નાખ્યાં.

જ્યારે જર્મન પ્રજા જંગલી હતી ત્યારે જે દેશની પ્રજાએ શુદ્ધ સાંસારિક સુખો ભોગવી કાઢ્યો જનાર્યા હતાં, લાવણ્ય અને સૌંદર્યના ઉચ્ચ આદર્શોને પામવા ઉત્તમ ગ્રિપવિદ્યા અને અમર શીલ્પકળા પીસ્યાં હતાં, એની મહત્તાનો તાદરશ ચિતાર ગીટીના મગજ આગળ તરવરી રહ્યો.

છટકીએ ગીટી જેવી અસર ધણા કવિઓ ને કલાકારો ઉપર હમેશ પાડી છે.

ગીટી લખે છે કે “જગત મહારી આગળ વધારે ને વધારે ઉઠતી રહ્યું છે. જે વસ્તુઓને ધણા વખતથી હું સમજીને છું એમ માનતો હતો તેનું પણ વધારે રહસ્ય આડી સમજાય છે.” ડેન્ડીએ જે સ્થળે પીએટ્રીસને પહેલવહેલી જોઈ હતી તે સ્થળ જોઈ એ સ્વર્ગસ્થ કવિ જાણે. ફરી જીવતો થઈ એની આગળ લાખતો ચાલતો હોય, એમ એને લાગ્યું હતું. માષ્ટકસ એન્ડ્રેવોની કથનની એણે મુલાકાત લીધી, અને એ મહાન શીલ્પશાસ્ત્રી અને

ચિત્રકારને જાણે એણે જોયો. રાફેલ નામના સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકારનાં ચિત્રો લોકે એણે સૌંદર્યનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કર્યું અને અહીંથી જ સાહિત્ય માટે પોતાના ધ્યાનમંત્ર નીચે પ્રમાણે નક્કી કર્યો:

“છવન મધુર જનાવયુ”, સાદાઈ રાખવી, મહાદા ક્ષેપવધી, સાક્ષિ પ્રાપ્ત કરવી, અને આટલું કરી લગવાન શૈલ્ય નાશયણનાં સાક્ષાત્દર્શન રોળવવા.”

અત્યાર સુધી એનાં લખાણ જે જર્મન વાતાવરણમાં એ હતો તેના જેવાં હતાં. હવે એ આખા યુરોપની સંસ્કૃતિથી રંગાયો—તેનો શિષ્ય બન્યો.

“ઈરીન્જેનિયા” નામની કૃતિ પહેલાં એણે અપૂર્ણ ગદ્યમાં લખી હતી, તે હવે પદ્ય જની. એમાં નેપરસના અખાનના ઈદ્રનલિક દેખાવો, નારંગીનાં આંઝ અને પાંચમોનાં ફરેણનાં ફૂલોનાં વર્ણન ભર્યાં. “ઈરીન્જેનિયા” એ ગીટ્ટીનું નાટક નથી. પણ કાવ્ય-નાટક છે. તેમાંની એક ઓક વાર્તામાં નાવિકા જંગલી હતી, તે ગીટ્ટીએ ખુદ, કામલ અને પ્રેમલક્ષણા લલિત વાળા મીતરી છે. મૂળ વાર્તાને એણે નવા જ લેગાસમાં ઉતારી છે. પછી “ટારકવોટ્ટાસો” નામનું કથણીત નાટક લખાવ્યું છે. એમાંનાં નીચેનાં વાક્યો કેવાં અનુવાવપૂર્ણ છે તે જુઓ:

“૧. હૃદય સર્પીલું નિર્જાત ત્યારે જ લોભને કે ભયરે એક પણ શબ્દ એને અપવિત્ર કરતો ન હોય.

૨. ગદારા ચિંતાતુર મગજની આસપાસ આગિયતપણું એનાં હૃદયે બંધેનાથી ફરી વળ્યું છે.

૩. જીવિ એકાંતમાં પોમાય છે, પણ ચારિત્ર્ય તો સંચાર-રૂપી હૃદયની સમુદ્ર ઉપર જ ધરાય છે.

૪. જનતાની જેણે પિંજન નથી કરી, તે જ એનાથી બહીએ છે ને એનો ત્યાગ કરનારા એને અત્યાચ કરે છે.

૫. હૃદય રવલવનાં માણસો જ હૃદય પિંચે મેળવી શકે છે અને નકાલી શકે છે.

૬. હૃતમ મનુષ્ય જે ભૂમિ પર ચાલી ગયો છે, તે શૂન્ય પવિત્ર છે. રાક્ષસો જશે, પણ એજ વંશને એની અમર વાણી અને અમર હર્મોના પડવા સાંભળશે.”

શેક્સપિયરની માફક ગીટ્ટીને પણ જાદુ જ વિષયોમાં રસ પડતો. એનું મન અંતર ગોળ ચાટવા જેવું હતું. એ જગતમાંની સર્વ વસ્તુઓ અદ્દલુ કરી રાક્ષો અને પાછાં એનાં પ્રતિબિંબ નાંખતો. હમસન કહે છે કે એનાથી કોઈ વસ્તુ છુપી કે ન જણાયેલી રહી હોય, એમ નહોતું. એની વસ્તુઓ અદ્દલુ કરવાની અનુદદ સહિત જોઈને આજ્ઞવય યાદ જવાય છે.

સ્ત્રીઓ, પુરૂષો અને તો ધરમાં હોય કે જીવન પથ એમનાથી એની આલોચના સહિતને ઝોરાક મળતો. કોલાહલ કરતા સંસાર કે સાંતિદાય એકાંતમાંથી એ એકસરળી શેરણ મેળવતો. કુદરતમાંથી, પુરતકમાંથી અને ચેતનસંસ્થિમાંથી એ નવું નવું શીખતો. કલા, તત્ત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાન એની જીવિને એકસરખાં માફક આપતો હતો.

“હું” અને વિજ્ઞાન કુદરત આપી છે અને એને સમજવાની તેમજ લોભવવાની શક્તિ પણ આપી છે. કુદરતની આજ્ઞાઓએ એને હું” માત્ર છક થઈ જઈ” છું. એટલું જ નહિ, પણ એનાં ચુદ રહરશે જેમ હું કોઈ મિત્રનું હૃદય સમજી શકું” તે પ્રમાણે સમજું છું. ચેતન સ્થિતિના વિજ્ઞાન સમુદાય ઉપરથી નજર આગળથી પસાર કરે છે અને એકાંત અકીમાના, જગમાં વસતાં અને હવામાં રહેતાં જાંડુઓ તં રહેને બતાવે છે. ત્યાંથી હું” રહેને અંતર્યામીમાં ભઈ બધ છે. એ શબ્દમાં બેઠા બેઠા હું” આત્મપરીક્ષા પણ કરું છું, અને જરા તેમજ રહસ્યમયી આશ્ચર્ય એકલા બેઠા બેઠા હોયું છું.”

ઉપર પ્રમાણે ગીટ્ટીએ સંતાનની પ્રશંસા કરતાં કરતાં “ફાસ્ટ” પામે બોધાન્યું છે, તે એને પોતાને જરાબર લાગુ પડે છે. એનાં પુરતકમાં એ મનુષ્ય-જીવનની લગભગ બધી જ સ્થિતિઓ અને એકેએક રજ-તરવને સર્વે છે. જીવન કેમ ગાળવું નોંધ્યો, એ વિષે એણે જાદુ ઉંડા તાત્ત્વિક વિચારો કર્યાં છે અને વર્તમાન લેખકોમાંથી કોઈ પણ, જે પ્રકાશ એ વિષયમાં એણે નાખ્યો છે અને જે સ્પષ્ટતાથી ગીટ્ટીએ એની સર્વો કરી છે તેવો પ્રકાશ કે સર્વો કરી નથી શક્યો.

એણે પોતાની જીવિ ખીસવવામાં નેટલું ધ્યાન આપ્યું હતું. એટલું એની આધ્યાત્મિક શક્તિઓ ખીસવવામાં આપ્યું હોત તો મનુષ્ય જાતિનો એ મહાનમાં મહાન ચુર થઈ પડત, એટલી એની તાકાત હતી.

સાહિત્યનાં ટીકાકાર તરીકે તો એનો ખીસે જોડો નથી જ. પુરતકપરીક્ષક તરીકેની એની સમજ તો કુદરત તરફથી જાણીમકરે પ્રાપ્ત થઈ હોય, એવા ઉચ્ચ પ્રકારની હતી અને ન્યાયજીવિ પણ અપ્રતિમ હતી. કલાપરીક્ષક પણ એ જરાબર હતો અને કલાકાર વિષે, કલાસૃષ્ટિ વિષે અને રચાવતા વિષે એણે જાદુ નેજરથી ચિચારો રજ કર્યાં છે. એનું “વિન્ટેમ્સ ગીટ્ટર” મહાન પુરતક છે; એ અને “ફાસ્ટ” સાહિત્યના અજપારીઓને વાંચવા મહારી ખાસ લાભમણુ છે.

‘વિશ્વહેતુ મીસ્ટર’માં કલા અને સાહિત્યનું સંપૂર્ણ તત્ત્વતાન આપવામાં આવ્યું છે. સ્વ. ગણિશંકર ભટ્ટ એના એક ઉત્તમ પ્રકરણ ‘Confessions of a beautiful soul’ નું ‘એક દેવીનો આત્મવૃત્તાંત’ એ નામથી ન્હાનકડું પુસ્તક પ્રકટ કર્યું છે તે ઉપરથી યુજરાતી વાચકોને એ પુસ્તકનો ખ્યાલ આવશે. એક

પવિત્ર સ્ત્રી આદર્શ જીવન જીવવામાં જેવી માનસિક વ્યથાઓ અને વ્યવહાર મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થાય છે, એનો તાદરશ ચિતાર એમાં છે, અને શુદ્ધ ચારિત્ર્યનાં સુખ અને શાંતિ એમાં બહુ સુંદર રીતે દર્શાવાયાં છે. (અપૂર્ણ)

હરિપ્રસાદ ત્રાજપાલ દેસાઈ

યુજરાત કાઠીઆવાડની સ્ત્રીકેળવણી

૧

સ્ત્રીકેળવણીનો પ્રશ્ન હાલ કીક ચર્ચાઈ રહ્યો છે અને તેને અંગે યુજરાત કાઠીઆવાડને માટે યુજરાતી મહિલા વિદ્યાપીઠ સ્થાપના સંબંધી પણ સચવા ધરાયેલી છે. આવી સ્વતંત્ર વિદ્યાપીઠ સ્થાપનાની દરખાસ્તની બ્યાવહારિકતાનો વિચાર કરતાં પહેલાં, આપણા પ્રાંતમાં અત્યારે ચાલી રહેલા સ્ત્રીકેળવણીના કાર્યનું નિરીક્ષણ કરી તે વિષે નિવેદન રજૂ કરવા માટે અનેના યુજરાતી સ્ત્રીકેળવણી મંડળે શ્રી ચંદુલાલ દવેની ત્રણ માત્ર માટે નીમણૂક કરેલી. મહાત્મા ગાંધીજીના શબ્દોમાં કહીએ તો શ્રી ચંદુલાલ દવે આ વિષયના તજ્જ્ઞ (expert) છે અને એમણે પોતાનાં કેટલાય વર્ષોના સ્ત્રીકેળવણીના અનુભવના દરિયાનુંદુથી કરેલી વિસ્તૃત તપાસનું પરિણામ યુજરાતી પ્રબ્ધ સમક્ષ ‘યુગધર્મ’ ડારા અને સદસ્ય રજૂ કરીએ છીએ.

યુજરાતની સ્ત્રી સંસ્થાઓની તપાસ અને તેનો ઉદ્દેશ

સમસ્ત દેશમાં તેમજ યુજરાતમાં સ્ત્રીકેળવણી દિવસે દિવસે વૃદ્ધિ પામે છે એ વાત સરકારી કેળવણી ખાતાના આંકડા પરથી અને સામાન્ય અવલોકન પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. નીચી ગણતરી કેસો પણ પોતાની કન્યાઓને નિશાળે મોકલવાનું સ્વમજતી બન્ય છે. ઉચ્ચ કેસો પહેલાં કરતાં વધુ શિક્ષણ પોતાની બાળાઓને આપે છે. કન્યાઓને શિક્ષણ આપવું એ હવે ચર્ચાનો વિષય નથી રહ્યો; પરંતુ હવેના ચર્ચાનો વિષય કન્યાશિક્ષણના પ્રકારનો થયો છે. સરકારી કેળવણી ખાતાએ ધરેલું કન્યાશિક્ષણ પ્રગતિ અનેક રીતે ખામીભર્યું લાગ્યું છે. આ ખામીઓને ટાળી સમાજમાં સ્ત્રીનું કુદરતી સ્થાન અને તેની હાકની પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં લઈ કન્યાઓને યોગ્ય શિક્ષણ આપવા યુજરાત અને કાઠીઆવાડમાં અનેક સ્થળે ખાનગી પ્રયત્નો થવા લાગ્યા છે. સરકારી કેળવણી ખાતાથી સ્વતંત્ર ધોરણ પર સંસ્થાઓ ઉઠી થવા લાગી છે.

તેખા તેખા આ સર્વ પ્રયત્નો રતુલ્ય અને ઉત્તેજનને પાત્ર છે. આ સર્વ સંસ્થાઓ પોતાં પોતાને માટે સ્વતંત્ર રીતે પ્રયોગો કરતી બન્ય છે છટ છે, છતાં તેમના કાર્યમાં તેમની સ્વતંત્રતા અખડિત રાખીને પણ તે સર્વનું એક સંગઠન કરવામાં આવે તો પરસ્પર સહાયથી તે સર્વને અત્યંત વેગ અને યોગ્ય માર્ગદર્શન મળે અને સમસ્ત યુજરાતનો સ્ત્રીકેળવણીનો પ્રશ્ન ઉકેલવામાં ધણી સરળતા મળે.

સમસ્ત દેશની સ્વતંત્ર સ્ત્રીશિક્ષણની સંસ્થાઓને આકેળવા પ્રો. કેવંએ ભારતવર્ષીય મહિલાવિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરી. અમદાવાદ અને સુરતનાં મહિલા વિદ્યાલયો તથા યુજરાતી સ્ત્રી કેળવણી મંડળની મહિલા પાઠશાળા વિગેરે યુજરાતની સંસ્થાઓ ઉકત મહિલા વિદ્યાપીઠ સાથે જોડાઈ. પરંતુ આ યુજરાતી સંસ્થાઓના વ્યવસ્થાપકોને - હવે લાગે છે કે આપણા દેશની વિદ્યાળના જોતાં ભારતવર્ષીય મહિલાવિદ્યાપીઠ આખા દેશની સંસ્થાઓને સાંકળી ન શકે. ન્યારે હવે પ્રાંતમાં એક વિદ્યાપીઠ પણ પૂરતું ગનાતું નથી તો પછી સ્ત્રીઓ.

મારે પ્રાન્ત દીક એક વિદ્યાપીઠ હોય તે વધારા પડતું ન ગણાય. ગુજરાતી સ્ત્રીઓની સંસ્થાઓની ખરેખરી પ્રગતિ કરવી હોય તો ગુજરાતની ખાસિયતો ખ્યાનમાં લઈ ગુજરાતને માટે સ્વતંત્ર મહિલાવિદ્યાપીઠ નોંધે એ એમ હવે લાગતા માંડતું છે.

ગુજરાતી સ્ત્રી કેળવણી મંડળના ઉદ્દેશો જલ્દ વિશાળ છે. તેનો એક ઉદ્દેશ એવો છે કે ગુજરાત અને કાઠીઆવાડમાં સાક્ષતી ખાનગી સંસ્થાઓનું સંગઠન કરવું અને લવિષ્યમાં અનુકૂળ પ્રમંજે ગુજરાતી મહિલાવિદ્યાપીઠ સ્થાપવું. ગુજરાતની સ્ત્રીશિક્ષણની પ્રગતિ નેતાં અને ભારતવર્ષીય મહિલાવિદ્યાપીઠ સાથેના ત્રણ વર્ષના અનુભવ ઉપરથી ગુજરાતી સ્ત્રીકેળવણી મંડળના વ્યવસ્થાપકને મંડળના વિશાળ ઉદ્દેશને અનુસરી ગુજરાતની સ્ત્રીશિક્ષણ સંસ્થાઓના સંગઠનનું કાર્ય ઉપાડવાની ઇચ્છા યથા. પરંતુ આ ઇચ્છાને અમલ કરવા મારે પ્રથમ તો હુંદે હુંદે કેકાણે કાર્ય કરતી સ્ત્રી સંસ્થાઓની તપાસ કરવી નોંધે અને ગુજરાતની સ્ત્રી શિક્ષણ પરવેની સ્થિતિનો ઉડો અભ્યાસ કરવો નોંધે. આ મહત્વના કાર્ય માટે સ્ત્રીશિક્ષણના ખાસ અનુભવી માણસની અને નાણાંની મદદની જરૂર પડી. ઇચ્છેઆએ જાને મળી શ્યાઅનું લેડી વિદુષદાસ કાકરસીએ આ પ્રારંભિક કાર્ય મારે ત્રણ માસનું ખર્ચ આપવાની ઉત્સુકતા જતાપી અને તેથી વ્યવસ્થાપક મંડળે અમદાવાદના વાનતાવિશ્રામ પાસેથી મારી નોકરી ઉઠીની લઈ તા. ૨૩-૧૧-૨૩ ને રાજ હરાવ કરી ત્રણ માસ માટે મારી નીમણુંક કરી.

મારી નીમણુંકને ઉદ્દેશ કાઠીઆવાડનાં દેશી રાજ્યોની અને ખાનગી સ્વતંત્ર ધોરણ પર સાક્ષતી સ્ત્રીસંસ્થાઓની તપાસ કરવાનો, તે સર્વના સંગઠનને અને ગુજરાતી મહિલાવિદ્યાપીઠની સ્થાપનાને કેટલો અવકાશ છે તે જ્ઞેવાનો, સ્ત્રી-શિક્ષણની સામાન્ય પ્રગતિની નોંધ લેવાનો અને છેલ્લું ગુજરાતી સ્ત્રીકેળવણી મંડળના ઉદ્દેશ અને કાર્યથી સમાજને માહિતગાર કરવાનો હતો. બધી સંસ્થાઓના શિક્ષણ વિગેરે કાર્યનું સૂક્ષ્મ અવલોકન અને અભ્યાસ કરવાનો ઉદ્દેશ રખાયલો ન હતો તેમ જ સમયની મર્યાદા પણ ઘણી ટુંકી હતી. આટલા ટુંક સમયમાં ગુજરાતકાઠીઆવાડના સ્ત્રીશિક્ષણના પ્રદેશનું નિહાળવલોકન ગાત શક્ય હતું અને મેં તે જ કર્યું છે. આમાં ગેંચું માત્ર શહેરના સ્ત્રીશિક્ષણની જ તપાસ

લીધી છે. અને તેમાં મુસલમાન કન્યાઓની મદ્રેસાઓ, ખોખાઓની કન્યાશાળાઓ, મલુરો અને અંત્યજ્ઞેની લુદી કન્યાશાળાઓ મેં નોંધ નથી અથવા તેમની માહિતી પણ મેળવી નથી. કોઇક પારસી અને ખ્રિસ્તી કન્યાશાળાઓ પણ જ્ઞેવા વિના રહેલી છે. વડોદરા રાજ્યની, વડોદરા અમરેલી અને પેટલાદ સિવાય બીજાં મોટાં સ્થળોની અને કાઠીઆવાડ સિવાયનાં ગુજરાતનાં બીજાં દેશી રાજ્યોની કન્યાશાળાઓ પણ તપાસી નથી. પરંતુ આમાંથી જને તેટલાની માહિતી મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ગુજરાત બહાર હિંદુસ્તાનના ખોખા ભાગોમાં જ્યાં ગુજરાતીઓની મારી સંખ્યા વસે છે સાંની સ્ત્રી કેળવણીની તપાસ તો મારી મર્યાદાની કેળવ બહાર હતી. છતાં મુંબઈની તે વિષેની કેટલીક જાતમાહિતી મેળવી છે. તપાસનો મુખ્ય પ્રદેશ કન્યાઓનું ઉચ્ચ પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ ગણેલો હતો, તેથી તે વિષે જ વિશેષ માહિતી મેળવી છે. તો પણ આખું પ્રાથમિક શિક્ષણ, ઉચ્ચતર શિક્ષણ, મોટી વયની સ્ત્રીઓના વર્ગો, વિશ્રામો અને વસતિશુદ્ધો, ઔદ્યોગિક શિક્ષણ, પરિચયો અને દાકતરી શિક્ષણ વિગેરે સ્ત્રીશિક્ષણની અનેક દિશાઓની બની ચકી તેટલી તપાસ કરી છે અથવા માહિતી મેળવી છે. ગયા જનનેચારીથી માર્ચ સુધીમાં પ્રવાસ કરી નીચેનાં ૨૧ સ્થળોએ હું ફરી આવ્યો હતો: વઢવાણ, લીંબડી, ભાવનગર, અમરેલી, જૂનાગઢ, ધોરણદર, ગોંડલ, જામનગર, રાજકોટ, મોરબી, વાંકાનેર, અમદાવાદ, નડીઆદ, પેટલાદ, ગોધરા, વડોદરા, અંકલેશ્વર, ભરૂચ, સુરત, વલસાડ અને મુંબઈ. આ પ્રવાસ દરમ્યાન લગભગ ૬૦ સંસ્થાઓની મુદાકાત લીધી હતી.

પ્રાથમિક શિક્ષણ

રાજ્યની કન્યાશાળાઓ

પ્રગતને પ્રાથમિક શિક્ષણ પુરે પાડવાની જરૂર રાજ્યે સ્વીકારેલી છે એટલે ખાલસાના પ્રત્યેક મ્યુનિ-સિપલ ગામમાં અને પ્રત્યેક દેશી રાજ્યમાં ગામના પ્રમાણમાં એક અથવા વધુ કન્યાશાળાઓ હોય છે. પરંતુ આ ગામનમાં વડોદરા, ગોંડલ અને ભાવનગરના ગમનો નોંધવા લાયક છે. વડોદરા રાજ્યમાં જરૂરિયાત કેળવણીના કાપડો હોવાથી પ્રાથમિક આર ધોરણ સુધી કન્યાઓને લખતું પડે છે. આથી તે રાજ્યમાં આશરે

૩૭૨ કન્યાશાળાઓ છે. આમાં ૩૦,૩૩૧ કન્યાઓ લણે છે. આ ઉપરાંત હોકરાઓની શાળાઓમાં ૩૧,૫૮૮ છોકરીઓ શિક્ષણ લે છે. આ રીતે કુલ ૬૧,૯૨૯ કન્યાઓ શીખે છે. સમસ્ત સુજરાતમાં કન્યા-કેળવણીમાં તે રાજ્ય પ્રથમ પંક્તિએ છે. ગોંડલ રાજ્યે ખાસ કરીને છોકરીઓની કેળવણીની વ્યાપકતામાં વડોદરાનું અનુકરણ કેટલેક અંશે કર્યું છે. તે રાજ્યે જોયું કે છોકરાઓ તો લણવાના જ છે પણ છોકરીઓને માળાપ લણાવતાં નથી, માટે પોતાના રાજ્યનાં તાલુકા ગામો ત્યાં કન્યા કેળવણી સામાન્ય રીતે ફીક છે તે સિવાયના ગામોમાં ત્યાં કન્યા કેળવણી બહુ પાછત હતી ત્યાં ત્રણ ધોરણ સુધી કન્યાઓને સારું કેળવણી ફરજિયાત કરી. આથી હવે ત્રણ ધોરણ સુધી સંખ્યાની વ્યાપકતામાં છોકરીઓ છોકરાઓની હરિ-દ્રાહ કરી શકે છે. લાવનગરમાં જો કે કન્યા કેળવણી ફરજિયાત નથી, છતાં રાજ્ય તરફથી તે સારું નાણાં ફીક ખર્ચાય છે, રાજ્યની પોતાની ત્રણ કન્યા-શાળાઓ છે; તે ઉપરાંત બે ત્રણ ખાનગી કન્યાશાળાઓને વાર્ષિક મદદ રાજ્ય આપે છે. કન્યાશાળા માટે મદદન બાંધવું હોય તો તે સારું પણ મદદ આપે છે. વળી તાલુકાદારોની કન્યાઓ સારું 'શ્રી નંદકુંવરજી' રાજપૂત ઝનાના બોર્ડિંગ સ્કૂલ' રાજ્ય તરફથી ચાલે છે અને તેમાં માત્ર ૩૦ કન્યાઓની પાઠ્ય વાર્ષિક ફૂળીયા વીરા હજારને વ્યાસર ખર્ચાય છે. આ ત્રણ રાજ્યો સિવાય બીજા કોઈ દેશી રાજ્યની અથવા ખાસમાંની મ્યુનિસિપાલિટીની આ વ્યાપકતામાં ખાસ તોષ લેવા જોઈ જણાયું નથી.

ખાનગી કન્યાશાળાઓ

મ્યુનિસિપલ અને દેશી રાજ્યની કન્યાશાળાઓ ઉપરાંત અનેક સ્થળે ખાનગી કન્યાશાળાઓ પણ સંખ્યા-બધ છે. આ કન્યાશાળાઓ પેટ્ટી કેટલીક સરકારે સ્વીકારેલી અને સરકારી મદદ લેનારી તથા કેટલીક સરકારથી કેવળ સ્વતંત્ર અને માત્ર જહોર ફંડ ઉપર આધાર રાખનારી છે.

પહેલા પ્રકારની કન્યાશાળાઓનો એક મોટો બાગ ખિરતી મીરાન શાળાઓનો છે. આઈરીશ પ્રેસ્બીટીરિયન મીરાન, અમેરિકન મીરાન, મેથોડીસ્ટ, યુનિફોર્મ આદિ લુદાં લુદાં મીરાનો તરફથી ખિરતી ધર્મના પ્રચારનો

મુખ્ય ઉદ્દેશ લક્ષમાં રાખી શાળાઓ સ્થાપેલી છે. આની શાળાઓ અમદાવાદમાં ૬ છે. તે ઉપરાંત આશુદે, ગોધરા, વડોદરા, અંકલેશ્વર, મુંબઈ અને કાઠીઆવાડમાં માત્ર રાજકોટમાં છે. આમાંની ઘણીખરીને સ્થાનિક મ્યુનિસિપાલિટીની તેમ જ સરકારી મદદ મળે છે. અમદાવાદની મીરાન-કન્યાશાળાઓમાં હિંદુ કન્યાઓ ફીક સંખ્યામાં બધ છે એમ કહી શકાય; જો કે બીજી કન્યાશાળાઓના પ્રમાણમાં તો જરૂર ઓછી બધ છે. માળાપોને ખાસ કરીને છોકરીઓની વ્યાપકતામાં શું સીખવાય છે તેની દરકાર ઓછી હોય છે. તેથી તદ્દન નજીક હોવાને કારણે પરધર્મનો બોધ આપનારી મીરાન શાળામાં મોઢલતાં અચકાતાં નથી. અમદાવાદ સિવાયની બીજી મીરાનશાળાઓમાં હિંદુ કન્યાઓની સંખ્યા ઘણી જુગ માત્રમ પડી છે. આનું એક ખાસ કારણ હિંદુ લતાથી તે દર હોવાનું છે.

અમદાવાદમાં મીરાન ઉપરાંત પણ સરકારમાન્ય ખાનગી કન્યાશાળાઓની સંખ્યા સારી છે, રજીસ્ટ્રારના હોટલના કન્યાશાળા, મગનશાહકન્યાશાળા, દિવાળી-ગાંધી કન્યાશાળા, અને હરકુંવરમાર્ગ કન્યાશાળા આ બધી કન્યાશાળાઓ શહેરના લુદાં લુદાં ધનિક મુદરસોએ પોતાના સદગત કુટુંબી જનના સ્મરણાર્થે સ્થાપેલી છે. તે સર્વના વડીલ લુદાં લુદાં બંધવસ્યાપક મંડળોને હસ્તક છે. આ બધી શાળાઓનું લડોળ થોડું હોય છે અને તેથી તે સર્વને મ્યુનિસિપલ અને સરકારી મદદ પર નીભવાનું હોય છે. સુજરાતમાં વડોદરા રાજ્યમાં અને સુરત જોડે ઠેકાણે પણ ઉપર સુજનની સરકાર-માન્ય ખાનગી કન્યાશાળાઓ છે. મુંબઈમાં પણ એવી અનેક છે, પણ એ બધાની મેં તોષ લીધી નથી. નીચામાં, ગોધરા, લક્ષ્ય વિગેરે ઠેકાણે સાર્વજનિક ખાનગી પ્રાયમિક કન્યાશાળાઓ હોવાનું બાધ્યું નથી.

કાઠીઆવાડમાં લાવનગર અને પોરબંદરમાં રાજ્ય-માન્ય કન્યાશાળાઓ છે. લાવનગરમાં આની બે છે: ત્રિભોવનદાસ લાણજી સ્નેહ કન્યાશાળા, અને મસ્તરામજી રાનાતનધર્મ કન્યાશાળા. આમાંની પહેલી લાવનગરના સેક નરાતમદાસ લાણજીએ પોતાના લાંબા સ્મરણાર્થે પંદર વર્ષ પર સ્થાપેલી છે. પ્રથમ તે માત્ર સ્નેહ કન્યાઓને માટે જ રાખેલી, પરંતુ હવે તે સાર્વજનિક કરેલી છે. તેના વડીલ વ્યવસ્થાપક મંડળ કરે છે. તેના લડોળનું દ્રસ્ટ થયું નથી. લડોળ નિબાનને માટે પૂરું

નથી. તેને રાજ્ય તરફથી ખર્ચના યોગ્ય લાભ જોડેલી મદદ મળે છે. બીજી મહત્તરમજ સનાતનધર્મ કન્યા-શાળા, તેના મુખ્ય શિક્ષક શ્રી જ્ઞાનંદ મનોપરામ નંદીએ સાત વર્ષ થયાં સ્થાપી છે. સ્થાપનાને ઈતિ-હાસ નોંધવા જોવે છે. લાઘ જ્ઞાનંદ રાજ્યની માછરાજ મર્થ સ્કુલમાં માત્ર એક સામાન્ય શિક્ષક હતા. હાલ જે હતામાં તેમની શાળા છે ત્યાં ખ્રિસ્તી મીશનની કન્યાશાળા હતી. મીશનરીઓને ખ્રિસ્તીધર્મનો પ્રચાર કરતા અને ખાસ કરીને હિંદુ કન્યાઓ પર પરધર્મના સંસ્કારો પડના ભેદ તેમના હિંદુ હૃદયને અતિ દુઃખ થયું અને તેથી તેમણે તુરત જ પોતાની રાજ્યની નોકરીનું રાજીનામું આપી મીશનરી કન્યાશાળાની સામે જ સનાતન ધર્મ કન્યાશાળા જમાવી અને તેને પરિણામે છેવટે મીશનને પોતાની કન્યાશાળા બંધ કરવી પડી. આ કાર્યમાં લાઘ જ્ઞાનંદને ધણી મુશ્કેલી વેડવી પડેલી પણ તે બધી તેમણે દિગંત અને ધીરજથી સહન કરી. આ કન્યાશાળાના વડીલ માટે વ્યવસ્થાપક મંડળ નીમેણું છે; પણ વસ્તુતઃ તે લાઈ જ્ઞાનંદની માલીફની જ છે. તેને રાજ્યની તેમ જ ખાનગી મદદ મળે છે. પોરણદરમાં નાનછ કલિદાસ કન્યાશાળા છે. તે નાગના ભાંના એક કુલાળા શ્રદ્ધે સ્થાપેલી છે. તેના ધણી-ખરે વડીલ તે શ્રદ્ધેના કુટુંબીઓ કરે છે. આ શાળા હાલ માત્ર શુનરાતી માર ધોરણે શુધી છે. પાંચમું સાલુ વર્ગ કાઠવાની રાજ્ય પાસેથી મંજુરી માગી છે. આ પ્રકારની શાળાઓની નોંધ લેતાં વડવાણુના શ્રી લાઘકીયાઈ કન્યા વિદ્યાલયની નોંધ લેતી જોઈએ. આ વિદ્યાલય બે કે માત્ર રાજ્યના હસ્તકની કન્યાશાળા છે પરંતુ ત્યાંના શેડ જગજવનદાસ ઉત્તમોએ પોતાની માતૃશ્રીના સ્મરણાર્થે રૂ. ૩૫,૦૦૦ ની મોટી રકમ આપી કન્યાશાળાને મદદન બધાની આપ્યું છે. શેડ જગજવન-દાસ સ્ત્રી કેળવણીમાં સારો રસ ધરાવે છે અને સાંત-ળવા પ્રમાણે તેમના વિચાર વડવાણુમાં સ્વતંત્ર ધોરણ પર કન્યાશાળા સ્થાપવાનો હતો. પરંતુ માણસોની અને નાણાંની કુશીલીઓને વિચાર કરતાં તે વાત માંડી પાળી અને માત્ર મદદન કરાવી રાજ્યની કન્યાશાળા માટે રાજ્યને સોંપી દીધું.

ખાનગી સ્વતંત્ર કન્યાશાળાઓ

સરદાર માન્ય ખાનગી કન્યાશાળાઓની કુલ પિગત ઉપર મુજબ છે. દરે મરદાર કે રાજ્યથી

કેવળ સ્વતંત્ર કન્યાશાળાઓની કુલ નોંધ લઈએ. અમદાવાદમાં આવી ત્રણ કન્યાશાળાઓ છે, તે પૈકી એક શ્રી હવોદાર વનિતાવિશ્રામની. પરંતુ આ કન્યા-શાળા તે સંસ્થાના મહિલાવિદ્યાલય (દાર્શનિક) સાથે સંકળાયેલી છે, જુદી નથી. આ કન્યાશાળા કેવળ જોડેર ફંડ ઉપર નિર્ભર છે. વનિતાવિશ્રામનું સંકેત તો નહતું છે, છતાં તે પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય જળવડાવવા મુનિસિપલ કે સરકારી માંડ લેતું નથી. x પ્રો. કવેના મહિલાવિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રાથમિક ઉપકર્ષ ધોરણોને માધ્યમિક શાળાનાં ધોરણો ગણી મદદ આપવામાં આવે છે. બીજી બે જૈન કન્યાશાળાઓ છે: પ્રધાનજીઈ કન્યાશાળા અને ગંગાજીઈ કન્યાશાળા. પ્રથમની શેડ મનસુખભાઈ લગુભાઈ તરફથી ચાલે છે. જૈન કન્યાશાળાઓ માત્ર જૈન ડોમને સારૂ સ્થાપેલી છે. બાવકારિક જ્ઞાન સાથે જૈન ધર્મનું શિક્ષણ આપવાનો ખાસ હેતુ ત્યાં રાખેલી છે. સ્થાપનાર શ્રદ્ધે અને જૈન ડોમ પૈસાદાર હોવાથી તે કન્યા-શાળાઓને નાણાંની તંગી નથી. વડોદરામાં કન્યાશ્રદ્ધે આર્યભ્રમભાઈ શ્રી મહારાણીસંસ્કર શર્મા ચલાવે છે. તે શાળા માત્ર વસતિશ્રદ્ધમાં રહેનાર માટે છે. આ શાળા કેવળ સ્વતંત્ર અને કેટલાક મિત્રોની સહાયથી ચાલે છે. આ શાળાની વિશેષ નોંધ આગળ લઈશું. સુરતમાં મહિલા-વિદ્યાલયને બાંહે પ્રાથમિક શાક્ષા ચાલે છે. કાઠીઆ-વાડમાં માત્ર હીંબકીમાં એક સ્વતંત્ર કન્યાશાળા છે. ત્યાંના શેડ કેશવલાલ મૂળચંદ અને તેમના ભાઈઓએ પોતાના પિતાના સ્મરણાર્થે મૂળચંદ હવરાજ કન્યા વિદ્યાલય સ્થાપ્યું છે. સરસ્વતમાં માત્ર તે જૈન ડોમને માટે હતું, હવે તે સાર્વજનિક છે. બધી વડીલ શેડ કેશવલાલ અને તેમના ભાઈઓ કરે છે. રૂ. ૩૫,૦૦૦ ખર્ચાં દમજાં શાળાને માટે નવું મકાન બંધાવ્યું છે. રા. કેશવલાલ સ્ત્રી કેળવણીમાં જાડુ ઉત્તર ધરાવે છે અને તે વિષે તેમણે વિચારો પણ દરેક છે. શાળાને સારા પાયા પર મકવા તેઓ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે.

ઉપરની સ્વતંત્ર શાક્ષાઓ ઉપરાંત અસહકારની ચળવળને પરિણામે અમદાવાદ, નડીઆદ અને સુરતમાં પ્રજાપીઠ કેળવણી મંડળો તરફથી રાષ્ટ્રીય કન્યાશાળાઓ સ્થપાઈ છે. આવી કન્યાશાળાઓ અમદાવાદમાં ૧૧, નડીઆદમાં ૩ અને સુરતમાં આશરે ૫ છે. આ બધી

x સાલુ સાંચે તેલે મુનિસિપલ માંડ મેળવી છે.

કન્યાશાળાઓ માત્ર પ્રજાને પૈસે નીતે છે. હાલમાં અમદાવાદની રાષ્ટ્રીય કન્યાશાળાઓને રથાનિક મ્યુનિ-સિપાલિટીમાં અસહકારી બહુમતિ થવાથી મદદ મળી છે.^૩

અભ્યાસક્રમ

હવે કન્યાશાળાઓના અભ્યાસક્રમની બાજત તથા-સીએ. આ બાજતમાં સરકારી, દેશી રાજ્યની, સરકાર-માન્ય, ખાનગી તેમજ સ્વતંત્ર—બધી જ કન્યાશાળાઓ, માત્ર જુજ અપવાદ સિવાય, લગભગ મળતી છે એમ કહીએ તો ચાલે. સરકારી કેળવણી ખાતાએ ઘડેલા કન્યાશાળાના અભ્યાસક્રમ મુજબ સુગરતી, ગણિત, ભૂગોળ, શીવજી અને આરોગ્યવિદ્યા ફરજિયાત વિષયો છે અને ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ, ગ્રંથકામ અને અંગ-કસરત તથા રમતો મરજિયાત વિષયો છે.

મરજિયાત વિષયો શીખવવાનું શાકાની ઇચ્છા અને મગવડ ઉપર હોયવામાં આવ્યું છે. સંગીતને જૂદા વિષય ન ગણતાં ભાષામાં ઇતિતાના પેટામાં તેનો સમાવેશ કર્યો છે. ચંદ્રશાસ્ત્રની બાજતોને આરોગ્ય-વિદ્યામાં સમાવી છે. ઐત્તિક વિષયો પૈકી ઇતિહાસ કેટલીક કન્યાશાળાઓમાં શીખવતો નથી અને કેટલીકમાં તેને બદલે મહાપુરુષો અને સતીઓનાં ચરિત્રો ગણાવવામાં આવે છે. ઇતિહાસની ગરસમજને લીધે પીરશ્લોક અને જેમાં ઐતિહાસિક અંશ ન હોય તેમાં ચરિત્રો ઇતિહાસના વિષયમાં ગણાવાય છે. સંસ્કૃતિનનો વિષય તો અમદાવાદના વનિતાવિદ્યામંત્રી કન્યાશાળા અને કોઇ પ્રેક્ટીસીંગ સ્કૂલ સિવાય બીજી કોઇ શાકામાં શીખ-વાનો જાણ્યો નથી. કોઇક કેકાણે માત્ર નીચલા ધોરણમાં તે શીખવાય છે. ગ્રંથકામ ધણીખરી કન્યાશાળાઓમાં દાખલ કરેલું હોય છે. અંગકસરત માત્ર કચામતના રૂપમાં કેટલેક કેકાણે છે. દેશી રમતો કેટલેક કેકાણે રમણ-વામાં આવે છે પણ ધણી કન્યાશાળામાં તો તે માટે પૂરતી જગ્યાનો અભાવ હોય છે.

અમદાવાદના છઠ્ઠોર વનિતાવિદ્યામે અભ્યાસ-ક્રમની બાજતમાં મદતવડા ફેરફાર કર્યા છે. સરકારી અભ્યાસક્રમ કરતાં તે સંસ્થાએ અભ્યાસક્રમનું ધોરણ ઉંચું રાખ્યું છે. ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ, ગ્રંથકામ અને કસરતને ફરજિયાત રાખ્યાં છે. સંમીનનું મદતવ બરાબર આંતરે તેને જૂદા વિષય ગણે છે અને તેમાં

સાંસ્કૃતિક સંગીતને પણ દાખલ કર્યું છે. ધર્મને વિષ-તરીકે પ્રાથમિક રથાન આપ્યું છે. ઉલોગમાં સ્વતંત્રતાને ઉમેરે કર્યો છે.

જે સંસ્થાઓમાં કન્યાશાળા અને હાઈસ્કૂલ સંજ્ઞા પધી છે તે ઉપરાંત બીજી કેટલીક ખાનગી અને દેશી રાજ્યોની કન્યાશાળાઓમાં યોધા અથવા પાંચમા ધોરણથી અંગ્રેજ દાખલ કરવામાં આવ્યું છે. હાઈ-સ્કૂલ સાથે લગેલી કોઈક કન્યાશાળાઓમાં આનાથી નીચલા ધોરણોમાં પણ અંગ્રેજ શરૂ થાય છે. મ્યુનિ-સિપલ કન્યાશાળાઓમાં માત્ર ભરતની મરિલા વિદ્યાલયને નામે ઓળખાતી મ્યુનિસિપલ કન્યાશાળાએ અંગ્રેજ દાખલ કરવાની પહેલ કરી છે. સામાન્ય રીતે હજુ મ્યુનિસિપલ કન્યાશાળાઓમાં અંગ્રેજ દાખલ કરવાનો વિચાર થતો જણ્યોતો નથી, પરંતુ ખાનગી કન્યાશાળાઓમાં તો અંગ્રેજ શરૂ કરવાનો પંચન વધતો જાય છે. કેટલીક કન્યાશાળાઓમાં અંગ્રેજ માત્ર મરજિયાત રખાયું છે.

ધણીખરી રાષ્ટ્રીય તેમજ કોઈક ખાનગી કન્યાશાળા-ઓમાં સ્વતંત્રતા અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરી છે. રાષ્ટ્રીય કન્યાશાળાના અભ્યાસક્રમમાં તે સિવાય બીજો કંઈ મદતવનો ફેર ફરેલો જણ્યોતો નથી.

વડોદરાના કન્યા સ્કૂલમાં પદેલેથી જ સંસ્કૃતને ફરજિયાત દાખલ કર્યું છે. સુરતના વનિતાવિદ્યામંત્રી પણ સંસ્કૃત ફરજિયાત વિષય છે. અમદાવાદના વનિતા વિદ્યામંત્રી કન્યાશાળામાં સંસ્કૃત લાઇ આગળ જણવા ઇચ્છનારને સારૂ માત્ર સાતમા ધોરણમાં મરજિયાત વિષય તરીકે તે રાખ્યું છે. ભરત અને સુરતના મરિલા વિદ્યાલયોમાં પણ તે મરજિયાત શીખવાય છે.

પ્રાથમિક ધોરણ

સરકારે કન્યાશાળાઓની અભ્યાસ સાન વર્ગ સ્પીની છે. બાજવર્ગ ઉપરાંત ૭ ધોરણોમાં વહેલો છે. આથી ધણીખરી કન્યાશાળાઓના અભ્યાસ છઠા ધોરણથી શરૂ થાય છે. પરંતુ કન્યાઓનાં કામની વધ હવે વધતી જાય છે. કેટલાંક માળાપો પોતાની છાત્રીઓને અભ્યાસ હવે લગાવવા લાગે છે. વળી ખર્ચ નેતાં ૭ ધોરણ મુખીમાં કન્યાઓનો પ્રાથમિક અભ્યાસ મંપૂર્ણ થતો નથી. આ કારણેની લીધે કેટલીક ખાનગી અને દેશી રાજ્યોની કન્યાશાળાઓમાં મનનું ધોરણ માલમાં આવ્યું છે. વડોદરા રાજ્યે દમળાં જ પોતાના મનનમાં

^૩ હવે આ શાળાઓ મ્યુનિસિપલ શાળામાં સાથે એકત્ર થઈ ગઈ છે.

આશરે ૧૧ મોટાં ગામોની કન્યાશાળાઓમાં સાતમું ધોરણ ઉમેર્યું છે અને કન્યાઓનો અભ્યાસ વધારે સંગીત અને તે સારૂ પાંચમાથી સાતમા ધોરણ સુધીના અભ્યાસમાં ફેરવેલ ફેરફાર કર્યો છે. હરિયની મ્યુનિસિપલિટીએ પોતાના મહિલાવિદ્યાલયમાં સાતમું અને આઠમું એમ બે ધોરણો ઉમેર્યા છે. કન્યાઓનું શિક્ષણ ખાગળ વધારવાનો પ્રયત્ન કરનારી માત્ર આ મ્યુનિસિપલિટી છે. લગભગ બધી કન્યાશાળાઓમાં તપાસ કરતાં જણાયું કે ઝોજામાં ઝોજું એક ધોરણુ તો જરૂર ઉમેરી શકાય.

પાઠ્યપુસ્તકો

કન્યાશાળાનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં એક મોટો ફેરફાર વાચનમાળાનો છે. રા. બ. હરગોવિંદલાલ કંટાવાળાએ કન્યાવાચનમાળાનાં ત્રણ ક્રમિક પુસ્તકો બતાવ્યાં છે અને તે લગભગ બધી કન્યાશાળાઓમાં ચોથાથી છઠા ધોરણ સુધી સરકારી વાચનમાળા ૪ થી, ૫ થી અને ફફીને બદલે ચાલે છે. પરંતુ વડોદરા રાજ્યની બધી કન્યાશાળાઓમાં અને જુવકાર વનિતાવિદ્યામ જેવી ખીછ કોષ્ટક કન્યાશાળાઓમાં કન્યાવાચનમાળાને બદલે એકશબ્દો મારેલી વાચનમાળા ચાલે છે. કેટલીક રાષ્ટ્રીય કન્યાશાળાઓમાં હમણાં વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રગટ અંગ્રેજી બાળપોથી, પહેલી અને બીજી ચોપડી ચાલે છે. આ સિવાય સરકારી કે ખાનગી, સરકારે સ્વીકારેલી કે નહિ સ્વીકારેલી કન્યાશાળાઓમાં પાઠ્યપુસ્તકો વિષે મહત્વનો ફેર નથી.

સમયપત્રક

પ્રત્યેક શાળાનું સમયપત્રક જોતાં માત્રુમ પડે છે કે વાચન, લેખન અને ગણિતને ઝોજામાં ઝોજે અર્થે સમય આપવામાં આવે છે અને આકાંક્ષા અર્થે સમય બીજા વિષયોમાં વહેંચાય છે. જે ન્યાય બીજા વિષયોને મળવો જોઈએ તે કાષ્ટ દેકાણે મળતો નથી. વાચન, લેખન અને ગણિત એ ત્રણ શાળાના 'Reserved Subjects' જેવા ગણાય છે. આરોગ્ય વિદ્યા જેમાં યુદ્ધ-સાત્રનો પણ સમાવેશ કર્યો હોય છે તેને માત્ર અધવાડીઆમાં બે ત્રણ સમય મળે છે. તેથી જ રીતે સ્તીરણને પણ. સ્વિતા સિત્તાવના સંગીતને લાગે જ અઢવાડીઆમાં અર્ધો કલાક મળે. કાઠીઆવારની કેટલીક કન્યાશાળામાં ગરબા સંગીત પર સારો સમય અપાય છે, પણ તે શાળાના સમયપત્રક બહાર. જ્યાં કંનવાનું અભ્યાસક્રમમાં

દાખલ થયું છે ત્યાં તેની દલા ધાયુંખઈ ઝોરમાયા બાળક જેવી હોય છે. લાગે સમાદમાં તેને એક બે સમય મળે અને ઘણે દેકાણે તો બપોરની રમના સમયમાં જ રેડીઆ રખાયો છે. કચરત અને રમતને ઉપલા ધોરણોમાં તો લાગે સ્થાન હોય; હોય તો તે બહુ થોડું. ઘણુંખઈ તે પણ બપોરની રમમાં કે સાંજે શાળાના સમય બહાર ગોડવી હોય છે. એવા બધા 'નકામ' વિષયોને લીધે બાપા અને ગણિત જેવા મહત્વના વિષયોને જરાય ઝાંચ ન આવે તેની ખાસ સંભાળ થાપવામાં આવે છે! આમાં જો અંગ્રેજીદાખલ કરવામાં આવ્યું તો તો પછી શુજરાતી અને ગણિતનું મહત્વ પણ ઘડી જાય અને સમયનો લગભગ ત્રીજો ભાગ તો તે જરૂર પ્રયોગે. અધુરસાન જેટલી જ હસ્ત-ઉદ્યોગની કિંમત શિક્ષણમાં છે અને તેથી બનને વચ્ચે સમયની સરખી વહેંચણી થવી જોઈએ એવું કાષ્ટપણ કન્યાશાળાના વ્યવહારમાં સ્વીકારાયું નથી.

શિક્ષણ

આ તો શિક્ષણના સમયની વહેંચણીની વાંત થઈ. હવે શિક્ષણ કેવું અપાય છે તે દુંકમાં જોઈએ. મેં પ્રથમ જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે મારા દુંકા પ્રવાસમાં શિક્ષણનું સદમ અવલોકન કરવું અશક્ય હતું અને તે કરવાનો મારા પ્રવાસનો હેતુ પણ નહોતો. છતાં ઉપર ઉપરથી જોતાં મારા મન પર જે છાપ પડી છે તે માત્ર જણાવું છું. શિક્ષણપદ્ધતિના ઉપયોગ દ્રેન્ડ શિક્ષકોને હાથે પણ ક્વચિત કાર્ષક સ્થળે જ થાય છે. પણ સારા શિક્ષકો પણ રમરીઆ ગાડાની માફક શિક્ષણ ચલાવે છે. શિક્ષણમાં લીન થયેલો વર્ગ કોષ્ટ કન્યા-શાળામાં લાગે જ જેવામાં આવ્યો હશે. આનાં કારણોમાં પછીથી ઉતરીયું. બાપા અને ગણિત જેવા સર્વ-સાધારણ વિષયોના શિક્ષણ વિષે ખાસ કહેવાની જરૂર નથી પરંતુ ખાસ સ્ત્રી ઉપયોગી વિષયોના શિક્ષણની તોંધ લઈએ. યુદ્ધસાત્ર અને આરોગ્યનો વિષય, બધે જ સ્ત્રીજવાબ છે પણ કોષ્ટ પણ દેકાણે તે પર પૂરતું ધ્યાન અપાતું નથી; તેનું માત્ર ઉપલબ્ધિ અને પોપરીઉં દાન અપાય છે. વ્યવહારુ જ્ઞાન જો કોષ્ટક દેકાણે ઉમેરાયું હોય તો રસોઈની કેટલીક બીજે બતાવવા પરતું જ. પરંતુ; આ વિષયમાં કોનો કોનો સમાવેશ કરવો, શી રીતે સ્ત્રીજવાવો, શાળા તેમાં કેટલું કરી શકે, યુદ્ધની સાથે તેનો સહકાર કેટલા પૂરનો અને કેમ થઈ શકે એ સમસ્ય

પ્રશ્નોત્તર ગંભીર વિચાર હજી સરકારી કેળવણી ખાતા તરફથી કે કેળવણીકારો તરફથી થયો જ નથી એટલે તેના શિક્ષણમાં કંઈ ભલીવાર ન જ હોય. પસંતિમુદવાળી કેટલીક કન્યાશાળાઓમાં આ વિષયના શિક્ષણ વિષે પ્રયોગો થવા લાગ્યા છે તેમ જ વડોદરાની મહારાણી ગર્ભ દાહરકુલમાં પણ તેનો શાસ્ત્રીય વિચાર થયો છે; પણ તે વાન આપણે આગળ તપાસીશું. શીવણ બધે શીખવાય છે. કેટલેક દેશોએ અંશે વાપરવાનું પણ દાખલ થયું છે પણ તે એટલો થોડો વખત શીખવાય છે કે કન્યાઓને તેનો પૂરતો મહાપરો પડતો નથી. પરીક્ષામાં બતાવવા એક બે મીનિટ વર્ગમાં દેવાર કરવાની હોય છે. આથી જીવનમાં ખપ લાગે તેવું શીવણ તે શીખી શકતી નથી. શાળામાં શીવણ શીખેલી થોડી જ છોકરીઓ પોતાનાં શિવિકાં કપડાં પહેરે છે. આમાં માત્ર આળસ નહિ પણ આવડતની ખામી રહેલી હોય છે. સાંધવું, ધીંગાં દેવાં, રકુ કરવું એ બધાં ઉપર બહુ ઓછું લક્ષ આપાય છે. ગૂંચણ અને ભરત જે શીવણ કરતાં ઓછું ઉપયોગી છે તેના પર કેટલેક દેશોએ વધુ લક્ષ આપાય છે. રૈડીઆનું શિક્ષણ ભ્યાં દાખલ થયેલું છે ત્યાં કોઈ પણ દેશોએ તેનું પદ્ધતિસર શિક્ષણ આપતું જોયું નથી. આમાં અમદાવાદનું વનિતાવિશ્રામ કેટલેક અંશે અપવાદરૂપ ગણી શકાય; બાકી ઘણી રાષ્ટ્રીય અને બીજી શાળાઓમાં બે ત્રણ રૈડીઆ શાલાના એક ખૂલે પડેલા હોય છે. કાં તો તેનું શિક્ષણ મુદલ બંધ કરેલું હોય છે અને કાં તો ગમે તેવું થોડો વખત આપાય છે. સાર વણી સકાય તેવું લાગે હોય છે. સારી આવડતવાળા શિક્ષક જ હોતા નથી. તેના સાહિત્યનું કેટલું પણ નથી હોતું. સંગીતના શિક્ષણમાં શાસ્ત્રીય સંગીત માત્ર નામનું પણ છવંદાર વનિતાવિશ્રામમાં જ શીખવાય છે; બાકી બીજી કન્યાશાળાઓમાં તો તેનું નામ પણ નથી. સર અને તાલ ઉપર જોઈતું લક્ષ નથી આપતું. ગરજાનું સંગીત દરેક દેશોએ છે પણ કાકીઆવાડની કન્યાશાળામાં તે અપૂર્વ ખીસ્યું છે. જો કે સર પર બસબર 'ધ્યાન' આપતું નથી પણ કરવાની જુદી જુદી રીતો અને દાઘ અને પગના તાલની, બાજતમાં તો કાકીઆવાડની આધારણ કન્યાશાળા પણ મુજબતની સારી કન્યાશાળા કરતાં બેશક સડી જાય. રાસ એ કાકીઆવાડની વિશિષ્ટતા છે અને તે તેની દરેક કન્યા-

શાળામાં ૨૫૪ માસુમ પડે છે. મુજબતમાં રાસની ઝમક અને વિવિધતા બહુ ઓછાં છે. ચિત્રકલાની પીલાવટ, તો કોઈ શાલામાં નથી. ધણું તો સરકારી કેમ મુજબ થોડી આકૃતિઓ દેવાય છે. કલાનાં રસ અને ભાવના તો કોઈ દેશોએ નજરે નથી પડતાં. ગારિગમનને સાર નીતિના સીધા શિક્ષણની આવરખતા કેટલાક શિક્ષણશાસ્ત્રીઓએ માની છે. સરકારી કેળવણી ખાતાએ તે સ્વીકારી છે, તેથી કેટલીક કન્યાશાળાઓમાં સામાન્ય નીતિના પાસે મહોરેથી આપાય છે. કેટલીક ખાનગી કન્યાશાળાઓમાં ધર્મનું શિક્ષણ પણ દાખલ થયું છે.

સમાજના એક મોટા ભાગની એવી માન્યતા છે કે પુરૂષ કરતાં સ્ત્રીને નીતિ અને ધર્મની વિશેષ જરૂર છે અને તેથી કન્યાશાળાઓમાં તેનું સીધું શિક્ષણ મળે તે મારે તે બહુ ધન્યભર હોય છે. આવા મતને લીધે પણ ધર્મનું શિક્ષણ કેટલીક કન્યાશાળાઓમાં આપાય છે. આ શિક્ષણમાં ધણુંખરૂં તો સતીઓનાં ચરિત્રો દ્વારા અને અન્ય વાર્તા તથા ઉપદેશોથી કુટુંબ તરફના, ખાસ કરીને પતિ તરફના ધર્મો નાની બાળાઓના મગજ પર ક્ષાવવાના બર્થ પ્રયત્નો થાય છે. કોઈક દેશોએ પોતાના ધર્મનું જ કિયાદાંડ ગોખાવાય છે અને કેટલેકમાં જ ધર્મના, તત્ત્વજ્ઞાનના મળખત સિદ્ધાંતોનું જાન આપવા પ્રયત્ન થાય છે. ગીશનરી શાળાઓ વગી પરધર્મીઓ પર પોતાના ધર્મના સરકાર પાડવા પ્રયા મહેનત કરે છે. ધર્મના સમગ્રો ધણે ભાગે નીરસ હોય છે. પ્રાર્થના એ ધણુંખરૂં આડબર બને છે. શાળાઓના આવા ધર્મશિક્ષણથી કન્યાઓમાં વિશેષ ધાર્મિકતા આવેલી જણાતી નથી. ઉલટું કેટલેક રથે ધર્માધતા અથવા આંત્રલધિક સંકુચિતતા પેાપાય છે. દાલમાં નૈતિક શિક્ષણમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના પોષવાના પ્રયત્નો, રાષ્ટ્રીય અને બીજી કેટલીક કન્યાશાળામાં થાય છે. રાષ્ટ્રીય ભજનો અને ગરબાઓ દાખલ થયાં છે. છતાં આ બધાંની અસર નહિ જેવી થઈ છે. આસો કન્યાશાળાઓમાં બીજી કન્યાશાળાઓ કરતાં ખાદીનો પ્રચાર વિશેષ હોય તેવું ૨૫૪પણે માસુમ પડ્યું નથી. અસહકારી માળાપોનાં છોકરાં ખાદી પહેરતાં લોકો પણ ખાદીનાં લગ્નનાં એને ઉપરોએ બીજાના ઉપર અસર કરી હોય એવું કન્યાશાળાઓમાં તો ખાસ જણાયું નથી.

શિક્ષકો

હવે કન્યાશાળાઓનાં શિક્ષકો તરફ વળીએ. કન્યા-શાળામાં સામાન્ય રીતે સ્ત્રીશિક્ષકો જ હોય એ સ્વાભા-વિક છે. છતાં ભાગ્યે જ કોઈ એવી કન્યાશાળા હશે જ્યાં એક પણ પુરુષશિક્ષક નહિ હોય. હિસાબી, દફતરી, અને બહારના કૌટુંબિક કામ સારૂ એકાદ પુરુષ શિક્ષક તો લગભગ બધે સ્થળે આવશ્યક મનાય છે. પરંતુ જુવાન પુરુષશિક્ષક તો નોખમકારક લેખાય એટલે કોઈ નિયત થયેલા છુટા, ટ્રામના ઉતરી ગયેલા-ચોડા જેવા શિક્ષકને રાખવામાં આવે છે. નડીઆદની મ્યુનિસિપલ અને રાષ્ટ્રીય શાળાઓ અને અમદાવાદની ગંગાબાઈ જૈન કન્યાશાળામાં બીજી શાળાઓથી ઉતરતું બધા જ અથવા તો મોટા ભાગે પુરુષશિક્ષક રાખવામાં આવ્યા છે. પણ આ કન્યાશાળાઓ તો અપવાદરૂપે જ લેખાય. અમદાવાદની પ્રધાનપાઈ જૈન કન્યાશાળામાં બીજી એક નવીનતા છે. ત્યાં જુદા ધોરણમાં પાસ થનારી ધણી ખરી છોકરીઓને થોડા પગારમાં એક બે 'વર્ષ' મુખી શિક્ષક તરીકે રોકી લેવામાં આવે છે. તેઓ પરણી જાય એટલે વળી બીજી પાસ થનારી છોકરીઓને નીમે. આમાં જૈન કામની છોકરી-ઓને ઉત્તેજન અને ખર્ચના બચાવનો હેતુ માન્ય પડે છે. પરંતુ, આથી શિક્ષણ અને વ્યવસ્થા બગડ્યા વિના ન રહે.

શિક્ષકોની સંખ્યા બહુમાં બહુ, વર્ગો જેટલી હોય છે; વધુ તો નથી જ હોતી એટલું જ નહિ પણ ધણી કન્યાશાળાઓમાં વર્ગો જેટલી જણ શિક્ષકોની સંખ્યા નથી હોતી. શાળા દોઢ રાત્રી શિક્ષકોની સરેરાશ આવે છે. ઉપલાં બે ધોરણો—૫ થી અને ૬ થી ઘણે દેખણે સંખ્યા એકથી હોવાને લીધે ભેગાં ચલાવવામાં આવે છે. આ બંને વર્ગો ઘણું કરીને મુખ્ય શિક્ષકને લેવાના હોય છે. તેણે શિક્ષણ ઉપરાંત દફતરી તપાસનું અને વ્યવસ્થાનું કામ પણ કરવાનું હોય છે. એટલે તેનાં બધાંય કામ બગડે છે. ધોરણ બહારના શિક્ષાતનો વર્ગ અને બાળપોથીનો વર્ગ પણ કૌટુંબિક કેટલેક કેટલે ભેગા હોય છે અને તે ચલાવનાર શિક્ષકની અને તે વર્ગોના બાળકોની સ્થિતિ તો દયાજનક હોય છે. મળે શિક્ષકોની સંખ્યા ઓછી અને તેમાંય સ્ત્રીશિક્ષકોની કુદરતી, કૌટુંબિક અને સામાજિક અડચણોના ખ્યાલ કરે તો કન્યાશાળાના શિક્ષણ અને વહીવટની મુશ્કેલીનો ખ્યાલ આવશે. મહિનામાં બહુ જ

એવા થોડા દિવસ જતા હશે કે જે દિવસે શિક્ષકોની પૂરી સંખ્યા હાજર હોય. માસિક માંદગીની અને સુવાવડની બે માસની લાંબી રજા પર કોઈક સ્ત્રીશિક્ષક તો ગઈ જ હોય. વળી કુટુંબનું કોઈ માણસ માંદું હોય કે સગામાં લગ્ન હોય કે મરણ થયું હોય તો સ્ત્રી-શિક્ષકને ગેરહાજર રહ્યા વિના ચાલે જ નહિ. સ્ત્રીઓનું જીવન કૌટુંબિક અને સામાજિક અનેક ક્ષેત્રોમાં એવું બરડાયલું છે કે સ્ત્રીઓ બહારની સેવા કેટલે અંશે સફળપણે કરી શકે એ મહેલનો પ્રશ્ન વિચારણીય છે. આવી કંઈકી દશમાં સ્ત્રીશિક્ષક પાસે મોટી આશા રાખવી કેવળ વધારે પડતી છે. શાળામાં નિયમિત હાજરી આપવામાં આવેલા અંતરાયો તેમને છે તો પછી શિક્ષણની તૈયારી અને ઉંડા અભ્યાસની વાત જ શું કરવી? અનેક સ્થળે ધણી શિક્ષક બહેનો સાથે મેં વાત કરી છે અને પ્રત્યેક તેમની આ દુર્દશાની સાક્ષી પૂરી છે. શિક્ષકોની આ સ્થિતિ શિક્ષણની નિષ્ફળતાનું મોટું કારણ છે.

સ્ત્રીશિક્ષકોની શિક્ષણની તાલીમનું અને પરીક્ષણનું ધોરણ પુરોના કરતાં ઘણા ઉતરતા પ્રકારનું રાખેલું છે એટલે સ્ત્રીશિક્ષકો પુરુષશિક્ષકો કરતાં ઘણા ઉતરતા પ્રકારની માન્ય પડે છે. શિક્ષણ અને સેવાની ઉચ્ચ ભાવનાનું તો સ્ત્રીશિક્ષકોમાં મીઠું જ હોય છે. હજુ પુરુષશિક્ષકો ભાવનાવાળા ક્યાંક મળી શકશે; પણ એવી બહેનો મળવી દુર્લભ છે. જ્યાં ભૂખે મરતી રોકેલી કે ખંટેલી અથવા પતિની કુંડી કમાણીમાં પૂરણી કરવા ધ્વજીતી મારેલી સ્ત્રીઓ જ ટ્રેનિંગ લે ત્યાં ઉચ્ચ ભાવનાની આશા શું રખાય? વળી ટ્રેનિંગ કોલેજોમાં માત્ર શિક્ષણપદ્ધતિ પૂરતું શિક્ષણ અપાય છે. તેમનું વાચન વિશાળ થાય અને શિક્ષણની ઉંચી ભાવના કેળવાય એવા પ્રયાસો ત્યાં ઓછા થાય છે. આવાં ટ્રેન્ડ થયેલાં શિક્ષક પાસેથી કન્યાશિક્ષણમાં શું ઉજેશ આવે? આવાં આવાં ટ્રેન્ડ સ્ત્રીશિક્ષકો પણ બહુ ઓછાં હોય છે. મોટા ભાગ તો અનટ્રેન્ડ અને અજુક હોય છે.

શિક્ષણસાહિત્ય

કન્યાશાળાના અન્ય શિક્ષણસાહિત્યની નોંધ લેવા જેટું કશું જ નથી. પુસ્તકાલય ઘણેખરે કેટલે છે પણ તેમાં પૈસાં થોડાં પુસ્તકો હોય છે. તેમાં મુખ્યત્વે પાઠ્યપુસ્તકો હોય છે. તે ઉપરાંત કેટલેક કેટલે બીજાં પુસ્તકો હોય છે પણ તેમાંનો મોટો ભાગ કન્યાશાળા

માટે નફાનો અથવા ભારે હોય છે. પાઠ્યપુસ્તકો અને એવાં જ બીજાં હોય છે. શિક્ષકોને ઉપયોગી થાય એવાં તો ભાગ્યે જ હોય. આ થોડાં પુસ્તકોને કેટલો ઉપયોગ થાય છે તે જોવા ખેસીએ તો કેવળ નિરાશ થાય. કન્યાઓમાં સારા વાચનોના શોખ કેળવવાનો પ્રયત્ન થતો ક્યાંય ન જોવો. શિક્ષકોમાં તે શોખ હોય તો જ નવાઈ; વાચનાશય તો હોય જ શાનું ? કેટલેક ઠેકાણે સુન્દરીસુખોધ, સ્ત્રીઓધ કે યુગ્વ્રત શાળાપત્ર આવે છે. આનો ઉપયોગ કોઈક શિક્ષક કલચત્ર કરે. વિદ્યાર્થીઓને તો તે અસ્પર્શ કે અદર્શનીય પણ હોય. વિજ્ઞાનસાહિત્ય ત્યાં હોય જ ક્યાંથી ? કેમ કે તે વિષય તો ઐવિહક રાખેલો છે અને કોઈક ઠેકાણે જ શીખવાય છે. નીચલા ધોરણોમાં પદાર્થપાઠો શીખવવા થોડું સાધારણ સાહત્ય રાખેલું હોય છે.

પરીક્ષણ

કન્યાશાળાઓનાં પરીક્ષાનાં પરિણામ ધણુંખડું બહુ સારાં આવે છે. પરંતુ પરીક્ષાનાં પરિણામ પરથી શિક્ષણ અથવા વિદ્યાર્થીની આવડત કે શુદ્ધિવિકાસનું માપ નિશ્ચિતપણે નીકળી નથી શકતું, એટલું જ નહિ પણ કેટલીક વખત તેના પરથી ખોટાં અનુમાન પર ખવાય છે એવો ધણા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓનો મત છે. આ ત્રાત કન્યાશાળાઓની પરીક્ષાના સંગ્રહમાં વિશેષ સાચી છે. કન્યાઓના પરીક્ષણનું ધોરણ દમચાં અને લગભગ સર્વજન સહેલું અને હલકું રખાય છે. તેમના તરફ પરીક્ષકની હમેશાં ઉદાર દૃષ્ટિ જ રહે છે. આમાં કન્યાક્રિયવશીને ઉત્તેજન આપવાનો શુભ આશય રખાય છે. આમ પરીક્ષાના સારા પરિણામથી કન્યાઓને ખરી કેળવણી મળવાનો શુભ હેતુ કેટલે અંશે સધાય છે તે તો ખચકાર કરતાં જણાઈ આવે. ગેરહાજરી, સતત અનિયમિતતા, ધર આગળ અભ્યાસની અડચણો, અભ્યાસ તરફ ઊંડરીઓનું દુર્લક્ષ, માળાપત્ની તેમના અભ્યાસ તરફ ખેદરકારી, શિક્ષકની ઓછી સંખ્યા, અનિયમિતતા અને કમલાગ્રહને લીધે થતું શિક્ષણ — આ બધાં કારણો કન્યાઓના અભ્યાસમાં સર્વશાધારણ હોવા છતાં પરીક્ષાનું પરિણામ સારૂ આવતું હોય તો શું તો તે ચમત્કાર હોય કે આત્મવિરંબના હોય. ખરેખર તે આત્મવિરંબના છે. વિદ્યાર્થીઓ, માળાપો, શિક્ષક, પરીક્ષક, સંસ્થાના વ્યવસ્થાપકો અને ખાતાના ઉપરીઓ સુધ્ધાં પોતે પોતાને ઉતરે છે અને પરિણામથી ખુશ થાય છે.

વિદ્યાર્થીઓ

કન્યાશાળામાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા હવે વધતી જાય છે. કોઈક કન્યાશાળામાં ૪૮૦ સુધી સંખ્યા ગમેલી હોય છે. પરંતુ આનો આધાર કેટલીક વખત ગામમાં કન્યાશાળાઓની સંખ્યા પર રહે છે. થોડી કન્યાશાળાઓ હાય ત્યાં સહજે સંખ્યા વધારે લાગે અને વધુ હોય ત્યાં સંખ્યા વહેંચાઈ જાય. છતાં એકંદરે સંખ્યા વધતી જાય છે એનું સરકારી કેળવણી ખાતાના રીપોર્ટના આંકડા પરથી સાબીત થાય છે. છતાં આ વધારો માત્ર એવા ધોરણ સુધી જ પહોંચે છે: વડોદરા રાજ્યમાં ન્યાં એવા ધોરણ સુધી ફરજિયાત શિક્ષણ છે ત્યાં તે ધોરણમાં આશરે ૮,૦૦૦ સુધીની સંખ્યા હોય છે અને પાંચમા ધોરણમાં આશરે ૩,૦૦૦ ની થંધ જળ છે. પાંચમા ધોરણથી સંખ્યા કમી થાય છે અને છઠ્ઠા ધોરણમાં તો સંખ્યા તદ્દન ધરી જાય છે. જે કન્યાશાળા હાઈસ્કૂલ સાથે સંકળાયેલી નથી હોતી તે કન્યાશાળાઓમાં છઠ્ઠા ધોરણમાં વધુમાં વધુ સંખ્યા પંદર સોળની હોય છે. આ ધોરણની સરેરાશ સંખ્યા આશરે સાત આઠ ગણાય. કેટલેક ઠેકાણે સાતમું ધોરણ કોરેડું હોય છે. હાં તે ધોરણમાં આશરે ચાર પાંચ સંખ્યા હોય છે. યાળા છોડતી વખતે આ માટા ભાગની કન્યાઓની વય ૧૦-૧૧ ની હોય છે. આખા સ્થિતિશુભ યુગ્વ્રતમાં યુગ્વ્રતી છડું ધોરણ લખનારી ઊંડરીઓની સંખ્યા ૯૦૫ માત્ર છે. અને યુગ્વ્રતમાં વડોદરા સિવાયનાં દેશી રાજ્યોમાં ૧૫૬ છે. કાકીઆવાસમાં ૧૬૧૪ છે. પ્રાથમિક ઉંચાં ધોરણોમાં કંઈક ઉંચી અને ઉપયોગી કેળવણી લેવાનો સમય આવે ત્યારે તો કન્યાઓનો મોટો ભાગ શાળા છોડી દે છે.

કેળવણી ઓછી હોવાનાં કારણો

આનાં મુખ્ય કારણો બાળકમ, ધરકામ અને માળાપેલું કેળવણી વિષેનું અજ્ઞાન છે. લગ્નની વય વધી છે ખરી; છતાં હજી બાળકલગ્નની સંખ્યા પ્રમાણમાં બહુ ધરી નથી. પરંતુ ઊંડરીઓને ન્યાં મોટી પરણાવે છે ત્યાં પણ ધરકામમાં તેમની મદદ મેળવવાના લેભે તેમને શાળામાંથી ઉઠાડી લેવામાં આવે છે. ધરકામમાં ઊંડરીની મદદની જરૂર હિંદુ સંસ્કારમાં ધણી રહે છે નિવાત સાચી છે; છતાંય માળાપ ધારે તો મોટી કન્યાઓને લખવાની સગવડ આપી શકે; પણ ધણી વખત પોતાના નજીવા સ્વાર્થના લેભે અને કેળવણીની કિંમત ન સમજવાથી ઊંડરીઓનું લખતર અટકાવે.

લજ્જાવવાનો અર્થ ધણાંખરાં માળાપેને મન માત્ર સહેજ લખતાં વાંચનાં આવડતું એટલો જ હોય છે અને વજુ ચાર ચોપડીઓ 'લજ્જા'નાથી તે સિદ્ધ થયો તેમને લાગે છે. આ રીતે કન્યાઓને પૂરી અને સંગીન પ્રાથમિક કેળવણી પણ મળતી નથી; તે પછી માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણની તો વાત જ શું કરવી ?

ઉપર જણાવ્યું કે જાગજાગ કન્યાઓની પ્રાથમિક કેળવણી વહેલી બંધ કરાવે છે; પરંતુ તે વાત અર્ધસત્ય છે. અનેક પરણેલી નાની છોકરીઓ પોતાનો પ્રાથમિક અભ્યાસ પૂરો કરે છે. પાટીદાર જેવી કોમેમાં બહુ નાનપણમાં પરણાવવાનો ચાલ છે; તે પછી તેમની છોકરીઓ બહુ મોટી વય સુધી ભણે છે અને કેટલીક તો માધ્યમિક શિક્ષણ સુધી પહોંચે છે. પરણેલી મોટી વયની નિરક્ષર અથવા થોડું લણેલી છોકરીઓ અથવા સ્ત્રીઓ કન્યાશાળામાં લજ્જા જતી નથી; જ ન કે અમદાવાદના વનિતાવિશ્વામની કન્યાશાળામાં નાની કન્યાઓ સાથે ૩૫ વર્ષની સંધવા લજ્જતી હોવાના અપવાદરૂપ અદ્યુત્ત દાખલાઓ અને છે. વનિતાવિશ્વામની અને અન્ય મોડિંગમાં રહી અભ્યાસ કરનારી અથવા ઘેર રહી 'ટૂંનીંગ' કોમેજમાં લજ્જા જનારી સ્ત્રીઓને આમાં ગણી નથી. ધરનેા જોખે ઉડારી માત્ર સામાન્ય લજ્જતર માટે કન્યાશાળામાં જનારી મોટી વયની સંધવાઓ કેટલી છે તે તપાસવાને શુદ્ધ છે. મોટી વયની સ્ત્રીઓના શિક્ષણ માટે ખાસ વર્ગોની શું રિધતિ છે તે આપણે આજળ તપાસીશું. સંધવાઓ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે નથી લજ્જતી પણ કાષ્ટક કાષ્ટક નિરક્ષર અને થોડું લણેલી વિધવાઓ કન્યાશાળામાં લજ્જા જાય છે. આમાંય મારો ભાગ તો નિર્વાહતું સાધન મળવવા દેડે યદ્ય શિક્ષક યવાની ધારણા રાખનારી હોય છે. કેળવણીના સંસ્કાર માટે જ, નોકરીની આશા વગર, લજ્જનારી વિધવાઓ તો ગણી ગાંડી છે.

હાજરી

કન્યાશાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓની હાજરી ૬૦ થી ૫૦ ટકા ગણી શકાય. આમાં વળી ધોરણવાર બિંધએ તો જેમ ધોરણ ઉચું તેમ હાજરી ઓછી. જે માળાપો પરકામને લીધે છોકરીઓને ઉડારી નથી લેના તે પણ એ જ કારણસર સહેજ સહેજમાં તેમને ગેરહાજર રાખતાં અને મોટી મોડકતાં અથવા વહેલી આજ્ઞાની લેતાં તો જરૂર અવકાશ નથી. શાળા ઉપડની અને બંધ થતી વખતે હાજરી લેવામાં આવે તો કેટલી

છોકરીઓ આપો સમય હાજર રહે છે તે, માત્રમ પડે. પ્રત્યેક કન્યાશાળામાં તેકગર બાઈ તો હોય જ. તે તેજા મુઠવા જાય ત્યારે કેટલીક માઓ તો પોતાની છોકરીઓને નિચાળે મોકલવાની મહેરબાની કરે. માને અટકાવ આઓ હોય કે મુવાવડ હોય, નાનું ભાંડું રડતું હોય કે માંડુ હોય, બાપ કે ભાઈને જમવાનો વખત મોકા હોય, મેમાન આવ્યા હોય, માને નાતજાતમાં બેસવા કે કુટવા જતું હોય, ઘરમાં પાપડ વજુવાનું કે એવું ખાસ કામ કાઢતું હોય, આ પરગામ પીચેર જતી હોય તેની સાથે જવાનું હોય, માળાપે ચાચાએ જવાનું આદર્શ હોય—આવાં આવાં અનેક નાનાં મોટાં, નજવાં અને મહત્વનાં કામ સાફ છોકરીઓને ગેરહાજર રહેવું પડે છે અથવા નિચાળે આવવાનું કે પાછા જવાનું મોડું વહેતું કરવું પડે છે. જાતિમાં જમણવાર અને ત્યારે તો અધો દિવસ જ નિચાળ લરવાની હોય. લમસરા આવે ત્યારે દસ દહાડાની વેકેશન તો ધણી ખરી છોકરીઓ પાટે જ. લમના મહિનાઓમાં કન્યાઓની હાજરી ધણી જ ઓછી હોય છે. આ ઉપરાંત કાઢીઆવાડની કન્યાશાળાઓમાં કપાસની મોસમમાં ધણેખરે ઘેર કાસાં ફાલવાનો રિવાજ હોવાથી ધણી છોકરીઓ એક બે મહિના ગેરહાજર રહે છે. એક તો હિંદુ છોકરીઓને લજ્જવાનાં વર્ષ પાંચ છ મળે અને તેમાંય ઉનાળાની અને ખીજ રત્નઓ ઉપરાંત વર્ષના ધણા દિવસ ગેરહાજર રહેવાનું અથવા અનિયમિત જવાનું થાય ત્યાં તે ખીચારીઓ શું ભળી શકે !

કામવાર લજ્જતી કન્યાઓના આંકડા તપાસતાં વાણીઆ પ્રથમ દરજ્જે આવે છે; ત્યાર પછી બાલજુ અને પછી ખીજ કોમે આવે છે. દલકી ગણાતી સર્વ કોમેની કન્યાઓ દલે કેળવણી લેતી યદ્ય છે, પરંતુ તે બધીની કુલ સંખ્યા એકમા બાલજુ કે વાણીઆની વિદ્યાર્થીઓ જેટલી પણ થતી નથી; ને કે આ સર્વ કોમેની વસ્તીનું એકંદર પ્રમાણ બાલજુ અને વાણીઆ કરતાં ધણું વધી જાય છે. આ દલકી ગણાતી કોમેની છોકરીઓ ઉપમાં ધોરણ મુજી તો આપે જ પાંચે રં.

કન્યાશાળાઓની અર્થિક સ્થિતિ

કન્યાશાળાઓનાં સામાન્ય આવક અર્થ અને ખચાના દર પણ કુટુંબમાં તપાસી લઈએ. પ્રાથમિક શાળાઓમાં રીનું ધોરણ તો રાખતું હોતું જ નથી

એટલે નિયમિત આપક તો હોય જ નહિ. આવકમાં અર્ચના લગભગ ત્રીજા ભાગ જેટલી મદદ સરકારની કે મ્યુનિસિપાલિટીની મળે તે જ. ખાનગી સંસ્થાઓમાં કોષ ઉદાર ચક્રરથો તરફથી પ્રસંગોપાત જુદા દાન મળે. માસિક અર્ચની સરેરાશ આશરે રૂ. ૨૦૦ ની ગણાય. વડવાણુના લાડપ્રીતાર્થ દન્યાવિદ્યાલય જેવી કોષકંઠ શાળા ૪૦૦-૪૫૦ રૂપીઆ માસિક અર્ચ કરે છે. જોહાંમાં જોહું ૧૨૫-૧૫૦ રૂપીઆનું માસિક અર્ચ કરનારી દન્યાશાળાઓ પણ છે. અર્ચનો મોટો ભાગ તો પગારનો જાય. મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં પગારના દર અને વધારાનાં ધોરણો નક્કી કરેલાં નથી હોતાં. કોઈઆવાડની દન્યાશાળાઓમાં અને ધણીખરી ખાનગી દન્યાશાળાઓમાં પગારનું ધોરણ ધણું હલકું હોય છે. સીનીઅર ટ્રેન્ડ બાઈઓને આવે ધણું દેકણું રૂ. ૨૦ થી વધુ જોહા પગાર આપવામાં આવે છે. તેમણે સીનીઅર થયેલી તો બહુ જોહી રખાય છે. ધણી તો થોડી ટ્રેન્ડ અથવા અનટ્રેન્ડ હોય છે અને તેમને અનુક્રમે ધણું અર્ચ રૂ. ૧૩-૧૬ અને રૂ. ૮-૧૨ મળે છે. મુખ્ય શિક્ષિકને માત્ર આવે ધણું દેકણું ધણું સારા પગાર મળે છે. બીજા બધી દન્યાશાળાઓ કરતાં વડવાણુની દન્યાશાળા પોતાનાં મુખ્ય શિક્ષિકને વધારે પગાર, રૂ. ૧૦૦ તો આપે છે. ધણી દન્યાશાળાઓમાં મુખ્ય શિક્ષિક અને બીજાં શિક્ષિકના પગારમાં મોટું અંતર હોય છે. પગારના નિયમિત વધારાની તો કંઈ આશા હોતી જ નથી. આખી છાંટી નોકરી કરે ત્યારે માંડ રૂ. ૧૫-૨૦ તો વધારો દેખે. આવા મંજોગોમાં શિક્ષિકો કેવી મળે અને શિક્ષણની ચી દસા હોય તે સંદેહે સમજી શકાય એમ છે. પગાર ઉપરાંત સીવણ વિગેરેનું કન્ટ્રીન્ટ આશરે ૧૫ રૂપીઆ થાય છે. પુસ્તક વિગેરે સાહિત્યનું અર્ચ તો કલ્પિત અને જુજ થાય.

માધ્યમિક શિક્ષણ

દન્યાઓનાં પ્રાથમિક શિક્ષણની રિયલિટી આંખેલે નપાસી. દરે માધ્યમિક શિક્ષણના શા દાસ છે તે પ્રિયારીએ.

પ્રાથમિક શિક્ષણની માફક માધ્યમિક શિક્ષણ પદ પાઠ્યાની ફરજ રાખે માનેલી નથી. તેથી રાત્ર તરફથી દેર દેર પુરતા પ્રમાણમાં માધ્યમિક શાળાઓ (હાઈસ્કૂલો) ચલાવવામાં આવતી નથી. માધ્યમિક કેજ-વર્ણની જાનવતમાં ખાનગી પ્રવતોને માત્ર મદદ

આપવાનું ધોરણ સરકારે સ્વીકારેલું છે. એટલે આપણે જ્યાં જ્યાં ખાનગી માધ્યમિક શાળાઓ જ વિશેષ જોઈશું.

મુખ્ય માધ્યમિક શાળાઓ

માધ્યમિક શાળાઓ ત્રણ પ્રકારની છે: સરકારી મુખ્ય યુનિવર્સિટી. સાથે જોડાયેલી, પ્રે. દર્વેના લારત-વર્ણીય મહિલાવિદ્યાપીઠ સાથે જોડાયેલી, અને કોઈ વિદ્યાપીઠ સાથે મંચ અહિં નહિ ધરાવનારી. મુખ્ય યુનિવર્સિટી સાથે જોડાયેલી હાઈસ્કૂલો ગુજરાત અને કોઈઆ-વાડમાં ચાલે પાંચ છે: અમદાવાદ, વડોદરા, ભરૂચ, સુરત અને ગોંડલ. આ ઉપરાંત મુખ્યમાં ચંદારામજી ગર્સ હાઈસ્કૂલ છે. તેમાં ગુજરાતી હિંદુ છોકરીઓ વિશેષ પ્રમાણમાં ભણે છે. આ બધીમાં સરકાર તરફથી માત્ર એક અમદાવાદમાં ચાલે છે તે; દેશીરાજ્યો તરફથી બે: વડોદરા અને ગોંડલમાં; ભરૂચમાં વાડીઆના ધર્મદા ખાતાની મદદથી પાઠશાળા મંડળ તરફથી અને સુરતમાં મીરાન તરફથી ચાલે છે. અને મુખ્યની ચંદારામજી ગર્સ હાઈસ્કૂલ તેની કમિટી તરફથી ચાલે છે. મુખ્યમાં બીજા કેટલીક છોકરીઓની હાઈસ્કૂલો છે. પણ તેમાં ગુજરાતી છોકરીઓ બહુ જ થોડી જાય છે તેથી તેમની તોષ લીધી નથી. પ્રે. દર્વેના મહિલાવિદ્યાપીઠ સાથે જોડાયેલાં બે મહિલાવિદ્યાલયો, સુરત અને અમદાવાદમાં છે. બન્ને લગભગ આઠ વર્ષ થતાં દન્યાઓને અનુદૂળ સ્વતંત્ર ધોરણપર માધ્યમિક શિક્ષણ આપવા સ્થપાયેલાં છે. સુરતનું વિદ્યાલય મહિલાવિદ્યાલય મંડળ તરફથી અને અમદાવાદનું જીવકાર વનિતાવિદ્યાલય તરફથી ચાલે છે. અર વિહલદાસ હાઈસ્કૂલ પંદર લાખ રૂપીઆની સખાવત પ્રે. દર્વેના વિદ્યાપીઠો આશરે ચારેક વર્ષ પર કરી, તેમાંજે ગુજરાતી માધ્યમિક મંચા-ઓ વિદ્યાપીઠ સાથે જોડાય તેમને મદદ આપવાની સરત કરી. આ મદદની આશાએ અને પ્રતિષ્ઠા મળે ને તેનુધી આ બન્ને સંસ્થાઓ આશરે ત્રણ વર્ષ પર તે મહિલાવિદ્યાપીઠ સાથે જોડાઈ. હાલ તેમને વિદ્યાપીઠ તરફથી અર્ચના ત્રીજા ભાગ જેટલી મદદ મળે છે. આ સંસ્થાઓ ઉપરાંત વડોદરાની મહારાણી ગર્સ હાઈસ્કૂલ મુખ્ય યુનિવર્સિટી સાથે જોડાયેલી જ્યાં જે છોકરીઓ દર્વેના વિદ્યાપીઠની પ્રવેશક પરીણામો બેમરા હજીની હોય તેમને પણ તૈયાર કરે છે. આટલી સંસ્થાઓ ઉપરાંત કોઈ પણ વિદ્યાપીઠ સાથેના સંબંધ વિનાની

મુંબઈની તિલક રાષ્ટ્રીય કન્યાશાળા છે, તે પૂર્વી માધ્યમિક શાળા છે. અસહકારની ચળવળને લીધે તે ત્રણેક વર્ષ થયાં ઉપરિચિત થઈ છે અને મુંબઈની સ્વરાજ્ય સલામત આશ્રય નીચે તે ચાલે છે. આ શાળામાં ગુજરાતી હિંદુ છોકરીઓ ફીક પ્રમણમાં ભાગ લે છે. અસહકારી એટલે મુંબઈ યુનિવર્સિટી તો તેને ત્યાં જ છે. મરાઠી અને ગુજરાતી બન્ને બાલુઓ હોવાથી ગુજરાત વિદ્યાપીઠ કે તિલક વિદ્યાપીઠ બન્નેને તે અસ્વીકાર્ય છે; એક જ બાલુ હોત તો એમાંથી એક તેને સ્વીકારત. કર્વેના વિદ્યાપીઠને તે શાળાના અસહકારી વાતાવરણની ગંધ અસહ્ય લાગે છે. આ રીતે તે શાળાની સ્થિતિ વિદ્યાપીઠના સ્વીકાર પરત્વે ત્રિશંકુ જેવી છે.

કાંઈ યુનિવર્સિટી સાથે સંબંધ નહિ ધરાવનારી બીજી હાઈસ્કૂલ તે સુરતની પીરેજીયાઈ પટેલ પાસ્ટી છોકરીઓની અંગ્રેજ નિશાળ છે. આ માત્ર કોમીય શાળા છે. સને ૧૯૧૦ માં સર એલફ્રાડ કુંવરજી પટેલ નામના એક ઉદાર પારસી મુદત્તે પોતાનાં કોઈના સ્મરણાર્થે એક લાખ રૂપીઆનું દાન આપી ગરીબ પારસી છોકરીઓના શિક્ષણ સારૂ સ્થાપેલી. તે એક પારસી કમિટી તરફથી ચાલે છે. તેના અંતર વહીવટ ગુજરાતી વ્યૂઝરજી લખનાર રા. મચેરશા પાસનજી કેકાબાદ કરે છે. તેઓ શ્રદ્ધ ગુજરાતી બોલનારા અને ભાષાપ્રેમી છે. શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાનું અને જરૂરિયાત ધર્મનું વાતાવરણ શાળામાં ફેલાવવા ખાસ મહેનત લે છે. સરકારી ખાતાથી શાળા કેવળ સ્વતંત્ર છે. ખાસ કરીને પારસી નિશાળ માટે આ સર્વ બાબત અપૂર્વ કહેવાય. નૃપસારીમાં ટાટા ગર્સ ડાઈરેક્ટર છે તે ટાટા કુટુંબની સદસ્યી ચાંલે છે. આ હાઈસ્કૂલ પણ કોઈ પણ વિદ્યાપીઠ સાથે સંબંધ રાખતી નથી.

અપૂર્ણ માધ્યમિક શાળાઓ.

ઉપર મુજબ ગુજરાતકાંડીઆવાડની અને ગુજરાતી હિંદુ છોકરીઓ વિશેષ લાંબ લેતી હોય એવી મુંબઈની પૂર્ણ માધ્યમિક શાળાઓ (હાઈસ્કૂલો અથવા મહિલાવિદ્યાલયો) ની આપણે નોંધ લીધી. હવે અપૂર્ણ માધ્યમિક શાળાઓની નોંધ લઈએ. ગુજરાત અને કાંડીઆવાડમાં બધી મળીને આશરે ૭ અપૂર્ણ માધ્યમિક શાળાઓ (મીડલ સ્કૂલો) છે: ભાવનગર, જામનગર, ખીલીમોરા અને વડોદરા કેમ્પ—દરેક કેસણે એક અને રાજકોટમાં બે, એવી રીતે ૭ છે. આમાં ચાર

સાર્વજનિક છે અને બે કોમીય—ખીલીમોરાની ખાસરી માટે અને વડોદરા કેમ્પની ખિરતીઓ માટે. આ રીતે ગુજરાતમાં કન્યાઓ માટેની છલાયદી સાર્વજનિક મીડલ સ્કૂલો એક નથી. ચારે સાર્વજનિક મીડલ સ્કૂલો કાંડીઆવાડમાં છે.

ભાવનગરમાં રાજ્ય તરફથી માઈરાજ ગર્સ ઈંગ્લીશ સ્કૂલ અંગ્રેજી ૭ ધોરણ સુધી ચાલે છે. મેટ્રીકુલેશન માટે આગળ જવા ઇચ્છનારી છોકરીઓ છોકરાઓની હાઈસ્કૂલમાં જાય છે. જામનગર રાજ્યની ગર્સ ઈંગ્લીશ સ્કૂલ હાલ ચોથા ધોરણ સુધી છે. પાસેની એક પ્રાથમિક કન્યાશાળામાંથી ઉપલાં બે ધોરણો કરી કરી, અંગ્રેજી દાખલ કરી અંગ્રેજી શાળાનાં પહેલાં બે ધોરણો સરૂં કર્યાં અને બે વર્ષથી એક એક ધોરણ ઉમેર્યાં, અને ત્રણેક વર્ષે એક ધોરણ ઉમેરી હાઈસ્કૂલ કરવાનો ઇરાદો રાજ્યે રાખેલો છે. સને ૧૯૧૮ માં લેડી, હાડી જ ગર્સ હાઈસ્કૂલનો પાયો નાંખવામાં આવ્યો છે. પણ હજુ મકાન તૈયાર થયું નથી. મકાન અને હાઈસ્કૂલના વર્ગો ત્રણેક વર્ષમાં તૈયાર થશે એટલે કાંડીઆવાડમાં એક ગર્સ હાઈસ્કૂલનો ઉમેરો થશે. રાજકોટમાં રાજ્ય તરફથી બાઈસાહેબ બા ગર્સ ઈંગ્લીશ સ્કૂલ અને બીજી આઈરીશ મીશન તરફથી, મીડલ સ્કૂલ છે. બન્ને ચોથા ધોરણ સુધી છે. ત્યાર બાદ આગળ લાજનારી છોકરાઓની હાઈસ્કૂલનો લાભ લે છે.

મુંબઈમાં શ્રીમતી નાથીબાઈ દામોદરદાસ કાડરસી કન્યાશાળા યોગ્ય વખતથી ચાલે. કર્વેના મહિલાવિદ્યાપીઠ તરફથી ઉઘાડવામાં આવી છે. સર વિઠ્ઠલદાસ કાડરસીએ કર્વે વિદ્યાપીઠને પંદર લાખ રૂપીઆની સંખ્યાવત કરતાં મુંબઈમાં કન્યાઓ માટે વિદ્યાલય (હાઈસ્કૂલ) કરવાની વિદ્યાપીઠ સાથે સરત કરી હતી. આ વિદ્યાલય કાઢવામાં ન આવે ત્યાં સુધી કે ૮,૦૦૦ દર વર્ષે વિદ્યાપીઠે તે સારૂ અમળ રાખવા પડના હતા. હવે આ કન્યાશાળા ઉઘાડવામાં આવી છે. આ શાળા હાલ મીડલ સ્કૂલ માત્ર છે. તેમાં અંગ્રેજી પહેલાં ત્રણ ધોરણો હાલ છે. ઘણી દિલ્હીની વાત તો એ છે કે મુંબઈની ગુજરાતી કન્યાઓના ખાસ લાભ સારૂ સર વિઠ્ઠલદાસનો આવી કન્યાશાળા સ્થાપવામાં ઇરાદો હતો છતાં હાલ ત્યાં એક પણ ગુજરાતી કન્યા નથી. માત્ર પીસેક દક્ષિણી છોકરીઓ જ છે.

ગુજરાતકાંડીઆવાડમાં અપૂર્ણ માધ્યમિક શાળાઓ

ઉપર સુગમ્ય ઘણી થોડી છે એ ખદ્દ: પણ અંગ્રેજ એ જ માધ્યમિક શિક્ષણનું મહત્વનું અને વિશિષ્ટ અંગ મનાય છે તે બેતાં કેટલીક કન્યાશાળાઓએ પોતાનાં ઉપલાં ધોરણોમાં અંગ્રેજ દાખલ કર્યું છે. અમદાવાદની મગનભાઈ કન્યાશાળા અને ગંગાજાઈ કૈન કન્યાશાળામાં, વડવાણ અને જુનાગઢની કન્યાશાળાઓમાં, ભરૂચ મ્યુનિસિપાલિટીના મહિલા-વિદ્યાલયમાં અને સુરતની થોડીક કન્યાશાળાઓમાં ઘણુંખદ્દ પાંચમા ધોરણથી અંગ્રેજ શરૂ કરવામાં આવે છે અને આ બધી શાળામાં ગુજરાતી સાતમું ધોરણ ઉમેરેલું હોય છે તેની સાથે અંગ્રેજ ત્રીજું ધોરણ પણ આવે છે. સુગધમાં પણ કેટલીક મ્યુનિસિપલ મદદ-વાળી ખાનગી શાળાઓમાં પણ અંગ્રેજ ધોરણો રાખવામાં આવે છે. આ રીતે આ પ્રાથમિક શાળાઓ એકસાથે વર્નાક્યુલર અથવા મીડલ સ્કૂલની ગરજ સારે

છે. પ્રજામાં અંગ્રેજોનો મોહ બહુ ભારે છે. પ્રાથમિક શાળાઓમાં ચાર ધોરણો સુધી જ બાળકો રહે છે અને પછી ઘણુંખરાં અંગ્રેજ નિશાળોમાં જાય છે. કન્યા-શાળાઓમાં પણ આ સ્થિતિ આવવા લાગી છે. આ સ્થિતિ અટકાવવા અને ઉપલાં ધોરણોમાં સંખ્યા ટકાવી રાખવા ઉપર સુગમ્ય કેટલીક કન્યાશાળાઓએ અંગ્રેજ દાખલ કર્યું છે. આ કારણે છોકરાઓની મ્યુનિસિપલ શાળાઓમાં અંગ્રેજ દાખલ કરવાનો પ્રશ્ન કેટલીક મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં ઉપસ્થિત થયો છે. પરંતુ છોકરીઓની શાળાઓમાં તે દાખલ કરવાનો પ્રશ્ન હજી કોઈ મ્યુનિસિપાલિટીએ ઉપાડ્યો નથી. માત્ર ભરૂચ મ્યુનિસિપાલિટીએ આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે આમાં અપવાદ કર્યો છે.

(અપભ્રંશ)

ચંદુલાલ કાશીરામ દવે

દેશભક્ત સાવરકર

(૩)

વિનાયકરાવ સાવરકરના પેરિસ આવવાથી પેરિસ રાષ્ટ્રીય દિવસોનું કેન્દ્રસ્થાન બન્યું. તેઓ ત્યાં મેડમ કામાને ત્યાં રહ્યા, અને તેમની માના જેની વ્હાલજારી સારવારથી થોડા જ દિવસમાં સાવરકર સાજા થઇ ગયા. મેડમ કામા 'વહેમાતરમ' નામનું અંગ્રેજ પત્ર ચલાવતાં હતાં; એમાં પરદેશમાં ચાલતા હિંદુસ્થાનના સ્વાતંત્ર્ય માટેના પ્રયત્નોની ખબરો આવતી. આ બાદ દાદાભાઈ નવરોજીનાં અનુયાયી હતાં અને અહિંસામાં માનતાં હતાં. પણ થોડા દિવસમાં જ તેમને તે સાધનની નિરર્થકતાની ખાતરી થવાથી તેઓ અહિંસવ ભારતની સંસ્થામાં જોડાઈને તેના સુખ્ય સહાસક બન્યાં.

પેરિસમાં આવ્યે થોડા દિવસ પણ થયા નહિ એટલામાં જેક્સન ખૂન કેસનો હેવાલ વિલાયતનાં છાપાં-ઓમાં પ્રગટ થવા લાગ્યો. તેમાં પરસ્પર વિરૂદ્ધ બાજતો પ્રસિદ્ધ થવા લાગી. એવા પણ ગપગોળા ચાલ્યા કે આ

કેસને અંગે લંડનમાંના અહિંસવ ભારતના સભ્યોને પણ પકડવામાં આવનાર છે. આવી સ્થિતિમાં સાવરકરને પેરિસમાં રહેવું અકાંઈ યથ પડ્યું અને તેઓ લંડન જવા ઉપડ્યા. સ્વામજી કૃષ્ણ વર્મા વગેરે મિત્રોએ તેમને ઘણા વાર્તા કે "Thou art our general. Thou must not go to the trenches. (તું તો અમારો સરદાર છે. તારાથી રણક્ષેત્ર પર ન જવાય.)" પણ તેમણે પોતાનો નિર્ણય બદલ્યા નહિ. રોશન પર એમને વિદાય કરવા આવેલા હિંદી મિત્રોને તેમણે એક જ વાક્ય કહ્યું: "Up to this time you have seen how I have tried my best to work much; now let me see if I can also suffer much. (અત્યાર સુધી તમે જોયું કે મેં કેમ કામ કર્યું છે; હવે મારે જોવું છે કે મારાથી દુઃખ સહન થાય છે કે નહિ.)" ગાડી ઉપડી; પછી સીમર ચાલવા માંડી.

હંઝાડને કિનારે આપી સાવરકર ગાડીમાં બેઠા. ટ્રેન લંડનના સ્ટેશનમાં પેહી અને "Halt!" (ખડે રહો!) એવો એક સત્તાવાદી લશ્કરી હુકમ થયો અને સાવરકરનો ડબ્બો છોટા પાડી દેવામાં આવ્યો. ડબ્બાની આસપાસ પોલિસ ફરી વળી. સાવરકર ગિરફતાર થયા. બીજો જ દિવસે આ સમાચાર વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થયા, સાવરકરને કોર્ટમાં ખડા કરવામાં આવ્યા, અને ૧૨૧ મી કક્ષમ પ્રમાણે તેમને તકનીરવાર ગણવામાં આવ્યા.

આખરે સાવરકર પર કામ ચલાવવા તેમને હિંદુસ્થાન મોકલી દેવા એવો કોર્ટ હુકમ કર્યો. હિંદુસ્થાનની કોર્ટમાં પોતાના પર કામ આલશે એટલે કાળાપાણી કે મોતની સજા નક્કી છે એમ સમજીને સાવરકરે પોતાની ભાભી પર સોલિસિટર^૧ મારફત પોતાના છેલ્લા સંદેશ રૂપે "માફ મૃત્યુપત્ર"^૨ નામની અત્યંત હૃદયસ્પર્શક અને મધુર કવિતા મોકલી આપી.^૩

સાવરકરને સ્ટીમરમાં બેસાડી હિંદુસ્થાન તરફ રવાના કર્યો, અને ક્રાન્સમાંના સાવરકરના મિત્રો રખેને વિશ્વ કરે એવા ડરથી ક્રાન્સના માર્સેઈય બંદરે સ્ટીમર નહિ ઉભી રહે એમ જાહેર થયું. પણ સાવરકરે ગમે તે રીતે પોલિસના પંખામાંથી છૂટવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. સાવરકરના નિશ્ચયની જાણ પોલિસને ખબર ન પડા ગઈ હોય તેમ તેમના પર ખૂબ જ સખ્તાઈથી પહેરો રાખવામાં આવ્યો અને તેમના પાવખાના અને નહાવાની ઝોરડી આગળ પણ પોલિસ પહેરો દેવા લાગ્યા. આથી નાસી છૂટવાનું લગભગ અશકય જેવું થઈ ગયું; છંતાં સાવરકરે બે વખત નાસી છૂટવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને તેની પોલિસને હજી સુધી પણ ખબર નથી. માત્ર સાવરકર જ તે જાણે છે.

શરૂઆતમાં માર્સેઈય બંદરે સ્ટીમર નહિ ઉભી રહે એમ જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું. પણ અધવચ સ્ટીમરને માર્સેઈય બંદર તરફ વાળી. સ્ટીમરની બદલાયેલી ગતિ ઉપરથી સાવરકરે અનુમાન કર્યું કે સ્ટીમર માર્સેઈય તરફ જાય છે અને એથી એમના હૃદયમાં આશાનો અંકુર પુટ્યો. એમને લાગ્યું કે એમના પેરિસના મિત્રો

જહૂર બંદર પર આવ્યા હશે અને તેમનો છૂટકારો બહુ જ પાસે છે. પણ બંદર પર નજર કરતાં કોઈ મિત્ર જણાયો નહિ. સરકારની ખોટી જાહેરખબરથી તેમના મિત્રો બુલાવામાં પડ્યા હતા, પણ આનાથી પણ નિરાશ ન થતાં સાવરકરે આપખળથી જ મુક્તિ સાધવાનો છેલ્લો પ્રયત્ન કરી એવાનો નિશ્ચય કર્યો.

હજી મજરકું પણ થયું નહોતું. સ્ટીમર ઉપડવાની અણિ ઉપર હતી. પહેરો ભરનાર ત્રણ ગોરાઓમાંથી બે નિરાતિ ધીરતા હતા અને એક જગતો હતો. એક ન્હાની કબિનમાં સાવરકરને પૂરવામાં આવ્યા હતા. સાવરકરે એ જગતા ગોરાને કહ્યું: "મારે સંઘસ જવું છે." તેણે પેલા બે જણને ઉડાડવા માંડ્યા. સાવરકરને લાગ્યું કે બાજુ બગડે છે, પણ મોત કે મુક્તિ એ બેમાંથી એકને વચવાનો તેમનો નિશ્ચય હતો. ત્રણ ગોરાઓ તેમને વચમાં રાખી સંઘસ પાસે લઈ ગયા. ત્રણે જણ બહાર ઉભા રહ્યા અને સાવરકર સંઘસમાં દાખલ થયા. સંઘસનું બારણું કાચનું હતું અને સામે બીંત પર ગોઠવેલા ચરીસામાં અંદર રહેલા માણસનું પ્રતિબિંબ બહાર ઉમેલા પહેરેગીરથી બરાબર જોઈ શકાતું. સંઘસની અંદર ઉપરની બાજુએ કાચનું ગોળાકાર જળીઈ હતું. આ જળીયાનું માપ સાવરકરે પહેલેથી જ લઈ રાખ્યું હતું. પણ આ જળીયા સુધી પહોંચાય શી રીતે? સહેજ પંજી હલનચલન થાય તો સામેનો ગોરો ખૂમ પાડે. પ્રયત્ન અફળ જાય તો મોતની સજા. દરિયામાં ફેડી પડે તો ગોળીખારની બીક. પણ પોતાના હૃદયમાં now or never એ શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરી સાવરકરે દરિયામાં બૂસકા મારવાનો નિશ્ચય કર્યો.

તળીઅત નરમ થવાનો ટોંગ કરી પહેરી રાખેલો ઓવરકોટ સાવરકરે કાચના બારણા પર ભરવી દીધી અને પળવારમાં સંઘસનો ડંડો પકડી 'છલાંગ મારી' તેમણે કાચના જળીયામાં માથું બેસાડ્યું. બહારના પહેરેગીર 'ક્યા કરતા?' એવી ખૂમ પાડી બારી પર લાત મારે એટલામાં તો પ્રથમથી જ હેતુપૂર્વક પહેરી રાખેલા ગળાકાં અને પેન્ટ સાથે સાવરકરે સાપની માફક જળીયામાંથી બહાર નીકળવા માંડ્યું. પહેરેગીર બારણું તોડી અંદર આવ્યા ત્યાં તો સાવરકરના પગ જળીયામાંથી બહાર સરી જતા દેખાયા અને સાવરકર દરિયામાં પડ્યા. ખૂસાખૂમ,

૧ આ સોલિસિટરને રોક્રા માટ. એકમ દરેલા ફંડમાં આવરીને લોકોએ પણ પોતાનો ફંડો આપ્યો હતો એ મોંઘવા જેવું છે. ૨ વીવ. ૩ An Echo from Adamans, પૃષ્ઠ ૪ થી ૯.

કાર્ત્ત માઈસનો પૌત્ર આ પત્રનો તંત્રી હતો. તેણે આ વાચતમાં એટલે બધો ખજાણાટ મચાવી મૂક્યો કે આખરે હેગ પરિષદને આ સવાસ હાથ ધરવા પડ્યો. પણ હિન્દુસ્તાનનો તોફારસાહી પર હેગ પરિષદની એટલી જ સત્તા છે. એક એવશ્યક દારૂખંપુન નીમનામાં આવ્યું. તેમાં નહેતાની બુરો કે નહેતો વંદીશ. અપીલનો પણ હક્ક નહેતો. બધું કામ બંધવારણે જ ચાલ્યું. તથા ન્યાયાધીશો હતા અને તેમને મોત સુધીની સજા કરવાની સત્તા હતી. યુઆઈની હાઈકોર્ટના મકાનમાં કેસ ચાલે ચલે. નાશિક ખૂન કેસના આરોપીઓને ત્યાં રજુ કરવામાં આવ્યા હતા. દરેકને બોલાવીને પોલિસ કહેતી કે “તમારે સત્યાનાશ વાળનાર હવે તમારા હાથમાં આવ્યો છે. જો જો, જુલતા નહિ; જે કહેવું હોય તે કહેજો.” સાવરકર કોર્ટના મકાનમાં દાખલ થયા અને પોલિસે તેમને પિંજરામાં ખસા કર્યા. અચાનક તાળી-ઓનો ગડગડાટ થયો. સાવરકર અમીટને ઉઠે બુલે છે તો ગેલેરીમાં કાંઈ નથી. આથી તેમણે નીચે નજર ઢાળી અને જોયું તો નાશિક કેસના આરોપીઓ ઉત્સુક અને બહિર્ભીનાં નમને તેમની તરફ જોઈ રહ્યા હતા. સાવરકરનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. “હું ભયરે ઈશ્વે હતા ત્યારે મારો જળજળકાર કરનાર ધણી હતા પણ મારા શબ્દ પર વિશ્વાસ રાખી જેઓ ઝીંધરેલાય થઈ મરુતને બારણે મોકા છે એવા આ બંદીવાનો બંદી અવસ્થામાં પણ મારે સ્વાગત કરે એ કેટલું અદ્ભુત છે ! ધન્ય છે મારે હવિત !” એવો તેમના મનમાં વિચાર આવ્યો.

ખટલો ચાલે ચલે. “બ્રિટિશ કોર્ટની મારા પર સત્તા નથી કેસ કે હું ફ્રેન્ચ નાગરિક છું,” એમ કહી સાવરકરે કોર્ટમાં ચાલતા કામમાં ભાગ લેવા ના પાડી. કેસ અચાન્યાનું થોડું ફારસ કરી ન્યાયાધીશોએ જજ-મેન્ટ સુણાવ્યું:

“તમે તો ફ્રાંસીને જ લાયક છો, પણ અમે તમને આજીવન કાળાપાણીની સજા કરીએ છીએ.” શિક્ષાનો સ્વીકાર કરવા સાવરકર આસન પરથી ઉભા થયા અને માથું નમાવી ગંભીર સ્વરથી ઉચ્ચાર્યું: “બંદે માતરમ્” થોડી જ વારમાં બાકીના બીજા કેદીઓને પણ કોર સજાની પ્રસાદી વહેંચવામાં આવી. ન્યાયાધીશ ઉભા થયા. ઘૂંટર જ બધા આરોપીઓ પણ એકી સાથે ઉભા થયા અને અગનમેદી સ્વર થયો: “સ્વાતંત્ર્યલક્ષ્મીની જય !”

થોડા જ દિવસમાં ખૂનના કામમાં મદદ કરવાના

આરોપસર સાવરકર ઉપર બીજી કલમ હેઠળ ખટલો ચાલે ચલે. ફ્રાંસીની સજા આપવાને સાર જ આ ખટલો ચાલે ચલે હશે એમ બધાને લાગ્યું. પણ ન્યાયાધીશ ફ્રીડી એમને આજીવન કાળાપાણીની સજા આપી અને બન્ને સજાઓ ભેગી કરી ૫૦ વરસની સજા કરી. આટલી સજા કર્યા પછી ફ્રાંસીની સજા કરવાની ન્યાયાધીશને જરૂર લાગી નહિ. આ બીજી શિક્ષા શાન્તિથી સાંભળી સાવરકર ઉભા થયા અને ગંભીર સ્વરે કહ્યું: “I am prepared to face ungrudgingly the extreme penalty of your laws in the belief that it is through suffering and sacrifice alone that our Beloved Motherland can march on to assured, if not a speedy, triumph.” (હું માનું છું કે આખોગ અને દુઃખ સહન કરીને જ અમારો પ્યારો ભારત દેશ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી શકે એમ છે અને એથી તમારી આક્રમમાં આકરી સજા હું હસતે મોડે શિર પર ચલાવું છું.)

૧૯૧૦ના ડીસેમ્બરમાં આ સજાઓ થઈ. ૧૯૧૧ના માર્ચમાં જેલ મુનિન્ડેન્ટે સાવરકરને કોલ્ડી બહાર બોલાવી એમની આગળ કેદીનો પોસાક, ધર્યો અને કહ્યું કે “હવે આ પહેરો. હેગ પરિષદનો નિર્ણય તમારી વિરૂદ્ધ થયો છે અને આજથી તમે બ્રિટિશ સરકારના કેદી છો. તમને ૫૦ વરસની કાળાપાણીની સજા કરવામાં આવી છે.”

થોડા જ દિવસમાં સાવરકરને આંદામાન લાઈ જવામાં આવ્યા. આંદામાનના કારાવાસના પ્રદીપ્ત જરારમિમાં અત્યાર સુધીમાં અનેક હિંદી તરણો સ્વાહા થઈ ગયા છે, પણ આશ્ચર્યની વાત એ બની છે કે સાવરકર આ જરારમિને સ્વાહા કરી બહાર આવ્યા છે. તેમની સાથે તેમના લાઈ ગણેશપત અંદર ગયેલા તે પણ બહાર આવ્યા છે. કારાવાસમાં તેમને જે ભયંકર વાતનાઓ સહેતી પડી તેનું વણન કોઈ ભવિષ્યનો ઇતિહાસકાર અથવા તેઓ. જાતે લખશે. જેલમાં પણ તેમનું જીવનકાર્ય અટક્યું નહિ. આંદામાનના જેલ મુનિન્ડેન્ટના રીપોર્ટ પ્રમાણે સાવરકર પોતાના ૧૩ વર્ષના કારાવાસ દરમિયાન ૧૦૦ માંથી ૭૩ અભણ

કેદીઓને લખતાં વાંચતાં રીખવ્યું છે અને ભણેલા કેદીઓને શુશિક્ષિત બનાવ્યા છે. આંદામાનમાં હિંદુ કેદીઓને મુસલમાન બનાવવાના ખૂબ જ પ્રયત્નો થાય છે. સાવરકરના ત્યાં ગયા પછી આવા પ્રયત્નો લગભગ બંધ પડી ગયાં છે, પણ આ કાર્યમાં એક બે વખત તેમની અને તેમના ભાઈની જાન જોખમમાં આવી પડેલી. ગણેશપંતને એક મુસલમાને જખ્મી કર્યા હતા તે આજ કામમાં. રત્નાગિરિ જેલમાં એક સિંધી મુસલમાને

આજ કારણસર તેમનું (સાવરકરનું) ખૂન કરવાની ધમકી આપી હતી. જેલની અંદર દેશની ઉત્પત્તિને માટે તેમણે શું શું કર્યું અને તેમણે શાં શાં દુખો વેઠ્યાં? એનો ઇતિહાસ કોઈ ભવિષ્યનો ઇતિહાસકાર લખશે. પણ આજે તો આપણે આ મહાન દેશભક્તને ચરણે આ “કુલ નહિ ને કુલની પાંખડી”, અર્થાં વિરમીયું. પ્રભુ તેમને દીર્ઘાયુ કરે એ જ પ્રાર્થના. બન્દે માતરમ્

રામચંદ્ર બળવંત આહવલે

‘ગુરુ ગોવિંદસિંહ’નો પરિચય*

સદગત સાક્ષર કાન્તે સાહિત્યની અનેક પ્રકારની સેવા કરી છે. તેમનાં કાવ્યોથી અને તેમણે શરૂ કરેલી ખંડાઓની છન્દરીતિથી તેમનું નામ સાહિત્યમાં ચિરસ્મરણીય રહેશે. યુગરાત્રીમાં સંવાદસાહિત્યમાં પણ તેમણે જ પહેલ કરી છે. તેમનો ‘શિક્ષણનો ઇતિહાસ’ અને ધર્મ અને લઘુવિષયક કેટલુંક સાહિત્ય આપણા ગંભીર વિચારાત્મક સાહિત્યનો મહત્વનો અંશ રહેશે. કેટલાક અંગ્રેજી ગ્રંથોનાં તેમનાં ભાષાન્તરો એ પ્રકારના સાહિત્યમાં હાલ વિશિષ્ટ સ્થાન ભોગવે છે. તેમના પત્રોને યુગરાત્રે સાહિત્યનું સ્થાન આપી તે વાંચવા ઉત્સુકતા બતાવી છે. તેમની અધૂરી નવલકથાએ સાહિત્યના ધણા જિજ્ઞાસુઓને આકર્ષ્યા છે. તેમનાં નાટકો જે હવે પ્રસિદ્ધ થાય છે તે તેમની સર્વતોયુષી સાહિત્યપ્રવૃત્તિને એવો જ રસિક પ્રદેશ છે.

‘યુગરાત્રીમાં’ નાટકસાહિત્ય તેમના પહેલાં પણ લંબાએલું છે. વળી આ નાટકો તેમના સાહિત્યજીવનની પશ્ચિમ વર્ષનાં ફલો છે. પણ રસિક વાંચનારને આમાં પણ કેટલાક વિશેષ યુક્તિ દેખાયા વિના રહેશે નહિ. અને જેમ દરેક કૃતિ કર્તાની વધારે નંજક આપણને લઈ જાય છે તેમ આ નાટકો પણ કાન્તના ચિન્તનના નવા જ પ્રદેશો આપણી આંખ આગળ ખુલ્લા કરે છે.

સદગત મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટનું જીવન, એક રીતે આપણને એટલું પડી ગયેલું લાગે છે. તેમનાં કાવ્યો અને કેટલાક લેખો સામાન્ય રીતે તેમનું જીવન એકાંત-મય અને સમાજથી અલગ કેવળ ચિન્તનમાં પ્રસાર થતું હોય તેવી પ્રતીતિ કરાવે છે. પણ જનસમાજના સામાન્ય જીવનથી કે સમાજ ઉપર ત્વસર કરતી મોટી હીનચાલોથી તેઓ કદી એવા અલગ રહ્યા નથી. પ્રજા-શરીરમાં ઈવિ હૃદયનું કામ કરે છે એ તેમનું વાક્ય તેમને પોતાને ખરાબર લાગુ પડે છે. તેમનું હૃદય એટલું અનુકંપાશીલ હતું કે પ્રજાના મહાન શોભથી તેના બંધા તારો જણાઈ જાતા અને એ અનુકંપાથી જ તેઓ પ્રજાના હૃદયની સપાટી નીચેના પ્રવાહો અગ્નિવહિત રીતે જાણી શકતા. આપણા પ્રજાજીવનના પ્રશ્નો વિચારકોને જીવિતી કે ધણે અનુભવે ખરા સ્વરૂપમાં પ્રતીત થયા તે તેમની પ્રતિભા સામે ઉપરિચત થયા હતા. આપણા પ્રજાજીવનની ખરી નિર્બળતાનું કારણ હિન્દુ મુસલમાનોનો ભેદ છે અને એ ભેદનું રહસ્ય બાજુવાને તેમણે ધણાં વરસ પહેલાં પણ પ્રયત્ન કરેલા જે પ્રયત્નનું ફલ “સમરસિંહ અને ચંદ બારોડ.” એ સંવાદરૂપે તેમણે રજૂ કરેલું છે. ‘ગુરુ ગોવિંદસિંહ’ના નાટકમાં એ પ્રશ્નની વધારે સ્ફુટરૂપે, અને ધર્મોત્તી પર્ણોત્તીનારૂપે અને બન્નેમાં કેષ્ટ દિશાએ સુધારા થયાં આપરંપક છે એ દૃષ્ટિએ ચર્ચા કરી છે.

* આ લેખ “સૌરાષ્ટ્ર” તરફથી લખેલા પ્રકટ-પત્રેલ “જા માટે”માં આમુખરૂપે પ્રસિદ્ધ થયા છે.

તેમનાં બન્ને નાટકો આ રીતે પ્રગટીય પ્રસંગ સંબંધી છે એમ કહી શકાય. ‘રામન સ્વરાજ’ પ્રગટતા સ્વરાજના અભિલાષને મૂર્ત કરે છે; ‘શુરુ ગોવિંદસિંહ’ પ્રગટતી આંતર નિર્ગળતાનું નિદાન કરે છે અને તેના ઉપાયની ચર્ચા કરે છે. નાટકમાં વસ્તુની પસંદગીમાં જ નાટકની અર્થી સફલતા આવી જાય છે. સ્વરાજના આદર્શને માટે તેમણે જૂની પ્રજ્ઞાસિક્ષા છોડી પરદેશના ઇતિહાસમાંથી વસ્તુ લીધું તો અર્થી હિંદુસમજમાન બન્ને તરફ સમભાવ રાખવા માટે મહાદેવ કમ્પીર અને નાનકની શુરુપરંપરાના છેલ્લા શુરુ ગોવિંદસિંહનું ઇલાન તેમણે પસંદ કર્યું. શુરુનો પ્રેમ, તેમનાં શૌર્ય, દેશપ્રાસરણ, સ્વાતંત્ર્યપ્રીતિ, તેમના પર પડેલાં દુઃખો, અને ઔરંગઝેબ જેવા પ્રતિદીપ્ત, એ સર્વને લીધે ઇલાન નાટકની વસ્તુ ચલાવે સ્વાભાવિક રીતે લાયક છે.

ઐતિહાસિક વસ્તુમાં લેખકે કેટલાએક ફેરફારો કર્યા છે. ધર્મના સમતકારો નાટકમાં બે વ્રજુ જગ્યાએ આવે છે પણ તે બાલ સમતકારો જ છે અને નાટકના કાર્યપ્રવાહના નિયામક કે વિરોધક ચતા નથી. તે ઉપરાંત તેમાં અનોપકુંવરની આગ્રહા ભેજવેલી છે. સર્વ ફેરફારો વસ્તુના વિકાસ અને પાત્રોના વૈચિત્ર્ય અને ખીલવટને ઉપકારક થયા છે.

‘રામન સ્વરાજ’ માં સ્વરાજપ્રતિભા બનાવ એ જ મુખ્ય છે, તેથી જ નાટકમાં કાર્યની એકતા — એકાગ્રતા આવે છે અને તે ધ્યાનમાં લેતાં નાટકમાં કોઈ નાયક કે નાયિકા નથી એમ કહી શકાય. ‘શુરુ ગોવિંદસિંહ’ માં શુરુ પોતે મુખ્ય પાત્ર છે, તેના પોતાના પરાગ્રેયો અને તેની આસપાસ બનતા બનાવોથી નાટકનું વસ્તુ વિકાસ પામે છે અને તેની એકતા સુધાય છે. આમ યથામાં સૌથી મહત્ત્વનું શુરુનું ચારિત્ર છે. પ્રથમ પરિચયે જ તે આપણા ઉપર પ્રગળા પાડે છે. નાટકની ઉપન્યાસ કુશીરી અનોપ-કુંવર પોતાનું સર્વસ્વ શુરુને ચરણે મથા તેના પ્રેમની પાથના કરે છે.

અનોપકુંવર:

કરો સંસારની મોતે, જાએ બાવડી નથી;
આપના દિલમાં લોચે કાં દયા આવડી નથી?

શુરુને વહેતા આ અનુકુંવરની દીન લાંબા પછુ સંસ્કારનારના મનમાં ધીમે રહી સરી જાય તેવી છે.

પણ શુરુના પુણ્યપ્રકાશથી પ્રગ્વંલતા આત્મા ઉપર તેને સ્થાન મળી શકતું નથી. ગંરૂત નાટકોના ધીર (ઈ) લક્ષિત નાયકોની પેઠે તે દાક્ષિણ્ય બતાવવા લોભાનો નથી, કે હાલના ધણાખરા સાહિત્યના નાયકોની પેઠે તે નીતિ અને પ્રેમના દંદના કાવચ ઉકેલ્યા ભેગતો નથી કે શરીરનો પ્રેમ અને આત્મિક શુદ્ધ પ્રેમના વિવેકની આત્મચર્ચના કરતો નથી પણ ખરા વીરને છાત્રે તેની બાપામાં કહી દે છે.

શુરુ:

“અત્યારે આ ધણે દુષ્ટ ઔરંગઝેબ તમામ શુરુઓનું અને દેશનું ખૂન કરી રહ્યો છે. એ સ્ત્રી, હું તારો પ્રેમ વને જ પણ હું કે તને કાઢી દયા છે ? કે માત્ર પણ યતાં જ આવશે છે ?”

અને આ ધૈર્ય કોઈ કોઈ કે લાગણી વિનાના અંતઃકરણનું નથી. એ જ અનોપકુંવર ઉપર તે અત્યંત કૃપા કરી તેને શીખ સંધમાં લે છે અને ખરા ચાહનાર સાથે પરજીવે છે. સ્ત્રી જાતિ તરફ તેને અત્યંત માન અને માર્દવ છે. મોગો સ્ત્રીઓ ઉપર અનેક જીલ્લો કરતા હતા ત્યારે તે સ્ત્રીઓને કેદ કરવાની મના કરે છે અને પકડેલો તેની જગ્યાએ પહોંચાડવાનો અને તેના નિર્વાહનો બદોબસત કરે છે. ઉદાત્ત ઉદારતા, બહાદુરી અને ન્યાયશુદ્ધિથી તે કેદ પકડાયલા અધ્યાનને છોટા કરી ધર્મથી તેની સાથે સમશેરબાજ બેસે છે. દુઃખ સહન કરવામાં તે એટલું જ ધૈર્ય બનાવે છે. અને તે સર્વ ઉપરાંત તેનું ‘અફ’ શૌર્ય એ છે કે ધર્મમાં મમત્ત જોડી દષ્ટ ન્યાયી મળે છે ત્યાંથી તે સત્ય સ્વીકારે છે.

આ દાનવીરતા, શુદ્ધવીરતા, ધર્મવીરતાની પછવાડે જાંડું આત્મમંથન, આત્મપરીક્ષણ અને આત્મચિંતન રહેલું છે. પિતાના ખૂનનું વેર લેવા તેનો સમસ્ત જીવ પોષારી રહે છે ત્યારે બીજી બાજુ પોતાને પ્રજ્ઞો આસપાસ મથો નથી તે તેને સાથે છે. મુઠાંચાહને પણ તે એ જ પ્રશ્ન કરે છે. આ જાગ્રને લીધે તેનું આત્મપરીક્ષણ સૂક્ષ્મ અને સતત બન્યું છે. દંદમાં અધ્યાન મરાયા પછી, તેની સ્ત્રીતા નિર્વાહનો બદોબસત કરીથી તે પોતે મનોપ પામી, તે યદી પણ શુરુ વિચાર કરે છે—

“.....અસોહ : ગોવિંદસિંહ ! હું તુને પદવી ઉપર છે, પણ એ પદવીને પશ્ચાદ્ધમ અને સાન્નિદ્ય હું તું શીખ્યા

નથી. બાઈ, મારો ભયંકર અહંકાર મારી આજળ સ્પષ્ટ કરી તે પછી મને એક સાચો પાઠ ભણાવ્યો ! ખરે સંબંધને જ હજી હું બરાબર સમજતો નથી. આ પ્રશ્ન !..”

ગુરુતું ચિંતન પછી એટલું જ લીડું છે. તેને પોતાના ધર્મ ઉપર અટલ શ્રદ્ધા છે પણ તે અંધશ્રદ્ધા નથી. સત્ય જોવાને તે નિરંતર પ્રાર્થના કરે છે. એ સત્યની આંખી તેને પીર મુકાંશાહથી થાય છે ત્યારે તે મોટામાં મોટો ત્યાગ, પિતાતું વેર લેવાની પ્રતિજ્ઞાનો ત્યાગ કરે છે અને એ રીતે પોતાના લેડામાં લેડા અભિમાનનો ત્યાગ કરે છે. અને પછી એ પીરના નવા દય આદેશો અન્યસાહેબમાં ઉમેરે છે. વાતચીત માત્ર પીર અને ગુરુ એ પાત્રો વચ્ચે જ ચાલે છે પણ વિચારની વિશદતા અને ગંભીરતા અને તેને અનુરૂપ ભાષાની પ્રૌઢિ બતાવવા નીચે થોડાં વાક્યો જ ઉતારીએ છીએ.

પીર:

“પ્રથમ તો વચ્ચા એમ લખ કે પ્રશ્ન એક છે, હિન્દુઓ અને ઈશ્વર કહે છે અને ઈસ્લામ અને અલ્લાહ કહે છે તે એક જ છે. હિન્દુ અને મુસલમાન તેનાં સંતાન છે.”

ગુરુ:

“હજુ, હકીકત.”

પીર:

“બીજું એમ લખ કે હિન્દુએ મુસલમાની ધર્મનો દ્વેષ ન કરેલો અને મુસલમાને હિન્દુ ધર્મનો દ્વેષ દુષ્કારો કરેલો. ધર્મનો નહિ.”

ગુરુ:

“હજુ, હકીકત.”

પીર:

“ત્રીજું એમ લખ કે હિન્દુ દેશ હિન્દુ અને મુસલમાન બંનેનો છે. દેશની અવદશા યરો તો આક્રમનો ન્યાયાધીશ બંનેની પાસેથી જવાબ માગશે. મઠે દેશની રોવામાં બંનેએ એકત્ર થવું.”

વગેરે વગેરે.

ગુરુની ઇશ્વરશાક્ષાકારની ઝંખના અને સત્ય સ્વીકારવાની ઉદારતા કાન્તના પોતાના જીવનમાંથી સીધાં-ઉતરી આવ્યાં લાગે છે. આ નાટકમાં ઇશ્વર અને ધર્મ અને એને લગતા કેટલાક બીજા વિચારો આવે છે તે પણ કાન્તના છેલ્લી અવસ્થાના નિર્જીવો છે.

“બધી માણસ જાત પ્રભુનાં ફરજદ છે. જેઓ બુલેસાં છે તેઓ દયાપાત્ર છે.” એમાં ભાષા છટા

અને વિચાર સર્વ કાન્તનાં જ છે. “તમામ મુસલમાન કામની સામે દેવ શીખવવામાં તે ભયંકર બૂલ કીધી છે અને તારી આંખ ઉઘાડવાને તારા પર મોટી આફતો ઉતરતી જાય છે” એ ઇશ્વરની ચોખ્ખા ઉપરની શ્રદ્ધા કાન્તની પોતાની જ છે. હિન્દુ અને મુસલમાન બંને ધર્મો ઉપર તેમણે રીકા કરી છે. એ ધર્મ-મતવમાં પડેલાને કેટલે અંશે ગ્રાહ ધાય એ પ્રશ્ન જ રહેશે પણ કહેવું જોઈએ કે એ રીકા, નિષ્પક્ષપાતપણે થએલી છે અને તેમાં કાન્તે પોતાના ધર્મચિંતનનું ફળ પણ આપેલું છે. ઔરંગઝેબના મુખમાં મુકલાં વાક્યો “એ કાફરો એટલા બેવકુફ છે કે એ રીતે અવરદસ્તીથી મુસલમાન કરાયેલા પોતાના ભાઈઓનો પણ ત્યાગ કરશે અને એવી દુષ્ટતા અને હૃદયહીનતા જોશે ત્યારે એ નવા બનેલા મુસલમાનો આપણા દીન તરફ વળી જશે. દુનિયા તમામ બેવકુફીનો અમ્મો લાંઘર છે. પણ આ કાફર હિન્દુઓની બેવકુફીથી તો તોળાહ !” હિન્દુ ધર્મને બરાબર લાગુ પડે છે. ઇસ્લામની કેટલીક માન્યતા વીરો પીર પોતે કહે છે કે “સ્વામતનો દિવસ ફર છે, અને તે દિવસે માણસ પોતાના જીના શરીર સાથે કબરમાંથી ઉઠે છે, એ બુલ્લભદેલી સુમજ છે અને મરેલી વસ્તુઓથી પૃથ્વીને રોડતી એ શિશ્યાભિમાનનું કાર્ય છે. સકતા નિષ્પ્રદોગ દેહને અગ્નિ-દાહ જ ઇચ્છિત છે. તમારા લેડામાં એ રિવાજ ઉત્તમ છે.” અને છેવટે બંને ધર્મોને માટે કહે છે:-

“જહારની તમામ ક્રિયાઓ ધર્મનાં માત્ર આન્હા-દન છે. ધર્મનું જીવન સત્કર્મમાં છે...સારા ધર્મમાં હિન્દુ અને મુસલમાનનો ભેદ રહેશે નહીં. માત્ર સારા અને બરાબરનો રહેશે...ભેદ જવાથી. વર્ણસંસ્કર નહીં; પણ વર્ણસંતુલ્ય અને વર્ણવિરોધન યરો માણસ જાતની ચામડીના રંગ બૂલ્લા રહેશે. પણ પ્રાણનો રંગ દોષક દિવસ એક-મવલ-નિર્મળ યરો. સત્યદુષ્કારી આચરો.” “દુનિયાના પહાડોમાં જે દિમાલપનું સ્થાન છે, તે પ્રજાઓની પંક્તિમાં હિન્દુ યતુ જોઈએ” એ કાન્તની મહાન અભિલાષા છે. પણ દેશાભિમાનની પાર જઈ તેઓ બોધી શકે છે: “માણસો સ્વદેશી માત્ર રહેશે ત્યાં સુધી ટંટાફિસાદ અને લાડાખી રહેશે, સર્વ-દેશી યરો ત્યારે જ શાન્તિનું સામાન્ય સ્વપારો.”

નાટકનું કાર્ય સ્વાભાવિક વેચથી વિકાસ પામે છે અને તે સાથે સાથે તેનું પ્રયોજન સિદ્ધ થતું જાય છે.

દરેક પાત્ર મુખ્ય પાત્રનાં ચારિત્રની રેખાઓ વધારે સ્પષ્ટ કરી આપે છે, અને પોતાના રંગીથી સમસ્ત ચિત્ર વિવિધરંગી કરે છે. નાટકનાં પદ્યમાં કાવ્ય કરતાં સંગીત ઉપર વધારે લક્ષ્ય અપાય એ સ્વાભાવિક છે. પણ કાવ્યમાં પણ કાન્તની પ્રતિભા આપણને દેખાવા વિના રહેતી નથી. “અંતરની શ્રુતિ બોલો હો તાતલ” એ પ્રસિદ્ધ પ્રાર્થના ગુરુ ગોવિંદના મુખની છે. દેહમાં કાવ્યોમાં કાન્તની વાણીના મીઠાશ, લક્ષ્યવેધિત, યમકના ચમત્કાર વગેરે શુભો નોવાય છે. યોગ્ય દાખલા લઈએ:

આકાશને અજવાળી ભેતો અજબ કે દોરાની
અંતર ગદનમાં આવતી ચાલી હવા સતોપની.

x x x

હું તો હલી ગઈ અને ઉન્મત શી સંસારમાં;
ક્યાં મે પડેલી હોત આજે કુષ્ઠ હોડા ગારમાં.
બહાલ ! તમે આણી દયા, મુજ કુષ્ઠવા પરી હતી;
બહારી લીધી સ્નેહથી લોકે રતિ ન કરી છતી !

x x x

છાં લાખવાર દયાદુ દેવ મનુષ્ય કુદરતે કસે;
છાં સાત લાખ સવાર રક્ત સમુદ્રમાં સામે ધસે;

લોકો નહીં કરો; પણ સદુ ગતમાં નીચે નરો.
સ્વામી સમયે સખા સદા રાખધિરાજ વિરાજો.
છેલી ઉકિત ખરેખર કોઈ સિંહની જ છે.

કાન્ત ગુજરાતમાં એક અપ્રતિમ વક્તા ગણાતા. એમની એ શક્તિ કાવ્યમાં કે નિઘંધસાહિત્યમાં પ્રકટ થઈ શકે એવી નહોતી. એ શક્તિને ખરેખરો અવકાશ નાટકમાં જ મળેલો છે. તેમાં પણ ખાસ કરીને ગુરુ ગોવિંદમંદિર પાત્ર સ્વભાવસામ્યથી અને સમભાવથી તેમના વક્તવ્યને માટે ધણું જ અનુરૂપ નીવડ્યું છે. કાન્તનાં ભાષણો સાંભળવાનાં જમને પ્રસંગ મળ્યો હશે તેમને તો ગુરુની ઉક્તિઓમાં તેમના રણપ્રાર પણ મંભળાશે.

આ નાટક જે કે કાન્તની સર્વ કૃતિઓમાં શ્રેષ્ઠ નહિ ગણી શકાય પણ તેમાં કાન્તની ઉત્કૃષ્ટતાના સર્વ શુભો છે અને તે ઉપરાંત એવાં કેટલાંક લક્ષણો છે જે તેમની અન્યકૃતિઓમાં એટલાં સ્ફુટ નહિ દેખાય. આપણા ભજની શકાય તેવા અદ્ય નાટકસાહિત્યમાં આ નાટકનું સ્થાન મહત્વનું છે તેમાં તો કશો મંદેહ નથી.

રામનારાયણ વિધેનાથ પાઠક

શક્તિની સાધના

જે ભાવો અને વસ્તુઓ માણસને ખાસ ગમે છે તેનું અનાદિકાળથી જોડે જોડે સ્વરૂપે પૂજન થતું આવ્યું છે. મનુષ્યજાતને લગઈ અને સજાતન હમેશાં ગમ્યાં છે તેથી વેદમાં, બ્રાહ્મણમાં ને કુરાનમાં તેના જુદી જુદી રીતે શુષ્ક ગવાયા છે. રામાયણ અને મહાભારતમાં, ઈલીઅડ અને ઓડેસીમાં પણ લખકર કુદનાં અને શત્રુઓના નિર્દય મંદારનાં ઘણાં આયેહુગ ચિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે. તેમાં ધર્મ અને નીતિનાં રહસ્ય પણ શુભેલાં છે; છતાં કેવળ સત્તા અને શક્તિનું ગૌરવ વધારવાનો અને પછીના જમાનાના નરવીરોને પાણી ચડાવવાનો આશય મોખ્ખો દેખાય છે.

આટલેથીયે માણસને સંતોષ નથી વળ્યો. તેથી શરીરની અને મનની; હૃદયની અને આત્માની, કુદરતની

અને સમાજની નક્કી શક્તિઓનું પણ પૂજન થયું છે. પ્રાચીન કાળથી પૂર્વમાં તેમજ પશ્ચિમમાં સૂર્ય ને ચંદ્રનો, વીજળી ને વાદળની, સમુદ્ર ને નક્ષત્રની પૂજા ચાલેલી છે. લક્ષ્મી, સરસ્વતી અને કાળીના પૂજનમાં ધન, વિદ્યા અને મંદારની શક્તિઓનું જ ગૌરવ ગવાયું છે. અને જે આપણે પ્રાચીન પુસ્તકોનાં અસંખ્ય ક્ષિપ્ત પાત્રોનું રહસ્ય તપાસીએ તો તે દરેકમાં કોઈ ને કોઈ શક્તિની સ્તુતિ કે નિંદા જોવામાં આવશે.

શક્તિપૂજનો કેટલેક દેહાણે અનર્થ પણ થયો છે. કોઈકોઈ શક્તિઓનું સ્વાભાવિક રીતે સ્ત્રી કે પુરુષનું સ્વરૂપ કલ્પવામાં આવ્યું છે તેમ સ્ત્રીપુરુષના સંબંધની ઉન્નત અને વિશ્વવ્યાપી ભાવના રચવા માટે તેમની વિશેષ શક્તિઓની પૂજા થઈ છે. પણ ધીમે ધીમે મન

હેતુ વિસારે પડ્યા અને જો કે આજે સર જોન વુડરેક જેવા કેટલા વિદ્વાનો બંગાળમાં પ્રચલિત થયેલી શક્તિ-પૂજાની મલીન વિધિઓનાં સૂક્ષ્મ રહસ્ય સમજાવે છે તો પણ ઘણાખરા લોકો તેમાં જ પ્રગ્નની નળગાંધ અને અનીતિનાં મૂળ જુએ છે.

આમ બંગાળમાં રૂઢ થયેલી શક્તિપૂજા વિશે ભલે મતભેદ રહે. પણ તેથી તેના સનાતન રહસ્ય વિશે કંઈ શંકા રહેતી નથી. આપણે એ પણ કલ્પ કરવું જોઈએ કે આ જમાનામાં દુર્ગાની પૂજા કરનાર પ્રાંતમાંથી જ અનેકવિધ અગ્રણ્ય શક્તિઓ કેળવવાનો સંદેશ આપણને મળ્યો છે. રાજા રામમોહનરાય અને કેશવચંદ્ર સેને પશ્ચિમના ઉત્તમ સંસ્કારોનો અને ધર્મભક્તિના નવા સ્વરૂપનો પ્રૌઢ વાલ્કીથી બોધ આપ્યો. પણ કદાચ તત્તન બંગાળનો ખરી સાધના બકિમચંદ્ર ચેટરજીના આનંદ-મુકુટી અને દક્ષિણેશ્વરમાં રામકૃષ્ણ પરમહંસની તપસ્યાથી શરૂ થઈ. પરમહંસ કાળી દેવીના પરમ ભક્ત હતા તેમ પરમ વેદાંતી અને સર્વ ધર્મના ઉપાસક પણ હતા. તેમની જ પ્રેરણાથી સ્વામી વિવેકાનંદ અને તેમના શિષ્યોએ આત્માની અનંત શક્તિનો દેશપરદેશમાં ઉચ્ચ સ્તરે જાહેરાત કર્યો. બંગાળના જમાનામાં બંગાળ આગળ વધ્યું અને શ્રીયુત અરવિંદ ધોષ વગેરે અગ્રેસરોએ તેમજ અનેક યુવકરત્નોએ શરીરની અને શક્તિની, ભુદ્ધિ અને ક્ષાત્રી શક્તિના સુષુ દીપાવ્યા. આમ લાં સક્તિપૂજાનું નવું શાસ્ત્ર અને સાહિત્ય જન્મ્યું છે અને તેની પ્રખળ પ્રેરણાથી જ, થોડા વારાફરા છતાં પણ બંગાળ આપણા સમગ્ર રાષ્ટ્રીય જીવનમાં એકંદર અગ્રસ્થાને રહ્યું છે.

આમ બંગાળે સા શક્તિઓની પૂજા આદરી છે. આપણી સ્થિતિ અને સુગ જોતાં એની જ ખાસ જરૂર છે. આપણામાં ધર્મ ને તીતિના મારા સંસ્કાર છે છતાં કર્મમાં ઘણા જ વિકાર માલમ પડે છે. આપણામાંથી તીક્ષ્ણ ભુદ્ધિનાં અને સર્વગ્રાહી વિચારનાં મૂળ નાશદ થયાં નથી છતાં તેના પર અસંખ્ય રૂઢિઓના વહેમના દગ જામવાથી તે દળાઈ ને કચરાઈ ગયા છે. અને ધર્મમાં આપણે સૌના ચિરામણિ હોવાનો દાવો રાખીએ તો પણ વિદ્યા ને વિજ્ઞાનમાં તો આપણને કેટલાયે વખત સુધી પશ્ચિમના શિષ્ય બનવું પડ્યું છે તો દેખીતું છે.

એથી પણ વધારે સ્પૂળ પ્રદેશમાં આવીએ તો તો આપણી સ્થિતિ છેક જ નિર્જળ અને દીન માલમ પડે છે. આપણાં શરીર હાથહવાથ દશામાં છે. નથી આપણામાં કૈનિકની શક્તિ કે રાજની સામયોગ દશા-વિજ્ઞાન. વેપારઉદ્યોગ પરદેશની દરીદ્રાદાયી તુટ્યા છે. અને એ બધા કારણના પરિણામરૂપે આપણે પરાધીન દશા ભોગવીએ છીએ. એટલે રાજવહિવટ કરવાની કે રાજનીતિના મોટા પ્રયોગો આદરવાની આપણને તક ન મળે અને શક્તિ પણ ન ખીલે.

આવી સ્થિતિમાં માત્ર આત્માની કે ભુદ્ધિની જ શક્તિ ખીલવવાથી વળે તેમ નથી. આપણને જેમ આત્મા છે તેમ શરીર પણ છે. તેથી શરીરથી તે આત્મા સુધીની સવે શક્તિઓનો સંપર્ક વિદ્યારૂપે જ જોઈએ. પણ માણસ સૌ શક્તિઓ— તે પણ એટલી વખતે ખીલતી ન રહે. તેથી જ પ્રાચીન શાસ્ત્રોએ વર્ણના અને આશ્રમના બેઠક દર્શાવે. સૌ સર્વે શક્તિઓ બને તેટલી કેળવે પણ પોતપોતાના ખાસ સંસ્કાર પ્રમાણે તેઓ અમુક શક્તિઓ ખાસ કેળવે. તેમજ એના એ માણસ પણ બાળપણથી વૃદ્ધાવસ્થા સુધીમાં જુદા જુદા આશ્રમ અમુક અમુક શક્તિઓ ખાસ ખીલવે. દાખલા તરીકે બ્રાહ્મણો શરીરબળ કેળવે છતાં આત્મબળ અને ભુદ્ધિબળ ખાસ મેળવે. તેમ ક્ષત્રિયો આત્મશક્તિ સંપાદન કરે છતાં રાજબળ ખાસ જમાવે. અને વળી જોએ મહારાજાશ્રમમાં રાજપાટ ભોગવે અને યોધાસ દિગ્વિજય કરે તેઓ જ વાનપ્રસ્થમાં કેવળ આત્મચિંતનમાં અને ધર્મકાર્યમાં જ હીન થાય. આમ પ્રાચીન પ્રજ્ઞાસિદ્ધિ આલી લાં સુધી સર્વેની વિશેષ શક્તિઓનો પૂરો વિશ્લેષ થતો અને રાજ્ય તથા સમાજના નિભાવ માટે જરૂરી સર્વે શક્તિઓ ખીલતી રહેતી.

પણ મધ્યકાળમાં જૈન અને વૈષ્ણવ ધર્મનો અતિ-શય પ્રચાર થવાથી તેમ ખીલ્યાં અનેક ઐતિહાસિક કારણોથી આ વ્યવસ્થા તુટી ગઈ. તેથી વ્યકિતજીવન નિર્જળ થઈ ગયું અને સારા સમાજ અભવસ્થા અને સુઘામીને શરણે રહ્યો. પણ જો ફરીથી આપણે આગળ વધવું હોય તો એકામપણે શક્તિદેવીની આરાધના કરવી જ જોઈએ.

એ માર્ગમાં પણ અપરંપાર સુરક્ષાઓ દેખાય છે. છતાં તે માટે પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને અર્વાચીન વિજ્ઞાન

એક જ પ્રેરણા આપે છે કે વધારે એકાગ્રપણે અને વધારે ઉઠ્ઠ દિલથી શક્તિની આરાધના કરો. આપણે જાણીએ છીએ કે પ્રાચીન કાળમાં મોટા વીરોને કંઈ મોટી આકૃત આવી પડતી ત્યારે તે વિદારવાને તેઓ વરસો સુધી ભયંકર તપ આદરતા હતા. કૌરવેલી પ્રચંદ સેનાને હરાવવાને અર્જુનને વિશેષ સિદ્ધિ ને શક્તિ નોંછતી હતી ત્યારે તેણે ખાસ સાધના કરી હતી. ત્રપિએને કંઈ મોટી આકૃત આવતી ત્યારે વરસો સુધી નૈમિષારણ્યમાં તપ કરતા. આજની વિદ્ય રિષિમિત્રાથી ઉગરવાને માટે આપણે પણ ગંભીર સાધના કરવી જ નોંછએ.*

પણ આજનો જમાનો જુદો છે તેથી આજે તપ —સાધના પણ જુદી રીતે જ કરવાં પડશે. તે માટે સૌને એકાંતમાં બેસીને યોગ સાધવાની કે કુસ્તી ક્ષીપ્તીને મદદ બનવાની પણ જરૂર નથી. માત્ર આપણે જુનાં રૂઢિ-રિવાજોને છોડી દઇને તેના સારને મદદ્ય કરવાનો છે અને પ્રજાશરીરના અંગેઅંગને ને તેની દરેકદરેક શક્તિને પૂરેપૂરી ખીસવવાની છે.

ઉપર ઉપરથી તો આ ટાણસા જેવું લાગે છે. જતાં આપણું એ દુર્ભાગ્ય છે કે આ ધોરી માર્ગે આપણે ધરાદાપૂર્વક થોડી જખાર ચાલીએ છીએ અને પાછા કંઈ મધીકુચેમાં અટવાઈ જઈએ છીએ ને કેટલીએ વાર સુધી તેના અકાવામાં ફર્પાઈ કરીએ છીએ. ૧૯૦૫-૦૬ની નજીતે પછી થોડા વખત સુધી શક્તિપૂર્વકને ગંગાગળે મદેશ દેશમાં જઈએ. પણ ગંગાળીઓમાં ભાવ ને હૃદયનાંતું યેન વિશેષ હતું તેથી તે પેગમની અચર પણ લાંબી વાર રહી નહિ. વળા પાછો દેશ કાચદેસર ચળવળના—કલમ અને જીલ ચલાવવાના કામમાં પડી ગયો. આથી જે કામ થયું તેનો દોષ નથી કાઢવાનો પણ તે અતિશય અધુરું અને એકતરફી હતું તેની કાણું ના કહેશે ?

સન ૧૯૧૬થી મહાત્મા ગાંધીજીનો યુગ બેઠો છે. તેમણે અત્યંત અને ગરીબો, પાપીઓ અને પતિતો તરફ ધ્યાન એંગીને દેશના હૃદયને પુણ ખીસવું અને પાવન કર્યું છે. તેમણે રાજકીય લગતને માટે પણ આત્માની—અર્થાત્ હૃદયની પ્રેમ ને ત્યાગની શક્તિ પર

આધાર રાખ્યો છે. જીવનના સર્વે સવાલોનો આ રીતે જ ઉકેલ કરવાથી તેમણે દેશની હૃદયવિશુદ્ધિ થયી જ કરી છે એ તો નિર્વિવાદ છે. પણ શાંતિથી વિચાર કરતાં એ પણ માન્ય પડે છે કે માણસની એક જ—કેવળ હૃદયની જ શક્તિથી સારા જીવનને ભરી નાંખવાની તેમની મુશ્કેલી શરીર અને જીહ્વિની, તેમજ વહેવાર અને વહીવટના બીજી શક્તિઓ તરફ સ્વાભાવિક રીતે દુલ્લભ થયું છે. ગાંધીજી સારામાં સારા જૈન કે વૈષ્ણવ મંત્રની ઝાંખી કરાવે છે. પણ જેમ જુના તેમજ આ જમાનામાં એવા મહાપુરુષના પ્રતાપે એક જ શક્તિ ઉપર એકાગ્રતા થવાથી કંઈક મુશ્કેલી પણ થાય એ સ્વાભાવિક છે.

ગાંધીજીએ યથા વાતો અને લખાણોનો યુગ સમાપ્ત કરીને હૃદયશુદ્ધિનો અને પ્રેમધર્મનો પંથ દાખવ્યો છે. તેનાં ઉત્તમ તત્ત્વો સદાકાલને માટે ઉપયોગી રહેશે એમાં કંઈ શક નથી. પણ હવે તેની અવધિ આવી છે અને પ્રજાને ફરીથી પોતાની સર્વે શક્તિઓ ખીસવવાના ધોરી માર્ગ પર પાછા ફરવાની જરૂર છે.

લગભગ ૧૬ વરસ પર બંગલગૃથી અને પાંચ વરસ પર કાળા કાપડાથી આપણે જન્યૂત થયા હતા તેમ આજે વાઇસરોયના અમલદારિક ફરમાનથી અને બંગાળની પકડાપકડીથી સચેત થયા છીએ. સૌ વિચાર કરે છે કે હવે શું કરવું ? કેવળ ભાવણો અને દરાવેનો રસ્તો આપણે છોડ્યો છે તે હવે ફરીથી લઈ લકાય એમ નથી. ગાંધીજી તેમની દૃષ્ટિથી સવિનય લાંગ કરવાની પણ સલાહ નથી આપતા. તેઓ માત્ર રચનાત્મક કાર્ય કરીને દેશને ધીમે ધીમે તૈયાર કરવાની સલાહ આપે છે તે તેજસ્વિતાના સુવક વર્ણને રચ્યો નથી. ત્યારે કરવું શું ?

ફરી પાછો આપણને એ જ ઉત્તર મળે છે કે તૈયાર થાઓ—કેવળ દશધર્મનું ને સમાજસેવાનું “રચનાત્મક કામ ” કરીને નહિ પણ પ્રજાનાં શરીરને ને સૈનિકશક્તિને, જીહ્વિને તેમજ વિચારશક્તિને, કલાને તેમજ હૃદયનાને, વ્યવહાર તેમજ વેપારને—પ્રજાની સૌએ શક્તિઓને શાંતિથી ને મુખપાથી કેળવીને.

જુદા જુદા રોગને માટે જુદાં જુદાં એસિડ નોંછએ. આજે આપણને અંતરના તેમજ બહારનાં અનેક રોગ કાણુ પડ્યા છે તેથી મહાત્માજીની પણ એકની એક જ જરૂરિયાત કામમાં નહિ આવે.

* આ જ વિચાર લગભગ દોઢ વરસ પર આ અસિકમાં ૨૧. અંભાલાલ પુરાણીએ જુદી રીતે દર્શાવ્યા હતા.

આત્માને જન્ય કરવાને આપણે ધર્મનો અભ્યાસ કરીએ અને યોગચિંતન કરીએ. હૃદયને પવિત્ર કરવાને ગાંધીજીને પગલે ચાલીએ. આપણી ઠંડી પડી ગયેલી છુદ્ધિને સચેતન કરવાને અને જ્ઞાનથી સમૃદ્ધ કરવાને જુનાં અને નવાં જ્ઞાનવિજ્ઞાન સેવીએ. વેપાર-ઉદ્યોગ કેળવવાને પશ્ચિમમાંથી અને તેટલું શીખીને આપણી સ્થિતિ અનુસાર તેનો ઉપયોગ કરીએ અને આપણા નળણાપાંગળા શરીરને અસલ કસવાને માટે આપણે અખાડાઓ ઉઘાડવા નેહએ, લાડી ને સ્વામીના દાવ ખેંચવા જ નેહએ, અને સરકારી સૈન્યમાં કે ખાનગી હુકડીઓમાં સીપાઇગીરીની તાલીમ લેવી જ નેહએ.

સરકારે આજે પ્રચંડ પરુમળ આપણી સામે છોડી મુક્યું છે અને અદલ અપરાધથી તે દાવ ખેંચે છે.

બંગાળનાં ચાર નરરત્નો

(૨)

સર જગદીશચંદ્ર બોઝ

હવે લક્ષ્મીના મદિરમાંથી તીકળી મરસ્વતી મદિરમાં દાખલ થઇએ. સર જગદીશચંદ્ર બોઝનું નામ ગુજરાતમાં મુપ્રસિદ્ધ હશે જ. એમના ઇન્સ્ટીટ્યુટ માટે ભારે રકમ અપાઇ છે તે ગુર્જરવાસી તરફથી જ. ને તે બાબતમાં ગુજરાતે ખરી વશિષ્ઠકુલિ વાપરી ગણાઇ હતી. પોતાનાં જીવનની કમાઇ જગદીશ બાબુએ આ સંસ્થામાં નાંખી છે. પોતાનું આલેશન મકાન જ્યાં આવેલું છે તેની બાજુએ જ ને તેનાથી મળેલી આ સંસ્થા છે. દાર આગળ જ મહાન વિજ્ઞાનપ્રયોગી અમને મળ્યા. ખુલ્લું માથું, વાંકડીઆ વાળ, જરાતરા સ્વેતવર્ણ ધારણ કરેલા, બાકી દાદીમુઠ વિનાનું લખલખનું પશુ નહાનકડું મોં, ઉંડી લાંબી ગંભીર આંખ, કદ મધ્યમ, કુડતાં ઘોતીઆં, સીગારેટ પીતા હોવા હતા. પોતાની તખીઅત ઠીક ન હતી છતાં પશુ સંયુક્ત પ્રાતના રીરેક્ટરની ખાતર પોતે ફરવા તત્પર થયા. પહેલા તે એમના લેકચર દોહમાં, જ્યાં પોતે બાપ્પ્યાન આપે છે ત્યાં, લઇ ગયા. મકાન તદ્દન ઇસ્લામના પ્રાદુર્ભાવ પહેલાંની બાંધણીનું છે. એટલે કમાનનો અભાવ ને દરવાજા કે ધુમ્મટ આગળ સીધો મોખટ જ મળવાનો. આ બાંધણીમાં મજબૂતી છે પણ જે હવાઇ નાજુકાટ

જેવો થા વાગ્યો છે તેવો જ ઉપાય યોજવો નેહએ. જેનું નાણું મળે તેનું જ વળતર આપવું નેહએ. સરકારે છેલ્લા પાસા ફેંકીને નવા જમાનામાં સ્ત્રીપુરુષોને શરીર-શક્તિની ને છુદ્ધિની—વ્યવસ્થાની શક્તિનો અદલ પાડ આપ્યો છે. તેથી હવે મહાભાઇ અહિંસાનો ઉપદેશ આપશે કે સૌ અંગ્રેમ્સને રેડીઆની ત્રાક પર મદાસજાની ઇમારત રચશે તેથી કાઠનાં દિલ પલળવાનાં નથી. હવે તો એક જ માર્ગ પર ધીમે ધીમે મોડું કે વહેલું સૌનું મન એકાગ્ર થશે—સૌ શક્તિના અભાવથી જ આપણે હાર્યા છીએ અને કચરાઇએ છીએ. માટે તે શક્તિઓની જ સાધના કરીને સરકારને ચેતારો ને હરાવો અને દુનિયામાં નામના કરો.

ઉત્તિષ્ઠત પરંતપ ।

ઇન્દુલાલ ધાર્મિક

મિદરાબવાળાં સ્થાનમાં હોય છે તે જણાતી નથી. વળી રાશની બહાર રાખવાની જાણે કોશીશ ન હોય એમ લાગે છે. વૈશાકવત્સે ખ્યાલ તે જ છે. પણ તે સાથે દુનિયા સાથેનો સંબંધ ઓછો. દિવાલ ઉપર વક્ષ ને વશિષ્ઠી આકાશમાં એકમેક, બે વેલડીઓ વળગી હોય તેમ ઉડે છે. આ તસ્વીર ને આ બાંધણી સિવાય યુરોપનાં આગળમાં આગળ પડતા વિશ્વવિદ્યાલયની બાપ્પ્યાનશાળાનું ભાન સચોટ થવું. પોતે યુરોપી ઉપર ચઢ્યા ને હાથની લટાર મારી કાંઈક મુખ ધાવડું રાખી બોલ્યા: "Here I give my message to the world (આ સ્થાનેથી દુનિયાને હું મારો વિજ્ઞાની સંદેશ મોકલું છું)." યુરોપ દમામ, પ્રોહતા ને દરસો પૂરો હતો. "વિનિતતા"—જુના જમાનાનું જાંખડું—અહીં જણાવું નહિ. પછી બાબુના એરડામાં ફૂંપ્યાં કેન્કેકાપ્રાદ—જેથી વનસ્પતિનું આલેશન સ્પંદન તસ્વીર વડે જાહેર થાય છે તે બતલાવ્યો. આ ખીલવણી રસાયણપ્રયોગથી ત્વરિત કે મંદાયમાન થાય છે ને તેથી વનસ્પતિમાં પણ નર્વજ સીરકમ છે, એ બધું પોતે પ્રકાશમાં આપ્યું છે. પોતે પોતાના કારખાનામાં લઇ ગયા જ્યાં આ બારીક સાંચા હાથ વતી બનાવાય છે. યુરોપ જાતી ઠોકી

બોલ્યા: “મારા હિંદી કારીગરો બારીકમાં બારીક કામ બહુ જ થોડા હથીઆરની મદદથી કરે છે; જુવો એમનું કામ ને એમના હાથની બારીકી.” આ હિરસો ખરે જ અદ્ભુત હતો. પોતાનાં પ્રયોગ મારેનાં જરૂરી યંત્રો એકે એક અહીં જ બનાવવામાં આવતાં ને એ જાણીતું છે કે બોજની શોધમાં એમના યંત્રની મંપૂર્ણતા આગળ પડતી ગણાય છે. અહીં પોતાના લાભોજ પ્રેરિસર નાગને સોંપી પોતે પાછા ફર્યા. આ યુવક પહેલાં આગ્રાની કોલેજમાં હતા. બનારસ યુનિવર્સિટીમાં લેવા માટે પ્રયત્ન થયેલો પણ પોતાના મામાની સંસ્થા તરફ તેમનું યશસ્વિ વિશેષ હોવાથી તેઓ તે તરફ ખેંચાયા. બોજને છોકરાં નથી ને આ લાભોજ ઉપર ભારે પક્ષપાત છે એમ કહેવાય છે. મકાન વિશાળ છે ને દરેક આરકામાં કાંઈ ને કાંઈ પ્રયોગો જરી હતા. પણ એક રીતે આવો ખ્યાલ આવતો કે આમાં જે કામ થતું તે બોજ ઇન્ડીટ્યુટની કીર્તિ માટે—જગદીશ બાણના કામમાં પ્રોત્સાહન મળે તે માટે—થતું. સ્વતંત્ર પ્રયોગ જે બીજે જ કરી આવે ને જુદી જ પ્રજ્ઞાલિ પકડે તે જુજ જણાતું. કદાચ મ્હારી બૂલ હોય. હું કાંઈ ફીઝિક્સનો વિદ્યાર્થી નથી પણ વનસ્પતિશાસ્ત્ર શીખ્યો છું તેથી મ્હને આ કામમાં રસ બહુ પડ્યો. પણ એટલું તો લાગ્યું જ કે આ બધી મધુમસિક્ષા યુગ્મજર કરી રહી છે તે મધુપુત્રની મહારાણીને કાજ જ. આ પણ એક પ્રયોગપદ્ધતિ છે. જર્મનીમાં આ રીતે કામ કરવાનો સામાન્ય રિવાજ છે. ક્રાંસ અને ઈન્ડ્રાડમાં આવી લુદું જ. સામાન્ય રીતે ખ્યાલ કરતાં યુરોપ માટે માનની લાગણી આવ્યા વિના રહે નહિ. પોતાતું નામ સારી દુનિયામાં—જન્ને ગોળાર્ધમાં પ્રસરાયું છે ને તે ગૂઢ વિષય ને બ્યાખ્યાનની છટાનાં મિત્રજુથી. બોલવામાં જે માપૂર્વ, સચોટતા ને આગ્રહ સમાયલાં છે તે પળે પળે જણાઈ આવતાં ને યુરોપને બૂલાવે એવું આ સ્થાન એક મનુષ્યના પ્રવાસથી ઉજું થયું છે. અદ્ભુત મધુપુત્ર !

એમની એકેએક બાબતમાં કળાકૌશલ્ય જણાતું. કાંઈ પણ અણપટલું કે અરધાને જણાતું નહિ. ધૂળની રમકણુ નજરે ન આવતી. બધું સુધડ ને સુરધાને. એ દેખાવમાં કાંઈક આડંબરનો ભાસ કદાચ આવે. ડીકાકાર ‘દમ-ટોલ, મહિ પોલ’ પણ બોલેલા. પણ એ તો ઇર્ષ્યાજોરની ડીકા (ને બંગાળની સંસ્કૃતિ વિસ્તૃતતામાં આ દોષની

બામી જણાતી નથી). “આ મ્હાં કંતવ્ય છે, મ્હારી સંતતિ છે, જુવો ને તારીફ કરો” એમ કેટલાક બટકનું બેલકતા. મ્હને તો પ્રજ્ઞાલિ જ જુદી લાગી. આ સરસ્વતીભવનનો આત્મા યુરોપીય હતો ને તેથી ત્યાંના કેટલાક અંશ જણાઈ આવે તેમાં નવાઈ શું? લેગાસ હિંદોનો પહેરાઓ તેમાં શું? અહીં સરપટર કે શિથિલતા કે અસંબદ્ધપણું કે અનિર્મિતપણું ન હતું. જગદીશ બાણનો માર્ગ સરસ ન હતો. એમની સાથે ભરલોક બંગાળની સહાનુભૂતિ કમ હતી. એમને જરા લાઘવથી કમ પસંદ હતી. બધું કાયદેસર, રીતસર. આ ત્યાંના લોકને કમ ગોડતું. યુરોપમાં પણ પોતાની ગણતરી કરાવવામાં એમને વિધન નહેલાં. મીસોસ બેસટે એમની પૂરી બાંહણી કરેલી. બાકી ઠીક વાદ આવે છે કે હું લંડનમાં જે પ્રેરિસર બેકેમનના હાથ નીચે લખ્યો તેણે જ એમની વિશ્વ યચાં કરેલી, એમની શોધને બાલિશ જાહેર કરવામાં પાછળ પડતું નહેલું મુક્યું. આમાં ઇર્ષ્યાનો જ સમાવેશ હતો. પણ આખર પોતાને એક. આર. એસ. થવાનું સુભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું. તે પહેલાં બંગાળ અધિકારીઓએ એમને નાઇટહુડનો ઇલકાવ આપ્યા હતા. પાતાનું સર્વસ્વ આમાં જ છે. પોતાને કોઈ સંતતિ નથી તેથી દત્તક પુત્ર લઈ તેના ઉપર ઘડપણની ઘેસછા ન કરતાં આ વિશ્વોપયોગી કામમાં પડ્યા છે એ કેટલું સાઈ! ચોસક વર્ષની ઉમર થઈ છે તો પણ જગદીશ બાણ ટટણા છે. એમની કાર્કીદંધી હિંદુઓનું નામ ઉચું આવ્યું છે, ચોપાસ ફેલાયું છે. વિશ્વમંદિરમાં સ્થાન મેળવવા પામ્યું છે. યુરોપનો સાચો પાસ પૂરો લાગ્યો હોય તો પણ તેથી એમનો આશય બદલાયો નથી. એઓ યુરોપની રીતથી એટલું જ સાબિત કરવા માગે છે કે સૌ ઓગની પૂંઠે એક પ્રાણ છે. આ તો ચેતનઅચેતન તેમનો આવિર્ભાવ છે. ને જરૂર કે ચેતન્યમાં કાંઈ ફર્ક નથી—બધાંનાં અણું તે સ્ખલનિષ્ઠપણાની સામાન્ય લાવામાં કહીએ તો ચેતન્યમય છે, ઇવતાં છે ને ઇશ્વારનો હોકારો પૂરે છે. લઢણ વિલાયતી પણ વસ્તુ મળ ઠેક હિંદુઓનું જ. આ પાશ્ચિમાત્યોને પૌત્રીય સમર્પિત અનુકરણીય છે એ કદિ કદિ બૂલાઈ જવાય છે.

સર પ્રફુલ્લચંદ્ર રાય

જગદીશચંદ્રનું કારિકાસ્થાન છેડી મ્હારાં મિત્ર સમેત સુહામાચાર-તરફ હું આવ્યો. સાયન્સ કોલેજ

પાસે જ આવેલી છે. પગથીઆં ચઢતાં ફરી ખ્યાલ આવ્યો કે સર આસુતોપના મોરલીનાદની ધૂનથી વશ થયેલ કુમેરની કૃપવાળા તારકનાથ પાલિત અને ગણધિહારી ઘોષે પોતાના કાળે ખુલ્લા કરી મૂક્યા અને વીડનરની સંખાવતની હરીફાઇ કરે એવી પા પા કરોડની રકમ હરેકે કાઢી આપી હતી. દરવાજની આજુબાજુ બન્ને બાજુએ દારપાળ સમ આ બન્ને નવી રોશની-વાળા બંગાળીની આરસમિતિ બેઠી છે. તારકનાથ વિદ્યાવતી લેખાસમાં છે. તેમની તખ્તીઅત તદ્દન વિદ્યાવતી (બંગાળનો શબ્દ જિલાતદિરતા) બીજામાં રસાઇ હતી. તેમની વિદુધી પુત્રી (હાલમાં મીસીસ લીલા દીપનારાયણ સિંહ) મૂને કહે છે કે તેનાથી બાપના ઘરમાં બંગાળી શબ્દ બોલાતો નહિ, બંગાળી લેખાસ પહેરાતો નહિ, મેટી ઉમ્મરની યધ ત્યાં લગી કોઠમાં ફરતું પડતું. પોતાની આકૃતિ કેક દેશી ને રંગ સ્વામજો એટલે આ પહેરવેશમાં અર્ધદંડ ને તુલકડોળ ધસાઇ જેવી લાગતી. એઓમાં મરતાં મરતાં એટલો સંસ્કૃતિનો ઝોકો આવ્યો કે ધોતીકુડતાં સિવાય બીજા પહેરવેશમાં આ બામદાદી સુધારક ન ફરતો. રાશ-ધિહારી ઘોષની રહેણીકરણી દેશી હતી. કહેવાય છે કે સુરોપીય છાંટાપાળી સાથે દેશી વ્યસન પણ આ મહાન વિદ્યાવિદ્યાસીને અજાણ્ય ન હતાં. નિખસપાત આ બાજતમાં પણ આ મિતચિત્ત દાખવતા. રહેણી-કરણીમાં જુના જમાનાના પણ દેશીરૂપ માટે પોતાની સહાનુભૂતિ સતેજ ને સચોટ હતી. તેમણે જીવનનું સર્વસ્વ સંધ્યું હતું તે હિંદની માઢી આવેલી પ્રણયિકા પ્રમાણે પુત્ર દત્તક લઇ તેને સોંપી ન ગયા. રાનરેડી માંડી સ્વચ્છદનંદ સિંહ—અધારી આ પ્રણયિકાસંગી સુખ યવાની હિંમત જતાની શકાઇ નહિ. વસુપૈવ કુટુંબકમ —એ આદરપૂર્ણ બોધ રહ્યો. અંદર જતાંની વાર ભવતા —નહિ કે સૌંદર્ય—નો ખ્યાલ આવ્યો. સુધડતા બહુ ન જણાઇ. બળાં રચાને રચાને હતાં. પગથારીમાંથી ચણતર ખર્ચું હતું. ભીંતમાં ફાટ પણ જણાતી હતી, પણ આ આવેશાન ધમારત વિજ્ઞાનદેવીની આરાધના માટે યોગ્ય મંદિર હતું. પહેલો તો હું ત્યાંના ઉપાસક સર્જને મળ્યો. તેઓ ખરે તેમના વિદ્યાના તેજમાં, ઉત્સાહના તનમનાટમાં આકર્ષક હતા. જમદીરાયદત્તો લગ્નીને —તદન જ જીવાન પણ વિદ્યાપ્રોદ, સાદા લેખાસમાં પણ તેજસ્વી આચરણમાં, અહીં તહીં મહાવનો દત્તો.

મેધનાથ સહાય નામ તો અમેરિકા લગી તેનાં લખાણથી બણીતું છે. નીલરતન ઘરના રસાયણશાસ્ત્રીની ખ્યાતિ અનોખી ગણાય છે. આ વજી મૂને ત્યાં મળ્યા. તેમની સાથે કાનધોરમાં રાફ કરેલા ટેકનિકલ ઇન્સ્ટીટ્યુટની શિક્ષણપદ્ધતિ બાબત બહુ વાતો કરી. કાંઈની ઉમર ૩૫ થી વિશેષ નહિ હોય. એમાંના ઘણાએ હિંદુસ્તાન બહાર પ્રયાણ કરેલું હતું. યુરોપીય શિક્ષણ મળતાંની સાથે આજુકાલનાં તોછડાટ કે ઉદ્ધતાઈ તેમનામાં આવ્યાં ન હતાં. ન્યાં લગી બોલતાં ને સાંભળો ત્યાં લગી વિદેશી પાસ લાગ્યો છે કે નહિ તે પણ ન લાગે. આ પ્રમાણે આ નવીન નવચોધ ઉપર ન્યાં ત્યાં મધપુડા બંધાયા છે ને રસાયણશાસ્ત્રીઓ કીમીયો કરી રહ્યા છે. તેમનો ગણગણાટ કાંઈક અલિરવશે માટે ધને પડ્યો. જે વિદ્યાલયો (ટેક્સીસ ને નાક્લંતાં) જેષ્ટ જીવ્યાનસંગ વિસ્મયપૂર્ણ લખે છે તેતો નવીન લાસ પાછો થયો. પણ આ પીજરનો હંસલો ક્યાં હતો ? પૂછતાં માયુમ પડ્યું કે પુર સાયન્સ સેકશનમાં છે. હું ગયો. ત્રણ ટેબલને ટેકવી ઉભા હતા તે જોયા. પહેલે જોયલા એટલે એમની શક્તિ માટે કાંઈ શંકા કે કુતૂહલ હતાં નહિ, પણ અધમગાનો ટુકો કાટ અને સોફે પાટલુન, ત્રણે ફેટની ટાપી તે વેળા હતાં. આ જ ઉચ્ચ ધોતીઢ, દક્ષિણના ચટપરીયા બેડા ને બડું પહેરણુ હતું. દાદી લાંબી ને બદરત હતી. રવીંદ્રનાથની દાદી એમનાં મુખનાં એકરૂપ જેવી યધ ગયલી લાગે છે, ત્યારે આમની દાદી તેમનાં મુખને લાંબન લગાડે એવી હતી. એવી કદંગી લાગતી હતી કે કંટાળો આવે. મહેં વંદન કર્યું. પછી જોગ-આણુ થયું. કહેવાય છે કે જર્મન ક્રિષ્ણ દામના વયે-જૂઠ્ઠા કીર્તિરતન એવાઈને મળવા ગયો ત્યારે મનમાં હાથે પાંડિત્યપેળાના પ્રકો પૂજવાને ધરડે ગયલો. મંદિરમાં પ્રવેશ પામતાં મિતિ બોલી ઉઠીઃ “રસ્તામાં સેજ ફળ પાક્યાં છે !” ક્યાં કમિયું ઉઘુન ને ક્યાં લગજીરતિ ! બધા વિચાર ઉઠી ગયા. હું હાપનાની હાલતમાં હતો. હોંસનો લારેલો વિજ્ઞાની કેળવણીને કાર્યકુચળ કેવી રીતે કરાય એ બાબત સલાહ લેવા આવેલો. ચુરેવ તો ખાદીની વાત કરવા લાગ્યા. મારા હાથ નીચે ફેટલીક હાથવજીટની શાળાઓ હતી ને મહેં એ વિષયનો હીક અભ્યાસ પણ કર્યો દત્તો તેથી મૂને એમની વાતમાં કાંઈ નવાઈ ન લાગી.

એમના રાષ્ટ્રીય બાળતના સવાલ મને બાંધેલ લાગ્યા. હરેક હરેકનું કાર્યવર્તુલ છે. ઋષિજીનું રસાયણ ને વિજ્ઞાન વિષયનું વર્તુલ. એમને કાંતનાર કે વણનાર બનવાની શી જરૂર ? એ પરાયા રાજની દેશીઓમાંથી કાઢ્યો નોકરી ન કરી હતો તો ડાહરમલ ખરી મોહલ્લા-માંથી બહાર આવી શકત કે હેમુ બકાલ વિઘ્નાજીતની પદવીએ પહેલ્યત ? એને નમીએ તો હીંગ તોળવાનું હતું ! પણ હેમુમાં રાજ્ય કરવાની અનન્ય શક્તિ હતી અને લોહી વંશજોના નિર્માલ્ય રાજના સમયમાં દિલ્હીના તખ્ત એને જ હતો. આ વિષય વધારે ચર્ચવા હું માંગતો નથી. સર પી. સી. રાયની અસર અદ્ભુત ને અનન્ય ગણાય છે. એમના હાથ નીચે જે કેળવાયા છે તેમણે જગતમાં ખ્યાલિત મેળવી છે. એમના ઇશારાથી જે રસાયણી કારખાનું શરૂ થયું છે ત્યાંની દવા સર્વમાન્ય થઈ છે ને શેરહોલ્દરોને સાફ બાજ લાવે છે. એમનામાં પશ્ચિમાત્મ કેળવણીનો ખરો અંશ ઉતર્યો છે છતાં આ અન્વેષણની ધૂરા ઊડી દઈ નફાશેરનું કામ કરવા પોતે પ્રયાણ કર્યું ! કાણ નથી માન્ય કરતું કે જે વણતાં લોકને આવડે તો એતી કરનાર લોક નવરાશના વખતમાં તેમને ઉપયોગી માલ બનાવી શકે તે પોતાની ઉપાજન શક્તિમાં ઉમેશ કરી શકે. બર્મામાં કહેવાય છે કે દરેક કુમારિકા પરણે છે તે વેળા પોતાના હાથથી વણેલું કપડું પહેરે છે. એવું અહીં ફરી ફરી શકાય. પણ તે માટે તેમનું કામ નથી. તે આમાં શાને પડે ? મને ડીક વાદ છે કે નવરાજજી નવલખાનાં પુણ્યાત્મા ધણીઆણી આજ્યથી ત્રીસ વર્ષ ઉપર રેડીઓ લાધને કાંતાં. આ વણેલું ઉપરોક્ત સમય છે—કેલ્કાત્તે મુખ્ય, બીજાને નવરાશનો. પણ જેને નવરાશ નથી, જેનો સમય સમાજમાં ક્રિયોત્પત્તિમાં સમાયલો છે તેમણે આ અશિક્ષિત મલુરીમાં શુંયતું એ તો પડી “યત્ વત્ આચરેત્ ક્રેષ્ઠઃ તદેવેતરોજનઃ” ની પરાક્રાશની મરકરી છે. જો ! ત્યાંથી હું આગળ ચાલ્યો ને ઋષિજીનું નિવાસસ્થાન જોયું. આ વિશ્વવિદ્યાલયના એક સામાન્ય ઓરડામાં એક ચારપાઈ પડી હતી. ન હતી તેને મચ્છરેદાની, ન શોબીના પાવા. વિદ્યારુણાનું ન સુખમ ન નિદ્રા. એમનું રાયરમીકું બગલની પોટલીમાં આવી નય. એક વિદ્યાર્થી શંધી ખવડાવે ને પોતે આવ. તંદુરસ્તી ધણી જ દુખળી હતી. કાંચેરાત્રાગા પ્રદેશમાં

મયેલા ત્યાંથી પાછા આવ્યા હતા ને એમને પણ એ બીમારી લાગુ પડી હતી તેમાંથી તેવામાં જ મુકત થયા હતા. સર પી. સી. રાય ખરે જ પૌરાણીક સૈકાથી પણ આગળના ચાલી આવેલ ક્ષત્રિ મહાશય છે. અખંડ બ્રહ્મચર્ય એમણે આદર્યું છે, બધી કમાઈ એમણે નિર્વહપાતે વિદ્યાર્થીઓની પદાર્થમાં ખરચી છે. એમને તો સાઈંગ કાણ ન કરે ? એમનો નિવાસ-ઓરડો જેઠ મ્હાલે હૈયું ભરાઈ ચાલ્યું. લુચો તો અહીં જ ખરે એક જાતનું તપકવ જીવન છે જે બ્રાહ્મણસંસ્કૃતિની અસરમાં આવેલાઓમાં જ જણાય છે. ભલે જે વૈભવ આસપાસ હો, પોતે તો અલિપ્ત જ. આજકાલ રેફરેન્ડમ લો તો સર્વોચ્ચતે સર પી. સી. રાય વિદ્યાર્થીઓના માનીતા નીવડે.

તેઓ વિદ્યાર્થી માટે જીવે છે. તેમનું જીવન પરાયાના પ્રોત્સાહન રૂપે છે. પોતાની કીર્તિનો કાંઈ પણ ખ્યાલ નથી. એની મેજે એ તો ગવાઈ છે. પોતાનું મધુ પુષ્પેપુષ્પમાં રેડી બધે મુગંધ પ્રસરાય છે. ને સ્વર્ગ-મંડળના સ્વર્ગપામ મહમંડળ સમેત રહે છે—નહિ કે કાંઈ બીજાંદાહન રાજદરબારના પોર્ષરિજનીતરસ (ગર્ભશ્રીમંત—born in the purple) બાદશાહ માફક અલગના અલગ. મનને થયું, મહાત્મા તદ્મારે કામે વળગે. દિંદોઓમાં વિદ્યા કમ છે; વિદ્યાવિદ્યાશ નટ થયો છે. આ સુખારવ્યમાં કાંઈ વારિશ્ચિંચન તમે કરી શકો તેમ છે તે ક્યાં લોપ મઈ ગયા ? બીજા એક મહાન બાહ્યગરની મોરલીના નાદમાં શું યનયન નામ્મી રહ્યા છો ! આર્થિક સંપત્તિ કરવી તમારા હાથમાં છે. દેશમાં આવતી દવાને દેશમાં જ પેદા કરી શકવાની તમારામાં શક્તિ છે. ભલ્લોકને જીએ મરતા અટકાવવાની તમારામાં કુનેહ છે. વણતર વધારવાનું જરૂરી કામ બીજા લોકને સોંપો. રાજદારી મામલા પરા પાડનાર વાહ્યતુર જગતમાં જોહા છે ? હું કંઈક નિરાશ થઈ પાછો ફર્યો. પણ શુરજને ઉલા કરેલા શિષ્યગણને મ્હેં જોયું, ત્યાં થતું કામ જોયું. ત્યારે ફરીને લાચું કે ગમે તે બગસ માશે અહીં જ વિદ્યાર્થીની સ્ત્રી ઉપાસના થાય છે. તે કાર્ય-ક્ષેત્રના નગવરથાને નહિ પણ કલકત્તામાં—કલકત્તામાં.

સામાજિક પ્રગતિના ત્રણ યુગ

ક્રોસના પ્રખ્યાત તત્ત્વચિંતક કોંટે દરેક સમાજની પ્રગતિના ત્રણ યુગ સૂચવ્યા છે: (૧) ધર્મનો અને ધર્મશુદ્ધિઓની સત્તાનો (religious)—તે યુગ ધણી પ્રાચીન છે; (૨) તત્ત્વચિંતનનો (philosophical)—આરે રાજપ્રજા સૌ આ દુનિયામાંથી કંઈક તારીક અને કલ્પિત ધોરણે પોતાના આચારવિચાર બોધતા—આવો જમાનો મધ્યકાળમાં હતો; અને (૩) હાલનો શુદ્ધિવાદનો અને વિજ્ઞાનનો (positive)—આરે આપણી ચારે બાજુની વસ્તુઓના સદ્ધર્મ અને હંડા અનુભવ—જ્ઞાનથી જ તે વિશે આપણા વિચાર અને વર્તન નિશ્ચિત કરીએ છીએ. કોંટેના આ વિભાગની વિગતો વિશે ગમે તેટલો મતભેદ હશે તો પણ તેનો સાર એકંદર સર્વત્ર માન્ય થયો છે એમ કહી શકાય.

પ્રગતિના આ નિયમને આપણે દેશ પણ ધરાયે છે. પ્રાચીન કાળમાં આપણાં વિદ્યા અને વ્યવહાર ધર્મમય જ હતાં. કોઈ વસ્તુઓની કંઈક કંઈક સોધ-જોળ થતી, વ્યવહારની દૃષ્ટિ થોડી કે વધારે ધ્યાનમાં લેવાતી. છતાં જેવટે તે બધાને ધર્મનું જ સ્વરૂપ આપવામાં આવતું અને સામાન્ય પ્રજા તો વરાહમિહિરના ખજોળશાસ્ત્રને તેમજ વાગલટના વૈદકશાસ્ત્રને, તત્ત્વજ્ઞાનના દર્શનશાસ્ત્રોને તેમજ મતુલાઘવલકપતી સ્મૃતિઓને ધર્મપુસ્તકો તરીકે જ પૂજતી.

મુસલમાનો સાથે પહેલી ઝપાઝપી પૂરી થઇ અને આપણી પ્રજાને ગુલામી સદી ગઈ ત્યાર પછી વધારે અંશે તક અને કલ્પનાનો આશ્રય લઇને તેણે બીજા યુગમાં પ્રવેશ કર્યો. પહેલાં ધર્મવૃત્તિનું જે જીવંત ઝરણું વહેતું હતું તે લગભગ સુકાઈ કે ટુટી ગયું, પહેલાંની સ્વતંત્ર પ્રજાને ધર્મને નામે પણ વ્યવહારદૃષ્ટિ સાચવવી પડતી હતી તેનો લોપ થયો. પરિણામે અર્થ-હીન વિધિવિધાનો ને અસંખ્ય વહેણી કલ્પનાઓથી

જીવન જઠરાવા લાગ્યું ને તેનો ભાર હલકો કરવાને લોકો લકિત ને લજ્જનની અમર્યાદ આનંદચેષ્ટાઓને નીશો અપ્રવૃત્ત અથવા તો તપસમંધિ કરી આ દુનિયાને ભુલી જવાનો પ્રયાસ કરતા. સેંકડો વરસના આ ગાળામાં નાનામોટા ધણા ઉત્પાતો થયા. છતાં એકંદર અંગ્રેજી વિદ્યાનો આપણને પરિચય થયો ત્યાં સુધી તેનું અવિચિન્ન રાજ્ય રહ્યું એમ કહી શકાય.

અને હજી આપણે સ્વતંત્ર શુદ્ધિવાદને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના યુગમાં નજીવો જ પ્રવેશ કર્યો છે. ધર્મ અને નીતિની ભુની ભાવનાઓ પર આપણા અનેક સુધારકોએ કંઈક કંઈક નવો પ્રકાશ પાડ્યો છે છતાં પ્રજાએ તેમાં થોડો જ ફેર કર્યો છે. તેમજ આપણું સામાજિક અને શૃદ્ધજીવન પણ કંઈક કંઈક નવા સંસ્કાર છતાં પણ ભુને ચીલે જ ચાલે છે.

આમ હજી જનસમાજ એકંદર ભુના ચક્રાવામાં ફેરે છે. છતાં તારતપાસના સંચારથી તેમજ થોડા લોકોને મળેલી નવી કેળવણીથી કેટલાક ગંભીર ફેરફાર શરૂ થયા છે. આપણા વેપારની આખી દિશા બદલાઈ ચક છે. કાચા માલની નિકાસ અને તૈયાર માલની આયાતથી જીવન પર ધણી અસર થતી જાય છે. ને જેમની શુદ્ધિ જગૃત થઇ. તેમણે નવી આર્થિક ને રાજકીય રિયલિટી પર વિચાર કરવા માંડ્યો, તેથી પશ્ચિમની દ્રષ્ટિ પર નવા પ્રકારનું રાજકીય જીવન શરૂ થયું. આમ વેપાર ને રાજપ્રકરણ નવેસર રચાયું એટલે તેમાં સ્વાભાવિક રીતે આપણા ભુના સંસ્કારની અંધ થોડી જ હતી અને તે દેશપરદેશના અનુભવ પર જ ઘડાતાં ગયાં.

ધર્મ અને રાજનીતિ

અત્રે વેપારની વાતને બાજુ પર રાખીને રાજ-પ્રકરણનો જ વિચાર કરીએ. છેલ્લાં ૧૦ વરસમાં ચાર સુકાની ખાસ ધ્યાન યેએ છે: દેશભક્ત દાદાભાઈ, લોકમાન્ય-ટિળક, શ્રી અરવિંદ ધોળ અને મહાત્મા

ગાંધીજી. દાદાભાઈ તો તેમના વારામાં વિશ્વાયતમાં વધારેમાં વધારે ઉદાર ગણાતા. ખાઈદ અને એક્સ્ટરનના પક્ષની રીતે કામ કરવા માંડ્યું હતું. તેમણે પરમ સાધુ-શક્તિથી પોતાનું જીવન દેશને અર્પણ કર્યું હતું પણ તેમની ભાવના શુદ્ધ સાંસારિક ને રાજકીય જ હતી.

લોન્ ટિજકે ને પછી શ્રી અરવિંદ ધોષે આપણા રાજકીય જીવનમાં મોટું પરિવર્તન કર્યું. તેમણે જેનું કે આપણી શુદ્ધાત્મીના રોગ તો ઘણો ગંભીર ને જીવલેણ છે ને તે કંઈ નરમ અને વિનીત ઉપાયોથી મટે એમ નથી. તેથી આપણા જીવના ધાર્મિક સંસ્કારને નિશ્ચય કરીને તેમજ આપણી જીવની જાહેરજીવનીની યાદ આપીને તેમણે આપણા હૃદયને ધમધમાવ્યું અને રાજકીય લડતનાં વધારે અસરકારક આયુધ સૂચ્યાં. છતાં તેઓ ધર્મ અને રાજનીતિ વચ્ચે ચોખ્ખો ભેદ પાડતા. ધર્મ ને ઇતિહાસના સંસ્કાર નિશ્ચય કરીને તેઓ રાષ્ટ્ર-શક્તિને સતેજ કરતા અને પછી રાજકીય જીવનના નીરાળા ક્ષેત્રમાં તેને પ્રેરતા.

પણ મહાત્મા ગાંધીજીએ તો છેક જુદી જ રીત લીધી છે. તેમણે ફરીફરીને ચોખ્ખી રીતે જણાવ્યું છે તેમ તેઓ તો સમગ્ર જીવનને ધર્મથી જ આપ્ત થયેલું, ગણે છે. તેથી પ્રેમનો જે સિદ્ધાંત દરેક ધર્મ શીખવે છે તેનો જેમ કુટુંબના તેમ રાજકીય જીવનમાં પણ પ્રયોગ કરવાનો ખાસ ઉપદેશ આપે છે. આની સામે તો કંઈ વાંધો ન લઈ શકાય. પણ ધર્મના રૂઢિચુસ્ત અસર તેમના હૃદય તેમજ જીવિત પર પણ આપ છે ને કેવળ મનમાંથી જ ઉપજાવેલા વિચારો ને કલ્પનાને ખીલવીને સત્ય શોધવાની જે (a-priori) પદ્ધતિ ધર્મતત્ત્વજ્ઞાનમાં અનુસરવામાં આવે છે તેનો ઉપયોગ તેઓ આર્થિક ને રાજકીય જેવા બાહ્ય વ્યવહારપ્રદેશમાં પણ કરે છે.

ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ જાણે છે કે પહેલાંના વારામાં તો કુદરતના પદાર્થો અને શક્તિઓ વિશે ઘણું ખરું જ્ઞાન અંતરની પ્રેરણાથી જ મેળવવામાં આવતું. અજ્ઞાત, તેઓ તે બધી વસ્તુઓનું ચોક્કસ નિરીક્ષણ કરતા. છતાં તેના પર તેમના કંઈપત વિચારોનું એવું ધોર આધારણ જવાતું કે તેમનું જ્ઞાન અસત્ય કે સેજ-મેજ રહેતું. પણ નવા જમાનામાં બાહ્ય પદાર્થોનું જ્ઞાન અનુભવથી જ લેવાતું ધોરણ બધાનું એટલે ધર્મ તત્ત્વ-જ્ઞાનની જીવની વિચારસરણિ વિજ્ઞાન વગેરે શાસ્ત્રોમાંથી

બાહ્ય થઈ છે. પછીથી વેપારઉદ્યોગનાં ને રાજ્યનાં શાસ્ત્રો પણ દેશદેશના અનુભવને ધોરણે જ રચાયાં છે અને હાલ તો છેક મન અને હૃદયના બ્યારીકમાં બ્યારીક વ્યાપારોને પણ નવી પદ્ધતિ લાગુ પાડવામાં આવે છે. લોકમાન્ય તેમજ શ્રી અરવિંદ તો નવા જમાનાના ઉપાસક હોવાથી તેમણે ધર્મની પ્રેરણાથી રાજકીય જીવનને સતેજ કર્યું છતાં બેની વચ્ચે ચોખ્ખો ભેદ રાખ્યો. ગાંધીજીએ બધું એક ગણીને ધર્મની અંતર્બુદ્ધિને રાજકારણમાં લાગુ પડે છે અને તેથી તેમણે એક બાજુએ હૃદયશુદ્ધિને ખીલવી છે ત્યારે બીજી પાસ દેશના માનસિક વિકાસને કંઈક જાનિ પહોંચાડી છે.

આથી દેશના જીવનમાં ઘણી ગંભીર મુશ્કેલી ઉત્પન્ન થઈ છે. આજે તો દીવા જેવું દેખાય છે કે ગાંધીજીએ દેશના દિલને ફરી લીધું છે પણ જનસમાજની કે ભણેલાની જીવિતને તેમણે મહાત નથી કરી. ને મહાત કરી પણ કેમ શકે ? તેમની અંગત પવિત્રતા અને તપસ્વાથી લોકોનાં હૃદય ભીંજાય છે. પણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તેમની વિચારસરણિ જીવના જમાનાની છે—જેનો સંપાદાન ધર્મ આખી આજમામાંથી અસ્ત થતો જાય છે. આ વાત ચોખ્ખી રીતે લોકોને સમજાવી નથી તેથી ગાંધીજી પ્રત્યે અંગત ભાવથી તેમને અનુસરવા તેઓ ચાહે છે પણ તેમના વિચારો રાજના અનુભવ સાથે મળતા ન લાગવાથી તેમનું કહ્યું ફરી શકતા નથી. આમ લોકો દેશની શક્તિ, હૃદયની પ્રેરણા અને જીવિતના અનુભવની વચ્ચે સામસામે ખેંચાયાં કરે છે. તેમાં જેઓ હિંમતભરે હૃદયની પવિત્રતાને જ પસંદ કરીને જીવિતને જીતાં અરમાં પહેરાવે છે તેઓ મંકુચિત મનના ભગત લાગે છે. ને જેઓ ગાંધીજી માટે ઘણી પુન્યજીવિત હોવા છતાં તેમનાથી બરાબર સામા વિચારોને આગ્રહથી સેવે છે તેમને અશ્વદ્ધાન નારિતક ગણવામાં આવે છે.

આથી સામસામા પક્ષો પડે એ તો સ્વાભાવિક છે. પણ એથીયે વધારે કમનસીબની વાત તો એ છે કે એકના એક માણસના મનમાં પણ તેના હૃદયના ભાવ અને જીવિતના પ્રકાશની વચ્ચે વિરોધ થયાં કરે છે. આમ પક્ષપક્ષીથી રાષ્ટ્રની ગતિ અટકે છે ને અંતરના વિગ્રહથી વ્યક્તિઓની શક્તિ રૂંધાય છે. ગાંધીજીને રસ્તે જવું ગમે છે પણ મન તેમ કરતાં

અટકાવે છે. પરિણામે દેશ પહેલાં કદિ પણ નહિ અનુભવેલી મુસીબતમાં આજે અટવાય છે.

આ વિરોધ ને રૂંધન ગયા એક બે માસના બનાવોથી ચોખ્ખાં તરી આવ્યાં છે તેથી જ તે ઉપર આટલું વિવેચન કર્યું છે. હવે તેમાંના મુખ્ય બનાવો તરફ વળીશું.

રેંટીઆનો ધર્મ

રેંટીઆની ચર્ચામાં આનો સરસમાં સરસ દાખલો દેખાય છે. દેશમાં ઘણાખરા લોકો હવે કબુલ કરે છે કે ખેડુતોની મોટા ભાગની વસ્તીને ખેતી ઉપરાંત કંઈક પણ ગૃહઉદ્યોગની જરૂર છે. તેથી સાધારણ વરસમાં પણ ખેડુતોને કાજલ વખતના ઉપયોગથી પૈસા મળે, ને બ્યારે દુકાળ કે રેલથી ખેતી નિષ્ફળ થાય ત્યારે પણ તેઓ પોતાનો કંઈક નિર્વાહ કરી શકે. વળી જે પહેલેનથી જ અથવા આગરુદાર સ્ત્રીઓ ધરતી ખંદાર જઈને કામ ન કરી શકે તેઓ વિધવા અવસ્થામાં ધરતો કંઈક ઉદ્યોગ કરીને જ પોતાનો ગુજારો કરી શકે. જુદા જુદા મુલકમાં આવા ઘણા ઉદ્યોગ કાઢ્યા બેઠાં છે. પણ ખાસ કરીને જ્યાં ૩ પાકતું હોય ત્યાં હાથે કાંતવાનો જ ગૃહઉદ્યોગ મોટે ભાગે ચાલી શકે—આસવો બેઠાં છે એ પણ એકંદરે સી કબુલ કરે છે.

આટલી વાત તો બ્યાવહારિક છે. હવે તે વિષે પ્રગ્નમત કેળવવાને મહાત્માજીએ છેલ્લાં પાંચ વરસમાં અચાગ પ્રયત્ન કર્યો. તેમાં લાખો રૂપીઆ પણ ખર્ચાયા. ઘણા મુરત અને ચકાર કાર્યકર્તાઓ તેમાં ભળ્યા. દેશના લગભગ બધા ભાગમાં તેના અનેક જાતના પ્રયોગો થઈ ચુક્યા. સ્વરાજ્ય મેળવવાની રાજકીય દૃષ્ટિ તેમજ ગરીબાઈનું નિવારણ કરવાની દયાદૃષ્ટિ પણ ફરીફરીને સમજાવવામાં આવી. પણ આ બધાએ કામનું પરિણામ તો નજીવું જ આવ્યું. કાર્યકર્તાઓના બિનઅનુભવથી અને કેટલાકના કારાવાસથી કામને તુકસાન થયું એ તો જાણીતું છે. બીજાં કારણ—કાણ જાણે !

ગાંધીજી જેલમાંથી બહાર આવ્યા ત્યારે તેમને આ સ્થિતિ જાણી—આજે પણ તે મોજુદ છે. હવે જ્યાં વ્યવહારના સવાનોની બુદ્ધિની શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી તપાસ થાય છે ત્યાં એક જાતનાં પગલાં ભરવામાં આવત ત્યારે ગાંધીજીએ ધર્મની આંતરિક સ્થિતિથી બીજાં જ પંથ લીધો. શાસ્ત્રીય અભ્યાસી એમ જાણે છે કે

સમાજની કંઈ જરૂરીઆત હોય તેને પૂરેપૂરો માફક આવે એવો તેનો ઉપાય રચવામાં આવે તો તેનો સ્વીકાર થયા વિના રહે જ નહિ. આ ગાંધીજીમાં તો ગરીબાઈની સાફ સહેલી વાત છે. જેમ બૂખ્યા માણસ આગળ અન્ન મુક્યા પછી તેમ તે આરોગ્યવાને કંઈ ચળવળ કરવી પડતી નથી તેમ ગરીબ લોકોની ગરજ સારે એમ ધારીને કંઈ ગૃહઉદ્યોગ ચલાવવાની બધી સગવડ કરી આપવામાં આવે તો તે લોકપ્રિય થવો જ બેઠાં છે. છતાં તેમ ન થાય તો તેનાં કારણો શાંતિથી તપાસવાં બેઠાં છે. રોગને દવા લાગુ ન પડી તો આપણી ચિકિત્સામાં કંઈક બૂલ હોવી જ બેઠાં છે એમ નમ્રપણે કબુલ કરીને તે શોધવી બેઠાં છે. કાંઈ મુલકમાં ૩ ન પાકતું હોય તેથી ખંદારથી કંતાવતાં સમિતિઓને તુકસાન જતું હોય ને ખેડુતોને કામમતી શ્રદ્ધા ન બેસતી હોય. કાંઈ કેશણે ખેડુતોને રૂના ઘણા સરસ ભાવ આવતા હોય તેથી તેમની રિવાજ ઘણી સારી હોય—ગરીબાઈ જ ન હોય. કાંઈ મુલકમાં લેકા ઘણા જંગલી હોય તેથી ખરાબ વખતમાં બીજું કંઈ જ કામ ન મળે તે સિવાય ખંદાર કામ કરીને કે વન-વગરમાં રખડીને જ ખાયા જેટલું મેળવી લે. કાંઈ કેશણે બધી ગણતરી કરતાં મિલકત દિસાણે કપડું મોથું પડતું હોય. આમાં જે કારણ હોય તે તપાસવાથી ઉલટે એમ લાગે કે અમુક મુલકમાં ખાયા કંઈ ઉદ્યોગની જરૂર જ નથી અને બીજા કાંઈમાં તેની જરૂર છે છતાં રેંટીઓ નહિ ચાલી શકે.

પરિણામે દેશમાં અમુક જ ભાગને ગરીબાઈને લીધે તેમજ બ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ પસંદ કરવામાં આવે તેમાં જ રેંટીઆનું કામ સુધારી વધારીને દાખલ કરવામાં આવે અને ત્યાં જ સારામાં સારા ખાદીકામદારોને તેમજ વધારેમાં વધારે નાણાંને એકાગ્રપણે રોકવામાં આવે. નવા સંસ્કારવાળા બીજા કાંઈ દેશમાં આવી જ પદ્ધતિ ચોજવામાં આવે એમ અમને લાગે છે.

ત્યારે ગાંધીજીએ બીજાં જ અને અમારા નમ્ર મત પ્રમાણે ખોટા માર્ગ ગ્રહણ કર્યો. તેમણે શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિને તિર્સાજલિ આપીને કેવળ ધાર્મિક ને ભાવિ રીત સ્વીકારી. જેલમાંથી આવ્યા પછી રેંટીઆકામની આવી દશા બેઠાં તેઓ ઘણા સંતોષ થયા ને પરિણામે પહેલાં તો સૌને કાંતાવોના સાધારણ ઉપદેશ કરતા દતા તેને હવે ધાર્મિક સંપ્રદાયનું અને લોખંડી કામદાર

કેવ આપું. ચંપારણ અને ઓરોસ્સાની ગરીબાઇથી તેમનું દિલ સમસમી ઉઠ્યું એ તો દેખીતું જ છે. ત્યાંનું દુઃખ ટાળવા માટે સૌની પાસે પૈસા મંગાવ એ સમજી શકાય. પણ તેને માટે સૌને કાંતવાનું કહેવું એ તો એકનો રાગ મટાડવાને સૌને ઓસડ પીવાનું કહેવા બરાબર લાગે છે.

દુર્ભાગે હજી પણ આ વિચારસરણિ વિષે ગાંધીજીની શ્રદ્ધા વધતી જાય છે એટલું જ નહિ પણ તે પર તેઓ વધારે આગળ ધપતા જાય છે. તેથી અમદાવાદની મહાસમિતિમાં તો મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિ-ઓને માટે કાંતવાનું ફરજિયાત કરવામાં આવ્યું હતું. પણ હમણાં તો તેમણે મહાસભાનું દાર જ કાંતનાર માટે જ ખુલ્લું રાખવાનો, અને તેમાં જાખવ યનાર ઓ પાસે અચૂક કંતાવવાનો આમ્રદ રાખ્યો છે. પહેલાં ન કાંતે તે સમિતિની ખહાર રહે. હવે તો સારી મહાસભામાંથી જ રવાના કરવાની ગાંધીજીની મુરાદ છે.

બીજા કોઇ દેશમાં આવી દરખાસ્તને કોઇ સાંભળે જ નહિ. અહીંયાં પણ તે વિષે ગાંધીજી જેટલી સાચી શ્રદ્ધાવાળા માણસો ધણા થોડા છે. બાકીના ગાંધીજી પ્રત્યે અંગત ભાવથી અથવા રાજદારી મુસ્તદીપણથી હાથે હા કરે છે. તે સૌને મન કંઇક ને તેઓ બોલે છે ને કરે છે કંઇકાં આથી નીતિ અને શક્તિની કેટલી બધી ક્ષતિ થાય છે ?

હિન્દુ-મુસલમાન

હિન્દુ અને મુસલમાનોના સંવાદ પણ તેમનાં દિલ તેમજ મન સંધાવાથી જ શરૂશે. મહાત્માજીની પરમ તપશ્ચર્યાથી અને ઐક્ય પરિપદના શુભ પ્રયાસથી બન્ને કામના હૃદય પર અતિશય સરસ અસર થઇ છે અને બવહારના સરસ નિયમો ધડાયા છે એ તો સૌ કણુવ કરશે. પણ તેની કિંમત જરાયે ઓછી આંદાસ સિવાય સાધારણ રીતે ધ્યાન ખંદાર રહેતી કેટલીક બાબતો બેઠકું.

૧૯૨૦-૨૧ માં હિન્દુ મુસલમાનો વચ્ચે કાયમની સંધિ થઇ હોય એમ લાગ્યું હતું. પણ તે ખર્ જોતાં એકબીજા માટે રુનેદથી નહિ પણ સરકાર સામે લડવાના સોયથી જ વધારે અરો થઈ હતી. ખિલાફતને અંગે મુસલમાનોની લાગણી ઉત્કેરાઇ પણ તે રાજકીય લડતમાં જ વળી. હિન્દુઓને ખર્ જોતાં પંજાબ અને સ્વરાજ્ય માટે લડતું હતું. બન્નેએ સાથે મળીને સરકાર

સામે જંગ મચાવ્યો. આમ સાથે લડતાં—સાથે મરતાં ને સાથે વિજય મેળવતાં એક જાતની લાગણીથી તો બન્ને જ. ને વળી પારકા સામે લડવામાં રાક્ષિત વપરાતી હોય ત્યારે અંદર અંદર ટંકા કરવાનાં જોશ કે અવકાશ ક્યાંથી રહે ? બન્ને કોનોની લડાયક વૃત્તિ તો ખુબ તીવ્ર થઇ પણ ત્રીજા સામે વળી હતી.

એ પણ કણુવ કરતું જોઇએ કે આથી દેખીતી રીતે લાભ થયો તેમ એક દાનિ પણ થઇ. મુસલમાનોનો સંવાદ ધાર્મિક હતો તેથી તેમના મોલવીઓ અને ઉલેમાઓનું ગૌરવ ધણું વધી પડ્યું. તેઓ પહેલાના કંડા કામમાંથી ખહાર નીકળીને ચળવળ કરવાને ખુબ મુમ્તવા લાગ્યા ને રાજકીય મંડળમાં પણ મહત્વનું સ્થાન લેવા લાગ્યા. તેમાંના ધણુખરાને અગ્રેષ્ઠ ભાષાના કે નવી વિદ્યાના કંઈ સંસ્કાર નથી. તેથી આ પ્રતિષ્ઠા તેમનામાં અને તેમની કામમાં ધર્મનું જુની દળનું ઝુનુન ઉભરાઇ ગયું.

૧૯૨૨થી અસહકારની લડત દંડી પડી એટલે મુસલમાનોનું ઝુનુન સ્વાભાવિક રીતે હિન્દુઓ તરફ વળ્યું; અને પહેલાં બધું સાંખી રહેતા હિન્દુઓએ લડતનો સ્વાદ ચાખ્યો હતો તેથી તેઓ પણ ઉત્કેરાયા. બન્નેના ધર્મશુરોઓએ લડતના મેદાનમાં પડીને રણશીર્ષા કુંકયાં, બન્ને બાલુએથી ગાળ ને વેરનું ઝેર વરસ્યું ને કેટલેય કેશણે ખુનામરફી ફાટી નીકળી.

આ રિયતિમાં મહાત્માજીએ ઉપવાસ કરીને સૌનાં દિલ એક ઘડીમાં મહાત્ કયાં. બન્ને બાલુના ને આગેવાનો કંઈ નિકાલ કરતા હતા તેમના હૃદય પર ઓચીંતી ચોટ લાગી અને તેમણે મળીને ઐક્ય પરિપદમાં ગાય ને મંદિરમસ્જિદ વિષે મુદ્દાના ફેસલા આપ્યા. જતાં અમને એમ લાગે છે કે એ પરિપદનો એક ગુણ તે જ એવો હોય હતો. ગાંધીજીના ઉપવાસની છાંંધા નીચે જ એવું કામ થઇ શક્યું પણ એ ઉપવાસની અસર કાયમની કેમ રહી શકે ? તેથી વખત જતાં બન્ને પક્ષનો ભાર કમી થાય ત્યારે તેમને ત્યાં કણુવ કરેલા કરાવો વિષે ચોટી કે ધણી અત્રદાં ત બને ?

વળી એ પરિપદનું વાતાવરણ પણ ધણી જુના પ્રકારના ધર્મભાવથી વ્યાપેલું હતું. ગાંધીજી તુલસીદાસની શ્રદ્ધાને રટે ને માલતીઆજી ભાગવતના ભક્તિભાવને જાગે. શ્રદ્ધાનંદજીને વેદાંગ વર્તાવેલો છે અને અમદુલ બારી

સાહેબને હઝરત ઉમરની સાદાઈનો યુગ લાવવો છે.' ને ક્ષત્રકતાના પાદરી આવ્યા તેમને ખિસ્તી ધર્મની જ ઝાંખી થયાં કરતી. આ બધા ભાવ ગમે તેટલા સારા લાગે છતાં આ જમાનામાં નહીં શકે એમ નથી. તેનાં રહસ્ય લઈ શકાય પણ તેનાં સ્વરૂપ સાચી શકાય એમ નથી. એક રીતે એ બધાએ આગેવાનો પોતપોતાના ધર્મમાં ધણુ જ સુસ્ત. છતાં સૌની વચ્ચે સામાન્ય તત્ત્વ એક હતું: તે સૌ પ્રાચીન કાળના પૂજકો હતા. તેથી જ તેમના ઠરાવો વ્યવહારિક દૃષ્ટિથી સૌને માન્ય હોવા છતાં નવા જમાનાને તેમનું વાતાવરણ ભમિત લાગે છે અને તેમનું કાર્ય ધણું અધુરું લાગે છે.

અરૂં જોતાં હિન્દુઓ અને મુસલમાનોએ દોઢ કે પાંચ હજાર વરસ પરના ધર્મની સૌ માન્યતાઓને નહિ પણ આ જમાનાને અનુસરતી તેની સુધરેલી આદર્શિતે જ સેવવી જોઈએ. ખરે સુધારો તો એ જ છે. તેથી પોતાના અને પારકા ધર્મ વિશે મન વધારે શુદ્ધ અને ઉદાર થશે—અને બન્નેની વચ્ચે રહેલા અંધારું પણ લાન થશે. પશ્ચિમમાં મધ્યકાળમાં ધર્મભેદથી જે ખુનરૈશ ચાલતી હતી તે ધર્મની જુની માન્યતાઓ શિથિલ થવાથી અને નવા જ્ઞાનનો ઉદય થવાથી જ બંધ પડી. આપણા રોમનો ખરે ઉપાય પણ એ ધાર્મિક ને માનસિક સુધારણામાં જ છે. તે સિવાય હૃદયની અસર નરમ પડશે એટલે બન્ને કામના મનમાં એના એ જ જુના વિચારો જાગી ઉઠે અને તેથી તેમનો વિશેષ કંઈ કંઈ નવી નવી રીતે ફાટી નીકળે તો કંઈ નવાઈ નહિ.

તેથી એ જુના ઝનુનને જ ડામવું જોઈએ, એ જુના વહેમોને જ નિર્મૂળ કરવા જોઈએ. ને એ બન્નેને સતેજ કરનાર બન્ને કામના ધર્માચાર્યોને રાજકારણમાંથી રવાના કરીને મંદિરો અને મસ્જીદોમાં જ રથાપવા જોઈએ.

ધર્મ અને રાજનીતિની સેજભેળથી આમાં પણ કેટલી હાનિ થઇ છે ?

બંગાળમાં દમનનીતિ

દિલ્લી પરિપદના ધાર્મિક સમાધાન પર દેશમાં વિચાર ચાલતો હતો તેવામાં વાઇસરોય સાહેબે બંગાળ પર બંધકર જોખો ફેંક્યો. અત્યાર સુધીમાં વાઇસરોયના ફરમાન પર તેમજ બંગાળની પકડપકડી પર ખુબ જ ટીકા થઇ ચુકી છે. તેથી અમે પાંચ વરસ પર પચાસ યજ્ઞેલા રોલેટ કાયદા કરતાં પણ તે કેટલી રીતે વધારે બંધકર છે એ જ જણાવીશું.

(૧) કાળો કાયદો પચાસ થયો તે પહેલાં પ્ર તો આખા દેશમાં થતી ખુનામરફીની તપાસ કર: એક કમિટી નીમવામાં આવી હતી. તેણે ખુબ પુર ભેગા કરી 'ભવિષ્યમાં અરાજકતા અટકાવવાને જ સ્વય એ કરી હતી તેમાં એવો કંઈક કાયદો પચાસ કરવા સ્વચ્છ કરી હતી. તેથી મહિનાઓ પહેલાંથી પ્ર કાળો કાયદાની મુખ્ય રૂપરેખાની ખબર હતી—જે સુધારા દાખલ કરનાર સરકાર એવો ખુની કાયદો ન કરે એવી આશા રાખવામાં આવતી હતી. ત્યારે વાઇ: રોયનું આ ફરમાન તો વીજળીની માફક પહેલી કંઈપ ખબર સિવાય પડ્યું અને તે મુજબ જરૂર બંગાળીઓ એકે સપાટે પકડાયા પછી જ તેની જરાખર ખબર સૌને પડી.

(૨) જેમ તે વખતનો કાયદો તેમ આ વખતનું ફરમાન કાઢવા માટે સરકાર પાસે કેટલાંક વરસથી પુરાણે એકઠો થતો હતો. છતાં તે વખતે સુધારા પહેલાંની સર: કારે ધારાસભામાં તે વિષે કાયદો રજુ કર્યો ત્યારે સુધારા મુજબ રથખોલી આગની ફડી સરકારે એવીઈું મોઝ: લાઇ ફરમાન જ કાઢ્યું. હિન્દી ને બંગાળની ધારાસભ: થોડા થોડા મહિના પર જ પૂરી થઇતેની આગળ વખતસર કાયદો ન લાગી શકતો ? પણ બન્નેમાં પોતાની દાર થશે એમ સરકારને લાગ્યું હશે તેથી જ આ બંધકર આપખુદોનો માર્ગ તેણે લીધો. અને છતાં પણ એ ફરમાનના જાહેરનામામાં સુધારાના સિદ્ધાંત કાયમ રાખવાની વાત કરતાં તેઓ જરાયે શરમાયા નથી.

(૩) એ કાયદાની અને આ ફરમાનની કક્ષા કોઇ બાહોશ વડીલ સરખાવે તો ધણુ બીજું દાસન વધારે ધાનકી લાગે એમ છે. તેમાંની બે મુખ્ય બાબોને એ તો સૌનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. એક તો આ ફરમાનથી પોર્ટ-વિના રાકદાર માણસોને પકડવાની જેની સત્તા આ દુકમથી આપવામાં આવી છે તેવી કાળા કાયદામાં નહોતી આપી. અને આ છુટનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરી બંગાળ સરકારે સજ ઇન્સપેક્ટરથી ઉંચા દરજ્જાના તમામ પોલિસ અમલદારોને તેમ જ પહેલા વર્ગના તમામ મેજિસ્ટ્રેટોને એ વિશાળ પ્રાંતમાં એ તેને પકડવાની છુટ આપી છે. તેથી આ શાસનથી ખરેખર પોલિસ રાજન જ શુકન મંડાયા છે ! કદાચ એથી પણ વધારે જંબો બાળત તો એ છે કે જો કોઇ કારણસર કોઇ માણસ નહિ તો તેણે પહેલી તપાસમાં મેજિસ્ટ્રેટ આગળ આપે

જુગાની જ છેવટની સુનાવણીમાં રીતસરના પુરાવા તરીકે રજુ કરી શકશે. આમ પકડેલા માણસ વિશે ખોટી જુગાની આપનાર કોઈને પોલિસ ગમે ત્યાં ગેપ કરી દે—ચુકદો યદ્ય ગયા પછી પાછો બહાર. પણ આવે — તેની ઉલટ તપાસ ન થઈ હોય તો પણ તેનાં વચન પર આરોપીને ફાર્સી પણ દઈ શકાય. આ એ “બુધારા”ને લીધે પોલિસ ગમે તેવા નિર્દોષ માણસને પકડીને તેને શીથો ખુદાના દરબારમાં રવાના કરી શકે !

(૪) કાળા કાપડા પહેલેથી પ્રકટ થયા ને ધારા-સમામાં રજુ થયા એટલે એ સમામાં તેની સામે સખ્ત વિરોધ થયો ને મહાત્માજીએ સત્યાગ્રહની લડત માંડી. એટલે તે કાપડાને છેવટની સંમતિ આપતા પહેલાં સર-કારને પ્રભાવતની પરી ખજાર પડી હતી. તેનું એક પરિણામ એ પણ આવ્યું કે કેટલાક નરમ સભાસભ્યોએ સરકારથી ભરપાઈને ત્રણ વરસ સુધી કાપડો ગ્રાપવામાં સંમતિ આપી ને વાઇસરોયે તેના પર સડી પણ કરી છતાં પણ તેનો સહેજ પણ અમલ થઈ શક્યો નહિ. પણ આ વખતે તો ગોળો ઝોચીતો પડ્યો તેથી પહેલે સપાટ આશરે ૭૫ માણસોને તો પકડી લીધા. તે પછી લગભગ શી પક્ષેએ તેનો સખ્ત વિરોધ કર્યો છે તેથી હાલ સરકાર અડધી ગઇ છે. પણ વળી દંધ ધાર્મિક જગતમાં કે ઐક્યની ચર્ચામાં પડીયું ત્યારે સરકાર ઓગીતો ઊપો નહિ મારે તેની શી ખાતરી ?

(૫) કાળા કાપડાનો તો અમલ જ ન થયો એટલે તે વિશે સરકારનો ખર્ચા હેતુ કળાયો નહિ. તેમાં રાજકોદના ચુન્દાસર આરોપીઓને પકડવાની રમ આપી હતી. પણ આ વખતે તો સ્વરાજ્ય પક્ષની ચોખ્ખી કાયદો-સર લડત કરનારાને જ તોડવાની સરકારની નેમ ચોખ્ખી જણાઈ આવી છે. પડિત મોતીલાલજીએ એ બાબતો ચોખ્ખી કરી છે. પ્રથમ તો પહેલે જ રિવસે પકડાએલા ૭૨ માણસોમાંથી ૬૦ તો સ્વરાજ્ય પક્ષના આગેવાન છે અને બાકીના ૧૨ માંથી કેટલાકે તારકેશ્વરની લડતમાં ભાગ લીધો હતો. બીજી વાત એ છે કે આમ સરકારે ઓગીતો ઊપો માર્યો છતાં એક પણ પીસ્ટોલ કે ગ્વેલે •દારૂગોળો કાઢે દેહાણે મર્યા નથી. તેમ ખોટી બાતબીથી સરકાર ભરમાઈ છે એમ પણ ન ગણાવ. એમ ટોત તો તો પાણાખરાને સરકાર તરફ ઊડી દેત. પણ. તેણે કોઈને ઊડવા નથી તેમ નવા

કોઈને હાલ પકડતી નથી તેથી વદ્દાનન પુરવાર થાય છે.

પણ હિન્દી સરકારે જે ચોખવટ નથી કરી તે વિશ્વાસવત્તાં પત્રોએ કરી છે. બંગાળમાં સ્વરાજ્ય પક્ષના વિજય પર વિશ્વાસવત્તાં ઊપામાં ખુબ દીકા થતી હતી, “ધી નેશન” જેનું ઉદાર રાજનીતિવાણું પણ પણ બંગાળની રિથિતને ગંભીર મણુવા કાળ્યું હતું અને ન્યારે આપણા નવા વડા પ્રધાન મિ. બોડડીન વાઇસરોયને આ છેલ્લા કૃલને માટે આજ્ઞાથી આપતે આપતે દંધ પણ કાયદેસર ચળવળને દબાવવાના આરોપનો કનકાર કરે છે ત્યારે તેમનું જ પણ “ડેમીસી ટેલીગ્રાફ” શ્રી દાસના પક્ષને શીતુરી અને બળવાખોર ગણીને તેને આ ફરમાનથી સાફ કરવાનું બ્યાગ્ની ગણે છે.

(૬) બંગાળની નવી રાજનીતિ મણી દૂર છે એટલું જ નહિ પણ ઘણી નીચ પણ છે. પ્રજાને અધારમાં રાખીને ઓગીતો કુચ્ચો કર્યો એ તો ઉપર જણાવ્યું છે. તેમ વળી વિશ્વાસવત્તાં સરકારની પણ ઘણી ખરાબ ધડીનો. હિન્દી સરકારે લાગ લીધા મિ. મેકડોનલ્ડની સરકાર આમની રાજામાં દારી ગણ અને ઈંગ્લંડના તમામ રાજપુરો નવી ચુંટણીની ધમાકમાં પડી ગયા એ જ પણ આ ગોળો ફેંકવાને સરકારે તાકી ! એક કમ્યુનિસ્ટ પણ કામ નહિ અભાવવાની છદની ખાતર જે સરકારે નવી ચુંટણીનું બોખમ બોડ્યું તેણે અને તેના પુરાવા પર આતું ભપંકર કાચ પ્રજા પર ઊડવાની વાઈસરોયને મંજુરી આપી તે માટે તેને કદિ માફ થઈ શકશે નહિ. છતાં જે પગલું એ મહિના પહેલાં કે બે મહિના પછી સહેલાઈથી લઈ શકાય એમ હતું તેને માટે ચુંટણીનો કોલડીનો પ્રમંગ તાકવા માટે હિન્દી સરકાર પર જેટલી પીસાગ પાડીએ તેટલી ઓછી જ છે.

લત્તુતિ ને જગ્યા

આમ આપણે ફરજિયાત કંતામણી અને ધાર્મિક ઐક્યની લાંબી ચર્ચાઓમાં ચંચાયા હતા તે વખતે સરકારે ઓગીતો ધા કર્યો તેમાં પણ કંઈ રદરખ નથી ? અને ઉપર જણાવ્યું કે મહાત્માજીએ વેડીયાનો ધર્મ — પંથ બનાવ્યો છે ને હિન્દીમાં તાકીદના વેડવાઈ સવાલોની ચર્ચા પણ ધર્મના પુરાણા વાનારરજુમાં કરવામાં આવી હતી. આમ એક કે બીજી રીતે આપણે અંતરિક સવાલોનો અંતરખ રૂતિથી વિચાર કરના

હતા દેવામાં સરકારે પોતાની પ્રચંડ શક્તિ આપણા પર અજમાવી. આપણા ઇતિહાસમાં ઘણી વાર બન્યું છે તે. ફરીથી બન્યું. આપણે ધાર્મિક ચર્ચાઓમાં વખતોવખત લીન થઇએ છીએ—સત્ય શોધવાને લગભગ પ્ધાનરથ થઇએ છીએ ત્યારે રાત્રુ આપણા ઉપર દારૂજી હુમલો કરી આ દુનીઆનું ઝોચીતું ભાન કરાવે છે.

હવેવર રવીન્દ્રનાથે એક સ્થાને જણાવ્યું છે કે હિન્દીઓએ જુના વખતથી ધર્મ અને અર્થસાની એટલી બધી સાધના કરી છે કે તેથી તેમણે આ સંસારનાં મુખ ને સત્તાની પજી પરવા નથી કરી. આ વિષે આપણા પૂર્વજોની ઉલટતપાસ કરી શકાય એમ નથી. પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે આજની પ્રજા આનું કંઈ કરવા જરાયે તૈયાર નથી. જેમ શરીર એ ધર્મનું પહેલું સાધન છે તેમ રાષ્ટ્રની શક્તિ ને સમૃદ્ધિ એ કોઈ પણ સ્વરાજ્ય કે રામરાજ્ય માટે આવશ્યક છે.

સરકારે સખત સપારો મારીને આપણને ધર્મ-ચર્ચામાંથી જાગૃત કર્યા છે. આનો એક અર્થ તો એ છે કે આ જમાનામાં એમ પ્ધાનરથ થયું હોય તો કોઈ થવા દે એમ નથી. આપણે જેમ અંદર અંદર શંખળું વાળીને બેસીશું તેમ નવા જમાનાના વધારે ને વધારે પ્રહાર વાગશે. તેથી શુદ્ધ ધર્મની સાથે રાષ્ટ્રીય ને રાજકીય શક્તિ પણ સત્વર કેળવવાની તાકીદ મળી છે. સરકારે આપણા પર પોતાની દારૂજી શક્તિ અજમાવી છે તેનો જવાબ સામી શક્તિ કેળવીને જ આપવો જોઈએ.

આ દૃષ્ટિએ પ્રજાનો જવાબ તપાસતાં કંઈક હુર્ષ થાય છે પણ વધારે જોદ થાય છે. પકડપકડી થયા પછી બંગાળીઓએ અને ખાસ કરીને દેશબંધુ દાસે સિંહ સમી પ્રચંડ ગળના કરીને રાત્રુનાં દિલને કંઈક ડરાવ્યાં તે માટે તેમને જેટલો ધન્યવાદ આપીએ તેટલો ઝોછો છે. મહાત્માજીએ અને બીજા દેશનાયકોએ પણ આ વિષે વિરોધ દર્શાવ્યો છે. પણ આ પ્રયંગની સરખામણીમાં તે સૂઝો ને નરમ લાગે છે.

પણ પછી ? તરત જ સરકારની સામે સાથે મળીને લડત ચલાવવાને સૌ પહેલાં ઐક્ય કરવાની વાત ચાલી તે તો યોગ્ય જ હતી. પણ અમે એમ ધાર્કુ હતું કે સરકારની આ આપખુદીની સામે વિરોધ અને સ્વરાજ્યની સત્વર પ્રાપ્તિ એ જ રાજકીય ઐક્યનાં ધોરણ તરીકે બમ્મ થશે. વાઇસરોયે આમ એકાએક ઐક્ય સાધવાની

મંદર તક આપી તેનો લાંલ લેવા કરતાં વંધારે સુલભ પીશું શું હોય ?

પણ નહિ. આપણી નસમાં રહેલી ધર્મશક્તિ વળા પાછી તરી આવી ને મહાસભાના ઐક્ય માટે સરકારની રાજનીતિ બસ ન લાગવાથી સુતરના તાર પર તે રચવાનું વિચિત્ર સમાધાન આપણા નજી અગ્રેસરોએ કર્યું છે.

સમાધાન

બંગાળમાં દમનનીતિ રાફ થયા પછી આ સમાધાન ઘણું. તેથી પહેલી તો એવી આશા રાખીએ કે તેમાં સરકારને સજીસજીતો જવાબ આપવામાં આવશે અને સરકાર સામે મરણીઆ થઇને લડવાનો આગ્રહ દર્શાવી હશે. પણ આ દૃષ્ટિએ તો એ જાહેરનામું ઠંડુગાર ને નિરાશાજનક લાગશે. બંગાળના કિસ્મથી ઐક્ય સાધવાની જરૂર જણાવી છે પણ વિશે ફસરીયાં કરવાની વાત નથી. અસહકારનો કમ ગોકુલ રાખવાનું લખ્યું છે પણ તેમાં સરકાર સામે યાદોમ કરવાનો જુસ્સો હતો તે કાયમ રાખવાનું લખ્યું નથી. શ્રીમતી સરોજિની નાઇડુ તે વખતે દિલ્હીમાં હતાં તેમણે સમાધાનની શરતો મંજૂર રાખી છે છતાં તેમને પણ લડતનો જુસ્સો તેમાં ન જણાવાથી જરા નિરાશા થઇ હતી.

પણ એમ માનો કે ઐક્યની સાધના સિવાય સંગીન લડત ન ઉપાડી શકાય તેથી ઐક્યનો જ મુખ્ય હેતુ રાખવામાં આવ્યો છે. વધારામાં એ પણ કશુંક કરીએ કે મહાસભાની બહારના સ્વતંત્ર, વિનીત પક્ષો સાથે મસલત કરતા પહેલાં તેની અંદરના જ એ પક્ષોને સાધવાની જરૂર હતી. આટલી છેક ટુંકી દૃષ્ટિએ તપાસતાં પણ સમાધાનની શરતો અર્થદૃષ્ટ્ય ને અવ્યવહારિક લાગે છે અને જો કે આજે બનને પક્ષના અગ્રેસરો બહારથી તેને વંધાવી લે છે તો પણ તે જરાયે લાંબો વખત ટંકી રહે એવું નથી.

અમને તો આ સમાધાન ચોખ્ખા સાડા જેવું લાગે છે. મહાત્મા ગાંધીજીને ધારાસભાની કે સ્વરાજ્યની શુદ્ધ રાજકીય લડત જરાયે પસંદ નથી; છતાં સ્વરાજ્ય પક્ષનો સાથ રાખવાને તેને મહાસભાના અંગરૂપે તેમણે સ્વીકાર્યો છે. પણ એ પક્ષે ગાંધી મંજુરી જ નથી મેળવી પણ રાજકીય કાર્યમાં સર્વોપરિ સત્તા (મોનોપોલી) મેળવી છે. અને આ મોટી પ્રાપ્તિના બદલામાં તે પક્ષે ખાસ પ્રમંજે ખાદીનો પોશાક ધારણ કરવાનું અને

જાતે નહિ તો બીજાની પાસે કંતાવવાનું ક્ષુભ કર્યું છે અને તે પણ ગાંધીજી જેવા મહારથીને રીઝવવાને જ અને બેલગામની મહાસભા તેમના પ્રયુજપદ નીચે ભરવાને માટે જ કર્યું છે. આમ બન્ને પક્ષને સામાની જે વાતો અણગમતી છે અથવા થોડી જ પસંદ છે તે તેમણે પોતાની વાત મંજુર કરાવવાને સ્વીકારી છે.

આમ બન્નેમાંથી કાઢના મનનું આથી પૂરું સમાધાન થતું નથી. બન્નેએ સામાને ઓછામાં ઓછું આપીને વધારેમાં વધારે ખેંચવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. એટલે ભવિષ્યમાં ઘણું બન્ને અનુષ્ઠ રહેશે ને પહેલી તકે પોતાનો કક્ષો પૂરેપૂરો ખસે કરવાને પ્રયાસ કરશે. આમ ભણક કે અભણકે વેપારી સાદું થયું છે. તેથી ચુસ્તદી રાજપુરોને ભસે સંતોષ થાય, પણ રાજ-કારણના શાંત અભ્યાસીને તો તેથી અતિશય શોક ને દુઃખ થયા વિના રહેશે નહિ.

આ ચિકિત્સાનાં કંઈ કંઈ તરવો આજની જ ખરાં પડતાં જાય છે. પ્રથમ તો ચુસ્ત પક્ષ જ એકંદર આ સમાધાનથી નારાજ થયો છે અને ગાંધીજી પ્રત્યે ભક્તિ-થી જ તેને ક્ષુભ રાખશે એ દીવા જેવું દેખાય છે. સમાધાન જાહેર થયા પછી તરત જ બંગાળ ને પુનામાં ચુસ્ત પક્ષે તેની સામે વરાળ ફાટવા માંડી હતી. કેમ ન કાઢે ? સૌ કંઈક કરશે કે આથી સુરત પક્ષ યશી કંદેલી સ્થિતિમાં મુકાયો છે. અસ્વાર સુધી તો સ્વરાજ્ય-વાદીઓ મહાસભામાં નાની સંખ્યામાં હતા તેથી તેઓ એકંદર કારભાર ચુસ્ત પક્ષના હાથમાં હતો. હવે સ્વરાજ્ય પક્ષનું કામ મંજુર થયું એટલે સૌના દિલમાં રાજકીય ઘટિત રહેલી છે તેને સંતોષવાને દબ ધણાખરા જેમ આજ સુધી યુનિસિપાલિટી અને લોકલ બોર્ડમાં જતા હતા તેમ હવે ધારાસભામાં જવા તૈયાર થશે. એટલે ચુસ્ત પક્ષના હાથમાંથી મહાસભાને કારભાર પણ ધીમે ધીમે જાય અને તેને રથાનિક મંડળોના દુકા વહીવટથી અને સાત્વિક છતાં લુપ્તા લાગતા રચનાત્મક કાર્યથી જ સંતોષ માનવો પડે ! વળી જેઓ ચુસ્ત હોય તેમને તો હાથે જ કાંતવું પડે ને ચોપીસે કલાક ખાદી પહેરવી પડે ત્યારે સ્વરાજ્યવાદીઓ તો મહાસભાની રંગભૂમિ પર જ ખાદી પહેરે અને ગમે તેને પૈસા આપીને કંતાવી શકે. તે છતાં વળી બડાખાં બનીને ધારાસભામાં જાય ને આગળ વર્ગમાં તેમના જ તારણ-હાર તરીકે અને મહાસભાનાં પ્રતિનિધિ તરીકે રહોશી શો !

બીજી ખાસ સ્વરાજ્ય પક્ષ ધણો ઉસ્તાદ છે એટલે તેના અગ્રેસરી તો સમાધાનની વાહવાહ લાલે છે. છતાં તેમની માનસિક સ્થિતિ કળી મુરકે નથી. તેઓ ચોક્કસ એમ માનતા હશે કે તેમને મહાસભામાં ચોક્કસ સ્થાન મળ્યું એટલે હવે થોડા વખતમાં મહાસભામાં તેમની જ વધુમતિ થશે. તેમ આજે દેશમાં બંગાળની સરકારે તે જ પક્ષ પર પ્રહાર કર્યો છે એટલે તેને સહાય કરવાને તેમાં જ નેહાડીને તેના મુખદુઃખમાં ભાગ લેવાને પડિત મોતીલાલજી સ્વાભાવિક રીતે સવેને વિનંતિ કરે છે. આ સ્થિતિમાં બેલગામ મુધીમાં કે તે પછી તરતમાં મહાસભામાં સ્વરાજ્ય પક્ષની વેધુમતિ થાય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે.

એટલે પછી ખાદી ને કંતામણી કલમોનું સું થાય ? શેલાને પ્રસંગે ખાદી પહેરવાની કલમ તો લગામણુ ફેપે જ મણારો, કારણ કે તેનો કાઢ રીતે અમલ થઈ શકે એમ છે જ નહિ. સભાસદ થયેલા કાણે ખાદી ન પહેરી-તેનું પતક કાણુ રાખી શકશે ? તેમ ક્યે પ્રસંગે ખાદી પહેરવી જ પડે તે વિષે શંકા ઉપજતી શકાય. પણ દર મહિને ૨૦૦૦ વાર સુતર ન મોકલે તેનું નામ તો સભાસદ માંથી કમી કરી શકાય. પણ બીજાની પાસે કંતાવવાની આજની કલમનો એવો અર્થ નહિ થાય કે જે થોડા હાથે કાંતે સિવાયના ધણાખરા માણસો સ્થાનિક સમિતિને પૈસા જ આપીને તેને પોતાની વતી પ્રાંતિક સમિતિને દર માસે સુતર મોકલવા સચવે ? પણ આનું તો શહેરના માણસોએ કરે. અમને ધાસ્તી તો એવી છે કે આજની પાંચ છ મહિને નવા ધોરણસર સભાસદો નોંધવાને સ્વયંસેવકો ગામડે ફરશે ત્યારે પૈસા લેવાના નહિ હોય તો સુતર આપવાની લેખી કણલતથી પહેલાંના કરતાં પણ ધણા વધારે સભાસદ થશે, ને ન્યારે તેઓ કંઈ નહિ આપે ત્યારે છેવટે કંટાળાને નવી સમિતિઓ તેમની પાસેથી થોડાધણુ પૈસાનું વળતર લઈને તેમને સભાસદ તરીકે કાયમ રાખશે. આવે વખતે સ્વરાજ્ય-વાદીઓથી ભરચક ભરેલી મમિતિઓ કાંતવાનું ધોરણુ છેક મરજ્યાત કરીને (અમુક ભાગની શી ખાદીના કામમાં ખરચવાની શરતે કે તે સિવાય પણ) પૈસાનું જીવું ધોરણુ સ્વીકારશે તો કાણુ નવાઈ પામશે ?

આવા કંઈ વિચારો સ્વરાજ્યવાદીઓના મનમાં નહિ આવતા હોય એમ માનવું મુશ્કેલ છે. એટલે

તેઓ સમઘાનની કેલમને કામચલાઉ જ ગણીને પહેલી તકે આગળ ધપવા પ્રયાસ કરશે એમ અમને તો યોગ્યુ' હોવાય છે.

મહાસભા—રાજકીય કે સામાજિક ?

આ ઉપરચોટીઆ સમાધાન છતાં પણ ગાંધીજી અને સ્વરાજ્યપક્ષની વચ્ચે મતભેદ ધણો ઉંડો અને તાત્ત્વિક છે. અમે ઉપર જણાવ્યું છે તેમ ગાંધીજી ધાર્મિક તેમજ નૈયાયિકાના જેવી આંતરિક દૃષ્ટિથી બહુ જુએ છે ત્યારે સ્વરાજ્યપક્ષ તો શુદ્ધ વ્યાવહારિક અને રાજકીય દૃષ્ટિથી નીહાણ છે તેથી રાષ્ટ્રીય પ્રગતિ માટે અંદરથી સુધારો કરવાની સામાજિક તેમજ પદારના સાથે લડવાની રાજકીય—એ બન્ને પ્રવૃત્તિની જરૂર તો સ્વીકારે છે અને તે એકબીજાને સહાય કરે એમ પણ સૌ માને છે. પણ ગાંધીજીની દૃષ્ટિ આંતરિક હોવાથી તેઓ સામાજિક કાર્યને જ પ્રધાનપદ આપે છે ત્યારે સ્વરાજ્ય પક્ષ રાજકારી વૃત્તિવાળો હોવાથી રાજકીય લડતને વધારે મહત્વ આપે છે. આટલો મતભેદ પણ કદાચ નબાવી લેવાય. પણ ન્યારે રાજ્યપક્ષ મહાસભા જેવા રાજકીય મંડળમાં રાજકીય વૃત્તિને પ્રધાન રાખીને તેની સાથે સામાજિક કાર્યને માત્રી લેવાને તૈયાર છે ત્યારે ગાંધીજીનું પૂરેપૂરું આલે । તેઓ આજે મહાસભાની તમામ રાજકીય પ્રવૃત્તિને ધ કરી લઈને તેમાં કેવળ સામાજિક કાર્ય કરવાને તૈયાર થાય છે.

આ તો યોગ્યો કાર્યક્રમનો વિષય જ લાગે છે. ફુનીઆના સૌ દેશમાં બન્ને કાર્યની જરૂર જણાય છે ને તેથી બન્ને માટે જુદાં જુદાં મંડળો રચવાયાં છે એટલું જ નહિ પણ રાજકીય ક્ષેત્રમાં કદા દુસ્મન હોય એવા માણસોએ સાથે મળીને સરસ સામાજિક કાર્ય કર્યાં છે. ગાંધીજી ખરૂં જ કહે છે કે સૌ પછો સામાજિક કાર્યમાં એકત્ર થઈ શકે. પણ તે રાજકીય મંડળમાં નહિ પણ સામાજિક મંડળમાં. આવર્લેન્ડમાં સહકારી મંડળના ભવ્ય કાર્યમાં સામસામી યોગીઓ યજ્ઞાવનાર સાથે મળીને કામ કરતા હતા—પણ તે રાજકીય સભાઓમાં નહિ પણ સરકારી મંડળના વિશાળ ક્ષેત્રમાં જ. પણ એ વખતે જો કાંઈએ બધી રાજકીય પ્રવૃત્તિ બંધ કરીને માત્ર સહકારી મંડળના અને માણસના ઉલોગના કંડા કાર્યમાં જ પુરાઈ રહેવાનું યુગ્યું હોત તો કાંઈ માનત ખરૂં ?

તાત્પર્ય એટલું જ છે કે સામાજિક કાર્ય પરખર મહત્વનું અને વિશાળ છે. પણ તે માટે જુદું જ મંડળ જોઈએ. મહાસભા તો મૂળથી જ રાજકીય મંડળ છે તેને ન કેવળ, સામાજિક બનાવાય કે ખાદીમંડળમાં ફેરવી શકાય. એમ તો અનવસ્થા જ થાય. સૌ સ્વીકારે તેને સ્થાને જ શોભે. તેથી જો કાયમનું સમાધાન કરવું હોય તો મહાસભાનું ક્ષેત્ર શુદ્ધ રાજકીય કાર્યને માટે જ ખુલ્લું રાખીને ગાંધીજીએ ખાદીના તેમજ સામાજિક કાર્યને પૂરો ન્યાય આપવાને દેશભરમાં એક વિશાળ તંત્ર જ સ્થાપવું જોઈએ. એમ નહિ થાય ત્યાં સુધી ગાંધીજીને વારંવાર વિમાસનું પડશે ને સ્વરાજ્યવાદીઓને કંઈક કંઈક દાવપેચ રમવા જ પડશે.

મહાસભાએ ધણી વાર કહ્યું છે કે ખેતી અને ખાદી એ દેશની બે મોટી શક્તિઓ છે. તેમાંથી એકનો લોપ થયો છે તેથી દેશ અપંગ ને કંગાળ થયો છે. તો એમની સેવામાં નમ્રપણે એમ રજુ કરી શકાય કે રાજકારણ અને સમાજજીવન પણ સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રજીવનનાં બે આવરણક અંગ છે અને તેમાંથી એકનો હાસ થવાથી જાણે કે અજણે દેશને ભારે સંકટ થવાનો સંભવ છે. તેઓ પેતિ ભલે સામાજિક અને નૈતિક સુધારણામાં જ એકાગ્ર થાય બ્યું તે કાર્ય સજી ચએજું લાગે ત્યારે પાછા પવનપાવડીએ. રાજકાર્યમાં પ્રવેશ કરે. પણ ત્યાં સુધી યુગ્યત્વે કરીને રાજકીય વૃત્તિ વાળા નાગરિકોએ મહાસભા જેવા રાજકીય મંડળનો મૂળ હેતુ પાર પાડવાને શા માટે એકાગ્રપણે પ્રયાસ ન કરવો જોઈએ ? આમ જ રાષ્ટ્રજીવનનાં બન્ને અંગ પરસ્પર સહાયથી ખીસે અને પુલે અને સૌએ સ્વરાજ્ય ને સ્વતંત્રતાના જે મંજળદિન માટે ઝંખીએ છીએ તે જોતજોતામાં ચારે બાજુએ પુણ્ય પ્રકાશ પ્રસારે.

પણ ન્યાં સુધી ગાંધીજી સામાજિક કાર્યથી જ મહાસભાને ભરી સુકોને શુદ્ધ રાજકીય જીવનને નાણુક કરવાનો નહિ તો ગૌણ બનાવવાનો પણ આગ્રહ રાખશે ત્યાં સુધી તેમની પ્રવૃત્તિનું મૂલ પણ યોગ્ય લાગશે ને રાષ્ટ્રીય જીવનની સંપૂર્ણતાને હાનિ પહોંચશે.

ધર્મ અને રાજકારણ બન્ને જરૂરનાં છે. ધર્મ ન હોય તો પૃથ્વી રસાતાળ જાય. તેમ રાજકર્મ ને સુકીએ તો ગરીબ કંગાલીઅત અને શુશ્રીની બેડીઓ બોચરીએ.

સ્ત્રીઓની પ્રગતિ

આ જમાનો સ્ત્રીઓની પ્રગતિનો કહેવાય છે. છેલ્લા થોડા બનાવો એ પ્રગતિના સૂચક છે. વિવાહતમાં આમની સલાની છેલ્લી ચુંટણીમાં પહેલાંના કરતાં પણ ઓછી—માત્ર ચાર જ સ્ત્રીઓ ચુંટાઈ એથી જેમને ધડીઆળનો કાંટો પાછો ફર્યો છે એમ લાગશે તેઓ પણ કેળવણી ખાતાના ઉપપ્રધાન તરીકે એસ એફ એચના જેવાં સ્ત્રીરત્નની નીમણૂક લેઈને રાચશે.

ખરું જોતાં આ બંને બનાવો અમજનક છે. જીવનના સર્વે માર્ગોમાં યુરૂપના જેટલા જ—ક્યમિતેથી પણ વધારે હક ને પ્રતિષ્ઠા સ્ત્રીઓને આપવાં એ કામદાર પક્ષનો ખાસ સિદ્ધાંત છે. તેમ સ્ત્રીઓની ગરીબાઈનું નિવારણ કરવા તે પક્ષ ખાસ પ્રયાસ કરે છે. તેથી વિલાયતમાં તે જ પક્ષ સ્ત્રીઓનો વધારેમાં વધારે ચુસ્ત દિમાપતી ગણાય છે. પણ છેલ્લી ચુંટણી વખતે તો કામદાર સરકારને પદબ્રથ કરવાને તે પક્ષની સામે બને તેટલું ઓર ફેલાયું. એટલે કામદારોની દાર મધ તેમ સ્ત્રીઓની સંખ્યા પણ ધડી. પણ આથી વળી નવી સરકાર સ્ત્રીઓની વિરોધી ન ગણાય એટલું જ નહિ પણ કામદાર સરકારને પણ ટક્કર મારતી જણાય તે માટે એસ એફ એચના નીમણૂક કરી દેવાય છે.

જેમ કામદારોની તેમજ સ્ત્રીઓની પ્રગતિને પણ આથી છેવટે તો લાલ જ છે. ત્રિયંકુ જેવો વિનીત પક્ષ લગભગ નાશુદ થયો તેથી હવે હલકડતા મુડીવાળાના એક જ પક્ષ સામે કામદારોને લડવાનું રહ્યું—અને થોડા વખતમાં મુડીવાળાનું પોત પ્રકાશશે એટલે પહેલાંના કરતાં ઘણી જ મોટી સંખ્યામાં તેમનો પક્ષ ગાદીએ આવશે. તેમ સ્ત્રીઓની પણ સંખ્યા હાલ ધડી છે તે છેવટે ઘણી વધવાને માટે જ. ને દરમ્યાનમાં એક સન્નારીની કેળવણીખાતામાં નીમણૂક થયાથી પણ સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ. ને કેળવણીને ઘણું પોષણ મળશે.

વળી આપણા દેશમાં કંઈક કંઈક આંશાજનક બનાવો બનતા જાય છે. મુંદ્રેસુરની ધારાસભામાં એક સ્ત્રી સભાસદની નીમણૂક થઈ છે. આમ આપણા દેશમાં પહેલી જ વાર ધારાસભામાં સ્ત્રીનો પ્રવેશ થશે.

નાવજીકારમાં યુવરાજ ગાદીએ આવ્યા છે તેમના વાલી તરીકે રાજઆતા રાજકારભાર મલાવે છે ને એ બાબતમાં તેમણે સારી શરૂઆત કરી છે તેથી તેમને વિશે ઘણી આશા રહે છે. એવું સાંભળ્યું છે કે આ

રાણીસાહેબ સત્તાધીશ થયાં એટલે રિવાજ મુજબ ત્યાંના પોલિટિકલ એજન્ટ તેમને મળવા ગયા. તેમનો મારો આદરસત્કાર થયો. પછી વહેવાર મુજબ રાણીસાહેબે પણ તેમને મળવા જવું જોઈએ છતાં ન ગયાં. આથી સ્ત્રીદાઇને પોલિટિકલ એજન્ટ કારણ પૂછ્યું ત્યારે રાણીસાહેબે કહેવાયું કે “તમે પરણેલા નથી એટલે અમારા રિવાજ મુજબ તમારા ઘરમાં મારાથી ન આવવા.” આથી એજન્ટ સાહેબને ઘણું ખોટું લાગ્યું ! મગજ પરથી જરા રાઇ ઉતરી હશે !

આ કિસ્સાથી રાણીસાહેબના આર્થસંસ્કાર વિશે તેમજ તેમની સ્વાતંત્ર્યલુદ્ધિ વિશે ઘણું માન ઉપજે છે.

બીજો બનાવ વાઇકામ સત્યાગ્રહને અંગે બન્યો છે. જે ટોળીએ વાઇકામના મહામંદિરનો માર્ગ અંતબને માટે ખુલ્લો કરાવવાને માટે આટલી ધાંધલ કરી તેના પ્રતિનિધિઓ તરફ જ રાજ્યાધિકારીઓ ઉદતાપથી વર્તે તો આપણે નવાઇ ન પામીએ. મદ્રાસે રાજ્યારોહણનો નવો પ્રયત્ન બન્યો ત્યારથી સત્યાગ્રહ મોટું રાખવામાં આવ્યો છે તેથી અમલદારોનાં મન પણ જરા પતળ્યાં હશે. અને હમણાં આ વિષે હળવે હિન્દુઓની અરજ સત્યાગ્રહીઓના એક જ માથે રાણીસાહેબ આગળ રજુ કરી ત્યારે તેમણે તે જાતે સ્વીકારીને તેમની બધી હક્કિત સાંભળી ને ધારાસભામાં એ બાબત આવશે ત્યારે તે વિશે છેવટે નિર્ણય જણાવવાનું તેમણે કહ્યું છે. આમ તેઓ શુદ્ધ રાજદારી ધોરણે ઊડી દઇને વાસસ્થભાવથી વર્ત્યાં છે અને તેમનું માતૃહૃદય આ મુશ્કેલ સંવાદનો બ્યાનબી નિકાલ કરવા તેમને પ્રેરશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

કાઠીઆવાડમાં પ્રજામત

કચ્છ કાઠીઆવાડને માટે કહી શકાય કે પ્રજાના દુઃખનો પ્યાલો ભરપૂર ભરાયો છે અને હવે એક પણ ટીપું વધારે માઇ શકશે નહીં. મારે તરફથી દુઃખની ખૂસરાણું સંભળાય છે. કોઇ રાજમાં લખજીત ખર્ચ રાજમહેમાનોના સ્વાગતમાં ખર્ચાય છે અને પ્રજાની સ્થિતિ સુધરતી નથી, કોઇ ઠેકાણે લાંચ તથા ભુલમની ખૂસો સંભળાય છે, કોઇક ઠેકાણે ખૂસો ઝાળી હશે, પણ એકંદરે એટલું વાકસ છે કે આજે કચ્છ કાઠીઆવાડમાં એક પણ પ્રજાતિવાન સંસ્થાન નથી. જ્યાં ત્યાં આપણી તથા સ્વચ્છંદનું સામ્રાજ્ય ફેલાઇ રહ્યું છે.

રાજાઓ રાજધર્મ બૂલી ગયા છે. પ્રજાવર્ગ દલદાર નબળો, બહીષ્કૃત અને કુસંપી છે.

કાઠીઆવાડ (તથા કચ્છ) કેળવણીમાં પછાત છે. હુનરઉદ્યોગની કેળવણી માટે એક પણ સારી સંસ્થા એવામાં આવતી નથી. સ્ત્રીકેળવણીમાં પણ પછાત છે. પ્રવ્રજીય સ્વાશ્રયની સંસ્થાઓ, પુસ્તકાલયો, સેવામંડળો, રાષ્ટ્રીય મંડળો ઓછાં છે. કાઠીઆવાડની પ્રજાની આર્થિક સ્થિતિ ગરીબ છે. જમીન પહોડી હોવાને લીધે માત્ર ખેતીથી તેમની ઉત્પત્તિ થઈ શકે એમ નથી. હુનરઉદ્યોગની ખીસવણી થઈ નથી, એ બાબતમાં કોઈએ લક્ષ આપ્યું હોય એમ જણાતું નથી. કાઠીઆવાડી વેપારીઓ, હિંદુ તથા મુસલમાન, મુજાધ જમીને લાખો રૂપિયા વેપારમાં કરાયા છે અને પોતાના દેશમાં છુટથી પૈસો ખર્ચે છે, પણ કાઠીઆવાડમાં થોડા કાર્યકર્તાઓ પાકા હોય એમ દેખાતું નથી. છુટક છુટક કામ કરનાર અનેક મહાન વ્યક્તિઓ છે પણ એક સમર્થ નેતાની જરૂર જણાય છે. કાઠીઆવાડ રાજકીય પરિવર્તના વહાણનું સુકાન પકડી શકે એવી એક પણ વ્યક્તિ મળતી નથી એ નવાહ જેવું નથી ?

કાઠીઆવાડની પ્રજા રસિક છે, તેણે હજી સૌથી વધુનું શુભાશું નથી, તેનામાં આશ્રય છે વિચેરે હકીકત અને સ્વીકારીએ છીએ. ગુજરાતની સરખામણીમાં તેનામાં અનેક સદગુણો છે, તેની સાથે ઘણાં હોય પણ છે અને કાઠીઆવાડી દરખોરાની ભાવના ગેરવ્યવસ્થાનો હોય માત્ર રાજાઓ ઉપર ટોળી પડાય નહીં. રાજાનો હોય કેટલો છે અને પ્રજાનો કેટલો છે, રાજાઓનું સિદ્ધાંત, તેમનું ચારિત્ર્ય, તેમની સંસ્કૃતિ કેવાં છે અને પ્રજાના ગુણહોય કેવા છે તેનો સારો અભ્યાસ કર્યા સિવાય દીક્ષા કરવામાં માત્ર નથી. તે જતાં સમાજશાસ્ત્રનો દરેક અભ્યાસી એટલું તો ચોક્કસ જાણે છે કે કાઠીઆવાડી ગેરવ્યવસ્થા તથા અવ્યવસ્થાનો હોય એક પણ ઉપર નાંખી શકાશે નહીં. કાઠીઆવાડ રાજકીય પરિવર્તની સભા ભાવનગરમાં ભરવાની દરખાસ્ત થઈ ત્યારથી તે આજ સુધીનું પ્રકરણ જે અંદરખાનેથી જાણે છે તેમને એ પ્રદેશના કેટલાક કાર્યકર્તાઓ, કેટલાક કહેવાતા આગેવાનો વિષે બહુ ઉંચો મત બધાય એ કાંઈક શંકાસ્પદ લાગે છે.

કચ્છ કાઠીઆવાડનો સંબંધ હવે હિંદી સરકાર નેરે થશે, પણ તેમાં પ્રજાની સ્થિતિ કેવી રીતે

સુધરશે તેનો આપણે વિચાર કરવાનો રહ્યો. સરકારી સંબંધના ફેરફારને લીધે પ્રથમ દર્શનીય અસર એવી થશે કે રાજાઓ વધારે સ્વતંત્ર, વધારે આયુધ થશે, પણ જ્યારે પ્રજાવર્ગ એકઠું થશે ત્યારે આ સ્વતંત્રતાનો લાભ છેવટે પ્રજાને જ મળશે. પ્રજાવર્ગ વધારવાનો માર્ગ મહાત્મા ગાંધીજીએ બતાવી દીધો છે—આત્મશુદ્ધિ એટલે ચારિત્ર્યબળ, આત્મત્યાગ અને સ્વાશ્રયના મતોથી જ પ્રબલિત સાધી શકાશે. આજે કાઠીઆવાડમાં કામ કરતા કેટલાક લોકોએ ઉંચામાં ઉંચી પંક્તિએ સુખી શકાય એવા છે, પણ એકંદર પ્રજામત કેળવાયો નથી, એકંદર સંબંધ જાણું છે અને જ્યાં સુધી તે બરાબર જામે નહીં ત્યાં સુધી કાઠીઆવાડ રાજકીય પરિવર્તન કામ લુપ્ત થશે. જે પ્રજા મોડી જાગૃત થાય છે તે કાંઈક અંશે પછાત પડી રહે છે એવી માન્યતા ખોટી છે અને કાઠીઆવાડની જાગૃતિમાંથી આસપાસના પ્રદેશોને કાંઈક નવીન પાક તથા નવીન જુસ્સો મળશે એમ અમે ધારીએ છીએ.

સુ. મ.

સુડીવાદનો વિજય

હિંદી પ્રજા એટલું સમજી ગઈ છે કે ઇંગ્લેન્ડનું રાજ્યતંત્ર ગમે તે પક્ષના હાથમાં જાય તેમાં આપણે ખુશી કે દોહગીર થવા જેવું નથી. મજબૂત હિંદી પ્રજાનું દારિદ્ર દાબ્યું નથી કે નથી બતાવી કાઢી ખાસ ઉદાર રાજ્યનીતિ. રેન્ડે મેકડોનલ્ડ, પ્રધાનપદ અથવા ત્યારે જે ચોડીધણી આશા હિંદી પ્રજાએ રાખી હશે તે એમના પહેલાં લાવજીથી જ નાસ પામી. યુરોપમાં રાજદારી પુરોણા આદર્શો અને સિદ્ધાંતો યુરોપીય રાજ્યનીતિને જ લાગુ પડે છે. પદમજ થયેલા જર્મન કચ્છર એક વખત કહેલું કે પાશ્ચાત્ય નૈતિક આદર્શો તથા રાજ્યનીતિ એશીઆની પ્રજાને લાગુ પાડવાની ન હોય. ઇંગ્લેન્ડમાં મજબૂત પક્ષનું રાજ્ય માત્ર નામનું હતું, એ સરકારથી કાઢી પણ સ્વદેશી કે પરદેશી પ્રજાને સાચો ઉકેલ થઈ શકે એવી તેમની સ્થિતિ નહોતી. મજબૂત પક્ષે વિનીત પક્ષની સાથે લેડાવાની ના પાડી તેથી વગરછુટકે રેન્ડે મેકડોનલ્ડને પ્રધાનપદ સોંપવું પડ્યું. પણ આવો ટુંકો તથા નમાસો રાજ્યસરભાર ક્યાંથી એમના પક્ષની કાર્યક્રિયાને કાંઈક ધોધ પહોંચ્યો છે એવું અનુમાન કરી શકાય. મજબૂત પક્ષને શ્રવણ કેળવ નિષ્ફળ ગયો છે એમ કહેવામાં ખોટું

નથી, અને અંગ્રેજ પ્રજા જે સ્વાભાવિક રીતે રિદરક્ષક છે તે આને મળુર વર્ગની સામે ચોક્કસ વિરોધ બતાવી રહી છે.

આને ઇંગ્લેન્ડમાં ખરું જોતાં માત્ર બે જગ્યા પક્ષ છે. ઈન્ડિયન પક્ષમાં રિદરક્ષણ, મુડીવાદ, સાંપ્રદાયિકતા મદ તેવા સ્વાર્થશુદ્ધિ, નગણી પ્રમત્તો પર ભુલમ કરવાનો હક્ક વિગેરે સિદ્ધાંતો સ્વીકારવા છે; મળુર પક્ષ મનુષ્યની સમાનતા સ્વીકારે છે અને મુડીવાળાઓના રાજ્યતંત્ર તરફ તેમને વિરોધ છે. રશિયા, ફ્રાન્સ તથા જર્મની વિગેરે દેશોમાં જે મળુરપક્ષ વધારે આગળ જઈને મુડીવાદને ઈંગ્લેન્ડથી ઉમેરી નાખવા ઇચ્છે છે તે પક્ષનું જોર ઇંગ્લેન્ડમાં જમણું નથી. મળુર પક્ષે કોમ્યુનિસ્ટોને તાબલ પથ્ય કરેલા નહીં, એટલે આને એમ કહી શકાય કે ઇંગ્લેન્ડનો મળુર પક્ષ તે જ વિનિત પક્ષ છે, અને હાઈડ જર્મની તથા એક્ટીવિઝ જેવા વિનિતોને માટે ભુલ પક્ષ રાખવાની આવશ્યકતા નથી. વિનિત પક્ષે કેવા પ્રકારનો કાર્યક્રમ હાથ ધરવો જોઈએ અને પ્રજા બાલુના કોમ્યુનિસ્ટો તથા જમણી બાલુના મુડીવાળાઓથી જુદો, પ્રજાને મેળોપે તેવી આકર્ષક, તથા પ્રમોદિતનાં કાર્યો સારામાં સારી રીતે થઈ શકે એવી રાજ્યનીતિ ધારણ કરવી એ પ્રશ્ન વિશે પુસ્તકો છપાયાં ગય છે. અમે એમ માનીએ છીએ કે કહેવાતા વિનિત પક્ષ માટે આને ઇંગ્લેન્ડમાં રથાન નથી, એમનો બધો કાર્યક્રમ મળુર પક્ષે સ્વીકારી લીધો છે. અજાત, બનોનાં દરિયાનું ભુલ છે તે છતાં આને મળુરપક્ષમાં ભુલસો છે, વિનિત પક્ષ થાકી ગયેલો છે, અને તે સજીવ થાય એ વિશે અમે શંકા છે. નવી સંદર્ભિમાં મુડીવાળા પક્ષને જમણી બુલમન મળી છે તેથી તે ઘણા લોચા વખલ સુધી પોતાનો કારભાર ટકાવી રાખશે એવી માન્યતા તદ્દન પાયાસર નથી. વખતે એવું પણ થાય કે તેમની ગેરવ્યવસ્થાને, લંબે તેમની રાજ્યનીતિ તરફ અસરો વધવા. ફ્રાન્સ, જર્મની, રશિયા તથા સ્વિટ્ઝરલેન્ડ આ ચાર દેશોમાં તેમના કારભાર તરફ રેટકો અણગમો થશે તેના ઉપર બધો આધાર રહે છે. બે અંગ્રેજી વધારી જશે તો મળુર પક્ષનું તેમજ કોમ્યુનિસ્ટોનું જોર પણ વધશે. સ્વેડીશ પ્રશોમાં બે બુલમ અમલના રાજા છે: (૧) બેકારી દૂર કરવાનો અને (૨) નાનાં પર બાંધવાનો (housing). સ્વેડી

પ્રશોમાં જર્મની સાથે થયેલા કાલકારના અમલ વિશે છે. તેથી એમલમાં ફ્રાન્સ અગર જર્મની સાથે અથડાઈ પડવાની બહીક રહે છે.

આ પ્રશોનો ઉકેલ કાઢ પથ્ય પક્ષને માટે રહેલો નથી, અને મુડીવાળાઓ તેમાં ફતેહ પામે એવી આશા રાખવી વ્યર્થ છે. સુ. મ.

હિંદનો સંદેશ

૫૫મી પ્રદક્ષિણા ફરનારા વિદેશી મુલાકાતે જ્યારે આપણા દેશમાં આવતા ત્યારે આપણો તાજમહાલ, દિલ્લી, આગ્રા, ફતેહપુર સીકાન્દા મુગલાઈ રાજમહેલો, બનારસ, કલકત્તા તથા મુંબઈ વિગેરે મોટાં શહેરો તપાસીને પોતાને દેશ પાછા ફરતા હતા. હવે જે યુરોપીય કે અમેરિકાના રહેવાસીઓ અહીં આવે છે તે દેશની સંસ્થાઓ જોવા ઇચ્છે છે અને દેશના આગેવાનોને મળીને તેમની વિચારશ્રેણીનો અભ્યાસ કરે છે. દાખલા તરીકે વિરોહાન્સન યુનિવર્સિટીના પ્રેસિડેન્ટ રોસ હાલમાં અહીં ફરે છે તે હંદરા, મરહુદો અને રાજમહેલો જોતા જ નથી પણ દરેક ગામના આગેવાનો સાથે સામાજિક, આર્થિક, નૈતિક વિષયો ઉપર ચર્ચા કરે છે. એમના એક શિષ્ય ડૉક્ટર ક્લેરેન્સ કેસે "અહિંસાત્મક સત્યાગ્રહ (non-violent coercion)" પર પુસ્તક લખ્યું છે તેમાં છેક ડૉન્ટ્રીશીઅમના સમયથી તે મહાત્મા આંધીના યુવ સુધીની સર્વ સંસ્થાપ્રહતી હિંદવાસનું પૃથકરણ કરીને તેનું સ્વરૂપ સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. કુંભમાં, હિંદ દેશ હવે માત્ર પુરાણ સ્થાપત્યને માટે પ્રખ્યાત રહ્યો નથી પણ આજના આણુ જમાના માટે તેમજ ભવિષ્યને માટે સંદેશ આપી શકે છે.

એશીયા ખંડનો સંદેશ—પૌર્વ સંસ્કૃતિનો સંદેશ —જનતાની મહાત્મા યોદ્ધસુરાએ આપવાનું શરૂ કર્યું હતું. તેમણે એક જ સીજ ઉપર ભાર દીધો હતો કે એશીયા ખંડમાં અનેક ધર્મ પાળતી પ્રજા છે, તેમની સંસ્કૃતિ ઘણી જુદી છે, નીતી તથા આચાર દેશના સંસ્કારો ઘણા જ ભુલ છે, તે છતાં એશીયાનું જીવન પાશ્વિમાલ દેશો કરતાં જુદા જ પ્રકારનું છે. આને યુરોપની પ્રજા જોરમાં છે માટે તેમના રીતરિવાજો, તેમની સંસ્કૃતિ, તેમની સામાજિક તથા રાજકીય વ્યવસ્થા વિગેરેનું અનુકરણ કરવું તેમાં હતાપણ નથી. ત્યાર પછી એશીયા ખંડનો સંદેશ બે દિલ્લીઓ આપ્યાં ગય છે.

કવિવર, સ્વીન્દનાય ટાગોર પાશ્ચાત્ય તથા પૌર્વ સંસ્કૃતિના સમન્વય માટે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, પણ તેમનો આય આત્મા તત્ત્વચિંતનની શાન્તિને માટે તકસે છે. મહાત્મા ગાંધી સામાજિક વ્યવસ્થાના દર્શિનિ-ધુથી એ પ્રશ્ન તપાસીને અહિંસા તથા સત્યનો ઉપદેશ આપી રહ્યા છે. એમનો સંદેશ માત્ર હિંદી પ્રજા માટે નથી, માત્ર રાજકીય પ્રકરણ માટે નથી. સલામત તથા અસહકાર એ માત્ર હથિયાર છે. એમનો સંદેશ પ્રેમ, પ્રેમ, પ્રેમનો છે, પણ તેને માટે જે યોગ્ય મનોદૃષ્ટિ કેળવવાની હોય અને સામાજિક વાતાવરણ પેદા કરવાનું હોય, તેને માટે પણ પાશ્ચાત્ય દેશનો ધર્મપણાડ, રોમીયોડ, રસાકસી, હરીફાઇ, અંચળતા, અચિરતા કામ ન લાગે. જ્યારે આત્મા શાન્ત હોય ત્યારે જ રસકળા ખીલે છે, સાચું સાહિત્ય વધે છે, હૃદયરોમાં નવો ઉત્સાહ રેડાય છે અને મનુષ્યના દરેક કાર્યમાં જીવનનો ભુરસો હોય છે.

આમે સંદેશ આપવાને માટે કવિવર સ્વીન્દનાય ટાગોર ચીનમાં ગયા હતા. ત્યાં તેમને અપૂર્વ માન મળ્યું. ત્યાંના રાજમહેલના દરવાજા એમની મંડળી માટે ખુલા મુકાયા. ચીન દેશના કવિઓ, ચિત્રકારો, મહાન પુરોહિતો સાથે વાર્તાલાપનો શાલ મળ્યો. યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓએ તેમનું ભારે સ્વાગત કર્યું. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ-થી અંગર્થ ગયેલા મધ્યમ વર્ગના પુરોહિતો એમની વિરૂદ્ધ દીકરો કરી એ નવાઈ જેવું નથી, કારણ કે આપણે ત્યાં પણ એક જમાના પહેલાંના માણસો પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ પ્રત્યે અભિમાનની લાગણી રાખતા હતા. જ્યારે શ્રી ટાગોર જર્મની ગયા હતા ત્યારે ત્યાં પણ પત્રકારો તથા રાજ્યપ્રકરણમાં યુવાવસ્થા માણસોએ એમની વિરૂદ્ધ ખુબ લખ્યું હતું, પણ ત્યાંની યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ, તત્ત્વચિંતકો, અધ્યાપકો, યુવાન વર્ગ તેમનો સંદેશો સાંભળવાને તકસી રહ્યા હતા.

ટાગોર કે ગાંધીના સંદેશનો સ્વીકાર જ થયો જોઈએ એવી ખોટી આશા આપણે ન રાખીએ, પણ તેમને માનપૂર્વક સાંભળે તેમાં આપણા સમસ્ત દેશને તથા એશિયા ખંડને માન છે. એશિયાની પ્રજા પછત ગણાતી હતી, બદલાય નહીં એવી ગણતી હતી, જંગલી ગણાતી હતી તે સંદેશ આપવા જેવી અગત્યની ગણાય, તેમનો સત્કાર થાય, યુવાન વર્ગ તેમનાં પુરસ્કા વાંચે એટલું માનસિક પરિવર્તન થઈ ગયું છે. રામકૃષ્ણ-

વિવેકાનંદ મીશનના પરિમાળકા દેશપરદેશ ધુમીને વેદાંતનો ઉપદેશ કરી રહ્યા છે, પાશ્ચાત્ય તથા પૌર્વ સંસ્કૃતિના સમન્વયનો સંદેશ તથા નવી રાજ્યનીતિ, નવી સામાજિક નીતિ, અર્થશાસ્ત્રના નવા સિદ્ધાંતો, સમાજ-વ્યવસ્થાના નવા આદર્શોના પ્રચાર અર્થે આપણા મીશનરીઓ પરદેશ ભટકતા થશે, અને જ્યારે તેમનો સંદેશ સ્વીકારશે ત્યારે મનુષ્ય માનમાંથી ક્લેશ, કંકાસ, કુરોપ જતો રહેશે અને અહિંસા તથા પ્રેમનો સત્ય યુગ સ્થપાશે.

મુ. મ.

યુગરાતી પત્રકાર પરિષદ

અહીંના યુગરાત પત્રકાર મંડળના શુભ પ્રયાસથી યુગરાતી પત્રકાર પરિષદની બેઠક ૧ લી નવેમ્બરે અને મળી હતી. યુગરાતના પત્રકારોની આ પહેલી જ બેઠક હોવાથી તેના કાર્યનો આરંભ કોઈ અનુભવી પત્રકારના નેતૃત્વ નીચે થાય એ હેતુથી પ્રમુખ તરીકે યુગધર્મા "સત્યમિત્ર" દૈનિક પત્રના વચોટક અધિપતિ શ્રી મહેરજીભાઈ માદનને પસંદ કર્યા હતા. પરિષદના સભ્યોમાં અને મોટી આસાઓ ભાંધી હતી પણ તેનું પરિણામ બેતાં તે ફળીયૂત નથી થઈ એમ જણાવતાં અમને ખેદ થાય છે. પણ લખિયમાં પરિષદે નીચેલી કાર્યવાહક સમિતિ તેના કાર્યમાં રહેલી ઉજ્જવોને પરવા માટે કંઈ બચવાડે ઉપાયો સૂચવે, અને પરિષદની આપત્તિ બેઠકનું કાર્ય સંપૂર્ણ નીવડે એવા શુદ્ધ હેતુથી બે સાદે ચર્ચા અને સચનાંતરે જણાવવાની જરૂર લાગે છે.

આજુ મહીની શરૂઆતથી જ દેશમાં એમર પ્રગતિનો પ્રયંડ વાંધુ વાઈ રહ્યો છે, અને તેની અસર યુગરાત ઉપર પણ પડેલી છે. ખાસ કરીને છેલ્લા દાયકામાં આપણા પ્રાંતમાં પ્રજાજીવનના દરેકે દરેક અંગનું સંગઠન ધીમેધીમે થયું લાગ્યું છે. પણ તેમાં ખાસ કરીને પત્રકારના ધંધામાં પરેલા પ્રમાણમાં સુસિક્ષિત વર્ગનું સંગઠન કરવાનો વિચાર આટલો મોટો કેમ સુર્યો દશે એવી જ કાલને નવાઈ લાગે. જ્યાં 'નવ્યા સ્વામી સદાચાર' એ ન્યાયે યુગરાતી પત્રકારો પરિષદમાં એકા મળીને જીવનવિચારના ધંધાને પ્રમત્તા કરવાનું નવું ભાવે બનાવવાનો હેતુથી

* શ્રી કાલેશ્વરે 'નવોચિત્રમ', (પત્રકારિત્વ) ને માટે એલેલા વધારે અર્થશરણ નવો સંબંધ.

આટલી મોટી પશુ ચર્ચા કરે એ સૌને આવકાર-
લાયક તો . છે જ. એ દિશામાં થયેલી આ
શરૂઆતને તો અમે વધાવી લાઇએ છીએ જ. પણ
હવે કેવળાંકરોએ કરીને સતોપ માનવાનો જમોનો
વીની ગયો છે, અને અમારા નસ્ર મતે પરિપદના
કાર્યની મોટામાં મોટી ઉણપ અમને એ જ લાગે
છે કે તેણે કેવળ કાગળ ઉપર શોભાના ફરિયા માત્ર
કર્ષો છે. જ્ઞાતિવિવેચનના ધંધાને પડતી મુશ્કેલીઓ અનેક
છે, પણ તે એકલા ગુજરાતી પત્રોને કંઈ ખાસ નથી.
છતાં દિન્દો, મરાઠી અને બંગાળી જ્ઞાતિવિવેચન ગુજરાતીના
કરતાં કયારે આગળ વધેલું જણાય છે. આર્થિક મુશ્કેલીઓ
આ ધંધાને ધક્કો નડે છે, પણ ગુજરાત જેવા
પ્રાંતને એ ફરિયાદ ન શોભે. અમને ધંધાની સુખ્ય
મુશ્કેલી તો જ્ઞાતિવિવેચનની ચોગ્ય તાલીમ લીધેના
માણસોના અભાવની લાગે છે. મહાત્મા ગાંધીજી તરફથી
પરિપદને મળેલા નીચેના સંદેશમાં પણ એ જ ત્રુટિ
જણાવેલી છે:

“ મને લાગે છે કે આપણા દેશમાં જોને બીજો કંઈ
ધંધો ન મળે તે એ જાયે લખી જણાવે. હાથ તો જાણે
લખવાનો ધંધો કરવા બેસી નબ છે. હાથ મારે માથે કરાર
દિંદુરતાનનાં ધક્કાં ઉઠાં છાંપાં નાંચવાનું આવી પડ્યું છે.
મારે નાંચત ઉપરના વિચારને બંધ પોતે છે. ગુજરાતી
વર્તમાનપત્રોના માણે અનુભવ કંઈક એવા જ પ્રકારનો છે. આવી
સ્થિતિમાં વર્તમાનપત્રોના તંત્રીઓ એકલા મજી શેતાની
ઉપર કંઈક અંકુશ મુખી શો તો એ ઉપર છે, એમાં તો
મત ન જ હોય. તત્તીપદ આપવિના સાર નહિ પૂજી કેવળ
લોકસેવાને સાર જ સ્વીકારાય. એવી જવાબદારી જે સંસ્થા
આપણને શોખવે તે આવકારને પાત્ર છે. આપણી સંસ્થા
એવી નીચડા એ મારી આપ્યા છે. ”

આ ત્રુટિ ફર કરવા માટે પરિપદે કંઈ પણ સંગીન
પગલું લેવાનો ગિર્જાય કયો હોત તો તેણે ઘણું કામ
કર્ષું ગણી શકત. પણ તેણે તો એ બાબતમાં મુંઝાણ
યુનિવર્સિટી અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠને વિનંતિરૂપ
નીચેના કરાવ કરીને જ સતોપ માન્યો:

“ પંચમાના ધંધાના વિકાસ માટે ધંધાપટ્ટ શાકરૂપ
શિક્ષણ અર્થત આવશ્યક છે એવી આ પરિવર્તની દૃઢ
માન્યતા છે, તેથી મુંબઈ યુનિવર્સિટીને તેમજ ગુજરાત
વિદ્યાપીઠને તે જ્ઞાતિ શિક્ષણને સત્વર પ્રજ્ઞ કરવા આ
પરિપદ વિનંતિ કરે છે. ”

ધંધાના સાચીય શિક્ષણની આવશ્યકતા સંપ્રદાયો
પણી તેનો પ્રજ્ઞ કરવા માટે મુંબઈ યુનિવર્સિટી કે
ગુજરાત વિદ્યાપીઠને વિનંતિ કરવી એ બધું સારી વાત
છે, પણ તેમાંથી કેટલું કાર્ય નીપજશે એનો આંક તો
સૌ કોઈ બાંધી રાંકે એમ છે. શ્રી હસિદકરે આ કરાવ
રજી કરતાં મુંબઈ યુનિવર્સિટી બાબત જે નિરાશા
દર્શાવી તે મધ્યાર્ધ જ હતી. એણે નીચેની સુધારા સમિતિ
ગુજરાતી ભાષાને અધ્યાસક્રમમાં ચોખ્ખું રચાવ આપવા
બાબત જ દૃઢ તો તપાસ ચલાવે છે! એટલે જ્ઞાતિ-
વિવેચનના શિક્ષણનો પ્રજ્ઞ કરવાની તેને ચિત્રે આટા
રાખવી કેવળ કોઈક છે. અમને ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
બાબત પણ બધું આશા નથી પડતી. વિદ્યાપીઠમાં એ
બાબતની જ્ઞાતિને અભાવ નહિ નડે એમ આશા રાખીએ,
પણ આર્થિક મુશ્કેલીના કારણસર પરિપદની વિનંતિનો
પત્ર દરતરે બંધાય તો કોઈને નવાઈ નહિ લાગે. આ
દિશામાં પરિપદે પોતે જ જ્ઞાતિવિવેચનના વર્ગો ખોલવાનો
કરાવ કરેને નોંધતા હતા એમ અમે માનીએ છીએ,
અને લોકસેવાના સાચા કાર્યને પ્રજ્ઞ જરૂર ટોડ આપે જ
એટલી શ્રદ્ધા રાખવી નોંધએ.

આમ આ સુખ્ય જરૂરીઆત સંબંધમાં પરિપદે
કેવળ વિનંતિનો કરાવ જ કર્યો હત્યારે ખીજ એક
મુશ્કેલીના ઉકેલ લાવવા માટે તેણે અવકાશ કરાવ કર્યો
છે તેની નોંધ લેવી નોંધએ. નોંદરસભાઓમાં ગુજરાતીમાં
રીપોર્ટ લેવાનું કાર્ય અંકેજ જેવી કુંડાસરી પદ્ધતિના
અગ્રાવે ઘણું અચોક્કસ થાય છે, તે સુધારવા માટે કોઈ
સરસ પદ્ધતિ તૈયાર કરનારને એક સુવર્ણ અર્ધ આપવાનો
કરાવ થયેલો છે. આ દરિદ્રાહતા પરિણામે તપાસણો
મોટીવડેલી પણ કોઈ ઉપયોગી પદ્ધતિ હાથ લાગશે
એમ આશા પડે છે.

ગુજરાતી જ્ઞેષ્ઠીના વિષયમાં અનેક મનોમેદો છે,
અને તેને એકધારી કરવાને હાથમાં જે વળ મળેલા
પ્રવાસ કરે છે તેમની નોંડે સદકાર કરવાનો પરિપદે
કરાવ કર્યો છે તે ચોગ્ય છે. પણ પ્રમુખ સાહેબે તો
જ્ઞેષ્ઠી શુદ્ધ કરવાનું કાર્ય દિનિક પત્રોને માટે તો કમ-
ભગ અચાક જ છે એમ માની લીધું! તેમણે દિનિક
પત્રોને ધગી ઝડપથી કામ લેવાનું કારણ જ્ઞેષ્ઠીની શુદ્ધિ
સામે જણાવ્યું. પણ તે તદ્દન ઘટ્ટ લાગે છે. મરાઠી
અને દિંદો ભાષામાં જ્ઞેષ્ઠાદ અને ક્ષરકારી વર્ગોની
મુશ્કેલીઓ ગુજરાતી કરતાં ઓછી નથી, છતાં તે

ભાષાઓનાં દૈનિક પત્રો તદ્દન શુદ્ધ નેહણીવાળાં પ્રકટ થાય છે. અશુદ્ધ નેહણી ન જ ચલાવી શકાય એમ એક વખત લાગ્યા પછી આર્થિક કે ઝડપની કે એવી બીજી મુશ્કેલીઓ રહેવાથી દૂર થઈ શકે—દૂર કરવી નેહણી, અંગ્રેજ વર્તમાનપત્રોને માટે પ્રમુખ સાહેબે ગુજરાતી માટે વાપરેલી દલીલ ને કોઈ વાપરે તો તેને હરી જ કહાડવામાં આવે, કારણ અંગ્રેજીમાં નેહણીની અશુદ્ધિ કદિ પણ સહન કરવામાં ન જ આવે. અલખત, ભાષા ને શૈલી સરળ કરવા બાબતના પ્રમુખ સાહેબના આગ્રહ સાથે અમે સહમત છીએ પણ નેહણીની અશુદ્ધિ કોઈ પણ કારણસર નહિ જ ચલાવી શકાય. છતાં પરિપદે તો ગુજરાતી પત્રકારોને સર્વમાન્ય નેહણીની શુદ્ધિ તરફ ખાસ ધ્યાન આપવાની વિનંતિ કરેલી છે તેને અમે વધારી લઈએ છીએ, અને મુંબાઈનાં દૈનિક પત્રોના માસિકોને આ કાર્યનો અમલ કરવા આગ્રહ પૂર્વક વિનંતિ કરીએ છીએ.

તારતપાસ સંબંધીના કાયદા તથા કોર્ટના તિરસ્કારનો કાયદો, દેશી રાજ્યોના રક્ષણનો કાયદો તેમજ ફોજદારી કાયદાની કસમ ૧૨૪ અ વગેરેના અનિષ્ટ અંકુશો દૂર કરાવવા માટે પરિપદે જુદા જુદા કારણો છે પણ કદાચ પ્રમુખ સાહેબને તો તે પણ જરા ખટક્યા હશે. તેમણે પોતાના ભાષણમાં પ્રજા અને સરકાર વચ્ચે એખલાસભરો સંબંધ ડેળવવાની વાત કરી, પણ એખલાસ ડેળવવો એ કંઈ એક પસંદ હાથમાં નથી. બંનેમાં તે માટે પ્રમાણિક વૃત્તિ હોવી નેહણી. ઉપર જણાવેલા કાયદાના અંકુશો સામે ફેરાસરમાં અસંખ્ય વાર પત્રકારોએ અને રાજપુરોએ વિરોધ દર્શાવ્યો છે, ત્યારે પ્રમુખ સાહેબ તો તેની ચર્ચા આવી ત્યારે એક મહાવાક્યનો આમમ લખેને જીવાન પત્રકારોને સાવધાન થવા સૂચવતા કે ૧૯૨૨ની મુંબાઈની માલગીઆ પરિપદમાં જુદ ગાંધીજી પણ એવી મતલબનું બોલેલા કે આપા કાયદા તો આપણને સ્વરાજ મળ્યું હશે ત્યારે પણ નેહણી. છતાં તે વખતે તો ગાંધીજીએ એવા અનિષ્ટ કાયદાની સામે પ્રખટ વિરોધ દર્શાવેલો. એમાં મુખ્ય વાંધો તો જે દષ્ટિ અને વૃત્તિથી કાયદાનો અમલ થાય છે તેની જ સામે છે, અને આપણા જેવી પરદેશી પ્રકારના હાથમાં આવા અંકુશના કાયદાઓનો મોટે ભાગે દુરુપયોગ જ થયેલો છે.

આમ પરિપદના કાર્યનું કંઈક લંગાણુથી વિવેચન

કર્તું છે તેમાં તેની એક બીજી વૃદ્ધિ ખાસ નોંધવા લાયક છે. પરિપદને અંગે ગુજરાતી પત્રોનું પ્રદર્શન પણ ભરાયું હતું અને તે શ્રી વિદ્યાબહેનને હોયે પુલક મૂકવામાં આવેલું. તેને રૂતેલમંદ બનાવવા મોટે તે વિલાગના મંત્રીઓનો આભાર, માનવો નેહણી. આ વખતે માત્ર ગુજરાતી પત્રો જ પ્રદર્શનમાં રજુ કર્યા હતાં, પણ આવતી પરિપદ વખતે દેશનાં જુદા જુદા ભાષાનાં પત્રો તેમજ પરદેશનાં પણ નમૂનેદાર અગ્રમય પત્રો રજુ કરવામાં આવે એમ હ્રમણીએ છીએ.

અંતમાં એક બાબત ઉપર ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર છે. શ્રી કલેલકરે પરિપદ આગળ વાંચેલા પોતાના નિબંધમાં તેનું સ્મરન કર્યું હતું કે ગુજરાતી ભાષામાં ઉપયોગી માહિતીના વાર્ષિક સંગ્રહોનાં પુસ્તકોનો અભાવ છે. પત્રકારોને માટે એવા સંગ્રહો અતિ આવશ્યક છે, પણ એવાં પુસ્તકોનાં સંગ્રહ કરવા સંબંધી પણ પરિપદે કશો કારણ કરેલો નથી. અમદાવાદ જેવા મોટા શહેરોમાં એવાં સંગ્રહસ્થાનો ખોલવામાં આવે અને તેને અંગે સારું વાચનનાય પણ ચલાવવામાં આવે તો તેમાં ફેરાસરેશનાં પત્રો વાંચવાનો સામાન્ય લાભ પણ પત્રકારના ધંધામાં પહેલાંઓને, અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડે. આવતી પરિપદે આ બાબતમાં એકાંક પગલું લેવું નેહણી એમ અમને લાગે છે.

આ પ્રકારનું કાર્ય કરીને પરિપદની બેઠક બરખાસ્ત થઈ. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તેની કાર્યવાહીમાં અમરી કરાવેના અલાવતી ઉણપ જણાઈ છે, એટલે તેણે નીચેલી કાર્યવાહક સમિતિને આવતા વર્ષમાં કંઈ સક્રિય કાર્ય કરવાનું કરાવે ઉપરથી તો જણાવું નથી. છતાં પરિપદની ઉપર જુદાં જુદાં પત્રોમાં પ્રકટ થયેલી ચર્ચાઓ તથા ચર્ચનાઓને લક્ષમાં લઈને આવતી પરિપદ આગળ કંઈ અમલી કાર્યની વ્યવહાર અને સંગીન યોજના તે રજૂ ફરશે તો પહેલી પરિપદનું કાર્ય તેટલે અંશે સફળ થયું જણશે. બીજા દેશોમાં વૃત્તવિવેચનના ધંધા ધણે આગળ વધેલો છે, અને પ્રજામતને ધારે તે દિશામાં પત્રકારો વાળોને ચાહે તેટલી ઉચ્ચપાયક કરી શકે છે. આપણા દેશમાં પત્રકારોનું કેટલું ધણું નાજુક છે. તેમને અનેક અંકુશો અને મુશ્કેલીઓ સામે લડવાનું છે અને આથે સાથે પ્રજામતને બચત કરીને, તેને યોગ્ય દિશામાં વાળવાનો છે. આમ પ્રજાના સેવકો તેમજ નેતાઓ થવાની બેવડી દરજ્જા પત્રકારોને માથે પડેલી છે. શાંભી

શિક્ષણ પાત્રેલા યોગ્ય પંચકારેની આપણને જરૂર છે, અને તે માટે-પત્રકાર પરિષદે કેવળ વિનંતિના કરાવે કરીને સતોષ ન માનતાં કંઈ પણ સંગીન કાર્ય કરી બતાવેલું નોંધશે.

ખાદી કેમ પરચડે ?

એ મયાળા નીચે “ સાહિત્ય ” ના તંત્રીશ્રીએ પોતાના ચાહુ (નવેમ્બર માસના) અંકમાં ખાદીનું કાર્ય કેમ સફળ થઇ શકે એ વિષે રસમય ચર્ચા કરી છે. રેડીઆના ગ્રહઉલોગને ક્રોલમંદ કરવાની બાબતમાં અનુભવની દૃષ્ટિએ કરેલી એમની વ્યવહારુ મૂલનાઓ પ્રાગતે તેમજ કાર્યકર્તાઓને ઉપયોગી અને માર્ગ-દર્શક નીવડે એવી હોવાથી અમે તે અંગે ઉતારીએ છીએ:—

“ અમદાવાદમાં મહાસત્રાની સમિતિ મળી હતી, ત્યારે મહાત્મા ગાંધીજીએ અચેત્તે ઉપર દરેક મહિને અમુક વાર સુતર પ્રેકલવાની ફરજ નાખી; હવે એ ફરજ મહાસત્રાના દરેક સભ્ય ઉપર પડવાની છે. સંપત્તિ નામે હાથી મવાત્રી થોડુંક કાંતીને સત્રામાં ભેડાઈ રાત્રે તેથી કાચકો ધરો કે કેમ, એ પ્રશ્નને વિચાર કરવાનું આ સ્થળ નથી. અહીં એટલું ભલાનું રહે છે કે ફરજિયાત કાંતવાની સરત પાળી રાકારો કે કેમ ? અમે એવા માણસો ભેળા છે, કે જેઓ અમે તેટલું લખી રાકે, ફરી રાકે, કે બીજું ગમે તે કામ કરી રાકે, પરંતુ હાથબળનું કામ જરાકે ન કરી રાકે. આ લખનારને વિરસ-રાત સાંધા ભેડે કામ છે, પરંતુ સાંધા તેા ગું પણ સામાન્ય જાતનાની સમીપમાં એની ધીરજ ખુદી નથી છે. આવા માણસો કેમ કાંતી રાકે ? અને કાંતી રાકે, તેા તેમનું સુતર રાત્રે કામમાં લાગે ? નેક તરીકે કરેલું કામ સાકે ન હોય, તે તેથી નબળી કે દુષ્ટતાની ખાદી વણાય. વણકરોને તાસ થાય અને ખાદી વગર વેચાયે દગલા થાય. જસીસ ટકે એકે વેચતાં પણ માલને વારી થતો નથી એ વાત આપણે શું નથી જાણતા ?

સ્વદેશાભિમાનની લાગણીથી પ્રેરાઈને એ કાંતે તે પાવરધા થાય, પોતાના કામમાં છીટ હોય એટલે તે સાકે કામ કરે અને તેમના સુતરની ઉત્તમ ખાદી વણાય પણ તેવી કેટલી નીપજે ? અને સારીની ભેડે નબળી વેચાઈ હોય, એટલે વેપારી નજરે એકંદરે દિલ્લાઈને દુઃસ્થાન પહોંચે. સ્વદેશાભિમાન કે હાકરોવાની બાબત સારી છે; પરંતુ સે શક્તિક ન હોય, તેા પણ સર્વને સરખી રીતે હમેશાં ન ઉત્તેજ રહે. એના ઉપર કોઈ દેશના દુનનર દમીશાં ન રચી રાકાય કે ન ટકાવી રાકાય; અને દલાય રાજાતમાં રચી રાકાય, તેા પણ હાલકમેય ન નજાવી રામય. મહાત્મા ગાંધીજીએ એ દિલ્લાઈ શરૂ કરી છે, એ

દેશના તથા માણસમતના બહાને માટે એટલી-બધી અમુકય છે, કે તે કેમ ક્રોલમંદ થાય એ વિષે દરેક જણે હાલકમેય માનવ, વિંતન અને ચલ કરવાં ભેડાં.

સુતર કાંતવાને ઉત્તમ કાવત્ર વખતમાં કરવો એવી સલાહ મળે છે, ને એક દૃષ્ટિએ તે વ્યાખ્યા છે; પરંતુ રો. કાવત્ર વખતની મહત્તરી કામ કરનારને પરવડતી નેહએ. જ્યાં જુગમસે હોય ત્યાં થોડી રોજ બસ થાય; ઉત્તર દિંદમાં કે બંગાળમાં રાજના ૦-૨-૦ વધુ મળે તેા તે કામ કરનાર ખુદીથી સ્વીકારી લે. પરંતુ ગુજરાત કે ગાંધી દિંદમાં કાંતવા કરતાં વધારે મેજરી આપનાર ધંધારાજનાર મોઝુદ હોવાથી કાંતવાને ઉત્તમ એમ લાગ્યે દાખલ થઇ રાકારો. અને ન દાખલ થાય તેા કામ બધાંને પૂરે ન પડે. વળી ગરીબોં જુને, પછત્ર પ્રતિમાં પણ કાંતવામાંથી વધારે રજતર મળે તેા તેથી થોડું શું ? કામ કરનારને માત્ર મહત્તરી મળે, તેા મહાત્મા હોરદેર સિવાય મિથોના મહત્તરી અને બહાર કાંતનાર વણનાર વચ્ચે બીજે આજે તરીવત રહેતો નથી.

મિથો રાકે થઇ તે પહેલાં હાંધે કાંતવા વણવાને ઉલોમ દેશમાં આવતો હતો. તે વખતની રિથિતિ જુદી હતી, એ સમયમાં વાણીયા કે અન્ય વેપારીઓ કે અને મહત્તરી આવી બીજાઓ પાસે કંતાવતા હતા. આ લખનારે તેની દારો, કાકી અને બાને રેડીઓ સાકે વિવસ કાંતતાં રીકાં હતાં; અને કાકીએ તો આજે જનારા એના ઉપર છવારો ગુલથોં હતો. પરંતુ એ વખત જુદો હતો. કામમાં અસાધારણ ચમળતા અને કુશળતા હતી—એટલે સુધી કે ઝીણું સુતર રોજ અગર ખુદીથી કાંતી રાકાઈ; અને એટલી બધી રોંધવારી હતી, કે મળેલી મહત્તરી ઉપર ગુજરાત મળેલી નથી રાકતું. પણ હવે એ રિથિતિ રહી નથી અને પાણી લાવી રાકારો નહીં. આ દેશની મિથોની તથા પરદેશના સાંધાની સખત હરીફાઈ સામે આપણા હાથકલોને હુમલાનું રહ્યું છે.

પ્રાચીન દિંદમાં કાંતવા વણવાને ઉલોમ ચાલતો, ત્યારે દેશમાંથી કાપડની જખરી નિકાસ થતી હતી; અને તે વખતે કાંતનારા પોતે જ ખરીદી સુતર વેચતા હતા અને વણનારા સુતર ખરીદી કાપડ બનાવી વેચતા હતા. કાપડ નિકાસ કરનારા કાપડ સારે ભાવે ખરીદતા હતા. આનો અર્થ એ કે કાંતનાર અને વણનાર કેવળ મહત્તરી નહોતા, પણ સાથે વેપારીઓ હતા; તેઓએ એકલી મહત્તરી મળતી નહોતી, પરંતુ મંધાનો નહીં પણ મળતો હતો.

આ મંધાનો નહોં એટલે શું ? મિથોના રાવામાં નેમણે ભેલાં તરીકે તે જાણતા હશે, કે દરેક મિથોને એકંદરે એટલે નહોં થાય છે. આ નહોં કયાંથી આવે છે ? નેમ દલામણ કે ખડામણ ખાસએ છીએ, તેમ કાંઈ ત્રાક રીક કંતામણ કે સળ રીક જણામણ કેમ મિલ લેતી નથી; અને એવા

લાપાઓનાં દૈનિક પત્રો તદ્દન શુદ્ધ નેઝણીવાળાં પ્રકટ થાય છે. અશુદ્ધ નેઝણી ન જ સજારી સકાય એમ એક વખત લાખ્યા પછી આર્થિક કે ઝડપની કે એવી બીજી મુશ્કેલીઓ સંભાળથી દૂર થઈ શકે—દૂર કરવી નેહએ. અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રોને માટે પ્રમુખ સાહેબે શુન્દરાતી માટે વાપરેલી દલીલ ને કાંઈ વાપરે તો તેને હસી જ કહાડવામાં આવે, કારણ અંગ્રેજીમાં નેઝણીની અશુદ્ધિ કદિ પણ સહન કરવામાં ન જ આવે. અલગત, લાખા ને શક્તી સરળ કરવા બાળતના પ્રમુખ સાહેબના આગ્રહ સાથે અમે સહમત છીએ પણ નેઝણીની અશુદ્ધિ કાંઈ પણ કારણસર નહિ જ સજારી સકાય. છતાં પરિપદે તો શુન્દરાતી પત્રકારોને સર્વમાન્ય નેઝણીની શુદ્ધિ તરફ ખાસ ધ્યાન આપવાની વિનંતિ કરેલી છે તેને અમે વધારી લઈએ છીએ, અને મુંબાઈનાં દૈનિક પત્રોના માર્કેટિંગે આ ઠરાવનો અમલ કરવા આગ્રહ-પૂર્વક વિનંતિ કરીએ છીએ.

તારતપાસ સંબંધીના કાયદા તથા કોર્ટના તિર-સ્કારનો કાયદો, દેશી રાજ્યોના રક્ષણનો કાયદો તેમજ ફોજદારી કાયદાની કક્ષમ ૧૨૪ અ વગેરેના અનિષ્ટ અંકુશો દૂર કરાવવા માટે પરિપદે લુદા લુદા ઠરાવો કર્યા છે પણ કદાચ પ્રમુખ સાહેબને તો તે પણ જરા ખટક્યા હશે. તેમણે પોતાના લાયણમાં પ્રજા અને સરકાર વચ્ચે એખલાસભરો સંબંધ ડેળરવાની વાત કરી, પણ એખલાસ ડેળવવો એ હંધે એક પક્ષના હાથમાં નથી. બન્નેમાં તે માટે પ્રમાણિક રૂઠિ હોતી નેહએ. ઉપર જણાવેલા કાયદાના અંકુશો સામે ફેજલરમાં અસંખ્ય વાર પત્રકારોએ અને રાજ્યપુરોએ વિરોધ દર્શાવ્યો છે, ત્યારે પ્રમુખ સાહેબ તો તેની ચર્ચા સાથે ત્યારે એક મહામાકયનો આગ્રહ લઈને જુવાન પત્રકારોને સાવધાન થયા સંચવતા કે ૧૯૨૨ની મુંબાઈની માલતીઆ પરિપદમાં ખુદ ગાંધીજી પણ એવી મનઃસંજ્ઞા બોલેલા કે આવા કાયદા તો આપણને સ્વરાજ મળ્યું હશે ત્યારે પણ નેહશે. છતાં તે વખતે તો ગાંધીજીએ એવા અનિષ્ટ કાયદાની સામે સખ્ત વિરોધ દર્શાવેલો. એમાં મુખ્ય વાંધો તો જ દષ્ટિ અને રૂઠિની કાયદાનો અમલ થાય છે તેની જ સામે છે, અને આપણા જેવી પરદેશી સરકારના હાથમાં આવા અંકુશના કાયદાઓનો ચોટે લાગે દુરપોચો જ થયેલો છે.

આમ પરિપદના કાર્યનું કંઈક લંબાજુથી વિચેચન

કર્યું છે તેમાં તેની એક બીજી પ્રવૃત્તિ ખાસ નોંધવા લાયક છે. પરિપદને અંગે શુન્દરાતી પત્રોનું પ્રદર્શન પણ લરાણું હતું અને તે શ્રી વિદ્યાબહેનને હાથે ખુલ્લું મુકવામાં આવેલું. તેને ફતેહમંદ બનાવવા માટે તે વિભાગના મંત્રીઓનો આશાર. માનરો નેહએ. આ વખતે માત્ર શુન્દરાતી પત્રો જ પ્રદર્શનમાં રજુ કર્યા હતાં, પણ આવતી પરિપદ વખતે દેશનાં લુદી લુદી લાખાનાં પત્રો તેમજ પરદેશનાં પણ નખતેદાર અગ્રવંધ પત્રો રજુ કરવામાં આવે એમ ઇચ્છીએ છીએ.

અંતમાં એક બાળન ઉપર ધ્યાન ખેંચવાની વરૂ છે. શ્રી કાલેશ્વરે પરિપદ આગળ વાંચેલા પોતાના નિબંધમાં તેનું સૂચન કર્યું હતું કે શુન્દરાતી લાખામાં ઉપરોક્ત માહિતીના વાર્ષિક અંગ્રહોનાં પુસ્તકોનો અજાણ છે. પત્રકારોને માટે એવા અંગ્રહો અતિ આવશ્યક છે, પણ એવાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરવા સંબંધી પણ પરિપદે કશો કડાવ કરેલો નથી. અમદાવાદ જેવા મોટા શહેરોમાં એવાં સંગ્રહસ્થાનો ખોલવામાં આવે અને તેને અંગે સાર્વ વાચનનાય પણ સજારવામાં આવે તો તેમાં દેશપરદેશનાં પત્રો વાંચવાનો સામાન્ય લાભ પણ પત્રકારના ધંધામાં પડેલાઓને, અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડે. આવતી પરિપદે આ બાબતમાં ચોક્કસ પગલું લેવું નેહએ એમ અમને લાગે છે.

આ પ્રકારનું કાર્ય કરીને પરિપદની બેક બરખાસ થઈ. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તેની કાર્યવાહીમાં અમલી કરાવેના અજાણની ઉણપ જણાઈ છે, એટલે તેણે નીચેલી કાર્યવાહક સમિતિને આવતા વર્ષમાં કંઈ સક્રિય કાર્ય કરવાનું ઠરાવે ઉપરથી તો જણાવું નથી. છતાં પરિપદની ઉપર લુદાં લુદાં પત્રોમાં પ્રકટ થયેલી ચર્ચાઓ તથા સૂચનાઓને લક્ષમાં લઈને આવતી પરિપદ આગળ કંઈ અમલી કાર્યની વ્યવહાર અને સંગીન યોગ્યતા તે રજુ કરશે તો પડેલી પરિપદનું કાર્ય તેટલે અંતે સફળ થયું જણાશે. બીજા દેશોમાં જ્ઞાતિવેચનનો ધંધો ઘણો આગળ વધેલો છે, અને પ્રગતમતને કારે તે દિશામાં પત્રકારો વાળાને આઠે તેટલી ઉચવપાયમ કરી શકે છે. આપણા દેશમાં પત્રકારોનું કર્તવ્ય ધણું નાણું છે. તેમને અનેક અંકુશો અને મુશ્કેલીઓ સામે લડવાનું છે અને સાથે સાથે પ્રગતમતને લજ્જત કરીને, તેને મોગ દિશામાં વાળવાનો છે. આમ પ્રગતના સેવકો તેમજ નેતાઓ થવાની બેઠકી દુરજ પત્રકારોને માથે પડેલી છે. શક્તી

યુગધર્મ

પુસ્તક ૫

માગસર, ૧૯૮૧

અંક ૩

આપણા ધર્માચાર્ય

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે જ્યારે દેશમાં અધર્મ અને અનીતિ પ્રસરી રહે છે ત્યારે ઇશ્વર પ્રધારક અથવા ઉદ્ધારક તરીકે જન્મે છે. દશ અવતાર કેપરાંત અનેક ગોત્ર પ્રભંગે મોટા નાના સુધારકો જન્મીને અસત્યનો નાશ કરના આવ્યા છે. એવા સુધારકોને લીધે અનેક ધર્મો તથા પ્રવચનો રચાયા છે. સનાતન આર્ય ધર્મ એવા સુધારકો સ્વીકારી લે છે. આજે અમસ્ત ભારતવર્ષમાં ધર્મનો જુસ્સો મંદ પડી ગયો છે. આપણી શિશિલતાને લીધે આપણા ધર્માચાર્યો પણ ધર્મશ્રદ્ધ ધરાવતા નથી. જ્યારે જનસમાજમાં ધર્મ વિશે જાગૃતિ આવશે ત્યારે ધર્માચાર્યો ફરીને દેશના નેતા બની જશે. ભૂતકાળમાં એવા પ્રસંગ આવી ગયા છે, અને ભવિષ્યમાં ફરીને આવશે એવી આપણી ખાતરી છે.

જ્યારે મુગલ પાદશાહીનું રાજ્ય હિંદુસ્તાનની ઉત્તર પશ્ચિમ તથા પૂર્વમાં ફેલાયેલું હતું અને દક્ષિણમાં બીજાપુરના આદિલશાહી રાજ્ય ઉપરાંત પાદશાહ, ઔરંગઝેબ ઇસ્લામનો ડાંકો વગાડીને આવ્યો તે વખતે હિંદુ ધર્મમાં નવી જાગૃતિ આવી. રવ. ન્યાયમર્તિ રાનડે “મરાઠા રાજ્યનો ઉદય” નામના પુસ્તકમાં

લખે છે કે આખા ભારતવર્ષમાં અને ખાસ કરીને મહારાષ્ટ્રમાં ધાર્મિક પુનર્જીવનની શરૂઆત ધણી વર્ષોથી થઈ હતી. આપણે ધાર્મિક સાહિત્ય શિક્ષિત બ્રાહ્મણોના હાથમાં હતું અને સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયેલું હતું. મહારાષ્ટ્રના પહેલા સાધુ જ્ઞાનદેવે ભગવદ્ગીતાનું ભાષાંતર મરાઠી ભાષામાં કર્યું. સુકુંદરાજે પણ સંસ્કૃતમાં નહીં પણ બોજાની ભાષામાં પોતાનું પુસ્તક રચ્યું. જે સાધુ-સંતોના ઉપદેશોને લઈને મહારાષ્ટ્રમાં ધાર્મિક પુનર્જીવન આવ્યું તેમાં કેટલીક સ્ત્રીઓ હતી, કેટલાક મુસલમાનો વડલાઈને હિંદુ અનેકા હતા તેનો અર્થો ભાગ બ્રાહ્મણ હતા, પણ મરાઠા, કજુબી, દરજી, માળી, કુંભાર, સોની, અંત્યજ, મહાર, પાવન થયેલી વેરયા, તથા દેવદાસીઓ, વિગેરે જુદી ન્યાતો, જુદી સ્થિતિના પુરુષ સ્ત્રીઓમાંથી ઉપદેશકો થઈ ગયેલા. શિક્ષિત અશિક્ષિતનો મેળ પણ રહ્યો ન હતો, પણ આખા જનસમાજમાં ધાર્મિક તથા રાષ્ટ્રીય ભાવના ફેલાઈ રહી હતી. જેનામાં એ ભાવના ઘણી તીવ્ર હતી તે આગેવાની લઈને ધર્મોપદેશ કરવા મંડી ગયાં. ચાંગદેવ, જ્ઞાનદેવ, નિશ્ચિત્ત અને સોપાન, મુકાળાઈને જની, આઝાદાઈ તથા વેલ્લખાઈ, નામદેવ, એકનાથ, રાગદાસ, તુકારામ, શેખમહમદ અને શાન્તિ

બાહ્યમણી, દામાજી તે ઔધવ, ભાનુદાસ અને કરમદાસ, બોધમે બાવા અને સંતોળા પવાર, કેશવ સ્વામી તે જયરામ સ્વામી, નરસિંહ સરસ્વતી ને રંજનાથ સ્વામી, ચોખામેળા અને બે કુંભાર, નરહરિ સોની અને સાવતીઆ માળી, બહિરામ ભટ્ટ તે ગણેશનાથ, જનાર્ધન પંત અને મુધોપંત એમણે આખા દેશમાં નવજીવન ફેલાવી દીધું. આ ધાર્મિક પ્રચારમાં કેટલીક બાળત નળથુવા જેવી છે તે નીચે ટાંકી છે.

(૧) ઉપદેશકો માત્ર બ્રાહ્મણ ન હતા પણ ન્યાન-જાતના બેદ શિવાય પ્રજાના દરેક અંગમાંથી ઉગી નીકળ્યા હતા.

(૨) બધા સાધુસંતો ખાસ ભણેલા પણ નહોતા, પણ તેમનો આત્મા ચીન્મય હતો, અને પોતાને મજેલો પ્રકાશ પ્રજાવર્ગને આપતા હતા. શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ માત્ર બ્રાહ્મણો જ કરી શકે અને ઇશ્વરપ્રાપ્તિ માટે કે પૂજા માટે બ્રાહ્મણોની જરૂર છે એ ખાળતો અસ્વીકાર થયો.

(૩) મંન્યાસીઓ અસમસ્ત જાતોના દેશમાં રખડ્યાં કરે, અથવા ઉગ્રાનીઆ ટંગાપ, કે નકામા દેહજી વેકે તેનાથી પ્રજા કંટાળી ગઈ, અને એવા માણસો પ્રત્યે માનની લાગણી ન રહી. પ્રજાની દષ્ટિ સ્વચ્છ જીવન તથા ચારિત્ર્યજળ તરફ વળી અને ધર્મને નામે જે ઢોંગ ધર્મિંગ ચાલતાં હતાં તેના તરફ તિરસ્કાર આવ્યો.

(૪) રામાયણ, મહાભારત, ભાગવત, પુરાણ, ગીતા વિગેરે પુસ્તકોનાં ભાષાંતર મરાઠીમાં થયાં તેને બ્રાહ્મણોએ નહીં ફેલાવી દીધાં, પણ અને પ્રાકૃત ભાષાને જ જીવંત રાખ્યું.

(૫) દરેક સાધુ સંતે એક ઇશ્વરની ઉપાસના કરવાનો બોધ કર્યો. ઇશ્વરનાં સ્વરૂપ એક લાખ હોય પણ ઇશ્વર એક જ છે અને તે મૂર્તિમાં છે, પણ મૂર્તિ તે ઇશ્વર નથી, મૂર્તિ વિના પણ ઇશ્વરપ્રાપ્તિ થઈ શકે છે એવો ઉપદેશ ચારે દિશામાં ફેલાયો. પૂજા અને ઉપાસના, યાત્રાઓ, પવિત્ર સ્થળોમાં સ્નાન, ઉપવાસ અને વ્રતો, શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ, ધ્યાન વિગેરે સર્વ ઉપધોગનાં છે પણ ખરી આવશ્યકતા તો ભક્તિ અને ભાવની છે, એ એમનો મુખ્ય ઉપદેશ હતો.

આ ધર્મપ્રચારને લીધે સામાન્ય લોકો સમજી શકે એવું સાહિત્ય રચાયું. ન્યાતજાતની આલસજેટ,

તેની અસમાનતા, બેદભાવ, વિગેરે દીલાં પડી ગયાં. ધાર્મિક દષ્ટિએ શ્રદ્ધ વિગેરે બ્રાહ્મણ સાથે ભળી ગયા, અને ચારિત્ર્યજળને લીધે કેટલાક તેમનાથી વધારે પ્રતિષ્ઠા પામ્યા. સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધરી, પ્રજામાં આત્મશુદ્ધિ અને પ્રેમભાવ ફેલાઈ રહ્યો. સહિષ્ણુતાની શક્તિ ખીલી, હિંદુ મુસલમાન એ બન્નેનો ઇશ્વર તો એક જ છે તેથી તેમની વચ્ચે ઐક્ય વધ્યું. કર્મકાંડ, યાત્રા, ઉપવાસ—અથવા જડ યજ્ઞ ગયેલા બ્રાહ્મણોના જંતરખંતરની કીંમત ધરી ગઈ, ભક્તિ અને ભાવથી ઇશ્વર સાથે યોગ થાય છે અને ઇશ્વર એક જ છે એ ભાવના ફેલાઈ રહી.

મહારાષ્ટ્રમાં જે પ્રકારનું પુનર્જીવન આવ્યું તેવા ફેરફાર ભારતવર્ષમાં અનેક વાર થઈ ગયા છે. શુદ્ધ ભગવાને જડ યજ્ઞ ગયેલા ધર્મમાં નવચેતન ફેડ્યું. કૃષ્ણ ભગવાને પણ ધર્મહીન ભારતવર્ષમાં ભક્તિભાવનો ઉપદેશ કરીને દેશને જન્યત કર્યો. તે જ પ્રમાણે શંકર ભગવાને ધાર્મિક જ્ઞાનિનો નાશ કરીને સાચા ધર્મને ફેલાવ્યો. જુહીઆના યજ્ઞદોષો ધર્મહીન તથા દંભી થયા હતા, તેમના મંદિરોમાં ધર્માચાર્યો છુટ્યા, લકુંગાઈ, મોજશોખમાં ચુસ્તાન થઈને પડ્યા હતા તે વખતે જસસે સત્ય અને પ્રેમનો ધુમ્ શીખ્યો. અરબસ્તાનમાં સમાજ અજ્ઞાન હતી, મારફાડ અને લુંદફાટમાં હમેશ રાક્ષાપત્રી રહેતી હતી તેમને પચગંજર મહમદે ઇસ્લામનો ધર્મ શીખવ્યો.

આજે સુરૂપ દેશમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનું પાલન કેટલું થાય છે ? ધર્મનો લોપ થઈ ગયો છે. અમુક બક્તિઓ હજી ધર્મિષ્ઠ છે પણ તેમનો અવાજ કોણ સાંભળે ? ઇસ્લામ ધર્મમાં જે જરૂર આવતી છે તેનાં પરિણામ તુર્કી, ઇરાન, હિંદુસ્તાન વિગેરે સર્વ મુસલમાન રાજ્યોમાં આપણે જોઈ રહ્યા છીએ. ચીન, જાપાન, ટાઈવાઈમાં શુદ્ધ અથવા ક્રાન્ધુરીઅસના ધર્મની દાલત એવી જ દયાજનક છે. હિંદુ ધર્મની અવસ્થા આપણે નજરે નેહીએ છીએ. ધર્મના સિદ્ધાંતો સર્વમાન્ય છે પણ પ્રજા ધર્મહીન થઈ છે. ધર્માચાર્યો સત્યધર્મથી ધર્મજાદુ થયા છે.

મુસલમાનોનું રાજ્ય પણ ગયું અને મરાઠા રાજ્ય પણ ગયું અને હવે આવ્યા છે ખ્રિસ્તી ઝંઝોજ લોકો. ચૌરંગજળના સમયમાં જે ધર્મસંરક્ષણની લાગણી ઉત્કેશની તેવી પરિસ્થિતિ આજે નથી. અંગ્રેજ લોકો

ધનની ઉપાસના કરે છે અને ખ્રિસ્તી ધર્મના મીશન-રીઓ ભૂખે મરતા હિંદુ મુસલમાનને વટાળે કે નહીં તેની તેમને બહુ દરકાર હોતી નથી. આજે હિંદુસ્તાનમાં ધાર્મિક હરિદ્રાધ નથી પણ આર્થિક છે, તે છતાં એંગ્લો લોકોનાં સાહિત્ય આપણા હાથમાં આવ્યું ત્યારથી હુરોપીય તથા હિંદી સંસ્કૃતિ વચ્ચે સરખામણી અને હરિદ્રાધ આવી રહી છે. આ સરખામણી તથા આત્મચિંતનને લીધે બંગાળમાં રામ રામમોહનરાયે ધાર્મિક શુદ્ધિને માટે 'બ્રહ્મસમાજ'ની સ્થાપના કરી. હિન્દુધર્મમાં આવી બચેલી જડતા દૂર કરવા માટે અને બ્રહ્મને સાધવા માટે જે મંડળી એકઠી થઈ તે બ્રહ્મસમાજ કહેવાય. મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોર તથા બાણુ કેશવચંદ્ર સેને તેમાં કેટલાક ફરફાર કર્યા. સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ જુદા જ પ્રકારની શુદ્ધિ સંચાલિતે આર્યસમાજની સ્થાપના કરી, સ્વામી વિવેકાનંદ વેદાન્ત ઉપર ઉપદેશ કરીને હિંદુ ધર્મની પ્રતિષ્ઠા દેશપરદેશ ફેલાવી દીધી. સ્વામી રામતીર્થ તથા બીજા અનેક નાના મોટા સાધુ સંતોએ પ્રગ્નમાં ધર્મની લાજણી તથા જુસ્સો પ્રગટ કર્યો.

. આ બધી જૂતકાળની વાત થઈ. આપણી નજર આગળ જે મહાન ફરફારો થઈ રહ્યા છે તેની ખરી કોંમત આપણે આંકી શકતા નથી. ગુજરાતમાં દેક-કેકણે બન્યુંતેનાં ચિહ્નો જણાય છે. બન્યુંતે દરેક દિશામાં માલમ પડે છે. બધાં છુટક છુટક ધાય છે તેને દિશા જતાવવાની જરૂર છે તેટલા માટે મહારા ત્રણ અનુભવ આપું છું.

અરવલ્લી પર્વતની હારમાળામાં, વડનગર શહેરની ઉત્તરે, તારંગા નામનો નાનો પહાડ છે. તેનો આકાર પવાલા જેવો છે અને હજારો વર્ષ પર ત્યાજાસુખી પર્વતનું સુખ હશે એવું અનુમાન કરી શકાય એમ છે. એ કાળા પહાડની અંદર સફેદ સજેમરમર (આરસપહાણ)થી બાંધેલું જૈન મંદિર છે. પુષ્ટિમાતી ચાંદનીમાં આ મંદિર બહુ જ સુંદર અને ભવ્ય જણાય છે. દેજવાણના મંદિરોની માફક અહીં કેાતરકામની ખુંખી જોવાની નથી પણ તેનું સ્થાપત્ય, તેની આકૃતિ તથા રચના એટલાં સારાં છે અને કાળા પહાડની આગળ એવી રીતે ગોઠવ્યું છે કે બહુ દોષ બહુરે તેને આકાશમાંથી લટકાવ્યું હોય. આ મંદિરમાં ત્રીસેક ગરજીટ દર્શન માટે આવેલાં તેમની સાથે વાત

થઈ. ધર્મશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ તેમણે કર્યો નહોતો; માત્ર ભકિતભાવને લીધે દર્શન માટે, ઇશ્વરપ્રાપ્તિ માટે અથવા શાન્તિ માટે રજણુ કરતાં હતાં. પોતાના આત્માને શાન્તિ મળી નહોતી. કોઈ સારો ઉપદેશ કે કોઈ પ્રકારનું શિક્ષણ મળ્યું નહોતું. ધાર્મિક શિક્ષણની જરૂર તેમને જણાઈ નહોતી, અને ધર્માચાર્યોને તે માટે પ્રયત્ન કરવાની આવશ્યકતા લાગી નહોતી. નરમાશયી જે પુછ્યું કે દેશમાં સામાન્ય ગૃહિણીઓને ધર્મનો ઉપદેશ કોઈ કરતું નથી, લાખો બાળકો મરી જાય છે તેમનું સંરક્ષણ કેવી રીતે કરવું તે શીખવતું નથી, લાખો સ્ત્રીઓ સુવાવડમાં મરી જાય છે, લાખો સ્ત્રીઓ જીવનપર્યંત રોગીષ્ટ થઈને પીડાય છે, આપણી સ્ત્રીઓ અજ્ઞાન છે તેમને સામાન્ય જ્ઞાન, નૈતિક તથા ધાર્મિક જ્ઞાન આપવાની જરૂર છે તે વખતે જન-સેવાનું કામ કરવાને બદલે આમ રખડવાં કરવામાં શો ફાયદો ? આ હલીસ વાંધાભરેલી હશે તો પણ મને જવાબ એટલો જ મળ્યો કે અમને કોઈ શીખવતું નથી, શીખવે તો અમે તૈયાર છીએ. ત્યાર બાદ તારંગાના ઉપાશ્રયમાં તેમ જ બીજાં ગામોમાં ધણા સારા વિદ્વાન જૈન મુનિઓને મળ્યે તેમની સાથે આ બાબતની વાત થઈ. તેમણે પણ કહ્યું કે અમારામાં પોતામાં ઉપદેશ કરવાની જોઈએ તેવી શક્તિ નથી તો બીજાને શી રીતે શીખવીએ ? ગરજીટએ જનસમાજની સેવા કરવી હોય એવાં વિચાર કોઈને સુચ્યો તથી. સુઝે તો જરૂર વ્યવસ્થા થઈ શકે. એવી વ્યવસ્થાશક્તિ આજના ધર્માચાર્યોમાં નથી. પોતપોતાનું કામ કર્યું જાય છે. આવી હકીકત મને મળી.

બીજે પ્રયત્ન કડિયાવાડની આગળાડીમાં પહેલા વર્ગના રજ્યામાં મળ્યો. જુવાન વૈષ્ણવ મહારાજ (ગોસ્વામી) સાથે બેઠેલા અને દરેક રોજને તેમનાં દર્શન કરવાને મરીજ અત્યંત લોકોની લીટ થતી. દરેક રોજને જોયું કે જુવાન કે વયસી વયના, મધ્યમ વર્ગના સિંધ્યો જણાતાં નહોતાં. દરેક રોજને જુજ બેઠ મળતી હતી. તેમને પુછતાં માહુમ પર્યું કે કોઈ દિવસ ધર્મનો ઉપદેશ કરતા નહોતા. મંદિરમાં એક સાધારણ શાસ્ત્રી હતા તે ભાગવત વિગેરે વાંચી એકજાવતા હતા. પોતે અભ્યાસ કર્યો નહોતો. કોઈ પણ પ્રકારનું શારીરિક કે માનસિક કામ કરતા ન હતા. ભાવિક સિંધ્યોને મળવામાં તથા હમેશની સાધારણ દિનચર્યામાં દિવસો નીકળી જતા હતા.

સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી હિંદુસંગઠન તથા અત્યંતજ્ઞાન માટે આધુનિક હિંદુસ્તાન ખુદી રહ્યા હતા. શરદી ખુબ થયેલી, તાવ આવતો હતો, ઘાંટો બેસી ગયેલો તે છતાં ત્રણ સાઠત્રણ કલાક સુધી લાપથુ હતું. મેં વિનંતિ કરી કે સીતેર વર્ષની ઉંમરે આખા હિંદુસ્તાનમાં રખડવાને બદલે એક ત્રણે કાયમ રહીને, દસ, વીસ, પચાસ, સો સારા સંન્યાસીઓને સમાજસેવા માટે કેળવ્યા હોય તો કેટલો બધો ફાયદો થાય ? આજે બાવન લાખ સાધુ સંન્યાસી, કુદીસે અમારા ગૃહસ્થોની મહેનત પર છવે છે તેના બદલામાં ધાર્મિક તથા નૈતિક શિક્ષણ, પછત તથા પતિત વર્ગોની ઉન્નતિ તથા સામાન્ય જનસમાજની સેવાનું કામ ઉપાદી લે તો આખા દેશનો ઉદ્ધાર થઈ જાય. સ્વામીજીએ જવાબ વાળ્યો કે એ સંન્યાસીઓ બાવનારહિત પ્રજામાંથી ઉત્પન્ન થયા છે, હવે મોટી ઉંમરે નવી લાવના આવતી નથી. ત્યારે જનસમાજ સુધરશે ત્યારે સંન્યાસીઓ સુધરશે. મેં પુછ્યું કે આજસુ, નકામા સંન્યાસીઓનું પોષણ કરવાનું અને મુશી દબાવે તો કેમ ? તેના જવાબમાં એમણે કહ્યું કે જનસમાજ જે ઘીજ માગે તે તેમને મળી શકે. તેમને સારા સંન્યાસીઓ જ જોઈતા હશે તો તેવા મળશે. જે આજસુ અઘાન સંન્યાસીઓને મદદ નહીં કરે તેતરતર સુધારો થશે.

રામકૃષ્ણ વિવેકાનંદ મિશનના એક લુવાન સંન્યાસી મળ્યા હતા તે સમાજસેવાના કામમાં રોકાયેલા હતા. બંગાળમાં નવી જગૃતિ ફેલાઈ છે તેને લીધે ઉચું અગ્રણી શિક્ષણ લીધેલા પડવીધરો મીશનમાં દાખલ થયા છે પણ તેમને જોઈએ તેવી તાલીમ મળતી નથી, એવી હકીકત જણાવી. આ કમનસીબ દેશમાં વ્યક્તિઓના તથા શક્તિનો કેટલો દુરુપયોગ થાય છે ! સેવાની લાવના ધર્મના જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થાય છે. ઈશ્વરની ભક્તિમાંથી ભાતુભાવ ઉદ્ભવે છે. દુનિયાના સર્વ જનો ઈશ્વરનાં સંતાન છે એવી સમજ થાય તો ધાર્મિક ટંટા અને લગાઈ બંધ થઈ જાય. આપણા સાધુ સંન્યાસીઓ, સ્વાર્થત્યાગ કરીને, હદપાર કષ્ટ વેસીને જીવન ગાળે છે તે છતાં ખરેખરા ધર્મોપદેશ પણ ન કરે એ કેવી દુઃખદ સ્થિતિ કહેવાય !

એક ગોસાઈના મઠમાં રહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. તદ્દન નવીન અપુલ્ક મંજરી એમ ધારીને ખુબ ખુશી થયો. વાડામાં થકીને મેડા ઉપર જવાનું હતું તે

વાડામાં હદપાર ગંદવાડ જોયો. ઉપર જઈને નેહું તો પલંગ, હિંચકો, નેતરની ખુરસીઓ, મ્હાના પવાલો— અને ગૃહસ્થાઈના વૈભવવાળી વ્યવસ્થા જોવામાં આવી. મંદિરમાં કોઈ દિવસ ધર્મોપદેશ થયેલો નહોતો.

આવા ધણા પ્રસંગો, દુઃખદાયક, દયાજનક, સાંભરી આવે છે. ધણા પ્રતિભાશાળી મહાત્માઓ વિશે સાંભળ્યું છે. ગંગા, યમુના, સરસ્વતી, નર્મદા, ગોદાવરી વિગેરે નદીઓને તીરે, તથા હિમાલયના એકાંતમાં અને મહાન પુરુષો વસતા હશે, તેમના પરિચયને લીધે હજારો પુરુષોનાં જીવન ઉન્નત થયાં હશે. ગામગામમાં પણ કોઈ કોઈ વાર મહાત્માઓ આવે છે, શાન્ત, વિચારવંત, ધર્મિષ્ઠ જન મુનિઓ મળે છે, એવું કસુલ કરવું જોઈએ. કેટલાક સાધુ, સંતો, ગોસાઈઓ, મહારાજો વિશે ભણકર ગંદો વાતો ચાલી રહી છે. તેમને શિક્ષણ આપવા માટે રાખેલા શિક્ષકોએ વિચારવાર હકીકત આપી છે. આપણા સાધુ, સંતો, ધર્મીયોમાં સારા તેમ જ નરસા માણસો હશે. એમનાં પાપ એમને જ નરે છે એમ નથી પણ કમસ્ત જનસમાજને તુકશાન કરે છે. એમને સાંઈ શિક્ષણ મળતું નથી, મ્હાનપણથી જ મુંવાળા વૈભવમાં તેમનું જીવન વ્યતિત થાય છે. શારીરિક તથા માનસિક વ્યવસાયના અભાવે તેમનાં ચિત્ત ખરાબ માર્ગે દોરાય છે અને દુસાચારી બની જાય છે.

જેવી રીતે આપણા પણા રાજમહારાજો સ્વાર્થી, સ્વચ્છંદી, અને પતિત સ્થિતિએ પહોંચ્યા છે તેવી જ રીતે ધણાખરા સંપ્રદાયના ધર્મચાર્યો તો આજસુ તથા એદી બન્યા છે અથવા તો મોજશોખ અને દુરાચારમાં દૂબ્યા છે. તેમનું દુરાચારણ ધણા વર્ષો સુધી આપણે સાંખી રહ્યા છીએ, હવે સહન થઈ શકે એમ નથી. સહિષ્ણુતા તથા ક્ષમાશુદ્ધિને પણ હદ હોય છે અને આવા કુટ ધર્મચાર્યોને સુધારવાનો અથવા કાઢી મુકવાનો ઉપાય લીધા વિના છુટકા નથી. અકાળીઓની લડત આતમશુદ્ધિની છે અને પોતાના ગુરુદ્વારમાં ભુલ્યા બદ્ધાનતના મહત્તોને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. જેમ રાજાઓ પ્રજાના રક્ષક અને આગેવાન છે અને પોતાના ધર્મ ન યમતવે, એટલે ધર્મશ્રેષ્ઠ થાય, તો તેમને કાઢી મુકવાનો હક પ્રજાને છે તે જ પ્રમાણે ધર્મચાર્યોને સુધારવાની કોશીશ નિષ્ફળ જાય તો તેમને કાઢી

સુકાંચ. ગુરુદ્વાર, મંદિર, મઠ, કે રાત્રીએ કેડકની ખાનગી કે કોન્ટ્રીમાં મીલકત નથી. શીખપ્રજાએ આ મહાન પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવા માંગ્યો છે. તેનો એક એક હજાર માઇલ દૂર બંગાળના તાડકેશ્વરમાં લાગ્યો છે. અંગ્રેજ સરકારને તો પક્ષપક્ષી કરીને રાત્રી કરતું છે એટલે આ હરામખોર મહતોનો પક્ષ લે તેમાં શી નવાઈ? સરકારે એક વખત હિંદુ મુસલમાન વચ્ચે એટલી ઉત્પન્ન કરી, અત્યંતને મલાન્યા, રાજા, રાધા, જાગીરદારોને હાથમાં લીધા. મરીવાળાઓને રમાડ્યો— એ બધી રમતો રમશે, પણ રાજા તથા ધર્મચાર્યો કે પુજારીઓ પ્રજાના પ્રતિનિધિ છે, ધર્મશ્રેષ્ઠ થાય તો પ્રજામત સાંભળવાની તેમની ફરજ છે અને જો તેમની વર્તણૂક સુધરે તો જોઈ તો ગરતરક થયાને પામ છે એ ધોરણ કે નીતિ સ્વીકાર્યા વિના છૂટકો જ નથી. લોકશાસનના જમાનામાં આપણી સત્તાને રૂબરૂ મળી છે, અને આ ધોરણનો અસ્વીકાર થાય તો જો શૌર્ય અને દૃઢતા, સાહેસ અને આત્મભોગ શીખ પ્રજાએ આપ્યો છે તે ખીજ બધી પ્રજાએ આપવો પડશે. ધર્મચાર્યો પણ એટલી ગયા હશે એટલે રાજપુત્રીથી અને સ્વેચ્છાથી પોતાની વર્તણૂક સુધારીને પોતાનું કર્તવ્ય કરવા મંડી જશે. આપણા ગુજરાતમાં ઘણા સંપ્રદાયો

છે, રામાનુજ, માધ્વાચારી, રામાનંદી, વસ્તુભાચારી, સ્વામીનારાયણ, રાધાવલ્લભી, કચીરપથી, બીજપથી, દાદુપથી, ઉદાપથી, રાધાસ્વામી, વિગેરે—એ બધાએ સંપ્રદાયો ધર્મસુધારકોએ પોતપોતાના જમાનામાં પ્રચલિત કુધર્મ તથા અધર્મને દૂર કરવા માટે સ્થાપેલા. આજના શુદ્ધિના સુમમાં જ્યાં જ્યાં ધાર્મિક શિથિલતા, અધર્મ કે દુરાચાર જણાય છે ત્યાં અગ્નિ સંસ્કાર કરીને, મહાન યજ્ઞથી સુધારો કરવાનો છે.

સત્યનો આગ્રહ અને અસત્ય સાથે અસહકાર એ શુદ્ધિનો મંત્ર છે, એ જ શુદ્ધિનું શસ્ત્ર છે. મહાત્મા ગાંધીજીએ તે વાપરવાની ક્રિયા બતાવી છે. નમ્રપણે, દૃઢતાથી, સંયમ સાથે, પ્રેમમય સહાનુભૂતિથી સત્યાગ્રહ કરીને ધર્મચાર્યોને સુધારવા પડશે અને તેમના સુધારાથી ફરીને રીમાઈ ગયેલા દેવો મંદિરમાં આવીને વસશે. આજે તો બધા દેવો (દેવ ગયા દુર્ગે) હિમાલયમાં નાસી ગયા હોય એવો ભાસ ધઈ રહ્યો છે. જેથી જાગૃતિ મહારાષ્ટ્રમાં શિવાજી મહારાજના વખતમાં ફેલાઈ રહી હતી તેવી ફરીથી ફેલાશે અને આખા હિંદુ-સ્તાનમાં ખરે સ્વરાજ્ય સ્થપાશે.

સુમન્ત મહેતા

મોટી બહેન

(૪)

૭

શિવચન્દ્રે ધરના બધા કારભાર સંભાળી લીધો છે. વજાણના સ્વર્ગવાસ પછી ધરમાં તેનો જ હુકમ ચાલે છે. માધવીને બદલે એક નવી વહુએ આવી સત્તા જમાવી છે. જો કે માધવી હજી એ જ ધરમાં રહે છે અને લાઈ શિવચન્દ્રે પણ તેનું માનસ-માન બરાબર જાળવે છે પણ માધવીનું દિલ ઉઠી ગયું છે. ધરના નોકરચાકર, દાસદાસી અને ન્હાના મોટા શમાસ્તા સમગ્ર હજી પણ એને “મોટી બહેન” કહીને જ બોલાવે છે, પરંતુ તેઓ મનમાં બરાબર સમજી ગયા છે કે તિજોરીની ચાવી એક જાદો જ વ્યક્તિના હાથમાં ચાલી ગઈ છે.

શિવચન્દ્રની સ્ત્રી માધવીનું અપમાન કરે છે એમ પણ અમે નથી કહેવા માગતા. પરંતુ તેની રીતસાત અને વ્યવહાર જોઈને માધવીને પોતાને જ એમ લાગી આવ્યું છે કે હવે આ ધરમાં લાંબુ રહેવામાં માલ નથી. નવી વહુની રૂબ લીધા વિના કે તેનો અભિપ્રાય લીધા વિના કોઈ કામ કેમ થઈ શકે એ પ્રશ્ન માધવીને રાજ મુંઝવ્યા કરે છે.

એક વખતે ધરમાં જાપની પૂરેપૂરી સત્તા હતી. હવે લાઈની સત્તા ચાલે છે, એટલે પહેલાંનાં કરતાં ફેરફાર થાય એમાં શંકા આશ્ચર્ય નથી. પહેલાં

તો માધવીનું માન સચવાતું એટલું જ નહીં પણ તેના વિવિધ લાડ પણ નબી જતા. આને માન સચવાય છે પણ લાડકોડ શી રીતે નબે ? જાપના જીવતાં તે કુશસુખત્યાર હતી, આને તેને ઝોરીયાણું બનવું પડ્યું છે.

કાંઈ વાંચનારને કદાચ એમ લાગશે કે અમે શિવચન્દ્ર અથવા તેની સ્ત્રીને ચુંદગાર ઠરાવવા માટે જ આ બધું લખી રહ્યા છીએ અને સીધી સાદી ભાષામાં કહેવાને બદલે એ જ વાત ગોળગોળ ફેપે કહેવાની કોશિશ કરીએ છીએ. પરન્તુ એ ગોઠખી ગેરસમજ છે. સંસારનો જે નિયમ છે, જેને સંસારના રીતરિવાજ કહેવામાં આવે છે, અને જે પરાપૂર્વથી ચાલ્યાં આવે છે તેનો જ અમે આ રમણે ઉમેળ કરીએ છીએ. માધવીનું કંઈમ તો કુટી ગયું છે, તેનું પોતાનું ગણી શકાય એવું કોઈ માણસ આ સંસારમાં નથી. એટલે શું બીજાએ પણ પોતાના કાયદેસર હક્ક જતા કરવા ? સ્વામીની માલમિલકત ઉપર કેવળ સ્ત્રીનો જ અધિકાર હોય છે, એ વાત કોણ નથી જાણતું ? તો પછી એકમાત્ર શિવચન્દ્રની સ્ત્રી જ એ વાત કેમ ન સમજે ? અલખત શિવચન્દ્ર એ માધવીનો સંગે ભાઈ થાય, પરંતુ તેથી શિવચન્દ્રની સ્ત્રી શું લેવાદેવા ? બીજાની ખાતર પોતાનો હક્ક તે કેમ જતો કરે ? શિવચન્દ્રની સ્ત્રી બ્યારે ન્હાની હતી અને મજબૂત પણ હયાત હતા ત્યારે માધવીને મન પ્રમીલામાં અને તેનામાં લાગ્યા તકાવત ન હતો. પરન્તુ હવે બન્ને વચ્ચે ઘણી વાર મતભેદ પડે છે. માધવીને લાંગાં ટાલ્યાં કરવાની ટેવ નથી એટલે બન્નેનાં મુખી મૌન રહે છે; જ્યાં પોતાનું જોર ન ચાલી શકે ત્યાં વર્ચ માયું મારવાનું તેને નથી ગમતું. કોઈ વાતે માયું લાગે તો બોલ્યા ચાલ્યા વિના ગળી જાય છે. શિવચન્દ્રને ફરિયાદ કરવાનો તેનો દૃઢ ખ્યાલ પણ નથી આવતો. સ્નેહ, હેત કે પ્રેમનાં બધાં ટુકડાં અને એ રીતે પોતાનો મોજો જળવી રાખ્યાં એ તેના સ્વભાવમાં મળતી જ નથી. તે પોતે એવી મુદ્દાને પિચ્કારે છે. સામાન્ય સ્ત્રીની પેઠે કલેશ કંકાસ કરવા એ તેને કેટલાં ત્રાસદાયક લાગે છે તે કેવળ તેનો અંતરાત્મા જ જાણે છે.

એક દિવસ તેણીએ શિવચન્દ્રને બોલાવી કહ્યું: “ભાઈ, હવે મને મારા સાથે જવાની રજા આપો.” શિવચન્દ્ર વિસ્મય પામ્યો. તેણે કહ્યું: “શા સારું ? ત્યાં તો કોઈ નથી.”

“મારી નજીક કાશીમાં રહે છે, તેના દીકરાને મારી સાથે રાખીશ અને અમે બન્ને જણાં ગોળગામમાં સુખેથી રહી શકશું.”

પાળના જીવતામાં આવેલા ગોળગામમાં માધવીનું અચરજ હતું. શિવચન્દ્ર એ જવાબ સાંભળી રહેજ દરમિયાન તેણે કહ્યું: “એમ તે કંઈ બને ? ત્યાં તારું કોણ ? તારાથી ત્યાં રહી જ કેમ શકાય ?”

“કેમ ન રહેવાય ? હજી મારા સસરાનું મકાન કાયમ છે. તે સિવાય પાંચ દસ વીધા જેટલી જમીન પણ છે. અમારા બે જણનો નિર્વાહ ચલાવવા માટે એટલું બસ છે.”

“નિર્વાહનો તો સવાલ જ નથી. પંક્ષા ટકાની પણ ચિંતા નથી, પણ ત્યાં તને કેટલી અગવડ વેડવી પડે ?”

“મારે—એક વિધવાને વળી સગવડ અગવડ શું ?”

શિવચન્દ્રે થોડી વાર વિચાર કર્યો. પછી બોલ્યો: “બહેન, તું શા સારું જવા માગે છે ? અને એક વાર ખુશી રીતે કહી દે. અહીં તને બે કંઈ દુઃખ કે કલેશ જેવું હોય તો આ જ ઘડીએ તેનો ઈલાજ કરે.”

ધણું કરીને અત્યાર પહેલાં શિવચન્દ્રે પોતાની સ્ત્રી પાસેથી, પોતાને વિષે કંઈક ફરિયાદ જેવું જરૂર સાંભળ્યું હશે એ શંકાથી માધવીના મુખ ઉપર શરમના શેરડા પડ્યા. તેણીએ કહ્યું: “ભાઈ તમે એમ માનો છો કે હું ઘરમાં અગરો કરીને મારે ઘેર માલી જવા માયું છું ?”

શિવચન્દ્ર પોતે પણ શરમાયો. તેણે એકદમ જાણ આપ્યો: “ના બહેન, હું એમ મુદ્દલ નથી માનતો. હું તો ઉલટું એમ કહેવા માયું છું કે આ ઘર તારું પોતાનું જ છે. છતાં તું શા માટે અહીંથી જવા માગે છે ?”

બન્ને ભાઈબહેનને એક સાથે મૃત સ્નેહમય પિતાનું સ્મરણ થયું. બન્નેની આંખો આંસુથી ઉભરાઈ ગઈ. આંસુ લળીને માધવી બોલી: “વળી પાછી હું અહીં જરૂર આવીશ. જાણુને જનોાઈ આપશે ત્યારે મારે આવ્યા વિના કંઈ ચાલવાનું છે ? પણ અત્યારે તો હવે મને જવા દો.”

“જનોાઈને તો હજી આઠ દસ વરસની વાર છે.”

“હું જીવતી રહીશ તો જરૂર આવીશ.”

હુંકામાં, માધવીએ અહીં પડી રહેવાનું કોઈ રીત ન કળ્યું. તેણીએ જવાની તૈયારી કરવા માંડી. નીં

વહુને ધરતું તમામ કામકાજ સમજવી દીધું; તોફર-
આકરને બોલાવીને સૌને શુભ આશીર્વાદ આપ્યા. વિદાય-
ગીરીના દિવસે શિવચંદ્રે આંખમાં આંસુ લાવી બહેનને
કહ્યું: “માધવી, તારા આ ભાઈએ કાંઈ દિવસ કંઈ
વેણ ઉચ્ચાર્યું—”

માધવીએ હસતાં હસતાં તરફાળ જવાળ આપ્યો:

“એવું ન બોલો, ભાઈ.”

“હું ખરેખર અંતઃકરણપૂર્વક કહેવા માગું છું કે
તને કાંઈ અશુભ ક્ષણે જાણતાં અજાણતાં મારાથી કંઈ
બોલાઈ—”

“ભાઈ, મહેરબાની કરીને એવું બોલીને મને
શરમાવો નહિ.”

“તારી ખુશી. તને તારા પોતાના ઘેર જવાની હું
મનાઈ નથી કરતો. તને જ્યાં ગમે ત્યાં સુખેથી રહે
એમાં મારો વાંધો નથી. ખુશીઅબરના મમાચાર
આપની રહેજે એટલે બસ.”

માધવીએ પ્રથમ કાશી જઈ, પોતાના ભાણેજને
સાથે લીધા અને આજે સાત વર્ષ પછી પોતાના
સ્વામીના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો.

માધવીના આવવાથી વિધુબાણને માથે એક નવી
આફત આવી પડી. યોગેન્દ્રના પિતા અને વિધુબાણ
વચ્ચે પ્રથમ દોસ્તીદાવો હતો. યોગેન્દ્રે મરતી વેળા પોતાની
જે કંઈ જરૂરજમીન હતી તે વિધુબાણને સંભાળવા
સોંપી હતી. યોગેન્દ્ર છવતો ત્યારે પણ જમીનખેતર
વિગેરેની સંભાળ વિધુબાણ જ રાખતા હતા; યોગેન્દ્રને
તેની બહુ પરવા ન હતી કારણ કે પોતાના સાસરાને
ત્યાં અઠગન ધનસંપત્તિ હોવાથી, અદાની ખેતીવાડીની
તેને શી ચિંતા હોય? યોગેન્દ્ર ગુજરી જતાં વિધુબાણને
કાચું: તેણે યોગેન્દ્રની જમીનખેતર વિગેરે ઉપર પોતાનો
બ્યાજખી અધિકાર જમાવ્યો. કાંઈ વાંધો લેનાર પણ ન
હતું. યોગેન્દ્રની વિધવા માધવીના આવવાથી તેના સીધા,
નિષ્કંટક માર્ગમાં એક અણધાર્યું કાંટાડું ઝાડ ઉઠ્યું.
તેને એમ ચોક્કસ લાગ્યું કે માધવી કેવળ અદેખાઈને
લીધે, કેવળ હેરાન કરવા ખાતર જ અહીં આવીને રહી
છે. તેણે માધવીને કહ્યું: “તમારી બે વીધા જેટલી
જમીન પડતર રહી છે, દસ વરસથી તેનો વેરો પણ
નથી ભરાયો, બાજ રીંગે સો રૂપિયા ન ભરીએ તો
એ જમીન પણ આપણા તાબામાં ન રહે, એ
પ્રમાણે બધી રીતિન છે.”

માધવીએ પોતાના ભાણેજ મંતોપકુમાર મારફત
કહેવાડાંનું કે “પેનાની ચિંતા ન કરતા.”

તુરત જ માધવીએ સો રૂપિયા ગાંધી આપ્યા.
વિધુબાણએ સો રૂપિયાનો ઉપયોગ બૂદી જ રીતે
કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

માત્ર એટલું બોલીને જ માધવી બેસી ન રહી.
તેણીએ સતોષની મારફત વધુમાં પૂછ્યું કે “કંઈ બે
વીધા ઉપર જ મારા સસરાનો નિર્વાહ નહોતો ચાલતો.
ગાંધીની જમીન ક્યાં અને કેવી રીતિમાં છે તે પણ
હું જાણવા માગું છું.”

વિધુબાણનું અંતર ઉઠ્યું. તેમણે જણાવ્યું કે
“ભારતી બૂદી જમીન વેચાઈ ગઈ છે, અથવા જમ
ચઈ ગઈ છે. આઠ દશ વર્ષ થયાં કર ન ભરીએ તો
પછી જમીન આપણા કાળજમાં કેવી રીતે રહે ?”
વિગેરે.

“ખેતરપાદરમાંથી એટલી કર ભરવા જેટલી
પણ આવક નહોતી થતી? અને તને ખરેખર બધું વેચાઈ
ગયું હોય તો વેચનાર અને ખરીદનાર કાણ કાણ છે તે
મને કહો તો એ વિષે હું બનતી તજવીજ કરું. દરતા-
વેળાં કાળગપત્રો પણ જરૂર હોવાં નેહ્યો.”

વિધુબાણએ જવાબમાં કેટલીક ઉત્પટાંગ વાત કહી,
પણ માધવી તેમના એકે અક્ષર ન સમજી શકી.

તે પછી વિધુબાણ હાથમાં ડબી લઈ, ભગતના
જેવો પોસાક પહેરી સીધા જમીનનાર સાહેબની કચેરી
તરફ—લાલગાંધ તરફ રવાના થયા. આ ગામમાં જ
સુરેન્દ્રબાણનું મકાન તેમજ તેમની કચેરી હતી. કચેરીમાં
મેનેજર મથુરબાણ બેઠા હતા.

વિધુબાણએ આઠ દસ ગાઉની મુસાફરી પૂરી કરી
સીધા કચેરીમાં જ પગ મૂક્યો. તે મથુરબાણ પાસે
બેસતાં જ રહી પડ્યો. કહ્યું: “ભગવાન તમારે ક્ષમા
કરે. હું ગરીબ બ્રાહ્મણ મારો જઈ છું, મારે અન્નને
અને દાંતને વેર ચાપ એવો વખત આવ્યો છે.”

આવી ફરિયાદો તો મથુરબાણ પાસે રોજ પાંચપચાસ
આવતી હશે. મેનેજર સાહેબે બ્રાહ્મણ સામે નજર
કરી પૂછ્યું: “શું છે?”

“આ ગરીબ બ્રાહ્મણને બચાવો.”

“પણ હકીકત શું છે?”

વિધુબાણએ માધવી વાળા નગદ સો રૂપિયા મેનેજર
સાહેબના ચરણમાં ધર્પા અને કહ્યું: “આપ તો ધર્મના

ચાંલક્ષ્મી છે. આપ મને ન બચાવો તો બીજું કાણ બચાવે ?”

“વાર, તારી ફરિયાદ શું છે ?”

“ગોળગામવાળા રામતનુની પુત્રવધુ, કાણ નહોતે ક્યાંથી આજે આવી ચડી છે અને મને બીજારી બનાવવા માગે છે.”

“તને તે શા સારૂ બીજારી બનાવે ? અને તારે પણ શા સારૂ બીજારી બનવું જોઈએ ?”

બ્રાહ્મણ વિદ્યુભાણુએ એક વાર પોતાની જનોાઈનો સ્પર્શ કર્યો અને મેનેન્દર આદેશના પગમાં ઢળી પડ્યો. તેણે કહ્યું : “આજે દસ વરસથી હું જંગીરદારની દેરીમાં વેશે ભરતો આવું છું.”

“ખેતર ખેડે તે વેશે તો ભરેજ, એમાં તું નવી વાત શું કહે છે ?”

“ભગવાન આપનું ભણું કરે.”

મથુરભાણુ, બ્રાહ્મણની કહેવાની ખરી મતલબ સમજી ગયા. તેમણે કહ્યું : “પેલી વિધવાની આંખે પાટા બાંધવા છે, એમ જ ને ?”

બ્રાહ્મણ વિદ્યુ મૂંઝે મૂંઝે મથુરભાણુ સામે નીરખી રહ્યો.

“આશરે કેટલી જમીન હશે ?”

“લગભગ પચીસ વીધા.”

મથુરભાણુએ મનમાં તે મનમાં કંઈક હિસાબ કર્યો, પછી કહ્યું : “ઝોજામાં ઝોજા ત્રણ હજાર રૂપિયાની મદદત થઈ. જમીનદારને તેમાંથી કેટલી સલામી મળશે ?”

“આપનો હુકમ—” બુદ્ધ બુદ્ધ તો ત્રણસો રૂપિયા.”

“ત્રણસો રૂપિયામાં તારે ત્રણ હજારનો માથ પચાવવો છે, એમ કે ? મારાથી નહીં બની શકે.”

બ્રાહ્મણની આંખમાં જળજળીયાં આવ્યાં. તેણે દીનતાપૂર્વક પૂછ્યું : “ઝોજામાં ઝોજા કેટલા રૂપિયા ભરવા જોઈએ ?”

“રૂપિયા એક હજાર ભરી શકે ?”

તે પછી બન્નેએ ખાનગીમાં જઈ ઘણી વાટાઘાટ કરી. અને એમ કંઈ કે યોગેદ્રતાયની વિધવા ઉપર દશ વરસના બંધન શીખે દોઢ હજાર રૂપિયા દહેણા કાઢી કોર્ટમાં ફરિયાદ નોંધાવવા.

કોર્ટમાંથી મગન મેળવ્યો. પણ તે માધવીને મળે એવી ગોઠવણ આગળથી જ કરી રાખવામાં આવી હતી. આખરે એકતરફી ટીકી થઈ અને લગભગ દોઢ મહિના

પછી માધવીને સમાચાર મળ્યા કે જમીનદારના દહેણા બદલ તેનું ઘર ખેતર વાડી બધું દરરાજ થઈ જવાનું.

માધવીએ એક પાંડોરાણુને પૂછ્યું : “તમારા દેશમાં બધા ચોરદારા જ વસે છે ?”

“એમ કેમ ?”

“મને કલ્યાણદેવના વિના મારાં ઘર ખેતર દરરાજ થવા બેઠાં છે, તેની તમને ખબર નથી ?”

“ખબર તો બધાને છે, પણ ધણીનો કાંઈ ધણી થોડો જ છે ? જમીનદાર પોતે જુલમ કરે તો પછી શું ફેવત શું કરે ?

“દરરાજની વાત નહોતે સમજ્યા. પણ તમારો જમીનદાર એવો તે ફેવોક છે કે મને કાંઈ ખબર પણ ન આપી ?”

પાંડોરાણુ બાહ્યે જમીનદારના જુલમની ઘણી વાતો કહી મેલગાવી. તેની મતલબ ટુંકમાં એટલી જ કે આવો જુલમી અને ઘાતકી જમીનદાર આ દેશમાં દહા મુધી કોઈ થયો નથી. જે જે લોકવાયકા આજ મુધીમાં તેણે સાંભળી હતી તે પણ કહેવાનું ન બૂલી.

માધવીએ રહેજ સંકેતપૂર્વક પ્રશ્ન કર્યો : “જમીનદાર બાણુને હું જાતે મળું તો કેમ ?”

પોતાના ભાણેજ સંતોષકુમારની ખાતર માધવી એ સાહસ બેદરવાને પણ તૈયાર થઈ.

પાંડોરાણુને કંઈ ચોક્કસ જવાબ ન આવ્યો. પણ એટલું કહી ગઈ કે “મારી બહેનના દીકરાને પૂછીને આવતી કાલે હું તમારી પાસે ખુલાસો કરી જઈશ.” કારણ કે તે જુવાન અત્યાર પહેલાં બે ત્રણ વાર લાકા ગાંધમાં જઈ આવ્યો હતો અને ત્યાંના જમીનદાર વિષે જે જે લોકવાયકાઓ આગતી તે પોતાના કાને સાંભળી આવ્યો હતો. કમકસાટથી એક ગાનારી બાંધને જમીનદારે બોલાવી પોતાને ત્યાં રાખી છે એ સમાચાર આ ગામમાં લાવનાર પણ એ પોતે જ હતો.

રામતનુ બાણુની વિધવા પુત્રવધુ જમીનદારને ફરિયાદ મળવા જાય તો કેમ એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તેણે ગાસીને પૂછ્યું :

“એ વિધવાની કેટલી ઉંચર છે ?”

“વીંસ બાવીસની લગભગ.”

“દેખાવમાં દેવીક છે ?”

“આસી અપસરા જેવી.”

બહેનના દીકરાએ જરા મોં મરડ્યું. કહ્યું: “ મને તો તેનું કામ થઈ નય, પરંતુ જો મારી સલાહ આને તો તેણે આજ રાત્રે જ આ ગામમાંથી નીકળી જાયને સાં સાધ્યા જવું જોઈએ. ”

“ શા સારું ! ”

“ તમે જ હમણાં કહ્યું ને કે તે દેખાવમાં અપ્પરા જેવી છે ! ”

“ પણ એથી શું થઈ ગયું ? ”

“ એમાં જ બધું આવી ગયું. અપ્પરા જેવી તારીની સુરેંદ્રરાયને ખચર પડે એટલી જ વાર ! ”

માસીએ હોઠ ઉપર આંગળી મૂકી કહ્યું: “ શું કહે છે ? વાત એટલે સુધી બગડી ગઈ છે ? ”

જીવાન જરા હસ્યો. “ આખો દેશ તો એ વાત નજી છે, તમને હું આ કંઈ મારી બનાવવી વાત નથી કરતો. ”

“ તો પછી મળવામાં કંઈ સાર નહીં કાઢે, એમ જ ને ? ”

“ હાસતો. ”

“ પરંતુ તેનાં ધર-ખાર-ખેતર-પાદર હરરાજ થવા બેઠાં છે તેનું શું ? ”

“ વિષુખાણુ જેવા માણસો જેમાં શરીર હોય તેણે બધી આશા ઉપર પૂજો જ મૂકી દેવો. ધરખાર જહાનનમમાં ગયાં, તેની ખાતર એક ખાનદાન કુંવવધુએ પોતાની લાજ શા સારું લૂંટાવા દેતી ? ”

વળતે દિવસે, માસીએ માધવીને પહેલેથી માંડીને વાત કરી. માધવીને બહુ નવાઈ લાગી. જમીનદાર સુરેંદ્રરાય વિષે તેણીએ આખો દિવસ વિચાર કર્યો. સુરેંદ્રરાય ! એ નામ તેનાં કાન અને મનને પરિચિત લાગ્યું. પણ ખીજ વાતોતો મેળ ન મળવાથી તે મનમાં મુંઝાવા લાગી. જે નામ આજે લગભગ પાંચ વરસથી તેના મનમાં રમી રહ્યું હતું તે જ નામ સાંભળી દેયું જણે વલોવાતું હોય એમ થયું. પણ દિલની વાત કહેવા જેવું કાંઈ હાજર ન હોવાથી સમસ્યા બેસી રહી.

તે દિવસની આખી રાત માધવીએ વિવિધ સ્વપ્નાં જેવામાં અને ઉકળાટમાં વીતાવી. જીની વાતોનું એક પછી એક સ્મરણ થવા લાગ્યું, તેની સાથે આખ-માંથી પણ આંસ ટપકવા લાગ્યાં. સંતોષક્રમારે તેની સામે જોઈ કહ્યું: “ માશી ! મને મારી મા પાસે

મોકલી દો. ” માધવીને પણ લગભગ એ જ વિચાર આવતા હતા. અહીંઆ હવે લાંબો વખત રહેવાનું દુરસ્ત ન લાગ્યું. તેથી તે પોતે પણ પ્રાંતમાં જઈને રહેવાનો વિચાર કરતી હતી. સંતોષક્રમારની સાથે એક વાર જમીનદારની મુલાકાતે જવાનું સાહસ કરવાનો વિચાર તો કર્યો, પણ લોકોની વાત સાંભળી હિંમત હારી ગઈ.

તે સિવાય માધવીના કામળ દિલમાં એક નવો કટ્ટો બોંધાયો હતો. ગામમાં ગામમાં આવ્યા પછી પોતાના રૂપની ચર્ચા સાંભળી તેને બહુ અન્યથી લાગી. આજે સાત વરસ થયાં પોતાનાં રૂપ કે સૌંદર્ય વિષે તેણીએ એક શબ્દ સંરખ્યો પણ નહોતો સાંભળ્યો. બાંપને ત્યાં સૌ કોણ “ બા, બહેન ” કહી તેને બોલાવતા. આ પ્રકારના સન્માનથી તે પોતે પણ પોતાને અતિવૃદ્ધ માની બેસી હતી. જ્યાં મોટી બહેન તરીકે ધરમાં સૌથી સેવા મુશ્વણ કરવાની હોય, રોજ અને આતિથ્યની નિરંતર હાજી કરવાની હોય ત્યાં રૂપ કે સૌંદર્ય કશી રીતે સાંભરે ? અહીંનું વાતાવરણ જ તેણીને દુઃખદાયક થઈ પડ્યું. તે મનમાં ને મનમાં બઝબઝી: “ અહીંના માણસો તે અંધ હશે કે જનવર ! ” પરંતુ એવો આરોપ કરવામાં માધવીની મોટી ભૂલ હતી. પોતાની જગ બધાંનાં મન કંઈ એકવીસ બારીસ વરસની ઉંમરે આવ વૃદ્ધ ન થઈ નય !

ત્રણ દિવસ પછી જમીનદારનો એક પસાયતો, માધવીના ધરના બારણા પાસે બેસી, લોકોને એકઠા કરી, સુરેંદ્રરાયની બાણી નવી નવી વાતો કરી સંભળાવવા લાગ્યો. જમિંદારનો જમ ધરના ઉમરા સુધી આવી પહોંચેલો જોઈ માધવી લય પાગી અને પોતાના લાણેજ સંતોષક્રમારને તથા એક દાસીને સાથે લઈ એક વહાણમાં ચડી બેઠી.

ગામથી નદી છેક પાસે જ હતી. ખલાસીને સોમરાપુર પહોંચાડવાનું કહી દીધું. સોમરાપુર જઈ એક વાર પ્રમીલાને મળી લેવા સિવાય ખીજે હેતુ ન હતો.

ગોળગાંવથી પંદર ગાઉ દૂર સોમરાપુરમાં પ્રમીલાને પરણારી હતી. આજે એક વરસથી તે પોતાના સાસરામાં જ રહે છે. કાશી જતાં પહેલાં એક વાર પ્રમીલાને મળવાનું માધવીને મન થાય તે સ્વાભાવિક છે.

સર્વોદય થતાં જ ખલાસીઓએ વહાણું હંકાર્યું. પવન તેમજ પ્રવાહ પ્રતિકૂળ હોવાથી વહાણું ધીમે ધીમે આસવા લાગ્યું. સતોપકુમારનો આનંદ ક્યાંય સમાતો ન હતો. વહાણુંમાં બેઠા બેઠા, નખી નખીને પાણી ઉછાળવા લાગ્યો. ખલાસીએ કહ્યું: “આ સામે પવન નરમ નહીં પડે તો કાલે બપોરે માંડમાંડ સોમારપુર પહોંચાશે.”

આજે માધવીને એકાદશી હતી. પરંતુ સતોપ-કુમારની ખાતર એક દેકાણે ઉતરી રસોધપાણી કરવાની જરૂર ખરી. ખલાસીએ જણાવ્યું: “પાસે જ એક ન્હાતું ગામડું અને બગર છે ત્યાં બધી ચીજ મળી શકશે.”

દાસીએ કહ્યું: “દસઘડીઆર વાગતાં પહેલાં છાકરો ખાઈ પી લે તો જગ ન્હાયાં.”

૮

કાર્તિક માસ ઉતરવાની તૈયારીમાં છે. ટાહતું ભેર જમણું જાય છે. સુરેંદ્રનાથ પોતાની મેડીની બારી ઉઘાડી, સવારના સૂર્યનો મથુર આતાપ લક્ષ રહ્યો છે. તેની સામે એક મેજ ઉપર ચોપડા અને કાગળોઆનો એક ગંજ પડ્યો છે. આવલવલનો હિસાબ, લેણુલેણના આંકડા, જમીનદારીના અંગે ઉભા થતા કેસો, દસ્તાવેજો અને તુમારોનાં કાગળોઆં વાંચવામાં તે રોકાયો છે. કેમે કરતાં વખત વ્તો ન હોવાથી કચેરીના કામકાજમાં લક્ષ આપવાનું અને એ રીતે વખતને સાર્થક કરવાનું સુરેંદ્રે પોતાના મેજે સીકારી લીધું છે. શાંતિની સાથે એ વિષે ધણી વાર ટંટો થતો. સુરેંદ્રે શાંતિને સમજાવી દીધું હતું કેવળ અક્ષરોની સામે જોવાથી કંઈ છાતીમાં દર્દ નથી થતું અને એમ વાતવાતમાં કંઈ મૂર્છા પશુ ન આવી જાય. શાંતિએ માંડ માંડ એ કહ્યો છુટ્ટો ગળે ઉતાયો છે અને વખતો વખત તેના કામમાં મદદ પશુ કરે છે.

આજકાલ સ્વામી ઉપર શાંતિએ સારી ધાક બેસાડી છે. શાંતિનું પડ્યું વેણુ સૌ ઉપાડી લે છે. પહેલાં પશુ શાંતિનું જ ધાર્યું થતું પશુ વચમાં ચાર પાંચ અજાગીઆ દોસ્તોએ આવી થોડા દિવસ શાંતિનો છવ જાળ્યો. પત્નીની સલાહથી સુરેંદ્રે મેડીથી નીચે ઉતરવાનું પશુ માંડી વાળ્યું છે. દાકતરોએ જે સૂચના અને સલાહ આપી હતી તેનો પૂરેપૂરો અમલ કરાવવા શાંતિ પોતાનાથી જનતો પ્રયાસ કરી રહી છે.

હજી હમણાં જ શાંતિ પતિની પાસે બેસી લાલ દોરા વતી કાગળોઆં અને તુમારના થોડા બાંધતી હતી. એટલામાં સુરેંદ્ર એક કાગળ વાંચતાં વાંચતાં રહેજ માથું ઉંચક્યું અને એકદમ બૂમ મારી: “શાંતિ!”

શાંતિ કંઈ કામ પ્રસંગે ખુદાર ગઇ હતી. તે થોડી વારે અંદર આવી અને કહ્યું: “તમે મને બોલાવતા હતા ?”

“હા, મારે નીચે કચેરીમાં જતું પડ્યો.”

“નહીં જવાય. તમારે બેઠવું હોય તે હું તમને લાવી આપું.”

“મને કંઈ નથી જોઈતું. માત્ર મથુરબાણુ મેને જરૂરે જરા મળતું છે.”

“માણસ મોકલી ન બોલાવાય ? તમારે જાતે શાંતિ પગથીયાં ઉતરવાં જોઈએ ? પરંતુ એકદમ મેને જરૂરી કેમ જરૂર પડી ?”

“આ માગસર મહિનાથી તેને હું છૂટો કરવા માંડું છું.”

શાંતિને નવાઇ લાગી, આત્મામાં ઉડા ઉડા સંતોષ પશુ અનુભવ્યો. પૂછ્યું: “કંઈ વાંક શું-હો ?”

“વાંક શું-હો જેનું તો બહુ નથી લાગતું. પણ આજકાલ તેણે ભારે ઉપાડો લીધા હોય એમ મને ચોક્કસ લાગે છે.”

સુરેંદ્રે દેટલાંક કાગળોઆં અને કોટનું સડીંકીકટ બતાવી કહ્યું: “આ જુઓ, જોળગામની બિચારી એક વિધવા સ્ત્રીનાં ધર-ખેતર-ખેતરનાં વગર નામે હર-રાજ કરી દીધાં અને પાછાં પોતે ને પોતે જ ખરીદી લીધાં. મને એક વાર પૂછ્યું પશુ નહીં.”

શાંતિનું દિલ ડુલાયું. કહ્યું: “બિચારી વિધવાનાં ધર-ખેતર ખચાવી પાડ્યાં ! એ કીક ન ગણાય. પણ હરરાજ કરવાનું કંઈ કારણ હતું ને ?”

“દસ વરસનો વેરો બાકી હતો. તેના બાળ શીખે રૂપીઆ દોઢહજાર લેણા બેચો બિચારી ઉપર ફરિયાદ માંડી.”

રૂપીઆની વાત સાંભળી શાંતિ નરમ પડી ગઇ. રૂપીઆને ખાતર હરરાજ કરે એમાં તેણીને મથુર-બાણુનો કંઈ દોષ ન વચ્ચો. રહેજ દસનાં દસનાં શાંતિએ પૂછ્યું: “પણ એમાં મેનેજરનો શું વાંક ? એટલા બધા રૂપીઆ કંઈ છોડી દેવાય ?”

સુરેન્દ્રનાથ બેઠો બેઠો કંઈક ઉઠા વિચાર કરતો હતો. શાંતિએ ફરીવાર પૂછ્યું: “એટલા બધા રૂપિયા જતા કરાય?”

“કેમ ન કરાય? રૂપિયા ખાતર એક નિરાધાર વિધવાને ધરમાંથી કાઢી મૂકાય? તારી શી સલાહ છે?” પ્રશ્નમાં રહેલી આશ્ચર્યજનક શાંતિના હેવામાં આરપાર ઉતરી ગઈ. તે જરા શરમાઈ અને દુઃખમય સ્વરમાં બોલી: “ના, ધરમાંથી કાઢી મૂકવી તો ન ધટે. રૂપિયા જતા કરવા ન કરવા એ તમારી મુન્સરીની વાત છે. હું વચમાં શા માટે માથું માઈ?”

સુરેન્દ્રે હસીને જવાબ આપ્યો: “ના, શાંતિ. મારી મુન્સરીમાં તારો પણ ભાગ નથી કે? અને મારા રૂપિયા એ તારા રૂપિયા નહીં? ધારો કે આવતી કાલે જ મારી આંખ મીંચાય—”

“એવી અમંગળ વાત ન બોલો.”

“મને માત્ર એક આશા રહી જાય છે.”

શાંતિની આંખમાં જળજળીયાં આવી ગયાં. સ્વામીની તબિયત આજકાલ નરમ રહેતી હોવાથી એવા અમંગળ શબ્દોથી તેણીને ભય લાગ્યો. કહ્યું: “એવું ગાંડું ગાંડું ન બોલો.”

“બોલ્યા વિના રહેવાનું નથી. એટલે જ બોલું છું. તું મારી એક ઉલ્કા આશા સમગ્ર શકશે?”

શાંતિએ આંખ આડું કપડું ધરી, માત્ર માથું હલાવ્યું.

થોડીવાર રહીને સુરેન્દ્રે ફરીથી બોલવા માંડ્યું: “મહારી મોટી ખેનનું નામ છે!” શાંતિએ આંખ આગળનું કપડું ખસેડી નાંખ્યું અને સ્વામીના મુખ સામે નિહાળી રહી.

સુરેન્દ્રે એક કાગળ બતાવી દહું: “આ જુઓ, એમાં મારી મોટી ખેનનું નામ છે.”

“ક્યાં છે, જોઈ?”

“જુઓ, માધવી દેવી—જેના ધર-ખોરડાં હરરાજ થયાં તે.”

શાંતિ એટલા થોડા શબ્દોમાં પણ સંપૂર્ણ હૃદયકત સમગ્ર મઘ. કહ્યું: “અને એટલા જ માટે તેને બધું પાછું સોંપવા માગી છો!”

સુરેન્દ્રે રહેજ દસીને ઉત્તર આપ્યો: “જસ, એટલા જ માટે બધું પાછું વાળીશ, એકેએક સ્ત્રીજ સોંપી દઈશ.”

માધવીની વાત નીકળતાં શાંતિને કિચિત્ દુઃખ થતું હોય એમ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતું હતું. ધણું કરીને તેમાં ઇર્ષ્યાના અંશ હોવો જોઈએ. શાંતિએ કહ્યું: “દુઃખ એ તમારી મોટી ખેન ન પણ હોય. તેમાં માત્ર માધવીદેવિનું જ નામ છે. અને કેવળ નામથી—”

“મોટી ખેનના નામનું મારે શું એટલું સન્માન પણ ન જળવવું?”

“ભલે સન્માન જળવો, પણ તે કંઈ તમારી મોટી ખેનને થોડું જ પહોંચવાનું છે?”

“તેને પહોંચે કે ન પહોંચે તે એક જુદો સત્તા છે. પૂરવતું મારે મારો ધર્મ કેમ ન પાળવો? મારો ધર્મ છે કે મારે તેનું બને તેટલું માન રાખવું.”

“એવાં સરખેમરખાં નામ તો ધણાં હોય!”

“હું પુણું છું કે તમે એક કાગળ ઉપર છપ્પદેવનું નામ લખી, તેની ઉપર પગ મૂકી શકશો?”

“દેવી-દેવતાનાં નામ વચમાં શા સારે લાવતાં હશે? દેવદેવીને અપમાન લાગે. એવી વાત ન કહાડતા.”

સુરેન્દ્રે દરમ્યા વિના ન રહેવાયું. બોલ્યો: “આલો, દેવ-દેવીની વાત એક બાજુ રહેવાયો. જો તું મારું એક કામ કરે તો તને પાંચહજાર રૂપિયાનું છનામ આપી દઉં.”

શાંતિએ ભારે ઉત્સાહ પામી જવાબ આપ્યો: “કહો, તમારું કયું કામ ફરી આપું?”

સામે દિવાલ ઉપર સુરેન્દ્રનાથની એક તસવીર ગોઠવી હતી. તે તરફ આંગળી સીધી સુરેન્દ્રે કહ્યું: “આ તસવીરને—”

“શું કહ્યું?”

“આ કાંધીઆ બોલાવો, નદીને કાંઠે લાઇ જઈ બાળી શકશો?”

આકાશમાંથી અકસ્માત વજ્ર ફેરી પડે અને જોત-જોતામાં માણસનું લોહી ફરી જાય તેમ શાંતિનું લોહી પણ ફરી ગયું. સાંપ કરડેલા રોગીની જેમ તેના મોં પર સ્થામતા છવાઈ ગઈ. થોડી વાર પછી તે ભાનમાં આવી. એક વાર કંઈક દરિયા સ્વામી સ્થાને નિહાળ્યું અને કંઈ પણ બોલ્યા માલ્યા વિના નીચે ઉતરી ગઈ. પુરોહિતને બોલાવી શાંતિસ્વસ્થનની વ્યવસ્થા કરાવી અને મનમાં ને મનમાં પ્રતિજ્ઞા કરી કે મોટી ખેન ગમે તે હોય, પણ હવે પછી તે વિશે એક શબ્દ

સરખો પથુ ન ઉચ્ચારવો. ધરનાં બારીબારણાં બંધ કરી, ઘણી વાર સુધી રડી રડીને હૈયું ખાલી-ક્યું. સારા છવનમાં આતું અથુલ અને અસલ વેણુ તેણીએ આ પ્રથમ જ સાંભળ્યું.

સુરેન્દ્રનાથ પથુ થોડીવાર તો મૌન ધારી બેસી રહ્યો. તે પછી તે પથુ નીચે ઉતર્યો અને કચેરીમાં દાખલ થયો. મથુરબાણને બોલાવી પૂછ્યું: “ગોળગામમાં તમે કેનાં ઘરબાર હરરાજ કરાવ્યાં?”

“મરહુમ રામતતુ બાણુની વિધવા પુત્રવધૂનાં.”

“શા સાર?”

“દસ વરસનો આપણો વેરો બાપુ હતો.”

“બેઉ, ચોપડા બતાવો તો?”

મથુરનાથ બાણુ ગભરાયા. કહ્યું: “ચોપડા હજી કોટમાંથી નથી આવ્યા.”

“માણસ મોકલી મંગાવી લ્યો. બિચારી વિધવાને રહેવા પૂરતું ધર પથુ ન રહેવા દીધું?”

“ઘણું કરીને ધર પથુ વેચાઇ ગયું છે.”

“તો એ બિચારી હવે ક્યાં રહેશે?”

મથુરનાથે હિમ્મતથી જવાબ આપ્યો: “ક્યાં રહેશે શું? જ્યાં પહેલાં રહેતી હતી ત્યાં.”

“આજ સુધી તે ક્યાં રહેતી હતી?”

“કલકતામાં, તેના પિતાને ત્યાં.”

“પિતાનું નામ તમે જાણો છો?”

“હા, મજરાજ બાણુ.”

“અને વિધવાનું નામ?”

“માધવી દેવી.”

સુરેન્દ્રની આંખે અંધારાં આવ્યાં. તે ત્યાં ને ત્યાં જ બેસી ગયો. મથુરબાણ, સુરેન્દ્રનાથની એવી દશા જોઈ જરા ગભરાયા. પૂછ્યું:

“આપને કંઈ અસુખ થાય છે?”

સુરેન્દ્રનાથે તેનો કંઈ જવાબ ન આપ્યો. પાસે એક નોકર ઉભો હતો તેને હુકમ કર્યો કે “એક સારામાં સારો ઘોડો તૈયાર કરો, મારે અત્યારે ને અત્યારે ગોળગામમાં જવું છે. અહીંથી ગોળગામ ફેરવા ગાઉ થાય?”

“ઘણું કરીને દસ ગાઉ.”

“હજી તો નવ જ વાગ્યા છે. એક વાગતા પહેલાં પહોંચી જશ.”

ઘોડો આવી પહોંચ્યો. સુરેન્દ્ર તે ઉપર સ્વાર થયો અને પૂછ્યું કે “કંઈ બાણુ?”

“સીધા ઉત્તરમાં, આગળ જતાં પ્રથમ તરફ વળવું પડશે.”

આખરે પડતાં જ ઘોડો વેગથી દોડવા લાગ્યો.

શાંતિએ એ વાત સંભળી, દેવમંદિરમાં જઈ, બોંબ ઉપર માથું પાછડ્યું. “હે ભગવાન! મારા સ્વામીની શી વલે યશે? એમને આ શું સમજ્યું? તેમની તબીબત જગડશે તો હું શું કરીશ?”

સુરેન્દ્રની પાછળ બીજા બે ઘોડેસ્વાર, ગોળગામ તરફ મારતે ઘોડે રવાના થયા. શાંતિએ એ દેખાત બારીમાંથી જોયો અને આંખમાંથી દડદડ આંસુ પડવા લાગ્યાં. “હે દુર્ગામાતા! મારા સ્વામીને હતા તેવા પાછા ઘેર લાવે તો મારા હૈયાનું, તું માગે તેટલું લોહી તારી આગળ ધરે. મારા સ્વામીનો એક વાળ પથુ વાંકો ન થયો બેઠકે. હે માતા, તું પ્રસન્ન થા. તને બેઠકે તે ભોગ ધરીશ. તારી તરફ ન છીપે ત્યાં સુધી મારું લોહી નીચોવી તને પાછરા. પથુ મારા સ્વામીનું જતન કરજે!”

ગોળગામ માત્ર બે ગાઉ દૂર રહ્યું. પથુ એટલામાં તો ઘોડાનું આખું અંગ ફીણથી ભરાઈ ગયું. હાથમાંની લગામ પથુ પરીનાથી ભીંગળાઈ ગઈ. આંદાશમાં માથે મખાનુંનો સડક તપતો હતો.

સુરેન્દ્રનું શરીર પથુ કળવા લાગ્યું. અંદરની ઓંચ એક નસ તૂટતી હોય તેવી વેદના થવા લાગી. પૂજારી મેલા ચઇ અચેલા અંગરખા ઉપર, મ્હોંમાંથી લોહીનાં બેતજી ટીપાં પડ્યાં. સુરેન્દ્રે પોતાનું મ્હોં ભૂંટી નાખ્યું. અને એક વાગતાં પહેલાં ગોળગામમાં આવી ઉત્તરે રહ્યો. માર્ગમાં એક દુકાનદારને પૂછ્યું: “આ જ ગોળગામ ને?”

“હા, હા.”

“રામતતુ બાણુનું ઘર ક્યાં આવ્યું?”

“પેણું દેખાવું—” દુકાનદારે આંગળીના ઇશારાથી તે ઘર જતાવ્યું.

મારતે ઘોડે સુરેન્દ્રને ધરની પાસે આવી ઉત્તરે રહ્યો. ધરના બારણામાં એક પસાવતો બેઠો હતો. તેણે ઉભા થઈ માનપૂર્વક પોતાના માલીકને સલામ કરી.

“ઘરમાં કાણુ છે?”

“કાંઈ નથી, સાહેબ.”

“ક્યાં ગયા?”

“આજે સવારે જ વહાણમાં બેસી આવ્યા ગયા.”
 “ક્યાં ગયા? ક્યાં માર્ગે?”
 “દક્ષિણ દિશામાં—”
 “નદીના કિનારે કિનારે માર્ગે મળશે ને? થોડા
 ચાલી શકશે?”
 “સાહેબ, માર્ગની મને ખબર નથી. ધણું કરીને
 ત્યાં રસ્તો નથી.”

ફરીથી થોડા પૂર વેગથી ફૂટ્યો. બે માઉ ગયા
 પછી રસ્તો એવો આચ્છા કે થોડાને ચાલવું સુરેંદ્ર
 થઈ પડ્યું. સુરેંદ્રે થોડાને ત્યાં જ છોડી દઈ પગરસ્તો
 આગળ દોડવા માંડ્યું. અંગરખા ઉપર લોહીનાં અસંખ્ય
 ટીપાં પડ્યાં હતાં, ધૂળનો પણ કંઈ પાર નહોતો.
 દોડતાં દોડતાં શરીર અને અંગરખું લોહીપ્રવાણ થઈ
 ગયો. નદીમાં ઉતરી થોડું પાણી પીધું અને હાથ-
 મ્હોં ધોયાં. પુનઃ ત્યાંથી દોડવા માંડ્યું. પગમાં
 પગરખાં પણ ન મળે. આખું અંગ કાદવથી ખરડાઈ
 ગયું, લગમ ઉપર લોહીનાં અસંખ્ય ડાઘ પડ્યા. જલ્દી
 છાંતી ઉપર કાપડે લોહીના ચાપા માર્યા હોય ને!

નમતો પહોર થયો. પગમાં ચાલવાની શક્તિ ન
 રહી. સમસ્ત શરીર એવું લોથપોથ થઈ ગયું કે એક
 વાર આરામ મળે તો બીજી વાર ઉઠીને ઉભું ન થઈ
 શકે. જીવનભરનો વિગ્રામ લેવાની આરાધના, અંતિમ
 શ્લોક તરફ તે વેગથી દોડી રહ્યું હતું. પોતાની સવળી
 શક્તિ ખર્ચાઈ જાય તો પણ તેની તેને પરવા ન હતી.

નદીના કિનારા ઉપર એક બાજુ કંઈક વહાણ
 જેવું દેખાયું. વહાણ આગળ જતો પ્રવળ કરે છે,
 પણ વેગ અને જાળાં ઝાંખરાને લીધે તે એકદમ
 આગળ વધી શકતું નથી. સુરેંદ્રે જમ પાડી: “મોહી
 બહેન!”

તેના ગળામાં અતિ ધ્રમને લીધે શોષ પડવાથી
 અવાજ પૂરેપૂરા જળથી ખંડાર ન આવ્યો. તે જ
 વખતે લોહીનાં બે ટીપાં છાતી ઉપર પડ્યાં.

“મોહી બહેન!” મ્હોંમાંથી લોહી વહેવા લાગ્યું.
 વહાણ માંડ માંડ પોતાનો માર્ગ કરતું આગળ
 ધપતું હતું. એટલામાં સુરેંદ્ર નજીક આવી પહોંચ્યો.

“મોહી બહેન!” સુરેંદ્રે સાદ ક્યો.
 આખા દિવસના અનાહાર અને ચિંતાને લીધે
 માથાની તે વખતે આંખો મીંચી ઉઘવાને પ્રવળ

કરતી હતી. કરમાવણ કુલ જેવો સતોપકુમાર, પણ
 પાસે જ સતો હતો. પેલો સાદ એકાએક તેના કાન
 સાથે અચાપેલ સાદ કંઈક જુનો અને પરિચિત લાગ્યો.
 માથાની ઉઠીને એકી ચર્ષ. સ્હેજ દૂર, કાદવથી
 ખરડાયેલા અને લોહીથી તરબોળ થયેલા પોતાના જુના
 માસ્તર સાહેબને જોઈ તે વિચારમાં પડી ગઈ.

માથાની કાદવથી ખલાસીએ વહાણ ચલાવ્યું.
 સુરેંદ્રે આંખે અંધારાં આવ્યાં. તે પોતાની મેળે
 વહાણમાં બેસી શકે એટલી તાકાત નહોતી. ખલાસીએ
 તેને હાથે વહાણમાં લાવ્યા, આંખમ્હોં ઉપર પાણી
 છાંટ્યું. એક ખલાસી બોલી ઉઠ્યો: “આ તો આપણા
 લાશગાંવના જમીનદાર!”

માથાની પોતાનો સોનાનો હાર, ગળામાંથી કાઢી
 ખલાસીના હાથમાં મૂક્યો અને કહ્યું: “જો આજ
 રાતમાં ને રાતમાં જ લાશગાંવ પહોંચાડો તો તમને
 સૌને આવો એક એક હાર ધનામ આપું.”

સુવર્ણનો હાર જોઈ ખલાસીએને ખૂબ ઉત્સાહ
 થયો. તેમણે કહ્યું: “આજે રાત્રી રાત છે, એટલે
 ગમે તેમ કરીને આખી રાત વહાણ દંકારશું” અને
 સવાર થતાં પહેલાં ખુશીથી લાશગાંવ પહોંચાડી દઈયું.”

સાંજ પછી સુરેંદ્રે ભાન આવ્યું. આંખો ઉઘાડી
 એક વાર તેણે માથાની મ્હોં સામે નિહાળ્યું. માથાની
 મ્હોં ઉપર આજે પડેલાં કાંઈ ન હતું, માત્ર
 કપાળનો થોડો લાગ વસ્ત્રના છેડા વતી ઢંકાયેલો હતો.
 સુરેંદ્રે માથું જોળામાં લઈ માથાની આતુરતાપૂર્વક
 બેસી હતી.

સુરેંદ્રે થોડી વાર માથાની સામે એકી ટસે જોઈ
 રહ્યો. “મોહી બહેન તમે જ ને?”

વસ્ત્રના એક છેડા વતી માથાની, સુરેંદ્રના હોડ
 ઉપર આવેલાં લોહીનાં ટીપાં આંતરેથી લૂટી નાંખ્યાં,
 આંખમાંથી ધસી આવતો પોતાનો આંસુનો વેગ
 પણ ખાળ્યો.

“તમે જ મોહી બહેન ને?”

“હું, માથાની.”

સુરેંદ્રે આંખો મીંચી લીધી. બાદ જ મૃદુપણે એક
 ઉડા નિશ્વાસ મૂક્યો.

વિચ્છિન્ન બોલાવેલો આરામ આજે સુરેંદ્રને આ
 જોળામાં પ્રાપ્ત થયો. તેના લોહીવાળા દોડ ઉપર પણ
 આંતર અને ત્રિસુતું મીઠું હાસ્ય ફરક્યું.

“મોટી બહેન, બહુ દર્દ થાય છે !”

વહાણુ ઝપાટાબંધ આગળ વધતું હતું. સુરેન્દ્રના મુખ ઉપર ચંદ્રનાં કિરણો ક્રિડા કરતાં હતાં. દાસી હાથમાં પંખો લઈ પવન નાંખતી હતી. ઘણી વારે યુન: સુરેન્દ્રે આંખ ઉઘાડી અને પૂછ્યું: “આમ ક્યાં જતાં હતાં?”

માધવીએ ગળગળા કરે કહ્યું: “પ્રમીલાના સાસરે.”

“અરે રે, આવી રીતે વેવાઇને લાં જવાય ? મોટી બહેન?”

૯

સુરેન્દ્ર પોતાના મકાનમાં, મોટી બહેનના ઓળામાં માથું રાખી, ચતુશ્ચર્યામાં સ્તોત્ર છે. શાંતિ, સ્વામીના પગ પંખાળતી આંખમાંથી આંસુની નદી વહેવડાવી રહી છે. પાખના છલ્લાના ધણા નામંકિત વૈદ્યો અને ડોક્ટરો બોલાયા. તેમણે ધણા ઉપાય અજમાયા, પણ મોંમાંથી લોહી પડતું બંધ ન કરી શક્યા. પાંચ ‘રસ પહેલાંના દર્દ’ આજે ફરીથી ઉઘડેલા માર્ગો છે અને તેમાંથી જ લોહીની ઉત્તરીઓ નીકળે છે.

માધવીના અંતરમાં તે વેળા શું થતું હતું, તે એક માત્ર અંતર્યામી સિવાય કાન્યે જ બીલું કોઇ સમજી શકે. અમે તે અવર્ણનીય વ્યથાતું વર્ણન આપી શકતા નથી. પાંચ વર્ષ પહેલાંના પ્રસંગ તેની નજર આગળ તરવા લાગ્યો. તેણે જ સુરેન્દ્રને ઘરમાંથી રજા આપી હતી. તે પોતે તો સુરેન્દ્રને પાછો ન લાવી શકી, પણ સુરેન્દ્ર આજે તેને પાછો વાળી શક્યો.

રાત્રે ઉત્તરવળ દીવાના પ્રકાશમાં એક વાર સુરેન્દ્ર માધવીના મોં સામે નજર કરી. પગલા છેડા પાસે ઓઢી શાંતિ ન માંભળી શકે તેટલા માટે, પોતાના દુર્બળ હાથ વડે માધવીનું મોં પોતાના મોં પાસે ખેંચી ધીમે ધીમે કહ્યું: “મોટી બહેન! યાદ છે? તમે મને ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યો હતો તે દિવસ યાદ આવે છે? આજે હું પણ એ વેરનો બદલો લઉં છું. તમને બધાને કાઢી મૂકી, હું મારા માર્ગે નાસી જઈ છું. કેમ વેરનો બદલો વળશે ને?”

માધવી પોતાનું ભાન જૂલી ગઇ. બેભાનપણે તેનું મરતક સુરેન્દ્રના ખભા પાસે નખી પડ્યું. તેને ભાન આવ્યું ત્યારે ઘરમાં ચોતરફ રડાપીટ ચર્ચ રહી હતી.

મુશીક

જર્મન કવિ ગીટી

(૨)

કવિ, લેખક, નાટકકાર, અને નટ તરીકે આપણે ગીટીને જાણીએ, પણ એટલાથી કંઈ એની પ્રશ્ન પૂરી થતી નથી. એ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી તરીકે પંકાએલો છે અને એનાં જમાનામાં એણે વિજ્ઞાનની કેટલીક શોધો પણ કરી છે. ઈર્વિને જગતને જે ઉત્ક્રાંતિવાદ સમજાવ્યો, તેની મૂળ મુચનાઓ કરનાર ગીટી હતો. અને એ ‘સલ સમજીને તો એ પ્રજાની ક્રિયામાં જોજનાં જોતો.

મેયુ આનોઈડે એને વર્તમાન યુગનો મોટામાં મોટો કવિ અને દરેક યુગનો મહાન વિવેચક કહ્યો છે.

શેક્સપિયરના અભ્યાસીને લાગે છે કે એની સાહિત્ય-સૃષ્ટિ એના પોતાના કરતાં બહુ વિશાળ છે. ગીટીના

સંબંધમાં એથી ઉલટું લાગે છે. ગીટીની સાહિત્યસૃષ્ટિ કરતાં ગીટી મહાન છે. ગીટી જેટલું કહી શક્યો છે, તે પોતામાં હતું તેના કરતાં ઘણું ઓછું કહી શક્યો છે. ગમે તેમ હો પણ જર્મનીનો એ શેક્સપિયર કહેવાય છે. અને જે મહાન દેશને કેસર કે હિન્ડનબર્ગ દ્વારા જ આપણે આજકાલ જાણીએ છે, તેની ખરી મહત્તા સમજવા માટે આપણે ગીટી દ્વારા પણ એને જાણીએ.

શોપ્નહોર, મેક્સમુલર, લુહર, જોન્ઝાખી, ઇન્હાદીની મૈત્રીથી હિન્દને ઘણો લાભ થયો છે. આપણાં ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, સંસ્કૃત સાહિત્ય અને સુદ્ધ તથા નૈન ધર્મોત્તી મહત્તા યુરોપને અને પુનઃ આપણને આ યુગમાં જર્મનીએ

સમજાવી છે. આપણી કલા વિષેનું જર્મન પુસ્તક જેનું સંપૂર્ણ છે, તેનું સંપૂર્ણ પુસ્તક આપણી કે અંગ્રેજ ભાષામાં નથી.

જેમ જર્મનીએ આપણો લાભ લીધો છે તેમ આપણે પણ તેનો લાભ લેવો લેઈએ. વેપાર કે રાજકીય મૈત્રી કરતાં સાહિત્યની સાન્નિધ્ય મૈત્રી વિશેષ ફલદાયી હોય છે. League of Nations કરતાં સાહિત્યની લીગ મોટી હોય છે.

ગીટીનાં લગભગ તમામ પુસ્તકોનાં અંગ્રેજ ભાષાન્તરો થયાં છે. તેમ છતાં જે વિદ્યાર્થી બંધુઓ જર્મન ભણી શકે તેવા હોય, તેમને એ મહાન ભાષા ભણવા હું ભક્ષામણું કરીશ અને જે ભાષા ગીટી જેવા સાક્ષર પેદા કરી શકી છે, તેવી ભાષાનો અભ્યાસ આપણી વિકાસ પામતી યુર્જરગિરાને જરૂર લાભદાયક થશે.

તેમ છતાં જેમનાથી જર્મન ભણી ન શકાય, તે ગીટીનો પરિચય અંગ્રેજ દ્વારા લેશે કરે. એ ભાષાનું ઝાણું પણ આપણાથી કંઈ ભુલાય તેવું નથી. હજી સુધી આપણી ભાષામાં ગીટીના ‘વીલ્હેમીસ્ટર’નું ફક્ત એક જ પ્રકરણ હોય એ દિલગીરીની વાત છે. આશા છે કે યુર્જર સાહિત્યસંવેદકોમાંથી કોઈ ગીટીનાં ‘ફાસ્ટ’ તથા ‘વીલ્હેમીસ્ટર’નાં આખાં ભાષાન્તરો કરે.

“જે આતમા શ્રુત શો સો કોઈ ચીત્ત;
તેને મન જગતમાં, શું અલ્પ, મહાન ?
જે દેહથી નીપજતાં સ્વરાચારો રે
તે દેહવાસી કવિ થયો, પણ શું અભવયું ?”

આ એક અંગ્રેજ કવિતા ગીટીને જરાબર લાગુ પડે છે. ગીટીની તમામ સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનું અવલોકન કરવું, એ આ ન્હાના લેખમાં અશક્ય છે. એના અમર કાવ્યનાટક ‘ફાસ્ટ’ ને વિશેષ એક ખીજ લેખમાં હું કંઈક લીધું. અને ફક્ત ‘ફાસ્ટ’ વિશે એટલું જ જસ થયો, કે બધાં પુસ્તકોમાં પહેલ વહેલું એણે એ લખવા મરિહું, તે છેલ્લે સુધી લખ્યા કહ્યું. એટલે ૮૨ વર્ષની ઉંમર સુધી એ ‘ફાસ્ટ’નું એણે સેવન કર્યાં કહ્યું છે. એની આખી ઉમ્મરનો પરિપક્વ અનુભવ ‘ફાસ્ટ’માં છે, અને એથી એ એની સવોત્તમ કૃતિ છે.

ગીટી કવિ તરીકે ઉત્તમતા મેળવી ચક્રો, તેનું ધારણું એ છે કે મહાન કવિઓની માફક એ ઉંડા વિચારક પણ હતો. એ માત્ર કવિ નથી, પણ આપણા ટાઇમરની માફક તત્ત્વજ્ઞાની પણ છે. લાગણીઓની તીવ્રતામાં

સંગીત ભરે છે. ઉચ્ચ વિચારો અને પુષ્ટ જ્ઞાનના પ્રતાપે એ કવિતામાં સંગીત દ્વારા માધુર્યના કુવારો ઉડાડે છે. એ કંઈ દાષ્ટ્યનિક કવિ નથી, કે માત્ર સ્વપ્નાં ભેનારો પણ નથી. એના પાયા સંસારમાં ઉંડા જડાયા છે. એ છતાં વિશાળ આકાશ સુધી રમતંત્રપણે એ વિહરે છે. મૈથુ આતોલે એની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું છે, તે ખરું છે કે “જનસમાજનાં દુઃખ એણે ધ્યાનમાં લીધાં. એક એક ત્રણ એ છોટા પાડી શક્યો. નવજાઈ ક્યાં છે તે એ જરાબર સમજ્યો. અને આંગળી વતી પેદાઓને પકડતો પકડતો એ ખોલતો હતો, કે અહીં દુખે છે, અહીં દુખે છે, અહીં દુખે છે.”

આ વિચારક, તત્ત્વજ્ઞાની અને કવિના અગાધ જ્ઞાનની અનેક વાતોઓ અને પીરસી શકાય, પરંતુ સ્વચ્છંદસંકાયને લીધે નીચેની થોડીક જ અને રહ્યું કરી સંતોષ માનીશ.

વર્તમાન અને ભવિષ્ય

“આ આકાશની ઊંચા તલે વખતે કરાચો પણ નાશ નહિ હોય. આપણું જીવન ભણે એક દિવસનું” હોય, પણ એટલામધે આ માટી ઉપર આપણે આપણી પાસેની કોઈ ચીજની એવી મુદ્રા પાડતા જઈએ કે તે કદિ ભુલાય નહિ.”

જીવન અને દુઃખ

“સંસાર એ પ્રભુની વાડી થયો છે. કશું રસ્તો લઈએ આજ્ઞા એ પકડી નહિ. પણ જે ખૂણા લદમને મળ્યા તે ખોદો ને ક્યારા શોભાવો.”

કલ્પકારને

“કલાદાર ! ત્હારે શેઠામાં થોડા કામદો બોલવડા ત્હારું કાવ્ય ત્હારાં સાધનને વફાદાર થવાનું છે. જે માટીમાંથી ત્હારો ઘાટ ધડવાના છે, તેમાં દિવસ ને રાત મહેનત કરીને ત્હારો આત્મા રેડ.”

જીવનના નિયમો

“ત્હારે સુખી થવું છે ? ભવકાળ વિસરી ન, ને નદીઆ કપા આપે તે ચીડાવતો નહિ. ત્હારી પાસે જે સારું હોય એ ભોજન. કોઈનો તિરસ્કાર કરીશ નહિ. બાકીનું પ્રભુને સોંપ. ત્હારું શ્રેષ્ઠ શાખાં છે, એ પ્રભુ જરાબર સમજે છે.”

કાલો પથાતાપ

“દોષાનું સ્મરણ કરવું, પણ તે વિવેકશુદ્ધિ વધારવા માટે. દોષો કદાપિ એની જગાએ સહાયકરો રોપવા. વીર્યકાળ પર્વત પાછોને સંભારી સંભારી રિજાયા કરકું, ને હૃદયને નિઃસ્વાદી કરી નાખવું, એ શોખ નથી. પાવના પથાતાપમાં સહર્મના ઝાણ તોડી નાખવાં એઈએ નહિ.”

ઉપરનાં વાક્યો એમની પદ્ધતિઓમાંથી લીધાં છે. હવે એમની ગદ્યકૃતિઓમાંથી થોડાક ઉતારા લઈશું.

“કોઈ પણ નતના સંશય દૂર કરવાનો માર્ગ કાયમાં પ્રવૃત્ત થઈ એ છે—કર્મ છે. હું મને તેના નિશ્ચયો વિષે સાંભળવા તૈયાર છું. મહેરબાની કરીને ત્હમारी સંકલ્પો—સંશયો ત્હમारी પાસે રાખો. મહારી પાસે મહારા પોતાના સંશયો ધણા છે.”

“કૃતક્રતા નબળાઈનું ચિન્હ છે. મનુષ્યત્વ ચારિત્ર્યવાન પુરુષને મહેં કદિ કૃતક્રમી થતો ભેજો નથી.”

“જગતને મહાન પુરુષો વગર ચાલતું નથી. પણ મહાન પુરુષો જગતને હેરાન બહુ કરે છે.”

“હંડા વિચારવાળા અને સાચા કિલ્લા માણસો લોકપ્રિય નથી હોતા.”

“મહાન પુરુષને સમજાવા આપણામાં મદદતા ભેઈએ.”

“પ્રાચીનો નવું નવું ઉપનિવવામાં કુશળ હતા ત્યારે આપણે ટીકા કરવામાં ને સારાનો તારા કરવામાં કુશળ છીએ.”

“કયું શાસ્ત્ર સર્વોત્તમ ? ને પ્રભને સ્વરાજ્ય શીખવે તે.”

“શિયજવતી સ્ત્રીઓની સોબત આપણને સારી રીતભાત શીખવે છે.”

“અમારા જમાનાની અનીતિ વિષે જ્યારે ને ત્યારે કો બહાઈ છે. પણ જો કોઇને નીતિમાન થવું હોય તો ! શુભમાં એવું કંઈ નથી, કે જે એને અટકાવે.”

“જેઓ એમ માને છે કે આપણે બખતને કેમ મારવો (કામો, શુભાવશે), તેમને વખત શાખરૂપ થઈ પડે છે.”

“જે મહાન પુરુષને મેં જોયા છે તેમની નજર કાકારાથી પાતાળ પર્વત ફરી વળતી. તે બધા બહુ જ નમ્ર. એ મહત્તાને પ્રાપ્ત કરતાં એમને કેટલી વીરો સો યાચ છે, એની પુરેપુરી ખબર.”

“વર્તમાનકાળને બરાબર પકડો. ફરેક સંશય, ફરેક કાષ્ટ અનુભવ સમજો. અનિષ્ટકાળમાં એ પ્રતિનિધિ છે.”

X

X

X

“રંગભૂમિ અને શુદ્ધકિંદા ધણી વખત સામસામાં હોય છે. પણ એમણે લડતાં જ રહેવાની કે સામસામાં તડ પાડવાની કંઈ જરૂર નથી. કદરતનો સમારંભ રચવાનું કે પ્રજ્વો સમારંભ રચવાનું કાર્ય હમ્ય પુરુષને સોંપાય એ હજ છે. તો જ બનેલા વિરોધ દૂર થાય કારણ કે શરૂએ કે નાટકોના ઉદ્દેશ એકસરખા જ છે.”

અસ્તિતાવનું રહસ્ય

“બ્રહ્માંડનો કોલોડો ઉકેલવા કંઈ આપણે અવતાર નથી લીધો. એ કોલોડો ક્યાંથી શરૂ થાય છે એટલું નહીં સેવું બસ છે. ક્ય—નહીં સંકાય એવું છે—એટલાની જ મર્યાદામાં રહી

આપણે આપણું જીવન એટલા ભાગને અનુકૂળ કરી નાખવું ભેઈએ.”

પ્રભુ અને સૃષ્ટિ

“છ દિવસમાં સૃષ્ટિ રચોને સાતમે દિવસે પ્રભુ આરામ લેવા નથી ગયો. એ પહેલે દિવસે નેટલો પ્રતિમાન હતો એટલો નિરંતર પ્રવૃત્ત ને પ્રવૃત્ત છે.”

ભાવિ

“૭૫ વર્ષની ઉંમરે તો કોઈ દિવસ મોતનો વિચાર કરવો ભેઈએ. પણ એ વિચારે મહને કદિ ભયને ક્યો નથી. મહારી ખાત્રી થઈ છે કે આત્મા અમર છે અને એની પ્રવૃત્તિ મૃત્યુથી બંધ થતી નથી. એ અનંતકાળ સુધી અમર રહેવાનો છે. રાજ રાજ આશયે છે ને પાછો બીજો દિવસે રહે છે. આપણાં ચર્મચક્ષુને એ અદૃશ્ય થઈ ગયો જણાય છે. પણ વસ્તુસ્થિતિ એ નથી. એ તો કદિ આશયમતો જ નથી. નિરંતર એ ચર્મકર્ષા જ કરે છે. આપણો આત્મા પણ એ જ પ્રમાણે ચળકે છે.”

શીલર એ ગીટીને સમકાલિન કવિ હતો. પણ બન્ને વચ્ચે ૧૦ વપતું ઉંમરમાં અંતર હતું—શીલર ન્હોનો હતો. ઈટાલીના મહાન દેશલકત ‘મેઝીનાનો શીલર એ બહુ પ્રિય કવિ હતો. ‘મેઝીની શીલરને રોકસ્પિયર કરતાં પણ મટીઆતો મણે છે. કારણ રોકસ્પિયર જ્યારે કંઈ પણ ઉદ્દેશ વગર કલાની ખાતર કલામય છે, ત્યારે શીલર કલાને સાધન માનનારો છે. મેઝીનીનું કહેવું એમ છે કે કલાની ખાતર કલા, એ કલાનો વ્યવિચાર છે. અને તેથી શીલરનાં ઐતિહાસિક નાટકો પર મેઝીની કુરબાન છે. શીલરે ‘રાણી મેરી’ ‘ન્હોન ઝોફ આર્ક’ ‘વિલિયમ ટેલ’ અને ‘કોનકારેલોસ’ પર નાટકો લખ્યાં છે. તેમાં છેલ્લાં એમાં જર્મન પ્રજાને સ્વદેશલકિત શીખવવાનો ઉદ્દેશ પ્રખ્ય છે. આપણે અહીં જે ઐતિહાસિક નાટકો વિષે આજકાલ ચર્ચા ચાલે છે તેવે સમયે શીલરનાં ઐતિહાસિક નાટકો વિષે નંજીવું અગત્યનું થઇ પડશે. શીલર માનતો અને મેઝીનીનું એમાં અનુમોદન છે. કે ઐતિહાસિક નાટકો એ કંઈ ઇતિહાસ નથી. “ભૂતકાળમાં બની ગયેલા બનાવોને વર્તમાનમાં એવી રીતે કલાથી શુદ્ધમાં કે ભવિષ્યને માટે હાલની પ્રજાને એમાંથી સંદેશો મળે.” એ ઐતિહાસિક નાટકોની ગ્યામ્યા શીલરે માની અને પોતાનાં નાટકોમાં એ ફેલમદ રીતે ઉતારી છે.

સ્વીટ્ઝરલાન્ડનાં સરોવરોનો ખરો ‘વિલિયમ ટેલ’ થઈ કરીને સાધારણ હતો. શીલરે એને ‘મહાન

બનાવ્યો અને પછી તે સ્વીઝ પ્રજાએ એ મહત્તા મૂર્તિમંત કરીને પોતાના દેશનો એને વીર બનાવ્યો.

ગીટીમાં સ્વદેશભક્તિ નહિ જેવી હતી. શીલર રજેરગ સ્વદેશભક્ત હતા. ગીટી આપણા ટાગોરની માફક કુદરત અને સમગ્ર જનતા (humanity) તરફ લાગણી વાળો છે. ત્યારે શીલર જર્મન પ્રજાને એક કરી મહાન પ્રજા બનાવવા અને સ્વતંત્રતા સ્થાપવાના મનોરથો વાળો છે.

શીલર સ્વતંત્રતાનો આહ્વાન હતા, ત્યારે ગીટી કુદરતના જીવનનો આહ્વાન હતા. શીલરની સરખામણીમાં ગીટી romantic સ્વાભાવિકતાવાળો વધારે છે. શીલર ગીટી કરતાં વધારે idealistic ભાવનામય મનાય છે. ગીટી સર્વાનુભવરસિક છે, શીલર પ્રમાણમાં સ્વાનુભવરસિક છે.

આમ ગીટી ને શીલર સ્વભાવે જુદા જુદા હતા, પરંતુ એવા બે સમકાલિન પ્રતિસ્પર્ધીઓ વચ્ચે જે મૈત્રી જાળી, તે આપણા વિદ્વાનો, નાયકો અને સાક્ષરોને બોધ લેવા યોગ્ય છે. અહીં તેમજ અન્ય દેશોમાં લેખકો કે કવિઓ હંમેશાં ગાઢ મિત્રો થવાને બદલે અસ્પર્શસ તેજોદ્વેષ કરી કરે છે. ઉત્તમ મનથી જે લાલ તેમને તથા સાહિત્યને બાળને થાય તે શુભાવવામાં કેવી મુખત યા છે, તેનો ખ્યાલ શીલર અને ગીટીનાં દોસ્તી જાવવા પછી સમજાયે.

બન્નેને એક વાતનો ઉઠો નિષ્ઠા થયો હતો કે સાહિત્યકલા એ કુદરતના વખતે મોજશોખ કરવાની વસ્તુ નથી. બોળકુંઓને માત્ર ગમ્મત કરાવવાની એ ચીજ નથી. અથવા શીકર ચિંતાઓ ધરીભર દૂર કરવાનું પશું એ સાધન નથી. જો કે નાટકો અને કાવ્યો આનંદ આપ છે ખરાં, પરંતુ એનો ઉદ્દેશ જાંબીર છે, અને એનો અસર જાંબીરજસ્ત છે. સાહિત્ય એ ધર્મની સહાયરી છે, અને એના અનુશીલનથી મનુષ્યની શક્તિઓનો પરિપૂર્ણ વિકાસ થાય છે. બન્ને કવિઓ એટલે કલાકારો હતા, અને કલાથી જે સંસ્કાર પ્રજાને મળે છે, તેવા બીજા કોષ બીજાથી નથી મળતા, એમ એ ખાસીપૂર્વક માનનારા હતા.

ગીટી શીલર કરતાં ઉંમરે ૧૦ વર્ષ મોટા હતા. એની પાસ શીલરને આપી શકાય એવું ધણું હતું, તે શીલર ઉપદ્રવપૂર્વક મહણ કરતો. તેના બદલામાં પોતાના મહાન મિત્રને શીલર કંઈ પાછું વાળી ન શકે, કે એના અનુભવ કે જ્ઞાનમાં કંઈ ઉમેરી ન શકે, એવું હતું. તે પશુ શીલરે ગીટીને જે આપ્યું તે અમૂલ્ય છે—સમભાવ, પ્રેમ અને ઉત્તેજન. ગીટી ઘણીવાર મંદ પડી જતો, નિસ્ત્રાસી થતો, વખતે વિજ્ઞાનની શોધખોળમાં એ એટલો શુચવાઇ જતો, કે

એમાં કવિત્વ શુભાવી બેસતો. એવી વખતે શીલરે એને પાછો કવિતા તરફ વાળ્યો છે. એના અધુરો પુસ્તકો તે શીલરે જ પૂરાં કરાવ્યાં; અને ખાસ કરીને 'ફાસ્ટ' તો શીલરે વારંવાર માગણી ન કરી હોત, તે વખતે અધુરું જ રહી જત.

એક જ ઉદ્દેશથી પ્રેરાઇ, સરખી તીવ્રતાથી બન્નેએ ભેગા મળી, જર્મન સાહિત્યની અનુપમ સેવા બજાવી છે. એમની મૈત્રી બન્નેનાં જીવનને ગૌરવ અપાવનારી છે, અને ઉપર કલા પ્રમાણે દર્શાવ લવા લાયક છે.

ગીટીમાં ઈર્ષ્યાનું નામ નહોતું. એનામાં દિલની ઉદારતા ઘણી હતી. પોતાના હરિદેહ, શીલર, વોલ્સ અને હરકરને એ વખાણતાં કદી યાચ્યો નથી. રફાટ, વાયરન, બીરોર અને મેનગ્રોનીની પ્રતિભાને એ ઝટ સમજ શક્યો છે. એમના પહેલાં જર્મન સાહિત્યમાં અદ્ભુત કલાઓ, પ્રેમધેલી વાતો, ચોર અને હુંદારના કિસ્સા, રાજાશુનીઓની કલાશુઓ, જુનાં વહેમનાં વર્ણનો, મનોવિદ્યારનાં કૌટુંબિક ચિત્રો અને શુભચકાવલી જેવી વાતો હતી. સરસ્વતીનાં પવિત્ર મંદિરમાં કંઠામસ્કરીઓ કરનારા અને જંગલી લેખકો ધુરવા હતા—ઇન્સલાનાં નાટકો જેવાં નાટકો થતાં, અને પ્રજાની અધમ રચીને ખૂબ ઉત્તેજન અપાતું હતું. કવિઓમાં ખરા કવિત્વ કરતાં સભારજનનો ગુણ વધારે હતો.

આવા વખતમાં વોલ્સે 'લ્યુઇસ' લખ્યું, હોમરનું લાપાન્તર ક્યું, અને શીલર તથા ગીટીએ મળીને, જર્મન સાહિત્યને એવા ઉચ્ચ સ્થાનકે બેસાડ્યું, કે જોને મટિ આખી જર્મન પ્રજા આજ અભિમાન ધારણ કરી રહી છે.

શીલરે ગીટી અને બીજા ૧૦-૧૨ સારા લેખકોની મદદથી એક "ડાઇ હોરેન" નામનું સાહિત્યને લગતું માસિક કહાડ્યું અને એની લાગવગ વધારી. અધમ સાહિત્યને દેશનિકાલ કરવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન આરંભાયો. આ માસિકને અંગે શીલર અને ગીટીની દોસ્તી જાળી. એના પહેલા અંકમાં શીલરે લખ્યું છે કે "રોજની નજીવી વાતોમાંથી જનસમાજને ઉચકી, ઉચ્ચ, મનુષ્યને શોભે એવા વિષયોમાં રસ લેતા કરવા, સંકુચિત દૃષ્ટિ વિકસાવવી અને તેમને કુસંપ ને રાજકીય તટોમાંથી છાડાવી સત્ય ને સૌહાર્દનાં દર્શન કરાવવાં" એ આ પત્રનો હેતુ છે.

ગીટી પ્રકરણથી ગીટીનું 'વિલેમમીસ્ટર' આ 'હોરેન' માં છવાયું છે. બીજા પંથુ બે ત્રણ પુસ્તકો અને સાહિત્યના લેખો ગીટી આમાં પુષ્કળ લખે છે. બન્નેની મૈત્રી આ સાહિત્યની સેવાથી ઘણી ગાઢ થાય છે. અને આ

પ્રસંગે ગીટીએ શીશરને લખેલા પત્રો એટલા બંધા છે કે, એનાં ૭ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાં પડ્યાં છે.

શીશર સંબંધી ખીજ એક મિત્રને આ સમયે એણે એક પત્ર લખતાં લખ્યું છે કે “ મહારા જીવનમાં વસંત નકતુ આવી છે, ખીજના છાંડ કુટી નીકળ્યા છે, ને છાંડને પુષ્પ આપ્યાં છે.”

કવિએ અને મહાન લેખકોને પણ જે ઉત્સાહ વારંવાર લેખે છે, તેવો ઉત્સાહ શીશરની કર્તવ્ય-નિષ્ઠ પ્રવૃત્તિમાંથી અને સાહિત્યને ઉન્નત કરવાની મહત્વાકાંક્ષામાંથી ગીટીને મળે છે.

સાધારણ લેખકોને ધનપ્રાપ્તિથી ઉત્સાહ વધે. કાર્તિથી પણ એ ધૈર્ય. પરંતુ ગીટી એ જન્મે પ્રલો-ભનોથી પર હતો. એવાને શીશર સિવાય ખીજે કાંઈ પણ મંદતામાંથી ઉત્સાહિત કરી શકત નહિ.

પરંતુ બધા સારા વિદ્વાનોના પ્રયત્ન છતાં “ હોરન ” નિષ્ફળ ગયું. જર્મન સાહિત્યની દશા એ વખતે અધમ હતી. લોકપ્રિય બહુ હલકી હતી. ત્રણ ત્રણ લેખીયાના લેખકો એમને મારી ગયા. “ મૂર્ખોની સામે લડતાં તો દેવતાઓ પણ હારી ગયા છે ” એવું શીશર તે ખતે બોલ્યો. “ હોરન ” એ રીતે નિષ્ફળ ગયું. પંસે ફાર થયું, ને લોકપ્રિય પણ થઈ શક્યું નહિ. પણ ૧૧ જગતમાં એવી મહિમાવાન હારો પણ હોય છે. ૧૬ પ્રયત્નો દરેક વખતે દેખીતી રીતે ફેલે નથી પામતા. ગ્રંથમાં પણ “ લીગરલ ” નામના પત્રની એવી જ દશા છે હતી અને આપરન, લીહેટ, મર, હાન્ડલીટ અને પીકાક જેવા વિદ્વાનોએ એ “ લીગરલ ” કદાચું હતું !

પરંતુ હવે સાહિત્યને લોકપ્રિય કરવાના ખીજ પ્રયત્નો પણ આ બે મિત્રોએ “ હોરન ” બંધ પડ્યા પછી પણ જારી રાખ્યા હતા. એમાં મુખ્ય તો એમનાં પુસ્તકો હતાં. એમાંથી એકને પુસ્તકો લખવા સિવાય ખીજે મુખ્ય વ્યવસાય નહોતો. વાંચન અને લેખન એ બે જ એમની સતત પ્રવૃત્તિ હતી. સરસ્વતીની સેવા સિવાય ખીજે કાંઈ મોટો વ્યવસાય એમણે કર્યો નથી. આ દરમિયાન જર્મનીમાં શીશર મોટો કે ગીટી, એ વિશે પછો બંધાય છે. ખૂબ સખત ચર્ચાઓ ચાલે છે. પરંતુ ગીટી કહે છે કે શીશર જેવો લોકપ્રિય હું કદી થવાનો નથી, ને શીશર કહે છે કે ગીટીની સરખામણીમાં કવિ તરીકે હું તો છેક અણધાર જ છું.

આ સંસારમાં સયોગ સાથે વિચારનું ખંચ મનુષ્ય માત્રને ભોગવવાના છે. શીશરના મનુષ્યો વિયોગ ગીટીના નંદીયુમાં વહેવાનો આશ્વ. મરણ વખતે શીશર ‘વીમર’માં હતો. ગીટી પણ તે અરસામાં મરણ હતો. શીશરના મનુષ્યની ખબર એને કાંઈ કદી સંપત્તિ નથી. પરંતુ ગીટી સમજી ગયો છે. “ એ ચાંત, નિઃશ્વેગ મહાનુભાવ પોતાનો પુત્ર મરી ગયો ત્યારે પણ જેણે પોતાનો શોક ખીજા કાંઈને બાળવા દીધો નથી, તે આ સમયે શોષ પડે છે. ” એ કહે છે કે હવે મહારે અર્ધ જીવન ગયું સમજો. ખીજ એક મિત્રને પત્રમાં લખે છે, કે “ હમણું મહારી ઘણી (તીવ્ર-પોથી)માં હું કંઈ જ નથી લખતો. કારણ પાનાં એ મહારી જિંદગી કેવી ટારી પડી ગઈ છે, તે દર્શાવે. મને હમણું કાંઈ વાતમાં રસ પડતો નથી.

શીશરના મરણ બાદ છતાં સંસ્માર “ થયો અને નેપોલીઅને જર્મનીમાં ઘણું શહેરો સ્થપ્યાં. એમાં ‘વીમર’ પણ સપડાયું હતું. ” આ વખતે જર્મન સરદાર બલ્યુચરને ‘વીમર’ના કારકે ૪૦૦૦ ટાલરની મદદ કરી ધામધ થએલા નિરાધાર જર્મન અમલદારોને મદદ કરી હતી. નેપોલીઅનને આ વાતની ખબર પડતાં એ ‘વીમર’ના કારક પર ખૂબ ઘરસો થયો. “ પણ ” કારકની પત્ની, રાણી લુઇસના ગૌરવપૂર્ણ સ્વદેશભિપાસની નેપોલીઅન પર એટલી બધી અસર થઈ કે એની ખાતર એણે કારકને જતો કર્યો. નેપોલીઅન આજણ રાણીએ પોતાની પ્રભાવી વફોલાત કરી; પોતાના પતિનું ઉપરાધું લીધું, ને આખરે પોતાની પતિભક્તિ અને બહાદુરીથી નેપોલીઅનના મનમાં પણ માન ઉત્પન્ન કર્યું હતું.

ગીટી રાજદારી પુરૂષ નહોતો. પરંતુ આ પ્રસંગ કારકનું ધસાતું બોલાતું સાંભળી એનો પિત્તો પણ ઉછળી આવેલો. એણે કહેલું કે

“ કારક પોતાના દેશની ખાતર લડતા શ્રેયીને મદદ ન કરે એ કહેલું તે ગેરબાજી છે. આની ખાતર લડે (ફ્રેન્ચ લોકો) એને હેરાન કરશે તો હું લડને એટલું પૂરું છે કે લડના લોકોની ખરાબી ધાવ તો લડને એની મદદમાં કારકે ને કયું ” તે કહી ને નહિ જી કહો. યં:

હું કહેલું કે કારક સાહેબ ને કયું છે. તે બરુણ છે, અને એ તે કહે, પણ એ તો ભવિષ્યમાં પણ એ જ કરવાના. આથી લડે કદાપિ તેને પદભજ કરશે, પણ તેથી શું? સંકટ આવે વખતે આમરે હિસાબમાં નથી બચાવતું. પરીસીએ આપા ખાનદાનને પળે, એ જ સંકટ આમરે મન ભારે છે.

હાથે એને ખરાબ ફરશે તો અમે એથી ગમરાતા નથી. એમના રાજદંડને આશ્રય લઈને અમે એની સાથે જ્યાં જો જશે, ત્યાં જ જઈશું. રસ્તે રસ્તે અને ગમેગમે મહાકર્તા અમને બાળકો ને સ્ત્રીઓ લેશે, અને ઉશ્કેરશે. એ લોકો કહેશે: 'હવે એ, એલો છુટો ગીટી ને પોતા ફ્રેન્ચમાં પદબ્રજ કહેવા છાકાર સાહેબ.' છાકારનો વાંક એ કે એણે મિત્રોને દુઃખમાં સહાય કરી, પોતાના કામના અરજી વખતે સંભાળ લીધી. પોતાના જીવના સાથીઓ અને લશ્કરીઓને ભૂજે મરવા દીધા નહિ."

આમ બોલતાં બોલતાં ગીટીની આંખમાંથી યોધાર આંસ ચામ્યાં. થોડી વાર પછી પાછો ટકાર થઈને એ બોલ્યો કે:

"હું ગીટો ગાઈને મહાર્ પેટ બરીશ, ગામેગામ બંટકીય અને કામર સાહેબનાં દુઃખની કવિતાઓ બનાવીશ. ગામેગામ ને નિશાને નિશાને જ્યાં મહાર નામ પડેત્યું હશે ત્યાં જઈશ, ને જર્મનીના કલંકની કથા ગાઈશ. બાળકો એ સાંભળીને મરદ બનશે, ને જર્મનીની રાત્રિ એક દિવસ મહાકરો. ફરી એ જ બાળકો મહાર રવામીને પાછા બોલીએ બેસાડશે, ને તમને એની આંધી ઉપરથી લક્ષ્ય મૂકશે"

ગીટી ને નેપોલીયન બોનાપાર્ટની મુશ્કાળતા ત્યાર પછી મુલેલ બાદ થએલી નેપોલીયને એની સાથે સાહિત્ય ને ઇતિહાસના વિષયની તથા ગીટીનાં પોતાનાં નાટકો સંબંધી પુચકા વાતો કરી હતી. એને પેરીસ જવાનું આમંત્રણ આપેલું પણ ગીટી એ સ્વીકારી શક્યો નહિ. ગીટીને ભેટાં એક વખત એ બોલી ઉઠેલો કે "તું તે ખરે વીર-Vous etes un homme (તું એક વીર છે)"

ગીટીનાં છલકાં વર્ષો

ઇ. સ. ૧૮૩૦ ની વસંત ઋતુએ ગીટીને ૮૨ મું વર્ષ બેઠું. તે વખતે તો એ ફિસ્ટ પૂરે કરવા માંડ્યો હતો. કાઝાંધેલે શીશરતું જીવનચરિત્ર લખ્યું હતું તેની પ્રસ્તાવના ગીટીએ એ સમયે લખી. ફ્રાન્સમાં કુવિયર અને ન્યેફિય નામના બે પિતાનસાસીઓમાં પ્રાણવિદ્યાના એક અગત્યના પ્રશ્ન ઉપર ખૂબ વાદ-વિવાદ ચાલી રહ્યો હતો. પ્રાણીમાત્રની શરીરરચનામાં એક પ્રકારનું સામ્ય છે એ સત્ય તે પ્રસંગે પ્રતિપાદન થયું. પ્રાણીવિદ્યામાં આ પ્રશ્ન બહુ અગત્યનો ગણાય. પણ ગીટીએ પોતાની કવિત્વદૃષ્ટિથી એ જ વાત વિદ્યાન-શાસ્ત્રીઓનાં પહેલાં, છદી હતી, એટલે આ ચર્ચામાં એણે વલ્લુ જ. રસ લીધેલો.

ઇ. સ. ૧૮૩૦ ના યોગરતની પહેલી તારીખે ફ્રાન્સમાં બીજો બળવો થવાના સમાચાર 'વીમર'માં આવી પહોંચ્યા. આખું જર્મની આ સમાચારથી બળ લાળી ઉઠ્યું. ગીટીને સેક્રેટરી એકરમન કહે છે કે જાણના અરસામાં હું કવિ પાસે ગયો. મને દેખતાં જ કવિ બોલી ઉઠ્યા કે "એ! આ મહાન બનાવને વિષે તું શું ધારે છે? જવાબાપુખી ફાટ્યો, બધે ભડકે ભડકા થઈ રહ્યા છે."

મહે જવાબ આપ્યો: "હાજ, મામલો અંધકર છે. પણ આવા નમિશીબરેલા સંભોગનું બીજું શું પરિણામ આવે? પ્રધાનમંડળ આખું ખરાબ-આખા રાજ્યકુટુંબનો નાશ સમજે"

ગીટી કહે: "અરે ભત્રા માણસ! તું કંઈ કહે છે ને હું કંઈ કહે છું! હું એ લોકોની વાત નથી કરતો. મહાર કહેવું તદ્દન તુલ્ય છે.....હવે પ્રતિ ઉપર મનસ રાખ્ય કરો, સૃષ્ટિના મહાન નિયમો સમજશે અને પ્રભુના આ માયાની કારખાનાની કારીગરીનું કંઈક રહસ્ય સમજશે. ફ્રેન્ચ વિજ્ઞાનીઓની સમન્વય-એકીકરણની રીતનો હવે આગ વાર અરવીકાર થઈ રાકશે નહિ. સમજશે? મહે આ પ્રશ્ન પર બાવન વર્ષ સુધી મનન કર્યું છે. પહેલાં હું એકલો હતો. પણ મને કંઈક ટેકો મળ્યા અને હવે મને કહેતાં બહુ આનંદ થાય છે કે મહાર કરતાં આ વિષય પર બોલવાનો જેમને વધારે અધિકાર છે, એવા વિજ્ઞાનીઓ તો હું બીતાં બીતાં કહેતો હતો એને ટપા ગયા."

રિપરબ્લિકનરજી-લોહીના ફરવાની પ્રથમ શોધ કરનાર હાર્વે પણ, અજેજ ઇતિહાસમિત્ર સૌથી ઉત્કેરી મૂકે એવો બનાવ આર્સ પહેલાને ફ્રાંસી દીધાનો બાગ્યો તે વખતે ગીટી જેની જ મનોદશામાં હતો. ડૉ. એન્ટ તે દિવસે હાર્વેની પ્રયોગશાળામાં પેકો ત્યારે હાર્વે શરીરવિદ્યાની શોધખોળમાં મજા મેળવી રહ્યો હતો. એ કહેવા લાગ્યો કે "મને અત્યારે પાછલાં વર્ષોમાં કરેલી શોધાનું રમરણ શાંતિ આપી રહ્યું છે; નહિ તો મને જીવન પર કંટાળો આવ્યા વગર રહેત નહિ. આ ઉમરે બીજા ત્યારે કાપ થઈ ગય છે, ત્યારે આ પ્રયોગશાળાએ મને ટકાવી રાખ્યો છે."

ગીટી રાજદારી પુરૂષ નહોતો એ વાત ખરી, પરંતુ પ્રભાક્રીય પ્રવૃત્તિઓમાંથી અલિપ્ત રહેવાની આ રીત ગમે તેવા કવિ કે સાદરમાં પણ હું નથી સીંપી શકતો. પરંતુ આ ચર્ચા હું અત્રે લખાવીશ નહિ. નવેમ્બરમાં એને છેલ્લો ધા પડ્યો. એનાં એકનો એક દીકરો છંટકીમાં મરી ગયો. આ વખતે પણ એણે

ધણી સંયમ રાખ્યો છતાં ફોગટ ત્યારથી જ એના છેલ્લા મંદવાડનાં બીજ રોપાયાં.

એની પુત્રવધુ 'ઓટીલી' એની વૃદ્ધાવસ્થામાં એને ખુશ રાખવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. એ ક્રિને પ્યુટાર્ક સંભળાવતી, ને એની પાસે રોમનો-ઇતિહાસ વાંચતી. વળી તે વખતના એના સમકાલિન ગ્રંથકારો વિક્ટર હ્યુગો, ડેલાવિન, સ્કોટ અને કાર્લાઇલ પણ એ સાંભળતો. વળી એને ઘેર આખા યુરોપના મહાન પુરૂષો એ સમયે એની મુલાકાતે આવતા હતા.

કાર્લાઇલને ગીટી તરફ ગુરુભાવ હતો. ગીટીએ જે સૌન્દર્ય રેડ્યું હતું અને જ્ઞાન પ્રસાર્યું હતું એનાથી કાર્લાઇલને જીવનમાર્ગ ચૂક્યો હતો. કાર્લાઇલના પ્રયત્નથી ૧૫ વિદ્વાન અંગ્રેજ ભકતોએ ગીટીને ત્યાં એની ૮૨ મી વર્ષગાંઠને દિવસે એક ભેટ મોકલી. એક સોનાનો પટો તૈયાર કરાવી તેના પર લેખ કાઢાવ્યો હતો કે *Like a star unobscured and unobscured by each one fulfilling his God-given host.* (દોડધામ વગર કે અટક્યા વગર સૌ દોષ આકાશના તારાની માફક સૌ સૌને માટે પ્રભુએ નક્કી કરી આપેલા કર્તવ્યમાર્ગે સંચરે.)

ઈંગ્લાંડના મિત્રો તરફથી જર્મન શુરુને ચરણે !

આ સાથે એક ભકિતભાવભર્યો પત્ર પણ લખ્યો હતો. એમાં લખ્યું હતું કે

"વિશાળ સમુદ્ર આપણા રેણો વચ્ચે આવી રહેલા હોવા છતાં આપણી વચ્ચે ને આંતરિક સંબંધ બંધાયો છે, જેવું આ વિશાળ સમગ્રરોડ અને અમારું આધ્યાત્મિક કલ્યાણ કહ્યું છે, અને જ્ઞાન આપ્યું છે તેના ભક્તિભાવરૂપે અમે આ અદ્યપણે મોહનીએ જામે તે સ્વીકાર્યો. ઈશ્વર પ્રત્યે અમારી પ્રાર્થના છે કે આપણું વશસ્ત્રી જીવન દીર્ઘાયુ થાઓ અને જે મહાન માર્ગ આપને પ્રભુએ સોંપ્યું છે, તે જાળવવાનું બળ આપે."

આ પત્રમાં ગીટીને આધ્યાત્મિક શુરુ કરીને અંગ્રેજ વિદ્વાનોએ સંબોધ્યો છે તે ધ્યાનમાં લેશો. એનો અર્થ એ છે કે ગીટીનાં લખાણોની અસર હવે પુરેપુરી થઈ હતી અને દર સુધી પહોંચી હતી. ઘેરે ઘેર આ સમયે 'લીમર'માં ગીટી સાથે રહ્યો હતો, અને એને પણ ગીટીથી બહુ અસર થઈ હતી.

૮૨ મી વર્ષગાંઠ પહેલાં એણે 'ફાર્ટ' પૂર્વે ક્યું અને એકરમેન (એના મંત્રી) ને એણે કહ્યું કે મહાર્ કામ હવે પૂર્વે થયું છે. હવે નેટકું જીવું, વેટલી પ્રજાની રૂપા. ૮૨ મું વર્ષ પૂર્વે કરીને એ વિદાય થયો.

આવા મહાકાવિ, જ્ઞાની અને દર્શા જેવાને પણ એક અપેક્ષા રહી હતી અને એ જ શરણે યોગસો જોમતો એ ગયો કે "પ્રકાશ, વધારે પ્રકાશ—more light, more light!"

હરિપ્રસાદ ટ્રાન્સલેટર

ગુજરાત કાઠીઆવાડની સ્ત્રીકેળવણી

(૨)

અભ્યાસક્રમ

હવે કન્યાઓના માધ્યમિક અભ્યાસક્રમ વિચારીએ. માધ્યમિક શિક્ષણની છેલ્લી શ્રેણીનો અભ્યાસ યુનિવર્સિટી નક્કી કરે છે એટલે જે માધ્યમિક શાળાઓ યુનિવર્સિટી સાથે જોડાયેલી હોય છે તે પ્રેરતાને આખો અભ્યાસક્રમ યુનિવર્સિટીના મેટ્રીક્યુલેશનના ધોરણને અનુસરેલો થયે છે. વળી યુનિવર્સિટી શરૂ થાય સંબંધ

રાખનારી બધી જ શાળાઓ સરકારની મંજૂરી વાળી અને ધણીબધી મદદ મેળવનારી હોવાથી સરકારી કેળવણી આતાએ ધડેલો અભ્યાસક્રમ તેમને સ્વીકારવાનો હોય છે. ને કે પાઠ્યપુસ્તકોની બાબતમાં કેટલીક છુટ દમણી દાદરકુલોને મળેલી છે જ્યાં અભ્યાસક્રમની બાબતમાં શાળાઓ સ્વતંત્ર નથી. યુનિવર્સિટીએ મેટ્રીક્યુલેશનના ધોરણ ધોરણ છે તે ઇંગ્લાંડને અનુસરેલો

એ વાત લગભગ સર્વમાન્ય થઈ છે. આ અભ્યાસક્રમમાં કન્યાઓની પરિસ્થિતિનો તો મુદ્દલ વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી. તેનાં બે કારણો લાગે છે. એક તો કન્યાઓને કેટલેક અંશે જુદા પ્રકારના માધ્યમિક શિક્ષણની જરૂર છે તેવું યુનિવર્સિટીના ગ્રંથાલોક માનતા જ નથી. તેમાંનો મોટો ભાગ છાત્રાછાત્રીઓના શિક્ષણના બેદને સ્વીકારતો જ નથી. અને બીજું કારણ એ છે કે માધ્યમિક શિક્ષણ લેનાર કન્યાઓની સંખ્યા એટલી જુદી છે અને તેવું શિક્ષણ લેનારી ધણી કન્યાઓ એવી કોમની અને કુટુંબની હોય છે કે જેઓ જુદા પ્રકારનું શિક્ષણ ઇચ્છતી નથી અને તેથી કેળવણી ખાતાને અને યુનિવર્સિટીને માધ્યમિક ક્રમમાં કન્યાઓના શિક્ષણમાં ભેદ પાડવાની જરૂર પડી નથી. અને તેમ હોય ત્યારે જ એમ છાત્રાછાત્રીઓના પ્રાથમિક શિક્ષણમાં ખાસ કરીને ઉપજા ધોરણમાં જે ભેદ રખાયો છે અને કન્યાઓના ઉપયોગી વિવેચન રચના આપવા કંઈક પ્રયત્ન થયો છે તેવું કંઈ પણ માધ્યમિક શિક્ષણમાં નથી. હાઈસ્કૂલોનું શિક્ષણ છાત્રાઓ અને છાત્રીઓ માટે સર્વસામાન્ય છે. સર્વસાધારણ શિક્ષણની દૃષ્ટિએ માધ્યમિક શિક્ષણનો વિચાર આપણે અહીં નહિ કરીએ પણ ઓછાની વિશિષ્ટ દૃષ્ટિએ જ તેનો વિચાર કરીશું.

અલગપત સંસ્કૃતી અને બીજી બધી કન્યાઓની હાઈસ્કૂલો અને મિડલસ્કૂલોમાં કન્યાઓને ઉપયોગી શિવજ્ઞાદિ કેટલાક વિષયો દાખલ કર્યા છે; પરંતુ આ વિષયો તેમના સામાન્ય અભ્યાસક્રમમાં ગણાતા નથી. યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાના વિષયોમાં તેમનો સમાવેશ થતો નથી. તેમજ માળલાયા, વિજ્ઞાનાદિ પેઢે તે પ્રમાણપત્રના વિષયો પણ નથી. કન્યાઓની હાઈસ્કૂલોમાં શિવજ્ઞ, સંગીત વગર યોગ્ય દેખાય માટે જ તેમને નામના રાખ્યા છે. શિક્ષણની આખી દૃષ્ટિ તો યુનિવર્સિટીના વિષયો પર જ હોય છે. યુનિવર્સિટીના વિષયો ઉપરાંત આ વિષયો શીખવાના હોય છે તેથી એક તરફથી એ વિષયોને જોઈતો ન્યાય મળતો નથી અને બીજી તરફથી શિક્ષણનો બોલો વધે છે. જે કન્યાઓ મિત્ર શાળાઓમાં શીખે છે તેમને શિવજ્ઞ વિગેરે વિષયો શીખવાના હોતા નથી. આ રીતે આપણે જોઈએ છીએ કે માધ્યમિક અભ્યાસક્રમ છાત્રાછાત્રીઓ સારું એક જ પ્રકારનો રાખવામાં આવ્યો છે.

માધ્યમિક શિક્ષણની શરૂઆતથી અંગ્રેજોને એટલું

બધું મહત્વ આપ્યું છે કે માધ્યમિક શિક્ષણ અને અંગ્રેજી શિક્ષણ એ પર્વાય શબ્દો ગણાયા છે. અંગ્રેજી દાખલ થવાથી શિક્ષણમાં જાણે મોટો ફેરફાર થતો હોય તેમ ગણાય છે. શિક્ષણનું તે કેન્દ્ર મનાય છે. બધા વિષયોનું શિક્ષણ તેને પાલક હોતું જોઈએ! જાનનું ગમે તેમ થાએ પણ અંગ્રેજી ઉપરનો કાણુ યોછો થયો ન જોઈએ! અંગ્રેજી વિના માધ્યમિક કે ઉચ્ચ શિક્ષણ સફળ રીતે આપી ન શકાય એમ હલુ ધણા માને છે. સામાન્ય જનસમાજને મન તો ગુજરાતી ચાર ધોરણથી વધારે ભણવું એટલે અંગ્રેજી ભણવું તે જ હોય છે. અંગ્રેજી વિના આગળ ભણી શકાય એ વાત સમાજના મોટા ભાગને નવાઈની લાગે છે. પ્રાથમિક ધોરણ પૂરાં કરી બનિતાવિશ્રામ મહિલાવિદ્યાલયમાં માત્ર અંગ્રેજી ભણવા આવનાર છાત્રીઓને ગુજરાતી શીખવાનો આગ્રહ થતો ત્યારે જ યોગ્યદીઓથી આગળ ગુજરાતી ભણવાનું હોય છે તેમ જાણી તેમને આશ્ચર્ય થતું. અંગ્રેજી જાણ્યા સિવાય માધ્યમિક છેલ્લા ધોરણની, અંગ્રેજી સિવાય બીજી બધી રીતે મેટ્રીકના જ ધોરણની, કવેના વિદ્યાપીઠની વર્નાક્યુલર ફાઇનલ પરીક્ષા અપાય છે અને તે પાસ કર્યા પછી ગુજરાતી મહિલા પાઠશાળામાં અંગ્રેજી સિવાય બીજા બધા વિષયોમાં બી. એ. થી પણ ચઢી જાય એવી કવે વિદ્યાપીઠની જ. એ. ની પરીક્ષા સુધીનો ઉચ્ચ અભ્યાસ થઈ શકે છે એવી હકીકત થોડા વખત ઉપર ગુજરાતી સ્ત્રીકેળવણી મંડળે ખંડાર પાડી હતી તે સમાજમાં કેટલા જાણે છે અને સમજે છે? માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણ સાથે અંગ્રેજોને એટલું યોગ્યતા કરી દેવામાં આવ્યું છે કે એક સિવાય બીજાનો વિચાર થઈ જ શકતો નથી. અંગ્રેજીના મહત્વ વિષેની આ દીક્રા મુગ્ધ યુનિવર્સિટી અને ગ્રે. કવેના મહિલાવિદ્યાપીઠને લગભગ સરખી રીતે લાગુ પડે છે. જનને એ અંગ્રેજીને ફરજિયાત અને મહત્વનું સ્થાન આપ્યું છે. કવે વિદ્યાપીઠે જો કે વર્નાક્યુલર ફાઇનલની પરીક્ષા, પ્રવેશક પરીક્ષાને અંગ્રેજી સિવાય બધી રીતે મળતી રાખી છે અને તેનો લાભ અંગ્રેજી નહિ જાણનાર લઈ શકે છે; છતાં તે પરીક્ષાને પાસ ઉત્તેજન આપવા લાયક તો નથી જ મળતું. તેનું ખેચ પ્રવેશક પરીક્ષા છે. ઉચ્ચતર અભ્યાસનું પ્રવેશકાર તો પ્રવેશક પરીક્ષાને જ એટલે અંગ્રેજીને ગણ્યું છે. કાઈ શાળા એકલી વર્નાક્યુલર

દાર્શનિક માટે જ કન્યાઓને તૈયાર કરતી હોય એટલે કે અંગ્રેજીને માધ્યમિક શિક્ષણમાંથી આત્મ સંપત્તિ હોય તો તેને તે ન સ્વીકારે એવી તેની નીતિ છે. શિક્ષણ અને પરીક્ષણનું વાહન કવે વિદ્યાપીઠ માતૃભાષા રાખ્યું છે છતાં માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણથી રજેને અંગ્રેજીનું ધોરણ અને શિક્ષણ સરકારી મેટ્રીક્યુલેશનથી હલકું થઈ જાય તેની હમેશાં તે ચિંતા રાખે છે. આ બધા ઉપરથી માધુમ પડશે કે અંગ્રેજીના મહત્વની બાબતમાં સરકારી યુનિવર્સિટી માથે નોંધાયેલી અને કવે વિદ્યાપીઠ સાથે નોંધાયેલી કન્યાઓની માધ્યમિક શાળાઓમાં લાખો ભેદ નથી. અહીં એટલું સ્પષ્ટ કરવું નોંધાયે છે કે અમદાવાદના વર્નિતાવિશ્રામ મહિલાવિદ્યાલયે શ્રી. કવેના વિદ્યાપીઠ સાથે નોંધાયેલા છતાં પોતાના અભ્યાસક્રમમાં અંગ્રેજીને ફરજિયાતને બદલે મરજિયાત સ્થાન આપ્યું છે. અંગ્રેજીના જ્ઞાન વિના ગ્રંથપૂર્ણ માધ્યમિક શિક્ષણનો સંભવ તેણે સ્વીકાર્યો છે. આ મહત્વનો ફેરફાર કરવામાં સ્ત્રી સંસ્થાઓમાં ઘણું કરીને આ એક જ છે. અમદાવાદમાંથી ઉત્પત્ત થયેલી સુબધની તિલક રાષ્ટ્રીય કન્યાશાળામાં પણ હું જાણું છું સાં સુધી અંગ્રેજી ફરજિયાત છે અને ઉપલા ધોરણોમાં ગુજરાતી અને મરાઠી બંને વિદ્યાર્થીઓ ભેગી ભણતી હોવાથી શિક્ષણ પણ અંગ્રેજી મારફત અપાય છે. આ રીતે આ રાષ્ટ્રીય કન્યાશાળા પણ અંગ્રેજીની બાબતમાં સરકારી શાળાને મળતી છે. કેટલીક પ્રાથમિક શાળાઓ જેમાં અંગ્રેજી દાખલ કર્યું છે તેમાં તેને મરજિયાત રાખ્યું છે. પરંતુ એટલું તો બોક્સ અનુઅવસિદ્ધ છે કે બધી જ અંગ્રેજી કન્યાશાળાઓમાં અંગ્રેજીને મરજિયાત કરવામાં આવે તો પણ સ્ત્રીસમાજમાં અંગ્રેજીનો મોહ એવો જન્મે છે કે ધણીખરી છોકરીઓ અંગ્રેજી ભણવાની જ. છતાં જાણવણીકારે તો આદર્શ શિક્ષણની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાનો રહે છે.

અંગ્રેજીની અંદાચલી મહત્તા જોતાં માધ્યમિક અભ્યાસક્રમનો વિચાર કરવામાં તે વિષેની આદલી ચર્ચા કરવી આવશ્યક હતી. અંગ્રેજી ઉપરાંત સાધ્યમિક કન્યાશાળાઓમાં ગણિત, ઇતિહાસ, બીજી ભાષા, ગુજરાતી, વિજ્ઞાન, ભૂગોળ નિગેરે વિષયો છોડરાઓની શાળાઓની માફક જ હોય છે. ગુજરાતી, વિજ્ઞાન અને ભૂગોળ તો મેટ્રીકમાં માત્ર પ્રમાણપત્રના વિષયો ગણાતા હોવાથી, અંગ્રેજી ગણિત અને ઇતિહાસ જેવા પરીક્ષાના

વિષયો એટલા ધ્યાનને પાત્ર લેખાતા નથી. માતૃભાષા પણ પ્રમાણપત્રનો વિષય એટલે તેને માટે અકવાડીઆના બે સમય ધણી લેખાય! અને અંગ્રેજી તો સર્વોપરી વિષય રહ્યો એટલે અકવાડીઆના કુલ સમયના લગભગ ત્રીજા ભાગ એટલા બારેક સમયે તેને મળવા જ નોંધાયે! શિવજી, ચિત્રકલા, સંગીતાર્થ સ્ત્રી ઉપયોગી કલાઓ તો મેટ્રીકમાં પ્રમાણપત્રના વિષયો પણ નહિ એટલે મેટ્રીક વર્ગમાં તો તે ભાગ્યે જ શીખવાતા હોય, પણ છોકરીઓની શાળા હરી એટલે તેમને કંઈક સ્થાન તો મળવું જ નોંધાયે એટલે નીચલા ધોરણોમાં માંક એક બે સમયે અકવાડીઆમાં તેમને દરેકને ભાગ આવે. કન્યાઓના ખાસ વિષય ગૃહશાસ્ત્ર તો ત્યાં નામનિશાન જ ન મળે. કન્યાઓના સરકારી માધ્યમિક અભ્યાસક્રમની આ દશા છે.

આ દશા સુધારવા અને સ્ત્રીઓનું કુદરતી સ્થાન તથા સામાજિક પોરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં લઈ કન્યાઓને અનુકૂળ માધ્યમિક શિક્ષણ ધડવા શ્રી. કવેના વિદ્યાપીઠ અને તેમની સાથે નોંધાયેલા ગુજરાતનાં મહિલા વિદ્યાલયોએ ચોખ્ખું પ્રયત્ન કર્યો છે. એમના અભ્યાસક્રમમાં ગુજરાતી, અંગ્રેજી, ગૃહશાસ્ત્ર અને ઇતિહાસ એ ચાર ફરજિયાત વિષયો છે. આ ઉપરાંત નીચેના ઐચ્છિક વિષયોના સમૂહમાંથી કાંઈ પણ બે લેવાના હોય છે: સંસ્કૃત, હિન્દી, ગણિત, વિજ્ઞાન, ભૂગોળ, સંગીત, શિવજી અને ચિત્રકલા. આ વિદ્યાર્થીની વર્ગકેન્દ્રિક દાર્શનિક માટે આમાંથી અંગ્રેજી બાત્ત કરવાનું હોય છે. પરંતુ આ પરીક્ષાને હલકી ગણવામાં આવે છે તે આગળ કહેવાયું છે. આ અભ્યાસક્રમમાં અમદાવાદના વર્નિતાવિશ્રામ મહિલાવિદ્યાલયે કેટલાક મહત્વના ફેરફાર કર્યા છે. તેણે અંગ્રેજીને ફરજિયાત વિષયમાંથી કાઢી માત્ર ગુજરાતી, ગૃહશાસ્ત્ર અને ઇતિહાસ એ ત્રણેને ફરજિયાત ગણ્યા છે અને અંગ્રેજીને મરજિયાતમાં નાંખ્યું છે. મરજિયાત વિષયોના સામટા ખીચડા કરવાને બદલે ઐચ્છિક કાપાસમૂહ અને કલાસમૂહ એમ બે વિભાગો કર્યા છે અને તે પ્રત્યેકમાંથી એક લેવો પડે છે. ભાષાસમૂહમાં સંસ્કૃત, હિન્દી, બંગાળી, મરાઠી અને અંગ્રેજી કલાસમૂહમાં શીવજીભરત, સંગીત, ચિત્રકલા, શિક્ષણકલા, પરિચયો, પાકકલા, વજાટ, કપડાં વગેરે અને યાપવાની કલા. આ રીતે ત્રણ ફરજિયાત અને બે ઐચ્છિક થઈને પાંચ વિષયોનું સામાન્ય ધોરણ રાખ્યું

છે. પરંતુ જેમને વિશેષ શીખવા હચ્છા હોય તેમને માટે જ વિષયોનું વિશિષ્ટ ધોરણ રાખ્યું છે. આ વધારાનો વિષય જે ઐતિહાસિક સમસ્યાથી ગમે તે એક અથવા અંશિત લાઇ શકાય છે. આ અભ્યાસક્રમને કન્યાઓના સરકારી માધ્યમિક ક્રમ સાથે સરખાવતાં કન્યાઓ માટે ક્યો વધારે અનુકૂળ છે તે સહેજે સ્પષ્ટ થશે.

માધ્યમિક ધોરણ સામાન્ય રીતે સાત હોય છે. પરંતુ ખાસ કરીને અંગ્રેજ કાનું રહેવાના ભયે કેટલેક કેસો આઠ ધોરણ રાખવામાં આવે છે. પ્રાથમિક અને માધ્યમિક બંને શિક્ષણ આપનારી કેટલીક પાસી કન્યાશાળાઓ અને ગોંડળ મોંઘીના કન્યાવિદ્યાલય જેવી શાળાઓમાં ગુજરાતી પહેલા કે બીજા ધોરણથી અંગ્રેજ શરૂ કરે છે. આમ અંગ્રેજનાં સમલગ દસેક ધોરણ કરે છે. આથી ઉચ્ચ અમદાવાદના મહિલાવિદ્યાલયમાં માધ્યમિક જ ધોરણ છે. તેમાં પહેલાં ત્રણ તો ખરી રીતે કુમારીમંદિર એટલે પ્રાથમિક શાળામાં ત્રણાય છે અને બાકીનાં ત્રણ જ ખરાં માધ્યમિક શાળાનાં એટલે મહિલાવિદ્યાલયનાં ગણાય છે.

પાઠ્યપુસ્તકો

પાઠ્યપુસ્તકોની બાબતમાં સરકારમાન્ય માધ્યમિક શાળાઓને કેટલીક છૂટ મળેલી છે પણ તેના અભ્યાસક્રમ અને લક્ષ્યબિન્દુ લુદ્ધ પ્રકારનાં હોવાથી બા. છૂટનો કન્યાશિક્ષણની દ્રષ્ટિએ કંઈ અર્થ રહેતો નથી. ગુજરાતી પ્રમાણપત્રનો વિષય હોવાથી તેના પર ખ્યાન આપવાનું બા. છૂટ હોય એટલે સાડે પાંચ પુસ્તક હોય તો પણ તેના ઉપયોગ એકાંચ થાય. માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવાની સરકારી ખાતાની પરવાનગી છતાં અંગ્રેજ કાનું રહી જાય તે બીકે શિક્ષણ અંગ્રેજમાં આપવાનું હોય અથવા ગુજરાતીમાં સમજાવે તો પણ પાઠ્યપુસ્તકો તો અંગ્રેજ જ રાખવાનાં હોય. આ રીતે ગુજરાતી શિવાય અન્ય વિષયોનાં પાઠ્યપુસ્તકો ગુજરાતીમાં તો હાંદ હોય જ નહિ. આથી ઉત્કૃષ્ટ સરકારથી સ્વતંત્ર માધ્યમિક કન્યાશાળાઓમાં બની શકે છે. માતૃભાષાને અગ્રસ્થાન મળેલું હોવાથી તેનાં પાઠ્યપુસ્તકોની પસંદગીમાં કાળજી રખાય છે અને શિક્ષણ અને પરીક્ષણનું વાહન ગુજરાતી જ હોવાથી બધા જ વિષયોમાં ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકોનો ઉપયોગ થાય છે. ગુજરાતીમાં પુસ્તકો ન હોવા તો તૈયાર કરવાની ફરજ પડે છે. આ રીતે વડોદરાની

મહારાણી ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલ, જેમાંથી કવે વિદ્યાપીઠ માટે પણ છોડરીઓ તૈયાર થાય છે, તેની તરફથી ગૃહશાસ્ત્રમાં બોરણ વિષેનું ગુજરાતી પુસ્તક તૈયાર થયું છે અને તે યોગ્ય સમયમાં બહાર પડશે. આમ સરકારી અને સ્વતંત્ર માધ્યમિક કન્યાશાળાઓમાં પાઠ્યપુસ્તકો વચ્ચે મોટો ફેર પડી જાય છે.

શિક્ષણ

હવે માધ્યમિક શાળાઓમાં કન્યાઓને કેવું શિક્ષણ મળે છે તેની મુખ્ય બાબતો તપાસીએ. પ્રથમ બાબત શિક્ષણના વાહનની લક્ષ્ય. માતૃભાષાનો માધ્યમિક શિક્ષણમાં છૂટી ઉપયોગ કરવાની છૂટ કેળવણી ખાતાએ આપી છે, ફરજ નથી પાડી. આ છૂટનો લાભ પ્રમાણમાં ઘણા યોગ્ય લેવાય છે. તેમાં નીચેનાં કારણો લાગે છે: અંગ્રેજ કાનું રહે એવો ભય રહે છે; પરીક્ષણનું વાહન અંગ્રેજ છે; માતૃભાષામાં પાઠ્યપુસ્તકોની ખામી છે; કેટલેક કેસો લુદ્ધ લુદ્ધ માતૃભાષા વાળાં બાળકો એકઠાં ભણે છે; કેટલાક શિક્ષકોની માતૃભાષા વિદ્યાર્થીનીઓથી લુદ્ધ હોય છે; માતૃભાષા એક હોવા છતાં પરભાષા દ્વારા શિક્ષણ લીધેલું હોવાથી માતૃભાષા પર થયેલા શિક્ષકોનો પૂરતો કાણુ હોતો નથી. આમાંના કેટલાક કારણો તિલક રાષ્ટ્રીય કન્યાશાળા જેવી સ્વતંત્ર શાળામાં પણ હસી ધરાવે છે. મુખ્ય મુનિવર્સિટી સાથે નોંધાયેલી બધી અને કાંઈક રાષ્ટ્રીય માધ્યમિક કન્યાશાળાઓમાં કેળવણીનું વાહન વસ્તુતઃ અંગ્રેજ રહેવાથી શિક્ષણ કાનું રહે છે અને સમય અને શક્તિનો વ્યય વિશેષ થાય છે. આથી ઉત્કૃષ્ટ કવેના વિદ્યાપીઠ સાથે નોંધાયેલાં અમદાવાદ અને સુરતનાં મહિલાવિદ્યાલયોના શિક્ષણમાં માતૃભાષાના વાહનનો ઉપયોગ અંગ્રેજ શિવાય બીજા વિષયોમાં સંપૂર્ણપણે થાય છે. આને પોરણમે વિદ્યાર્થીઓ કડિન વિષયો પણ સરળતાથી સમજી શકે છે અને તેમનો અભ્યાસ વધારે મંઘીન અને છે એ અનુભવસિદ્ધ વાત છે. કવે વિદ્યાપીઠના જે પરીક્ષા મુખ્ય મુનિવર્સિટીમાં પણ પરીક્ષા નિમાય છે તેમાંના પ્રત્યેક સુક્તકંઠે કથુલ કરે છે કે અંગ્રેજમાં કેળવણી પામેલા મુખ્ય મુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ કરતાં કવે વિદ્યાપીઠની માતૃભાષામાં કેળવણી પામેલી વિદ્યાર્થીઓની ગ્રહણશક્તિમાં સારી રીતે ચર્ચા જાય છે. આમાંય ને છોડરીઓને છોડરાઓ જેટલી અભ્યાસની અનુકૂળતા હોય તો

આધીયે કેટલું સુન્દર પરિણામ આવે તે સહેજે સમજ શકાય તેમ છે.

માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણનાં આવાં સરસ પરિણામ આવવા છતાં તેની અસર અંગ્રેજીના શિક્ષણ પર મહી થાય છે તેવી દ્રશ્યાદબ્ધે જ છે. આ દ્રશ્યાદબ્ધમાં તથ્યાંસ છે. કંઈ વિદ્યાપીઠની પ્રવેશક પરીક્ષામાં મેટ્રીકનાં અથવા તેના જેવાં પાઠ્યપુસ્તકો અંગ્રેજીમાં રખાય છે પણ સામાન્ય અંગ્રેજી (General English) તો પ્રશ્નપત્ર મેટ્રીકની માફક નથી રખાતો. મેટ્રીકથી પ્રવેશક પરીક્ષાનું ધોરણ આટલું ઓછું રાખવામાં આવ્યું છે; જો કે મુખપરીક્ષા વધારી છે. છતાં આ ધોરણને મેટ્રીકના વિદ્યાર્થીઓ જેટલું પ્રવેશક પરીક્ષાની છાત્રીઓ પહોંચી શકતી નથી એ કલ્પન કરવું જોઈએ. અલગત જ્યાં બધા જ વિષયો અંગ્રેજીમાં શીખવાય, આખો સમય અંગ્રેજીમાં જ યોજાય ચલાય, બધું વાતાવરણ અંગ્રેજી-મય કરવાનો જ પ્રયત્ન હોય તેવી શાળાઓમાં અંગ્રેજી પર સહેજે કાણુ પધારે હોય તે સમજ શકાય એવી વાત છે. તેથી ઉલટું અંગ્રેજી માત્ર દ્વિતીય ભાષા ગણાતી હોય, જો કે તેના શિક્ષણ પાછળ સરકારી શાળાના જેટલા જ સમયો અપાતા હોય પરંતુ વાતાવરણ માતૃ-ભાષાનું હોય ત્યાં અંગ્રેજી પર કાણુ ઓછા રહે અને માતૃ-ભાષા વધારે સારી થાય એ સ્વાભાવિક છે. માતૃભાષામાં ખીન્ન વિષયો શીખવ્યા છતાં જેમણે અંગ્રેજીનું ધોરણ સરકારી પરીક્ષાનું છે તેઓ પોતાના માતૃભાષાના પ્રયોગથી અંગ્રેજીને હાનિ નથી પહોંચતી તે બતાવવા અતિ ચિંતાતુર રહે છે. તેમણે તે દર્શાવી આપે જ છુટકો છે. બાપી ખરી રીતે તો હાલ સ્વીકારેલું અંગ્રેજીનું ધોરણ ઘટ છે કે કેમ તે જ આખો વિચારણીય પ્રશ્ન છે.

હવે ખાસ સ્ત્રીવિદ્યાગી ગણ્યતા વિષયોના શિક્ષણની વાત વિચારી લઈએ. આપણે આગળ જણ્યું કે મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં ગૃહશાસ્ત્રના વિષય 'રાખવામાં આવ્યો નથી તેથી તેની સાથે જોડાયેલી કાંઈ પણ શાળામાં તે શીખવાતો નથી. માત્ર મહારાષ્ટ્રી ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલ તેમાં અપવાદસ્વરૂપ છે. આ શાળામાં ખોરાક, કપડાં, ઘર, તેમની વ્યવસ્થા વિગેરેનો વૈજ્ઞાનિક અને વ્યવહાર રીતે શિખવવાનો પ્રયોગ થાય છે. આ માટે વર્કર પૂરતું બાગદામ, રસોડું અને ખોરાક બનાવવાનાં સાધનો, રેટીઆ, હાથશાળ, કપડાં ધોવા અને

રંગવાનાં સાધનો, પ્રયોગશાળા (laboratory) વિગેરે રાખવામાં આવ્યું છે. પણ, દિલ્લીની સાથે જણ્યવતું જોઈએ કે આ બધી મહેનતનું પરિણામ બહુ થોડું આવે છે. આનું એક સૌથી મોટું કારણ તો એ છે કે મુંબઈ યુનિવર્સિટી સાથે તે શાળા જોડાયેલી હોવાથી તેના વિષયો શિક્ષણનો મોટો ભાગ રોકે છે અને તેથી આ સૌથી મહત્વના વિષયને પૂરતો ન્યાય મળતો નથી. યુનિવર્સિટી જેવા કોઈ પણ બંધનથી સ્વતંત્ર શાળા હોય તો પણ વસતિગૃહ વિના આ વિષયના શિક્ષણમાં તે કેટલું કરી શકે એ પ્રશ્ન બહુ વિચારવા જેવો છે. કવેના મહિલાવિદ્યાપીઠ કે જેમાં ગૃહશાસ્ત્રના વિષયને અગત્યનું સ્થાન મળ્યું છે, તેની સાથે જોડાયેલાં ગૃહરાતનાં મહિલાવિદ્યાર્થીઓમાં આ શિક્ષણપરતે કંઈ નોંધ લેવા જેવું કાર્ય નથી એ શોચનીય છે. તે વિષયનું કેટલુંક તારિકક શિક્ષણ અપાય છે પણ વ્યવહારુ શિક્ષણ જરાય નથી અપાતું. આ વિષયની મહત્તા હજી આરી શાળાઓમાં પણ પૂરી સમજાઈ નથી. આ વિષયના શિક્ષણનો પ્રયોગ પણ શાળામાં નવો છે, શિક્ષકો તેના અનુભવ વિનાના છે, યોગ્ય ગૃહરાતી પાઠ્યપુસ્તકોની મોટી ખામી છે. આવાં ધણાં કારણોને લીધે આ શિક્ષણને હજી સફળતા મળવામાં વિલંબ થશે.

શિવજીભરત, ચિત્રકલા અને સંગીત, આ ત્રણ કલાઓ સરકારી માધ્યમિક કન્યાશાળાઓમાં જહા ધોરણ સુધી શીખવાય છે પણ યુનિવર્સિટી પરીક્ષાનાં વિષયોનો બોને હોવાથી તે વિષયોને ગ્રામ્ય મહત્વ નથી અપાતું. બાવનગર માછરાજ ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલ જેવી મોર્ક શાળામાં સંગીત—વાદ્યસંગીત માટે કંઈક પ્રયત્ન થાય છે. સામાન્ય સંગીત પણ અઢવાડીઆમાં અર્ધો કલાક હોય તો પછી શાસ્ત્રીય સંગીતની શું વાત ? આથી ઉલટું કવે વિદ્યાપીઠની સંસ્થાઓમાં જો કે આ કલાઓને ઐશ્વર્ય સ્થાન મળ્યું છે (જવંકાર વનિતાવિશ્રામમાં એક કલા દરજ્જાવાત છે) તો પણ તે લેનારને તેમાં કેટલેક અંશે નિપુણતા મળે છે. સંગીતમાં પ્રો. લાન-ખડેની હિંદુસ્તાની સંગીત પદ્ધતિ પ્રમાણે શાસ્ત્રીય સંગીતનું કીકતાન મળે છે. કવે વિદ્યાપીઠમાં વાદ્યસંગીત અભ્યાસક્રમમાં દાખલ ન હોવાથી આ સંસ્થાઓમાં તે શીખવાતું નથી; તેથી યોગ્ય કંઈ વિનાની સંગીતની ઉત્સુક વિદ્યાર્થી વાદ્ય સંગીત લઈ શકતી નથી અને તે નિરાશ થાય છે.

ઐચ્છિક વિષયોની પ્રથા રાખવાથી વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસમાં સરળતા અને આનંદ પડે છે. સંસ્કૃત કદિન પડવોથી ઘણાં હિન્દી લાઇ શકે છે, કલામાં પણ પોતાને ફાવતી લે છે. શિક્ષણની દૃષ્ટિએ આ પ્રથા ઉત્તમ છે. કસરત ક્વાલિટી રમત પ્રાથમિક કન્યાશાળાઓમાં કંઈક જોવામાં આવે છે તે માધ્યમિક કન્યાશાળામાં બંધ થાય છે. હિંદુ સંસાર બાર તેર વર્ષની કન્યાને પીઠ બેઠે બનાવે છે, છોકરી માણસથી રમાય કુદાય નહિ, તેણે તો ધીરથી અને બહુ મર્યાદાસર આગ્રહ નોંધવો —આવા આવા ઈર્ષાનુક્રમિક અને સામાજિક સંસ્કારોને લીધે હિંદુ છોકરી કસરત કરતાં કે રમત રમતાં શરમાય છે. એટલે માધ્યમિક કન્યાશાળાઓમાં કસરત ક્વાલિટી રમત રખાતાં નથી. કોષ્ટક કેડાણે બેઝમીઝન જેવી અંગ્રેજી રંગતો રખાય છે પણ તેનાં ઉપયોગ મોટે ભાગે પારસી વિગેરે જામની છોકરીઓ કરે છે. વડોદરા અને રાજકોટ રાજ્યની ગર્લ્સ સ્કૂલમાં ગર્લ ગાઇડ દાખલ કરવાની શરૂઆત કરી છે. પણ આપણી પરિસ્થિતિને તે કેવી અવગણ્યા આવે છે તે જોવાનું રહે છે.

ધાર્મિક અને નૈતિક શિક્ષણની બાબતમાં પ્રાથમિક કન્યાશાળા વિષે લખતાં જે દીકરા કરી છે તે અહીં પણ લાગુ પડે છે. અહીં એટલું ઉમેરવું નોંધવું કે અમદાવાદના વનિતાવિશ્રામ મહિલાવિદ્યાલયમાં ધર્મ-શિક્ષણમાં પદ્ધતિસરના ક્રમ રચી તે પ્રમાણે શિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન થાય છે અને મહાપુરુષો અને ઇશ્વર-વર્તારોની જયન્તી ઉજવીને, ગૌરીપૂજન આદિ પ્રતોનું રહસ્ય સમજાવતીને, કોષ્ટક ચોથા પ્રસંગો અને સામાજિક વિગેરે પ્રશ્નોને ધાર્મિક દૃષ્ટિએ ચર્ચાને, યમનિયમાદિનાં કેટલાંક સાધારણ પ્રતોના પાલનની પ્રેરણા કરીને —આવી આવી અનેક રીતે ધાર્મિક સંસ્કારો ભગવત કરવાને પ્રયત્ન થાય છે. છતાં ગૃહના શુદ્ધ ધાર્મિક અને નૈતિક સંસ્કારો વિના વસતિશુદ્ધ વિનાની શાળા આમાં ગાંજી કરી શકે તેમ લાગતું નથી.

શિક્ષકો

હવે શિક્ષકોની બાબત નોંધવું. પ્રાથમિક કન્યા-શાળાઓમાં જેમ પુરૂષશિક્ષક અપવાદરૂપ ગણાય તેનાથી ઉલટું મુખ્યમિક કન્યાશાળામાં સ્ત્રીશિક્ષક અપવાદરૂપ અથવા તો પ્રમાણમાં ઓછી ગણાય. આવું કારણ સ્ત્રી વર્ગમાં ઉચ્ચતર શિક્ષણનો અભાવ એ છે. સ્ત્રીશિક્ષક મળે તો ખિસ્તી, પારસી કે ઘણું તો દક્ષિણી

મળે પણ ગુજરાતી હિન્દુ તો ભાગ્યે જ મળી શકે. ભાવનગર, ગોંડલ, જૂનાગઢ, અમદાવાદ, વડોદરા અને સુરતની માધ્યમિક કન્યાશાળાઓનાં મુખ્ય અધ્યાપિકા (Principal) ખિસ્તી છે. બીજી શ્રેણીનાં પારસી અને દક્ષિણી છે. માત્ર જામનગરની એન્જી-વર્નાક્યુલર ગર્લ્સ સ્કૂલમાં ગુજરાતી હિંદુ ગાઇડ મુખ્ય શિક્ષિકા તરીકે મળ્યાં છે. આ બાબતમાં અમદાવાદનું મહિલા વિદ્યાલય ભાગ્યશાળી ગણાય. સૌ. શારદાગૌરી સુમન્ત મહેતા, સૌ. શારદાગૌરી દિવાન અને સૌ. સરોજિની મહેતા જેવાં સંસ્કારી વિદુષી સન્માનીઓ ઉત્તરોત્તર મુખ્ય અધ્યાપિકા તરીકે તે મેળવી શક્યું છે. સુરત મહિલાવિદ્યાલયને પણ સૌ. મુલોચના ખેન જ. દેસાઈની સેવા કેટલોક વખત મળી હતી. પણ આ બધાય અપવાદ કહેવાય. મુખ્ય અધ્યાપિકાને બાદ કરતાં હાઈસ્કૂલ વર્ગોમાં અન્ય શિક્ષકો પૈકી એક પણ ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રીશિક્ષક અમદાવાદની સરકારી ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલમાં એકાદ અપવાદ સિવાય કોઈ પણ કેડાણે જોવામાં આવી નથી. આ સ્થિતિમાં પુરૂષ શિક્ષકો વધુ પ્રમાણમાં રાખ્યા વિના છટકા જ ન થાય. સારા ચારિત્રવાન, પુરૂષશિક્ષકો રાખવામાં કંઈ વધી પણ નથી હોતા. કેટલેક કેડાણે પરણેલા હોય તેવા જ પુરૂષશિક્ષકને રાખવામાં આવે છે. પુરૂષશિક્ષકના લાભાલાભ બનને છે. સ્ત્રીશિક્ષકો કરતાં તેમનાથી નિયમિતતા અને બચસ્યા વધારે સારી જળવાય છે (જે કે આથી ઉચ્ચત અપવાદો પણ હોય છે) પણ બીજી તરફથી વિદ્યાર્થીઓ મોટી વયની હોવાથી સ્ત્રી શિક્ષકોની મારફત તેમની સાથે તેઓ લગી રાક્તા નથી અને ખરા શિક્ષકશિષ્યોના સંબંધ, જે શિક્ષણની સફળતામાં મહત્વનો છે તે બંધાવે નથી. એક એ વિદ્યાર્થીઓનો નાનો વર્ગ પુરૂષશિક્ષકને લેવાનો હોય તો તેના પર ચોક્કસ પહેરો રહે એવી રીતે તેને તે લેવો પડે છે એવું પણ કોષ્ટક કેડાણે બનતું હોવાનું સાંભળ્યું છે. કોષ્ટક પુરૂષ-શિક્ષક કોષ્ટક વિદ્યાર્થીના અભ્યાસમાં ખાસ રસ લે, તેની સાથે વર્ગ ખંદાર જરા સહવાસ રાખે તો તેના તરફ શકોની નજર પડ્યા વિના ભાગ્યે રહે છે. અવગત કોષ્ટક એથોગ્ય પરિણામો પણ આવતાં હશે પણ ત્યાં પુરૂષશિક્ષક વિના માધ્યમિક કન્યાશાળા ચલાવી ન જ શકાય ત્યાં સારા ચારિત્રવાન પુરૂષોને રાખ્યા પછી પણ અવિશ્વાસની નીતિ જ રાખવી એ માગ્ય નથી.

માધ્યમિક કન્યાશાળાઓમાં પ્રાથમિક શાળાઓ જેટલા શિક્ષકોનો તોટો નથી. વર્ગો કરતાં શિક્ષકો વધારે હોય છે, વિષયવાર શિક્ષકો જુદા જુદા પણ હોય છે તેથી શિક્ષણ અને વ્યવસ્થાની બાબતમાં પ્રાથમિક શાળા જેવી હાડમારી ભોગવવી પડતી નથી. છતાં પ્રાથમિક ટ્રેન્ડ શિક્ષકો પ્રાથમિક શાળામાં હોય છે તેના કરતાં માધ્યમિક શિક્ષણની ખાસ તાલીમ પામેલા શિક્ષકો માધ્યમિક કન્યાશાળાઓમાં બહુ જ યોગ્ય હોય છે. તો પણ એકંદરે પ્રાથમિક શિક્ષકો કરતાં માધ્યમિક શિક્ષકો ચઢીઆતા હોય છે.

ગુજરાતી દ્વારા શિક્ષણ આપનારી માધ્યમિક સંસ્થાઓને શિક્ષકોના સંબંધમાં એક મોટો લાભ એ છે કે તેઓ મોટે ભાગે સારા સીનીઅર ટ્રેન્ડ શિક્ષકોથી કામ ચલાવી શકે છે. અને તેઓ અંદર ગ્રેન્યુએટો અને ગ્રેન્યુએટો કરતાં એકંદરે સરતા અને સારા પડે છે. છતાં ગૃહશાસ્ત્ર જેવા જે વિષયમાં ગુજરાતીમાં સારાં પુસ્તકો ન હોય ત્યાં અંગ્રેજી પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરી શીખવનાર શિક્ષકોની જરૂર પડે છે.

વિષયશિક્ષકો પૈકી ગૃહશાસ્ત્ર, સંગીત અને વ્યાયામ—આ ત્રણ વિષયોના નિષ્ણાત શિક્ષકોની પૂરેપૂરી ખોટ છે. ગૃહશાસ્ત્રમાં માત્ર રસાયન અને પદાર્થવિજ્ઞાન જાણનાર શિક્ષક ન ચાલી શકે, પ્રત્યેક વિજ્ઞાનનો ગૃહશાસ્ત્ર જોડે સંબંધ જોડી શકે, ગૃહશાસ્ત્રના વિષયોનું જેને વ્યવહારુ જ્ઞાન હોય, શારીરશાસ્ત્ર, ખાસ કરીને સ્ત્રીશારીરશાસ્ત્ર, આરોગ્યશાસ્ત્ર વિગેરેનું જેને સારું જ્ઞાન હોય, કૌટુંબિક રીતરિવાજોનું જેને સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોય તે જ ગૃહશાસ્ત્રને ખરો શિક્ષક યથા શકે. સંગીતની બાબતમાં પણ શાસ્ત્રીય અને વ્યવહારુ બન્ને પ્રકારના જ્ઞાનવાળા સંસ્કારી શિક્ષકો મળતા નથી. ગાંધર્વ વિદ્યાત્રય તરફથી આના યોગ્ય શિક્ષકો મળે છે પણ કેવળ વિદ્યાર્થી કે પ્રો. ભાતખેડેની સંગીત પદ્ધતિ દાખલ કરી છે, અને તે પદ્ધતિ જાણનાર શિક્ષકો મળી આવતા નથી અને સંગીતશિક્ષકોને પોતાની પદ્ધતિનું એવું અભિમાન હોય છે કે બીજા ગમે તેવી સારી પદ્ધતિ પ્રદર્શ કરવા તેઓ તૈયાર થતા નથી. વ્યાયામના શિક્ષણમાં માધ્યમિક કન્યાશાળાને સારું તો સ્ત્રી શિક્ષક જ જોઈએ. સ્ત્રીશારીરશાસ્ત્ર અને વ્યાયામશાસ્ત્રનો અભ્યાસ તેણે કરેલો હોવો જોઈએ અને શારીરિક તાલીમ લઈ શરીર કેળવેલું હોવું જોઈએ.

ધરકામમાં અને સ્ત્રીઓની દેશી રમતોમાં ક્યાં ક્યાં અંગેને વ્યાયામ મળે છે તે તપાસી જે અંગેને તાલીમ ન મળતી હોય તેમને સારું કામ, કસરત કે રમતરૂપે યોજના કરવાની તેનામાં શક્તિ હોવી જોઈએ. હાલ તો સાધારણ વ્યાયામ જાણનાર સ્ત્રીશિક્ષક પણ મળે તેમ નથી. પરંતુ આ બધા મહત્વના વિષયોનું મહત્વ સ્વતંત્ર સંસ્થાઓમાં પણ પૂરું સમજાવું નથી તો પછી સરકારી સંસ્થાઓની શી વાત કરવી? આજ ન્યાં આ વિષયોના શિક્ષણનું મહત્વ ન સમજાવું હોય ત્યાં તે વિષયોમાં નિષ્ણાત શિક્ષકોની માગણી પણ ક્યાંથી થાય? અને આવી માગણી વિના તેનાં શિક્ષકોની ખોટ પૂરી પાડવા પગલાં પણ ક્યાંથી લેવાય? એટલે હાલની સ્થિતિમાં તો જે માધ્યમિક સ્ત્રીસંસ્થાઓને આ ઉપયોગી વિષયો શીખવવાનો આગ્રહ હોય તેમણે પોતે જ પોતાના પૂરતા તે તે વિષયોમાં શિક્ષકોને તાલીમ આપવાની યોગ્યતા કરવી. પણ એકલ દોઢ સંસ્થાને આમ શિક્ષકો તૈયાર કરવા એ કેટલું દુર્લભ પડે છે એ તો અનુભવ હોય તે જ જાણે.

વિદ્યાર્થીઓની કુલ સંખ્યા

હવે આપણે માધ્યમિક શિક્ષણનો લાભ લેનાર વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા તપાસીએ. આજળ જાણવેલી ગુજરાત અને કાઠીઆવાડની સરકારી ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલો અને સ્વતંત્ર માધ્યમિક કન્યાશાળાઓ, અપૂર્ણ માધ્યમિક કન્યાશાળાઓ (પીડલસ્કૂલો) અને ઉપલાં ધોરણોમાં અંગ્રેજી દાખલ કરનારી પ્રાથમિક શાળાઓ—આ બધીમાં મળીને લગભગ ૧૭૦૦ બાળાઓ અભ્યાસ કરે છે. આ જણનીમાં મરાઠી બાળાઓને લીધી નથી; ને કે ગુજરાતમાં તેમની સંખ્યા તદ્દન નજીવી ગણાય. આ ઉપરાંત મુંબઈના અંદારામથ ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલ અને તિલક રાષ્ટ્રીય કન્યાશાળા અને અંગ્રેજી શીખવનારી કેટલીક મુનિસિપલ અને ખાનગી ગુજરાતી પ્રાથમિક કન્યાશાળાઓમાં આશરે ૧૭૫ ગુજરાતી બોક્તી કન્યાઓ લાલ લે છે. આ સિવાયની બીજી અનેક ગર્લ્સ સ્કૂલો મુંબઈમાં છે તેની તોષ લઈ રાકાઈ નથી; પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે તે બધીમાં યદન પાસની સિવાયની ગુજરાતી જોડારીઓ નહિ જેવી જ છે. મુંબઈની ગુજરાતી કન્યાઓની લગભગ બધો ભાગ ઉપલી શાળાઓમાં આવી જાય છે એમ કહેવામાં જરાય ખોટું નથી. ઉપર મુજબ ગુજરાત કાઠીઆવાડ અને મુંબઈમાં યદન,

મુંબઈની પારસી કન્યાઓને બાદ કરતાં આશરે ૧૯૦૦
 • શુન્નરાતી વિદ્યાર્થીનીઓ માધ્યમિક કન્યાશાળાઓને લાલ
 લે છે. ગર્સ' સ્કૂલોની વિદ્યાર્થીનીઓ ઉપરાંત
 છોકરાઓની હાઈસ્કૂલોમાં જનાર છોકરીઓ પણ છે.
 કાઠીઆવાડ જેવા પછાત અને મરાઠાવાળા કામમાં
 પણ જ્યાં કન્યાઓ માટે માધ્યમિક શિક્ષણની પ્રત્યક્ષ
 સગવડ બીજકુલ નથી અથવા તો અધૂરી છે ત્યાં એટલે
 ભાવનગર, રાજકોટ, જૂનાગઢ, અમરેલી, વાંકાનેર વિગેરે
 સ્થળે કોઈક કોઈક છોકરીઓ છોકરાઓની હાઈસ્કૂલોમાં
 શીખવા જાય છે એ વાત ખાસ નોંધવા જેવી છે.
 અમદાવાદમાં પણ થોડાં વર્ષ ઉપર પ્રોપ્રાયટરી હાઈ-
 સ્કૂલે છોકરીઓને દાખલ કરવાનું શરૂ કર્યું ત્યાર પછી
 તેની દાખલો બીજી હાઈસ્કૂલોએ પણ લીધી છે અને
 હાલમાં અમદાવાદની બે ત્રણ હાઈસ્કૂલોમાં કેટલીક છોક-
 રીઓ જાય છે. નદીઆદની હાઈસ્કૂલમાં પણ સરખાત
 થઈ છે. છતાં આ બધી સંખ્યા બહુમાં બહુ બે અડી
 હજારથી વધારે નથી. તેથી તેને મૂળ સંખ્યામાં ઉમે-
 રવાથી કંઈ મહત્વનો ફેર પડે તેમ નથી. શુન્નરાતને અને
 કાઠીઆવાડની સોળ વર્ષની વયની કન્યાઓની વસ્તી દિશાએ
 માધ્યમિક શિક્ષણ લેનારી કન્યાઓની સંખ્યા સમુદમાં
 ટીપા બરાબર છે તેમ સાબ્યા વિના નહિ રહે.

• સંખ્યાવાર સંખ્યા

હવે આ સંખ્યાને સ્થળવિભાગ પ્રમાણે
 તપાસીએ. શુન્નરાતની માધ્યમિક શાળાઓમાં આશરે
 ૧૪૦૦ કન્યાઓ ભણે છે. આમાં અમદાવાદ અને સુરત
 પ્રત્યેકમાં આશરે ૪૨૫, વડોદરામાં આશરે ૨૦૦,
 ભરૂચમાં આશરે ૧૭૦ અને નવસારી બીલીમોરા વિગેરે
 સ્થળે થઈને આશરે ૨૦૦ ની સંખ્યા છે. આ રીતે
 અમદાવાદ અને સુરત માધ્યમિક કન્યાશિક્ષણમાં
 પ્રથમ પંક્તિએ આવે છે. પરંતુ સુરતમાં અમદાવાદ
 કરતાં માધ્યમિક શાળાઓ વધારે છે તે વાત ધ્યાનમાં
 લેતાં અમદાવાદની માધ્યમિક સંસ્થાઓની વિદ્યાર્થીઓની
 સંખ્યા પ્રમાણમાં વધી જાય.

આ રીતે અમદાવાદ આખા શુન્નરાતની માધ્યમિક
 કન્યાશિક્ષણમાં પહેલો દરજ્જો બોગવે છે એમ કહી
 શકાય. સુરતમાં પારસીઓની વસ્તી અમદાવાદ કરતાં
 ઝાઝી હોવાથી અને તે કામને માટે ખાસ હાઈસ્કૂલ
 મેંવાધોજ સુરત વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં અમદાવાદની
 બરાબરી કરી શક્યું છે.

કાઠીઆવાડમાં બધે મળીને માધ્યમિક શિક્ષણ લેનારીની
 સંખ્યા ૩૦૦ સુધી પણ પૂરી પડેલેથી નથી. રાજકોટ
 અને જામનગરમાં આશરે ૭૫, ભાવનગરમાં ૫૦,
 ગોંડલમાં ૩૦ અને વટવાણ, જૂનાગઢ વિગેરેની અંગ્રેજ
 શીખવનારી પ્રાથમિક કન્યાશાળાઓમાં આશરે ૫૦ છે.
 ક્યાં શુન્નરાતની ૧૪૦૦ સંખ્યા અને કાઠીઆવાડની
 ૩૦૦ સંખ્યા ? કાઠીઆવાડનું માધ્યમિક શીક્ષણ
 આ રીતે થયું પછાત કહેવાય. કાઠીઆવાડમાં રાજકોટ
 અને જામનગર પ્રથમ દરજ્જાએ આવે છે. પરંતુ રાજકોટ
 કાઠીઆવાડનું મધ્ય સ્થળ, સીવીલ રેસીડન અને મુખ્ય
 શહેર હોવા છતાં જામનગર તેની બરાબરી કરે છે
 એ વાત જામનગરને ધન્યવાદ અને સારી આશા
 આપનારી ગણાય. ભાવનગરની વસ્તી, આખાદી, સંસ્કૃતિ
 અને રાજ્યની કેળવણી પ્રતિની સંપ્રદાયોને બતાવે
 માધ્યમિક શીક્ષણની સ્થિતિ તેને શરમાવનારી ગણાય.
 એથીયે વધારે દયાજનક સ્થિતિ ગોંડલની કહેવાય. આખા
 કાઠીઆવાડમાં ગર્સ' હાઈસ્કૂલ માત્ર ગોંડલમાં, છતાં
 માધ્યમિક ધોરણોમાં તેની સંખ્યા માત્ર ૩૦ ! આટલી
 નાની સંખ્યાવાળી કન્યાઓની હાઈસ્કૂલ શુન્નરાતમાં તો
 શું પણ હુનીઆમરમાં પણ હશે કે કેમ તે શંકા છે.
 ગોંડલ રાજ્યને તો આટલી થોડી છોકરીઓ મારે હાઈ-
 સ્કૂલ નિલાવવા સારું ખરેખર ધન્યવાદ જ ધો; પણ
 ગોંડલની પ્રજાને આ સ્થિતિ નીચું નેવડાવનારી છે.
 વટવાણ અને જૂનાગઢ પોતાની કન્યાશાળાઓમાં ઉપર
 એક ધોરણ વધારીને તથા ઉપરનાં ત્રણ ધોરણોમાં
 અંગ્રેજ દાખલ કરી કન્યાશાળાને એન્ડોવમેન્ટ-
 કુલર સ્કૂલનું સ્વરૂપ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે અને
 તેમનો લાલ જાળે ઠેકાણો થઈને આશરે ૫૦ છોકરીઓ
 લે છે. આ સિવાય બીજાં પહેલાં અને બીજા વર્ગનાં
 રાજ્યોએ તો માધ્યમિક કન્યાશાળાનો કંઈ પ્રયત્ન કર્યો
 પણ કર્યો નથી.

શુન્નરાતમાં અંદારામજી ગર્સ' હાઈસ્કૂલ અને નિલક
 રાષ્ટ્રીય કન્યાશાળા બન્નેમાં થઈને આશરે ૧૨૫ શુન્ન-
 રાતી છોકરીઓ ભણે છે. આ સિવાય કેટલીક મુનિસિપલ
 અને ખાનગી કન્યાશાળામાં ઉપરના ધોરણોમાં અંગ્રેજ
 દાખલ કર્યું છે તેની સંખ્યા ગણીએ તો થોડી થઈને
 આશરે ૧૭૫ સંખ્યા થાય. બીજી કન્યાઓની માધ્યમિક
 શાળાઓમાં પારસીઓની સંખ્યા તો પુષ્કળ છે. તેની
 સંખ્યાની માદિતી નથી પણ પારસી સિવાયની
 શુન્નરાતી વિદ્યાર્થીનીઓની સંખ્યા બીજી શાળાઓમાં

તો જુજ ગણાય. એટલે આખી મુંબઈની આવડી મોટી ગુજરાતીઓની સંખ્યામાં માત્ર ૧૭૫ જ. કન્યાઓ માધ્યમિક શિક્ષણ લેનારી છે તે ખરેખર મુંબઈની ગુજરાતી આલમને તો સાથી વધારે શરમાવનાર છે.

જાતવાર સંખ્યા

હવે માધ્યમિક કન્યાશિક્ષણને જાતવાર તપાસીએ. ઉપરની ૧૭૦૦ કન્યાઓ ૫૪૧ આશરે ૬૦૦ હિંદુ, ૬૦૦ પારસી અને ૨૦૦ ખ્રિસ્તી અને બીજી છે. આંકડામાં હિંદુની સંખ્યા સાથી મોટી છે પણ વસ્તીના પ્રમાણમાં પારસી વિદ્યાર્થીનીઓની સંખ્યા સર્વથી ચઢીઆતી ગણાય. હિંદુની મોટી વસ્તીની આગળ પારસીઓની વસ્તી કંઈ જ લેખામાં ન ગણાય; છતાં તેમનામાં સ્ત્રીકળવણી કેટલી વધારે છે તે ઉપરના આંકડા ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે. સુરત નવસારી અને બીલી-મોરામાં ખાસ પારસી કન્યાઓ માટે ઈલાયદી કન્યા-શાળાઓ છે. ભરૂચની મોટીબાઇ વાડીઆ ગર્લ્સ હાઇ-સ્કુલમાં માત્ર ૩૩૦ હિંદુ છોકરીઓને બાદ કરતાં બધી જ પારસી છોકરીઓ છે. તેમની આવી દાખીય માધ્યમિક કન્યાશાળાઓ હોવા ઉપરાંત સાર્વજનિક માધ્યમિક કન્યાશાળાઓમાં પણ તેમની સંખ્યા ઠીક પ્રમાણમાં હોય છે. વળી આ તો ગુજરાત અને કાઠીઆ-વાડની જ પારસી વિદ્યાર્થીનીઓની વાત થઇ. મુંબઈમાં ભણતી આવી પારસી બહેનોની ગણતરી નથી કરી પણ આટલી જ બીજી જોજામાં ઓછી ત્યાં ભણતી હોય તો કંઈ જ નવાઇ નહિ. હિંદુની પેટાતાલિઓ પ્રમાણે વિચારીએ તો નાગર, બ્રહ્મક્ષત્રી, દાયચ્ચ અને વાણીઆ (જૈન સુદાંત) કોઓ માધ્યમિક કન્યાશિક્ષણનો ઠીક લાભ ઉઠાવે છે. નાગર સિવાયની બીજી બ્રાહ્મણ કોમ વાણીઆથી પણ આ બાબતમાં ઘણી પગલ છે. કેટલેક દેશી પાટીદાર કોમની કન્યાઓ માધ્યમિક શિક્ષક ઠીક લેવા લાગી છે; છતાં તેમની સંખ્યાના પ્રમાણમાં તો તે હિસાબમાં ન ગણાય. દેશી ખ્રિસ્તીને માટે એક ઈલાયદી ગર્લ્સસ્કૂલ મીરાન તરફથી વડોદરા કેમ્પમાં ચાલે છે. તેની સંખ્યાની પૂરી માહતી નથી. આ સિવાય બીજી સાર્વજનિક માધ્યમિક કન્યાશાળાઓમાં પણ દેશી ખ્રિસ્તી છોકરીઓ માલુમ પડે છે.

માન્ય અને અમાન્ય માધ્યમિક કન્યાશાળાઓની સંખ્યા.

હવે સરકારે સ્વીકારેલી અને સ્વતંત્ર શાળાઓની વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા અને સરકાર અથવા સરકારી યુનિવર્સિટીથી કેવળ સ્વતંત્ર માધ્યમિક સ્ત્રીસંસ્થાઓની વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યાની તુલના કરીએ. ઉપરાંત ૧૭૦૦ વિદ્યાર્થીઓમાં આશરે ૬૫૦ ની સંખ્યા સરકારથી સ્વતંત્ર સંસ્થાઓમાં ભણે છે. જે કે આ

સંખ્યા સરકારે સ્વીકારેલી ગર્લ્સસ્કૂલોમાં જતી છોકરીઓથી ઘણી ઓછી લાગશે પણ વસ્તુરિતિ વિચારતાં તેમ નહિ લાગે. ગુજરાત અને કાઠીઆવાડની કન્યાઓની હાઇસ્કૂલો, એંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલો અને અંગ્રેજી ભણાવતી પ્રાથમિક કન્યાશાળાઓ મળીને લગભગ ૨૦ છે તેમાં માત્ર ૬ જ સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ છે. આમ ત્રીજા લાગથી પણ ઓછી સંખ્યા સ્વતંત્ર સંસ્થાઓની હોવા છતાં તેમાં ભણનારાંની સંખ્યા આશરે ૪૦ ટકા થવા જાય છે. તે જોતાં સ્વતંત્ર કન્યાશિક્ષણનું બાવલ્ય ઉજળું કહેવાય. વધારે નવાઇભર્યું તો એ લાગશે કે આ ૬ સ્વતંત્ર સંસ્થાઓમાં સુરત અને નવસારીની જ પારસી ગર્લ્સ હાઇસ્કૂલો છે. આ બંને શાળામાં થઇને આશરે ૩૦૦ ગાળાઓ ફરે. આમ સ્વતંત્ર સંસ્થાઓના લાભ લેનારી લગભગ અર્ધા સંખ્યા તો પારસી બહેનોની છે. આ રિતિ જોતાં પારસી કોમની સ્ત્રીઓ સરકારી પ્રમાણપત્ર અથવા ડીગ્રીનો મોક ન જ છોડી શકે એમ આપણે કેમ કહી શકીએ? હવે બાકીની સંસ્થાઓમાં અમદાવાદ અને સુરતનાં મહિલા વિદ્યાલયો રહ્યાં. આ બંનેમાં અત્યુક્તે આશરે ૧૫૦ અને ૧૦૦ ની સંખ્યા મળીને કુલ ૨૫૦ થાય. સમસ્ત ગુજરાત કાઠીઆવાડમાં માધ્યમિક કળવણી લેતી ગુજરાતી હિંદુ છોકરીઓની સૌથી મોટી સંખ્યા અમદાવાદના યનિતાવિદ્યામ મહિલાવિદ્યાલયમાં છે. અમદાવાદમાં સરકારી ગર્લ્સ હાઇસ્કૂલ છે છતાં પણ તેના કરતાં પણ વધારે હિંદુ છોકરીઓ આ સંસ્થાનો લાભ લે છે. આ ઉપરાંત અમદાવાદ સુરત વિગેરે રથળ કેટલીક સ્વતંત્ર પ્રાથમિક કન્યાશાળાઓ અંગ્રેજી શીખવે છે તેનો લાભ આશરે ૧૦૦ વિદ્યાર્થીઓ લે છે. કાઠીઆવાડમાં તો એક પણ સ્વતંત્ર માધ્યમિક કન્યાશાળા છે જ નહિ એટલે ત્યાં સ્વતંત્ર શિક્ષણ લેનારીની સંખ્યા હોય જ ક્યાંથી? મુંબઈમાં તિલક રાષ્ટ્રીય કન્યાશાળા અને શ્રીમતી નાથીબાઇ દામોદરદાસ કાકરસી કન્યાશાળા એમ બે સ્વતંત્ર માધ્યમિક સંસ્થાઓ છે તેમાં માત્ર પહેલીમાં આશરે ૩૨ ગુજરાતી છોકરીઓ માધ્યમિક ધોરણોમાં છે, અને બીજીમાં તો એક પણ ગુજરાતી કન્યા નથી. ત્યારે બીજી તરફથી મદદારામજી ગર્લ્સ હાઇસ્કૂલમાં આશરે ૧૦૦ ગુજરાતી છોકરીઓ ભણે છે. આ જોતાં મુંબઈમાં ગુજરાતી કન્યાઓના સ્વતંત્ર માધ્યમિક શિક્ષણની રિતિ, ગુજરાતથી વિપરીત છે.

ધોરણવાર સંખ્યા

આ ૧૭૦૦ માધ્યમિક કન્યાઓને આપણે જો ધોરણ પ્રમાણે વહેંચી નાંખીશું તો તો માધ્યમિક કન્યાશિક્ષણની દુર્દશાનું જરાખર સ્પષ્ટ ચિત્ર આપણી

સમક્ષ ખડું થશે. ખરી રીતે તો માધ્યમિક શાળામાં પહેલાં ત્રણ ધોરણો તો પ્રાથમિક શાળાનાં ઉપલાં ધોરણો માત્ર છે. ફક્ત તેમાં અંગ્રેજી ભાષાનો ઉમેરો થાય છે પણ આ ઉમેરાની સાથે બીજા વિષયોમાં થોડા-ઘણા ઘટાડો થયા વિના રહેતો નથી. પ્રાથમિક કેળવણી સંપૂર્ણ કરવાને માટે સાતસુ ધોરણ ઉમેરેલું હોય તેવી પ્રાથમિક શાળામાં રહે કે અંગ્રેજી સ્કુલમાં ત્રણ વર્ષ ભણે તેમાં ઝાઝો ફેર પડતો નથી. આ રીતે આ ત્રણ ધોરણોને ખરા માધ્યમિક ધોરણો ગણી જ ન શકાય. હવે જે આપણે ઉપર ૧૭૦૦ માધ્યમિક વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા બતાવી તેમાં આશરે ૧૩૫૦ તો માત્ર આ નીચલાં ત્રણ ધોરણોમાં જ રાખીએ અને ઉપલાં ચાર ખરા માધ્યમિક ધોરણોને ભાગે તો ફક્ત આશરે ૩૫૦ ની સંખ્યા આપ્યા ગુજરાતકાઠીઆવાડ ખાતે રહે છે. આ ચાર ઉપલાં ધોરણોમાં એથા ધોરણમાં આશરે ૧૨૫ અને પાંચમા, છઠ્ઠા અને સાતમામાં પ્રત્યેકમાં ૬૦-૭૦ ની સંખ્યા રહે છે. આમ ૧૭૦૦ કન્યાઓ માધ્યમિક શિક્ષણ રાફ કરે છે પણ ખરા માધ્યમિક શિક્ષણની શરૂઆત થતી વખતે એટલે માધ્યમિક એથા ધોરણમાં સંખ્યા ૧૨૫ ને આશરે રહે છે. એટલે લગભગ ૧૬૦૦ જેટલી છોકરીઓ તો અહીં જ અટકી જાય છે. માધ્યમિક શિક્ષણ સંપૂર્ણ તો ખરી ૭૫ છોકરીઓ પણ નથી કરતી. મુંબઈની ચંદારામજી ગર્સ સ્કૂલ અને તિલક રાષ્ટ્રીય કન્યાશાળાનાં ઉપલાં ધોરણોની સંખ્યા અત્યંત રહે અને ૪ છે એટલે આ ૩૩ ની સંખ્યા ગુજરાતની આશરે ૩૫૦ માં ઉમેરીએ તો ૩૮૮ એટલે આશરે ૪૦૦ થયા જાય. આ ઉમેરાથી કંઈ મોટો ફેર પડી જતો નથી. પરંતુ આમાં બીજી ગર્સ સ્કુલોની પાસનીઓની સંખ્યા ઉમેરવામાં આવે તો બહુ મોટો ફેરફાર થવાનો અંભાવ ગણાય. આવી બીજી સ્કુલોમાં ઉપલાં ધોરણોમાં પાસની મિત્રાવની અન્ય ગુજરાતી કન્યાઓ તો એટલી ચાલી છે કે તેને ન ગણીએ તો પણ ચાલી રહે. આ નાનદાનોને લેવ ખાસ કરીને ગુજરાતી કન્યાઓની શિક્ષણની રિયાત તપાસવાનો હોવાથી આ સંખ્યામાં માત્ર ગુજરાતી બેસનારી છોકરીઓનો જ સમાવેશ કર્યો છે. મરાઠી કન્યાઓને બાતલ રાખી છે. મરાઠી વિદ્યાર્થીઓને વિષે એટલું જ કહેવું બસ થશે કે જ્યાં જ્યાં તેમની વસ્તી છે ત્યાં ત્યાં ખાસ ઉપલાં ધોરણોમાં તો વસ્તીના પ્રમાણમાં અને સંખ્યામાં પણ તેઓ ગુજરાતી કરતાં ચડી જાય છે.

માધ્યમિક ઉપલાં ધોરણોની સ્થળવાર સંખ્યા

આ ૩૫૦ માધ્યમિક ઉપલાં ધોરણોમાં ભણતી સંખ્યાને સ્થળવાર વહેંચીએ તો આખા કાઠીઆવાડમાં માત્ર ૨૫ વિદ્યાર્થીનીઓ છે અને બાકીની

૩૨૫ ગુજરાતમાં છે. આ ૨૫ માં પણ મેટ્રીકમાં ચાલુ વર્ષે માત્ર એક ગોંડલની મોંઘીળા કન્યાવિદ્યાર્થીયા હતી. આ સિવાય રાજકોટ કે ભાવનગરમાં છોકરાઓની હાઈસ્કુલમાંથી એકાદ બેકી હોય તો માહિતી નથી. પણ કુંઝામાં બેજણથી વધુ સંખ્યા આખા કાઠીઆવાડમાં ભાગ્યે જ મેટ્રીક કલાસમાં હોય છે. પમા અને કુંઝામાં પણ બધી મળાને અર્ધો ડઝન જેટલી સંખ્યા હોય છે; અને એથા ધોરણમાં પણ બે ડઝનથી વધારે નથી હોતી. માધ્યામિક સ્ત્રીશિક્ષણ પરત્વે કાઠીઆવાડની આવી કેવળ કંભાળ રચાત છે. ગુજરાતની ૩૨૫ પછી સુરત, અમદાવાદ, વડોદરા, અને ભરૂચમાં અનુક્રમે આશરે ૧૨૦, ૭૫, ૬૦, ૪૦ અને નવસારી વિગેરે સ્થળે થઈને ૪૦ છે. આમ સુરત માધ્યમિક શિક્ષણમાં પ્રથમ આવે છે, પરંતુ સુરતમાં ઈલાખદી પાસની કોમને માટે એક વધુ ગર્સ હાઈસ્કુલ હોવાથી અને તે સ્કુલનાં ઉપલાં ધોરણોમાં ૬૧ જેટલી સંખ્યા હોવાથી આ સંખ્યામાં વધારો જણાય છે.

કોમનારે સંખ્યા

કોમ પ્રમાણે ઉચ્ચ માધ્યમિક કન્યા શિક્ષણને વિચારતાં પાસની વિદ્યાર્થીઓ આશરે ૨૦૦, હિંદુ ૧૨૫ અને દેવી ધરતી વિગેરે ૨૫ ગણાય. માધ્યમિક છેલ્લા ધોરણની કુલ ૬૦ વિદ્યાર્થીઓમાં લગભગ અર્ધી સંખ્યા પાસની છે. મુંબઈની તેમની સંખ્યા તો આ ઉપરાંત જુદી જ છે. વસ્તીના પ્રમાણમાં હિંદુ કરતાં માધ્યમિક શિક્ષણમાં પાસની ખૂબ ચડી જાય છે એમાં કંઈ શક જ નથી.

સ્ત્રીકારેલી અને સ્વતંત્ર માધ્યમિક કન્યાશાળાઓમાં ઉપલાં ધોરણોની સંખ્યા

હવે આ સંખ્યાને સરકારી યુનિવર્સિટીના અને તેનાથી સ્વતંત્ર શિક્ષણ વચ્ચે વહેંચીએ તો માલુમ પડે છે કે બન્ને બાળુએ સંખ્યા સરખી વહેંચાણી છે. સ્વતંત્ર સંસ્થાઓની સંખ્યા ઓછી છે અને તે સંસ્થાઓ નવી છે છતાં સરકારે સ્ત્રીકારેલી સંસ્થાઓ સાથે માધ્યમિક શિક્ષણના છેલ્લા ધોરણ સુધી સંખ્યાની બાબતમાં દરિદ્રાઈ કરી રાકે છે તે વસ્તુ મોંઘવા જેની છે. મુંબઈ યુનિવર્સિટીની મેટ્રીકમાં અને કેવું યુનિવર્સિટીની પ્રવેશક અને શાળાનાં પરીક્ષામાં ગુજરાતી હિંદુ છોકરીઓનું પ્રમાણ લગભગ સરખું રહે છે. મેટ્રીકમાં અસનાર ગુજરાતની પાસની કન્યાઓને ઉમેરતાં પણ બહુ ફેર પડે તેમ નથી. આ ઉપરાંત સુરત અને નવસારીની પાસની ગર્સ હાઈસ્કુલની છોકરીઓ કાંઈ પણ યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં બેસતી નથી. આ વસ્તુરિયાત બતાવી આપ છે કે ગુજરાતમાં કન્યાઓને સરકારી યુનિવર્સિટીના પ્રમાણપત્રની ખાસ જરૂરીયાત મનાતી નથી.

(અપૂર્ણ)

ચંદુલાલ કાશીરામ દવે.

ડાંગના જંગલો અને ભીલો

ગુજરાતમાં સુરત જીલ્લાની પૂર્વમાં અને ખાનદેશ ને નાશિક જીલ્લાની પશ્ચિમમાં, ડાંગના જંગલોને નામે ઓળખાતો સાધારણ જનસમાજને ઘણો જ અપરિચિત એવો એક પ્રદેશ છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ૬૫૦ ચોરસ માઈલ છે; છતાં તેની વસ્તી ફક્ત ૨૫,૦૦૦ ની છે; એટલે એક નદીઆદ જેવા શહેરથી પણ ઓછી વસ્તી છે. પણ હાંના રહેવાસીઓ હિંદના જુનામાં જુના વતનીઓ છે અને ત્યાંની આબોહવા ખરાબ હોવા છતાં સૈક્રઓ થયાં ત્યાં જ ટકી રહ્યા છે. આ વસ્તીનો મોટો ભાગ ત્રણ જાતોમાં વહેંચાઈ ગયો છે: (૧) ભીલ; (૨) કોંકણી, એટલે કે કોંકણપટ્ટીમાંથી જન્મે વસેલા તે; અને (૩) પારલી, જે કોમનો મોટો ભાગ થાણા જિલ્લામાં વસેલો છે. આ પ્રદેશની ઉત્તરમાં ગાયકવાડી નવસારી પ્રાંતની હદ છે, પૂર્વમાં ખાનદેશ ને નાશિક જિલ્લાનો ભાગ છે, દક્ષિણમાં નાશિક જિલ્લાનો, અને સરગાણા નામે દેશી રાજ્યનો ભાગ છે, અને પશ્ચિમે નવસારી પ્રાંતનો, વાંસદાનો, નાશિક જિલ્લાનો, અને સરગાણા સ્ટેટનો થોડો થોડો ભાગ છે. આખો પ્રદેશ કુંગરાકુંગરી વાળો છે અને કેટલીક કુંગરીઓને મથાળે સપાટ જમીન છે, તેમાં ખેતી થાય છે. જંગલનાં લગ્ન જાડોનો, પાણીના ધોધનો, અને પશુપક્ષીઓનો દેખાવ બહુ આનંદદાયક છે, અને માણસને શહેરના કૃત્રિમ વાતાવરણમાંથી કુદરતની સમીપે લઈ જઈને ખડો કરી દે છે. આ પ્રદેશનું વર્ણન વાચકોને રસમય લાગે એવું હોવાથી અત્રે આપ્યું છે.

વર્ણન

૧૬૨૧ ના વર્તીપત્રક પ્રમાણે ડાંગના જંગલની વસ્તી ૨૪,૭૦૬ હતી. તેમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે મુખ્યત્વે કોંકણી, વારલી, અને ભીલ, એ રાત્રી કોમોનો સમાવેશ થાય છે. આ લોકો ખાસ કરી ખેતી ઉપર નિર્ભર થવાને છે. ભીલોમાં તેમના રાજાઓ (સરદારો),

ભાઉજીંધ, અને તેમના આગ્રિતો હોય છે. ભીલો તથા કેટલાક કોંકણી ને વારલી સરકારી જંગલમાં સાગના કંદાકટરોને ત્યાં અને સડકના કામ ઉપર મજુરી દીરી ગુજરાન ચલાવે છે. કોંકણી સ્વભાવે અતિ શાંત હોય છે. ભીલો તેમના કરતાં વધારે પાણીદાર હોય છે.

ડાંગમાં અશુદ્ધ મરાઠી ભાષા વપરાય છે, પણ વાંસદા ને વ્યારાને લગતાં ગામોમાં ગુજરાતી ભાષા વપરાય છે. પણ બધાનાં રીતરિવાજો, પરંપરા, અને ધાર્મિક ક્રિયાઓ આ કુંગર ઉપરના તેમની ન્યાતના મરાઠી બાલનાર લોકોના જેવાં જ હોય છે.

આ પ્રદેશમાં બહુ થોડી જ સડકો છે. ગાડાંઓ અહીંના વતનીઓ થોડા જ વખતથી વાપરવા લાગ્યા છે. અને રેલ્વે તો હોય જ શાની !

સોનગઢ, વ્યારા, નવાપુર (ટાપ્ટી 'વેલી રેલ્વેનાં) અને કાળા આંખા (ગાયકવાડી ખીલીમોશ 'રેલ્વેનું) સ્ટેશનો એ ડાંગના મુખ્ય મથક આહવાથી અનુક્રમે ૩૫, ૪૫, ૩૮ અને ૨૩ માઈલ દૂર છે. એટલે કે સૌથી નજીક કાળા આંખાનું સ્ટેશન પડે છે. આશરે દસ દસ માઈલને અંતરે સરકારી અમલદારો અને અન્ય ગૃહસ્થો માટે મુસાફરી બગલાઓ હોય છે.

ખોરાક, પરંપરા અને રિવાજો

ડાંગીઓનો મુખ્ય ખોરાક નાગલી નામના ઝીણા ધાન્યનો હોય છે. ચોખા અને વરી વખતે વખતે વાપરે છે. દાળમાં અડદની દાળ મોટેભાગે વાપરે છે. ધાન્યની મુખ્ય પેદાશ નાગલી, વરી, સામો, બાંટી, ચોખા, અડદ, તુવર, ચોખા, કળથી અને મકાઈની થાય છે.

સ્થાનિક મોટો વેપારી આ પ્રદેશમાં એક પણ નથી. પરંતુરણ માલના દુકાનદાર આહવા, વાધાઈ અને સુળીરમાં દરેક ઠેકાણે એકે છે.

ખેતી અને ખેતરમાં મજુરી ઉપરાંત જંગલકટાઈ, કાપેલાં લાકડાં, છોલવાનું, વાંસના ટોપલા અને માણસો

બનાવવાનું અને સડકોની મજૂરી કરવાનું કામ લોકો કરે છે.

કેટલાક સરકારી નોકરોએ થોડો જ વખત યયાં બધિહું એક જ હિંદુ મંદિર આખા પ્રદેશમાં છે. બીજા, વારલી અને કોંકણી એ ત્રણે કામોને પોતાનું ખાસ મંદિર નથી, અને તેમની ધર્મની માન્યતા પણ બહુ જ ઉતરતી ટ્રાટીની હોય છે.

સપ્ટેમ્બરથી જાનેવારી માસ સુધી, એટલે લાદરવાથી પોપ સુધી, લોકોને મેનેરીઆ લાગુ પડે છે. બાકીના આઠ માસ હવાપાણી સારાં હોય છે. વરસાદ અને ટાંડ પુષ્કળ હોય છે.

કોંકણીઓ આસરે પાંચ છ દહાડે એક વખત ન્હાય છે. બીજો ઘણા ગંદા રહે છે, અને ફક્ત બનાજામાં, તથા ચોમાસામાં કોઈ વખત પરાણે ન્હવાય છે ત્યારે જ ન્હાય છે. આથી તેમને આમરીનાં દરેક, ખસ, દાદર, ક્યુાં થાય છે. આ જાતોમાં લગ્નની ગાંઠ બહુ બધન-કારક હોતી નથી. તેથી સુધરેલા સમાજની દૃષ્ટિએ તેમની નીતિ ઉંચા પ્રકારની ન કહેવાય.

પુરૂષો લગ્નગીરી, માથે નામની પાઘડી અને બંધાયેલાં વિનાનો કબળો એટલા જ કપડાં પહેરે છે. સરકારી ક્ષેત્રીમાં જનું હોય ત્યારે કેટલાક કુંડા પોતીવાં પહેરે છે. સ્ત્રીઓ ચોળાઓ અને સાડીઓ પહેરે છે. ડાંગમાં કપાસ થતો નથી અને કાંતવાનું અથવા વણવાનું કોઈ સમજીતું કે જાણતું નથી.

જંગલનું લાકડું

ડાંગના જંગલનું સાગનું લાકડું હિંદમાં પેદા થતા સાગમાં ઉંચે નંબર આવે છે. તે મિલાય સીસમ, તણુજ, ખેર, સાદડ, હળદરવો, કકમ, અને બીયાનું લાકડું પણ અહીં પેદા થાય છે. જંગલના કુપ વેચાતા લેનાર કંદાકટરો લાકડાં કાપીને અહીંથી બીલીમોરા અને વલસાડ લઈ જાય છે. ડાંગમાં ૮ માસ સુધી પરચુરણ વેપારીઓ ક્યાં કરે છે અને ટોપરાટોપરી, પત્રાણુ, આસીદરના પાન, અને બીજા જંગલની પેદાશ ખરીદ કરીને પોતપોતાને ગામ મોકલાવે છે. કરંજડા, ચીખ-લદા, અને વાઘકામાં સરદાર તરફથી વહેરવાનાં કારખાનાં ઉભાં ક્યાં છે, અને તેમાં જુદાજુદા માખની ચીપો અને ચોરસ પાટીવાં વહેરીને બીલીમોરા, કાગા આંબા અને નવાપુરાના સ્ટેશનોએ ભરી રાખી હરગાજ કરવામાં આવે છે, અથવા તો ત્યાંથી રેલવેને પુરા પાડવામાં આવે છે.

રાજ્યવહીવટ

હાલમાં અંગ્રેજ સરકાર આ પ્રદેશનો બધો વહીવટ કરે છે, પણ જીલ્લાના જેવા બધા કાયદાકાનૂનો અંગ્રેજી નથી. સુરત જીલ્લાનો કનેક્ટર તે અહીંનો પોલિટિકલ એજન્ટ કહેવાય છે, અને તે જ જીલ્લાનો જંગલખાતાનો અમલદાર. તે પોલિટિકલ એજન્ટના મદદનીશનું કામ કરે છે. પણ ખાસ રથાનિક વહીવટી અમલદાર એક આહવામાં રહે છે, તેને ડાંગ દિવાન કહેવામાં આવે છે. આ ગૃહરચનું નામ જમનાદાસ કે. મહેતા છે. તેમના હાથ નીચે સાત વિભાગી જંગલખાતાના ડેન્ટરો, બે સબ આસિસ્ટન્ટ સર્જન્ટો, એક પોલિસ ખાતાનો અમલદાર અને આબકારી ખાતાનો એક અમલદાર એટલા કામ કરે છે.

આ પ્રદેશનું ગામડું તે જુજગાતના પચાસ સો ઘરોના જથ્થાવાળાં ગામડાં જેવું નથી હોતું. ખેતરોની અંદર છુટાછવાયાં જુપડાં હોય છે. તેવાં કેટલાક જુપડાંને એક ગામ એવી મંત્રા આવેલી હોય છે અને આવા ગામને એકેકા પરલ હોય છે. વળી બીજો ગમે ત્યારે પોતાના જુપડાનું સ્થાન ફેરવી નાંખે છે, એક કેકાણે કરીને રહેતા નથી.

૧૮૨૧ ની વસ્તીગણતરી વખતે આવાં ૨૬૧ ગામડાં ત્યાં હતાં.

આહવામાં એક દવાખાનું છે અને ત્યાં બે આસિસ્ટન્ટ સર્જન રહે છે. બે પેશનો એક વારાફરતી ગામડાઓમાં મહિનામાં પંદર દિવસ ફરવા જાય છે.

અહીંના એકે ખાસ ટપાલ એગ્રિસ તેમજ તાર-એગ્રિસ નથી, પણ આહવાના આબકારી ખાતાનો અમલદાર ટપાલખાતાનું કામકાજ કરે છે.

દર વરસે એગ્રિસમાં બીજા રાજ્યો અને નાપકોને તેમનું વાર્ષિક સાક્ષીઆણું આપવાને માટે એક દરબાર ભરવામાં આવે છે. તે વખતે એક મોટું બજાર પણ ભરવામાં આવે છે. તેમાંથી લોકો કપડાં, ખનાજ, કામ-વાસણુ, પીત્તળ ને ચાંદીનાં ધરણાં વિગેરે વેચાતાં લે છે. જહારથી આવનાર કોઈ પણ ગૃહસ્થને માટે આ પ્રદેશની સુઘાસત લેવાનો આ સમય બહુ સગવડ પડે છે.

લોકોની હાલત સુધારવા લીધેલા ઉપાયો

૧૮૦૨-૩ ની સાલમાં આ પ્રદેશમાં બ્રિટિશ સરકાર તરફથી સુધરેલી વહીવટ કાબજ કરવામાં આવી ત્યાર

પછીથી લોકોની સ્થિતિ સુધારવાને માટે અનેક ઉપાયો ચોજવામાં આવ્યા છે. જંગલખાતા તરફથી કાપી સડકા કરવામાં આવી છે, જંગલમાં વારંવાર લાગતી આગ અટકાવવાના ઉપાયો લેવાયા છે, અને વહેરવાનાં કારખાનાંમાં તથા જંગલનાં લાકડાં કાપવા ઊભવામાં મલુરીએ લગાડવામાં આવે છે. ખેતીવાડીના સુધારાનું, સારા ઢોર ઉછેરવાનું, ખાકડાને માટે નિશાળોનું, દારૂને ખપ ઝોજો કરવાનું, ધાન્યની સહકારી મંડળોનું અને આરોગ્યરક્ષણ વિગેરેનું કામ ડાંગ દિવાન જંગલના રેન્જરોની મદદથી કરે છે.

ઢોરમાં રોગ ફેલાય છે ત્યારે તેને માટે શું કરવું તથા કેમ ઔષધ આપવું તેને માટે લોકોને સૂચના આપવામાં આવે છે. છેલ્લાં બે વર્ષથી આ સંબંધી પ્રચારનું કામ કરવા વર્ષમાં ત્રણ માસ એક ઢોરના દાકતરને સુરતથી મોકલવામાં આવે છે.

ધાન્યની સહકારી મંડળી ૧૯૦૯-૧૦ માં શરૂ કરવામાં આવી હતી. તે વખતે ૨૪ ખાંડી નામલીથી શરૂઆત કરવામાં આવી હતી. ૧૯૨૩ ના માર્ચની આખરે સોસાયટી પાસે રૂ. ૭૬૮૪ અને ૮૨ ખાંડી ૧૬લી એટલી મીલકત હતી. ડાંગની એક ખાંડી તે રૂ. ૪૪ ખાંડીની બરાબર થાય છે.

શરીરની મોકાખાઈના તેમજ સમ્મતાના વિચારો ડાંગના મન પર ક્ષાપવામાં આવે છે. વળી તેમનાં પેટાની ફરતી જગ્યા સ્વચ્છ રાખવાનું, છુંપડાં સુવ્યવસ્થિત રાખવાનું, ચોખ્ખો ને તાજો ખોરાક ખાવાનું, અને નિર્મળ પાણી પીવાનું તેમને સમજાવવામાં આવે છે. નાનાં બચ્ચાંઓનાં માખાપો રાહપુરથી ચિતળા દેડાંને છે.

નિશાળો અને દારૂ

કેનેડાના પ્લધર્શ મીશનની એક શાખા આહવામાં છે. તેના તરફથી ડાંગ પ્રદેશમાં ૧૪ મરાઠી શાળાઓ ચાલે છે. તેમાં ૩૧૭ વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે અને રોજની સરેરાશ દાંજરી ૨૪૩ ની આવે છે. આ મીશન રકુલોને સરકાર તરફથી ભરપૂર માંડ આપવામાં આવે છે.

ડાંગમાં દારૂનો ખપ ઝોજો થયો છે. અંદરના મુકકમાં દારૂની એક દુકાન રાખવામાં આવી નથી તેથી અને સુધારવાને લીધેલા ઉપાયોથી દારૂનો ખપ ઘટ્યો છે. જેઓએ દારૂ ઊડ્યો છે તેઓ તેની બદલીમાં મદદ પીએ છે.

દસ વર્ષ પહેલાં જેમણે આ પ્રદેશની સ્થિતિ જોઈ હતી તેમને તે સુદતમાં થયેા ફેરફાર થયેા લાગ્યેા. લોકોની પ્રગતિ અને પ્રદેશનો વિકાસ ધીમે ધીમે પણ ખાત્રીપૂર્વક થતો જાય છે. આવા ખરાબ હવાવાળા પ્રદેશમાં અને અત્યંત રાત્રી કોમોમાં એક સામાજિક કે આર્થિક મોટા ફેરફાર થવો તો અશક્ય છે. પણ ધીમે ધીમે ઘણી ગાળામાં સુધારો થતો જાય છે. ડાંગી લોકોનો ખાસ ગુણ એ છે કે તેઓ કંઈ પણ ચુનો કરે તો તરત આવીને કલ્પ કરી દે છે. તેઓ એટલા સાદા ને ભોળા છે. તેઓ લાંબી મજલ કરવા છતાં ધાકતા નથી, અને સવારથી સાંજ સુધી રહેજે ૩ માઈલ સુધી ચાલી નાંખે છે. પણ તેમને દારૂ પી તરફ કુદરતી રીતે જ શોખ હોય એવું લાગે છે. તેમ દરેક તહેવારમાં દારૂ પીને તેઓ ખુબ નાચે છે અગાધ છે. બીજો કોંકણી અને વારલી કરતાં આજે મધુાય છે અને ખેતીવાડીમાં પણ ઉતરતા છે.

જંગલવાસીઓની ધા

આવા પ્રદેશમાં પરદેશી ખ્રિસ્તી મીશનરીઓ જાળાઓ રથાપે અને પોતાનો ધર્મ ફેલાવે એ કામ તેમને માટે તો ચોભારપદ છે, પણ આપણે કાંઈ જ ફરં નહિ ? એકાદો કોઈ વર્ણુન લખે અને 'હજારો વર્ષો' બેસી રહે તેટલું જ બસ નથી. આપણા ધર્મશુભ મહા શત્રુ, આપણા સ્વામીનારાયણ પંથના સાધુઓ અને પાળાઓ, આપણા બાહ્ય કથાકારો, આપણા આર્ય સમાજ ઉપદેશકો, અને આપણા ચહેરામાં પડકાર કરતા રાજકીય નેતાઓ અને સમાજસેવકો આવા રાત્રી પ્રદેશમાં જઈને પોતાનાં ચાણું ન નાખે અને અફરવાન અને ધર્મનો બોધ અત્યંત લોકને ન આપે ? હિંસા અને અધપાનમાંથી તેમને પરાજિત ન કરે ? ચોડ સરકારી નોકરો પોતાને માટે એકાદું મંદિર બાંધે તેથી કાંઈ વળે નહિ. બીજા, વારલી અને કોંકણીઓને માટે આપણા મીમતો રામ તથા કૃષ્ણનાં મંદિરો કેમ ન બંધાવે ? તેઓ અધર્મો નથી તેમ વિધર્મો પણ નથી. પણ તેમની સંજ્ઞા કોણે લીધી છે ? દયા, જનમ, જીવભાવને ખાતર આ આપણા કરતાં પણ જુદા આ દેશના વતનીઓને, માર્લીકોને વાદ કરવા અને તેમને આપણી મંદિરોમાં લઈ આવવાના પ્રયત્નો કરવા પ્રય આપણને પ્રેરે !

બીલોનો ઉદ્ધાર*

હું મને ઘણા ભાગ્યશાળી માનું છું કે આજના વાર્ષિક ઉત્સવમાં ભાગ લેવાનો પ્રસંગ મને પ્રાપ્ત થયો છે. બીલ સેવા મંડળના આદર્શ—ભાષ અમૃતદાસ હક્કરના જેવા સાધુચરિત મહાન પુરુષના કામમાં થોડે અંશે જોડાવાથી મને મોટું માન મળ્યું છે. ભાષ અમૃત-દાસને હું જ્યારે જોઈ છું ત્યારે પ્રાચીન સમયના ત્રપિ મુનિઓ સાંભરી આવે છે. એમના સ્વાર્થત્યાગ તથા પ્રેમભાવની દુષ્ટતા કરવાનો અધિષ્ઠર મને નથી. આપણે ગુજરાતીઓ હજી સુધી આપણા મહાન પુરુષોની ખરી કિંમત આકાંક્ષા શીખ્યા નથી. પરિશ્રમત્વ પદ્ધતિની કેળવણીથી વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્ય તથા સ્વમાનની લાગણી જાગૃત થઈ એમ કહેવાય છે; હું જુલોતો ન હોઈ તો એ કેળવણીથી અગ્રાલ પણ થયો છે. પૂન્યભાવ, વિનય, માનસિક ઉદારતા તથા યોગ્ય પ્રસંગ કરવાની શક્તિ કાંઈક ખુસારી ગઈ છે. આજે ગુજરાત ને દારીઆવાડમાં ઢેકઢેકાણે મહાન વિમુક્તિઓએ જુદા જુદા કાર્યપ્રદેશમાં મંગીન કામ આદર્યું છે. દુકાળના સમયે પંચમહાસના બીલભાઈઓના રક્ષણાર્થે ભાષ હક્કર અહીં આવ્યા હતા અને જ્યારે બીચારા અલજુ, મરીમ, સદા દુઃખમાં હુબેલા બીલોની સ્થિતિની પુરે-પુરી માહિતી એમને મળી ત્યારે એમનું કામજ હલ પીગળી ગયું અને એને એ પ્રગ્નની સર્વદેશીય ઉત્તરિતે માટે આશ્રમ સ્થાપીને બેસા છે. એ મહાન પુરુષને પ્રેમપૂર્વક અભિવંદન કરું છું.

એક કહેવત છે કે માંડળનું ખર્ચ જોરે તેમાંની નમળામાં નમળી કડી જેટલું જ ગણાય. દાખલા તરીકે, દાથીને બાંધવા માટે મોટી ભારે લોખંડની કડીઓની માંડળ કરી હોય તેમાંની એક કડી પીત્તળની કે કલાઈની હોય તો પરિણામ શું આવે? બીજી બધી કડીઓ ગમે તેટલી મજબુત હોય તે છતાં પેલી એક નમળી કડી

ઉઘડી જાય અને દાથી છુટો થઈ જાય. તે જ પ્રમાણે આપણા હિંદુ જનસમાજમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વાણીઆઓની ધણી ઉત્તરિત થાય તો પણ જો શ્રદ્ધવર્ધ પછાત પડી રહે તો એકંદરે સમાજની સ્થિતિ ખરાબ જ રહેવાની અને જનસમાજમાં કાટક્રુટ થયાં કરવાની જે વર્ગ મદ ગણાય છે તેની મંખ્યા ધણી મોટી છે, અને તેમની નૈતિક, આર્થિક, માનસિક તથા શારી-રિક સ્થિતિ સુધાર્યા શિવાય હિંદુસમાજ ઉત્તર થઈ શકશે નહીં, વિધર્મી મીશનરીઓનો મારો ચાલુ જ રહેશે અને પછાત પડી રહેલા શંકાના મનમાં પોતાની કોમને યતા અન્યાયને સહને હિંદુ પ્રજા તરફ ખરાબ લાગણી વધતી જશે. તે જ પ્રમાણે હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, જૈન ને ખ્રિસ્તીઓ સ્વરાજ્યને માટે તૈયારી કરી રહે તે છતાં જો બીલ, રાજીપરજ, ધારાગી, કાક-રડા તથા એવી કોમોનો દરદાર નહીં થાય તો તે સ્વરાજ્ય દીલું થશે, અસ્થિર નીવડશે. સ્વરાજ્યનો પાથો પાકો ચણવામાં આપણી કાર્યદક્ષતાની કમોટી છે. આપણી ઉચ્ચ ગણતરી કોમોને સાકું શિક્ષણ આપીએ અને લાખો માણસો કેવળ અજ્ઞાનમાં સડયાં કરતા હોય, જેટલો પૈસો જયે તે દારૂ પીવામાં ગાળે, આસ-પાસના ગામોમાં ચારી ને જુદકાટ કરે તેથી જન-સમાજને શું ફાયદો થવાનો? આપણે ન્યાયને ખાતર, સ્વરાજ્યને ખાતર અને આપણા સ્વાર્થને ખાતર સધળી પછાત કોમોને ઉંચે બેંચી લેવી પડશે. આપ જાણતા હશે કે મહારા પ્રવાસમાં હું દાક્તર હતો, વડોદરા રાજ્યના આરોગ્યખાતાનો અમલદાર હતો. હું દાક્તર તરીકે આપને કહું છું કે તમે તમારા ઘરમાં ગમે તેટલી સ્વચ્છતા રાખો અને તમારા ખોરાક, કપડાં અને રોણી કરણીમાં અત્યંત સાવચેતી રાખો તે છતાં જો તમારી આસપાસના જુપડામાં કાકા જેવી

રોગ ફાટી નીકળે તો તમે તે રોગના ઝપાટામાંથી બચી શકવાના નથી. જે અજ્ઞાન લોકોને ત્યાં બળીયાનો રોગ ફાટી નીકળશે તો તમારાં વહાણાં અને નાણુકડાં છોડીને પશુ તેના ભોગ થઇ પડશે, જે ત્યાં મરકીને રોગ ફાટી નીકળશે તો તે આખા સહેરમાં ફેલાશે. તમારાથી સ્વાર્થી થઇને બેસી રહેવાસે નહીં. ત્યાં સુધી પછાત વર્ગને માટે દારૂ ગણાસે ત્યાં સુધી તેનો એવ દરેક કામને લાગવાનો બાવ રહે છે. જેણે સત્સંગથી લાભ ધાવ છે તે જ પ્રમાણે ખરાબ સંગથી અધોગતિ થાય છે. કોઇ પણ કામને પછાત રહેવા દઇશું તો તેના દુર્યોજાના એપમાંથી આપણે બચી શકવાના નથી. હું ફરીથી કહું છું કે ભાતુભાવ ખાતર અગર સ્વાર્થને ખાતર રાજે પછાત કામોનું રક્ષણ કરો, તેમને કેળવણી આપો, તેમનામાં આપણા હિંદી સુસ્તકારો રેડો, તેમને વ્યસનોમાંથી છોડાવો, તેમની આર્થિક સ્થિતિ સુધરે એવું શિક્ષણ આપો અને અંતે સ્વાશ્રયી થઇને પોતાનું સાદું જીવન સુખશાન્તિથી ગાળે એવું શીખવે.

શૃષ્ટિ તથા અમેરિકામાંથી ખ્રિસ્તીધર્મના જુદા જુદા સંપ્રદાયો પોતાપોતાનાં મિશનો આપણા દેશમાં મોકલે છે. જે પુરોહિત તથા સ્ત્રીઓ અર્ધી આવે છે તે પોતાના દેશમાં ધર્મો નહીં મળવાને લીધે અહીં સુજગતને અર્ધી આવે છે એવું માનશો નહીં. કેટલાક મિશનરીઓને શિક્ષણશાસ્ત્ર, વૈદકશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર તથા હનરઉદ્યોગો વિગેરેનું ઉચ્ચ જ્ઞાન હોય છે. તેમને પૈસાની મદદ સારી હોય છે. જે મિશનરીઓ પછાત કામના ઉદ્ધારને માટે ભારે કામ ઉઠાવે છે. તેવી જ રીતે હાલમાં આપણા સ્વદેશી પણ પરધર્મી દરજામાં ભાષાઓ પણ પ્રવલન કરી રહ્યા છે. હું આ બધા વિધર્મી ભાષાઓને અલિનંદન આપું છું. મને તેમના તરફ દેખલાવ નથી, તેમની સેવાને માટે હું જરૂર તેમનો આભાર માનું. મહારા હિંદુસમાજમાંથી એક પણ માણસ જતો રહે તેથી મદાર મન જરૂર હુખાય. પણ જે તે આપણી બેદરકારીથી, આપણાં આગસ અથવા ઉદ્દમીનતાથી જતો રહે તો તેનો શો ઉપાય? જે અસલ હુખના કારણે કોઈ પણ હિંદુને પરધર્મને વશ થવું પડે છે તો તેનો દોષ આપણા સમાજને ગણે છે. જે આપણે ઉધ્યાં કરીએ અને તે સમયમાં બીજા પ્રજાઓ

આજ પછી બાકી તો તેમાં દોષ આપણો જ ગણાય. જે હિંદુધર્મની પછાત કામોનું રક્ષણ અને ઉન્નતિ આપણે કરવાં હોય તો આપણે હિંદુધર્મી મિશનો સ્થાપવાં પડશે. સામાન્ય રીતે આપણે એવું માંભળીએ છીએ કે ખ્રિસ્તી અને ઇસ્લામ એ બન્ને ધર્મો વિધર્મી. એને દાખલ કરે છે અને હિંદુધર્મમાં તો માત્ર હિંદુ કુટુંબમાં જન્મ લીધાથી જ દાખલ થઇ શકાય છે. આપણી આર્થ સંસ્કૃતિનો ફેલાવો ઋષિમુનિઓના આશ્રમોને લીધે તથા દ્વિત્રિય રાજ્યઓના દિગ્વિજયોને લીધે કરી રીતે ફેલાતો આવ્યો છે તે આપણે જુનામાં જુનાં પુસ્તકકામથી જાણીએ છીએ. આર્થસંસ્કૃતિ સ્ત્રીકરેલી કામો અદિચર યુગોની અંદર હિંદુ વર્ણાશ્રમમાં ગોડવાઇ ગઇ છે એમ મનાય છે, અને જગલો તથા પહાડમાં વસતી અનાર્થ પ્રજા હિંદુજાતિના મોઢા વર્ણમાં દાખલ થઇ ગઇ છે. એમ ધારણ કે આ હરી-કત ખરી ન હોય તો પણ દયા ખાતર અને ભાતુ-ભાવથી દોરાઇને આપણે એવી સંસ્થાઓ સ્થાપવી પડશે કે જેની માર્ફત પછાત કામોની સેવા તથા ઉન્નતિ થઇ શકે. એવી સંસ્થાઓ માટે ખાસ જરૂરીઓના તથા છે:

- (૧) આરિગ્રવાન સ્વયંસેવકોનું મંડળ;
- (૨) પ્રજાઉપયોગી કાર્ય કરવાનું શિક્ષણ; અને
- (૩) આર્થિક મદદ.

આપણા દેશમાં, આજના નવા જમાનામાં, જે સમાજસેવાનું કામ શરૂ થયું તેનો મુખ્ય આધાર શિક્ષિત વર્ગની એકાદ વ્યક્તિ ઉપર રહેતો હતો. ત્યાં સુધી તે વ્યક્તિ હયાતીમાં હોય અથવા અમુક વિષયમાં રસ લેવાનું ચાલુ રાખે ત્યાં સુધી તે સંસ્થા ટકી શકે. જે જમાના હવે બદલાઇ ગયો છે. આપણે અનુભવથી શીખ્યા છીએ કે વ્યક્તિગત કામ દુકાં સમયમાં બંધ થાય છે અને મંડળ સ્થાપ્યા શિવાય કામનું કામ થઇ શકે નહીં. તેવા મંડળમાં ઉચ્ચ આદર્શવાળા અને સારા આરિગ્રવાના શિક્ષિત જુવાનીઓ મળવા નેઈએ. જે ભાષાઓ બહુ જ સાદું (પણ ઉચ્ચ) જીવન ગાળવાને તયાર હોય તેમને જ દાખલ કરી શકાય, કારણ કે આવી સંસ્થાઓમાં પૈસાની રેલમજેજ હોતી નથી અને કાર્યવાહકોનું જીવન સાદું ન હોય તો તેમની બાપ પણ સારી ન પડે. આવા જુવાનીઓ મળી શકશે એવું કોઇએ ધારેલું નહીં પણ મહારામાંથી આપણા સુજગતમાં આવીને વસ્થા અને તેમનાં પુણ્ય પગલાંથી આપણો દેશ પાવન થશે એટલે ઉચ્ચ

આદર્શવાળા જુવાનીઆ દેશસેવા કરવાને બહાર નીકળી પડ્યા. સ્વદેશી કપડાં તથા શુદ્ધ ખાદીના પ્રચારને માટે ઘણા ભાષ્યો ગામડાંમાં જઈને વરસા અન્ધાપ દૂર કરવા માટે પછાત કામતી ઉન્નતિનાં કામ હાથમાં લીધાં. ભીડ સેવા મંડળમાં આવા જુવાનીઆ બેઠાયા છે તેમને શાખાસી થયે છે.

(૨) પણ એવા કાર્યવાહકોમાં એક ખામી એકબી દેખાઈ આવી. જે ભાષ્યો ગામડાંમાં જઈને વસે તેમને માત્ર શિક્ષણનું કે ખાદીનું કામ કરવાનું હોતું નથી પણ પ્રજાને ઉપયોગી થઈ શકાય એવી મણી બાબતોનું જ્ઞાન હોતું નેહ્યો. આજની યુનિવર્સિટીઓમાં કે વિદ્યાપીઠમાં આ પ્રકારનું શિક્ષણ મળતું નથી. ગ્રામ્ય જીવનના પ્રશ્નોને અભ્યાસ કરવો એ કાંઈ સહેલી વાત નથી, તેમાં સમાજશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, આરોગ્યશાસ્ત્ર વિગેરેના જ્ઞાનની જરૂર હોય છે. તે ઉપરાંત ઘણું વ્યવહાર જ્ઞાન હોતું નેહ્યો. ત્યારે મહાત્મા ગાંધીજીએ ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરી ત્યારે આપણે સ્વાભાવિક રીતે આશા રાખેલી કે જે પ્રકારના સ્વયંસેવકોની આપણને જરૂર છે તેવા ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાંથી મળી રહેશે. આપણી રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠના કેટલાક સ્નાતકો બહુ જ સારું કામ કરી રહ્યા છે. વિદ્યાપીઠ સ્થાપનાને ટુંકા વખત જ થયો છે એટલે તેની ખીલવણી લાગિબમાં કેવા પ્રકારની થશે એ ખાતર આજે રીકા કરી શકાય નહીં. કાર્યકર્તાઓ સ્નાતક હોવા નેહ્યો એવી દલીલ પણ કોઈ ન કરે. વિદ્યાપીઠની ઉપાધિ નહીં મેળવેલા, શિક્ષણ પણ નામનું જ મેળવેલા એવા કેટલાક અગ્રિયવાન કાર્યકર્તાઓ છે કે જેની સરખામણીમાં સ્નાતકો ખોંખા પડી ન્દય. પણ ત્યારે આતમગણ તથા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ એકાંક થશે ત્યારે પરિણામ વધારે સારું આગમે તે વાગત પણ શંકા ન હોય. સમાજસેવાના શિક્ષણને માટે યુરોપ અમેરિકામાં ખાસ વર્ગો કાઢવામાં આવ્યા છે. આપણે તેમના અભ્યાસક્રમનું અનુકરણ કરવું એવું હું સૂચવતો નથી, પણ સમાજશાસ્ત્રને રાષ્ટ્રીય અભ્યાસ થાય છે તેનાથી તદન અંતર, સ્નાતક હોય કે ન હોય એવા વિદ્યાર્થીઓને માટે એક અભ્યાસક્રમ મોકલવાની આવશ્યકતા છે કે જ્યાં જનસેવાના વ્યવહાર વિષયોનું જ્ઞાન સંપાદન થઈ શકે. હું દાખલા આપીશ તો આ જાગ્યન સહેલાઈથી મમજશે. ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિના ખાદીખાતાના નિવેદનમાં શ્રીમાન ભાઈ લક્ષ્મીદાસ સામેસરા વિશે લખાણથી લક્ષીકત રહુ કરી છે તે વાંચવાથી આપણે નેહ શરૂએ છીએ કે

ગ્રામ્યજીવનની રચનાના અભ્યાસક્રમે તથા ગ્રામ્યજીવનમાં નવચેનન રેડવા માટે સહકારી મંડળોના સિદ્ધાંત, સામાજિક રીતરિવાજોની મીમાંસા, હુન્નર ઉદ્યોગો સજીવન કરવા પુરતું જ્ઞાન, ગ્રામ્ય શાળાને સુધારવા પુરતું જ્ઞાન, ધાર્મિક ભાવના સતેજ કરવાના માર્ગો, આરોગ્યશાસ્ત્રનું વ્યવહાર જ્ઞાન, યરમયુ વૈદકિય જ્ઞાન, ગામડાંને માત્ર કેવી રીતે વેચવો, ક્યારે વેચવો, સહકારીની પદ્ધતિથી માત્ર કેવી રીતે વેચવો આણુવો એવા વાણિજ્યને લગતા પ્રશ્નોનું જ્ઞાન હોવું નેહ્યો. સરકારની સાથે દેલોક સંબંધ રાખ્યા વિના છુટકા નથી તેથી જમીન-મહેસુલ, ગામપંચાયત, પોલિસ, વિગેરેના કાયદા તથા નિયમો પણ જાણવા નેહ્યો. આ પ્રકારનું જ્ઞાન ગામડાંમાં કામ કરનાર સ્વયંસેવકોને મળી શકે તેટલા માટે જીવંત વિદ્યાર્થીને લગતી સંસ્થાઓમાં તેવા શિક્ષણ માટે વ્યવસ્થા થવી નેહ્યો. શ્રી. લક્ષ્મીદાસ જેવા ખીજા કાર્યકર્તાઓ પોતાના અનુભવો રહુ કરે, તેમનાં અનુભાનો સમાજશાસ્ત્ર તથા દિંદી અર્થશાસ્ત્રને ધોરણે ખરાં છે કે ખોટાં છે તેની ચર્ચા, તેના અભ્યાસ ગુજરાત મહાવિદ્યાલયમાં થવો નેહ્યો. આ ગામડાંઓની સંસ્થાઓ તે મહાવિદ્યાલયની પ્રયોગશાળાઓ ગણાવી નેહ્યો. પ્રત્યક્ષ અનુભવની સાથે રાષ્ટ્રીય સિદ્ધાંતોને ઉડો વિચાર થાય ત્યારે જ સાચો માર્ગ મળી શકે.

(૩) હવે રહો પ્રશ્ન આર્થિક મદદનો. ગુજરાત ધનવાન છે, વિંડુ જેન તથા પારસી વેપારીઓ સાર્વજનિક તથા પરોપકારી કાર્યોમાં પુષ્કળ ધન આપતા આવ્યા છે. યોગ્ય મંડળોને પુરતો પૈસો મળી રહે છે. આપણા પ્રાંતની પછાત પ્રજા જનનર જેની ન રહેતી, મનુષ્યત્વ મેળવી શકે તેટલા માટે પુષ્કળ કામ કરવાનું છે અને તેને માટે પુષ્કળ પૈસો પાપરવા પડશે. આ પછાત ક્રેમોને દુઃખના માર્યા. અથવા ભુખના માર્યા પરંપરોના આશ્રય લેવો પડે નહીં એ આપણા ધનિકેએ સંભાળવાનું છે. દાનના પૈસાનો ગેર-ઉપયોગ થાય નહીં, તેને મમે તે રીતે વેડી નાખવામાં આવે નહીં તેટલી દેખરેખ જરૂર રાખવી જ નેહ્યો, પણ ફેમાની યોગ્ય મદદ વગર કોઈ પણ સારું કામ પાર પાડી શકાય નહીં. યુરોપ અમેરિકાથી જે મિશનો આવે છે તે કાળો ફેપીઆ ખર્ચી શકે છે.

ઉપર જણાવેલી લક્ષીકત કુંક્રમાં હું કરી આપતી સમક્ષ રહુ કરું છું. પછાત ક્રેમોના ઉદ્ધાર માટે આપણને ત્રણ ચીજની આવશ્યકતા છે: (૧) સ્વયંસેવકાનું મંડળ. આજે છુટકા છુટકા કેટલીક મહાન વ્યક્તિઓ કામ કરી

રહી છે તેમનું કામ સ્થાયી કરવા માટે મંડળે સ્થાપનાં નોંધાં. એવાં મંડળોમાં ઉંચા આશયો વાળા ચારત્ર-વાન યુજરાતી યુવાનો દાખલ થઈને સેવા કરી શકે, અને તેમને લરણ્યપાપણુ જેટલી આર્થિક મદદ આપી શકાય. (૨) આપણા કાર્યકર્તાઓની ખારી કમત આંકીને તેમને એટલે તેમના મંડળોને સારી આર્થિક મદદ કરવી જાઈએ. પંચમહાલના ભીલોના ઉદ્ધારક લાઇ અમૃતલાલ દક્કર, વિદ્યાચળ તથા સાતપુડાના જંગલોના કાળીપરજના દુઃખલજક લાઇ લાઇચકર બદ્દ તથા મહી નહીના કોતરકાંમાં વસતા ધારાળા તથા પાટણવાડીઓને ઉન્નત કરવાને મથી રહેલા લાઇ રાવશંકર, ગોમતી આસપાસ યાગ્ય શિક્ષણ મળવેલા લાયક સ્વયંસેવકોનું મંડળ હોતું નોંધાં, અને પછત કોમાંને લગતા પ્રત્યેની અભ્યાસ તથા ગ્રામ્યજીવનના યુનજીવનને લગતું શિક્ષણ યુજરાત વિદ્યાપીઠ સોચ સંકળાયેલી સંસ્થાઓ માર્ગદર્શન મળી શકતું નોંધાં.

શિક્ષણ

ગ્રામ્ય પ્રજાના શિક્ષણમાં અને ખાસ કરીને મોટી ઉમ્મરના અશિક્ષિત સ્ત્રી પુરૂષો માટે અક્ષરજ્ઞતા શિયાય શિક્ષણ આપવાના માર્ગો છે તે આપણે સૌ જાણીએ છીએ, પણ તેવી રીતે શિક્ષણ આપવા માટે આપણી પાસે નોંધતાં સાધન સામગ્રી આજે નથી તે પણ લક્ષમાં રાખવા જેવું છે. આપણા કાર્યકર્તાઓ સંગીતની સાથે કથાકીર્તનો કરી શકે, આપણા આર્થ સંસ્કારોની નતિક, ધાર્મિક તથા સામાજિક છાપ પાડવા માટે જે સાહિલ હોતું નોંધાં તે આવા કાર્યને માટે તૈયાર ગોઠવેલું જણાતું નથી. લોકમાન્ય બાળ અંગાધર ટિંગકે સારા કથાકીર્તનકારો તૈયાર કરેલા તેવી પ્રવૃત્તિ આપણા પ્રાંતમાં કોઈએ આદરી નથી. આપણા કાર્યકર્તાઓ (મિશનરીઓ) માં તથા જે વર્ગમાં કાર્ય કરવાનું છે તે પછત કોમાંમાં ધાર્મિક ભાવના રેડ્યા સિવાય તેમની ઉન્નતિ થઈ શકશે નહીં. આવા કીર્તનકારોને નૈયાર કરવા એ પણ યુજરાત વિદ્યાપીઠનું કામ છે. વિવા-પીઠ એ આપણી ટંકશાળ છે. આપણે ત્યાં સોનાના, ઉચ્ચ આદરવાળા લુખાનીઆ છે. તેમના ઉપર જુદા જુદા પ્રકારની છાપ મારીને રાષ્ટ્રીય એટલે પ્રગતીય છવન માટે તેમને ચોડ્ય શિક્ષણ આપતું અને અમંચ મિશનરીઓ, સ્વયંસેવકો, તૈયાર કરતા એ વિદ્યાપીઠકંપી ટંકશાળનું કતવ્ય છે, એમ હું ગમલું છું. ભીષ્મ પ્રજાની ઉન્નતિને માટે શિક્ષણ ઉપરાંત કેટલીક સગવડ કરી આપવાની ઘણી જ જરૂર છે. તેમની આર્થિક કિંચિત સુધારવાને માટે કેટલાક નાના કુન્નર ઉલોગો શીખવવાની યોજના થવી જોઈએ. તેમની ખેતી સુધરે તથા પાંચું વેચાણ સારી રીતે થાય તેટલા માટે સહકારી

મંડળોઓની સ્થાપના થઈ છે. તેમને શાહુકારો નીચેથી કાઢે નહીં તેટલા પુરતી દેખરેખ રાખવી પડશે. સરકાર તથા શાહુકાર તરફથી કોઈ પણ પ્રકારનો જીજ્ઞાસુ રવામાં આવે તો તેમને ન્યાય મેળવી આપવામાં મદદ કરવી પડશે, અને તેમનો પૈસો દારૂના વ્યવસાયમાં ધસાઈ ન જાય તે પ્રયત્ન તપાસતું પડશે. આ બધું કામ ગણાવી જતું રહેલું છે પણ તેની સુદર વ્યવસ્થા કરવામાં વર્ષોનાં વર્ષો નીકળી જશે. આ બધી વ્યવસ્થા, કરવામાં શરૂઆતમાં પૈસો પણ પુષ્કળ જોઈશે. ભાખ અમૃતલાલે મહાન કાર્ય ઉપાડ્યું છે, તેમને સ્વયંસેવકો પણ મળ્યા છે, હજી વધારે સ્વયંસેવકોની જરૂર છે, અને તેમના કામની સફળતાને માટે જે નાણું જોઈએ તે યુજરાતનાં દયાળુ દાનવીર પુરૂષોએ પુરું પાડતું પડશે. મુંબાઈ, અમદાવાદ, સુરત અને પંચમહાલની પ્રમુખ રામકૃષ્ણ આ બાળત હું લાતું છું. ગદાતમા ગાંધીજીએ કહ્યું છે કે “આપણે સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય ઇચ્છીએ છીએ પણ એકે જન ખોવા ઇચ્છતા નથી. પૈસાનો પણ ભોગ આપ્યાં વિના ચાલે તો ચલાવી લેવા ઇચ્છીએ છીએ. આપણે જરા પણ દુઃખ ભોગવવા ઇચ્છતા નથી, પણ સ્વરાજ્યની તથારી એ એક પ્રકારનો યત્ન છે, એક નાનકડું તપ છે, તેમાં થોડો આપભોગ રહ્યો છે.” ભાઈઓ ! આપણે યુજરાતીઓ આવા મહેનતનો તમા પૈસાનો આપભોગ કરવા તૈયાર છીએ ?

હવે થોડા શબ્દો મહારા ભીષ્મલાઇઓને કહેવાના બાકી રહ્યા છે. આજે તમ માત્ર તમારા જરૂરી તમારી પ્રજાને સુધારી શકવાના નથી. લજ્જેલા અને આગળ પડેલા લાઇઓની મદદ લેવી પડશે, પણ તમારે પણ ભારે પ્રયત્ન કરવાનો છે. ગામડે ગામડે તથા ખુણામાં તમારે જ સુધારો કરવો પડશે તમારામાંથી લજ્જેલા લાઇઓએ ભીષ્મ સવા મંડળમાં જોડાવું પડશે. આત્મભોગ વગર કોઈ પણ પ્રકારનો સુધારો કોઈ દેશમાં, કોઈ પ્રજામાં, કોઈ યુગમાં થયો જ નથી. તમારા મોઢામાં જે ખોરાક મુકવામાં આવશે તેને ચાખવો, તેને પચાવવો અને તેનાથી શરીર સુધારવું એ તમારું કામ છે. ભીષ્મ સેવા મંડળ તમને ખોરાક શોધી આપશે, પણ તે ચાખી શકશે નહીં. માટે તમારો ઉદાર સ્વાશ્રય શિવાય નહીં થાય. તમારે દારૂનું વ્યવસાય મુકી દેવું પડશે. આ બાળતમાં દરેક દરેક ઘરમાં સમજૂત આપવાનું કામ તમારા શિયાય કોણ કરી શકે ?

તમે તમારાં છોરાં છોરીને લજ્જાવજો, દરો નથી પીએ, બાળો રામ પીમજો. દહાડી ઉંચે, વેંધારા કરવા નહીં. બાળા રામને દહારો, બાળા રામ જોવો કોઈ છે નથી. બોનો બાળા રામની જ્ય ! ! !

સુમન્ત મહેન

પ્રાચીન સમયમાં સિન્ન સિન્ન મતમતાંતરોને દષ્ટિ (પાંચ—દિટ્ઠિ) કહેતા. બુદ્ધ ભગવાનના સમયમાં આવી ફર દષ્ટિઓ અસ્તિત્વમાં હતી, અને આ જૂદી જૂદી દષ્ટિઓના અગ્રેસરોમાં વારંવાર કડક વાદીવવાદ થતા. આવી ભતના એક પ્રસંગનું વર્ણન ઉદાનવગ્ગમાં મળે છે. તે આ પ્રમાણે છે:

એક વાર આવસ્તીમાં જૂદા જૂદા મનના અમણુ-પ્રાણણો ભેગા મળીને પોતપોતાના મત માટે ખૂબ વેસ-પૂર્વક લડતા હતા. કોઈ કહેતો, આત્મા શાશ્વત છે; તો વળી તેને જવાબ આપનાર બીજો કહેતો કે આત્મા અશાશ્વત છે. કોઈ કહેતો કે જગતનો અંત આવશે, તો કોઈ કહેતો કે જગતનો અંત આવવાનો નથી ! તેમજી આ લડવાડ કેટલાક સિદ્ધિઓએ સાંભળી, તથા જોતવનમાં આવીને આ વાત તેમણે ભગવાનને કહી.

ભગવાન બોલ્યા: “ હું સિદ્ધિઓ, પ્રાચીન કાળમાં આ આવસ્તી નગરીમાં એક રાજ યજ્ઞ ગયો. તેણે પોતાના રાજ્યમાં જેટલા જન્માંધ માણસો હતા તે બધાને રાજધાનીમાં ભેગા કર્યા, અને તેમને હાથી બતાવવાનું પોતાના માણસોને કહ્યું. માત્ર તે જન્માંધોના ટોળામાં હાથી લાવી ઉભો થયો. હાથીના જે જે અવયવ જેના જેના હાથમાં આવ્યો તે તે તેમણે તપાસી જોયો. ત્યારે રાજાએ તેમને પૂછ્યું: ‘ભાઈઓ, તમે હાથી જોયો ?’ તે જન્માંધોએ જવાબ આપ્યો: ‘હા મહારાજ.’ ‘તો પછી હું ભાઈ, હાથી કેવો છે એ જરા કહી બતાવશો ?’ જેણે હાથીનું માથું તપાસી જોયું હતું તે આંધળો આમળ બોલ્યો, અને બોલ્યો: ‘મહારાજ, હાથી કેવો છે તે હું કહું. પાણીના માટલા જેવો હાથી હોય છે.’ એટલામાં બીજો

સાવ જૂઠું જ બોલે છે. ખરું પૂછો તો હાથી સપડા જેવો છે.’ એના તથા એના સાથીઓના હાથમાં હાથીના ધન જ આવ્યા હતા. પણ જે આંધળાઓના નસીબે હાથીના પગ આવ્યા હતા તે એકદમ બોલી ઊઠ્યા: ‘મહારાજ, આ બાંધવા બેસાડવો. હોય, અર્થ જ નથી. એ ભોટા કાંઈ ખોટું જ ભરકે છે. ખરું બોલતાં હાથી ઝાડના થડ જેવો છે.’

આ પ્રમાણે હે સિદ્ધિઓ, તે અંધો હાથીના સ્વરૂપનું જુદે જુદે પ્રકારે વર્ણન કરીને પોતાનું જ મંતવ્ય સાચું કરાવવા અંદર અંદર લડવા લાગ્યા; અને એક બીજા ઉપર મુદિપ્રહાર કરવાનું શરૂ કરી દીધું. તે જોઈને રાજાને ગમત પડી. તે આંધળાઓની માફક જ હાસ આ અમણુપ્રાણણો, કોઈને ધર્મનું યથાર્થ જ્ઞાન ન હોવાને લીધે, મારો જ ધર્મ સાચો છે અને તારો ખોટો છે, એમ કહી લડાઇ જમાવે છે. ”*

આ સિન્ન સિન્ન પંથના અને મતના ભેદોને પોતાની જ દષ્ટિ સાચી સાગની અને બીજાની ખોટી લાગતી. એ સ્પષ્ટ થાય એટલા માટે આ આખો ઉતારો અહીં આપવાની જરૂર પડી છે. જે બીજાના ધર્મ તરફ સહાનુભૂતિ રાખીને તેમાંના સુણે આપણે ગ્રહણ કરી શકીએ તો આપણે કોઇ પણ દષ્ટિમાં ગદ્ ગદ્ થયા છીએ એમ ન ગણાય. પણ જે આપણે પોતાનું માથું અને બીજાનું ખોટું (દ્વંદ્વેષ સત્ત્વં, મોઘમઝ્ઞં) એમ કહેવા લાગીએ તો આપણે ચોક્કસ દષ્ટિના પંખમાં સપડાઇ ગયા છીએ એમ માનવું. તો પણ આટલાથી દષ્ટિનો પ્રેમાપ થાય છે એમ ગણાવું નથી. પરંતુ જ્યારે પોતાની દષ્ટિ ખાતર મનુષ્ય બીજા મનુષ્યને દાષ્ટી દેવા તત્પર થાય ત્યારે એ દષ્ટિનો પ્રેમાપ થયા એમ ગણવું જોઇએ.

* ‘બુદ્ધલીલાસરસમદ’ નામ ત્રીજો, પ્રકરણ ૩૦ મું જુઓ.

પૂર્વમાં બૌદ્ધ ધર્મ તથા પશ્ચિમમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો પૂજ્ય ફેલાવો થયે જતો હતો. આ બંને ધર્મો અહિંસાવાદી હોવાથી તેમાં દષ્ટિપ્રકાશ પગપેસારો કરી શકે એમ નહોતું. આ બેની વચમાં અરજસ્તાનના વેસન પ્રદેશમાં એક નવા ધર્મની રચાપના થઈ તથા તેણે પોતાના પ્રચાર માટે તકવારનો આશરો લીધો, અને ત્યારથી આ દષ્ટિપ્રકાશની સાર્વજનિક યોજના એમ કેટલાક માને એ રાજાસાધિક છે. પશ્ચિમમાં ક્રુઝેરસ તથા ચેમન ઈથાસિક પથે રચાપેલી દન્ટિયસિસન સંસ્થા (Inquisition)નો ઉદય દરમિયાન પથે રચીધારેલા દિસાગલમાંથી થયો એમ કહેવું જોઈએ નહિ ગણાય. પરંતુ તેનો સંબંધ હિન્દુસ્તાનની સાથે જરૂર પડે આવી શકે નથી. અહીંના ધર્મમાર્ગમાં યજ્ઞેસી દિસાગલ પ્રવૃત્તિની સાર્વજનિક દરમિયાન ધર્મના પ્રભાવથી ન થતાં તે પહેલાંની જૂની છે, અને તે ઈર્ષ્ય રીતે થઈ એનો દૂકમાં વિચાર કરવાનો આ લેખને ઉદ્દેશ છે.

અગાઉ આપણે જોઈ ગયા છીએ કે સુદ્ધ ભગવાનના સમયમાં એકંદરે ૧૨ દષ્ટિઓ અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી. તેમાં બ્રાહ્મણ પંથના લોકો વત્તાગમમાં દિસાને જ પ્રાધાન્ય આપતા હતા. અમલુદોષમાં પણ કેટલાક જિવા પથો હતા, જેઓ એક દેશમાંના બધા માણસોને ધાર મારવામાં આવે તો પણ તેમાં કોઈ જાતનું પાપ નથી એમ માનતા. તેમના મતનો પ્રતિપત્તિ

ય ધનં વેતિ દન્તારં યજ્ઞેનં મન્યતે દત્તમ ।
 ઉર્મો તૌ ન વિજાનીતૌ નાર્યં દન્તિ ન દન્યતે ॥
 આ ભગવદ્ગીતાના શ્લોકમાં પરોક્ષ રીતે આમાં આવે છે. પરંતુ ભગવદ્ગીતાના સમયમાં જેટલે દષ્ટિપ્રકાશ થયો તેટલો સુદ્ધાગમમાં થયો નહોતો. દિસાગલ અને અહિંસામતિ મતોનું પ્રતિપાદન કરવામાં જ અજ્ઞાતાલણ સમાધાન પામતા હતા; પણ પોતાના દિસાગલ માર્ગનો પ્રયોગ બીજા માર્ગ ઉપર કરવા કોઈ દરમિયાન નહોતું. બ્રાહ્મણોની દિસાગલ પશુઓ પૂરતી જ હતી; નરમેષ કરવાનો વિવાજ તો સાચ નાજક થયો હતો, અને સામાન્ય લોકોને તો પ્રણયત પણ અગ્રિય લાગવા માંડ્યો હતો. મતલબ કે પોતાપોતાના મતોના સંબંધમાં વાદવિવાદ કરીને તેમાં જ બધાને સ્તોત્ર માનવો પડે.

વજ્ઞેસે વર્ગો બાદ યજ્ઞેસા અશોક રાજાને પણ આ ભતનાં કસહો પસંદ નહોતા. ત્યારમા શિશાલેખમાં તેઓ

આ પ્રમાણે કહે છે: “ દેવોનો પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા સર્વ પંથોના પરિવારજનો તથા ગૃહસ્થોને દાન આપીને તથા બીજા વિવિધ પ્રકારે તેમની પૂજા કરે છે, પરંતુ દાન તથા પૂજાને તે મહત્ત્વ આપતો નથી; બધા પંથોની સારશુદ્ધિ થાય એટલી જ તેની ઇચ્છા છે. સારશુદ્ધિના અનેક પ્રકાર છે, પરંતુ તેનું મૂળ પોતાના પંથની ગણતર તથા બીજા પંથની નિંદા ન થવા કેવા માટે રાખવો પડે તો વાણી ઉપરનો સંબંધ છે. આથી તે તે પ્રસંગોએ ઘણા અપકાર ઓછા થવાનો સંભવ છે. જાદે જુદે વખતે બીજા પંથના લોકોને સંપૂર્ણ માન આપવું ઉચિત છે. આમ કરવાથી આપણે પોતાના પંથની ઉન્નતિ કરીએ છીએ અને બીજા પંથો ઉપર ઉપકાર કરીએ છીએ. આનાથી વિરુદ્ધ વર્તન રાખનાર માણસ પોતાના પંથની હાનિ કરે છે તથા બીજા પંથો અપકાર કરે છે. જે કોઈ પોતાના પંથને જ માન આપે છે અને બીજા પંથની નિંદા કરે છે, તે કેવળ પોતાના પંથ ઉપરની લક્ષિતને લીધે જ. પોતાના પંથો ઉલ્લંઘન બનાવવાનો તેનો હેતુ હોય છે. પરંતુ બીજા પંથોની નિંદા કરવાથી તે જુદર પોતાના પંથને ગુસ્સાન પડેલાં છે. માટે એક બીજાનો ધર્મ શાંતિથી સાંભળવો તથા પરસ્પરની શુશ્રૂષા કરવી, એવો સમવાય (અંકેય) ઇચ્છવા યોગ્ય છે. બધા પંથોના લોકો ગાંડકુન તથા કસાણુધર્મી થાય એ જ દેવોનો પ્રિય (અશોક) ઇચ્છે છે. જે જુદા જુદા પંથોના ભક્તો હોય તેમને જાણવો કે, દેવોનો પ્રિય દાન અથવા પૂજાને મહત્ત્વ આપતો નથી; સર્વ પંથોની સારશુદ્ધિ થાય, એને જ એ વધારે મહત્ત્વ આપે છે.”

સારશુદ્ધિના અર્થનો ખુલાસો આ લેખમાં નથી, કારણ તે અગાઉના સાતમા શિશાલેખમાં આવેલો છે. આ શિશાલેખ બધા ૧૪ લેખોમાં નાનો છે, છતાં તે ઘણું અગત્યનો છે. તેનું ભાષાંતર આ પ્રમાણે છે: “ દેવોનો પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા કહે છે કે બધી જગ્યાએ બધા પંથના લોકો રહે. તે બધા ગંધર્વ તથા અંતઃકરણશુદ્ધિની ઇચ્છા રાખે. સામાન્ય લોકોનો જંદ તથા અનુરાગ વત્તાઓના પ્રમાણમાં હોય છે. તે બધા [ધર્મ] પાળે કે અંશનઃ પાળે. પરંતુ ખૂબ દાન આપ્યા છતાં પણ જેનામાં ગંધર્વ, અંતઃકરણશુદ્ધિ, કૃતજ્ઞતા કે દલસંકિત ન આવે તેને ખરેખર જ નીચ ગણવો જોઈએ.”

આ લેખમાં અશોકે મારવૃદ્ધિનો અર્થ દૂરકમાં રૂપક કરેલો છે. સંયમ, અંતઃકરણશુદ્ધિ, કૃતકતા તથા દૃઢભક્તિ, આ ચાર ગુણોથી બધા પંથોની મારવૃદ્ધિ થાય છે. આ બધા ગુણોનું મૂળ સંયમ છે, એ તેણે બારમા લેખમાં દર્શાવેલું જ છે.

શુદ્ધ લગનાનના સમયમાં સાધારણ જનસમાજને યતયાગની પ્રથા તરફ અણુગમે આવ્યો હતો એ ઉપર એક જગ્યાએ કહેલું છે. એક યત કરવા માટે પાંચસોથી સાતસો ગાય, બળદ, બકરા વગેરે પ્રાણીઓના વધ કરવામાં આવતો. આમાં ગાયબળદને મારવા મટે લોકો બહુ જ નાપૂશ્ક હતા, કારણ કે તેમની ખેતીનો આધાર આ જનવરો ઉપર જ હતો. યત માટે પંચુઓ ભેગાં કરવામાં તે કાળના રાજાઓને તથા બ્રાહ્મણોને નીચી પાવરીના લોકો ઉપર ખૂબ ભુલમ કરવો પડે. અર્ધસાવાદી જૈન ધર્મ તથા બૌદ્ધ ધર્મ લોકોને પ્રિય થઈ પડવાનું કારણ તે સમયે આવતું આ યત-યાગનું ધર્તિંગ પણ હોવાનો મંત્રવ છે. જેમ જેમ આ પંથોનો ફેલાવો થતો ગયો તેમ તેમ યતયાગ માટે લોકમત અત્યંત પ્રતિકૂળ થવા લાગ્યો. અને અશોકના સમયમાં તે બ્રાહ્મણ વર્ગમાં પણ યતયાગનું સમર્થન કરનારા ઘણા ઓછા માણસો હતા. અશોકે પહેલા જ શિક્ષાલેખમાં પ્રાણહિંસા કરીને યજો કરવાની મનાઈ કર્યાનું જાહેર કર્યું છે. તે ઉપરથી વિન્સેન્ટ

* તેન જો પન સમયેન રજ્ઞો પસેનવિ-
કોસલસ્સ મહાયજ્ઞો પચ્ચુપટ્ટિતો હોતિ । પચ્ચ ચ
ઉસમ્મત્તાનિ પચ્ચ ચ વચ્છતરસતાનિ પચ્ચ ચ
વચ્છતરીસતાનિ પચ્ચ ચ અજ્ઞસતાનિ પચ્ચ ચ
ઉરઘ્મસતાનિ ધૂણુપનીતાનિ હોન્તિ યજ્ઞત્યાય ।
યે પિસ્સ તે હોન્તિ દામા તિ યા પેસ્સા તિ યા
કમ્મકરા તિ યા તે પિ દણ્ડતજ્ઞિતા મયતજ્ઞિતા
અસ્સુમુલા રુદમાના પરિકમ્માનિ કરોન્તિ ।

(કોસલસંપુત, પગ્ગ ૧, સુત, ૯)

તેન જો પન સમયેન કુદદન્તસ્સ બ્રાહ્મણસ્સ
મહાયજ્ઞો ઉપક્કલો હોતિ, સત્ત ચ ઉમ્મ-
સતાનિ સત્ત ચ વચ્છતરસતાનિ સત્ત ચ વચ્છ-
તરીસતાનિ સત્ત ચ અજ્ઞસતાનિ સત્ત ચ ઉરઘ્મ-
સતાનિ ધૂણુપનીતાનિ હોન્તિ યજ્ઞત્યાય ।

(દીપનિશાપ—૬૮૬-તપુત.)

સ્મિથ એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે, આ રીતે અશોકે
વૈદિક પંથ ઉપર જગરણની જ કરી હોવી નોંધએ.
પરંતુ તે સમયના લોકમતનો વિચાર કરતાં હજાર
માણસે એક માણસ પણ યતયાગના પક્ષમાં હરી કે કેમ
એની શંકા છે. અને અશોકે બહુજનસમાજના મતને
અનુસરીને જ આ નિયમ કરેલો હોવાથી, તે જુના
પંથના લોકો ઉપર બૂલમરૂપ હતો એમ કહેવું
અવ્યવ્ય છે.

તે સમયે શુદ્ધ બ્રાહ્મણસમાજ ઉપર પણ અર્ધસા-
ત્મક પ્રવૃત્તિનો પ્રભાવ પડ્યો. યતયાગમાં પણ બહુ જ
ભુજ હિંસા થવા લાગી. સર્વ વરિષ્ઠ જાતિઓમાં
ગોમાસનો તો નિંપંથ જ ગણાયો. પણ આથી હિંસા-
ત્મક વર્તણે અકલિપત વક્ષણ મળ્યું. ગોમાસલોક
જાતઓ તરફ લયદર તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો, અને
તેઓ સર્વ રીતે અરપૂર્ય ગણાવા લાગ્યા. ચોથા નૈકાના
અંતમાં હિંદુસ્તાનમાં આવેલા ચિની મુસાફર ફાહિયાને
અરપૂર્યો તરફ ઇજ નાતનું વર્તન રાખવામાં આવતું
તેનું આ પ્રમાણે વર્ણન કરેલું છે:

“દેશના બધા લોકો પ્રાણીની હિંસા કે મદ્યપાન
કરતા નથી, તેમજ કુંગળી કે લસણ ખાતા નથી.
આ નિયમને ફક્ત ચાંગળો અપવાદરૂપે છે. ચાંગળોને
ખાપી (evil man) કહેવામાં આવે છે, અને તેઓને
ગામની બહાર રાખવામાં આવે છે. જ્યારે તેઓ
ગામમાં કે બજારમાં આવે છે ત્યારે ખીજાને મૂલવવા
માટે તેઓ લોકોની દૈવીકાનો અપાજ કરી કરે છે.
આ ઉપરથી લોકો તેમને ઓળખે છે અને તેમના
ગોપકથી દૂર રહે છે.”

અશોક પછી લગભગ છસો કે સાતસો વરસ વીત્યા
બાદ હિંદુ સમાજવ્યવસ્થામાં આ ક્રાન્તિ થઈ હતી. શુદ્ધના
સમયમાં જાતિભેદ નહોતો એમ નથી પરંતુ આલેલો
બધો બળવતર થયો નહોતો. ભિક્ષુમધમાં ચાંગળજાતિના
પણ ભિક્ષુઓ હતા; અને બધી જાતિના ભિક્ષુઓ
ચાંગળ ગૃહસ્થને ત્યાં ભિક્ષા લેતા. આથી, સામાજિક
વ્યવસ્થામાં જે કે ચાંગળ જાતિને તદ્દન હલકી
ગણવામાં આવતી તો પણ ધર્મમાં તેમને કોઈ પણ

* Buddhist Records of the Western World
—by Samuel Beal (Popular Edition), Intro-
duction, p. 35.

જાતનો અટકાવ કરવામાં આવતો નહિ. દિવ્યાવદાનમાંના કુનાર્ણવદાન ઉપરથી એમ જણાય છે કે અશોકના સમયમાં પણ આ જ પરંપરા ચાલુ હતી. તે બધી જાતિના બિહુઓને સરખું જ માન આપતો. આ વર્તન તેના આશ્રયના કેટલાક જાતિઅભિમાની અમાત્યોને રુચું નહિ. પણ તે કહેતો: 'વિવાહાદિ કાર્યોમાં બેઠાએ તો જાતિ તરફ ધ્યાન આપો, પણ ધર્મકાર્યમાં જાતિ તરફ બેવાતું કંઈ કારણ નથી. ધાર્મિક ક્રિયા શુણ્ણ ઉપર અવલંબે છે, અને શુણ્ણ જાતિનો વિચાર કરતા નથી.'*

આ પરંપરા યુગ રાજ્યોની કારકીર્દિ સુધી ચાલુ રહી હોવી બેઠાએ. યુગ રાજ્યો આહલ્યધર્મના અભિમાની હતા, તો પણ તેમાંના ધણીએ બૌદ્ધ વિહારોને દાન આપ્યાના દાખલા તેમના શિલાલેખોમાં મળે છે. મતલબ કે તેમની કારકીર્દિમાં ખુદી રીતે બૌદ્ધ લેશિને સત્તાવવામાં આવતા નહિ એ સ્પષ્ટ છે. પરંતુ ખાહલ્યોને પુરાણો રચવાની આ ઉત્તમ તક મળી. શંકુકે તપશ્ચર્યા કરવાથી ખાહલ્યોનો પુત્ર મૃત્યુ પામ્યો, અને રામે શંકુકને મારતાં જ તે પુત્ર પાછો સજીવન થયો. ૧ જાતની ઝેરી દંતકથાઓ આ જ સમયે પુરાણોમાં ખસ થઈ, અને આંડાળોનો જ નહિ પણ સર્વસાધાનુ શુદ્ધ વર્ગનો પણ દેવ થવા લાગ્યો.

દરમ્યાન એક અત્યંત અસહિષ્ણુ ધર્મપંથ ઉપસ્થિત થયો. આ પંથ શૈવ કે પાશુપતના નામથી યોજાળાતો હતો. શંકરની પૂજા તો ધણી પ્રાચીન સમયથી ચાલતી આવેલી છે. તો પણ પાશુપત પંથનો કાળ એટલો પ્રાચીન નહિ હોય. બે ક્ષત્રિયોના સમયમાં પાશુપત પંથનું પ્રાણલ્ય હોત તો તે પોતાના પ્રવાસવર્ણનમાં તેનો ઉલ્લેખ કર્યા વગર રહેત નહિ. તેના જ સમકાલીન શુદ્ધયોગીઓ પણ પોતાના એકમ અંચમાં પાશુપત કે શૈવ પંથનો નિર્દેશ કરેલો નથી. પરંતુ તેમની પછી સાતમા સૈકાની અધવચમાં આવેલા બુદ્ધિનિસંગિ પાશુપતોનો ઉલ્લેખ વારંવાર કર્યો છે. એટલે ક્ષત્રિયોના તથા બુદ્ધિનિસંગિ આ બે મુસાફરોના સમય દરમ્યાન પાંચમા કે છઠ્ઠા સૈકામાં પાશુપત મતનો પ્રચાર થયો હશે.

* આવાહકાલેડય વિવાહકાલે, જાતે: પરીક્ષા ન તુ ધર્મકાલે ।

ધર્મક્રિયાયા દિ ગુણા નિમિત્તા, ગુણાઞ્જ જાર્તિ ન વિચારયન્તિ ॥

આ પંથના શ્રમણોનો મુખ્ય કટાક્ષ બૌદ્ધો ઉપર હોય એમ જણાય છે. તેનો ભક્ત યંગાળોનો રાજ સચાંક પૂર્વમાં બૌદ્ધોને ખૂબ સતાવતો હતો, અને તેની જ ઉચ્છેદલક્ષીથી હર્ષવર્ધનના મોટા ભાઈ (રાજ્યવર્ધન)નું ખૂન કરવામાં આવ્યું હતું. હર્ષવર્ધનનો વંશ બૌદ્ધ-ધર્મી હોવાથી શૈવ લોકો તેનો ઉચ્છેદ કરવાનો સતત પ્રયત્ન કરતા હતા; અને આ કામમાં ધણી ખાહલ્યો તેના તરફ મંથુરું સહાયત્વથી ધરાવતા હતા. બુદ્ધિનિસંગિના સમયમાં હર્ષવર્ધન જ મોટો દરબાર બંધો હતો તેનો વિશ્વસ કરવા તથા હર્ષવર્ધનનું ખૂન કરવા આ શૈવલોકોએ તથા ખાહલ્યોએ કાવતું રચ્યું હતું. તેમાં તેઓ કાવતું નહિ;* તો પણ શૈવલોકોનો તથા ખાહલ્યોનો દટિપ્રકાષ કેટલો ભયંકર થતો જતો હતો એ આવાત ઉપરથી સાબીત થાય છે.

આ શૈવપંથ નમાં નમાં ગયો ત્યાં લાં તેણે બીજા પંથના લોકો ઉપર જીવન કપાના પુષ્કળ દાખલા આપી શકાય એમ છે, પરંતુ વિસ્તારભયથી અહીં અમે તે આપતા નથી. શંકરાચાર્યે બૌદ્ધ લેશિને હિંદુસ્તાન જહાડ હાંકી કાઢ્યા એમ કેટલાકનું માનવું છે, પણ તે સાવ ભૂલભરેલું છે. શંકરાચાર્યના જન્મ અગાઉ જ શૈવલેશિએ આ કાર્યની શરૂઆત કરી દીધી હતી. તેમને શંકરાચાર્ય તરફથી ઉત્તેજન મળ્યું હોવાનો મંતવ્ય છે; કારણ ખુદ શંકરાચાર્ય પણ શૈવ જ હતા. તો પણ આ સંબંધમાં આપણી પાસે પૂરતા પૂરાવા નથી.

અશોકે બૌદ્ધ બિહુઓ મારફત પેલેસ્ટાઇનથી પણ આગળ સુધી બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર કરાવેલો દાખલો તેના જ એક શિલાલેખમાંથી મળે છે. અને આ ધર્મને લીધે જ ખ્રિસ્તી ધર્મ પણ અહિંસાવાદી થયો એમ કેટલાક પાશ્વલ પંડિતોનું મતભવ છે. તે જ પ્રમાણે પાશુપતનો ધર્મ પણ ઇરાન સુધી પહોંચ્યાનો દાખલો બુદ્ધિનિસંગિના વર્ણનમાંથી મળે છે. અને તેની અસર ધરવામ ધર્મ ઉપર પડી હોય એવો સંભવ છે. ખાસ કરીને ખુદાનો ધર્મ ફેલાવવા માટે તત્સવારનો ઉપયોગ (જિહાદ) અવશ્યમેવ કરવાનું તત્ત્વ મદ મદ પશ્યમંબરે પાશુપત લોકો પાસેથી જ સ્વીકાર્યું હોય તો તેમાં નવાઈ

* Buddhist Records of the Western World
—by Samuel Beal (Popular Edition) Vol I,
p. 221.

નથી. પણ આને માટે આપણી પાસે આધાર નથી. એટલું તો આપણે ખાતરીપૂર્વક કહી શકીએ છીએ કે મુસલમાની ધર્મનો દિલ્હીનામાં પ્રવેશ થયા બગાડે જોઈએમાં જોઈએ ચાર સદસો પૂર્વે ધર્મની બાબતમાં તત્કાલનો ઉપયોગ કરવાનું તરત આપણા પૂર્વજોએ સંપૂર્ણપણે કરીશું હતું અને મુસલમાની ધર્મનો ફેલાવા એ તેનું કારણ નહિ પણ ફળ હતું.

શ્રેય અને બ્રાહ્મણોના ઐક્યથી ઉભા થયેલ આ દષ્ટિપ્રકાશ મુસલમાનોના દષ્ટિપ્રકાશ કરતાં ભિન્ન પ્રકારનો હતો. મુસલમાનોની તત્કાલ એકધારી હતી, જ્યારે આ તત્કાલ બેધારી હતી. એટલે ચુસ્ત મુસલમાનો બીજા પંથના લોકોને મુસલમાન બનાવવા તત્કાલનો ઉપયોગ કરતા. પણ તેઓ એક વાર મુસલમાન થયા પછી તેમની સાથે શંકાભાવથી વર્તતા; પણ આપણે તેા હતર-ધર્મીઓને મેલેલ કરાવીને સાથે સાથે આપણામાંના જ માંડણોને દાખી દેવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. આથી પરિસ્થિતિમાં મુસલમાન લોકો જ્યારે દિલ્હીનામાં આગા ત્યારે આપણા કનિષ્ઠ વર્ગતા લોકોએ વર્ગિત વર્ગના લોકોની બેધારી તત્કાલ કરતાં મુસલમાનોની એકધારી તત્કાલ પગલે કરી હોય તો એમાં શું નવાઈ?

અહીં મુખી દિલ્હીનામાંના દષ્ટિપ્રકાશની પરંપરાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. તેનું કારણ એટલું જ કે આ પાછળના અનુભવથી, હવે પછીથી આપણા હાથે આવી જશે ન થાય. દિલ્હીનામાંના લોકોના સ્વભાવમાં જ ધર્મ એટલે પ્રેમ છે. પરંતુ ધર્મ જ્યારે દષ્ટિનું કપ પકડે છે, અને જ્યારે તે દષ્ટિનો પ્રકાશ થાય છે ત્યારે તેનાથી ભયંકર દલિન થાય છે. એટલે ધર્મિક હૃદયનું દષ્ટિમાં પર્યાવરણ ન થાય એ જોવાનું હાજના આગે-વાળોનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે એમ અમારે માનવું છે. પરંતુ દિલ્હી તથા મુસલમાન અમેરિકાની નેરસમલ્લને લીધે અમેરિકાની કારકિર્દીમાં પણ આ ધર્મિક હૃદયનું દષ્ટિમાં પર્યાવરણ થઈને દષ્ટિનો પ્રકાશ થવાના દાખલા આપણી નજર સામે હજી તાજા જ છે. પ્રથમતઃ મહેમુદલિસનો દાખલો હતો. ઇ. સ. ૧૮૭૪ માં મુંબઈમાં દિલ્હીમુસલમાનોનાં મુસ્લિમો થતાં જ મુસલમાનોની જેમ આપણી દષ્ટિ પણ તીવ્ર કરવાના ઉદ્દેશથી આ

ઉત્સવ શરૂ કરવામાં આવ્યા. થતાં થતાં આ નવીન દષ્ટિનો એટલો ગંધો પ્રકાશ થયો કે આ જ સંસારમાં જુદા 'કેમરી'ની એકિસમાં તોફાન થયું અને લોકમાન્યના ભાણેજોને રાખત માર પડ્યો. ત્યાર પછી બંગાળના ભાગલા થયાને ભગવદગીતોને રાજકારણમાં લખવામાં આવી. હાલ પણ મીતાનાં મંડળો વગેરે સ્થપન થાય છે, પરંતુ એટલો થયો નેહરોએ એટલો આ દષ્ટિનો પ્રકાશ હજી થયો નથી. ત્યાર પછી ખિલાફત પ્રશ્નજી રાજકારણમાં ઘુસ્યું, અને તેનાથી ગોપલાઓના બંદથી માંડીને દેહાલતના તોફાન મુખીમાં ફેટલા ફેટલા અનર્થ થયા એ તો સ્વચ્છંદ જ છે. આ ઉપરાંત આર્થસમાજોની એક ભયંકર દષ્ટિ બધારા માંડી છે, અને કવચિત તેના નાનામુના દષ્ટિપ્રકાશ દબોચર થાય છે.

કદાચ અંગ્રેજોની આપણે વહેલા સ્વાતંત્ર્ય ધર્મ એ એટલા માટે આ આધુનિક દષ્ટિઓ બગવતર અને તીવ્ર બનાવવામાં આવીને હશે. પરંતુ જેણે ચોક્કસપણે પણ પાયાનું દત્તિદાસનું અવલોકન કર્યું હશે, તે જોઈ શકશે કે આવી દષ્ટિઓને રાજકારણમાં માર્ગ આપવો એ કેટલું પાનક છે. અમેરિકાના મહેમુદ સંસ્થાઓને ચાલતી-ચલે જવા દરમિયાનના દિવસથી બધી દષ્ટિઓને રાજકારણથી દૂર રાખવાની જરૂર પડી. તેમ જ ન કરવામાં આવ્યું હોત તો તેમનું સ્વાતંત્ર્ય ક્યારનુંએ નાશદ થયું હોત. ઇરાકીને પણ પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યના પ્રાપ્ત કરતાં પહેલાં પોપની સત્તા નષ્ટ કરવી પડી. આ જો પાયાનું લોકોનો અનુભવ છે, તો પછી આપણને જ કદા જણેજીવિતથી કે ખિલાફતથી સ્વાતંત્ર્ય કદ રીને મળી શકશે એ સમજવું નથી. ઉત્કૃષ્ટ આવી દષ્ટિઓનો લાભ આપણા રાજ્યકર્તાઓ લઈ લે તો એમાં નવાઈ નથી. સારંગ, રાજકારણમાં કે રાજકારણની બહાર કેઈ પણ ખાતનમાં ધર્મિક હૃદયો દષ્ટિમાં વિષપોષ ન થવા દેવો એ દરેક સમાજ-દિનેચ્છુનું, દેશદિનેચ્છુનું કે સર્વ મનુષ્યમનિનું કલ્યાણ હજીનાચાનું આદ્ય કર્તવ્ય છે.

ઈસ્લામમાં સ્ત્રીઓનો મોભો

ખાલદિજિ વાળા અને ઉપરટપડીઆ જ્ઞાન ધરાવનારા ઇસ્લામમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ માટે ઝોં તેવા હલકા વિચારો ધરાવે; પરંતુ કોરાનના આદેશો, દેશ-કાળનો વિદ્યાર અને આસપાસના સંજોગોનું બારીક નિરીક્ષણ કરતાં, અને મહાન પુરોનોના આદેશો તથા આચાર તપાસતાં કાંઈક જુદું જ સમજાય છે. પાશ્ચિમાત્ય લેખકો આ વિષય સંબંધી વિશેષ દોષધાન છે અને એમનું સાહિત્ય વાંચનારાઓ ઉપેક્ષા રરતે દોષવાદ વસ્તુસ્થિતિથી ભિન્ન અનુમાનો કાઢે, એવું હમેશાં જોવામાં આવે છે, મુસલમાન સ્ત્રીઓનો સમ્પત પડો, અનેક સ્ત્રીવિવાહ, તેમની અસ્તાનતા, પુરો પાસે પરાધીનતા, વિચાર અને આચારનું અસ્વાતંત્ર્ય, જોમો અને ખોટી રાહરમો ઉપર સ્ત્રીઓના દુરાચાર, તેમનું ભોળપણ, નિર્બળતા અને અત્યંત મંડુચિત વિચારો—એ બધું આગળ ધરી, અનેક લેખકોએ પોતાની તેજસ્વી લેખિનીને ઉત્સાહપૂર્વક ખુબ ધસાવી છે. પુરોએ સ્ત્રીઓને પોતાના મોજશોખની વસ્તુ બનાવી છે, તેમને સાદાં વસ્ત્રો, કીમતી અન્નકારો પહેરાવી ધરમાં સુંદર ગૃહકાર્ય કરી છવનનિર્વાહ કરવો એ જ સ્ત્રીઓનું કર્તવ્ય મનાયું છે, અને તેથી જ પુરુષકૃત કાપડા, પુસ્તકો, રીતો, ધારાઓ અને રસમો સ્ત્રીઓને પરાધીનતાની બેડીમાં જકડી તેમને નિર્મોલ્ય બનાવે છે. આ આચાર કટલેક દરજ્જે સાચો હશે. પરંતુ ઝીણી નજરે જોનારને જણાશે કે વસ્તુતઃ તેવું કાંઈ નથી. અને લેખકોએ અતિશયોક્તિ કરી ચિત્રમાં નવીન ચળકતા રંગો પૂર્ણ છે.

આપણે જુની પરિસ્થિતિની તુલના આપણા આધુનિક ત્રાજવ્યાં અને તોલાંથી કરીએ તો ભ્રમજનક અને પક્ષપાતી નિર્ણય જ આવે. તે માટે જે સમયમાં કાપડા, રાહ અને રસમો યોગ્ય હોય તે સમયને નજર સામે રાખીને જ વિચાર કરવો રહી. મુસલમાન સ્ત્રીઓ માટે પયગંબર સાહેબે કોરાનમાં અને હાદીથમાં

કરમાનો લખ્યાં છે. જે સમયમાં તે કરમાનો નીકળ્યાં તે સમય પ્રથમ આપણે તપાસીએ. તેરસો વરસ પહેલાં અરબસ્તાનમાં અનેક જાતિઓ નાનામોટા સમુદાયો વસતી હતી. ધાર્મિક માન્યતાઓમાં ભિન્ન ભિન્ન ફરતી વસ્તુઓને વિશેષ શ્રદ્ધા હોઈ, તેમની અર્ચના થતી. માંહોમાંહે લડાઈઓ, ઝઘડાઓ અને કલેશો આકલા હતા. સ્ત્રીઓને કાંઈક જાતમાં કીમતી દ્રવ્ય તરીકે, કાંઈકમાં સાધારણ દ્રવ્ય તરીકે અને કાંઈક જાતમાં માત્ર સોદાની વસ્તુ તરીકે જ ગણવામાં આવતી. સ્ત્રીઓને શુભ તરીકે વેચવી, ભાડે આપવી, વગેરે અનેક જાતની કૂરતા તેઓ ઉપર ચલાવી લેવાતી. સ્ત્રીઓના દરજ્જા અથવા મોભા જેવું કાંઈ પશુ હતું જ નહીં. તેમને કાંઈ હક્ક અથવા શીક્ષત મળતી નહોતી. પુત્રી, જોહન અને માતા તરીકે પશુ પિતા, ભાઈ અને પુત્રના સ્વાર્થ માટે તેમનો શોગ અપાતો હતો. આ સમયમાં પયગંબર સાહેબે આવી આ સ્થિતિમાં મોટો મુધારો કર્યો. સ્ત્રીઓનાં માન અને મર્યાદા વધાર્યાં. ધણી કીમતી હક્કો આપ્યા. કાપડેસર રીતે તેમના અક્ષિત અને સ્ત્રીવસ્ત્ર અંગીકાર કરાવ્યા. તેઓ પોતાને મળેલી શીક્ષતનો ઉપયોગ કરી શકે, તેની પેદાશ ખાઈ શકે અને વેચી પશુ શકે એવી યોજના કરી આપી. આવા જંગલી લોભા, અસ્તાનતાથી ભરેલ વાતાવરણ અને જુની ઉંડાં મૂળ વાળી રાહરમોને તોડી પયગંબર સાહેબે તેમાં અમતકારિક ફેરફાર કરાવી દીધો. આજના સુધરેલા જમાનામાં પશુ અંગેજ મહિલાઓને સ્વતંત્ર શીક્ષત ધરાવવાનો પુરતો હક્ક નથી. તે હક્ક મહમદ સાહેબે તે વખતની સ્ત્રીઓને આપ્યો છે, તે નાનીસુની વાત નથી.

પ્રથમ તો મહમદ સાહેબે વિવાહની લાવના અતિ હવ્ય અને સંસ્કાર વાળી પશુ સરળ રાખી છે. ધાર્મિક દ્રષ્ટિએ દરેક મુસલમાન યુવક પોતાને યોગ્ય શીક્ષવની

કન્યા અથવા વિધવા સાથે પાણિગ્રહણ કરી શકે છે. ગૃહસ્થાશ્રમ એ શાંતિ, સૌજન્ય અને ગ્રેમનું મંદિર. હોહ તે દ્વારા ઇશ્વરને મેળવવાનું સાધન મનાય છે. ધાર્મિક નમાઝ, રોઝા, ખરાત, ખુદાની બંદગી, હજ વગેરે સ્ત્રી અને પુરોએ બન્ને ઉપર સામાન્ય રીતે સરખાં ફરજિયાત છે. સામાન્ય જીવન તથા ખુદાતાલાની સેવા સંબંધી બારીક હકીકતો, આદેશો અને ફરમાનો ધર્મશાસ્ત્રોમાં આપવામાં આવ્યાં છે અને તે બન્નેને માટે સામાન્ય છે. કોરાન બન્નેને આદેશ કરે છે કે “અરે શ્રદ્ધાળુઓ ! તમારી ભૌતિક વસ્તુઓ અને તમારા બાળકોની માયામાં તમારે ખુદાને ક્યારે પણ ભૂલવા નેહ્યો નહીં. દરેક યુગલ મઝહબની આતા મુજબ ધર્મને પોતાનાં જીવન અને પવિત્રતાનો સંગમ માની નીકાહમાં જોડાય છે. કોરાનના શબ્દોમાં “નીકાહ એ પવિત્રતા અને અપવિત્રતા વચ્ચેની સીમા છે.”

સ્ત્રી અને પુરૂષ નીકાહમાં જોડાઈ દુનિયા તથા દીનનું સુધારી જીવનનાં સુખ અને સુલેહસંપન્ને વધારે એવી વિવાહની બાબ્બા મુસલમાન ધર્મ આપે છે. આ ફરજોમાંથી જો બન્ને જણાં પછાત પડે તો તેમને માટે જીવનનું કૈફ્ય વિહિત નથી; પરંતુ તેમણે ભુલું જીવન પાળવા વિવાહનો ઉચ્છેદ કરવો એ જ યોગ્ય છે, અને મુસલમાની ધર્મ તેને માટે પુરતી નેગવાઇ પણ કરી આપે છે. આ સંસારની પરસ્પર પાક મ્હોળતની સાથે જ ખુદાતાલાને હૃદયમાં પ્રથમ સ્થાન મળવું જ નેહ્યો. આ જીંદગીનું સાચુંક તે ખુદાની બંદગી કરવામાં તથા તેની સાથે એકતા પામવામાં રહેલું છે, અને વિવાહ તે માટે સાધનરૂપ મનાય છે. પયગંબર સાહેબનાં કથનોમાં વિવાહ એ ધર્મને આડે રસ્તે પહોંચ્યા બરાબર અને તે પછી સ્ત્રી પુરૂષે ખુદા સુધી પહોંચી તે પુરો કરવાનું વિધાન છે. વળી એમ પણ કહ્યું છે કે જેણે ઇશ્વરને મેળવવા હોય તેણે વિવાહ કરી પવિત્ર થવું. વિવાહ એ પવિત્રતાનું સાધન અને તે દ્વારા ખુદાને મેળવવાનું પગથીયું છે. મુસલમાન ધર્મનાં ફરમાનોમાં નીકાહને બહુ જ વખાણી તેને ઉંચો દરજ્જો આપ્યો છે. પરંતુ તેને સાધ્ય તરીકે નહીં પણ સાધન તરીકે ગણ્યું છે.

સોસાલિક રીતે તો નીકાહ એક કબાલા તરીકે જ ગણાય, અને તેની સરતોમાં સ્ત્રી પુરૂષની ઇચ્છા અનુસાર ફેરફાર થઈ શકે છે. કાજની સન્મુખ અને બંને

પક્ષના વડીલોની હાજરીમાં આ દસ્તાવેજ થાય છે. પતિ પોતાની પત્નીને અમુક સ્ત્રીધન તરીકે, રકમ અથવા મીઠકત આપવા કહ્યું છે. એરી કહ્યુંસાત થયા પછી જ કાજ દસ્તાવેજમાં સહી કરે છે. નીકાહમાં બીજી કંઈ ધાર્મિક ક્રિયાની ખાસ અગત્ય જતાવવામાં આવતી નથી.

મુસલમાન સ્ત્રીને એક પતિ જીવતાં બીજો પતિ કરવાનો હક નથી. છુટાછેડા મેળવ્યા સિવાય અથવા તો વિધવા થયા પછી અમુક વખત જેને “છદાત” તરીકે કહે છે, તે મુદત સુધી સ્ત્રી ફરી પરણી શકે નહીં.

મુસલમાનોને જ્ઞાર સ્ત્રીઓ પરણવાનો કુરાન અધિકાર આપે છે. તેથી વધારે વિવાહ કરવા હરામ ગંણાય છે. તે સમયે અનેક સ્ત્રીઓને ધરમાં ખેસાડવાનો રિવાજ હતો. તે એકદમ નાણુદ થાય તેમ હતું જ નહીં, તેથી ચારની મંખ્યાનું વિધાન કરી પયગંબર સાહેબે સીમાને નિર્ણય કરી, બહુસ્રી પ્રથાને મર્યાદિત કરી. દિંદમાં નવાબ અને ડોહક અશીર ઉમરાવ સિવાય મર્વાન એક જ સ્ત્રી કરવાની પ્રથા છે. તુર્કીએ તો કામ્પો બાંધી એકસ્રી પ્રથાને પ્રત્યેગી આપી છે. ઇજીપ્તમાં પણ તેની જ હીલચાલ થાય છે અને બીજા મુસલમાન દેશોમાં પણ એ જ પવન વાતો હોય એવાં ચિહ્નો જણાય છે. મુસલમાન ધર્મ મુજબ યુગ્મમગીરી કરાવવાનો અવકાશ નહીં હોવાથી ઉપસ્તીઓને રાખવાનો હક્ક પુરૂષને માટે વર્ત્ય છે.

વિવાહના કરારનામાં પતિ બીજી સ્ત્રી ન કરી શકે એવો કરાર થયો હોય તો તે પતિને બંધનકર્તા રહે છે. પયગંબર સાહેબે મુસલમાન સ્ત્રીના હક્કોનું એરી સારી રીતે રક્ષણ કર્યું છે કે કલકતાની હાઈકોર્ટે કરારનું છે કે “વિવાહ વખતે બીજી સ્ત્રી નહીં કરવાનો કરાર કાયદેસર છે; અને તે કરારનો ભંગ કરનાર પતિ પાસેથી તરજાક મેળવવાનો સ્ત્રીને હક્ક છે.”

સ્ત્રીધન તરીકે પતિએ આપવા ધારેલી જંગમ અથવા સ્થાવર મીઠકત જો સ્ત્રીને ન આપવામાં આવે, તો તે કાયદેસર ઉપાયો લઈ તેને મેળવવાનો હક્ક છે. બંન્નાં સુધી કરારનામાંની સરતો મુજબ પુરૂષ સાથે નહીં, ત્યાં સુધી સ્ત્રી પુરૂષના અરસે પોતાના પિયરમાં રહી શકે, અને તેમાં પુરૂષથી વાંધો લઈ શકાય નહીં. અને ધણીની મીઠકતની હક્કદાર વારસ થવામાં પણ તેને કાંઈ વાંધો આવે નહીં.

ને સ્ત્રીને દરર મુજબ દાગીના વગેરે આપવામાં આવે તો તેણીને નીચે પ્રમાણે ફરજે અદા કરવાની હોય છે:

(૧) પતિગૃહની સંભાળ રાખી, પતિનાં સુખ અને સગવડો તરફ જોવું.

(૨) પતિના ગૃહમાં તેના કુલની રીતને અનુચરી, પતિની વ્યાજબી આજ્ઞામાં રહેવું.

(૩) પતિને પ્રેમથી પ્રસન્ન કરી સંપૂર્ણ પતિવ્રતા-ધર્મ પાળવો. અગત્યવાના સંસર્ગથી દૂર રહેવું.

મુસલમાન સરેહ મુજબ સ્ત્રીએ પતિની વ્યાજબી આજ્ઞા માનવી જ લેખએ. પાથાલ મદિકાઓને આ ડણ્ડેટ્ટુ લાગશે પરંતુ વિદ્યોત્સાહી આ રાણીએ પણ વિવાહની ક્રિયા વખતે પતિને આહવા, માન આપવા અને તેને આજ્ઞાકિત થવાના સોગદ લીધા હતા. સ્ત્રી નાફરમાન થાય તો થોડી સારીરિક શિક્ષા કરવાનો કારાન પતિને હક્ક આપે છે. આ હક્ક તે જમાનાની ફૂરતા અને ભયંદર શિક્ષાને મર્યાદિત કરવાનો પ્રયત્ન છે. સ્ત્રીના ઉપર પતિનો સામાન્ય અધિકાર પૌર્વાત્યો સ્વીકારે છે, અને તેને ફરજમાંથી ન ચૂકવા દેવા માટે સાધારણ સારીરિક શિક્ષા પતિ કરી શકે, પરંતુ ફૂરતા વાપરી

વખતે લોકોની નીતિરીતિને ઉચ્ચ સ્થિતિમાં રાખવા માટે આવા સૌંદરિયાઓની જરૂર હતી. પણ દેશકાળને અનુચરીને દરેક સૌંદર પ્રવદા પણ કાળે સંસ્કૃતિ વધવા સાથે જ હળવા થાય છે. પરમંત સાહેબે જાતે તો એવા ફૂરિયાઓને માટે મનાઈ કરી છે. મુસલમાન કાયદો પણ વ્યભિચારીને દેહાંત દાં આપવા મનાઈ કરે છે. પણ સ્ત્રીનો પતિ જો કાયદામાં લાઇ લે, તો તે તરફ દરમુજબ કરવા આવે છે.

હવે સ્ત્રીઓને ઇસ્લામી સરેહ સું ખાસ હક્કો આપે છે તે આપણે જોઈએ:

(૧) મુસલમાન સ્ત્રી પોતાની આજીવિકા માટે પુરુષ ઉપર ફરિયાદ નોંધાવી શકે છે. પુરુષ ઉપર થયેલ દુષ્ટમનામા મુજબ તે ન વર્તે તો તેની મીઠત જમ થા શકે, અથવા પુરુષને ક્રેદમાને જવું પડે. ખાસ સંસ્કૃતિ વચ્ચે તમ્મએલી સ્ત્રી પુરુષની સાથે ઉપર પોતાના ઉદર ધોયણુથે નાણાં ઉપાડી શકે.

(૨) પુરુષની ફૂરતા અને નિર્દયતામાંથી રક્ષણ મેળવવા તેનું ઘર તથા પોતાનાં નજદીકનાં સગાંસંબંધીનો આશ્રય લેવાનો સ્ત્રીને પુરતો હક્ક છે. પુરુષ દોષિત આજીત થાય તો લક્ષના હક્ક ભોગવવા માટે સ્ત્રીને

(૩) સ્ત્રીનાં નજદીકનાં સગસંબંધીને પોતાને લાં મળવા આવવા દેવાં બેઠાં. તેને માતિના સાધનરસ પ્રસંગોએ લાગ લેવાની છટ આપવી બેઠાં.

અસ્મત, પૂર્વની રીતિ અનુસાર મુસલમાન સ્ત્રીઓનો અધિકાર પતિ કરતાં ઘણે દરજ્જે નીચો જ છે. પતિની આજ્ઞા માનવી, તેને અનુસરી આવવું, તેના ઘરવું રક્ષણ કરવું, તેનાં માનમર્યાદા સાચવવાં એ સ્ત્રી ઉપર ફરજિયાત છે. બન્નેને છુદી છુદી યોગ્ય અને તેમનાથી દુરદલી રીતે બની શકે એવી ફરજતે અદા કરવાની હોય છે. પરંતુ પુરૂષની જોરદારીમાં અથવા તેની સંમતિથી સ્ત્રીને ગમે તેવો મોટો અધિકાર ભોગવવાનો હક છે. પતિ તથા પિતાની વારસ તરીકે સ્ત્રી અથવા પુત્રીને મોટાં રાજ્યો, ભગીરો, મીઠકો અને અધિકારો પોતાની શુદ્ધિ અનુસાર ચકાવવાનો હક છે. પયગંબર સાહેબે પોને જ તેનો કાખલો ખેંચાડ્યો હતો. તેઓ પોતાની સ્ત્રીની ફરેક બાબતમાં સલાહ લેતા હતા. અને તેઓની બેટી ફતમા બીચી ઉપર તો તેમને અત્યંત વાતસલ્ય હતું, અને ફરેક બાબતમાં તેને પૂછી યોગ્ય કરતા હતા. ઇતિહાસમાં મુસલમાન નીર સ્ત્રીઓનાં પરાક્રમ ગવાયાં છે. તેઓનું દંદ અને તેજસ્વી રાજ્યકર્તૃપણું પણ વખણાયું છે. બાઇઓ છતાં પણ પિતાની ઇચ્છાથી રજવા બેગમે મુસતાન અસ્તમસની સસ્તનત કુશળતાથી સંભાળી હતી. અંદાબીબીએ ગોગકંઠના રાજ્યને આજ દિવસ સુધી પ્રસિદ્ધિમાં આણ્યું છે. તેની કુશળતાનાં અણુ ફરેકે સારાં વખાણ કર્યાં છે. ગુરબહાનોતો જહાંગીર ઉપરનો કાણુ, અને શહેનશાહતમાં તેની લાગવગ સૌની બાણમાં છે. મુસતાક મહાલની મોટી લાગવગ તાજમહાલના રોજામાં હજી સુધી ઝગડી ઉઠે છે. જહાનઆરાની વિદતા અને સાદાઇ પ્રખ્યાત છે. અને ઔરંગઝેબ જેવા અતિ મજબુત પુરૂષ ઉપર ચેશન-હારાની મોટી લાગવગ પણ ઇતિહાસ સમજાવે છે. હમણું પણ બોપાળની બેગમે સ્વતંત્ર રાજ્યકર્તા છે. ત્રણ પેઢી થયાં બેગમે જ બોપાળની હકુમત ચલાવે છે, અને ઘણે દરજ્જે પુરૂષ રાજ્યકર્તાઓ કરતાં તેમની પ્રગતિ વિશેષ રીતે થઈ છે. પયગંબર સાહેબે સ્ત્રીના વિદામની બારી પણ રાખી છે.

આરબ જમાનાનો તસ્લાક દેવાનો સગેદ હજી મુસલમાન પ્રજામાં એમ જ આડ્યો આવે છે. બે કે

દેશકાળ અનુસાર તેમાં ફેરફાર થાય છે, છતાં કાપદો તો એ જ છે. સ્ત્રીઓનો હક આમાં ગોણુ રાખવામાં આવ્યો છે. પુરૂષના હકને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. આવું કારણ તે વખતની આરબ જાતિની રચના અને સંબંધોને આધારી હશે, એમ સહેજે જણાય છે. બે કે સ્ત્રીઓને ગોણુ પદ ખાસ આપવામાં આવ્યું છે, છતાં તેમને પણ સંકુચિત છુટો આપી, બારણું ખુલ્લું રાખવામાં આવ્યું છે. સ્ત્રીઓના અકારણ ત્યાગને મયગંબર સાહેબે નિંદો છે. પરંતુ તે સમયમાં પુરૂષોનું આધિપત્ય અને સ્ત્રીઓની પરદશતા વિશેષ પ્રમાણમાં અસ્તિત્વમાં હશે તે તસ્લાકના કાપદાથી સંપૂર્ણ રીતે સમજાય છે. બે કે સ્ત્રીનાં માવિત્રો લગના કારમાં સ્ત્રીના રક્ષણ, પાકન અને હકો સંબંધી પુરતી તકેદારી રાખી તેમની કાપદા પ્રમાણે સ્વતંત્રતા સ્થાપિત કરે છે. છતાં પણ તસ્લાક દેવાનો હક તો પુરૂષનો ગણાય છે. તે માટે તેને પુરતી છુટો પણ આપવામાં આવી છે.

પુરૂષ પોતાની ઇચ્છા મુજબ, કાંઈ પણ કારણ આપ્યા સિવાય અને કાંઈ પણ દોષ બતાવ્યા વગર, ઓરતને તસ્લાક આપી શકે છે. છતાં પણ જનસમુદ્ધમાં પોતાની આજ્ઞાને વાસ્તે અને મર્યાદા બળવવા ખાતર એવું બનતું નથી. છતાં પણ પુરૂષને એ અધિકાર આપવામાં આવેલ છે. પરંતુ સ્ત્રીને એટલો અધિકાર નથી. મુસલમાન સ્ત્રીને તસ્લાક મેળવવા માટે કાપદાનો આશ્રય લેવો પડે છે, અને તેથી હમેશાં ઘણાં માવિત્રો પોતાની જોડે રીના લગનકારમાં એવી સરને નંખાવે છે કે જેથી કર અને અન્યાયી પતિ પાસેથી તસ્લાક મેળવતાં સ્ત્રીને વિશેષ દરકત નહતી નથી. તે સિવાય જાતિના આગેવાનો પણ સ્ત્રી ઉપર અન્યાય કરવા દેતા નથી. મુસલમાન નીકાહમાં કરેલું કરારનામું જ મુખ્ય અને જવાબદાર સ્તંભોજ ગણાય છે અને તેથી તેમાં કરેલી સરતો બે સરેહની વિરૂદ્ધ ન હોય તો સ્ત્રીનું સારી રીતે રક્ષણ કરે છે. આ કરારનામાની સરતો મુજબ સ્ત્રી અથવા તો તેનો નજદીકનો મગો વિવાહને તોડી શકે છે. પુરૂષ તસ્લાકનો આક્રમણ તરીકે ઉપયોગ કરી શકે છે, ન્યારે સ્ત્રી રક્ષણને માટે તેને વાપરી શકે.

પયગંબર સાહેબે કરાવ્યું છે કે કોઈ પણ પુરૂષ પોતાની આજ્ઞા અને સામર્થ્ય મુજબ સ્ત્રીને સ્વાધિન અપ્પણનું કણુંલ્યા વગર તેની સાથે નીકાદ પડી શકશે

હિન્દી નહિ પણ બંગાળી મહન્ત આહું છું એ વાત બીલકુલ અચ્ચાને છે. મહન્તના પૂર્વ સંપ્રદાયના ઇતિહાસમાં હું પરિવર્તન કરવા માગતો નથી. ”

તારકેશ્વરમાં સત્યાગ્રહ કમિટી ધણું સારું કામ કરી રહી છે અને લોકો તેથી ઘણા સંતુષ્ટ છે. સ્વામી વિશ્વાનંદને સર્વ દેવતુલ્ય માને છે, તેનું કારણ તેમની નિષ્કામ સેવા અને આત્મભોગ છે. તેનો એક અનુભવ અમે ગયા ત્યારે થયો. અમે ગયા ત્યારે કંઈ મેળા જેવું હતું. આવણુ માસનો સોમવાર હતો તેથી દ્રેષ્ટનમાં ઘણી બીડ હતી. તેથી ઘણા મુસાફરો જઈ શક્યા નહિ અને તેમાંના ઘણાને સ્વામીજીએ આત્મન આપી વિશેષ દુખી નહિ થવા અને ઉતરી જવા આજીજી કરી અને બનતા સુધી બીજી સ્પેશીઅલ દ્રેષ્ટન દરાવવા વચન આપ્યું. તેથી ઘણા ઉતરી ગયા. પણ બે ૫૦૦ ટિકિટો થાય તો એક સ્પેશીઅલ દ્રેષ્ટન મળી શકે એવો રેલ્વેનો કાનુન હોવાથી યાત્રાળુઓ ચણતાં લગભગ ૩૦૦ થી ૪૦૦ની અંદર હતા, તો પણ પોતે હાવરા તાર કરી સ્પેશીઅલ દ્રેષ્ટનની સગવડ કરી આપી. પણ અમારામાંના ઘણાને એમ થયું કે આપણી સગવડ ખાતર ત્યારે સ્વામીજીએ આટલો ભોગ આપ્યો તો તેમને તુકશાન થાય અથવા દસર લાગે તે કીક નહિ, માટે જાની શકે તેણે ડબલ ભાડું આપી ખર્ચ પુરું કરી આપવું. પણ એ ચર્ચા ચલાવતા હતા તેટલામાં એક સખી મારવાડી ગૃહસ્થે તેનો ઉપરનો ખર્ચ પોતાને માથે લઈ લીધો કારણ કે સ્વામીજી તો કંઈ લેવા શ્રદ્ધ ના પાડતા હતા. રૂપીઆ પણ પ્રથમથી ૫૦૦ ટિકિટોના તેમણે ભરી આપ્યા હતા. પણ છેવટે એ ઉદાર દિલના મારવાડીએ પોતે બધી જોખમદારી

લાંછને ખૂટતું ખર્ચ આપવાનું કહ્યું કરવાથી બધું શી થઈ ગયું. લગભગ નવ વાગે રાત્રે ગાડી તૈયાર થઈ પ્લેટફોર્મ ઉપર આવી અને બધા યાત્રાળુઓ અં મુસાફર હર્ષભરે ચડી બેઠા અને આનંદના આવેશમાં છેવટે “ તારકનાથજીની જય, ” “ સ્વામીજીની જય ” બોલાવી ધર ભણી રવાના થયા. ચાંદની રાત ચોતરા ખીલી રહી હતી તે વળી આનંદમાં અભિવ્યક્તિ કરતી હતી. છેવટે લગભગ ૧૧૧ વાગે રાત્રે હાવરા સ્ટેશન ક્ષેત્રકુશળ પહોંચ્યા. બે સર્વ પ્રકારની સગવડ હોય તો આનંદ આવે તે સ્વાભાવિક છે; પણ મુસીબતમાં પણ મળ હોય છે તે તો તે દિવસે જ સમજાયું. નહિ, તો ક્યાં ઉતરવું અને શું કરવું વિગેરે બાબતોના મહા ગંડન વિચારમાં ગુંધાર્થ ગયા હતા, કારણ કે ગામ બે કે નાનું છે પણ માંકડ, મચ્છર, ચાંચ વગેરેનો ઉપદ્રવ જરા વિશેષ હોવાથી મેલેરીઆ સહેજમાં લાગુ પડી જાય તેમ હતો.

રરતામાં આવતાં લીલાંછમ ખેતરો, સીલી હરીઆળી જમીન, વિશાળ મૈદાન વગેરે ઇશ્વરની લીલાનું ભાન કરાવી હૃદયને પણ વિશાળ બનાવે છે. આબુલાળુને ફળદ્રુપ પ્રદેશ નેતાં બંગાળની ભૂમિ ઉપર ઇશ્વરની સારી રીતે મહેર હોય એમ લાગે છે. તે પ્રભું! એવી જ અમીની વૃષ્ટિ અમે ઉપર તારી કૃપાદૃષ્ટિ વરસાવ કે જેથી અમારા મરુભૂમિ સમા ઉજ્જવલ હૃદયપટમાં પણ શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને જ્ઞાન કેરાં લીલાંછમ વૃક્ષો ઉગી અમારા અંતરપ્રદેશને અજળાળી, તેને ફળદ્રુપ કરી, પેદા છુલ્લવતા સાગર સમા તુજ સ્વરૂપમાં અમારા જીવનની સરિતાઓનો સંગમ થાય. એ જ પ્રાર્થના.

મણિલાલ દ. કોઠારી

નથી પણ તેનો પ્રભાવ અને મહિમા ધણો છે. પ્રથમ તો લાંબી આગળ ચાલી બાલુમાં આવેલા વિશાળ બિન્દુ સરોવરમાં હાથપગ ધોવા ગયા. ત્યાં પણ સ્ત્રી પુરુષોને ન્હાવાનો પ્રયત્ન અસમ્યક્ કરેલ છે અને વચમાં વાંસની હદ ખાંધી છે. તેમાં હાથપગ ધોઇ જવા તાત્કાલિક અને સરોવરનું સૌંદર્ય નિહાળવા લાગ્યા. તેની સામી બાલુએ પાળ ઉપર સુંદર ટ્રસો શોભી રહ્યાં છે, અને સરોવરનું થાંતે જળ સ્થિર ગંભીર કાંઈ ધ્યાનસ્થ યોગીસમ નજરે પડે છે. બાલુ-બાલુના દરેકને તેમાં પ્રતિબિંબ. પડતાં કાંઈ કુશળ ચિત્રકારના હાથે દોરાએલ સુશિષ્ટ-દર્શનનું અનુપમ ચિત્ર હોય નહીં એમ લાગે છે. ત્યાંથી બાળા તારકનાથનાં દર્શન કરવા આપ્યા. તે બાલુમાં જ છે. દર્શનકાર્ય માટે એક વિશાળ પરસાળ છે તેમાં ધણી શ્રદ્ધાળુ સ્ત્રી પુરુષો પોતાની કાંમના કે ઈચ્છા પૂરી કરવા તારકનાથ સામે ધ્યાન લગાવી બુખ્યા તરસ્યા પડી રહે છે. અને પાંચ પંદર દિવસે શરૂ થતે તેમના પર જરૂર પ્રસન્ન થઇ સ્વપ્નામાં કે કંઈ એવી સંદર્ભમાં સૂચના આપે છે. આમ કરવાથી આ કુઃખ દૂર થશે એવો રસ્તો બતાવે છે એમ કહે છે. તે સર્વે બેચા પછી મહાંતના મહેલનું બારીક અવલોકન કરવા નજીકના દાર પાસે ગયા. આ વિશાસભુવન કાંઈ રાજભુવન સમાન છે અને લાખેક રૂપીઆ ખચી બનાવ્યું હશે. મોટર, ધોડાગાડી, વગેરે તેમાં રહી શકે તેવા વિલાસ છે. ગામની ગરીબ અવસ્થા અને ગામમાં માત્ર આ એક જ રંગરામનું વિશાસભુવન બેતાં સાર્વજનિક સંપત્તિનો કેવો દુરુપયોગ થાય છે તેનું બેનારને જ્ઞાન થાય છે. મહાંત સતીશગિરિ હાલમાં ત્યાં નથી. તેમના સિંધુ પ્રભાતગિરિ ત્યાં રહે છે પણ તે બહાર નથી નીકળતા. તે વિશાસભુવનની અંદર શ્રી લક્ષ્મીનારાયણજીનું મંદિર છે અને ત્યાં બાલુમાં ગુલાબ બાગ છે. એમ કહે છે કે તારકનાથજીનાં દર્શન આવનાર હિન્દુ સ્ત્રીઓને બળાત્કારે મહાંતના માથુસો ઉઘાડી જતા તેમનો જ નહિ પણ આ લક્ષ્મીનારાયણજીનાં દર્શન કરવા આવનાર સ્ત્રીઓના સતીત્વનો પણ અહીં નાશ થતો હશે. ગુલાબ બાગ તે તે માટેનું જ સ્થાન હતું. આવી વાતો ત્યાં જ રહેતા માથુસો સમજાવે છે. આવા ધૈર અત્યાચાર અને અંધેર કેમ આટલો લખત આપ્યાં ? તે વિચારતાં આશ્ચર્ય થાય છે. પાપ તો પોકાર્યા વિના રહેતું જ નથી.

જતાં અંધશ્રદ્ધાથી હિન્દુ સમાજે હવે ચેતવાની ખાસ જરૂર છે.

તે વિશાસભુવન વિશે સાંભળી અને બેવાયું એટલું બહારથી બેઠાં અને આનંદ બગ્ગર બેચા આપ્યા. ત્યાં પ્રથમ તો મહાંતના વિષયનો ભોગ થઇ પડેલ સ્ત્રીઓ અને વેશ્યાઓનો વાસ હતો પણ હવે તે બિલકુલ બેઠાં થઇ ગયું છે, અને તેમની પ્રવૃત્તિ મોંદરના રક્ષણ તરફ અને ધર્મ તરફ વાળવામાં આવેલ છે.

અહીં સત્યાગ્રહમાં દરરોજ ૧૬ થી ૨૦ સ્વયંસેવકોને પકડી લઇ જવામાં આવે છે. વિશાસભુવનના દાર પાસે સત્યાગ્રહી આવી મહેલમાં ધુસવા બંધ છે ત્યારે પોલિસ તે સ્વયંસેવકોને રોકે છે અને તેમની વચ્ચે નીચે મુજબ પ્રતોત્તર આવે છે:

પોલિસ: “ક્યાં આપ્યા ?”

સત્યાગ્રહી: “ભગવાન લક્ષ્મીનારાયણનાં દર્શન કરવા.”

પોલિસ: “આ વાસ્તે મહાંતની આજ્ઞા નથી.”

સત્યાગ્રહી: “આજ્ઞાની આવશ્યકતા શું છે ?”

પોલિસ: “આવશ્યકતા છે. ત્યાં મહાંતનો અધિકાર છે. જવાની મનાઇ છે.”

સત્યાગ્રહી: “પણ એ તો સાર્વજનિક છે. ત્યાં રોકવા મહાંતને અધિકાર નથી. હું તો જરૂર જઇશ.”

પોલિસ: “તો કાયદેસર તમને પકડવામાં આવશે.”

સત્યાગ્રહી: “તો પકડી શકો છો. પણ હું ભગવાનનાં દર્શન જરૂર કરીશ.”

આ પ્રમાણે વાદવિવાદને અંતે સત્યાગ્રહી સ્વયંસેવકને પકડી લઇ જવામાં આવે છે. દેશબંધુ દાસ અહીં અચારત્તવાર આવી તેનો કેસલો કરી સમાધાન કરવાની કામીશ કરી રહ્યા છે, અને હાલમાં કોલકતાર આવે છે. મહાંતના એકા પ્રભાતગિરિને ગાદીએ બેસાડવાની વાતચીત આવે છે અને થોડા સમયમાં સમાધાન પણ થઇ જશે. દાસનાથ કહે છે કે “હું સ્વરાજ્ય પથને માટે ધનસંઘઠ કરવા હિન્દુના ધર્મસ્થાનોને અધિકાર પ્રાપ્ત કરવા આહું છું એ તદ્દન અસલ વાત છે. હું મહાંતની પદવીનો નાશ કરવા નથી માગતો. પણ હું ધર્મસ્થાનોમાં સુધારો કરવા માથુ છું અને એમ આહું છું કે કાંઈ ભલત ઇશ્વરપરાયણ મહાંતને સ્થાન આપવામાં આવે કે જેનાથી મંદિરની સારી સેવા થાય અને જેને હાથે મંદિરની આવક જનહિતાર્થે વપરાય. હું

હિન્દી નહિ પણ બંગાળી મહાન્ત ચાહું છું એ વાત બીજકુલ અસ્થાને છે. મહાન્તના પૂર્વ સંપ્રદાયના ઇતિહાસમાં હું પરિવર્તન કરવા માગતો નથી. "

તારકેશ્વરમાં સત્યાગ્રહ કમિટી ધણું સારું કામ કરી રહી છે અને લોકો તેથી ધણા સંતુષ્ટ છે. સ્વામી વિશ્વાનંદને સર્વ દેવતુલ્ય માને છે, તેવું કારણ તેમની નિષ્કામ સેવા અને આત્મભોગ છે. તેનો એક અનુભવ અમે ગયા ત્યારે થયો. અમે ગયા ત્યારે કંઈ મેળા જેવું હતું. શ્રાવણ માસનો સોમવાર હતો તેથી દ્રેષ્ટનમાં ઘણી બીડ હતી. તેથી ધણા મુસાફરો જઈ શક્યા નહિ અને તેમાંના ધણાને સ્વામીજીએ માંત્રન આપી વિશેષ દુખી નહિ થવા અને ઉતરી જવા આજ્ઞા કરી અને બનતા સુધી બીજી સ્પેશીઅલ દ્રેષ્ટન કરાવવા વચન આપ્યું. તેથી ધણા ઉતરી ગયા. પણ બે ૫૦૦ ટિકીટો થાય તો એક સ્પેશીઅલ દ્રેષ્ટન મળી શકે એવો રહેવોના કાનુન હોવાથી યાત્રાગુએ મજબૂતાં લગભગ ૩૦૦ થી ૪૦૦ની આંદર હતા, તો પણ પોતે હાવરા તાર કરી સ્પેશીઅલ દ્રેષ્ટનની સગવડ કરી આપી. પણ અમારામાંના ધણાને એમ થયું કે આપણી સગવડ ખાતર જ્યારે સ્વામીજીએ આટલો ભોગ આપ્યો તો તેમને નુકસાન થાય અથવા કસર લાગે તે કંઈ નહિ, માટે બની શકે તેણે ડગલ લાકું આપી ખર્ચ પૂરું કરી આપવું. પણ એ ચર્ચા ચલાવતા હતા તેટલામાં એક સખી મારવાડી મૃદુરૂપે તેનો ઉપરનો ખર્ચ પોતાને માથે લઈ લીધો કારણ કે સ્વામીજી તો કંઈ લેવા સાફ ના પાડતા હતા. રૂપિયા પણ પ્રથમથી ૫૦૦ ટિકીટોના તેમજે ભરી આપ્યા હતા. પણ ફેરવે એ ઉપર...

લાઈને ખૂટતું ખર્ચ આપવાનું કુલ થઈ ગયું. લગભગ નવ વાગે શરૂ થઈ ખેડેશ્વર ઉપર આવી અને બધા મુસાફર હાઈબેર ચડી બેઠા અને અર્ચન કરવે " તારકનાથજીની જય, " " સ્વામીજી બોલાવી ઘર લાણી રવાના થયા. ચંદેરી જ ખીલી રહી હતી તે વળી આનંદમાં ચંદેરી હતી. છેવટે લગભગ ૧૧૧૧ થાગે રાત્રે કોમકુશળ પહોંચ્યા. બે માર્ગ પ્રકારની સ્થળ આનંદ આવે તે સ્વાસ્થ્યિક છે; ૧૫ મજા હોય છે તે તો તે દિવસે જ કમલું ૪ દુધાં ઉતરવું અને થું કરવું વિશેષ જાણેલું વિચારમાં શુધાર્થ ગયા હતા, કારણે નાનું છે પણ માંકડ, મચ્છર, મંચર જરા વિશેષ હોવાથી મેનેરીયા અને અન્ય નવ તેમ હતો.

રસ્તામાં આવતાં લીલાંબ મેનેરી, જમીન, વિશાળ મેદાન વગેરે જાણી કરાવી હલપને પણ વિશાળ બતાવે છે. કાગડુપ પ્રદેશ તોતાં બંગાળની જમીન રીતે મહેર હોય એમ લાગે છે. કેટલી અમીની દૃષ્ટિ અમે ઉપર તારી ફાટક જેથી અમારા મરુભૂમિ સમા ઉત્તર ગ્રહા, ભક્તિ અને જ્ઞાન કેશ લીલાંબ અમારા અંતરપ્રદેશને અજવાળા, તેને ધુધવતા સાગર સમા ધુધ સ્વરૂપમાં સરિતાઓનો સંગમ થાય. એ જ પ્રકારે

સ્થાપત્યનાં મૂળ તત્ત્વો કે સ્થાપત્યનું તત્ત્વશાસ્ત્ર

સ્થાપત્યનાં મૂળ તત્ત્વો વિશે વિચાર કરતાં પહેલાં આપણે કલા વિશેના એક સર્વસામાન્ય સિદ્ધાન્તથી શરૂઆત કરીશું, કે 'કોઇ પણ કલા' અન્યોન્યપૂરક બે વર્ગોની અપેક્ષા રાખે છે. પહેલો પક્ષ તે કલાને સર્જે જ્યારે બીજો પક્ષ એ કલાના નમૂનાની ખરી પારખ કરે છે, અને એથી આલ્લાદ પામે છે. હાથના જમાનામાં વ્યક્તિના કલાત્મક અનુભવ ઉપર વધારે ભાર મૂકવામાં આવે છે, તેથી ઘણીવાર એવું બને છે કે આ બીજો વર્ગ વીસરાઇ જાય છે. કવિતા કે સંગીતને વિશે આવી ભૂલ થવાનો સંભવ વધારે છે, પરંતુ સ્થાપત્ય, જેનું સ્વરૂપ બધી કલાઓ કરતાં વધારે મૂર્ત છે, તેને વિશે કતાંની સાથે જ બોક્તાનો પણ વિચાર આવે જ છે. આપણને હાથ દિંદમાં તો આ બંને પક્ષની ખોટ રહેલી છે. સ્વંયંભૂ પ્રતિભાવાળા કલાકારો આંગળીને ટેરવે ગણાવ્ય એટલા છે. પ્રાન્તવાર એક પણ મળવો મુશ્કેલ ! જ્યારે કલાના સાચા પીછાણનારાઓ તો ક્યાંથી જ હોય ! આવી સ્થિતિમાં કલાના ક્ષેત્રમાં સર્વજ્ઞ અરાજકતા પ્રસરી રહી છે. જેમ ગમે તેવું સાહિત્ય આપણા સાહિત્યમાં ઉતારી શકાય, જેમ ગમે તેવું ચિત્ર વેશબદ્ધો કરીને આપણે ધટાવી શકીએ, તેમ સ્થાપત્યના ક્ષેત્રમાં, પરદેશી કલાકારો—સ્થપતીઓ દિંદમાં આવીને પોતે જેને કલા સમજે છે, તેને સર્જે છે, અને દિંદના સ્થાપત્યની રીતિઓ પ્રમાણે નમૂનાઓ ધડવા જતાં સૌન્દર્ય કરતાં વૈચિત્ર્ય એમનામાં વધારે આવે છે. આપણે અહીં સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં દીકાકારો છે, પરંતુ બીજી કલાઓમાં, કહેવાતા કવિતા—સાહિત્યથી થોડે દૂર વસતા નાટકમાં પણ, કોઇ દીકાઓ કે ચર્ચાઓ થતી નથી; અને તો સ્થાપત્યના વિષયમાં તો થાય જ ક્યાંથી ? તો પણ જે કંઈ થોડીઘણી ચર્ચાઓ. થાય છે, તેમાં પણ કેટલું જ ધ્યાન આપવામાં આવતું નથી. નવા દિલ્લી વિશે અનેક ચર્ચાઓ થઇ છે અને થાય

છે, પરંતુ બાંધકામ સત્તાના ઉન્માદમાં આગળ વધે જ જાય છે. એ જ રીતે શુજરાતમાં સચિત્ર માસિકો ઘોઠ બંધ વધે જાય છે. આ બધી પ્રવૃત્તિઓ સાચે માર્ગે છે કે નહિ, તેનું નિરાકરણ કરવા મારે, કલાના છાછરા નમુનાઓથી જરા ઊંડે ઉતરી આપણે હરકોઈ કલાના મૂલ્યુત તત્ત્વોનો વિચાર કરવાની જરૂર છે. દુઃખની વાત તો એ છે કે ખુદ કલાકારો પણ મોટે ભાગે આ મૂળ તત્ત્વો ગણ્યતા હોતા નથી.

મૂળ છ વિશુદ્ધ કલાઓ આપણે ગણ્યાની શકીએ: સંગીત, કાવ્ય, નૃત્ય, ચિત્ર, મૂર્તિવિધાન અને સ્થાપત્ય. એ કલાઓ એના સર્જકની અંતઃપ્રેરણાના બળને લઈને એમને એમ થવા લાગેલી. પણ એક દાખલો લેતાં—ભાષા વધારે સમૃદ્ધ થયા પછી જેમ વ્યાકરણની જરૂર પડી, તેમજ જુદી જુદી કલાઓ જેમ જેમ એક બીજાથી જુદી પડતી ગઇ, અને પોતે વિશિષ્ટ રૂપે સમૃદ્ધ થતી ગઇ તેમ તે તે કલાનાં મૂલ્યુત તત્ત્વોનો વિચાર કરવાની જરૂર પડી. જેમ સંગીતશાસ્ત્ર, કાવ્ય-શાસ્ત્ર, નાટ્યશાસ્ત્ર, એવાં શાસ્ત્રો છે, તેમજ સ્થાપત્યના મૂળ તત્ત્વો શાસ્ત્ર હોઈ શકે. દાખલા તરીકે અંગ્રેજીમાં રચિત સાહેબે આવો એક ગ્રન્થ લખ્યો છે: Seven Lamps of Architecture—સેવન લેમ્પ્સ ઓફ આર્કિટેક્ચર—સ્થાપત્યની સુતતત્ત્વો, અને ચુરોપમાં મૂર્ત કલાઓ વિશે બીજી ઘણી ચર્ચા થઈ છે. પરંતુ આપણે અહીં એક સારો દાખલો લેતાં ખજાર પડી આવશે કે આપણા ગ્રેન્થુએટોને હજી ઘર કેમ ગોઠવવું, ફર્નિચરનો ધાટ કેવો હોવો જોઈએ, કે અમુક ચિત્ર મોટે કેવું ચોક્કું હોવું જોઈએ કે ક્યું ચિત્ર સાદું એ જાતની પસંદગીનો દુર્ભાગ્યે ક્યો ખ્યાલ હોતો નથી.

હવે સ્થાપત્યના કેટલાક મૂળ સિદ્ધાન્તો જે, કેટલાક અંગ્રેજી પુસ્તકોમાં આપણને મળી આવે છે, તેમાંના કેટલાક હું અહીં ઉતારવા માગું છું. એ સિદ્ધાન્તો

એટલા સાદા, સરળ અને વ્યાપક છે, કે એ સિદ્ધાન્તો આપણા હિંદી સ્થાપત્યને પણ આપણે હાથ કરી શકીએ એમ ધીએ. કારણુ જુદા જુદા સંજોગોમાં કલાના આવિર્ભાવ જુદા હોય એ સંભવે છે, પણ તેથી એ જુદાપણામાં કશા સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્તો હોઈ શકે નહિ, એમ માનવું જૂલભરેલું છે.

સ્થાપત્યના આ મૂળ તત્ત્વોમાં સૌથી પહેલું તત્ત્વ સત્યનું છે. આ સત્ય સ્થાપત્યમાં કેવી રીતે મૂર્ત થાય છે, કેવું સ્વરૂપ લે છે તે વિશે આપણે વિચાર કરીએ.

મકાનના આખા દેખાવમાં સત્ય આ તત્ત્વ વડે મકાન પોતે પોતાના સમસ્ત રૂપમાનથી ગોલી ઉઠતું લાગે છે કે પોતે શું છે?—શા હેતુ માટે પોતે ઉભું છે? કાંઈને પણ ભરમાવવું એ અપ્રમાણિકપણું છે, અને તેવું નામ જ અસત્ય. આ સિદ્ધાન્ત બહુ સાદો જણાય છે, એટલો સાદો કે એની જાણ કરવા માટે કેઈ શીષ્ય ક્રિનારની જરૂર ન પડે! પરંતુ એટલા સાદા સિદ્ધાન્તનું જ ઘણી વાર ઉલ્લંઘન કરવામાં આવે છે. એક દેવળ દેવળ જેવું જ દેખાય, એક રાજમહેલ એના રૂપમાનથી જોળખાઈ આવે ત્યારે જાણવું કે એ મકાનનું સ્થાપત્ય સાચું છે. ખરે સ્થાપત્ય જોનારને કાંઈ વિચાર ઉતરતું નથી. પરંતુ હાલનાં ઘણાં મકાનો આપણને છેતરે તેવાં હોય છે. એમ કે કાંઈ મંદિર સાધારણ ધર જેવું, નિશાળ દેખાવાના જેવી, કે દેખાવાનું કાંઈ પુસ્તકાલય જેવું, કે છેવટ કાંઈ બંગલો જ નિશાળ જેવો કે ઉતારા કે ધર્મશાળા જેવો લાગે છે. આવાં મકાનો, પછી ભલે તેમાં વપરાયેલો કાટમાળ ગમે તેવો ઉંચો કે કિંમતી હોય, તો પણ તે ચિત્તાકર્ષક કે ચિરસ્થાયી બાપ પાઠનારાં નીવડતાં નથી. આવાં ખોટા દેખાવ વાળાં મકાનો વાપરનારાઓને અગવડ વાળાં થવા ઉપરાંત, આજુબાજુના વાતાવરણ ઉપર પણ ઉલટી અસર કરે છે. કાંઈ શાંતિકુંજ નામનો બંગલો હોય, અને ઉત્ત્ર કાંઠામાંથી ઉદામ હોય તો તેનો અર્થ શો? જે નિશાળમાંથી નિશાળને છાજતું વાતાવરણ ઉભું ન થાય તેમાં શો સારો અવ્યાસ થઈ શકે? આ રીતે બહાર તથા ખાનગી મકાનો વચ્ચેનો ભેદ એના રૂપમાં ઉતરી આવવો જોઈએ. આ દૃષ્ટિથી જોતાં અમદાવાદનાં ઘણાંય મકાનો જુડાં માણસ પડી આવશે. પ્રેમાભાઈ હોલમાં હોલપણું છે? ત્યાંના કાંઈ કાંઈ બંગલાઓ પોતાના નામને સાર્થક કરે છે? આ નગર

સત્યાગ્રહ આશ્રમનાં મકાનો આશ્રમ જેવાં લાગે છે? અને એ જોવાનું છે કે વિદ્યાપીઠનાં મકાનો કેવાં થાય છે?

હવે સાચા દાખલાઓ તરફ વળીએ. અમદાવાદની મસીદા અને મંદિરો જુઓ. પ્રેમાભાઈ હોલ તરફ જોઈને ભદ્ર તથા ત્રણ દરવાજા તરફ નજર કરો. ત્યાં પોસ્ટ ઓફિસ છે એ તો એક મહેલનો વિભાગ હતો. એમાંથી હજુ પણ મહેલપણું થઈ જઈ છે. નગીના વારી દરથી જ પોતાની તરફ આપણને ખેંચે છે. મુંબઈનાં કેટલાંક પોલીસ સ્ટેશનો ખાલી ભવ્યતા જ રજુ કરે છે. ભાર-નગરમાં ત્યાંના કોઠારનું મકાન ખોલી ઉઠે છે કે હું કોઠાર છું. ત્યાંના વોટરવર્કસની નવી ટાંપી પણ સાચી છે.

મૂર્ત કલાઓમાં સ્થાપત્યનું રૂપ સૌથી મોટામાં મોટું છે. રાયરચીલાં (ફર્નિચર), મૂર્તિવિધાન વગેરે કલાઓથી એ રૂપ ઉત્તરોત્તર મોટું થતું જાય છે. નાનાં રૂપોમાં પણ એ સત્યનો સિદ્ધાન્ત હાથ પડે છે. જે ચીજ જે કામ અથવા ઉપયોગને માટે કરવામાં આવી હોય, તેને અનુરૂપ તેવું સ્વરૂપ હોવું જોઈએ. એક વાસણને ઉચ્ચવા માટે એક ઠેંકણ—કાચો ક્યો હોય, પણ એ એવો હોય કે આપણને તે ઝાલતાં અગવડ પડે, તો એ હાથમાં કદા નથી. શેર પાણી પાય તેવડો લોહ પોતે વજનમાં પાંચ શેર હોય તો તે નકામો. વળી એવું રૂપ પણ એના ઉપયોગીપણાને કહી બતાવવું હોવું જોઈએ. આ રીતે આપણા પાણી ભરવાના ગોળા સુન્દર છે. એ જ પોતે એમ ખોલતા હોય એમ લાગે છે, કે ‘મને તો તમે એક જ જગ્યાએ રાખો અને મારામાં પાણી ભરો.’

કાચમાં પણ આનો આ સિદ્ધાન્ત હાથ પડે, પરંતુ એ આપણો વિષય નહિ હોવાથી એટલું કહી આપણે છોડી દઈશું કે કાચનાં લાવ, રાગ, શબ્દરચના વગેરે એકબીજાને ‘બંધબેસતાં’ હોવાં જોઈએ.

સ્થાપત્યમાં, સમસ્ત રૂપમાં સત્ય જોવા ખાદ એનાં અંગોમાં સત્ય જોવાનું છે. મકાનના અવયવોના દેખાવો પણ સામા હોવા જોઈએ. ઘણી વાર મકાનમાં બને તરફના દેખાવો એકસરખા (સીમેટ્રીકલ) રાખવાના લોકમાં જુડા દેખાવો કરવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે મકાનમાં એક બાજુ એક જોરડી જેટલો માગ ચડાવ્યો હોય, તો બીજી તરફ માત્ર માળનો દેખાવ કરવા ખાતર કોરી ભીંત જ ઉભી કરવામાં આવે!

નવા દિલ્હીના રથપતીઓને આવી સીમેટ્રી—જનને તરફ સરખા દેખાવ કરવાનો એવો મોહ છે કે

કોઇ બંગલને એક તરફ ઓરડી હોય તો બીજી બાજુ દીવાલ કરેલી હોય છે. દિલ્હીમાં આવું ઘણી જગ્યાએ જોવામાં આવે છે. બહારથી આપણને એમ લાગે કે આટલાં બારીબારણાં દેખાય છે તો અંદર જગ્યા ખૂબ હશે; પણ અંદર જઈને જોઈએ તો ઓરડા જેવું કંઈ ન હોય, ફક્ત ખુલ્લો એક કે માત્ર પરસાળ હોય.

આવી જ રીતે ખોટા દેખાવ ખાતર જ ઘણી વાર ધુમટો બનાવવામાં આવે છે. રજપુતાનાનાં સ્થાપત્યમાં આવા અનેક દાખલાઓ મળી આવે છે. ગુજરાતમાં વડોદરાનાં હલ્દીપુરાનાં દરવાજા પંરનાં શિખરો કે ધુમટો જુદા છે. એ સીધી દીવાલમાંથી માત્ર ઉપસાડી કાઢેલા જ છે. આવા ઉપસાડી કાઢેલા ધુમટો સાચા ધુમટોની નકલ, અને ખરું સ્થાપત્ય એ કાઢતી નકલ નથી, કે કોઈ ત્રીજી જ વસ્તુ બતાવતી કલા નથી. એ પોતે જ કલા છે. કોઈ નકલરૂપ તો નાટકના પડા જ છે.

સ્થાપત્યમાં ત્રીજી ભતતું અસલ તેની રચનામાં ઘણી વાર જોવામાં આવે છે. મકાનમાં વપરાતા પદાર્થો તેમના કર્મ પ્રમાણે હમેશાં વપરાવા જોઈએ. હલકા કે હલકા દેખાતા પદાર્થો પર ભારે પદાર્થોનાં બોજો ન આવે જોઈએ. નીચેના માળ લાકડાના કે છટોનાં કરી ઉપરના પત્થરનાં ન કરવા જોઈએ. તેમ જ મકાનનો કોઈ પણ ભાગ “ કેમ રહ્યો હશે ” એવા સંદેહ પેદા કરે તેમ રચાવો ન જોઈએ.

છત્તર ગણતરીથી લઈ શેષી કાઢે કે અમુક માળના લાકડાના ચાંભણા પત્થરના કે લોઢાના બાંધકામને ઉપાડવાને પૂરતા છે, ને તેમ રચના પણ કરે. પરંતુ કલાની દૃષ્ટિએ એ જુદું પડે છે. કુદરતમાં કાંઈ પદાર્થો જ હલકાને ખમતા જણાય છે, અને એ વિશાળ કુદરત જોઈને જ આપણું ધ્યાન ઘડાઈ જાય છે. કેટલાકને અનુભવ હશે કે અભેરાર્થ ઉપર પુસ્તકોની હારમાં કોઈ એક પુસ્તકને ઉંધું મૂક્યું હોય અને તેની પીઠ પરના અક્ષર ઉઘાડવામાં તેમાં કોઈને પોતે ઉંધા લટકતા હોય એમ લાગે છે. આ જ રીતે આપણી સૌન્દર્યની ભાવના પણ આપણા રાજના સર્વસાધારણ અનુભવોને અવગંભીને ઘડાએલી હોય છે. આપણી આંખ સામાન્ય દેખાવો જોવાને જ ટવાએલી હોય છે, અને એવી સ્વભાવ વિરૂદ્ધ રચના જોવાને ચલાતી નથી.

આવાં સ્વભાવ વિરૂદ્ધની રચના વાળાં મકાનો મુંબઈમાં ઘણાં છે. નીચે એકલા કાચ માલુમ પડે, અને ઉપર પત્થરનો માળ હોય! વળી નીચે છટોનાં કે સીમેટના ચાંભણાઓ કરી તેના પર પ્લાસ્ટર કરી તેમાં આંકા પોંડી પત્થરના જેવા દેખાવ કરવા એ પણ ખોટું છે. ઘણી જગ્યાએ પ્લાસ્ટરથી આરસ જેવું ચીતરવામાં આવે છે. ક્યાંક ક્યાંક ખોટી બારીઓ ચીતરવામાં આવે છે. આ બધી ક્રિયાઓ નાટકના પડા પરના સ્થાપત્ય કરતાં કોઈ રીતે ચડતી નથી. સાધારણ દાખલો લેતાં. દ્રોણને લાકડાનો રંગ ચડાવીએ, કે ચામડા જેવો દેખાવ આપીએ, કે લાકડાને કાળો રંગ ચડાવી સીસમ જેવું દેખાડીએ—આ બધી ક્રિયાઓ ઢોળ ચડાવેલાં ઘરેણાં પહેરી રૂપાળા દેખાવા જેવી છે.

આવા પ્રયોગો કલા ખર્ચાળ જ હોવી જોઈએ એ માન્યતાને લીધે થાય છે. પરંતુ આ માન્યતા જ ખોટી છે. આપણે ત્યાં જ્યાં ઘણી જગ્યાએ બાંધકામ અને સમારકામ સાથે સાથે જ થતાં હોય, ત્યાં આવી ભતતની માન્યતા પ્રચલિત હોય તો તેમાં નવાઈ નથી. સાદામાં સાદા પદાર્થમાં આપણી અશક્તિને લક્ષ્યે આપણે ક્યારે ઉતારી શકતા નથી તેને લીધે આ માન્યતાને જન્મ મળ્યું છે. પણ એક સાદું મુખરું પણ કલામય બની શકે છે. માટીનાં વાસણો પણ સુંદર હોઈ શકે. ગામડામાં કેટલાંય ઘરો માટીનાં હોય છતાં એકાદ લાકડામાં સુંદર કારણ બારણાથી શેષી રણાં હોય છે. જેમ વાતમાં કોઈ રાગની રાણી આવવી જ જોઈએ એમ નથી તેમજ સ્થાપત્યની કલા રાગરજવાડામાં જ રહી શકે એમ માનવું એ પણ જૂલભરેલું છે.

અસત્યનો છેલ્લો અને સૌથી અનિષ્ટ પ્રયોગ સંચાકામનો કલામાં થતો ઉપયોગ છે. આ સંચાકામ શા માટે ત્યાજ્ય છે એ સ્પષ્ટ સમજવાની જરૂર છે. એક રીતે જોતાં કલા એ માનવી છે. કોઈ પણ ગમે તેટલું સુંદર કામ જો તેનો ખુદ વિધોયક કોઈ મનુષ્ય નહિ હોય તો તે આપણને સુંદર નહિ લાગે. સૌંદર્યનો જો કંઈ પણ અર્થ હોય તો તે ભોક્તા કે કર્તા તરીકે મનુષ્યને અનુભવશક્તિને રહેલો છે. આપણને કલા હરત-ફૂંટમાં જ લાગે છે. છાપખાનામાં છપાતા જેવા જ અક્ષરો ભયારે હસ્તલિખિત હોય ત્યારે આનંદ થાય છે. સંચાકા છપાએલ ચિત્રના કરતાં હાથથી દોરેલા ચિત્રમાં આપણને કલા જણાય છે. ફોતોગ્રાફના ગાણમાં

કાંઈ કલા નથી. ખરૂં જ્ઞાન તો કોઈના મુખમાંથી જ નીકળેલું જોઈએ. આતું આ સત્ય ખીજ દ્રષ્ટિએ જોતાં આ સિદ્ધાન્તનું સ્વરૂપ પકડે છે, કે દરેક કલાવિધાનમાં વ્યક્તિત્વ હોતું જોઈએ. એ વ્યક્તિત્વ કલાવિધાયક-માંથી ઉતરી આવેલું હોય છે. પરંતુ જ્યાં જ્યાં મશીન—સંચો હોય ત્યાં-ત્યાં વ્યક્તિત્વ હોય એ સંભવતું જ નથી. બધા સંચો એક જ જાતના હોય, એક જ ભાત પાડે, કે પત્થર પર એક જ જાતનું પાલીશ કરે એમાં કંઈ કલા નથી. માણસ એ જોઈ આદર્શ ભલે પામે, પણ કલામાં આદર્શ ઉપરાંત વધારાનું આનંદનું પણ તત્ત્વ રહેલું છે, અને સંચાક્રમમાં આનંદ ક્યાંથી આવે? ઉપર જણાવેલી છએ કલાઓ આપણી ઇન્દ્રિયોની જીવન્ત સૃષ્ટિ છે. એ સર્જન—એ સૃષ્ટિ જ લાગલી સંચો વડે ચાપ તો પછી કલા ક્યાં રહી? સંચાની ઉત્પત્તિ સ્વાભાવિક છે. મૂળમાં તો એ મજૂરી બચાવવાને થયો. એટલું જ કામ જ્યાં સુધી એ કરતો હતો ત્યાં સુધી કલા જીવતી રહી. પણ ત્યારે તેણે કલા જ કરવા માંડી ત્યારે કલાઓ મૃતવત્ થઈ રહી. દાખલા તરીકે ફોતોગ્રાફી ગાયનકલાને ઉતારી પાડી છે. આપણાં વાદ્યોમાં વ્યક્તિત્વ છે, પણ ફોતોગ્રાફ એ વાદ્ય નથી. હારમોનીઅમ વાદ્ય છે, પણ એમાં વ્યક્તિત્વ નથી, કારણ એક જાતની નકલ કરી આપણા સર ઉપરવટ થઈ એ કામ કરે છે.

પણ તે તો આપણે માટે વિષયાંતર થાય છે. આપણે જ્યાં સુધી આપણી મજૂરી ઓછી કરવા પૂરતો જ સંચાનો ઉપયોગ કરીએ ત્યાં સુધી તે આપણે તોએ રહે છે, પરંતુ તે જ્યારે તેનાથી આગળ વધી જુદા મનુષ્યની જગ્યા લેવા માગે, ત્યારે આપણે તેના તાબેદાર બનીએ છીએ, અને આપણી સર્જક શક્તિનો પણ હાસ થાય છે. (આ રીતે વળવાના સંચાએ હિંદુસ્તાનની વણાટ કલા હરી લીધી છે.)

આ રીતે સંચાઓ હવે સ્થાપત્યમાં પણ પેશ છે. ત્યાં એ હાથે ઘડવાનું કામ કરવા માંડ્યા છે. નવા

દિલ્હીમાં પાદશાહી મકાનોમાં ઉપયોગમાં લેવાના ધાંભલા એ સંચો વડે ઉતારવામાં આવે છે! પત્થરનું લગભગ બધું કામ સંચો વડે ચાપ છે. હાથનું ઘડતર ધણું જ ઓછું છે. નળીઓ સંચો વડે, લાદી સંચો વડે, મળગરાં સંચો વડે, અને લોકકામમાં પણ સંચો! અમેરિકાનાં ૪૦-૫૦ માળનાં મકાનો સંચાની મદદથી જ ઉઠાં ચાપ છે. ત્યાં હવે સ્થાપત્ય તો માત્ર નામનું જ રહ્યું છે. હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ અમલ, પછી સ્થાપત્યનો વિકાસ અટક્યો છે. રાજસ્થાનમાં અને દેશી રજવાડામાં ક્યાંક ક્યાંક સ્થાપત્ય હજી જીવન્ત છે, પણ ત્યાંના મહારાજાઓ એ 'વહેન જીવતું રાખે એમ નથી તેમણે પોતાના અસલી રાજમહેલો છોડી દીધા છે, તે જમલાઓમાં જઈ રહ્યા છે! અસલી મહેલો તો કાંઈ રડ્યાખડ્યા ઝુસારને જોવાની અજાયબીની વીજ તરીકે રહ્યા છે.

સંચાના આવા ઉપયોગથી આપણા કારીગરો ખીખાં પરથી દોળ બનાવનારા યંત્રવત્ મજૂર થઈ ગયા છે. એવું એક વિધાન છે કે આ સૃષ્ટિ ઈશ્વરના આનંદની એક કલાકૃતિ છે. મનુષ્ય એની ઉત્તમમાં ઉત્તમ કૃતિ છે. એનામાં એણે વ્યક્તિત્વ અને સ્વાતંત્ર્ય મૂક્યાં છે, એટલે એ પણ જ્યારે આનંદમાં આવે ત્યારે કંઈ સર્જે છે. સર્જન એ એના જીવનનો મુખ્ય ધર્મ છે, એનાથી મળતા આનંદ વડે એ ઈશ્વરી આનંદનો ભાગીદાર બને છે. આ સર્જન તે કલાવિધાન! સંચાએ એનાથી એને વચિત રાખ્યો છે, એને માણસ મટાડી હેવાન બનાવી દીધો છે. સ્થાપત્ય એ મનુષ્યનું—જુદું જનસમાજનું મહાનમાં મહાન સર્જન છે. તો તેમાં સંચાક્રમ કેમ દાખલ થઈ શકે? હિંદુસ્તાનના સ્થાપત્યના જે અવશેષો હજી આપણને આકર્ષી રહ્યા છે, એવું કારણ એ છે કે તેના એકેએક અવયવમાંથી એના સૃષ્ટિનો જીવન્ત હાથ આપણે અનુભવીએ છીએ.

વાંચનાર પણ સહમત થઈ કલામાં જીવન્ત હાથ અનુભવે, માગે તે ઇચ્છે કે અસતો મા સદ્યમય ॥
જાતનન વિધિનાથ પાકે

અક્ષાળીઓનું ધર્મચુદ્ધ

સ્વધર્મના રક્ષણુ અર્થે પંજાબના અક્ષાળીઓએ જે મહાન યજ્ઞ આદર્યો તેની માહિતી ઘણા થોડા હિંદીઓને હોય છે—અને હોય છે તેમાંથી ઘણા જ થોડા તેનું સહન સમજે છે. પુખ્ત પ્રજા આત્મશુદ્ધિને છે. ધર્મીયાર્થી તેની વિરૂદ્ધ પડ્યા છે, કારણ કે તેમની સ્વચ્છંદી વર્તણૂક ઉપર અંકુશ મુકવાનો, તેમને સુધારવાનો પ્રયત્ન યજ્ઞ રહ્યો છે. એમના મંદિરોમાં જે અખંડ પાક આવે છે તેના ઉપર નાભા રાજ્યમાં હુમલો ચલાવનાર અંગ્રેજ અમલદારે જે આપબુદ્ધી અંકુશ મુક્યો તેને લીધે હળવે માણુઓ જેલમાં ગયા છે. આ હકીકત છાપાં વાંચનારા જાણે છે; પણ અક્ષાળી શીખોમાં ધર્મની જગૃતિ યજ્ઞ છે અને તેના જુરસાથી કેવા પ્રકારની આત્મશુદ્ધિ ધર્મ રહી છે તેનો ખ્યાલ ઘણા જ થોડા માણુસોને છે. હાલમાં અમૃતસરની શીરો-મણી ગુર્દાર પ્રજાધિક સમિતિએ પ્રકાશન ખાતું ખોલ્યું છે અને પોતાની હાલતના ઉદ્દેશ તથા સહાયની ખરી હકીકત જણાવવા માટે શિક્ષિત અક્ષાળીઓને આખા દેશમાં મોકલ્યા છે.

નાનખાના સાહેબના મંદિરમાં અક્ષાળીઓની કતલ યજ્ઞ ત્યારથી તેમનો ધાર્મિક જુસ્સો ઉજળ્યો છે, અને મહાત્મા ગાંધીના અહિંસા ધર્મનું પાલન આ ગરવીર લગાયક કોમે કરી બતાવ્યું છે. જે સ્વયંસેવકો અખંડ પાલના જગ્યામાં અથવા બીજા કોઈ પણ કામ માટે મુકાય છે તેમને અમૃતસરના સુવર્ણ મંદિરમાં આવેલા અક્ષાલ તંત્ર પાસે લઈ જવામાં આવે છે અને ત્યાં શીખ મંત્ર તરફ વફાદારી તથા સંપૂર્ણ અહિંસાની પ્રતિજ્ઞ લેવાય છે. આજે હળવે માણુસો સ્વયંસેવકો થયા છે, હળવેને માર પડ્યો છે, સેંકડો માણુસો મારથી ધવાયા અને મરી ગયા તે છતાં આજ સુધી અક્ષાળી દળમાંથી કોઈએ હિંસા કે તોફાન કર્યાનો એક દાખલો જણાયો

નથી. આશરે વીસ હજાર (૨૦,૦૦૦) સ્વયંસેવકો જેલમાં મોકલાયા છે તેમાંના લગભગ અડધો ભાગ લંકાસરમાં હતો. અફઘાનિસ્તાન, મેસોપોટેમીયા, અરબસ્તાન, ઇરાન તથા મરોખમાં લડી આવેલા લશ્કરમાં, હતા. તે, જ્યાં કોઈએ હાથ ઉઠાવ્યો નથી. એવું નામ અહિંસાન તાલીમ મહાત્માઓએ વારંવાર કહ્યું છે કે અહિંસાન શૌર્ય જયારે માણુસ બતાવી શકે છે. નખલો, પોયો ડરકણ માણુસ હાથ ઉઠામે નહીં તેમાં પુરુષાર્થ ન હોય

આપણા સ્વયંસેવકો નાગપુર સલામતમાં ગયેલા તેમાં ફેટલા બધાએ માશી માગી હતી! ભરૂચથી ગયેલા સ્વયંસેવકોમાંથી ફેટલાક તરત માશી માગીને તરત છુટ્યા હતા. હળવે અક્ષાળીમાંથી કોઈએ માશી માગી નથી. જ્યાં સુધી રાજકીય હાલતમાં ધાર્મિક ભાવના ન આવે ત્યાં સુધી અડગતા, નીડરતા, માર અને મરણ ખમી લેવાની સહનશક્તિ નહીં અવિ. આપણા આગેવાનોમાં ઘણે અંશે આવી ભાવના આવી છે પણ સૈન્યના દરેક દરેક સૈનિકમાં હજી સુધી ખીલી નથી. સ્વયંસેવકોને મુંડી મુંડીને દાખલ કરવામાં આવે છે. એમ કહેવાય છે કે આજે જોખમાં જોખ બે લાખ સેવકો જગ્યામાં જવાને અમર કાંઈ પણ સેવા ઉઠાવવાને તૈયાર છે. સેવક મેળવવા માટે આજીજ કરવી પડતી નથી, પણ સેવકો સંખ્યાબંધ નેહાવા માટે તુટી પડે છે.

ધાર્મિક શુદ્ધિના કાર્યક્રમમાં એક પાઠશાળા સ્થાપીત છે તેમાં પુરોહિત અથવા પુજારીઓને ખાસ શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. શીખ પ્રથો માતૃભાષા (ગુરમુખી)માં લખાયેલા છે, સર્વ શિક્ષણ પણ તે જ ભાષા દ્વારા આપાય છે અને બધું કાર્ય (કર્મકાંડ વિગેરે) સ્વભાષામાં જ ચાલે છે. આપણે ત્યાં અત્યંત “બામણો” જગજગમગમ કરી જાય છે અથવા શુદ્ધ ઉચ્ચાર

વાળા પુરોહિતો સંસ્કૃત શ્લોકોની આગગાડી ચલાવે છે તેની અસર સામાન્ય શ્રોતાજન ઉપર શી થાય ? દરેક ગામમાં આખી વરતી મંદિરમાં પ્રાર્થના માટે મળે છે, ધણે કેટલે દિવસમાં બે વખત, અને ટુંકા પ્રાર્થના થઈ રહ્યા બાદ અક્ષાળીની લડતના તાજ સમાચાર, ઉપદેશ વિગેરે સાંભળવાના મળે છે.

લગ્ન પ્રસંગે ફરજિયાત ખર્ચ માત્ર સવા રૂપીઓ થાય છે, તે ઉપરાંત ખર્ચમાં કાપકૃપ કરવામાં આવી છે. અધુતને પોતાના ધર્મમાં દાખલ કરીને અસ્પૃશ્યતા કાઢી નાખી છે, અને તેમ કરવામાં હળવો અર્થને શીખ ધર્મમાં દાખલ થયા છે. તેમને સમાનતાના હક્ક મળ્યા છે તે એટલે સુધી કે અસ્પૃશ્ય વર્ગમાંથી દાખલ થયેલા શીખો પુનઃરી અને પુરોહિત પણ થઈ શક્યા છે. પોતાની ધાર્મિક ક્રિયામાં કાંઈ પણ ભાઈભણેને હવે રોકવામાં આવતા નથી. કેટલાક જુવાન શીખોએ જોયું કે અમૃતસર લાહોર વિગેરે ગામોમાં નાની ઉમરની છોકરીઓને ફેસ્ટાલીને વેસ્ટા તરીકે રાખવામાં આવે છે. એવી જુવાન વેસ્ટાઓને પરણી દીધી હોય તો એ કુટ ક્ષમમાંથી બચી નથી. રાજપુતશીખ પરણવાને માટે સારા જુવાન વર્ગને વિનંતિ કરતાં તેવા માણસો મળ્યા બાબા, અને સંખ્યાબંધ છોકરીઓ સારા કુટુંબોમાં દાખલ થઈ ગઈ. આ દીક્ષ્યાસમાં જરા પણ ગાંડપણ નથી. દરેક દેશમાં આત્મશુદ્ધિના પવન વાય છે ત્યારે પતિત વર્ગ, પછાત વર્ગનો ઉદ્ધાર કરનાર મળ્યા આવે છે. નવયુગનો ખરો જુસ્સો આજે પંજાબમાં જોવામાં આવે છે.

પ્રબંધક સમિતિ પાસે પુણ્ય પૈસો છે. જ્યારે પાંચ પાછોના ફાળો નાખ્યા હતા ત્યારે દરેક દરેક શીખે પોતાના ફાળો આપી દીધા. પુરૂષ સ્ત્રી અને છોકરાં બધાં ફાળો આપે છે. પાંચ આનાનો ફાળો પણ તે જ પ્રમાણે અપાયો હતો. અમૃતસરના મંદિરની આસપાસ પીત્તળનું સુરોક્ષિત 'રેલિંગ' કરવા માટે દરેક ઘરમાંથી ભાગેશ વાસણની માગણી થઈ કે એકદમ હળવો મણ વાસણોના દગલા થઈ ગયા. કાંઈ પણ જાણી સત્વા-અદને માટે તૈયાર થાય છે ત્યારે હળવો સ્ત્રીઓ તેમને માટે લાંબા ડર્બલા વિગેરેના પહેરવેશ તૈયાર કરી દે છે. દરેક સ્ત્રી પોતાનું કપડું લાવે છે. પંજાબની નહેરોને લીધે શીખ પ્રજા પૈસે ટકે સુખી છે, અને ધર્મના-કામમાં

હળવો માણસોએ પોતાની સવળી પુણ્ય પ્રબંધ સમિતિને સોંપી દીધી છે.

આજે બ્રિટિશ સરકારે અક્ષાળીઓના લાખો રૂપિયા દંડ કર્યો છે. દરેક માણસને કેદની સાથે દંડ પણ થાય છે એટલે કેદીના નિર્વાહનો ખર્ચ સરકાર પાડતો નથી. વીસ હજાર અક્ષાળીઓ રાખવાને માં તુરગો ક્યાંથી હોય, તેથી તેમને જેતરોની આસપાસ કાંઠાનાળા તારથી ઘેરી લેવામાં આવે છે. આ તુરગમાંથી નાસવું બહુ રહેલું છે તે છતાં એક પણ અક્ષાળી નાહો નથી.

અમૃતસરમાં પ્રબંધક સમિતિનું લંગારખાનું છે તેમાં દરરોજ દસ હજાર માણસ જમે છે. અને તે ન્યાતો માણસ જમી શકે. દરેકને રોટલો અને નાડી દાળ મળે છે તે બન્ને હાથમાં લઈને ખાવાનાં. તે છતાં પુણ્ય ખર્ચ મળ્યે જાય છે. દરેક શીખ આ 'પ્રસાદ' ખાવાને આગ્રહ હોય છે એટલે અત્યંત પૈસાદાર માણસ હોય તો તે પણ અમૃતસરમાં આ રોટલો અને દાળ ખાય છે.

જેવી રીતે લશ્કરમાં એક અફસર મરી જાય કે તરત બીજો તેની જગ્યાએ તૈયાર થઈ જાય છે તેવી જ રીતે એક માણસ પકડાયો કે બીજો તૈયાર થાય છે. આ ધર્મયુદ્ધના સિદ્ધાંત એટલા રહેલા છે અને આખી શીખ કામમાં ડીસીપ્લીન એટલી બધી સાદી છે કે આજેવાનોનું કામ રહેલું છે. તે છતાં બધા પ્રબંધને માટે બે પ્રકારની તજવીજ કર્યા વિના છુટો ન હતો. એક તો વ્યવસ્થા એવી છે કે જે ખરા આજેવાનો છે તે કાંઈ પણ સમિતિઓમાં, લખાણમાં, કે લાપણો કે કોઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેતા નથી પણ ગદામાં ખરો હાથ તેમનો જ રહે છે; અને બીજી પંજાબની બધી હિંદુ પ્રજાની સહાનુજ્ઞિત એટલી બધી છે કે જોભમાં પડેલા કેદીઓ સંદેશ મોકલી શકે છે, લગભગ જોરીસ ચતારી શકે છે. એમ કહેવાય છે કે અક્ષાળીઓના પોતાના છુપા જાણસો છે તે સરકારી કચેરીના દરેક અગત્યના કાગળોની નકલ કરે છે.

નાભા રોટના કાગળો શુભ થઈ ગયાનું જાહેર પત્રોમાં જાહેર પડ્યું છે, તે અક્ષાળીઓની પાસે સ્વી-સહાયતા સમવાઈ રહેલા છે એવું અનુમાન થાય છે

શીખ રીત્યુ જેવાં માસિકા તથા ખીજાં જાણનાં ખરા તંત્રીઓ બહાર પડતા નથી અને એક પછી ખીજો તંત્રી જરૂર પડે છે ત્યારે જેલમાં જાય છે.

હિંદિશ સરકારે શીખસુધારક સભા સ્થાપી છે તેમાં કેટલાક શીખ જમીનદારો તથા ઉદાસી શીખો દાખલ થયા છે; બાકી શીખોમાં ૧૫-૧૬ જુદા સંપ્રદાયો છે, તે આજે બધા એકઠા થઇ ગયા છે. ત્યારે એક પ્રજા મહાત્મ જુદમની સામે થાય છે ત્યારે તેનો સંપ કેટલો ગાદો થઇ શકે, કેટલો આત્મભોગ, કેટલો સંયમ વાપરી

શકે, કેટલી આત્મશુદ્ધિ થાય છે તેનો કંઈક ખ્યાલ ઉપરના વર્ણન ઉપરથી આવશે. જે ભાષાએ મને હકિકત આપી હતી તેમણે ઈંગ્લાંડમાં કેળવણી લીધી હતી અને માસિક રૂપિયા પંદરના પગારે પ્રકાશન તથા બહારાતનું કામ તેમને સોંપાયું હતું.

આ બધી વ્યવસ્થામાંથી આપણે ઘણું શીખવાનું મળે એમ છે અને તેથી જ ગુજરાતી પ્રજાની જાણ માટે આ હકીકત મુકવાને લલચાયો છું.

સુમન્ત મહેતા

ચાવનની તાલીમ

આપણો દેશ આજે ઘણા વિવિધ વહેણમાં ઝોલાં ખાય છે. શેઠાં વરસ પર મહાત્મા ગાંધીજી ક્ષિતિજ પર દેખાયા ને સૌની આશા તેમના પર ફરી. લગભગ ૭ વરસ સુધી તેમણે દેશનું મંથન કરી થોડુંધણું નીપ-ત્ત્યું છે. હજી પછી તેમની શક્તિ અગાધ લાગે છે ને તેમની સાકુતા તો ખીજતી પણ જાય છે. લોકો તેમને કવિવિત પહેલાંના કરતાં પણ વધારે ઉત્સાહથી વધાવી લે છે. પણ આટલા વરસના અનુભવ પછી હવે તેમના વિચારોનો મોહ ઉતરતો જાય છે અને તેમને માર્ગે જવાનો ઉત્સાહ ઓસરતો જાય છે. ખીજી ખાસ દેશજંધુ દાસ જોશથી સેનાધિપતિની મારફત એક પછી એક મોકલી ઉઝારીને આગળ ધપે છે ને સરકારની છતરાજી વ્હોરીને સ્વરાજ્ય પક્ષે નાગના કાઢી છે. છતાં તેમની પ્રવૃત્તિમાં પણ કંઈક ઓછપ લાગે છે, તેમ ધર્મની કે સામાજિક સુધારાની મોટી હીલચાલ દેશમાં દેખાતી નથી. એટલે સ્વાભાવિક રીતે ભવિષ્યની ઉન્નતિ માટે ઉગતી પ્રજા ઉપર—યુવક વર્ગ ઉપર નજર ફરે છે ને આશા જંધાય છે.

પણ આજે ઉગતા યુવાનો અને યુવતીઓને યોગ્ય કેળવણી મળે તો જ તેઓ સૌની આશા ને પોતાના મનોરથ કંઈક પણ સફળ કરી શકે. તેથી તેમની તાલીમનો સવાલ ઘણો જ મહત્વનો લાગે છે.

તે કંઈ મને તો ન જ કહેવાય. ગયા સૈદ્ધમાં શ્રી દયાનંદ સરસ્વતીએ અને લોકમાન્ય ટિળકે તેનો જુદો જુદો રીતે વિચાર કર્યો હતો ને અખતરા પણ અજમાયા હતા. એકે શરૂઆતી ભાવના રજુ કરી, બીજાએ પુનઃમાં રચુસન કોલેજ કાઢી. પણ તેમના આગમન પહેલાં ચાવનની તાલીમ વિષે શા ખ્યાલ હતો તે જરા જોઈએ.

પહેલાંના કાળમાં

ઘણા જુના કાળથી આપણો સમાજ જન્મના ધોરણ પર જુદો જુદો ન્યાયોમાં વહેચાઈ ગયો હતો, ને ચાર વર્ષને જુદાં જુદાં કામ સોંપાયાં હતાં. ને જે કે ઉપરના ત્રણે વર્ષને ધણે અંશે એક જ જાતની કેળવણી આપવાનું જણાયું છે છતાં જેમ ધર્મ અને શુદ્ધિની ખાસ કેળવણી જાણણોને જ મળતી, તેમ શરીર ને ચરખની તાલીમ સુખ્યત્વે કરીને ફરિયોને જ મળતી હોય એમ જણાય છે. અધિઓના આશ્રમોમાં ટાલ-તડકા વેડવાથી, ટોર ચારવાથી અને લાકડાં કાપવાથી જાણણોનાં શરીર ગમે તેટલાં તપસવી ને સંયમી બનતાં હશે, પણ ચાવનકાળે શરીરમાં, મનમાં ને હૃદયમાં જે વસંતનો તનમનાટ થાય છે અને સાહસનો અંકુર પુટે છે તેને વધાવવાને કે ખીસવવાને ક્ષત્રિય યુધ્ધોનોમાં જ કંઈક પ્રયાસ કરવામાં આવેલો જણાય છે.

પશ્ચિમની પ્રાચીન ને અર્વાચીન પ્રજાઓથી આ વિષે આપણે ચોખ્ખી રીતે જુદા પડીએ છીએ. ત્યાં શાંતિઓનાં શ્રૃંખલાબંધન ન હોવાથી પાદરીઓ ને સાધુઓ સિવાય સૌ કોઈ રમતગમતમાં ને મજલુસ્તીમાં, ધોડાની સવારીમાં કે લાલા તલવારના પટાવામાં, બેઝબોલ કે બંદુક ખેલવામાં આજ સુધી ઉતરે છે. આમ ઇતિહાસના અનેક વારાફરામાં યૌવનની ખાસ કળાઓ તેમણે નિરંતર કેળવી છે તેમ પોતાના દેશનું રક્ષણ કરવામાં, ખીજાં પર વિનય મેળવવામાં સમગ્ર પ્રજાવર્ગે કેસરીઆં કર્યા છે તેથી જ તેમને સીતારો આજે ચઢતો છે. ત્યારે આપણી તો ખાસ મગફળી ગણાય છે કે લડાઈઓમાં! મુઠ્ઠીભર માથાસો જ લાગ લેતા ને ભર લડાઈ ચાલતી હોય ત્યારે પણ આપણા ખેડૂતો ને વેપારીઓ પોતાનું કામ શાંતિથી કર્યું જતા! આમ વીર રજપુતાણીઓને શરમાવે એવી ગિરાધાર ને નપુંસક વિદ્યા કેળવવા માટે ને છેવટે હાલની ગુલામીમાં અટવાવા માટે કોઈ મગફળી પણ થાય છે! કોઈ સ્વતંત્રતાને ભોગે પણ અધિસાધિત સાચવવા માટે અપણા પૂર્વજો પર ચારી નળ છે! દુવિદ્યો અને સાધુઓને આ શક્તિ ભલે હાજર. પણ જુના યજ્ઞતના રજપૂતો ને મરાઠાઓની માફક નવા જમાનાના હિન્દીઓને તો સૌથી ને સાહસ, શરીરબળ ને શસ્ત્રવિદ્યાની અવગણનામાં જ દેશની અવનતિનાં ખીજ ગણાય છે ને તેથી યુવાનોને તેની ખાસ તાલીમ આપવા તલશે છે.

યુવતીઓની તાલીમ

ને યુવતીઓને તો યુવાનો કરતાં પણ ઓછી જ તાલીમ મળતી હતી. દિજ પુણના નેવાર્યો ધર્મશાસ્ત્ર ને ખીજા વિદ્યાઓ પાઠ કરી શીખતા ત્યારે કન્યાઓ અને સ્ત્રીઓ મોટે ભાગે અક્ષણ રહેતી ને રાજકુટુંબની લાગણીથી યુવતીઓને પણ મોટે ભાગે લલિત કલાઓથી જ સતોષ માનવો પડતો. ગાર્ગી અને મૈત્રેયીની વિક્રતા પરથી સ્ત્રીકેળવણીને જોનેરી રૂપમાં રચાયાં હતાં તે હવે ખોટાં પડ્યાં છે. સ્મૃતિ ગ્રંથોમાં પણ લખેને જ કન્યાઓનું ઉપનયન ગરુડું છે—અર્થાત્ વિદ્યાર્થીઓ જેમ શરૂ પાસે વર્ણમાં નળ તેમ કન્યાઓ સોસરે પતિ પાસે નળ. ત્યાં વિદ્યાપ્રપ્તિ એજ દરવાની જે તાલીમ મળે તેની ગમે તેટલી દુર્બી દર કરેને પણ કશું દરશે કે ત્યાં જાન કે સૌર્યની કેળવણી તો ભાગ્યે જ મળે.

પશ્ચિમમાં પણ પહેલાંના વારામાં સ્ત્રીઓને શુદ્ધિ તો થોડા જ સંસ્કાર મળતા. પણ પહેલેથી જ સ્ત્રી-શક્તિને ત્યાં વધારે છૂટ હતી ને લગન વધારે મોટી વયે થતાં. પુરાણા ગ્રંથોમાં તો યુવતીઓ યુવાનોની સાથે જ મજલુસ્તીમાં અને રમતગમતમાં ભાગ લેતી; અને ખ્રિસ્તી ધર્મના સંચારથી આવી છૂટ પર બંધનો મુકાયાં તો પણ પુરુષોની કેટલીક ઝડતી રમતગમતો પણ સ્ત્રીઓ પ્રેક્ષકના સ્થાને વિરાજતી ત્યારે જ શરૂ થતી. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં મંધર મેરીની પૂજા થતી તેમ મધ્યકાલની લાલાની અતિશય પ્રચલિત રમતોમાં સ્ત્રીઓનું ગૌરવ ધણું જ ગવાયું—એટલે સુધી કે પોતાની પ્રિય રમણીના પ્રેમ સંપાદન કરવાને જ ઝડતી “નાઇટ્સ” બોમ્બલરેડી લડાઈઓ ખેલતા, ધાયલ થતા ને કવચિત મરી પણ જતા. ત્યારથી તે આજ સુધી પશ્ચિમમાં મદાનીની રમતો ને લડતોમાં સ્ત્રીઓએ પ્રેક્ષક અને પ્રેરક તરીકે અમૂલ્ય ભાગ ભજવ્યો છે. આમ સ્ત્રીઓની ચમકતી આંખો નીચે ખેલતા યુવાનોને વધારે ને વધારે સાહસ ને સૌર્ય દેખાડવાનો પાતો ચડ્યો છે ને સ્ત્રીઓને પણ સીપાઇગીરી ને શરાતનનો પરિચય રહ્યો છે.

ત્યારે આપણે ત્યાં ઉત્તરના સીપાઇગીરીના મુલકમાં સ્ત્રીઓ પડદા પાછળ પૂરાઈ ને દક્ષિણમાં સ્ત્રીઓ છુટી રહી છતાં પુરુષોના નળના સંસ્કારને શરૂ થઈ. કોઈ આંદોળીઓ કે પદ્માવતીએ પોતાની જાતિની નિર્બળતાનું ગમે તેટલું પ્રાપચિત કર્યું હોય ને કોઈ રાજાની સવારીઓ બેવાને ગમે તેટલી સ્ત્રીઓ ઝડપા ને અટારીઓને શોભાવતી હશે, પણ એકંદરે યુવાનોને પાતો ચડાવવાની કે જાતે શરવીર બનવાની કંઈ જ તક યુવતીઓને આપવામાં આવી નથી.

દયાનંદ અને રિજક

ભૂતકાળના આ અવલોકન પછી હવે સાંપ્રત યુગ તરફ વળીએ. ઉપર સ્પષ્ટતા મુજબ સ્વામીશ્રી દયાનંદે કદાચ રાષ્ટ્રીય કેળવણીની પહેલી ભાવના રજુ કરી. ઇસ્વી સનની પૂર્વે વેદકાળમાં અપાતી હતી તેવી જ કેળવણી આપવાનો તેમનો આશ્રય આજે જરા અદ્યતિ લાગે છે, છતાં વનમાં રહી, સવારે ચાર વાગે ગંગા નદીમાં સ્નાન કરવાની, બ્રહ્મચર્ય પાળવાની અને કસરત કરવાની જે તાલીમ તેમણે આપવા ધારી તે મદાની ખીલવવા માટે અત્યંત યોગ્ય જ ગણાય. તેમ જ દેશના યશસ્વી ઇતિહાસને અને મદાપુરુષોનાં વીર ચરિત્રોને

આખા આગળ લાવીને તેમણે યૌવનની સાહસિક વૃત્તિને હીક પોપણુ આપ્યું.

લોકમાન્ય ટિળકે ક્યુસન કોલેજની મારફત રાષ્ટ્રીય કેળવણી આપવા ધાર્વું. પણ તે સ્વપ્ન થોડી વારમાં ઉડી ગયું, ને તેઓ એ સંસ્થાથી જુદા પડ્યા. તે પછી તેમણે જે પ્રયાસ કર્યા તેમાં પણ જુદા સ્વરૂપમાં એનાં એ જે તરફો માત્રમ પડે છે—ઇતિહાસની પ્રેરણા ને કસરતની તાલીમ. શિવાજી ઉત્સવ ઉજવીને તેમણે મરાઠાઓનાં શરાતન ને સીપાઇગીરીનું જ્વલંત પ્રકરણ પ્રજ્ઞ સમક્ષ રજુ કર્યું, અને ગણેશ ચતુર્થીની ઉજવણીમાં કસરત અને પટાચાળના પાક આપવા માંડ્યા. આ સમારંભોની ખરેખરી અસર યુવક વર્ગના ઉજળતા લોહી પર જ પડી શકે.

અંગલંગની ચળવળ પર આવતા પહેલાં એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે અંગાળ મહારાષ્ટ્રમાં, ઉત્તર હિન્દુસ્થાનમાં કે ગુજરાતમાં છેલ્લાં આણંસ વરસમાં જે નવલકથાઓ લખાઈ છે તેમાં મોટે ભાગે આપણા શરીર પૂર્વજોનાં પરાક્રમની જ કથાઓ છે. જકિમ ચેટરજી અને રમેશચંદ્ર દત્ત, હરિનારાયણ આપ્ટે અને શ્રીયુત ખાડીલકર, સ્વ. નંદરાંકર અને શ્રીયુત કનૈયાલાલ મુનશીનાં નામ પુરાવામાં બસ થયો. એ સૌ લેખકોએ એક કે બીજી રીતે લઘાઈનાં સાહસનાં અને રાષ્ટ્રાત્મની કિંમતનાં યશોગાન ગાયાં છે. તેની પણ યુવક વર્ગ પર કેરી અસર થઈ છે એ સૌ જાણે છે.

નવયુગ

નવા યુગની ખરેખરી ચળવળ ૧૯૦૫-૭ થી શરૂ થઈ, પણ તેની પૂરેપૂરી છાપ તો અંગાળ ને મહારાષ્ટ્રમાં જ પડી. બન્ને ઠેકાણે કસરત ને અખાડની તાલીમ વધારે પડવા લાગી ને રાષ્ટ્રીય કેળવણીની હીલચાલ શરૂ થઈ. ખાસ નહું તરવ ઔદ્યોગિક કેળવણીનું દાખલ થયું ને આજે અંગાળની એ પ્રવૃત્તિનું જે એક જ મુર્તિમંત સ્મારક રહ્યું છે તે ઔદ્યોગિક શાળા જ છે.

પણ આ વરસોમાં આખા દેશના યુવક વર્ગની ઉત્સાહશક્તિ તેમ જ ભાવનાસૃષ્ટિ ઘણી જ ખીલી ઉઠી. જેઓ પીસ્તોલ જોઈને જલરાય ને તેને અડકવાનો તો વિચાર પણ ન કરે તેઓ પણ દેશની ખાતર ફરંસીએ ચઢતા અથવા દેશપાર જતા બંગાલીઓ અને મરાઠાઓના સમાચારથી સંવેત થવા લાગ્યા. તેમને પગલે અનુસરવાનો વિચાર તો થોડાને જ આવ્યો હતો. છતાં

કંઈ પણ મીઠાવાળા સૌ યુવકોના હૃદયમાં, એ નર-વીરોની છબીઓ ડોરાઈ રહી એ ચોક્કસ છે.

આથી ગુજરાતમાં પણ યુવક વર્ગનાં હૃદય વધારે જોશથી ધબકવા લાગ્યાં, કલા સતેજ 'યદ ને જુદિ' પણ સતેજ થઈ. છતાં વ્યવહારમાં અને કાર્યમાં તેનું પરિણામ ભગભગ શૂન્ય જ કહેવાય.

ગાંધીજીનો યુગ

તે પછી ૧૯૧૭-૨૮ થી મહાત્મા ગાંધીજીનો યુગ શરૂ થયો. દેશભક્તિની ભાવનાને હૃદયે મોણસો વિચારમાંથી આચારમાં ઉતારી શકે એવા સ્વરૂપમાં પહેલી વાર મુકવાનું માન તેમને જ ધટે છે. પીસ્તોલ ફાટી ને ફાંસીએ જવું એ જીંદગીના સોદા. પણ થોડી ઘણી જલ તો જેમ તેમ ભોગવી શકાય, તેથી દેશના અંતરમાં જે જોશ ધસમસી રહ્યું હતું તેને કાળા કાપડાની અને ખાસ કરીને અસહકારની ચળવળમાં પહેલી જ વાર સરળ ને ચોખ માર્ગ મળ્યો ને તેથી વળી મોખરે એ આત્મભોમનો પ્રવાહ વધતો ને ધસતો જ ગયો. તેમની રાષ્ટ્રીય શાળાઓમાં છોકરાઓ ઘણી નક્લી કેળવણી મેળવતા પણ તેમનું સૌનું નિશાન જલ પર જ હતું. તેઓ ગામડે જતા તો ત્યાં પણ મસાલ સળગાવી ધામધુમ કરવાનો જ તેમનો ઉદ્દેશ હતો. પુરોગામી સાથે કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ ભળી. એક વખતે એમ લાગ્યું કે ક્ષેત્રોમાંથી બંધાઈ રહેલી પ્રજાશક્તિ—ખાસ કરીને યૌવનશક્તિ એવા જોશથી ફાટી નીકળશે કે તેના પ્રવાહમાં બધાએ ખાસ ને જુલમ સહાને માટે ધસકાઈ જાય. પણ નિધિનું નિર્માણ જુદું જ હતું. ચૌરીચોરાનાં તોફાનોથી લગત બધ પડી ને યુવાનોનાં હૈયાનો ઉજાળો ધોમે ધોમે સમવા લાગ્યો.

યૌવનને અણગમતી તાલીમ

હવે આજની સ્થિતિ તપાસીએ. સરકારી સંસ્થાઓમાં પાઠ્યાત્મ ધોરણુ છતાં પણ જુદિની કેળવણી મળે છે એની ના નંદિ પાડી શકાય. પણ ત્યાં નથી સાદસ કે સૌર્યના સંસ્કાર કે નથી શરીરની ખરેખરી તાલીમ. પુરાણી ભાષાઓ જે થોડા અખાડા અસાર સુધીમાં સ્થાપી શક્યા છે તે તેના લાલ લેનાર મરકારી તેમ જ રાષ્ટ્રીય શાળાના વિદ્યાર્થીઓને આશીર્વાદ રૂપ છે. પણ હજી પણ એકંદરે પ્રજા મહાત્મા ગાંધીજીની રાષ્ટ્રીય શાળાઓ પર જ યૌવનની તાલીમ માટે ખરેખરે આધાર

રાખે છે. તેથી તે વિષે નીચેના મુદ્દા તરફ સૌનું ધ્યાન ખેંચવું જોઈએ.

(૧) ત્યાં સામાન્ય અભ્યાસનું ધોરણ યોગ્યતા સુધારા વધારા સાથે સરકારી ને નકલી છે. દેશસેવાની તે રેંડીઆની વાતોને બાલુએ મુશ્કેલી કેવળ શિક્ષણની દૃષ્ટિએ આ મંસ્થાઓને તપાસીએ તો શિક્ષણક્રમ ને તે શીખવવાની વ્યવસ્થા ધણાં એકદેશીય ને જાજરાં છે. ત્યાં રાજકારણ ને અર્થશાસ્ત્ર પર તેમજ પ્રાચીન આર્ય વિદ્યાઓ ઉપર વધારે લાર મુકાય છે પણ નથી ત્યાં વિજ્ઞાનનો એક અક્ષર શીખવાતો કે નથી કોઈ ઉદ્યોગોની કેળવણી અપાતી. માધ્યમિક અને પ્રાથમિક શાળાઓ ઉત્તરતા દરત્તમની લાગે ને તેમાં ખાદીનો કંઈક પ્રચાર હોય એટલો જ ફેર દેખાય છે. તે હવે એકંદર નિસ્તેજ લાગે છે અને ઘણા ગામના લોકોને નિરર્થક લાગે છે.

(૨) આવી સંસ્થાઓમાં ખીલુ કંઈ નહિ પણ પ્રાચીન અને મધ્યકાલના લીધે અને અર્જુન, શિવાજી અને પ્રતાપ જેવા અનેક શરવીર પુરુષોના પ્રબળ સંસ્કાર જેવાની આશા રાખીએ. પણ તેમાં તો શારીરિક ને સત્ત્વના પશુબળનો પ્રભાવ દેખાય, ને તે ગંધીજીના ધોરણને જાણે નહિ. આમ યૌવનની ખરેખરી કલાઓ ખીલવવાને જે એક જાતના સંસ્કાર રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓમાં તો ખાસ કરીને આપવા જ જોઈએ તે શહેરમાં કે ગામડાંમાં નજરે નથી પડતા, ને જે કંઈ બૂલેચુકે અપાતા હશે તે અહિંસાના કૃત્રિમ ઉપદેશથી ભ્રષ્ટી વાળવામાં આવે છે.

(૩) પછી આવે શરીરની તાલીમ. તે આપવામાં મહામાછને વધી નથી તેથી મહાવિદ્યાલયમાં એક અખાડો છે પણ ખરો. યોગ્યતા ઓકરાઓ તેનો લાભ પણ લે છે. છતાં અહિંસાનું ધોરણ હોવાથી તેનો સંખ્યાબંધ ઓકરાઓ લાભ નથી લેતા. આપણા જેવા નમાલા અનેલા દેશમાં તો તે થોડો વંખત ફરજિયાત જ કરવી જોઈએ. તે તો નથી કરી, ને ખુલ્લા મેદાન પર રમવાની ફીકટ, ફુટબોલ, હોકી, ચોલો જેવી રમતોની વીત પણ આ સ્પર્ધા સંસ્થામાં કેમ ઘણું શકે? એટલે ધણુખરા વિદ્યાર્થીઓ સાંજે સાંજરમતોના મંદ મંદ ને શીતલ પવનપર્વે જોખવતા પાસે પાસે ફરે છે અથવા પોનાનાં ઘર ને પોળોની મીઠી હવામાં લીન થાય છે!

(૪) ખીલ બાલુએ રેંડીઓ પહેલેથી જ ફરજિયાત ગણાયો છે. અને હવે તો ગંધીજીએ છેવટની નોટીસ આપી દીધી છે કે જેમને રેંડીઓ ન ફેરવવો હોય તેમને આ સંસ્થાઓમાં રહેવાથી કંઈ ફાયદો નથી. અનેક યુવાનો સરકારની સામે લડવાના જુરસાથી તેની શાળાઓને તિલાંજલિ આપીને રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓમાં જોડાયા. અને યોગ્ય વખત સુધી આચાર્ય ગિડવાની જેવા અધ્યાપકોએ ગમે તે સ્વરૂપે પણ લડાયક જુરસો કેળવ્યો પણ ખરો. પણ હવે તો વિદ્યાર્થીઓના વ્યાસપીઠ પર રેંડીઆની જ પૂલ ધવાની છે. ક્યાં યૌવનનું તોફાન ને ઉછળો અને ક્યાં રેંડીઆની શીળા હળવી ગતિ! જે રેંડીઆને જુના જમાનામાં સાધારણ રીતે યુવાન હોતી સ્ત્રીઓ પણ હાથ નહોતી લગાડતી તે હવે લડાયક ને ઘરા યુવાનો માટે નિર્માણ કરવામાં આવે છે!

(૫) આમ આજની રાષ્ટ્રીય શાળાઓની તાલીમ વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ માટે કદાચ થોડી હશે—જે કે તેમને પણ જરા ચમકારો તો ગમે—પણ યૌવનમઠથી મસ્ત અનેલા વિદ્યાર્થીઓ કે વિદ્યાર્થીનીઓ માટે તો જરાયે થોડી નથી. નવી અક્કલ પોષવાને વિજ્ઞાન નથી, હૃદયને પ્રેરવાને શરાતનના સંસ્કાર નથી ને ઉછળતા લોહીને તપાવવાને ને ખીલતાં શરીરને, પલોટવાને શારીરિક તાલીમ નથી. પરિણામ સ્વાભાવિક રીતે નિરાશા-જનક જ આવે. શરીર પાટલુન કાટ ને પગે સ્લીપર પણ ન પહેરવાના સંસ્કાર છે તેથી ઘણા વિદ્યાર્થીઓને લકર ફકર પોતીઆં, લાંબી કંઈનીઓ અને ચારે બાલુએ ધૂળ ને વરસાદમાં કાદવ ઉરાડતા આ શાળામાં જતા આવતા જોઈએ છીએ. ગતિ નરમ ને હળવી હોય, આંખમાં કવચિત જ ચમક કે સાદસ હોય. સ્વપ્નામાં પણ થોડું જ શરાતન હોય—કવચિત જેલની સાંતિ કે કંઈ અખ્યાસની લગની હોય. અને યૌવનને આ બધું વાતાવરણ ને ખાસ કરીને રેંડીઆનું પ્રતિષ્ઠા-પૂજન નજરે કે અન્નપૂર્વે પ્રતિકૂળ જ લાગે તેથી સૌનાં અંતરને થોડો કે ઘણો અસંતોષ ફેરી ખાય છે.

યુવતીઓની અવગણના

અને આ કેળવણીમાં યુવતીઓનું શું સ્થાન છે? એનો જવાબ છેલ્લી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પરિપદમાં ગંધીજીએ આપી દીધો કે હાથ તે વિષે ખાસ વિચાર નથી કરવાનો. પહેલાં પણ કદિ ક્યાં નથી—પણ રેંડીઆ, હિન્દુમુસલમાન વગેરે કેમ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં કેમ જોડાવે!

એ જ તપાસવાનું છે ! એટલે યુવતીઓને માટે તો આશાનાં કંઈએ દાર આ સંસ્થાઓએ પહેલાં ઉઘાડ્યાં નથી, આને પણ ઉધડી શકે એમ નથી.

તરૂણ મંડળની જરૂર

આ ઉપરથી યુવાનોની ખાત્રી થાય કે તેમને યોગ્ય તાલીમ સરકારી શાળાઓમાંથી કે રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓમાંથી મળી શકે એમ નથી. ને તે ઉપરથી જર્મની ને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ જેવા અનેક દેશના યુવકોની માફક—જે કે લુદી રીતે—તેમની ખાત્રી થશે કે મહોદરાઓ પર હવે આશા રાખીને બેસી રહેવું ફાકટ જ છે. હવે ખરેખર એવો વખત આવ્યો છે કે જ્યારે ખરેખરી યુવક-વૃત્તિવાળાં યુવકયુવતીઓએ અને સ્ત્રીપુરુષોએ મળીને યૌવનની તાલીમનો સવાલ હાથમાં લેવો જોઈએ. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના અખતરાની નિષ્ફળતાથી હમણાં કેઈ ગામડાં કે શહેરમાં શાળા પાડેશાળાઓનું સમગ્ર શિક્ષણ આપવાનો વિચાર નહિ કરે. આપણા કામ માટે તેની જરૂર પણ નથી. ખરી જરૂર તો એક વિશાળ તરૂણ મંડળની જ છે.

તેની મારફત ગામગામડે વ્યાપક શાળાઓ ને દેશી તેમ જ વિદેશી રમતોનાં ક્લબસ્થાનોની ને

શ્રમખાનાઓની ગોઠવણ કરવાની છે. તેમાં તરવાનો તેમજ હોડીઓ ચલાવવાનો, મલ્લકુરતીનો તેમજ થોડાની સવારીનો પણ સમાવેશ કરવો પડશે. સાહિત્યકલાની ચર્ચા, ઇતિહાસના સંસ્કાર, સંગીત ને ગરબા તેમાં અવશ્ય દાખલ કરવાં જોઈશે. યુવાનો તેમજ યુવતીઓ યોગ્ય લાગે તેમ કવચિત જુદાં કે કવચિત એકાં મળીને રમતમાં કે જ્ઞાનગોષ્ઠિમાં ભાગ લેશે, તેમ અનેક વાર-તહેવારે કે શીતલ પૂર્ણિમાએ આનંદોત્સવો ઉજવશે.

આથી ચળવળ ઉત્સાહ ને આવેશથી ચાલશે ને યૌવનનાં પૂરજીવરાતમાં રેલાશે ત્યારે સાબરમતીનો કિનારો ફરીથી અનેકાનેક અખાડાઓના અને આનંદકીડાના પડધાથી ગાજશે, તેમ સુરત-કુમસના રસ્તા પર ગારીઓની નમાલી હરીફાઈને બદલે પૂરપાટ દોડતા થોડાઓની હરીફાઈ થશે. વિજયાદશમીના દિવસે સેંકડો યુવતીઓના નયનતેજથી પ્રેરાઈને સુનંદા યુવાનો અશ્વારોહજીનું સાહસ ખેત્રી અને ગામ ગામની સીમાઓનાં ઉલ્લંઘન કરશે. ને તેમાં ધવાએકા કોઈ યુવકોની સારવાર કોઈ સાહસિક મુંઢરીઓ કરશે ત્યારે સ્વરાજ્યનો સૂર્ય ઉગવાને થોડી જ વાર હશે.

ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક

સાચો સંવાદ

“ કેમ આને કાંઈ નવું જૂત ભરાયું છે કે ચું ? ” એવા મોટા અવાજથી પૂછતા પ્રશ્નથી હું મારા વિચાર-માંથી જાગી ગયો. “ રાટલી નથી જોઈતી ? ”

મેં ચમકીને સાચું જોયું. મારી વહુએ ફરી પૂછ્યું : “ આને શો નવો વિચાર આવે છે ? ” “ વહુ ” શબ્દ ઉપર જરા તોંધ લખવાની જરૂર છે. લાપાસાચના હળુ મુદ્દી અઝાત રહેલા કોષ નિયમથી ‘વાઈફ’ શબ્દ ‘વહુ’ કરતાં વધારે શિષ્ટ ગણાય છે પણ ગાંધીજીએ સ્વભાષાનો આગ્રહ કર્યો તે પહેલાં પણ મારી વહુએ પોતાની હકૂમતમાં—ખાસ કરીને રસોડામાં—માત્ર ગુજરાતી અને તે પણ તે સમજે એવી જ ગુજરાતી ભાષા બોલવાનું ફરમાન કાઢેલું હતું. તેની અસર એટલી

પ્રજળ થયેલી છે કે હું લગભગ શુદ્ધ ગુજરાતી બોલતો થઈ ગયો છું અને મારા મિત્રો પણ એ હકૂમતમાં ગુજરાતી જ બોલવા લાગ્યા છે. સ્ત્રીઓ તરફ ધણું માન છતાં બહુવચન નથી વાપરતો તે પણ એવા જ એક જીભ ફરમાનના આધારે.

હું જવાબ આપું તે પહેલાં બીજો પ્રશ્ન આવ્યો : “ કેમ આને ક્યાં જઈ આવ્યા હો ? ” મારી વહુ હું ખાંધ શકું તે કરતાં વધારે ઝડપથી મારી ચાળીમાં રાટલી નાંખે છે અને એવી જ રીતે હું જવાબ આપી શકું તે કરતાં વધારે ઝડપથી પ્રત્ન પૂછે છે.

મેં કહ્યું : “ ક્યાંક જઈ આવ્યા નથી. ”

“ ત્યારે વિચાર શેના કરો છો ? ”

“ પરમ દિવસ” સ્ત્રી કેળવણી સંબંધી સલામત ગયો હતો ત્યાં મિ. પ્રમાણિક કહ્યું કે આપણી સ્ત્રીઓ હજારે એક પણ ભણેલી નથી અને હું વિચાર કરતો હતો કે—

“ હજી હું ભણી નહિ ! હવે તમારે વધારે કહેવાની જરૂર નથી. હું બધું સમજી ગઈ. દર વરસની પેઠે મિ. બ્રાઉનિંગ અને મીસીસ બ્રાઉનિંગને દાખલો તેમણે આ વખત પણ આપ્યો હતો કે નહિ ? ”

મેં વધારે કહેવું છોડી દીધું. વાંચવા લખવા ઉપરાંત જરા પણ વધારે ન લખવાની, સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી કાવ્યસાહિત્ય સમજી મારા રસોપભોગમાં ભાગીદાર થવાય એવું જરાય ન લખવાની તેની હક એટલી જખરી હતી કે એ સંબંધી વધારે કહ્યા વિના મેં નીચું જોષ દાળ માગી.

દાળ આપતાં આપતાં તેણે કહ્યું : “ પુરુષો અમારા કરતાં એટલું બધું શું વધારે જાણે છે કે અમને શિખામણ દેતા આવે છે એ જ મને તો સમજતું નથી ! ”

મેં કહ્યું : “ શું નથી જાણતા એ કહે ને ? ”

“ કેમ તમને રાંધતાં આવડે છે ? ”

“ એ તો માત્ર અભ્યાસનું કામ છે. ધીમે ધીમે શીખીએ તો તેમાં શું ન આવડે ? ”

“ આપણા હિંદુ ધરસંસ્કારના રિવાજ પ્રમાણે તમારે માથે રાંધવાનું આવે છે. આટલા વરસના અભ્યાસથી હજી તમને ગોળ રાંધેલી કરતાં નથી આવડતી ! અકળાઓ છો ત્યારે સ્વતંત્રતાની અને જૂના રિવાજો કાઢી નાંખવાની વાતો કરો છો પણ મૂળ અણુઆવડત કબૂલ નથી કરતા. ”

મેં કહ્યું : “ એ તો બધી છુદ્ધ વાતો છે. પણ તમે વાંચો નહિ એટલે તમારામાં જ્ઞાન જ નથી હોતું. ”

“ તે ગમે તેમ હોય. તમે કેળવણી વિશે કાણુએ વાંચ્યું છે પણ છતાં તમે બાહ્યને રમાડી નથી શકતા અને તેને જાને રાખી નથી શકતા. ”

“ હું એ નથી કહેતો. તમે વાંચતાં નથી એટલે તમારે જીવન જ એટલું અપૂર્ણ રહે છે, પોણું રહે છે. હુનિયાંની તમને કશી ખબર જ પડતી નથી. ”

“ એ જ ખોટું છે. તમારે ચોપડીઓનું જ્ઞાન જ પોણું હોય છે. તમને મુસાફરી કરતાં જણ નથી આવડતી તો હુનિયાંનું તમને શું જ્ઞાન હોય ? એવા તમને પોટકું બાંધતાં આવડે છે ? કોયજાનું મોં કેમ બાંધવું,

કપડાં કેમ બાંધવાં, કપડાંમાં દાણા કેમ બાંધવા, પાણી કાઢવા લોટો કેમ બાંધવો, તેમાંથી કશુંય આવડે છે ? આ વસ્તુઓ, હુનિયાં જાણવાને, મુસાફરી કરવાને જરૂરની છે કે નથી ? ”

“ એટલે કેમ મુસાફરી પણ તારા વિના અને નહિ જ કરી શકતા હોઈએ ? ”

“ મુસાફરી કેવી કરો છો તે તો તમે જાણો. એક વાર હું સાથે હતી ત્યારે આપણા પોટકાને બદલે કાંઈ સુવારનું પોટકું ઉપાડી લીધેલું તે યાદ છે ? અંદરનાં હાથિયારો વાખ્યાં તોય તમને ખબર ન પડી કે આ આપણું ન હોય ! ”

“ એ બધી હાજી વાતો છે. હું તો કહું છું કે તમે લેકાને કલાતું લાન જ હોતું નથી. ”

“ સ્ત્રીમાં તો પગલે પગલે કલા છે. તમને તો રસોઇમાં મીઠું ઓછું પડ્યું હોય તો પણ પારખતાં નથી આવડતું અને ઓઢવા પહેરવાની કલા તો સ્ત્રીઓની જ છે એમ તમે પણ એક દિવસ કહેતા હતા. ”

“ તું ભણી નથી એટલે એમ કહે છે. કલા એટલે લલિત કલા. રાંધવું ઓઢવું એ તે કાંઈ કલા છે ! ”

“ લલિત કલામાં નૃત્ય ગીત તો આવે જ ના ! અને સ્ત્રીઓ અનેક પ્રસંગે ગાઈએ છીએ, અજવાળા શત દેખી ગરખીઓ લઈએ છીએ અને તેમાં કાંઈ ન મળે તો હું તો ઠાકરડીઓ સાથે પણ ગરખી લઈ શકું છું. તમે તમારા મિત્રો સાથે ગાઈ કે નાચી શકતા નથી અને ઠાકરડાઓ સાથે તો વાત પણ નથી કરી શકતા. ”

મેં હવે વિષય બદલવા કહ્યું : “ ભલે. પણ તું આટલી ગાંઠી તેના પર મારે સ્વામિત્વ તો છે ના ? વધારે અમારે શું જોઈએ. ”

“ પણ તમે તો વળી એ પણ નથી રાખતા અને સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રતા આપવા તીકળ્યા છો ! ”

“ એ અમારી ઉદારતા એટલું તો કણ્ઠકરીય ના ? ”

“ ના એ ઉદારતા નથી. ઉદારતાથી કાંઈ સ્વતંત્રતા આપે જ નહિ. પોતે સ્ત્રીઓ પર આટલા પશ્ચીન છે તે અમને શી સ્વતંત્રતા આપવાના હતા ? ”

“ કેમ નહિ ? તમારાં કપડાં, ધરણી રીત, રિવાજ, હરવું, હરવું એ કલામાં હું આડો આવું છું ? ”

“પણ તેનું કારણ જુદું છે. પહેલાંના પુરુષોને સ્ત્રીનાં ધરેણાં, કપડાં હતાં, તેના રંગ ભાત ભાત એ બધાની ખબર હતી, તેમાં સાઈ નરસું રૂપાણું કંઈક ગમતું અણગમતું એ સંબંધી તેમને પોતાના અભિપ્રાયો હતા અને તે મુજબ પોતાના કોડ પ્રમાણે તેઓ વસ્તુઓ લેતા અને અમને પહેરાવવાનો આગ્રહ રાખતા. તમને આની કશી ગતાગમ જ નથી. એટલે તમારે સ્વતંત્રતા આપ્યા વિના છૂટકા જ નથી. એ તમારી ઉદારતા. તમારું જીવન જ કોડ વિનાનું છે. હું નાની પરણીને આવી ભારે મને એથી હોંશ કે તમને ભાવતું કાંઈક રાંધું. મેં તમને ઘણી વાર પૂછેલું કે શું રાંધું પણ તમે કોઈ દિવસ જવાબ ન આપતા. અને હું મનમાં બહુ મંઝાતી. હવે સમજતું છું કે તમે એ વાતમાં કંઈક સમજતા જ નથી.”

“અમે, એટલી ઉચ્ચતર ભૂમિકામાં વસીએ છીએ.”

“એ તદ્દન ખોટું છે. હું સાઈ રાંધું છું ત્યારે તમે ચોખ્ખા ખુશ કેખાઓ છો અને વધારે ખાઓ પણ છો. માત્ર એટલું જ કે તમે સમજ્યા વિના ખાઓ છો. બાજુની પેડે જ એમ કહો ને !”

“માટે જ બોલ્યેશુ માતા કહ્યું હશે. પણ અમારો રનેહ તમારાં કપડાં હતાં ઉપર આધાર રાખતો નથી એ તો કશુંક છે કે નહિ ?”

“રનેહ શું તે તો તમે વાંચો, તે તમે જાણો. પણ કપડાંની અસર તમારા પર નથી એ હું ન માનું. હવે વધારે ન પૂછશો.”

“ના કહે ને. એટલા માટે શા માટે અધૂરું રાખે છે ?”

“તમને યાદ છે ? તે દિવસ તમે કંઈક બહુ જ ઉત્સાહમાં મને કાંઈ કહેવા ઉતાવળા ઉતાવળા આવતા હતા. આવીને મારા સામું જોયું, પછી મૂંગા થઈ થોડી વાર જોઈ રહ્યા, ધરમાં બધે નજર ફેરવી, ચોપડીઓનાં પૂંકાં તપાસ્યાં, ફરી મારી સામે જોઈ રહ્યા અને ઉઘડું મને પૂછવા લાગ્યા : ‘આજ કેમ કાંઈ ગમતું નથી ! હું કંઈક બહુ જ સરસ તને કહેવા આવેલો પણ જૂલી ગયો. આજ કેમ કાંઈ ગમતું નથી ?’”

“હા. તે એનો જવાબ મને કંઈક બહુ કરડો આપેલો હતો નહિ ?”

“કરડો તો નહિ, પણ સાથે જવાબ આપેલો કે. ‘તમને ન ગમે તેનું કારણ હું કેવી રીતે જાણું ?’”

“તેને આ વાત જોડે શા સંબંધ છે ?”

“આ વાત જોડે એ સંબંધ છે કે તમારા મન પર મારાં કપડાંની અસર થાય છે. મેં જાણી નીકળે તે દિવસે પાડોશીઓના ધરડાઓ સોગનો સાથુ પહેરેલો અને તેથી તમે એવા સ્તબ્ધ થઈ ગયા હતા. હવે કેમ કહેવાય કે કપડાંની અસર તમારા પર નથી ?”

“તે મારા પર પણ તું આવા પ્રયોગો કરે છે કેમ ?”

“કેમ ન કરે ? તે પહેલાંને દિવસે રમણિકલાલને ત્યાં હું બેસવા જતી હતી, જરા સારાં કપડાં પહેર્યાં હતાં ત્યારે તમે ગ્રેમ અને કપડાં અને શોભા અને સૌભાગ્ય ઉપર એક લાંબુ ભાષણ મને આપેલું તે યાદ છે. મારે જોવું હતું કે આમાંનું કેટલું સાચું છે.”

“ઠીક; પણ તમે પહેરો અને અમને ખુશ રહેતાં આવડે, તમે રાંધો અને અમને જમતાં આવડે, એ પણ સુંદર યોજના નથી ?”

“ના, તમને જમતાં પણ નથી આવડતું. કાંઈ વાર પહેલી રોટલીથી વિચારમાં પડી જાઓ છો ત્યારે મારે યાદ આવતું પડે છે. કેટલી રોટલી ખાધી એનો દિસાવ પણ મને પૂછવો પડે છે અને કાંઈ વાર વાતે ચડે છે ત્યારે તો એ પૂછવું પણ જૂલી જાઓ છો.”

વાત ખરી હતી. પેટ પર હાથ ફેરવી જોનાં મને ખબર પડી કે આજે મેં ઘણું ખાઈ નાંખ્યું છે. હું ભાત ખાવાનો વિવેક કર્યા વિના બોલો થયો અને મારા ખંડમાં દીવો મોટો કરી બેઠો. આજની વાત પર વિચાર કરતાં મારાથી મોટીથી હસી જવાયું. પછી બધી વાત-ચીત હું લખવા બેઠો. લખી રહ્યો ત્યાં એ આવી ને મને કહે : “એકલા-એકલા કેમ હસતા હતા ?” મેં તેને મારી પાસે બેસાડી બધું વંચાવ્યું. તે પણ હસી પડી. મને કહે : “આજ સુધી માનતી હતી કે તમને કંઈય આવડતું નથી, માત્ર વાંચતાં લખતાં આવડે છે. વાંચો તો અત્રેજ એટલે. શું કહું પણ આ જોતાં લાગે છે કે તમને લખતાં પણ નથી આવડતું. એ પણ હવે બેથું લખી-લ્યો.”

મેં કહ્યું: “એ લખવાની જરૂર નથી. મને વાંચતાં લખતાં નથી આવડતું એ તો હું ઘણા વખતથી જાણું છું. એમાં કશું નવું નથી. ઉપરની હકીકત નવી છે માટે લખી છે. બોલ હવે આનું મથાણું શું કરવું?”

“પહેલાં એક કશું હતું તેમ કરો ‘સાચો સંવાદ.’”
“હાલે.”

“તમે વાત બધી મારી લખો, મથાણું પણ મારું આપેલું હોય ત્યારે આમાં તમારું શું?”

“મથાણું. હું ધારે છે તે કરતાં હું તેનો જૂદો અર્થ કંઈ છું.”

દ્વિરેક

પુસ્તકપરિચય

કૌમુદી—સાહિત્ય કલા અને વિવેચનનું ત્રૈમાસિક. તંત્રી વિજયરાય કલાચુરાય. વાર્ષિક લવાજમ ત્રણ રૂપિયા. છટક નકલનો એક રૂપિયા.

ઘણા સમયથી સાહિત્યના વિવેચનને માટે જ એક માસિકની જરૂર છે એમ ઘણી જગ્યાએથી બોલાયું આપણે સાંભળ્યું છે અને હવે તેને જ માટે આ ત્રૈમાસિક પ્રસિદ્ધ થાય છે એટલે આ પ્રવૃત્તિની આવશ્યકતા વિશે તો કશું કહેવાનું રહેતું નથી. ત્રૈમાસિકનો પહેલો આશ્ચિન અંક, તેના વિષયને જાણે તેવા ચોખ્ખો, આડંબર કે ખોટી ટાપટીપ વિનાનો છપાએલો ૧૮૪ પાનાનો અમને મળ્યો છે. તેના વિશાળો નોતાં વિષયનું ક્ષેત્ર અમને ઠીક વિસ્તારવાળું લાગે છે. પ્રથમ મનનના મથાળા નીચે ત્રૈમાસિકનો ઉદ્દેશ આપેલો છે અને આજી સાહિત્યને લગતા બનાવોની નોંધ લીધી છે. સંગીત અને કવિતા વિશેના લેખથી કલાત્મકતા અને સાહિત્યમાં એક પત્રનો વધારો થાય છે. તે પછી શ્રી નરસિંહરાવનો ‘ગુજરાતી સાહિત્યમાં સંગીતકાવ્ય’ નો મનનીય લેખ ગરબીના સ્વરૂપ ઉપર પ્રકાશ પાડી તે સંબંધી કેટલાક અચોક્કસ અને અશાસ્ત્રીય વિચારોનું નિરસન કરે છે. રા. હરીન્દ્રનાથ યદોપાધ્યાયનું ‘ઝેર કાણે પીધું?’ એ નાટક અમને એટલું ચમત્કારવાળું લાગ્યું નથી પણ એ રીતે અન્ય લાખમાંથી સારા સાહિત્યના અનુવાદને આ વિવેચક ત્રૈમાસિકમાં પણ સ્થાન મેળવે છે. શ્રી ગગનવિહારીના ‘વહેલાં ઉઠવા

વિશે’ નો નિબંધ માર્ગિક હાસ્યનો સુંદર નમૂનો છે. તેમાં લેખકે મનુષ્ય સ્વભાવનું સાદું નિરીક્ષણ કર્યું છે, નેત્રું છે તેને રામક રીતે મૂક્યું છે અને હાસ્યની સાથે કાંઈ પણ જગ્યાએ કટુતા લગવા દીધી નથી. તે પછી ગદ્ય નવલરામની જયંતી વખતે શ્રી ન્હાનાલાલ કવિએ જે લાપણ્ય આપેલું અને શ્રી મુનશીએ તે પછી ધણે અંશે તેના ઉત્તર રૂપે જે લાપણ્ય આપેલું તે બન્નેનો સાર ‘વિવેચનની શૈલીઓ’ માં આપેલો છે. ‘સોરઠ અને તેનું સાહિત્ય’ પણ જૂલાયનું મંથી એ નેત્ર સર્વને આનંદ યશે. એ વિષયનો શ્રી મેઘાણીનો લેખ અભ્યાસ રસવૃત્તિ ખત અને લોકો તરફની આંતર મમતા બતાવે છે. એમના પ્રયાસોથી લાગે છે કે સોરઠી સાહિત્ય હાલ યવાની જાહીક રાખવાની હવે જરૂર નથી. ‘પ્રજાજીવનમાં નાટ્યકલાનું સ્થાન’ માં એ દુર્લભ પામેલા સાહિત્ય અંગની અગત્યતા બતાવી છે. ‘સાહિત્ય કલાનાં અસિલન’ ના મથાળા નીચે દેશદેશનાં સાહિત્ય ને કલાને લગતા વિચારો અને માહિતી આપેલી છે, તે પણ ચોગ્ય છે કારણ કે અત્યારે દરેક સાહિત્ય ઉપર જગતના સાહિત્યની અસર અનિવાર્ય છે. ‘સમકાલીન સાહિત્યપ્રવાહ’ માં ‘નવલિકા’ ઉપરનો લેખ અભ્યાસ-પૂર્વક લખાયો છે અને તે સિવાય કેટલાંક પુસ્તકોનું અવલોકન છે. અવલોકનમાં ખતી શકે, ત્યાં, વિસ્તૃત નજરથી જોવાનો અને અવલોકનને નિમિત્તે સાહિત્ય ઉપર જોતાના સ્વતંત્ર વિચારો આપવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો છે. આંકને અંતે સાહિત્યસેવકની રાજનીતી આપેલી છે.

+ આઠક થયા મટિ શિરનાકું બવચ્યાપક કીકૃત, સાહિત્ય મુદ્રણાલય, અમદાવાદ. લેખ: વચ્ચે માટે તંત્રી કૌમુદી, ગવેરીની ચાલ, વીથે પારથે (પોસ્ટ ગવેરી).

આ ત્રૈમાસિકની યોગ્યતા વિશે અમારે ખાસ કાંઈ કહેવાનું નથી. તેમાં દર્શાવેલા અભિપ્રાયો સાથે સર્વ સંમત ન હોઈ શકે, તેમાં દર્શાવેલા બધા વિચારો તંત્રીના પોતાના પશુ નથી, એ નોંતાં કેટલીક સામાન્ય બાબતો તરફ લક્ષ્ય દોરવા ઉપરાંત અમારે વિશેષ કરવાનું રહેતું નથી. 'મનન' વિભાગમાં તંત્રીજીએ પ્રસિદ્ધ થયેલી ચોપડીઓના પદ્મિની વગેરે ચાર ભાગો પાડ્યા છે તે, કહેવું બેઠકોએ કે, અત્યંત રસપ્રદ છે—ખાસ કરીને 'આપણા રસિક શાસ્ત્રીય ભાષ્યકારો'એ કરેલા તેમનાં વર્ણનો જેમના વાંચકામાં આવ્યાં હશે તેમને હસ્તિનો ચિત્રિણી શખિની એ તો શબ્દો પશુ એટલા ખરાબ વ્યવચારના છે કે શિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ભાગે જ મળશે. તે સિવાયનાં વિચારનાં તેમ જ શૈલીનાં ભયરધાનોથી આપણે સર્વેએ સંભાળ રાખવાની છે. આધુનિક દેશપૂજા જેવી જ ભયંકર આધુનિક યુગપૂજા—અમે અમારા પૂર્વજો કરતાં ડાહ્યા છીએ જ એવો પ્રદ, સૌંદર્યપૂજા, શક્તિ પૂજા—સૌંદર્ય અને શક્તિ નીતિ કે સંયમથી પર છે એવો આપ્રદ એ સર્વ વિચારનાં ભયરધાનો છે. શૈલીમાં અભ્યાસ કરતાં છતાં માહાત્મ્ય, નામ કરતાં વિશેષણોનું ગૌરવ એ સાહિત્યનાં આભાંગનાં ભયરધાનો છે. કામુદીએ સાહિત્યનું જે ક્ષેત્ર હાથમાં ધવું છે તેને ખાસ કરીને એક જૂદો જ ભય છે અને તે પાશ્ચાત્ય વિવેચન સાહિત્યનું અનુકરણ છે. પાશ્ચાત્ય વિવેચન સર્વથા ત્યાગ્ય છે એમ અમારું કહેવું નથી, પણ આપણો અભ્યાસ, હાલનું વાતાવરણ, આપણા પ્રાચીન સાહિત્યનો આપણો અપરિચય એ સર્વ જાણે અભણે આપણી ભુદિને ઘણી પરાધીન કરી નાખે એવાં છે એ સરત રાખવી બેઠકોએ. આમાં જણાવેલો કાષ્ઠ દોષ કૌમુદીમાં છે એમ અત્ર વિવક્ષિત નથી. પણ એ જ ક્ષેત્રમાં યથાશક્તિ યથાવકાશ કામ કરતાં અમને જે મુશ્કેલીઓ જણાઈ છે તે બતાવવાનો જ ઉદ્દેશ છે.

કૌમુદીનો અંક નોંતાં વાંચનારને જણાશે કે પોતાના ઉદ્દેશ તરફ તેની નજર શીધી અને એકાગ્ર છે. લેખોની પસંદગીમાં તંત્રીએ ઊંડી અને વિશાળ દષ્ટિ બતાવી છે. લેખકો નોંતાં તેમની સાથે સહકાર કરનાર વર્ગ માત્ર જ જણાય છે. તેમની કાષ્ઠ મુશ્કેલી હોય તો તે આર્થિક છે અને તે સંબંધી ત્રૈમાસિકની રિયલિટી તેમણે ઘણા સ્પષ્ટ રાખેલાં જણાવી દીધી છે. અમે માનીએ છીએ કે યુગ્વદાતનો સાહિત્યરસિક વર્ગ તંત્રીને આ બાબતમાં

નિશ્ચિત કરી જે ઉમદા ખ્યેય તેમણે નિશ્ચિત કર્યું છે તેની સિદ્ધિ માટે તેમને સંપૂર્ણ અવકાશ આપશે.

અમે આ ત્રૈમાસિકને સર્વ પ્રકારની ફતેહ ઇચ્છીએ છીએ.

તા. ક. બીજા અંક વખતે માસિકની ધરાણી વધી છે બાણી અમને સંતોષ થયો છે.

હાસ્યકથામંજરી ભાગ ૨ જે—જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળાનું પુસ્તક ૪૨ મું. લેખક: ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા, સાંતાકુઝ. પ્રકાશક: જીવનલાલ અમરશી મહેતા, અમદાવાદ. કિંમત રૂપીઆ બે.

આ ભાગમાં ૨૧ વાતોનો સંગ્રહ છે. તેમાંની પહેલી પંદર વાતોમાંથી કેટલીક મૂળ અંગ્રેજીના અનુવાદ-રૂપ છે, કેટલીકનું મૂળ વસ્તુ માત્ર અંગ્રેજી, ઉપરથી લીધેલ છે, કેટલીક મૂળ ચાર પાંચ અંગ્રેજી વાતો ઉપરથી વસ્તુ લઈને સ્વતંત્ર રીતે ઘડવામાં આવી છે. ગાળીની ૭ તેમની સ્વતંત્ર કૃતિ છે, લગભગ બધી વાતો માસિકમાં છૂટક છૂટક પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ છે. શુદ્ધ અનુવાદોના મૂળનું સચન કર્યું હોત તો તે સાથે સરખાવી જોવાની જિજ્ઞાસુને તક મળત. લાખા શુદ્ધ અને વિષયને અનુકૂળ છે. હાસ્યના વિષય ચૂંટવામાં તેમણે સારી રસરુચિ બતાવી છે. પણ આ પ્રમાણે આપણા લેખકો તરજૂમા કે અનુવાદમાં જ પોતાની શક્તિ ખરચે એ અમને ઇષ્ટ લાગતું નથી. ઘણા તરજૂમા કરવાથી ભુદિ પરાધીન થઈ જાય છે અને આપણી પરિચિત પશુ પરદેશના દષ્ટિબિન્દુથી જોવાની અને અનુકરણ કરવાની ટેવ પડી જાય છે. નવી કૃતિઓ અંગ્રેજી સિદ્ધિ કૃતિઓ જેવી ન થાય, તેમાં વખત વધારે જાય અને ફળ ઓછું આપે તો પશુ સ્વતંત્ર કૃતિ માટે જ પ્રયત્ન કરવાથી. લેખકને અને સાહિત્યને લાલ છે એમ અમે માનીએ છીએ અને શ્રી ધનસુખલાલ જેવા અધ્યાસી એવા પ્રયાસનું વિશેષ ફળ આપણને આપે એવી આશા રાખી તેમને આ પુસ્તક માટે અભિનંદન આપીએ છીએ.

દેશદર્શન—જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા પુસ્તક ૪૧ મું. અનુવાદક: કુમારી સુમિત્રા દયાળજી મહેતા. પ્રકાશક: જીવનલાલ અમરશી મહેતા, અમદાવાદ. (કિં. રૂ. ૩)

ઠાકુર શિવનંદનસિંહના પ્રખ્યાત પુસ્તકનો આ અનુવાદ છે. તેનો અનુવાદ, કરનાર એક મુશિક્ષિત બહેન છે એટલા માટે જ નાનકિ પણ અનુવાદની

સંસ્કૃતતા અને વિષયની ઉપયોગિતા ખાતર પણ અમે તેમને અસિનંદન આપીએ છીએ. મૂળ પુસ્તક ક્રોમિયલ્સ-શાસ્ત્રીય, પુસ્તકોના આધારે લખ્યું છે. ક્રોમિયલ્સ પ્રથમ હિંદની સંપત્તિ અને આર્થિક સ્થિતિ વિશે જે વિવેચન કર્યું છે તે દરેક હિંદીએ વિચારવા લાયક છે. ક્રોમિયલ્સે ઉદ્દેશ આ બધી હકીકતથી માનવની ઉત્પત્તિ ઉપર અંકુશ મૂકવો જોઈએ એવું વિધાન સામીત કરવાનો છે. આ વિષય પશ્ચિમની ધણી પ્રજાઓ અત્યારે ચર્ચે છે અને આપણે પણ તેનો વિચાર કરવો ધટે છે. પણ સાથે સાથે સ્મરણમાં 'રાખવું' જોઈએ કે 'સુપ્રજનન-શાસ્ત્ર' હજી અરધા સૈકા જેટલું પણ પ્રોટ થયું નથી, બધાં શાસ્ત્રોમાં એ સૌથી વધારે મહત્ત્વના વિષયને છોડે છે. મનુષ્ય સ્વભાવ અને પ્રકૃતિ એ વિજ્ઞાનના સઘળા વિષયોમાં જટિલમાં જટિલ અને નાજુક છે, તેનાં નિરીક્ષણો સૌથી વધારે અપૂર્ણ છે, અને માનવ સ્વભાવના એવા માર્મિક ભાગને એ સંપર્શે છે કે જેના સિદ્ધાન્તો અમલમાં મક્તાં ગમે તેટલી સંભાળ પણ અતિ સંભાળ નહિ ગણાય. પણ વસ્તુ-સ્થિતિનું અધ્યાન એ મુશ્કેલીનો ઉપાય નથી અને આ અતિ મહત્ત્વના વિષયનો અભ્યાસ કરવાને અમે સર્વને ભલામણ કરીએ છીએ.

મહાન નેપોલિયન—વિવિધ ગ્રંથમાળા ગ્રંથોંક ૧૬૦ થી ૧૬૬. સસ્તુ સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય તરફથી પ્રયોજક: નર્મદાસંકર બાલાસંકર પંડયા. ચંપાદક અને પ્રકાશક: ભિક્ષુ અખંડાનંદ. સ્વર્ણ અમદાવાદ અને યુગંધ. છુટક મૂલ્ય (પાંચ પૈસા સાથે) રૂ. ત્રણ, પૈ. છુટક. આ પુસ્તક ઍંગ્લેટના પ્રસિદ્ધ પુસ્તક અને તે ઉપરાંત બીજાં પુસ્તકોને આધારે લખેલું છે. નેપોલિયન સંબંધી સાહિત્યમાં આ સ્થિતિ અને ઉપયોગી ઉમેરો છે.

વિદ્યાર્થીઓનું માનસ—લેખક: હરિશંકર ત્રિવેદી. પ્રકાશક: નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ, શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાધીભવન, ભાવનગર. સાત આનાં વિદ્યાર્થીઓમાં દેખાતા યુલો કે અવયુલો જેવા કે આસાક્ષિતપદ્મ, બેખાન, રખડવેલો, નિર્દયતા, આગસ વગેરે ઉપર આમાં અનુભવની દૃષ્ટિએ બધું ઉપયોગી વિવેચન કરેલું છે. દક્ષિણામૂર્તિભવનની સંસ્થા કેળવણીના ક્ષેત્રમાં જે અનુભવ પ્રયોગ અને નિરીક્ષણથી કેળવે છે તેનું આ એક વિચારમાં લેવા યોગ્ય પરિણામ છે. આ નાના

પુસ્તકનો લેખકના મિત્ર અને સહકારી શ્રી મિલુભાઈએ 'પરિચય' પુસ્તકમાં કરાવેલો છે. પુસ્તક સર્વથા આદર-યોગ્ય છે.

સેન્ટ જોનનું ભાગવત—ઈંગ્લિશ દ્વારા યુગંધાતી-માં ઉતારનાર સ્વ. મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ. પ્રકાશક: નૃસિંહપ્રસાદ કાળીદાસ ભટ્ટ. દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવન, ભાવનગર. ખ્રિસ્તી ધર્મના એક અતિ મહત્ત્વના પુસ્તકનો આ અનુવાદ છે. નવા કરારમાં જે મુખ્ય ચાર સુચારીઓમાં ઇસુનું જીવનચરિત્ર આપેલું છે તેમાં "અધ્યક્ષ સુચારી" તરીકે આનું વિશિષ્ટ સ્થાન છે. અનુવાદ કરનાર યુગંધાતીના એક અગ્રગણ્ય સાક્ષર દના, અને આ વિષયના તેમના આદરને લીધે આ અનુવાદ ખાસ સુવાચ્ય થયો છે. મળતી પ્રીતિ અને વાતાવરણ અનુવાદમાં ઉતર્યાં છે.

જમીન. ખેડ અને તેનાં ઐતહાસિક ખાતર અને તેની સંભાળ. બીયાં અને તેની સ્વચંપણ—વિજય કૃષિમાળ મણીશ ૧-૨-૩-૪. લેખક તથા પ્રકાશક: વજીરામ મોતીચંદ રતનસી, નાગેરી ડીપ્લોમેટ એન્ડ ગોહલ મેટેરીયલ ઇન એગ્રીકલ્ચર, જામનગર. દરેકની કિંમત ૦-૪-૦, ખેડુતોને મફત. આ માળા કાઢીને લેખકે દેશની એક ધણી ઉપયોગી સેવા બજાવી છે એમ કહેવું જોઈએ. દરેક સમજી શકે તેવી ભાષામાં આપણી ખેતીને અતિ મહત્ત્વના તેવા વિષયો તેમાં બચવારે રીતે ચર્ચેલા છે. ખેડુતોને મફત આપવાની તેમની ઉદારતાનો લાભ ખેડુતો લેશે એમ અમે આશા રાખીએ છીએ, અને અન્ય જનો પણ કંનાં ઉત્તેજન આપશે એમ આશા રાખીએ.

શંખ અને કોડી—યુગંધાત નાન કાર્યાલય. ઘાખનાર કોષ્ટકજી. સંપાદક યુગંધાત નાન કાર્યાલય, મોટ, મુંગળ. કિંમત એ રૂપીઆ. આ ત્રીજાં પરિદાસિકાનો રસ દાસવસ નહિ પણ હીન પ્રકારની ભાંડાઈ છે.

રૂ. કરસનદાર—મૂળજી—લેખક: કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ, બી. એ. એસ એલ. બી. પ્રકાશક: જીવનચાલ અમરશી મહેતા, અમદાવાદ. કિંમત રૂ. ૦-૨-૬. આ અતિ ઉત્સાહી, નીકર અને સત્યપ્રિય સુધારકનું જીવન ચર્ચેએ વાંચવા લાયક છે.

સ્વરજ પુખ્ત—લેખક 'મનુષ્યન.' પ્રસિદ્ધકર્તા પ્રજુલાલ માણેકલાલ દવે, દેસાઈ પાળ. મહેમદાવાદ. કી. ૦-૧-૦.

પાટીદાર મહિલા સમાજ

આજકાલ ગુજરાતમાં ચારે તરફ નજર કરીશું તો માણસ પડશે કે પાટીદાર કોમમાં ઘણી નળ્યતિ આવી છે. આ પ્રજા બહુ સાહસિક છે. વેપારશોજગાર, વિદ્યાપ્રાપ્તિ, ધનપ્રાપ્તિ, દરેક પ્રયત્નમાં આ વર્ગના પુરૂષો પુષ્ટજ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, તેમજ સ્વાર્થત્યાગ કરી રહ્યા છે.

પરંતુ જેટલી નળ્યતિ બહારથી જણાય છે તેટલાં મૂળ જોડાં નથી અને તેનું કારણ એ જ છે કે એકતરફી કામ થયું છે. સ્ત્રી પુરૂષ વચ્ચે આ કોમમાં ઘણી વધારે વિષમતા છે. આ અસમતા હવે તેઓને ખુશવા માંડી છે, અને તેના ખ્યાલ સ્ત્રીઓને જ આવ્યો છે. તેથી સ્ત્રીઓએ પોતાની ઉન્નતિ કરવાને એક સ્ત્રીઓનો સમાજ સ્થાપવાનું નક્કી કર્યું છે. શ્રી. સૌ. ભક્તિબાનુ દેસાઈ જેવાં સ્વાર્થત્યાગી બહેને આ કાર્યનું નેતાપણ સ્વીકાર્યું છે. ભાઈ શ્રી. ગોપાળદાસ અને શ્રી. સૌ. ભક્તિબાનુ નામ આ કોમમાં સ્વાભાવિક રીતે અજળ અસર કરે છે. તેમનાં જ આમંત્રણથી વડોદરા રાજ્યમાં આવેલા વસો ગામમાં તા. ૧૧ નવેમ્બરને રોજ સ્ત્રીઓની એક વિશાળ સભા, એકઠી થઈ હતી. ચરોતરનાં ઘણાં ગામોમાંથી તેમજ કાનમથી પણ કેટલેક દેકાણેથી બહેનો હોમિયોર આત્મસુધારણા અર્થે આવી હતી. ખરેખર હૃદયસ્પર્શી દ્રશ્ય આ સ્થળે માણસ પડતું હતું. શિયાળાના દિવસમાં કકડતી દંડીમાં એકલી સ્ત્રીઓનો સંઘ ગામ પરગામથી એકાદ બે ન્હાનાં જાળકા લઈ લઈને એકઠા થયાં હતાં. સાથે પુરૂષોનો સંગાથ પણ નહોતો પણ હિંમતભેર આગપાડીમાં, ગાડામાં, કે પગે ચાલીને બંધી બહેનો આવી હતી. શ્રી. ગોપાળદાસ-ભાઈની વિશાળ હવેલીમાં દરેકે દરેક બહેનોને ઉતારો આપવામાં આવ્યો હતો. ન્હાનાં જાળકા માટે ઘોડીઓ પણ હાજર હતાં. સવા પાંચરવાનું, ખાવાનું, પીવાનું બધું સાધન હવેલીમાંથી જ પૂરું પાડ્યું હતું જેટલે માત્ર બે દુપડાં પહેરવાનાં લઈને આવવાનું હતું. હવેલી એટલી વિશાળ છે કે આગલી રાત્રે સો સવાસો માણસો કંપાં સમાયાં તેની સમજણ ના પડી, તે અંગીઆર બાર

પહેલાં તો બંધમાં બધો સુકામ શાન્ત થઈ ગયો. દરેક કાર્યમાં શ્રી. સૌ. ભક્તિબા નતે મહેનત કરતાં અને સાથે બહેનો પાસે કામ લેતાં. જમાવવા કરવામાં બધાંની તબીબી પેત્રી કરતાં. સાદો 'હલકા' ખોરાક બધાને પૂરો પાડવામાં આવ્યો હતો.

બહેનોમાં, વિશેષ કરીને જુવાન બહેનોમાં અજળ ઉત્સાહ હતો. સભાનું પ્રમુખપદ સૌ. સમજૂઆ ગોવિંદભાઈ દેસાઈને આપવામાં આવ્યું હતું.

પ્રમુખ ઘણી જ સહેલી ભાષામાં પોતાના વિચાર દર્શાવ્યા હતા. જે કુટ કુટીઓને લીધે પાટીદારની કોમ ધસાઈ ગય છે તે કુટ રીવાજો નાબૂદ કરવા માટે ખાસ આગ્રહ દર્શાવ્યો હતો.

પ્રમુખનું ભાષણ થઈ રહ્યા બાદ પાટીદાર ભગિની સમાજની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી, અને તેના ઉદ્દેશ જણાવ્યા હતા. આ સમાજના ઉદ્દેશ નીચે પ્રમાણે રાખવામાં આવ્યા છે:

૧. આત્મસુધારણા માટે દિક્ષા સ્વચ્છતા.
૨. સામાજિક અને ધાર્મિક સંસ્કારો કેળવવા.
- આ ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે નીચે જણાવેલાં અને તેવાં જ બીજાં સાધનો યોગ્યતાં:
- સમસ્ત જ્ઞાતિની સ્ત્રીઓનું વાર્ષિક સંમેલન બહે. બહે. ગામે ભરતું. રથાનિક સંમેલન વર્ષમાં નિદાન બે વખત યોજાસ કરેલે દિવસે ભરતું. પત્રિકાઓ, માસિકા, પુસ્તકો વિગેરે દ્વારા જ્ઞાનો પ્રચાર કરવો.

ત્યાર પછી આ કાર્ય માટે એક સારું વ્યવસ્થાપક મંડળ બીમાડું.

પ્રમુખના ભાષણ બાદ ચર્ચા ચાલી. તેમાં દરેક બહેનોએ બહુ જ ઉત્સાહ અને આનંદથી વાતો કરી. અને ઘણાંએ વગર પૂછે કેટલાક રીવાજમાં ભાગ નહિ લેવાની પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી.

પછી આનંદમાં આવેલી બહેનોએ ભજનો ગાઈ ગવણીને સભાનું કામ પૂરું કર્યું.

સભા થઈ રહ્યા બાદ બી. પરવારીને વળી પાછાં બધાં ભાઈ બહેનો યોગમાં પ્રશ્નિમાની સુંદર ચાંદનીમાં

એકાં થયાં. પડદાનો આટલો સખત રીધાજ છતાં એક બાલુએ જળજળ ઉપર પુરૂષ વર્ગ, બીજી બાલુએ જળજળ ઉપર સ્ત્રી વર્ગ, અને ત્રીજી બાલુએ યુવક, વર્ગ એમ ગોઠવાઈ ગયાં. ત્યાર પછી જે આનંદની રેલ જાગી, તે અવર્ણનીય હતી.

શ્રી. ગોપાળદાસભાઈ એટલે રાસ દાંડીઆતો ખરા જ. છોકરાઓની જળન મંડળીએ જળન ગાવાં, દાંડીઆ રાસ એલ્યા. તેમાં શ્રી ગોપાળદાસ ભાઈ પણ જાતે જોડયા. સ્ત્રી અને પુરૂષની સરત યદ્ય. ગોપાળદાસ ભાઈ કહે કે અને પુરૂષ વર્ગ સ્ત્રીઓને હરાવીશું; સ્ત્રી વર્ગ કહે કે ગરબા ગાઇને અને પુરૂષોને હરાવીશું, પછી તો પૂછવું જ શું? સ્પર્ધા ચાલી. એક સ્ત્રીઓનો ગરબો ને એક યુવકોનો રાસ. આમ મધ્ય રાત્રિ સુધી ચાલ્યું. પ્રભાતે ઉઠીને

પાંચ-વાગે તો સહુને આગગાડીમાં પોતપોતાને દેઢાણે જવાનું. પણ કેાઇ થાકે નહિં.

આમ આનંદની હેલી યદ્ય રહ્યા બાદ આ સભા વિસર્જન યદ્ય. સ્ત્રીઓ આ પ્રમાણે ભયમુક્ત યદ્યને પોતાના હિતનો વિચાર કરે, મુક્ત કંઠે મનની આગ બહાર કઢાડે, હિંમત રાખે, દંઢતા બતાવે એ જ દુલ્લભ ચિહ્ન છે.

આ પ્રમાણે શરૂઆત, સ્ત્રીઓનો દંઢ આગ્રહ અને સૌ. ભક્તિયા વિગેરેની કર્તવ્યનિષ્ઠાને પરિણામે આ મંડળ ભવિષ્યમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરશે જ એવી આશા રહે છે.

સૌ. શારદા મહેતા

નોંધ

શુદ્ધિનો વિરોધ

ગયા અંકમાં અને જણાવ્યું છે કે દેશના આર્થિક ન રાજકીય સવાલો હવે મહાત્મા ગાંધીજી કેવળ ધાર્મિક ને આંતરિક—શુદ્ધિથી પર અથવા વિરોધી દષ્ટિથી જુએ છે, તેથી સ્વાભાવિક રીતે તેમના વિચારો સામે સર્વે શુદ્ધિશાળી વર્ગનો વિરોધ જામતો જાય છે. આ વાન હવે તેમણે પણ જોખમી રીતે કણુક કરી છે, અને વધારે નવાઈ જેવું તો એ છે કે તેની સામે હવે ટકી રાકાય એમ ન લાગવાથી જ તેમને સમાધાન કરવું પડ્યું છે એમ પણ તેમણે જણાવ્યું છે.

ગાંધીજીનાં આ વચન જરા પારીકાષ્ટી તપાસવાની જરૂર છે. પ્રથમ તો એ ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ કે આજે તેમ અસહકાર શરૂ થયો ત્યારે પણ—૧૯૨૦ માં—દેશનો અનુભવી અને વિચારવંત વર્ગ તેમના કમની વિરૂદ્ધ જ હતો. પણ વિનીત, સ્વતંત્ર ને દા. એસંદના —એ સર્વે પક્ષ તો નાગપૂરની મહાસભા પછી ગાંધીજીથી છેક છુટ્યા પડ્યા ને અસહકારના ક્રમ તેમ રેડીઆની લાવનાની સામે તે સૌનો વિરોધ તો ત્યારથી તે આજ સુધી એમને એમ કાયમ જ રહ્યો છે. આવી

રીતે તેમનામાં તો કંઈ ફેરફાર થયો નથી. એટલે આજે જે એકત્ર વિરોધ ગાંધીજીને ચોપાસ લાગે છે તેનું રહસ્ય મહાસભામાં અંતર્ગત રહેલા સ્વરાજ્યપક્ષના વિરોધમાં જ છે. દેશના સર્વે જુના અને ધણા અગ્રેસરો હવે તે પક્ષમાં જ છે. તેમણે સૌએ પણ કલકત્તામાં નવા કમની સામે લડત ચલાવેલી. પણ તે વળતે ગાંધીજીમાં ધાર્મિકની સાથે રાજકીય આવેસ પણ પ્રુથ જણાવતો હતો તેથી સૌએ એક વરસ સારૂ ગાંધીજી પર શ્રદ્ધા રેળવીને શુદ્ધિવાદને તિલાંજલિ આપી; પણ હવે તો તેમનામાં રાજકીય તત્ત્વને ભોગે ધાર્મિક—અથવા મધ્યક્ષીન તત્ત્વ જ પ્રધાન લાગે છે એટલે નવી શ્રદ્ધા સ્પુરતી નથી ને શુદ્ધિનો જુનો વિરોધ ગેરઝા બેસથી ઉભળતો જાય છે.

એટલે ગાંધીજીના વચનનું તાત્પર્ય તો એ જ છે કે અસહકારમાં તેમની સાથે સામેત્ર થયેલા એક મોટા વર્ગની શ્રદ્ધા ગળી ગઈ છે તેથી તેની અને પહાર રહેલા વર્ગોની એકત્ર શુદ્ધિ તેમની સામે ખડકાવેતી માલમ પડે છે. ને તેનું પણ ખરૂં કારણ સ્વરાજ્ય પક્ષના કંઈ માનસિક પરિવર્તનમાં નથી—તેની શુદ્ધિ

તો પહેલાં પણ એવી જ હતી—પણ ગાંધીજીના પોતાના જ રૈંટીઆના અતિ આગ્રહમાં અને રાત્નકારજીની સામાન્ય હુદ્દિના વિરોધમાં છે.

સમાધાન શા માટે ?

આમ જો હાલના એકત્ર વિરોધનું કારણ મહાત્માજીના પોતાના જ માનસિક પરિવર્તનમાં છે—ને તે તો તેમણે પૂરો વિચાર કરીને જ કરેલું હોય—તો પછી હવે સ્વરાજ્ય પક્ષ સાથે સમાધાન શા માટે કરવું જોઈએ ? સુરત પક્ષના પાવરધા અગ્રણીઓએ તેમને મુંબઈની સભામાં ફરી કરીને કહ્યું : “ ભલે હુદ્દિવાદીઓ તમારી સામે રહ્યા. અમને તો તમારે વિષે શ્રદ્ધા છે, પ્રભુ તમને પૂજે છે, તો પછી તમારા પોતાના દિશને પણ અણગમતું સમાધાન તમે શા માટે કરો છો ? ” ગાંધીજીના જવાબનો સાર એ હતો કે “ જો મને પૂરેપૂરું જોર મળતું હોત તો હું તો સ્વરાજ્ય પક્ષને પણ બેઠગામમાં લઈત આવત. પણ આટલા વખતના અનુભવથી હું જોઈ છું કે સુરત પક્ષ જોઈએ તોલે. સમજ અને કાર્યસાધક નથી. એટલે આ તકરાર ચાલુ રાખવામાં દેશનું કેવળ નુકશાન જ જોઈ છે. ” અતિ અર્થ સાધ ચોખ્ખો છે. તેમના પર પ્રભુની ભક્તિથી ને સુરત પક્ષની કુશળતાથી પણ આજે જોઈએ તેવું કામ સરતું નથી. અર્થાત્ એક બાજુએ આમ વર્ગની અને સુરત પક્ષની શ્રદ્ધા-શક્તિ મુકો ને બીજી બાજુએ સ્વરાજ્ય પક્ષની હુદ્દિ-શક્તિ, તો ત્રાજવું બીજી બાજુએ નમે છે.

આ સમયે વાંચીને કાંઈને નવાઈ લાગશે. છતાં એ સત્ય છે ને ગાંધીજીના બોલનો એ જ અર્થ અમને સમજાય છે. પણ આથી તદ્દન ઉપે રસ્તે આપણે એટલે સુધી ગયા છીએ કે હવે આનું સત્ય કણ્ઠ્ય કરવું કઠિન લાગે છે. છતાં ત્રણ ચાર વરસમાં ગાંધીજીની ચળવળમાં કેટલા બધા લાઈઓએ ગામગામ પોકારી પોકારીને જળાયું છે કે હુદ્દિનો તો કંઈ દિશાજ નથી—તે તો હમેશાં શંકારાત્રિ ને વિરોધી જ હોવાની—પણ શ્રદ્ધામાં જ ખરેખરે દૃઢ છે, ને શહેરના ભણેલા લોક ગમે તેમ કરે પણ ગામડાંની અણસુ પ્રભુ શ્રદ્ધાથી જ સ્વરાજ્યનો ચમત્કાર દેખાડી શકશે. દુભાંએ ગાંધીજીનાં પણ કંઈક કંઈક વાક્યોએ આવા વિચારને પોપણ આપ્યું. આમ શહેર અને હુદ્દિવાળી વર્ગનો વિરોધ ને ગામડાંના વર્ગની શ્રદ્ધા મેળવતે મેળવતે અમદાવાદની

સમિતિ પછી તેઓ છેક છેવટની અણી પર જઈ પહોંચ્યા, ત્યારે જ તેમને ચોખ્ખું માત્રમ પડ્યું કે શક્તિ ને હુદ્દિ વાળા ચોડા પણ સંગીન માણસોની સહાય વિના કરોડો માણસોની પણ સહેલી શ્રદ્ધાથી કાંઈ વળશે નહિ.

સાર એટલો જ છે કે શરૂઆતમાં ઘણા હુદ્દિવાળી રાજપૂરોએ શ્રદ્ધા રાખીને કામ કર્યું, ત્યાં સુધી પરિણામ પણ સરસ આવ્યાં. પણ જ્યારે હુદ્દિવાળીઓ સામે ગયા ને ગાંધીજીની પાસે મુખ્યત્વે કરીને શ્રદ્ધાભક્તિ વાળા સંજ્ઞાને જ રહ્યા ત્યારે તેમને પહેલા વર્ગ સાથે સમાધાન કરવાની જરૂર લાગી છે.

આ સમાધાન પણ અપૂર્વ—અર્ધદૃષ્ટ છે એ અમે ગયા અંકમાં જણાવ્યું છે. તેના પર સહી કરીને ગાંધીજી સ્વરાજ્યપક્ષને—અર્થાત્ તેનામાં બંધત થતી શુદ્ધ રાજપૂત્રી હુદ્દિને શરણ થયા છે એમ તેમણે લખ્યું છે. પણ આ શરણ બિનશરતી ક્યાં છે ? ખરું જોતાં તો અસહકાર મુક્તથી રાખીને અને સ્વરાજ્ય પક્ષની હયાતીને મંજુર કરવામાં તેમણે વસ્તુસ્થિતિનો જ સ્વીકાર કર્યો છે, ત્યારે બીજી પાસે વ્યવહારિક અક્ષમ કદિ પણ કણ્ઠ્ય ન કરી શકે એવા કાંતવના મતાધિકાર તેઓ દાખલ કરે છે. તાત્પર્ય એ કે સ્વરાજ્ય પક્ષે પોતાની સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ તેમને શરણ કરી ત્યારે તેમણે સામું ચોડું શરણ આપ્યું. આના સામસામાં શરણ ને સમાધાન કરવાં—ને તે પણ કેવળ પોતાના જ પક્ષથી કંઈ કરવાની અશક્તિ સમજવા પછી—એ માદી સમજમાં તો નથી ઉતરતું.

સુરત પક્ષમાં ભેદ

સમાધાનની કાંતવાની કલમ સ્વરાજ્ય પક્ષને નથી જ રૂચો. છતાં તેની મુખ્ય સમિતિ તરફથી દેશબંધુ દાસે અને પરિત મોતીલાલજીએ સમાધાન પર સહી કરી તેથી તેમના અંગેસંગે કે વર્તમાનપત્રોએ તે વિષે કંઈ વિરોધ નથી બતાવ્યો. પણ તે સમાધાન બહાર પડ્યું ત્યારથી જ ગાંધીજીના જ સુરત પક્ષે તેની કલમે કલમ પર સખ્ત ટીકા કરવા માંડી છે. તે વિષે વિચાર કરવાને મુંબાઈમાં ગયા માસમાં મહાસમિતિ મળી ત્યાં ખરેખરો વિરોધ સુસ્ત પડે ક્યો હતો. તે પહેલાં ને પછીથી થતી ટીકાઓ પરથી તે પક્ષમાં ત્રણ લાગ પડી ગયા હોય એમ લાગે છે.

(૧) તેમાં પ્રથમ તો શ્રી રાજગોપાળાચાર્ય અને મિ. બેન્ગાલ નેસરૂ, ક્રીષ્ણ સ્વામીજી સહચર્યા અને શ્રી વદ્યાચારીના અંતિમ વર્ગ છે. તે સૌને આ સમાધાન તો હળાહળ એર જેવું લાગ્યું છે. તેમણે અસહકાર મંત્રના અક્ષરે અક્ષરની એટલી બધી પૂજા કરેલી ને સ્વરાજ્ય પક્ષ સામે એટલો બધો વિરોધ દેખાવેલો કે તેથી તેમના અગ્રેસર હાસની ચોખ્ખી વસ્તુવિથિ મંજુર કરે તે પણ તેમનાથી ન સહેવાયું. તેથી શ્રી રાજગોપાળાચાર્ય ને શ્રી સહચર્યા તો ગાંધીજીની એટલા બધા રીસાઇ ગયા કે તેઓ મુંબઈના સભામાં આવ્યા પણ નહિ. શ્રી વદ્યાચારીએ સમાધાનના અક્ષરે અક્ષરની પુજા અંજોરી, પણ સફલાએ તેલેથી જ સ્નેહ પાખા. ત્યારે મિ. નેસરૂ પણ સખ્ત ટીકા તો કરી પણ તે નિષ્ફળ થઇ ને સમાધાન મંજુર થયું એટલે મદુરા જઈને જણાવ્યું છે કે “અસહકારનું એ સ્વપ્ન હોઈ ગયું છે તેથી સહકારનો જ પંથ સાધો છે.” તેથી તેમણે વકીલાત કરવાની શરૂઆત કરી છે ને કોઈ દિવસ ધારાસભામાં—કે તેથી પણ ઉંચે વિરાજે તો નવાઈ નહિ ! ત્યારે શ્રી હરિસંચેતનમય અને શ્રી ગોપાલકૃષ્ણ આચર જેવા અતિશય સુસ્ત માણસો અગમચેતાથી પોતાના પક્ષનું નાવ હણતું જોઈને તરત સ્વરાજ્યપક્ષમાં એકાદ ગયા છે !

(૨) મોસાના મહમદશાહી ને શીક્ષતઅલી બીજ સુરત પણ તીવ્ર રાજકીય વલણ વાળા અગ્રેસરો બીજ વર્ગમાં છે. સ્વરાજ્ય પક્ષ ધારાસભામાં જાય તેની તેમને પરવા નથી. પણ મહાસભા તરફથી શા માટે ? કારણ કે તેમ થાય તો તેમને સિરે પણ આક્રમક રીતે ધારાસભાના કાર્યની કંઈક પણ જવાજવાગી આવે. પણ તેમને તો એ સભા હજી પણ એર જેવી જ લાગે છે ! તેમને બને તો લોકસભા અને રાષ્ટ્રપિપ્પાસિટી પણ કાળે કરવાં છે. પણ ધારાસભા ! તે તો સ્વરાજ્ય મળે ત્યાં સુધી દરામ જ ! મહાસભાએ મમજન્યું કે આ સમાધાનથી કોઈની અંગત ઘટિ પર કંઈ આજ આવતું જ નથી અને કોઈ મહાસભા તરફથી—એટલે તેની વધુમતિ સુજળ કંઈક કરે તેથી તમારા અંતરને જરાગે આપાત ન પડે એવા જોઈએ. છતાં તેથી કોઈ સુસ્ત ભાઈઓને મેળા ન થયો અને તેમની વતી મોસાના શીક્ષતઅલીએ, તેમના અંગત વિચારને ભગવાની લેવાને સમાધાનમાં થોડા રાખ્યા હોયવાની વિનંતિ કરી. છેવટે તે સ્વરાજ્ય પક્ષના વિચાર પર

સુધાધર્મ ને સમાધાન તો એમને એમ પસાર થયું. પણ આ અંગતોય હજી કાયમ હોય ને તેથી બેઝગામમાં તેનો કંઈ ઉલ્લેખ આવે તો કંઈ નવાઈ નહિ.

(૩) ત્રીજો વર્ગ વિચારવંત હોવા છતાં પણ મોટે ભાગે મહાસભા વિષે શ્રદ્ધા રાખીને જ કામ કરે છે. તેમાં શ્રી જંગમચરણ દેશપાંડે ને શ્રી જમનાદાસજી, શ્રી વલ્લભલાલ પટેલ ને મહાસભાના સુજરાતી કાર્યકર્તાઓ વિરાજે છે. તેમને સ્વસ્ત સાવ ચોખ્ખો કે મુશ્કેલ લાગે છે એ સમજતું નથી, પણ ગાંધીજીના ઘણાખરા નિર્ણયો માન્ય કરીને તેઓ સામાન્ય રીતે નિશ્ચિંત બને છે, એટલે તેમના તરફથી બેઝગામમાં કંઈ પણ અગવળ થવાનો અંશ નથી.

આમ એક બાજુએ મહાસભાના સમાધાનથી તેમજ જંગમચરણ રાજનીતિથી સ્વરાજ્યપક્ષનું જોર વધતું બન્યું છે ત્યારે બીજી પાસે સુસ્ત પક્ષમાં કોઈ પડતા બન્યું છે. અમારી તો ખાતરી છે કે છેવટે તેમાં મહાસભા વિષે પરમ શ્રદ્ધાવાળો વર્ગ રહેશે ને ખાતરીના ધીમે ધીમે ખરતા જ જશે. એટલે હવે મહાસભાને સ્વરાજ્યપક્ષ ઘણાખરા પ્રાંતમાં એકમેક બની જશે એમ લાગે છે.

કાંતવાની કલમ

મહાસભા જેવા રાજકીય મંડળમાં કાંતનારને જ કામચ કરવાની કલમ પર અનેક દષ્ટિએ ગયા અંકમાં ટીકા કરી છે. હવે સૌ પક્ષનું વલણ જોઈએ. સ્વરાજ્ય પક્ષના દર્શિનિન્દુથી જ તે વિરુદ્ધ છે—હિંદો તો દેશગણ દાસે શામળાના સુધારાની જે વિચારણ ચોખ્ખા દાસ જંગમમાં રજુ કરી છે તેમાં રેડીઓનો એક અક્ષર પણ ન હોય ? સમાધાનની ખાતરી તે પહેલાં અંતર આવે છે તે ઉપરચોરીઆ કહેવાય સુસ્ત થયે પણ તે ઘણી રીતે ખુલે છે. કાંતવાની કલમ મુકી તો દરેક બને જ કાંતે—બીજની પાસે કાંતવાને તો શી અર્થ ? ને ખાદી પહેરવી તો ચોપરી કલાક જ—મહાસભા ને જ પ્રસાદે પહેરવી એ તો ટોંગ કહેવાય ! વિનીત અને સ્વતંત્ર પક્ષના આગેવાનોએ તો પહેલી જ તેની સાથે ટીકા ચલાવી છે. ત્યારે આ કલમ જોઈએ છે કેને ?

એનો ઉત્તર એક જ છે. મહાસભાએ તે ઉપભવી છે અને હજી સુધી તેમના અંગત મંડળની ખાતરી વધુ લોકોને ને ભાવતી કરી શક્યા નથી. ગાંધીજી આ વાત ઉંઠે અમલ નથી. છતાં તેઓ તો ગન ને.

બુદ્ધિને ગૌણ ગણે છે તેથી આવા ચારે પાસના—બુદ્ધતા કે દાંડેલા—વિરોધ છતાં મહાસભા જેવું પ્રત્યક્ષ મંડળ તે પસાર કરશે તેમાં તેમને બો અણુપટનું ન પણ લાગે. પણ જેમને બુદ્ધિમાં કંઈક વધારે શક્તિ છે તેમણે તો બેઝગામમાં આ કલમની સામે લડવું જ નોંધશે.

સદ્ભાષ્યે આવી લડતની કંઈક આશા આજથી પડે છે. સિંધની અને મધ્યપ્રાંતની પ્રાંતિક સમિતિઓએ આ કલમનો વિરોધ જાહેર કર્યો છે. અનેક ડેકાણેથી મહાસમિતિ માટે સ્વરાજ્યવાદી પ્રતિનિધિઓ યુટાયા છે. મહારાષ્ટ્રમાં થોડા વખત પહેલાં ચુરત પક્ષનું રાજ્ય હતું તે હવે સમાપ્ત થયું છે તે સમગ્ર તંત્ર સ્વરાજ્યવાદીઓને જ શરણે થયું છે. ત્યાંથી બેઝગામ પામે હોવાથી પ્રતિનિધિઓ પણ ઘણી મોટી સંખ્યામાં જશે એમ લાગે છે. અજમેર—મારવારા જેવા પ્રદ્યુત મુલકમાં પણ સ્વરાજ્ય પક્ષની વધુમતિ થઈ છે. આમ તાજી યુટાએલી મહાસમિતિના સભાસદો અને મહાસભાના પ્રતિનિધિઓ સમાધાન પર ચતુ મારવાને બદલે શા માટે સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ ન અજમાવે ? અને ખુદ સ્વરાજ્ય પક્ષના જે મહારાષ્ટ્રીઓએ સમાધાન ક્યું છે તેઓ પણ દેશની આબરૂનો અને વ્યવહારિક કાર્યનો વિચાર કરીને કાંતવાની વિચિત્ર કદમ પર શા માટે મારો ન ચલાવે ?

આનું કંઈ નહિ થાય તો પ્રજામંત્રી વિરૂદ્ધ આ કલમ પ્રજાને માથે ડોઝી બેસાડવામાં આવશે, પરદેશમાં ફેળેતી થશે ને પરિણામે ક્રાંતક જવાથી ગાંધીજીને વિમાસનું પડશે ને મહાસભાને છેલ્લે ઢારીને તેમાં સુધારો કરવો પડશે.

કાળા કાનુનનું દફન

યુગપ્રમાં મહાસમિતિ પહેલાં સર્વ પક્ષની પરિપદ મંજી હતી. એક સ્વ સાધવાનો તેનો મુખ્ય હેતુ તો નિષ્ફળ થયો. છતાં સૌએ મળીને બંજાળની દમનનીતિને સખત શબ્દોમાં વખોડી કાઢી ને લગભગ સૌએ વાઇસરોયના ફરમાનનો પણ સખ વિરોધ જાહેર કર્યો. એ ઘણા જ આનંદની વાત છે. સૌ જણે છે કે પાંચ વરસ પર વડી ધારાસભાના નરમ ને ગરમ સૌ હિન્દી સભાસદોએ રોલેટ કાયદાનો વિરોધ કર્યો ને ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહનાં ધનુષ્યગ્રાણી ગ્રાંધ્યાં ત્યારથી જ તેનો આવરદા, પૂરો થયો હતો તેના પર સંમતિની સહી કરતી વખતે જ એક્સપ્રેસ જાણતા હશે કે એ તુટેલી તલવાર ચલાવી શકશે નહિ. આજે દાસગ્રાણ બંજાળમાં

સુરે છે અને સર્વપક્ષે ત્યાંની દમનનીતિ સામે એકત્ર પોદાર કર્યો છે એટલે હવે આ હથીઆર પણ સુરું શરૂ થયું એમ લાગે છે.

તે પહેલાં જ ચારે બાજુએ ખુબ ચળવળ શરૂ થઈ ને વિનિત પક્ષે પણ સરકારના આ કાર્યને ટેકા ન આપ્યો ત્યારથી જ પકડાપકડી તો બંધ જ થઈ છે. આ પાંચવડ પછી પણ તે કરવામાં આવી નથી. પણ અરે ફર તો એ પડ્યો છે કે દમનનીતિનો ફરાવ લીટન સાહેબના દિલમાં એટલો બધો ચણચણે છે કે પોતાના બેહુલ કાર્યનો ફરી ફરીને બચાવ કરવાની તેમને જરૂર લાગી છે. ને તેવામાં વળી દાસગ્રાણને તો સ્વરાજ્યસત્તાહની ચોળના ખ્ખાર પાડી ને આખા બંજાળમાં નવા બેસથી ચળવળ શરૂ કરી તેથી તેમણે સમાધાન કરવાની શરતો પણ ખ્ખાર પાડી છે. પણ જે વકદદિ એ તેમણે દમનનીતિ અપવાર કરી છે તે વડે જ તેમણે સમાધાન ને શરતો પણ ઘડી છે. એટલે તેમના પોતાના દિલના આજ્ઞાસન મિત્રાચ બીજે કંઈ અથ સરે એમ લાગતું નથી.

સમાધાન શું ? કે જેઓ પકડાપેકા છે તેમને છાડી મુકવાની દદિએ તેમના કેસ તેઓ તપાસવા મડિ ! અથોત કોર્ટની નહિ પણ વડીવડી તપાસ પણ ફરક સરકાર તરફ જ કરવાને બંધાયેલી છે તેને માટે પણ તેઓ શરતો કરે ? તે શરતો ત્રણ છે : (૧) જે માણસો તેમનાંને રસ્તે ચડ્યા હોય તેમને સમજવીને વારો ; (૨) તેમની પાસે જે શસ્ત્રાસ્ત્ર હોય તે અમને શરણુ કરો ; અને (૩) વળી વાઇસરોયના ફરમાનના જ ધોરણુ મુજબ એક કાયમનો કાયદો ધારાસભામાં પસાર કરો ! આ ત્રણે અશક્ય છે. સ્વરાજ્ય ન મળે કે તેનાં કંઈ કિરણ ન હેખાય ત્યાં સુધી કોઈ શીતુરીઓને રોજી શકે એમ નથી. તો પછી તેમનાં શસ્ત્ર પણ કેમ મળે ? ને છેલ્લી શરતનો અર્થ તો એટલો જ છે કે જે તમે કાયમને માટે બંજાળી પ્રજાનાં કાંઈ કાંઈ આપા તો પછી જે થોડા પકડાયા છે તેમને છાડવાનો વિચાર કરીએ ! આવા નિરર્થક પ્રકાપને કોઇએ બુદ્ધિધાનમાં પણ નથી લીધો.

હવે તો નાન વાઇસરોય પેળ લીટન સાહેબની વ્હારે આવ્યા છે. છતાં મનમાં તો જાણતા દશે કે આ ફરમાનનું હવ લગભગ આવી બંધું છે !

સર્વ પક્ષનું એકચ

સર્વ પક્ષની પરિપદ સોને મહાસભાના વિશાળ ઇંત્ર નીચે એકત્ર કરવાને બોલાવવામાં આવી હતી, છતાં

તેમાં વાર્ધસરોયનું ફરમાન પહેલું ચર્ચાનું એ સારું જ થયું. મહાત્મા ગાંધીજીએ જણાવ્યું તે પ્રમાણે પ્રમાણમાં નાની વાતમાં જ જે એકમત ન થઇએ તો વધારે વિશાળ બાબતમાં એક પ કેમ સધાય ? આ પહેલી કસોટીમાંથી તો સલાહ-સહવાંધથી પસાર થઇ ગઇ. પણ એક પ વિષે ઘણી ખાનગી મસલતો થયા પછી એમ માસમ પડ્યું કે તે તરત તો નહિ થઇ શકે. મતભેદ એટલા બધા હતા ને ગંભીર છે ! એટલે છેવટે એકપક્ષે તેમજ સ્વરાજ્યની ચોજનાનો સવાલ—જન્મે લગભગ ૧૦૦ માણસની એક જગી કમિટીને સોંપીને સલાહ વિખરાઇ ગઇ. ને તે કમિટીને રીપોર્ટ કરવાનો આવતી સાલના માર્ચની ૩૧ મી તારીખે !

આમાં સ્વરાજ્યની ચોજનાનો સવાલ તો જુદો જ ભાવનો છે. મહાસભામાં સૌ એકત્ર ન હોય તો પણ તેના જેવા સૌ મંડળના પ્રતિનિધિઓની એકત્ર સલાહ સ્વરાજ્યનું બંધારણ થી શકે. તેથી તેને એકપક્ષના સવાલની સાથે ભેળવવામાં બૂલ થઇ છે. વળી જે અગ્રેસરો બંધારણના સવાલમાં પારંગત હોય તેમનાથી કંઈક જુદો ભાવનો, એકપક્ષની મસલત કરવાને જરૂરના લાગે. તેથી આ બે કામને માટે જુદો જુદો સમિતિઓ જ નીમવી જોઇતી હતી.

તેથી બંધારણની વાતને બાલુએ રાખીએ તો કેટલા લાઇઓ ખરેખર એમ માનતા હશે કે બેલગામ સુધીમાં જે એક પ સાધવું અશક્ય લાગ્યું તે બીજા બે અઢી માસમાં કાંઈ ચમત્કારથી સધાઇ જશે ? મહાસભા અને તેની બહારના પક્ષો વચ્ચે અમને મુખ્ય બેદ ત્રણ લાગે છે: (૧) સામ્રાજ્યની અંદર જ સ્વરાજ્ય ભેળવવા વિષે જુના કે એવા જ કંઈ શબ્દો બંધારણની પહેલી ક્લમમાં દાખલ કરવા વિષે; (૨) મહાસભાનું બધું કામ કાયદેસર રીતે કરવાનું બંધન રાખવા વિષે; અને (૩) સમગ્ર રાજનીતિના દરિયો-નુ વિષે. આ ત્રણે બાબતમાં કંઈ ભેળ દેખાતો નથી. મહાસભાના ઉદ્દેશનાં ક્લમમાં સહેજ પંજુ ફેરફાર ન કરવાને વિષે તેની અંદરના સૌ પક્ષ અત્યંત આગ્રહ ધરાવે છે. ત્યારે હમણાં જે જાહેર કરવામાં આવ્યું છે કે તે વિષે કંઈ ફેરફાર થયા વિનાય વિનિત પક્ષ સામેલ નહિ જ યાય. વળી તે પક્ષને કાયદેસર ચળવળનું જ બંધન નોંધ્યું છે, કારણ કે આજે તો શું પણ ભરિયમાં કાંઈ પણ વખતે કાયદાભંગની કે દર.ન આપવાની કંઈ ચળવળ મહાસભાને ન જ કરવાં

દેવાનો તેનો આગ્રહ છે. આ પણ કેમ ચાલી શકે ? વળી આ ઉપરથી ધારાસભા તેમજ એકંદર રાજપ્રકરણ વિષે વિનિત પક્ષનો ચોખ્ખો બેદ તરી આવે છે. તેને તો હજી પણ બાવણો ને ફરોવાને જુને ચીલે ચાલીને જ સ્વરાજ્ય ભેળવવું છે ત્યારે મહાસભાની તો આજે બધી આશા બિનકાયદેસર રાખના ઉપયોગ પર ફેરવી છે. સ્વરાજ્યવાદીઓ તો ધારાસભાને તોડવા—ને તેમ ન બની શકે ત્યાં તેના કાર્યમાં બને તેટલી અગત્યણા નાંખવા માગે છે ત્યારે વિનિત સભાનો તો ત્યાં પણ સરકાર સાથે મસલત કરીને થોડું થોડું ખેંચી લઇને જ સંતોષ માને છે.

આ મતભેદ આવતા ત્રણ માસમાં તો શું પણ તેટલાં વરસમાં પણ ભૂંસાય એમ નથી. વિનિત વગેરે પક્ષ જુદા પડ્યા તે પછી મહાસભાએ જે માર્ગ કાપ્યો છે તે છોડી દઇને પાછા હાંવા ઢાંધ તૈયાર નથી. પહેલી ક્લમમાં શબ્દોનો કંઈ ફેરફાર કર્યો, કંઈ અર્થ સરે એમ નથી. મુખ્ય સવાલ એ છે કે મહાસભા ને તેના સૌ કાર્યકર્તાઓ સદાને માટે સત્યાગ્રહના જે સાધનને વરી ચુક્યા છે તેનો અમલ વિનિત સભાનો હવે સહન કરી શકશે ખરા ? સ્વતંત્ર પક્ષ તો તેનાથી ભડકીને ૪-૧૯૨૦ માં રવાના થયો—આજે વિનિત પક્ષ પણ તેથી જ ગભરાય છે. અંદાજત આવી હડતના ફરાવનો તેઓ વિરોધ કરી શકે પણ બહુમતિ પસાર કરે તો પછી તેને શાંતિથી સહન કરી શકે એ નોંધ્યું. આટલા વરસના અનુભવથી એ સહિષ્ણુતા કેળવાઇ હોય તો સમાધાન આજે થઇ શકે—નહિ તો પાંચ વરસે પણ તે નહિ થઇ શકે.

આ મુદ્દાના ખરા સવાલ વિષે કંઈ જ ચર્ચા સંમેલનમાં ન થઇ એ દોલગીરીની વાત છે. જે સવાલ પર કમિટી નીમાય તે વિષે ચોખ્ખો એક અક્ષર પણ ન ઉચ્ચારી શકાય ? જગણી ફરમાન વિષે પણ કમિટી નીમાઇ હતી છતાં પણ ચર્ચા શરૂ કરવા માટે. દા. એસ્ટે અસાધારણ દિવસથી ચોતાના અગ્રિય વિચારો રજુ કર્યા હતા. પણ આ ઘણા જ વધારે મહત્વના સવાલ વિષે તો એકે અક્ષર ન બોલાયો ! શું સૌનાં દિલ એટલાં બધાં આગાં છે કે જરા પણ ખુશી ચર્ચા કરવાથી તે ધવાઇ જાય ને એકપક્ષી ટીકી ધમારત મુડી પડે ! પણ આવી બેઠીસી ને અસહિષ્ણુતા હશે તો ખર્ચ એક પ પણ કેમ સાધી શકારી ? અંમેલનના ગોદેરાઓને ખાનગી મસલતોથી સંતોષ મનો

દશે ને ચર્ચા ન થવા દેવામાં હતાપણુ લાગ્યું હશે. પણ આમ કુલડીમાં ગોળ ભાંગવાની જુની પુરાણી રીતથી યુવાન ને ઉત્સાહી વર્ગ ધણે જ નાખુશ થયો હશે અને વધારે પડતા મુલતદીપણુથી ધણે જ કંટાળ્યો હશે એમ એમ ધારીએ છીએ.

ચસા સૌ બેલગામ !

આમ મુખ્ય વિષયમાં તો પરિપદ ચોખ્ખી રીતે નિષ્ફળ થઇ. ખરું જોતાં આમ ઉતાવળથી સૌને બોધાવવામાં જ ભૂલ થઇ કહેવાય. અને પછી આંખે પાટા બાંધીને તેનાં પરિણામ વિષે જેઝો આશાઓ આપે જ ગયા તેમના વાંક કાઢ્યો નોંધએ. નહિ તો છેવટે એટલી નિરાશા ને ગમગીની ન લાગત.

આવો કંઇક ભાવ મૌલાના મહમદઅલાએ પણ અનુભવ્યો ને કહ્યો હશે. તેથી જાણે તેને ધન્યવાન સૌ પક્ષને જોડીતી વિનંતિ કરી કે “ સૌ પોતપોતાનાં વાર્ષિક મંમેલન બેલગામમાં ભરો. ” દા. બેસ્ટ તો મહાસભામાં જોડાય છે તેથી તેમણે તરત જ હા પાડી, ને તે મુજબ તેમનું મંડળ ત્યાં જ મળવાનું પણ છે. અઘ્ઘાઘણુ વર્ગે પણ આ વાત વધાંત્રી લીધી ને તેમની પરિપદ પણ ત્યાં જ મળે છે. પણ રાજકીય દૃષ્ટિથી અરેખરા મહત્ત્વના પણ તો સ્વતંત્ર ને વિનિત જ કહેવાય, ને તેમને વિષે આ વાત નિષ્ફળ જ ગઇ. મિ. ઝીણાએ લાંબી તપસીય જ્વાર પાડીને મુસ્લિમ લીગની બેંકક મુબાદમાં જ ભરવાનો ઠરાવ કાયમ રાખ્યો છે ને વિનિત પરિપદ પણ લખનારોમાં જ મળશે. એટલે આ બાબતમાં પણ મીડાં વચનની આપસે સિવાય વધારે પરિણામ આવ્યું ગણાય નહિ.

અને શાંતિથી વિચાર કરતાં સ્વતંત્ર અને વિનિત પક્ષના આ ઠરાવ અમને ખોટા નથી લાગતા. કાં તો મતબેદ છે અથવા તો નથી. દા. બેસ્ટ અને અઘ્ઘાઘણુ અગ્રે-સરો તો મહાસભામાં જોડાય છે એટલે તેમની વાત જુદી છે. પણ જો મિ. ઝીણા અને શ્રી શાહી તેમાં જોડાઇ શકતા ન હોય—તેમની રાજકીય લાગનાઓ અને નીતિ-રીતિ એટલાં બધાં જુદાં હોય તો પછી એક જ સ્થળે પણ અલગ અલગ મંજરાથી કયા કામણથી એકબીની આશા વધે એ સમજી શકાતું નથી. ને હાલની સ્થિતિમાં વધારે પરિચય થવાથી વધારે મેળ થવાનો જો કંઈ પણ સંભવ હોય તો બીજા ખાસ વધારે બેદ પણ પરખાવના સંભવ નથી ? વળી બેલગામ પ્રગણમાં

નાનું ગામ છે. ત્યાં છેલ્લી ધડીએ બધી ગોડવણો કરવામાં ઘણી મુશીબત પડે, ને છેવટે પણ ઘણી અગવડો સાલે ને જે શાંતિ પોતાના કામને માટે નોંધએ તે સર્વેને ન મળી શકે. તેથી સર્વે પક્ષ બેલગામ નહિ આવે તેથી કાંઈએ ચલારાચનું નથી. તેમ હમરો માણસો જોઈ બેરશીને ત્યાં જશે તેથી જ કંઈ સોનાના મુરજ ઉગવાનાં નથી.

મુસલમાનોનું સંગઠન

મુસ્લિમ લીગનું પુનર્જીવન કરીને, તેની ધક્કાલિદી બેંકક મુબાદમાં ભરવાનું મિ. ઝીણાએ જાહેર કર્યું છે તેથી ઘણી ચર્ચા થઇ છે. સામાન્ય પ્રજા મુસ્લિમ લીગને ભુલી ગઇ છે અને મુસલમાન પ્રજાના પ્રતિનિધિ રૂપ તો ખિલાફત કમિટીને જ ગણે છે. ને તેમાં વળી મિ. ઝીણા મહાસભાથી હજી અલગ રહ્યા છે, ને તેમણે બેલગામને બદલે મુબાદમાં જ બેંકક ભરવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે તેથી ખાસ દીક્ષ થાય છે. જે અગ્રેસરે ૧૯૧૫ માં કેટલી બધી મુશીબત વેડીને મહાસભાને જ રથાને મુસ્લિમ લીગની બેંકક ભરી તે આજે આપું કેમ કરે ?

અને મિ. ઝીણાના રાજકીય વિચારો બાજુએ રાખીને માત્ર મુસલમાનોના જ સવાલ ચર્ચાશું. તો પહેલાં સવાલ તો એ વિચારવો નોંધએ કે હાલના નવા સંયોગોમાં ખિલાફત કમિટી કાયમ રાખી શકાય ને તેને મુસલમાન કામની પ્રતિનિધિરૂપ ગણી શકાય ખરી ? બીજા સવાલનો જવાબ તો મુસલમાનો જ આપી શકે, પણ આ વરસમાં ખિલાફતની સ્થિતિ તદ્દન બદલાઇ ગયા પછી તેને નામે કમિટી કાયમ રાખવી એ હેતુ અયોગ્ય લાગે છે. જ્યાં સુધી બ્રિટિશ રાજ્યની ખટપટથી ખલીફતની સત્તા થઈ હતી અને તેમની રાજધાની ઇસ્તંબુલ લગભગ પરદેશી-ઓના હાથમાં ગઇ હતી ત્યાં સુધી ખિલાફતની લડતમાં તેમ કમિટીમાં પણ અર્થ હતો. પણ હવે કમાલ પાશાએ ઇસ્તંબુલ કબજે કરીને ખિલાફતને ખલાસ કરી ને જુના ખલીફને કયંથે રવાના કરી દીધા છે ને બીજા ઇસ્લામી લોકોની યજૂરોએ વિનંતિ છતાં પણ તુર્કોએ ખિલાફતની જવાબદારી લેવાની સાફ ના પાડી છે તે પછી હવે ખિલાફતની ચર્ચાનો અર્થ સમજાવના નથી. ને જેમ આપણી ચળવળ કરતાં કમાલ પાશાની તલવારથી ઇસ્તંબુલ સર થયું તેમ હાલ વહાબીઓના રાજ ધ્વજ સાહેદ તલવારથી મકાને મુલક સાફ કરે છે. સંભવ છે કે ત્યાં સર્વે ઇસ્લામીઓની પરિપદ મળે ને સૌના સંગઠન, સમિતિ કે ધાર્મિક ઉપરીની ગોડવણ થાય. પણ

હવે બહારની કોઈ સત્તા સાથે તે વિશે કંઈ લડત કરવાની રહી જ નથી. 'સૌ ઈસ્લામીઓએ ઈસ્લામની મુળ ભૂમિમાં મળીને નિઃશ્વર કરવાનો છે' તે માટે જોઈતા કારણાર્થકો તે ઉલ્લામીઓનું ધાર્મિક મંડળ કે મુસ્લિમ લીગ જેવું ચોખ્ખું રાજકીય મંડળ કરી શકે પણ બન્નેના મિશ્રણ રૂપ ખિલાફત કમિટીને તો હવે સંગેટી લઈને મુસ્લિમ લીગ જેવા જુના કે બીજા ધાર્મિક મંડળથી જ સુસંસ્થાનોએ રાજકીય પ્રવૃત્તિ હાથમાં લેવી જોઈએ.

આ માસિકમાં અનેક વાર જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે ધર્મ અને રાજનીતિના સંબંધેથી જો અપાર તુકડાન થાય છે તે અટકાવવાને ચારે બાજુએ ચાંપતાં પત્રમાં લેવાની જરૂર છે, તેથી મહાસભાના કાર્યને તેમ જ સુસંસ્થાનોના મંડળને જુદું રૂપ આપવાની જરૂર છે. હમણું પટનામાં મળેલા જમીઅત ઉલેમાના મંડળના આશ્ચર્યકારક કારાવથી આપણને સમજાય છે કે આ અનર્થ દેટલી હદ સુધી પહોંચ્યો છે. સન ૧૯૨૦ માં દેશના ઉલેમાઓની જમાતે જ પહેલો કારાવ કરેલો કે ખિલાફતને તોડનાર બ્રિટિશ સરકારની ધારાસભામાં દાખલ થવું હરામ છે. તે પછી બ્યારે બ્યારે મહાસભાના કારાવ બદલાયા ત્યારે તેને અતુસરીને ઉલેમાઓના કૃતવા બદલાતા ગયા ! છતાં આજે ગોંધીજીએ સ્વરાજ્ય પણ સાથે સમાધાન કરે છે, ત્યારે ગમે તે ઉલેમાઓ ભેગા થઈને બંગાળના તે પક્ષના પશરવી કાર્યની ટીકા કરે છે ! તે ઉપરાંત મંડળ દરમિયાં છે કે સરકારી કામમાં દખલ કરવાની અને ખાસ સુસંસ્થાન પ્રધાનોના પગાર નામંજુર કરવાની રીત ઈસ્લામની વિરુદ્ધ છે. અલબત્ત સૌલાના મહમદઅલીએ તરત જ ઉલેમાઓને રહીએ આપ્યો છે, પણ જોઈ શું વળે ? ધર્મશુદ્ધો પોતાના શાસ્ત્રપુરાણ વિશે ગમે તેટલા મિદ્દ હોય પણ તેથી રાજકારણમાં તેમને એક અક્ષર પણ દરમાવવાનો અધિકાર નથી—એ સાદું સમજાવી દેવું જોઈએ. ને તે માટે ધાર્મિક તરત્તજાને અને નકરા ધર્મચાર્યોને રાજકીય ચર્ચામાંથી બંદો તેટલા-ખાતલ કરવા જોઈએ. નહિ તો ગમે તે વખતે મહાસભામાં કે મુસ્લિમ મંડળમાં ધર્મને નામે અનેક અનર્થ ફાટી તીકળશે. પટનાનો કે કિસ્મો થયે છે કે રોમ જડમળમાંથી જ સાદું કરવાની તાકીદ જરૂર છે.

આમ ખિલાફત કમિટી જેવી બીનજરૂરી સંસ્થા ચલાવવામાં આવે છે ને તેને અંગે ધર્મનો સંબંધે

ચર્ચે જ જાય છે તે વખતે મિ. ઝીણા જેવા કારા રાજપુરો તોમાં લખે પણ શી રીતે ? તેમને એમ પણ લાગે કે મેલગામમાં પણ એ જગરો કાપમે રહેશે તેથી દરથી જ તેનાં દર્શન કરવાં સારાં છે !

મીસરમાં બુલમ

સન ૧૯૨૨ માં મીસરની સ્વતંત્રતા જાહેર કરવામાં આવી ત્યારે, નીચેના મુખ્ય પાંચ સવાલોના નિર્ણય બાકી રહી હતો :

(૧) સુલતનોએ બ્રિટિશને તેના કાણુ રાખવો છે ત્યારે મીસરને સ્વાભાવિક રીતે તેને સાથે રાખવું છે.

(૨) સુલેમાની નહેરઃ આ નહેર પણ બ્રિટનને પોતાના જ અંકુશમાં રાખવી છે ત્યારે મીસર ત્યાં રાષ્ટ્રમંડળનો વહીવટ મહાય છે.

(૩) મીસરનું રક્ષણ : તે માટે બ્રિટન કામ કામ પોતાનું લશ્કર રાખવા માગે છે ત્યારે મીસરીઓ જણાવે છે કે મીસરને ખરી સ્વતંત્રતા આપવી હોય તો એક પણ અંગ્રેજ સીપાઈ ન રહેવો જોઈએ.

(૪) પરદેશીઓ એટલે ખાસ કરીને યૂરોપીયનોનાં ખાસ હક અને રક્ષણ : તેમના સર્વે ખાસ હક રદ કરી સૌની માફક તેમનું રક્ષણ કરવાની મીસરની ઈચ્છા છે ત્યારે બ્રિટન પહેલાંના ખાસ હક ને પ્રતિજ્ઞા કાયમ રાખવા ઇચ્છે છે.

(૫) રાજતંત્ર પર બ્રિટનનો કાણુ : ખાસ કરીને નાણાં ને ન્યાયના ખાતામાં ઉવટની હકુમત બ્રિટિશ "સલાહકાર" ની હતી, અને થણે ઠેકાણે ધણા અંગ્રેજ અમલદારો હતા. તે બધું બ્રિટનને કાયમ રાખવું છે ત્યારે મીસરને તે ધીમે ધીમે સાદું કરવું છે.

ચોડા જ માસ પર મીસરના તે વખતના વડા પ્રધાન અને અગ્રેસર ઝગલુલ પાશા મિ. રામ્સે મેટ્રોપોલિસ સાથે મતલબ કરવા ગયા ત્યારે પણ આ જ તીવ્ર મતબદ્દને લીધે કંઈ પરિણામ ન આવ્યું. પણ મિ. મેટ્રોપોલિસ તો ગમે તેટલા પણ કામદાર પક્ષના પ્રતિનિધિ, તેથી તેમણે મીસર પર હાથ નહિ ચલાવ્યો. પણ મિ. બ્રાઉચિનની સરકારે તો આવતામાં જ મીસરની સ્વતંત્રતા પર ફાંસી નાંખ્યો છે.

મીસરના સરદાર સર લી સ્ટેકનું કેશમાં ખુન થયું તે માટે ત્યાંની સરકારને તરત તપાસ કરવી પડે ને રાજનીતિની રાહ બ્રિટનને કંઈક દંડ પણ લાગવો પડે. પણ તે ઉપરાંતની જે જુદી માગણીઓ બ્રિટિશ

સરકારે કરી છે તે પરથી તો એમનું લાગે કે તેણે હવે વાતોથી કંટાળીને છેવટે તત્ત્વચારની અણીથી મીસરને નમાવવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. નહિ તો મીસરમાંથી બધી રાજકીય ચળવળ બંધ કરવાની, ગંગેજી અમલદારોનો પૂરો કાણુ જમાવવાની, સુદાનમાંથી બધું મીસરી લશ્કર પાછું હાલવવાની અને ખાસ કરીને ત્યાં ૩ ને જુદે ૩૦ લાખ એકર જમીન નાઇલના પાણીથી રેલાવવાની માગણીનો શો અર્થ હોઈ શકે ? આનો મર્મ સમજીને ઝગજગ પારાએ રવાનાવિક રીતે તેનો ધનદાર કર્યો, એટલે બ્રિટિશ લશ્કરે તરત એલેક્ઝેન્ડ્રીઆના બંદરનો કાણુ લીધો ને ગોરા સીપાઇઓ અને ખજારીઓ ત્યાંના સુના રસ્તા પર રોકે બળવવાને ફરવા લાગ્યા ! આવા નગ્ન પશુબળ આગળ શાણા મુશ્કેલી શું કરે ? તેથી રાત્ર, પ્રભ અને ધારાસભાને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હોવા છતાં ઝગજગ પારાને રાજીનામું આપવું પડ્યું. તરત ઝીવર પારા બ્રિટિશ રમતમાં રમકડાં તરીકે વડા પ્રધાનના પદે ગોડવાઇ ગયા ને તેમની નમાસી સરકારે નાઇલીટી તાણીને બ્રિટનની બધી માગણીઓ જહાલ રાખી છે તેથી હવે બંદરના કબ્જે પાછો સોંપ્યો છે. પણ ઝગજગના જવાથી હવે રાજતંત્ર જ પરદેશી ને પરાધીન છે, એટલે તેને સત્તા સોંપવાનો કંઈ અર્થ નથી.

દરમ્યાન મીસરમાં પકડાપકડી પણ શરૂ થઇ છે. નવા ખુશમતીયા પ્રધાનોએ બ્રિટિશને જાણાવ્યું કે પ્રજા પક્ષના અમુક અગ્રેસરો પકડાય નહિ તો અમારી જીંદગી સક્ષાત્ત ન રહે ! એટલે તરત જ લોર્ડ એલેન્બીએ તેમને પકડી લીધા ને છેવટે પ્રધાનોને સ્થાપીન કર્યો છે. છતાં પણ ત્રદના રાષ્ટ્રીય મંડળે સખત ચળવળ શરૂ કરી છે, અને ધારાસભાને પૂછ્યા વિના પ્રધાનોએ કરેલાં બધાં કામ ગેરકાયદેસર જાહેર કર્યાં છે. વિધાયકોએ હડતાલો પાડી, તેથી તેમના પર તવાઈ ચાલી છે ને તેમના આગેવાનો રાકદાર ગણીને તેમના માયાની કિંમતે જાહેર કરવામાં આવી છે !

આમ મીસર લોખંડી તંત્ર નીચે દબાય ને હુંસાય છે ત્યારે થીજ બાલુએ તેની ફરીઆદની તમામ ચર્ચા છનીવાની પ્રજાસંઘની બેઠકમાંથી થાતલ કરવામાં આવી છે. બોળા મીસરીઓએ તેને વચ્ચે પડવાની અરજ કરી, પણ મીસર તેનું સલાહકાર નથી તેથી તેના કાગળો દફતરે બાંધ્યા ! છતાં મીસરને સ્વતંત્ર દેશ ગણીને લશ્કરો કંપી કરવા વિશે છનીવાનો ખરડો ને

મોઢલવામાં આવ્યો, તેથી રખેને તેનો સવાલ છનીવામાં ચર્ચા એવી બ્હીકથી બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળે મીસરમાં વચ્ચે ન પડવાની સૌને તાકીદે ચેતવણી આપી દીધી. મિ. એમરલેન દોમ જરૂર આવ્યા છતાં ત્યાંથી મીસર વિષે કંઈ સંભળાયું ત્યાંથી એટલે સૌની જલ ઉત્તાદીથી બંધ કરવામાં આવી છે એમ માની રાકાય. બ્રિટિશ સક્ત-નતની એ પણ બધીહારી છે ! મ્હોં બાંધીને મારે ને છતાં છુમ પાડે તો સારી દુનિયામાં ન કોઈ સાંભળે કે દાદ આપે !

એમ બંધુવામાં આવ્યું છે કે સર લી રોકના અવ-સાનથી ખાલી પડેલી સરદારની જગ્યાએ હવે કોઈ મીસરી અમલદારની નીમણૂક થાય છે. અત્યાર સુધી સૌ મીસરીઓએ પોઢારી પોઢારીને આ માગણી કરી, છતાં બ્રિટને તે ન સાંભળી. તો કોઈ એમ ન કહી શકે કે ખુનના મમતદારથી જ બ્રિટને છેવટે નમ્યું આપ્યું !

‘દેશી રાજધાનું’ શું થશે ?

યુરોપની મહાભારત લગાઇ વખતે હિંદી પ્રજાએ તેમજ હિંદી રાજ્યોએ બ્રિટિશ સક્તનતને ખુબ મદદ કરી. હિંદી લશ્કર ક્રાન્સના રક્ષણ માટે વચર્માં પડ્યું ન હોત તો પારસી જર્મનોના હાથમાં ગયું હોત અને યુરોપનો ઇતિહાસ કંઈ જુદા જ પ્રકારનો લંબાન. આની અમૂલ્ય મદદનાં વખાણુ ઘણાં ચર્ચાં પણ તેના જહાલમાં હિંદી પ્રજાને કોઈ પણ પ્રકારનો લાભ થયો નહીં. દેશી રાજ્યોએ પોતાના હકોનો વિસ્તાર માટે જાગી ચળવળ નરેન્દ્ર મંડળમાં અગ્રાની અને તેના પરિણામે કાઠીઆવાડ, કચ્છ તથા પાલણપુર એજન્સીના રાજ્યોનો સંબંધ મુંબઈ સરકાર પાસેથી નીકળી જઈને વડી એટલે હિંદી સરકાર હસ્તક ગયો છે. વાઇસરોય રોકે રાજકોટમાં જઈને નવા ફરફારનો પાપો નાંખ્યો તે પ્રસંગે અનેક મેળા તથા તમાશા થયા હતા, લાખો ફરીઆદો અર્થ થયો હતો, લાખેણી તથા દારૂની નદીઓ વહેતી હતી. આ બધી ધમાકડું પરિણામ શું આવશે એ દરેક વિચારવત માણસે જોવાનું છે.

જો ધામધુમ ત્રણ ચાર દિવસ સુધી ચાલી રહી હતી તેમાંથી માત્ર બૃત તથા વર્તમાન કાગળના સંસ્કારો જણાઈ આવતા હતાં આપણા રાજ્યો કેવા નમાતા, ખુશમતીયા, બ્હીકણ છે તે આજેકુજ જણાઈ જતું હતું. સ્વમાનની લાગણી બૂંસાઈ ગયેલી હોવાને લીધે

પોતાને થતું અપમાન ધર્મ સાથે સ્વીકારી લેતા હતા. “ સૌરાષ્ટ્ર ” પત્રે ઠીક કંથું છે કે “ દરબાર એટલે એક બાલુએ શહેનશાહી અને બીજી બાલુએ ગુલામી. એક બાલુએ આત્મમહતાનાં યશોમાન અને બીજી બાલુએ પુરામતનાં પુષ્કાં ‘ પ્રદર્શન. ’ ” સર્કસમાં જંગલી જનવરોને કાર્યક્રમ પ્રમાણે વર્તવું પડે છે તેમ દોરવા માટે રહેલા ચરોપીઅન મલાદકારોના કહેવા પ્રમાણે બીચારા ગરીબજા રાજાઓનું પ્રદર્શન થયેલું. સ્ત્રીઓની માફક શણગારવાનું અને ઘરેણાં પહેરવાનું આ રાજાઓ ક્યારે છોડી દેશે? મરેના શણગાર મદાઈ હોય, બીજું કંઈ ન શોભે. સારીરિક શણગાર સ્ત્રીઓને જ શોભે. ત્યારે મરદો ઝીક કસળનાં કપડાં પહેરે છે અને હીરા મોતીનાં ઘરેણાંથી શણગારાય છે ત્યારે ચોઢાંએ ચોઢખા બામણ જેવા જણાય છે. ને રાજાઓ ધુજતા હતા તો પછી તેમની સાથેના માણસોની શી સ્થિતિ? આ બધા ગુલામડાઓના પ્રદર્શનથી ગુજરાતને કે હિંદુસ્તાનને માન નથી મળ્યું, સ્વરાજ્યને માટે તકસતી પ્રળને ભારે અપમાન લાગ્યું છે.

ભવિષ્યમાં શું ?

કાઠિઆવાડની પ્રજા એમ માને છે કે હાલમાં ધ્યેલા ફેરફારોને લીધે મોટા રાજાઓની સત્તા બહુ વધી જશે અને તેમના ભાયાતો તથા પ્રભુવર્ગને બહુ દુઃખ તથા લુલમો ખમવાં પડશે. રાજાઓ નિરંકુશ ધરો એ બનવાનેગ છે. આજે એજંટની પુરામત કરીને ચોખ્ખા ઉપાયો લેવા પડતા હતા. તાત્કાલિક પરિણામ એવું આવે કે ભાયાતો કે પ્રજા છેક હિંદી સરકાર સુધી કાઢ મેળવવા માટે પ્રેરેલી જલ્દ નહીં, પણ લુલમ વધે અને પરિસ્થિતિ ખુબ ખરાબ અને દેહાદી થાય. તેથી જ પ્રજામાં જે બળ હોય તે ખીલે છે, અને પ્રજાનું બળ માત્ર સંપર્માં રહેલું છે. તેથી તાત્કાલિક ગેરલાલ ગમે તેટલો થાય તો પણ એકંદરે પ્રજાને લાભ છે. હવે પ્રજાનું મજબુત સંગઠન થતું જોઈએ. પ્રજા-બળની સામે કોઈ પણ બળ ટકી શકતું નથી, ટકી શકે નહીં. એટલે હવે દેહાદીના સમય આવી શક્યો છે.

હિંદી સંસ્કૃતિ

હાલના દેશી રાજાઓને સુધારવા કે તેમને કાઢી મુકવા એ એ માર્ગો વિષે ઘણી ચર્ચા સામાન્ય માણસો

કરે છે. ૯૦ ટકા જેટલા માણસો એમ માને છે કે દેશી રાજાઓને અંગ્રેજ સરકારે ગુલામીની તાલીમ એવી સારી આપી છે કે તેમનામાં સુધારો થાય એ કેવળ અશક્ય છે. આજના પ્રભુમતની જરા પણ અસર તેમના પર થતી નથી એ હકીકત જગજગેર છે. તેમને રામજીવી પદાવીને સુધારવાનો પ્રયત્ન પણ ઘણો થઈ ગયો છે. તેમને સુધારવાની દરકાર નથી, કારણ કે હવે વડી સરકારની તેમને હુક છે. વડી સરકાર તો હિંદુસલમાનને લગતી મારે છે તથા અંત્યજને સડાવી આપે છે એવી હિંદી પ્રજામાં માન્યતા છે, અને તે જ પ્રમાણે હિંદી રાજાઓને પણ અંત્યજોની માફક સાબડી સાબડીને ચઢાવશે અને હિંદી પ્રજાની સામે થવાનું શીખવશે એવી વીક રહે છે. ત્યારે આ નિષ્ઠ પ્રજાને નિકાલ કેવી રીતે આવવાનો? હિંદી સંસ્કૃતિની મુખ્ય વિશિષ્ટતા એવી છે કે ત્યારે પ્રજાની ખુબ અધીગતિ થાય છે ત્યારે સમાજની અંદરથી જ સુધારો નીકળે છે અને એવા અનેક સુધારોની પ્રતિષ્ઠા સમાજનું પરિવર્તન થાય છે. મહાત્મા શુદ્ધ, કૃષ્ણ ભગવાન જેવા મહાન પુરો, અને શ્રી સંકેશચાર્ય, ચૈતન્ય ભગવાન વિગેરે ધર્માચાર્યોએ નવી શ્રીસ્તરી, નવા વિચારો દેશાવીને સમાજને સુધારી લીધા. દરેક સુધારાના સમયે આત્મશુદ્ધિનો પવન વસી હતો. આજે તેવો પવન સમસ્ત હિંદમાં પ્રસરી રહ્યો છે. રાજાઓમાંથી કેટલાક એવા પુરો નીકળશે કે પોતાની રાજ-ખુશીથી ખોટા હકો છોડી દેશે. જરૂર પડશે તો ફરી સ્વીકારી લેશે. તે પોતે તથા તેમના છોકરાઓ પ્રજા-વર્ગ તરફથી પ્રજાહુકને માટે લડશે. આજે અત્યંત ના હકને માટે જેમ લાલચો લડતમાં લાખ થયા છે તેવી જ રીતે રાજાઓ અને તેમના કુમારો રાજાઓ સામેની લડતમાં લાખ થશે. રાજાઓની મદદથી જ ખરાબ રાજાઓનું બળ તુટશે. આ બાબતની શરૂઆત ચર્ચ ગઈ છે. જેમનામાં જેવાની સક્રિય છે તે જોઈ શકે છે.

જાપાન દેશમાં ત્યાંના મુખ્ય મંત્રી (શોયુન) ના હાથમાં સત્તા ઘણા ધરોળી આવી ગઈ હતી તે ત્યારે રાજા (મીકાડો) ને પાછી સોંપાઈ ત્યારે બાદ મોટા મોટા જાનનારોએ બળવો કર્યો. તે આપણા દેશી રાજાઓની માફક સ્વતંત્ર શતા ભોગવતા હતા. આ ઉચ્ચપાદકતા સમયમાં પણ જાનનારોમાં આત્મશુદ્ધિ

યથા, પોતાના દેશની સ્થિતિનું જ્ઞાન થયું અને સમસ્ત પ્રજાના લાલ તથા ઉન્નતિને માટે ઘણા જાનનિયોએ પોતાની સત્તા છોડી દીધી. તે જ પ્રમાણે કાઠીઆવાડમાં થયું જોઇએ. હિંદો સસ્ફુટિમાં જેમને શ્રદ્ધા છે તેમની ખાતરી છે કે કાઠીઆવાડી રાજાઓમાં રાષ્ટ્રલાવના આવશે અને એક પછી એક પોતાની સત્તા છોડતા થશે, તેમના કુમારો પ્રજા વર્ગમાં જોડાઈ જશે, અને રાજા વર્ગને સુધારવા કે શુભચાલના નાંખવાનો પ્રશ્ન કંઈ જુદો જ રીતે ઉકેલાઈ જશે.

મુ. મ.

સમસ્ત ગુજરાત મધ્યપાનનિષેધક મંડળ

સમસ્ત ગુજરાત મધ્યપાનનિષેધક મંડળની બીજી પરિષદ અમદાવાદમાં મળી હતી અને મુંબાઈ સરકારે નીમેલી સમિતિએ જે સૂચનાઓ કરી છે તે જ પ્રકારના કારાઓ તેમાં પસાર થયા હતા. આ પરિષદમાં લાગ્યે પચાસ માણસો હાજર હતા, અને કાયમના કામ વિષે જરા પણ ઉત્સાહનાં ચિહ્ન જણાતાં નહોતાં. ગુજરાતી જનસમાજ આ વિષયમાં આટલો બધો ઉદ્દાસીન રહે એ ઘણું શોચનીય છે. રાજકીય ચળવળમાં હમ્મરો માણસો રસ લે છે. જ્યારે દારૂની દુકાનોનું પકિટીંગ કરવાનું હતું ત્યારે હમ્મરો સ્વયંસેવકો તૈયાર થયેલા, પણ જે કાયમનું કાર્ય ધીરજથી કરવાનું છે તેમાં આપણા લોકો જોડાતા નથી એ ગુજરાતી પ્રજાની નબળાઈ બતાવી આપે છે. અમદાવાદમાં ડા. જોસફ જેન્સનીન, રા. રમણલાલ વિગેરે કેટલાંક વર્ષોથી લડત ચલાવી રહ્યા છે, પણ તેમની લડત પછવાડે પ્રજામત નથી અને જોઈએ તે પ્રમાણમાં આગ્રહ નથી. આ મંડળનું પુનર્જીવન અમેરિકન મિશનરીઓએ કર્યું છે. અમેરિકામાં દારૂનિષેધનો કાયદો પસાર થયો એટલે મિશનરીઓએ પોતાના રચનાત્મક કાર્યમાં આ પ્રશ્ન ઉપાડી લીધો છે. ગુજરાતમાં જે લાઇએ આ કામ ઉપાડેલું તે લાઇ અમેરિકામાં છે, એટલે પરિષદનું કામ નિર્જીવ હોય તેમાં નવાઈ જેવું નથી. જે મંડળ "સમસ્ત ગુજરાત" નું છે તેમાં સામાજીક માત્ર નામતી છે, અને કાંઈ કાંઈ વખતે મેલક લેન્ટર્ન સાથે લાપણો દારૂ શિક્ષણ આપવામાં આવે છે તે શિવાયનું કામ નહિ જેવું છે. કાંઈ કાંઈ વખત સરકારને અરજીઓ કરવાથી આ પ્રશ્નનો નિકાલ થઈ શકે નહિ, કારણ કે સરકારને મોટી આવક મળે છે અને આપણી વિદેશી સરકારને પ્રજાના હિતાહિતનો સવાલ તો હવે ખુલ્લો નથી. જે પચાસ

શ્રી પુરુષોએ આ પરિષદમાં લાગ લીધો તેમને ઉતારી પાડવા માટે આ ટીકા નથી થતી. જનસમાજ ઉદ્દાસીન હોવા છતાં તેમણે ઉત્સાહથી લાગ લીધી તેટલા માટે તેમને ધન્યવાદ થતો છે. અસહકારમાં જોડાયેલા તથા રાજકીય વિષયમાં જ રસ લેનાર લાઇઓ એવી દલીલ રજુ કરે છે કે જ્યારે સ્વરાજ મેળવીશું ત્યારે આ બધા નાના પ્રશ્નોનો નિકાલ કલમના એક ધસારાથી કરી નાખીશું. આ દલીલમાં થોડું કાંઈ સત્ય છે, પણ આપણે પ્રજાની શુદ્ધિ તથા ઉન્નતિ કરવા માટે અનેક પ્રયાસો કરીએ છીએ તેમાં દારૂનિષેધનો પ્રશ્ન લીધા વિના છુટકો નથી. જે પ્રજા પછાત છે, જે અશુભમણ છે તેમને સુધારવા માટે દારૂનો સવાલ અત્યંત અગત્યનો છે. બીવ, કાળીપરજ, ધારાળા, પાટણવાડીઆ, કાંકરમ, કોળી, અત્યંતે વિગેરેના ઉદ્દારનો સવાલ દારૂ સાથે બહુ જ સંબંધ રાખે છે. જ્યાં સુધી આ પછાત પ્રજાઓ દારૂમાંથી બચે નહિ ત્યાં સુધી કાંઈ પણ પ્રકારની તેમની ઉન્નતિ થાય એ બનવા જેવું નથી. તેથી દરેક હિંદો કાર્યકર્તાએ આ પ્રશ્નમાં રસ લેવાની આવશ્યકતા છે. દરેક કામમાં દરેક માણસ જોડાઈ શકે નહીં પણ તેમણે પોતાની સહાયતાથી તો દર્શાવવી જ જોઈએ અને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે આ કાર્યને મદદ કરવી જ જોઈએ.

રચનાત્મક કાર્ય

મહાત્મા ગાંધીજી એવું ધ્રુવિ છે કે એક વર્ષ માટે આપણે રચનાત્મક કાર્યમાં મરજીલ થઈ રહેવું. રચનાત્મક કાર્યમાં જેટલા પ્રશ્નો હાથમાં લેવાશે તેમાં આ પ્રશ્ન લીધા વિના છુટકો નથી. જે પછાત કોમના અજ્ઞાન લાઈઓ દારૂ ખુબ પીએ છે તેમની આર્થિક સ્થિતિ નબળી હોય છે, તેમને શિક્ષણ મળી શકતું નથી, તેમનું જીવન જનવર જેવું હોય છે, તેમને જ્યાંયના માટે સરકાર અનેક કાયદા પસાર કરે છે તે છતાં તેમની જાનિ બચી શકતી નથી. તેમના રક્ષણાર્થે જે પ્રયાસો કરવાના છે તેમાં દારૂનિષેધનો પ્રશ્ન પહેલો જણાય. તેથી દરેક અસહકારી કે સહકારી લાઈએ આ પ્રશ્નમાં રસ લઇને મદદ કરવી જોઈએ.

મુ. મ.

શ્રી જયા બહેન ખાંડવાળા

જ્યારે દક્ષિણી પ્રજામાંથી લગભગ દર વર્ષે એક જે બહેનો દાકતરી પરીક્ષામાં પાસ થાય છે ત્યારે આ ચાહ માણમાં આપણા ગુજરાતમાંથી પહેલી જ બહેન

દાકતર થવાના ખુશ ખબર મળે છે. ડા. તુલસીરામ ખાંડવાળા ગુજરાતમાં જાણીતા ગૃહસ્થ છે અને તેમનાં પુત્રી, કુમારી જ્યા બહેનને પહેલાં ગુજરાતી સ્ત્રી દાકતર થવાનું માન મળ્યું છે, તે માટે અમે અલિનંદન આપીએ છીએ. ગુજરાતી સ્ત્રીઓ તથા બાળકોની સ્થિતિ સુધારવા માટે હજાર સ્ત્રી દાકતરોની જરૂર છે અને જ્યા બહેને ખંત તથા હિંમતથી પોતાનો અભ્યાસ કરી પુરો કર્યો છે તેથી અમને ધણો આનંદ થાય છે. સાથે સાથે દાંતગીરી પણ થાય છે કે આપણે ગુજરાતીઓ એટલા બધા પઠાત છીએ કે હજી સુધી આ પ્રકારના શિક્ષણને માટે તત્પરતા જતાવી નથી. વૈદિક શિક્ષણને માટે જે સામાન્ય કોલેજો દરેક ક્લાસમાં હોય છે તે ઉપરાંત દિલ્હીમાં ખાસ સ્ત્રીઓને માટે લેડી હાઉસ કોલેજ પણ સ્થપાઈ છે અને ત્યાં શિક્ષણ પણ સ્ત્રી દાકતરો જ આપે છે. પડદાનશીન સ્ત્રીઓ તેમાં ખુશીથી જઈ શકે છે. આપણા ગુજરાતમાં પડદાનું જોર તુટી ગયું છે, તે છતાં આપણે સ્ત્રીઓ તથા કન્યાઓને ઉચ્ચ શિક્ષણ અથવા દાકતરી શિક્ષણ આપતાં ગમરાઈએ છીએ. જે બહેનોને પૈસા કમાવાની જરૂર નથી, જેમને ગૃહસ્થાશ્રમી જીવન માંજીવું છે તેમને પણ આ તાલીમ અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે. આપણી ગરીબ રાંદડી બહેનો પોતાનાં દેહો વિષે હકીકત યુરુપ દાકતરોને આપતાં અચકાવ તેમાં નવાઈ જેવું નથી. તેમને દરરોજ તૂટી તો અવગાડીઓમાં એક વખત સલાહ આપવાનું રાખ્યું હોય તો કેટલી કીમતી જનસેવા થઈ શકે ? આપણું બધું જીવન સુકાઈ ગયું છે, ઉત્સાહ તથા ઉદ્યમ રહ્યો નથી, લાગણીના ઉમંગના દવાઈ ગયા છે, દયા અને શૌર્ય વિના સાહસિક જીવન ગાળવાનું આત્મજીવન નથી. દરેક બાળકમાં રાંદડીશીલ ચર્મને બાવલાની માફક વાંતો કરવામાં વખત ગુમાવીએ છીએ. આજના નવા જમાનામાં નવી ઢોળે જીવવું પડશે, નવા પ્રકારના આત્મભોગો આપવા પડશે.

રુ. મ.

હકદર આપાનું મિશન

બીજા સેવા મંડળનો બીજો વાર્ષિક રીપોર્ટ પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે તે વાંચીને ધણો આનંદ થાય છે. તેમાં એકંદરે ૧૪ સ્વયંસેવકો ભેગા છે અને સાત

અમૃતનાથ હકદર તેના નાયક છે. આ મિશનનો કાર્યક્રમ નીચે પ્રમાણે છે: (૧) બાળકોને શિક્ષણ આપવું — અને તેટલા માટે શિક્ષણનું સાધન પણ મંડળ તરફથી પૂરું પાડવામાં આવે છે; (૨) બીજા બાળકોને વસતિ ગૃહમાં રાખીને તેમનામાં મારા મંદકારોની છાપ પાડવી (૩) જ્યાં તેમના ઉપર જીવન થતો હોય, સરકાર તરફથી કે સાહુકાર તરફથી, ત્યાં તેમને મદદ કરવી (૪) તેમની ખેતીની સુધારણા માટે તથા આર્થિક સંપર્ક સુધારવા માટે સહકારી મંડળીઓ કાઢવી; (૫) તેમને દારૂના વ્યસનમાંથી બચાવી લેવા; અને (૬) વૈદિક મદદ ગામડે ગામડે આપવી.

સ્વયંસેવકો પણ ચર્ચા માટે સેવા કરવાને બંધાયેલા છે અને તેમને દરેકની લાયકાત પ્રમાણે વેતન આપવામાં આવે છે. આનંદની વાત એ છે કે સારી ઉચ્ચ લાવનાવાળા જુવાનીઓ આ કાર્યમાં ભેગા થાય છે, અને સ્વયંસેવકોમાંથી ત્રણ ભાઈઓ બીજાં પટેલીઓ બની ગયા છે.

આ મંડળને હાલમાં જ પ્રતિક સમિતિ તરફથી મદદ મળી છે તે ઉપરાંત આખા ગુજરાત તથા મુંબાઈના પૈસાદાર લોકોની પણ સારી ગદદ મળે છે. આ વર્ષની આખરે રૂ. ૧૨૦૦ નું ફેંડું બાકીમાં રહે છે તે જતાવી આપે છે કે હજી વધારે મદદની જરૂર છે. જેસાવાડા, ઝાલોદ, ગરબાડા, પુલતોરા, મુગહેડા, લીમડી, બાવડા, બંજુઆ, તથા દાહોદમાં શાળા અથવા આશ્રમો સ્થપાયાં છે અને કેટલેક દેશો પોતાનાં મદન પણ બાંધી રાક્યાં છે.

બીજોની વસ્તી થોડી નથી આખા હિંદુસ્તાનમાં આશરે ૧ કરોડ અને ૬૦ લાખની ગણાય છે એટલે કે વસ્તીના પાંચ ટકા જેટલી થાય છે, અને મુંબઈ ઇલાકામાં આશરે ૧૬ લાખ જેટલે કે વસ્તીના ૬૫ ટકા જેટલી છે. આથી જ આશીને તેમનાં 'રાજ' તથા જમીન છીનવી લીધાં ત્યાર પહેલાં તેમની સારી જાહેરજાણી હતી; આજે તે બીચારા કેવળ અગાન કંગાઈ અને લાચાર બની ગયા છે. દાહોદના બીજા સેવા મંડળે તેમની ઉન્નતિ માટે જે શ્રેષ્ઠ કાર્ય આદર્યું છે તેને ગુજરાતે વધારી લેવાનું છે, અને પુષ્કળ મદદ કરવાની છે.

રુ. મ.

આ માસિક અમદાવાદ લોકોના રોડ પર આવેલી પાનાભાઈની વાડીમાં આવેલા વસંત મુદ્રાણવર્મા ચીમનલાલ ઇશ્વરલાલ મહેતાએ ઓપ્યું અને ઈન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાત્રિકે સુગધર્મ કાર્યાલય માટે અમદાવાદ ભરે પાસે આવેલા એ કાર્યાલયના અમનમાંથી પ્રસિદ્ધ કર્યું.

યુગધર્મ.

પુસ્તક ૫

પાપ, ૧૯૮૧

અંક ૪

કાવ્ય વિષે કેટલુંક જાનું અને નવું

૬

કાવ્યમીમાંસાનો આજે જે એક પ્રશ્ન યુગ અર્થ છે તે કાવ્ય અને જીવનના સંબંધનો છે. આ પ્રશ્ન એ રીતે અર્થવામાં આવે છે. એક કાવ્ય જીવનને કેટલું ઉપયોગી છે અને બીજી કાવ્યમાં જીવન કેવી રીતે ઉતરે છે. પહેલા પ્રશ્નમાં મુખ્ય બે મત છે: એક કલા એ કલાને માટે જ છે એમ કહેનારનો; અને બીજો 'કલા એ જીવનને ઉન્નત કરવા માટે છે' એમ કહેનારનો. આ બંને પક્ષમાં વાસ્તવિક મતભેદ કેટલો છે એની અર્થા અહીં આ હોડી દઈએ. આ પ્રશ્ન વિષે પ્રાચીનો કાવ્યમીમાંસકારે શું કહેવાનું છે તે અહીં આ સંક્ષેપમાં વિચારીએ. આ પ્રશ્નને તેઓ આ રીતે મૂકે છે—કાવ્યનું પ્રયોજન શું? હવે સમય દરેક પ્રાચીન કાવ્યમીમાંસિક આતો એક અથવા બીજી રીતે વિચાર કર્યો છે. કાવ્યપ્રકારકારે પોતાની પૂર્વના મતોનો મંચલ કર્યો છે એટલે તેમનો અંધ તપાસીએ. આમાં કવિ અને ભાવક (કાવ્યનો અનુભવ કરનાર) બંનેનાં પ્રયોજનોનો સમાવેશ છે. યશ, અર્થપ્રાપ્તિ, વ્યવહારનું જ્ઞાન, અમંગળતા નાશ, સઘ પરમાન્દ (કાવ્ય અનુભવનાની સાથે વિશ્વં વિના ઉત્પન્ન થતો આનંદ) અને કાન્તાની માફક ઉપદેશ આપવો એ. આમાં પહેલા બે તો કેવળ કવિના જ કહેવાય, ત્રીજું કેવળ ભાવકનું, ચોથું

કવિ અને ભાવક બંનેનું હોય શકે. પાંચમું પ્રધાનપણે ભાવકનું—કવિને પણ પોતાના કાવ્યમાંથી પરમાન્દ પ્રાપ્ત થઈ શકે એટલે એનું પણ અર્થ. પાંચમું કેવળ ભાવકનું. આમાં ત્રીજાને અને ચોથાને આપણે હોડી દઈએ. આજે આપણે અમંગળ નાશ કરવાના અને વ્યવહારનું જ્ઞાન મેળવવાના વધારે સારા ઉપાયો જણાવે છીએ! પહેલાં બે પ્રયોજનો આપણને કવિ વિષે જરા હલકા અભિપ્રાય ઉત્પન્ન કરાવે એવા છે; પણ કવિઓ એ ઇચ્છાઓથી આજે રહિત છે એમ તો કાંઈ નથી! પૈસા જેવી હલકી વસ્તુનો કવિની ઉન્નત ભાવના સાથે, કવિના મનની ખાનર આપણે વિચાર નહિ કરીએ! પણ યશ 'That last infirmity of a noble soul' તો કવિઓને આજે પણ વ્હાલો દર્શાવે કે તેઓ તો એમ જ કહેશે કે બસ સર્જન એ જ અમારું પરમ ધ્યેય છે,—અમને પૈસાની કે કીર્તિની દરકાર નથી! કવિઓને ગમે તેમ કહેવાની છૂટ છે. પણ મમ્મટાચાર્ય કહે છે કે 'સર્વ પ્રયોજનોમાં સિદ્ધાન્તિ' તો 'કાવ્ય સાંભળતાં વાર જ રસના સ્વાદથી ઉત્પન્ન થતો, બીજા બધા જ્ઞાનના વિષયોનો વિચલિત કરી નાખતો આનન્દ' છે. આ આનન્દ ઉત્પન્ન કરવો એ કવિની કળાનું મુખ્ય ધ્યેય અને એ આનન્દ પ્રાપ્ત કરવો

એ મહદય ભાવકનું કાવ્ય અનુભવવામાં મુખ્ય પ્રયોજન. આતી સાથે સ્થાન લે એવું કાન્તાની જેમ ' રસ ઉત્પન્ન કરી જીવનમાં કેમ વર્તવું ' એના ઉપદેશ કરવા તે પ્રયોજન છે.

આ વિચારોમાંથી એ નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે કાવ્યનો પરમ ઉદ્દેશ તો આનંદનો અનુભવ કરાવવો એ જ હોઈ શકે. કેવળ ઉપદેશને એટલે કે અંગ્રેજીમાં જેને Didactics (ઉપદેશ) કહે છે તેને તો કાવ્યમાં સ્થાત યી. પણ માણસને કંટુ ન લાગે એ રીતે આકર્ષક મધુરતાથી તેના વિચારો ઉપર અસર કરી જીવન ઉપર પણ અસર કરવી એ પણ કાવ્યનું પ્રયોજન હોઈ શકે. આ પ્રયોજનો મધુરતામાં મુખ્ય દષ્ટિ એ દેખાય છે કે કાવ્ય કાવ્ય તરીકે-કાવ્યત્વ ગુમાવ્યા વિના-શું શું સિદ્ધ કરે છે; એટલે કે અત્યાર સુધીના કાવ્યોએ કવિ અને લોકોને માટે શું શું સિદ્ધ કર્યું છે. લોકોને-જેઓ કાવ્ય સમજવા નેટલી શક્તિ ધરાવે છે તેવાને-સાચાં કાવ્યો પરમાનંદનો અનુભવ કરાવે છે એ એક અને મધુર રીતે જીવનમાં માર્ગ બતાવે એટલે કે વર્તનનો માર્ગ બતાવે એ બીજું. કાવ્યો કાવ્ય રહીને આ બંને વસ્તુઓ સિદ્ધ કરતા દેખાય છે. છતાં આમાં પ્રધાનચોક્ષ્યો તો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે. અને ચર્ચા પણ આને ઉદ્દેશીને જ છે. આ બંનેમાંથી કયું એક ન હોય તો કાવ્ય કાવ્ય તરીકે ન રહે ?-જવાબ સ્પષ્ટ છે, ' સવ પરનિર્ણત ' -તાત્કાલિક પરમાનંદ-એ જ કાવ્યના પ્રયોજનોમાં શિરોમણી છે.

આ અભિપ્રાયો વિચારવા જેવા છે. કાવ્યના સર્જનમાં દોષ પણ સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ છે એમ જો માનીએ તો કવિની પ્રતિભાના અવિષ્કાર ઉપરાંત બીજું કંઈ સોધનું નેહ્યો. કાવ્યસાહિત્યનો ઇતિહાસ તપાસીએ તો જણાશે કે જે કાવ્યો ઉપરનાં એ પ્રયોજનોને ચોગ્ય રીતે સાધી શક્યાં છે તે જ જનતાએ ચિરસ્થાયી સંપત્તિ તરીકે સ્વીકાર્યાં છે. જીવનનાં રહસ્યોથી રહિત ને ધરી મોજ કરાવી ઉઠી જનારા કાવ્યો પતંગીઆ જેવા ક્ષણવિનોદી થયાં છે, અને આનંદજનક સૌંદર્યથી રહિત કાવ્યો પોતાનાં ભારથી જ કાલ પ્રવાહને તળીએ જઈ ગયાં છે.

' કલા કલાને માટે જ છે, ' ' કલા જીવનને ઉન્નત કરવા માટે છે ' એ બંને વિકલ્પો વચ્ચે વિરોધ કંઈપી ચર્ચા કરવામાં આવે છે તેનું કારણ શોધવું

નેહ્યો. કલાની કૃતિઓ જો જીવનને ઉન્નત કરતી હોય અને પરમ આનંદ આપતી હોય તો તો ચર્ચા ઉત્પન્ન થવાનો પ્રસંગ જ ન આવે. વિરોધ ત્યારે ઉત્પન્ન થાય કે જ્યારે કાવ્ય આનંદના નિમિત્ત તરીકે આકર્ષક બની જીવનને હેઠે પડતું હોય. હવે પ્રશ્ન એ છે કે આનંદનું નિમિત્ત જૂત કાવ્ય જીવનને શી રીતે હેઠે પાંડી શકે ? દરેક કવિ પોતાના કાવ્યની સામગ્રી સંસારમાંથી લે છે; અને સંસારમાં જીવનને બગાડે એવી અને મુધારે એવી બંને પ્રકારની વિગતો હોય છે. બગાડે એવી વસ્તુઓ ધણીવાર મોહક હોય છે. કાવ્યમાં આવી મોહક વસ્તુઓને કલાની મહદૃષ્ટી વધારે મોહક બનાવી મુકવામાં આવે તો જીવન ઉપર તેની માડી અસર થાય-એમ આ પ્રશ્નનો સરળતાથી જવાબ આપી શકાય. પણ આ જવાબને એવો જવાબ આપી શકાય કે આવા ઉદ્દેશથી રચાએલા કાવ્યો આનંદનું નિમિત્ત બની શકતા નથી. અને તેથી તેને અમે કાવ્યની સંજ્ઞા આપતા નથી. જીવનમાં અધોગતિ પમાડનારી વસ્તુઓ મોહક હોઈ ધડીલર દેખાવે છે તો પણ સાધારણ માણસ પણ દુઃસાચો હોવા છતાં તેને ખરા આનંદ મળવાની શ્રેષ્ઠ કરતો નથી. અને તેથી તેની ઉત્તરી ક્ષિતિ આંકતો નથી, તેમ કાવ્યો વિષે પણ છે. આવા હલકા કાવ્યો હયાત છે અને ઉત્તમપદ્ધિતના કવિઓની કૃતિમાં પણ આવા દાખલાઓ મળે છે એ સ્વીકારવું નેહ્યો. પણ આવા કાવ્યો જે આનંદને નિર્વાણના-મોક્ષના-પરમ સુખ સાથે સરખાવામાં આવે છે તેનો અનુભવ કરાવતા નથી એ દરેક વિચારશીલ ભાવક સ્વીકારે. પણ આમ છતાં જો આવા કોઈ પણ હલકા હેતુ સિવાય જીવનમાં જેને આપણે અનિષ્ટ મળ્યો એવી વસ્તુઓ કાવ્યનો વિષય બને છે. આવા કાવ્યોમાંથી કેટલાક વાંચકો પોતાની અંતરગત નળગાદીઓથી પ્રેરાઈ તેનો દુરુપયોગ કરે છે. જોના જેમ ગંદુ લોહી ચૂમવાને માટે જાણીતી છે તેમ કેટલાક જીવો જીવનની અનેક વસ્તુઓમાંથી જેમ લે છે તેમ કાવ્યોમાંથી પણ ગદી ભાગ ચૂસી અધોગતિને પામે છે. છતાં આવા વિષયવાળા ધણા કાવ્યો કલાની ઉત્તમ કૃતિઓનું માન સહદય ભાવકના હાથે પામ્યા છે. જેને શુદ્ધ ચારિત્રની વૃત્તિ અશુદ્ધતા દર્શન માત્રથી અલગાઈ જવાનો ભય હોય એવા માણસો સિવાય બીજા લાગે જ, આવા કાવ્યો ભેટા એમ કહેશે કે આવા અનિષ્ટ પ્રસંગો કાવ્યના વિષય ન બનવા

નેહએ. જગતની દૈવી યોગનામાં અને રચનામાં જેમ સાસ અને ભુંડા બંનેના અનુભવોને જેમ કોઇ શીલસૂક પોતાના દર્શનથી ઘટાવે છે તેમ કવિ પણ પોતાના દર્શનથી આ બંનેની અમુક રચનાઓ સાધી પરમ આનંદનો અનુભવ કરાવે છે.

આ વિરોધ કાવ્ય જે આનંદનો અનુભવ કરાવે છે તેનું સ્વરૂપ સમજતાં દર થાય છે. આ આનંદ વ્યવહારમાં અનુભવાતા સુખોના આનંદ જેવો નથી. 'આનન્દોઽયં ન લૌકિકસુખાન્તરસાધારણઃ' આ આનંદ એ આત્મોના સ્વરૂપભૂત આનંદ છે. આનો, જેને 'રતિ' કહેવામાં આવે છે અને જે દર્શથી સાધારણ રીતે વ્યવહારમાં સ્વચાલ છે તેનાથી વિવેક કરવાનો છે; કારણ કે આ આનંદનો અનુભવ બીજા સ્થાથી ભાવોના જેમકે શોક, ભય, દુઃખાદિના અનુભવ કરતા પણ થાય છે. આ આનંદને, વધારે વિગતમાં ઉત્તરમાં જવા દુકામાં કહેવું હોય તો, તે તે સ્થાથી ભાવોને તેના સ્વરૂપમાં અનુભવવા રૂપ ગણી શકાય. આ અનુભવમાં અનુભવ કરનારનું અસ્તિત્વ ભૂલાઇ જાય છે- 'પિરિમિતપ્રમાતૃત્વ' જનું રહે છે. તે તે સ્થાથીભાવ તેના 'સાધારણીકૃત' universal સ્વરૂપમાં સમજાય છે. આ જગતનો અનુભવ તે આનંદ કાવ્યોના-કલાનો-આનંદ.

આવા આનંદનું ભાન કરાવતું તે કાવ્યોના ઉદ્દેશ હોય છે. હવે આ આનંદનો જેવી રીતે વ્યવહારમાં જેને શોક, ભય વગેરે કહે છે તેની સાથે વિરોધ નથી તેમ જેને લોકમાં અનિષ્ટ કહે છે તેની સાથે પણ વિરોધ નથી. કારણ કે આ આનંદ તે તે લૌકિક વસ્તુઓનું કાર્પ નથી પણ કાવ્યશક્તિથી, 'આનંદ અંધ ઉપર' જે આવરણરૂપી અજ્ઞાન છે તે ખસી જતાં, તે વ્યક્ત થાય છે. જે આ આવરણ ખસેડવા સમર્થ હોય તે કાવ્ય કહેવાય કથા કહેવાય સાનંદ્ય કહેવાય. જે આ આવરણને ન ખસેડી શકે આ જગતનો આનંદ વ્યક્ત ન કરાવી શકે તે કાવ્ય નહિ કથા નહિ-સાનંદ્ય નહિ. આ પ્રોગ્ગન શિદ્ધ કરવા કવિ કેવી વસ્તુ સામગ્રી વાપરે એનો નિર્ણય કરવાની છૂટ કવિની પ્રતિભાને રહેલી બેદરજી. કુશળ કવિ પ્રધાનપણે અનીતિ ચીતરી 'રસભાસ' નો દોષ બોદવાની જૂલ ન જ કરે.

૨

આ ચર્ચા કાવ્ય અને છાંદનના સંબંધની શોધ બાબત આગળ આપણને સારું છે: કાવ્યમાં છાંદન કેવી

રીતે ઉતરે છે? આ વિષય પણ આધુનિક કાવ્યમી-માંમાં મહત્વનું સ્થાન લે છે. કાવ્ય એ છાંદનનું પ્રતિબિમ્બ છે કે કેવળ કવિ પ્રતિભા ઉપર આધાર રાખતું નવું સર્જન છે? આ વિવાદ આપણમાં પાશ્ચાત્ય સાહિત્યચર્ચામાંથી આવ્યો છે. આ બંને પક્ષમાંથી કયો પક્ષ સાચો છે એની આપણે અહીંયાં ચર્ચા નહિ કરીએ. કાવ્યની સફળતાનો આધાર, ગંભીર છે કે, આ બંને દૃષ્ટિઓ એક કરવામાં જ હોય. આ વિષે પણ પ્રાચીન કાવ્યમીમાંસાના અભિપ્રાયો નોંધવા જેવા છે. કાવ્યપ્રસારકાર મમ્મટ પોતાના કથના પ્રારંભમાં જ જણાવે છે કે 'કાવી ભારતી જેઠિદિ નિર્માણ કરે છે તે નિયતિના નિયમોથી-બંધનોથી-રહિત છે.' પણ આથી એમ કહિત થતું નથી કે કવિની સૃષ્ટિનું વસ્તુ અથવા ઉપાદાન સામગ્રી (material) મુક્તારની-છાંદનની-બંધારથી આવે છે. આ વાત કવિને જે જે વસ્તુઓ જાણવાની છે તેમાં 'લોકરૂઢ આદિનું અવેશણ' લોકમાં-સમાજમાં-જે કાંઈ બને છે તેનું નીરક્ષણ પણ ગણાવેલું છે તે ઉપરથી સમજાય છે.

સાહિત્યકર્ષણકારની કાવ્યની આખ્યા યાવં રસાત્મકં કાવ્યમ્ સ્વીકારીએ કે નહિ તે પણ પ્રત્યેક કાવ્યનું પર્યાવાસન એક અથવા બીજા પ્રકારના રચમાં છે એ તો દરેક કાવ્યનો અનુભવી સ્વીકારશે. આથી અંદેશમાં જેને Lyricist (લીરીકસ્ટ) કહે છે એ જ ઉત્તમ કાવ્ય છે અથવા કાવ્યોના મુખ્ય પ્રકાર છે એમ કહેવાનો ભેદ નથી. Lyricist તો રસનો અનુભવ કરવાની એક વિશિષ્ટ રીત જ છે એમ માનવું બેદરજી. એ સિંચાવના બીજા પ્રકારો મહાકાવ્ય અથવા નાટક અથવા નવલકથા તે બધામાં પણ અનિમ પર્યાવાસન કાંઈ ભાવનું છે એમ માનવું પડે છે. આ પ્રશ્નની પેઢા વિભાગમાંની ચર્ચામાં આપણે જોઈ કે કાવ્યનો ઉદ્દેશ 'આનંદ'નો સાક્ષાત્કાર કરવાનો છે. આ આનંદનો અનુભવ એટલે કે તે તે સ્થાથીભાવોનો અસ્તિત્વની મયાદારિના અનુભવ કરવા તે. આ અનુભવ કવિ કેવી રીતે કરાવે છે એ કાવ્યશાસ્ત્રનો મુખ્ય પ્રશ્ન છે, અને આ પ્રશ્ન કાવ્યમાં છાંદન કેવી રીતે ઉતરે છે તે પ્રશ્ન સમજવાથી સમજાય છે. આ પ્રશ્ન સમજવાથી કાવ્યમીમાંમાં બીજા અનેક દૃષ્ટિઓ સ્પષ્ટ થાય છે. આ આગળમાં પણ મમ્મટના અવશિષ્ટ નિરૂપણમાંથી પ્રાચીનોના વિચારો સમજાવે.

જીવનમાં વિવિધ જાતના બનાવો બને છે. આ બનાવો માણસોમાં જાતજાતના ભાવ પેદા કરે છે. આ ભાવ વિવિધ રીતે માણસ દર્શાવે છે. આમાં એક મુખ્ય ભાવની સાથે તેને ચોવતા બીજા અનેક ભાવો આવી આવીને આક્રમણ કરે છે. આ બધું સરળ અને ચોક્કસ વિચારથી સમજાય એવી વસ્તુસ્થિતિ છે. આ વસ્તુસ્થિતિને 'કારણ, કાર્ય અને સહકારી'ની વિજ્ઞાનની ચોક્કસ પરિભાષામાં મુદ્રાને જરા સમજાવે. રતિ, હાસ, શોક, ક્રોધ, ઉત્સાહ ભય, ભુલ્લસા અને વિરમય આ અને ચિત્તશાસ્ત્ર જે નવા ઉમેરી શકે તે બધા ભાવોના અનુભવ સૌ કોઈને જીવનમાં હોય છે; કારણકે દરેક વ્યક્તિમાં તે બીજા રૂપે-અવ્યક્ત રૂપે-રહેલા છે, અને માણસને પોતાના સંબંધમાં અનુકૂળ અથવા પ્રતિકૂળ રીતે-સુખરૂપે અથવા દુઃખરૂપે ચોખ્ખું પરિસ્થિતિ મળતાં સમજાય છે. આ ભાવો જેનાથી ઉત્પન્ન થાય તે તે ભાવનાં કારણો, તે ભાવ ઉત્પન્ન થતાં જે બાહ્ય વિકારો થાય તે તે ભાવના કાર્યો, અને તે મુખ્ય ભાવની સાથે સંબંધ ધરાવનારા આવી આવી આક્રમણ કરતા ભાવો તે તે ભાવના સહકારીઓ. એક ઉદાહરણ લઈએ. આપણે કોઈ લાંબા માણસને ટૂંકું ઉપર ઘેરેલા જોઈએ એટલે હસવાનો ભાવ પેદા થાય છે; અને તેમ થતાં આપણા મહેરાની અને શરીરની અનેક પ્રકારની વિકૃતિઓ થાય અને તે સાથે હસનારના સ્વભાવ પ્રમાણે હર્ષ આવેગ, અપભ્રમ આદિ ભાવો આવી 'હાસ' ને પોષે. ઈંગણા ટૂંકું ઉપર ઘેરેલા લાંબા માણસનું દર્શન એ આમાં હાસના આપિલાંબનું કારણ છે, ચહેરા વગેરેની વિકૃતિ એ હાસનું કાર્ય છે, હર્ષ આવેગ અપભ્રમ એ હાસના સહકારીઓ. આ જીવનના અનુભવાની શાસ્ત્રીય વ્યવસ્થા યર્ષ.

માણસને કાન્ય સમજાય અને તે તે ભાવો તેનામાં વ્યક્ત કરી શકાય તે માટે કાન્યને પણ આ સંબંધનો-ભાવ અને તેના કારણ, કાર્ય, સહકારીના સંબંધનો-ઉપયોગ કરવો પડે છે. ઉપર જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે કાન્યમાં વ્યવહારનો કાર્ય કારણનો સંબંધ રહેતો નથી કારણકે તે વ્યક્તિના વ્યવહારિક સુખદુઃખ રૂપે ભાવોને પેદા કરતું નથી. કાન્યમાં તો ફક્ત વ્યક્તિની આ જાતની મર્યાદાથી રહિત તે તે ભાવો પ્રગટ કરવાના હોય છે. આથી કાર્યકારણની પરિભાષા કાન્યમીસાંસમાં બદલાઈ જાય છે. કારણ વિભાવની, કાર્ય અનુભાવની, અને સહકારી વ્યવસ્થાની સંજ્ઞા પામે છે.

આ ઉપરથી એક બાબત સ્પષ્ટ થાય છે. કાન્યમાં પણ જીવનના તાત્ત્વિક સંબંધના ઉપયોગથી રસનિષ્પત્તિ કરવાની હોય છે તેથી કવિ માટે 'લોકજીત' ના નિરીક્ષણની અને તે વિશે વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે. આ દૃષ્ટિએ કવિ એ કલા છે, જેમ પોતાના દર્શનને નવા રૂપમાં મુકનાર તરીકે સજ્ઞા છે.

આ અનુભવાને-દર્શનને-કાન્યમાં કેવી રીતે ઉતારવું એ કાન્યશાસ્ત્રનો બીજો મહત્વનો પ્રશ્ન છે. આ માટે કવિનું સાધન વાણી છે-'શબ્દ' છે. આ 'શબ્દ' દ્વારા કવિને વિભાવ, અનુભાવ આદિ ભાવક આગળ રજૂ કરી તે તે ભાવો વ્યક્ત કરવાના છે. આ કામ 'અહીં' આ સંગાર રસ છે' કે 'અહીં રસ છે' એમ કહેવાથી સિદ્ધ થતું નથી. જે વસ્તુસ્થિતિને વિભાવોદિના નામથી જાણખીએ છીએ તેની રચનામાં, રજૂ કરવાની રીતમાં આ સફળતાનું રહસ્ય રહેલું છે. આમાં વિવિધ પ્રકારના કૌશલની જરૂર પડે છે. ભાષા ઉપર પ્રભુત્વ, લૌકિક સંબંધનું વાસ્તવિક અને સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ, પોતાના દર્શન આદિની પ્રમળતા આમાં કારણભૂત થાય છે.

પણ આ કળાને શાસ્ત્રીય રીતે ચર્ચવી હોય તો તેને 'શબ્દ'ના સંબંધમાં ચર્ચવી જોઈએ. શબ્દોના વાચ્યાર્થ અમુક વસ્તુ સ્થિતિ આપણા આગળ રજૂ કરે છે. આ વસ્તુસ્થિતિ પોતાની સાથે સહજ સંબંધ ભાવોનો અનુભવ કરાવે છે. આ ભાવ ઉત્પન્ન કરવા મુશ્કેલી કિંયા એ શબ્દની જ શક્તિ માની તેનું વ્યંજનાશક્તિ એવું નામ આપવામાં આવે છે. જીવનના અનુભવોને કાન્યમાં ઉતારવા માટે આ શક્તિ ઉપરનું પ્રભુત્વ કવિને આવશ્યક છે. આ પ્રભુત્વ આપનારી શક્તિને પ્રતિભા કહીએ તો તેમાં જોડું નથી. કવિ પોતાની અદ્ભુત શક્તિ દ્વારા ભાવોને અને તેને ઉત્પન્ન કરનાર કારણોને સમજે છે. આ સંબંધ અદ્ભુત કર્મ પછી તે પ્રતિભા દ્વારા કાન્યરૂપે તેનું 'પ્રતિભાન' કરે છે.

આ ચર્ચામાંથી બીજી જે દૃષ્ટિએ પ્રાપ્ત થાય છે તેના વિચાર કરીએ; એકાદ સાહિત્ય-યુગમાં કાંઈ મહાન કવિએ પોતાનું કામ કર્યા પછી તેને અનુસરનારા કવિઓ આપણને કંટાળો આપે છે. આ કંટાળાનું એક કારણ 'આમાં કંઈ નવું નથી' 'આતો એનું' એ જ છે' એમ કહેવામાં જણાઈ આવે છે. આમ સાથી બને છે ? 'આનું' કારણ એ લાગે છે કે કોઈ મહાન કવિ પોતાની અદ્ભુત દર્શનશક્તિ દ્વારા અમુક અમુક ભાવોનાં નવ

કારણોનું દર્શન કરી પોતાનાં કાવ્યમાં તેને ઉનારે છે. તેને અનુસરનારા કવિઓ એના એ જ વિલાવાદિકથી જુદા જુદા શબ્દોમાં એનો એ સંબંધ દર્શાવે છે. કલિદાસ પછીના કાવ્યોનો જેણે અભ્યાસ કર્યો હશે તેને આના અનેક દાખલાઓ સ્મરણમાં આવશે. તો અહીં આ એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે કાવ્યમાં જડતા આવવાનું, 'કાવ્ય જૂનું થઈ જવાનું' (સમજવી દરિયી કેટલાક જૂના કાવ્યો હંમેશા નવા લાગે છે,) શું કારણ હશે ? નવો કવિ આપણને શું નવા લાવે આપે છે ? આપણી આંખ પેઠે ત્યાં સુધીનો માનવગતિનો ઇતિહાસ ભોંતે કદાપિ જણાશે કે લાવે તો એના એ જ છે. એનો એ જ ક્રોધ, એનો એ જ ભય અને એના એ જ ખીજ લાવે. આ દરિયી પણ આ લાવે 'સ્થાયી લાવે' જ છે. અને આ લાવે જુનામાં જુના કાવ્યમાં તથા જુદા જુદા દેશના કાવ્યોમાં વ્યક્ત થયેલા જેવામાં આવે છે. એટલે નવા લાવે ઉત્પન્ન કરવાની પાત કરવી એ તો અસંભવિતતો વિચાર કરવા જરાબર છે (જો કે કાવ્યનો જે જે લાવે વિષય જને છે તેમાં મહત્વની દૃષ્ટિએ ફેર પડે છે). તો પછી કાવ્યમાં નવીનતા શેમાંથી આવે છે ? એનો જવાબ આપણે આમ આપી શકીએ. લાવે જો કે સનાતન છે તો પણ એ લાવાનો આવિર્ભાવ કરાવનાર કારણો તો બદલાયાં જ કરે છે. યુગે યુગે અને દેશદેશમાં ભિન્ન ભિન્ન લોકસ્થિતિ હોય છે. આ નવી નવી લોકસ્થિતિ કેવી રીતે પુરાણો લાવે ઉત્પન્ન કરે છે તે સમજવાની કવિને જરૂર છે. તે ન સમજવાથી અથવા તો કવિતામાં તે નવા સંબંધો ઉતારવાની પ્રતિભાની અશક્તિને લઈને કાવ્યમાં જડતા આવે છે.

આ દરિયી અમુક પ્રશ્નનું સાહિત્ય જ્વન્ત છે કે નહિ તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ. પ્રાચીન કાવ્યોના અભ્યાસને પરિણામે જો આપણે પ્રાચીનોના વિલાવાદિનું અનુકરણ કરી કાવ્ય નિર્માણ કરીએ તો કદાપિ તે સફાઈવાળા થાય પણ તેમાં પ્રાણ ન આવે. પ્રાણ તો પોતાની આબુખાણુ જે જ્વન વિસ્તરી રહ્યું હોય તેને નિરખીને તેમાંથી નવા સંબંધોનું દર્શન કરી પ્રતિભાદારા તેને ઉચિતરૂપે આપવાથી જ આવે.

આ દરિયે સાહિત્યના યુગો આંકવામાં પણ વાપરી શકીએ. જે જે પ્રચારના વિશિષ્ટ સંબંધો કાવ્યમાં દર્શાવાય તે પ્રમાણે પ્રશ્નના કાવ્યના ઇતિહાસના યુગો પારી શકાય.

આમાં ચર્ચેલા કાવ્યપ્રકારકારના સિદ્ધાંતોનું આજની દૃષ્ટિએ તાત્પર્ય કહાડવું હોય તો આવું કાંઈક કહાડી શકાય. કવિની ભારતી જે સૃષ્ટિ નિર્માણ કરે છે તે વિધાતાની સૃષ્ટિથી સ્વતંત્ર અને તેના કરતાં ચંદીઆતી છે, તો પણ તેમાં જે વસ્તુસામગ્રી આવે છે તે તો લોકજીવનના નિરીક્ષણમાંથી, લાવેના સંબંધના દર્શનથી અને સૂક્ષ્મ આકલનથી જ આવે છે. આ રીતે 'કાવ્ય એ જીવનની પ્રતિકૃતિ છે' અને 'કાવ્ય એ કવિની કેવળ પ્રતિભા ઉપર નિર્ભર છે' એ બંને ઐકાંતિક દૃષ્ટિઓનો એમાં સમન્વય થાય છે. કાવ્યની સજ્જતાનો આધાર કવિની દર્શન અને સર્જનશક્તિ ઉપર રાખે છે. આ સર્જનશક્તિની વિશેષતા, વ્યંજના વ્યાપારની કુશળતામાં છે, જે રસનો અનુભવ કરાવી લાવકને 'આનંદ'નો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે.

માધ્યમિક સ્ત્રીકેળવણી પછાત હોવાનાં કારણો

માધ્યમિક સ્ત્રી કેળવણીની સ્થિતિ આપણે ઉપર મુખ્ય વિગતવાર તપાસી. હવે આ સ્થિતિનાં કારણોમાં આપણે ઉતરીએ,

પ્રાથમિક કન્યા કેળવણીની સ્થિતિનાં કારણો તપાસતાં આપણે જોયું હતું કે બાળકામ, ધરકામ અને શિક્ષણ વિષે માળાગોળું અજ્ઞાન—આ ત્રણ કન્યાઓની કેળવણીના નિરોધનાં મુખ્ય કારણો છે. આ જ કારણો વેરોષે કરીને માધ્યમિક શિક્ષણને લાગુ પડે છે. આપણે કેપર જોયું કે માધ્યમિક ત્રણ ધોરણો સુધી સંખ્યા આશરે ૧૭૦૦ ની હોય છે, તે એવા ધોરણમાં ૧૨૫ ની યથ જાય છે, આટલો મોટો ફેર પડવાનું મોટામાં મોટું કારણ લામ છે પ્રાથમિક સાતમું ધોરણ અથવા અગ્રેજ પ્રીયું ધોરણ વિદ્યાર્થીની લગભગ તેર વર્ષ પૂરે કરે છે અને તે જ અરસામાં તેનું લામ આવી પહોંચે છે. તેથી અઢીથી જ તેના અભ્યાસને તાણુ વાગે છે. જો કે લામના દિવસથી જ તેના ઉપર કંઈ સાસરના ધરતો બોલે આવી પડતો નથી કે જેથી તેને અભ્યાસનો સમય ન મળે. તેને ખૂબી શુદ્ધિ યતાં તો લામ પછી બે ત્રણ વર્ષ વધી જાય છે. ત્યાં સુધી તો તેને ઘણું ખર્ચ સાસરે આવ્યું ગયું રહેવાનું હોય છે અને સાસરે સિસીય રહેવાનું હોય તો રાજી આમ કારણે બાર તેને માથે આવતો નથી. આમ છતાં લામ થવાની સાથે જ તેનો અભ્યાસ બંધ થાય છે તેનું કારણ તો એ છે કે લામ થયા પછી તેને લાભાવવાની ફરજ પૂરી થઈ એમ માળાગો સમજે છે. વળી પુત્રી પરણ્યા પછી પરાઈ થઈ એટલે માળાપતો હક તેના પરથી ઉતરે છે એટલે તેનાં સાસરીયાંની ધમ્મજ હોય તો જ માળાપ લાભાવી શકે અને ઘણા પ્રસંગોમાં સાસરીયાં લાભાવવાની ધમ્મજવાળાં હોતાં નથી. કેટલાંક તો લાભાવતરની જ વિરુદ્ધ હોય છે અને જેઓ તેની વિરુદ્ધ ન હોય તે પણ પોતાને ત્યાં વધુ જલદી આવી ધરનું કામ

વહેલું વહેલું ઉપાડી પોતાને નિરાંત આપે એ ઘટિનાં હોય છે. પોતાને ત્યાં દિકરી હોય તો તેને કદાચ કામમાંથી નિવૃત્ત કરી લાભાવની અનુકૂળતા કરી આપે પણ વધુવાર પાસેથી તો નેટલું બને તેટલું કામ લેવાય જ, અને લાભાવ તો મોકલાય જ નહિ, આવી સમજણ શિક્ષિત કુટુંબોમાં પણ જોવામાં આવે છે. ધરકામ આજું ન હોય, ધરમાં તોફાર ચાકર હોય, પુરુષ વર્ગમાં મોટો ભાગ ગ્રેન્યુએટ હોય, સુધારાના પક્ષના હોય તેવા કુટુંબોમાંથી પણ વહુઓને લાભાવ મોકલાવાના દાખલા જવડે જ બને છે. આ ઉપરથી જણાશે કે લામ કરતાં વધુ તરફની જોડી ભાવના એ કન્યાઓના ઉચ્ચ શિક્ષણની ખામીને માટે ઘણી વધારે જવાબદાર છે. અત્યંત આ સ્થિતિમાં ધીરો ધીરો પણ સુધારો થતો જાય છે. લામ થયા પછી પણ છોકરીઓને, લાભાવ મોકલવાના દાખલા પ્રતિદિન વધતા જાય છે. અલગની જેથી જ્ઞાતિમાં લામની સાથે જ કન્યાનો અભ્યાસ બંધ થતો તેને જલદી લામ થયા પછી મોટી વય છતાં પણ થોડી છોકરીઓ લાભાવનું ચાલુ રાખતી થઈ છે. હમણાં જ તે જ્ઞાતિની એક પરિણિત બાળા પ્રો. કર્વેના વિદ્યાપીઠની ગ્રેન્યુએટ થઈ. આથી પણ વધુ મોંઝાવનારો દાખલો એક પાટીદાર જ્ઞાતિની માતા શ્રીમતી બાળા જે જ વિદ્યાપીઠની ગ્રેન્યુએટ કરી તે છે. આ બન્ને બહેનો અને તેમના કુટુંબોએ અનેક કૌટુંબિક મુશ્કેલીઓ વેડીને ઉચ્ચ શિક્ષણમાં જે અપૂર્વ ઉત્સાહ દાખવ્યો છે એની સુંદર અસર જરૂર થયા વિના નહિ રહે.

ધરકામ એ પણ કન્યાના ઉચ્ચ શિક્ષણમાં જેવું તેવું નડતર કરનાર નથી. જેમ છોકરી મોટી તેમ ધરકામમાં તેની જરૂર વધારે. આપણે જોયું કે ચૌદ વર્ષની વયે એટલે માધ્યમિક શિક્ષણ લેવાની વયે સમાન્ય હિંદુ કન્યા પરણી ગયેલી હોય છે. તે પરણ્યા છતાં એક બે વર્ષ બાપને ત્યાં રહેતી હોય તો ત્યાં તેને

મધે સારી પેઠે કામનો બોલે હોય છે. કેટલાંકને પીપર અને સાસરે બંને સાચવવાનું હોય છે. મોટી વયે લગ્ન ન થયાં હોય તો પણ બાપના ઘરનું કામ એટલું હોય કે લણવાનો વખત ન મળે અથવા એટલો જોડો મળે કે શાગામાં નિયમિત રહેવાય નહિ. પુરૂષ વર્ગની મદદ તો સ્ત્રી વર્ગ માટે જ નિર્માણ થએલા ગૃહકાર્યમાં મળે જ ક્યાંથી? જેમ પુરૂષ વર્ગ વધારે શિક્ષિત તેમ ઘરકામમાં તેની મદદ જોઈ, કેમ કે તેને તો બહેર કામ કરવાનાં! હોડરો તો નવરો ખેડો હોય તો પણ પાણીઆરેથી લેરા પણ ન ભરે અને હોડરી તો ઘરનું બધું જ કામ કરવા પોતાના અબંધોસને અને શુદ્ધિવિદ્યાસને તિલાંજલિ આપે! કુંડમાં ગૃહકાર્યનો બધો જ બોલે સ્ત્રી વર્ગ પર પડેતા હોવાથી તેમજ તેમાં અવરિચતતા ન હોવાથી કન્યાઓ આગળ લણી શકતી નથી.

ઉપલાં કારણોથી પણ ચંદી નવર એવું કન્યાના ઉચ્ચ શિક્ષણનું વિરોધી કારણ સમાજનું કન્યાશિક્ષણ વિષેનું ભારે અટાન છે. શિક્ષણ એટલે સામાન્ય વાચન લેખન અને ઘરનો હિસાબ વિગેરે રાખી શકે એટલું ગણિત—આવે અર્થ સમાજનો મોટો ભાગ કરે છે અને તેથી જ માધ્યમિક શિક્ષણથી કન્યાઓનો અભ્યાસ અટકે છે. શિક્ષણ ઋતુબંધતના વિદ્યાસ માટે છે અને આવા વિદ્યાસ સ્ત્રી અને પુરૂષ ઉભયને કરવાનો હોવાથી શિક્ષણ બંનેને સરખું આવરક છે એ વસ્તુ હજી આપણા સમાજને સમજાઈ જ નથી. વધારે લણતુ કમાવાને માટે અને આપણી સ્ત્રીઓને કમાવું નથી તેથી તેમને વધારે લણવાની જરૂર નથી—આ સામાન્ય સમજ છે અને તે જ સ્ત્રીઓના ઉચ્ચ શિક્ષણની મોટી વિરોધી છે, જો આ સમજ બદલાય અને સ્ત્રીત્વના વિદ્યાસ અર્થે એટલું જ નહિ પણ કુંડુંજ અને સમાજના દલ્લાણાર્થે તેને ઉચ્ચ જ્ઞાનની પૂરી આવરકતા છે એમ જાણી રીતે સમાજ સમજે તો લગ્નની વય ન વધાર્યા છતાં અને કેટલીક કૌટુંબિક અડચણો પેડીને પણ લેકા કન્યાઓને લણાવે. હોડરાઓના શિક્ષણમાં સ્વાર્થ સમજાવો છે તો તેમને વહેલા પરણાવવા છતાં અને અનેક આર્થિક મુશ્કેલીઓ છતાં તેમને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપાય છે. તેથી જ સ્ત્રીને કન્યાઓના ઉચ્ચ શિક્ષણમાં ઉંચા સ્વાર્થ સમજાય તેનેના તેવા શિક્ષણમાં લગ્ન કે ગૃહકાર્યની કંઈ જ મુશ્કેલીનો આડે ન આવે. મૂળ ખામી જ આમ અજાનની છે.

સમાજના બંધનો પણ કન્યાના માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણનો વિરોધ કરવામાં જોણે ભાગ નથી લગતવતાં. સ્ત્રીશિક્ષણની પૂરેપૂરી દિશા સમાજનારાં અને પોતાની કન્યાઓને આગળ લણાવવાની શક્તિવાળાં માળાપો પણ જાતિના મજબૂત અને મંદબુદ્ધિ બંધનોને લીધે કન્યાઓને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપી શકતાં નથી. જાતિ, પેટા જાતિ, ધોળ, તડ વિગેરે લગ્નવ્યવહારનાં ક્ષેત્રો એટલાં મંદબુદ્ધિ હોય છે કે સામાન્ય કન્યાને માટે સારો વર મળવો મુશ્કેલ પડે છે; અને શિક્ષિત કન્યાની જોડી મળવી તો તેથીજ દુર્લભ થઈ પડે છે. આ જ કારણે ધણાં માળાપો ના છૂટકે પોતાની શુદ્ધિમતી કન્યાઓનો અગાસ અટકાવે છે, પોતાના તડ કે જાતિ બહાર કાપક વર બોળવા જેટલી અથવા તો લગ્નનો પ્રયત્ન કન્યા ઉપર હોડવા જેટલી દિશા તેમનામાં દોની નથી અને આવી રીતે બીચારી બાળા આવા દુષ્ટ બંધન અને માળાપની નાદિંમતનો ભોગ થઈ પડે છે. આ ઉપરાંત કાકીઆવાડમાં મસાળના રિવાજને લીધે અને જ્યાં મસાળનો રિવાજ નથી ત્યાં પણ મોટી કન્યાને શાગામાં મોકલવામાં પ્રતિજ્ઞાની દાનિ સમજાતી હોવાથી પણ ઘણે કંઠાણે કન્યાઓનો અભ્યાસ બંધ કરવામાં આવે છે.

માધ્યમિક શાળામાં પુરૂષ શિક્ષકની હાજરી અને વધુ પ્રમાણ, તે પણ કેટલેક અંશે કન્યાઓને માધ્યમિક શાળામાં નહિ મોકલવાનું એક કારણ છે. જો કે શુન્દરાતમાં પડદાનો રિવાજ નથી એટલે ઉત્તર દિલ્હીસ્તાનની પેઠે અહીં સ્ત્રી શિક્ષક ફરિયાન નથી છતાં પણ પુરૂષ શિક્ષકવાળી માધ્યમિક કન્યાશાળામાં મોટી વયની છોકરીઓને મોકલનાં વાલીઓને સહેજે મંદબુદ્ધ અને ભય રહે છે. પુરૂષ શિક્ષકના વર્તન મળ્યાંથી સહેજે પણ ગભરા મંદબુદ્ધ—પછી ભલે તે ખોટી હોય પણ તેની કંઈ પણ ખામી ક્યાં પિતા તુરં જ કેટલાંય માળાપ છોકરીઓને છોડી લે છે. કાકીઆવાડ જેવા અર્ધ પડદાવાળા ગુજરાતમાં તો પુરૂષ શિક્ષક એ માધ્યમિક કન્યાશિક્ષણના વિરોધનું એક સવળ કારણ છે. માધ્યમિક શિક્ષણ આપવાની કાયદાનવાળી શુન્દરાની સ્ત્રીઓ તો કાલકે જ મળી આવે છે, આવી પરિસ્થિતિમાં પુરૂષ શિક્ષક રાખવા વિના છૂટકા થઈ જ નથી એ વાત આગળ આપણે સ્પષ્ટ કરી છે. પરંતુ પુરૂષ શિક્ષક રાખવા જતાં માધ્યમિક સ્ત્રી કેળવણીની પુરતી શુદ્ધિ થતી નથી. આપણે સમાજ સ્ત્રીઓને ઉચ્ચ કેળવણી લેવા દે નહિ,

કોઈક લીધી તો તેને શિક્ષક થવામાં ઉત્તેજન આપે નહિ અને બીજી તરફથી કન્યાઓને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવા સુશિક્ષિત સ્ત્રી શિક્ષકા માગે ! કેટલી વિચિત્રતા ! સ્ત્રી શિક્ષકના ચારિત્રમાં પણ 'કંઈ' શંકા હોઈ—આવી શંકા સ્ત્રી વિષે, ખાસ કરીને સ્ત્રી શિક્ષક વિષે, તેમાંય વળી સુશિક્ષિત સ્ત્રીશિક્ષક વિષે ઉઠાવવાની આપણા સમાજની કુશળતા અદ્વિતીય છે !—તો આંખ મીચીને એકદમ છોકરીઓને ઉઠાડી લેવામાં આવે અને તે શાળાની ફરજતીના કાળકા કરવામાં આવે ! સ્ત્રીશિક્ષકની ટાપટીપ—અરે કંઈક સુધડતા હોય તો પણ માળાપોને છોકરીઓને મોકલતાં સુગ ચઢે અને છોકરીઓ વહી જાય, ફાટી જાય એવો ભય લાગે. હવે માધ્યમિક કન્યા-શાળામાં સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓમાં હિંદુ તો લાગે મળે, પારસી અને ખ્રિસ્તી મળે અને તેમની ટાપટીપ અને ફેશનનો તો પાર નહિ. એટલે માળાપો કન્યાઓ ફેશનમાં ફેરી પડે અને નારિતક' ચંદ્ર જાય તેવા ભયથી તેમને મોકલતાં કરે છે.

પરંતુ ઉચ્ચ કન્યાશિક્ષણની બાબતમાં માત્ર સમાજને હોય રહે એ અયોગ્ય કહેવાય. કેળવણી યોજનાર, દેનાર અને તેનો વહીવટ કરનાર—શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ, શિક્ષકા, કેળવણી મંડળો, યુનિવર્સિટીઓ અને સરકાર કાંઈ એાઈ દોષિત નથી. સમાજમાં સ્ત્રીના સ્વાભાવિક સ્થાન અને સાંપ્રત સ્થિતિનો ખરાબ અવધાસ કરી તેને અનુકૂળ આવે તેવી રીતે શિક્ષણના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોને લક્ષ્યમાં રાખી તેના શિક્ષણક્રમ અને શિક્ષણ પ્રણાલિ યોજવાં, શિક્ષણ રસમય અને વ્યવહાર બનાવવું, શિક્ષણના પ્રયોગો કરવા અથવા કરાવવા એ બધું કાર્ય કેળવણીકારો અને કેળવણીના વહીવટ કરનારાનું છે. ઘણી દિલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે આવા પ્રકારનું કાર્ય યુગરાતમાં સ્ત્રીશિક્ષણના પ્રદેશમાં બહુ ઓછું થયું છે. સ્ત્રીશિક્ષણમાં રસ લેનારા આપણે ત્યાં બહુ ઓછા છે, સ્ત્રી શિક્ષણના અભ્યાસીઓ તો તેથીય ઘણા થોડા છે. ગ્રા. કવેને પગલે ચાલી યુગરાતનાં એ મહિલા વિદ્યાલયોએ કંઈક જૂદી શિક્ષણ પ્રણાલિ માધ્યમિક શિક્ષણ લેનારી વિદ્યાર્થીઓ માટે નિર્માણ કરી છે. શ્રી મહારાષ્ટ્રીશંકર રામોએ વડોદરામાં કન્યા ગુરુકુલ રચાવી નવો પ્રયોગ આદર્યો છે. પરંતુ આ બધા પ્રયોગો હજી એટલા નવા છે કે તેમના પરિણામની આગાહી હમણાં કરવી તે તે સંસ્થાઓને અન્યાય

આપવા જેવું ગણાય. છતાં એટલું તો કહેવું પડશે કે અભ્યાર સુધીના તેમના કાર્યથી તેમના વિદ્યાર્થીઓ માર-ફત ચગાજ ઉપર જે જાતની છાપ પડી છે એવું તે તેઓ પાડી શક્યાં નથી. સમાજનો સંતાપ અને વિશ્વાસ ઘેરો અંશે જ તેઓ મેળવી શક્યાં છે. ત્યાં ભણવાથી છોકરીઓને ભાવિ જીવનમાં લાભ થશે એવું સમાજનો મોટો ભાગ માનતો થયો નથી. મહિલા વિદ્યાલયોમાં શિક્ષણ ગ્રાંટ અને ઉપયોગી અપાય છે એ દૃષ્ટિથી પોતાની છોકરીઓને મોકલનાર માળાપો હજી થોડાં છે. અંગ્રેજીનું શિક્ષણ અને તેને માટે સ્થળ અને સમયની અનુકૂળતા આ જ લાભથી ઘણુંખરાં માળાપો છોકરીઓને મહિલા વિદ્યાલયોમાં મોકલે છે. મુસ્લિમ, નવસારી વિગેરેની કેટલીક પારસી માધ્યમિક કન્યાશાળાઓ સ્વતંત્ર ધંધીવટ ચલાવે છે પણ શિક્ષણની બાબતમાં તો લગભગ સરકારી લાઈસ્કુલોની જ નક્ક કરે છે. તિલક રાષ્ટ્રીય કન્યાશાળાએ પણ શિક્ષણમાં કાંઈ મહત્વનો ફેર કર્યો હોય એમ જણાવું નથી. યુગરાત વિદ્યાર્થીને તો પ્રારંભમાં સ્ત્રીશિક્ષણ સમિતિ નીમી સ્ત્રીશિક્ષણના સિદ્ધાંતો અને નાની સરખી રૂપરેખા દોરીને જ કામ પતાવ્યું.

જો શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ મંડળો માધ્યમિક અને ઉચ્ચ સ્ત્રી શિક્ષણ વિષે આટલી ઉદારસીના ધરાવે તો પછી પરદેશી સરકાર અને તેની યુનિવર્સિટીના શો હોલ કાઢવો કે પ્રગ્ન માગે તો જ સરકાર બળે. પ્રયોગો હંમેશાં સમાજ કરે છે અને સરકાર ધીરે ધીરે તે પ્રયોગોને અનુસરે છે. માન-લાયા દારા શિક્ષણ અને બીજી એવી અનેક બાબતોમાં ખાનશી સંસ્થાઓનું જ અનુકરણ સરકારે કર્યું છે. એટલે જ્યાં સુધી પ્રગ્નમાં મંડળો તરફથી સ્ત્રીશિક્ષણના નવા નવા પ્રયોગો ન થાય, પ્રગ્ન સરકારને હોરે નહિ ત્યાં સુધી સરકાર પાસેથી આશા રાખવી વ્યર્થ છે. સરકારે સને ૧૯૧૫ માં સ્ત્રીશિક્ષણમાં સુધારા કરવા તે વિષયમાં રસ લેનાર કેટલાંક પ્રતિષ્ઠિત સત્જનોની પરિષદ બોલાવી તેમની સલાહ લીધી હતી. પણ કહેવાય છે કે તે વિષયમાં કંઈ ચોક્કસ માર્ગ પર નિશ્ચય ન થવાથી આ વાત એટલેથી જ અટકી પડી હતી. તાલકમાં સંબંધ યુનિવર્સિટીની સુધારા કમિટી નીમી છે. તેણે જ પ્રશાવલિ બદલ પાડી છે તેમાં કન્યાના શિક્ષણક્રમના ફેરફાર વિષે અને સ્ત્રીઓ માટે જુરી

કોલેજ અને યુનિવર્સિટીની જરૂરીઆત વિશે બે પ્રશ્નો પૂછ્યા છે. આનું શું પરિણામ આવે છે તે તો આપણે હવે પછી જાણીશું. પણ આખી યુનિવર્સિટીના સર્વ-ન્યાયી સુધારાના અનેક મહા પ્રશ્નોમાં સ્ટ્રીકેંગવણના પ્રશ્નને પૂરતો ન્યાય મળશે કે કેમ તે શંકા છે. આ અતિ મદતરના પ્રશ્નના સતોપકારક નિષ્ણત માટે તો ખાસ ધ્યાયદી તપાસ થવી જોઈએ. જો કેંગવણીકારો, સ્ટ્રીકેંગવણીની સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ, પ્રગતીય કેંગવણી મંડળો, રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ, ગ્રંથકાર અને સરકારી યુનિવર્સિટી—આ બધાં જો સ્ટ્રીકેંગવણના સુધારા પાછળ અથાગ શ્રમ કરે, તેને છોડકાર્યોતી કેંગવણી જેટલું જ, બહુ વધારે મદત આપે તો જ પ્રજા કન્યા કેંગવણીમાં રસ લેતી થાય અને પોતાની કન્યાઓને અનેક સુસી-બંતો વેદીને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવા પ્રેરાય. ધણાં માળાપો મોટી છોકરીઓને ધરકામ શીખવવાના હેતુથી શાળામાંથી ઉઠાડી લે છે. હવે જો શિક્ષણમાં શુદ્ધશાસ્ત્રનું ગરામર જ્ઞાન અપાતું હોય અને શાળા અને શુદ્ધતા મેળ, ક્યોં હોય તો માળાપો જરૂર પોતાની મોટી પુત્રીઓનો અભ્યાસ ચાલુ રાખે. કન્યાઓના સ્ત્રીત્વનો સંપૂર્ણ વિકાસ કરનાર શિક્ષણ જો જ માધ્યમિક અને ઉચ્ચ અભ્યાસને કાઢે કન્યાઓને આશ્વર્નાર મોટામાં મોટું સાધન છે.

ઉચ્ચતર શિક્ષણ

કન્યાઓના ઉચ્ચતર શિક્ષણની રીથિત હવે ટુંકમાં તપાસી લઈએ. કન્યાઓના માધ્યમિક શિક્ષણની આપણે આગળ તપાસ લીધી છે ઉપરથી આપણને સ્પષ્ટ થયું છે કે પ્રાથમિક શિક્ષણથી આગળ લણનાર કન્યાઓની સંખ્યા કેટલી અધૂર છે ! આ પરિસ્થિતિમાં ઉચ્ચતર શિક્ષણની તો વાત જ શું કરવી ? ગુજરાતી સમાજમાં હાલ તો કન્યા અને ઉચ્ચતર શિક્ષણ એ બે વસ્તુઓ મોટે ભાગે વિરોધી જેવી છે. ઉચ્ચતર શિક્ષણની માગ ન હોય તો તેની સગવડની છતે પણ ન જ હોય. આથી મુજબ યુનિવર્સિટી સાથે જોડાયેલી એક પણ સ્ત્રીઓની ધ્યાયદી કોલેજ નથી. આ બાજતમાં પણ મહારાષ્ટ્રમાં પ્રો. કર્વેએ પ્લેટ કરી અને તેને પગલે ગુજરાતમાં ગુજરાતી સ્ટ્રીકેંગવણી મંડળે ગુજરાતી મહિલા પાઠશાળા કારી પ્લેટ કરી. તેના વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા જોતાં, સમાજની અને મંડળની પરિસ્થિતિ જોતાં આર્થિક દૃષ્ટિએ આવી પાઠશાળા નબાવવી યોગ્ય છે કે

કેમ એ હુંદે પ્રશ્ન છે. પણ સ્ત્રીઓના ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે તોત્ર લાગણી માટે તો મંડળને જરૂર ધન્યવાદ જ થશે. ગુજરાતમાં કન્યાઓના ઉચ્ચ અભ્યાસ માટેની આ એક જ ધ્યાયદી પાઠશાળા (કોલેજ) છે. આ જ મંડળ તરફથી વડોદરામાં ત્યાંના નામદાર મહારાણી તરફથી ફૂળીઆ એક લાખની મળેલી સખાવતમાંથી એક પાઠશાળા ચાલે છે પણ તેની અભ્યાસની ધણીખરી ગોડવણ જરોગ કોલેજ મારફતે થતી હોવાથી તેને ખરી રીતે જુદી પાઠશાળા કહી લઈાય નહિ. અમદાવાદની ગુજરાતી મહિલા પાઠશાળા પ્રો. કર્વેના શ્રીમતી નાથીબાઈ દામોદર-દાસ ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠ સાથે જોડાયેલી છે; અને તેને તે વિદ્યાપીઠ તરફથી ખર્ચના અર્ધા ભાગ જેટલી એટલે વાર્ષિક આશરે રૂ. ૪૦૦૦ની મદદ મળે છે. આ પાઠશાળાને સ્વ. ગા. જા. લાલશહેર ઉમીઆશંકરનું સમારક રૂ. ૩ આશરે રૂ. ૩૨,૦૦૦ નું મળ્યું છે અને તેથી સ્વચરિયનું નામ તેની સાથે જોડ્યું છે. પાઠશાળાનો સમજો વકીલ મંડળ તરફથી તેના મંત્રીઓ સી. બહેન વિદ્યામીરી નીલકંઠ અને શ્રી મોતીલાલ અલમીલા કરે છે. સી. વિદ્યામહેન પ્રસંગોપાત શિક્ષણદાર્થમાં પણ મદદ કરે છે. પાઠશાળાના આચાર્ય બાઇ મોતીલાલ અલમીલા બી. એ. બી. એસ. સી. શુદ્ધશાસ્ત્રનિપુણ છે અને તેમણે વડોદરામાં શુદ્ધશાસ્ત્રના શિક્ષણ ખાતાની અધિકારી બાઇ મીસીસ રડ્ડાગની સાથે કેટલોક સમય કામ કરી તે વિષયની તાલીમ મેળવી છે. બાઇ અલમીલા ઉપરાંત બીજા પાંચ અધ્યાપકો કામ કરે છે. ગયા વર્ષથી શ્રીતાગમની ઉછી પરીક્ષામાં પ્રથમ આવનાર વિદ્યાર્થીનીને ફેલો નીમવાની પ્રથા ચરૂ કરી છે તે મુજબ ગયા વર્ષે બહેન શ્રવિતા શિવેદી કામ કરતાં દતાં અને ચાલુ વર્ષે બહેન નંદામીરી કોહાર કામ કરે છે. અભ્યાસક્રમ કંઈના વિદ્યાપીઠે નિયત કર્યો મુજબ ચાલે છે. આ કમશાસન પરીક્ષા પછી ત્રણ વર્ષનો રાખવામાં આવ્યો છે. દરેક વર્ષમાં પાંચ વિષયો રાખેલા છે તે પૈકી ચાર ફરજિયાત અને એક મરજિયાત વિષયોના સમદમાંથી લેવાનો હોય છે. ફરજિયાતમાં માનુશાળા અને અંગ્રેજી ત્રણ વર્ષોમાં સર્વશામાન્ય વિષયો છે. આ ઉપરાંત પ્રથમ વર્ષમાં હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ અને રાજ્યધારણ તથા શુદ્ધશાસ્ત્ર, બીજા વર્ષમાં બ્રિટિશ સામાજ્યનો ઇતિહાસ અને બ્રિટિશ રાજ્યધારણ તથા શુદ્ધશાસ્ત્ર, અને ત્રીજા વર્ષમાં

સમાજશાસ્ત્ર તથા બાલમાનસશાસ્ત્ર રાખ્યાં છે. અરબિયાત વિષયસમૂહમાં યુગાઇ યુનિવર્સિટીના આવા સમૂહના વિષયો ઉપરાંત હિંદી, ધર્મ-શાસ્ત્ર, શિક્ષણશાસ્ત્ર અને લલિતકલાઓ દાખલ કરેલાં છે, આહુ વર્ષે કરે વિદ્યાર્થીને જેવી માતૃભાષાની હિમાયત કરનારી સંસ્થાએ ત્રીજા વર્ષમાંથી માતૃભાષાનો લગભગ બહિષ્કાર કરવા જેવો દંડાય કર્યો છે. આજ માતૃભાષાના પ્રજાપત્રમાં નિગંધ એકલો રાખ્યો. જોલો જોલો કરવા તેને માતૃભાષાને જ કાંદવાનું સૂઝ્યું. વધારે સરખાવનારી વાત તો એ મુદ્દ કે તે વિદ્યાર્થીની નિયામક સભાના ફેટલાક અગ્રગણ્ય માતૃભાષાપ્રેમી ગુજરાતી સંખ્યાએ આ દંડાવને સંખતિ આપી.

મહિલા પાઠશાળાની વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા હાલ સાત છે. નજીકના લવિષ્યમાં આ સંખ્યામાં બહુ વધારો થવાનો સંભવ જણાતો નથી. અમદાવાદના વનિતા-વિશ્રામની શાળાના પરીક્ષા પાસ કરેલી વિદ્યાર્થીઓ તેમાં આગળના અભ્યાસ માટે આવે છે. ગયા બે વર્ષથી ચૂંટીતા-ગમાની છેલ્લી પરીક્ષામાં વિદ્યાર્થીઓ બેસે છે. અત્યાર સુધી તેમાં બધી યદ્યને પાંચ વિદ્યાર્થીઓ કરે વિદ્યાર્થીની સ્નાતક ચડે છે. મુંબઈ યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમને કંઈ વિદ્યાર્થીના અભ્યાસક્રમ સાથે સરખાવતાં માહુમ પડશે કે આ સ્નાતક મુંબઈ યુનિવર્સિટીના ગ્રેજુએટ કરતાં જ્ઞાન કે સંસ્કૃતિમાં જરાય ઉતરતાં નથી બહુ ફેટલાક વિષયોમાં ચૂંટીઆતાં છે. વડોદરાની મહિલા પાઠશાળામાં હાલ પાંચ વિદ્યાર્થીઓ છે. આમ ગુજરાત ખાતે સ્વતંત્ર મહિલા પાઠશાળાઓમાં ઉચ્ચતર શિક્ષણ લેનારી સ્ત્રી વિદ્યાર્થીઓ ૧૨ છે. સંખ્યાની દૃષ્ટિએ આ આંકડો કેવળ નિઃસ્વાલ પેદા કરનાર છે પણ સમાજની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતાં આશા આપનારો ગણાય.

હવે મુંબઈ યુનિવર્સિટીનું ઉચ્ચ-શિક્ષણ લેનારી ગુજરાતી કન્યાઓની સ્થિતિ જોઈએ. જે આંકડાઓ મને મળી શક્યા છે તે નીચે મુજબ છે:

કૉલેજનું નામ	કુલ	ગુજરાતી હિંદુ
ગુજરાત કૉલેજ અને સુરત કૉલેજ	૧૧	૪
વડોદરા કૉલેજ	૯	૧
સામળદાસ કૉલેજ, ભાવનગર	૨	૧
બાહુદીન કૉલેજ, જૂનાગઢ	૩	૦

એલસીન્ડરન કૉલેજ, મુંબઈ	૩૨	૪
જેવીન્સ કૉલેજ	૯૫	૧૦
ટોટલ	૧૫૨	૨૦

વિલસન-કૉલેજની સંખ્યા મળી શકી નથી. તેની સ્ત્રી વિદ્યાર્થીઓની કુલ સંખ્યા આશરે ૪૦ અને ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રી વિદ્યાર્થીઓની આશરે ૫ ગણીએ તો બહુ બહુ નહિ થાય. આ ઉપરાંત ગુજરાત વિદ્યાર્થીના મહા-વિદ્યાલયમાં આશરે પાંચ બહેનો અભ્યાસ કરે છે. આ બધી સંખ્યામાં ઉપરોક્ત મહિલા પાઠશાળાઓની સંખ્યા ઉમેરીએ તો લગભગ ૨૦૦ સ્ત્રી વિદ્યાર્થીઓ ગુજરાત અને મુંબઈમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ લેનારી ગણાય અને તેમાં ગુજરાતી હિંદુ કન્યાઓ માત્ર આશરે ૪૦ જ! સૌ. વિદ્યાર્થીને અને શારદાબહેનના વિદ્યાર્થી-છવનના જમાનાથી ગુજરાત બહુ આગળ દોડ્યું નથી. કન્યાઓની ઉચ્ચતર શિક્ષણની આ શાસ્ત્રીય સ્થિતિનાં ધારણો માધ્યમિક શિક્ષણની સ્થિતિ પરત્વે આપણે જે ધારણો જોયાં તે જ છે એટલે પુનઃ તેનું વિવેચન કરવાની જરૂર નથી.

શ્રીશિક્ષક વર્ગ

ઉચ્ચ સ્ત્રી શિક્ષણની વિગત આપણે તપાસી. હવે મોટી વયની સ્ત્રીઓના ખાસ વર્ગોની સ્થિતિ જોઈએ. આપણા સમાજમાં કન્યાશિક્ષણનું પ્રમાણ ફેટલું જોણું છે તે તો ઉપરના વિવેચનથી સ્પષ્ટ થયું હશે. આ ધારણથી નિરક્ષર અથવા અધુરું શીખેલી મોટી વયની સ્ત્રીઓને જોયારના તેમના નવરાશના સમયમાં ભણવાની અનુકૂળતા કરી આપવામાં આવે તો તેમને લાંબ થાય અને સમયનો સફળપ્રયોગ થાય. વળી ફેટલીક ઉચ્ચ કોમની ગરીબ અથવા સાધારણ સ્થિતિની સ્ત્રીઓને ધરગણ ઉલોગની પણ ઘણી જરૂર હોય છે. મોટી વયની સ્ત્રીઓના શિક્ષણ અને ઉલોગ વિવેચની આવી જરૂરીઆતો પૂરી પાડવાનો એક પ્રધાન ઉદ્દેશ વનિતા વિશ્રામો અને સેનાસદના અને એથી બીજા સંસ્થાઓએ રાખેલા છે.

મોટી વયની સ્ત્રીઓના શિક્ષણ અથવા ઉલોગની અથવા બન્નેની વ્યવસ્થા હાલમાં નીચેની સંસ્થાઓ કરે છે: અમદાવાદનું વનિતા વિશ્રામ, અમદાવાદની વીએન્સ ટ્રાઈન્સીક, ગજરાળા ઓલોગોગલય, નડીઆલ્ડ લલિતા વનિતાશ્રમ, પેટલાદની રાજરત્ન નારજીભાઈ ઝંઝના સ્કુલ, પાટણ પિસનગર તથા હારકાના સ્ત્રી.

ઉદ્યોગશયો, પાટણુ જૈન ઉદ્યોગશય, વડોદરાનું મહારાણી ચીમનાજીઈ સ્ત્રી ઉદ્યોગશય, સુરતનું જૈન વનિતાવિરામ, મુંબઈનું સેવાસદન, ભગિનીસમાજ, ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રીમંડળ, ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રીમંડળની ભાવનગરની શાખા, ઇન્ડિઅન ચીમેન્સ એસોસીએશનની ભાવનગરની શાખા, અને અમરેલીની બાઈ જમનાબાઈ હિન્દુ સ્ત્રી દુનર ઉદ્યોગશાળા.

શિક્ષણક્રમ કન્યાશાળાના ધોરણો મુજબ રખાય છે પરંતુ ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વિજ્ઞાન વિગેરે વિષયો ઘણું ખર્ચ નથી શીખવાતા. માત્ર વાચન, લેખન અને સાધારણ ગણિતનું જ જ્ઞાન અપાય છે. પેટલાદની ઝનાના રકુલ જેવામાં નર્મી દ્વેતીંગ કોલેજના અધ્યાપ્ત્રી તૈયારી કરાવવામાં આવે છે ત્યાં રીતસર કન્યાશાળાના બધા વિષયો શીખવવા પ્રયત્ન થાય છે. મોટી વયની સ્ત્રીઓને ખાસ ઉપયોગી આરોગ્ય અને શુદ્ધશસ્ત્રનું જ્ઞાન તો કોઈ પણ ઠેકાણે બરાબર આપવામાં આવતું નથી. ચિત્રસંગિતાદિ લક્ષિત કલાને તો સ્થાન ત્યાં હોય જ ક્યાંથી ? મુંબઈના સેવાસદનમાં સંગીતના વર્ગો રાખેલા છે. શીખવવામાં પણ નાની છોકરીઓને શીખવે તેવી જ રીતે મોટી વયની સ્ત્રી વિદ્યાર્થીઓની શુદ્ધિને લક્ષમાં લેવામાં આવતી નથી. પાકપુસ્તકો પણ બાળકોને માટે યોગ્યતામાં તેવાં જ મોટાંઓને પણ ચલાવવાનાં. નિયમિત લખનાર સ્ત્રીઓમાં પણ આ વર્ગોમાંથી કેટલી શુદ્ધ વાચન લેખન શીખતી હશે અને સારા વાચનને રસ કેળવી શકતી હશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. વિદ્યસિત શુદ્ધિવાળી મોટી વિદ્યાર્થીઓ અસરવાન વિના પણ શ્રવણ દ્વારા ઘણું શીખી શકે એ. સાદી વાત આવા વર્ગોના શિક્ષકો સમજતા હોતા નથી અને માત્ર કન્યાશાળાની ગરેઠ અહીં ઘણું ધુટે છે. રાજકીય, સામાજિક વિગેરે અનેક પ્રકારનું સામાન્ય જ્ઞાન સાધારણ વાતચીત દ્વારા આદી મોટી સ્ત્રીઓને સારી રીતે આપી શકાય પરંતુ આ વર્ગો ચલાવનાર સંસ્થાઓને આવા સામાન્ય જ્ઞાનને શિક્ષણક્રમમાં દાખલ કરવા જેટલી સમજણ હોતી નથી અને સમજ હોય અને દાખલ કરે તો તેનું જ્ઞાન આ વર્ગોના શિક્ષકોમાં જ હોતું નથી તો પછી વિદ્યાર્થીઓને શું આપે ? ઔદ્યોગિક શિક્ષણમાં ઘણે ઠેકાણે માત્ર શીવણ અને કેટલુંક ભરતપુંચણ શીખવાય છે. વડોદરાના મહારાણી ચિમનાબાઈ સ્ત્રી ઉદ્યોગશાળામાં ચોપરીઓ બાંધવાનું શીખ-

વાય છે. અમરેલીની સ્ત્રી દુનરશાળામાં શીવણ ઉપરાંત પીંજવા કાંતવા અને તાણી કરવાનું શીખવવામાં આવે છે. ઘણે ભાગે શીવણ માત્ર ધરગતુ શીખવાય છે, શીવણના ધંધા ઉપર ગુજરાન ચલાવી શકે એવું થોડે ઠેકાણે શીખવાય છે. સારું વેવરતાં તો બહુ થોડાંને આવડે છે. સંચાની સામાન્ય દુરરતી થોડાં જ બચ્ચતાં હશે. ધંધો બરાબર આવડ્યો તેટલેથી જ સ્ત્રી કમાની થઈ શકતી નથી. ધંધો શીખેલી સ્ત્રી સાધન વિનાની હોય છે અને ધરાકો મેળવવા બહાર જઈ શકતી નથી અથવા તે રરતા પર દુકાન ધાડી શકતી નથી. તેને સંચો વગેરે જોઈતાં સાધનો લેવાની કે સસ્તે ભાવે પૂરાં પાડી આપવાં, ધરાકો મેળવી આપવી, આવું આવું ઘણું કામ ઉચ્ચ સ્ત્રીઓને ધંધે લગાડી આપવા સંસ્થાઓએ કરવું જોઈએ. એવું કશું જ કામ ઉદ્યોગશયો કરતાં બચ્ચાનાં નથી. ધરાકોનું કામ થોડી જ સંસ્થાઓ કરે છે. પેટલાદની ઝનાના રકુલ પરાકી મેળવે છે અને તેથી તે શાળાની શીવણ શીખેલી સ્ત્રીઓ મહિને રૂ. ૧૦-૧૫ કમાઈ શકે છે. બાકીની સંસ્થાઓમાં તો શીખનારાં માત્ર પોતાના ઘર પરતું રાખે છે. કેટલેક ઠેકાણે સંસ્થાઓ દાખલ પૂરું પાડે છે અને ઘણેક શીવણકામ કરાવનાં મોકલે છે અથવા તો કોઈ મુલાકાત લેનાર ઉદાર સંસ્થાને ઉત્તેજન આપવા ખાતર ખૂબ કિંમત (fancy price) આપી ખરીદી લે છે. શહેરમાં સ્ત્રીઓ ધેર મોંઠાં કરી શકે એવા ઉદ્યોગોની ખોટ નથી. આવા કેટલાક ઉદ્યોગોમાં તો લાંબી શુદ્ધિની અથવા શિક્ષણની પણ જરૂર નથી હોતી. જેમાં તાલીમની જરૂર હોય તેવા ધંધાઓ. સારી રીતે શીખવવાનું અને વેપારીઓ અને અન્ય મોકો પામેથી લુલ્લા લુલ્લા પ્રકારનું કામ લઈ સ્ત્રીઓ મારફતે કરાવવાનું કામ આ સંસ્થાઓ કરે તો તેઓ સ્ત્રી ઉદ્યોગનાં મોટાં ખાનાં થઈ પડે અને સ્ત્રી વર્ગને કામ મેળવવામાં પડતી અગવડો, શીલભંગનો ભય વિગેરે અનેક મુશ્કેલીઓ ટાળી તેમને એક આશીર્વાદ સમાન થાય.

સ્ત્રીવર્ગોમાં મોટી મુશ્કેલી—કન્યાશાળા કરતાં ઘણે દરજ્જે મોટી—નિયમિત હાજરીની છે. અનિયમિતતા એ સ્ત્રીશિક્ષણવર્ગોનું સર્વસામાન્ય લક્ષણ છે. અજ્ઞાત શુદ્ધિવિદ્યાર્થીઓના સંબંધમાં તે કેટલેક દરજ્જે સમ્યક ગણાય. પરંતુ તે કામ્ય હોય કે અશક્ય પણ તેથી તેઓનું શિક્ષણ આગળ વધતું

નથી, દુઃક વળતમાં બંધ પણ થાય છે અને વર્ગ સ્થાપનારની મુશ્કેલીના પણ પાર નથી. હોતો, આજે બે આવે, કાલે તે ન આવે અને બીજા જ બે આવે. આમ આત્યાં જ કરે. પત્રકમાં સંખ્યા બહુ જણાય પણ પરિણામમાં મીઠું. આવી મુશ્કેલીઓને લીધે અમદાવાદનાં વનિતા વિશ્રામમાં મોટી વયની સ્ત્રીઓના ખારા વર્ગો બંધ કરવા પડેલા. કેટલેક ઠેકાણે ધનામી, સ્ટેશનરીઓ વિગેરેની હાલતથી સંખ્યા રાખવા અને વધારવા ખૂબ પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે. પેટલાદની ઝનાના સ્કુલની ૫૦ જેટલી ગધી જ સ્ત્રીઓ રૂ. ૧ થી ૩ ની રકોલરો છે. (હાલમાં આ રકોલરરીયો ગંધ કર્યાં સંબંધિત છે). પરંતુ ગેરહાજરી ગદલ અચૂક રકમ દંડ થાય છે અને દંડમાં સ્ટેશનરીયની રકમ સાતી થઇ ગયા પછી વિદ્યાર્થીને હાજરીની કિંમત ચલાવો તૂટી. હાજરી રાખવાના આ બધા ધૃતિમ ઉપાયો-વિશ્રામની શિક્ષણની સુધારણા કરવામાં આવે અને આગળના અભ્યાસો વિરોધી કૌટુંબિક અને સામાજિક ગમાની છેલ્લી પરીણામ્યારા કરી બનતા પ્રયત્નો તે દૂર સુધી તેમાં બધી થઇને સો જ સ્ત્રીવર્ગો બરાબર ચાલી પીકની સ્નાતક થઇ છે. મુંગમુંગાશાળાને લાયકની નાની કમને કહે વિદ્યાર્થીના અભ્યાસપ્રાપ્ત છે. અને આ રીતે માલુમ પડશે કે આ સ્નાતકો મુંગમું છે. સ્ત્રીવર્ગોના સમય એટ કરતાં યાન કે ગ્રંથિતમાં જરાવજી ક્લાસનો હોય બહુ કેટલાક વિષયોમાં ચર્ચાઆતાં છે. વડે ત્યાં હોતું નથી. પાઠશાળામાં હાલ પાંચ વિદ્યાર્થીઓ છે. જોમાં પોતાની ખાતે સ્વતંત્ર મહિલા પાઠશાળાઓમાં પણ આમ શિક્ષણ લેનારી સ્ત્રી વિદ્યાર્થીઓ ૧૨ છે. એને નથી. દરિએ આ આંકડો કેવળ નિકેસાહ પેદા કરનાર છે. પણ સમાજની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતાં આશા આપનારે ગણાય.

હવે મુંબઈ યુનિવર્સિટીનું ઉચ્ચ શિક્ષણ લેનારી યુગરાતી કન્યાઓની સ્થિતિ બોધએ, જે આંકડાઓ મને મળી શક્યા છે તે નીચે મુજબ છે:

કોલેજનું નામ	કુલ યુગરાતી હિંદુ
યુગરાત કોલેજ અને સુરત કોલેજ ૧૧	૪
વડોદરા કોલેજ	૯
રામજીદાસ કોલેજ, લાવનગર	૨
બાહુદીન કોલેજ, બૂનાગઢ	૩

મહેનો જ લે છે. મુંબઈ જેવા પ્રગતિવાળા શહેરમાં યુગરાતી વર્ગ કન્યાઓ અને સ્ત્રીઓની કેળવણીમાં કેમ આવેલા, બધો પછાત રહે છે એ બરાબર સમજી શકતું નથી. સ્ત્રીશિક્ષણમાં રસ લેનારાં યુગરાતી લાખમહેનોએ આની ઉંડી તપાસ સતત કરી તેના ઉપાયો યોજવા-બોધે.

શ્રાવિકાશાળા

સ્ત્રી શિક્ષણ વર્ગોની વાત કરતાં શ્રાવિકાશાળાઓની તોંધ લીધા વિના આલે તેમ નથી. શ્રાવકની વસ્તી વાળા પ્રત્યેક શહેરમાં ધણુંખૂં એક અથવા વધુ શ્રાવિકાશાળાઓ ચાલે છે. જૈન ધર્મે અને કેમે ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવાની જે દરજ પ્રત્યેક ઉપર નાંખેલી છે તેનું એક પરિણામ એ શ્રાવિકાશાળા છે. પ્રત્યેક જૈન કન્યા અને સ્ત્રી પોતાની ધર્મક્રિયા ગણી લેવા આગ્રહ રાખે છે. આવતાં સાદું બપોરના બે કલાક ખાસ શાળાઓ અસ્થાવવામાં આવે છે. આ શાળાઓનાં મોટાં મોટાં અને ધરડાં છુટાં વિદ્યાર્થીઓને નાની કન્યાઓથી પણ વિશેષ ઉત્સાહ અને ખતથી માગથી જેવી કડિન લાપાના વિધિમુદ્રા પાડ કરતાં બોધ કોષને પણ તેમને માટે માન ઉત્પન્ન થયા વિના રહે નહિ આમાંનાં કેટલાંય કેવળ નિરક્ષર હોય છે. જો તેઓ અક્ષરજ્ઞાનની જરાય પરવા કર્યા વિના હશે તો હોસે હોસે મોંઘાના પાક લઈ તૈયાર કરે છે. હાજરી પણ ભરચક રહે છે. વડવાણ જેવા એક સાધારણ શહેરમાં ત્રણ શ્રાવિકાશાળા છે. અને દરેકમાં લગભગ ૫૦-૭૫ ની સંખ્યા રહે છે. કન્યાશાળામાં જતી જૈન કન્યાઓ પણ બપોરના રખના વખતમાં આવી શ્રાવિકાશાળામાં ધર્મક્રિયા કરીખરા જાય છે. શ્રાવિકાશાળાની કોમની ગરીમનું બળ હોવાથી તે આવી સારી રીતે ઉલોગની પણ આપણા સ્ત્રીશિક્ષણ વર્ગોમાં મોટા રીતે યોગના શિક્ષણ વ લવાય તો જ તે વર્ગો-સાક્ષ્ય થાય. આપણા પૂરી પાઠ્યનો એવોનો કોષ રીતે સમજવી શક્ય તે સેવાસદનો અને એ ધણું સરળ થય. બપ, કેટલીક

મોટી વયની નાં-ધર્મજ્ઞાનની સાથે શિવણ આદિ અથવા બનેલી વ્યવસ્થા લેખનનું શિક્ષણ હાથ લેયું છે. કરે છે: અમદાવાદ જીવરાજ કન્યાવિદ્યાલયની ઉત્તરિ વીમેન્સ કોલેજીયી થઇ છે. અત્યારે પણ તે કન્યા-લક્ષિતા વનિતામંત્રી સ્ત્રીઓને ધર્મશિક્ષણ સાથે બીજું કન્યાના સ્કુલ, પા, ઉપયોગી સામાન્ય યાન આપવામાં

આવે છે. આરી રીતે ને બધી શ્રાવિદશાળાઓના વ્યવસ્થાપકાને સ્ત્રીઉપયોગી વિષયો દાખલ કરવાનું સમન્વયવામાં આવે તો શ્રાવિદશાળાઓ ખરી સ્ત્રી-શાળાઓ થાય અને અન્ય કોમને દર્શતરૂપ થઈ પડે.

સ્ત્રી શુદ્ધશાળાઓ અને વસતિશુદ્ધિ

હવે આપણે સ્ત્રી વસતિશુદ્ધિ ઉપર આવીએ. શિક્ષણની પૂરી સફળતાને સારૂ શાળા અને શુદ્ધતા અતિ નિકટનો સંબંધ અને સહકાર હોયો નેષ્ટએ અને તેવો સંબંધ અને 'સહકાર દાહનાં શુદ્ધોની સાથે સાધી શકાય એમ ન હોવાથી પ્રત્યેક શાળાને અંગે વસતિ-શુદ્ધ નેષ્ટએ—બહુ શુદ્ધને અંગે શાળા એટલે શુદ્ધ-શાળા જ હોવી નેષ્ટએ એ વાત સૌ દ્રાહ કેળવણી-કારો સ્વીકારે છે.' છતાં હોદ્દાઓને માટે પણ દક્ષિણ-મૂર્તિ વિદ્યાર્થીલવન, ચૈતર એન્ડયુકેશન સોસાયટીની શુદ્ધશાળા કે હમણાં પુનર્જીવન પામિતું સત્યાગ્રહાશ્રમનું રાષ્ટ્રીય વિદ્યામંદિર જેવી ગણીમાં સ્ત્રી શુદ્ધશાળાઓ છે. આ શાળાઓ પણ માધ્યમિક શિક્ષણ લેના વિદ્યાર્થીઓ સારૂ છે પણ પ્રારંભથી જ ચારિત્ર અને શિક્ષણના મુમરકાર પાડનારી શુદ્ધશાળા એક પણ નથી. અપવાદ રૂપે થોડા સમય ઉપર સુરત નિલકામાં એક આર્ય-સમાજ શુદ્ધકર્મ સંસ્થાનું માંભવું છે. હોદ્દાઓની શુદ્ધશાળાઓની આ સ્થિતિ છે ત્યાં હોદ્દાઓને હજી સામાન્ય પ્રાથમિક શાળાની કેળવણીના પણ માંસા છે. 'માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેળવણી તો થોડી લાભશાળી કન્યાઓ જ લઈ શકે છે. ત્યાં પંચ દલાક નિશાળે મોકલવામાં માગાપને ધરગમ ખોડી થતું હોય, ત્યાં કન્યાને શિક્ષણ મદત અથવા દુગ ખર્ચ મળતું હોય છતાં તે આપવામાં બેદરકારી રહેતી હોય ત્યાં દેટલાંક વર્ગો સુધી માત્ર અજ્ઞાસને સારૂ પંસા ખર્ચાને અનેક લવને પાત્ર એવી દિકરીની ગતને શુદ્ધશાળામાં રહેવા મુકવી એ વાત કેમ બની શકે? છતાં પણ હવે જમનેા બદલાયો છે. કન્યાઓને માટેની શુદ્ધશાળાઓની માગણી થતી સંભાવ છે. હાલ ગુજરાતમાં આરી શુદ્ધશાળા માત્ર એક વડોદરામાં છે અને તે કન્યાશુદ્ધકળ આ શુદ્ધકળ માટે ગુજરાત આર્યસમાજનું નક્ષી છે. પ્રાચીન આપસંસ્કૃતિનું શિક્ષણ આપવાની જે ધમય આર્ય-સમાજ લાકઓની છે તેવી બીજા થોડાની જ દશે. આ કન્યાશુદ્ધકળ એક આગેવાન આર્યસમાજ લાર્ડ સી મહારાણીસંકર શર્મા અને તેમનાં પત્ની સી. દેવજીવી

અંબાવે છે. ઉચ્ચ સેવાભાવથી સ્વનંત્ર શિક્ષણનું કાર્ય ફરનાર 'બીજી' દંપતી ગુજરાતમાં તો નેળાં કે માંસન્યાં નથી. ધણીખરાં શુદ્ધોમાં પિતાની ખોટ પુરી પાડનાર શુદ્ધ હોય છે પણ માતાની તો સદાય ઉજીપ રહે છે. અહીં આ ઉજીપ નથી. અનેક અપૂર્ણતા છતાં શુદ્ધ અને શુદ્ધની બનેના સંયુક્ત કાર્યથી શુદ્ધ અથવા શુદ્ધકળ નામ અહીં સાર્યક થાય છે. છ સાત વર્ષની કન્યાઓને દાખલ કરવામાં આવે છે. તેમનું શિક્ષણ પૂર્ણ થાય અને સોળ વર્ષની વય થાય ત્યાં સુધી તેમનાં લગ્ન ન કરવા વિષે તેમના વાલીઓ પાસેથી વચન લેવામાં આવે છે. દાખલ થયા પછી તેમને વિધિપુરઃસર ઉપનયન સંસ્કાર કરવામાં આવે છે. શુદ્ધમાં નોકર રાખવામાં નથી આવતો, બધું જ કાર્ય વિદ્યાર્થીનીઓ શુદ્ધપત્નીની દેખરેખ અને મદદથી કરે છે. જીવન એકંદરે જલ્મયર્થાવરથાને અનુકૂળ, સાદું, ક્ષીન અને નિષ્કમિત કરવા પ્રવત્ન થાય છે. શુદ્ધનું સર્વ કાર્ય વિદ્યાર્થીનીઓને કરવાનું હોવાથી 'ધરદામની વ્યવહાર તાલીમ તેમને સારી મળી શકે છે.' ધરદામની કસરત ઉપરાંત તેમને બાગમાં ફરવા લઈ જવામાં આવે છે. છતાં બાગકોમાં તંદુરસ્તીનું તેજ અને શરૂ જાણતાં નથી. કદાચ આસપાસના અનારોગ્ય વાતાવરણને તે આભારી હોય. ધાર્મિક શિક્ષણ આર્યસમાજના સંપ્રદાય મુજબ અપાય છે. સંધ્યા ગાયત્રી હોમ દત્તન આદિ ક્રિયાકાંડને ખાસ મહત્વ અપાય છે. પ્રત્યેક રવિવાર અને બીજા દેટલાંક વર્ષના દિવસોએ ધાર્મિક ઉપદેશ અપાય છે તેમાં બકારના માણસો પણ લાગ લે છે. શિક્ષણક્રમ લગભગ દશેક વર્ષનો રાખ્યો છે. તે રીત-સરનો ધરવામાં આવ્યો નથી. ધણીખરો અજ્ઞાસ અને પાકવપુરઃસર કન્યાશાળાને મળનાં હોય છે. શિક્ષણ-પદ્ધતિમાં પણ ખાસ ફેરફાર નથી. શિક્ષણનો ભાર સૌથી વધારે સંસ્કૃત ભાષા પર અપાય છે. શરૂઆત-થી જ તેનું શિક્ષણ અપાય છે. તેર ચૌદ વર્ષની વિદ્યાર્થી લગભગ મેટ્રીકુલેશન જેટલું સંસ્કૃત કરી શકે છે. પરંતુ સંસ્કૃત જેવી ક્ષીન ભાષાના અનિશય અને અજાણેના શિક્ષણથી વિદ્યાર્થીના મગજ પર દેટલો ખોળે પડેનો દશે અને એકંદરે દેટલો લાભ થેનો દશે તે તો તેના અનુભવી જ કહી શકે. ગુજરાતી શિક્ષણને યોગ્ય મહત્વ નથી અપાયું. સંસ્કૃત કરતાં તેનું સ્થાન ગીજી છે. સંગીતનું પદ્ધતિસર શિક્ષણ આપવાનો અહીં દીક પ્રયાસ થાય છે. શુદ્ધશાસ્ત્રનું રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ થોડું અપાતું લાગે છે.

વ્યવહાર તાલીમની સાથે જો આ વિષયનું શાસ્ત્રીય (scientific) શિક્ષણ અપાય તો જ તે વિશેષ સફળ થાય. હાલ આશરે પંદર કન્યાઓ આ શરૂકળેના લાભ લે છે. તેમાંની ઘણી ખરી આર્થિકમાણ કુટુંબોની છે. શિક્ષકોમાં શ્રી મહારાણીશંકર અને તેમનાં પત્ની ઉપરાંત એક ટ્રેન્ડ શિક્ષક અને સંગીત શિક્ષક મળી ચાર શિક્ષકો છે. કન્યાઓ પાસેથી માસિક લવાજમ રૂ. ૧૫ લેવાય છે. જોઈતું ખર્ચ મિત્રો પાસેથી મળી રહે છે. હજુ આ સંસ્થા નવી અને ખીસતી છે.

કન્યાઓ ઉત્તમ ગૃહણી બને એ હેતુથી ગૃહશાળાના એક પ્રયોગ અંગલેશ્વરમાં અમેરિકન મિશનની શાળામાં દેશી ખિસ્તી છોકરીઓ સારૂ હમણાં થોડા સમયથી શરૂ થયો છે. આ શાળામાં યુજરાતી છ ધોરણોના રીતસર અભ્યાસ થયા બાદ જે છોકરીઓને ટ્રેનીંગ ડાલેજમાં ન જરૂં હોય તેવીને મારે ગૃહશાસ્ત્રની શાસ્ત્રીય અને વ્યવહાર તાલીમ આપવાની યોજના શરૂ કરી છે. શાળાની બધી છોકરીઓ આશરે ૮૦-૯૦ જેટલી બોર્ડિંગમાં રહે છે; પરંતુ છઠ્ઠા ધોરણનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો હોય એવી આશરે ૧૫ છોકરીઓના સમૂહને જૂદો પાડી તેની જૂદી બોર્ડિંગની ગોઠવણ કરી છે. આ છોકરીઓ પોતાપોતાની સર્વ ગોઠવણ કરી લે છે અને ખોરાક, કપડાં, બાળ-સંભાળ વિગેરે ગૃહશાસ્ત્રના વિષયોનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન આપવા સારૂ વર્ગો ચલાવવામાં આવે છે તેમનો લાભ લે છે. ગૃહઉદ્યોગ પણ શીખવાય છે. રેડીઆ, હાથ-શાળ વિગેરે લાખલ કરવાનો વિચાર પણ કર્યો છે. આ પ્રયોગ તદ્દન નવો જ શરૂ થયો છે એટલે તેનું અવિષ્કૃત કંઈ નીવડે છે તે જોવાનું છે. પરંતુ તેના અધિ-જ્ઞાની મીસ શીક્ષક એક ઉત્સાહી અમેરિકન બાઈ છે તે જોતાં સારા પરિણામની આશા રહે છે.

યુજરાતમાં બીજી એક પણ ગૃહશાળા કન્યાઓ સારૂ નથી, પરંતુ યુગધર્મમાં કેથોલિક મિશનનું St. Joseph Home (સેંટ જોસફ હોમ) છે તેની આ બાળકોમાં ખાસ નોંધ લેવા જોઈ છે. આ મિશનની જોડણી અમ ઈંગ્લેન્ડ વિગેરે અનેક દેશોમાં ઘણી શાખાઓ છે. આ સંસ્થા ચલાવનાર કેથોલિક ધર્મની સુસ્ત ધર્મ-પરાયણ સાતેક સાખીઓ (nuns) છે. તેમના સેવાસાવના અપૂર છે. સંસ્થાના પ્રત્યેક બાળકને તે પ્રમુખી માફક સ્થાપ છે. તેમની સેવા તે ઇશ્વરની સેવા સમજે છે.

તેમની પ્રશુભદા, સાદું અને કડિન નિયમબદ્ધ જીવન અનુકરણીય અને પૂજ્યભાવનાનું પ્રેરક છે. સેવાકાર્યમાં રંગબેદ રાષ્ટ્રબેદ કે મતિબેદને તે ગણતાં નથી. ૬૦ વર્ષની વૃદ્ધ વયે જીવાનને શરમાવે તેવો તેમનો ઉદ્યોગ અને ઉત્સાહ હોય છે. આવી એક તપસ્વિનીનાં દર્શન અને અપ્રકાશના પરિચય માનવી જીવન ધન્ય થયું હોયું અને આખા યુજરાતઠીઆવાડની યાત્રામાં તીર્થયાત્રાનું ભાન અહીં જ થયું. આ સંસ્થાનો ઉદ્દેશ હોતાની કન્યાઓને ઉત્તમ, ગૃહણી બનાવવાનો છે. અંગ્રેજી પાંચેક ધોરણો સુધી રીત-સરતું શાળાનું શિક્ષણ ત્યાં અપાય છે. તે અપાયા બાદ તેને ગૃહજીવનની તાલીમ અપાય છે. ખોરાક કપડાં વિગેરેની બનાવટ અને સંભાળ, બાળઉછેર, માંદાની માવજત વિગેરે ગૃહશાસ્ત્રનું વ્યવહાર શિક્ષણ આપવાની ત્યાં સુંદર વ્યવસ્થા કરેલી છે. બાલગૃહ, પરિ-ચર્યાગૃહ, પાકગૃહ, ઉદ્યોગગૃહ વિગેરે ખાતાંઓ ચાલે છે, તે પ્રત્યેકમાં થોડા મહિના તાલીમ સારૂ દરેક છોકરી ગાળે છે. આમ ગૃહજીવનને લાયક થયા પછી તેને પરણારી દેવામાં આવે છે. બાલગૃહમાં તુરતનાં જન્મેલાંથી માંડીને ચારેક વર્ષનાં બાળકોને રાખવામાં આવે છે. આ બાલ-ગૃહની વ્યવસ્થા શિક્ષણ લઈ ઉતરેલી છોકરીઓ, સાખીઓ અને કેટલીક નસોની દેખરેખ નીચે કરે છે. બાલગૃહમાં આશરે ૫૦ બાળકો છે. તે દરેકને મારે પારણું રાખેલું હોય છે. પારણા પર તેમની જન્મ-તારીખની ચીઠી ચોટલી હોય છે જેથી તેની પ્રગતિની ખજર પડે. ઘણાંખરાં ધાપણાં બાળકોને ગાયનું દુધ આપવામાં આવે છે. સ્વચ્છતા સારી જળવાય છે. માંદાં બાળકોને મારે જુદો ઝોરડો રાખવામાં આવ્યો છે. માંદાંઓને સારૂ જુલું રથળ રાખ્યું હોય છે ત્યાં તેમની સેવા છોકરીઓ કરે છે. ઉદ્યોગગૃહમાં શિવજી વિગેરે તેઓ શીખે છે. રસોડામાં રસોઈનું કામ પણ શીખી લે છે. સાફસુરીનું કામ પણ તેઓ જ કરે છે. સંસ્થામાં નાનાં મોટાં બાળકો, કન્યાઓ અને સ્ત્રીઓ, સૌને રાખવામાં આવે છે. ગંજે તે જમતાં હોય તો પણ તેમને લેવામાં આવે છે. છોકરાઓ મોટા થાય એટલે તેમને છોકરાઓની સંસ્થામાં મોકલી દેવામાં આવે છે. ખિસ્તી ધર્મનું સીધું શિક્ષણ નથી અપાતું પણ વાતાવરણની અસરથી તે ધર્મના સંસ્કારો દૈનંદિન થાય છે. શાળા બહારની વિદ્યાર્થીનીઓ

સાર-પણ ખુલ્લી છે પરંતુ ગૃહશિક્ષણની તાલીમનો લાભ બહારનાં વિદ્યાર્થીઓને મળી શકેતા નથી. સ્ત્રી-શિક્ષણના અભ્યાસીને આ સંસ્થા અનેક રીતે નેવા લાયક છે.

ઉપર જણાવ્યા મુજબ સંસ્કારી શિક્ષણ આપવાના ઉદ્દેશથી સ્થપાયેલી કન્યાઓની ગૃહશાળાઓની તો ગુજરાતમાં ખોટ છે. પણ સ્ત્રી વસતિગૃહો તો થોડાંક છે. આવાં વસતિગૃહો તો પ્રથમ શ્રેણી ટ્રેનીંગ કોલેજોને અંગે ઉપસ્થિત થયાં હતાં. સરકાર સ્કૉલરશીપ આપી સ્ત્રીઓને શિક્ષણની તાલીમ અર્પે અને તેવી તાલીમ લેવા બહાર ગામથી અનેક સ્ત્રીઓ આવે તેમને રહેવા ખાવાની સગવડ કરી આપવા અને તેઓ સરકારી સ્કૉલરશીપ લેવાથી તેમના અભ્યાસ, વર્તન વિગેરે પર સખ્ત નિયમનની જરૂર હોવાથી ટ્રેનીંગ કોલેજોને અંગે વસતિ ગૃહો રાખવામાં આવે છે. આ વસતિગૃહોમાં રહીને લણેલી સ્ત્રી શિક્ષકોમાં સેવાલાવના, કર્તવ્યપરાયણતા અને શિક્ષણની ખરી સમજણ કેટલાં આવેલાં હોય છે તે કન્યાશાળાઓથી સામાન્ય પરિચિત જ નથી પણ અજાણું નથી. આ વસ્તુસ્થિતિને માટે કદાચ વસતિ-ગૃહો બેટલા જ, બહેન તેમનાથી વધારે તેમના પોતાના ગૃહસ્ત્રધારે કારણભૂત હશે. ગમે તેમ હો પણ આ સ્ત્રી વસતિગૃહો વિદ્યાર્થીઓનું ખર્ચ દિત ઝોણું જ સાધી શકે છે.

વનિતાવિશ્રામો પણ ખરી રીતે માત્ર સ્ત્રી વસતિ-ગૃહો અને વિશેષ કરીને વિધવાગૃહો છે. તેમનો પ્રધાન ઉદ્દેશ વિધવાઓને ગળાને તેમનું જીવન ધાર્મિક અને સ્વાસ્થ્ય કરવાનો, અને તેમને સમાજસેવા કરવાને લાયક બનાવવાનો છે. કેટલીક કન્યાઓને અને પર-ણેલી સ્ત્રીઓને પણ રાખવામાં આવે છે ખરી, પણ તે બાબત ગૌણ છે. અમદાવાદના વનિતા વિશ્રામ સિવાય બીજાં બધાં વનિતા વિશ્રામોની ઘણીખરી વિધવાઓ પ્રાથમિક શિક્ષણ-પુર કરી ટ્રેનીંગ કોલેજોને અભ્યાસ કરે છે અને તેમાં પાસ થયે શિક્ષકનો ધંધો કરે છે. પ્રાથમિક શિક્ષણ સારું સુરત અને અમદાવાદનાં વનિતા વિશ્રામો સિવાય બીજાં વિશ્રામોને તો પોતાની શાળા નથી. આ વિદ્યાર્થીઓ વિશ્રામમાં રહે છે અને ખાય છે અને શિક્ષણ લેવા પ્રથમથી જ બહાર જાય છે. સુરત વનિતાવિશ્રામને પોતાની શાળા છે પણ તેના શિક્ષણકેમમાં સાધારણ અગ્રેજ અને સંસ્કૃત

જે ભવિષ્યમાં બહુ ઉપયોગી નીવડતું નથી તે દાખલ કર્યું છે તે સિવાય કંઈ મહત્વનો ફેરફાર નથી કર્યો. વિશ્રામોમાં ગૃહકાર્યની તાલીમ કેટલીક મળે છે પણ ગૃહકાર્ય શિક્ષણનું અનુષંગી નહિ પણ વિરોધી મનાતું હોવાથી નોડરૂ રખાય છે અને તેની તરફ સહેજે બેઠકારી રહે છે. ગૃહશાસ્ત્રના વિવિધ વિષયોના શાસ્ત્રીય જ્ઞાનનું તો અહીં નામનિશાન પણ ન મળે. શિવજી ભરત શીખવાય ખરૂ પણ તે ઉદ્યોગથી પેટ ભરનાર થોડાંક નીકળ્યાં જાય નથી. બધાનું લક્ષ્ય શિક્ષક થવા તરફ જ હોય છે અને તે પણ શિક્ષકના ધંધાની પવિત્રતા અને મહત્તાને લીધે નહિ પણ તે સ્વચ્છ ભરેલા અને ઓછી મહેનતનો મનાતા હોવાથી. શિક્ષણ સિવાય પણ બીજાં અનેક સેવાનાં ક્ષેત્રોમાં સ્ત્રી સ્વયંસેવાકોની અસંત જરૂર છે પણ તેની તો વિશ્રામ-વાસી બહેનોને ખબર પણ ઓછી હોય છે તો તૈયાર થવાની વાત ક્યાંથી હોય ? સુરતના વનિતાવિશ્રામમાં લગભગ ૧૦૦ બાઇઓ છે, બીજા વિશ્રામોમાં પણ અનેક બહેનો રહે છે. આ બધાંને ભૂલ્યાં ભૂલ્યાં કાર્ય-ક્ષેત્રોમાં કાર્ય કરવાને લાયક બનાવ્યાં હોય તો કેટલું ઉત્તમ કાર્ય થઈ શકે ? પણ હાલ તો સ્થિતિ એ છે કે વિશ્રામો પોતાને જોડતાં સેવકો પણ પોને તૈયાર કરી શકતાં નથી તો બીજાં ક્ષેત્રોને પૂરાં પાડવાની વાત ક્યાં રહી ? સમાજસેવકોને ઉત્પન્ન કરવાની વાત બાજુએ રહી; તેમનામાં ખરી ધાર્મિકતા, કર્તવ્ય-પરાયણતા, સેવાલાવના, સુધડતા, સાદાઈ, વિનય, સતત ઉલોગ, વિદ્યાભ્યાસંગ વિગેરે ગુણો આવે, સ્ત્રીત્વ-નો કંઈક વિકાસ થાય તોય બહુ છે. પણ આમાંનું ઘણું થોડું વનિતાવિશ્રામોમાં જોવામાં આવે છે. હાલનાં વનિતાવિશ્રામો ઘોટે ભાગે વિધવાઓનાં સદાયતો અને ધર્મશાળાઓ છે. આ દીકરા આડરી છે પણ દુર્ભાગ્યે ખરી છે. વ્યવસ્થાપકોના હેતુ શુદ્ધ છે અને પોતાની શુદ્ધ પ્રમાણે શુદ્ધ ભાવે સ્ત્રી વર્ગની સેવા કરે છે એની ના પડાય તેમ નથી, છતાં અનેક કારણોથી તેઓ વસતિગૃહોમાં સેવા, શિક્ષણ અને વ્યવસ્થાનું સુંદર વાતાવરણ જમાવી શકતાં નથી. કમનસીબે વ્યવસ્થા-પકોને માથે પૈસા ઓછા કરવાની અને બીજાં અનેક બહારની દુઝાઓ હોય છે કે જેથી તેઓ ગૃહની આંતરિક વ્યવસ્થા પર ધ્યાન આપી શકતા નથી. કાર્પ પણ રીતે તેઓ વિશ્રામવાસીઓની સાથે પ્રેમથી ભળે,

તેમના હૃદયના મર્મ જાણવા પ્રયત્ન કરે, પ્રત્યેક બાબતમાં પોતાનું સુંદર દૃષ્ટાંત બેસાડે, શિક્ષણના મળભૂત સિદ્ધાંતોના અભ્યાસ કરે, સમાજના ખોટા લખનો ત્યાગ કરે, ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને લગતા પ્રશ્નો અને તેમને માટે થતી દેશની અને દેશ બહારની પ્રવૃત્તિઓથી વાકેફ રહે તો તેઓ વિશ્રામને નમુનેદાર બનાવી શકે.

સ્ત્રીઓની ટ્રેનીંગ કોલેજો

હવે આપણે સ્ત્રીઓની ટ્રેનીંગ કોલેજોને તરફ વળીએ. આખા બ્રિટિશ ગુજરાતમાં આવી ત્રણ કોલેજો છે. તેમાં બે તો માત્ર કોળીય—દેશી ખ્રિસ્તીને સારૂ જ છે અને એક જ સાર્વજનિક ફીમેલ ટ્રેનીંગ કોલેજ અમદાવાદમાં છે. સરકાર તરફથી થોડા વખત ઉપર પ્રત્યેક જિલ્લામાં પહેલા અને બીજા વર્ષની ટ્રેનીંગ સ્કુલો ઉઘાડી હતી પણ તે તો હવે બંધ કરવામાં આવી છે. વડોદરા જિલ્લામાં એક ટ્રેનીંગ કોલેજ વડોદરામાં છે. આ ઉપરાંત પાટણ, અમરેલી વિગેરે ઠેકાણે ટ્રેનીંગ વર્ગો હતા પણ તે બંધ થવા લાગ્યા છે. પેટલાદની તારણ-વાઇ જનાના સ્કુલમાં પહેલા વર્ષનો વર્ગ ચાલે છે. માખા કાકીઆવાડ ખાતે રાજકોટમાં એક જ ટ્રેનીંગ કોલેજ છે. મુંબઈમાં વનિતાવિશ્વમ તરફથી ટ્રેનીંગ કુલ ત્રણ વર્ષો સારૂ ચાલે છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠે તો દૈનિક શિક્ષકો માટેનું અધ્યાપન મંદિર થોડા વખત ઇલાની બંધ કર્યું; અને કન્યાશાળાઓ તો પોતાના માધ્યમ નીચે થોડી જ છે એટલે સ્ત્રી શિક્ષકો તૈયાર નવાનો સવાલ તો તેને વિચારવાનો જ રાતો હોય ? શેક્ષણશાસ્ત્રના રસીયા દક્ષિણાધર્મી વિદ્યાર્થીઓને પાસસ્ત્રીશિક્ષકોને તાલીમ આપવાની યોજના પ્રસિદ્ધ કરી હતી પણ ભાગ્યે જ એક બે બહેનોએ તેનો લાભ લીધો હોય !

ટ્રેનીંગ કોલેજોમાં સજીવનારાની સંખ્યા આપણે તપાસીશું તો આપણને વિશેષ દિલગીરી થશે. બ્રિટિશ ગુજરાતમાં માત્ર એક જ સાર્વજનિક મહાલક્ષ્મી શ્રીમેલ ટ્રેનીંગ કોલેજ રહી; તેમાં પહેલા વર્ષમાં ૪૪, બીજા વર્ષમાં ૨૮ અને ત્રીજા વર્ષમાં ૧૨ એમ કુલ ૮૪ વિદ્યાર્થીઓ છે અને અમદાવાદ અને ગાંધીરાની મિશન કોલેજોમાં યથા કુલ સંખ્યા ૬૬ ની છે. આમ ખ્રિસ્તી જ્યાં એક નાની કોમને શિક્ષણની તાલીમ લેવાની સગવડ મિશનરી, ખાતા તરફથી, છે તેવી બીજી

કોમને સારૂ સગવડ સરકારે નથી કરી, વધી ઊંઘરીઓને પરીક્ષામાં પાસ થવા છતાં અચૂક સંખ્યાની અંદર પોતાનો નંબર ન આવવાથી બીજે મોડે પાછા ફરવું પડ્યું છે. હવે તો સરકાર તરફથી સ્કોલર-શીપ આપવાનું પણ બંધ થયું તેથી ગરીબ સ્ત્રી વિદ્યાર્થીઓની વિટંબનાનો પાર રહ્યો નથી. જિલ્લાવાર ટ્રેનીંગ સ્કુલોથી સ્ત્રી વિદ્યાર્થીઓની સારી અનુકૂળતા મળી હતી પણ હાલ તો કાપકુપનો જમાનો બેઠો છે અને તેના ભાગ આ સ્કુલો યથા પડવાથી સ્ત્રી-શિક્ષકોની તાલીમ લેવાની અનુકૂળતા ગઈ. કાકીઆવાડમાં રાજકોટ શ્રીમેલ ટ્રેનીંગ કોલેજની રિયલિટી તો તેથીય નમળી છે. વડોદરા શ્રીમેલ ટ્રેનીંગ કોલેજની પણ સંતોષકારક ન કહેવાય. ત્યાં તો વળી ફરજિયાત ધોરણ હોવાથી ઘણા મોટા પ્રમાણમાં તાલીમ લીધેલી બાઇઓ બેઠે છે. છતાં તે કોલેજમાં ૮૪ વિદ્યાર્થીઓ છે અને આખા જિલ્લામાં સ્ત્રી શિક્ષકોની સંખ્યા ૨૭૭ છે. આમાં ટ્રેન્ડ કેટલી છે તે માણુમ નથી. જેટલો આમદ પ્રાથમિક કન્યા શિક્ષણ વધારવા તરફ છે તેટલો આમદ સારાં સ્ત્રી શિક્ષકો તૈયાર કરવા પાછળ જણાતો નથી. મુંબઈ વનિતા વિશ્વમની ટ્રેનીંગ સ્કુલમાં ગુજરાતની સરખામણીમાં સારી સંખ્યા ભાગ લે છે પણ તેમાંય મોટે ભાગે પારસી બહેનો કાલ લે છે. હિંદુ બહુ જ થોડી હોય છે.

શિક્ષકો પૈકી શિક્ષણની તાલીમ વગરનાંની સંખ્યા કેટલી બહોળી છે તે આપણે વિચારીએ તો આવી તાલીમ આપવાની સગવડની કેટલી મોટી ખામી છે ને આપણી નજર આગળ એકદમ તરી આવશે. એકલા બ્રિટિશ ગુજરાતની કન્યાશાળાઓમાં જ ૭૯૮ શિક્ષકો પૈકી માત્ર ૨૬૪ પૂરી તાલીમ વાળાં છે. ૭૯૮ અધુરી તાલીમ વાળાં અને ૨૨૫ બીજકુલ તાલીમ વિનાનાં છે. ગુજરાતનાં દેશી રાજ્યોની રિયલિટી તો આ બાબતમાં એટલી ખરાબ છે કે ૧૭૭ પૈકી માત્ર ૫૨ ટ્રેન્ડ અને બાકીના ૧૨૫ અન્ટ્રેન્ડ છે. સ્ત્રીઓને શિક્ષણની કેળવણી લેવાની અનુકૂળતા વધારી આપવાની કેટલી બધી જરૂર છે તે આ આંકડા પરથી સ્પષ્ટ થશે.

હવે સ્ત્રીઓની ટ્રેનીંગ કોલેજના શિક્ષણને સંક્ષિપ્તમાં બોધીએ. જેમ, ઊંઘરાઓ કરતાં ઊંઘરીઓની શાળાનું ધોરણ નીચું તેમ જ પુરૂષ શિક્ષકો કરતાં સ્ત્રી શિક્ષકોનું શિક્ષણનું ધોરણ નીચું હોય છે. ઊંઘરાઓના

ઉપલાં ધોરણોના જેવો ઉચ્ચ અભ્યાસ અમદાવાદના વનિતા વિશ્વામની પેઠે બીજી કન્યાશાળાઓમાં દાખલ કર્યો હોય તો સ્ત્રી શિક્ષકોને બારે ઘણ પડે. ગુજરાતીમાં કન્યાશાળામાં આવેલાં જ પુસ્તકો પુનઃ જરા વિસ્તારપૂર્વક શીખવવામાં આવે છે. ત્રીજા વર્ષમાં ક્રૂપા કાર્થ એકાદુ સામાન્ય પુસ્તક ચલાવાય છે. ઉચ્ચ ગુજરાતી સાહિત્યો તેમને કંઈ પરિચય થતો નથી. ગૃહશાસ્ત્ર જેવા સૌથી મહત્વના વિષયનું શાસ્ત્રીય અને વ્યવહારુ જ્ઞાન અપાતું નથી એટલે કન્યાશાળામાં પણ તે વિષય સારો ક્યાંથી શીખવાય ? સંગીતને પણ પૂરતો ન્યાય ત્યાં મળતો નથી. શિક્ષણશાસ્ત્રનાં મળતલે અને શિક્ષણ પદ્ધતિનું જ્ઞાન યંતવત અપાય છે. શિક્ષણના ઉચ્ચ સંસ્કારો નથી આવતા અને તેથી પદ્ધતિનું જે થોડું સરખું જ્ઞાન થયું હોય તે ધણીખરાં તો કોલજમાં જ મુશ્કેલી નથ છે. કન્યાશાળાઓમાં ટ્રેન્ડ શિક્ષકો શિક્ષણ પદ્ધતિના જાનનો ફેટલો ઉપયોગ કરે છે તે જાણવા ડેપુટીઓને પૂછવા જવાની જરૂર નથી. સાધનોનો અભાવ, ઓછો પગાર અને બીજી અગવડો આમાં ફેટલેક અંશે કારણભૂત હશે; પરંતુ તે તો ગૌણ છે. મુખ્ય કારણ તો 'કુવામાં હોય નહિ તો હવાડામાં ક્યાંથી આવે ?' મૂળે ટ્રેનીંગ કૉલેજોમાં બીજારી સ્ત્રીઓને શિક્ષણનું બાધુ જ નહતું મળ્યું હોય છે; તો પછી તેઓ કન્યાશાળાને શું ઉભળે ?

પરિચયશાળા (નર્સીંગ સ્કુલો)

ગુજરાત અને કાઠીઆવાડમાં યદન અમદાવાદ, વડોદરા, સુરત અને રાજકોટ એ ચાર ઠેકાણે સ્ત્રીઓ સારૂ પરિચય શીખવવાની ઓડવણ છે. અમદાવાદમાં રણછોડલાલ છોટાલાલના સ્ત્રીઓ માટેના દવાખાનાની સાથે સર ચિતુભાઈની મદદથી સ્થાપેલું નર્સીંગ ઇન્સ્ટીટ્યુટ છે. આ ઉપરાંત સીવીલ હોસ્પીટલને અંગે પણ નર્સીંગ વર્ગ છે. પ્રત્યેકમાં શીખનારની સંખ્યા આશરે ૧૦ છે. વડોદરામાં સ્ટેટ જનરલ હોસ્પીટલને અંગે નર્સીંગ

શીખવવાની વ્યવસ્થા છે. ત્યાં શીખનારી હિંદુ વિદ્યાર્થીઓ સારૂ થોડુંક થયાં વસતિગૃહ ઉઘાડવામાં આવ્યું છે અને તે શ્રી. સુલોચના બહેન દેસાઈની સીધી દેખરેખ તળે મુંદર રીતે ચાલે છે. શ્રી. સુલોચના બહેન ગુજરાતી બહેનો નર્સીંગનું શિક્ષણ લે તેને માટે ખૂબ શ્રમ લઈ રહ્યાં છે છતાં તેમજ રૂ. ૩૦ ની માસિક રોકાવર-શીપ મળવા છતાં ગુજરાતી બહેનોની સંખ્યા પૂરતી મળતી નથી. ત્યાં ૧૮ વિદ્યાર્થીઓ છે તેમાં ૧૦ ગુજરાતી છે. સુરતમાં પણ સીવીલ હોસ્પીટલમાં નર્સીંગ શીખવાય છે. ત્યાં શીખનારાંની સંખ્યાની માહિતી નથી. રાજકોટમાં જનના હોસ્પીટલમાં ડૉ. રકમાબાઈના અધિકાર નીચે નર્સીંગ શીખવવામાં આવે છે. ત્યાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા માત્ર ૫ છે. સમસ્ત ગુજરાતમાં નર્સીંગ અને સ્ત્રીકાળુ કામ શીખનારની સંખ્યા માત્ર આશરે ૪૦ જેટલી છે.

આ ધંધાના શિક્ષણમાં સ્ત્રીઓ નથી પડતી તેનાં મોટામાં મોટાં કારણો એ છે. ધંધાની સુગ અને આલક-છેટ તથા અનીતિનો ભય. માદાઓની અને સુવાવડી સ્ત્રીઓની સેવામાં મહાપુષ્પ સમગળ, છુ છુ ધર્મ ઓછો થાય અને દવાખાનાનું વાતાવરણ નૈતિક હોવાની સમાજને ખાત્રી થાય તો જ આ ધંધો સ્ત્રીઓ, બહેનો પ્રમાણમાં સ્વીકારે. આને માટે તો જનરલ સ્ત્રી અચાર-કાર્ય કરવું જોઈએ. તેની સાથે અભ્યાસક્રમ ત્રણ વર્ષનો છે તે કંઈક ઓછો અને સામાજીક પરિસ્થિતિને અનુકૂળ ગયાથે જોઈએ અને પાંડ્યપુસ્તકો ગુજરાતીમાં સરળ રીતે લખાવાં જોઈએ. અંગ્રેજીની જરૂર આના શિક્ષણમાં જરાય ન પડે તેવું થવું જોઈએ. વળી પ્રત્યેક દાકતર પોતાના કુટુંબની કે મિત્ર વર્ગની એકાદ બાઈને નર્સીંગમાં તૈયાર કરે તો સહેલાઈથી નર્સોની સંખ્યામાં વધારો થાય.

(અપૂર્ણ)

ચંદુલાલ કાશીરામ દવે

અસલ વતની કેમો-લીલો

(દાહોદની સુવાલીઆ લીલ શાળાનો સત્તરમો વાર્ષિક હેવાલ)

પાંચમહાલ છલ્લામાં દાહોદ જાલોદ તાલુકાઓમાં લીલોની વસ્તી મોટી છે. આ કામ જંગલમાં અને પહાડમાં રહેનારી છે, હિંદુઓથી અલગ રહે છે, અને કેળવણીમાં ઘણી જ પછાત, ટેડ ભંગીઓથી પણ પછાત છે. તેમની કેળવણીમાં વધારો કરવા હોય તો શિક્ષકો તેમની કામ પેઢીના જ તૈયાર કરવા જોઈએ, એટલા માટે કેળવણી ખાતા તરફથી સને ૧૯૦૭થી ખાસ શાળા કાઢવામાં આવી, જેમાં શુભગતીનું હૃદય શિક્ષણ આપી વર્નાક્યુલર ફાઈનલની પરીક્ષા માટે વિદ્યાર્થીઓને મોકલવામાં આવે છે. આ શાળાનો વાર્ષિક મેળાવડો શેરા વખત પર બરવામાં આવે છે. હવે, તે વખતે ત્યાંના મુખ્ય શિક્ષક તરફથી વંચાએલો રીપોર્ટ લીલો સંબંધી રીતરિવાજ અને શુદ્ધરોપના વર્ણનથી બરપુર હોવાથી અમે નીચે આપીએ છીએ આવી બીજી શાળાઓ મુરત છલ્લાના માંડવી તાલુકામાં ગોડસંગામાં તથા ગાયકવાડી નવસારી પ્રાંતમાં બારા, મહુવા અને સોનમઢ વિશેરે કેમણે છે. આવી શાળાઓની મુલાકાત લીધાથી આપણા અનાર્થ બાઇઓનું શિક્ષણ કેમ આગળ વધે છે તેનો કાંઈક ખ્યાલ આવી શકે.

—તંત્રી

ઇતિહાસ અને વસ્તી

આ સંસ્થાને સ્થપાયે આજે સત્તર વર્ષ પુરાં થાય છે. હિન્દમાં વસનારી (૧) અસલ વતની અને પહાડી જતો (૨) અત્યંજ કેમો (૩) મુસલમાનો (૪) શુન્દેગાર જતો (૫) મજુર વર્ગ અને (૬) બહેરાં મુંગાં અને આંધળાં—એમને કેળવણીમાં પુરતી મદદ આપવી તે ખાસ સંસ્થાઓ બોલી ખાસ શિક્ષણ આપવું, એ જાણતમાં રાજ્ય અને દેશના આગેવાનોના હાલમાં એક જ વિચારો છે.

ઉપરની જતો પેઢી પહાડી કામમાં કે અસલ વતનીઓમાં આ સંસ્થામાં લખુતા બીજ તથા પેલીઆ કામનો સમાવેશ થાય છે. અસલ વતનીઓ આખા હિન્દમાં ૧ કરોડ ૬૦ લાખ માણસ છે. તેમાં એકલા બીલની વસ્તી ૧૯ લાખ માણસની છે. તે પેઢી એટલા દાહોદ જાલોદ તાલુકામાં એ કામની વસ્તી આશરે એક લાખ માણસની છે.

હિન્દમાં આર્યો આત્મા તે પહેલાં આ દેશમાં આ કામ વસતી હતી; તેથી જ તેમને મૂળ વતની કલા. આર્યોના ત્રાસથી કે એકાંત છવન જાળવાની ટેવથી પહાડ અને જંગલમાં ભરાવા તેથી તેમને પહાડી અને જંગલી કામો

હી છે. કેટલાક વિદ્વાનોના મત એવો છે કે આ લોક પણ આર્યો જ રસને આત્મા તે રૂસ્તે એટલે વાપવ્ય ખૂણામાંથી ઘણી મુદત પર આવેલા. કેટલાક એમ કહે છે કે ઈશાન ખૂણામાંથી આવેલા. વાપવ્યમાંથી આત્મા તે કોલેરો અને ઇશાનમાંથી આત્મા તે દ્રાવિડીઓના. બન્ને ટોળાં મધ્ય હિન્દમાં ભેગાં થઇ લડયાં. તેમાં દ્રાવિડીઅન ટોળું દક્ષિણમાં ગયું. તેમણે ત્યાં વસવાટ કર્યો. તે લોક આર્યો સાથે ઘણા પ્રમાણમાં ભળ્યા. ધર્મ, ભાષા અને રીતરિવાજમાં સંભુમેળો કર્યો. ઉત્તરમાં દ્રાવિડીઓ રહ્યા તેઓ આર્યો સાથે દ્રાવિડો એટલા ન ભળ્યા. વળી ચીને મત એવો છે કે હિન્દની દક્ષિણે હિન્દી મહાસાગરમાં એક બેટ હતો ત્યાંના એ લોકો મૂળ વતની હતા, અને લાંથી હિન્દમાં આવેલા. ગમે તેમ હો પણ આપણી પહેલાં આવેલા એટલે આપણા. દેશનાં મૂળ માલિક તો તે જ એમ સૌ કોઇ સ્વીકારે છે.

પ્રાચીન પુસ્તકોમાંનાં લડાઇનાં વર્ણન, કાવ્યો વગેરે પરથી જણાય છે કે લીલ કામ ઇતિહાસની સંકલના સાથે ચાલુ રહી છે. રામાયણ વખતે ગૂઢ નામના બીજ રાજાએ શી રામચંદ્રને નદી ઉતરવામાં મદદ કરી હતી. શંખરી બાઇએ શી રામચંદ્રનું બાવથી આતિથ્ય કર્યું હતું. તે સગર કામ હજુ ઓરિસ્સામાં છે, મહામુનિથી વાલ્મિકી તે સંસ્કૃતના

આદિ કવિ કહેવાયા; રામનું રામાયણ બનાવ્યું, વળી લવકુશને પણ લખાવ્યા તે પ્રથમ વારીયો બીલે હતા.

મહાકવિ કાલિદાસના માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટકમાં કુમારી માલવિકાનું બીભાએ હરણ કર્યું અને તેમની પાસેથી છૂટ્યા બાદ અગ્નિમિત્ર પાસે આવ્યાનું જણાય છે.

૨૪ પૂતાના, તેમાં ખાસ મેવાડની જહોજલાલી સાથે બીભાની વંશદારીની જહોજલાલી હતી. યુગ્મર બૂમિ મૂળ માલિકને માટે પાછી લેવામાં વનરાજને પુરી મદદ બીલાએ જ કરી હતી.

સુંવરામપુર, કુંગરપુર વગેરેમાં તેમનાં નાનાં રાજ્ય પણ હતાં એમ કહેવાય છે. ઝાંગ, ઝંકારેશ્વર એમાં તો હાલ પણ છે. શિવરાજપુરમાં પણ નાવકની સત્તા હતી. સૌ અજ્ઞાન, આળસ અને વ્યસનથી અસ્તવ્યસ્ત થઇ ગયું.

ઉપરી હકીકતથી જણાશે કે તેમનામાં લગ્નકવ બળ અને સૈનિકમાં જે શુણે ભેદએ તે શુણે હતા તે પરથી તેમની બીલ 'કૌર' જુદી થાદી હતી. હાલ જ્યાં ઘાહોદમાં પોલિસ લાઈન છે, ત્યાં બીલ કૌરનાં રહેઠાણ પહેલાં હતાં. સમય બદલાયો એટલે તેને કમી કરી. ઈદારમાં હજુ પણ છે. ઝંકારેશ્વરમાં બાળો બીલરાજ અને ઈદારની બીલ કૌર ભેવાની તક મને મળી હતી. તે ભેતાં તેમનો પૂર્વ દત્તિહાસ મગજમાં તરવરી રહ્યો છે.

શુણ અને રિવાજ

આ કોમના ખાસ સંસ્કૃતિ—કુર્ચણો તો આ તરફના રહેઠાણમાં સૌ કાંઈ જાણે છે—જણીએ છીએ. જરા પણ તેના તરફથી ખોટું થયું તો એકદમ કુર્ચણનું સર્વિશિષ્ટ આપણે તેને રહેજે જ આપીએ છીએ. એટલે તેની હું પુનરંકિત નથી કરતો, પણ તેમનામાં રહેલા સંસ્કૃતિ આપની નિધમાં લાવવા 'ધારે' છું. મનુષ્ય આવમાં સંસ્કૃતિ અને દુર્વૃત્તિ હોય છે. જેના નેરે તેના વધુ શુણે બધાય, તેવા આ કોમમાં પણ ધણા સંસ્કૃતિ છે: ૧. ભોળાપણ ૨. સંસ્થા ૩. સહનરીક્ષતા. તેમની કહેવતો છે કે “બીલ પૂછે તેને જ કહે,” “માગે તેને દે,” અને “આપે તેનું લે.”

માંસારિક રીતરિવાજમાં મોટી ઉમરે લગ કરે છે. માળાપની સંમતિ કરતાં પ્રણયનારની સંમતિનું પ્રાધાન્ય હોય છે. પરંપરા પછી ધણે ભાગે છોકરી જુલે યાવ છે, એટલે વિલક્ત કુટુંબની પદ્ધતિ સાધારણ છે. વડીલ કુટુંબવત્સલ હોય તો કાંઈ કાંઈ કુટુંબમાં જણ પેદી સુધી બીનહરકતે તકરાર વિના સંયુક્ત કુટુંબમાં તેઓ

યજ નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તથા દેવતાઃ એ સૂત્રને એ લોકો અમલમાં મૂકે છે. ધણાં કામ સ્ત્રીને પૂછીને કરે છે. છોકરાને લણાવવા મુક્યો હોય તો તેનો બાપ તેની ‘આમા’ને એટલે માને પૂછે છે. મા સંમત થાય તો જ ‘ભાયા’ને એટલે છોકરાને લણાવાય છે. પુરુષ તનકપડે એટલે માત્ર લગ્નોટીબેર રહે, પણ સ્ત્રીને તો ત્રણ કપડે રાખે છે. એક સ્ત્રી મરી જાય અને બીજા બેરી કરે તો નવી બેરી જુનીનાં છોકરાને પોતાનાં છોકરાં પેટે જ પાળે છે, તેમજ નવી આવનાર બેરીને બીજા પુત્રપથી યજ્ઞમાં છોકરાં હોય તેને નવો ધણી પોતાનાં એકરાં જ્યાં જ ગણે છે. વળી જુની બેરીના પીએર સાથે પોતાના પીએર જેવો જ સંબંધ રાખે છે.

જમાદારી રિવજિ સારી ન હોય તો સસરાંરે ચેતલત જમાદારને પોતાને ત્યાં રાખી જમીન જુદી થાદી આપી ખેતી પણ કરી આપે છે. એક પુત્રપની બેરી બીજો કાદી ગયો હોય (ધીસી ગયો હોય) તો તેને પરણતાં યજ્ઞહું ખર્ચ લઇ જમાર ભાંગગડ કરી આપી દે તો તેમના મનમાંથી તમામ રાય તરત જ શમી જાય છે. આનું કારણ તેમનામાં અંદેખાઇ નથી તે છે, જેથી નક્કામાં કચ્છા કોરેશમાં જતા નથી. જ્યાં કોમોમાં ઉપલી બાળતોમાં કેમ છે, તે આપણે જાણીએ છીએ.

બીજું, આ કોમમાં નિંદાકુચલી કરવાનો કુર્ચણ નથી, જેથી તેમનું વાતાવરણ વધુ નિર્મળ રહે છે. પોતે એકલ-વાયો પોતાના ખેતરમાં રહે છે, એટલે બીજાં કેટલાક સહકારી કામના લાભ ન મળે પણ તેમનામાં સ્વાશ્રય અને મરદાઈ એ સંસ્કૃતિ આવે છે. ખેતરમાં ધર હોવાથી ખેતર સચવાય, દોરને ઘાસચારાની વિટંબણા ન પડે, અને તંદુરસ્તી વધે. સહવાસી કુર્ચણો વધે નહિ.

તેઓમાં પરાણુચાકરી કરવાનો સંસ્કૃતિ ધણે ઉત્તમ છે. કુટુંબમાં એક બીજાને ઉમર અને લાવકાતના પ્રમાણમાં માનવાચક શબ્દોથી એલાવવાનો રિવાજ છે. એક બીજાને મળતાં જ રામનામના પવિત્ર ઉચ્ચારોથી અને શરીરના લગભગ ધણા અવયવોથી કોટે છે. આપણે કેમ કરીએ છીએ તે આપની નિધમાં છે.

એક કુટુંબમાં ટંકે દશ શેર અનાજનો વરો હશે, પણ જો અનાજની તંગાશ હોય તો બચેરની રાજડીમાં આપણું કુટુંબ સંતોષ માની યુજ્જાન ચલાવશે. આવી આ કોમમાંથી અજ્ઞાન, આળસ, વ્યસન અને ગરીબાઇ નીકળી જાય તો વનના વનવીરોથી વસેલી દરેક ટેકરીઓ

વાલ્મિકના આશ્રમ જેવી યથા જાય. લવકુંડા જેમ વાલ્મિક મુનિનાં આશ્રમમાં લણીને પારંગત થયા, તેમ આપણું બાળકો પણ પ્રાચીન પદ્ધતિએ વનમાં આશ્રમ ખોલીને—જોણા કાઢીને એકાંતમાં લણે. એ કામમાંથી અરાન, આળસ, વ્યસન અને ગરીબાઈ નીકળી જાય અને સુધરે.

આ શાળાની ઉત્પત્તિ

ભીલવસ્તી વાળાં ગામેમાં ભાપાબેદ અને ખરાબ હવામાનના સંબંધે ઉજળીઆત શિક્ષકો રકુલો આળાદ કરવાને બદલે જરબાદ કરતા જણાયા. તે ઉપરથી ભીલવસ્તીમાં ભીલ જાતના શિક્ષકો હોય તો ઉપલ્બ્ધી અડચણો તેમને નડે નહિ. ઉપરાંત લણેલા ભીલોને લોકો એઈ પોતાના બાળકોને લણાવે. વળી બોર્ડિંગમાં રાખી તેમના જાતિ દુરુણો ચોરી, હુટ, આળસ, વ્યસન અને બેદરકારી દૂર કરી સફળે દાખલ કરવા તેમજ તેમને દેવામાંથી મુક્ત કરવા અને સારા ઉદ્યોગી અને વફાદાર શહેરી કરવા—એ બધા હેતુથી, પહેલાં ગરબાડામાં, તા. ૭-૮-૧૯૦૭માં ૧૦ વિદ્યાર્થીઓનો જીલ્લા-સાતમાં ધીરજીનો કલાસ શરૂ થયેલો. તેમાં ૧૯૦૭થી ૧૯૧૧ સુધીમાં ૪ પાસ થઈને નીકળ્યા. તેની અસર સારી થવાથી તા. ૧૯-૪-૧૯૧૧માં આ જગ્યાએ ૨૫ બોર્ડરથી ધી. જી. ઉમા સુધીના ધીરજીવાળા પૂર્ણ સંસ્થા ખોલી. ૧૯૧૬માં ૧૦ બોર્ડર વધારી ૩૫ થયાં અને હાલ તેટલા જ છે. ઉમેદવારો દર વર્ષે ૩૦ થી ૪૦ સુધી આવે છે. તે પૈકી તાલુકા ગ્રુપવાર વહેંચણી કરી, માત્ર ૭ થી આઠ સુધી કુલ લેવાય છે. બાકીના નિરાશ થઈ પાછા જાય છે. ખયાસ નજર કરવા પ્રકરણ ચાલે છે, પણ નવી બોર્ડર યતાં સુધી મુલતવી રહેલું છે.

આજ સુધીમાં કુલ ૭૫ વર્નાક્યુલર દાખલ પરીક્ષામાં આ રકુલમાં પાસ થયા છે. તે પૈકી ૧ ટ્રેનીંગ કોલેજમાંથી ત્રીજા વર્ષમાં પાસાર થયેલ, ૧ બી.એ. વર્ષમાં, ૧૬ પહેલા વર્ષમાં અને ૫૩ અન્ટ્રેન્ડ મળી કુલ ૭૧ હાલ હયાત છે. ૪ ગુજરી ગયા છે.

૭૧ પૈકીની પ્રગતિ નીચે મુજબ છે:

૧. કેળવણી ખાતામાં ૨૭	{	રેટમાં	૨
		દાહોદ તાલુકામાં	૧૯
		ઝોલોદ	૫
		ગોધરા	૧
			૨૭

૨. કો-ઓપરેટીવ સોસાયટી	૬
૩. ભીલ સેવામંડળમાં	૬
૪. ટેકનીકલ ઇન્સ્ટીટ્યુટના વિદ્યાર્થી (સુરત)	૨
૫. અંગ્રેજ અભ્યાસ (સુરત)	૧
૬. ખેતીખાતામાં	૧
૭. પોલિસ અને મુલ્કીપટેલાર્થ	૨
૮. ખેતીના ધંધામાં	૨૬

૭૧

સને ૧૯૨૧માં ટ્રેનિંગ કલાસમાં નવા ટ્રેઇન્ડ શિક્ષકોની સવડ કરવાના કારણથી જ લાંબી નોકરીવાળા ધણા ભીલોને ખાતામાંથી રજા આપવામાં આવી, જેના સંબંધે ૨૬ ખેતીના ધંધામાં છે.

આજ સુધીમાં પાસ થયેલાની વિગત:

વિભાગ	ભીલ	પટેલીઆ	કુલ
દાહોદ	૨૦	૩૪	૫૪
ઝોલોદ	૧૧	૦	૧૧
હાલોલ	૬	૦	૬
ગોધરા	૧	૦	૧
છોટાઉરેપુર	૧	૦	૧
કમણા રાજ્ય	૨	૦	૨
૪૧		૩૪	૭૫

ભીલની સંખ્યા પટેલીઆ કરતાં વધારે છે, તે બાબતી છે. પણ દાહોદ તાલુકા કરતાં ઝોલોદ તાલુકામાં ભીલની વસ્તી વધુ હોવા છતાં દાહોદ તાલુકામાં ન્યારે પાસ થયેલાની સંખ્યા ૫૪ છે, ત્યારે ઝોલોદમાં ૧૧ જ છે. કારણ ઝોલોદ તાલુકામાંથી ચાર જ ગામે ભીલ શિક્ષકો છે, ન્યારે દાહોદ તાલુકામાં વધારે છે એટલે ઉમેદવારો વધારે આવે છે. દર વખતે ઝોલોદ તાલુકાના જેટલા આવે છે તેટલાને પહેલી તકે અભ્યાસ તરફ નેતી રાખીએ છીએ છતાં ત્યાંની સંખ્યા ઓછી છે.

ભીલવસ્તીમાં ભીલશિક્ષકો ઉજળીઆતના મુકાબલે નજરહાજરીમાં શાળાને આવ્યાદ કરે છે, તે તો લાંબા અનુભવથી પણ હવે કષ્ટ થયું છે, એટલે શાળાનો જે મૂળ હેતુ હતો તે સફળ થાય છે. રકુલમાં જેમ હેતુ સફળ થયો તેમ ખેતીખાતામાં પણ ભીલો વડે ખેતી સંજ્ઞા માહિતી અને કામ લેવાય તો કામ સારું થાય

એમ તે ખાતાના વડા ડૉક્ટર જેન સાહેબને આ શાળાની મુલાકાતથી જણાયું. તે ખાતામાં હાલ ત્રણ બીલો કામ કરે છે, તે પૈકી એક વર્નાકુલર ફાઇનલ પાસ અને બે નાપાસ થયેલા છે. આ બેમાંથી એકને ડાંગના પ્રદેશમાં મોકલ્યો છે.

કે-આપરેડીવ સોસાયટીના વડા મે. ચેયશીર સાહેબને પણ શાળાની મુલાકાત પછીથી ખાત્રી થઈ કે ભીલ વસ્તી વાળાં ગામેમાં સેક્રેટરી તરીકે ભીમો જ વધુ ઉપયોગી થઈ પડે. તેથી સેક્રેટરીઓ તરીકે નીમવા તે ખાતાના અમલદારો તરફથી માગણી થવાથી તે ખાતામાં પણ ધણા કામ કરે છે. એ ખાતુ નાણાંપ્રકરણી બાજતમાં તેમજ આ લાગમાં નવું હોવાથી અને જોઈએ તેથી વધુ નાણાં ખીરવાથી, તેમાં વળી મધ સાલની પાકની ઉણપથી લેણું વસુલ ન થવાથી ભીલ સેક્રેટરીઓને માથે દોષ દેવામાં આવે છે. પણ તે વિચાર ઉતાવળીઓ છે, એમ લવિષ્યમાં જણાયો.

ભીલજાત એવી છે કે તેની પાસેથી જે સખત અને સતત સરળ સ્થિતિથી કામ લેવામાં આવે તો ધણું સારું કામ લઈ શકાય એવો મારો લાગે અનુભવ છે.

ગામડામાં શાળાઓની સ્થિતિ

બીજા તાલુકાની વસ્તીના પ્રમાણમાં દોહાદ ઝાલોદ તાલુકામાં સ્કૂલો ધણી જ ઓછી છે. દરેક તાલુકામાં ચૌદ ચૌદ છે. મળ તો આ કામ હોકરને લણવવામાં બેદરકાર. ચાર છોકરે એકને લણાવે. માસ્તર તેડવા જ્ય ત્યારે તેને કહે કે એક હજારાડે રહે, બીજો દગરામાં જાય, ત્રીજો છોકરાં રાખે અને ચોથો લણવા આવે. બીલું શાળા ફર પડે. ત્રીલું શિક્ષકના પ્રયત્ન ઓછા. ઓર્થુ પ્રથમ ક્વિન્ટેસ હતા, તેઓ હાજરી વધારવામાં આ લાગમાં છુટી વસ્તી હોવાથી જુદું ઉપયોગી હતા; પણ હવે તેમને બંધ કર્યા છે. પાંચમું ગરીબી હોવાથી મલુરી અને ખેતીકામમાં શિક્ષક. છઠું ભણવાનાં સાધન ન મળે. આવાં આવાં કારણોથી વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઓછી રહે છે, પણ તેમાં સરકારે હવે સ્ટેન્ડરડીય, સ્લેટપેનો આપવાથી અને ભીલ શિક્ષકો મફતવાથી મુદારો થાય છે. ઉપરાંત આઈ. પી. મીશન,

મુકિતશાળની અને ભીલ સેવા મંડળની શાળાઓ પણ દોહાદઝાલોદનાં કેટલાંક ગામેમાં છે.

ચોથ વખતથી ભીલ સેવા મંડળ સ્થપાયું છે, જેનો હેતુ સહકારી સિદ્ધિત ભીલસેવાને નેટલી બને તેટલી દરેક પ્રકારની મદદ કરવાનો, મુખ્યત્વે કેળવણીની મદદ કરવાનો છે. જેથી જે ગામેમાં લોકલ બોર્ડની શાળાઓ નથી તે ગામેમાં શાળાઓ ખોલી છે, આશમે કાઢ્યા છે. ત્યાં સરકારી શાળાઓ છે ત્યાં પણ તેમની નિશાળો છે, સ્વયં ભીલ અને પટેલીઓ તેમની નિશાળો દ્વારા ખાસ કેળવણીમાં મદદ કરવી તે જ જણાય છે.

અભ્યાસનું વર્ણન

હાલ ૨૫ બોર્ડર છે, ચાર શિક્ષક છે અને ધોરણ ચાર છે: ૪ થું, ૫ થું, ૬ થું અને ૭ થું. રહેવા-ખાવાની, કપડાં ખીસરાની અને પુસ્તક વગેરેની તમામ સવડ શાળા તરફથી કરેલી છે. ખાતાના અભ્યાસક્રમ ઉપરાંત ધો. ૬-૭ માં બેની ખાતા તરફથી અંગ્રાડીઆમાં ત્રણ ક્લાસ ખેતીનું શિક્ષણ આપાય છે. અભ્યાસક્રમ તેમની ખેતીવાડીની શાળા નેટલો જુદું. પાસ થનારને તે ખાતા તરફથી મટ્રિકેટ આપવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત ધો. ૪-૫ ને કુદરતના અભ્યાસના વિષય તરીકે રા એકરમાં અનાજ, ચાકલાલ, ફળાઈ ઝાડો, ફલઝાડો કરાવવામાં આવે છે. જંગલી બોરડીઓને ખારેડી બોરડી કુશ્મ કરાવવામાં આવે છે. બી, જમીન, ખાતર, અંતરેવેલ, જાંતુઓની અવસ્થાનું અવલોકન અખતરા દ્વારા કરાવી તેની નોંધ લેવામાં આવે છે.

હસ્તકલા શિક્ષણમાં બી, મૂળ, પાંદડાં, મીણ, માટી, અગ્રજ, દોરા વગેરે વડે વ્યવહાર ઉપયોગી પદાર્થો તૈયાર કરાવવામાં આવે છે, તે પ્રદર્શનમાં જોવાથી ખાત્રી થશે. ચિત્રકળા અને સંગીત પર જુદું લક્ષ આપવામાં આવે છે, કારણ કે તે રસિક કળા છે અને કેળવણીમાં રસ લેતાં નહિ દેવાયલા પ્રજાનાં બાળકોને રસિકતા, સ્વચ્છતા અને વ્યવસ્થા શીખવવા માટે તથા ઉંચા લાવ રસિકતાથી ટુંકમાં સમજાવવા માટે તેની ખાસ જરૂર છે.

દેશી રમતગમતો, ડ્રીથ, કસરત વગેરે પર પુરતું ધ્યાન આપાય છે. દર માસે વળન લઈ આધિઆધિ-ઉપાધિથી સરીર પર શી અસર થાય તેની મંદિની અપાય છે

* ભીલો દિસાળ કિતાબના કામમાં ધણા જ પરાક માત્રમ પડ્યા છે અને તેથી જ સરકારી મંડળીઓના સેક્રેટરી તરીકે નિર્ણય નીવડવા છે. —તંત્રી

૧. દર રવિવારે, તહેવારમાં હરકોઇ પ્રસંગે, લાષક ગૃહસ્થ પધારે ત્યારે: અભ્યાસ, નીતિ, ખેતી, આરોગ્ય-સાધના વિષયો પર વક્તૃત્વ ઉત્તેજક મંડળી દ્વારા વાદવિવાદ કરાવવામાં આવે છે. સંસ્થાને દર વર્ષે એક મુસાફરી યર્થ શકે તેટલી મુસાફાત: લેનારા ગૃહસ્થો તરફથી ભેટ મળે છે. ચાલુ સાલે ધો. ૬-૭ ને સુરત, ભરૂચ, શુકલતીર્થ, માંડવી, ગોડસંબા વિગેરેના મુસાફરી તે જા. કંડમાંથી કરાવી હતી.

વાર્ષિક પરીક્ષાનું પરિણામ

ઉપસા ધોરણમાં એટલે ૬-૭ માં મેંકડે ૮૫ ટકા આવ્યું છે. નીચમાં ધોરણમાં એટલે ૪-૫ માં મેંકડે ૫૫ ટકા અને કુલ પરિણામ ૭૦ ટકા છે, સખળ ગામડાંમાંથી આવેલા છોકરાઓનો અભ્યાસ ધણો કાચો હોય ને ભાષાભેદ તેડવામાં અને ગણિતના વિષયમાં ધણી મુશ્કેલી પડે છે. તેથી નીચલા ધોરણમાં બંને બીજ

ટ્રેઈન્ડ શિક્ષક મોકલા છે. વર્નાક્યુલર કાઉન્સિલ પરીક્ષામાં ચાલુ સાલે ચાર મુકયા હતા તેમાં ચારેચાર પાસ થયા છે. એક નંબર આખા: છાત્રામાં કુલ ૧૦૮ પાસ થયેલામાં પહેલે નંબરે, ૬૦૦ માર્કમાંથી ૪૭૧ માર્કથી પાસ થયા છે. હું ધારું છું કે પ્રાંતના બીજા છાત્રાઓનાં પરિણામો બહાર પડતાં કોઈ પણ પહેલા નંબર કરતાં તેના માર્ક વધારે હશે.

આવો બનાવ છાત્રામાં અને વિલાગમાં પહેલે નંબરે બીજ છોકરા પાસ થયાનો ૧૯૨૦ માં બન્યો હતો. હાલ તે પહેલે નંબરે પાસ થનાર બીજ ખેતજી અને શાળામાં ચીન્ને મદદનીશ છે.

આજ સુધીમાં આ શાળાના બે પહેલા નંબર છાત્રામાં અને કુલમાં, અને ત્રણ જળના બીજા નંબર આવ્યા છે. ધણાખરાના દર વર્ષે દશની અંદર નંબર આવે છે.

અમદાવાદ મનુર મહાજન

આપણા દેશની વસ્તીનો મોટો ભાગ ગામડાંઓમાં વસતો હોઇ આપણે ત્યાં ગામડાંઓને સજીવન કરવાનો પ્રશ્ન અગ્રસ્થાન ભોગવે છે. ઉદ્યોગમાં પડેલા લોકોની સંખ્યા વસ્તીના ૧૩ ટકા જેટલી છે અને તેઓ મુખ્યત્વે શહેરોમાં વસે છે. વળી આજના ઉદ્યોગો ધણુંખડું મશીનવાદની પદ્ધતિથી ચાલે છે. એટલે આપણા દેશમાં મનુરોનો પ્રશ્ન પણ થોડાંક વર્ષથી ઉભો થયા પામ્યો છે અને દિવસે દિવસે ગંભીર થતો જાય છે. આ સવાલને અગે મનુર મહાજનની હીલચાલ અસ્તિત્વમાં આવી છે. અમદાવાદમાં થોડાંક વર્ષથી આ દિશામાં જણવા જેવું કામ થઈ રહ્યું છે. અહીંના મનુર મહાજન જેવું 'સ્વચરિત' મંડળ દેશમાં બીજા ક્યાંય નથી એવો મત થોડાંક સખત ઉપર ગાંધીજીએ પ્રદર્શિત કરેલો. આ લેખમાં આ મનુર મહાજન વિષે જુજ અનુલવને આધારે થોડી માહિતી આપવાનો ઇરાદો છે.

મહાત્મા ગાંધીજીનું નામ અમદાવાદ મનુર મહાજનની સાથે લગભગ સંજ્ઞાતથી જ બેડાએલું છે.

તેમણે જ મનુરોને સ્વચ્છ સાધનોથી લેડતી કરતી શીખવ્યું, તેમણે જ મહાજનને ખર્ચ જીવન આપ્યું અને તેમની જ પ્રેરણા મહાજનના દરેક કાર્યમાં હજી પણ છે. એટલે ગાંધીજીના આદર્શોની ણપ મહાજનની કાર્યવાહી પર પડેલી છે. રસિકનના Unto this last ('સર્વોદય') માં જણાવેલા વિચારો મહાજનના કાર્યવાહોએ આદર્શ તરીકે આંખ સમક્ષ રાખે છે. મનુર અને માલિકનો સંબંધ વર્ગવિરોધ (class war) ના ધોરણ ઉપર બંધાએલો ન હોવો જોઈએ પરંતુ પરસ્પરની લાગણી ઉપર બંધાએલો હોવો જોઈએ, શા નોકરના સંબંધ જેવો ન હોવો જોઈએ પણ બાપદીકરાના સંબંધ જેવો હોવો જોઈએ, એવો. આદર્શ તેમણે કરપેલો છે અને આ આદર્શ પહોંચવાનો તેમનો પ્રવાસ છે. આ જ કારણને લીધે તેઓ ચારંચાર કહે છે કે આજે ન્નેવામાં આવતી મનુર અને માલિક વચ્ચેની ઠડવાશ નાણુદ યત્રી જોઈએ. વળી આ જ કારણને લીધે મહાજનના કાર્યનાં સાધનો પણ વિચિત્ર પ્રકારનાં છે. જેથી

રીતે 'મહાસંભાનું' ધ્યેય શાંતિ અને ન્યાયના રસ્તે સ્વરાજ્ય લેવાનું છે તેવી જ રીતે કદી શકાય કે મહાજનનો એક અગત્યનો ઉદ્દેશ સમાધાની અને ન્યાયના રસ્તે મજૂરોના મહિંકા સાથેના કુટુંબાઓનો અંત લાવવાનો છે. હડતાલના સાધનનો નાણુંટકે જ મહાજન ઉપયોગ કરે છે. વળી મજૂરો મીલના કામ ઉપરાંત બીજા ધંધા શીખી સ્વાશ્રયી થાય એવું મહાજન ધ્વજે છે. હડતાલને વખતે પણ મહાજનના ભડોળ ઉપર આધાર રાખવા કરતાં પોતાની જ કારીગીરી ઉપર આધાર રાખવાનું તેમને શીખવવામાં આવે છે.

મહાજનનું બધારણ લોકતંત્રને જાજે એવું છે. અમદાવાદના મજૂર વર્ગમાંથી કોઇ પણ માણસ મજૂરોએ નિયત કરેલું લવાજમનું ભરી મહાજનનો સલાહદાયક શિક્ષક દરેક મીલના લુદા લુદા ખાતાવાળાઓ પોતપોતાના પ્રતિનિધિઓ સુધી કાઢે છે. આ દરેક ખાતાના સર્વ, મીલના પ્રતિનિધિઓ મળીને લુદા લુદા ખાતાનું પ્રતિનિધિ મંડળ થાય. આ પ્રતિનિધિ મંડળે મહાજનનું કામ ચલાવે, કાર્યવાહકો નીમે અને પૈસા ખર્ચવાની બહાસી આપે. ખાસ અગત્યની બાજતો મટે મજૂરોની સામાન્ય સલાહો મેલાવવામાં આવે છે. પરંતુ આ બધારણના મોહક ચિત્રથી કોઇએ દોરવણ જવાની જરૂર નથી. મજૂરોની આજની અજ્ઞાન દશાને લીધે, મીલના અમલદારોની આગેવાન મજૂરો તરફની દરડી નજરને લીધે અને સંધરાકિતની ઝાંછી સમજીને લીધે આજે વસ્તુતઃ આ બધારણ પ્રમાણે કામ ચક્ર શક્ય નથી. આજે તો બહારના માણસોની સલાહ અને સહાયથી મહાજનનું બધું કામ ચાલે છે. તે છતાં આજ મુશ્કેલીમાં મજૂરોએ આ બાજતમાં માર્ગ શિક્ષણ મેળવેલું છે. તેઓ પોતાના હક્કોની કિંમત સખજવા લાગ્યા છે. વળી તેમના મતો પણ તેઓ નિસ્સંકોએ પ્રદર્શિત કરવા મંડ્યા છે.

મહાજન સમક્ષ મજૂરો પગારની સહેજ કાપકુપથી માંડી સ્ત્રીના અપહરણ જેવી કુટુંબ મંજંધી પણ ફરીઆદો લાવે છે. પરંતુ તેમાં મહાજનની દૃષ્ટિએ વધુમાં વધુ અગત્યની મીલ સંબંધી ફરીઆદો છે.

* હમણાં લવાજમની રકમ નીચે મુજબ છે:

૧૬ દિવસના હપ્તા માટે: ડોસલ, શાળ, કેમ, કાદ
અને બીજા વગેરે ખાતાઓના મજૂરો માટે ૦-૪-૦; ડૉક્ટરોને માટે ૦-૨-૦; અડધા ડૉક્ટરોને માટે ૦-૧-૦.

સાધારણ રીતે મજૂરના પ્રતિનિધિઓ મારફતે કેટલીક વખત મજૂર મારફતે આ ફરીઆદો મળે છે. મંત્રી ફરીઆદના ન્યાયીપણા વિષે માહિતી મેળવી ઘણીવાર મીલમાં જાતે જઈ સમજાવટથી ફરીઆદોનો નિકાલ કરે છે. આ રસ્તે કાંઈ ન વળે તો મીલમાલિક મંડળને લખતું પડે છે અને છેવટે પંચ નીમવા કહેવું પડે છે. છેલ્લામાં છેલ્લા સાધન તરીકે હડતાલ પાડવાની ફરજ આવી પડે છે. કેટલીક વાર મજૂરોને મીલ છોડી ચાલી જવા પણ કહેવામાં આવે છે. ફરીઆદો વિષેના નીચે આપેલા કોષ્ટક ઉપરથી મીલમાંથી કેવા પ્રકારની ફરીઆદો આવે છે તેનો ખ્યાલ આવશે. આ આંકડા મને ૧૯૨૨ ની સાલના છે.

૧ અયોગ્ય મુજબ:

બરતરફી	૧૪૦
ભોગ	૧૨
દંડ કપાત અને જામ	૮૭
અન્ય	૨
કુલ	૨૪૨

૨ આરોગ્ય અને સલામતી:

જાજર	૨૬
પાણી	૩૭
માંડવા	૧૩
અન્ય	૬
કુલ	૮૨

૩ અવરુદ્ધા:

અયોગ્ય વર્તણૂંક	૬૧
લાંચ ફેવલ	૨૨
અયોગ્ય નિયમો અને અવ્યવહાર કારણે	૬૮
કુલ	૧૮૧

૪ કામની ખરાબ સ્થિતિ:

ખરાબ અને થોડો મસાલો	૧૧
ખરાબ માંચાઓ	૧
અન્ય	૨૦
કુલ	૩૮

૫ કામનો સમય:

કાપડા વિરૂદ્ધ	૫૪
ચૂકાડા વિરૂદ્ધ	૨૦
કારામતો વખત	૨૦
અન્ય	૧
કુલ	૯૫

૬ તહેવારના દિવસો:

૩૯

૭ પગાર:

લાભ ૨૭

પગાર ૯૦

બોનસ ૨૩૮

પ્રમન્ય ૨૦

કુલ ૩૭૫

એકંદર સરવાળો ૧૦૫૨

આ આંકડાઓ ઉપરથી પહેલી તો એ વાત તરી આવે છે કે ફરીઆદોનો મોટો ભાગ અયોગ્ય સજા ને વ્યવસ્થાને લગતો છે. પગાર સંબંધી ફરીઆદોનું પ્રમાણ પશુ મોટું છે પરંતુ આની અંદર બોનસની ૨૩૮ ફરીઆદોનો સમાવેશ થાય છે. આ ફરીઆદો ૧૯૨૨ની સાલમાં ઉભા થયેલા બોનસ માટે મળુની કરવાના દિવસો વિષે મતભેદને અંગે થયેલી. આ સવાલ મોટો હોઈ તેને ચર્ચાવાની ધારણા નથી. પણ એટલું તો કહેવું નોંધ્યું કે અમદાવાદની બધી મીલોમાં મજૂરની કામગીરી બાબતના ચોક્કસ અને સામાન્ય નિયમો હોય તો ધણીય ફરીઆદોનું કારણ મટી જાય. આ દિશામાં મીલમાલિક મંડળ કાંઈક પગલાં હમણાં લે છે, પરંતુ મજૂર મહાજનની સલાહ અને સંમતિ લીધા વગર આ બાબતનો છેવંટનો ફરજો થવાનો સંભવ નથી. વળી આજે ધણીવાર ફરીઆદોના નિવેશ સંબંધી મીલ અધિકારીઓ અયોગ્ય દીવ કર્યા કરે છે. મહાજનને આ રીતે ધણી તકલીફ પડે છે અને કેટલીક વાર તો દુઃખનું નિવારણ શું નથી અને પરિણામ એ આવે છે કે અસંતોષ ઘર ફરી બેસે છે. ફરીઆદોના નિકાલ લાવવા એક જાણુકની સમિતિ નીમવી એ એને માટે ઉપાય છે. મહાજનની શરૂઆતમાં તો ગાંધીજી અને શેઠ મંગળદાસ (જેઓ તે વખતે પંચ તરીકે કામ કરતા હતા) બેસીને કેટલીય ફરીઆદોનો નિકાલ કરી નાંખતા. જાણુકની સમિતિ નીમવા માટે મહાજનના મંત્રીએ કેટલાક વખત પર સચના પણ કરેલી, પરંતુ હજી સુધી આ દિશામાં કાંઈ થયું નથી.

હવે આપણે જુદા જુદા પ્રકારની ફરીઆદોને વિગતવાર તપાસીશું. તેમાં આરોગ્ય અને સલામતીને લગતી ફરીઆદો વધુ અગત્યની હોઈ તેને પહેલી વિચારીએ. આ સંબંધી મહાજનની. શરૂઆતમાં ગ્રામજન

ખાતાના કારીગરોની લડતને પરિણામે મહાત્મા ગાંધીજીની મદદથી. મહાજને મજૂર હિતને માટે હંમેશાં ઉપયોગી એવા સુકાદાઓ મેળવેલા તેની નોંધ લેવી નોંધ્યું. વળી પંચની સરસ વ્યવસ્થા પણ આ લડતને અંતે થયેલો સમજીતીથી દસ્તીમાં આવી. પાણી, જમવાના માંડવા (dining sheds) અને પાવખાનાં સંબંધી નીચે પ્રમાણે ઠરાવ કરવામાં આવેલો:

“પાણી પાવખાનાં વગેરે—મીલોએ મજૂરોને ચોક્કસ પાણી દરરોજ મળ્યાં કરે તેવી બની શકે તેટલી ગોઠવણ રાખવી તથા હાલના આરોગ્યશાસ્ત્રના નિયમો મુજબ પાવખાનાં વગેરેની ગોઠવણ રાખવી. આ બાબતમાં મહાજનની કાંઈ ફરીઆદ હોય તેની ઉપર મીલોએ તુરત જ ધ્યાન આપવું.”

જમવાના માંડવા—જે મીલોમાં મજૂરોને માટે જમવાના માંડવા ન હોય તે. મીલોએ જેમ બને તેમ જલદી અને ગોઠામાં ગોઠા તા. ૩૧-૧૨-૨૦ સુધીમાં તે બંધાવવાની ગોઠવણ કરવી.”

આ ઠરાવ થયા પછી ૧૯૨૧ ની સાલમાં તે વખતે કામ કરતા પંચ શેઠ મંગળદાસ અને મહાત્મા ગાંધીજીએ મીલોને એ સંબંધી તાકીદ પણ આપેલી. કારખાનાંના કાયદા મુજબ મીલમજૂરોને માટે પીવા લાયક પાણીની પૂરતી અને યોગ્ય વ્યવસ્થા મીલમાં હોવી નોંધ્યું; ને જાહેર ચકલીઓમાં પૂરતું પાણી ન આવતું હોય તો દરેક મજૂર દીઠ એક ગેલન પાણી ભરી રાખવા ટાંકોની વ્યવસ્થા કરવી નોંધ્યું. આ બંધો બંધને હોવા છતાં પણ મજૂરોને માટે પીવાના પાણીની યોગ્ય વ્યવસ્થા હજી સુધી કેટલીય મીલોમાં નથી. મહાજન કાયદાના અને પંચના ઠરાવનાં ઉલ્લંઘન માટે પણ આમોશીથી કામ લે છે અને જલદ ઉપાય અજમાવવાનો ‘કેસ’ હોવા છતાં પણ સમાધાની અને સમજવડતો માર્ગ પસંદ કરે છે. કેટલીક વાર મહાજન મજૂરોની તકલીફો અંગે મહાત્મા મહાદેવનાં ધ્યાન એવું છે ત્યારે અનિચ્છા નબળાં. પરંતુ પાણી નથી આવતું એવું કહેવાની ધૂણતા કરવામાં આવે છે. આજે એક જગ્યાએ ચકલીઓ બંધ થઈ જવાની ખૂબ દેશ તો કહે બેરવાદું અને ગરમ પાણીની ખૂબ હોય. આ સંબંધી કેટલીય મહેનત પછી મહાજન યોગ્ય જાણવડત કરાવે છે. તે છતાં ફરીઆદનું કારણ તો કેટલેક અંશે ઉજું છે. માંડવાની બાબતમાં પણ હજી

સંતોષકારક કામ થઈ શક્યું નથી. ઉપર જણાવેલા કર્મને ચાર ચાર વરસ થઈ ગયાં પણ હજી ખરા મનથી થોડીક જ મીલોએ તેનો અમલ કર્યો છે. ધણી ખરી જગ્યાએ માંડવા ગંદી હાલતમાં છે. કેટલીક જગ્યાએ કાણવાળા માંડવા નજરે પડે છે. કોઈ જગ્યાએ એક પતરાનું છાપડું નાંખી આપ્યું એટલે હદ થઈ ગઈ એવું મીલના જવાબદાર માણસો ધારતા જણાયા છે. થોડીઆંની (creches) વ્યવસ્થા પણ નિરાશાજનક કહી શકાય. કુંકમાં પાણી, માંડવા અને થોડીઆં સંબંધી હજી ધણું કરવાનું રહે છે.

અયોગ્ય સમને સગતી ફરીઆદોમાં ભોગ (victimisation) ની ફરીઆદો ખ્યાન ખેંચનારી છે. કેટલીક મીલોનું મહાજન પ્રવેશું વલણુ વિરુદ્ધ ચલાવી આતી ફરીઆદો જન્મ પામે છે. આ મીલો મહાજનને તોડવા પ્રયત્ન કરે-છે અને મહાજનને મદદ કરતા મજૂરોને ગમે તેવા બદનામાં કાઢી જરતરક કરે છે અથવા ખોટી રીતે દડે છે. મીલ મજૂરને કાઢી મૂકેલા હોય ત્યારે નોટીસ આપતી નથી પણ મજૂરને કામ-માંથી છુટા થવું હોય તો ૧૫ દિવસની નોટીસ આપવી જોઈએ એમ અચૂક કહે છે. જરતરકની ફરીઆદો રજા આપવા સંબંધી સ્થગિત વ્યવસ્થિત નિયમોની ખામીને લીધે તેમજ જોખરાના અયોગ્ય વર્તનને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે. દંડ કપાત અને જન્મના મયાળા હેઠળ જણાવેલી ફરીઆદો પણ મીલના અણુષટતા રિવાજોને અંગે ઉભી થાય છે. કોઈ મજૂર અનિવાર્ય સંજોગોને લીધે (દાખલા તરીકે માંદગી) એક મહિનાથી વધુ વખત ગેરહાજર રહી જાય અને તેનો ચટ્ટો પગાર લેવાનો રહી ગયો હોય તો આ પગાર જમ કરવામાં આવે છે. આવા અન્યાયી નિયમો નાબુદ કરાવવા મહાજન યોગ્ય પ્રયાસ હમણાં કરે છે.

વ્યવસ્થાને સગતી ફરીઆદોમાં મારની ફરીઆદોનો સમાવેશ થાય છે. મીલના કૃત્રિમ વાતાવરણમાં માર જેવી ગેરઝાયદેસર અને અમાનુષિ પદ્ધતિ સાધારણ જણાય છે. પંચે આ સંબંધી યોગ્ય સૂચના આપેલી છે જ. એક મીલમાં ક્રોસલ ખાતામાં એક જ માણસે બે ત્રણ વાર આવેલા ચુન્હો ક્યો તો પણ મીલ-અધિકારીઓએ યોગ્ય પગલાં લીધાં નહીં. મજૂરો આ સંગે યથા ઉત્કેષાઈ ગયા અને તેમણે કામ છોડી ચાલ્યા જવાની હીલચાલ કરવા માંડી. મહાજનને આવા દીલ

ઉત્કેષનારા પ્રશ્નો પણ મજૂરોને સમજવી શાંત પાડવા અને આ મીલના માલિકને મળી સમજાવટથી આવા પ્રશ્નના ચુન્હા ફરીથી ન બને તેને માટે જાણધરી લીધી. એ કબુલ કરવું જોઈએ કે હજી આ જાતના ચુન્હા નિર્મૂળ થયા નથી. આનું એક કારણ એ કહી શકાય કે મીલના ઉપરી અમલદારો પણ મારની પદ્ધતિમાં વિશ્વાસ રાખતા જણાય છે. લાંચરૂવતના દાખલા પણ સામાન્ય છે. નોંધવા જેવી વાત તો એ છે કે સાંચા ખાલી પડ્યા હોય અને મજૂરો ન મળતા હોય ત્યારે મજૂરો પણ જોખરા પાસેથી મિજબાનીઓ લેત જણાયા છે. પરંતુ દિવસે દિવસે મહાજનના પ્રયાસોથી વાતાવરણ સુધરતું હોય એમ લાગે છે.

કામની ખરાબ સ્થિતિની ફરીઆદોમાં તાર તુટવાની અને ખાતામાં ભેજ હોવાની ફરીઆદો છે. આ ફરીઆદોનો નિર્ણય કરવો સહેજ અઘરો છે. પણ આ સંબંધી મહાજન યોગ્ય પગલાં હાંમેશ લે છે.

કામના સમયને સગતી ફરીઆદો કારખાનાના કાચણના ભંગ સંબંધી છે. આ વિષે સખતાં એ જણાવતું જોઈએ કે કારખાનાના કાચણ પ્રમાણે કામગીરીના કલાક દર્શ થયા ત્યાર પહેલાં મહાજનના પ્રયાસથી અને ગાંધીજીની મદદથી અમદાવાદના મજૂરોએ આ હક્ક પ્રાપ્ત કરેલો. હમણાં તો બપોરની રજામાં સાંચા સાફ કરાવવાની ફરીઆદો ધણીવાર આવે છે. કોઈક કોઈક વખતે પાંચદશ મિનિટ વધુ કામ ચાલ્યા બાજતની ફરીઆદો પણ આવે છે. ફેક્ટરી ઇન્સ્પેક્ટરની મદદથી આ સંબંધી મહાજન તુર્તાતુર્ત પગલાં લે છે.

શાળ અને ફેમ ખાતામાં કામ કર્યાં પ્રમાણે પગાર (piece work) આપવામાં આવે છે. વળી શાળ-ખાતામાં અમદાવાદની મીલોમાં લુદા લુદા ત્રણ પ્રકારનાં ધોરણ છે. એટલે લાવ સહેજસાજ કાપી નાંખવામાં આવે ત્યારે મજૂરો મહા વિમાનજીમાં પડી જાય છે હમણાં જ અમદાવાદની એક અગ્રગણ્ય મીલમાં આ સંબંધી તકરાર પડેલી અને મજૂરો હડતાલ પર ગમેશા. પરંતુ મહાજન વચ્ચે પડવાથી મજૂરો કામ પર પાછા ચડી ગયા અને દરેક બાજતના સંતોષકારક તરફથી ગયા. હમણાં દરેક મીલમાં-શાળખર્તું કામ પણ કરવાને-માટે મહાજન યોગ્ય પગલાં આ કામ કરવામાં ખાતામાંથી પણ પ્રગટરે સગતી ફેર.

બોનસ, સંબંધી ફરીઆદો તો કાઢ વખતે ગેરસમજને લીધે અથવા મતભેદને લીધે ઉભી થાય છે. .

ફરીઆદોને લગતી ઉપર-આપેલી વિગત ઉપરથી વાચકને જણાયું હશે કે મહાજન ઘણીખરી બાળતોના ફડા સમજાવવાથી ફરી નાંખે છે. મહાજનના મંત્રી-ઓએ આપેલી સૂચનાઓનો અમલ કરવામાં આવે તો ઘણો આવકારવાયક સુધારો પણ થાય. હડતાલનું શરૂ થઈ જ છે એવું મહાજન માને છે. તે છતાં મહાજન પ્રસંગ આવ્યે ના ચાલે, હડતાલ પાડતાં અચકાવું નથી. ગઈ સાલ મીલમાલિકમંડળે પગારનો ઘટાડો કર્યો અને પંચનું તત્ત્વ ન. સ્વીકાર્યું તે વખતે એક જામી હડતાલ મહાજને ચલાવેલી તે વાતથી કાંઈ અનુભવું નથી. એટલે આ પ્રશંસનીય હડતરી અહીં ફક્ત નોંધ જ લઈએ છીએ. જે મીલોમાં મહાજન બંધાઈ હતું છે, તેમાં હડતાલ ભાગ્યે જ પડે છે. પહેલાં વખતો વખત સાધારણ સવાદોને માટે પણ હડતાલ પડતી, પણ ૧૯૨૩ માં હડતાલના પ્રસંગો જ ન વાર ઉભા થયા હતા.

ઉપર જણાવેલા મીલ સંબંધી કામ ઉપરાંત મહાજન મજૂરોને લગતા કાયદા બાબત યોગ્ય સલાહ અને સહાય આપે છે. મ્યુનિસિપાલિટીને લગતું કેટલુંક કામ પણ કરે છે. વળી મહાજન એક ડેવલપ્મીખાતું ચલાવે છે. દહીં મજૂરોને વૈદકીય મદદ આપવાનો પ્રબંધ પણ મહાજન તરફથી થયેલો છે. મહાજનની આવી પ્રવૃત્તિઓ વિશે હવે આપણે વિચાર કરીશું.

(૨)

'મજૂરોની આર્થિક સ્થિતિ તરફ લક્ષ આપવાનું, તેમની મીલમાં કામ કરવાની પરિસ્થિતિ સુધારવાનું તથા એ ગતવું કામ મહાજન માટે જેટલું જરૂરી છે તેનાથી પણ કેટલેક અંશે વધુ જરૂરી કામ મજૂર કલ્યાણ (welfare work) ને લગતું છે એ વિષે ભાગ્યે જ એ મત હોઈ શકે. વળી કાંઈપણ મહાજનના ચાલકોએ આટલેથી. આટલું જોઈએ નહીં. મજૂરોનું જીવન સુધારવા માટે તેમણે જુદા જુદા પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ હવે આપણે ૨. અમદાવાદ મજૂર મહાજન મજૂર વિગતવાર તપાસીશું. કુલ કામ કરે છે. મજૂરોનાં જીવન લગતી ફરીઆદો વધુ પ્રચલ કરે છે, પણ એ કણ્ઠ રીએ. આ સંબંધી કેટલીક સુચનાઓને લીધે તે આ

પ્રકારનું કામ જોઈએ તેટલું ખીમતી શક્યું નથી. આપણે આ ભાગમાં અહીંનું મજૂર મહાજન આ દિશામાં શા પ્રયાસો કરે છે, તેનો મુખ્યત્વે વિચાર કરીશું.

મહાજનનું એક અગત્યનું કામ મજૂરોનાં હિત માટે સરકારે પસાર કરેલા કાયદાઓના સંબંધમાં મદદ કરવાનું હોય છે. અસ્પષ્ટતા વખતે નુકસાની આપવા બાબતનો કાયદો ગયા જુલાઈ માસથી અમલમાં આવ્યો છે પણ મજૂર મહાજન જેવી સંસ્થા ન હોય તો આ કાયદાથી થતા લાભો મજૂરો ભાગ્યે જ ઉઠાવી શકે. નુકસાનના પૈસા જતા અટકાવવા માટે કેવી રીતે સાવધાન રહેવું વગેરે જણાવવા કાયદાની બારીકબારીક માહિતી ધરાવનારની મદદ અણુણુ મજૂરોને આવશ્યક હોય છે. અહીંના મજૂર મહાજને આ બાબતમાં પાણી પહેલાં પાળ બાંધેલી. મહાજનના ચાલકોએ કાયદાની જરૂરી માહિતી મજૂરવર્ગને પહેલેથી આપી દીધી હતી. કાંઈ જગ્યાએ નાનો કે મોટો અસ્પષ્ટતા બને કે તેની સીવટ રાખી તપાસ કરવાનું કામ હંમેશાં તેઓ કરે છે. મહાજનમાં લવાજમ ભરી તેના સભા રાંદ નહીં ચમેલા મજૂરો પણ આ સંગવકનો લાભ લેવા ચુકતા નથી. આ મદદ સહેજ લાગેલા કારીગરોને પણ કેટલી જરૂરી હોય છે તે એક કાપલાથી તરત સમજશે. ઈન્જનેર ખાતુમાં કામ કરતા જુદા જુદા કારખાનાના ત્રણ ચારેક લુહારોની આંખમાં કચ્ચ પડવાથી એક આંખ સદંતર ગયેલી. આ લોકોને નુકસાનના કાયદા મુજબ ૪૨ માસના પગારની ૩૦ ટકા જેટલા પૈસા મળે અને તે રકમ લગભગ ૫૦૦ રૂપિયા ઉપર જવા થાય. માલિકો કે ઉપરી અમલદારો આ રકમ આપવાની હા રાની જ પાડે ? કાયદાની બારી શોધી તેમાંથી જટી જવાના પ્રયાસો પણ તે કરે આવા સંજોગમાં આ માણસોએ મહાજનની મદદ લીધી. અસ્પષ્ટતાના કાયદાની વાત કરતાં મજૂરોના જીનીંગ મીલના લખાનક અસ્પષ્ટતાની વાત કરીએ તો આ વિષય ઉપર વધુ અજવાળું પડશે. આ બનાવ બન્યો કે તરત જ બને તેટલી માહિતી મેળવી નુકસાની મેળવવા મજૂરોની વતી યોગ્ય નોટીસ મીલને મહાજને આપેલી. સહેજ વિષયાંતર કરીને જણાવવું જરૂર છે કે આ દરમ્યાન મહાજને નિરાધાર થયેલા માણસોને મદદ આપી-અપાવી. સરકારી તપાસ પહેલાં બનાવ કેર બનવા પામ્યો તે જણી લીધું અને આવા બનાવે

ફરીથી જનવા ન પામે તેને માટે સ્વચ્છતાઓ આપવામાં આવી જેને પરિણામે અહીંની મ્યુનિસિપાલિટીએ આવી જાતના અક્ષમાતો ન થાય તે માટે મકાનોના બાંધકામના પેટા કાનુનોમાં ચોક્કસ ફેરફાર કરવા તજવીજ કરવા માંડી છે. અક્ષમાતોનો ભોગ થએલા મજૂરોના નિરાધાર કુટુંબોને નુકસાની અપાવવા મહાજને જોઈતા રસ્તાઓ લીધા તેને પરિણામે આ નુકસાનીના પૈસાની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવા સરકારે મહાજનને કામ સોંપેલું છે. આ તો યથા નુકસાનીના કાયદાની વાત. ખુદ કારખાનાને લગતા કાયદાનો અમલ મહાજનની સહાય લઈ કરી શકાય છે, એ તો આપણે ઉપર જોઈ ગયા. કાયદા મુજબ ચૌદ વર્ષથી ઓછી વયના છોકરાં-ઓને મીલના કામમાં અડધો વખત એટલે પાંચ કલાક રોકી શકાય. પણ આજે આ નિયમનો અમલ પણ થતો નથી. એવાં બે હજાર છોકરાંઓ છે કે જેમની પાસે ગેરકાયદેસર મેળવેલા બેવડા 'પાસ' છે, અને જેઓ સવારે એક મીલમાં કામ કરે છે અને બપોર પંજી વળી બીજી મીલમાં કામ કરે છે. કાયદાનું ઉલ્લંઘન થતું અટકાવવા અહીંના મહાજનના મંત્રીએ ફેટલીક સ્વચ્છતાઓ કરેલી પણ તે સંજોગો હજી કંઈ યથા શક્ય નથી. વડી ધારાસભાની આવતી બેઠકમાં આવનાર ઔદ્યોગિક તકરારો વિષેનો કાયદો પસાર થયે કે મજૂરોનું હિત હોયે રાખનાર શ્રી જોષીના મજૂરોને ફેટલીક મુશ્કેલીઓમાંથી છોડાવનાર કાયદો પસાર થયે મહાજન ઉપર વધુ જવાબદારીઓ આવી પડશે તે તો દેખીતું જ છે.

હવે આપણે મહાજનની બીજી પ્રતિષ્ઠા તરફ વળીએ. તેમાં પહેલવહેલી મ્યુનિસિપાલિટીના કામને લગતી પ્રતિષ્ઠા તપાસીશું. જ્યાં વર્ષે મહાજનના માણસોએ જાતે મજૂર લતાઓ અને ચાલોમાં ફરી ફરી તપાસ કરીને જાળવે, પિશાબખાનાં, પાણીના નળ વગેરેની મજૂરોની જરૂરીઆતોને માટે મ્યુનિસિપાલિટીને એક અરજી કરી હતી. આ તપાસ એટલી ચોક્કસ અને વિગતવાર હતી, અને માગણીઓ એટલી ન્યાયી અને પ્રમાણુસર હતી કે મ્યુનિસિપાલિટીથી આ પ્રશ્ન ઉપર લક્ષ આપ્યા વગર રહેવાય જ નહોતો. અહીંની મ્યુનિસિપાલિટીએ ઉદારતાથી આમાંની ધણી માગણીઓ કબુલ રાખી છે અને મહાજનના મંત્રીઓની મદદ લઈ મજૂર લતાઓમાં દિવાળતી, જાળવે, પિશાબખાનાં અને

ચકલીઓ આપવા બંધાયેલ કરવા માંડ્યો છે. મજૂરો હમેશ મ્યુનિસિપલ વ્યવસ્થાને લગતી ફરીઆતો મહાજનમાં નોંધાવે છે અને તે દરેકને માટે મ્યુનિસિપલ અમલદારોને મળીને યોગ્ય નિર્ણય કરવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે ગયા ચોમાસામાં ફેટલાક મજૂરના ઘર આગળના ચોમાનામાં પાણી ભરાઈ ગયેલું. તેની ફરીઆદ થતાં રવિવાર જેવા રજાના દિવસે પણ મ્યુનિસિપલ અમલદાર મારફતે આને માટે તાત્કાલિક પગલાં લેવામાં આવા સંબંધોમાં ગિયારો મજૂર ફરીઆદ કરવા જાય તો તેનો કોઈ ભાવ પણ ન પૂછે, પણ આવા વ્યવસ્થિત મંડળ મારફતે આ કામ તરત યથા શક્યું. ચોમાસાને જ ખગર હશે કે ગઈ મ્યુનિસિપલ સુટલી વખતે મજૂર મહાજને અગત્યનો ભાગ ભજવેલો. મતદારોએ ઈને મત આપવા તેની તેમને સમજીત બરાબર અપાએલી. વળી મજૂરો તરફથી અહીંની મીલમાં કામ કરતા એક સમજીતીક અંલગબાધી મ્યુનિસિપલ સલાહ તરીકે સુટી કહાડવામાં આવેલા. હમણું આ ભાઈ મારફતે મજૂરોનું કેટલુંક કામ યથા શકે છે. મજૂરો ધારે તો અહીંની મ્યુનિસિપાલિટીમાં ફેટલીક બેઠકો કમળ કરી મ્યુનિસિપલ વહીવટમાં જોડીએ તેવો સુધારો કરાંથી શકે.

મજૂરોને વૈદ્યકીય મદદ આપવાનું કામ પણ મહાજન તરફથી થાય છે. શરૂઆતમાં તો એક દેહી દવાખાનું ખોલવામાં આવ્યું હતું. પણ એક સદૃશ્યકર્તા રૂપીઆ ૨૫,૦૦૦ ની સંખ્યાવતને લીધે મહાજન એક સરસ દવાખાનું મજૂરોના લાભ માટે ફેટલાક વર્ગોથી ચલાવે છે. મજૂર વર્ગના રહેઠાણોની પાસે દવાખાનાની એક શાખા પણ હમણું જ ઉઘાડવામાં આવી છે. આ જન્મે જગ્યાએ મજૂરોને તેમજ તેમનાં બાલબચ્ચાંઓને મફત દવા મળી શકે છે. મુખ્ય દવાખાનામાં ત્યાં રહેનાર દરદીઓને પણ લેવામાં આવે છે. બે નસો તથા એક ડોક્ટર ચોતીસે કલાક દવાખાનામાં હાજર રહે છે. આ કામ ઉપર શ્રી. અનંદપાળજીનેની ખાસ મમતા છે. દવાખાનામાં દરરોજ લગભગ ૭૫ માણસો દવા લે છે, અને ધરપીતાલમાં સરાસરી ૧૩. દરદીની દરરોજ સારવાર થાય છે. મહાજન તરફથી મજૂર લતાઓની સારસર વગેરેનું કામ પણ કોઈક વખતે કરવામાં આવતું. હાલ આ કામ કરવામાં આવતું હોય એમ જણાતું નથી.

અહીંના મન્ત્રોરોનો મોટો ભાગ દેવાદાર રિધતિમાં છે. એમને નાણાં ધીરનાર કાણુકીનો ગ્રાસ એમના ઉપર ભારે છે. આ દુઃખમાંથી બચાવવા મન્ત્રુર મહા-જને એક લોનાની યોજના દરેકી છે. આ યોજના પ્રમાણે મહાજનનો કોઈપણ સલાસદ, પ્રતિનિધિ અને એક બીજા માણસની ખાત્રી આપી પોતાના એક માસના પગાર જેટલા પૈસા જીજી વ્યાજે લઈ શકે. આ યોજના તો ધણી સરસ છે અને તેનો જે મન્ત્રુર બરાબર લાભ લેતા હોય તે તેઓ ધણા દુઃખમાંથી બચી જાય. પણ અનુભવે એવું માલમ પડ્યું છે કે જેટલાક માણસો અહીંથી પૈસા લઈ જઈ ઉઘાની નાંખે છે. મહાજનને આ પૈસા મેળવતાં ધણી મુશ્કેલીઓ પડે છે. પ્રતિનિધિઓ અંદરથી કમીશન કાઢતા પણ માલુમ પડ્યા છે. મન્ત્રુરોના લાભ માટે મન્ત્રુર જેન્કની યોજના પણ મહાજનના ચાલકોના ખ્યાતમાં છે. વળી સદાય-હારી મંડળીઓનો પણ અખતરો મહાજને અજમાવેલો જણાય છે.

મન્ત્રુરોની છવનની આવરુચક જરૂરીઆતો માટે પણ મહાજને થોડુંક કામ કર્યું છે અને વધુ કરવાનો ધરદો રાખે છે. મન્ત્રુરોની કપડાંની જરૂરીઆતને પહેંચી વળવા તેમજ અચાર માટે મહાજને ખાદી લાંડાર ખોલ્યો છે. અહીં મન્ત્રુરને પડતર કિંમતે ઉધાર ખાદી વેચવામાં આવે છે. વળી મીઠામાં ભતે જઈને ખાદી વેચવામાં પણ આવે છે. આજ સુધી રૂ. ૩૮૦૦ ઉપરાંતની ખાદી મહાજને વેચી છે. થોડાક વખતથી મન્ત્રુરોની માગણી સરતા અનાજની દુકાન ખોલવા સંબંધી છે. તે મુજબ સરસપુરમાં એક સરતા અનાજની દુકાન થોડા જ સમયમાં ખોલવામાં આવનાર છે.

હવે રહ્યો મન્ત્રુરોની કેળવણીનો પ્રશ્ન. થોડાને જ ખજાર હશે કે અહીંના મન્ત્રુર મહાજનનો જન્મ ક્રેડા જનતા પ્રત્યેની લાગણીથી દોરવાઈને મન્ત્રુરનાં બાળબચ્ચાંઓને કેળવણી આપવાના પ્રયાસમાંથી યજ્ઞેલો. કેટલીક મન્ત્રુર શાળાઓ ગાંધીજીના હાથે ખોલવામાં આવેલી. શરૂઆતમાં કેટલીક શાળાઓ થી. બ્લેન અન-સ્ટા અને તેમના ભાઈની મદદથી ચાલતી હતી. બ્લેન અનસ્ટા અને થી. શંકરલાલ મેકેરે ભતે તપાસ કરીને મન્ત્રુરોના બાળકોને લગતી વિગતવાર માહિતી ઝીણવટ-થી મેળવેલી. કેટલીક વખત મન્ત્રુરોના બાળકોની વૈદ-કીય તપાસ પણ કાળજીથી કરવામાં આવતી. તિલક

સ્વરાજ કાળમાં અપાએલા અહીંના મીલમાસીકોના નથુ લાખ રૂપીઆના વ્યાજમાંથી અને તેની પૂર્તિ તરીકે મહાજનના પૈસામાંથી આજે તો મન્ત્રુરશાળાઓ ચાલે છે. આ શાળાઓમાં મુખ્યત્વે પ્રાથમિક શિક્ષણ અપાય છે. આ બધી શાળાઓ કેટલીક રીતે રાષ્ટ્રીય કંઠી શકાય. કોઈ શાળામાં જવાથી જનારને તરત ખજાર પડે કે બાળકોને સ્વરાજનો સહો અને સરસ ખ્યાલ છે. બધેય રેડીઆ કે તકલીફ રાત્રે આપવામાં આવે છે. અવાહાવાદની મુનિસિપલ શાળાઓના રેડીઆના અખ-તરો વિષેનો આપણે જેવો આશાવંત હેવાલ વાંચીએ છીએ એવો જ હર્ષ ઉપજાવે એવો અનુભવ અહીંના ચાલકોને થયો છે. મન્ત્રુર શાળાઓ વિષે જાણવાનેજ આંકડા આ પ્રમાણે છે: ૮ દિવસની અને ૧૨ રાત્રીની શાળાઓ મળી કુલ ૨૦ શાળાઓ; વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૧૨૬૪; કુલ ખર્ચ રૂ. ૧૭૫૦ માસિક; રેડીઆ ૪૨; નિયમિત કાંતનાર ૧૨૫; પિંજણ ૨૫. (આ તો ચાર મહિના પહેલાંના આંકડાઓ છે એટલે હાર પછીની પ્રગતિનો હિસાબ ગણ્યો નથી.)

આ રમળે મન્ત્રુર મહાજન તરફથી ચાલતા વણુકર વિદ્યાર્થી આશ્રમના મુદર કામની નોંધ લેતી નોંધએ. આ આશ્રમમાં ૨૫ વિદ્યાર્થીઓ છે જે પૈકી ૧ ભગી અને ૨ પાટીદાર વિદ્યાર્થીઓ છે. આ આશ્રમનું કામ પ્રાંતિક સમિતિ તરફથી ચાલતા અંત્યજ આશ્રમેના જેવું જ છે. મામા સાહેબે અહીંનું કામ નોંધ સંતોષ ભરેર કરેલો. અંત્યજોદારનું અમલી કામ અહીં થાય છે એમ કહી શકાય.

આપણે ઉપર મન્ત્રુર મહાજન તરફથી ચાલતી શિક્ષણ સંસ્થાઓની વાત કરી; પણ ખરે જોતાં તો મન્ત્રુર મહાજન જ મન્ત્રુરો માટે એક ભારે શિક્ષણ સંસ્થા છે. મહાજન સારફતે જ મન્ત્રુરો સંબંધળની શક્તિના સરસ પાક રાખે છે, લડતની ચાલીઓની માહિતી મેળવે છે, એક પ્રકારનું રાજકીય શિક્ષણ પણ તેઓ મેળવે છે. આ શિક્ષણને પરિણામે મન્ત્રુરોમાં આજે જનશક્તિ આવી છે. વળી મન્ત્રુરો પોતાના ભતભાઈઓ તરફ સહાનુભૂતિ ધરાવતા થયા છે, મહાજનના લાભો વિષે પણ તેમને સારો ખ્યાલ થવા માંડ્યો છે. છેલી હદ-તાલના સમયે મન્ત્રુરોએ જે પ્રશંસનીય સંયમ દાખ-વેલો અને હેરાત ઉપજાવનાર કામ કરી જતાવેલું તે પણ

ગાંધીજીની સહાયથી, ચલાવેલા શાળખાતાના 'ધર્મયુદ્ધ'માં અને યોસફ ખાતાની ૧૯૨૦ની લડતમાં મળેલા અનુભવને પરિણામે, મંચુરોના જીવનના વિકાસમાં તેમને મળતી આ મુંદર કેળવણીનો ફાળો કાંઈ ઓછો નથી.

મંચુર મહાજન તંરૂથી ચાલતું 'મંચુર સંદેશ' આ સંબંધી અગત્યનો લાગ લાગ્વે છે. 'મંચુર સંદેશ' એટલે મંચુરોને માટે એકલું, અણુમોલું સાહિત્ય. 'મંચુર સંદેશ' થી જ તેને બહારની જાણવા જેવી ખજારો મળે, દૂર દેશના મંચુરોની સ્થિતિનું જ્ઞાન થાય અને ઘેર-આલસી ઘટનાઓની પણ ખજાર પડે. નવરાજના વખતનો તેમજ પગારના પૈસાનો મહુપયોગ કરવા, તંદુરસ્તીના સામાન્ય નિયમોનું જ્ઞાન આપવા, હુંકમાં મંચુરનાં જીવન ઉન્નત કરવા સમગ્રવખાનું સાધન આ પત્ર છે. તેમાં મંચુરોને તેમની ફરજો અદા કરવા કહેવામાં આવે છે એટલું જ નહીં પણ માલિકાની જવાબદારીઓ ઉપર પણ ભાર મૂકવામાં આવે છે. મંચુરોને લાગુ પડતા કાયદાઓ વિષે માહિતી કે સૂચનાઓ પણ વારંવાર આ પત્ર મારફતે જ આપવામાં આવે છે. મંચુરોને લગતા નાના મોટા પ્રશ્નોની રસભરી ચર્ચા પણ આ પત્રમાં જ મળી શકે. એટલે મંચુરોના પ્રશ્નોની માહિતીના પ્રચાર 'સંબંધી' ઉપયોગી વાત બાજુએ શાખીએ તો પણ શિક્ષણ તરીકે આ પત્ર ધણું લાભદાયક ગણી શકાય. મહાજન તરફથી પહેલાં એક વાચનાલય ચાલતું હતું. થોડા સમયમાં સરસપુરમાં એક વાચનાલયનો પ્રબંધ પણ કરવામાં આવનાર છે.

મહાજનની મંચુર કચાણને માટે ચાલતી પ્રતિષ્ઠાઓની ઉપર વાત કરી તે ઉપરથી વાચક તરત જાણી શકશે કે આ સંબંધી હજી મહાજનને જોઈતું કામ હતું નથી અને કરવાનું ધણું રહે છે. મંચુરો રવજતા જાળવતાં શીખે, મિતાહારી થાય, ગૃહજીવન મુંદર કરે વગેરે ને માટે મહાજનને પ્રત્યક્ષ પાક આપ્યા નથી. મહાજન આ જરૂરી કામને કેમ ખીણવી શક્યું નથી તે તો હવે પછી જોઈશું.

(૩)

હવે આપણે અહીંના મહાજન સંબંધી પૃષ્ઠાતા જુદી જુદી જાતના સવાલોનો વિચાર કરીએ. ધણાપના હોડે પહેલા પ્રશ્ન તો આવે છે કે માલિકાનું મહાજન પ્રત્યે વલણ કેવું હોય છે? આ સવાલ વિષે સહેજ ધમ્મારો તો શરૂઆતમાં જ કરવામાં આવ્યો છે.

અહીં વધુ ઉંડા ઉતરીને આ વાન તપાસીશું. 'પહેલું તો એ યાદ રાખવું જોઈએ કે મહાજનના કરતા કારવતા લોકો સમાજમાં પ્રતિષ્ઠિત અને ઉચ્ચ કેળવણી પામેલા હોવાને લીધે માલિકાનું મહાજન પ્રત્યેનું વલણ અમુક સ્વરૂપ લે છે. વળી મહાજનની વિશિષ્ટ પ્રકારની કામ કરવાની પદ્ધતિને લીધે પણ કેટલેક અંશે આ વલણ ધણાય છે. એટલે તેઓ મંચુરના આગેવાનો કે મંચુર પ્રતિનિધિઓ જોડે ગમે તેમ વર્તે છતાં આ લોકોની જોડે તો તેઓને સીધી જ વાત કરવી પડે છે. વળી તેમની આડી આડી દલીલો પણ નહીં શકતી નથી કારણ કે તેમાં તેઓ તરત મ્હાત થાય છે. આ બધી પરિસ્થિતિને લીધે પગિણામ એ આનું છે કે મહાજન પ્રત્યે અધિકારીઓનું વલણ જુદા જુદા પ્રકારનું થઈ પડ્યું છે. પરંતુ સાધારણ રીતે આ સંબંધે સારો કહી શકાય. અમદાવાદની એક અગ્રગણ્ય થીલમાં તો મંચુરોએ મહાજનમાં જોડાઈ મહાજન મારફતે જ પોતાની ફરી-આદો સંબંધાવવી એવી દૂરઅંદેશી વાળી સલાહ એજન્ટે પોતે આપેલી. આ દિશામાં આને વલણ છે.

કેટલીક જગ્યાએ આ સંબંધ પ્રેમ ઉપજાવનારો પણ થઈ પડ્યા છે તો કેટલીક જગ્યાએ તેણે બ્હીક (Bitch) નું સ્વરૂપ પકડ્યું છે. બીજી રીતે કહીએ તો કેટલીક જગ્યાએ મહાજનનો મદદ કરવાની વૃત્તિ દેખાય છે તો કેટલીક જગ્યાએ મહાજનની માગણીઓ વ્યાજબી હોય અને તેથી તેને ના આપે નમતું આપવાની જરૂર અધિકારીઓ સમજતા હોય એમ જણાય છે. પણ સુખ્યત્વે તો 'વાણીઆવિઘા' નો જ ઉપયોગ કેટલાક અધિકારીઓ અને માલિકા કરતા જણાયા છે. એટલે કે તેઓ કોઈ પણ જાતનો આગેવાન નિર્ણય ન કરે, કોઈ પણ વાત તક ને ફક્ત કહી ન નાંખે અને 'હા' 'હા' કરી વાત લંબાવ્યા કરે. આ રીતે કામ ધણી જગ્યાએ થતું હોવાથી મહાજનના માણસોને ધણી તકલીફ પડે છે, કામ લંબાયાં કરે છે અને નિર્વેગ કાંઈ આવતો નથી. કેટલીક જગ્યાએ મહાજનની વિરૂદ્ધ વલણ પણ જતાવવામાં આવે છે. આ લોકો મહાજનના માણસોને, જાંપમાં પેસવા દેતા નથી, 'મંચુર-સંદેશ' નો પ્રચાર કરવા દેતા નથી કે મંત્રીઓને સીધા જવાબ આપતા નથી. મહાજન તોડવા પણ હરેક પ્રકારના પ્રયાસો તે કરે છે.

આને જ લગતો સવાલ મહાજનના સલાસદોની સંખ્યાનો છે. આજે મહાજનમાં નેગરયા માણસોની સંખ્યા પંદર હજારની છે. કોઇને સહેજે પ્રશ્ન થાય કે અમદાવાદના મજૂરોમાંથી ત્રીજા ભાગથી પણ ઓછા લેણી મહાજનમાં કેમ નેગરયા હશે. સવાલ પૂછનારાઓને એમ કહીએ છીએ કે મીલમાશિનો મજૂરોને પગાર ૧૨૫૦ ટકા ઘટાડ્યો તેના વિરૂદ્ધ મહાજને જંગી હડતાલ પાડેલી ત્યારે મહાજનમાં અમદાવાદના ઘણા-ખરા મજૂરો નેગરયા હતા ત્યારે તેને આ બાબતની ઝાંખી સમજ પડશે. જ્યારે જ્યારે પગારમાં વધારો કરવાની કે કાંઈક એવા પ્રકારની હડત મહાજન મજૂરના લાલ માટે ઉઠાવે ત્યારે બધા જ મજૂરો મહાજન તરફ આકર્ષાય. આ ઉપરથી એ કહિત થાય છે કે મજૂરોને મહાજનના કામમાં શ્રદ્ધા છે; પણ તેઓનામાં દુરઅફેશી નથી, તેઓને મહાજનના લાભોની પુરતી સમજ નથી, તાત્કાલિક લાલ કે તુરંતજાન તરફ જ તેઓનું ધ્યાન ખેંચાય છે. અહીંના મીલમાશિન મંડળના હમણા જ આ કામથી દારૂગ ધવેશ પ્રમુખે પોતાના છેલ્લા ભાષણમાં કહેલું કે અહીંના મહાજને લાંબી હડતાલ પાડવાની મૂર્ખાઈ કરી તે સમયે મહાજનના સલાસદોમાં હજારો માણસોને ઘટાડો થયો. મહાજને હડતાલ પાડી તે બરાબર ક્યું હતું કે નહીં તે સવાલ બાબતે રાખી આપણે આ પ્રશ્નનો વિચાર કરીએ તો જજારો કે સલાસદોમાં હજારો માણસોને ઘટાડો મજૂરોની ઉપર જણાવેલી સમદહતિને આજારી હતો. હજારો મજૂરો મહાજનમાંથી નીકળી ગયા તેનું કારણ તેના શાસકોની મુર્ખાઈ નહીં પણ સંઘબળની શક્તિનું અજાણપણું, 'infancy of trade union ideas' એ છે. એટલે પ્રમુખજીના આ ઉગારો ઉધે રસતે દોરે એવા હતા. કાંઈ કાંઈ જગ્યાએ મીલમાશિનો અને અધિકારીઓનું વલણ મહાજનની વિરૂદ્ધ છે એવું ઉપર જણાવ્યું છે. મજૂરો ગિયારા આવી દિયતિમાં મહાજનમાં નેગરયા બનીએ છે તે પણ તેમનું મહાજનમાં નહીં નેગરયાનું કારણ છે. આવી સ્થિતિ તો થોડી જગ્યાએ છે. ઘણી મીલોમાં ઉતરતા દરજ્જાના અધિકારીઓ એમ ધારે છે કે મજૂરો જો મહાજનમાં નેગરયા તો તેમની સત્તા જતી રહે, તેમનાં ગળ્યાં ભગતાં બંધ થાય, તેમની નેહુકીને પ્રતિબંધ મળે. તેથી તેઓ મજૂરો મહાજનમાં નેગરયા

તો વિરોધ જતાવે છે, ચાલે તો દમનનીતિ પણ ચલાવે છે. એટલે આ સવાલ વિચારતાં આ બાબત પણ ધ્યાનમાં લેવી નેહમ્મે. છેલ્લું કારણ એ છે કે મજૂરો પોતે જ ઓછી સમજણના છે, તેમના પ્રતિનિધિઓ કાંઈ કાંઈ વાર લવાજમના પૈસા હોંધ્યાં કરી બચ છે. આ લેણી જ કેટલીક વાર હુમ્મ્યા માણસ પણ છે. મહાજનના સલાસદોની ઓછી સંખ્યાનું કારણ આ પણ કહી શકાય.

ઉપર તો આપણે આ પ્રશ્નની એક જ બાબત તપાસી; પરંતુ મજૂરો મહાજનમાં નેગરયા છે શા માટે, તે પણ રસમ સવાલ છે. મહાજનના મંત્રીઓ જાતે મજૂરના વ્યક્તિગત દુખો મટાડવા, પગારના નાનામાં નાના સવાલોના નિવેદા કરાવવા પ્રયાસ કરે છે. આ દરરોજના રક્ષણ તરફ મજૂરોનું લક્ષ દોરાય છે અને તેમાં તેમની સ્વાર્થદષ્ટિએ તેમને લાલ દેખાય છે; એમ પણ બન્યું છે કે અમુક નાના પ્રશ્નમાં મજૂરના લાભોને ફેસરી થાય કે કેટલાક મજૂરો મહાજનમાં નેગરયા એનાથી ઉલટું કાંઈ પ્રશ્નમાં મહાજન ટાંઈ ન કરી શકે અથવા ન્યાયની દષ્ટિએ પણ મજૂરોને 'કેસ' ખોટો પડે તો કેટલાક મજૂરો લવાજમ ભરતા બંધ પડે. આ વર્ષે મીલમાશિનોએ મજૂરોને વાર્ષિક બોનસ આપવાની બા પાડી અને મહાજને તેમનો આ દરાવ મજૂર રાખ્યો. તેથી કેટલાક મજૂરો લવાજમ આપતા હાલ તરત તો બંધ થઈ ગયા છે. મહાજન તરફ મજૂરના ઉદ્ઘાટ દેખાતા લાભોથી, વેદનીય મદદ, કેળવણી, નાણાની ધીરધાર, સસ્તું અનાજ વગેરેથી પણ કેટલાય મજૂરો આકર્ષાય છે. ઉપરમાં એ પણ કહ્યું કરવું નેહમ્મે કે મહાજનમાં કેટલાક ફેદ ખાતર અથવા ગતિગતિના ન્યાયે રહેતા હોય એમ જણાય છે. કેટલાક તો મહાજનના લવાજમના પૈસા 'ફુલમાદ'માં આપીએ છીએ એમ સમજી પૈસા આપતા જણાયા છે. આના વિરૂદ્ધમાં એ વાત જણવી અમલની થઈ પડશે કે મહાજનમાં એવા કેટલાય સલાસદો છે જે મહાજનની અગલ બરાબર સમજે છે, જેઓ મહાજન પાછળ આપભોગ આપવા તૈયાર છે અને જેઓ મજૂર વર્ગને વહાલા હોઈ તેમ જ તેમની નાતજામાં કરતા કારવતા હોઈ મહાજનના સ્તંભ રૂપ છે. મહાજનની બરાબર અગત્ય સમજનારા સરસપુરના મજૂરો જેઓ મહાજનનો ફાળો પોતાના હતામાં ઘેર ઘેર ફરી ઉચરાવી કાર્યોલખમાં પહોંચતા કરે છે, તેમની

પણ અહીં નોંધ લેવી ઘટે છે. આજે આ દિશામાં વલણ છે.

ઊંચે આપણે મહાજનના કામ વિષે લુદ્ધ લુદ્ધ પ્રકારની ટીકાઓ થાય છે તેના વિચાર કરીએ. કેટલાક કહે છે કે આલ ફાટરું હોય ત્યાં થીંગાં મારવા સમાન આ કામ છે. આજના ઔદ્યોગિક જમાના (Industrial order) ને લીધે ઘણીય ખરાબી ઉત્પન્ન થાય છે તેને સુધારવા આવા નજીવા પ્રયાસો કરવામાં આવે અને ખરાબી તો વધ્યાં જ કરે તો તેનાથી શું ફાયદો થવાનો હતો ? આ સવાલમાં આજની ઔદ્યોગિક રચના જ બદલવાની વાત ગંભીર રહેલી છે. એ પ્રશ્ન મોટો હોય બાલુએ રાખી એટલું તો કહી શકાય કે જ્યાં મુશી મુશીવાદ આવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થયાં કરશે ત્યાં મુશી ગમે તેવા નાના પ્રયાસો સ્તુત્ય જ છે—પછી ભલે તેની અસર નજીવી થાય. કોઈ બ્યક્તિ કે સરસા પોતાથી બનતું કરે તેમાં જ તેના ફળનું ખીજ સમાવયું છે. કેટલાક માણસો કહે છે કે આ તો માત્ર પ્રાથમિક ઉપાયો છે, આજે તો વધુ જલદ ઉપાયો લેવાની જરૂર છે; વિશ્વ જ એ જ તેને માટે એક માત્ર ઉપાય છે, સુલેહસાતિ અને સમાધાનની રસ્તે કાંઈ ફળદર ફાવવાનું નથી. આ સવાલ ગંભીર છે અને તેનો વિચાર કરતાં કેટલીક ઉડી ચર્ચામાં ઉતરતું પડે. પરંતુ મહાજનની આજની કામ કરવાની પદ્ધતિની તરફેણમાં કેટલીક બાબતો તો મતભેદ ઉભી કર્યા વગર કહી શકાય. પહેલું તો આજની ઉદ્યોગની સ્થિતિ જોતાં અને મહાજનની નબળી હાલત જોતાં હમણાં તો આ જ ધોરણે કામ લઈ શકાય. બીજું આપણા દેશના વિસિટ વાતાવરણમાં વિશ્વવેદના રસ્તો કેટલા પ્રમાણમાં ફળદાયી નીવડે એ પ્રશ્ન પણ શંકાઓથી ભરેલો છે. ત્રીજું ન્યારે આપણા હાથમાં દેશની લગભગ આવશે ત્યારે આપણે આ વિષ્ટ સવાલને વધુ સાંનિધી અને સહેલાઈથી ઉઠાવી શકીશું. ઊંચેમાં એ કહેવું જોઈએ કે મહાજને સમાધાનના રસ્તે જે કાંઈ મેળવ્યું છે તે કાંઈ નાસ્તીપાસ કરાવે તેવું નથી પણ સતોષ ઉપજાવે તેવું છે.

ત્રીજી સૂચના એ થાય છે કે મહાજને મજૂરોના જીવનને સ્પર્શ કરવા પગલાં લેવાં જોઈએ. મજૂરોના આર્થિક પ્રશ્નોમાં જ કે તેમની ચીકને લાગતી પરિસ્થિતિના પ્રાથમિક કામમાં પડી રહેતું ન જોઈએ. આ સવાલમાં કંઈક સત્ય છે. મજૂર કલ્યાણના કાર્ય (welfare work) માટે મહાજનના કાર્યવાહકો જોઈતું લક્ષ આપી

શક્તિ નથી એ કબુલ કરવું જોઈએ. આ વિષે આ લેખના બીજા ભાગમાં ચર્ચા કરવામાં આવી છે. તે ઉપરાંત ઉમેરીએ કે આ બધું કામ મહાજન નથી ઉપાડી શકતું તે માણસની ખોટને લીધે. મજૂરોના જીવનમાં રસ લેનારા આજે થોડા જ નજરે પડે છે. તેમાં વળી કેટલાક તો શ્રીમતોની દરિયી જ આ વાત તપાસે છે. વળી થોડા જ મજૂરોના કામની હાડમારીઓ ભોગવવા તૈયાર હોય એટલે કેટલેક અંશે આ સવાલનો ફાટો લાગેલા વર્ગના હાથમાં જ છે. મહાજન કાર્યલેખે પોતાની આંતરવ્યવસ્થામાં કેટલોક ફેરફાર કરવાની પણ અગત્ય છે તે પણ અહીં નોંધવું જોઈએ. છેલ્લો અને વધુ અગત્યનો સવાલ એ પૂછાય છે કે આ મહાજન મજૂર મહાજનના મળજૂત સિદ્ધાંતો પ્રમાણે ચાલતું નથી પણ એક મજૂરોના સંરક્ષક મંડળ (protection society) જેવું છે. સરકાર, અહીંનું મીલમાલિક મંડળ અને ગાંધીજી બધા કબુલ કરે છે કે આજે મજૂરોની સ્થિતિ એવી છે કે તેઓ હાલ તરત મહાજનનું કામ હાથમાં લઈ શકે નહીં. નથી તેમનામાં એટલી હોંશીઆરી કે એટલી હિંમત. પરંતુ એ પણ કબુલ કરવું જોઈએ કે મહાજનનું કામ બહારના લોકો કરે તેમાં મહાજનનો ખરો ઉદ્દેશ સરતો નથી. કોઈક વખતે મજૂરોના હિતથી વિરૂદ્ધ પણ વર્તવાનો તેમાં ભય રહેલો છે. વિવાદમાં એવો અનુભવ મળેલો છે કે મજૂરોના નેતાઓ પોતાના કામના અંગે મૂઠી-વાળાઓના ઘણીવાર સંબંધમાં આવવાથી માન-સિક્ક સ્થિતિ બદલાઈ જવાના કારણે મજૂરહિત સમજ્યા અશક્ત થઈ જતા જોવામાં આવ્યા છે. તો પછી બહારના કાર્યકર્તાઓની બાબતમાં કાંઈક આવા જ પ્રકારની શંકા ઉભી થાય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. આ જગ્યાએ એ નોંધવું જોઈએ કે અહીંના મહાજનના સાલકો મહાજનનું બધું કામ મજૂરોએ જ કરવાનું છે, બધા પૈસાં મજૂરોની ઇચ્છા મુજબ વાપરવાના છે એ વાત કસાવવા વારંવાર પ્રયાસ કરે છે. આજની સ્થિતિ વિષય છે. પણ આજે પણ મજૂરો આ દિશામાં યોગ્ય ફેળવણી લેતા ચલા છે. મયા ઓક્ટોગર માસમાં મજૂરોને ઉદ્દેશીને મહાભાણે આ

જે. કે. રાજનીશન દાસના મજૂર હીલથાલ (labour movement in India) સંબંધી પુસ્તકના પાન ૧૬૧ સુધી સરખાવે.

સંબંધી અગત્યના ઉદ્ગારો કાઢવા હતા. તેઓએ કહેલું કે “ કાર્યકર્તાઓ તો તમારી સેવા કરે છે.....એટલે તમને ત્યારે તેમની સેવા કશુંક ન હોય ત્યારે તમે તેમને કાઢી મૂકી શકો છો. એ પ્રમાણે ત્યારે તમે તેમની સેવા નાકશુંક કરી કાઢી મૂકો ત્યારે તેમણે નારાજ ન થતાં મુશીબી જનું નેહએ. કારણ કે તેઓ તમારી સરકારી કરવા નથી આવ્યા પરંતુ ખરા દિવસ તમારી

સેવા કરવા આવ્યા છે. ” આ વિષયમાં મહાજનના આલોકની લાગણી પણ આ જ પ્રકારની છે. એટલે મહુરો મહાજનનું કામ શીખી લઇ નેતે બંધી જવાખદારીઓ ઉઠારી લે એવો મંગળ દિવસ તરત આવે એવી આપણે પ્રાર્થના કરીએ.

જીવલેલા ક. ચાંપાનેરીઆ

ગુજરાતી ભાષાની અજાણી કેટલીક નહાની બહેનો

કહેશે કે હિન્દમાં કુલે કેટલી ભાષાઓ અને બોલીઓ છે—અમે પાંચસાત મિત્રો એકા દતા ત્યારે કોઈએ આ જ સવાલ પૂછ્યો હતો. કોઈએ પચાસ કહી, કોઈએ સો બસો કહી; મેં બહીતા બહીતા “ હજારેક દરે ” એમ કહ્યું. બધા થાક્યા ત્યારે પ્રશ્ન પૂછનારે કાંઈ મોઢે કહ્યું: ૪૫૦૦. આ ન્હાનકડા વિશ્વ જેવડા દેશમાં જુદી જુદી પીસતાળીસ સો બોલીઓ વપરાય છે અને આપણા ઇલાકામાં પણ લગભગ ૨૫૦ ની સંખ્યા દશે. એમાં આશરે વીસેક ગુજરાતમાં છે. એની વિગત નીચે આપી છે:—

ભોજ: ડૉ. ગ્રેરસનના લિંગવિસ્ટિક સર્વે એક ઇન્ડિયામાં આનો ઉલ્લેખ નથી. સુરત એજન્સિમાં ૨૭ કુટુંબમાં એ વપરાય છે. આ વિશે વધુ વિગત મળી નથી; પણ સુરતમાં લગભગ ૧૧૦ માણસો યુ.પિ. ના છે; અને યુ. પિ. ની ખિદારી ભાષામાં ભોજપુરી નામની બોલી છે એ ઉપરથી તર્ક થાય છે કે ભોજ એ કાં તો શુદ્ધ ભોજપુરી હોય અથવા એનું અને ગુજરાતીનું મિશ્રણ હોય.

માવચી: (ડૉ. ગ્રેરસન આને ગવિત કહે છે.) વડોદરાના નવસારી પ્રાન્તમાં ભિક્ષના પ્રદેશમાં બોલાય કેટલીક અને ગુજરાતી કહે છે પણ મિ. સેન્ડવિક ને મરાઠી ગણે છે; અને તે ખરે લામે છે.

ગુજરાદ: ખાનદેશના લગભગ ૩૦૦ માણસો આ વાપરે છે. અસલ ગુજરાતના વતનીઓ ખાનદેશમાં ગયા તે પછીથી આનો આરંભ થયો હોવો નેહએ. એક મને એ અદિરણી પણ હોય.

ગરબી અથવા ગુરબી: ડૉ. ગ્રેરસનમાં આ નથી. રેવાકાંડામાં પાંચેક માણસો આ વાપરે છે. કારમ ભરનાર કારકુને હલકી વર્ણમાં વપરાતી ભાષાને માટે ગુરબી શબ્દ યોજ્યો હોય તો બનવા નેહ છે. નહિ તો આખા ઇલાકામાં પાંચ જ માણસોમાં એક બોલી કેમ ટકી શકે એ વિચારવા જેવું છે.

કાકરી: ૧૮ મા સૈકામાં કાકરશાહી અધધાનેનું રાજુ આવ્યું હતું અને તહેણે ગુજરાત અને માળવામાં વસવાટ કર્યો હતો. ૧૮૬૧ માં ૧૨૨ કાકર અધધાનો દતા. તે પછી એકે જાણમાં નથી. એ પછી એ જાત ક્યાં રાખી ગઇ એ વિશે જરાયે માહિતી નથી. કાં તો એ બીજી જાતોમાં ભળી ગઇ હોય અથવા તે નિર્વંશ થઇ હોય. આ કાકરોની બોલી (કાકરી) નું આજે ચિહ્ન માત્ર પણ નથી.

કાસ્યદી: કચ્છમાં આ જાણીતી છે.

ખાડી અને ખોડિ: સુરત જિલ્લામાં ૩૦ અને રેવાકાંડામાં ૫ એમ ૩૫ કુટુંબોમાં એ ચાલે છે. વધુ માહિતી મળતી નથી; પણ હિન્દીનો એમાં સારો ભેજ છે.

કોટવાળી અને વિરોલીયા: સુરત જિલ્લાની પૂર્વે રહેતી વિરોલીયા અથવા કોટવાળિયા જાતિના વાંસદોડા લોકોની બોલી. આ લોકોને હજુ પણ ખાનદેશ જોડે સંબંધ છે અને ખાનદેશમાં કોટાળી નામની બીજી બોલી જાણીતી છે.

કુંભકણી: અમદાવાદ જિલ્લામાં ચાર કુટુંબોમાં ચાલે છે. ગ્રેરસનમાં આ નથી. યૂરોપીઅન અમલદારોની મીઠી મજાક કરવા કારમ ભરનાર કારકુને આ નામ વાપર્યું હોય તો નવાઈ જેવું નથી.

લોદી: ગુજરાત કોડિયાવાડ મળી સાત મરઘે જ આ વાપરે છે. કિયા હિસાબે માત્ર સાંત માણસો એક બોલી બોલતા હશે એ નવાઇ પમાડે છે. કદાચ એ સાતે નંદીકરા, કુંવારાઓ હશે.

મામલ્ય: આ વિશે કેં માહિતી નથી.

મોંગેલા: “ગુજરાતી અને મરાઠીનું” મિશ્રણ”

• (ડૉ. ઝેરસન). ઉત્તર થાણા અને સુરતના માછીમારો આ બોલી બોલે છે.

મેમ્બરી: “સુરતના ગુજરાતીનું એક રૂપાંતર”

(ડૉ.). ઝેરસન મેમ્બર લોકોની બોલી.

પારકરી: સિંધમાં ૩૦૩ લોકો આ બોલી વાપરે છે. સિંધી અને ગુજરાતીનું મિશ્રણ થયું હશે.

પેટવેગારી અથવા પટનૂદી: ઘણા જિલ્લાઓમાં આ ભાષા જડે છે. ગુજરાતથી પરમાન્ત જઈ વસવાટ કરેલા રેશમના વણકરોની બોલી.

વાધીરકી અને વાઘડી: વાધરીઓની બોલી હશે એવો એક તર્ક છે.*

“કમળ”

બીજી પેટલાદ તાલુકા એકુત પ્રજામંડળ પરિષદ*

આજની સત્રમાં મને પ્રમુખસ્થાન આપ્યું છે તે માટે હું આપનો આભાર માનું છું. આપણા પેટલાદ તાલુકા એકુત પ્રજામંડળના દમ્પત્યાર ભાઈઓ, પંચ તરીકે, મારી માસે આવ્યા અને મને પ્રમુખસ્થાન લેવા માટે ખુબ આગ્રહ કર્યો: ત્યારે મેં મારી હરકતો ચોક્કસી રીતે કહી નાખી હતી. મને રાજકીય પ્રવૃત્તિનો શોખ નથી. કેટલીક કેળવણીની ઝંઝાઓમાં તથા સામાજિક પ્રવૃત્તિમાં હું એટલો બધો યુગાઇ ગયો છું કે તેમાંથી રહેલાઈથી છુટો થઈ શકું નહીં, અને સતત યુગાડી તથા રખડ-પટ્ટીથી મહારી શારીરિક નજાળાઈ એટલી બધી વધી ગઈ છે કે હું ધીમે ધીમે નિવૃત્ત થવા માગું છું. તેના જવાબમાં મને ઝોલી રીતે સમજાવવામાં આવેલું કે હવે સરકાર સાથેની લડત અથવા મસજત લખલખ પુરી થવા આવી છે અને આવતા વર્ષમાં મહારે જહુ ભારે કામ ઉપાડવાનું નહીં આવે. આખા વર્ષમાં જરૂર પ્રસંગે દસત્યાર દિવસ તાલુકામાં આવી જશે તો ઝોનો પાળીશું. આ દલીલ અથવા આધાસનનો સીકાર મેં કર્યો નથી. હું મહારી જવાબદારી સારી રીતે સમજું છું, અને આવતા વાર મહિના દરમ્યાન જો હું તમારી

કાંઈ સેવા કરી શકીશ તો જ આજે લીધેલું પ્રમુખપદ સજા થયું ગણીશ; પણ તેની સાથે હું આપને ચેતવી દઉં છું કે જેટલા પ્રમાણમાં તમે ઉત્સાહ અને સહ-યોગથી મહારી જોડે કામ કરશો તેટલા જ પ્રમાણમાં આપણે સેવા કરી શકીશું.

આજનું ભાષણ લખતાં પહેલાં હું ખુબ વિચાર કરતો હતો કે મહારે કંઈ નવી ચીજ આપની આગળ રજુ કરવાની હોય ? સમસ્ત હિંદુસ્તાનના મહાન નેતા મહાત્મા ગાંધીજીનો ઉપદેશ આપણા આખા દેશના ખુણે ખુણામાં પણ પહોંચી ગયો છે. આજે જે પ્રશ્નોના વિચાર આપણે કરવાના છે તેની ચર્ચા અને ચિકિત્સા મહાત્માજીએ અનેક વાર રજુ કર્યાં છે. એમનો અભિ-પ્રાય તથા એમની સલાહ આપણે ફરી ફરીને સાંભળ્યાં છે, અથવા વાંચ્યાં છે. તેમના અથાક પ્રયાસને લીધે આખા દેશમાં અવનવી જાગૃતિ ફેલાઈ રહી છે. ગરીબ, હુંસપક્ષી, ચગદાપક્ષી જેડુ પ્રજાના આકારમાં આસાનાં દિરંગો કુટ્યાં છે. સ્વદેશમાં પધાર્યા પછી જ્યારે મહાત્મા-જીએ રાજકીય બાજતમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે રાજકીય લડતનું સાચું સ્વરૂપ તથા સત્યાગ્રહનો ગંભીર મંત્ર

* મિ. એલ. જે. રોજવિક, આઈ. સી. એસ. ની એક ગોષ્ઠિના આધારે.

* તા. ૧૫મી નવમ્બર, ૧૯૨૫ ના રોજ સોજવા મુસામે પ્રમુખસ્થાનથી આવેલું ભાષણ.

પહેલી-શુભરાત રાજકીય પરિપદ વખતે આપણા કાનમાં કુંકરો. આપણી હિંદુ પ્રભામાં ત્યારે જોનાર આપવાની ક્રિયા થાય છે ત્યારે શુરુ શિષ્યના કાનમાં ગાયત્રી મંત્ર સંભળાવે છે. લગભગ દરેક પ્રભામાં આ ભતની ક્રિયા યોજવામાં આવી છે. મહાત્માજીનો મંત્ર સાંભળીને આપણે સૌ દિવ જન્યા છીએ, આપણામાં નવજનન રેડાયું છે; મારી માન્યતા પ્રમાણે ચાર વર્ષના હિંદુઓ આ મંત્ર સાંભળીને દિવ જન્યા છે. જે પ્રભા હિંદી છે પણ હિંદુ ધર્મમાં નથી તેને પણ આ મંત્ર મળી શકે છે, મળ્યા છે, અને તે દિવ જની છે. ગાંધીજીએ આપેલો મંત્ર નવો નથી પણ સનાતન છે. તેને ધર્મ, દેશ, ન્યાત કે ચામડીના રંગની મર્યાદા નથી. જેમણે આ મંત્ર સાંભળ્યો નથી અથવા જેમણે જાણી નેહને પોતાના કાનમાં આગળી ખોરી છે, એટલે જેમને આ સનાતની ઉપદેશ પહોંચ્યો નથી, તેમની શુદ્ધિ હજી થઈ નથી, તેમજો બીજાને જન્મ થયો નથી. પણ ભવિષ્યમાં સૌથી છેલ્લો થશે તેથી તેમને હું અંત્યજ ગણું છે. હું જે વખાણ કરી રહ્યો છું તેનાથી આપ કંટાળશે નહીં. મહારા વિષે ગેરસમજીત ન થાય તેટલા માટે મહારે કહેવું નેહએ કે હું મહાત્માજીને પગે પગે આસનારો અનુયાયી નથી, પણ હું અનંકરણપૂર્વક માનું છું કે જગજીના સિદ્ધાંતો મહાત્માજીએ જનસમાજ આગળ નવા સ્વરૂપમાં મુક્યા છે તે આપું હિંદુસ્તાન, બંદે આપું એશિયા સ્વીકારશે.

હું મને અત્યંત લાગણ્યથી માનું છું કે આજના મહાન કાર્યારંભને પ્રસંગે ખુદ મહાત્માજી આ સભામાં હાજર રહ્યા છે. આજની સભાને તેમણે પાવન કરી છે. એમની સાક્ષાત હાજરી હોવા છતાં મહારે સંદેશો આપવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે તેથી હું જરા અચ્છાઉં તો આપ મહારી લાગણી સમજ લેશો.

આજના નવા જમાનાની પરિપદામાં ખર્ચાળ સુંદર મંડપરચના ન હોય. છતાંદાર લાષણોના પ્રવાહ, મેઝાની, તથા ગેજથ દિવસના તમાશા તથા કરાવોથી સભાનું કામ સમાપ્ત થવું નથી. આજે આપણે ગમે તેવા કરાવો પસાર કરી શકતા નથી, પણ વંસ્તરિયતિનો સંપૂર્ણ વિચાર કર્યા બાદ તથા આપણા મંડળની શક્તિનું માપ સમજ લઈને જે કાર્ય હાથમાં લેવાનું હશે તેને ફરી રોને પાર પાડવું તેના પ્રયત્નમાં આખા વર્ષ માટે ચુંચાઈ રહેવું પડે છે.

હું ઇશ્વર પાસે પ્રાર્થના કરું છું કે આપણે સત્ય-નિષ્ઠાથી, પ્રેમથી, દૃઢ નિશ્ચયથી, પુરેપુરી નીડરતાથી રાગ તથા દ્વેષને છતી લઈને, સતત મહેનત કરીને આપણું કામ પાર પાડીએ.

પેટલાદ તાલુકાનું પ્રકરણ

આપણા એકાદ પ્રભામંડળની રચાપના કેવી રીતે થઈ તે હુંકમાં તપાસવાની જરૂર છે. આજથી ચાર વર્ષ ઉપર પેટલાદ તાલુકાની જમાખંદીની ફેર તપાસ થઈ. અનાજ, કપાસ વિગેરેના ભાવમાં થયેલા વધારા ઘટાડા તથા બીજા મળેલી સગવડોના ધોરણે જમાખંદીમાં વધારો ઘટાડો કરવાનો નિયમ અથવા પ્રથા ચાલે છે. છેલ્લાં પંદર વર્ષમાં જે ભાવ આપેલા તેની સરેરાશ કાલવામાં આવી હતી તેમાં કાઢાછના વર્ષોમાં જે અણધાર્યા વધારા થયેલા તેનો સમાવેશ થયેલો. અમલદારોએ તેની નોંધ લીધી પણ સાથે સાથે આવી દીધી કરી કે ભાવમાં વધારો થાય છે તે સામાન્ય રીતે ટકી રહે છે અને મૂળ કારણ દૂર થવા છતાં પાછો ઉતરી જતો નથી. આ હકીકત સાચી નથી અને ભાવ ઉતરી ગયા છે તે સરકાર તથા પ્રજા જાને સારી રીતે જાણે છે. મજૂરીના દર ઘણા વધી ગયા છે. કુવાનાં પાણી ઉઠાં ઉતર્યાં છે. આ બધી હકીકતોમાં વિગતવાર જવાનું આજે કારણ નથી, કારણ કે એ વિષે આપણે ઘણી ચર્ચા કરી છે અને આપણા અભિપ્રાય તથા આપણી હકીકતો સરકાર તથા પ્રજા સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવી છે. ગયા વર્ષે આ નવી જમાખંદી લાદ-રજી તાલુકાને લાગુ પાડી ત્યારે ત્યાં ઘણો કટણાટ થયો, પણ યોગ્ય આગેવાનો ન હોવાને લીધે ગરીબ પ્રજાનો મત અને પોક્કાર આગળ જઈ શક્યો નહીં. સરકાર પ્રજા વર્ગને સમજવી પડાવી લેવાનો પ્રયત્ન કરે એ સ્વાભાવિક છે પણ જે આગેવાનો ન્યાય અન્યાયનો વિચાર જાણીએ મુશ્કેલી સ્વાર્થ સાથે તે પ્રજાને તુક-સાનના ખાડામાં ઉતરવું પડે છે. સને ૧૯૨૩ ના જુલાઈ મહિનામાં પેટલાદ તાલુકામાં જમીન મહેસુલ વધાર્યું છે એમ સંભળાવીને આગસ્ટ માસમાં લાગુ કર્યું. આપણી અમલદારોએ પ્રજામત જાણવાની કે પ્રજાની દલીલો સાંભળવાની દરકાર ન કરી. કેટલાક એકાદ લાઈએ વડતાલમાં ભેગા થયા અને ઇન્સાફ મેજ-વરા માટે વડોદર ગયા. તેમને દાદ મળી નહીં એટલે નાર મુકાને પરિપદ ભરવામાં આવી અને ત્યાં ગામે-

ગામ ખેડૂત મંડળો સ્થાપવાનો કરાવ થયો તે ઉપરાંત લવાદ, દારૂનિષેધ, લાંચનિષેધ વિગેરે રચનાત્મક કામ ઉપાડી લેવાનું કરાવ્યા બાદ એક મંડળી (ડિપ્યુટીશન)ને નામદાર દીવાન સાહેબ પાસે મોકલવાનું નક્કી થયું. જ્યારે આ મંડળીને સંતોષકારક જવાબ ન મળ્યો ત્યારે ધર્મજમાં ખાસ પરિષદ બોલાવવામાં આવી (૧૨-૪-૧૯૨૪) અને જ્યાં સુધી સરકાર ફેર તપાસ કરે નહીં ત્યાં સુધી વધારાનો કર નહીં લેવાનો કરાવ થયો. સત્યાગ્રહના સારા અમલને માટે પેટલાદમાં ઝાવણી નાખવામાં આવી, અને ગામેગામ સ્વયંસેવકા પહોંચી ગયા. ધર્મજની પરિષદ તા. ૧૨ એપ્રિલને દિવસે મળી હતી અને તા. ૧૫ થી હપ્તો લેવાનો છેલ્લો દિવસ હતો. અત્યંત કે નરમ ખેડૂતને ધમકાવી પટાવીને નવા ધોરણે પ્રમાણે મહેસુલ લેવાની ન લે તેટલા માટે દરેક ગામડામાં સ્વયં-સેવકાની તાત્કાલિક દેખરેખની જરૂર હતી. આપ જણો છો કે આપણા જુવાન સ્વયંસેવકા પરિષદમાંથી ખાધે માત્ર ઝોળી લટકાવીને પોતપોતાના ચાણમાં ચાલ્યા ગયા. પોતાને ધેર ખજાર આપવા કે રજા લેવા પણ ન રહ્યા. જ્યાં સુધી ખરેખરા કૌનકની માફક આપણા સ્વયંસેવકા કર્તવ્યપરાયણ ન થાય ત્યાં સુધી દેશનો ઉદ્ધાર થવાનો નથી. આ સર્વે કૌનકની સાચી સેવાનો બરોડો આપણે શી રીતે પાછો લાગીશું ? આ લડતમાં જોડાયા લાઇજો માત્ર સેવારૂપિણી દામ કરી રહ્યા હતા. પોતાનો દામધધી, પોતાના કુટુંબનાં હિત કે સગવડનો વિચાર બાલુએ ચુકાને, પોતાનો પગાર ખોળને આ સત્યની લડતમાં પડ્યા હતા. જેમને એમ લાગેલું કે એક જે મહિનામાં આ લડતનો નિઃશ્વ થઈ જશે તેમને આસરે આઠ નવ મહિના સુધી જોડાઈ રહેવું પડશે. આ સત્યાગ્રહી દેશસેવકોને હું અશિવંદન દઈ છું. તેમને નથી જોઈતા કીતાબ કે ચાંદ, નથી જોઈતા દારૂકુદ કે પાન. આપણા પ્રચુખશી લાઇ રાવજી-લાઇનાં વખાણ કરવાનો અધિકાર મને વખતે ન હોય, તે જનાં હું એટલું તો કહીશ કે તેમણે જુદા જ ધીરજ, શીકાશ, સંયમથી દામ કર્યું છે. મુશ્કી નિયમોની ઈશ્વરભાગીથી આ પ્રશ્નો નિઃશ્વ કર્યો એ એમની બાલોશીનું પરિણામ છે. લવિષ્યમાં પછુ એમની મદદ મળતી રહેશે એવી આશાએ મેં આજનું પ્રચુખપદ સ્વીકાર્યું છે. મુશ્કી નિયમોની સામે લડત કરવાને માટે તે નિયમોની અટપટી કથંગોનું જ્ઞાન મને નથી. હું તો

દસ વર્ષથી વૈવકીય ધધી છાડીને બેઠો છું. એટલે મારી પાસે સરકારની શુદ્ધિ કરવા માટે ઈર્ષ્ય રેય કે ઔપધી નથી; પણ આપણી સૌની પાસે મહાત્માજીએ આપેલી સત્યની તથા અહિંસાની ગોળીઓ છે, તેનો ઉપયોગ આપણે કરીશું.

સંપારણ્યનું પ્રકરણ

પણ જ્યારે આપણું લક્ષ કોઇ પણ નાની સ્થાનિક બાબત ઉપર ચોંટી રહ્યું હોય છે તે વખતે આશ્ચર્યાચક દુનિયામાં શું ચાલી રહ્યું છે તે જાણવામાં આવે નહીં તો આપણી અગવડનું માપ કાઢવામાં તેમ જ તેનું રહસ્ય સમજવામાં વખતે ગેરરામજીત થવાનો મુશ્કેલ રહે છે. જે પ્રકારની પ્રગતિ આપણે કરી રહ્યા છીએ તેવા જ પ્રકારની હિંદુવાસ આજે આખા હિંદુસ્તાનમાં ચાલી રહી છે એટલું જ નહીં પણ આખી દુનિયામાં ફેલાઈ રહી છે. આપણા દેશમાં અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય બરાબર જનરું ત્યારથી ખેડૂત વર્ગની અવદશા થઈ છે. અંગ્રેજના રાજ્યની પહેલાં ખરાબમાં ખરાબ જમાનાની અંદર જ્યારે દેશમાં ચારે દિશાએ હુંદકાદ ચાલી રહેલી, જુદા જુદા સત્તાધિશીનાં લશ્કરો આમતેમ કરતાં હતાં, પીંઢારીઓ ગામનાં ગામ હુંદી લેતા હતા ત્યારે પણ કાપો ગામડાંની વ્યવસ્થા ગામ પંચાયતોના હાથમાં હતી, સ્વરક્ષણને માટે ગામડાંઓમાં સંપ હતા, ગ્રામ્ય છવન નટ પાગરું નહોતું. પણ અંગ્રેજ સરકારે ઉંદરની માફક હુંકે મારી મારીને છેક નાનાં નાનાં ગામડાંઓમાં પણ પગપેસારે કર્યો ત્યારથી ગ્રામ્ય-પ્રજાની પુરેપુરી કમજાબતી આવી ગઈ. આપણે જાણે થયા ત્યાર પહેલાંની સ્થિતિ ગામડાંઓની કેવી હતી તે આપ જણો છો. જ્યાં જોઈએ ત્યાં બધે કુચંચ નજરે પડે, બધે તરો પડી ગયેલાં, સરકારી તોફારોનો અસરજ ત્રાસ વળી રહ્યો હતો, લાંચરૂપત્વ સામાન્ય ફેલાઈ રહેલું અને જીવાંચો ખેડૂત હનન રીતે હુંદાઈ જતો હતો. આ ચિત્રમાં અતિથયોક્ત નથી. હિંદુસ્તાનનો ખેડૂત આજે અવદશાની પરિસીમાએ આવી પહોંચ્યો છે. ખેડૂત પ્રજાના કુશંપ અને અજ્ઞાનનો લાલ લાળને સરકારે પણ એવા દુષ્ટ નિયમો તંથા કાપદ કર્યા છે કે તેમને હનન રીતે કનડગન થયાં જ કરે. નિયમે નિયમે તલાકી, પટેક, પોલિસપટેક, તજ-વિજદાર, તોંપળી કામદારને પૈસા ખાવાનું બંધનું મળે.

આ બધા હુદ્ નિયમોનું અનુકરણ આપણી દેશી રીયા-સતોમાં પણ થયું છે અને ખીચારી વડોદરાની પ્રજાને તો દાઝ્યા પર ડામની માફક ફરજિયાત કેળવણી તથા બાળશક્તિના દંડના ત્રાસ મોટયા છે.

સરકાર, જમીનદાર, અથવા શાહુકાર જે કાર્યે તે હુકમોનો અમલ કરવાનો જ હોય, તેમની જોડે સર્ચ કરવાની ન હોય, તેમનાં પ્રમાણ ખોટાં છે તે બતાવવાનો હક્ક ન હોય એવી ખોટી માન્યતા ફેલાઈ રહી છે. પાકની આનાવારી કરવાની હોય તો તેમાં પણ પ્રજાનો અવાજ સાંભળવાનો નહીં. જો ગામપંચાયત હુશિયાર અને મુતસદ્દી હોય તો અમલદારને ખુશ કરીને આનાવારી ઓછી કરાવી શકે પણ ખરી હકીકત ખુશી રીતે બહાર પાડવાનો હક્ક ખેડૂતને ન હોય. ચંપારણ્યમાં તો કયો પાક કરવો, કેટલો આકાર લેવો વિશે બધી વિગતોમાં ત્યાંના નીલવરો એટલે શાહુકારો હુકમ કરી શકતા હતા.

આપ સૌ જાણો છો કે ખેડૂતોના દુઃખનિવારણ માટે ધર્મેશી પહેલી કામંદેસર સલામત હતી હાલ ચંપારણ્યમાં મહાત્મા ગાંધીજીએ શરૂ કરી હતી. ત્યાંના ખેડૂતો અને નીલવરો (ગળીવાળા) ની તકરાર ઘણાં ધર્મેથી ચાલી આવતી હતી. ખરે જોતાં ખેડૂતોની સ્થિતિ શુધ્ધ કરતાં ખરાબ હતી. પૈસાદાર ગળીવાળા ખેડૂતોની પાસે જળરક્ષતીથી કરારો કરાવી લેતા. ખેડૂતોને અમુક રકમ ધીરવામાં આવતી તે તેમને મરજી વિરૂદ્ધ લેવી જ પડતી. તેમને જમીનના અમુક ભાગમાં ગળી કરવાની ફરજ હતી. બીજા પાકમાં ગમે તેટલો નફો હોય તે છતાં અંગ્રેજ નીલવરો માટે ગળીનો પાક ઉગાડવો જ પડે. મારખીટ અને જળરક્ષતીની બહીષ્કાર આખાં ખેડૂતો જીલમ સહન કરી લેતા હતા. જિહારના સાધુચરિત તેતા બાજુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ એમના પુસ્તકમાં લખે છે કે “મહાત્માજી ચંપારણ્યમાં આવ્યા તે પહેલાં ત્યાંની પ્રજામાં કોઈ કોઈ વાર ઉઠાળા આવેલા, કોઈ કોઈ વાર અસહકારની તૈયારીઓ પણ આવેલી, પરંતુ જનમાં ‘અહિંસા’ જોખરે તે કોઈને સુઝ્યું નહોતું, અને હિંસાના સિદ્ધાંતમાં અચળ શ્રદ્ધા ધરાવનાર સરકાર તથા નીલવરો પોતાની હિંસાને લગતી તમામ સાધનસામગ્રી વડે હિંસાત્મક હિલચાલને જોત-જોતામાં દાખી દે એમાં શી નવાઈ?..... લગભગ ૬૦ વર્ષ સુધી રોડાં રોપીને તેમજ વખત-કવખતે

હારી ઝગડીને પણ દીકની જે વેદના ચંપારણ્યની પ્રજા પૂરી રીતે પ્રગટ ન કરી શકી તે વેદના એકદમ સરકારના સમજવામાં આવી ગઈ.” આ હાલનું વિગતવાર વર્ણન અસ્થાને ગણાય. મહાત્માજીએ આદરેલા સત્યાગ્રહને લીધે સરકારને વચમાં પડ્યા વિના છુટી નહોતો. તેમણે પંચ તીથ્યુ. પંચનો રિપોર્ટ પ્રજાને લોકમાં થયો, નીલવરોમાં બળબળાટ થઈ રહ્યો, છતાં ચંપારણ્ય (એંગ્રેજીઅન એક્ટ) ખેડૂત સંરક્ષણને કાયદો સરકારે પસાર કર્યો.

પણ મહાત્માજીએ જોઈ લીધું કે પ્રજાના બધા દુઃખોનું મૂળ કારણ તેમની અજ્ઞાન સ્થિતિને લીધે છે ચંપારણ્યની હાલતને લીધે પ્રજામાં વિચ્છિન્ન પ્રકારનું સ્વતંત્રતા અને નિર્ભયતા આવી હતી પણ તે કાપા રહેશે કે કેમ એ મોટો પ્રશ્ન હતો. ગામમાં અને રસ્તાઓ ઉપર પણ જ્યાં જુઓ ત્યાં ગંદકી, ગંદકી ને ગંદકી જ નજરે પડે. કોઈ રોગચાળો આવે તો આખું ગામ પાલમાં થઈ જાય. એટલા માટે એમણે નિર્ણય કર્યો કે આ લોકો ઉપરના જીલ્લો ઓછા કરાવવા માન્યતા દહાડો નહીં વળે, તેમને કેળવવા માટે ભગીરથ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. શુનરાત મહારાજના સ્વયંસેવકોની મદદથી નિશાળો, આશ્રમો, દવાખાનાં, વિશેષ કાલકામાં આવ્યાં. બાજુ રાજેન્દ્રપ્રસાદે તે વખતે લખ્યું હતું કે “આ હાલ પંચી હિંદુસ્તાનમાં એક નવો યુગ પ્રવર્ત્યો છે. આજે ચોમર નવીન ઉત્સાહ અને નવીન નવચિંતના ધગધારા સંભળાય છે. હિંદુસ્તાનના સ્વરાજ્યનું પહેલું બીજ ચંપારણ્યમાં રોપાયું છે, હજી તેને શાખા-પ્રસાદો કે ફળફુલ નથી આવ્યાં.”

ખેડાણું પ્રકરણ

તૈયાર થયેલી જમીનમાં ઝાડને ઉગતાં વાર લાગતી નથી. તે જ પ્રમાણે આજ સત્તામાં એટલે સને ૧૯૧૭માં ખેડા જીલ્લામાં ખુબ જ વરસાદ પડ્યો, અને તેને લીધે પાકને ભારે તુકશાન થયું, અને ખેડા જીલ્લાની પ્રજામાં નવચિંતિ આવી ગઈ. કૃષિકામ અને તેની આસપાસના ખેડૂતોએ મહેસુલ માફ કરવા માટે સરકારને અરજ કરી અને આ પ્રશ્નનો નીકાલ ધોય ત્યાં સુધી મહેસુલ ઉધરાવવાનું કામ મુસ્તથી રાખવાની વિનંતિ કરી. સરકારે અરજને ગણ્યારી નહીં. પૈસા ઉધરાવવામાં કેવો જીલમ થતો હતો તેનું વર્ણન એક સુસંભાન ખેડૂતે આપેલું તે ટાંકું છું:

“ગામમાં તો કાળો દર વર્તી રહ્યો છે. બે દિવસ-થી લોકોને ત્યાં રાંધ્યાં પાન રહ્યાં છે. તલાટી લોકોને મા બ્લેન સિવાય બોલતો નથી. સ્ત્રીવર્ગની રૂબરૂમાં નકારી ગાળોનો વરસાદ વરસી રહ્યો છે. ઘર વેચો, ઘરેણું વેચો, ટોર વેચો, ઉપર બૈરીછોકરાં વેચો પણ સરકારના પૈસા ભરો! માળાપ આવે ભુલમ ચુગરી રહ્યો છે.”

જેડુતોની સ્થિતિ તથા પાકની આનાવારી તપાસવાને માટે અનેક ગૃહસ્થો આવી ગયા, તેમણે રિપોર્ટો કર્યા. સરકાર તથા પ્રજા વચ્ચેની લડતના શુદ્ધ નીચે પ્રમાણે હતા.

(૧) પાકની આનાવારી તલાટી કાટે તે ખરી કે ખેતરે ખેતરે ફરીને આગેવાન જેડુતો ને પ્રજાના આગેવાનો કાટે તે ખરી?

(૨) આ બંનેમાં મતભેદ પડે તો સરકારે પંચ નીમવું નોંધ્યે કે કેમ?

(૩) પ્રજાની સાચી માગણીને શા માટે તરછેડી કદાચ?

(૪) જો સરકાર હક પકડીને બેસે તો પ્રજાનો ઉપાય શો?

જ્યારે મહાત્માજીએ આ લડન હાથમાં લીધી ત્યારે તેમણે જાણી દીધું કે પ્રજામતને માન આપીને જ રાજ કરી શકાય. પ્રજાનો મત સરકારે સાંભળવો જ નોંધ્યો, અને જ્યારે સખત મતભેદ થાય ત્યારે તેનો નિકાલ સ્વતંત્ર પંચથી થવો નોંધ્યો. જો સરકાર ન માને તો “પ્રજા પાસે બે હથીઆર છે: યા તો બંડ કરવું અથવા તો સત્યાગ્રહ આદરવો. સત્યાગ્રહનો આશ્રય લઈ, દુઃખ સહન કરી, શુદ્ધ ન્યાય મેળવવા મારી ખાસ હિમાયત છે. તે જ ખરો ક્ષાત્રધર્મ છે. સરકારને મારે આ હથીઆરના આશ્રયથી ખાતી કરી આપવી છે કે પ્રજાને શુદ્ધ ન્યાય મળી રહે છે.”

“આપણે માનથી છીએ, પણ નથી.....સરકાર આપણી સાચી માગણી કણક ન કરે તો આપણે સરકારને કહેવું નોંધ્યો કે અમે મહેસુલ ભરવાના નથી. સરકારની ખાતી લડત સામે લડવું” તેમાં જ આપણી વફાદારી, આપણો ખરો ધર્મ છે.....જેઠા અને ચંપારણ્યનો અનુભવ મને એ જ શીખવે છે કે લોકનાયકો પ્રબળમાં ફરશે, તેમની સાથે ખાળે પીશે, તો તેથી બે વર્ષમાં એવા મહત્વના ફેરફાર થઈ શકે

કે જેની વાત નહીં. આ લડતનો ઉડો અન્યાય ફરજો. આપણે અનિયમથી ન્યાય નથી માગતા, પણ સરકારના હક્કમાં સત્ય જાગૃત કરીને માગીએ છીએ. ન્યાય નહીં મળે ત્યાં સુધી એ પ્રજા કુઝાયાં કરવાની છે.....સત્યાગ્રહીનું પ્રથમ કાર્ય એ છે કે પોને જો કરવા બેઠો છે તે સત્ય છે કે નહીં તે તપાસવું અને ખાતરી થાય કે પોતે આદરેલું કામ સત્ય છે તો તેને આગ્રહપૂર્વક વળગી રહેવું, અને મરજી પર્વત લકડાં કરવું.”

લગભગ એક વર્ષ સુધી જેઠા જીજ્ઞાની લડત ચાલી હતી. તેમાં ઘણાં દુઃખ સહન કરવા પડ્યાં હતાં. અનેક વ્યક્તિઓને તુકશાન ખમવું પડ્યું હતું. પણ સરકારની ખાતી થઈ ગઈ કે પ્રજામતની અવગણના કરીને રાજ ચલાવી શકાય નહીં, પ્રજામતને માન આપીને જ સરકાર ટકી શકે.

જેઠા જીજ્ઞાની લડતની પૂર્ણાકૃતિ વખતે મહાત્માજીએ કહ્યું હતું કે ‘પોતાની પહાડુરીથી ખેડાની પ્રજાએ આખા હિંદુસ્તાનનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. -સલ, નિર્ભયતા, એકમંથ, દૃઢતા, અને સ્વાર્થત્યાગનો રસ ખેડાની પ્રજા આજે ૭ માસથી ચાળતી આવી છે. અમારી ઉમેદ છે કે એ મહાન ચળવળે પ્રજા વધારે ખીસવશે, વધારે આગળ ચડશે ને માનુષ્યમિત્તું નામ વિશેષ ઉજ્જવળ કરશે. અમારી દૃઢ માન્યતા છે કે ખેડા જીજ્ઞાની રૈયતે પોતાની, સ્વરાજ્યની ને સામાજિકની શુદ્ધ સેવા કરી છે.”

કીસાન સભા

ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં પણ કીસાન સભાઓની સ્થાપના થઈ છે. એ પ્રદેશમાં મોટા મોટા રાજ્યો, તાલુકા-દારો, તથા જમીનદારો છે તે જેડુ પ્રજા પર ભુમ્મં ચુગરી રહ્યા છે. સરકાર હમેશાં પૈસાદાર અને વગદાર માણસોની મદદે ધાય છે. તેમાં તેમને સરકાર તરીકે કાયદો છે અને વ્યક્તિ તરીકે પણ કાયદો થાય છે. એ કીસાન સભાઓ રાજકીય સંસ્થાઓ છે, તે ખેડો અથવા ખુલ્લો બળવો કરવા માટે છે, તેમને રાજધાના બોર્ડો-વિક સરકારની મદદ છે એવા ગપગપાટા નોકરસાહીએ ઉરાડવા હતા એમ સંભળ્યું છે. ખરી હકીકત તો એવી છે કે ભારે દુઃખ ખમીને હુંદાર મેલી પ્રજા વધારે દુઃખ સહન નહીં કરી શક્યાને લીધે મરતાં પહેલાંની છેલી યીસો પાડવાને તૈયાર થઈ છે. આજ

સુધી તેમનાથી બોલી શકાતું નહોતું. તેમનો પોકાર કાઈ સાંભળતું નહોતું, પણ મહાત્માજીના યુગમાં તેમની હલ છુટી છે, અને તેમનામાં ન્યાય માગવાનો પોકાર કરવા જેટલી હિંમત આવી છે.

આ પ્રમાણે આજે આખા દેશના ખેડુતોમાં નવો છવ રેડાયો છે. યુરોપ અમેરિકા બંધાનની સ્થિતિ પણ તેવી જ છે. ખેડુ પ્રજાની ઉન્નતિને માટે અને ખેતીની સુધારણાને માટે અંગ્રેજી ખેડુ પ્રજા અનેક હક્કો તથા આર્થિક મદદ માગી રહી છે અને સરકાર તે મદદ ખુશીથી આપે છે. ઈશિયામાં કારીગરો તથા ખેડુનોની સ્થિતિ, ખાસ કરીને ખેડુતોની સ્થિતિ એવી ભયંકર હતી કે ત્યાં ખેડું બંડ થયું અને આખી દુનિયાનું મોટામાં મોટું રાજ્ય ઉચલી પડ્યું. આપણી પ્રજા સંસ્કારી છે અને આપણી આર્થિક સંસ્કૃતિમાં અહિંસાને પ્રધાન સ્થાન મળ્યું છે, તેથી કરીને આ દેશમાં બનતા સુધી બંડથી નહીં પણ સત્યાગ્રહથી લુલ્લમ તથા અન્યાયને નાબૂદ કરવાનો છે.

કાળીપરજનનું પ્રકરણ

આ હાલ પુરી થઈ ત્યાર પછી આખા હિંદુસ્તાનમાં સ્વચ્છતા અને અસહકારની મોટી ચળવળ ચાલી રહી હતી. ખેડુત પ્રજાએ તેમાં ખુબ ભાગ લીધો હતો અને તેમની જાગૃતિ પણ સારી થઈ હતી. ઘણી વાર એવું બને છે કે ત્યાં ખુબ અંધારું હોય છે ત્યાં અણુ-ધાર્યું તેજ પ્રકાશી નીકળે છે. ૧૯૨૩ની યાત્રામાં ભારે જંગલોમાં રહેતી, બહુ અજ્ઞાન કાળીપરજ નાગો ઝાળખાતી પ્રજામાં ઝોળીનું નવજીવન પ્રકટી નીકળ્યું. ઈશ્વરી સંકેતને લીધે તેમનામાં આત્મશુદ્ધિ તથા સ્વચ્છતાની ભાવના જાગૃત થઈ. તેમણે શુદ્ધિનો ખર્ચ પકડ્યો અને દારૂ તાડી છોડી દીધાં. આસપાસ રહેતી બીજા કોને તરફથી અને ખાસ કરીને પીલાવાળાઓ તરફથી જે ત્રાસ અને લુલ્લમ વરસતો હતો તેની સમ્મે થયા. આ પ્રજાનો મોટો ભાગ આપણા નવસારી પ્રાંતના રાની મહાલોમાં રહે છે. જે યુગામીની સ્થિતિ ચંપારણમાં ગાંધીજીએ ઘણી વાર તેની જ અગ્રણ સ્થિતિ આપણા કાળીપરજ લાઇઓની હતી. તેમની પાસે જોર-લુભીથી વેડ લેવામાં આવતી હતી. ચેતલની ખેતી બચડે તો પણ જમીનદારોની ખેતીમાં મદદ કરવાને જતું પડતું, સેવની મજુરી એક આનાથી બે આના જેટલી આપવામાં આવતી. દારૂ પીવાની સબંધ કૃપાણુ સર-

કારે એવી સારી કરેલી કે લગભગ આખી પ્રજા નિશામાં ચક્રુર ચઢીને પશુવત્ જીવન ગાળતી હતી. તેમની જમીન અન્ય પ્રજાએ છુટી લીધી હતી. જ્યારે આત્મ-શુદ્ધિનો યતન વાગ્યો ત્યારે ભારે ચળવળ ચાલી રહી અને સરકારની હુકમમાં પીલાવાળાઓએ કેર વર્તાવ્યો. આ કરણાબનક કહાણીમાં હું વધારે ઉતરવા માગતો નથી. એના ઇતિહાસ તાજે છે અને જે મંડળ કાળી-પરજના રક્ષણ માટે તનનોડ મહેનત કરી રહ્યું હતું તેનો હું પ્રશ્ન છું, એટલે મહારે મૌન રાખવું એ જ ઠીક છે. આપણી સરકારે વિચિત્ર હુકમો કાઢ્યા, સત્યાગ્રહની હાલતને માટે ગેરચા બંધાવા, પણ એટલામાં આપણા મહારાજ સાહેબ વચમાં પડ્યા, અને લાઇઓનાં વાદળો વિખરાઈ ગયાં. આજે, વધારે અનુદૂળ અમલ-દારની નીમણૂક થઈ છે. કાળીપરજની જમીનના રક્ષણ માટે નવો કાયદો થયો છે. દરેક હાલત પછી દુખ ખમેલી વ્યક્તિઓને લીધે પાછળ પગલાં ભરવાં પડે છે તેમ આજે કાળીપરજની મક્કમતા ટપી શકી નથી. દારૂનું બેર વધ્યું છે, પણ જે પ્રજા રક્ષણ અને ખીજણ હતી તેનામાં એવી નીડરતા આવી છે કે સત્યને ખાતર જીવ આપવાને તૈયાર થાય. એક વર્ષ ઉપરની ચળવળમાં એમની આત્મશુદ્ધિનો પ્રચાર અન્ય પ્રજાના હાથમાં હતો, આજે ધણુંખરું કાર્ય એમણે પોતે ઉપાડી લીધું છે. જે પ્રજામાં ગંગીતનું ભાન નહોતું, ધર્મની ભાવના નહોતી તે પ્રજા આજે લગભગ મંડળીઓ સ્થાપીને ઉપદેશ કરવાને ગામડે ગામડે રખડે છે. દરેક હાલતમાં ભરતી અને ઝોટની માફક જુસ્સો વધે છે ને ઘટે છે, પણ દેશાનુભવના યુગમાં અનેક રસો પ્રગતિ તો થયાં જ કરે છે.

જગતનો તાતે

આપણી ખેડુત પ્રજાની દશનું વિવેચન ધણું થયું છે તે છતાં હું જરા વધારે વિગતવાર દિગ્દર્શન કરાવવા માગ્યું છું. આપણા રાજ્યની મુખ્ય આવક જમીનમહેસુલની છે. વસ્તીનો બહુ મોટો ભાગ ખેતી કરનાર અથવા ખેતીને લગતા ધંધાઓમાં રોજીયાઓ છે. ખેડુતોની આર્થિક સ્થિતિ કેટલી બધી નિર્ગાંધ છે તે આપના જેવા અનુભવી પ્રતિનિધિઓને મહારે કહેવાનું ન હોય. મયા દસ વર્ષમાં રૂપિયાની કિંમત અડધી થઈ ગઈ છે તે લક્ષમાં રાખીને વિચાર કરો કે આપણી આખી પ્રજાની વાર્ષિક આવક માથાદી ૩. ૭૦ અણા

છે. કોઈ અર્થશાસ્ત્રી વધારે કહે છે, કાંઈ બોધી કહે છે. ને આ આવકમાંથી મોટા વેપારીઓ, જમીનદારો, તાલુકાદારો, કારખાનાના માલિકો, મોટા પગારદાર નોકરો વિગેરે અગ્રંથ્ય માણસોને જાતક ક્યાં હોય તો માણસ દીક ઉપજ કેટલી રહે તેનો આપજવો વિચાર કરવો. આપની ખાતરી થયા વિના નહીં રહે કે આજે ખેડૂત પ્રબંધને બધી સરકાર નીચેથી રહી છે. અજ્ઞાન હોવાને લીધે, ખરાબ મેસેજોને લીધે, કરજમાં ડુબેલા હોવાને લીધે ઉત્તમ પ્રકારની ખેતી કરવી એ ખેડૂતોને માટે લગભગ અશક્ય થઈ ગયું છે. તાપ દાહ અને વરસાદ સહન કરવાની ત્રિવિધ તપશ્ચર્યા અને અથાક મહેનતને પરિણામે જે અનાજ પકે તેનો સારો હિસ્સો સરકાર પકારી લે છે, અનાજ રૂપે કે મહેસુલ તરીકે. પછી લોકલ સેસ તથા બીજા વેસ, કચ્છગરી, સુખડી, જકાત, કુંવરપહેડા, વિવાદવાહાનું, સાદીમી, ચૂંગી વિગેરે દેશનિયમ પ્રમાણે લેવાય છે. આ ઉપરાંત ફાઇના, માશીયા, કે મામાનું માપકું, ભદ, ભાંડ, ભવાયા કે ભંગીનું માપકું, કોટવાળ, ગામેટ કે ગોરનું માપકું, વેડીઆ વિગેરેનું માપકું, પીર કે મીરનું માપકું કાઢી આપવામાં આવે છે. છેવટે હવાલદારની ચપડી, માંડપીઆની મુઠ્ઠી, દુકાદારીનો ખોખો, પટેલનો ખોળો, અને કેટલીક વાર તજવિજ્ઞદાર અને તેથી ઉપસ્થિત અમલદારોના ફાળામાં પણ આપવું પડે છે.

આ બધી બાબતોનો નિઘ્રાવ ક્યાં પછી જે લુજ પેદાશ ખેડૂતની પાસે રહે તે ઉપરાંત અનેક નાના અમલદારોને વારંવાર ખવડાવવાનું તેમના નરીજમાં લખેલું હોય છે. આ ગરીબ પ્રબંધને તેતા બદલામાં શું મળે છે તેનો વિચાર કરો. એક ગામથી બીજે ગામ જવાના રસ્તા સારા ન હોય, તેમની નિચાળોમાં ઠોડ માત્રાથી નીમણુંક થાય એટલે તેમનાં છાકરોને સારી કેળવણી ન મળે. જે પ્રબંધને સમજવી ફાસલાવીને પ્રાયગિક કેળવણી આપવાની છે તેમનો માત્ર દંડ થયાં કરે અને ફરજિયાત કેળવણીના દંડનો કેવો ભય-કર દુરુપયોગ થાય છે તે સરકાર સારી રીતે સમજે છે તે છતાં હાલ બેઠીને બેઠી રહે છે. ગામતા રક્ષણ માટે પોલિસ હોય છે, પણ પાકના રક્ષણ માટે તો ખેડૂતોએ પોતાને ખર્ચે રખેવાળ રાખવાના હોય છે.

સાંસારિક અને શારીરિક સુધારાને માટે આપણે ત્યાં બાળવનના કાયદો થયો છે પણ તેનો અગત્ય

બેની ખરાબ રીતે થાય છે અને ઉપદેશ અથવા સમજાવણી માટે જરા પણ પ્રયત્ન થતો નથી, સારા વિચારોના પ્રચારને માટે એક રાત્રી પાછોનો ખર્ચ થતો નથી, તેથી બાળવનના કાયદાને લીધે પછાત પ્રબંધને માત્ર એક લાગો વધ્યો છે, અને સરકારને ઉપજનું સાધન મળ્યું છે. ગામડાંઓમાં સ્કાઇ સોલમાઇને માટે આર્થિક વ્યવસ્થા નથી. એક સારા ભંગીને રાખવા જેટલી પણ રકમ હોતી નથી. ગામ-નોકરો હોય છે તેમનો ઉપયોગ પટેલ તલાટી અને નાના નોકરો કરી રહ્યા છે. માંદગી વખતે તાલકાગિક સ્વીચ્છો મળવાતી મેળના બેઠકોએ તેવી થઈ તથી. શુજરાત આરોગ્ય મંડળે જે પ્રકારનાં નાનાં દવાખાનાં કાઢ્યાં હતાં તેવાં આપણાં રાજ્યમાં ૪૦ દવાખાનાં કાઢવામાં આવ્યાં. ૪૦ ને બદલે લગભગ ૪૦૦ કાઢવાની આવશ્યકતા છે પણ ખર્ચના કાપકપના સપાટીમાં આ દવાખાનાં ઉઠી ગયાં, અને વડોદરા શહેરમાં નવાં સર-કારી મકાનો બાંધવામાં જ નબ છે. લાખો રૂપીયાનો ખોટો ખર્ચ થયાં કરે છે પણ આર્ય પ્રબંધને સારી સમજાવ મળતી નથી. શારીરિક કેળવણી, બ્યાયામ, ગમ્માડ, રમતગમતને માટે ગામડાંને કેટલી મદદ મળે છે? ધાર્મિક તથા નૈતિક કેળવણીને માટે, કથા-કિર્તન તથા ઉપદેશ મારે સરકાર તરફથી શું ઉત્તેજન, શું પ્રયાસ થાય છે? ને કોઈ પણ બાબતની બહુ સારી સમજ સરકારે કરી હોય તો તે દારૂની દુકાનોની છે.

આપણા કેટલાક તાલુકા એવા છે કે લગભગ અડધાં ગામોમાં પીવાનું ચોક્કસ પાણી મળી શકતું નથી. આપણા મહારાજ સાહેબ જ્યારે સંખેડા તાલુકામાં ગયેલા ત્યારે ત્યાંની પ્રબંધનાં પીળાં પડી ગયેલાં શરીર બેઠકને અમકા ગયા. ફરી ફરીને તપાસો થઈ, તુમારો ને ટીપણો થયાં હશે પણ કુવા બંધાતા નથી. આપણે ત્યાં દંભનું બેર વધી પડ્યું છે. આપણે તો ડૉટરવર્કસ બેઠકો છે. પાટણ, સોજિત્રા અને ભાદરણમાં ડૉટર-વર્કસ કરીને એ ત્રણે ગામને આપણે લગભગ પાપ-માથ ક્યાં છે હું આરોગ્યખાનાના અનુભવી અમલ-દાર તરીકે આ ટીકા કરું છું. આજે જ કરું છું એમ ન માનશો, પણ અમલદાર તરીકે પણ હું સામે થયો હતો. ડૉટરવર્કસ બહુ ખર્ચાળ હોય છે, પાણીના નાકાલ (ડ્રેનેજ) માટે યોજના સારી ન હોય તો ગામમાં ગંદકી વધી જાય છે, અને કોઈ પણ

ગામની આર્થિક સ્થિતિ એવી નથી કે બન્નેને માટે કર આપી શકે. જે કોઇ ગામનો સખી શુદ્ધરમ બધા પૈસા આપે તો પ્રભ બોલે ખરી શકે. પણ આવી સ્થિતિ તો અપવાદરૂપ ગણાય. આપણે તો વિજળીના દીવા મુકવા છે. ગામડાંમાં દીવાને માટે દીવેલ પણ નથી. જે ગામોમાં વસ્તી ઘણી ગીચ છે ત્યાં ગામઢાણ વધારવામાં હજાર કનડગતો નડે છે અને હમણાં જે નવો કર નાંખવાની ચોજના થઇ છે તેને લીધે મોટી આફત આવી ગઇ છે.

ખેડુત પ્રભ ઉપર વેકેનો જે ત્રાસ છે તે જડમળ-ધી ઉખેડી નાખવાનો છે. વેકેની પદ્ધતિમાં માત્ર ગરીબ લોકોને ત્રાસ છે અને ઑડ અથવા પૈસાદાર ખેડુતો, અને સરકારી નોકરોની ખુશામત કરનારા માણસો બની જાય છે. વેકેનો લુલ્લમ ઓછો દરવા માટે કાગળીઆં ઉપર અનેક નિયમો થયા છે તે છતાં મુલકી તથા પોલિસ ખાતાના માણસો તેનો અમલ કરતા નથી એમ ચોમેરથી ખૂબ આપે છે અને દરેક વિચારવત માણસ રહેલાઇથી સમજી શકે કે જે હલકા નોકરોના હાથમાં કનડગત કરવાની સત્તા છે તેમની સામે ધવું એ કાંઇ રહેલી વાત નથી. પ્રભ નિર્જળ છે અથવા નિરૂસ્તાહી છે એવી દીધા કરનારા મોટા અમલદારો મનુષ્ય સ્વભાવથી આટલા બધા અગાન રહી શકે છે તે બાબતે મને આશ્ચર્ય તથા ખેદ થાય છે.

મહારા મિત્ર ભાઇલાલભાઈ નેરાલાઇ કહે છે કે “પટેલ-તલાવી ને તળવિજદાર, એ ત્રણે પ્રજાના તાલ કાળ.” પટેલ પણ આજે તો સરકારી નોકર થઇને રહ્યો છે અને એ ત્રણે નોકરો લાંચ ખાય છે, ખવડાવે છે, અને લુલ્લમ કરે છે. મુલકી તથા બીજા નિયમોનો એવો રાફડો ફાટ્યો છે કે પગલે પગલે પ્રજાને દુઃખ હર્ષ શકાય. કાવદાના કાવદા મુખ્યત્વે સરકારી નોકરોને થયા છે. જ્યાં સુધી આપણા રાજ્યના એકતરસી મુલકી નિયમોને પુરેપુરા સુધારવામાં આવે નહીં ત્યાં સુધી પ્રજાને કોઇ નિરાતિ જીવવા દેશે નહીં. ફરતા અમલદારોને લીધે પણ પ્રજાને અસહ્ય દુઃખ પડે છે, અને કમનશીબની વાત એ છે કે નોકરશાહી તે સમજી શકતી નથી. હું બાબુ છું કે કેટલાક અમલદારો પ્રમાણિક છે. એવા એક મોટા અમલદાર જેડે હું ફરતો હતો ત્યારે મહારા જેવામાં આજુ કે દરેક મુલકો ગાડી અને સીધાના પૈસા અપાયા છે કે નહીં તેની

કાળજી રાખીને પોતાની રૂબરૂ પૈસા અપાવવાનો પ્રયત્ન થતો હતો; પણ તેમની સાથેનું કારકુન તથા સીપાઇઓનું લરકર શું કરે છે તેનો ખ્યાસ પણ તેમના મગજમાં આવતો નહીં. આપણા મહારાજાની સ્વારી બ્યારે દીરડીકટમાં ફરે છે ત્યારે સેંકડો ખેડુતોને કેટલો અસહ્ય ત્રાસ થાય છે તે મેં નજરોનજર જોયું છે. રાજકુંડુબમાં લક્ષના પ્રસંગે બ્યારે આજુ શહેર ખુશાલીમાં મગ્ન થયું હતું ત્યારે લગભગ સો ગાડાંવાળા શુક્રા રોટલો પણ ખાધા વગર વેડમાં પડી રહ્યા હતા તે દરકાત તમારી બાજુ બહાર નહીં હોય. આ રાફડો વેકેનો આપણે જડમળથી કાઢી નાખવાની છે.

જેની રીતે હલકા નોકરોમાં લાંચનું નેર છે તેવી રીતે ઉપલા નોકરો, એટલે વધારે મોટા પગારદાર નોકરો ખુશામત અને મોજશોખના ભોગ ધઇને પડે છે, અને તેમના તણ દુરમન છે: કાલી, ગાંડી અને વાડી. હલકા સ્વભાવના અમલદારોને ફળકુલના કર-ડીશા, મ્હાપાનની પાર્ટી, ફરવાને ગાડી, તથા મ્હાલવાને માટે વાડી મળે એટલે ખુશ થાય છે. જે માણસો તેમને માટે ખર્ચ કરે છે તે ખીજી રીતે ચરી ખાય છે. અમલદારોને ઘેર અનાજ, ઘાસ, વિગેરે ખુદ પાડનારા માણસો ગામડાંમાં ગરીબ માણસોને ત્રાસ આપે છે, હુલિ છે. હું મારા અમલદારભાઇઓને વિનવું છું કે ખોટા લોક મુકી દઇને પ્રમાણિકપણે પ્રગટિતના કામમાં યુથાર્થ રહો. ખર્જ નેતાં અમલદાર વર્ગમાં પ્રગટિતના કાર્યો કરવાની ધમજ હોવી નેઇએ, તેમના હૃદયમાં કામજતા હોય તો જ પ્રજાનાં હૃદય છતી સકાય. આજે તો ઘણા અમલદારો પ્રગટિતના પ્રશ્નોનો અભ્યાસ પણ કરતા નથી. બ્યારે રૈયતવર્ગનો ને તેમનો મતસેદ થાય છે. ત્યારે તેમને એમ લાગે છે કે પ્રગવર્ગ કેમ સમજતો નથી? ખરી હકીકત એવી છે કે અમલદારવર્ગની અકસ અમલદારીના તોરમાં છુટી ચર્થ જાય છે. પોતાની બૂઝ બેવાની શક્તિ તેમનામાં બહેર મારી જાય છે. પોતે સર્વશુભસંપત્ત હોય અને વિચારશક્તિનો ઈન્નરો લીધો હોય એવી ધૃષ્ટતા જેવામાં આવે છે. પણ ખર્જ નેતાં આજે શી ખરી વસ્તુસ્થિતિ છે? જે નોકરશાહીમાં વ્યવસ્થાશક્તિ હોત તો ચારે બાજુએથી ગેરવ્યવસ્થાની ખૂબ પડત નહીં, જે એમનામાં સંસ્કૃતિ હોત તો રાજ્યતંત્ર સાફ ચાલતું હોત, જે તેમનામાં સારી લાગણી હોત તો ગામડાંના

જુલમ, શહેરના જુલમ, લાંચ રિજોરેનો નાશ કરવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન થઇ રહ્યો હોત. આજે તો મને શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ માટે દયા આવે છે કે ચાળીસ વર્ષના અધિક અમલ પછી આપું નિર્જીવ અને માણસી નેહર, મંડળ ટંકાવી રહ્યા છે. એકંદરે આપ જોશે કે ગ્રામ્ય પ્રજા વધારે કરે. આપે છે, તેને ઓછામાં ઓછી સંબંધે મળે છે, અનેક રીતે તેને છુટવામાં આવે છે, તેના ઉપર અનેક જુલમ શુભરે છે અને તે છતાં બીયારા ખેડૂતો ગંધું સહન કરી લે છે. બે કાંઈ બચ્ચિત જતા પોકાર કરે છે, તો તરત અમલદારવર્ગ બોલો-વિઝમની જુલમ મારે છે. આવી આપણી ફેફડી રચિત છે.

પેટલાદ તાલુકાના, તથા ખેડા જીલ્લાના કેટલાક ખેડૂતોની સ્થિતિ તો સાધારણ ઠીક છે, પણ નવસારીના રાની મહાલમાં, સંખેડા અને તીલકવાડામાં, હથેલામ તથા આતરમુખામાં, તેમજ ધારી અને ખાંભામાં ખેડૂતો કંગાળ હાલતમાં છે. આપણા શહેરી લોકો તો તમારા જેવા સફેદ વસ્ત્ર પહેરેલા ખેડૂતોને નેછને માની લે છે કે બધા ખેડૂતો તમારા જેવા છે, પણ તમે બોલો છો, કે આપણે ત્યાં અસંખ્ય ખેડૂતોની સ્થિતિ ખરેખર દયાજનક છે, અને પછાત પ્રદેશોમાં તો અત્યંત દુઃખદાયક છે. એક કાપીઆવાડી કવિ હિંદ-માતાને કહે છે કે

“માજ તારા બખ્ષે પેસે બાળ,
પાંપળાં પેસે ભરે રે લોલ;
માજ તેમાં બળિયાના બે બાળ,
અર્ધા ભૂખે ભરે રે લોલ;
માજ તારા ભૂતરાં બજવાં બાળ,
ફૂંજ ભૂખાં દાખણું રે લોલ;
માજ એના ગળીયક બળિયક હાટ,
મુખ મુકામણું રે લોલ;
માજ તારાં અન્ન પેદા કરનાર,
અન્ન વિના ટળવળે રે લોલ;
માજ તારાં ધોખા ધડબાં દિલ,
બળસજ્યાં કળકળે રે લોલ.”

હિંદી ખેડૂતોની આવી કમકમાટ ઉપખબે એવી સ્થિતિનું કારણ એ જ કવિએ બતાવ્યું છે કે

“ધ રાણા ધ રાજ, ધ સુરજ ધ ચાંદલો,
બદલ્યાં રાણાં તાર, અજવાળાં અવદાંડ્યાં.
દિલ દાનત ને દાન, બદલ્યાં રૂઢયો રાજવી,
ધરાએ ચોખાં દાન, કલાપી થે કંતો ગયો.”

હવેનું કર્તવ્ય

ગયા વર્ષમાં આપણા ખેડૂત પ્રગતિમંડળે શું કર્યું અને શું ખચ્યું તેનું વિવેચન થઈ ગયું છે. આજે રાત્રે આપણે ભવિષ્યના કાર્યક્રમો વિચાર કરવાને બેસીશું. મહારી એટલી જ વિનંતિ છે કે જે કરાવો આપણે કરીએ તે એવા હોવા જોઈએ કે સામાન્ય રીતે સરકારને તે સ્વીકાર્યા વિના છુટકો ન થાય. સરકાર પાસે માગવાનું હશે તેટલી માગણી કરીશું. આપણી માગણી બાળબી જ હોય તે છતાં બે સરકાર તેનો અસ્વીકાર કરે તો પછી આપણે સરકારનો અભિપ્રાય બદલાવવાને માટે ભગીરથ પ્રયત્ન કરવો પડશે. તેને માટે આપણે કેટલો આત્મભોગ આપવાને તૈયાર છીએ, હુકામાં આપણું બળ કેટલું છે, તેનો વિચાર કરીને કરાવ કરીને.

પેટલાદ સત્યાગ્રહનું કામ પુરું થયું છે એટલે હવે આપણે પોતપોતાને ઘેર જઈને આપણે ધધે વળગી જઈએ એવી બે તમારી ધમ્મજા હોય તો કરાવો તે પ્રમાણે કરીએ. કાપમની કચેરી, કાયમના થોડા સ્વયં-સેવકો, ગ્રામ્યજીવનમાં રસ તથા જીવ રેડનારા ઉપદેશકો, તથા આ બધી વ્યવસ્થાને માટે જોઈતા ખર્ચ કરવાને તૈયાર હો તો જ મોટી મોટી ચેતનાઓ કરીએ. સંપારકવની લડત પછી કાપમનું કામ બહુ ટકી રહ્યું નહોતું, ખેડા તથા કાળીપરજની લડત થઈ રહી ત્યાર પછી ઉત્સાહ નરમ પડ્યો હતો, તે પ્રમાણે બે અઢી યજ્ઞાનું હોય તો આજે જ પ્રમાણિકપણે કહી દેવું જોઈએ. બે તમે એમ માનતા હો કે પેટલાદ તાલુકાની સ્થિતિ સુધરી ગઈ છે તો તેમાં તમારી ભારે ખૂલ થશે. ખરે સુધારો કરવારે આટલું બધું પ્રયત્ન લાગશે. જે સુધારો કરશે તેનો ખર્ચ ભારે પડવાનો નથી. જે ભાઈઓને સારો અનુભવ છે તે મને કહે છે કે આપણા તાલુકામાં માત્ર મહોંબદલાને માટે જે અયોગ્ય પૈસા ખર્ચાય છે તેની રકમ દર વર્ષે લગભગ રૂ. ૪૦,૦૦૦ જેટલી થાય છે. હું તો આ હકીકત સાંભળીને આજો જ બની ગયો હતો. હવે બે આપણે આ રકમની અચન કરાવી શકીએ અને તેના મહેનતાણા માટે બે રકમનો દસમો ભાગ એટલે રૂ. ૪૦૦૦ માગીએ તો પ્રગતિ રૂ. ૩૬,૦૦૦નો ફાયદો થાય છે. કાપમનું મંડળ રાખીશું તો કાંચ ફરવત જોઈ શકે, જુલમ ઓછા થશે, વેડના પ્રશ્નો નિકાલ કોઈ જુદા.

જે પ્રકારે કરીશું, પણતે જોમોની ઉત્પત્તિ માટે આપણે કાર્ય કરી શકીશું. ધારાળા તથા બીજી જોમોને દારૂના વ્યસનમાંથી બચાવી શકીએ તો આખા 'તાલુકાની' આબાદી યશો. આપણે મનુર વર્ગ વધારે ઉદ્યોગી થાય, અને વ્યસનથી મુક્ત થાય તેની કીમત રૂપીઆ આના પૈમાં ગણી શકાય નહીં. હું વિનંતી કરું છું કે આ બાબતનો પુરેપુરો વિચાર કરીને, તથા સક્રિય, સાધન અને સામગ્રીનું માપ લઈને જ દારૂનો પસાર કરવો. આપણે જે રચનાત્મક કાર્ય ઉપાડ્યું છે તેને અંગે દરેક ગાંભીર મંડળ સ્થાપ્યાં છે, પણ તે મંડળોમાં શું કામ કરવું, કેવી રીતે કરવું એ બધું વારંવાર બતાવવું પડશે. લવાઈનું કામ નરમ પડી ગયું છે તે સતેજ કરવું પડશે. આપણે તો સ્વરાજ્યની સ્થાપના કરવાની છે. જે મહારાજાએ પંદર વર્ષ ઉપર સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંરચાઓ સ્વેચ્છાથી પ્રગ્નને સોંપી તે મહાન પ્રયત્ન આપણાં સંપન્ન અને કાર્યશક્તિ ભેદને અત્યંત ખુશી થશે. એમના શિરઝ નીચે રહીને આપણે સ્વરાજ્ય બોગવીશું. આપણી આત્મશુદ્ધિની બાબતમાં મહારે જે કહેવાનું છે તે મહાત્માજીએ ગોધરામાં એમના ભાષણમાં એટલી બધી સુંદર રીતે કહ્યું છે કે તે લાંબું હોવા છતાં અહીં ટાંકું છું:

“જે પ્રગ્નમાં સ્વરાજ્યના તરંગો ઉછળી રહ્યા હોય તેમાં સર્વ દિશામાં જાગૃતિ હોય. સ્વરાજ્યનું પ્રથમ પગથીઈ તો દરેક વ્યક્તિ છે. ચવા પિળે લયા દ્રવ્યપ્રદે એ મહાત્માએ આ પ્રસંગે પણ ખરું જ છે. જે આપણાં હૃદયમાં નિરંતર લગાઈ ચાલ્યાં કરે, જે આપણે વાંદા ચાલતા હોઈએ, આપણી ઈચ્છા ઉપર અંકુશ રાખવાને બદલે ઈચ્છા આપણી ઉપર રાજ્ય બોગવતી હોય તો સ્વરાજ્યનો અર્થ આપણે સારો જો હોઈ શકે? પ્રથમ પગથીઈ તો આપણે આપણી ઉપર રાજ્ય બોગવતાં શીખવું એ છે.

પછી કુટુંબ: જે કુટુંબમાં કલહ હોય, લાઠીએ એક બીજાની સાથે લડે, કુટુંબીઓ સાથે ન-રહી શકે, અવિભક્ત એટલે કૌટુંબિક સ્વરાજ્ય બોગવનારાં કુટુંબો ક્યારેને લીધે વિભક્ત અને તો આપણે સ્વરાજ્યને માટે લાપક કેમ બનીએ?.

હવે જાતિ: જાતિમાં એક બીજાની માથે દેવ વર્તે, જાતિઓ પોતાનો કારભાર ન-ચલાવી શકે, તેમાં કાંઈ વ્યવસ્થા હોય નહીં, શેરીઆ મોટાઈ માગે, જાતિભાષ

સ્વેચ્છાચારી થાય ને આટલું સંકુચિત સ્વરાજ્ય આપણે ન ચલાવી શકીએ તો રાષ્ટ્રીય સ્વરાજ્ય કેમ ચલાવી શકીએ?

જાતિ-પછી ગામ: આપણાં ગામોના કારભાર આપણે ન-ચલાવી શકીએ, આપણી ગલીઓ સાફ ન રાખીએ, આપણાં ઘર ખરેખર હોય, રસ્તા વાંકા હોય, શહેરનો કારભાર ચલાવનાર નિઃસ્વાર્થી શહેરી ન નીકળ્યા પડે, જે કારભાર ચલાવતા હોય તે બેદરકાર હોય. અંધવા સ્વાર્થી હોય, તો આપણને વિશેષ સત્તા લેવાનો જો અધિકાર છે?.

આપણે આપણાં ગામોની સ્થિતિ નહીં બદલાવીએ, આપણી જુરી રેલો નહીં બદલીએ, આપણાં પાંચખાનાં નહીં સુધારીએ, ત્યાં સુધી આપણે સારું સ્વરાજ્યની કંથી કિંમત નથી રહેવાની.

ત્યાં ઘણા લોકો વગર મોતે મરતા હોય, ત્યાં ધર્મનો, કર્મનો, આચારનો અભાવ હોવાનો સંભવ છે.”

એક વિનંતી . . .

મહારા પાટીદાર ભાષણોને મારે વિનંતી કરવાની છે કે એમના ગામગામ રહેતી બીજી વસ્તી, જે વસતાવાના નામથી જોળખાય છે તેમના ઉપર મોટું પણ પ્રકારનો અન્યાય કે લુંલમ ન થાય તે આપણે સંભાળવાનું છે. આ બાબતની ફરીઆદ મહારા જાન ઉપર મોટું કોઈ વાર આવે છે, અને જે વર્ગને આપણે અંતરજ કહીએ છીએ તેમને તો મારપીટ પણ થાય છે. માત્ર એક મહિના પહેલાં કેટલીક દહીકત મહાત્માજીનાં જાણવામાં આવેલી. તે અમુક બાબત ખરી હોય કે ન હોય પણ આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે ગામગામોમાં જુલમ મોહોમાં હોય છે. ૧૪-૧૨-૧૯૨૪ નાં નવજીવન માં મ. ગોંધીજીએ આ વિષે ઉદ્દેશ્ય ક્યો છે અને લખ્યું છે કે “પાટીદાર અને બીજાં કહેવાતા ઉચ્ચ વર્ણોએ પોતાનું કર્તવ્ય વિચારવું રહ્યું છે. કોઈની ક્યારે સાહી હવે લાંબો વખત નબળાની નથી.” જે આપણે ન્યાયને માટે લડત કરી રહ્યા છીએ તો આપણે પણ ન્યાય તોળી આપવાનો છે. આ બાબત વધારે બોલવાઈ ન હોય.

એક મંડળ અને પ્રગ્નમંડળ

ભાષણો, જેથી રીતે પ્રગ્નમાં કુસંપ દેશીને અથવા તો પાટીને પોતાની સત્તા વધારે ને વધારે મજબૂત કરવાનો પ્રયત્ન દરેક સરકાર કરે છે તેવી જ રીતે ત્યાં જાગૃતિ થઈ હોય છે અને પ્રગ્ન કુખની

મારી નીકર બનીને સત્યાગ્રહ કરવાને તૈયાર થાય છે ત્યારે તેને છુટી પાડી દીધે નરમ કરવાની કોશીશ થાય એ પણ સ્વાભાવિક છે. હું સ્પષ્ટ રીતે કહું છું કે કોળીપરજના પ્રકરણ વખતે ત્યાંના કાર્યવાહકોને ઉતારી પાડવાનો મન્યજીત પ્રયત્ન ત્યાંના સુખાએ તથા દીવાને કર્યો હતો, અને દરેક લખાણમાં તેમને 'અળ-વળીઆ' કહેવામાં આવ્યા હતા. હું વધારે તો શું કહું? પણ મહારા ભાઈ જેવા અમલદારો, જે જનજીતા હતા કે આ સ્થળની લડતમાં હું પ્રમુખ હતો, અને હું યોદ્ધા હોવામાં હાથ નાખું જ નહીં, જે નાખું તો તેમાંથી અસત્ય કાઢી નાખું અથવા પોતે છુટો પડી જઈ, તે છતાં ખરાબ શુદ્ધિથી અમને વગેરેવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન તેમણે કર્યો. ઇશિરનાં રાજ્યમાં સાચાને સાચા આવતી નથી, પણ વડોદરા રાજ્યની અન્ય પ્રજાએ બહીષ્કારના આશ્રયે અમને યોદ્ધા જ મદદ કરી. ત્યારે આપણો પેટલાદનો સત્યાગ્રહ શરૂ થયો ત્યારે પ્રજામંડળના કેટલાક આગેવાનોની મદદ તથા સહાનુભૂતિ સારા પ્રમાણમાં મળી. હું પણ પ્રજામંડળના એક સભ્ય તરીકે જ દાખલ થયો હતો, અને તે મંડળના પ્રમુખ તથા મંત્રી, ભાઈ મહુસાઈ કાંટાવાળા તથા ભાઈ સાને આપણી સાથે જ રહ્યા હતા. ત્યારે એક તાલુકા આવી મોટી આદતમાં આવી પડેલા હોય ત્યારે તો આખા રાજ્યની પ્રજા તરફથી ધણી જ સંગીન મદદની આશા રાખવામાં આવે. આપણે કમુક કરવું જોઈએ કે આપણી પ્રજાનું સંઘર્ષણ એકન થયું નથી, આપણું જોર તુટક તુટક વળી જાય છે. આજે કોડીનાર કે ધારીની પ્રજાને કુખ નડતાં હોય તો, નવસારીની પ્રજા ઉદાસીન થઈને બેસી રહે અથવા એક સલા બોલાવીને કરાવ પસાર કરે તેમાં કોડીનારની પ્રજાનું શું પડે? આજે દરેક દરેક તાલુકામાં—આખા રાજ્યમાં—જનજીત આજીવાની જરૂર છે. તે કાર્ય વડોદરા રાજ્ય પ્રજામંડળનું છે, અને પેટલાદ ખેડુત પ્રજામંડળનું નથી એમ કહેવામાં આવે, તો તે મહારે ગળે ઉતરે એમ નથી. આપણાથી એવો ભેદભાવ રાખી શકાય જ નહીં. હું ક્યાં પેટલાદ તાલુકાનો રહેવાસી છું? જે પ્રજા જનજીત થઈ છે તેનો ધર્મ છે કે તેણે આસપાસની પ્રજાને જનજીત કરવી. તેમાં સ્વાર્થ તથા પરમાર્થ સમાયાં છે. પરસ્પર મદદને લીધે જ

પ્રજામત અન્યાયની સામે ટક્કર ઝીલી શકે છે, માટે આપણું કર્તવ્ય છે કે આખા રાજ્યની પ્રજાને આપણે જગ્યાડવી. હું એવી આશા રાખું છું કે ત્યારે આપણી કડત નરમ થશે ત્યારે દૂર અને અંધકારમાં પડેલા મહાલો, સોનગઢ, માંગરોળ, તીલકવાડા, સંજોડા, આતર-સુંવા, હારીજ, રતનપુર તથા ખાંભામાં રાજ્યકારભાર કેવો આવે છે, ત્યાંની પ્રજાને કેવાં કુખ પડે છે તેનો અભ્યાસ કરીને આપણે સત્ય તથા ન્યાય ફેલાવી દેવાને મથી રહીશું. આપને વખતે એમ લાગશે કે આ તો હવાઈ કીટલા છે. તેના જવાબમાં હું એટલું જ કહીશ કે આજના આપણા પ્રજાકીય જીવનની સ્થિતિ દશ વર્ષ પહેલાંની સ્થિતિ જેટલે સરખાવો. હું ધારું છું કે દશ વર્ષ પહેલાંના હવાઈ કીટલા આજે જમીનમાં જડ થાલીને બદલે થયા છે, આતમગ્રહા શિવાય કોઈ પણ મહાન કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકે નહીં. તેની સાથે સાથે આપણામાં આત્મભોગ આપવાની શક્તિ હોવી જોઈએ. કોઈ પણ પ્રજાની ઉન્નતિ આત્મભોગ વગર થઈ શકે? જમીનમાં દટાયેલું બી ત્યારે આત્મભોગ આપે છે ત્યારે જ તેમાંથી ઝાડ ઉગે છે. પૈસા, ધરખાર, કુટુંબનો પ્રેમ, સુખ અને શાન્તિ એ સૌનો ભોગ આપવો પડે. જેવડે એટલું પણ કહેવાની જરૂર છે કે અહિંસાધર્મ એટલે પ્રેમધર્મમાં સંયમશક્તિ બહુ ખીલવવી પડે છે. આપણા પેટલાદ સત્યાગ્રહમાં કોઈ દિવસ કોઈ માણસે મારફોડ કરી નથી એ હકીકત જણીને સૌને આનંદ થશે. આત્મસંયમ શિવાય આત્મજળ ખીલવું નથી. આત્મજળ પિના ચારિત્ર્યમળ શી રીતે હોય? આજની સાચની લડાઈમાં ચારિત્ર્યમળ શિવાય આગળ પડતો લોભ લાઇ શકાય નહીં.

આપણે ઉત્તરાવળને પ્રસંગે મળ્યા છીએ. આજથી રાત હુંડી થશે અને દિવસ લાંબો થવાનો, અંધકાર ઓછો થશે અને પ્રકાશ વધતો જવાનો.

ઉપનિષદની સનાતન વાચનાના ઉચ્ચાર સાથે મહાર્ષિ ભાષણ પુરું કરે છું:

“અસત્યો માંહીથી પ્રજા ! પરમ સત્યે હું લઈ જા,
‘દાશ’ અંધારથી પ્રજા ! પરમ તેજે હું લઈ જા,
મહા મહુભાંથી અમૃત સમીપે નાથ ! લઈ જા.”
સુમન્ત મહેતા

જાપાનમાં વૈદકીય શિક્ષણ

૧ પ્રસ્તાવ

પૂર્વ અને પશ્ચિમના કલહમાં સર્વ પૂર્વવાસીઓનાં નયન જાપાન તરફ વળે છે. કંઈ પશ્ચીમી વરસ પર રશિયા-જાપાન યુદ્ધમાં જાપાને પૂર્વનું સમાન મનુષ્યત્વ સિદ્ધ કર્યું, ને છેલ્લી અર્ધી સદીમાં જાપાને વિજ્ઞાનમાં —ને ખાસ કરીને વૈદકીય વિજ્ઞાનમાં પૂર્વના લોક પશ્ચિમ-વાસીઓ કરતાં રહેજે ઉતરતા નથી એ પૂરવાર કર્યું. આવી સ્થિતિમાં જાપાનનો ઇતિહાસ—રાજકીય તેમજ પંડિતોના ઇતિહાસ હજીય પશ્ચિમની ગુઢાગીમાં સળગતા ભોગપાનું જાણીએ એ ઇચ્છવા ભોગ છે. નીચેની ટુંકી કહેવાતું છે “ની સંસ્કૃતિના ઇતિહાસની એક વૈદકીય માં એટલી બધી ‘યુગધર્મ’ના વાચકો સમક્ષ રજુ કરે છું. છતાં અહીં ટાંકે ૨ જૂતાકાળ: ચીન

“જે પ્રથમમાં તેમાં અન્ય દેશોનું અનુકરણ કરતું તેમાં સર્વ દિશામાં જોની સંસ્કૃતિ ગળી જઈ પાચન પગથીઈં તે દરેક વ્યક્તિ માં અમાપ છે. આધુનિક કાળમાં વ્રજાંજલે એ મહાવાક્ય આ સંસ્કૃતિ પોતાની કરી રહેલ ને આપણાં હૃદયમાં નિરંતર ન સંસ્કૃતિ પોતાની કરતું. આપણે વાંકા ચાલતા હોઈએ, આપણા પડછાએ. ચીનની અંકુશ રાખવાને બદલે ઇર્ષિયા આપણા અંબ બોગવતી હોય તો સ્વરાજ્યનો અર્થ આપણે સારે સો હોઈ શકે ? પ્રથમ પગથીઈં તે આપણે આપણી ઉપર રાજ્ય બોગવતી શીખતું એ છે.

પછી કુટુંબ: ને કુટુંબમાં કલહ હોય, ભાઈઓ એક બીજાની સાથે લડે, કુટુંબીઓ સાથે ન રહે શકે, અવિભક્ત એટલે ધૌરેણિક સ્વરાજ્ય બોગવનારાં કુટુંબો ઝઘડને કીધે વિભક્ત બને તો આપણે સ્વરાજ્યને માટે લાષક કેમ બનીએ ?

હવે જાતિ: જાતિમાં એક બીજાની માથે દોષ વર્તે, જાતિઓ પોતાનો કારભાર ન ચલાવી શકે, તેમાં કાંઈ બ્યવસ્થા હોય નહીં, શેકીઆ મોટાઈ માગે, જાતિભાઈ

ને મીનરલ પાણીમાં ન્હાવાની સરચાત આ અરસામ ચક્ર હોય એમ લાગે છે.

ઈ. સ. પૂર્વે ૬૬ થી ૭૦૬ ઇ. સ. ના અરસા ચીનનાં વૈદાંની અસર નજરે પડે છે. ઈરિયા. કાં ચીનનું જ્ઞાન આશુ હોય એમ લાગે છે.

પૂનરીઓ વૈદનું ને વૈદશિકનું કામ કરત સરકારના ખરચે ચીનમાં વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસારે મોકલવામાં આવતાં. ને ઇ. સ. ૭૦૨માં જાપાન વૈદુ શિખવવા ખાસ શાળાઓ સ્થાપવામાં આ હતી. સંપૂર્ણ વૈદુ શીખવાનો અભ્યાસ કાળ સાત વરસે હતો. વૈદાંના અન્ય વિભાગો શિખવા, ટુંકા વખ નિયત કરાયા હતાં. છેલ્લી પરીક્ષા પાસ કર્યા પછ વિદ્યાર્થીઓ ઈશિ અથવા વૈદો બનતા. સીઓને કા કાંઈ વાર દાયણ બનવાતું શિક્ષણ અપાતું.

ઈ. સ. ૭૧૦ થી ૧૩૩૩ સુધીના વખતમાં જ ચીનના પૂનરીવૈદોની સત્તા ચાંલુ જ હતી. જ સમયમાં જાપાની લોકો સરજરી (વહાડાપાક કામોમાં) રહેજ આગળ વધ્યા હતા. મથલો (સેતુર) ની દોરીથી આંતરડાના ધા સાંધવાતું, સોયથી આંખના પળાંઓ કાઢવાનાં ઓપરેશનો તેજે કરતા. ૭૫૨માં મહારાણી કામોએ દંદરીઓ માં વણુંસ્પિતાલ બંધાવી હતી. જુનામાં જુનું જાપાની વૈદો સાંકી રત્તક; ઇશિન્ટો, ઇ. સ. ૯૮૨માં સાસુંહેરિ ટમ્બે ન્યાયને, આ હુસ્તકમાં આવા સર્જકલ ઓપરેશન, પ્રસાં ન્યાય લોખને રીતળા માટેનાં અવગ જૂહો વણુંવવા ન હોય. ૧. ઘણી ચીનની દવાઓ—વનસ્પતિની તેમ અ

એકુત માં જાપાનમાં વપરાતી. અં પણું કામ એ ભાઈઓ, જોમાં આશુ હતું. આ જ સમયમાં જાપા અથવા તડ પાડીંગમાં કાતરંગી પડદાઓના ઉપયોગ મજબુત કરવાનો કરી. આ જ સિદ્ધાંતો ઉપયોગ રીતે ન્યાં જાગૃતિને પશ્ચિમમાં દાખલ કર્યો હતો.

૩ મધ્યકાળ: પાંચમ, ૩૫૬.

ઈ. સ. ૧૫૪૨ માં પહેલું પોર્ટુગીઝ વહાણ નવપાનને કિનારે પહોંચ્યું. તે ૧૫૪૬ માં સેન્ટ ક્રીસ્ટીન ઝીલીયર આવ્યો. ત્યારથી પશ્ચિમની અસર નવપાનમાં શરૂ થઈ એમ કહી શકાય. પશ્ચિમના મીશનરીઓ ને વેદો આ સમયથી નવપાનમાં આવવા લાગ્યા. ૧૫૬૮ માં એક કેથોલિક દેવળ નવપાનમાં હયાત હોવાનું કહેવાય છે. આ મીશનરી વેલો મહત્ત્વ દવા આપતા, સર્જક કામ કરતા તેમણે ઇસ્પિતાલો ને બોટાનિક ગાર્ડેન સ્થાપ્યાનું કહેવાય છે. આ મીશનરીઓને નવપાનમાંથી હાંકી કાઢવા પછી તેમના એ નવપાની નિવાસીઓએ સાકાકામાં એક વૈદકીય શાળા સ્થાપી હતી.

ઈ. સ. ૧૫૬૭ માં ૩મ વેપારીઓ નવપાન આવ્યા. તેમના વહાણસરજનોએ નવપાનના વૈદકીય જ્ઞાન પર અસર કરી હોય એમ લાગે છે. સત્તરમી સદીમાં એન્ગ્રીકાઇ પારેના પ્રથોના અનુવાદ નવપાની લાપામાં કરવામાં આવ્યો હતો.

આ અરસામાં સરકારે યુરોપીય પ્રથો નવપાનમાં લાવવાની મનાઇ કીધી. આ બંધી ૧૭૦૦ સુધી રહી. ત્યાર પછી બોર્મરહાવ, વાન સ્વાઇડેન, હીસ્ટર ને અન્ય પશ્ચિમના લેખકોના પ્રથોના તરજુમા નવપાની લાપામાં કરાયા હતા.

૧૮૪૮ માં મોહનકિઓ નવપાનમાં વેક્સીનેશન શરૂ કર્યું.

૧૮૫૭ માં ૨૫ વૈદ્યોએ મેડિકલ સ્કૂલ સ્થાપી.

૧૮૬૦ માં આ સ્કૂલ સરકારના હાથમાં ગઈ અને વંખત જતાં આધુનિક મુનિવર્સિટી ઓફ મેડિસિન બની.

૧૮૬૮ ના પરિવર્તન પછી નવપાની વૈદકીય સંસ્કૃતિને આધુનિક કાળ આરંભાયો.

૪ આધુનિક અથવા મેડીકલ કાળ: જર્મન

૧૮૭૦થી ૧૯૨૦ સુધીના પચાસ વરસમાં નવપાનની વૈદકીય સંસ્કૃતિ જર્મન અસર તલે આવી. નિવાસીઓ, વૈદકીય એટેન્ડન્ટો, રોટ પરીક્ષાઓ, વૈદકીય સલામો, વૈદકીય માસિકો, છાપાઓ,—સર્વ જર્મન અનુકરણો—ને તે અધ્યક્ષરાં નહીં પણ સંપૂર્ણ અનુકરણો. આજના મહાન નવપાની વૈદકીયોઓ—શીંગ, કીટ-સારો, નોગુચી હાતા—સર્વ જર્મની ભણેલા, ને જર્મની

સાથે પોતાનો સંબંધ હજી સુધી રાખી રહેલાં નવપાનમાં વિજ્ઞાનની શિક્ષણભાષા, હજી પણ જર્મન છે.

એનેટોમી (શરીરશાસ્ત્ર)નાં બી કાઝુગોથી કાઝુગીએ, શીઝીમેન્સોલ (શરીરવિજ્ઞાન)નાં કેન્થ એન્ગેલાએ, બાયો-કેમીસ્ટ્રીનાં ગુન્થો કુમાગાવા અને તે સમયગાળાનાં આરાપીએ, પેચલોઝનાં મોરીહાઇ મ્યુન્ચાએ, બેક્ટેરિયોલોજીનાં શિયાસાલુરો કીટાસાટો અને માસાટી એન્ગેલાએ નવપાનમાં રોપ્યાં: નવપાની પ્રજાએ ઉત્તમ રીતે પોષ્યા, ઉછેર્યા, ને આજે સર્વ વિદ્યાળ યશો યઇ નવપાની લોકને હાંચ ને કદિ કદિ પરદેશીઓને પણ મીઠાં ફળનાં દાન આભાર આપે છે.

કીટાસાટોએ મેડિસિનમાં કીટાસાટો ઇન્સ્ટીટ્યુટસ ફોર ઇન્ફેક્શસ ડીઝીઝીસ સ્થાપ્યાં.

૧૮૯૭ માં કાપોલી શીંગે ડીસેન્ડ્રી (ગંઢહણી)નું બીબીસ રોપી કાઢ્યું.

કાસાએ હજીમાએ નવપાનમાં પેરેસાઇટોલોજી દાખલ કરી, ને આ વિષયમાં નવપાનીઓએ—ખાસ કરીને દેલા-ગોડ કાસાએમાં—અતિ સુંદર કામ કીધું છે. ને હાલ પણ કરી રહ્યા છે.

૧૯૦૪ માં કીટસુરાદ ને અકાર કુલુનામીએ શીસ્તોસોમમ જીવોનાકમ રોપી કાઢ્યું. સુર્મરી અને મુઝુમીએ એ કાઝોનો 'મમ્ હોસ્ટ' રોપી કાઢ્યો. ને કાટસુરાદ અને કુલુનામીએ શીસ્તોસોમીઆસીસનું પ્રથમ વર્ણન કર્યું.

૧૯૧૧ માં નોગુચીએ 'લ્યુડીન રીએક્શન' દાખલ કર્યું.

૧૯૧૩ માં સાદામુ પેદાગાવાએ મેટાગોનિમસ પેડાગાવાઈ રોપ્યો, ને એ કાઝોનો 'દ્વિતીય હોસ્ટ' નક્કી કર્યો.

૧૯૧૬ માં એનો 'પ્રથમ હોસ્ટ' મરોએ રોપ્યો.

૧૯૧૪-૧૫ માં કુપીલી દીનાદ અને મુશાકા ઇડાએ એપી લીવર (વાઇરસ-રોગ) ને સ્પાઇરોઇટ રોપી કાઢ્યો, ને એ એપની સફળ 'સીરમથીરાપી' નક્કી કરી.

૧૯૧૫ માં કેન્થો કુન્ગાથી અને કીકુનારો દર્શી-વારાએ ઉંદર-અંબના તાર (વેટ ગાઇટ) શીવર, સ્પાઇરા-શીટ મરીસ) ને જંતુ રોપી કાઢ્યો.

૧૯૧૧-૧૪ માં હાઈકોર્ટ 'કોઆપાશીએ ક્વોનોર-
શીસ સીનેન્સીસનો 'ફિલિપ હોસ્ટ' શોધી કાઢ્યો.

૧૯૧૪-૧૫ માં કેન નાકાગાવાએ પેરાગોનિમસ
વેસ્ટમાનીનો 'હોસ્ટ' નક્કી કર્યો.

૧૯૧૫ માં એસ્કેરિસનો સ્વભાવ સાદાએ
યોશિદાએ નક્કી કર્યો.

એ ૯ વરસમાં કાટાસુસા જુરો યામાગાવા અને
કોઈશી ઈશીકાવાએ ચાહુ સ્કીમ્યુક્ષાધથી પ્રયોગી કેન્સર
નિપજન્યો.

૧૯૨૦ માં હીદિયા નોગુચીએ થસો ફીવર—
પીતજ્વર (લેપ્ટોસ્પાઇરા ઇક્ટેરેઇડસ) નો જંગુ
શોધી કાઢ્યો.

જાપાનમાં આજે (૧૯૨૦ માં)

૫૦,૦૦૦ દાકતરો

૨૧ વૈદકીય કોલેજો

૧,૦૦૦—ને વધુ સરકારી ને ખાનગી ઇસ્પતાલો

૮,૦૦૦ આઇઝોલેશન ઇસ્પતાલો

૧૦ કોલની ઇસ્પતાલો

૧ ઇનસેન ઇસ્પતાલ

૮ રિસર્ચ (શોધખોળ) ની સંસ્થાઓ

૫૦ વૈદકીય જાપાંઓ

હા. ઉપરાંત જાપાનના વિદ્યાર્થીઓ, સરકારના ખર્ચે,
જર્મની, ફ્રાંસ, ઇંગ્લેંડ ને અમેરિકામાં શોળખોળનું
સુન્દર કામ કરી રહ્યા છે.

આધુનિક જાપાનની આ વૈદકીય રિયતિ સાથે
આપણી—યુગશતતી—સ્થિતિ સરખાવવાનું, તે બંને
દેશોની વસ્તી, વિસ્તાર, રાજસ્થિતિ, ઇ. ધ્યાનમાં રાખી,
બંને દેશોની રિયતિમાં રહેલા આત્મમાનજીનના ફેરનાં
કારણો શોધવાનું કામ હું મારા વિચારશીલ વાચકોને
સોંપું છું. કારણો શોધી, તે મટાડવાના ઉપાયો તે
વિચારશીલ વાચકો સચવે એ ઇચ્છના બેગ છે.

નાથુભાઈ દ. પટેલ

ન્યાયખાતામાં સુધારો

છેક કંપની બ્રહ્મદુરના વખતથી અંગ્રેજ લોકોએ
પોતાના દેશમાં જે ન્યાયખાતાની વ્યવસ્થા હતી તે
હિંદુસ્તાનમાં દાખલ કરવા માંડી. આપણે ત્યાં ગ્રામ-
પંચાયતની સંસ્થા માર્ફત તકરારો તથા મારામારીનો
ઇન્સાફ મળતો હતો તે પદ્ધતિ નબળી પડતી ગઈ.
આજે આઠરે દોઢસો વર્ષના અમલ પછી અંગ્રેજ સરકારે
દાખલ કરેલી ન્યાયપદ્ધતિના શુદ્ધરૂપ તપાસીએ તો તેની
બંને બાજુએ ધણું કહેવાનું છે. આજનો જમાનો
સુધારાનો છે, અને કોઈ પણ સંસ્થામાં દોષ દોષ તો તે
હારી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવાનો છે.

આજના ન્યાય માટે એવી ટીકા થાય છે કે
(૧) ન્યાય મેળવતાં વિલંબ ધણું જ થાય છે, (૨) ન્યાય
મેળવતાં ખર્ચ ધણું જ થાય છે, અને (૩) સ્થાનિક
માંડ્યાગ તથા લવાદની જતિ ઝોઢી થવાને લીધે કારો
ચલવાનું ઘર પ્રગતમાં ખુબ વધ્યું છે. સ્વરાજ્યની આત્મ-
મુદ્ધિમાં સ્વાસ્થ્ય, સંયમ, ક્ષમાશુદ્ધિ વિગેરે શુભો ખીસ-

વાય છે તેને લીધે કારો જવાના પ્રસંગો ધણું ઝોળ
ચઇ જવા બેઠ્યો; તે છતાં મનુષ્યસ્વભાવ એકુંદમ
પલટાઇ જવાનો નથી અને હજી વર્ષો સુધી ન્યાયા-
ધિરીઓ (કારો) નો ઉપયોગ ચાહુ રહેશે. હાલની
પ્રચલિત પદ્ધતિમાં કેટલો અને કેવો સુધારો ચઇ શકે
તેનો વિચાર દરેક પ્રજાકીય આગેવાને કરવાનો છે.
સ્વરાજ્યની (અસહકારની) દિલચાલમાં તાલુકે તાલુકે
આશ્રમો સ્થાપવાનું શરૂ થયું છે અને પ્રાન્નવર્ગ કારો
ન ચડે એવી વ્યવસ્થા કરવા તરફ લક્ષ દોરાયું છે.
લવાદોથી કેટલીક તકરારોનો મુકાદો થાય છે, એટલે
વકીલ કે ન્યાયશાસ્ત્રી ન હોય એવા ગ્રામાન્ય પ્રજા-
જનોએ પણ આ બાગતમાં ઉઠી રસ લેવાની જરૂર છે.

વડોદરા રાજ્યનું ન્યાયખાતું

આ વિષયમાં વડોદરા રાજ્યના સરન્યાયાધીશ
શ્રી. ગોવિંદલાલ દા. દેસાઈએ યોગ્ય સમય ઉપર વિવેચન

કર્યું હતું તેમાંથી કેટલીક અગત્યની બાબતો તરી આવે છે તે વાચકવર્ગ આગળ રજુ કરે છું.

“બ્રિટિશ રાજ્યના જેવા જ આપણે અહીં સર્વ જાતના જરૂરી કાયદા અથવા છે એટલું જ નહીં પણ કેટલીક બાબતોમાં આપણું રાજ્ય આગળ પંજુ વધેલું છે. હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રોનાં આવશ્યક તરેલા કાયદાના કૃષમાં ગોઠવવાની જરૂર વિશે હજી બીજે કેટલાં માત્ર અર્થ ચાલે છે ત્યારે આપણે અહીં તો તે કામ યથા ગયું છે. બાળલગ્નપ્રતિબંધક નિર્બંધ વિગેરે સાંસારિક બાબતોના કામદા કરવામાં આપણે અહીં જે પગલાં લેવાયાં છે તે બીજે કેટલાં લેવાનાં બાકી છે. ઇ-સાથી અને કારોબારી કામ જુદાં પાડવાની પહેલ આપણે અહીં જ યથા છે, તે આપણી દાવાનું ન્યાયાધિશીઓએ કરેલાં હુકમનામાં જાણે બ્રિટિશ રાજ્યની ન્યાયાધિશીઓએ જ કરેલાં હોય તેટલું વજન તેને આપી તેની બજાવણી બ્રિટિશ રાજ્યમાં થાય છે.

તો પંજુ આપણામાં હજી ઘણી ખામીઓ રહેલી છે. તે ખામીઓ શી શી છે અને તે દૂર કરવાને કેવી રીતના ઉપાય લેવા જોઈએ એ વિશે વિચાર કરવાનો છે.

ગામના લેખિને ગામમાં ને ગામમાં અથવા પાસેના ગામમાં દિવાની ખનસાફ દુકાં વખતમાં થોડા ખર્ચે અને સરળતાથી મળે એટલા માટે ગામપંચાયતોને દિવાની દાવા ચલાવવાનો અધિકાર આપેલો છે. આમ્ય ન્યાયાધિશીઓ નિર્બંધ અને ૧૯૦૨ થી કરેલો છે અને રૂ. ૧૦૦ સુધીના દાવાનો નિકાલ બિનખર્ચે આપસઆપસમાં સમજાવ કરી તોડવોડથી યથા શકે એટલા માટે કેટલાંક ગામો કે ગામોના જુથમાં મધ્યસ્થ પંચ નીમવાની યોજના કરી છે, પરંતુ ગામપંચાયતો તરફથી દિવાની દાવા સંબંધી કંઈ જ કામ થતું નથી. આમ્ય ન્યાયાધિશી તરીકે કામ કરનાર લાયક ઇસમે મળવાને અભાવે આમ્ય ન્યાયાધિશીઓ માત્ર ચાર જ નીમાઈ છે, અને મધ્યસ્થ પંચની સંખ્યા તેમજ તેમની આગળ આવતાં કામોની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન કમની થતી જાય છે. આ સંસ્થાઓ લોકપ્રિય કેમ થઈ નથી, અને સરકારનો સ્તુત્ય હેતુ પાર પાડવાને શી તત્ત્વીજ નકરવી તેનો વિચાર કરવાનો છે.”

શ્રી. ગોવિન્દલાલ ધણા અતુલની અમલદાર છે, અને પ્રજાની નેડે ઘણી છુટકા મળી જાય છે. એટલે એમને માહિતી હોવી જ જોઈએ કે આપણાં ગામડાંઓમાં

સ્થપાયલાં ગામપંચાયતોનું બંધારણ એવું ઝરી છે કે તેની મારફત કોઈ પંજુ પ્રકારનું રચનાત્મક અને પ્રજા-હિતનું કામ કરાવવાની આદા રાખવી એ નિરર્થક છે. ખરું જોતાં ગામનો પટેલ સરકારનો બિનપગારી અથવા જુથપગારી નોકર છે, અને સરકારી નોકરોની માફક તેને પંજુ જે સત્તા મળેલી હોય છે તેનો દુરુપયોગ કરીને પ્રજાવર્ગ પાસેથી મફત કામ કેવી રીતે લેતું અને જે માણસ સામે થાય તેને કેવી કનડગત કરવી તે તરફ જ તેનું લક્ષ હોય છે. મધ્યસ્થ પંચ અથવા એવી બીજી પ્રજાવર્ગમાંથી થતી સુટણીમાં સરકારી અમલદારો એટલે બધે દરબને પોતાનો લાય નાંખે છે કે સામાન્ય રીતે તે અમલદારોના માનીતા અથવા તેમના દલાલોને સુટવામાં આવે છે. સરકારનો હેતુ પાર પડતો નથી તેનું આ મુખ્ય કારણ છે. અને જ્યાં સુધી તે દૂર થાય નહિ ત્યાં સુધી કહેવાતી સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓ નિષ્ફળ જશે.

“પસકારો તથા તેના સાહેબોને જરૂર કરતાં વધારે અથકામણ ન થાય તથા કામનું વિનાકારણ લંબાણ ન થાય એવી તત્ત્વીજ થવી જોઈએ.”

“પ્રજાવર્ગ પેટીના શુદ્ધરોની નીમેલી સુધારાઈ, ફાજદારી ન્યાયાધિશીની યુગલો (bench)માં ચાલતાં શુલક પ્રકારનાં નાનાં કામોમાં ધણા વિલંબ થાય છે. આવાં કામો નિકાલ પહેલી જ બેઠકે અને ફિરિયાદ દાખલ થયા પછી દસપંદર દિવસે થયો જોઈએ તેને બદલે છ, નવ અગર બાર માસ ઉપરાંતની સુદત નીકળી જાય છે, તે બરાબર નથી.”

“સેશન્સનાં કામોમાં પંચ અથવા એસેસર તરીકે એસવાનો લક સરકારે બદલો છે તેનો લાભ ઉમંગથી લેવાને બદલે પંચ તરીકે કામ કરવા ન્યાયાધિશી તરફથી જોવાવવામાં આવે ત્યારે તેને વેડ તરીકે ગણી તેમાંથી છટ્ટી જવાનો પ્રયત્ન ધણા જાણુ તરફથી થાય છે. શહેરી તરીકેની ફરબે બજાવવા માટે જે સ્વાધ્યાય કરવો પડે છે તે કયાં શિવાય છુટકા નથી.”

“સરકાર વિરૂદ્ધ વળતર અને બીજી બાબતોમાં દાવા થાય છે તેમાં જવાબ, પુરાવો વિગેરે રજુ કરવામાં સરકારી નોકરો ધણા વિલંબ કરે છે અને સુદનો ઉપર મુક્તો મારે છે. આવો વિલંબ દૂર કરવા માટે પગલાં લેવાં જોઈએ.....દિવાની કામ નહિ ચાલવાથી પસકારોને પોતાનું દરદર મેથનું કામ મૂકી નકામા મક્કા

આવા પંડે તેથી થતું નુકશાન, શાહેલોને પણ તેવું જ નુકશાન, તેમ. લથ્થાલાડાના ખર્ચના વધારાને લીધે ઇન્સાફ ઘણો મોંઘો થાય છે.....કિમતી વખતનો ભોગ આપી તથા ઘણું ખર્ચ કરી વાદી હુકમનામું મેળવે તે માત્ર એક કામજી તરીકે ન રહેતાં તેમાં કરેલા ન્યાયાધિશીના ફરમાન પ્રમાણે તુર્ત અમલકરવાનો, અને જે દાદ વાદીને અપાવી હોય તે પ્રત્યક્ષ રીતે આપવાનું કામ તો, કામનો જલદી ફેસલો થવાના કરતાં પણ વધારે અગત્યનું છે. પ્રતિવાદી બદ્દાનતથી ખોટી તકરારો ઉપરિચિત કરી બળવણીનું કામ લાંબાવે નહિ તેમ ચુકવણી કરી બળવણીની મુદત પુરી કરવાની તજવીજ કરી હુકમનામું રદખાતલ કરવામાં ફાવે નહિ એ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. જે કોઈ ગેરસિસત ખર્ચ (લાંચ) થતો હોય તો તેને માટે એવા ખર્ચ આપનારનું બ્લોકજીપણું અને સ્વાર્થ એ જ જવાબદાર છે. માત્ર કાનૂંકણી કરવાને બદલે ત્યાં સુધી નૈતિક હિંમત રાખી ગેરકાયદે માંગણી તરફ તિરસ્કાર બતાવવા અને તેવી માંગણી કરનારને શિક્ષાએ પહોંચાડવા રીતસર ફરિયાદ કરવા લાગતાવળગતા લોકો બહાર પડે નહિ ત્યાં સુધી તે બંધ પાડવાને શું ચર્ચ શકે !..... નાદાર થવામાં જે હિજીપદ ગણાતું હતું તે એકાએક કમી થઈ ગયું છે. તેને પરિણામે નાદારીના રાફડા ફાટ્યો છે. તેથી હુકમનામાના લેણુદારને બને તેટલી મદદ આપવી અને બાયડી, હોદ્દાના કે સગાંને નામે મિલકત કરી નાંખી કપરશુદ્ધિથી નાદારીના કવદાનો લાભ લેવાની અને હુકમનામા વાળાને રાડવવાની ધારણામાં અરજદાર ફાવે નહિ, એ બેવાની આપણી ફરજ છે.

ત્યાં સુધી જનસમાજના મોટા ભાગની નીતિ ઉચ્ચ થશે નહીં ત્યાં સુધી દેશની ઉન્નતિ શી રીતે થશે ? પોતાની સમક્ષ ખુન અગર ડેકાવટી જેવો ભારે ગુન્હો થતો હોય ત્યારે ઘરમાં પેશી જઈ માત્ર પોતાના જીવની

પરવા કરવી એ સામાન્ય થઈ પડ્યું છે.....ગુન્હો પોતાની સમક્ષ બંને હોય તો પણ ઘરનું કામ સુધી સાક્ષી આપવા જવાની તમ્બી લેવી પડે અગર જેની સામે સાક્ષી આપવાની હોય તેની રખેતે ઇતરાજ થાય એવા સ્વાર્થ વિચારથી ઘણા લોકો સાક્ષી આપવા બહાર પડતા નથી. પાશ્વર્ય દેશમાં લોકો રાજપ્રુશીથી સાક્ષી આપે છે, અને ગુન્હેગારને પકડવામાં મદદ કરવી એ પોતાના ધર્મ તરીકે સ્વીકારે છે."

ત્યાં પ્રજા તથા સરકાર વચ્ચે અંતર છે ત્યાં નાના અમલદારોનો ત્રાસ હોય છે, કદર થવાને બદલે ચોર કોટવાળને દડે એવો ઘાટ થવાની બ્લોક હોય છે, એ શ્રી. ગોવિંદભાઈના લક્ષ બહાર નહીં હોય. તે છતાં આપણી ઉણપ ઠણુક કરી દેવી નોંધએ.

પ્રતિષ્ઠા ઉપર ખોટી સાક્ષી, આપનારને શિક્ષાએ પહોંચાડવાને ચાંપતા ઉપાય લેવાં નોંધએ.

જે કે વકીલમંડળનો મોટો ભાગ પોતાની ફરજ સમજે છે તે છતાં જે વિલંબ કરતા હોય, અસીલને ખોટી સલાહ આપીને લડાવ્યાં કરતા હોય, અથવા તેનાથી પણ વધારે દુષ્ટ કામ કરતા હોય તેમને શિક્ષાએ પહોંચાડવાની તજવીજ થઈ વકીલોની પ્રતિજ્ઞામાં ઉમેરો કરવો નોંધએ. આવા દુષ્ટ વકીલો અને સોલીસીટરો ઓછા નથી તે આપણે જાણીએ છીએ.

તે ઉપરાંત કાયદાના અજ્ઞાનને લીધે કેટલીક શરતોનું પાલન ન થયું હોય તે છતાં ન્યાયની દૃષ્ટિએ જે ખર્ચ હોય તેવો અમલ કરવો નોંધએ.

વડોદરાના સરન્યાયાધીશ ન્યાયખાતા વિશે અનેક સત્ય અને કિમતી હકીકત બહાર પાડી છે તેને મોટે એમને ધન્યવાદ ધરે છે.

સુમન્ટ મહેતા

મહર્ષિ દયાનંદ અને ગુજરાત

(૧)

ગુજરાતના કાઠિયાવાડ પ્રદેશમાં, મેરખી રાજ્યના ટંકારા ગામે'સો વર્ષ ઉપર એક ઔદીચ આઠણ કુળમાં એક બાળક જન્મ્યો. કોણ જાણતું હતું કે આ બાળક સંસારમાં અદિતીય કીર્તિ ને યશ દેવા-વતો, ભારતવર્ષને જીવનદાન આપી જશે ?

એક વખતે તેમના પિતા—જે શેવલક્ષ હતા—તેમણે ઘરમાં શિવરાત્રિને દિવસે પૂજા કરી શિવલિંગ ઉપર અક્ષત ચઢાવ્યા. પોતાના પુત્ર મૂળશંકરને શિવરાત્રિ તત્તને ધારણ કરવા આદેશ કર્યો. સંસારના દત્તિદાસ પરથી જન્માય છે કે મંદાન પુણ્ય ન્યૂતને વય પરથી કળ પડવાથી પ્રથમ ઉદાસ્યે કે કળ કેમ પડયું ? અને અંતે તે આકર્ષણના મહાન નિયમની શોધ કરી શક્યો. શિવલિંગ ઉપર ઉદરોને દોડદોડી કરતા જોઇ મૂળ-શંકરની મૂર્તિ ઉપરથી આરથા ઉડી ગઇ અને ધર્મનું સહ સ્વરૂપ જાણવાની ઉત્કંઠાએ ૧૨-૧૩ વર્ષની નાની વયમાં મૂળશંકરને ઘર છોડી જવા પ્રેર્યો. ઉદરોનું શિવલિંગ પરથી પ્રસાદ ખાઇ જતું એ લોકોને મન નહીં વાત હોય, પણ દયાનંદ આથી મૂર્તિપૂજાખંડનની સામગ્રી એકઠી. કરી, અને પોને સર્વવ્યાપક, સર્વશક્તિમાન સૃષ્ટિકર્તા જ્ઞાનો જાણ્યા.

(૨)

જ્યારે બાળક કંઈક મોટા થયો ત્યારે તેની જ્ઞેન અને શાંતના મૃત્યુએ તેની આગળ નવીન પ્રથમ ઉઘો કર્યો. મૃત્યુ શું છે ? આત્મા ક્યાં જાય છે ? વગેરે વિચારોએ નાસી જવાના. તેના ધરાદાને પુટ કર્યો અને ઉત્તમ તક મળનાં મહાત્મા જુદદેવે જેવી રીતે પરિવાર છોડ્યો તેવી જ રીતે તેણે મૃદત્યાગ કર્યો. પિતાએ

બાળક મોટા થઈ ગયો છે મરણી લમની તૈયારીઓ કરી રાખેલી પણ બાળક મળે જ શનો ? વિચારા પોતાના કર્મને દોષ આપના રહ્યા.

લક્ષ્યારી જની, જંગલ અને પવનો, ગ્રામ અને નગરો, યોગિઓ અને પંડિતોની શોધમાં દેંદી નાંખ્યાં. ઘણે કેઝણે રખડ્યા પણ કોનેય થયો નહિ. અને કરતા કરતા મયુરામાં આવ્યા, ત્યાં નૈષ્ઠિક લક્ષ્યારી, પ્રજાચક્ષુ મહાન પંડિત, વેદવક્તા, સ્વામી શ્રી વિરજનંદજી મહારાજ પાસે સાત વર્ષ રહી વેદાધ્યયન કર્યું. મુસાફરીના સમયમાં વિવિધ મતાનુયાયી લોકો, ઉપ-દેશો અને આધારો સાથે સમાગમ થવાથી ઘણા અનુભવી થયા. એમને જણાયું કે યથાર્થ જ્ઞાન, યથાર્થ કર્મ, અને યોગાભ્યાસ જ મનુષ્યને લૌકિક અને પારલૌકિક સુખ દેવાનાં સાધનો છે. તેઓને હિમાલયમાં યોગાભ્યાસ કરવાથી આત્મા અને પરમાત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. મૃત્યુથી નિર્મળતા મળી. તદ્વખતે ગુરુમુખ ચૂકવવા ક્ષતિ વિરજનંદજીના આદેશાનુસાર વૈદિક ધર્મ-પ્રચાર અને સંસારના ઉપહાર માટે શ્રેય જીવન અતીત કર્યું.

(૩)

પંજાબમાં મહર્ષિ દયાનંદના ઉદરોને વિશેષ સફળતા પ્રાપ્ત થઇ. તેથી ઉત્તરતી સફળતા યુક્તપ્રાંત અને રાજસ્થાનને મળી. ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં વધારે પ્રચાર થઈ શક્યો નથી. આ સમયે ઉત્તર હિંદમાં મહર્ષિ દયાનંદના કળરૂપે ચાર દયાનંદ એન્સો-વૈદિક કોલેજ, વીસ ગુરુલો, વસેં હાઈસ્કૂલો, એક હન્ડર કન્વાપાઃશાળાઓ, સો અનાથાલયો અને સાતસોથી અધિક આર્થસમાજો છે. એક કરોડ રૂપીઆનું

દાન-ઉપરોક્ત સંસ્થાઓ માટે ઉત્તર હિંદમાંથી જ પ્રાપ્ત થાય છે.

ગુજરાત અને મુંબઈ ઇલાકામાં આર્યસમાજનો જોડો તેવો પ્રચાર થઈ ચક્રવર્તી નથી. ગુજરાતીઓને સ્વામીજીના સિદ્ધાંતોનો વધાર્થ લાભ મળ્યો નથી. તેનાં ઘરેલું ઘણાં હોષ શકે, પણ કેટલાંક મુખ્ય ધારણા આ છે:

(૧) પંજાબમાં શ્રી ગુરુ નાનકરેવ અને યુક્ત પ્રાંતમાં શ્રી કૃષ્ણપ્રસાદેશના સિદ્ધાંતોના પ્રચારથી ઘણીખરી માન-મિત્ર ભૂમિ તૈપાર થઈ હતી. મૂર્તિપૂજા પ્રથમથી જ લોકોને મન રમતી નહોતી. ગુજરાત, એટલે મુંબઈ પ્રાંતમાં મૂર્તિપૂજાનું જોર વધારે છે, અને સોડા અધ્યયનથી ઘણેભાગે છે. ત્યાં મુખી મૂર્તિપૂજા તળવ નહિ ત્યાં મુખી વેદિક ધર્મનો પ્રચાર થવો શક્ય નથી. કૃષ્ણમત અને શિખમત મૂર્તિપૂજાનું ખંડન કરનારા છે. આર્ય-સમાજના પ્રચારને ઉત્તર હિંદમાં વધારે ઉત્તેજન મળ્યું તેનું આ જોડું કારણ છે.

(૨) ઋષિ દયાનંદ પોતાના બધા ગ્રંથો હિન્દી ભાષામાં જ રચ્યા. ઉત્તર હિંદ ત્યાં હિન્દી ભાષાનો પ્રચાર વધારે છે ત્યાં તે વધારે ઉપયોગી થઈ પડ્યા. ગુજરાતી-

(૩) જેવી રીતે આપણું પાટનગર દિલ્હી છે તેમ કાશી ધાર્મિક જગતનું કેન્દ્રસ્થળ છે. કાષ્ટ પણ ગામ ત્યાં મુખી દિલ્હી કબજે ન કરે ત્યાં મુખી તે ભારતનરેશ નહિ કહેવાય. જૌદધર્મને પણ સફળતા પ્રાપ્ત થવાનું કારણ એ હતું કે તેણે કાશીમાં વિજય મેળવ્યો હતો. ઇતિહાસ કહે છે કે શંકર સ્વામીને ત્યારે જ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ, જ્યારે તેમણે કાશીમાં શાસ્ત્રાર્થ જીત્યો. એવી જ રીતે મહર્ષિ દયાનંદે કાશીમાં અનેક શાસ્ત્રાર્થ ક્યાં અને સફળતા પ્રાપ્ત કરી. આને પરિણામે કાશીની પાસેના પ્રદેશમાં શ્વાલજી અને અન્ય સોડા તેમના સિદ્ધાંતો વશેષ પ્રમાણમાં માનવા લાગ્યા.

(૪) ગુજરાતની પ્રજામાં વૈશ્યવૃત્તિ પ્રધાન છે. દરેક કામના આરંભમાં તે નક્કીતોડાનો હિસાબ કરે છે; અને આ જ વિચાર આર્યસમાજની પ્રગતિને વધવા દેતો નથી. ગુજરાતી ભાષાઓ આર્યસમાજ હોવા છતાં દાન અને ધનની સહાયતા આપવામાં, પંજાબ ગયયા યુક્તપ્રાંતમાં જોવામા આવે છે તેટલી વીરતા. અને ઉદારતા જતાવતા નથી. પણ હવે વખત આવી રહ્યો છે અને ગુજરાત પણ ઉત્તર હિંદની માફક આર્યસમાજના સિદ્ધાંતોના પ્રચારમાં લાગ લેશે. ગુજરાત પણ ત્યાર થઈ જશે. મહર્ષિ દયાનંદની જન્મશતાબ્દી મયુરામાં ઉજવાશે તેમાંથી જરૂર કંઈક આશાજનક

ત્રીસ આળીસ અલ્પજનાં છાદરની સાથે રહેતા શિક્ષક અને તેમનાં પત્નીનું ચિત્ર મારા સ્મરણપટ ઉપર ફાપમને મારે કાતરાઈ રહ્યું છે. ત્યારે ત્યારે આ ચિત્ર લક્ષમાં આવે છે ત્યારે તેમને લાગે છે કે આર્થસમાજનું તેમ જ સમસ્ત હિંદુ દેશનું ભવિષ્ય ઉત્તરવળ ચલું જ નોંધ્યું. જે ઉચ્ચ વર્ણના, શિક્ષિત, ઉચ્ચ સંસ્કારવાળા 'કુટુંબને વિષે આ દીકરા ચર્ધ છે તેમને હું 'ઓળખું' છું. તેમને વિષે મને અભિમાન છે, પણ વિદેશી મિ. વેગની ફેટલીક ખૂલ યાપ છે તે મારે સમભવની નોંધ્યું. આજે આપણે નોંધ્યું કે ઉપર વર્ણવેલા આશ્રમના જેવા હજારો આશ્રમ હિંદુસ્તાનમાં રચાયા છે. ફેટલાની પ્રેરણા આર્થસમાજને લીધે છે, ફેટલાની થીઓસોફીને લીધે છે, ફેટલાની રાજકીય ભાવનાને લીધે છે. જે આત્મલોભી મદાન સીપુરો આવાં જનસમાજનાં કાર્યો ઉપાદી લે છે તેમના આત્મામાં નવું ચેતન આવ્યું છે, તેમનો પુનર્જન્મ થયો છે, અને આવા નવચેતનની ધમશને લીધે તેઓ સ્વાર્થરહિત બની ગયા છે, અને એક અમુક ક્ષેત્ર શોધી લઈને જનસેવા કરવાને ખેસી ગયા છે. આપણી ધર્મભૂમિમાં આવેલા સ્વાર્થત્યાગ મપવાદ્દષ્ટ નથી, પણ દેશની ભયશીના સમયમાં અનેક નાર ભમકી ઉઠે છે. જે પરિસ્થિતિ આપણે આજે રિલા છીએ તે માત્ર શક્યાતની છે. ભવિષ્યમાં દેશ આવા આશ્રમોથી છવાઈ રહેશે, અને આપણી સંસ્કૃતિનું તેજ આખા દેશ પર પ્રકાશ પાડશે.

ત્યારે આખો હિંદુસમાજ ત્રણ ઉચ્ચ નહોતો આજે હજી પણ પુરેપુરો જાગ્યો નથી, તે તખતે આર્થસમાજોમાં દેશભક્તિનો લુપ્તો આવ્યો અને હેંદુસમાજ, હિંદુસમાજની સુધારણાનો પ્રશ્ન તેમણે ઉપાદી લીધો તે માટે તેમને ધન્યવાદ આપવો જોઈએ. આર્થસમાજ એટલે જાગેલો આર્થ એમ હું માનું છું. તેણે ઉપરથી હું એમ ન કહું કે દરેક હિંદુ આર્થસમાજમાં દાખલ થશે. હું એમ માનું છું કે દેશને ભૂત કરનાર અનેક આધુનિક પંથો કે સંપ્રદાયોને લીધે આપણે ફરીને આર્થત પ્રાપ્ત કરીશું.

આર્થસમાજોની સંખ્યા વધતી જાય છે. ઉચ્ચ વર્ણના હિંદુઓ તેમાં દાખલ થાય છે અને જે નીચા ગણાતા હતા તે પણ દાખલ થાય છે. હિંદુધર્મમાં ખીન્ન ધર્મના લોકોને દાખલ કરવામાં આવતા નથી એ માન્યતા તદ્દન બૂવબેલી છે. આજે કોળીઓ

હિંદુઓમાં દાખલ થઈ ગયા છે, આવની કાસે ખોસે પણ દાખલ થશે, પરમ દિવસે અંત્યજ દાખલ થશે. જે ધર્મમાં જીવ અને જીવે છે તે પરધર્મોને આદર્શ લે છે.

પરધર્મોને વટકારીને હિંદુ ધર્મમાં લેવા એવો મારો આગ્રહ નથી. મારા કામની દિશા જુદી જ છે તે છતાં હું નાણું છું કે આપણાં ધર્મનાં ગારણાં ખુલાં છે અને તેમાં અનેક બદારના લોકો દાખલ થશે. આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસમાં એવા અનેક દાખલા છે. લાખો માણસો એક તરફ દાખલ થઈ ગયા છે. જે અત્યંત લોકો 'શુદ્ધ'ની પ્રતિતિ માને. પચ્યા છે તે કાસે તેને જરૂર સ્વીકારશે, એમ હું માનું છું.

હું શુદ્ધતા કાઢીઆવાડમાં કેકેમણે રખડું છું અને હું નોંધ રહ્યો છું કે જ્યાં જ્યાં આર્થસમાજોનું નાનું મોટું જુથ હોય છે ત્યાં નવજીવનનાં ચિન્હો જળાય છે. સામાન્ય રીતે નવજીવન એટલેથી નથી હોતું. આર્થસમાજોને લીધે કેળવણીની સંસ્થાઓ ઉભી થાય છે, સામાજિક સુધારણાની પ્રવૃત્તિ નજરે પડે છે, કન્યા કેળવણી સતેજ થાય છે, રાષ્ટ્રીય ભાવના પોષાય છે અને રાજકીય ચળવળને ઉત્તેજન મળે છે. કુટુંબમાં કુટુંબો તો ત્યાં હિંદુ સમાજનું સંગઠન થાય છે અને નવજીવિ આવે છે. દરેક દરેક જગ્યામાં અને દેશી શાસ્ત્રોમાં આ મિથિતિ જોવામાં આવે છે. સાલજો, કોળી, વાણીયા, અનાવિલ કામમાં, રજપુતો તેમ જ અરવલ્લીમાં જ્યાં આર્થસમાજ નો પંચ સ્વીકારાયો છે ત્યાં જાનવો, જીવેલો અને પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે.

આપણી હિંદી પ્રજા ગમે તેવી અત્યંત દહેસે તો પણ સમજી છે. અક્ષર જ્ઞાન વગર સમજી હોઈ શકે. ભણેલા ન હોય તે ગણેલા હોઈ શકે. પણ આજે એક કુખજનક વસ્તુસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ છે કે આપણી પ્રજા જે જાગ્યો પુરેપુરી સમજે છે તેનો ઉપયોગ અથવા ઉપજોગ કરી શકતી નથી. જાગૃત્ત્ય દાનિદારક છે એવું સમજનાર માણસો તેનો અટકાવ કરવાને માટે એક પગલું લઈ શકે નહીં. આગત સંસ્કારી અગર કુટુંબોને દાન કરવાથી આગસને ઉત્તેજન મળે છે એવી ખાતરી થઈ હોય તો પણ સાધુઓને મદદ કરવાના જ. કન્યાઓને ઉજોગી કેળવણી આપવાની આવશ્યકતા છે પણ તે જાગૃતનો અમલ કરવાની દિશા નથી હોતી. આપણી પ્રજામાં ઉપાય લેવાની શક્તિ જાગી છે.

પહેલાં કરેલાની, અમલમાં મુકવાની શક્તિ ધરી ગઈ છે; એ શક્તિ આર્થસમાજઓમાં પાછી આવી છે. સ્વામી દયાનંદે જે સુધારા અથવા ફેરફાર જનસમાજમાં કર્યા, જે નવો લુરરો અને ઉત્સાહ સમાજમાં દાખલ કર્યા, તે હંકારમાં ગણાવી જઈ છે:

(૧) સંઘબળ. સંઘમાં શક્તિ છે અને સંસ્થામાં બળ છે એવો સર્વવ્યાપી સત્ય સિદ્ધાંત સ્વામીજીએ આર્થસમાજની સ્થાપના કરીને બતાવી આપ્યો. આ નવા સંઘને પચાસ વર્ષ થયાં છે અને તે સમય દરમ્યાન ધણી સફળતા થઈ છે એ વાત નિર્વિવાદ છે. કોઈ પણ મોટું કાર્ય સિદ્ધ કરતું હોય તો સંઘબળ ફળવ્યા વિના છુટકા નથી.

(૨) શારીરિક ઉત્થાન. આપણી પ્રજા સરાસત હવી અને જીવન લાંબું હતું તે સૌ કોઈ જાણે છે. આજે પ્રજા તદ્દન નબળી અને ડરકણ બની ગઈ છે. આવી અવસ્થાનાં કારણો અનેક છે પણ હાલમાં (ક) બ્રહ્મચર્યની અવગણના થાય છે તેને મળ કારણ સ્વામીજીએ ગંધર્વ છે.

(ખ) બ્યામામતી બાબતમાં આપણે યુજરાતીઓ જાણુ જ દોષને પાત્ર છીએ, અને કસરતને અભાવે આપણા લુવાનીઆ નિર્માસ બની ગયા છે.

(ગ) દૂધ, ઘી અને પૌષ્ટિક ખોરાકના અભાવે પણ નિબળતા આવી છે એ હકીકત સર્વમાન્ય છે. આજે ગામોમાં ચોકપું દૂધ મળતું નથી, ગોવધ અટકાવવાને માટે આપણે લડવાને તૈયાર છીએ પણ ગોરક્ષણ કરતા નથી. ગાયને કેવી રીતે ખવડાવવું તેનું જ્ઞાન નથી એ બાબત સમાજને એમણે સમજાવી.

(ઘ) આર્થસમાજની અસરને લીધે આજે પંચાંગમાં કન્યાઓ ૨૦-૨૨ વર્ષની ઉંમરે પરણે છે અને મોટી વયની અવિવાહિત કન્યાઓ વિશે દીકરા થતી નથી. આજે કોલેજોમાં પરણેલા લુવાનીઆ કવચિત જ મળી આવે છે.

(૩) ફળવણી. આ વિષયમાં આર્થસમાજે જાણુ જ આગળ પડતો ભાગ લાધો છે.

(ક) અંગ્રેજ પદ્ધતિથી ફળવણી આપવાને માટે દયાનંદ એન્ડો-મેન્ટિક કોલેજ છે અને આપણી જુની ગુરુકુળની પદ્ધતિથી શિક્ષણ

આપવા માટે કાંગડીમાં ગુરુકુળ સ્થાપ્યું છે. આર્થસમાજમાં એ મત પડ્યા છે: એક સુધરેલો મત આજની પાશ્ચાત્ય સંસ્થાઓનું અનુકરણ કરવા ઇચ્છે છે અને બીજો મત જુની આર્થપદ્ધતિને પ્રાધાન્ય આપે છે. બીજાં કારણોને લીધે આ બંને મતને કાંઈક મશ્કરીમાં, માંસ અને ધાંસ પાર્ટી કહેવામાં આવે છે.

(ખ) આર્થસમાજો કન્યા ફળવણીમાં આગળ વધી ગયા છે અને સેંકડો કન્યાઓને સારી ફળવણી પ્રાપ્ત થઈ છે.

(ગ) સ્વભાષા માર્ફત ફળવણી આપવાની પદ્ધતિ ધણી વર્ષોથી સમાજઓએ સ્વીકારી છે, અને હિન્દી ભાષાને રાષ્ટ્રીય ભાષા કરવાનો આગ્રહ છે.

(ઘ) સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસને ખુબ ઉત્તેજન આપ્યું છે.

(ચ) વેદશાસ્ત્રનો અથવા ભાષાતત્ત્વ દ્વારા કરવામાં આવ્યા છે.

(૪) આત્મિક ઉત્થાન. (ક) આર્થસમાજમાં કોઈ ગુરુ નથી. માણસના મનને સળંગ, છુદ્ધિને પ્રતિભા રાખી, આત્માને નિર્લેપ બનાવવાનો પ્રયત્ન થાય છે.

(ખ) બધી વસ્તોને માટે એક જ પ્રકારની સંધ્યા રાખી છે. જડ પદાર્થની પૂજા હુખેં થઈ છે.

(ગ) પ્રાણાયામ વિગેરે યોગની ક્રિયાનો અભ્યાસ થાય છે.

(૫) સામાજિક ઉત્થાન. (ક) કોઈ પણ સમાજ ત્યાગી મહાત્માઓ શિવાય ઉન્નત થઈ શકતો નથી, તે પ્રમાણે આર્થસમાજમાંથી અનેક વ્યક્તિઓએ આત્મભોગ આપ્યો છે. મહાત્મા મુનશીરામ (સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી), લાલા હંસરાજ તથા પંડિત ગુરુદત્ત એ ત્રણે ઉચ્ચ શિક્ષણ પામેલા પુરોગામી પોતાનાં સમસ્ત જીવન શિક્ષણ અને જ્ઞાનપ્રચારના કામમાં અર્પણ કરી દીધાં હતાં.

(ખ) સમાજ પ્રવૃત્તિ તથા ઉપદેશને લીધે દાનની દિશા બદલાઈ છે. આજ મુઠી ધણી ખરો દાન સદામતો ખોલવામાં, અટાન પાલણીને જમાડવામાં, મોટી મોટી ન્યાતો અને ચોપાંશીઓને ભોજન આપવામાં ખર્ચાતો હતાં. હવે ઉત્થાનને માર્ગે દોરે એવી પ્રવૃત્તિઓમાં દાન રેડાય છે.

(ગ) અસ્પૃશ્ય અથવા અહત - ગણાની કામની ઉત્થાપન માટે, તેમને પાવન કરીને હિંદુ સમાજમાં દાખલ કરવાની ચળવળ સમાજો-એ દાખલ કરી છે. જે કાંઈ મનુષ્યે પરધર્મ સ્વીકાર્યો હોય તેને પથાતપ યાચ તો તે આર્ચસમાજ માર્ગત દિંદુઓમાં ફરીથી ભેળાય છે. જે હિંદુઓને નેરલુલમથી કે લાલચથી મુસલમાન કે ખ્રિસ્તી ધર્મોમાં જવાનું થયેલું તેમને હિંદુ ધર્મમાં ફરી આવવું હોય તો આર્ચસમાજનો દરવાજો ખુલ્લો છે.

(ક) સમાજસેવાનાં કાર્યોમાં પણ આર્ચસમાજે ખુબ ઉશ્વર બતાવી છે, અનાથાશ્રમો અને ઔષધાલયો કાઢ્યાં છે અને રેલ, આગ, અથવા કોઈ પણ મોટી આપત્તિના પ્રસંગે સમાજોએ સેવા કરવાને તત્પર રહ્યા છે. સ્વધર્મ, સ્વભાષા, સ્વવેશ, સ્વસભ્યતા વિગેરેને માટે હમેશ તેમનો આગ્રહ છે.

ભતિભેદના વિષયમાં માનુર્વર્ણની વ્યવસ્થાથી જ નિરાકરણ કર્યું છે. આર મુખ્ય વર્ણને સ્વીકારીને, જે અસંખ્ય ભતિભેદ આજે ફેલાઈ રહ્યો છે તેને દૂર કર્યો છે.

નવચેતનના ઉમળકાને લીધે આસપાસના વાતાવરણમાં તેમણે બહોળો ઉત્સાહ ફેલાવ્યો છે. આજે અશાળી શીખોમાં જે સત્યાગ્રહનો ભુસ્ત્રો છે અને આત્મ-શુદ્ધિની ધમશ છે તે આડકતરી રીતે આર્ચસમાજને લીધે છે. ૧૯૦૭ ની સાલથી તે આજ સુધી આર્ચસમાજ

ઉપર એવો આક્ષેપ મુકાયો છે કે જે મંદિરના રાજકીય ચળવળને મારે છે અને ખુદશી રીતે બ્રિટિશ સરકારની વિરુદ્ધ છે. આ આરોપ તદ્દન ભુલો છે. જે કોઈ કામ કે પ્રગ્ન ઉત્થાપન માટે ચડી હોય, જેમનામાં સ્વમાન અને સ્વતંત્રતા માટે ભુસ્ત્રો આપ્યા હોય તેમના ઉપર આજે આક્ષેપ મુકી શકાય નહિ. સ્વમાન અને સ્વતંત્રતા માત્ર મુઠ્ઠાઓને જ અપ્રિય હોય. દરેક સરકાર એવું ઇચ્છે છે કે પ્રગ્ન શાન્તિથી મુઠ્ઠ રહે. આપણાં દેશી રાજ્યોમાં પણ આવી મૂર્ખાઈભરેલી માન્યતા હોય છે, પણ જ્યાં સમાજમાં જીવ છે ત્યાં પ્રગતિ થઈ જ છુટકા છે.

જે સમાજે સ્વામી દયાનંદને ઉત્પત્ત કર્યા તેની આત્મોન્નતિ યથા વિનંતા રહે જ નહીં. સ્વામી બ્રહ્મનંદ, લાલા હંસરાજ, લાલા લજપતરાય જેવી મહાન વિશ્વતિઓને લીધે આર્ચસમાજ પ્રભાવશાળી બન્યું છે.

મહાત્મા દયાનંદનો જન્મ ગુજરાતમાં થયો હતો. તેમણે આખા હિંદુસ્તાનમાં નવું ચેતન ફેડ્યું, તે જતાં એક ગુજરાતી તરીકે એમણે ગુજરાતના મૌરવમાં વધારો કર્યો છે.

આર્ચસમાજ હિંદુ સમાજથી છુટા રહેશે એમ હું માનતો નથી. ભવિષ્યમાં એ જાનને ફરીને એકલ ધર્મ જશે, પણ ત્યાર પહેલાં આપણા કુધારાઓનો નાશ થઈ ગયો હશે, અને હિંદુ સમાજનું મળજુદ મેંગાન થયું હશે.

મુખન્ત મહેતા

આર્ચસમાજની ભૂતકાળની સેવાઓ અને ભાવિ કર્તવ્ય

આણ સાથે આખું આર્ચ જગત હિંદના કે દુરધર ધર્મસુધારક મહર્ષિ દયાનંદની શતાબ્દી ઉજવવામાં મચ-ગયલ હશે ત્યારે એ સ્વાભાવિક છે કે આર્ચસમાજોએ નહિ એવા હિંદીઓ પણ હિંદના એક મહાન રાષ્ટ્રવિધાયકને પોતાની શ્રદ્ધાન્તરિ અર્પવા એમના આર્ચસમાજ લાઇઓ સાથે નેદ્રાય અને તેમ કરવામાં ગૌરવ લે. કવચિત્ કવચિત્ મુગ્ધાગને આંતરે રાષ્ટ્ર જ્યારે જ્યુન હોય ત્યારે તેને તારવા જન્મ ધારણ કરતી બ્રહ્મિઓ-

માંના મહર્ષિ દયાનંદ એક હતા એ વાનનો અસ્વીકાર જ ન હોય; એટલુંએ ખરું કે જે નવયુગનાં દર્શન આજે આપણે કરીએ છીએ તેના પ્રયોજના—દલા દોષનું ગૌરવ વાસ્તવિક રીતે મહર્ષિ દયાનંદનું જ ગણાય.

કોઈ પણ બ્રહ્મિની જીવનગુણના કરતી વેળા કે કોઈ સંસ્થાના કાર્યનું માપ આંતરી વેળાએ તે તે બ્રહ્મિ કે મંદિરમાં જે દેવકાળમાં, જે મંત્રોજો વચ્ચે કાર્ય કર્યું હોય, જે અનુકૂળતા કે પ્રતિદૂળતા વચ્ચે પોતાનો માર્ગ

કાપના મયન કર્યું હોય, તે સર્વ બાળતોનો વિચાર કરવો જરૂરનો છે. જેમ સંજોગો વિશેષ પ્રતિકૂળ, જેમ સાધનો યોગ્ય તેમ એ વ્યક્તિ કે સંસ્થાના કાર્યની કિંમત વિશેષ અંકાય. ભારતની એ વેળાની પરિસ્થિતિનો, એમના માર્ગમાં આવી ઉભેલી અનેક વિટંબનાઓ અને પ્રતિકૂળ સંજોગોની ગણના કર્યા વિના આર્યસમાજ કે એના પ્રવૃત્તા મહર્ષિ દયાનંદના જીવનની તુલના કરવા કે એમની સેવાઓની કિંમત, આજે આપણે ન્યાં ઉભા છીએ તે સ્થિતિના દર્શિર્વિદુધી આંકવા બેસીએ તો સ્વામીજીને અન્યાય થવાનો ભય જરૂર રહે. હાં તો પશ્ચિમના સહયોગના પરિણામે, અંગ્રેજ ભણતરના કારણે કે વિશાળ થયેલી આપણી દષ્ટિમર્મદાને લીધે, આજે આપણે હિંદુસમાજમાં, હિંદુ-ઓની ધાર્મિક માન્યતાઓમાં મહાન ફેરફાર થયેલો જોઈએ છીએ. પણ સ્વામી દયાનંદનો યત્ન એ નહોતો. એક બાજુ ધર્મના અગાનના ગાઢ અંધકારમાં પડેલા સમાજના પ્રબળ વિરોધ, પ્રકોપ, અને બીજી બાજુએ રખેને પોતાના હાથમાંથી સત્તા સરી પડે એ જોઈકે ભયશીતલી દરેક લોકધાક્ષને મૂળમાંથી હાથવા મયન કરતી મદાંધ સરકારની ચોકી વચ્ચે સહેલા સમાજને સુધારવા પ્રયત્ન કરવો એ સ્વામીજીના સમયમાં કોઈ મનુષ્યને માટે એક સાહસ જ ગણાય. એક બાજુ શંકરાચાર્યના સમય પછી હિંદમાં પુનઃ ભયંકર અત્યંત વ્યાપ્ત હોય, એક બાજુ આખી પ્રજા પશ્ચિમના મોહમાં તણાતી હોય. દેશના યુવાનો પશ્ચિમના શિક્ષણના પ્રભાવે અને પોતાના ધર્મના જ્ઞાનના અભાવે ખ્રિસ્તી વિચારોની અચર હેઠળ ધસકાતી હોય એ વેળા—એવા પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં—એક સંન્યાસી હિંદમાં વેદનો ઝુંડો હાથમાં લઈ દિંદીઓને સત્ય વેદિક ધર્મનો દીક્ષામંત્ર આપવા બહાર પડે એ કોઈ યુનિવર્સિટીની પદવીથી વંચિત એ સંન્યાસી માટે અભિનંદનપાત્ર જ કહેવાય એ કાળમાં હિંદુ સમાજમાં બ્રાહ્મણ સામે કોઈ આંગળી ભાગે જ ઉઠાવી શકતું, મર્તિપૂજનો વિરોધ કરવો એ મહાપાપ ગણાતું, અસ્પૃશ્યતા કાઠી નાંખવાનો ખ્યાલ સરખો કરવો એ ઘોર અનાચાર ગણાતો, સ્ત્રીશ્ચને યજોપવિતનો અધિકાર છે એમ કહેતું તો કોઈ ગાંડા મગજનો, તરંગ માત્ર ગણાય, તો પછી વેદ એ સર્વ ધર્મનું મૂળ છે એમ પ્રતિપાદન કરવાની તો વાત જ હમાં ? આ સંજોગોમાં, આ પ્રતિકૂળતા સામે બાથ લીટી હિંદુસમાજમાંથી સડો કઢા-

નાર દયાનંદ જેવો કોઈ વિરલ પુરુષ જ હોઈ શકે. એમનું દેશાભિમાન, એમની વિદ્વતા, એમની કાર્યશક્તિ, અંગ્રેજના જ્ઞાનના અભાવ છતાં યોગ્ય નહોતાં. એમણે કદેલા ભગીરથ કાર્યની પ્રશંસા એમના અનુયાયીઓ દરે એ તો સ્વાભાવિક છે. પરંતુ મુદ્દમ. બલેવાદસ્ત્રી જેવાં થીઓસોફીસ્ટને પણ એ કહેતું પડ્યું છે કે

“It is perfectly certain that India never saw a more learned Sanskrit scholar, a deeper metaphysician, a more fearless denunciator of any evil than Dayananda, since the time of Shankaracharya.”

માનસિક યુક્તામીનો નાશ

મહર્ષિ દયાનંદ અને આર્યસમાજનું મારી દહિએ સર્વથી પ્રથમ અને મહત્ત્વનું કાપ તો હિંદુ; પ્રજામાં પોતાના દેશના ભૂતકાળ માટે, પોતાની ભગ્ય સંસ્કૃતિ માટે, પોતાના ઇતિહાસ માટે, પ્રથમ સ્વમાનની ભાવના ઘેરવાતું છે. ન્યાં સુધી કોઈ પણ પ્રજામાં સ્વમાનની તે પ્રથમ જ્યોતિ ઉત્પન્ન થયેલી નથી હોતી ત્યાં સુધી તે પ્રજા યુક્તિ મેળવી શકતી નથી; અને ખાસ કરીને પારકાની ઝુંસરી હેઠળ યુક્તામી વેકતી પ્રજા સ્વામીજીએ હિંદની મનોદૃષ્ટિ જ—ભાવના જ ફેરવી નાંખી; એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ કોષ ન નડે. એમણે હિંદીઓની નાશાયકાત કે અસ્પૃશ્યતાની ભાવના પર પ્રથમ સખ્ત પ્રહાર કરી હિંદી પ્રજાને એ પેગામ આપ્યો કે ત્યારે આપણા આજના રાજકર્તાઓ જંગલી હાલતમાં નવસા ફરતા હતા ત્યારે પણ આપણી સંસ્કૃતિ ઘણી ભંચ હોવાની ઇતિહાસ સાક્ષી પુરે છે. હિંદ એક વેળા જગતનો ગુરુ હતો, આપણા વેદો વિશ્વના પુસ્તકાલયમાં સર્વથી પુરાણો ગ્રન્થો છે. આ ભાવના પ્રજા સમક્ષ ખડી થઈ, એ પ્રયત્ન જ્વનિ દેશમાં ચારે બાજુ પહોંચ્યો અને પ્રજા સફળી જગી. આ વાત આજે આપણા રાજકર્મચારીઓ—રાજનીતિજ્ઞો—પણ સ્વીકારશે. જે આર્યસમાજ સ્વમાનની આ ભાવના જાગ્રત કરવા સિવાય બીજું કંઈ જ ન કર્યું હોત તો પણ હિંદ તો આર્યસમાજનું અતિ મહણી રહેત જ. પણ એ મહાપુરુષના કાર્યની આ તો હતી માત્ર શરૂઆત, એના કાર્યનો પાયો. મહર્ષિ એક મહાન દેશ-ભક્ત હોવાને લીધે દેશને રાષ્ટ્રીયતાનો મંત્ર આપવા ચુકવા નહિ. જે વાસ્તવિક રીતે “હિંદ હિંદીઓ માટે જ (India for Indians).” એ ગર્જના

પ્રચલિત રીતે કાંઈએ પ્રથમ ઉદાત્ત હોય તો તે મહર્ષિ દયાનંદ જ અને એમાં આર્થસમાજનું ગૌરવ છે. . .

આર્થસમાજને વેદશાસ્ત્રપ્રચાર માટે કરેલ કાર્ય આજ સુધી કોઈ પણ હિંદુ ધાર્મિક સંસ્થાએ કર્યું નથી. જાગૃતી ભરવાડોનાં ગીત' ગણાતાં એ વેદને મ. દયાનંદે જનનના પુસ્તકાલયમાં જૂનામાં જૂના ઉત્તમ ગ્રંથનું એનું સ્થાન પુનઃ અપાત્યું, અને વેદાભ્યાસના પાઠશાળા ઇંગ્લેન્ડને બેઠીને 'પ્રત્યેક ધર્મજ્ઞતાસુ સંદેહને વેદનાં દર્શન કરાવ્યાં. સાથે સાથે સંસ્કૃત ભાષા અને પ્રાચીન સાહિત્યને પણ અજળ્ય ઐત્રાસદાન મળ્યું—મૂલપ્રાપ્ત થયેલી એ ભાષા સજીવન થઇ. વેદપ્રચારથી હિંદુધર્મને એના સત્ય સ્વરૂપમાં રજૂ કરીને મહર્ષિ અને તેમણે રચાયેલા આર્થસમાજને હિંદુધર્મની ભારેમાં ભારે સેવા કરી છે એ વાત કોઈ પણ કૃતજ્ઞ હિંદુ સ્વીકારી શકે ન જ રહે. એટલું જ નહિ પણ શ્રદ્ધાસુ હિંદુ પ્રજા આગળ મૂર્તિપૂર્ણતા અડત કરી, એને અશાસ્ત્રીય સિદ્ધ કરી પ્રગતે માનસિક શુદ્ધાભિમાયી સુક્ષ્મ કરવા પ્રયાસ કર્યો. આ બાબત મતભેદ છે—સંભવે છે, તો પણ હિંદુધર્મના સુધારાને પરિણામે પ્રજા માનસિક શુદ્ધાભિમાયી છૂટવા મથી રહી છે, એ સ્વીકારીએ તો એ સુધારાના એક પુરસ્કાર પ્રણેતા દયાર્જનનું ઝાણ નાતું સત્તું ન ગણાય. આજે રાજકીય ક્ષેત્રમાં આપણે એ *social morality* (માનસિક શુદ્ધાભિ)થી અજાણ્ય છીએ.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ

આજે હિંદના નાપકો બીજી એક દિશામાં ભગીરથ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે—રાષ્ટ્રના બાળકોનું શિક્ષણ રાષ્ટ્રના હાથમાં લેવાની બાબતમાં. છેલ્લા ત્રણ ચાર વર્ષ દરમિયાન આપણે રાષ્ટ્રીય કેળવણીની દિશામાં અવનવા અખતર કર્યા, બાળકોને સરકારી શાળા અને કોલેજોને ત્યાગ કરવા સલાહ આપી ને છોડાવ્યાં, અનેક કેળવણીની સંસ્થાઓ ઉઘાડી. એ પ્રયોગ એછેતરતે અંશે નિષ્ફળ નિવડ્યાનો સ્વીકાર આજે મહાત્માજી પણ કરી રહ્યા છે. ક્યારેક સાધનોને અભાવે આપણાં એ શિક્ષણ મંદિરો સુધાર્યાં છે, હુમ થતાં ગય છે અને દેશવતની વેદી પર હોમાયના એ બાળકો કુટુમ્બ સંસ્થાઓના અભાવે પાછા-સરકારી શાળાઓને ખારણે અથડાય છે. ત્યાં સંસ્થાઓ રહી છે ત્યાં કળા અને સાહિત્ય ઇત્યાદિને વિસારે સુધી રેડીઆના શિક્ષણમાં સંસ્કૃત સમાચારની ચેષ્ટા ધાપ છે. ત્યારે આર્થસમાજનાં શુર-

કુળો-વિદ્યોપાધે સફળ પ્રયાસો નિવડ્યા છે. આર્થસમાજે ત્રીસ વર્ષોના વર્ષ પહેલાં એ સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો. આર્થસમાજે એના જન્મ સાથે જ એ પોદારીને કહ્યું કે રાષ્ટ્રના બાળકોને પરાયે હાથ શિક્ષણ આપવું એ આત્મઘાતની નીતિ છે. આપણાં બાળકોની કેળવણી આપણા જ હાથમાં હોવી જોઈએ. આર્થસમાજ આટલું કહીને જ આટલો હત તો છુટી વાત હતી. પણ “બાલનું એટલું પાળવું” એ સૂત્ર આર્થસમાજનો મહામંત્ર, એટલે એણે શિક્ષણનો નવો અખતરો શરૂ કરી દીધો અને પ્રજા એ તરફ એકસરખી રીતે ઝેંકાતે જોઈ રહી. એ નવીન પ્રયોગનો—શુરકુળ શિક્ષણ પ્રણાલિનો—દેશનાયકો અને પરદેશી શિક્ષણશાસ્ત્રીઓએ અવધાસ કર્યો, પ્રશંસા કરી. એ સંસ્થાએ ન તો આઠી સરકારની મદદ કે ન તો એને અનુસરવો પડ્યો સરકારી શિક્ષણવ્યોયોના અવધાસકમ. ત્યાર પછી અનેક પ્રયોગો શરૂ થયા છે, પરંતુ એની પહેલ કરવાનું માન આર્થસમાજનું જ. હિંદી પ્રંતએ શું કરવું જોઈએ અને શું કરી શકે એનો પ્રયોગ સફળતાથી કરી દેખાડી આર્થસમાજે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં પોતાનું સ્થાન જોખરે સ્થાપ્યું છે. પ્રગતી લિખલિખ સંસ્થાઓએ પ્રગતી માનસિક પ્રગતિનાં ચિન્હો, પ્રગતી સમ્પત્તિના શીર્ષિ સ્તભો છે. પ્રગતું ભાવિ ધડવામાં એ સંસ્થાઓ મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. સર જેમ્સ મેકટન સમાજના આ પ્રયોગને એક અવનવા અને રસમય અખતરો (one of the most original and interesting experiments) તરીકે ઓળખાવે છે. આજે ત્રણસ વર્ષ પછી પણ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની અન્ય કોઈ સંસ્થા કે આપણી રાષ્ટ્રીય યુનિવર્સિટી આ સપાડી પર આવી શકે નથી એ ઉપરથી જ આપણે આર્થસમાજે એ ક્ષેત્રમાં કરેલી સેવાનો ખ્યાલ કરી શકીશું. દેશી ભાષાદાર શિક્ષણ એ રાષ્ટ્રસિદ્ધાંત માત્ર આર્થસમાજે જ સફળતાથી પોતાના શુરકુળોમાં અમલમાં મુકી દેખાડ્યો છે. દેશી હજી આર્થસમાજને પગને ચાલવાનું રહ્યું છે.

એક ભાષા

બીજી અગત્યની સેવા એ કે દેશમાં એક ભાષાની જરૂરીઆત સ્વીકારી તેના પ્રચાર માટે કરેલા પ્રયાસો છે. આ બધા રાષ્ટ્રનિર્માણના ઉપાયો છે. રાષ્ટ્રસંગઠન

માટે આપણે હવે એ સ્વીકારવા લાગ્યા છીએ કે દેશમાં કોઇ સામાન્ય લાપાની જરૂર છે. ત્યારે શું હિંદુ દૈત્યતાથી એટલું પણ ન સ્વીકારે કે આર્યસમાજે, વીસ વર્ષ પૂર્વે આ માટે પ્રયાસ કરી દેશને ઉપદ્રુત કર્યો છે?

અંત્યજને અને આર્યસમાજ

ન્યાતન્તના સાંકડા વાડાઓ તોડવામાં, હિંદુ પ્રભને વહેમમાંથી, રૂઢિની શુદ્ધાભિમાંથી મુક્ત કરવામાં આર્યસમાજે નાનોસુનો ફાળો નથી આપ્યો. આજે આપણે ન્યાતન્તનાં એટલાં બંધનો નથી જોતા, આજે આપણે જ્ઞાતિનો એટલો બધો ત્રાસ નથી અનુભવવો પડતો એ પ્રતાપ વિશેષાંશે આર્યસમાજનો જ! અંત્યજ અને સ્ત્રીવર્ગની સેવા આર્યસમાજે એટલી જ ઉત્તમ રીતે બજાવી છે. અંત્યજને તરફ હિંદુ સમાજના ધોર અભ્યાસાર સામે પ્રચંડ અવાજ ઉઠાવનાર કોઇ પણ ધાર્મિક સંસ્થા હોય તો તે આર્યસમાજ જ છે. આજે ગાંધીજી હિંદુસમાજને હક્કોટથી એ હક્કે ધોઇ નાંખવા મથન કરી રહ્યા છે, આજે આપણે અનેક મુશ્કેલીઓ વચ્ચે પણ અંત્યજોદ્ધારક સંસ્થાઓ નલાવવા પગલાર થયા છીએ; પરંતુ અંત્યજને એમની હાલની અધમ દશામાં સડવા નથી સરળવા, એમને મનુષ્ય તરીકે આપણા નેટલા જ હક્કો છે અને અરપૂષ્પતા એ વૈદિક દૃષ્ટિએ કેવળ દોષ છે એમ માળીસ વર્ષ પર કહેવાની હિંમત આર્યસમાજ સિવાય કોણે કરી હત?

સ્ત્રીઓ અને આર્યસમાજ

હિંદુસમાજમાં સ્ત્રીઓની જે દશા હતી એ દશા સામે પણ સ્વસ્તીજીએ આગ્રહપૂર્વક દરિયાઈ કરી અને એમને વેદાભ્યાસનો અધિકાર છે એમ સિદ્ધ કરી બતાવી એમનો ઉચ્ચ દરજ્જો સ્વીકાર્યો. સ્ત્રી કેવળ પુરુષની સેવા ઉઠાવવા જ નહિ, પરંતુ જગતમાં કોઇ વિશિષ્ટ, વધુ ઉપયોગી કાર્ય કરવા સરજાઇ છે અને હિંદુસમાજે પોતાના સ્ત્રીસમાજપ્રતિના પાપના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે, સ્ત્રીપ્રતિના અભ્યાસારના પરિણામરૂપે જોઇએ એટલું સદન કર્યું છે એ વાત સમાજ પાસે સ્વીકારાવવી, —આજે આ વિચાર આપણે માટે સાધારણ થઇ પડ્યો છે, પરંતુ ચાળીસ વર્ષ પર આ કહેનારું શું? —એ તો કોઇ અડગ ધૈર્યવાળા વીર નરનું જ કામ! સ્ત્રીઓ માટે દેરેર પાપરેસી શિક્ષણાલયોની ગળા એ સમાજ

એ દિશામાં, કરેલા. કાર્યનું જીવંત નિર્માણ છે અને રહેશે.

કુષ્ઠાળ

ભારત કુષ્ઠાળનું ધર છે. કુષ્ઠાળ સાથે આ દેશે એવી તો લાઇમખી બાંધી છે કે દર વર્ષે હિંદના કોઇ ને કોઇ ભાગનો એ પરાણો હોય, છે જ! ધ. સ. ૧૮૯૭-૯૮ અને ૧૯૦૦ ના કુષ્ઠાળો તેમજ ધ. સ. ૧૯૦૮ ના કુષ્ઠાળ વેળા, કુષ્ઠાળ પીડિતોને સંકટમાંથી બચાવવા માટે આર્યસમાજે કરેલાં પ્રયત્નો દેશની પ્રતિસાને પાત્ર છે. સમાજસેવાનું *organised* —વ્યવસ્થિત કામ ચોજવાની સમાજની શક્તિ અને તે પાર ઉતારવાની કાર્યદક્ષતા ઘણી ઓછી સંસ્થાઓમાં આજે પણ જોવામાં આવે છે. શુભરાતમાં આર્યસમાજે પોતાને ખાતે આનું ચીરસ્મરણીય કાર્ય નોંધાવ્યું નથી એ જુદી વાત, પરંતુ સમાજસેવાની જે ભાવના આપણે હિંદમાં ક્રીડી રહ્યા છીએ એનો દીક્ષામંત્ર આપવાનું આચાર્ય તરીકેનું કાર્ય તો ઘણું જાણત પહેલાં આર્યસમાજે જ કરેલું.

સંગઠન અને શુદ્ધિ

આજે આખા દેશમાં સંગઠન અને શુદ્ધિનો પ્રશ્ન ઘણાં જોસથી ચર્ચાઇ રહ્યો છે અને હિંદુ પ્રભને પોતાની છુટીછવાઇ પડેલી શક્તિઓનું સંગઠન કરી હિંદુ પ્રભને સ્વાત્રમી અને માની તથા સંદર રીતે *organised* (વ્યવસ્થિત થયેલી) પ્રભ બનાવવાના સ્વત્વ પ્રવાસો હિંદુઓ કરી રહ્યા છે —કરવાની જરૂર સ્વીકારે છે. મહાના રાજપૂતોની શુદ્ધિને પરિણામે ડીંગા 'વડે સંધાયેલી દેખાતી હિંદુસસમાજ એકતામાં ગાંધી ૧૩૩ અને ત્યારથી એ પ્રશ્ન તીવ્ર બન્યો છે અને લાલાજી જેવા દુરમંદેશી દેશનાયકે પણ હિંદુ શક્તિઓના સંગઠનની જરૂર જોઇ છે. અને શુદ્ધિની બાબત પર તો ઉત્તર હિંદુરાયનાં આર્યસમાજીઓ અને સનાતનીઓ વચ્ચે મતભેદ જ નહોતો રહ્યો. આ સ્થિતિ આજે છે, પણ એ સેવા પણ સમાજની જ. આપણા ધર્મ ભૂલેલા ભાંધોએને એક પંખની ઘેસછામાં કરેલી જૂસને અક્ષય ગણી જાહેરીબર આપણાથી વેગળા રાખવાની ક્રીલસુરી તો હિંદુસમાજને જ ગળે ઉતરે. મનુષ્યના અંગના કોઇ અવયવને સુધારી શકાય એવો હોવા છતાં કપાવી અપંગ બનાવવાની આત્મઘાતક નીતિ કાણુ ગ્રહણ કરે? હિંદુસમાજ એક વેળા એમાં

ગૌરવ માનતો, પણ તે વેળા સ્વામીજી અને સમાજ એ બન્ના પહેલા બંધુઓની વ્હારે ધાયા અને એમને હિંદુ ધર્મમાં પાછા લેવાની પ્રથા ચાલુ કરી. સેક્ટો, હજારો હિંદુઓને આજે આપણે આ પ્રથાને પ્રતાપે જિંદગી કે મુસલમાનને બદલે પાછા હિંદુ થયેલા નોંધ્યો છીએ. આજ કવિ ટેનીસનની નીચેની પંક્તિઓથી આ ભાવના પૂર્ણ રીતે સમજી શકાય:

"It may be that the gulfs will wash us down,
It may be we shall touch the Happy Isles,
.....But something 'ere the end,
Some work of noble note may yet be
done."

ઉપર જણાવેલી અનેકદેશીય સેવાઓ કોઇ એક જ સંસ્થા માટે અતિ ગૌરવનો વિષય છે. એમાંની કોઈ પણ એક જ સેવા માત્ર દેશના આભારને પાત્ર લેખી શકાય. છતાં આર્થસમાજ એ ઉપરાંત અનેક સેવાઓ કરી છે, એ વાતની નોંધ લેવી જ પુરતી છે.

છતાં આટલી આટલી કાર્યક્ષમતા દેખાડનાર, હિંદુસમાજમાં ચેતન રેડનાર એ સંસ્થા ગુજરાતમાં ચાકી ગયેલી, નિષ્ક્રિય અને અચેતનવંતી કેમ દેખાય છે એ પ્રશ્નનો ધડીભર વિચાર કરવો રહે ખરો. ગુજરાતમાંથી દહોડે દહોડે આર્થસમાજનો પ્રભાવ અસોપ થાય છે અને તે પણ ચાંચીસ વર્ષના કાર્યક્રમના અંતે જ, એનું કારણ સમાજના સિદ્ધાંતોની ત્રુટિઓ તો નહિ જ, પરંતુ ગુજરાતના કાર્યકર્તાઓની અદક્ષતા, ઉદાસિનતા અને શિથિલતા હોઇ શકે. કોઇ ચારિત્ર્યવાન નાયક ન હોય, પચાસ વર્ષના કાર્યના અંતે કોઇ અદ્વાનંદજી, રામદેવ, કે લજ્જપતરાય ગુજરાત પેદા ન કરી શકે એ શોચનીય ખરું, પણ એનું કારણ ગુજરાતની એ પેદા કરવાની શક્તિની ઉણપ નહિ, પણ સમાજે જે ચારિત્ર્ય, જે કાર્યશક્તિ ગુજરાત સમક્ષ ધરવાં નોંધ્યે તે ધરવા સ્વામીજીના અનુવાચીઓ નિષ્ફળ નિવડ્યા છે એ. મોટાં મોટાં પ્રવચનો કરનારા ઉપદેશકો પોતાના આઠ નવ વર્ષના બાળકોને વિવાહની ઝુંસરીએ ભેરી લ્હાવા લેવાની લોલુપતા ન હોડે કે ધનના મોહમાં ખેંચાય. ધનિકોને વેચાય એ ઉપદેશકો સમાજનું શું દળદર દેડે ? હજીએ ગુજરાતનો આર્થસમાજ ચેતે અને ભવિષ્ય માટે કોઇ ચેતનવંતો કાર્યક્રમ ધડી કાઢે તો જ એ સ્વામીજીએ ચણેલી ભવ્ય પ્રમારતને ખેરાન-

વેરાન કરવાના મહા પાપમાંથી એ મુક્ત થાય એ કાર્યક્રમ શો હોઇ શકે, કેવો હોવો સંભવે એની રૂપરેખા ઘેરૂં તો અસ્થાને નહિ ગણાય.

ભાવિ કાર્યક્રમ

દેશમાં પ્રસરેલા હાતના વાતાવરણે બીજી સર્વ જાખતોને વીસારે મુકાવી છે. આજે રાષ્ટ્ર સ્વરાજના મંત્રો ભણી રહ્યું છે, સ્વરાજની કંખના કંખી રહ્યું છે. દરેક હિંદી—પછી તે એક કામતો હો કે બીજી, એક મતનો હો કે બીજા, ચૂસ્ત નફરવાદી કે સ્વરાજચર હો અગર વિનીત હો—એક જ અપ જગી રહ્યો છે. એ રિયલિટમાં આર્થસમાજ પોતાનું વ્યક્તિત્વ જળવી, પોતાના ગૌરવને શોભે એવી દેશની ઉત્તમ સેવાઓ શી રીતે બર્જનવી શકે એ પ્રશ્ન ખડો થાય છે. આર્થસમાજ ઉપરની અપ્રતિમ ભવ્ય સેવાઓ કર્યા પછી એમ તો ન જ કહે કે એને કંઈ કરવાનું રહેતું નથી. હિંદના તે સાચા મિત્ર હોઇ એનું આર્થસમાજમાં એક મહાન ગુણનું દર્શન કરે છે અને તે એની adaptability યાને સંભોગ અને દેશકોળને અનુકૂળ થવાની શક્તિ । ને આ એક જ સાદી વાત ધ્યાનમાં રાખીએ તો આર્થસમાજનું કાર્ય બહુ જ સ્પષ્ટ થાય છે. સમાજ આજે રાજાકાર્યના કમકામમાં ન ઉતરે, સમાજ માટે કે ક્યાંઈક માટે કોઇ એક વ્યક્તિ પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવે તેને સંમુચિત દિધ્યે ઝીલી તેનો વિરોધ કરવામાં પોતાની સઘળી શક્તિઓનો વ્યય કરવામાં સાર્થકતા ન માને અને દેશની એકતા વધુ દંડ થાય એટલા માટે વધુ મહનશીલ બને. સ્વામીજીને હિંદુ સમાજ સામે પ્રહાર કરવાની જો જરૂર પડી હોય તો તે વેળાની સ્થિતિને લઇને । ને એક શત્રુવૈદ કે ડાક્ટર સામે આપણે દરદી પર શસ્ત્રપ્રયોગ અથાવવા માટે ફૂરતાનો આરોપ મુકી શકીએ તો જ સ્વામીજી સામે ઉમ્મતા (biggotness)નો આરોપ લાવી શકીએ. પરંતુ એથી આર્થસમાજ આજે જે ઉમ થાય એ ન પરવડે, આર્થસમાજ આજે રાષ્ટ્રીય કે રાજકીય પ્રશ્નોઓથી દૂર ન ભાગી જઇ શકે. રાજકીય જાખતને અને આર્થસમાજને હરકોઇ સંબંધ સંભવે એમ કહેતાં સમાજે શરમાવું ન નોંધ્યે. સ્વામીજી પોતાના સત્યાર્થપ્રકાશમાં રાજનીતિને અમરથાન આપે છે. એમણે રાજપ્રાનનું કર્તવ્ય દેખાડ્યું છે. રાજ્યવધારણ, ન્યાય, શિક્ષા, રાજના આત્માચારની દવા, પ્રજાના અપરાધોના દંડ ક્રત્યાદિ જાખતો પર એમણે પોતાનો અભિપ્રાય

આપો નહીં. એમનો શિષ્ય તે જ હોઈ શકે કે જે રાજદંડ, સમાજદંડ કે ગૃહદંડનો લાયક નારાખતાં છાતી ઢોળીને સંતાંગપૂર્ણ ધર્મને માનવા અને વ્યવહારમાં મુકવા તૈયાર હોય. કેાઇ પણ કુપિતા, કુપુત્ર, કુપતિ કે દેશદ્રોહી આર્યસમાજ નથી હોઇ શકેતા. હાય બેડીને બેસી રહેવું એ સમાજરતને મન પાપ મનાવું નોંધએ. આર્યસમાજનો સભ્ય પોતાનો માર્ગ શોધવાને સ્વતંત્ર હોવો નોંધએ, માત્ર એ માર્ગ ધર્મવિરૂદ્ધ ન હોય. દેશના આ સંક્રાન્તિકાળમાં—સંધિકાળમાં પોતાના પુરાણ સિદ્ધાંતોને પડીને બેસવાને ગદબે પોતાના ધર્મની વિરૂદ્ધ ન જવાય એવી રીતે દેશની સામાન્ય પ્રજાતિઓમાં પોતાનો કાગો આપવા આર્યસમાજે કેાઇ બંધબેસતો કાર્યક્રમ ધડોલ રહ્યો. હિંદુસમાજના જે દ્વાણુ સત્તે સ્વામીજીએ શ્રુએસ ઉઠાવી તે દ્વાણુ—અંધશ્રદ્ધા (bigotry)—આર્યસમાજમાં ધુસી જતુ દેખાય છે. એનાથી બચી જવાનો પ્રયાસ કરવો એમાજ સમાજની મુક્તિ છે.

આજે આર્યસમાજ ડેરડેર દયાનંદ શતાબ્દી—મહાપિ વિજયોત્સવ ઉજવી રહ્યો છે. માંખીજીને ઉત્સવ મનાવવા “રામરાજ્ય” નોંધએ. ભારતના વર્તમાન એ આચાર્ય—આચાર્યવાસીએના શુરૂ એ મહાત્મા કહે છે કે “જે રાજની પ્રજાને પીવા દૂધ ન મળે, ખાત્રા અજ ન મળે, પહેરવા વસ્ત્રો ન મળે, અને જે રાજની પ્રજાને વિના કારણ કતલ કરવામાં આવે, જે રાજ ગાંભે, લાંગ અને અરીણુ દારૂનો વ્યાપાર કરે, એ રાજની પ્રજા ઉત્સવો શી રીતે ઉજવે?” ત્યારે આપણે મહર્ષિનો શતાબ્દી દિવસ શી રીતે ઉજવીએ, ભારતના તે પ્રાતઃસ્મરણીય મહાન ધર્મોપદેશક, મહાન રાષ્ટ્રવિધાયક મહર્ષિને સ્મરણાંજલિ સ્વાધી આપીએ? સાંજના સમાજ-મંદિરમાં એનાં ગુણગાન ગાઇ, એને માટે જલસાઓ કરી ભાષણો આપી ત્રપિ-ઉત્સવ ઉજવવાનો આર્ય-સમાજનો શો અધિકાર? શક્તિના ઉપાસક એ મહાત્માની અપ્રતિમ દેશપ્રીતિનું દર્શન કરનાર સમાજરતનો તો એ જ અધિકાર છે કે પોતાના જીવનમાં એ દેશપ્રેમને તથા કરે, ગુંથી દે. મહર્ષિનો આદેશ છે કે “સ્વદેશી રાજ્ય છે એ જ સર્વોપરિ, હિતમ હોય છે, અર્થાત મતમતાન્તરના આગ્રહરહિત, પોતાપરાયાના પક્ષપાત-શૂન્ય, પ્રજા પર પિતામાતા સમાન દયા, ન્યાય અને દયા સાથે વિદેશીઓનું રાજ્ય પૂર્ણ સુખદાયક નથી જ.”

આ “Good Government is no substitute for self-Government” એ સૂત્રનું સ્પષ્ટાંતર માત્ર છે. આજે આર્યસમાજના પ્યાનમાં આ આદેશ છે ખરો? પોતાનો દેશ વિદેશીઓથી પાદાંત થતો હોય છતાં આર્યસમાજ એને સુખ ન માને, અખંડ ચક્રવર્તી રાજ્ય પછી સ્વરાજ ધૂળમાં મળી ગયું હોય ત્યારે એ બેશુદ્ધ ન રહી શકે. સ્વામીજીનો આદેશ આર્યસમાજ સમજે અને “રાવણુ રાજ્ય મટાડી સ્વરાજ્ય સ્થાપવા કેાઈ પ્રકારની બ્લીક કે કાયરતા વિના” મથન કરવાના કાર્યને પોતાના કાર્યક્રમમાં મોખરે મુકે.

મહર્ષિ દેશનું દારિદ્ર શીટાવવા એટલા જ આગ્રહી હતા. જે આર્યસમાજ મહર્ષિનો ઉત્સવ ઉજવવા અધિકાર ધરાવવા ઇચ્છતો હોય તો દેશની દાણુ દશાનો અભ્યાસ કરી દેશને દારિદ્ર-દુષ્ટાળમાંથી મુક્ત કરવા પ્રયાસ કરે, —એને માટે કામેદામ ગૃહ-ઉદ્યોગોની યોજના હાથ ધરીને. શક્તિના પુઝરી સ્વામીજીને, દેશના નવયુવાનોની નિર્જનતા, નિર્મલ્યતા કાઢવા જે કંઈ પ્રયાસો થાય તે જ સાચી અદાંજલિ હોઇ શકે. મહર્ષિનો ઉત્સવ પાળનારાઓ સ્વદેશી મતના સુરત હિમાયતી એ પૂરવા-ત્માને સ્વદેશી મત લઇને જ મંપૂણુ અંજલિ અર્પી શકે. એટલું આર્યસમાજરતો કરશે? સ્વદેશી પ્રચારને એમના કાર્યક્રમમાં સ્થાન રહેશે ખરૂં? સ્વદેશીના ગુજરાતને આંગણે આંગણે મોક પુરાય, સ્વદેશીની ગુજરાતને છાપરે છાપરેથી ગર્જના થાય એ સ્થિતિ લાવવા આર્ય-સમાજ જે કંઈ કાગો આપે તેટલો સફળ તેમનો મહર્ષિ શતાબ્દી ઉત્સવ નિવડેલો ગણાય.

રાજપોષ્ટે અને ખીતાઓ કરતાં મહર્ષિને ધર્મ વધુ પ્રિય હતો. આજે આર્યસમાજ એ ઉત્સવ કેાઇની પણ ખુશામત ન કરવાનું મત લઈને જ ઉજવી શકે.

આચાર્યવર્તની ઉન્નતિ એ સમાજનો ઉદ્દેશ, બધાની ઉન્નતિમાં જ મારી ઉન્નતિ એ આચાર્યની લાવના અને દેશની ઉન્નતિની સાધના ન થાય એવા ઉત્સવની ઉજવણીમાં ગૌરવ જ ક્યાં છે? “મનુષ્ય એને કહેવો કે મનનશીલ થઈને સ્વાતંત્ર્ય પીઝીઓનાં દુઃખ, હાનીને સમજે; અન્યાયી બળવાનથી પણ ન ડરે, અને ધર્મના નિર્બળથી પણ ડરતો રહે.” આર્યસમાજ આ પ્રકારના મનુષ્યવર્તની : સાધના આદરવી રહી. વેદપ્રચાર એ આર્યસમાજનું વિશિષ્ટ કર્તવ્ય ખરૂં, પણ : સમાજ આજે તો એ પ્રાર્થના વડે જ મહર્ષિનો

ઉત્સવ ઉત્સવે કે "હે જગદીશ, મહારામધિરાજ, પરબ્રહ્મ ! 'ક્ષત્રય' અર્થે ચક્રવર્તી રાજ્યને માટે સૌર્ય, ધૈર્ય, નીતિ, વિનય, પરાક્રમ, અને બળ ઇલાદિ અમેા પર વરસાવ કે જેથી 'અન્નદેશવાસી રામ અમારા દેશમાં કદી ન હોય અને અમેા કદી પણ પરાધીન ન હોઈએ ! અદીના સ્વામ શરદ શતમ્ (સંપૂર્ણ આયુષ્યભર સ્વતાંત્ર રહીએ)." સ્વામીજીનું, એ

મહાન્ રાષ્ટ્રનિયામક હિંદીનું જીવંત સ્મારક એટલું જ કે એને પગલે ચાલી આર્થસમાજ એક ચેતનવંતી સંસ્થા અને અને રાષ્ટ્રને સ્વરાજને પથે કૃત્ય કરાવવા પોતાથી બનતું સર્વ કંઈ કરે. એમાં જ આર્થસમાજની હસ્તીની સાર્થકતા હું તો નેહું છું. ઇશ્વર, આર્થસમાજને એ બળ દો !

રંગીસદાસ મ. કાપડીયા

સત્યાગ્રહી મહર્ષિ દયાનંદ

મહર્ષિ દયાનંદના જીવનચરિત્ર ઉપરથી ઉત્તમ પ્રકારના સાચા સત્યાગ્રહનું ઉદાહરણ આપણને મળી આવે છે; અને મહર્ષિનો આદર્શ આપણી ચન્સુષ રાખવાથી આપી મનુષ્ય જાતિ અને આર્યાવર્તનિવાસી નરનારીઓ, પોતાના જીવનની અભિષ્ટ વાતો સિદ્ધ કરી શકે છે. પ્રથમ તો ખરેખરા ઉત્તમ સત્યાગ્રહને માટે આપણે સત્યને ત્રેકાણાઆધ્ય (દમેશાં એકરસ રહેનાર) માનવાની જરૂર છે; અને એ તેથી વાતને સત્ય માની લેવાની નથી. વળી એની સાથે સાથે પૂણ સહિષ્ણુતા રાખવાની પણ અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. મહર્ષિના જીવન સમયમાં મોટામોટા પુરંધર વિદ્વાન, ઇશ્વરભક્ત હિંદુઓ, ખ્રિસ્તી, મુસલમાન વગેરે તથા પંડિતો, પાદરીઓ, મોક્ષવીઓ વગેરે ઉપસ્થિત હતા તેઓની સાથે પોતે નિરંતર પ્રીતિથી શાંતિપૂર્વક વાતચીત કરતા હતા. સર્વને રાગદ્રેષ તજી સાચી એકતાનાં તત્ત્વોની શોધ કરીને તે પ્રમાણે વર્તન રાખવાની સલાહ આપતા હતા; અને સત્ય તો સદા ત્રેકાણાઆધ્ય જ છે એવો ઉપદેશ કરતા હતા. સત્યની શોધ કરવી અને તેનું જ મહણ કરવું એ પ્રત્યેક મનુષ્યનો ધર્મ છે એવું કહેતા, પરંતુ ખ્રિસ્તી ભાઈઓનું બાઇબલ, મુસલમાન ભાઈઓનું કુરાન, તથા હિંદુ ભાઈઓનાં પુરાણ અને અન્ય ગ્રંથો બધા જ ઇશ્વરચરિત્ર છે એવું પોતે કદી પણ કહેતા નહીં. મનુષ્યના માધ્યમ દ્વારા પ્રકાશિત યોગ્ય હોવાથી એ સર્વ ગ્રંથો અપૂર્ણ જ છે, માટે આપણે એકઠીજ પ્રત્યે સહિષ્ણુતા રાખવી નેહએ, એવો તેમનો ઉપદેશ અધિક તરવવાનો અને હૃદયગ્રાહક છે. એકઠીજથી વિરૂદ્ધ મનાતા ઇશ્વરીય ગ્રંથો કદી પણ ઇશ્વરીય પુસ્તકો હોઈ શકે જ નહીં. જ્યાં જ્યાં જેટલું સત્ય હોય તેટલું ગ્રાહ્ય અને જેટલું અસત્ય હોય તેટલું ત્યાજ્ય છે એવી તેઓની દૃષ્ટિ હોવાથી સર્વ મનુષ્ય એકઠીજ અને સહિષ્ણુના

રામે એવો જ ઉપદેશ પોતે કરતા. મનુષ્યની વિદ્યા અને સુહિં પરિમિત હોવાથી સનાતન સત્ય સમજવામાં ભૂલ થાય એવો ખાસ સંભવ રહે છે; માટે ખીનના વિશ્વાસ ઉપર અસહિષ્ણુતા પ્રગટ કરવાનો ડોહોને અધિકાર નથી. સત્યની રક્ષા તથા સહિષ્ણુતાનો આદર કરવા માટે મહર્ષિએ આર્થસમાજના નિયમોમાં બતાવ્યું છે કે "સત્યનું મહણ કરવા માટે અને અસત્યનો ત્યાગ કરવા માટે સર્વના ઉચિત રહેયું નેહએ." વિચારપૂર્વક જોવાથી જન્મે વાતોનો સાર એક જ દેખાય છે, પરંતુ પરિણામ અથવા ફળ કેવું આવે તે દૃષ્ટિથી જોતાં તો જન્મે દૃષ્ટિકોણ વચ્ચે આકાશપાતાળ જેટલું અંતર જોવામાં આવે છે.

ખીજ વાત એ છે કે ઉત્તમ પ્રકારના સાચા સત્યાગ્રહની બાબતમાં બાંધછોડ અથવા છુટછાટ કરવાનું બની શકતું નથી. મહર્ષિ દયાનંદની અગાધ વિદ્યા અને ઉચ્ચ તપોબળનો પ્રમાણ ભારતવર્ષમાંથી આગળ વધીને અમેરિકા સુધી પહોંચી ગયો હતો. થીઓસોફિકલ સોસાયટીના જન્મદાતા કર્નલ ઓલ્કોટ મહર્ષિના કામથી આશ્ચર્ય પામ્યા હતા. વળી થીઓસોફિકલ સોસાયટી સાથે જોડાવાની પ્રાર્થના કરીને મહર્ષિનાં દર્શન કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છા જણાવી હતી. પોતાની પ્રાર્થના સ્વીકારીને મહર્ષિએ આજ્ઞા આપી એટલે લાંબી સમુદયાત્રા કરીને કર્નલ ઓલ્કોટ મહાશય પોતાની સાથે કામ કરનાર થીઓસોફિકલ સોસાયટીની જન્મદાત્રી ચિકુરી મેડમ બ્રાન્ડેજની સાથે ઈ. સ. ૧૮૭૮ ના ફેબ્રુઆરી મહિનાની ૧૬ મી તારીખે મુંબઈ શહેરમાં આવી પહોંચ્યા. કર્નલ સાહેબે પોતાના અદિનીય વ્યાખ્યાનમાં જાહેર કર્યું કે "આજની મોજના આનંદમાં મગગમના દીપકોના પ્રકરણે કાંઈક ગંભીર પાઠગારી ખીના અમારા સિનેમા બૌદ્ધ ભાઈઓની ચેરદાજની છે; અને વિશેષ

શોક તો અમારા અત્યંત પ્યારા ગુરુજી તથા વડીલ ગંધુ સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીની ગેરહાજરીથી થાય છે.”

સામા અને ઉત્તમ પ્રકારના સત્યાગ્રહની ત્રીજી વાત મહર્ષિના જીવનમાં રહેલી પોતાના આચરણની સામગ્રી છે. મહર્ષિ સ્વરાજ્યના સિદ્ધિ માટે પાંચે સમજતા હતા. ભારતવર્ષને સ્વરાજ્ય વિદોહાં બોધને પોતે બહુ જ પ્રજાગી ઉકેલા હતા. તેઓના લખેલા સત્યાર્થપ્રકાશ ગ્રંથ ધ્યાનપૂર્વક વાંચનારને અનેક ઠેકાણે એ બાબતના ઇસારા અને ટીકારો જણાઈ આવે છે. મહર્ષિ જાણતા હતા કે સ્વરાજ્ય ધણું જ ઉત્તમ ફળ છે; અને વિદ્યા-બુદ્ધિ, ધૈર્ય, સ્વદેશી વસ્તુપ્રચાર, સ્વદેશ લાપા પ્રચાર વગેરે દ્વારા ઉત્પન્ન થનારા એકતારૂપી વ્યક્તિ કાળજીથી ઉછેરવા માટે તેને હમેશાં પાણી પાકને અને રક્ષા કરીને મોટું કરવાથી જ એ ફળ પ્રાપ્ત થશે. દેશની ઉન્નતિ માટે એકતાની આવશ્યકતા મહર્ષિએ આવી રીતે ભારત-વાસીઓને બતાવી હતી, અને એકતા સિદ્ધ થાય તો પછી કાળાંતરે સ્વરાજ્યરૂપી ફળ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય એવું સર્વને જણાવતા હતા. આપણા ભારતવાસી ભાઈઓ મહર્ષિએ બતાવેલા માર્ગ પ્રહણ કરીને ચાલ્યા હોત, અને સામાજિક નિર્ણયતાઓ દૂર કરી હોત, તો મહાત્મા ગાંધીજી જેવા દૈવી મહાપુરુષને કનોક અને

મેળ વગરનાં તત્ત્વોને એક સૂત્રથી બાંધીને સ્વરક્ષાર સાથે અસહકાર કરવાના પાઠો લખાવવાનો પ્રસંગ ઉભો જ થાત નહીં. વળી આવા અદ્ભુત પ્રયોગના પરિણામમાં દેશ તથા જાતિ પોતાના બતાવેલા અસહકાર કરવા માટે ચોક્કસ નથી એવું જાહેર કરવાની કડવી ફરજ પણ એવા મહાપુરુષને માથે પડત નહીં. કવિવર ર્ષદિ-નાથ ટાગોર પણ એવો અભિપ્રાય બહાર પાડ્યો છે કે, “આજકાલ જે હિંદુસુસલમાન ગણાઓ થાય છે તેનું વિશેષ કારણ ખિલાફતનો વિષય છે. મહાત્મા ગાંધીજીએ ભૂલથી એ વિષયને કેમિસની સાથે જાડી દીધો છે તેથી હજી બીજાં કેટલાં લોકો પરિણામો આવવાનાં બાકી રહ્યાં છે તે તો પ્રશ્ન જાય.”

આવાં આવાં અનેક ઉદાહરણો મહર્ષિના જીવન અને ધર્મ્યક્રમ ઉપરથી આપી શકાય તેમ છે. સારાંજી એટલો જ કે મહર્ષિએ આપણી સામે સાચાં અને ઉત્તમ પ્રકારના સત્યાગ્રહનો આદર્શ ખડો કરી આપ્યો છે. એ આદર્શ ધ્યાનમાં રાખવાથી કેવળ ખિસ્તી, સુસલમાનાદિ જાતિઓનું જ નહીં પણ સારા સંસારના મનુષ્યોનું ખરે-ખરે કલ્યાણ થશે. પરમાત્મા સર્વને એવી સુદ્ધિ આપે કે જેથી અમા સર્વ મહર્ષિનો ઉપદેશ ધ્યાનમાં રાખી તે પ્રમાણે અમારું આચરણ સુધારીને પોતાનું, દેશનું અને આખા સંસારનું કલ્યાણ કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરીએ.

શ્રી રામાનંદરજી

વાર્ણવ્યવસ્થા અને મહર્ષિ દયાનંદ

પ્રસ્તુત લેખમાં મહર્ષિ દયાનંદના વર્ણવ્યવસ્થા સંબંધી વિચારોનું દિગ્દર્શન કરાવેલું છે. મહર્ષિના ગ્રંથો વારંવાર વાંચીને વિચાર કરવાથી એવું જણાઈ આવે છે કે ભારતવર્ષની વર્તમાન સમયની વર્ણવ્યવસ્થાથી તેઓનું હૃદય અલંકૃત દુઃખી હતું. પોતે વર્તમાન વર્ણવ્યવસ્થાના પરમ વિરોધી હતા અને ન્યાતજાતના વિષમ વિષમય જંતુઓના જડમૂળથી નાશ કરવાના આગ્રહી હતા. ન્યાતજાતના જાતને પોતે કાંઈ કાઠવાની પ્રજા જાણી ધરાવતા હતા. ન્યાતજાતના ગણા તેમની આંખમાં બહુ જ ખૂંચ્યા કરતા હતા અને સામાજિક ઉન્નતિના માર્ગમાં રોકાણ કરનાર કાંટાની વાડ જેવા લાગ્યા કરતા હતા. આ લેખમાં આપેલા ઉત્તારો ઉપરથી એ બાબત સ્પષ્ટ ધ્યાનમાં આવશે.

આજકાલના ભારતના હિતચિંતકો વર્ણવ્યવસ્થાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજતા નથી તે કારણથી ઉન્નતિના માર્ગથી વેગળા જતા જાય છે, અને ઉચ્ચતાના સ્થાનથી

વિચુખ્ત થતા જાય છે.

ન્યાતજાતની જે જે પરિપક્વ ભરાય છે તે દરેકમાં પોતાની ન્યાતના જાતના રંગરંગ શિવાય બીજું કંઈ પણ સંગીત કામ થયેલું નેવામાં આવતું નથી. માત્ર ન્યાતજાતના જેરી જંતુઓના ચેપ સંહારકે રાગનો જ વધારો કરતો, નેવામાં આવે છે.

આવી પરિપક્વથી કાંઈને કાંઈ લાલ થાય છે ખરો, પરંતુ વાસ્તવિક અને કાયમની ઉન્નતિનો એ માર્ગ નથી એટલું પણ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે.

વર્ણવ્યવસ્થા બાબતમાં મહર્ષિનો ખરો હેતુ હજી સુધી કોઈ પણ સમજાતા નથી, અને માની લો કે કોઈ કોઈ લોકો સમજતા છે, તો તે પ્રમાણે અમલ કરવામાં તેઓએ પણ ધણી જ નિર્મળતા બતાવી છે. એ જ કારણથી આપણે હજી સુધી અવનતિના અંધકૃપમાં પડ્યા પડ્યા સડમાં ફરીએ છીએ—અંધકારમાં ડોકરો ખાઈ ખાઈને હાંડીમારી. ભોગવીએ છીએ. વર્ણવ્યવસ્થાના

વાસ્તવિક સ્વરૂપનો ત્યાં સુધી આપણા દેશમાં પ્રચાર થશે નહીં. ત્યાં સુધી ધર્મ, ભક્તિ, સમાજ, અને દેશની હરકાંઈ પ્રકારે ઉન્નતિ કરવાનો વિચાર કરવો પશુ નિરર્થક જ સંભજવો.

આજકાલ દેશમાં “હિંદુસંગઠન”નો અવાજ ખૂબ ગર્વથી ઉઠી રહેલો છે, મોટી ધામધૂમ સાથે શુદ્ધિનું કામ ચાલુ થઈ ગયું છે, અણુતોદ્ધારના કામની લાગની લાગી રહી છે, એકતા સંમેલનના મેળાવડાઓમાં આનંદની લંડાચૂંટ ઘંઘરી છે; પરંતુ ચાદ રાખવાનું એ છે કે વર્ણ-વ્યવસ્થામાં સુધારો થાય નહીં, ન્યાતનતનો ભૂતને ખરેડી મૂકાય નહીં, અને ન્યાતનતનો કોટ પાયામાંથી ખોદીને કાઢી નખાય નહીં ત્યાં સુધી જે કાંઈ મહેનત કરીશું તે સધળી જ નકામી જશે.

હવે આપણે સ્વરાજ્યના ઝુંડા તલે ‘વંદેમાતરમ’ ના ગગનમેદી પોકારો કરી કરીને ઝૂંપ અને એકતા કરવાનો વિચાર કરીએ, પરંતુ હાલના જેવી બગડેલી વર્ણવ્યવસ્થા ચાલુ રહેશે ત્યાં સુધી હશે શુદ્ધવાર વળવાનો નથી. ખરી આવશ્યકતા તો છે વિચારપૂર્વક કામ કરવાની; માટે સર્વશ્રેષ્ઠ આદર્શ સુધારક મહર્ષિનાં વાક્યો તરફ નજર કરવાથી તુરંત ખ્યાનમાં આવશે કે વાસ્તવિક વર્ણવ્યવસ્થા કેવી હોવી જોઈએ.

“જન્મના જન્યતે શ્વરઃ” અર્થાત જન્મથી તો મનુષ્યમાન શ્વર જ હોય છે. માનવધર્મનો આ સિદ્ધાંત માનનારાઓમાં મહર્ષિ દયાનંદનું નામ જ આ જમાનામાં પ્રથમ નંગરે આવે છે. મહર્ષિના લખાણોને એકેએક શબ્દ એ વાતની સાક્ષી આપે છે. તેઓના લેખો વાંચીને વિચાર કરો એટલે આરસીના જેવું ચોખ્ખું સ્વરૂપ દેખાશે.

“જે કોઈ રજનીર્ધના યોગથી વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થા માને, અને શુલ્કકર્મના યોગથી નહીં માને, તેને પૂછવું જોઈએ કે, જો કોઈ મનુષ્ય પોતાની વર્ણને ઊડીને નીચ, અત્યજ, અથવા ક્ષિયન કે મુસલમાન ધર્મ ગણે હોય તેને પણ બ્રાહ્મણ કેમ નથી માનતા ? તે

એવો જ જવાબ આપશે કે તેણે બ્રાહ્મણાદિનાં ઉત્તમ કર્મ છોડી દીધાં તે કારણથી તે બ્રાહ્મણ નથી. આ ઉપરથી એવું પણ સિદ્ધ થાય છે કે જે મનુષ્યો બ્રાહ્મણાદિનાં ઉત્તમ કાર્ય કરે છે તેઓ જ બ્રાહ્મણાદિ, અને જે મનુષ્યો નીચ હોવા છતાં પણ ઉત્તમ શુલ્કકર્મસ્વભાવ વાળા હોય તો તેઓને પણ ઉત્તમ વર્ણમાં, અને જેઓ ઉત્તમ વર્ણના હોવા છતાં નીચ કામ કરે તો તેઓને નીચ વર્ણમાં ગણવા જોઈએ.”

(હિંદી સત્યાર્થપ્રકાશ, આદિતિ ૧૫મી, પૃષ્ઠ ૮૭.)

“ત્યાં સુધી સર્વ અધિભૂતિ, રાજમહારાજ, આર્ધ-લોક બ્રહ્મચર્ય પાળી વિદ્યા બણીને જ સ્વયંવર વિવાહ કરતા હતા ત્યાં સુધી આ દેશની સદા ઉન્નતિ જ થયાં કરતી હતી. ત્યારથી બ્રહ્મચર્ય પાળીને વિદ્યા બણવાનું બંધ થયું અને બ્રાહ્મચર્યમાં પરાધીન એટલે માતા-પિતાને આધીન વિવાહ થવા લાગ્યા ત્યારથી ક્રમે ક્રમે આર્યાવર્ત દેશની હાની થતી ચાલી આવી છે, માટે આવા દુષ્ટ કામને છોડીને સર્વજન લોકોએ પૂરોક્ત પ્રકારે સ્વયંવર વિવાહ કરવા (એ વિવાહ વર્ણાશ્રમથી થવા જોઈએ); અને વર્ણવ્યવસ્થા પણ શુલ્કકર્મસ્વભાવને અનુસરીને જ હોવી જોઈએ.”

(સત્યાર્થપ્રકાશ પૃષ્ઠ ૮૫. એકેએક શબ્દ ઉપર વિચાર કરવો.)

આટલા બે ઉતારાનો પ્રત્યેક શબ્દ ભારતવાસી-ઓએ હમેશાં કંઠે રાખી મૂકવો જોઈએ. એમાંના દરેક શબ્દ મહર્ષિની આંતરિક શુભેચ્છાનો ભોધક છે. પરંતુ આવશ્યકતા તો છે કર્મચીર બનવાની અને વાણી તથા કર્મની સમાનતા કરવાની. અન્યથા ભક્તિ, ધર્મ અને દેશ ત્રણે રસાતળમાં પહેંચી જશે અને આપણી પરમ પવિત્ર આર્યાવર્તની ભૂમિને કોઈ ફડી આંખે જોવાનો ઇચ્છા પણ કરશે નહીં. ઇશ્વર કરે ને આવો અમંગલ પ્રસંગ ન આવે તો સાર.

શાસ્ત્રી રામગોપાળજી

મહર્ષિ દયાનંદનો ઉપદેશ અને આર્યસમાજની નીતિ

મહર્ષિ દયાનંદનો શતસાંવત્સરિકાલસવ આપણા જીવનકાળમાં આવે છે એ આપણું પરમ સૌભાગ્ય સમજવું. આ સમયના લોકોના જીવન દરમ્યાન બીજી દયાનંદ શતાબ્દી કદાપિ જ આવશે; માટે આપણી જે કંઈ તુરિયા હોય તે દૂર કરવી, અને મહર્ષિએ જે ઉદ્દેશથી સમાજની સ્થાપના કરી હતી તે ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા માટે ભગીરથ પ્રયત્ન કરવો એ જ આપણું કર્તવ્ય હોવું નોંધ્યો. આપણી નીતિ સ્થિર કરવા માટે આર્ય-સમાજનો સાતમો નિયમ “સર્વની સાથે પ્રીતિપૂર્વક, ધર્માતુસાર, યથાયાગ્ય વર્તન રાખવું” નોંધ્યો.” એ કદી પણ આપણા ધ્યાન બહાર નહીં રહેવો નોંધ્યો, પણ એ આપણો પહેલો નિયમ હોવો નોંધ્યો.

વળી કોઈ પણ જાતનો આપણા દેશ અથવા ધર્મ ઉપર અત્યાચાર કર્યો હોય તો તેનો તિરસ્કાર કરવો નહીં, પરંતુ આપણા સિદ્ધાંતને લક્ષમાં રાખીને “કોઈ પણ જાત સાથે પ્રેમથી હળીમળીને આપણા સિદ્ધાંતનો જેટલો પ્રચાર કરી શકાય તેટલો અવશ્ય કરવો,” એ આપણો બીજો નિયમ હોવો નોંધ્યો.

દાખલા તરીકે મુસલમાનો એક ધ્વજને માને છે ખરા, પરંતુ તેઓ ધ્વજરત્ના સ્વરૂપને જુદી જ રીતે સમજે છે એ હકીકત ધ્યાનમાં રાખીને તેઓની સાથે પ્રેમથી મળીને આપણે એક જ ધ્વજરત્ની ઉપાસના કરવાના સિદ્ધાંતનો પ્રચાર કરવો નોંધ્યો. આ કામમાં સહાયતા મળવા માટે આપણા મુસલમાન ભાઈઓને આપણે મિત્ર બનાવી લેવા નોંધ્યો. આપણા ઈસ્રાઈલ બંધુઓ ‘નમ્રતા’ તથા ‘ક્ષમા’ માટે ઘણા જ આગ્રહ ધરાવે છે. આ બાબતમાં આપણો સિદ્ધાંત તેઓનાથી જુદો નથી, માટે આપણે હળીમળીને તેઓની સહાયતા લઈ આપણા આ જન્મે અમુલ્ય સિદ્ધાંતોનો ખૂબ પ્રચાર કરવો નોંધ્યો. આપણા સનાતની ભાઈઓ વેદની મહત્તા સ્વીકારે છે; માટે તેઓની સાથે મંપ વધારીને વૈદિક ધર્મનો ડંકો આપણા દેશમાં અને વિદેશમાં બજાવી દેવા માટે સંપૂર્ણ ઉદ્યોગ કરવો નોંધ્યો. આપણા બૌદ્ધ અને જૈન ધર્માતુસારી બંધુઓ ધર્મતંત્ર મળ ‘દયા’ને માને છે; માટે તેઓની સાથે આપણે એકત્ર થઈને ‘દયા’ તથા ‘અહિંસા’નો પ્રચાર કરવાનું કામ સફળ કરવું નોંધ્યો. એવી જ રીતે આપણા પારસી ભાઈઓની સંપૂર્ણ બંધુ જે માંની હોવા છતાં તેઓ કોઈ પણ

વિશેષ અધિકાર નથી માંગતા. આ બાબતમાં આપણે અને તેમનો વિચાર એકસરખો છે; માટે તેઓની સાથે આપણે મિત્રતા બાંધવી, અને દેશના તમામ લોકોને એવા ઉદાર વિચારવાળા બનાવવાનો ઉદ્યોગ તેઓની સહાયતા લઈને કરીએ તો આજકાલ ભારતવર્ષમાં જે મોટા પ્રશ્નો, ગુંચવણ, આડી આવ્યાં કરે છે, તે પ્રશ્નોના નિકાલ આવી જાય.

આવો વહેવાર રાખવાથી સમાજનો ઉદ્દેશ વિચ-વ્યાપી થશે એટલું જ નહીં પરંતુ પરસ્પર પ્રેમ પણ વધતો જશે, અને ભારત દેશમાં વસેલી સર્વ જાતિઓ એકબીજાની સાથે સંપીને કામ કરવાની ભાવના રાખતી થઈ જશે, એટલે પરસ્પર દ્વેષના કારણે થતા અગમ્ય બંધ પડી જશે.

પરંતુ આપણે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું કે જે જે વાતો આપણા સિદ્ધાંતોથી વિરુદ્ધ હોય તેના સંબંધમાં બીજાના મતમાં તથા ઇજ્જત નહીં. એવી વાતો પ્રીતિ-પૂર્વક મર્મી કરીને લોકોના હૃદયમાંથી ખસેડવી નોંધ્યો. આવા કામમાં જે જાતિઓ એ વાતોને નહીં માનતી હોય તેઓના તરફથી પણ આપણને ઘણી સહાયતા મળી શકે છે. દાખલા તરીકે ‘તાજીઆ (તાજી)’ના રિવાજ માટે લોકોની અગ્તિ ઉત્પન્ન કરાવવામાં કેવળ સનાતની અને ઇસાઈ બંધુઓ તો સહાયતા કરે, પણ સુન્ની મુસલમાન ભાઈઓ, સાથે આપણે હળીમળીને કામ કરીએ તો તેઓના તરફથી પણ નોંધતી મદદ મળી આવ્યાં કરે. એ પ્રમાણે મૂર્તિપૂજા, અને શ્વેતશ્રાદ્ધ તરફ અજાવ કરાવવા માટે મુસલમાન તેમજ ઇસાઈ બંધુઓની પેઠે જ આપણા શીખ બંધુઓની સહાયતા પણ મેળવી શકીએ.

વળી જેટલી જેટલી ખરાબી આપણા દેશમાં અને આપણી જાતમાં ઘર કરી બેઠી છે, તે બધી ખરાબી બીજી જાતિઓ સાથે હળીમળીને સંપથી કામ કરીને આપણે દૂર કરી શકીએ અને સર્વહિતકારી ઉત્તમ વાતોનો પ્રચાર કરી શકીએ.

આપણા પૂજ્ય ગુરૂ મહર્ષિ દયાનંદનો ઉપદેશ એવો છે કે “સત્યનું અહ્ય અને અસત્યનો ત્યાગ કરવા માટે હંમેશાં તત્પર રહેવું નોંધ્યો.” સત્યનું અહ્ય કરતી વખતે આપણે દેશનો વિચાર પણ છોડી દેવો નોંધ્યો. કદાચ આપણને યુરોપ અથવા અમેરિકા-

નિવાસીઓ તરફથી કાંઈ સત્ય વાતની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો તે ગ્રહણ કરવામાં લેશ માત્ર પેશુ સંકેત રાખવો જોઈએ નહીં. આપણો ધર્મ સાર્વભૌમ છે; તેમાં દેશ અને કાળનો વિચાર કરવાનો અવકાશ નથી.

હવે એક શતાબ્દી પૂર્ણ થઈ ગઈ છે, અને બીજી શતાબ્દીનો આરંભ થાય છે, માટે આપણું કર્તવ્ય સમજીને હવે આપણે એવા ધોરણથી કામ કરવું જોઈએ

કે જેથી “ ઓછામાં ઓછાં વિધન ઉત્પન્ન થાય, અને વધારેમાં વધારે કાર્ય થતાં જાય. ” જે આપણે આવી નીતિ સ્વીકારીને એવાજ ધોરણથી વર્તતા રહીએ તો નિઃશંક વિજયીના વેગથી આપણી ઉન્નતિ થતી જશે અને આપણા મહાન ગુરૂના સાચા અનુયાયી ગણાવા ભાગ્યશાળી પણ બનીયું.

મદનમોહન શેઠ

મહર્ષિ સ્વામી દયાનંદ અને ગુજરાત

સંસારમાં ઉત્ક્રાન્તિ અને અવક્રાન્તિ થવી એ તો સમય પરત્વે સ્વાભાવિક છે એમ કહેવાય છે અને મનાય પણ છે; પરંતુ વસ્તુતઃ સમય આપવામાં અચૂક નિમિત્ત કારણ તો હોય છે જ. રાત્ર્યકીય, સામાજિક, ક્રિયા ધાર્મિક આદિ સર્વ ઉન્નતિમાં નિમિત્ત કારણભૂત કોઈ ને કોઈ મનુષ્ય વ્યક્તિ હોય છે અને તે પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપરથી પણ આપણને સ્પષ્ટ માલમ પડે છે. જો કે તે ઉત્ક્રાન્તિ ક્રિયા અવક્રાન્તિમાં પણ કોઈ અસૌકીર્ણ શક્તિની પ્રેરણા અથવા બીજા શબ્દમાં કહીએ તો ઇશ્વરીય સંકેત જરૂર હશે, એ વાત તો નિસંશય છે, જો એમ ન હોય તો પોતાના જન્મજન્માન્તરને જાણનાર તેમ જ જન્મના કર્તવ્યને જાણનાર મહાત્મા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણમંદ્ર મહારાજ સત્યસાચી અર્જુનને શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં ઉપદેશ આપતાં કહે છે કે

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥

આ વાક્યથી સ્પષ્ટ વિદિત થાય છે કે કોઈ પણ પ્રકારની ઉપરોક્ત ઉન્નતિ માટે નિમિત્તભૂત વ્યક્તિ તો હોય જ.

આ વૈષ્ણવી સદીમાં પણ લગભગ તેવું જ દેખ અથવા તો ઇતિહાસ આપણને મળી આવે છે. અને તે ઇતિહાસના મર્મસં પુરોધાથી અદ્વાત નથી.

મહાભારતના પુદ્ધ પછી આર્યવર્તની પ્રજા અવનતિના આગારમાં એટલે સુધી પતિત થઈ કે પોતે પોતાનું આર્યજાતિનું નામ પણ સુલી ગઈ એટલું જ નહિ કિંતુ પોતાનો દેશ જે આર્યવર્ત, તેના નામનું પણ વિસ્મરણ થયું; તેમ જ સમગ્ર ભારતવર્ષમાં લગભગ વૈદિક ધર્મનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જુલાઈ જઈને તેની જગ્યાએ અનેક પ્રકારના વેદબાહ્ય કેવળ કપોલકલ્પિત ધર્મોએ

પોતાની જડ જમાવી દીધી. વૈદિક ધર્મકાંડની જગ્યા તાંત્રિક ધર્મકાંડે લઈ લીધી, અને ભારતવર્ષ અને તેમાં પણ આપણું ગુજરાત તો માત્ર ખોટા વહેગો અને કેવળ રૂઢિનું દાસ બની ગયું; તે એટલે સુધી કે ધર્મ-શાસ્ત્રનું ગમે તેટલું ફરમાન હોય પરંતુ જો તે રૂઢિથી વિરૂદ્ધ હોય તો જરૂર તે શાસ્ત્રની આદાનો ત્યાગ કરવો એ તો સહજ થઈ ગયું હતું. કોઈ પણ જડ પ્રદાર્ય લગભગ એવા નહિ રહ્યો હોય કે જેની પૂજા અનેક દેવ-દેવીના નામે ગુજરાતે ન કરી હોય. તેમ જ કોઈ તિથિ કે વાર એવાં રહ્યાં નથી કે જે દિવસે કાંઈ ને કાંઈ કામનામય વ્રત કરવાનું ન હોય, કે તેની કથાવારતા ન હોય ! વૈદિક પંચ મહાયજ્ઞનું સ્થાન તો વળી અનેક દેવદેવીઓના જન્મ અને સ્તોત્રોએ જ લઈ ગાયું છે. તેમજ કોઈ બીચારો ગ્રંથ એવો નથી કે જે કોઈને ભલે જરૂર થયા વિના રહ્યો હોય, અને તેને સમજાવવાને અથવા કહો કે કાંઈ જપ, તપ, દાનરૂપી સાંસ્કૃતિક આપીને તેને યોગ્ય કરવાને અનેક ઉપાયો ન યોજતા હોય ! તેમ જ પ્રજા કેવળ બાળજનના પ્રભાવે અધ્યા-યુધી, નાદિમંત અને પોતાની ઉન્નતિ શામાં છે ? તેથી પણ અદ્વાત જ બની; તો પછી તેવી પ્રજામાં રાષ્ટ્રીય ભાવના, સ્વતંત્રતાની ભાવના, કે પછી રાત્ર્યકીય, સામાજિક અને ધાર્મિકાદિ ઉન્નતિની ભાવનાઓનો સંલવ પણ ક્યાંથી ?

હલ્લુ-આર્યવર્ત દેશ સદ્ભાગ્યે કાંઈક પુણ્યાવશેષ હોય એમ જ દેખાય છે; કારણ કે અનેક પ્રકારના મતમતાંતરો તથા રૂઢિઓ અને વહેગોની કાંઠાવાળી જાળમાં ફસાયેલ પ્રજાને તે જાળમાંથી મુક્ત કરવાને જાણે જાળખંડક વેદરૂપી શસ્ત્ર હાથમાં લઈને કાઢીઆવાડના એક ખુણામાંથી બાહ્ય કુલોત્પન્ન

એક બાલસ્રજ્યારી બહાર આવીને જનસમૂહની આવી રિથિતિ જોઈ, આંખમાંથી દયાનાં અશ્રુ પાડી, સાધન-સંપત્તિ થવા માટે ચોગ્ય અધ્યયન તથા તપઃકરીને આર્થવર્ત દેશના પ્રાંતે પ્રાંતમાં ફરીને નિર્ભયતાથી ઉપચક્રત તંત્રગળમાં ગુચ્છવાયથી પ્રગ્ની ગળ તોડવાના ઉપાયોને ઉપદેશ આપવા માંડ્યો. ખલચર્ચના તેજથી તેજસ્વી આ મહાત્માને જોઈને તથા તેનો ઉપદેશ સાંભળીને વિદ્વાન મંડળ તો પ્રથમ વિમાસણમાં જ પડ્યું કે અરે ! આ શું ? અમે આ ફરીએ છીએ તે શું ? અને આ ખલચારી નિર્ભયતાથી કહે છે તે શું ?—આવી રીતે શરૂઆતમાં એકાકી છતાં નિર્ભયતાથી વૈદિક શુદ્ધ સત્ત્વ સનાતન ધર્મનો ઉદ્દેશ્ય કરીને આર્થાવર્તને સર્વ પ્રકારની સ્વતંત્રતા તથા સર્વોન્નતિનો સરળ માર્ગ દર્શાવી અનેક પ્રકારની પ્રપચ્છનગમાંથી મુક્ત કરવાની ઇચ્છા રાખનાર તે મહર્ષિ સ્વામી શ્રી દયાનંદ સંસ્કૃતી જ હતા.

આર્થાવર્તની પ્રગ્ને ઉન્નતિ પથ પર લાવવાને મઠિ તેજોશ્રીએ એક લાખા, વર્ણવ્યવસ્થા, આશ્રમ-વ્યવસ્થા, રાષ્ટ્રીય જીવન, બાળસમપ્રતિબદ્ધ, એકેશ્વરવાદ, તંત્રિકૃત કર્મથી ચંતી હાની, ખલચર્ચપાલનથી યતા લાભો, તથા રાજકીય વ્યવસ્થા આદિ અનેક ઉપદેશો આપીને પ્રગ્ને નાગૃત કરી; એટલું જ નહિ પરંતુ ઉન્માર્ગે વળેલી ભારતીય પ્રગ્ને પુનઃ સન્માર્ગે લાવવાની ઉત્કટ ઇચ્છા રાખીને તેમાં જ ચોતાના સર્વસ્વનો જોષ આપીને આખરે ચોતાના શરીરનું બલિ-દાન પશુ આપ્યું. આજે ભારતવર્ષ તે મહર્ષિનું ઋણી છે. હાં ભારતોદ્ધારક સવિતા ગયો તે ગયો જ !

એક લાંબા

તે મહર્ષિનો ઉપદેશ હતો કે ન્યાં સુધી આ દેશમાં લાખોને છે લાં સુધી ઉન્નતિ થઈ શકે નહિ. આ વાત પ્રથમ તો અસંભવિત તેમજ હસવા જેવી લાગા હશે; પરંતુ સત્યુપની આગાહી જોટી પડતી નથી. આજે લગભગ તેજોશ્રીના જન્મને સો વર્ષ થયાં છે તે દરમ્યાનમાં ગત ચારપાંચ વર્ષ પર જ દેશસ્વાતંત્ર્યોદ્ધારક કોંગ્રેસે પશુ એક લાખાને સ્વીકાર દર્શો અને એક હિંદી લાખાને જ રાષ્ટ્રલાખા તરીકે પદ આપ્યું. એટલું જ નહિ પરંતુ આપણું શિક્ષણ તેમજ આપણાં રાજ્યકીય તેમજ પ્રગ્નીકીય કાર્યો પશુ રાષ્ટ્રલાખામાં એટલે કે હિંદી લાખામાં થવાં જોઈએ આમ

સ્વીકારાયું અને ત્યારથી જ કોંગ્રેસ પશુ સર્વસાધારણ જનસમાજ માટે છે એ જાહેરમાં આપ્યું.

વર્ણવ્યવસ્થા

આપણા ભારતવર્ષમાં અનેક જાતિઓનાં એવા તો ઝઘડાઓ ચાલીને જાતિઓ વિભક્ત થઈ ગઈ છે કે આજે આર્થાવર્તમાં ખાલણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શૂદ્રમાં કેટલા વિભાગ છે તેનું પરિગણન કરવું તો અશક્ય જ થઈ પડ્યું છે. એટલું જ નહિ પરંતુ તેને લીધે ચોટીજોટી વ્યવહાર પણ એટલો સાંકડો થઈ ગયો કે જોના અતુલ્ય વાંચનાર સારી રીતે ગણતા જ હશે એટલે તેનું પિષ્ટપેષણ કરવું નકારું છે. મહર્ષિએ વૈદિક ઉપદેશ આપતાં રચ્ય જણાવી દીધું કે શુશ્રુઃકર્મસ્વભાવથી વર્ણુમાત્ર ખાલણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એમ ચાર જ હોય છે, અને તેમ માનવાથી જ પ્રગ્ની ઉન્નતિ થઈ શકે છે; આ વાત પાંચે તો ઉપાડી લીધી છે અને અન્ય પ્રાંતોમાં પણ હવે ધીમે ધીમે ન્યાતનતના સંક્રુતિપણાના વિચારો મનમાંથી તો દૂર ખસવા માંડ્યા છે; પરંતુ હજી ફિદેલી ચોતાના પ્રયત્ન ડોળા ધુરકાવે છે તેના ત્રાસથી આપણે કાંઈ કરી શકતા નથી એ જ આપણી દેહતાની ખામી છે. ચોડા જ વર્ષોમાં પરમાત્મા આપણા સાંકડા વિચારો દૂર કરવાનો પ્રયત્ન લાવવાની સંકેશુદ્ધિ આપે એ જ પ્રાર્થના છે.

આશ્રમવ્યવસ્થા

આશ્રમોની વ્યવસ્થાથી તો આંપણે છેક અતીત જ રહ્યા છીએ. કોઈને પશું પૂછીએ કે આપ કયા આશ્રમમાં છો ? તો ઉત્તર લાગે જ મળે, અને કદાપિ મળે તો એટલો જ કે ગૃહસ્થાશ્રમી છીએ. ગૃહસ્થાશ્રમ ક્યારે શરૂ થયો અને ક્યારે સમાપ્ત થશે તેનો ઉત્તર તો એટલો જ મળે કે પરપથા ત્યારથી. ગૃહસ્થાશ્રમ અને તે વિવાહિતમાંથી બેમાંથી એક મરે ત્યારે ગૃહસ્થાશ્રમ છુટયો. તે પશુ છુટીને વાનપ્રસ્થાશ્રમી તો ન જ કહેવાય. પુરુષને તો પાછી ખીજ સી કરવાની આમરણાંત લાલસા હોય—કોઈ આપનાર માત્ર જોઈએ. આ પ્રકારે આશ્રમવ્યવસ્થા બગડવાને લીધે પ્રગ્ને સદ્વેષ આપી પ્રગતિમાં લાવનાર કોઈ વાનપ્રસ્થી કે પરિવ્રજકનો લગભગ સર્વથા અલાવ જોનો થયો. પ્રગ્નીમાંથી ધાર્મિક અને સાંસારિક તેમજ રાજ્યકીય શિક્ષણ નથી થયું; અને જે શિક્ષણ મળે છે તે મોટું મંજરામાં હેડ

પણ તે જ છે. આશ્રમવ્યવસ્થાના નિયમ પ્રમાણે શિક્ષા-ગુરુઓ લિસામતથી મળતા ત્યારે અત્યારે શિક્ષાગુરુઓ માટે જ મોટી રકમ જોઈએ ત્યાં પછી પ્રજા શિક્ષણ ક્યાંથી મેળવે ? આ હેતુથી જ સ્વામીજી મદારાજે આશ્રમની વ્યવસ્થાને ઉદ્ધોષ વૈદિક સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે કર્યો. અને તે પ્રમાણે પ્રચાર થાય તો પ્રજાને શિક્ષણ મેળવું પડવાને બીજકુલ સંભવ રહેતો નથી.

રાષ્ટ્રીય જીવન

આ વિષયમાં મહર્ષિનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય જણાય છે. જે ન્યાં સુધી આખીવર્ત દેશ પરાવલબ્ધી છે એટલે કે પરદેશમાં થયેલી ચીજોમાં જ મુગ્ધ થઈ રહ્યો છે ત્યાં સુધી આ દેશની ઉન્નતિ થઈ શકતી નથી. જે દેશે સ્વતંત્ર થવું હોય અથવા સ્વતંત્ર જીવન ગાળવું હોય તે દેશની પ્રજાએ તે દેશમાં ઉદ્યોગ ક્ષમરોને વધારો કરીને તે દેશમાં પાકતી વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરવો, તેનાથી જ શરીર ટાંકવું. જે રજકણોથી આપણે પીંડ બધાયો છે તે જ ભૂમિમાં નિષ્પન્ન થયેલી વસ્તુઓ વડે ભરણપોષણ કરવું તથા આગળન મેળવવું. તેમજ તે જ દેશની બાપામાં બધો વ્યવહાર કરવો. શિક્ષણ પણ તે જ દેશને અવકૂળ આપવું, અને શિક્ષણપ્રણાલિ પણ તદ્દનુક્ષ્મ જ રાખવી જોઈએ. આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસ તરફ જોતાં જણાય છે કે એક એક અધિ પોતાની પર્ણકુટીમાં બેસીને માત્ર લિસાસન કરીને અનેક વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપતા અને ચારિત્ર્યવાન બનાવતા. અને તે વખતની પ્રણાલિથી ધણી વિદ્યાર્થીઓ આદર્શ જીવન વાળા નાગરિકો બનતા. એ પ્રતાપ અધિઓનાં ગુરુકુલોનો જ હતો. તે સમયે આજની માફક ભવ્ય કોલેજોની ઇમારતો કે હાઈસ્કૂલ માટેની ઇમારતોની આવશ્યકતા ન હતી. તેમ તે વખતે વિદ્યા અપૂર્ણ હતી એમ તો નહીં જ કહી શકાય. તેમજ તે સમયનું રાષ્ટ્રીય જીવન ઇતરદેશ માટે પણ અવકરણીય હતું. માટે શિક્ષણપ્રણાલિ સોંધી અને આદર્શ તેમજ સાદી હોય તો જ આ દેશની ઉન્નતિ થાય. રાષ્ટ્રીય જીવન બનાવવાને માટે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની અભાવશ્યકતા છે. રહેવું છે બારંતનિવાસી અને ઐતિહાસિક જ્ઞાન ઇતરદેશનું જ હોય તો પછી તે રાષ્ટ્રીય જીવનમાં શું સમજ શકે ? રાષ્ટ્રીય જીવનનો પ્રથમ ઉપદેશ કરનાર મહર્ષિ સ્વામી દયાનંદજી મદારાજ થયા અને તેને અવ્યુનાતિમાં જાનવાની કાશિય કરનાર મદાત્મા ગાંધીજી છે. રાષ્ટ્રીય

જીવનનાં ખરેખરાં મર્મદયાનને જાણનાર આ વીસમી સદીમાં તો એ બે મહા પુરોના પર જ અંગુલીનિદેશ કરી શકાય તેમ છે.

બાળસંસ્કૃતિપ્રતિભંદ

ન્યાં ને ત્યાં વીર્ધીન અને અપ્પાણી તેમજ વામનજી જેવી પ્રજા જોઈને સ્વામીજીએ તેનું અર્થ દારણ એ જ શોધી કાઢ્યું હતું કે ન્યાં સુધી પરિપક્વ મર્જાશય અને પરિપક્વ વીર્ય થયા શિવાય જે પ્રજાત્પતિ થાય છે તે પ્રજા રોગી, અપ્પાણી, નાહિંમતવાન અને પરતંત્ર તેમ જ નિર્બળ થાય છે. માટે કમમાં કમ સોળ વર્ષની કન્યા અને પચ્ચીસ વર્ષનો પુરુષ હોય તેનાં જ સગન થાય તો જ પ્રજા બલવતી થાય અને લગભગ શતાયુષી અને ઉદ્ધમી થાય. નાની ઉંમરમાં બાળકોને પરણાવી દેવાં એ તો જાણી જોઈને માતા-પિતા પોતે પોતાનાં બાળકોનો ધાત જ કરે છે. વૈદક-શાસ્ત્ર તથા ધર્મશાસ્ત્ર પણ બાલવિવાહાર્થક નથી. આવા મહર્ષિ સ્વામી દયાનંદ મદારાજના મુક્તિયુક્ત ઉપદેશથી આજે ગુજરાતમાં ન્યાં અતિ બાળસંસ્કૃતિ યતાં હતાં ત્યાં હવે બાળકોનાં માતાપિતા એટલે વિચાર કરતાં તો થયાં કે હવે કાંઈ અગીઆર બાર વર્ષમાં જ કન્યાકાળ જતો નથી. તેમજ કન્યા કરતાં વરની ઉંમર મોટી હોવી જોઈએ, એટલે આજ ગુજરાતની પ્રજામાં આવ્યો એ કાંઈ મહર્ષિનો થોડો ઉપદેશ તો નથી જ. એક માત્ર કુલભિમાનને લીધે પોતાનાં બાળકોનું ન્યાં ને ત્યાં ચોખ્ખોચોખ્ખો નેપા શિવાય બલિદાન આપતા હતા તે લોકો હવે કાંઈક વિચાર કરવા તૈયાર થયા એ ભવિષ્યમાં શુભપ્રદ છે.

એકેશ્વરવાદ

પરમાત્મા સમિચ્છાનંદ, સર્વવ્યાપક, સર્વશક્તિમાન, ન્યાયકારી, દયાળુ, અજન્મા, અભય, અમર, નિરાકાર, નિરવયવ, સૃષ્ટિકર્તા છે તેની જ ઉપાસના કરવી કે નેથી મનુષ્ય સદાચારી થાય છે અને તેના જ જ્ઞાનથી આત્માની મુક્તિ થાય છે. આવી વૈદિક ધોષણ કરીને, બીજાં જે અનેક દેવદેવીઓનાં નામો છે તે વ્યુત્પત્તિથી ગુણકર્મસ્વભાવે કરીને એક પરમાત્માનાં જ નામો છે, કાંઈ બીજાં વ્યક્તિવિશેષ દેવો નથી અને પરમાત્માની જ સ્તુતિપ્રાર્થના અને ઉપાસના કરવી ચોખ્ખું છે આનો અટક સિદ્ધાન્ત પ્રચાર કરીને મહર્ષિએ અનેક દેવદેવીને નામે જે પ્રજા લંડાય છે તેથી અટ.

કેવલોનો પ્રયાસ કર્યો. અનેક પ્રકારની બાધાર્થમાં અને અનેક પ્રકારના વહેમોમાં, કસાયેલી ગુંજરાતની પ્રજાએ સ્વામીજીના ઉપદેશમાંથી ધણું જ શીખવાનું છે. મદિરા, તીથો અને મહોતી આડમાં જે શુજરાતની જોળી પ્રજા અનેક પ્રકારે કુમાર્ગ તરફ દોરાતાં, ધર્મને નામે કેવળ ઉદ્ધિયારામમાં જ રમીપમી રહી છે, અને તેથી જ દુઃખી થાય છે તેને માટે તો સ્વામીજીના આ ઉપદેશ ધણે જ પથ્ય છે.

તાત્ત્વિક કર્મથી થતી હાની

આજે ન્યાં નોંધએ છીએ ત્યાં વૈદિક કર્મના ડોળ નીચે તાત્ત્વિક કર્મ ચાલી રહ્યાં છે. તેને લીધે કર્મના ફાસ થતો જાય છે. સત્ય વૈદિક નિત્યનિર્મિતક કર્યોની તો જાણી રેખા માત્ર દેખાય છે. માત્ર ન્યાં જુઓ ત્યાં જાણે છુપી રીતે વામકર્મ ચાલતું હોય તેમ જ દેખાય છે. સ્વાર્થી વિદ્વાનોએ તો પેતાની માત્ર અભિષ્ટ, અભિક્ષાપાઓ પરિપૂર્ણ કરવાને તંત્રકર્મો રચ્યા, નેત્રમંત્રમિત્ર તંત્રકર્મો ચલાવ્યાં, વેદનાં લાખો પછી તેમાં જ બીજાસ બનાવ્યાં અને જે ને તે યત્નક્રિયામાં કુટો પર બીજાસ ચિન્હોનો પ્રત્યક્ષ દેખાવ કર્યો અને પૂજપાત્રી પછી તે જ પ્રમાણે ચાલી. ખરાં શ્રૌત અને સ્માર્ત કર્યો ગૌણ થયાં—અરે હોલે કે તેમનો અભાવ થયો અને તેમનું સ્થાન તંત્રકર્મો લીધું. આથી પ્રજા વિકર્મી બની અને વિધર્મી થતી ગઈ. માટે જ મહર્ષિએ ઉપદેશ કરી જણાવ્યું કે આ કેવળ આડબરી તંત્રકર્મો થાય છે તેથી તમે નિવૃત્તિ પામીને કેવળ વૈદિક કર્મ કરો. ન્યારથી વૈદિક પંચ મહાયજ્ઞ છુટવા ત્યારથી આર્યપ્રજા દુઃખી થઈને છિન્નચિન્ન થઈ ગઈ.

બ્રહ્મચર્યપાલનથી થતા લાભો

આજે આપણું આર્યાવર્ત ન્યાં ને ત્યાં શુભાગીપદ ભોગવે છે, હૃદયુત થાય છે, બુદ્ધિહીન તેમજ ડરપોકબુદ્ધિયું છે, તેનાં મુખ્ય કારણોમાં મહર્ષિએ જણાવ્યું હતું કે બ્રહ્મચર્યપાલનનો અભાવ એ એક મહોત્તર કારણ છે. આજે આર્યાવર્ત એટલે રોગગુરુ ધર, દીરપે-સરીઓનું પ્રદર્શન, કુસંપનું સ્થાન અને નિર્બલતાનું વન કહીએ તો તેમાં જરા પણ અતિશયોક્તિ તો નથી જ. ન્યાં ને ત્યાં દરેક નરનારીઓને એ જ ઇચ્છા થાય છે કે જાણે ક્યારે આપણે બાલબચ્ચાં વાકાં યદિને લલિતો લઈએ, એનું પરિણામ આજે એ આવ્યું છે કે લગભગ એકત્રીસ કરોડ જેટલી મોટી વસ્તીવર્ણા પ્રદેશ

શુભાગી ભોગવે, બુખે મરે અને ન્યાં ને ત્યાં હોડેહોડે થાય છે, એટલું જ નહિ કિન્તુ જે આર્યાવર્ત પ્રદેશ એક વખતે લોકતા હતા તે અત્યારે લોગપ બની ગયો છે. અને એ તો સિદ્ધ વાત છે કે સંજળનો ખોરાક નિર્જળ હોય છે. આથી જ આર્યાવર્તની પ્રજા તરફ નોંધને તેની નિર્માલ્યતા ઉપર અશ્રુપાડાં મહર્ષિએ કહ્યું કે ન્યાં સુધી બ્રહ્મચર્યપાલન કરીને, કમમાં કમ પચ્ચીસ વર્ષ સુધી વીર્યની રક્ષા કરીને, વિદ્યાધ્યયન કરીને સાધન સંપન્ન ન થવાય ત્યાં સુધી ગૃહસ્થી ન જ થવું નોંધએ. આજે તો ગૃહસ્થાશ્રમ એટલે પાવાવગરની જ ઇમારત છે. એ ક્યારે તુટી પડશે તેનો ભરોસો નથી, એટલા જ માટે મહર્ષિએ પ્રાચીન રૈલી પ્રમાણે ગુરુકુલ પ્રણાલિ દર્શાવી હતી અને તે પ્રમાણે આર્યાવર્ત જેવા મોટા દેશ તરફ જોતાં યત્નક્રિયા ગુરુકુલ પ્રણાલિએ ચાલવા માંડી છે અને તેનાં શુભ પરિણામો આવવા પછી લાગ્યાં છે. ભલે લોકો બ્રહ્મચર્યપાલનમાં નિયમિત પ્રવૃત્ત થાઓ અથવા ન થાઓ, એ જુદી વાત છે; પરંતુ બ્રહ્મચર્યપાલન શિવાય બળ નથી આવતું અને નીડર થવાનું નથી એ તો જનસમુદાયના હૃદયમાં વસી જ ગયું છે. હું બલતો ન હોઉં તો એક વખત મહાત્મા ગાંધીજીએ પશુ નવલવનમાં એ મંત્રલખતું લખ્યું હતું કે “હું મારા જુવાનીઆ લાઈઓને કહું છું કે અત્યારે કમમાં કમ પાંચ વર્ષ સુધી પ્રજા ગૃહિનું કાર્ય બંધ રાખો.” આ આશય ધણે જ સહેલું છે. જો પાંચ વર્ષ પછી વારંવાર થાય તો પ્રજા મંકમ, નીડર અને કાર્યદક્ષ બને એ તો નિઃસંશય છે. જે આર્યાવર્ત દેશ બ્રહ્મચર્યની રક્ષાથી અને ગુરુકુલપ્રણાલિનાં પંકનપાલનથી સંદાચારી બની દરેક અન્ય દેશનો ગુરુ થયો હતા, તે જ આર્યાવર્ત દેશને અત્યારે વિદ્યાધ્યયન માટે ન્યાં ને ત્યાં કૌંશ સારવાં પડે, પેટપુર અને માટે ન્યાં ને ત્યાં શુભાગી વેકેલી પડે એ માત્ર બ્રહ્મચર્યના અભાવે આવેલી નિર્બલતાને લીધે જ.

પતદેશમસૂતસ્ય સ્કાશાદ્યજ્ઞમનઃ ।

સ્વસ્વચરિત્રં શિક્ષેરન્ પૃથિવ્યાં સર્વમાનવાઃ ॥

... (મનુસ્મૃતિ)

જે આર્યાવર્તીય મનુષ્ય પાસે, ઇતરદેશીય મનુષ્યો સંચરિત્ર શીખતા તે આર્યાવર્ત દેશને આજે ચારિત્ર્યવાંનાબેનપ્રામે ઇતરદેશસ્થાનું અનુકરણ કરવું પડે એ કેવીશીયનીય દેશનાં એમાં કારણ માનવું બ્રહ્મચર્યનાં

અભાવથી આવેલી નિર્બલતા છે. માટે જ શ્રીસ્વામી દયાનંદ જણાવ્યું કે બ્રહ્મચર્યપાલન કરવું એ જ સર્વોન્નતિનું મૂલ છે અને વીર્યરક્ષાના પ્રભાવથી જ પ્રગ્ન પ્રગ્ન બની શકે છે, અન્યથા નહિ.

રાજકીય વ્યવસ્થા

આ સમયમાં ભલે આજકાલ લોકો માનતા હોય કે અમુક અમુક વ્યક્તિઓએ જ અથવા તો તેમના કોઈએ જ રાજ્યતંત્ર કેવું હોવું જોઈએ અને તેમાં પ્રગ્નને કેટલી સ્વતંત્રતા મળવી જોઈએ તેમ જ રાજ્ય અને પ્રગ્નનું બંધારણ કેવું હોવું જોઈએ તે પ્રગ્નને જણાવ્યું; પરંતુ ભારે લગભગ કોઈએ પણ બાંધ્યાવસ્થામાં હંની અને આજકાલના રાજકીય નેતાઓ પણ બાંધ્યાવસ્થામાં કે પછી યુવાવસ્થામાં હશે તે વખતે મહર્ષિ સ્વામી શ્રી દયાનંદજીએ વૈદિક રાજ્યતંત્ર કેવું હોવું જોઈએ, અને કેવા રાજ્યતંત્રથી રાજા અને પ્રગ્નમાં સ્નેહ રહે અને કેવા રાજ્યતંત્રથી રાજકીય તેમજ પ્રજાકીય ઉન્નતિ થાય, તેમ જ રાજ્યપ્રકરણ ચલાવવા માટે પ્રગ્નના પ્રતિનિધિત્વ વાળી કેવા કેવા પ્રકારની સલાઓ હોવી જોઈએ તેનું વર્ણન સત્યાર્થ પ્રકાશના છઠ્ઠા સમુદ્ધાનમાં મુદ્રમાણ સવિસ્તર કર્યું છે, અને તે જગજહેર છે. ભલે નવી રાજનીતિવાળા રાજનૈતિક નેતાઓએ તે તરફ ધ્યાન દોરવાનું ન કર્યું હોય પરંતુ ભાવે કિંવા કહાવે તે તરફ હવે દૃષ્ટિપાત થતો જાય છે એમાં પણ લાભ છે. જે વેદને કેટલાએક ભાષ્યકારોએ કસાઈખાનું બનાવી રાખ્યું હતું, જે વેદને કેટલાએક ઉપલકીયા મેક્સમુલર જેવાઓએ જંગલી લોકોનાં ગીતા જણાવી જડ પદાર્થનો પૂજક વર્ણવ્યો હતો, જે વેદને વામ-માર્ગીઓએ વિપયસ્થાન બનાવી મુક્યું હતું, જે વેદને માટે અધ્યયન અધ્યાપનનો અમુક વર્ણ જ બાળે કેકો રાખી બેસાડ્યો હતો તે સર્વનું ખંડન કરીને ઇશ્વરીય વાણી જે વેદ તે સર્વ વિદ્યાઓનો સંગર, સર્વોન્નતિનું મૂળ અને સર્વ સંદાયારતી ખાણ તેમ જ તે ઇશ્વરીય વાણીરૂપ ઉપદેશનો સર્વને અધિધાર છે એમ હિંમતથી દર્શાવી આંખી વેદના ઉપર જે મહીનતા આણી હતી તે દૂર કરી શુદ્ધ સ્વરૂપમાં વૈદિક તત્ત્વ સમજાવનાર તો મહર્ષિ સ્વામી શ્રી દયાનંદજી મહારાજ જ હતાં. ભલે સ્વાર્થવશ અમુક જનસમૂહ તેના વૈદિક તત્ત્વને ન

જાણે, તેથી શું? પરંતુ હંમેશાં પ્રાથમિક સ્વભાવ છે કે સત્યમેવ જયતે નાનુતમ્ ! અસ્તુ.

આજે મુક્તકંઠથી વિદ્વાન વર્ગને સ્વીકારવું જ પડશે કે પ્રથમકાંક્ષા યથેચ્છી આર્યપ્રગ્નને પોતાનું આર્યત્વ ટકાવી રાખીને હિંદુપ્રજા કાયમ રહી છે તો તે મહર્ષિને જ આભારી છે. બાકી આજે તો અમે ક્રિષિપનાદિ કાંઈક ધર્મના અકમાં ફરતા હોઈએ! પતિત જાતિઓનો ઉદ્ધાર કરીને તેમને ઉન્નતિપથ પર લાવનાર તે જ આદ્ય નેતા મહર્ષિ છે. અત્યંત દશામાં પતિત યથેચ્છાઓ માટે પુનઃ વૈદિક ધર્મમાં પ્રવેશ કરવાને શુદ્ધિરૂપ દરવાજાને ખુલા મુકવાનું માર્ગ પૂજ્યપાદ શંકરાચાર્ય મહારાજ પંથીને કાંઈ બીજા આચાર્યને હોય તો તે મહર્ષિ સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીને જ છે.

આપણો ભારત દેશ વીરપૂજન કરનારો છે, અને તે યોગ્ય જ છે. આજે તે વૈદિક ધર્મેદારને મહર્ષિ સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીના જન્મને સો વર્ષ પુરાં થયાં છે. તેની શતાબ્દી જ્યોતિ માટે આર્યપ્રગ્નમાં અનેક અવનવી તયારીઓ આખા હિંદુસ્થાનમાં ચાલી રહી છે. તેમાં ગુજરાત પણ યથાશક્તિ શતાબ્દી ઉત્સવ માટે તૈયારી કરતું જણાય છે. તો આવા સમયે આપણે વીરપૂજનો ઉદ્દેશ જાણીને તેની પ્રપૂર્તિ માટે જોડાવું જોઈએ જ. જે વીરની આપણે જ્યોતિ ઉજવીએ તેમા માત્ર વાણીવિલાસથી જ મંતોપ ન માનનાં તેના. ગુણધર્મસ્વભાવનું અનુકરણ કરવા માટે તેના તેઓએ આપેલા ઉપદેશ પ્રમાણે રચનાત્મક કાર્ય કરવા માટે આપણે તન, મન, અને ધનથી ઉદ્યમી થવું જોઈએ, તો જ આપણી ઉન્નતિ થશે.

એ મહર્ષિના ગુણધર્મસ્વભાવ તથા તેઓશ્રીનું આર્યવર્ત દેશ માટેનું ચિંતન તેમજ તેઓશ્રીની વૈદિક ધર્મેદારની ઇચ્છા વિગેરે વિગેરેનું વર્ણન કરવા બેસીએ તો જરૂર એક મોટો ગ્રંથ થાય. અને તેવા ગ્રંથ તરીકે તેમના જીવનચરિત્રમાં સર્વ હકીકત હુંકમાં આવી જાય છે એટલે અત્રે તેના વર્ણનની જરૂર નથી.

ગુજરાત તો હંમેશાં તે મહર્ષિનું ઝણી છે. ગુજરાતે તો તે મહર્ષિના જીવનમાંથી ઘણું જ શીખવાનું છે. પરમાત્મા એવો મમય સત્તર લાંબો કે તે મહર્ષિ દયાનંદજીના જીવનદર્શનમાંથી તથા તેઓના ઉપદેશથી ગુજરાત પોતાની ઉન્નતિ માટે કાંઈક શિશુજી બંધને ઉન્નત બને.

શાસ્ત્રી અભિશંકર પ્રાણશંકર શર્મા

સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી

કુદરતી નિયમ પ્રમાણે મનુષ્ય જન્મે છે, જીવન ધાય છે, વૃદ્ધત્વ પામે છે અને મરી જાય છે. દરેક પ્રાણ પશુ મનુષ્યની માફક 'સરીરી' (આરગેનિઝમ) હોવાને લીધે તે જ નિયમને અનુસરે છે. ઇતિહાસમાં આપણે પ્રજાઓની બાદવાવરથા, સુવાવરથા અને વૃદ્ધાવરથા વિગેરે લિખિત અવસ્થાઓ સારી રીતે જોઈ શકીએ છીએ. કોઈ એક પ્રજા વૃદ્ધાવસ્થામાં એટલી બધી દુર્બળ બનેલી જોવામાં આવે છે કે બહારના કે અંદરના કોઈ પશુ આધાતને તે સહન કરી શકતી નથી અને એવા સંકટના પરિણામે તે મરી જાય છે. તેથી-હવે કહ્યું કેવલ એવું પશુ બને છે કે એક પ્રજા પોતાની વૃદ્ધાવસ્થાના સમય બતીત કરીને, પોતાની પર આવી પડેલાં સંકટો સહન કરતાં એક પ્રકારનું નહું જ બળ પ્રાપ્ત કરી લે છે. આવી પ્રજાઓમાં પ્રાણ પ્રેરનાર અસાધારણ પુરૂષ ગણાય છે અને તેઓ તે પ્રજાના મહાપુરૂષની પદ્ધતિમાં મુકાય છે.

આપણે બધા સંયોગોમાંથી જ પેદા થયા છીએ. આપણું શરીર અને આપણો રંગ વિગેરે જ કેવળ સંયોગોને આધીન નથી, પણ આપણા રાગરૂપ પણ, આપણે જે સમાજમાં જન્મીએ છીએ તેની પાસેથી શીખી લઈએ છીએ. આપણા જીવનના ઉદ્દેશ અને મતોરથો પણ આપણી સામાજિક અવસ્થાને અનુસરીને બંધાય છે. સાધારણ મનુષ્ય, જે સમાજના ચક્રમાં એવો તો ફસાઈ જાય છે કે તેમાંથી એક તસુભર પણ અસી શકતો નથી. આવી રીતિમાં જ જે કોઈ સમાજ ચાલ્યાં કરે અથવા તો કોઈ અવળે માર્ગે ચડી જાય તો સંકટ કે આશ્વત્તા સમયે તેની રક્ષા કાણ કરી શકે તે સમજવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. ઇશ્વરજીને પ્રતાપે જ એવા સંકટ સમયે સમાજમાં કોઈ અસાધારણ મનુષ્ય ધાય છે, અને સમાજની જીની બેડીઓ તોડી બહાર છે. તે સમાજનો ઘસ બનવાને જલ્દી

પતિનો સ્વામી બને છે અને પોતાની અસાધારણ જાતો ઉપયોગ કરી પ્રજાનાં સિરે આવી પડેલાં ગ્રંથો દૂર કરી આખી પરિસ્થિતિ જ બદલી નાંખે છે. જે પ્રજામાં આવા મહાપુરૂષો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ નથી રહેતી તે પ્રજાની નીચેનો સમય નજીક આવી

પહોંચે છે અથવા તો વધારે વખત જીવવાની ચોખ્ખતા તેણે સુમ્મતી લીધી છે એમ જ કહેવું જોઈએ. એવા મહાપુરૂષોનાં નામ પ્રજાના જીવનઆકાશમાં સર્ચ અથવા ચન્દ્રની જેમ પ્રકાશવંતા રહી જાય છે. શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને ગીતાના પોતાના મશહુર શ્લોકમાં પશુ એ જ વાત કહી છે. તેમણે કહ્યું છે કે સંસારમાં ન્યારે ન્યારે ધર્મની ગ્વાનિ ધાય છે ત્યારે ત્યારે ધર્મની રક્ષા અથવા દુષ્ટાના નાશને માટે હું જન્મ લઉં છું.

દુનિયામાં એવી ઘણી પ્રજાઓ થઈ ગઈ છે કે જેનાં નામનિશાન પણ નથી રહ્યાં. પ્રાચીન રોમનો અને પ્રાચીન યુનાનીઓનો આજે પત્તો પૂછી નથી. પ્રાચીન આત્મીય અને પ્રાચીન મીસરી પણ મરી પૂટ્યા. પુરાણી પારસી પ્રજાનું પણ નામનિશાન નથી રહ્યું. દુનિયાની પ્રાચીન પ્રજાઓમાંથી અત્યારે જે કોઈ હયાત હોય અને પોતાના ધર્મ તથા સભ્યતાની બચાવ રક્ષા કરી રહી હોય તો તે કેવળ ભારતવર્ષની એક હિન્દુજાતિ છે. સૌથી વધારેમાં વધારે પ્રાચીન હોવાને લીધે, સૌથી વધારેમાં વધારે સંકટો પણ એ જ હિન્દુજાતિએ વેઠ્યા છે. જે આ પ્રજામાં આત્મશક્તિ ન હોત તો સંકટોના બોળ નીચે તે કંધારનીયે અગદાઈ ગઈ હોત અને તેના ધર્મ તથા સભ્યતાનો પણ લોપ થઈ ગયો હોત. જે બળ અથવા શક્તિએ હિંદુ પ્રજાને આજ લગી જીવતી રાખી છે તે જ બળ અથવા શક્તિએ તેની અંદર મહાપુરૂષો પણ પેદા કર્યાં છે. ન્યારે દેશમાં રાક્ષસોનો જીલમ વધી પડ્યો અને આર્યધર્મ તથા આર્યપ્રજાતિને જોખમમાં આવી પડ્યાં ત્યારે આપણી આર્યપ્રજાનો પહેલો અને મહાન વીર પેદા થયો. શ્રી રામે દક્ષિણ અને દક્ષિણનીયે પેલી પાર લંકામાં ગુજરતો રાક્ષસી જીલમ ગંધ કર્યો અને ધર્મ તથા સભ્યતાનું રક્ષણ કર્યું. ન્યારે આપણી પોતાની અંદર જ જીલમગરાઈ પેદા થયા અને ધર્મ તથા ન્યાયને પગ તળે હુંદવા લાગ્યા ત્યારે શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને જન્મ લીધો. તેમણે અમુલ્ય ઉપદેશ આપી ધર્મરક્ષણનો મીઠો માર્ગ ચોધો. અજાનતાએ, અંધકારે અને સ્વાયં પોતાનો પંજે દેશભરમાં પાથર્યો તે જ વખતે પ્રજામાંથી મહાત્મા જુદા પ્રકાર થયા. આવા વીર ભાંગે જ કોઈ દેશે પેદા

કર્તા હશે. શુદ્ધ ભગવાને એકલાએ પોતાના ઉચ્ચ પ્રકારના જીવનથી આખી પ્રજાનાં પાપ ધોઈ નાખ્યાં. વખત જતાં એ જ પ્રજા પાછી ઉધે મળેં ચડી ગઈ અને સ્વામી શંકરાચાર્યે જન્મ લઈ તેને ખરે માર્ગે લાગી. તેમની વિદ્વતા અને તર્કશક્તિ જોઈ દુનિયા આજે પણ અનન્ય થાય છે. પણ એ તો આંતરિક સુધારણાની વાત. ચંદ્ર. હિંદુ પ્રજા ઉપર બહારથી પણ કંઈ ઝાણું આક્રમણ નથી થયાં. એ આક્રમણે વિકમાસ્થિ જેવા બહાદુર માણસો પેદા કર્યાં. મતલબ કે નીચે પાડનારી શક્તિઓ પોતાનું કામ બરાબર કરતી રહી અને એક એવો વખત આવીને ઉભો રહ્યો કે પ્રજાની જીવનશક્તિ છેક છેછા ખિંદુ પર આવી પહોંચી. વિદેશીઓ દેશને પગ તળે ખુંદવા લાગ્યા. પ્રજાના વિનાશનો પ્રસંગ આવી ઉભો. એટલામાં પ્રજાની આંતરિક શક્તિએ કામ કર્યું અને સંમગ્ર દેશમાં ધાર્મિક પુનરુદ્ધારનાં મોજાં ફરી વળ્યાં. દેશમાં નવું જીવન આવ્યું. વિદેશીઓની સાથે પહેલો મુકાબલો તલવારથી થયો. રજુમૂંઝિમાં તેઓ હારી ગયા એટલે તેમણે ધર્મનો આશરો લીધો. એ ધાર્મિક આદિજને કબીર, રામાનંદ, ચૈતન્ય, તુકારામ, શુર નાનક વિગેરે પુરુષો ઉત્પન્ન કર્યાં. એ પુનરુદ્ધારનું પરિણામ એ આવ્યું કે વિદેશી બાદશાહોના ધર્મનિમિત્તે થતા અત્યાચારો સામે રાજા સંગ અને રાજા પ્રતાપ સમા વીરો રજપૂતાનામાં, શિવાજી અને તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ મહારાષ્ટ્રમાં અને શુર ગોવિંદસિંહ તથા વૈરાગીવીર સમા મહાપુરુષો પંજાબમાં પેદા થયા. જમીન માર્ગે (ખેજરના માર્ગે) આવતાં વિદેશીઓનાં રોળાં અને તેમના હુમલાઓ મેળા પડ્યા ન પડ્યા એટલામાં સમુદ્ર માર્ગે યદને યુરોપીય પ્રજાએ આક્રમણ કર્યું. યુરોપીય પ્રજા પ્રથમ તો અહીં વ્યાપારને માટે જ આવી હતી, પણ ધીમે ધીમે તેણે એવી ઉન્નતિ કરી કે અંગ્રેજોની ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપની દેશના મોટા ભાગની માલીક બની બેઠી. એ રીતે ભારતવર્ષનું તખ્ત એક વિદેશીના હાથમાંથી બીજા વિદેશીના હાથમાં આવ્યું ગયું. હિંદુ પ્રજાએ—પ્રજાના વીરોએ પોતાની શુશ્રૂષા દશા નિવારવા પ્રયત્ન તો ધણાયે કર્યા પણ તેમાં તેમને સફળતા ન મળી.

હિંદીની રાજગાદી હાથમાં આવતાં ઇંગ્લેન્ડના અંગ્રેજ અધિકારીઓના બેજમાં એક પ્રકાર ઉઠ્યો. રાજગાદીને અંચળા રાખવા હિંદુસ્થાનમાં પાશ્વત્ય

અવ્યવસ્થા અને પાશ્વત્ય ધર્મ ફેલાવવો કે હિંદુસ્થાનનું તંત્ર પુરાણી પદ્ધતિસર જ ચલાવે જવું? લીસ વરસ મુઠ્ઠી એ પ્રશ્ન ચર્ચામાં. ૧૮૩૩ માં નિર્ણય થયો કે હિંદુસ્થાનમાં અંગ્રેજ કેળવણી; અંગ્રેજ વિચાર અને ઇસાઈ ધર્મનો જ પ્રચાર કરવો ઠીક છે. વિદેશીઓની સાથે શારીરિક યુદ્ધ કરવા જેટલી તાકાત ભારતવાસીઓમાંથી ક્યારનીયે ચાલી ગઈ હતી. માત્ર માનસિક બળ રહ્યું હતું. અને એ જ માનસિક બળ દ્વારા પહેલાંનાં ધાર્મિક પુનરુદ્ધાર ચલાવવા હતાં. પાશ્વત્ય કેળવણીએ અને પાશ્વત્ય ધર્મસંસ્કારોએ રહીસહી માનસિક શક્તિ ઉપર ભારતી નાંખવા માંડી. આત્મરક્ષા કરવાનું પણ પ્રજાને ન સૂઝે તેવી શિક્ષિતા પ્રસરવા લાગી. રાજ્યગતી મદદથી પાશ્વત્ય શિક્ષણ અને સંસ્કારનો પ્રવાહ એવા વેળેથી વહેવા લાગ્યો કે તેની સામે યવા જેટલી શક્તિ કાળનામાં ન રહી. પ્રજા અને તેનો ધર્મ એક મહા સંકટમાં આવી પડ્યાં. આવી સંકટવાળી સ્થિતિમાં સ્વામી દયાનંદ તેનું રક્ષણ કરવા બહાર આવ્યા.

સ્વામી દયાનંદનો જન્મ કાશિયાવાડના એક દેશી રાજ્યના એક ગામડામાં થયો હતો. પણ તે પશ્ચિમ પ્રાંત સાથે તેમને કંઈ ખાસ સંબંધ હોય એમ જણાવામાં નથી. વસ્તુતઃ તેમને દેશભરના અને સમગ્ર જાતિના એક ખરા સંપૂર્ણ તરીકે જ આજ્ઞાપાત્રતા જોઈએ. સ્વામી દયાનંદની બાદશાહવાદમાં જ એક બે પ્રસંગે એવા બની ગયા કે જેની તેમના જીવન ઉપર આખર પર્યંત ભારે અસર રહી ગઈ. એક પ્રસંગ શિવરાત્રિએ બન્યો. તે દિવસે તેમણે વ્રત કર્યું હતું અને રાત્રિએ શિવજીની મૂર્તિ સામે જળગતા બેકા હતા. એટલામાં દેવતાક ઉદરે ત્યાં આવી મૂર્તિનો અનાદર કરતા તેમની દષ્ટિએ પડ્યા. સ્વામી દયાનંદના મનમાં આ ઘટનાએ ભારે ઉડી અસર કરી. તેમને થયું કે જે મૂર્તિને તેઓ શિવ સ્વરૂપ માનતા હતા તેમાં શિવ જેવી કોઈ વસ્તુ જ ન હતી. તેમના આત્મામાં પ્રકારનું એક નવું કિરણ પ્રકટ્યું! બીજે પ્રસંગ તેમના કાકાનું મૃત્યુ. સ્વામી દયાનંદ પોતાના કાકા પ્રત્યે બહુ જ પ્રેમભાવ ધરાવતા હતા. મૃત્યુનો દેખાવ જોઈ તેમના મનમાં જીવનની શુદ્ધિતા તથા અસ્થિરતાનાં ઉપરાઉપરી વિચારો આવવા લાગ્યા. આ જીવન, છે તેવું તે તેવું કંઈ કાવચ રહેવાનું નથી; જે કંઈ કરવાનું હોય તે જેમ જાને તેમ જગત આગળી

લેવું નોંધ્યો, એમ તેમને ચોખ્ખું સમજ્યું. જ્ઞાનના કિરણ સાથે વૈરાગ્યનો ભાવ મળવાથી તેમના આત્મામાં એક દૈવી શક્તિ ઉત્પન્ન થઇ અને એ દૈવી શક્તિએ જ સ્વામી દયાનંદમાં એક મહાપુરુષનો ભાવ પેદા કર્યો. સ્વામી દયાનંદ પહેલાં તો પોતાના ધરમાંથી ભાગી છૂટ્યા થોડો વખત સાધુ સંન્યાસીઓ સાથે રખડ્યા. તેમના પિતાએ એક વાર તેમને સાધુઓના ટોળામાંથી પકડી પાડ્યા અને ઘેર લઈ જતા હતા તેટલામાં તેઓ કંઈક બહાનું કાઢી છટકી ગયા. ત્યાર પછી તેઓ વન અને જંગલોમાં રખડ્યા. પોતાનું આખું જીવન એક મહાન મત અને તપની પાછળ ગાળવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો.

તે વખતે મથુરામાં એક આધિજ્ઞ અને વૃદ્ધ સ્વામી વિરજનંદ રહેતા હતા. ખરેખર સ્વામી વિરજનંદ એક પ્રતિભાશાળી મહાત્મા હતા. એક વાન તેમના દીલમાં બોહિનિશ ખટક્યાં કરતી હતી. વૈદિક સભ્યતા કે જે સંસારના સમસ્ત જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના એક ઝરા જેવી હતી તેનો દિનપ્રતિદિન નાશ થતો નોંધતેમનું અંતર સજગ્યું કરતું હતું. એક તો આ દેશના પંડિતોએ પોતે જ આર્થ-ક્રમેથીનું અધ્યયન છોડી દીધું હતું અને તેને બદલે નવું સાહિત્ય ઉત્તું કર્યું હતું. તે ઉપરાંત વિદેશી હુમલાઓએ અને વિદેશી રાજ્યોએ સભ્યતાને ધુંધી નાખવામાં કંઈક મથા રાખી નહોતી. સ્વામી દયાનંદ ફરતા ફરતા મથુરામાં જઈ ચડ્યા. તેઓ મહાત્મા વિરજનંદ સ્વામી પાસે ગયા અને તેમને પોતાના ચર્યાચાર સંસ્થાપ્યા. તથા વરસમાં વ્યાકરણ વિગેરે વિદ્યાઓ હાસિલ કરી લીધી. જતી વખતે સ્વામી વિરજનંદે માત્ર બે વાક્યોમાં જ દેશ અને પ્રજાના રાગની ઔપચી જતાવી દીધી: “ જન્યો, લોકોના ઉદ્ધાર કરો અને દેશી રાજ્યોને સુધારો.”

સ્વામી દયાનંદે નોંધ્યું તો તે વખતે બ્રહ્મસમાજ અને પ્રાર્થનાસમાજે ધર્મસુધારણાનું ખીંકું ઝડપી લીધું હતું. બ્રહ્મસમાજની કાપ પદ્ધતિ જોતાં સ્વામીજીને લાગ્યું કે તે લોકોને પોતાના ધર્મ તથા સભ્યતાના ઉપર પૂરા વિશ્વાસ ન હતો. તેઓ પ્રાધાત્ય સભ્યતાના અને ખ્રિસ્તી ધર્મના પગલે ચાલી એક નવો જ પંથ પ્રવર્તાવવાની અને કેળવણીના કલેવાતા હિન્દુઓને સંપૂર્ણ છસાઇ બનતા અટકાવવાની પેરવી કરી રહ્યા હતા. બ્રહ્મસમાજના પ્રવર્તક રાજા રામમોહનરાય પણ એમ માનતા હતા કે પ્રાચીન સભ્યતામાં એવી કોઇ વસ્તુ નથી કે

જે આ પ્રજાને પડતી અટકાવી શકે. અજ્ઞાન, તેમાં કેટલીક કીમતી વસ્તુઓ છે અને તેથી તેને બળતી રાખવી ઘટે. પરંતુ આપણે પશ્ચિમમાંથી આવેલા પ્રકાશની અવગણના તો ન કરવી નોંધ્યો. દેશના ઉદય માટે પ્રાધાત્ય, શિક્ષા અને સંસ્કારની જરૂર છે.

સ્વામી દયાનંદના વિચાર તેમનાથી સાવ જૂદા અને તદ્દન વિરુદ્ધ હતા. તેઓ એવો વિશ્વાસ ધરાવતા હતા કે વેદોની સંસ્કૃતિ કેવળ આપણા દેશ અથવા ધર્મની રક્ષા માટે જ ઉપયોગી છે. એમ નહિ પણ તે એટલી જમી ઉચ્ચ છે કે હુનિયાની ખીણ પ્રાંતોને માટે પણ તે બહુ ઉપયોગી નીવડી છે, અને નીવડે. દેશના સંઘના દિનચિન્તકોને એકઠા કરી, દેશોદ્ધારને માટે એક મહાન આંદોલન ચાલુ કરવાની તેમને આવશ્યકતા જણાઈ. જૂદા જૂદા વિચારો ધરાવનારા લોકો, બ્રહ્મ-સમાજીઓ, પુરાણ પંડિતો, ખ્રિસ્તીઓ અને મુસલમાનો વિગેરેને સંમિલિત કરી, દિલ્હી, દરબાર વખતે એક કોનફરન્સ કરી એકમ દેશાવવાનો પ્રયાન કર્યો. પરંતુ તેમાં તેમને જેવી નોંધએ તેવી સફળતા ન મળી. તેમને ખાતરી થઇ કે જ્યાં સુધી લોકોના દીલની અંદર એક જ ઈચ્છા અથવા એક જ વૃત્તિ પોતાનો પૂરેપૂરો અધિકાર નહીં જમાવે અને તેમની નજર આગળ એક જ આદર્શ નહીં તરે ત્યાં સુધી સાચી એકતા સ્થાપિત ન થઇ શકે.

પણ એવું એકમ સ્થાપતા પહેલાં પ્રજાની અંદર બળવતી આત્મી નોંધ્યો. બળવતી ઉત્પન્ન કરવી માટે તેમને પહેલી નજર કેવળ હિન્દુઓ તરફ દોડાવવી પડી. પંડિતોની સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરી તેમને પોતાની તરફ ખેંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આર્થ વિધિ પ્રમાણે શિક્ષણ આપવા સાંરે તેમણે ઠેર ઠેર પાઠશાળાઓ સ્થાપવા માંડી. મોટા મોટા તીર્થસ્થાનોમાં જઈ પોતાના ઉદ્દેશ લોકોને સંલગ્નાવવા માંડ્યા. એટલું છતાં તેનું કંઈક સારું પરિણામ આવતું ન હોવાનું સમગ્ર પ્રજા એવી તો નિઃશ્વાસ બની ગઈ હતી કે માત્ર બે ચાર ધક્કા મારવાથી તેનામાં કોઇ પણ પ્રકારની ગતિ પેદા કરી શકાય એમ નહોતું રહ્યું. બીજાના ધક્કા અને માર ખાતાં ખાતાં તે એવી તો રીડી બની ગઇ હતી કે હવે તેનામાં સામે થવા નેટલું શૌર (રીક્રિએશન) પણ નહોતું. સેકંડા વર્ગમાં આક્રમણ સહન કરતાં જેમ શારીરિક બળ યુવાની દીધું હતું તેમ બીજા ધર્મવાળાઓના આલેખો સહન કરવાથી પ્રજા જડતા (પેસિવિટી)ને લોગ થઇ

પડી હતી. એ જડતા દૂર કરવા સ્વામી દયાનંદને એક સ્વામી કર્મચીજ (એકટિવ) સંસ્થા સ્થાપવાની બહુ જ જરૂર દેખાઇ.

તેમણે મુંબઈમાં જઈ આર્યસમાજની પહેલવહેલી સ્થાપના કરી, અને પ્રવૃત્તિથી ઉદ્ધારનો ઉદ્દેશ નજર સામે રાખી નિયમો તૈયાર કર્યા. સારા દેશમાં એ ઉદ્દેશ પ્રચાર પામે તેટલા સારૂ તેમણે કેટલાંક પુસ્તકો પણ લખ્યાં. તેમાં વેદભાષ્ય ભૂમિકા અને સન્માર્થ પ્રકાશ આજે પ્રસિદ્ધ છે. તે ઉપરાંત તેમણે વેદોની વ્યાખ્યા હિન્દી ભાષામાં રચવી શરૂ કરી. યલુર્વેદ સંખ્યાત કરીને ઋગ્વેદનો મ્હોટો ભાગ પણ તેમણે હિન્દી ભાષામાં ઉતાર્યો. તે સાથે દેશભ્રમણ પણ આરંભ રહ્યું. અનેક સ્થળે દૂરીને તેમણે પોતાના જીવનનો ઉદ્દેશ લોકોને સમજાવ્યો અને આર્યસમાજની પણ સ્થાપના કરી. તેમનો ઘણોખરો વખત રાજપૂતાનાના રાજાઓને સુધારવામાં નીકળી ગયો. તેમની દયાતીમાં જ ઉદ્યપુરના મહારાજા અને નેધપુરના રાજાએ તેમનું શિષ્યત્વ સ્વીકાર્યું. છતાં સ્વામીજીની ધારણા પાર ન પડી, તેમનું તે કામ ચિરસ્થાયી ન થઇ શક્યું. સ્વામી દયાનંદની સૌથી વધારે અસર પંજાબ ઉપર થઇ, કારણ કે ત્યાં શરૂઆતના પ્રચારકાર્યથી લોકોનાં મન અને શુદ્ધિ સ્વામીજીના ઉદ્દેશને સમજવા લગલગ પહેલેથી જ તૈયાર હતાં. સ્વામીજી પંજાબમાં ગણ્યાગાંધ્યા ચાર મહિના જ રહ્યા; પરંતુ એટલા ટુંકી મુદતમાં જ પંજાબની ભૂમિમાં આર્યસમાજની જડ બરાબર જમી ગઇ. સ્વામીજી ઇ. સ. ૧૮૮૩માં પરલોક સીધાવ્યા અને તેમણે સ્થાપેલી આર્યસમાજને એક જીવંત સંસ્થા બનાવવાની જવાબદારી પંજાબને માથે મૂકતા ગયા.

આર્યસમાજ ઉપર એક એવો આસેપ મૂકવામાં આવે છે કે તે જાણીનેષ્ટને કળ્યા વેહોરી લે છે, અર્થાત આર્યસમાજ એક વહકણી સંસ્થા છે. તેનું મૂળ કારણ તો એ જ છે કે હિન્દુપ્રજામાં આર્યસમાજ પહેલ વહેલી “ મિસિટ ” સંસ્થા છે. આજ સુધીમાં અન્ય ધર્મવાળાઓએ હિન્દુધર્મ ઉપર આસેપ કરવામાં કંઈ મહત્ત્વ નથી રાખી, એટલું જ નહીં પણ પોતાના ધર્મ ફેલાવવાને માટે હિન્દુસમાજ એ ભાવનું ક્ષેત્ર તેમને મળી ગયું હતું. હિન્દુઓ પોતાની સગી વાંધે એ બહુ નિહાળવા છતાં સમસમીને ખેંસી રહ્યા, કારણ કે તેઓ કોઈ છતર મનુષ્યને પોતાના સમાજમાં લેવાને સાવ

અશક્ત હતા. આર્યસમાજે અન્ય મતાવલંબીઓના મતનું ખંડન કરી તેમને પોતાના અનુયાયીઓ બનાવવાનું અને પોતાની અંદર દાખલ કરવાનું શરૂ કર્યું. સામાને પોતાના પક્ષમાં લેવા હોય તો ખંડન તો કરવું જ પડે. અને એમ કર્યા સિવાય હિન્દુઓમાં ધર કરી રહેલી જડતા દૂર કરવાનો બીજો કોઈ માર્ગ પણ ન હતો. આર્યસમાજે લગલગ અર્ધી સદી એ કાર્ય બજાવ્યું. આજે હવે આપણે બેઠા શાળાએ છીએ કે હિન્દુઓમાં પુરાણી પદ્ધતિના ગણ્યતા પડિતો પણ “ શુદ્ધિ ” ના કાર્યને ધર્માનુકૂળ માનવા તૈયાર થયા છે.

અસ્પૃશ્યતાની સામે પણ પહેલી લડત આર્યસમાજે જ શરૂ કરેલી. બાળવિવાહનું ખંડન કરી વિધવાઓને રક્ષણ આપવાનું કામ પણ સૌ પ્રથમ આર્યસમાજે જ હાથ ધર્યું હતું. આપણી હિન્દુ વિધવાઓને છતર ધર્મવાળા દોસલાવીને લઇ ન જાય એની વ્યવસ્થા પણ આર્યસમાજે જ કરેલી. સ્વામી દયાનંદે જ પહેલવહેલો સ્વદેશપ્રેમનો ઉપદેશ આપી દેશી ચીજોનો વ્યવહાર કરવાનું શીખવ્યું હતું. સ્વામી દયાનંદે જ પહેલવહેલી દેશીજાતિ અર્થે દેશભરમાં એક ભાયાની આવચકતા સૂચવી હતી અને પોતાની માતૃભાષા ગુજરાતી હોવા છતાં તેમણે હિંદીમાં જ પોતાનાં સંપર્કો પુસ્તકો લખ્યાં હતાં. આ પુસ્તકો લખીને તેમણે પુરવાર કરી આપ્યું કે દેશભરમાં હિંદી ભાષા જ એક માત્ર રાષ્ટ્રીય ભાષા બની શકે એમ છે.

હિન્દુઓમાં જાણીત તથા કર્મચીજના પ્રેરનાર આર્યસમાજ છે એમ તો સરકારને પણ શરૂઆતમાં લાગેલું. ૧૯૦૫ માં સ્વદેશી અને સ્વરાજ્યની દેશભરમાં નવી ભરતી આવી. પંજાબની પરિક્રિયત એ વખતે એવી હતી કે ત્યાંના આર્યસમાજને પોતાની “ પોલિસી ” (નીતિ) માં ફેરફાર કરવો પડ્યો. ત્યારથી તે આજ લગી આર્યસમાજને એક સંપ્રદાય બનાવવાની કોશિશ થઇ રહી છે. સ્વામી દયાનંદ પોને આર્યસમાજને એક સંપ્રદાયનું રૂપ આપવા માગતા હતા કે તેઓ આ સંસ્થા દ્વારા પ્રવૃત્તો અને દેશનો ઉદ્ધાર કરવા માગતા હતા એ એક મહાન પ્રશ્ન યદ્યપિ પડ્યો છે, અને એવો પ્રશ્ન કોણ કરી શકે એ પણ એક સમસ્યા છે.

મહર્ષિ દયાનંદ અને સ્ત્રીજાતિ

આર્ય સંસ્કૃતિ, આર્ય સભ્યતા અને આર્ય પરં-
પરાનુસાર સ્ત્રીઓનું સ્થાન પુરૂષો કરતાં ઉચ્ચ છે.
સ્ત્રીઓને માટે આર્ય સાહિત્યમાં 'દેવી' અથવા 'લક્ષ્મી'
એ પદ, એ સ્થાનની ઉચ્ચતા પ્રકટ કરે છે. આર્ય
જગત આ ઉચ્ચતાની કદર કરતું રહ્યું છે. અને એ
એક પરમ સત્ય છે કે જે જાતિ સ્ત્રીજાતિનું ચાન્માન
કરી જાણે છે તે જ લાંબા કાળ સુધી જીવિત રહે છે.
અને જે જાતિ સ્ત્રીજાતિનો તિરસ્કાર કરે છે એ ટુંક
સમયમાં જ મૃત્યુના મુખમાં જઈ પડે છે.

હિન્દુ જાતિએ ભ્યારથી સ્ત્રીજાતિ તરફ વુચ-
શ્રુતિથી જોવા માંડતું ત્યારથી જ તેના પતનનો આરંભ-
કાળ શરૂ થયો; એના પર વિદેશીઓનું આક્રમણ થયું
અને તે રસાતળ પહોંચી. જ્યારે કોઈ જાતિ પરાધીન
જની જાય છે ત્યારે તે પોતાનું સ્વત્વ ગુમાવી બેસે છે,
અને જ્યાં સુધી કોઈ તેને સીધા માર્ગે જતાવતું નથી
ત્યાં સુધી તે નીચે ને નીચે જ ગળડતી જાય છે.
પરંતુ જ્યારે કોઈ (દેશ અથવા) જાતિ અવનતિના
ઢોળાવ પર ગળડતી ને ગળડતી જાય છે અને અવનતિ-
ની પરાધીનતા પહોંચે છે ત્યારે શી કૃષ્ણ ભગવાનના
વચન પ્રમાણે

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥+
(અ. ૪, સ્લો. ૭)

અવસ્થ કોઈ ને કોઈ મહાપુરુષ જન્મ ધારણ કરે
છે અને એ (દેશ અથવા) જાતિના ઉદ્ધારને માટે પ્રયત્ન
કરે છે. આજ નિપમને વશ થઈ, જ્યારે આર્ય જાતિનું
પૂરેપૂરું પતન થઈ ચૂક્યું હતું ત્યારે મહર્ષિ દયાનંદે જન્મ
ધારણ કર્યો. જે સમયે મહર્ષિ દયાનંદે આ સંસારમાં
પોતાનાં પુનિત પગલાં કાઢ્યાં, ત્યારે આર્યજાતિ મૃતપ્રાય
જની ગઈ હતી. સ્ત્રીઓનું 'દેવી' પદ છીનવી લઈ
એમને 'પગલા ખાસડા'ની ઉપમા આપવામાં આવી
હતી; 'લક્ષ્મી' પદને બદલે. " સ્ત્રીશૂદ્રો નાધીયતામ્ " *

* + હે ભારત ! જ્યારે જ્યારે ધર્મ ફીણ થાય છે અને
અધર્મનું ભરે વધે છે, ત્યારે હું અવતાર ધારણ કરું છું.
* સ્ત્રીઓ અને શૂદ્રોને ભણાવવાં નહિ.

એ કપોલકલ્પિત શ્રુતિનો સ્વર ગાજી રહ્યો હતો. જે
હું એમ કહું કે તે સમયે સ્ત્રીને માટીનાં દેશથી પણ
હલકી સમજવામાં આવતી હતી તો હું અતિશયોક્તિનો
દોષ નથી કરતી. જ્યારે જાતિની નિષામક અને વિધા-
યક માન્યતાની આ દશા હતી કે એને જાળણા, મૂક,
અવાન અને દુષ્ટ સ્ત્રી પદવીઓથી વિભૂષિત કરવામાં
આવતી ત્યારે સમસ્ત દેશની અવનતિનું 'તો' શું જ
કહેવું ? કાશ્મીરથી માંડી કન્યાકુમારી સુધી વિધવા-
ઓનું કંઈક રૂઢન સંભળાતું, હજારોની સંખ્યામાં કાચી
કેળના ગર્ભ જેવી દુષ્કાળી કન્યાઓને વિવાહની ધન-
ધનથી ભરીમાં હોમવામાં આવતી, પદાની કાળી છાંયે
પાછળ તેમના પર અત્યાચારની ઝડીઓ વર્ષતી અને
પત્યરને પણ પીગળાવે એવો એમનો આત્મનાદ જન્માન-
ખાનાની ચાર દિવાલોમાં જ સમાઈ જતો. આવે
સમયે આનંદકંદ મહર્ષિ દયાનંદે માન્યતાના ઉદ્ધા-
રની પદવી ધારણ કરી. મહર્ષિની આંખે, સ્ત્રીજાતિની
આ અધોગતિ ન જોઈ ગઈ; વિધવાઓનું કંઈક કંઈક
એમના કણેને અસહ્ય થઈ પડ્યું. આથી પોતે દેહ
ધારણ કર્યો અને સ્ત્રીજાતિના ઉદ્ધારનું બીડું ઉઠાડ્યું.
એમની ખેડેના મૃત્યુથી એમના હૃદય પર ભારે અસર
થઈ; પદ્દલિત સ્ત્રીજાતિમાં એમને એમની સ્વર્ગવાસી
ખેડેનું સ્વરૂપ નજરે પડ્યું. ખેડેના મૃત્યુથી એમનો
અંતરમાં જે શોક ઉભરાયો તે આંસુ વાટે બહાર ન
પડ્યો, પણ અંતરમાં જ સમાયો. સમસ્ત સ્ત્રીજાતિ
માટેના ભીષણ શોકનું સ્વરૂપ તેણે ધારણ કર્યું, અને
જે માતાએ ખેડેના મૃત્યુ સમયે આંખમાં આંસુ વિનાના
દયાનંદને 'પત્યરના દેવા'નો કલો હતો તે જ માતાએ
સ્વર્ગમાં રહ્યા રહ્યા દયાનંદને રનેહની જીવંતી જાગતી
પ્રતિમા સ્વરૂપે જોયો. સ્વામી દયાનંદે બરાબર પારખી
લીધું હતું કે આર્યજાતિની અધોગતિનું મૂળ સ્ત્રી-
જાતિની હીન અવસ્થા છે; જ્યાં સુધી એ સ્ત્રીજાતિનો
ઉદ્ધાર નહિ થાય ત્યાં સુધી આર્યજાતિ કદી પણ ઉઠવા
નહિ પામે એ વાતની એમને પૂરેપૂરી ખાતરી થઈ
ચૂકી હતી.

સ્ત્રીજાતિ પર મહર્ષિના જે અગણિત ઉપકારો
થયા છે તેનું વર્ણન આ લઘુ લેખમાં શી રીતે થઈ

શકે ? દયાનંદ સ્ત્રીશિક્ષાના પ્રખર દ્વિમાયતી હતા, એ વાતની એમનો દરેક અંધ સાક્ષી પૂરે છે. સાધારણ મનુષ્યોની માફક સંસારસુખ એ એમના જીવનનો ઉદ્દેશ નહોતો; ન તો એમને એમના પ્રાણનો ભય હતો. તેઓ સાચા સૈનિકની માફક પોતાનો જીવ પોતાની હથેળીમાં જ રાખીને ફરતા અને એને લીધે જ પોને એકલા હોવા છતાં પણ પ્રભવિરોધના અયંદ્ર ઝંઝા-પાતનો પ્રતિરોધ કરી શક્યા હતા. મહર્ષિએ “સૌમુદ્રો નાધીયતામ્” એ મંત્રને ઇનિલિન કરી “ઈમં મન્ત્રં પઠતી. પઠેત”* ની સ્થાપના કરી; “યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતા”x એ મનુ-વાક્યની ધોષણ કરી. “માતૃષ્ઠ પરદારેપુ”+ એને પોતાના જીવનમાં ચરિતાર્ય કરી બતાવ્યું. સ્વામીજી માનુશકિતના અનન્ય પૂજારી હતા એ એમના જીવનની નીચેની ઘટનાથી જણાય છે.

એક દિવસ સ્વામીજી વ્યાખ્યાન બાદ રાત્રીએ ખંતે પડિતો સાથે ગામ બહાર ફરવા નીકળ્યા. ત્યાં મર્તિપૂજા પર વાદવિવાદ શરૂ થયો. રસ્તામાં એક દેવાલય આપ્યું ત્યાં ધણું બાળકો સ્વચ્છંદતાપૂર્વક એલી રહ્યાં હતાં. સ્વામીજીએ ત્યાં એકદમ માથું નમાવ્યું, અને આગળ ચાલ્યાં. સ્વામીજીને માથું નમાવતા નોંધ સાથેના એક પડિત બોલી ઉઠ્યા: “સ્વામીજી ! આપ મર્તિપૂજનનું ખંડન ત્યાહિ તેટલું કરો, પરંતુ દેવબલનો એ પ્રત્યક્ષ પ્રભાવ છે કે દેવાલય આગળ આપનું મસ્તક એની મેળે જ નમી જાય છે.” સ્વામીજી આ વચન સાંભળી હસી પડ્યા, અને એ બાળકોમાંથી ચાર વર્ષની, નાગીપૂર્ણી એક બાલિકા લણી આંગળી કરી. બોલ્યા: “નંતા નથી એ માનુ-શકિત જેણે આપણને જન્મ આપ્યો છે !”

સ્વામીજીના આ શબ્દો સાંભળી પૂજનાર પડિત અને બધા દંડ ચઢ ગયા. અહા ! માનુસ-માનનું કેવું જ્વલંત દર્શન છે ! કેવું શુદ્ધ આચરણ ! કેવો પવિત્ર વિચાર ! - કેવી આદર્શ સભ્યતા ! વિદેશી

સભ્યતામાં શોધું ન જડે એવું આ ઉદાહરણ છે. ધન્ય છે આર્ષમાતાઓ ! જેમની કુખે આવાં રત્ન પાડે છે.

સ્વામીજીના હૃદયમાં સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યે અપાર સન્માન હતું એ આ ઘટનાથી સંપૂર્ણ રીતે પ્રકટ થાય છે. એમણે સ્ત્રીજાતિ સંબંધે રીકતિ એક શુદ્ધ પથ દાઢ્યો નથી. સપળા ધર્માચાર્યોમાં એક સ્વામી દયાનંદ જ છે જેમણે સ્ત્રીઓનું ગૌરવ વધાર્યું છે, જેમણે સ્ત્રીઓને માટે સમાન અધિકારની ધોષણ કરી છે. એમની પહેલાં જે જે આચાર્યો યદ ગયા તે સર્વેએ એકમત થઈ સ્ત્રીજાતિની પરાધીનતાનું જ પોષણ કર્યું છે અને સ્ત્રીને શુદ્ધી પદવી આપી છે. સ્ત્રીઓની જેટલી નિંદા વેદાંતી આચાર્યોએ કરી છે તેટલી નિંદા ભાષ્યે જ બીજા કોણે કરી હશે.

શ્રી સ્વામીજીએ સ્ત્રીશુધારણાનું પરમ કાર્ય કર્યું અને શાસ્ત્રિક રીતિએ સ્ત્રીઓને વેદ પદવ્યને અધિકાર અપાવ્યો. એમની એ ઇચ્છા હતી કે કેટલીક વિદ્વાં સ્ત્રીઓ ભેગી મળી માનુષ્યકલ્પની સ્થાપના કરે અને ફરીથી માનુશકિતને સર્વશુચિસંપન્ન બનાવે. એમણે શ્રી. રમાચાળને આ કાર્યને માટે પ્રબળ પ્રેરણા પથ કરી, પણ સફળતા ન મળી. શ્રીમતી રમાબાઈ આ બીટું ઉઠાવવાનું સાહસ ન કરી શક્યાં, અને સ્વામીજીની એ ઇચ્છા મનની મનમાં જ રહી ગઈ. સ્વામીજી સ્ત્રીઓની મહત્તાનું વર્ણન કરતાં લખે છે કે

“સ્ત્રીઓએ પણ બ્રહ્મચર્યપાલન અને નિદાશ્વસ અવસ્થા કરવા નોંધ્યો પ્રાચીન આર્ષત્વોએ ગર્ગી આદિ વેદાદિ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરીને પૂર્ણ વિદ્વાં થઈ શક્યા છે. શવિ-દાસમાં નજર કરો, આર્ષવર્તના રાત્રીઓ રાત્રીઓ શુદ્ધ-વિદ્યા અને ધર્મવિદ્યા સુંદર નજીવી હતી. એમ ન હોત તો કૃષ્ણ આદિ રાત્રીઓ દશરથાદિ રાત્રીઓ સાથે સ્વલ્પમાત્રમાં કેવી રીતે જઈ શકત ? સ્ત્રીઓએ ધર્મ, બ્રાહ્મણ, વેદ, ગણિત અને શિષ્યવિદ્યા અવસ્થા નજીવી નોંધ્યો.”

આજ એ જ દયાનંદની દયાનો આનંદ છે કે સ્ત્રીઓ ફરીથી શિક્ષા લેતી યદ છે અને પોતાના અધિકાર સમજતી યદ છે. સમાજમાંથી અનેક બાળ-લક, પદો આદિ કુરિવાળોને જે નાશ થતો આવ્યો છે તે એ જ દયામયના સતત પ્રયાસનું ફળ છે. બોલો, માનુશકાઉદારક મહર્ષિ દયાનંદની ગળ !

કુમારી મુષિના દયાળુ મહેતા

* આ મંત્ર પત્નીએ ઉચ્ચારવો.

x ત્યાં સ્ત્રીઓનું પૂજન—અર્થાત સન્માન થાય છે, ત્યાં રોગ મસ્તન રહે છે.

+ ૫૨ સ્ત્રીને માતા સમાન લેખવી.

નવી લડત.

હવે સૌ કોઈ કલુષ કરે છે કે સન ૧૯૧૯ માં શરૂ થયેલી સત્યાગ્રહની અને તેના અનુસંધાનરૂપ અસહકારની લડત હવે પુરી થઈ છે. છેલ્લા ચાર વર્ષમાં અસહકારના એકેએક અંગમાંથી જેટલો કસ પ્રગ્લ થાવી શકી તેટલો તેણે કાઢ્યો છે. અને તેની સફળતા કે નિષ્ફળતાનો ગમે તે અર્થ કહાડીએ તો પણ હાલ તો તેને સમેટવામાં જ સાર છે એમ મહાત્મા ગાંધીજી પોતે જ સ્વીકારે છે, ને આટલા વર્ષના અખતરા પછી તેમની સલાહને અનુસરીને જ બેલગામની મહાસભાએ અસહકારના લગભગ આખા કમને મોકલે રાખ્યો છે.

એ કમ અહિંસાના સિદ્ધાંત અથવા નીતિને અનુસરીને જ ઘડવામાં આવ્યો હતો. ગાંધીજીએ તો અહિંસાને અસહકાર કરતાં પણ વધારે મહત્વનું અંગ ગણ્યું છે. અહિંસા એટલે પ્રેમધર્મ, અને નિર્ભય શરાઓ જ એમની લડત પેલી શરૂ; છતાં બેલગામમાં ગાંધીજીએ કહેલા એકરાર મુજબ એકંદર પ્રભુએ મર્દનીયી નહિ પણ નબળાંધથી જ અહિંસાની નીતિરીતિ સ્વીકારી હતી. આ મીમાંસા મુજબ અસહકારના કરતાં પણ અહિંસાભાવ વધારે નિષ્ફળ થયો ગણાય. છતાં જો કે અસહકારનો કમ બેલગામમાં મુલતવી રાખવામાં આવ્યો ત્યારે અહિંસાનીતિની તો છેક હદ વાળવામાં આવી. છતાં સૌ સમજે છે કે હવે આપણી લડતમાં છેલ્લા ચારંધર્મ વર્ષનું પ્રકરણ પૂરું થયું છે અને નવું પ્રકરણ શરૂ થાય છે—અને તે ધણી રીતે પ્રજામાં જ નવી જાગૃતિ આવી છે તેને લીધે સ્વરાજ પક્ષે સર્વે ધારાસભામાં ઠીક પ્રમાણમાં જગ્યાઓ મેળવી છે—મધ્ય પ્રાંતમાં તો ચોખ્ખી વધુમતી પણ મેળવી છે. તેણે ધારાસભામાં નવી રીતે લડવા માંડ્યું છે—જગણ અને મધ્ય પ્રાંતમાં તો પ્રધાનોને વિદાય પણ કર્યો છે—અને બીજા પક્ષોની સાથે મળીને રૂઝવિસપાલિટીમાં અને લોકલ બોર્ડ પણ હાથ કરવા માંડ્યાં છે. તેથી તેના તરફ સરકારનો ડોળો ફરક્યો છે ને તેને ખતમ કરવાને જ જાગણની સરકારે દમનનીતિ શરૂ કરી છે તે તેની સફળતાનો પુરાવો છે.

વળી એ પણ કલુષ કરેલું જોઈએ કે અસહકારની નિષ્ફળતાથી કોઈ કોઈ સાહસિક સુવાનો કરતાં જતાં જાય છે, અને તેથી જગણમાં કંઈક કંઈક ઇમ કલાં થતાં જાય છે. સરકારને તો તે સ્વરાજની એક જાનની નોટીસરૂપ છે પણ હજી સુધી એ પૂરું સમજવામાં નથી આવ્યું. કે તે આપણા મોટામાં મોટા અગ્રેસરોને પણ નોટીસ સમાન જ છે. કે તમે વધારે બેસથી લૂંટ નહિ ચલાવો અને કંઈ અવનવા સત્ત નહિ સજો તો આવાં છુટા જ પરિણામ આવશે. આમ સમગ્ર પરિસ્થિતિમાં જે મહત્વના ફેરફાર થયા છે તેમાં વિદાયપતમાં રચાયેલા નવા પ્રધાનમંડળ અને તેની રાજનીતિને પણ સ્થાન આપવું જ જોઈએ. એ પ્રધાનમંડળ સુધીવાળું છે ને તેમની રાજનીતિ સામાન્યનો દોર વર્તીવવાની, ગરીબ પ્રજાઓને સુસવાની ને પરાધીનને દયાવવાની છે. મીસરમાં તેણે પોતે પ્રકાશ્યું છે. ફરીઆની ત્રિધિ તેણે રદ કરી છે. કોંગ્રેસ પુરતું આંદો વાળેલું મથક બોલવાનું કરાવીને તેણે પેસિક મહાસાગરમાં મહાક્ષોલ વર્તાવ્યો છે; અને સોડર્જનહેડ જેવા તુમાખી અમીર હિન્દી વજર નિમાવા છે એટલે આ વર્ષમાં જ આપણે ત્યાં પણ નવું ભૂલું થવાનો સંભવ સૌને જણાય છે.

વળી બીજી રીતે પણ નવો યુગ શરૂ થયો જણાય છે. સુધારામાં સહકાર કરનાર નરમ વિનિત પક્ષ પણ તેનાથી કંટાળ્યો છે અને લખનૌમાં મથેલી વિનિત પરિપદે સંપૂર્ણ પ્રાંતિક સ્વરાજ્યની તેમજ હિંદો તંત્રમાં પણ વિરાજાળ પ્રજાકીય સત્તાની મોટી માગણીઓ કરી છે. તેથી તેઓ મહાસભામાં નહિ લગી શકે તો પણ સ્વરાજની હક્કચાસમાં તેઓ હવે વધારે કળે આપણે ને દુરથી પણ મહાસભા સાથે વધારે સહકાર કરી શકશે એમ લાગે છે.

આમ ધણા નવા સંયોગો વચ્ચે સન ૧૯૨૧ નું વર્ષ ખુલે છે. એક જાણુએથી વિનિત અને સ્વતંત્ર પક્ષ જાગૃત થઈને વધારે રાષ્ટ્રીય બનતો જાય છે ત્યારે બીજા પાસે હિંદુ મુસલમાનનાં તોફાન અને તેમની બેદિલી મોટા અંતરાપર લાગે છે. સ્વરાજ પક્ષની સફળતા કંઈક આશાજનક લાગે છે ત્યારે બિટનની

નવી રાજનીતિથી આપણું આશય પણ યમયોર જનનું
જાય છે, ને પ્રજા તો દિનપરદિન વધારે અધીરી, તેજ
અને લડાયક બનતી જાય છે. આમ અનેક રીતે આપણી
લડતે કંઈક નવીનું તેમ વધારે અંબીર અને મુરદાર
સ્વરૂપ લીધું છે. તે હવે કંઈ સાધનસામગ્રીથી અને
કયા નવા રાજ્યથી લડવી જોઈએ ?—એ જ મુદ્દો સવાલ
વિચારવાનું બેતગામતી મહામશાનું કામ હતું પણ તેણે
તો રેડીઆનું જીવું જ રાજ્ય સ્થાપીને એકંદર પ્રગળે
અને કાર્યકર્તાઓને નિરાશ જ કર્યાં છે.

જીવું રાજ્ય

કાંતવાનો મતાધિકાર એ રેડીઆના પ્રચારની હદ
ગણાય, તેની ઉપયોગિતા કોઈ પણ વખતે શંકાપદ
ગણાત, પણ આજે તો તેની નિષ્ફળતા દિવા જેવી
ચોખ્ખી દેખાય છે.

આ વિષયની ચર્ચા પહેલાં અમે કરી છે. આજે
અમે તેના તાર્કિક ગુણદોષ બાલુએ રાખીને કેવળ
બ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી જ તેનો વિચાર કરીશું. આ ચળ-
વળનાં બે હેતુ ગણાયા છે—કાળોની ગરીબાઇનું નિવા-
રણ, અને પરદેશી કાર્પનેના સત્વર બેદિશ્ચાર. આ બે
હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે છેવટે એકંદર પ્રગમનની ખીસ-
વણી ઉપર જ આધાર રાખવો જોઈએ. એ પણ સાદું
સમજી લેવું જોઈએ કે કાંઈ પણ સુધારાની સામાન્ય
જનસંખ્યાના હેતુ ઉપર તાર્કિક અસર ગમે તેટલી
ધાય તો પણ છેવટે તો કેળવણી અને જીવિશાળી
વર્ગની સમજૂત અને સમજાવટ ઉપર જ તેનો આધાર રહેશે.
ત્યારે ખરેખરા સવાલ તો એટલો જ છે કે સન. ૧૯૧૬
માં પહેલી સ્વદેશી સભાઓ સ્થાપાઈ ત્યારથી તે આજ
સુધીની ચળવળથી આવેલાનું વર્ગના અંતરમાં જો
રેડીઆ બરાબર ઉતર્યો નથી—અને ખરેખરા જરીગ
સુલકમાં પડ્યું હતું તેનો પ્રચાર નથી થયો એ આ વાત
પુરવાર કરે છે—તો મતાધિકાર જેવા આકરા સાધનથી
આ કાર્ય હવે ફિજિયૂલ થશે ખરું ?

જવાબ સાદું ચોખ્ખો છે. અત્યાર સુધીમાં ફક્ત
એક જ વખતે રેડીઆનો ખરેખરો પ્રચાર થયેલો અને
તે ૧૯૨૧માં. પણ તે વખતે તો રાજકીય જાનની
ભરતી આવી હતી—કાંતનું જોશ છેક ઉજાળે ચડ્યું હતું
—તે જ વખતે પરદેશી કાર્પનેના બેદિશ્ચારના તેમજ
રેડીઆના કામમાં પણ ઉભરો આવ્યો. શ્રી લાલો લગ્નપત-
રાય અને દેશમંદુ દાસ જેવા જે અંગ્રેસો પહેલાં

રેડીઆની વિરૂદ્ધ જણાતા હતા, તેમણે પણ
સ્વરાજના તાનમાં આદિપ્રમતે લડાયક સ્વરૂપ આપીને
તેનો બનતો પ્રચાર કર્યો. અને આ વાત એકંદર ધણા
ખરા કાર્યકર્તાઓને લાગુ પડતી હતી. અર્થાત રાજ-
કીય લડતના જોશમાં ને તેના એક અગ્રણ્ય સાધન
તરિકે જ જીવિશાળી વર્ગે રેડીઆનો ઉપયોગ સ્વીકાર્યો.
આજે નથી તે જોશ કે નથી, તે લડત. એટલે હવે
ગાંધીજી તેને રાજકીય લડતનું ગમે તેવું અમોઘ સાધન
ગણાવે તો પણ તે રીતે તો પ્રગમનને કેળવી શકાય
એમ છે જ નહિ. છતાં રેડીઆનો જે અતિમ વિધિ
સન ૧૯૨૧માં પણ પ્રજા કબ્જ ન કરત તેનો ઉપયોગ
આજે બેદરકાર અધ્યાપ વિરૂદ્ધ થયેલા પ્રગમનને કેળ-
વવાને ગાંધીજી વાપરે છે.

ખરું જોતાં તો સંસ્કૃતિ અને સામાજિક રિધિતિ
વિશે ગાંધીજીની ભાવનાઓ જેમને ધણુખરે અંશે કબ્જ
છે તેઓ જ આ મતાધિકારને વધારી શકે એમ છે.
તેવા ભાવનાશાળી શૂદ્રરો સાથે ગમે તેટલો મતમેદ
હોવા છતાં પણ સૌ તેમની કંડર કરશે. તેઓ જ આ
મતાધિકારનું રહસ્ય પીછાનીને શૂદ્રાથી તેનો અમલ
કરશે અને કંઈક દરાવી પણ શકશે. પણ તેવા
માણસોની સંખ્યા તો સુસ્ત પક્ષમાં પછું ધણી નાની જ
ગણાય ને તેમને વાળવાને માટે તો રેડીઆના આવા
નિયમની કંઈ જરૂર ન જ હોય.

આ ઉપરથી એમ જ લાગે છે કે આ વર્ષના મહા
પ્રચારથી પ્રગમનને કે અંગ્રેસોને રેડીઆની જે સમ-
જીત આપી શકાઈ નથી તે હવે મતાધિકારની તાલીમથી
ગાંધીજી આપવા મથે છે. પણ પહેલાં તો વાતાવરણ
કંઈક રેડીઆને અનુકૂળ હતું. હવે તો ચોખ્ખી રીતે
અંગ્રેસ વર્ગ કંઈક બેદરકાર થયો છે ને રેડીઆના
અતિ આગ્રહથી તેની કંઈક વિરૂદ્ધ પણ થયો છે. એટલે
યજ્ઞાખરાનાં મન કાંતવાના મતાધિકારની તો વિરૂદ્ધ જ
હોય ને ગાંધીજી તરફ અંગત ભાવથી કે રાજ-
દારી કુનેહથી તે કલુષ કરવામાં આવે તે છતાં પણ
તેના અમલથી નવી શ્રદ્ધ કેમ પ્રકટે ને મન કેમ
વધે ?—તેવે ઉતરેલાં પાણી પાણી ગોત્રે કેમ ચડે ? એ
સમજાવતું નથી.

આ ઉપરથી તો ચોખ્ખું લાગે છે કે આ મતા-
ધિકારમાં કેવળ નિરાશનો જ સર રહેલો છે. આટલા
વર્ષના અનેક અખતરારી પ્રગમનને નવાળી સંકાયે

તેથી તેનાં કારણોની ચિકિત્સા કરવાને બદલે કે નવી સ્થિતિને માફક આવે એવાં કંઈ સુયોગ્ય સાધન યોજવાને બદલે ઉલટો મનને બંધનરૂપ સાલે અને છુદ્ધિને બંધ કરવા પ્રેરે એવો આકારો ઉપાય ગાંધીજીએ લીધો છે. ટુંકામાં કહીએ તો મનજીને ફક્તલથી ન સમજાવી શક્યા અને હૃદયબળથી ન પ્રેરી શક્યા તેથી તેઓ હવે હાથ પર અંકુશ મુકીને પોતાની નેમ પાર પાડવા ઇચ્છે છે. પણ આ તો છેવટનો જ પાસો ગણાય; અને તેના સ્વરૂપમાં જ તેની નિષ્ફળતા ચોખ્ખી રીતે અંગ્રાસલી છે.

સ્વરાજપક્ષનું શાસન

સૌ જાણે છે કે કલકત્તાના સમાધાનમાં અને તેમાં સમાયલા કાંતવાના મતાધિકારમાં સુસ્ત પક્ષની વતી મહાત્મા ગાંધીજી અને સ્વરાજપક્ષ તરફથી દેશબંધુ હાસ અને પરિત મોતીલાલજી સામેલ થયા હતા. અને મહાસભા આ બે જ પક્ષમાં વહેંચાયલી છે એવી સમજ હોવાથી આવો ગંભીર સુધારો કંઈ પણ અર્થાં કે વિરોધ સિવાય બેલગામમાં પસાર થશે એમ ધારવામાં આવ્યું હતું. છતાં ત્યાં વિષય સમિતિમાં ઠીક અર્થાં થયેલી અને મહાસભાની ખુશી બેઠકમાં પણ વિરોધ થયા પછી તે વધુ મતે પસાર થયો એ આશ્ચર્યની ખીના ગણાય.

તેના કારણે બે હતાં. સુસ્ત અને સ્વરાજપક્ષ એ બંનેની પાર શ્રી હાલા લજ્જપતરાય જેવા સ્વતંત્ર સભાસભે તરત જ પરખાઇ આવ્યા. તેના જ ભાષણોએ મહાસભામાં પણ તેની વિરુદ્ધ મત આવ્યો; નહિ તો જેની સામે ધજાનાં મનમાં અંદરથી વિરોધ હતો તે સર્વાનુમતે પસાર થયો હોત તો છેક જ બોલો દેખાવ યાત.

પણ આથીયે વધારે મહત્વનું આશ્ચર્ય તો એ થયું કે સ્વરાજપક્ષમાં જ શ્રી. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલની આગેવાની નીચે એક એવો વર્ગ તરી આવ્યો કે જેણે કેવળ પોતાની જ નહિ પણ એકંદરે સારા સ્વરાજપક્ષની મનોદશા પરખાવી આપી. તેમણે એવી પણ સૂચના કરી કે સુસ્ત પક્ષની માફક સ્વરાજપક્ષના સભારહેત્રે પણ સ્વતંત્ર રીતે મત આપવાની પરવાનગી મળે તો જ મહાસભાના અને પ્રજાના મતનો ખરેખરો આંક આવી શકે, અને છેવટે ગાંધીજીને અને સૌને વિમલ્સનું ન પડે તે માટે આવાં ગંભીર સવાલ વિષે તો મતની છુટ આપવાની ખાસ જરૂર છે. આ વર્તે ધજાએ

વધાવી લીધી. મહારાષ્ટ્ર પક્ષનું પણ કંઈક, તે તરફ વલણ જણાવ્યું, બે કે તેણે તેને સ્પષ્ટ રીતે દેખાવ આપ્યો અને છેવટે સ્વરાજપક્ષની જ સમિતિમાં શ્રી. વિઠ્ઠલભાઈની સૂચના વધુ મતે ઉડી ગઇ એટલે તેમના જેવા વિચારના ધણાએ સભાસભેને મહાસભાની ખુશી બેઠકમાં કાંતો મતાધિકારની તરફેણમાં મત આપવાની અથવા બીલકુલ સુપડી જ રાખવાની ફરજ પડી. અમારે કહેવાની ભાગે જ જરૂર છે કે આથી ખરેખરા પ્રજામત ઉપર ઉઘાડેછોક ઢાંકપીછેડો જ કરવામાં આવ્યો છે, અને તેનાં જે છુરાં પરિણામ થોડા જ વખતમાં આવશે તે જોઇને સૌએ ખિન થશે.

મહારાષ્ટ્ર પક્ષ

આમ જે દારાવ પસાર થયો છે તેનો ખરેખરો અમલ કેણુ કરશે? શ્રી લજ્જપતરાય અને મૌલાના હમરત મોહાની જેવા જે અંગ્રેસરાએ હચોક વિરોધ કર્યો છે તેમની પાસેથી તો કોઈ કંઈ આશા નહિ રાખે. તેમ સ્વરાજપક્ષના શાસનને વણ થઇને, જ શ્રી વિઠ્ઠલભાઈ જેવા જે અમરજીઓ અને કાર્યકર્તાઓએ ઉજળતા અંતરને દળાવી રાખીને કેવળ સુપડી જ રાખી છે તેમની પાસે પણ થોડી જ આશા રાખવામાં આવશે.

બાકી રહેલા સ્વરાજપક્ષના બે ભાગ પાંડે શકાય: એક મહારાષ્ટ્ર વિભાગ અને બીજો ઉત્તર-બંગાળ વિભાગ. મહારાષ્ટ્ર પક્ષના અગ્રણી શ્રી. કેલકરનું વલણ પણ ચોખ્ખું થયું છે. વિવિધસમિતિમાં કાંતવાની કલમ પસાર થયા પછી તેને સફળ કરવાનો ઉપદેશ ગાંધીજી સ્વરાજપક્ષને આપતા હતા ત્યારે શ્રી. કેલકરે તેમને વિનીત કરી કે મંડરબાની કરીને સુસ્ત પક્ષને પણ બે અક્ષર કહો કે જેથી તેમને કરવાનું કામ પણ તેઓ બરાબર કરી બતાવે. તે પછી પણ તેમણે સાદ જણાવ્યું છે કે કલકત્તાના સમાધાનના બે ભાગ છે—એક તો સુસ્ત પક્ષે સ્વરાજ પક્ષની સામેનો દેવંભાવ કહાડી નાંખી તેના કાર્યમાં બને તેટલી મદદ કરવાની છે અને તેના બદલામાં જ સ્વરાજ પક્ષે કાંતવાની કલમ કથુલ કરી છે. બીજો અંગે સમાધાનનો એવો પણ અર્થ કરવામાં આવ્યો છે કે જેટલે અંશે સુસ્ત પક્ષ અમને મદદ આપશે તેટલે અંશે જ અમે રેડીઆનું કામ કરીશું. વળી એવા સ્વરૂપમાં પણ આ જ વાત રજુ થઇ છે કે મહાસભાએ તો અંશે નેતાં ધારસભાની

માદક દ્રાવ્યોના કામને મંજૂરી ન આપી છે અને એક-
બીજાનો અંતરાય કર્યા વિના બંને પોતપોતાનું કામ
ચલાવે તો પણ મહાસભાને હેતુ સધાય. હવે આ બંન્ના
અર્થ ગાંધીજીની સમજૂતીથી ધણી સિત્ત છે એ તો સૌ
જોઈ શકશે. એટલે મહાસભાને વાતો કરકને રાખવાને
મોટે, અને જરૂરી સમાસદો ચોપડે કાયમ રાખવાને
મહારાષ્ટ્ર પક્ષ ને કંઈ કરવાનું આવશ્યક ધારે તેથી
વધારે કંઈ પણ કામની આશા તેની પાસે પણ રાખતી
હિંદ છે.

વળી મધ્યપ્રાંત અને વરાહના જે સુલકમાં મહારાષ્ટ્ર
પક્ષ ન પ્રધાનપદ ભોગવે છે ત્યાં તો ખાસ રાજકીય
પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ છે. એ એક ન પ્રાંત એવો
છે કે ત્યાં ધારાસભામાં સ્વરાજ પક્ષને ચોખ્ખી વધુ-
મતી મળી છે. તેને ઉપયોગ કરીને એ પક્ષે મધ સાલ
સરકારનું આજીવન અંદાજપત્ર નામંજૂર કર્યું હતું અને
ત્યારથી પ્રધાનેને રૂબરૂ મળી છે, તેમ કેળવણી,
આરોગ્ય વગેરે પ્રધાનોના ખાતાનાં નવાં ખર્ચ અને
નવાં સુધારા અટકી પડ્યા છે. ગવર્નરે દા. મુંજે વગેરે
અગ્રેસરોને પ્રધાનપદ સ્વીકારવા કહ્યું તે તેમણે મધ
સાલ કણ્ઠ ન કર્યું. આવી સ્થિતિ આજ સુધી એમને
એમ કાયમ રહી છે ને ગવર્નરે નથી ધારાસભાની નવી
સુદૃઢી કરાવી કે નથી પ્રધાનોના ખાતાં પોતાને હસ્તક
લાઈ લીધાં.

પણ આવી સ્થિતિ ક્યાં સુધી ટકી શકે ? હમણાં
જ ફરીથી ભાવજી કરતાં ગવર્નરે જણાવ્યું છે કે માર્ચ
મહિનાની એક વખતે ધારાસભાને અને સ્વરાજ પક્ષને
જવાબદારીથી કામ કરવાને હેતુથી અવસર આપવામાં
આવશે. તેમ પ્રધાનપદ સ્વીકારવાની પણ હેઠી તક
આપવામાં આવશે. આવી સ્થિતિ પાછળે ઘોડા
વખતથી મધ્યપ્રાંતનો સ્વરાજ પક્ષ આ વિષય ગંભીર
ચર્ચામાં ગૂંથાયો છે. હેઠી ખચર મુજબ તે વિષે
ઉવડનો નિર્ણય કરવાને સમિતિ પણ નીમવામાં આવી
છે. તેનો નિર્ણય મને તે આવે તો પણ એ તો દેખીતું
જ છે કે આ વર્ષમાં પણ ધારાસભાની મજબજ
મધ્યપ્રાંતમાં ધીકતી રહેશે; એટલે રેડીઆમાં નજીવી
નં શ્રદ્ધા ધરાવનારા આ પ્રાંત પાસેથી તે વિષે
કેટલી આશા રાખી શકાય એ પણ ચોખ્ખું જ છે.

ઉપર ને બંગાળ

પણ કેાઈ એમ કહી શકે કે પડિત મોતીલાલજી
અને દેવજી દાસે તો જાને જ કોરનામા ઉપર સરખા

કરી છે, ને તેમણે બેઝગામમાં પણ તેને સાર્થક કરવાને
મુરદ બતાવી છે એટલે તેઓ તો નિરાશ નહિ જ હોય.
જતાં બંગાળ, સંયુક્ત પ્રાંત અને પંજાબની હાલત એવી
છે કે જેમાં તેમનાથી પણ વધારે શ્રદ્ધાવાળા અગ્રેસરો
થોડું જ કામ કરી શકે.

બંગાળનો મામલો જલ્લીલો છે. વાહસરોપના
કનુનને પાંચ વર્ષને સાડે કાપલામાં જડી દેવાને સં-
કલ્પની પેરવી હોવાથી દેશબંધુ દાસને દર દેશાવરમાં
મહાસભામાં હાજર રહેતાં ધણી ચિંતા થઈ હતી, અને
ધણી મુસ્લીમત પડી હતી. કલકત્તે જતને તરત તેઓ
માંદા પડ્યા, ને જો કે સરકારની ધણી શીખવણી અને
મનામણી જતાં પણ છેવટે ધારાસભામાં બંગાળનો જ
વિજય થયો છે, તો પણ એ પ્રશ્નનું કંઈ ઉવડ તો
હજી નથી જ આવ્યું. સરકાર મમતે ચડી છે, અને
બંગાળને તો એ જીવન અને મરણનો પ્રશ્ન છે. લોર્ડ
બર્કનહેડ વિલાયતથી જોવા ગયા હોય તોની પણ હજી
ખચર નથી. એટલે બંગાળના અગ્રેસરોનાં ચિત્ત તો
આ વર્ષમાં અતિશય હિંમત રહેશે, અને સરકારને
હાંસવામાં જ, અને તેમની સામે ચોથેર મજબજ
કરવામાં જ શકાયલાં રહેશે એમ લાગે છે. તેમને તો
રેડીઆનું શીશું કામ કરવાનું ધણીએ મન દરો, પણ
સરકાર તેમ કરવા કે એમ નથી.

સંયુક્ત પ્રાંત અને પંજાબમાં તો હિંદુ મુસલમાનના
વિખવાદની હોળી લગભગ બંધાઈ જ રહે છે. કોઈ કહે
છે કે મુસલમાનોના કનુનથી આજ સળંગ છે. કોઈ કહે
છે કે શુદ્ધિસંગતની હિંદુઓની મજબજથી, અને
ખાસ કરીને તેમના જુદા અખાડાઓ નીકળવાથી
દરવડીએ તોફાન ચલાવે મંજૂર રહે છે. લખનૌથી
આવી આવનાર એક ભાઈ કહે છે કે જે સહેરમાં
લગતમ આ વરસ ઉપર હિંદુ મુસલમાનનું તલનાં
થયું ત્યાં જ મદિર અને મસીદના અનેક સવારોથી
બંને કામનાં દિલ સળંગતાં મળે છે તેથી મને ત્યારે
તોફાનની ખચર સાંભળીશ તો નવાઈ પામીશ નહિ.
પંજાબમાં તો બંને કામ મંજૂર અને સરખા મંજૂરમાં
છે. જેમ અધ્યાપિસ્તાનની સરહદ પાસે છે તેમ
આર્યસમાજનું જોર પણ વધારે છે. શ્રી લાલા લાજપત-
રાય અને દા. કીચડુ જેવા દેશાત્મિકાની આગેવાનો
પણ પોતપોતાની કામગીરી કનુન નમાવી રહ્યા છે.
એટલું જુલું દારૂખાનું ને સુલકમાં ભરવું હોય, અને

તે સળંગી ઉઠવાની નિરંતર દેશત હોય ત્યાં રેડીઆના ધમનો થોડો જ અમલ થઈ શકે.

સુસ્ત પક્ષની કસોટી

આમ જે બે પક્ષ કંતવાનો કરાવ, પસાર કરવામાં સામેલ થયા છે તેમાંથી એકનાં સ્થિતિ આપણે તપાસી ગયા છીએ અને પરિણામે સુસ્ત પક્ષ ઉપર જ લગભગ પુરેપુરો આધાર રાખવાની ફરજ પડે છે. તે પક્ષની ખાનગી સભામાં ગાંધીજીએ પણ ચોખ્ખું કહ્યું હતું કે હું સ્વરાજપક્ષ પર નહિ પણ તમારા ઉપર જ આ કરાવની સિદ્ધિને માટે આશા રાખીશ. એટલે હવે વિચારવાનું એ જ રહે છે કે મહાસભાના કરાવને સાથ કે કરવા જેટલી શ્રદ્ધા અને સંકિત સુસ્ત પક્ષમાં છે ખરી ?

આ સવાસનો બરાબર જવાબ તો પરિણામ પરથી જ આપી શકાય. છતાં એક બે બાબતો આજે પણ ચોખ્ખી કરી શકાય. એ તો નાણીતું જ છે કે સ્વરાજ પક્ષના સહકાર સિવાય અથવા તેની બેદરકારી કે વિરોધ છતાં સુસ્ત પક્ષ ખાદીનું કામ બરાબર કરી ન શકે તેથી જ ગાંધીજીને સ્વરાજ પક્ષનું ધરણુ લેવાની ફરજ પડી. એટલે પહેલું તો એ જોવું જોઈએ કે હવે બંને પક્ષની વચ્ચે મોટા સહકાર જામવાનો સંભવ છે ખરો ? વિષય સમિતિમાં તેમજ મહાસભામાં ઉવટના ભાવણમાં ગાંધીજીએ લગભગ ગદગદ કંઠે દેવભાવ મિટાવવાની, અવિશ્વાસ ટાળવાની અને હૃદયને સાંધવાની બંને પક્ષને વિનંતિ કરી હતી. છતાં દુર્ભાગ્યે તે સફળ થવાનો થોડો જ સંભવ જણાય છે. કેટલાએ ભલભલા સુસ્ત અમણી કહેતા હતા કે દાસ અને પંડિતજી ગાંધીજીને છેતરે છે ! આ ફરિયાદમાં ગમે તેટલું સત્ય હોય તો પણ તે સ્વરાજ પક્ષ વિશે અત્યંત અવિશ્વાસ તો સૂચવે જ છે ને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સુસ્ત પક્ષ શી સહાય આપશે તે માંથી લેવાને સ્વરાજ પક્ષ પણ અધીરો ચૂકેલો છે. તાત્પર્યે એટલું જ કે ગાંધીજી એકબીની સલાહ આપે ત્યારે સાનાં દિલ તેમના તરફ ભાવજીનાં યાચં પણ છેવટે પરસ્પર વશથું કે વર્તનમાં કંઈ જ ફેર પડે એમ લાગતું નથી; એટલે સ્વરાજ પક્ષ સાથે નવો મંથન ખીલવાથી કંઈ વધારે કરવાની થોડી જ ઉમેદ સુસ્ત પક્ષ રાખતો હશે.

તો પછી ખીજ એક જ રીતે એ પક્ષ સફળ થવાની અશ્વા રાખી શકે, અને તે પ્રજાવગના વધારે

ઉત્સાહ અને સહાયથી. પણ ગાંધીજી પ્રત્યે અંગત ભક્તિભાવ સિવાય ખીનો કોઈ પ્રકારનો ઉત્સાહ સુસ્ત પક્ષને મળે એમ નથી, ને એવા અંગત ભાવ ઉપર રચેલું કાર્ય કેટલો વખત ટકી શકે એ પણ સૌ જાણે છે.

આ બધું સુસ્ત પક્ષના જે મહારથીઓ ગાંધીજીને ખાનગીમાં મળ્યા હતા તેમનાથી થોડું જ અજાણ્યું હશે. તેમની પોતાની શ્રદ્ધાનું તો માપ તેઓ જ કહાડી શકે પણ હાલના વાતાવરણમાં ગાંધીજીની ઇચ્છા મુજબ ખાદીકામ પાર પાડવાની પોતાની શક્તિ—અથવા અશક્તિ—તેઓ કંઈક સમજતા હશે. ને વળી ગાંધીજીએ તો એટલે સુધી પણ કહેલું કે જે તમે એક વાર વચન આપ્યા પ્રછી મને નિરાશ કરશો તો કદાચ દિલ્લી કરતાં પણ વધારે આકર્ષ પગલું મારાણી ભરાઈ જશે. તે છતાં પણ એકેએક ભાષણે—૯૦ કે, ૯૫ કે ૯૬ ટકા જેટલુંજે અધુરું નહિ પણ—સોએ સો ટકા કામ પાર પાડવાની હિંમત ખતાવવાને હાથ ઊંચા કર્યા કરણ રસની એ પરિસીમા જ કહેવાય.

આંધ્રનું સુસ્ત પક્ષ “જનમભૂમિ” થોમ જ લખે છે કે આ કામમાં મહાસભાની કે સ્વરાજપક્ષની નહિ પણ સુસ્ત પક્ષની જ કસોટી છે. તેમાંથી તે જેટલે અંશે પાર ઉતરે છે તે હવે પછી જણાશે.

હિંદુ મહાસભાનાં કરાવ

આપણા રાજકીય જીવનમાં, પડેલાં બે તકને સાંધવાને બેશગામની મહાસભાએ કેવો પ્રયાસ કર્યો ને ને કેટલો સફળ થયો તે આપણે ઉપર જોયું પણ થોડા વખતથી હિંદુ મુસલમાનનાં સંવાદ તો આ પક્ષ બેદરથી પણ વધારે ગંભીર અને મુશ્કેલ લાગ્યો છે. આપણે એ પણ જાણીએ છીએ કે ગાંધીજીનાં ઉપવાસને લીધે દિલ્લીમાં મળેલી એક વારિવદમાં તો સ્વભાવિક રીતે ધાર્મિક અને સામાજિક બેદરના જ મોટા મોટા નિકાત કરવામાં આપ્યાં હતાં, પણ તેમના રાજકીય વિળવાદનો કંઈ ફેસલો કર્યો ન હતો. તે પછી પંચમના સુસજ્જમાનોએ તો લખનૌની સંધિ રદ કરીને ધારાસભાઓ અને સ્થાનિક મંડળો વિશે તેમ જ સરકારી નોકરીઓ માટે ચોક્કસ અને વધારે કાળી દક્કની માગણી કરી છે. બેશગામમાં મળેલી ખિલાત કમિટીમાં પણ એ જ જૂતનો નવો પવન વાતો હતો. મોટા મોટા આગેવાનો પણ ચોખ્ખું કહેતા હતા કે હાલ તો હિંદુમુસલમાનનાં તોફાનનું ખરેખરે કારણ

રાજકીય જ છે એને નોંધે મુસલમાન ભાઈઓને લખનારી સંધિ રહે કરવી જ હોય તો પછી હિંદુમુસલમાનના દરેક બેતરતા હક્કો નિશ્ચય કરવાને માટે કંઈક વ્યવસ્થા તારીફ કરવી જ નોંધએ.

પહેલે બેતરતા આ વિષે મહાસભાએ જ દિમતભેર પગલાં ભરવાં નોંધતાં હતાં. સર્વે કોમ તેમાં જ એકત્ર થયેલી છે, એને ૮ વર્ષ ઉપર લખનારી મહાસભાએ જ સંધિ કરી હતી તેથી તેમાં સુધારાવધારા કરવાને તે જ વધારેમાં વધારે લાયક ગણાય. પણ બેલગામની મહાસભાં તો જાણે કંઈતવાનો કરાવ પસાર કરવાને જ મંજૂર હોય—તેણે જુનો અસહકાર મુઝનવી રાખ્યો તે છતાં પણ સાદા રાજ્યકરણની તેની સજા જાય કાયમ જ રહી હોય એમ થયું. તેથી જો કે ૧૯૧૫ ની મુગધની સભા કરતાં પણ વધારે ગંભીર અંશેગોમાં બેલગામની મહાસભાં મળી તો પણ ત્યાંનું વાતાવરણ એટલું વિચિત્ર હતું કે આ મહત્વના અને તારીફના સંવાદનો ફેસેલા કરવાને માટે કંઈક કંઈક ધણાના મનમાં હતું છતાં કોઈએ હોડ ઉઘાડવાનું પણ ચોખ્ખું ન થાયું.

પણ જો આમ મહાસભા પોતાનો ધર્મ ન જાળવે તો પછી હિંદુઓ બેસી કેમ રહી શકે ? પંજબની રિયલિટી મહત્વ પીછાની પડિત માલવિયાજી અને શ્રી લજપતરાયે આ વિષે મસલત કરવાને હિંદુ આંગેનાનો ખાનગી સભા બેલાવી હતી. તેમાં તેમણે ચોખ્ખી રીતે જણાવ્યું હતું કે પંજબનાં મુસલમાન પત્રો તો પોતાની કોમના હક્ક નવેસર રજૂ કરીને ઉઘાડેલા પુછે છે કે આ વિષે હિંદુઓ શો જવાબ આપે છે? તે ઉપરાંત તેનો તરત નિકાલ કરવાની ફરજ પાડવા માટે હિંદુઓને જાતજાતની ધમકીઓ પણ આપે છે. આવી રિયલિટીમાં પણ મહાસભા કંઈ ન કરે તો પછી હિંદુઓને તો કંઈક કરવું જ પડે તેથી તેમણે બે માર્ગ સૂચવ્યા—કાં તો હાલની હિંદુ સભા જ હિંદુ કોમ તરફથી આ રાજકીય સંવાદનો ફેસેલા કરવાને કમિટી નીમે અથવા તો એકંદર તમામ રાજકીય પ્રવૃત્તિ કરવા માટે હિંદુઓનું નવું જ મંડળ સ્થાપે. આ વિષે અનેક અભિપ્રાયો અપાયા પછી ગાંધીજીએ નવું મંડળ સ્થાપવાને બદલે ધણો ઉઘાડોલ કર્યા સિવાય ચોણ સલાંની એક કમિટી જ નીમવાની સૂચના કરી. હિંદુ મહાસભાની પણ ખાસ બેઠક આ દરેક સૂચનાને જ

માન્ય રાખીને મુસલમાનોની માંગણીઓનો વિચાર કરવાને એક સમિતિ જ નીમી તે માટે તેને ધન્યવાદ થયે છે.

ઉપર આપેલા કારણસર તો આ પગલું સૌને વ્યાજબી જ લાગે, છતાં મુસલમાનોએ તેમ જ કોઈ તટસ્થ અગ્રેસર પત્રોએ પણ તેની સખત ટીકા કરી છે. પણ ધણે ભાગે તો ગેરસમજુતીથી જ આવી ટીકા થયેલી છે. શુદ્ધિ અને સંગઠનની સામાન્ય ચળવળને રાજકીય સ્વરૂપ આપવાની દાંતત ધણાની દેખાય છે. પણ આવી શંકા વ્યાજબી નથી. હિંદુ સભાએ તો હિંદુ કોમની તરફથી તેના તેમ જ મુસલમાનોના હક્ક વિષે નવેસર વિચાર કરીને અને પ્રજામત તપાસીને લક્ષમણો કરવાને જ આ કમિટી નીમી છે. એટલે આ કાર્યને તો કેવળ નિર્દોષ જ ગણવું નોંધએ અને શુદ્ધિ તથા સંગઠનની ચળવળને કેવળ નિરાળી જ રાખવી નોંધએ.

છતાં કેટલાક મુસલમાન મિત્રોની ચેતવણી ધ્યાનમાં રાખવી થયે છે. તેઓ જણાવે છે કે સંગઠનનો અનર્થ થવાથી અંધાહારમાં જેવાં સહેરોમાં હિંદુ મુસલમાનના ભેગા અખાડા હતા તે તોડી નાંખીને હિંદુઓ પોતાના જુદા અખાડા કાઢતા જાય છે. એટલે સ્વાભાવિક રીતે મુસલમાનો પણ જુદા અખાડા કંઠાડે અને હાલના ઝેરી વાતાવરણમાં પહેલાં સરીર અને પછી ધોમે ધોમે લાડી કે તલવારોની પણ તૈયારી થવા માટે તેનાં છુરાં જ પરિણામ આવે. આપણે આજે રાખીયું કે આવા વિપરીત વર્તનને રાજકીય હારાથી કંઈ જ ટોકા નહિ મળે. પણ ઉલટું આ વિષે ખાસ કમિટી થવાથી અખાડો યોગેરની ચળવળમાંથી કોમી ઝેર ખીલકુલ નીકળી જશે.

અસ્તીમ લીગનો હરાવ

બેલગામમાં હિંદુ મહાસભાએ જે હરાવ કર્યો તેની ખૂતિ મુગધમાં મુસ્લીમ લીગે કરી. એને પહેલેથી જ મુગધની આ ઇલાવદી બેઠકને અવકારલાયક ગણી છે અને અલીભાઈએ તથા મહાત્મા ગાંધીજીની હાજરીથી તેની પ્રતિષ્ઠા પણ છેવટે વધી છે. નવ વર્ષ ઉપર મુગધમાં જ આ મંડળની બેઠક બેલાવનાર મિ. જીના જ આ વખતે પણ સૂત્રધાર હતાં તેથી હાલની રિયલિટી બરાબર પારખીને પહેલાંની મોઢક આ વખતે પણ હિંદુ મુસલમાનના હારાને કોરેલપણે નિકાલ કરવાને તેમણે ખાસ કમિટી નીમવાની જ સલાહ મુસ્લીમ લીગને આપી.

અમે હિંદુ સભાના તેમ મુસ્લીમ લીગના આ દરવાને અતિશય જરૂરી અને આવકારલાયક બંધોએ છીએ. ખોડમાત્ર એટલી જ રહી કે આ બંને સમિતિઓની સલાહ લઈને હેવટનો નિકાલ કરવાને મહાસભાએ મધ્યસ્થ સમિતિ ન નીમી.

છતાં નિરાશ થવાનું કંઈ કારણ નથી. ગયાં નવેબર માસમાં મુંબઈમાં સર્વ પક્ષની જે સભા થઈ હતી તેણે વિનિત વગેરે પક્ષને મહાસભા સાથે સાંધવા વિષે તેમજ સ્વરાજની ચોળના વિષે બહામણે કરવાને એક વિશાળ કમિટી નીમી છે. સ્વરાજની ચોળનામાં હિંદુ મુસલમાનનો રાજકીય પ્રશ્ન પણ આવી જ જાય. તે કમિટીની સભા જન્યુઆરી માસની ૨૩ મી તારીખે દિલ્હીમાં મળવાની છે, હિંદુ મહાસભાની અને ધણું કરીને મુસ્લીમ લીગની કમિટીઓ પણ તે જ આવસરે અને તે જ સ્થળે મળવાની છે. તેથી મિ. છત્રાની માફક આપણે સૌ આશા રાખીશું કે હિંદુ અને મુસલમાન અંગ્રેસો પોતાની જવાબદારી પુરેપુરી સમજીને અને અરસ-પરસ વિશ્વાસ રાખીને પોતપોતાની કેમી માગણીઓ વિષે પુરેપુરાં શાણપણ અને સંયમ જાળવશે, અને સર્વ પક્ષની સમિતિ એક તટસ્થ મંડળ તરીકે તે વિષે ચોગ્ય ફેસલો કરીને હિંદુમુસલમાનની નવી સંધિનું મંડાણ કરશે.

હાડીઆવાડ પરિષદ

લાવનગરમાં મળેલી હાડીઆવાડ રાજકીય પરિષદની બેઠકમાં પણ મહાત્મા ગાંધીજી જ પ્રમુખસ્થાને હતા, અને તેમણે બેલગામના જ અધ્યક્ષ દેડીઆના જ ધોરણ-સર આ પરિષદનું નાવ પણ ચલાવ્યું. કાંતવાને પણ એવાને એવા જ મતાધિકાર આ ઉછરતી પરિષદ પાસે પણ સ્વીકારાએ એટલે બેલગામની મહાસભા વિષે અમે જે વિવેચન કર્યું છે તે ધણું ભાગે આ પરિષદને પણ લાગુ પડે છે. તેથી ગાંધીજીના આપણને અંગે તેમજ હાડીઆવાડના ખાસ સંયોગો જોતાં એક બે બાબતોની ખાસ નોંધ લઈને અમે વિરમીશું.

મહાત્મા ગાંધીજીએ પોતે જ ધણી વાર જણાવ્યું કે દેશી રાજ્યોની પ્રજા બેવડી યુક્તિઓએ છે: નવી અને પાતળી તે જુના રાજ્ય મહારાજાઓની. પણ તેમણે પ્રમુખ તરીકેના પોતાના બાબજીમાં તે બ્રિટિશ અને દેશી રાજ્યના સુઘટની અરાજકતાનો એવી રીતે ઉલ્લેખ કર્યો છે, અને રાજ્યોની બદફેલીની એવી રીતે ચર્ચા

કરી છે કે માત્ર અંગ્રેજ સરકાર જ દેશી પ્રજાઓના સર્વે દુઃખનું કારણ હોય એમ લાગે. પણ એમ હોય તો તો બ્રિટિશ ગુજરાતના જેટલો જ ત્રાસ હાડીઆવાડમાં પણ હોવો જોઈએ. પણ ત્યાં તો ખરેખર બેવડી જ યુક્તિઓ છે અને જુના જમાનાના દરબારો અને તેમની જરૂરપાણી રાજનીતિ તેમાં સંગીન ફાળો આપે છે એ જુલ્મી શકાય એમ નથી જ. નહિ તો ગમે તેવા ખરાબ બ્રિટિશ રાજમાં પણ સારામાં સારા દેશી રાજ્યના લોકો વસવાનું પસંદ ન કરે, અને હાડીઆવાડના બીતરમાંથી મુંબઈના કિનારા તરફ વસ્તીની ઊણ ન ઉછળે. ખરી વાત તો એ છે કે આપણાં રાજ્યોમાં જુના જમાનાથી વેક અને લાંચના, આપણુદી અને અધેરના કેટલાએ સડા જાગેલા હતા. બ્રિટિશ રાજ આવવાથી રાજ્યોએ ઉપરટપકે તેનું અનુકરણ કરવા માંડ્યું પણ તેથી તેમનામાં નવા દોષ આવ્યા અને જુના દોષ પણ ધટ્યા નહિ પણ વધ્યા. રાજ્યોએ અવનવાં ખરચ કરવાં છે અને વિશ્વાસતની સહેલગા કરવી છે, પણ વિશ્વાસતની અવસ્થા કે સ્વતંત્રતા પોતાના રાજ્યોમાં દાખલ કરવી નથી. તેમાં આને મુકાબલે છેક જુનું તંત્ર પણ ઠીક જણાય, કારણ કે રાજ્યોએ બ્રિટિશની બંદુકને બદલે પોતાના મહાજનો ઉપર કંઈક આધાર રાખવો પડે, અથવા તો બ્રિટિશ હિંદના જેવું છેક નવું તંત્ર હોય તો તે પણ વધારે બલવિયત હોય, અને તેમાં સ્વતંત્રતાની કંઈક લહરી પણ આવે. પણ દેશી પ્રજાનું એ દુર્ભાગ્ય છે કે તેમાં નવા અને જુના તંત્રના વધારેમાં વધારે ગંભીર દોષોનું અજબ મિશ્રણ થયું છે, તે તેથી જ તે ત્રાસ અને જીવમના અસહ્ય ભાર નામે કચરાય છે.

આવી સ્થિતિમાં પ્રજાનું કર્તવ્ય તો ચોખ્ખું જ છે. વડોદરા રાજ્યના અંગ્રેસોએ ચોખ્ખો માર્ગ બતાવ્યો છે. રાજ્યોના અંગે અક્ષય રાખીને તેમણે નોકર-શાહીની જેવી ટીકા કરવા માંડી છે, અને તેને જમાવવા અને સાર્થક કરવાને પ્રજામંડળની અને જરૂર પડે ત્યાં સલામતની ચળવળ કરવા માંડી છે તેવી જ હાડીઆવાડમાં પણ તરત જ આદરવી જોઈએ. અક્ષય, વડોદરાના કરતાં પણ હાડીઆવાડમાં ચોઈ છૂટ છે તેથી સરકારમાં તો ધોરણના કાર્યકર્તાઓની સારક કેટલાકને ખમતું પણ પડશે; પણ એવું ચોંડાવ્યું દુઃખ સદન કર્યા સિવાય સ્વતંત્રતાના દારૂ ક્યાં ઉધડ્યાં છે ?

છતાં આવી ચળવળ ચલાવવા વિષે ગાંધીજીના ભાષણમાં એક અક્ષર પણ નથી, ને ગોંડળ તથા બનમ-નગર જેવાં ઉધારેછેડે આપણી ચલાવતાં રાજ્યોની સામે, દેશી રાજ્યોના સામાન્ય જીવન વિષે, જમીન મહેસુલ વિષે કે જવાબદાર રાજતંત્ર વિષે કંઈ કરાવ પણ પરિપદે પસાર નથી કર્યો. રાજનીતિનું આ તો દેવાળું જ ગણાય.

વેડે વિષે એક કરાવ થયો છે તે કંઈક આશ્વાસન-રૂપ લાગે. છતાં તેની ભાષા પણ છેક નળળી છે, એટલે તેનો અમલ પણ દીલો જ થશે એવો ભાવ રહે છે. આમ મુદ્દાના સવાલોની ફજલગ અવગણના કરીને પરિપદે પોતાનો બધોએ સમય અને શક્તિ રેડીઆના કરાવની પાછળ જ ખર્ચી હોય એમ લાગે છે. અમે અનેક વાર જણાવ્યું છે કે ખાદી તેમજ અંત્યજના કામને સફળ કરવાને માટે, અને ખરેખરા રાજપ્રકરણમાં તેને અંતરાયરૂપ ન બનાવવાને માટે તેને અને ત્યાં સુધી જુદાં જ રાખવાની જરૂર છે. અને છેક તેમ ન બની શકે તો પણ રાજકીય સભાઓએ તેનો સમય કારભાર ચલાવવાને ખાસ જુદો જ કમિટી નામથી નેમ્પએ. આ રીતે અંત્યજોની ઉમનિને માટે ભાવનગરમાં જુદો કમિટી નીમાઇ એ યોગ્ય જ થયું. પણ કુર્લાએ મતાધિકાર વિષે ગાંધીજીના આગ્રહને લીધે ખાદી વિષે જુદું મંડળ ન નીમાયું. કાઠીઆવાડના સંયોગોમાં તો ખાદી કામને રાજકીય જીવન રાખવાની ખાસ જરૂર છે. કારણ કે નહિ તો રાજ્યોનાં કોળે રેડીઆ પર પણ ધુરંદે. પણ આવી વ્યવહારિક વાતને ત્યાં કોણ સાંભળે ? તેમ સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ શ્રી. રતીલાલ મોદીની ખાદીનું વેચાણ કામ જ (ઉત્પત્તિનું કામ તો અમરેલીમાં થાય છે) પરિપદમાં રાખવાની સૂચના પણ કોઈએ ન

સાંભળી. ખુલ્લી પરિપદમાં આશરે યસો માણસોએ ઠાંત-વાના કરાવનો વિરોધ કર્યો, ધણખરા અગ્રેસરોને તેની સફળતા વિષે ઉંડી ઉંડી શંકા હતી, છતાં ગાંધીજીની અંગત ભક્તિને વશ ચક્રને પરિપદે તે કરાવ પણ મને પસાર કર્યો. તેનું પારખું પણ થોડા જ વર્ષતમાં નેમ્પએ.

સોજીત્રા ભાદરણ પરિવટો

પેટલાદના વિશ્વમયી પ્રોત્સાહન પામીને ભાદરણના પ્રભમંડળે પણ જમીન મહેસુલ વિષે ફરી તપાસ કરવાને વડાદરાની સરકારને વિનંતિ કરી. તે વિષે દિવાન સાહેબને રજૂમાં વિનંતિ કરવાને એક પ્રતિનિધિ મંડળ પણ ગયું. પણ તેને ધણો જ ઉદ્ધત અને છોટર-વાદી જવાજ મળ્યો છે તેથી જરાજર ચળવળ શરૂ કરવાને ૧૨ મી જાન્યુઆરીને દિવસે ભાદરણના ખેડૂતોની ખાસ પરિપદ મળી હતી. તે વિષે હજી વિગતવાર હેવાલ મળ્યો નથી તેથી તેની ચર્ચા આવતા એક ઉપર મુલતવી રાખીએ છીએ.

વળી પેટલાદ તાલુકા ખેડૂત પ્રભમંડળની બીજી પરિપદ શ્રી. સુમન્ત મહેતાના પ્રમુખપણા નીચે ૧૫મી તારીખે સોજીત્રામાં મળી હતી. તેમનું ભાષણ આ અંકમાં પ્રગટ કર્યું છે. તે વિષે પણ વિગતવાર ચર્ચા આવતા અંકમાં જ થઈ શકશે.

યુગધર્મ અથમાળા

અમારી અંધમાળાનું નવું પુસ્તક “દોંગવી” હવે તૈયાર થતા આવ્યું છે જે આવતા માસની શરૂઆતમાં જ અંધમાળાના આલોકને રવાના કરવામાં આવશે. જે આલોકે પોતાનાં શિરનામાં બદલાં હોય તેમને, એ જાગૃતી ખગર-અમારી અંધમાળાના નવા વ્યવસ્થાપક અનેના ગૃજીત સાહિત્ય મંદિર (રીવીરોડ, અમદાવાદ)ને તાકીદે આપી દેવાની વિનંતિ છે.

આ માસિક અમદાવાદ દીકરા રોડ પર આવેલી પાનાખાઈની વાડીમાં આવેલા વસંત મુદ્રણાલયમાં ગ્રામીનલાલ ધર્મચાર્ય મહેતાએ છાપ્યું અને ઇન્દુલાલ કૃતિલાલ ચાલિકે યુગધર્મ શીર્ષકે માટે અમદાવાદ બદ પાસે આવેલા એ શીર્ષકપના મકાનમાંથી પ્રસિદ્ધ કર્યું.

ગાંઠનાં ગોપીચંદન

બાર આનાના પુસ્તક પર બાર આના
રાષ્ટ્રીય વિષયો પર પ્રકાશ પાડેલું નવું જ પુસ્તક

લાલાજીનું રાજકીય

તત્વજ્ઞાન

મહાન દેશભક્ત લાલા લજપતરાય હાસની રાજકીય ચળવળ પર ગંઢન વિચારો રજુ કરે છે જેમાં અસહકાર એટલે શું? હિન્દુ મુસલમાનોના કગડાનો નિવેડો શી રીતે આવે? ખોય અને બવહારિકતા, આપણે કાર્ય, પ્રતીજ્ઞા વિચારમાળા, એવા અનેક વિષયોથી ભરપૂર ગ્રન્થ.

હાસની ચળવળનો અભ્યાસ કરતા દરેક ગુજરાતી દેશજન્યુને આ પુસ્તક વાંચી જવાની ખાસ જરૂર છે. તેમાંથી ઘણુંએ જાણવાનું અને જોવાનું મળશે.

અમેરિકા, જાપાન, અને યુરોપિયનમાં લાલાજી માટે કેટલો ઉંચો અભિપ્રાય છે, એ આ પુસ્તકમાંથી જાણી શકાય.

બ્રિટિશ સમ્પત્તિ આ વીર કેસરીની ત્રાડથી શા માટે ધ્રુજે છે એ આ પુસ્તક બતાવશે.

સુંદર એન્ટીક કાગળો, ડ્રાફ્ટ્સ ગેટ-અપ, કી. બાર આના.

આ પુસ્તકનો બહોળો ફેલાવો થાય તે ખાતર પ્રજામાં અતિપ્રિય થઈ પડેલી આણે સાલની મોટી કાયરી

નેશનલ યાને સ્વરાજ કાયરી

(બાર આના વાળી) ભેટ.

આ કાયરીનાં પાને પાને દેશની વાતો અને હૃદયને અસર કરનારાં દેશભક્તોનાં વચનામૃતો છે. એ સિવાય અનેક પ્રકારની ઉપયોગી જાણતોથી ભરપૂર છે.

વર્ધમાન એન્ડ સન્સ,

પાયધુની, મુંબઈ ૩.

संधय रामः सीतायाः प्राणेश्वोऽपि प्रियोऽभवत् ।
हृदयं त्वेव जानाति प्रीतियोगे परस्परम् ॥ उ. रा. चरित्रे

યુગધર્મ

પ્રસ્તુત ૫

આહ, ૧૮૮૧

અંક ૫

કહો હું શું શોયું !

ઉચ્ચું તું વાડીમાં મધુર ગુલ એ સૌરભભરું,
મુંધું ? ના, ના; તોડ્યું ! તદ્દપિ નહિ મુંધું ત્વજ દૌધું,
ધરી પાયે બેડી ધરમતર્જી, આત્મો મુજન હો !
કહો હું શું શોયું ! મરડી અભિશાપા નવ મરે.

x x x

મૃદગોના તાલો સદ મધુર આવાપ વદતા,
મુંધું ? મોલો, મુંધા ! નહિ નહિ ત્વજ હું નૌકમિયો,
અને સ્વાધ્યાયે મેં દિવસ મુજ ગાત્યા મુજન હો !
કહો હું શું શોયું ! શ્રવણ ભણકારા ન વૌસરે.

x x x

દોડી આવંતી મેં પ્રણયરસવેલી યુવતિને,
સ્મિતે મોલો હું તો સ્મરણ સરવે તો સરી પડ્યું;
' ધ્રિયે આવો, ' સ્પર્શો ! નહિ નહિ કઠોરે ત્વજ દૌધી,
કહો હું શું શોયું ! જીવનમર્દિ કટા રહી ગયો.

x x x

x x

વસીને ઓદાન્તે મનન મહિ ગાળ્યાં વરસ મેં,
વિરાગીની ચેષ્ટા વિધવિધ કરી મેં મન દમી,
ત્યહો સંધ્યા ખાલી, નયન મુજ નાન્યાં સુજન હો !
કહો હું શું શોધું ! દમનવિધિ મારો સરો પડ્યો.

‘ પ્રિયે આવો, હ્યોને મધુર ગુણ આ સૌરભભર્યું,
સુણો મીઠાં ગાનો, પ્રણય મુજ અર્પું નર્મો પદે,
નિહાળો આ સંધ્યા. —તદપિ નહિ શાન્તિ સુજન હો !
કહો હું શું શોધું ! ગત કૃતિ પ્રાપ્તું વર્ગો શકે ?

વિમર્શિન

પૃથ્વી

દિસે છ જડ શાન્ત આ પડ વિશાળ પૃથ્વીતણું
તથાપિ રસ રુદ્ર એ પડ તણે ધુમે તાંડવે
અને ધુમ્મો ધુમ્મી મેદે પડ બધાંય બેદી, મદા
દક્ષિણ નભશું ભરે જટિલ રુદ્ર જવાહરમુખી !

સખે ! હૃદય એમ આ જડ સમું લખૂડી છે
અને ગહન ચિત્તથી અનનુભૂત લાવા જળી
હલે મૃદુલ ભૂમિધ્ર સકલ માનવી ભાવની
રહે ન અવશેષ કે સ્મરણાન્ધ એકે બચી,

નિહાળો નિજ ભરમને ક્ષિતિજ પાર જોવા મધું,
વિચારે ‘ કદો ભરમથી નવ ચિદંશ જાગ્યો હશે ! ’
ત્યહો વિહગ દો પદે ‘ સ્વતનુષાખના પુંજથી,
નિહાળ ! નવયૌવને, અજર પાંખ મારી ઉડે ! ’

મૃસિનર

(મહાન જર્મન કવિ ગીટીના એક ઉત્તમ આરકની પીઠાન)

જર્મન કવિ ગીટીનું 'ફાઉસ્ટ,' એક અમર કાવ્ય-નાટક છે. ફાઉસ્ટ, એ કાવ્યનો નાયક છે. પરન્તુ એ નામનો અર્થ ભાગ્યશાળી થાય છે. મનુષ્ય પાપમાં ફસાય, અધોગતિ પામે, દુઃખ, પરિતાપ વેરે, તો પણ અંતે એના અંતઃકરણમાં જે પરમાત્માનો તનયો જળે છે એને પ્રતાપે એ મોડો કે બેડો મોસ પામવાનો; તેથી એને ભાગ્યશાળી ગણવામાં આવ્યો હોય એમ લાગે છે.

'ફાઉસ્ટ' કવિએ પોતાનાં બધાં પુસ્તકોમાં પહેલ-વહેલું લખવા માર્ગેલું તે આખી જીંદગી સુધી પકડ્યાં કર્યું એમ કહીએ તો ચાલે. છેલ્લો ભાગ તો ૮૨ વર્ષે કવિનું મૃત્યુ થયું તેનાથી એકાદ વર્ષ પહેલાં જ બહાર પડેલો. આ રીતે આ કાવ્યમાં, કવિનાં પરિપૂર્ણ વિચારો અને અનુભવોનો સંગ્રહ છે.

'ફાઉસ્ટ' આખું એક રૂપક છે. મનુષ્યને સેત્રાન—ઝોટલે એની પોતાની જ પાપવાસના—લગ્નચાલે છે. એમાં એ ફસાય છે. પાપનો દોષો એ દોરવાય છે. દારૂ, ધનલોભ, વ્યભિચાર વગેરેમાં પડી, ક્ષણભર સુખો માટે અનંત સુખનો એ ભોગ આપે છે. ઉચ્ચ જીવનનો અધિકારી, મહિન કાદવો સુધી, જીવતા નરકમાં પડે છે. દેવભાગે બુદ્ધી એ પુરેપુરો પશુભાગ ખીલવે છે અને ખંગળ થાય છે.

આખરે પાપીમાં પાપી મનુષ્યને માટે પણ આ વિશ્વના કલ્યાણકારી નિયતો અનુસાર આશા છે. પશુતા અને મહિનતામાંથી પણ મનુષ્ય આખરે માર્ગ કઢાડે છે. સૌન્દર્યનાં એક કાળે એણે દર્શન કર્યો હતો તેને પામવા નરકમાં રહ્યો રહ્યો પણ એ પુરુષાર્થ કરે છે.

એવી સ્થિતિમાંથી પણ, સૌન્દર્ય મેળવવાની સાધનાના પ્રયત્નો કરતાં કરતાં, એનામાં પ્રેમનો ઉદ્ભવ થાય

છે. એ પ્રેમ ગ્યાર્થમાંથી એને પરમાર્થ શીખવે છે. બીજાં મનુષ્યમનુષ્યોએ સુખ આપવાની એને, લાલસા થાય છે અને અગલે પણ એ બીજાંએને સાર જણે છે.

આમ પાપ ક્ષીણ થતાં જાય છે, પુણ્યનો ઉદય થાય છે અને "ક્ષીણે પુણ્યે મૃત્યુલોકે વિપતિ" હતું તે મનુષ્ય ક્ષીણે પાપે સ્વર્ગલોકે પણ ચઢી શકે છે, એમ કવિએ આ કાવ્યમાં સિદ્ધ કર્યું છે.

પાપ, દુઃખ, પરિતાપ હવેદિનો પણ આરા છે. મનુષ્ય આખરે ભાગ્યશાળી છે અને એનું અંતિમ સ્થાન, પ્રભુનો દરબાર છે—સેનાનનો નહીં.

આ સત્ય સમજાવવા માટે "ફાઉસ્ટ" લખાયું છે. કાવ્ય, આમ આશાવાદનું પ્રતિપાદન કરે છે અને અદ્ભુત, રૂઢ, ભવાનક, કસ્ટ, શૂંગાર વગેરે રસોમાંથી, પસાર થતું થતું આખરે શાન્ત રસનો અનુભવ કરાંબો તે સમાપ્ત થાય છે.

"જય શ્રી કૃષ્ણ" કે "રામચંદ્ર દેવકી જય" આપણે બોલીએ છીએ તેમ આ કાવ્ય પુરું કર્યો બાદ આપણને ખાતરી થાય છે કે મનુષ્યજીવનમાં પ્રભુનો જ મહા જય છે. જય સચ્ચિદાનંદ!

પ્રિય વાચકો! આવા વિશ્વાસથી આપણી સંસાર-યાત્રા શરૂ થાય તો એ ઉચ્ચ જીવનનો ઉત્સાહ જરૂર આપણને પ્રેરણા આપે એ ઉમેદથી આ વિષય આપની સમક્ષ રજુ કરું છું.

નાન્દી: મેનેજર, વિદ્યુત્ક અને કવિ પ્રવેશ કરે છે. મેનેજર કહે છે બધું તૈયાર છે. જર્મનભૂમિમાં આજનું સાહસ ઉપારવું છે એ વિષે તમે શું ધારો છો? મારો વિચાર લોકોને ગમત આપવાનો છે. કારણ, એમને મજાદ તો મને મજાદ. બીજા એક મુકેલી છે. આજનો વિષય એમને અનજ્યો નથી. એ વિષે એમણે કાલું

સાંભળ્યું છે ને પુષ્કળ વાંચ્યું છે. (હાઉસ્ટની વાત જર્મની-માં તો શું પણ આખા યુરોપમાં લિલ લિલ પાઠ્યરથી ખુબ ચાલતી હતી. પણ ગીટીએ એને નવું જ રૂપ આપેલું છે.) એને ઉદ્દેશીને મેનેજર કહે છે કે એવું શું કરીએ કે જેથી નાટકમાં બધું નવું અને તાજું લાગે ? મારો વિચાર આ નાટકને ખુબ લોકપ્રિય કરવાનો છે —એટલે સુધી કે ટીકટ ઓફીસે છેક બપોરથી દરોડા પડે અને વહેલા આવવા માટે લોકોમાં મારામારી થાય. આ ચમત્કાર કવિ કરી શકે.

કવિ—જે ચળકે ને આંખને આંછ નાંખે એ તો કણ્ણલંબુર વસ્તુ સમજ્યો. જે ખરું હશે તેમાં બહુ ચળકાટ નહીં હોય તો ભલે, પણ એ ભવિષ્યની પ્રગ્નને વારસામાં મળવાનું.

વિકુપક—ભવિષ્યની પ્રગ્ન ! એની મને તમારે વાત જ ન કરવી. જે હું, હવે ચનારને યાન આપવા બેસું તો આપણા જમાનાના લોકોને કોણ રીઝવશે ? કવિ ! હિંમત રાખો ! કંઈ ચચણી નાણું તમારી ટંકરાણમાં પાડો. થોડી કલ્પના, થોડો બોધ, તર્ક, ભાવના અને ક્ષોભ લો. એ બધાંની મેળવણી કરો અને જોજો એમાં મૂર્ખાઈ રહી ના જવી જોઈએ.

મેનેજર—પ્રેક્ષકને એવા યુવતી નાંખો કે આપણને કીર્તિયે મળે ને વૈસા પણ મળે.

કવિ—મેનેજર સાહેબ ! પધારો. આપનો શુભામ થાય એવા કોઈ બીજા કવિને શોધી કઢાડો. અમારો અધિકાર ઉઘો છે. એ હું તમારી તિજોરી ભરાય એ માટે નહીં બગાડું.

સંસારના ખળભળાટ અમારે શાન્ત કરવા છે. જીવનમાં ખડકાશ હોય ત્યાં મીઠાશ મૂકવી છે. સંસારમાં બેસરો રાસ ચાલી રહ્યો છે તે અમારે તાલબદ્ધ અને મધુર લાગે એવો કરવાનો છે. મનુષ્યહૃદયમાં ચાલતાં તોફાનો શમાવવાં છે. નિરાશ થઈ ગયેલા જીવોને ઉત્સાહ આપવો છે. અવેકારમાં પ્રકાશ લાવવો છે. કળીએને પ્રેમ કરતાં શીખવવું છે, અને પાંદડાંના મુગટ કરવા છે.

મેનેજર આખરે કવિને નમે છે અને કહે છે : ભલે ! કવિ ! તમારી મરજી મુજબ કરો. તમને ફરે તો હવે સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા, અને મહાઉપમદમાંથી તમારે જે જેએ તે લ્યો અને આપણી રંગભૂમિ પર પાથરો. પશુ, પંખી, વૃક્ષો, પર્વતો, અમિ, જલ, અંધકાર, દિવસ,

રાત એમાંથી આપણી શક્તિ પ્રમાણે લ્યો અને સ્વર્ગ, પૃથ્વી અને નરક સુધીની તમામ સૃષ્ટિને અહીં ઉભી કરો !

તરત નાટક શરૂ થાય છે અને પ્રસ્તાવના તરીકે સ્વર્ગમાં ઉધરનો દરબાર નજરે પડે છે.

દેવો ધણાડની ભખતા, અનંતતા, સર્વોનાં ભ્રમણ, પ્રચંડ શક્તિ, અખૂટ તેજ, દિવસ, રાત્રિ, સમુદ્રોનાં ભરતીઓટ, મહેાની ગતિ, વગેરેનાં ગીત ગાય છે. અગમ્ય, અજેય વિશાટની સ્તુતિ કરતા કરતા કહે છે કે “ પ્રભો ! તારી સૃષ્ટિ મહા પ્રતાપી અને પરમ શ્રેષ્ઠ છે ! ”

એ દરબારમાં સેતાન પણ બેઠો છે. સ્તુતિ થઈ રહ્યા પછી એ કહે છે : ભગવાન મને આમની માફક ખુશામતનાં કીર્તન કરતાં નથી આવડતાં. સૂર્ય અને મહાઉપમદો સંબંધી મારે કંઈ કહેવાનું નથી, પરંતુ પૃથ્વી પર મનુષ્યો કેવાં રીણાય છે એ મેં ધ્યાનપૂર્વક જોયેલું છે.

મનુષ્ય પૃથ્વી પર અસલથી જેવો હતો તેવો ને તેવો જ આજ દિન સુધી હું જોઉં છું. એનો એ જ સ્વચ્છંદ અને એની એ જ એની મૂર્ખતા, સૃષ્ટિ, રમાઈ ત્યારથી તે આજ સુધી. મને લાગતું હતું કે એ કંઈ સુધરશે, પણ આપે એને સ્વર્ગનું અળવાણું આપ્યું છે, ને જેને એ છુદ્ધિ કહે છે, તે એની ખરાબી કરે છે. એનાથી એની શક્તિ વધી છે પણ એ શક્તિનો ઉપયોગ એ થઈ કરતાં પણ મોટા પડુ થવામાં કરી રહ્યો છે.

મને એ લાંબા પગલાળો તીર્થોડો હોય એવો લાગે છે. ફૂલો ફૂલો ઉડે છે અને ઉડતો ઉડતો ફૂલે છે. ઘાસ ઉગારે છે ને ઘાસમાં પડ્યો પડ્યો એના છે. ટીકટીકારા કરે છે. ત્યાં પડી રહેતો હોત તોયે પૂજ નાંખી, પણ આ તો પાછો જાણ શોધવા નીકળે છે અને જેટલા જાણના પોદળા એને જડે છે એટલા બધામાં એ નાક ખોસે છે.

ભગવાન—પૃથ્વી પર ત્યારે આ વખતે પણ તને કંઈ જ સારું લાગતું નથી નહીં ? અનંત કાળથી તું ખોટા જ ઉદ્દેશથી બધું જોવાનો.

સેતાન—હા ! વસ્તુશત જેટલી ખરાબ હોઇ શકે એટલી ખરાબ ત્યાં છે. મનુષ્યનાં કુખની મને દયા પણ આવી જાય છે અને તેથી હું એ રીજાતા પ્રાણીને વિશેષ સંતાપમાં નાંખવાતી ધણી વાર હામ પણ નથી લોડી શકતો.

ભગવાન—કાઉસ્ટને ઓળખે છે ?

સેતાન—હા. કાઉસ્ટ ?

ભગવાન—હા. એ મારો દાસ છે.

સેતાન—હીક ! આખો દાસ હોય તો એ આપની સેવા બહુ વિચિત્ર રીતે કરે છે. પૃથ્વી પરની ખાવાપીવાની ચીજોથી એ ધરાતો નથી. મીઠાજી જરા જલદ છે. ચક્રર, ઉચ્ચુ ! આકાશના તારા પૃથ્વી પર લાવવા માગે છે. સંસારમાંથી ખુબ મજા એ હાંટવા માગે છે અને બધી ઉત્તમ ઉત્તમ વસ્તુઓ એને એકઠી કરી છે. બાઈની ડાલીમાં તોફાન એવાં ચાલી રહ્યાં છે કે તે દળાંતવાં મુશ્કેલ છે.

ભગવાન—મારી સેવા કરતાં એ બૂલાવામાં યકો છે ખરો; પણ થોડી જ વારમાં એને રૂતો જરૂર. એનાં કર્મોનાં પરિણામ થશે અને આખરે એના જ રૂપેલા છેડાનાં પુલો અને ફોળા એ જોશે ત્યારે એમને એ પૂજશે.

સેતાન—સરત મારો. એ તમારો રહે છે કે મારો, એ જોઈએ. આપ રમ આપો તો હું એને મારા રસ્તા શીખવું.

ભગવાન—તથાસ્તુ ! પૃથ્વી પર જીવતો હોય ત્યાં લગી, જા ! મારે તારા રસ્તામાં હરકત ના કરવી. મનુષ્યમાં જ્યાં સુધી તુલ્યા અને કામનાઓ વસે છે ત્યાં સુધી એ ભુલો તો કરવાનો; પણ જા ! આ ફેફસાને એના મૂળ લક્ષ્યમાંથી દબમથાવવાની હું તને રમ આપું છું. એને લક્ષ્યાવવા તાગથી જેટલી પથરાય એટલી તારી જળ પાથર. જેટલો તારાથી બને એટલો અધોગતિના માગ પર હું એને ઉતારજો. છેવટે તું જ કંબલાણ પહોંચે કીડી છે.

“મનુષ્ય મારો ખરો. મસિત અને અધિકાર મય કામનાઓના પુલુખોચારમાં ફરી અપખરે ખરા માર્ગ પર આવવાની એનામાં ટ્રેરણા છે.”

ખરું નાટક હવે શરૂ થાય છે.

સમય : મિત્રો. ‘ગોથિક’ દળનાં સાંકડા ઉચો કમાનોવાળો ખંડ છે. કાઉસ્ટ એક પુરસ્કાર પર બેઠો છે. પાસે રૂક છે. કાઉસ્ટ બેચેનીમાં છે.

કાઉસ્ટ—(સ્વગત) મેં તત્ત્વજ્ઞાન બેઠું. કાપલો, વૈદક, અને અધિકાર. ધર્મસાથ પણ લાગ્યો. બહુ મહેનત કરી અથથી ઇતિ સુધી બધું પુરું કર્યું. પણ પરિણામે એ બધી વિદ્યાઓ છતાં ‘દયા’ છે ? તો ગઢવી

ધેરના ઘેર, હતા તેવાને તેવા’ રાંક, મૂર્ખો ! હું અધ્યાત્મક છું, પડિત (ડોક્ટર) છું અને આ’ દસ વર્ષથી હૃદય-માં ઘણીએ વ્યથાઓ થાય છે છતાં વિદ્યાર્થીઓને ઉચા, નીચા, ડાળા, જમણા, ખરા, ખોટા, જેમ દોરાય એમ દોરું છું અને હવે સમજાયું છે કે આ બધું અજોષ છે, કંઈ જ સમજી શકાય એવું છે નહીં. અજોષની સમજણ મને ચીંધી રહી છે. કાષ્ટ વિધિ કે નિષેધ, કાષ્ટ-શંકા કે સમાધાન હવે મારે માટે નથી. નરક કે સેતાન હવે મને કરાવી શકે એમ નથી. વસ્તુસ્થિતિ આમ છે તો હું શા માટે સંસારની મોજમજાદો નકામો જતી કરું છું ? અધ્યાત્મકના ધધાની મરીયાદ, સાધાઈ, અપ્રસિદ્ધિ એ બધું નકામો વેળું છું. નથી જરૂર કે નથી જમીન. એક ફૂતરો પણ આતું શાપિત જીવન પસંદ ના કરે.

આ જીવનથી હું યાકો છું, અને હવે આવ ! અનહદ કુદરત, તને મારી કરે. હું શા માટે આ સ્થિતિ-માં ભરાઈ રહું ? સંસારની વાસનાઓ દળાવી દળાવીને આ હૃદય ચીમળી નાંખું. બધાં દોરો, બધાં ખાવ પીરે અને હું જ એકલો રીયાઝ મરું ?

(આમ કહીને એ કંઈ મંત્ર બોલે છે. પ્રેતને આવાહન કરે છે અને તરત જમીનમાં લાક ધુણી થઈને અંદરથી પ્રેત હાજર થાય છે.)

પ્રેત—મને કોણ બોલાવે છે ?

કાઉસ્ટ—(માથું તીચું કરી દબને) આને જોવો લપકર છે.

પ્રેત—બહુ વારથી તું મને ખેંચી રહ્યો હતો. મારા લોકમાંથી તારી જૂખનો ખોરાક મંગાવી રહ્યો હતો. અને હવે કેમ બોલતો નથી ?

કાઉસ્ટ—મને પિત્તાર છે ! તને તો હું ચઢત કરી ચકતો નથી.

પ્રેત—તારી અભિજ્ઞાપા તો મને જોવાની હતી. મારી વાણી સાંભળવા, મારું સ્વરૂપ જોવા, તું તલપાપક થઈ રહ્યો હતો ! અને હવે કુને છે કેમ ? શાની ઝીક લાગે છે ?

કાઉસ્ટ—ના, ના; મેં તને તો તથી બોલાવ્યો !

પ્રેત—મને નહીં ? હીક. (પ્રેત અદશ્ય થઈ વળે છે.)

કાઉસ્ટ—મેં ? આને ? મનુષ્ય તો પ્રજ્ઞની મૂર્તિ ! અને આ ક્યાં ? કેવો હું અને કેવો એ ! કંઈ નહીં. કંઈ નહીં. આ તો મારી જમણાઓ ! એ તો મારો કાલેજી કલાસનો ‘મોનીટર’ હતો ! મને જાણે પ્રેત

સેતાન જરા મુશ્કેલીઓ બતાવે છે પણ ફાલિસ્ટ માનતો નથી.

પ્રવેશ આઠમો: સાંજનો સમય છે. સ્વચ્છ ન્હાની ઓરડીમાં ચોટલો વાળતી વાળતી મારગરેટ મનમાં બોલે છે:

“એ ગદગદ કાણુ દરો? મને કાંઈ એની ખીજાન દરાવે તો હું એને કંઈ કંઈ આપું. બહાદુર ખરો. ખાનદાન હોવો જોઈએ. એના મોં પરથી જ એટલું તો હું કહી શકું છું. નહીં તો બીજાની એટલી હિંમત જ ન હોય.”

એ ત્યાંથી બીજા ખંડમાં જાય છે.

ધીમેથી સેતાન ફાલિસ્ટ સાથે પ્રવેશ કરે છે. ન્હાનું સ્વચ્છ ઘર જોઈને બંને ચકિત થાય છે. ફાલિસ્ટ ધણે દિવસે જરા મુખ ચતુર્ભવ છે. સેતાન ધીમેથી મારગરેટના હાડીયામાં લીરામાણેક ને સોનાનાં મુન્દર ઘરેણાંની એક પેટી સરકાવી દે છે. બંને પાંખ મુપકાથી ચાલ્યા જાય છે.

પ્રવેશ ૯ મો: દવા ખાવાના એક રથને બંને પાછા મળે છે. સેતાન ખચર આપે છે કે મારગરેટની ડોશીએ એ ઘરેણાં મંદિરમાં અપાવી દીધાં. જે મારગરેટ માટે હતું તે મંદિરના મહારાજને મળ્યું. ડોશી અપવિત્ર કે પવિત્ર સીએ જણે મુંઝી જાયું ન હોય! એણે મારગરેટને કહ્યું: “બેસા ખોટો માર્ગ મળેલું ધન આપણા આત્માને જાળમાં નાંખે છે, લોહી બાળી નાંખે છે, માટે ચાલ દેવી મેરીના મંદિરમાં મૂકી આવીએ.”

મારગરેટને એ ગમતું નથી. એ મનમાં કહે છે: “મંદિરનાં શરીર પવિત્ર છે પણ એમનાં પેટ પાંડું પચારી રહે જોવાં હોય છે. ધણી જમીનો મંદિરને પત્ની. યોગ્યઅંગેએ એમને જોવાનું હોય નહીં. પાખો પાંખો પચાવવાની શક્તિ દેવજાને ફીક હોય છે.” પણ મા આગળ એનું કંઈ ચાલતું નથી.

ફાલિસ્ટ સેતાનને બીજી યુક્તિ અજમાવવા દુક્રમ કરે છે.

૧૦ મા પ્રવેશમાં પાટાશણ મર્યાનું ઘર આવે છે. સેતાન એને ફાલી, આ વખતે બીજી વારનાં મજા આવેલાં ઘરેણાં મારગરેટ એની માને ના જતાવે એનું સમજાવવા કરે છે. પાટાશણ મારગરેટને સમજાવી શકે છે.

૧૧ મા પ્રવેશમાં સેતાન પાછો એક મલોહમામાં ફાલિસ્ટને મળે છે. એને પાટાશણને ઘેર મારગરેટને મગવાની ગોઠવણની ખચર આપે છે. મર્યા સાથે જલ્દીમાં

એના ઘણી વિષે ખોટી ખચર આપવાની છે. કહેવાનું છે કે અને મુસાફરો છીએ. પાડુઆમાં અને તમારા ઘણીને મળ્યા હતા. એ બિચારો ત્યાં મરી ગયો. ફાલિસ્ટ આનાકાની કરતો આવી દુષ્ટ ખોટી સાક્ષી પણ ક્યવાને અને પુરવા કબુલ થાય છે.

પ્રવેશ ૧૨-૧૩: બગીચો અને લતામંડપ. અહીં મર્યાની મદદથી ફાલિસ્ટને મારગરેટ મળે છે. સેતાન, મર્યાને વાતે લગાડે છે અને ફાલિસ્ટમારગરેટનો પ્રેમ પ્રસંગ વધે છે. થોડી જ વારમાં બોળી મારગરેટ બિચારી ફાલિસ્ટથી લેવાઈ જાય છે. પોતાની માની, લાંકુતી, ઘરની વગેરે નિર્દોષ વાતો કરી બંને મળ્યાં હતાં એ પ્રસંગ પર આવે છે અને પ્રુલોની રમતો કરતાં કરતાં બંને અરસપરસ મુગ્ધ આકર્ષાય છે.

પ્રવેશ ૧૪ મો: ફાલિસ્ટ, પોતાના નશીબને અને પરાક્રમને અલિનંદન આપે છે. મારગરેટના સંજોગો એને આનંદ થયો છે પણ એ કંઈ એની સાથે લાગ સંજોગથી બંધાઈ જવા માગતો નથી. પ્રેમની અમંગતા કે સંજોગથી વફાદારીની એને દરકાર નથી. હજી સેતાન સાથે એને નવા પ્રેમો છતવા છે અને નવાં સાક્ષર કરવાં છે. પહેલું મારગરેટ બિચારી વિયોગના દુઃખથી હેરાન હેરાન થઈ રહી છે.

૧૫ મા પ્રવેશમાં: મારગરેટ, પોતાની ઓરડીમાં એકલી, રેંડીઓ કાંતતી, હાથનો બાર નીચે પ્રમાણે ખાલી કરતી બેઠામાં આવે છે:

My piece is gone

My heart is sore

એ નામનું એક હાથબેદક ગીત મારગરેટ ગાતી હોય છે તે વખતે કંઈ પણ આશમ આપનાર એની પાસે કાંઈ સ્ત્રીજ હોય તો મદદમા ગાંધીના કહેવા પ્રમાણે એનો રેંડીઓ છે.

આ ગીતનું મુન્દર ભાષાન્તર બ્લેન અ. સો. ઇન્ડુ. મતિ ચિન્નપ્રસાદ દીવાને કર્યું છે તે આ પ્રસંગે અરે ઉતારે છું:

મારગરેટનું ગીત

(રામ: સીતાના મંદિરનો)

મારે હાથ બગી બગી જાય, ફરડા કંઈ પડ્યા;
ફરી મળવાની શું નથી આશ? પ્રીતમ ફરી શું કરા?
ખોશ બેસી હું સાન્નિ બેમાન, ફરી મળતી નથી
અને હાંમે પડે નહીં ચેન, હાથ બારે ફરજી. ૧

પ્રથમ મોઢન વિષ્ણુ સંસાર, સુનો, સુનો લાગતો;
મને જીવવાની નથી આશા, લયનાંક બાંસતો.
મારે હૃદય બળી બળી નય ઉઝરડા ઉરે પડયા,
ફરી મળવાની શું નથી આશા? પ્રીતમ ફરી શું કરા? ૨

ખોઈ બેઠી હું મુઘ ને સ્નાન, અરે, યેથી યહ,
મન ચમકોએ ચડી નય, લમી લમી ભારથી;
એડ વહાલાની ઉભી વાટ, મેડા અટારીએ,
ધર તણ ભયું હું બહાર, મથું મન ભાવતે. ૩

કેવી રોએ પ્રતાપી ચાલ, રાજવી સમ અભ્યતા
એને બોલે ઝરે રસધાર, નયન નહુ બર્ષો;

x x x

આગળના પ્રવેશોનો સાર એ છે કે મારગરેટને નિરાંતે મળવાનો પ્રપંચ સાધવામાં આવે છે. મા એને ધડી વાર વીસી મૂકતી નહીં તેથી એને ઉંઘાડી દેવાની એક દવા સુંઘાડવા, ક્રાઉસ્ટ બોળી મારગરેટને સમજાવે છે. સવારે બરાબર સાંજ સારી જાગશે એ વિશ્વાસે મારગરેટ માને એક રાત્રે પેઠી દવા સુંઘાડે છે ને રાત્રે ક્રાઉસ્ટને મળવા મર્યાદી વાડીમાં જાય છે. વેલેન્ટાઇન નામનો મારગરેટને એક ભાઈ છે. એ લશ્કરમાં નોકરી કરતો અને ચારિત્ર્યમાં શિથિલ હતો એટલે હલકી નીતિ વાળાના કાવાંદાવાથી એ માહિતગાર છે. દુનિયામાં કાંઈ સ્ત્રી પૂજ્ય હોય તો પોતાની બહેન છે એમ એના મનમાં અભિમાન છે. એવી બહેનની ચંચળ મનોરુચિ અને રાત્રે એકલા ફરવાની ગંધ એને આવતાં એ તપાસ કરવા નીકળ્યો છે. વાડીમાં જ ક્રાઉસ્ટ અને સેતાનને મારગરેટને મળવા જતા એ જુએ છે. બન્નેની વચમાં દંડ ઘૂલ જાય છે અને વેલેન્ટાઇન એ યુદ્ધમાં પડે છે. પડતાં પડતાં એ પોતાની બહેનને પવિત્ર જીવનની ઉચ્ચતા વિશે કહેતા જાય છે અને પેલા બે લડગાઓથી ચેતતા રહેવાનું પણ સૂચવે છે.

એક રાત્રે આવાં સંકટો પછી, ક્રાઉસ્ટ ને મારગરેટ બેમાં ગાળે તો છે પરંતુ કમનસીબે એ એમની છેલ્લા જ રાત્રે નીવડે છે.

સવાર થતાં ભાઈના મરણની ખબર ફેલાય છે અને મા પેણુ ગિચારી મેલાન થવાની દવા સુંઘીને સુતી, તે સુતી. એ પેણુ દવાની અસરથી મરી જાય છે.

સેતાન અને ક્રાઉસ્ટ ત્યાંથી દૂર પર્વતોમાં ઉપડી જાય છે. ત્યાં કાળીચૌદસ જેવી જૂતપિરાયોના ઉત્સવની એક રાત્રિ આવવાની છે એમાં ભાગ લેવા બન્ને ઉપડે છે.

ત્યાં મોઢો મેળો છે. નાગી ઝાંઘોના નાચ થાય છે. અનેક ઘરડી જૂતડીઓ, દિવાના બનેલા પાસવચ્ચિ વાળા યુવકોને ફસાવી રહી છે. એક પિરાયણી બહારથી સુંદર વેશ સજ્જ બેઠી છે. ફક્ત એના સોનેરી વાળના આકર્ષક અબોડામાં હજારો જૂત છુપાઈ બેઠેલાં છે. એના રૂપથી જે જીવવાનો ફસાય છે તે મર્યે જ છુટે છે. મરણુ બાદ પેણુ દરેકના હૃદયની આસપાસ એના વાળની એક એક લટ વીંટાયલી જેવામાં આવે છે. કાંઈ જૂતડી બહાર પર નજ બની સવાર પથેલી છે. કાંઈ જૂતડી મૂર્ખ યુવકયુવતિઓના ખીભાસ નાચ ચલાવવાય છે.

એક યુરેલ દુકાન ખોલીને બેઠી છે. તેને ત્યાં જગત પર કે મનુષ્ય જગત પર ચાલેલી છરીઓ, લોહી પીધેલાં ખંજર, નિંદોષોના ગળામાં રેડાયેલાં ઝેરના પ્યાલા, સતીઓને દુપિત કરવામાં ફાંસેલાં ઘરેણાં, પ્રેમી બેઠડને વિખૂટાં પાડ્યાં હોય એવી કટારીઓ, દુશ્મનોને ખાજીથી ધા કર્યાં હોય એવી તલ્લવારો, ઇત્યાદિ સંપ્રદ છે.

વળી ત્યાં ઉડતા હંદેરા, સાપના વેશ, મોટાં પેટવાળાં ધુવડો, અગ્નિની માંખીઓ, લાંબા પગવાળાં ગાયો, ગોડગાયો, એવાં જીવજાતો ઉત્પન્ન કરે એવાં પ્રાણીઓ છે.

તુટતા પહાડ, પડતાં ઝાડ, વિજળીના કાટકાં, તારાનાં ખરવાં, ચંદ્રના ત્યાગથી થયેલાં ભયંકર અધકાર ઇત્યાદિ પ્રલયકાળ જેવાં ચિન્હો કુદરતમાં છે.

હજારો ઝાખણાં વાગી રહ્યાં છે. રણશીંગાં કુંકાય છે. હોળાઓ બજે છે. ધક્કાધુક્કી, ખેંચાખેંચ, મારતાણ, યુગળાની નાંખે એવી ધુણી અને હુડીય મારતા ભડકા બજે છે.

પણુ જેવી કદરૂપી સ્ત્રીઓ અને એમનાથીયે વધારે બદમાશ અને રૂ પશુ જેવા પ્રાણી ત્યાં જેવામાં આવે છે. નાકો, બેડોળ, લાલચુડો ધનનો દેવ, “મેમન” ત્યાં છે, અને દિવ્યોને લોભાવનાર ખટપટીઆઓ, અદેખા, દેખીલા દીકાકારો તથા ખરાય લેખકો પણ ત્યાં જીવવામાં આવે છે.

પ્રભુઓને છેતરનારા રાજદારીઓ, અને સ્ત્રીઓનાં શિયળ છુટનાર રાક્ષસો ત્યાં ફરે છે. નજર નાંખતાની સાથે પથ્થર બનાવી દે એવી ચંખેણીઓ, લોહી ફરતું અટકાવી દે એવી યુરેલો ઠેકઠેકાણે બેઠી છે. કાંઈ વાનો ફરે છે, કાંઈ રસોઈ પકાવે છે, કાંઈ દારૂ પીએ છે.

‘ફાઉસ્ટ બધે ફરે છે.’ સેતાનનાં માન આ રથએ સર્વોપરિ છે. એમના ખરીવાળા પગનાં ચરણરૂપર્ષ ત્યાં સર્વત્ર થાય છે એ ફાઉસ્ટ જુએ છે.

વળી એ ઉત્સવ નિમિત્તે ત્યાં એક અંતર નાટક થાય છે તેમાં સેતાન પોતે ત્રાપક બને છે. એ નાટકમાં મન્જર, માંખી, તીર્તીથોડા અને દેડકાં, ગીત ગાય છે. અને નોંધને પૃથ્વી માગ આપે તો સમાધિ જઈએ એવા બેશરમા દેખાવો થાય છે.

નાટક પૂરું થતાં પહાડ પર દૂર જેમનું ચિત્રણકૃષી થન હુંતાઈ ગયેલું છે એવી શીકી, હતાશ થયેલી, નિસ્તેજ છાકરીઓને મેડેલી ફાઉસ્ટ જુએ છે.

બધા દેખાવો ‘પિરેડુ બહારે’—પંડમાં છે તે જ ‘બહારમાં’ છે—એમ સમજી ફાઉસ્ટ એ શીકી છાકરીમાં પોતાની મારગરેટનું પ્રતિબિંબ જુએ છે, અને હૃદય-વેધક પશ્ચાત્તાપમાં પડે છે.

ફરી સેતાનની મદદથી એ મારગરેટ પાસે જવા દેવા છે ત્યારે મારગરેટ તો બિમારી બંદીખાનામાં પડેલી છે અને બીજી જ સવારે ફ્રાંસીએ ચડવાની છે એમ એને ખબર પડે છે.

પોતાના જ બાળ્યને મારી નાંખવાનો એનો યુદ્ધો સામીત થયો છે—નો કે એ બિચારી નિર્દોષ છે. નિરાધાર, લોકનિન્દાથી બેઆડળી બરેલી અને છાકરે ઉછેરતાં નહિ આવડવાથી એનું બાળક કુદરતી મોતે મરી ગયેલું છે. છતાં એની નિર્દોષતા આ વખતે કોઈના માન્યામાં આવી નથી.

સાતેક વાગે એને ફ્રાંસી દેવાની છે અને પાછલી રાતના ચારેક વાગતામાં ફાઉસ્ટ બંદીખાનામાં પહોંચી જાય છે.

સેતાનના પ્રતાપે એ મારગરેટની ઓરડી પાસે પહોંચી જાય છે ત્યારે એ બિચારી, પોતાની ગત બાહિષ્કારના હૃદયની ફરીઆદના જેવું એક લુપ્ત જર્મન ગીત ગાતી હોય છે:

“ મારી બેશરમા બની રખડતી,
બાપુ છૂતાશે મર્યો
મારાં માંસ, ફધિર, બોજન ફરી,
વેળાં વને હાડકાં,
જેની સારી બધું છતાં, ગરમી,
એ બાપડી શું ફરે ?

બેળે વાળી જંખીન, લીલ, વચમાં
વેળાં છૂટાં હાડકાં.

ને વાગેલું હું હોત, એક વનની
રક્ષો તણી પંખીણી
ઉડી નાસત-ફુટ આ જગતથી
ઉમે ઉમે આલમાં ”—

ફાઉસ્ટ—આને રવળને પશુ ખ્યાલ નથી કે જે ગીત આ ધાસ ને’ એની બેડીઓ સાંભળી રહી છે તે એનો ગ્રેમી પાસે ઉભો ઉભો સાંભળે છે.

મારગરેટ (ધસરો સાંભળી) ઓરડીમાં, એના ચાલમાં સંતાની સંતાતી ચમકી ઉઠીને બોલે છે:—હાય ! હાય ! પેલા આત્મા હવે મને લઇ જશે મારી નાંખશે !

ફાઉસ્ટ—(નાક ઉપર આંગળી લગાડીને) ચૂપ, ચૂપ. હું તને છોડવા આત્મી છું.

મારગરેટ—(એના પગ પાસે પડીને) માથુસ હોય તો મારા પર દયા કર.

ફાઉસ્ટ—શુભો ના પાડીશ નહોં તો પેલા રખેવાળો જમરો ને તને પકડી લેશે.

(ફાઉસ્ટ બેડીઓ તોડવા હાથ લગાડે છે)

મારગરેટ હજી એને જાળખતી નથી ને પગે પડીને રહે છે: જેલના ઉપરીએ તને આટલી મંખ ‘રાત્રિએ મને લઇ જવા મોકલ્યો છે ?’ હજી કુકડો બોલવાની બડ વાર છે. મારા ઉપર દયા કર, મને જરા છવવા દે !

(એ ઉભી થાય છે)

વળી બોલવા-મરે છે:—એને હજી હું નહાની છું, બધું નહાની છું. અત્યારથી મારે ચરવાનું ! ખતમ થઈ જવાનું ! હુંએ સુંદર હતી, હો ! અને એ સૌન્દર્ય જ મારી ખરાબી કરી.

મારો પ્રીતમ મારી પાસે હતો. હમણાં આધો ગયો છે. મારી માળા તુંટી ગઈ છે. કુલો વેરાઇ ગયાં છે. મને આમ બેસથી શું પડે છે ? મને જવાવ ! મેં તારે શું જગાડ્યું છે ? ને હું તારે પગે પડું છું. આટલા બધા દિવસ જેલમાં રહી પશુ મારે નહીન ‘ફુંકું’ હું તને ‘ફાઈ’ વાર પહેલાં મળી જ ના રહી.

ફાઉસ્ટ—અરે ! આ કુખમાંથી પસાર કેમ થવો ?

મારગરેટ—હવે હું તારે તાપે છું. પશુ જરા મારી જમીડીને ધવડાવી લેવા દે ! આખી રાત એને રમાડી રમાડીને મેં મીઠી આશિયો આપ્યાં ફરી છે. લોકો

મને ખીજવવા માટે મારી પાસેથી એને કાઢી જાય છે ને પછી કહે છે: “તેં એને મારી નાંખી.” હવે માઈ સુખ તો ગયું જ, લેકિએ મારા રામકા જોડ્યા છે. એ ખોટું, બહુ ખોટું. પેલી વાતમાં નહીં કશું છે કે “કેને કશું જોડે?”

ફાઉસ્ટ (એને પરે લાગે છે) — તારો સહાનો ગ્રેમી હું છું.

મારગરેટ (એની સોડમાં ભરાઈને) — ઉમા રહે, સંતો આપણને સંતાડી દે એવી પ્રાર્થના કરીએ. પેલાં પગથીઆં નીચે—પેલા ઉમરાં તળે—નરક ગરજ રહ્યું છે, ગુસ્સે યથેસા યમ મને શોધે છે!

ફાઉસ્ટ (ઘટિ પાડીને) — મારગરેટ મારગરેટ! મારગરેટ (ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતી સાંભળતી) — એ ઘટિ મારા પ્રીતમનો. (એ ઉઠે છે; બેડોઆ પગમાંથી સરી પડે છે.)

ક્યાં ગયો? મેં, એને, મને બોલાવતો સાંભળ્યો. હવે હું છુટી. હવે મને કાણુ પકડવાર છે? હવે એની બોલ્લી પકડું. એની છાતી પર સુઠ. ઉમરા પર ઉભા રહીને એણે મને બોલાવી: “મારગરેટ”

નરકના ભયંકર અવાજમાંથી, ત્રાસદાયક ધુરડા-ધુરડામાંથી, બાળી મૂકે એવી મસ્કરીઓમાંથી એ મીઠો અવાજ હું ઝોંજળી શકી.

ફાઉસ્ટ — હું છું.

મારગરેટ — તું છું? ફરી બોલ. (એને બાઝી પડે છે) એ છે? આ તો એ છે! હવે માઈ દરદ ક્યાં ગયું? કેદખાનું, બેડોઆ! હવે કાંઈ જણાતું નથી! તું છું? મને બચાવવા આવ્યો છું? જરૂર, ત્યારે તો હું બચી. પેલો મહોલો! મેં પહેલવહેલો તને કેવો જોયો હતો! પેલો બગીચો કેવો ખીચ્યો હતો! એ બગીચામાં હું નેં મર્યા તારા આવવાની જાટ બેતાં હતાં.

ફાઉસ્ટ (એને બાથમાંથી હોડાતીને) — ચાલ, મારી સાથે ચાલ.

મારગરેટ — જરા ઉઠો રહે. મને તારી સાથે બહુ સાફ લાગે છે. (જરા લાડ કરે છે.)

ફાઉસ્ટ — ચાલો, ચાલો. હવે બહુ વાર ખોડી થઈયું તો પરતાણું પડશે.

મારગરેટ — અરે.....તારી પાસે આંગ્ર મને આટલો ઉજાડા કેમ થાય છે? તારી પાસે તે દહાડે તો સ્વર્ગ

જેવું લાગતું હતું. તારા બેલ મીઠા લાગતા હતા. હાંય! .....તારા હોડા આજે આટલા ટાડા કેમ છે? કેમ આટલો કડો પડી ગયો છું? દૈવ! કેમ ક્યો છું? (એની પાસેથી એ ફરી જાય છે)

ફાઉસ્ટ — મારી પાછળ ચાલ. બહાલી! જરા બહાદુર ચા.....હમણાં હું હાથ જોડીને માણું છું કે ‘મારી સાથે એક વાર બહાર નીકળ.

મારગરેટ — આ તું જ છું? તું જ? નહીં?

ફાઉસ્ટ — તકી. હું જ છું.

મારગરેટ — તું મારી સાંજ તોડીશ? એક વાર પાછી મને તારા બોગમાં બેસાડીશ? હવે શાથી તું મારાથી નાચતો નથી? તું જાણે તો છે ને દેસત, કે તું કેને છુટી કરે છે?

ફાઉસ્ટ — ચાલ, બાપુ ચાલ. રાત પુરી થવા આવી છે.

મારગરેટ — મારી માને મેં મારી નાંખી. તારા બાગકાને મેં પાણીમાં ફેંકી દીધું. તારાંસ્તો—તારાં ને માઈ બેઠવું. તેં, તેં, તેસ્તો. જાણે વાત ખરી નથી લાગતી! મને તારો હાથ આપ! આ સ્વપ્ન તો નથી ને? બહા! બહા, હાથ! અરે રે! હાથ તો બીનો છે! લોખ નાંખ. મને લાગે છે કે ત્યાં લોહી ઘેરોયું છે. પ્રભુ! આ તેં શું કર્યું? બાપજી! હવે તો તલવાર મ્યાન કરો! મને આમ બ્હીડાવો નહીં!

ફાઉસ્ટ — બહાલી! હવે બહુ ભુલી જા! તારા બેલ મને બાળુ જેવા વાગે છે. હું એનાથી મરી જઈશ.

મારગરેટ — ના, ના. તારે તો અમારી પાછળ જવું, વાનું. જો અમારી કજરો કેવી કરીશ? કામે શરૂ કરજે. તને દુઃખ તો પડશે. પણ મારી બાની કજર સારામાં સારી જમાએ.

એની પાસે માથે લાઇ.

એને મને આધી. જો પણ બહુ આવી નહીં, હો!

એને આ મારી જમણી છાતીએ માફ બજવું.

ખીણું મારી પાસે કાઢ નહીં.

તારી બાથમાં સંતાઈ જવાનું સુખ પ્રભુની રહેમ જેવું, મીઠું લાગતું હતું. પણ હવે એ મારા નધીજમાં નથી. હું પરાણે તારી ઉપર પ્રદીશ. પણ તું બહુ માઈ આશિર્વાદ પાડું વાગે છે!

! ન્હાવા ! તું છે, બહુ સારો ! મને કેવો ન્હાવો લાગે છે !

x   x   x

આવી જ્ઞાન વાણી—વળી ખેજાન વાતો ને લવારા કરતી મારગરેટને ફાઉરટ બહાર કઢાડે છે. ત્યાં તો એ બહાર ઉમેશ સેતાનને જુએ છે ને ચમકી જાય છે ! પહેલાં પણ ત્યારે ત્યારે એ સેતાનને જોતી ત્યારે ફાઉરટને એ કહેતી કે તારો આ મિત્ર મને જરાએ ગમતો નથી. આ વખતની વ્યથા દશામાં તો એ એને જુએ છે ને મરી જ નાય છે.

ખીજે એક રાત્ર ચાપ છે ત્યારે વસંત ધનુની ખુસ્તુમા પ્રભાત થયેલી છે. દુલવાળી લીલી ઘાસ પર લાંબો ચંદ્રને ફાઉરટ પડ્યો છે. બેચેની હજુ એને ઘણી છે. ઉધવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અને સારંગીએ સાથે આકાશમાં ફિલાસો આપનારાં, મહુ સંગીત ચાલી રહ્યાં છે.

આ ધાનું પણ એ વિસ્મરણ કરી શકે છે. એક જ લાગણીથી રંગાઇ જઇ મનુષ્યનું જીવન મેટે લાગે નથી પ્રેરાતું એ સત્ય ગીટી જરાબર સમજતો હોઇ એણે ફાઉરટને, પાછો નવા પ્રદેશમાં, નવી કીર્તિ ને નવાં સાહસ કામોમાં પ્રેર્યો છે.

એક રાત્ર છે. લગાઇએ અને ખીજ દેશો જીતવામાં રાત્રનું ધન ખુટ્યું છે. સેતાન ફાઉરટને ત્યાં પ્રધાન નીમવાડાવે છે ને કાગળની તોડોતું બનાવવી નાણું ઉજી કરાવવાની રોજીને મુશીબતમાંથી બચાવે છે.

એ સેવાના બદલામાં ફાઉરટને એક ફળદ્રુપ ખેટની ખેટ મળે છે. એ ખેટનો વિશેષ વિસ્તાર વધારવા માટે દરિયા પુરવાની એક ગંભીર યોજના ફાઉરટ હાથ ધરે છે, અને ફતેહ પામે છે.

વચસા એ બોડા—એટલે ૮ અને ૪ છેડી હવે છેડાં, એટલે પ્રમા અંદની જ વાત હું કહું છું.

આ ખેટમાં ખેડતો વસાવવાના છે. પુષ્કળ પાક તૈયાર કરાવવાનો છે.

! દુર્મિયાન સૌન્દર્ય માટે એ તકસે છે. મસિન અને બાકસરત. જોઇ દલે એ ચાક્યો છે. સેતાનની મદદથી ખૂદ સૌન્દર્યની મર્યાદા લોકોની હેલીનાને એ યોગ વખત માટે પ્રાપ્ત કરે છે.

સૌન્દર્ય મળતાં યોગ પણ એને મળે છે. લોક-કંપાણને માટે પેલા બોને વસાવવાને ઉદ્દેશનાં, ખેતીનાં, કેળવણીનાં વગેરે કામોથી જનસેવા જ એ હાથમાં લે છે અને આમ આનંદપ્રે પણ એ રીતે રસ્તે ચડી જાય છે.

હવે એને સમજાયું છે કે Absolute Truth—નિરપેક્ષ સત્ય—પ્રાપ્ત કરવું એ મનુષ્યની શક્તિની બહાર છે. સર્વથ કોઇથી થઇ શકતું નથી પણ મનુષ્યનો અધિકાર સહિતા કલ્યાણકારી નિયમો સમજ એને અનુકૂળ જીવન નિર્માણ એટલો છે. અને એ અધિકાર જેવા તેવો નથી.

સૌન્દર્ય એ પ્રાપ્ત કરી શક્યો છે. પ્રેમ પણ ધીમે ધીમે એના હૃદયમાં ઉદ્ભવે છે, અને Relative Truth—સાપેક્ષ સત્ય—એ જોઇ શક્યો છે.

વ્યત્રતામાંથી આરામમાં એ આમ સંક્રમણ કરે છે. અંધકારમાંથી પ્રકાશમાં એ ધીમે ધીમે આવે છે. આમ ને આમ ગમમયતામાં એ ૧૦૦ વર્ષ જીવે છે. આંખો મુઠ છે, નખખાઈ આંખો છે. પરંતુ એને જીવું મળે છે. “ મરતોયે નથી ને માંચડો મરતોયે નથી ” એવી લોલુપતાથી નહોં, પણ ખીજાની ખાતર એને જીવું સારું લાગે છે.

લગવાનની ભવિષ્યવાણી પ્રમાણે હવે એ અંતર-પ્રેરણાથી મસિન અને અંધકારમય કામનાઓના ખુણાખોવારામાં ફરી આખરે ખરા માર્ગ પર આવ્યો છે. પેલી સેતાન સાથે કરારમાં નક્કી કરેલી ફજ હવે એ જુએ છે અને કહે છે :

“ ધન્ય ઘડી ! ધન્ય ઘડી ! ઘડી, જરા થોડા ! ઉડી ના જા ! વાહ, તું કેવી મુન્દર છે ! ”

હવે એમનો કરાર પુરો થાય છે અને ફાઉરટ દેઠ મૂકે છે !

વાચકો ! એનો આત્મા સેતાનના અંતે પ્રભુના—એમ બનેના દ્વેષો લેવા આવ્યા છે. બનેની જે આર્થિકમાં પ્રભુના જ દ્વેષો એના આત્માનો કબજો લે છે અને સેતાન અનંત કાળની માફક આ વખતે પણ કંબલાણો પડે છે.

સ્વર્ગને માર્ગે ફાઉરટનો આત્મા પ્રભુના દ્વેષો સાથે ચાલ્યો જાય છે. ત્યાં મારગરેટ એક સુંદર ઝાડ તલે એની જ વાદ જોતી બેઠી છે. એ એને માર્ગ બતાવે છે અને ફાઉરટ સ્વર્ગમાં પ્રવેશ કરે છે. ગંધર્વો અને રેશ જયધાપ કરતા ગાય છે :

શણુ જીતી, ખીજ શણુ મરવા બનેલી,
પુરવી પડે સરવ વરતુ જ નાશવતી,
એ ત્યાં રણું હણું પુરું અટ્ટી તે મવાનું,
એ ત્યાં અતકથ રણું તે પરિપૂર્ણ થારી.
નારી પ્રકાશમય આત્મજ્ઞાની અનેરી,
દોરી નરો લઈ જશે અમરાં બામિમાં.

હરિપ્રસાદ અગસ્થ દેસાઈ

વડોદરા રાજ્ય પ્રજામંડળ ખાસ બેઠક*

આપણા પ્રજામંડળની આ ખાસ બેઠક છે. ૧૯૫૬ની સાલમાં, એટલે લગભગ નવ વર્ષ પહેલાં, આ જ પ્રાન્તની અંદર પ્રજામંડળની શુભ સ્થાપના આ ચાલુ વર્ષના આપણા પ્રમુખ ભાઈ મટુભાઈના પિતાશ્રી હરગોવિન્દલાલભાઈના હાથે થઈ હતી. આ નવ વર્ષ દરમિયાન પ્રજામંડળ કેળવતો આવ્યો છે. આસપાસના વાતાવરણમાં સ્વરાજ્યની ભારે ચળવળ આવી રહી છે તેની અસર દરેક દેશી રાજ્યની પ્રજામાં ફેલાઈ રહી છે. આપણે ત્યાં રાજાપ્રજા વચ્ચે વિરોધ જરા પણ નથી, કારણ કે આપણા મહારાજાશ્રી રાષ્ટ્રીય 'ભાવવાતું' સેવન કરતા આવ્યા છે. પોતાના રાજ્યમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્યની ંસંધાઓ ખીણવવાની પહેલ, પ્રાથમિક કેળવણીનો પ્રચાર કરવાની હિંમત મહારાજાશ્રીની દીર્ઘ દૃષ્ટિને આભારી છે. પ્રજામંડળના કાર્યમાં ઠંડવારા ન હોય કારણ કે આપણા મહારાજા પોતાની પ્રજાથી આગળ ચાલ્યા છે, અને પ્રજાને આગળ વધવાનું ઉત્તેજન આપતા આવ્યા છે. ૧૯૨૨ ની સાલમાં પ્રજામંડળની ત્રીજી પરિષદ વડોદરા શહેરમાં મળી તેમાં પસાર થયેલા કરાવો શ્રી મહારાજા સાહેબ આગળ રળુ કરવા માટે એક પંચ નીમાયું હતું, પણ તે મહારાજા સાહેબને મળી રહ્યું નહીં. ગયે વર્ષ પાટણમાં ચોથી પરિષદ મળી તે વખતે મહારાજા સાહેબ યુરોપ જવાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા એટલે પંચ (ઉપુદેશન) મોકલવાનો વિચાર પડ્યો મુકવાની ફરજ પડી હતી. પ્રજામંડળ વધારે સંગઠિત થતું હોવાને લીધે પ્રજાની આશા અને આકાંક્ષા વધતી જાય એ સ્વાભાવિક છે. પંચાયતો, સુધારાઈ તથા ધારાસભામાં પ્રત્યક્ષ તરત વિશેષ પ્રમાણમાં આવે, એ સઘળી સંસ્થાઓની સત્તા તથા અધિકારમાં વધારો થાય એવી ઇચ્છા પ્રબળ સતી ગઈ છે. હિન્દી સરકારે આપેલા સુધારાને લીધે આસપાસ રહેતી પ્રજા વધારે સત્તા અને

હકકો ભોગવતી થઈ છે અને આપણી સરકારે પણ સુધારાની યોજના શ્રીમંત આગળ રળુ કરી હતી એવી પાયાસર વાતો ફેલાઈ રહી હતી. આશરે દોઢેક વર્ષ સુધી રાહ બેઠા છતાં જ્યારે કાંઈજ સુધારા બહાર પડ્યા નહીં. છારે પ્રજામંડળના કેટલાક સભ્યોએ એવો મત થયો કે કેટલીક મુખ્ય માગણીઓ ખુબ આગ્રહ-પૂર્વક સરકાર આગળ રળુ કરવી. છેલ્લી પરિષદ વખતે અનેક કરાવો થયેલા તેનું પરિણામ કાંઈ આવ્યું નહોતું. એ માગણીમાં ખુબ આગ્રહ હોય અને આગ્રહ પાછળ સંઘર્ષ હોય, એ સંઘર્ષને માટે પ્રજામંડળ કેળવણી હોય તો તેવી માગણી સરકાર સ્વીકારે જ. એક સભાની બેઠકમાં ઘણા વિષયો લેવામાં શક્યો નથી. જેટલા વિષયો લેવામાં આવે તેનો પહેલેથી બરાબર રીતસર અભ્યાસ થાય અને પછી તે માગણીની સ્વીકાર કરાવવા માટે આખા રાજ્યમાંથી આગ્રહ થાય એવી ઇચ્છાથી ખાસ બેઠક લગવાની સૂચના કરવામાં આવેલી. એ સૂચના કારોયારી મંડળ આગળ રળુ થઈ અને ખાસ બેઠક લગવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. તેમાં (૧) પંચાયતો તથા સુધારાઓના સુધારા (૨) ધારાસભાનો સુધારો (૩) મુલકી નિયમ નિયંધોમાં કેટલાક અગત્યના સુધારા (૪) જમીનના હુકમને એકત્ર કરવાના નિયમ બાબત (૫) ચોખરાની જમીનનો ખેતી શિવાય ઉપયોગ કરવા માટે વિશેષ કર નાંખવાની બાબત અને (૬) દારૂને લગતી રાજ્યનીતિનું ધોરણ નક્કી કરવાની બાબત —એવા ૭ વિષયો લેવાનું કરાવવામાં આવ્યું.

આ વિષયોની ચર્ચા કરવા માટે, આ વિષયોનો અભ્યાસ કરીને સુધારા સૂચવવા માટે નીમાયલી સમિતિઓનાં નિવેદનો વિષે વિચાર કરીને કયા માગે આપણી ઇચ્છા તથા અભિલાષા પાર પડે તેનો નિર્ણય કરવાને આપણે એકલા થયા છીએ.

આજનો પ્રસંગ મને થયો ગંભીર લાગે છે. આપણી પ્રજામાં સ્વમાનની લાગણી દિનપરદિન વધારે ખીણતી જાય છે, રાજકારણના વિષયમાં મહત્વનો ભાગ લેવાની આકાંક્ષા વધે છે, રાજ્યતંત્ર પ્રગતે જવાબદાર હોયું નેહએ એવી માગણી સ્પષ્ટ થતી જાય છે, આજના રાજ્યકારભાર વિષે અસંતોષ ફેલાઈ રહ્યો છે, નોકરશાહીની આપણી અથવા અન્યાય હવે પ્રજા સાંખી રહે એવો સંભવ નથી, અને આપણી અડચણો સાંભળનાર તથા તેને દૂર કરનાર મહારાજા સાહેબ પોતાના રાજ્યથી એટલા બધા દૂર રહે છે કે ત્યાં પ્રજાનો પોષક પહેંચી શકે નથી. આવી કંદેડી, દુઃખજનક સ્થિતિની અંદર આપણે મળીએ છીએ. આવી ગંભીર પરિસ્થિતિમાં આપે મને પ્રયુષ્પદ આપ્યું છે. હું આપને વિનંતિ કરું છું કે આપ બહુ જ વિચારપૂર્વક ચર્ચા કરશે. લાગણીથી ઉદ્દેશી જવામાં ભય રહેલો છે. આપણે કાંઈ પણ વ્યક્તિ વિષે દીકા કરવાની ન હોય. સામાન્ય દીકામાં પણ પ્રુજા મંચમ રાખશે એવું હું માગી લઉં છું. આપણા સાચી માગણી વિષે આમણું કરવામાં ક્યારા રાખવાનું હું સૂચવતો નથી. સત્યના આમહત્તે મારે દરેક પ્રકારનાં દુઃખ ખમવાની આપણી તૈયારી હોવી નેહએ. હું જાણું છું કે થણા પ્રતિનિધિઓની એવી તૈયારી છે. આપણા પિતાશ્રમ્ય મહારાજા સાહેબ આપણી માગણીનો જરૂર સ્વીકાર કરશે. આપણું પ્રજામંડળ નિયમસર અને બંધારણ પ્રમાણે કામ કરવા માગે છે. તે છતાં સરકારી અમલદારોએ તેના કાર્ય તરફ સહાનુભૂતિ બતાવી નથી. તેઓ તેની મશ્કરી કરે છે અને નેને તોડી પાડવા જેવું વલણ તેમણે બતાવ્યું છે. હવે તેમની વર્તણૂકમાં ફેરફાર થવા માંગ્યો છે. યોગ્ય સમય મારે સોંપાયલી સત્તાના જોર ઉપર તેમણે પ્રજાવર્ગની જે અવગણના કરી છે તે હવે ટપી શકે એમ નથી.

આપ સૌ જાણો છો કે વારંવાર રીતે આપણા રાજ્યમાં, આપણે પૂર્વ સ્વરાજ્ય બેગવતા હોવા નેહએ; પણ આપણા જુના વિચારના અમલદારો વિદેશી અંગ્રેજ સરકારનું અનુકરણ કરી રહ્યા છે. તેઓ પ્રજાથી ખુજ જુદા હોય એમ માને છે. તેમને પ્રજાની વચમાં અને તેની સાથે રહેવું પસંદ નથી. તેમની વર્તણૂકમાં વિદેશી અંગ્રેજોના જેવું અન્યાયનું છે અને જાણે અપ્રજનો તથા શત્રુઓ દીધે હોય તેવી

રીતે પ્રજામતને તુચ્છકારવાનું તેઓ શીખ્યા છે. એક વખત આપણો આખો શિક્ષિતવર્ગ સામાન્ય વર્ગથી છુટો પડી ગયો હતો. જ્યારે આપણે અમલદાર વર્ગ પોતાની બધી જોશ ત્યારે પ્રજાવર્ગના દશિમિન્દુથી જોતાં શીખશે અને ગરીબ તથા ખેડુતવગ સાથે ભળી શકશે. આપણા અમલદારોમાં ખોટી મોટાઈ છે, પોતાની નોકરી વિષે ખોટી ઇજ્જતની લાગણી છે, અને નોકરીને, અંગે તેમનામાં હદપાર જીદ છે. કાળીપરજના પ્રકરણ વખતે તેમની મનોદશાનું ખર્ચ સ્વરૂપ હું સમજાવું. કેટલા બધા મહિના સુધી હજારો કાળીપરજને દુઃખ પડ્યું હતું! અને સ્થાનિક અમલદારોના જીલ્લમ વિષે ખમરાણુ થઈ રહેલી તે છતાં ત્યાં દિવાન, નાયબ દિવાન કે સરમુખાએ જવાની તરફી લીધી નહોતી, કારણ કે પ્રજાની ખમરી 'મોટા અમલદારને મોકલવામાં આવે નો સુખાની ઇજ્જતને તુચ્છકાર પહેંચી' મેં ખાનગી રીતે કેટલીએ વિનંતિ કરેલી પણ કાંઈ સાંભળે જ નહોતી. એ પ્રકરણ વખતે સરકારી જીદનાં દર્શન મને થયાં. મોટા ઓફીસરો વચનભંગ કરતાં અચકાતા નહીં તે પણ અનુભવ્યું. પેટલાદ પ્રકરણ પ્રુજા આમળાં વધી ગયું, સત્યાગ્રહ શરૂ થયો, તે છતાં 'અમલદારો' પણ મોટાઈમાં ને મોટાઈમાં અતડા રહ્યાં અને સમાધાની કરવાની તરફી ન લીધી.

જમાનો ઘણો બદલાયો છે ને. આ લાંબા ક્યારે સમજશે? આપણા રાજ્યમાં તો શું પણ ન્યાતમાં, કુટુંબમાં, નિશાળામાં જ્યાં નજર નાંખીએ ત્યાં નરી સ્વમાન અને સ્વતંત્રતાની સફલાવના જાણત થઈ છે. એક વખત એવો હતો કે, અમલદારો એમ કહેતા હતા કે તેમને પ્રજાવર્ગમાં વિશ્વાસ નથી. આજે તેનાથી જુદો જ પવન વાય છે. આજે પ્રજાજનોને અમલદાર વર્ગમાં વિશ્વાસ નથી. અમલદાર વર્ગ પોતાની અજસમભૂ વર્તણૂકને લીધે પ્રજાનો વિશ્વાસ અને માન ખોવાય છે. હું આ સ્થિતિને વખાણતો નથી, વખોડતો નથી. આજે ફેરફાર અનિવાર્ય હતો. હવે પરસ્પર માન અને વિશ્વાસની લાગણી ઉત્પન્ન થાય એવું આપણે જરૂર ઇચ્છીશું. સોજાવામાં પેટલાદ તાલુકા ખેડુત પ્રજામંડળની સજા મળી ત્યાં ના. દિવાન સાહેબે ચરેશ મોકલ્યો હતો. જે મંડળે સત્યાગ્રહ કર્યો છે, અને જે હાલમાં માત્ર મુક્તતરી રહ્યો છે, તેને મારે એમણે લખ્યું હતું કે, "આપની સજાનું કાર્ય સફળ

યાય એમ હું ઇચ્છું છું. આપના હેતુ સ્તુત્ય અને ઉદ્દેશ ઉદ્દાત છે. રાજપ્રમ વચ્ચે એખલાસ વધે અને પ્રજાની રાજભક્તિ અડગ રહે એવી રીતે જ આપની સલાહ કામ ચાલશે એવો મને ભરોસો છે. દેશી રાજ્યમાંના પ્રજાનો મુકાબલો સિટિસ હિંદુસ્તાનના પ્રજા સાથે થઈ શકતો નથી.” મારી ઇચ્છા પણ એ જ છે. જો આપણા અમલદારોએ એકદિશી ભજવી રાખી હોત, જો ગરીબનાં દુઃખ જોઈને તેમની આંખમાંથી આંસ ખસી હોત, જો જુએ મરતા કંગાલ લોકોનો વિચાર કરીને પોતાની મેજમજલ તથા વૈભવ ઉપર કાંઈ અંકુશ મૂક્યો હોત, જો પોને પ્રજા જોડે આત્મપ્રેમ થઈને હળીમળી ગયા હોત તો જે અંતર પેદા થયું છે તે કદી થાત નહીં. અમલદાર વર્ગે પાશ્વર્ય પદ્ધતિ (impersonal rule) નો અગ્રિયાર ક્યો છે તે છતાં પ્રજાને પાશ્વર્ય સંસ્થાઓ, હક્કો નહીં આપવાની મંકુચિત દષ્ટિને લીધે જ આજે ખજસગટ ઉપલ્ભ થયો છે. આપણા મહારાજ સાહેબ ૬,૦૦૦ માઇલ દૂર રહીને રાજ કરે એવી વ્યવસ્થા આજે રાજશાસનમાં નહોતી. આજની રાજનીતિ અને રાજ્યપદ્ધતિ આજે પ્રગતિને કે આજે સંસ્કૃતિને અનુકૂળ રાખવાનો પ્રયત્ન સરકાર કરે છે? વળી એ જ સદેશમાં લખ્યું છે કે “દેશી રાજ્યસત્તા કમજોર ન પડે તે જોવામાં કહાપણ છે એમ આ રાજ્યની પ્રજા તો માનતી જ હશે.” આ રાજ્યની પ્રજા ખાસ કરીને એ વાતનો સ્વીકાર કરે છે કારણ કે આપણા મહારાજ સાહેબે પ્રજાકર્યાણ માટે તનતોડ મહેનત કરી છે. પણ હું જરૂર એમ પૂછું કે રાજ્યસત્તા ઘટે નહીં એવી દરકાર અમલદાર વર્ગને છે ખરી? મને પોતાને તે જાણત સંકે છે.

હું દિવાન સાહેબના પત્રની ચર્ચા કરવા નથી ઇચ્છતો. હું તેમની ધણી મુશ્કેલીઓ સમજું છું. કેટલોક સમજૂતો ન હોઈ એ જનવા જેવું છે. તે મારા ગઢ નિકટના સંબંધી છે. મારા કુટુંબના પૂજ્ય વડીલ છે; તે ઉપરાંત એક વ્યક્તિ તરીકે પણ મને તેમના પ્રત્યે માન છે. હું તેમની નજાણા પણ સમજું છું, પણ પ્રજાકર્યાણ કામની અંદર મારી અંગેન લાગણીઓ દૂર મુકીને મારે કહેવું પડે છે કે એમના પત્રમાં કાંઈક કામજતાં અને લાગણી હોત તો મને સંતોષ થાત.

આપણા અમલદાર વર્ગને આપણે અભયદાન આપવાનું છે. હું જાણું છું કે તેમાં ધણી સમજૂતી થાણી છે; થોડા અણવિચારી અને ખીનઅનુભવી છે અને તે ગભરાઈ ગયા છે. તેમાંના કેટલાક ‘તીસ-ચારખા’ પીલવાઈને કમમ્મી આપી રહ્યા છે. દરીઆની ભરતીને કોઈ અટકાવી શકતું નથી, તેમ પ્રજાની પ્રગતિને પણ કોઈ અટકાવી શકવાનું નથી. આપણે સત્ય તથા ન્યાય શિવાય બીજું કાંઈ માગતા નથી. ન્યાયનો આગ્રહ એ જ ખરી વફાદારીનો માર્ગ છે. અસત્યનો નાશ કરવો એ આપણો ધર્મ છે. આપણું કાર્ય ધીરજથી અને શાંતિથી કરવાનું છે. તમે મને મુશ્કેલ આપ્યું છે એટલે હું માની લઉં છું કે તમે મારી મુશ્કેલ પ્રમાણે કામ કરશો, જ્યાં સુધી તમારા સિદ્ધિતાની વિશ્વ ન જાઉં ત્યાં સુધી હું કહું તે પ્રમાણે છુટ મક્તા રહેશો, એવી મારી વિનંતિ છે. આપે મારી આગેવાનીમાં વિશ્વાસ મૂક્યો છે, તેટલા માટે હું આપનો આભારી છું. અને આપની મદદથી આપણું મુશ્કેલ કામ પાર પડે એવી હું પ્રાર્થના કરું છું.

ધારાસભામાં મુધારા

આપણી ધારાસભામાં એકંદર ૨૬ સભાસદો છે. તેમાંથી માત્ર દસ સુટણીથી આવી શકે છે, એટલે દસ પ્રજાના પ્રતિનિધિ હોય છે. ધારાસભાનું બંધારણ જ્યાં સુધી મુધરે નહીં અને એ સભામાં પ્રજાકર્યાણ તત્ત્વ વધે નહીં ત્યાં સુધી તેમાં સારા માણસો જતાં અચકાય છે. આપણા મિત્ર ભાઈ મહુભાઈ કાંટાવાળાએ ધારાસભામાં જવાની ના પાડી તે સહજ સમજી શકાય એવું છે. જો સભામાં પસાર થયેલા ઠરાવોનો સંપૂર્ણ સ્વીકાર ન થાય, જો સભાને પુછ્યા શિવાય તેમાં ફેરફાર કરવામાં આવે તો કોઈ પણ સ્વમાનવાળો મુદ્દસ્ય એ સભામાં જવાની ના પાડે. શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ, ખુદ, કોઈ ઠરાવને નામંજુર કરે એવી સત્તા તો હોવી જ જોઈએ, પણ તે શિવાય અમલદાર વર્ગ મંજુર થયેલા ઠરાવો અથવા નિયમોના ખરડામાં ફેરફાર કરે એ તો કેવળ અસભ્ય કહેવાય. દરેક દરેક નિયમ, નિયમ કે ઉપનિયમ સભામાં મંજુર કરાવ્યા શિવાય અમલમાં મુકી શકાય નહીં એવું ધોરણ રાખવું જોઈએ.

કેસી પ્રાંતમાં પીલવાઈ આવે તેવાથી ઠરાવમાં આવેલું. રમુજની વાત એવી છે કે ગામમાં લોકો નહોતા !

આ બાબત કેવા ફેરફાર અને સુધારા સૂચવવાના છે તેને માટે નીમાણી સમિતિએ સૂચનાઓ રજુ કરી છે. માટે તેના વિવેચનમાં ઉતરવાની જરૂર નથી. હું એટલું પશુ કહીશ કે પ્રજાવર્ગે પોતાની મંભીર જવાબદારી સમજીને દરેક વિષયનો સારો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. થોડા જ સમય પહેલાં ધારાસભાની છેલ્લી બેઠકમાં હું પ્રેક્ષક તરીકે હાજર રહ્યો હતો. પ્રજાકીય સલાસદોમાં જે એકમ અને પરસ્પર સહકાર્યની આશા રાખેલી તે મેં જોઈ નહીં, અને જ્યારે સરકાર તરફથી જવાબ મળતા હતા ત્યારે તે બાજબી ન હોય છતાં પ્રજાકીય સલાસદો તરફથી, અભ્યાસને બલાવે, જોઈએ તેવા રહીઆ અપાતા નહોતા.

ધારાસભાની બાબતમાં એક વિષય ચક્ર ઉત્પન્ન થાય છે. તેનું બંધારણ સંકુચિત હોઈ સત્તા અને હક્કો નુમાણાં હોવાને લીધે ઉત્તમ માણસો તેમાં ન આવે, એટલે સરકારને વધારે હક્કો આપતા મોઝમ થાય. એ સંજોગને લીધે આજે ધારાસભા લગભગ કારસરૂપ થઈ ગઈ છે. તેને સુધારવાના રસ્તા એક જ છે. હું સરકારને વિનંતિ કરું છું કે પ્રજામાં વિશ્વાસ રાખીને ધારાસભાને વિસ્તૃત કરો, તેમાં પ્રજાકીય તત્ત્વ વધારો. સલાસદોની સુટણી સીધી પ્રજામાંથી થાય તો જ લાયક માણસ સુટી શકાય, અને એક બે સુટણીમાં વખતે ઉત્તમ માણસો ન પશુ આવે, તે છતાં શ્રદ્ધા તથા ધીરજ રાખીને ધારાસભાની સત્તામાં વધારો કરો. જે સુધારા થાય તેનો લાભ આડકતરી રીતે ન જાય એ પશુ સરકારે જ સંજાળવાનું છે. બજેટની બાબતમાં પુરેપુરી વિગતો નહીં આપવાને લીધે પ્રજાવર્ગની લાગણી ખુબ દુઝાયેલી અને ઘણા અસંતોષ થયેલા. એટલું ક્લત્તકીપણે આપણા રાજ્યને ન શાને.

ધારાસભાના નિયમો અને કામ ચલાવવાની પદ્ધતિ ધારાસભાએ જ મંજૂર કરેલાં હોવાં જોઈએ. ખરે જોતાં આ નિયમો અને ઉપનિયમોને લીધે અણધારતો અંકુશ ચર્ચા ઉપર મુકાય છે, અને ધારાસભાની ઉપયોગિતા ઘટાડી દેવામાં આવે છે. ધારાસભાને ખીલવવા માટે પ્રમાણિક પ્રયત્ન થવો જોઈએ એવી આપણી માગણી છે.

પંચ ત્યાં પરમેશ્વર

આપણા રાજ્યમાં રથાનિક સ્વરાજ્યની સંરચાએ રચાવાને વીસ વર્ષ થઈ ગયાં છે. સિદ્ધિ પ્રજાસત્તાની

માફક દરેક મહાસભામાં મહાસંખ્યાત કામ કરી રહી છે, અને ચારે પ્રાંતમાં પ્રાંતપંચાયતો છે. ગામપંચાયતોની શરૂઆત સિદ્ધિમાં હાલ જ થઈ છે પશુ આપણે ત્યાં આવીસ વર્ષ પહેલાં (૧-૨-૧૯૦૩) ગામપંચાયતોનો નિયમ અમલમાં મુકાયો હતો, તે છતાં ગામપંચાયતોની દશા આજે કેવી છે? આપણે ત્યાં ઝાડ રોપવાનો ઉત્સાહ, થીમંત મહારાજને ઘણો હતો પશુ તે ઝાડની દેખરેખ રાખનાર કોણ? કોઈ પશુ પ્રમાણિક માણસ એમ જી રાકશે, કે આપણી ગામપંચાયતો માર્ગે ઉપયોગી સાવજનિક કાર્ય થાય છે? આપણે ત્યાં લગભગ ૨,૦૦૦ ગામપંચાયતો છે, તેમાંથી કેટલીમાં ખરે જીવ અને ઉમંગ છે? જે તેમાં જીવ આવ્યો નથી તો પંચાયત ખાતું શું કરી રહ્યું છે? એ ખાતાનું પ્રચારકામ કોઈએ જાણ્યું છે? રીપોર્ટ અને લાપણી તો થયાં દરો, પશુ કોઈ એક સ્થળે સાફ નમુનેદાર કામ કરી જતાયું છે?

મહાસંખ્યાતો તથા પ્રાંતપંચાયતો, વિશિષ્ટ પંચાયતો તથા સુધારાનું કામ ગામપંચાયતો કરતાં કોઈક સાફ છે, પશુ દરેક સંરચા સરકારી અમલદારોને લીધે બગડી જાય છે. પરતંત્રતા, પરાધીનતા, તથા આપણી દીના વાતાવરણમાં સ્વરાજ્યનો ખીલવણી શી રીતે થઈ શકે? જ્યાં 'સ્વ' ની જગ્યાએ, 'પર' નું ધોરણ લાખસ થાય ત્યાં અમુતનું ઝેર થઈ જાય છે. પંચાયતોની નિષ્ફળતાનું ખીજ તેના બંધારણમાં મુકાયેલું છે. અમલદારોને લીધે જ આ સુદર સંરચાઓમાં સદા પેસી જાય છે. અમલદારો ખરાબ છે એમ નથી, પણ એ બંધારના માણસો. અંદરની દષ્ટિથી જોઈ શકતા નથી તેમજો અનુભવ તેમજો ક્ષમણી. તેમને ક્ષમણી તટસ્થ વહીને ધીરજથી વાંપરનાં આવડતું નથી તેથી સ્વરાજ્યની સંરચાઓમાં પરરાજ્યની લાવના તથા બળ આપી જાય છે. પ્રજાવર્ગે કોંકર ખાતે સુધરે તે ઠીક છે એટલી સમજણ એ ઉતારણીઓ અને ક્ષમણીઓ અમલદારોમાં કેળવાઈ નથી.

સરકારી નોકરોની એક પોષ્ટીઆ દલીલ એવી છે કે પ્રજામાં ઉત્સાહ નથી, પ્રજાવર્ગમાંથી લાયક આગેવાનો બહાર પડતા નથી, પ્રજાવર્ગ પંચાયતોના કાર્ય માટે જોઈતી આર્થિક મદદ આપવાને તૈયાર નથી. હવે ખરી દર્શકત શું છે તે આપણે તપાસીએ. આ પંચાયતોનું બંધારણ એટલું હોય છે કે પગલે પગલે સરકારી

નોકરી દબાવગીરી કરે છે. તેઓ સત્તાનો દુરુપયોગ કરીને પોતાનું ધારેય જ પાર પાડે છે, તેથી પ્રજાવર્ગમાં પંચાયતોના કામમાં રસ ઉત્પન્ન થવા પામતો નથી. પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ નીકર નથી એ હથુલ કરતું જોઈએ. પણ હજી સત્યને ખાતર સત્તાની સામે ધવાની દિશત પ્રજાપક્ષમાં કે અમલદારોમાં પણ નથી. આવક વધારવાને માટે દર નાંખવો હોય તો તે પણ નોકરશાહીની મરજી મુજબ થવો જોઈએ. જ્યાં સુધી નોકરશાહીની શીધી અને આડકતરી દબાવગીરી કાઢી નાંખવામાં આવશે નહીં ત્યાં સુધી પ્રજાકીય જીવન ખીલવામાં ધણી સુધીયત પડશે.

દરેક મહાલ, પ્રાંત તથા વિશિષ્ટ પંચાયતોને તથા સુધારાધર્મને પ્રજાકીય પ્રમુખ મળવા જોઈએ. જૂસો થશે, ઉત્સાહ હડો પડશે પણ સ્વરાજ્યની કેળવણી મળશે. જૂસોમાં જ સુધારાનાં બીજ સંતાઈ રહેલાં હોય છે.

વડોદરા શહેર સુધારા તરફ સરકારની કૃપાદષ્ટિ કોઈ ઓછી જણાય છે, અને ત્યાં સરકારની દબાવગીરી પણ અસલ છે. એ સુધારાધર્મ પૂર્ણ અધિકારવાળો પ્રજાકીય પ્રમુખ સુદેવને હક મળવો જોઈએ, અને સુધારાધર્મ બધા નોકરો સુધારાધર્મ તાબે હોવા જોઈએ. આ સિવાય બીજા સુધારા તેને માટે ખાસ નીમાયલી સમિતિએ સૂચવ્યા છે તે વિષયવિચારણી સભા વખતે આપના જાણવામાં આવશે.

સુલકો નિયમ નિયમમાં સુધારો

જો પ્રજા આપાદ અને સુખી હોય અને ખાસ કરીને જો ખેડુત પ્રજાને સુખ, શાંતિ તથા સતોષ હોય તો તે દેશની પ્રગતિ થશે જાય છે. આપણા મુલકી નિયમ નિયમો એકતરફી છે અને તેમાં પ્રજાદિલ પુરેપુરું સૂચનાયું નથી. જેમ જાને તેમ વધારે પેસા સરકારી તિન્નોરીમાં જાય તે તરફ મુલકી ખાતાનું લક્ષ્ય ચોંટી રહ્યું હોય એવો ખાસ પ્રજાને યાદ છે. પ્રજાવર્ગમાં જોઈએ તેટલું જ્ઞાન નહોતું, તેમનામાં સંખ્યા નહોતું તેનો લાભ લઈને અનેક પ્રકારના નિયમો કે પેટાનિયમો થયા છે કે જેને લીધે પ્રજાને નુકસાન તથા કનડગત થઈ છે. નિયમો અટપટા હોવાને લીધે કારકુન તજ-વિજ્ઞાનવાળું જોર ખૂબ વધી ગયું છે અને ખેડુત વર્ગના ઉપર અનેક પ્રકારનું અપ્રમાણિક દબાવુ થવાનો અંભ નહે છે.

આ નિયમોમાં એટલા બધા સુધારા કરાવવાના છે કે ક્યાંથી શરૂઆત કરી તે પણ સુરતું નથી. એક ધણી અનુભવી મુલકી પેન્શનર પાસે મેં સૂચનાઓ માગી ત્યારે તેમણે કહ્યું કે બધા નિયમ નિયમોનો નવેસર ખરડો કરવો પડશે. હું આવી રીતે છેલ્લે પાટલે ખેસવા છેડ્યો નથી. હું માનું છું કે જેમ જેમ રાજ્ય-કારભારમાં પ્રજામતનું બળ વધતું જશે તેમ તેમ દાનિકરક નિયમોનો સંહાર થતો જશે. હું ઘણો જ આશાવાદી છું, મને ખરાબમાં ખરાબ માણસો તથા સરકાર મુલકી શરૂ કરી પ્રજા જાદા છે. આજે આપણે થોડા આખા રાજ્યની પ્રજાને લાગુ પડના સર્વસામાન્ય નિયમો સુધારીશું તો લવિષ્યમાં આ વિષયનો બહુ મારો અભ્યાસ થશે અને સરકારને તેમજ પ્રજાને લાભ થાય એવી વ્યવસ્થા આપણે કરી શકીશું.

(૧) દુકાળ વખતે છુટ આપવાનો નિયમ

અતિશયિ અને દુકાળની વખતે અમુક તાલુકા, પ્રાંત અથવા રાજ્યને જમીનમહેસુલની છૂટ આપવા તથા તહકુબી આપવાના અંબધમાં જે સુખ નિયમ છે તે ખેડુત પ્રજાના હિતને લગતો હોવાથી પ્રસિદ્ધ કરવો જોઈએ. એનાં ધોરણો ખામીવાળાં હોવાને લીધે ખેડુતોને વખત-સર રાહત મળતી નથી, તેથી તેમાં ઘટતા ફેરફાર કરી, ખરડો પ્રજામત માટે પ્રસિદ્ધ કરી નિયમ નરીક પ્રગટ કરવો જોઈએ. અને ખાસ કરીને પાકની આનાવારીની તપાસ મુલકી અમલદારોએ પ્રજાએ નીમેશ પ્રતિષ્ઠિત શરૂ થયેને સાથે રાખીને કરવી, એવો સુધારો થવો જોઈએ.

આ બાબત ઉપર બહુ વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. સરકારી નિયમમાં કરાવેલી રીત, લખાણોનું લંબાણ અને વખતનું લંગાણ એટલું બધું છે કે ફટ અથવા તહકુબીના દુકાળો થી મહારાજા સાહેબ પોતે અથવા દિવાન સાહેબ પોતાની જગ્યાવાસી અને પટેલથી કાંદે નહોં તો કોઈ દિવસ વખતસર નીકળી શકે નહીં.

વધારે વરસાદ અથવા તદ્દન કમતી વરસાદને લીધે ખાકને નુકસાન થયું હોય તો તેને માટે છૂટ કે તહકુબ માગવાનો ખેડુતને હક છે, તો પછી તેનો નિયમ ખુલ્લો, સ્પષ્ટ શા માટે ન હોય ? પેસા લેવાના જ નિયમો સ્પષ્ટ હોય અને છોડવાના અરપટ હોય તેનો અર્થ પ્રજાએ શું કરવો ? રાજ્યનાં પ્રજાને જગ્યાવાસી નહીં છોડવાને લીધે આવા એકતરફી નિયમો આપુ રજા છે.

એવા નિયમોને આપણે સુધારવાને ખુબ આગ્રહ કરવો પડશે.

(૨) મોંઝદલાને લગતી વ્યવસ્થા

નામદેર તથા મોંઝદલાની અરજીઓ નિયમમાં ફરોક્કા નમુના પ્રમાણે તલાલી પાસે લખાવવાની ફરજ લોકો પર રાખી છે તે ફરજમાંથી તેમને મુક્ત કરી, નમુના શિવાયની, વગર હાપેલી અરજી, તલાલી પાસે ન લખાવતાં જાતે વહિવટદારને આપવી એવી વ્યવસ્થા થવાની જરૂર છે. વહિવટદારે જુદા જુદા ગામોની એવી અરજીઓની સંખ્યા નોંધીને ગામવાર તારીખ મુકરર કરી દરેક મહિને પોતેજ તલાલીને તાલુકાના તબક્કાઓમાં બોલાવવા અને નમુનામાં જે દાખલો આપવાની ફરજ પોતે તલાલી ઉપર રાખી છે તે દાખલા દરેક અરજી પર, ફરજમાં લખાવી લેવા, અગર ઘણી અરજી એકઠી થાય તો વહિવટદારે એવી અરજીનો નિકાલ ગામે જઈ કરવો. અર્થાત્ આ બંને જાતની અરજીનો સીધો સંબંધ તલાલી સાથે રાખવો નહીં.

પેટલાદ ખેડુત પ્રત્યક્ષગણી બેઠક વખતે આ બાબતમાં જુદા પ્રકારનો ફરાવ પસાર થયો હતો તે આપની બાજુ માટે ટાંકું છું:

“જમીનમહેસુલ નિયમમાં મોંઝદલા સંબંધી ખાતેદારને માથે ફરજ નાંખી તેના દંડનું ધોરણ કચ્છનું છે તેથી સરકારી નોંધણી એક્ટને કન્ટે છે અને દંડના ખોટા બોલામાં લાવે છે; તેથી મોંઝદલા બાબત જે ફરજ ખાતેદાર ઉપર રાખેલી છે તે તલાલી ઉપર રાખવા આ પરિવર્તનથી સરકારને વિનંતિ કરે છે.”

આ પ્રમાણેની વ્યવસ્થા જિલ્લા સરકારમાં પણ છે એમ હોવાય છે. તલાલી નિયમ પેટાનિયમોના વાંધા જતાંતરે પૈસા ખાપ છે અને કાગળો દાગી રાખે છે. તેથી પહેલી સૂચનામાં તલાલી જોડેના સંબંધ રદ કરવાની સૂચના કરવામાં આવી છે. આ બે સૂચનામાંથી આપને જે ઠીક લાગે તે સ્વીકારશો એવી મારી વિનંતિ છે.

(૩) બારખણી જમીનના નામદેર મોંઝદલાનો દંડ

સરકારી જમીનના નામદેર મોંઝદલાના દંડનું ધોરણ જ. મ. નિર્ગંધની કલમ ૫૪ માં એક વર્ષ અગર વર્ષના બાજ માટે રૂ. ૧ થી કમી નહીં અને રૂ. ૫ થી વધારે નહીં એવું રાખ્યું છે. બારખણી જમીનના નામદેર મોંઝદલા જ. મ. નિર્ગંધની કલમ ૫૬ માં હ મદિના ઉપરાંત ગમે એટલી મુદત થઈ હોય તો પણ

જમીનના કમાલ આકાર જેટલો દંડ લેવાનું ધોરણ છે. એ જોરબાજમી હોવાથી સરકારી જમીનની પેટે જ દંડનું ધોરણ રાખવું જોઈએ.

આ સુધારો સ્વતઃ સિદ્ધ છે અને સરકાર તેનો જરૂર સ્વીકાર કરશે.

(૪) ખાતાની જમીનના ભોગવદાની છુટ

સરકારી ખાતાની જમીનમાંથી મારી વિગેરે કાઢવાની બાબતમાં તથા ખાતાની જમીનમાં ખેતી શિવાય બીજું કામ કરવાની બાબતમાં જ. મ. નિયમની કલમ ૧૧૬ તથા ૧૧૮ માં અમુક અટકા રાખી છે, અને તેથી અટકામાંથી બારખણી જમીનને નિયમના કલમ ૧૧૭ તથા ૧૧૮ થી બાતલ કરી છે. અલગ તકાવત રાખવાનું કર્યું ધોરણ ન હોવાથી બારખણી જમીનની પેટે જ સરકારી ખાતાની જમીનની છુટ હોવી જોઈએ.

સરકારી તથા બારખણી જમીન વચ્ચે તકાવત માત્ર પુરોધારો તથા પુરાધારોનો અંશ લેવાની બાબતનો છે, પણ ભોગવદામાં, વેચાણ વિગેરે કાંઈ પણ બાબતમાં નથી; તો પછી સરકારી જમીનના ભોગવદામાં અંકુશ રાખવામાં આવે તે બાબતથી નથી.

(૫) ખાતાની જમીનમાં ઘર બાંધવાની છુટ વિગે

જ. મ. નિર્ગંધની કલમ ૪૬ થી ખાતાની જમીનમાં પોતાને રહેવા માટે કાચું ઘર વગર પરવાનગી અને વિશેષ ધારો આપ્યા શિવાય કરવાની છુટ રાખી છે, પરંતુ નિયમની કલમ ૧૧૮ થી રહેવા માટે પાકું મકાન બાંધવા માટે પરવાનગી જોગવાની આંટ રાખી છે અને વિશેષ ધારો આપવો પડે છે તે જરાગર નથી. મારે પોતાને રહેવા માટે પાકું ઘર બાંધવાની છુટ હોવી જોઈએ.

(૬) હુડામાં ફેરફાર કરવાનો અધિકાર

એકમની કાંઈ ખાસ પરિસ્થિતિ લોધે કાંઈ તાલુકામાં ફેરફાર હાથમાં ફેરફાર કરવો હોય તો એ ફેરફાર એક સાલ પૂરતો કરવાનો. અધિકાર મુજબ આપવો કે જેથી ફેરફારનો લાભ પ્રાપ્ત ને વેળાસર મળે. જ. મ. નિયમ ક. ૧૬૩ માં આ પ્રમાણે ફેરફાર કરવો.

(૭) મહેસુલની બાકીવાળાને અટકાવની સજા વિગે

જમીનમહેસુલ વસૂલ કરવા માટે બાકીવાળાને અટકાવમાં રાખવાનું ધોરણ મારી નાંખવું.

આ સુધારાની જરૂર રહેશે; સમગ્ર એવી છે. વહિવટદાર વિગેરે અમલદારોને પ્રજાના અમુક માણસોને કનકગત કરવાનો, તેમની આજરૂ પર હાથ નાખવાની જગીરી સત્તા મળે છે. દેખેને લીધે એવી સત્તાનો દુરુપયોગ થવાનો સંભવ રહે છે.

આવાં ધોરણથી પૈસા ભરાતા નથી, અને એક મુખ્ય સિદ્ધાંતનો પ્રશ્ન એવો છે કે જમીનના ઉપયોગ પુરતી બાળતની જવાબદારી જમીન પરથી જ લેવી જોઈએ અને અટકાવ કરીને આજરૂ કુંદવાની સત્તા આખી રાજ્ય જ નહીં.

(૮) બાકીને માટે થતા દંડ વિષે

જ. મ. નિયમની કલમ ૧૭૦ માં મહેસુલ નહીં ભરનારનો બાકીના ૨૫ ટકા સુધી દંડ કરવાનો અધિકાર વહિવટદારને આપેલો છે, એ કલમ ૨૬ થી જોઈએ, કારણ કે 'શક્તિવાળો છતાં જાણી જોઈને ભરતો નથી' એ જાણવાનું સાધન વહિવટદારને હોતું નથી. તજાટીઓ દેખણદિ વાપરી ખોટી હકીકત રજૂ કરે છે, અને બાકી આપવાની શક્તિ ન હોવા છતાં તેના ઉપર વધારે બોલે પડે છે. જમીન મહેસુલની બાકી વસૂલ કરવાના ઉપાયોમાં એક પણ ઉપાય એવો હોવો ન જોઈએ કે જેથી એ બાકીમાં વધારો થઈ સરકારમાં વાર્ષિક કરતાં વધારે રકમ આવે.

(૯) ઉલ્લ વસ્તીને માટે હીરાયું

જ. મ. નિયમની કલમ ૧૫૬ માં ગામડાણની જે જમીન બદલ કીરાયું ભરવું પડતું ન હોય તે જમીન ઉલ્લ વસ્તીના કોઈ માણસના કબજામાં જાય તો એના ઉપર કીરાયું લેવાનું ધોરણ છે તે ૨૬ કલમ જોઈએ.

(૧૦) બાકી માંડી વાળવાની મુદત વિષે

જ. મ. ની બાકી માંડી વાળવાની મુદત નિયમ ૧૫૧ નિયમ ૧૯૦ માં નક્કી કરી નથી તેથી સરકારી તોફરો બાકી વસૂલ કરવા તત્પરતા રાખતા નથી અને તજાટીની લગાડીના કારણે બાકી લાંબા વખત સુધી જેઠાણ લેકાને ત્રાસ આપવાનું દયીઆર તજાટીના હાથમાં થાય છે. માટે જે સામનું જ. મ. હોય તેની બીજી સામનો આખર સુધીમાં તમામ ઉપાયો લેવાઈ જે બાકી વસૂલ થવાની રહી જાય તે ફરજિયાત માંડી વાળવી જોઈએ. જે કોઈ ઉપાયો લેવાના રહી જાય તો તેની જવાબદારી સરકારી તોફરો પર રહેવી જોઈએ.

પરંતુ કોઈ પણ ઉપાયો લેવાના રહી ગયા છે એ કારણ બતાવીને એ બાકી ત્રોણ માલે ચલાવવી જોઈએ નહીં.

ખેતી શિવાયના ઉપયોગમાં લીધેલી

જમીનનો આકાર

ગામડાણમાંથી ધરમટ નવી જમીન લેવામાં આવે છે તો તેના ઉપર દર સાત કીરાયું લેવાનું ધોરણ જમીન મહેસુલના નિયમ નિયમથી કસાયું છે. જે કોઈ ગામડાંની વસ્તી ગીચ હોય અને ત્યાં ગામડાણ વધારવાની જરૂર હોય તો ત્યાં પણ કીરાયાના ભારને લીધે ગામડાણ વધારવાની માગણી પ્રગ્ન તરફથી થતી નથી. આ કીરાયા વિષે પ્રગ્નવર્ગમાંથી ઘણી બમરાણ થઈ, તેથી હાલમાં નવી યોજના ધડી કાઢીને પહેલી ગણતરી તાલુકામાં લાઇ પાડવાનો કુકમ બહાર પડ્યો છે. સરકારની દલીલ એવી છે કે સીમમાં ઘરો બાંધીને ખુલ્લી હવામાં ભોંકા રહેતા થાય તેવી વૃત્તિને ઉતેજન આપવા માટે કીરાયું કાઢી નાખવું જોઈએ. પણ તેની સાથે મોટા સહેલાઈમાં અમર જે ગામોમાં નવો વેપાર વધવાને લીધે જમીનની કિંમત વધી ગઈ છે તેવા વધારામાં કોઈક અંશના સરકાર પણ માલીક છે. તેથી તેની જમીન ઉપરનો ખેતી શિવાયના ઉપયોગ માટેના વધારા વધારવાની જરૂર છે.

આ જુદીઆતની ધરમટમાં ઉમેરારાખે સરકારે જાહેરાતનું બહાર પાડ્યું. ગણતરી તાલુકાની પ્રગ્નમાં હોદ્દાદાર થઈ ગયો અને ન્યારે એક મંડળી (ડિપુટેસન) દિવાન સાર્વજનિક પાસે ગઈ ત્યારે સરકારને જ્ઞાન થયું કે જે જાહેરાત અપૂર્ણ હોવાને લીધે ઘણી ગેરસમજાણી ઉત્પન્ન થઈ છે. તેટલા ઉપરથી તા. ૧૮-૧૨-૨૪ ની આજ્ઞાપત્રિકામાં બીજી જાહેરાત પ્રગટ કરવામાં આવી છે. તે જાહેરાતની કલમ ૯ માં વેપારી વર્ગ તથા ખેડૂત વર્ગને લાડવી મારવાનો પધત્ત થતો હોય એવાં ચોક્કસો ભાગ થાય છે, અને કલમ ૧૦ માં લખ્યું છે કે "આ નવીન યોજના ઉત્પન્ન વધારવા માટે નહીં પરંતુ ખેડૂત ખાનેદારોને કેટલીક સુધીયતો વેંકરી પડતી હતી અને બીનજુદીઆત આકારનું વિશેષ ભારણ વેંકું પડતું હતું તે ટાળવા સાદા દાખલ કરી છે."

(૧) આ નવી યોજનાને જમીન મહેસુલ નિયમની કલમ ૬૫ થી પ્રતિબંધ નહે છે. ક્યારે મોટામાં મોટા વાંધા એ છે કે પ્રગ્નવર્ગને સમજાવીને ખુલ્લી હવામાં ઘરો બાંધવાનું ઉતેજન આપ્યું, મારા જેવા આરિઅરક્ષણ

ખાતાના અધિકારીઓએ ઉપદેશ કર્યો અને મદ્રન બંધાયાં એટલે તેના ઉપર આ યોજના લાગુ પાડવાનો વિચાર કર્યો. આજ સુધી જે મદ્રનો બંધાર્થ થયો છે તેને આ યોજના લાગુ પાડી રાકાય જ નહીં. સરકારે આપેલા આશ્વાસનનો મોકળો ભંગ થાય છે. અને ખીજાં કારણોનો વિચાર કર્યો. શિવાય આ યોજના હાલના સ્વરૂપમાં લાગુ પાડી રાકાશે નહિ.

(૨) જ. મ. નિયમની કલમ ૩૩ પ્રમાણે ગામ-હાલુના ત્રણ વર્ગ કરીને કારાયું લેવાનું છે. આ દર તથા વર્ગ ગામહાલુની જમીનને ઉદ્દેશીને છે, અને તેમાં ફેરફાર થઈ શકે; પણ તે કદમનો સીમની જમીન સાથે સંબંધ નોડી રાકાય નહીં.

(૩) નવી રેલ્વેની, મોટી સડકની કે બંદરની સગવડ કરવાને લીધે અથવા કોઈ ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિને લઈને જમીન મોખરે આવી જઈને તેની કિંમતમાં વધારો થાય તેમાં માલીકનો શો ગુન-હો થયો? એક જુદા પ્રકારનો હું દાખલો આપું છું. વડોદરામાં 'સયાજી વિજય'ની આશીસ છે. તેની પાસે ગોલકવાડનો ગંદો લત્તો હતો, તેને ખસડીને ન્યુબીટી બાગ કરવામાં આવ્યો, તેટલા માટે 'સયાજી વિજય' યાજ્ઞા મદ્રનના ઉપર વધારે કર નાખવામાં આવે તો જરૂર અન્યાય થાય. મોકળાં હવાનો લાભ મળે છે તેથી એ મીઠકતની કિંમત વેચાણ વખતે વધે તેથી આજે વધારે કર શી રીતે લઈ રાકાય ?

કોઈ પણ રસ્તા કાઢ્યો હોય કે ખીજી સગવડ કરી હોય તે જુદા જ કારણોને લીધે થયેલી હશે, અને એવો મુદ્દો - કરવે કે નહીં - તે બાબત મોખરે આવતી જમીનવાળાઓની સલાહ કે મત લેવામાં આવતા નથી.

એમ ધાર્યું કે એવા રસ્તા કરવાને લીધે સગવડ થવાને બદલે કેટલીક સગવડ થાય. રસ્તા ઉપર મોટા ટ્રોન્કા માટે તો મદ્રનમાં પૂજીતો વરસાદ આખો દિવસ પડે અને માત્રીકની તખીયત બગડે, તો સરકાર તેને તુકાની આપશે? આપણે ત્યાં બધા નિયમો એકતરફી છે, અને મુખ્ય દાનત વધારે પેસા નીચેથી લેવાની છે એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી.

સરકારે તા. ૧૮-૨૨-૨૪ ની આતાપનિકામાં સમજુતી આપી છે તેમાં ખેડુને દાર્દો થશે એમ બતાવ્યું છે. ખરી, હાડકત એવી છે કે કારણની જે

રકમ પડતી મૂકવામાં આવે છે, તે જુજ સંખ્યા શિવાયનાં રાત્ત્યનાં બધાં ગામહાલો ત્રીજા વર્ગનાં હોવાથી વધારે નથી, અને જે નવી વસુલ કરવાની યોજના છે તે મોટી છે. વળી ત્યારે કારાયું લેવાની શરતે ગામ-હાલુની જમીન જેણે રાખી છે, તે તેણે લેવા સાથે તેનો વાંધો છે નહીં, તેમ છતાં કારાયું કાઢી નાંખી તેને બદલે સીમની જમીન ઉપર મદ્રનના કારણે બોળે વધારવો એ તદ્દન ગેરબાજબી છે, એમ સાધારણ સમજથી પણ સમજાય તેમ છે. જે આ નવી યોજના લાગુ કરવામાં આવશે તો

(૧) સીમમાં ઘર બાંધવાનો લાભ લેવામાં મોટી અડચણ નડશે.

(૨) જમીનને પડતર તરીકે રાખી મૂકી હોય તો તેને માટે કાંઈ વિશેષ આપતું પડતું નથી, પણ પોતાની જમીનમાંથી એ વસા જમીન મકાન માટે વપરાઈ હોય તો નવો દર આપવો પડે છે.

(૩) જમીન મોખરે આવી હોય તો તેના ઉપરનું જમીનમહેસુલ વધતું નથી, પણ માત્ર ધરને માટે જ (પોતાના ઉપભોગને માટે હોય તો પણ) વાપરવાથી વધે છે તેનો અર્થ શો ?

(૪) મોખરે આવવા છતાં સરકારી રસ્તા, રેલ્વે, બંદરના રસ્તા વિગેરેના લીધે સગવડ થાય તેની તુકાની સરકાર, લેશે ?

આ પ્રશ્નો આપ ન્યાયસર વિચાર કરજો. સરકારે જે લાભ ખેડુત વર્ગને બતાવી છે તેના તરફ લક્ષ આપવાનું નથી. પણ આ નિયમથી કેટલો બધો અન્યાય થાય છે ! વર્ષો પહેલાં બાંધેલાં મકાનો : અને તેમાંનાં કેટલાંક તો સરકારી અમલદારોની પ્રમાણિક ઉમેરણી તથા ઉત્તેજનને લીધે બાંધેલાં મકાનો. ઉપર આજે વિશેષ કર નાખવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે. તેની સાથે વિરોધ કરવાની આવશ્યકતા હું જે ઉ' છું : કારણકે તો તરફ પણ કાઢી નાખવો જોઈએ. કારણકે તો તરફ પાસેથી પેસા કલવવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે, તેવી રાત્ત્યની તરફ સ્પષ્ટ અણગમો બતાવવો જોઈએ. સરકાર પ્રજાની ઉત્તમ તથા પ્રવૃત્તિને માટે છે, પ્રજાનાં મુખ્ય શાન્તિ સાચવવા માટે છે, પ્રજાની સેવા કરવા માટે છે. રાત્ત્યકારનાર વ્યવસ્થિત રીતે ચાલે તેટલા માટે નિયમો મકાન પડે છે; પણ જે નિયમોથી પગલે પગલે, પગે પગે, કંઈક

ગત થતી હોય તો તેવા નિયમે તથા તેને ધડનારી નોકરશાહીની સામે થવામાં પ્રજાની વફાદારી સમાવડી છે. આપણા મહારાજા સાહેબને ખાત્રી કરી આપવી પડશે કે હાલના એકતરફી, દયા વિનાના, સંકુચિત દષ્ટિ-વાળા નિયમે અમને કશું નથી.

એતીની જમીનના નાના ટુકડા પડી જતા

અટકાવવા સંબંધી નિયમ

આ નિયમનો મુસદ્દો બહાર ખસે છે ત્યારથી પ્રજામાં ઘણે જ કચવાટ પ્રસરી રહ્યો છે. એતીની જમીનના ટુકડા બહુ નાના હોય તો તેમાંથી આવક નીમખવી શકાય નહીં. જે છુટક છુટક હોય તો શક્તિ વિગેરેના ખુબ ગેરવ્યય થાય, વિગેરે બાબતો સહજ સમજ શકાય એવી છે. પણ આ મુસદ્દામાં જે ફરજિયાત ધોરણ દાખલ કરવામાં આવ્યું છે તે ઝેરને લીધે તેની રિયલિટી આજે ચતુષ્પાથ થઇ ગઇ છે. આ મુસદ્દો સરકારે એમી લીધા શિવાય છુટકા નથી તેથી હું તેની ચર્ચા કરવાનું મુકી દઉં છું. ત્યારે આ ખરડે એમી લેવાશે ત્યારે મરજિયાત ધોરણનો વિચાર કરવાને આપણે તૈયાર થઇશું. પુરેપુરે ઉઠા વિચાર કર્યા શિવાય આવા અગત્યના વિષયો ઉપર મુસદ્દા બહાર પાડવાનું સાદસ સરકારે એડે એ અત્યંત આશ્ચર્યજનક અને ખેદ-કારક છે. અણુવિચાર્ય કામ કર્યા પછી સરકારી અમલદારો એવી ચિનતિ કરે છે કે ફેટલીક કલમે કાઢી નાંખવા જેવી છે તે કાઢી નાંખીને મુસદ્દાને બચાવી લેા, કારણ કે એ નિયમનો હેતુ સારો છે. આજા મોટા વડોદરા રાજ્યની સરકાર આવી ખામીઓથી ભરપૂર મુસદ્દો પ્રગટ કરી શકે એ જ નવાઈની વાત છે.

હું સ્પષ્ટ કહેવા ઇચ્છું છું આજની નોકરશાહીને લક્ષમાં રાખતાં, એ નોકરશાહીને કાંઈ પણ પ્રકારની લઘાતે સત્તા મળે, કાંઈ પણ પ્રકારે પ્રજાને કચેરીમાં ધક્કા ખાવાનો પ્રસંગ આવે તો હું તેની સાથે સંમત નહીં થાઉં. પ્રજાને જરૂર કનડગત થવાની અને સર-કારી નોકરોને લાંચ લેવાનું જ્ઞાનું મળવાનું. તેથી આ મુસદ્દાને દેખાવી નાંખવાને છે.

... આપણા રાજ્યના ચારે પ્રાંતો છુટક છુટક છે. તેથી રાજકારભાર કરવાની ઘણી જ મુશ્કેલી નડે છે. અમરેલી પ્રાંતમાં એક છેડે રતનપુર, બીજે છેડે ઝોખાની મંડળ, છેક દક્ષિણમાં કાઠીનાર અને કચ્છના અખાતના ખાસે લીમકડાનું ન્હાતું ગામડું આવ્યું છે. એ પ્રાંતના

છુટક છુટક વેરાવલા ભાગમાં રાજ કરવાની ફેટલી મુશ્કેલી છે! ફેટલી મોટા ખર્ચ થાય છે! સાહેબના કિસ્સા તરફ જઈ આવતાં લગભગ સાત દિવસની મુસા-ફરી કરવી પડે છે. ખજા આપણે આ છુટક ભાગોને એકત્ર કરી ચકતા નથી, કારણ કે તેમાં માલગી. હકને વિષે લાગણીનો, મમતાનો તથા ઇજાગતનો સંવાદ ઉભો થાય છે. અમલદાર ભાણે મહેલો અખતરે કાઢી આ-વાડમાં ફરે, પછી આ પ્રશ્ન ઉપાડી લે એવી હું સૂચના કરું છું.

દાર્શનિકેશની રાજ્યનીતિ

કાઠીઆવાડ રાજકીય પરિપક્વમાં મહાત્મા ગાંધીજીએ આબકારીને વિષે જે કહ્યું હતું તે હું ટાંકું છું:

“ મહેસુલ વધારવા માટે અંગ્રેજ આબકારી ખાતાનું અનુકરણ કાલેજા છે. એમ કહેવાય છે કે આબકારી ખાતું તો હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન રાગ છે. મને એ વાત માન્ય નથી. પ્રાચીન કાળમાં રાજ્યોએ મગાદિના વેપારમાંથી મહેસુલ ભરે ઉપરાંત હોય, પણ તેઓએ લોકોને આજની જેમ મુલ્યની નહોતા બનાવી દીધા. પણ આવી મારી માન્યતા બંને ભૂલ-ભરેલી હો; ભલે આબકારી ખાતું જેવું આવે છે તેવું પ્રાચીન કાળથી હો. પ્રાચીન એટલું સાદ જ એવો મોડ મને નથી. મદિરા, અગ્રીજ ઘરવાદી કેવી વસ્તુઓ આત્મને મુશ્કિલ બનાવે છે. મનુષ્યને હેવાન કરતાં પણ હલકો કરી મૂકે છે, એ આપણે નજર નોંધે જોએ. આ વ્યસનવાળા મનુષ્યોની રિયલિટી આપણને કમકમાદી ઉપભવે છે. જેવી વસ્તુઓને વેપાર કરવો પાપ છે એ સ્વર્ગસિદ્ધ વાત છે. દેશી શાળાએ દારૂના પીકાં માત્ર બંધ કરી અંગ્રેજ રાજ્યશિક્ષકોએ સારૂ દર્શાવે જનનું ઘર છે. કાંઈ કાંઈ નગ્યાએ કાઠીઆવાડમાં આ મુદ્દાનો કરવાના મયનો થઈ રહ્યા છે, તેને હું વધાવી લઉં છું ને ઉમેદ રાખું છું કે કાઠીઆવાડમાં દારૂનું એક પણ પીકું નહીં હોય એવા દિવસ તરત આવશે.”

આપણે ત્યાં આ બાબતની ઘણી ચર્ચા થઇ ગઇ છે. હું તેમાં વધારો કરવા ઇચ્છતો નથી. આ બાબતમાં ખજા આપણા અમલદારો પાંચાત્ય રાજ્યનીતિનું અનુકરણ કરી રહ્યા છે, પ્રજાને સારે માર્ગે દોરવાને બદલે તંત્રચ એમી રહેવાનું પંદ કરે છે. બાળકને અટકાવવાનો હાથો કરી-સકે છે, ને દારૂના અટકાવને માટે બંધાનાં કાઢે છે. ત્યારે વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યનું જ્ઞાનું રજુ કરે છે ત્યારે તો ખરેખર મને કમકમાટ થાય છે.

આપણે જે દરોવ મુસદ્દા કરીશું તે પ્રમાણે અમલ શરૂ થશે તો દારૂનિષેધના પરિણામ ઉપરથી આપણે નજીકથી જ લાવખમાં રું કરવું અને ફેટલી જડખથી

નિષેધ કરવો. દારૂનિષેધની નીતિ ગ્રહણ કર્યાની સાથે સાથે પ્રજામત કેળવવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન કરવો પડ્યો. પરદેશમાંથી અથવા પરહદમાંથી દારૂ આવે નહીં તેને માટે પ્રજાએ પણ સંભાળવાનું છે. સરકાર તો લાલુચી માણસો રાખશે, પણ પ્રજાને સખત બાંધે તો રાખવો પડશે. મુંબાઇ સરકાર સાથે તથા બીજાં દેશી રાજ્યો સાથે પરહદની દુકાનોને માટે વ્યવસ્થા કરવાની રહેશે. એવી વ્યવસ્થા કરવાનું શુભ પગલું મુંબાઇ સરકારે ભરેલું ત્યારે આપણી સરકારે વાંધા કાઢ્યા હતા એવી અફવા સારા માણસો તરફથી સાંભળી છે. જો આ વાત ખરી હોય તો આપણે હિંદી તરીકે કેટલું શરમાવાનું છે ?

કાપકુપ સમિતિની નિષ્ફળતા

ત્યાં ત્યાં જમીન મહેસુલનું ભારણ અસહ્ય છે અને અન્યાયી છે ત્યાં ઝાણું કરાવવા માટે આપણે પ્રયત્ન કરતા રહીયું. રાજ્યભરભરનો ખર્ચ વધતો જાય છે એ દાવા જેવું ચોખ્ખું કેખાપ છે. આગકારીની બાબતમાં મદદપાનનિષેધની સુનીતિ માલ યશે એટલે તેમાંથી થતી આવકમાં પણ ઘટાડો થશે. કાંચકેવત ઝાણાં કરવા માટે સરકારી નોકરોના પગારમાં વધારો કરવો પડે, તો પછી સરકારે ઝાણી આવકથી વધારોનો ખર્ચ શી રીતે કરવો એવો પ્રશ્ન ઉપરિચત થયો છે. આ પ્રશ્નને જવાબ સરકાર ધારે છે એટલો અપરાધ નથી. આજે આખી હિંદી પ્રજાની આર્થિક સ્થિતિ ખુબ તેવી જ છે. દરેક પ્રકારે જીવન વધારે ખર્ચાળ થયું છે. ખોરાક, ધરભાડાં, લુગડાં, અને સરકારી તથા મ્યુનિસિપલિટીના કરો વધ્યા છે. તે ઉપરાંત આપણી જરૂરીઆતો પણ વધી છે. રોજિંદાં પેપરો, માસિક, ચોખાનીયાં, પુસ્તકો, મુસાફરી, આંધ વિગેરેનાં ખર્ચ વધી ગયાં છે. જે ઉપાયો બ્રિટિશ લે છે તે જ ઉપાયો સરકારને લેવાના છે. કેટલાક જરૂરી ગણાતા ખર્ચો પણ કમતી કરવા પડે છે, અને જરૂર પડે તો ઘરભાડામાં, કપડાંમાં, અને ખોરાકમાં પણ કમકસર કરવી પડે છે. પણ સરકાર એટલી બધી લાગણી તથા જવાબદારી ધરાવે છે ? હજી આપણે ત્યાં નકામાં નવાં મકાનો બાંધાયે જાય છે. આપણી નોકરીમાં બીનજરૂરી માણસો પગાય છે અને કેટલાંક ખાતામાં પગાર પણ જરૂર કરતાં વધારે છે. આજની તંત્રીના દિવસોમાં પણ પગારમાં વધારો થયે જાય છે. કોય વેપારી કે મેનમાલીક એવી રીતે વધારો

કરી શકે ? સરકારી ખર્ચ કેવી રીતે ઝાણો કરવો તે સચવવા માટે એક સમિતિ શ્રી ગોવિંદભાઈ દેસાઈના પ્રમુખપણા નીચે નીમાઈ હતી. તેનો રીપોર્ટ પણ બહાર પડી ચૂક્યો છે. દરેક ખાતાના ઉપરીએ, હવાને તથા અમાલ્ય વિગેરેએ આ રીપોર્ટની કેવી રીતે ઝટકણી કાઢી છે તે રીપોર્ટ વાંચવાથી માત્રમ પડશે. શ્રી ગોવિંદભાઈ તથા આપણા પ્રજાકીય સભ્યો તરફથી આપણે સારી આશા રાખેલી. નથી તેમાં અભ્યાસ કે નથી તેમાં ઉંડો વિચાર. એ સમિતિ કમકસર સચવવા માટે નીમાંગેલી, તેણે માત્ર કાપકુપ સચવી છે. દરેક ખાતા ઉપર નાનોમોટો કાપ મુકવાનું સચવ્યું છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે વગદાર અને લકાચક અમલદારને કોઈ અડકા શક્યું નથી, અને જે ખરાં પ્રજા હિતનાં ખાતાં છે—કેળવણી અને પ્રજા આરોગ્ય—તેના ઉપર ભારે છંદો પડ્યો છે. મુલકી ખાતાના બેકાર અમલદારોને કોઈ અડકા શક્યું નથી. મારા પરમ મિત્ર શ્રી ખાસરાવ જાવજ વારંવાર કહેતા હતા કે ને નકામું કામ બાતલ થાય તો કોઈ પણ સુખાને બે કલાકથી વધારે આદિસકામ ન રહે. એક બીજા મિત્ર, જમણે સુખાનું કામ ધણાં વર્ષ સુધી કરેલું તે મોઢા પ્રાંત (વડોદરા અને કડી) વિષે કહેતા હતા કે ત્રણ કલાકમાં બધું કામ પુરું થઈ શકે છે. હું પોતે જાણું છું કે આપણે ત્યાં ખોટાં ખોટાં નકામાં લખાણોનો પ્રવાહ જોસજોર ચાલ્યો જ જાય છે. તે છતાં એમ ધારો કે ઉપરની હરીફતમાં કાંઈ ઘોડી અતિશયોક્તિ હોય, તો પણ અમરેલી ને નવસારી પ્રાંતમાં તો અમલદારોને જેન છે. એક લેખકે ઠીક કહ્યું છે કે આપણે ત્યાં અમુક કામને માટે અમલદારો નીમાતા નથી પણ અમલદારો માટે કામ શોધી આપવામાં આવે છે. જો ખરેખરી કમકસર કરવી હોય તો પ્રજાહિતને નુકશાન ન પહોંચે એવી રીતની યોજના રચવી પડશે. રાજ્યતંત્રના મુખ્ય સિદ્ધાંતો હક્કમાં રાખાને યોજના થઈ શકે. ન્યારે ખાસ એક ભરવાની સચના કરવામાં આવી હતી ત્યારે તેમાં કમકસર સચવવા માટે એક સમિતિ નીમવાની સચના હું લાવવાનો હતો. તે વખતે થી ગોવિંદભાઈનો રીપોર્ટ બહાર પડ્યો નહોતો, તેથી હું અચકાયો. હવે મારી ખાત્રી થાય છે કે સરકારે આ બાબતનો વિચાર એકદમ કરવો જોઈએ. સત્તા વગરની સમિતિમાં અને વિચાર નથી. અખત દર્દને માટે સખત ઉપાયો લીધા વિના છૂટો

નથી. એવાં પગલાં લેવાની હિંમત સરકારમાં છે કે નહીં તે હું કહી શકતો નથી. હું ખાત્રીપૂર્વક કહું છું કે આજના અર્થમાં સારા પ્રમાણમાં ઘટાડો થઈ શકે.

અમલદારોને વિનંતિ

આપણે જે કરાવો પસાર કરીશું તે શ્રી મહારાજ સાહેબ તથા દિવાન સાહેબ તરફ રવાના કરીશું. ને આપની ઇચ્છા હશે તો આપણે પંચ (ટેપુટેશન) મોકલીશું. અમે આપણા કરાવોને સ્વીકાર થાય એટલા માટે મંથી રહીશું. આપણા કાર્યોને અલેવાત વાંચવાથી અમલદાર વર્ગને આપણી માગણીઓ તથા આપણી આશાઓની માહિતી થશે. અમલદાર ભાષ્યોને મારી વિનંતિ છે કે તેમણે ઘણી જ સલામતીથી એ માગણીઓનો અભ્યાસ કરવો. પ્રજાવર્ગની માગણી તથા લાગણીને ન ગણીકારવામાં ભારે નેત્રમ છે, એ દરેક દેશના ઇતિહાસે બતાવી આપ્યું છે. આપણી કાર્યખાત્રી સલા (કાઉન્સિલ) તથા તેના પ્રમુખ વિચારણી અને કાર્યદક્ષ છે. પ્રજામંડળ જાણવાને માટે તેઓ આતુર હોય એ સ્વાભાવિક છે. પણ એમના કાને ખરી હકીકત ખરા સ્વરૂપમાં ન પહોંચે એ પણ જનવાલેખ છે. હું અમુક દેશ કે વ્યક્તિને એક બાલુએ મુકીને સ્પષ્ટ કહું છું કે ઘણી વાર એવું બને છે કે રાજ કે મુખ્ય કારભારીની આસપાસ એવું વાતાવરણ બંધાય જાય છે કે તેમાંથી સત્યનો પ્રકાશ અંદર જઈ શકતો નથી. આપણા અમલદારોએ બહુ જ સાચવવાનું છે કે તેમની આસપાસ સ્વાર્થસાધક અમલદારો, અને તેમનાથી પણ વધારે ભયંકર હુમ્મ્યા માણસોની મંડળી એવી ન બની જાય કે પ્રજામંડળ ખર્ચે રહસ્ય, તેનું જોર, અને તેનું સ્વરૂપ તેમની જાણે બહાર રહી જાય. પ્રજાની અવગેહ, તેમને ઘટો અન્યાય, તેમની માગણીઓ વિગેરેની અવગણના કરનાર અમલદારો મેં જોયા છે. પ્રજાપ્રકારનો અનર્થ કરનાર, તેને ખોટું સ્વરૂપ આપનાર માણસો પણ જોયા છે. પ્રજાકીય દિલ્લયાસની મસરી કરવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે. હું આપણા રાખું છું કે મોટા અમલદારો જુલથાપમાં નહીં પડે, અને સાચ શોધવાને મંથી રહેશે.

આપણા અમલદાર વર્ગ કોને વફાદાર છે તે પ્રશ્ન ઉઠાવે માય છે. રાજ્યતંત્રને વિષે સખતમાં સખત અને ખરાબમાં ખરાબ ટીકા ને કાંઈ માણસો કરતા હોય તો તે અમલદારો છે. શ્રી મહારાજ સાહેબને તેમને વિષે અસંતોષ છે તે જાણીતી વાત છે. પ્રજા તરફ

તેમની કેટલી, લાગણી વધી જાય છે તે પણ આપણે જાણીએ છીએ. છેક જુના અમલદારો આટલા બધા સ્વાર્થી નહોતા. આ એક જમાનામાં અજબ ફેરફાર થયો છે, અને અમલદારો બીનજવાબદાર થઈ ગયા છે.

રચનાત્મક કાર્ય

આપણે જે દિવસ સુધી વિચાર કરીને કેટલાક કરાવો કરીશું, અને તે કરાવોનો સ્વીકાર થાય તેટલા માટે વખતે ટેપુટેશન લઈ જઈશું અને લખાણો કરીશું. તેટલા ઉપરથી શું આપણે બહુ કાર્ય ફળિષ્ઠ થશે? અને એમ કારણ કે આપણા બધા કરાવોનો સ્વીકાર થયો તો પણ શું વડોદરા રાજ્યની પ્રજાનાં બધાં હુખો તેનાથી ટળી જવાનાં છે?

ભાષ્યો, જ્યાં સુધી આપણે પ્રજામંડળનું કાર્યમંડળ સતત કામ ઉપાડી લઈશું નહીં ત્યાં સુધી આપણાં હુખોનો નાશ થવાનો નથી. આપણા પ્રજામંડળને પુરેપુરું પગબંધ કરવાની જરૂર છે. આજે એવા ઘણા તાલુકાઓ છે કે જ્યાંની પ્રજા અમુક પ્રકારના જુલમોથી પીડાય છે. પણ તેમનામાં પોષાક કરવાની શક્તિ ખીલી નથી, તેમાં નીડર આગેવાનો નથી, તેમાં કાંઈ તપાસ કરનાર નથી. આવા તાલુકામાં તેમની ખરી સાચી સ્થિતિનું જાન કરાવવાનું અને તેમની જીંદગી ભાગવાનું કામ પ્રજામંડળે ઉપાડી લેવું પડશે. આપણા દરેક દરેક તાલુકામાં વ્યવસ્થિત કચેરીવાળી સમિતિઓ સ્થપાઈ નથી. ને આવતા બાર મહિનામાં આપણે ખીલું કાંઈ કરી શકીએ નહીં, તો એક ચીજ તો જરૂર કરવી જ જોઈએ કે દરેક મહાલમાં આપણી કચેરી સ્થપાએલી હોવી જોઈએ. એ કચેરીમાં એવા પ્રજાસેવકો ગણવા જોઈએ કે જેમની હુંફને લીધે કાંઈ પણ માણસને ગેરબંધાક કે જુલમ થાય તો તેની વિગતવાર હકીકત જોરીસમાં નોંધી શકાય. આપણે પ્રજાનો વિસ્વાસ મેળવવાનો છે. તેની સાથે સાથે આપણે એવી પ્રમાણિતતાથી અને સાત્ત્વ નિષ્ઠાથી કામ કરવું કે સરકાર પણ આપણું આત્મજય સમજી જાય. આપણી હકીકત ખરી જ હોય એવી સરકારની ખાત્રી કરવી પડશે. ને સરકાર જાણીજાણીને બેપરવા રહેશે તો તેની દરકાર આપણે કરવાની નથી, પણ આપણે ઇચ્છવરને જવાબદાર છીએ એવી માન્યતાથી કામ કરવું પડશે.

દરેક દરેક તાલુકામાં મંડળો સ્થપાય એટલે પ્રાંતિક મંડળો પણ સ્થપાશે અને તે મંડળોની

માર્ગે ઉપલા અમલદારો પાસેથી ન્યાય મેળવવાનાં પગલાં લઈ શકાયું.

આમાં મંડળોમાં એક લાગણીવાળો પગારદાર સ્વયં-સેવક હોય એ ઇચ્છવા જેવું છે, અને તેને ફરવા માટે યોગ્ય સંગવડ કરી આપવી નોંધે. આપણા અમલદારો આપણા ખર્ચે ફર્યા કરે છે અને તેમાં એવા પણાંમાણાં છે કે તેમના ફરવાથી પ્રભને જરા પણ લાલ થતો નથી. મોટા અન્યાયની ગાળત એવી છે કે કેટલે પણ રથએ ખેતીવાડી કે બીજાં કાંઈ પ્રદર્શન કે મેળાવડો હોય છે તો ત્યાં નાનામોટા અમલદારો દોડી ભય છે. કેટલાક ઉપયોગી કામ કરે છે, બીજા કેટલાક રહેજ મારી આવે છે; પણ તેમાં હજાર રૂપિયા રહેજ ખર્ચાઈ જાય છે. આપણાં મંડળોની આર્થિક ગિચિત નળણી રહેજે, તે છતાં એટલું જરૂરનું છે કે પ્રતિષ્ઠિ અથવા કોરોગારી મંડળની સલામાં હાજર રહેવા માટે જે ખર્ચ થાય તે પ્રતિષ્ઠિ અથવા મહાલ સમિતિ તરફથી મળવો નોંધે.

જે મંડળોમાં ઇવ રેડવો હોય અને ખર્ચ ઉપયોગી કામ કરવું હોય તો પોતાના મહાલના એક બે અગત્યના પ્રમોની અર્થાં શરૂ કરવી. ત્યાં સુધી આપણે પ્રભની સેવા કરી બતાવીશું નહીં ત્યાં સુધી તેમને આપણા કામમાં વિશ્વાસ આવશે નહીં. જે આપણે તેમની અડચણો દૂર કરવાનો સામો પ્રયત્ન કરીશું તો પ્રભ આપણને નિર્દોષી આર્થિક મદદ આપ્યા વિના નહીં રહે.

પાટણની સભા વખતે અમુક રચનાત્મક કાર્ય કરવાનો ઠરાવ પસાર થયો હતો. ઓરીસ અને કેટલાક સ્વયંસેવકોની મદદ વિના રચનાત્મક કાર્ય થઈ શકતું નથી. અમુક મહાલમાં ક્યું કાર્ય ઉપાડવું તેનો આધાર સ્થાનિક રિચિત તથા સરોગો ઉપર અવલંબી રહે છે. પેટલાદ તાલુકામાં યએલા કામની મને માહિતી છે. રચનાત્મક કાર્યના કેટલાક વિષયોમાં બહુ જ મુશ્કેલી નડે છે. દાખલા તરીકે એમ ધારો કે પ્રભ વર્ષે કેટલે મદવાને બદલે લવાઈથી સુદાદો મેળવવાને તૈયાર હોય તે છતાં વખતે યોગ્ય માણસો લવાઈમાં કામ કરવાને મળી શકે નહીં, હું ધણે વિચાર કર્યા પછી નીચે . ગણેલા કાર્યક્રમ સમજું છું:

(૧) દરેક ગામમાં ઓપ ફેળવવો અને પશુઓ નાશ કરવો;

(૨) અન્યાય જુલમની તપાસ કરી યોગ્ય ઉપાયો લેવા (વેબના ગ્રીસનો સમાવેશ કરવો);

(૩) લાંચનિષેધ;

(૪) દારૂનિષેધ;

(૫) આરોપયોગી સરકારી સંસ્થાઓ વિષેના જાનનો પ્રચાર (ગામ પંચાયત, સહકારી મંડળો, ખેડૂત મંડળ, તથા ગ્રામ્ય પ્રભને લાગુ પડતા સામાન્ય નિયમોનો); જે મહાલમાં વિશેષ ઉત્સાહ હોય તો

(૬) લવાઈ;

(૭) અપાકા તથા રમતગમતોની વ્યવસ્થા; અને

(૮) ખાદ્યો પ્રચાર અને પેદાશ.

નાથાની સંગવડ ખર્ચે જેતાં દરેક તાલુકાએ અને પ્રાન્તે કરી લેવી નોંધે. જે તાલુકો બહુ પછાત હોય તેને પ્રાન્ત તરફથી મદદ મળવી નોંધે. પણ તે ઉપરાંત આજે તો એક મધ્યસ્થ ફંડની હું જરૂર જોઉં છું. ફંડનો ગેરઉપયોગ થવાની દહેશત મને ધણી છે, તેથી હું મોટાં ફંડના વિશ્વ છું, આજે તો પાંચ હજાર રૂપિયા હોય તો તેમાંથી પાંચ પગારદાર સેવકો, તેમજ મુસાફરી તથા ઓરીસ ખર્ચ, દવાલ અને છપામણી ખર્ચ નીકળી જાય.

હવે પ્રશ્ન રહ્યો સ્વયંસેવકોનો. પાટણની પરિષદ વખતે અમુક ભાષણોએ, અમુક તાલુકાઓમાં કામ કરવાનું માથે લીધું હતું. હું તેમનો હિસાબ લેવા, બેઠો નથી. મેં નવમાસી પ્રાન્તમાં કામ કરવાનું કહેલું તે છતાં મને જુદી દિશામાં ધસી જવામાં આવેલો. પ્રભમંડળના હેતુ તથા કાર્ય વિશે પ્રચાર કરવાનું કામ કોઈ દિવસ નહીં થયેલું એટલા પ્રમાણમાં છેલ્લા અગીયાર મહિનામાં થયું છે. જે આપણા ભાગ્યેદયનું શુભ ચિન્હ છે. પણ આપણું કામ હવે વધારે વ્યવસ્થિત થવું નોંધે. સોજા પરિષદ વખતે પેટલાદ તાલુકામાં આખા વર્ષ માટે કામ કરનારા ૪૦ સ્વયંસેવક તૈયાર થઈ ગયા. પેટલાદની રૂચત કેળવણી અને હુશીયાર છે. તેમને આત્મબોગ આપતાં આવડે છે. જે તેમાંના કેટલાક ભાષણો પેટલાદ તાલુકાની બહાર કામ કરવાને તૈયાર થાય તો વડોદરા પ્રભમંડળનું નરીય ફરી જાય પણ આજે હું માગણી કરવાનો નથી. જે ભાષણોનાં હલ પીગળ્યાં હોય, જેમનો આત્મા જાગ્રત થયો હોય, જેમને દેશદાન અને પ્રજાદાન પ્રગટી હોય તે ભાષણો આનગી રીતે પોતાનાં નામ મેંધાવે એવી મારી કાઢી છે. આપણી પ્રભ દમોતે નાની ઉમરે મરી જાય છે. આપણી પ્રભ રોગથી પીડાય છે. તમે એમ માની લો.

કે એક વર્ષ માટે તમે માંદા પડ્યા છે, એમ માની લો કે તમારા કુટુંબને માટે તમે એક વર્ષને માટે જીવતા નથી. તમારા નિર્વાહને માટે જોઈતી સગવડ કરી શકશો, તો પછી તમારા જીવનનું એક વર્ષ તમે શા માટે ન આપો ? તમે આસપાસ જુઓ કે આપણા ખીજા લાકડા કટલો આત્મભોગ આપી રહ્યા છે ! મહાત્મા ગાંધીજી, દાસ બાણ, પંડિત મોતીલાલજી, લાલા લજપતરાય, સ્વામી બ્રહ્મનંદ, મૌલાના મહેમુદઅલી અને શૌકતઅલીને જુઓ, લખનૌ અકાલીઓને કદવી ન શકાય એવા ત્યાગ જુઓ. પણ જો તમારે બહુ દૂર ન જવું હોય તો વિચાર કરો આપણા બે પેલે લાકડાઓનો, વિશ્વભાઈ અને વલ્લભભાઈ, આપણા દરબાર ગોપાળદાસ દેસાઈ, ભરૂચના ચંદુભાઈ દેસાઈ, જુદા જ પ્રદેશમાં ધુમી રહેલા મહારા, પરમ મિત્રો ઇન્દુલાલ યાત્રિક અને ઠક્કર બાપા. હું નામ ગણાવું છું તેથી ઘણા ઉત્તમ માણસોને અન્યાય થાય છે. જેમનાં નામ ગણાવતો નથી અને સામાન્ય રીતે જેમનાં નામ પેપરમાં જણાતાં નથી તેમાં એવા સાધુચરિત આત્મત્યાગી મહાન પુરુષ છે કે જેમના ચરણની રજા હું માથે ચઢવીને પાવન યાઉં. મારા અમલદાર લાકડાઓમાંથી તમારા પ્રાન્તના સુબા દેશપાન્ડે, નાયબ સુબા મહમદઅલી અને રાવજીભાઈ ભાઈલાલ આજે કેવી સુંદર દેશસેવા બજાવી રહ્યા છે ! એક વખતના સરનાયાધીશ અબ્બાસ તૈયબજી સાહેબે ફરી પારજી કરી છે અને આજીંદમાં યાજું નાખીને દેશસેવા કરી રહ્યા છે.

પણ લાકડાઓ, હજી તો આપણે કાંઈ આત્મભોગ આપ્યો નથી. આપણી કસોટી તો હવે ભવિષ્યમાં થશે. જેટલા પ્રમાણમાં આપણે સ્વાર્થભોગ કરી શકીશું તેટલા પ્રમાણમાં આપણી પોતાની અને પ્રજાની ઉન્નતિ થશે. પણ તમારામાંથી કેટલાકને એમ લાગતું હશે કે જ્યારે આસપાસના દલદલ માણસો સ્વાર્થમાં મશગુલ છે ત્યારે મારે એક વ્યક્તિએ શા માટે ભોગ આપવો ? પ્રજાનો સાક્ષાત્કાર દરેક માણસને એક જ વખતે થતો નથી, પણ જેનો આત્મા પહેલો ખીલે છે તે જોલે સ્વાર્થરહિત થઈ જાય છે, તે પરમાર્થમાં જ સ્વાર્થ સમજતો થાય છે. જેમનો આત્મવિદાસ થયો હશે તે પશુજનમાંથી મુક્ત થશે. વૈભવમાં મહાવનારા લોકો માત્ર ક્રોડનિક જીવનમાં સંક્રાંતિ રહેનારા કરતાં ઉતરતી પંક્તિના છે અને ઉચ્ચ સાધુ જીવન તો થોડાને જ

પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. તેને માટે મહાન કષ્ટ વેડવાં પડે છે. આત્મશુદ્ધિનો માર્ગ વિકટ છે. સંસાર અને સત્સંગ વિના આત્મોન્નતિ અશક્ય છે; પણ એક વખત દિવ્ય ચક્ષુ ઉઘડ્યાં પછી ખીજાઓને તે રસ્તે દોરવાની આકાંક્ષા ઉત્પન્ન થાય છે.

જો લાકડાઓ પોતાનો આપો વખત અચર થોડો વખત, પોતાના અજ્ઞાન કે પછાત, અન્યાયથી પીડાતા દુઃખી લાકડાઓને મદદ કરવાને તત્પર હોય તેમણે પ્રબંધન માર્ફત કામ કરવાનું કાર્ય ઉપાડી લેવું જોઈએ. એક વર્ષથી આપણે એક ઉદાર અને કામગીર હદયના લાકડાને આપણા કપ્તાન અથવા સરદાર તરીકે મેળવી શક્યા છીએ. ભાઈ મદુભાઈ કાંટાવાળાએ પ્રબંધનનું કામ વ્યવસ્થિત કરવામાં બહુ જ મદદ કરી છે, જનસેવા એ એમનો તથા એમના સંસ્કારી કુટુંબી જનોનો પ્રેરક-મંત્ર છે. હજી એક વર્ષ મુધી આપણે એમની સરદારી હેઠળ કામ કરવાનું છે. હું એક વર્ષ માટે પેટલાદ તાલુકામાં કામ કરવાને બંધાવેો છું. જેવો હું એક સૈનિક છું તેવો દરેક તાલુકામાંથી એક જવાબદાર સૈનિક નીકળે તો આપણા સરદારના હાથમાં જોર આવે, પ્રજાનાં દુઃખ ભાગે, અન્યાય અટકી જાય, જુલમ અને આપણી ઓછાં થાય. મોશી, તમે શું જવાબ આપશો ? તમે ભાપણ કરવા આપ્યા હો તો ભલે કરી જાઓ, તમે સાંભળવા માટે જ આપ્યા હો તો તમને સાંભળવાનું મળશે, જો તમારે કરાવો ધડવામાં હુશીયારી ખતાવવી હોય તો વિપક્ષનિયામક સભામાં પ્રસંગ મળશે; પણ જો તમારે સ્વમાન મેળવવું હોય તો તન મન ધનથી મદદ કરવી પડશે. એક વર્ષ માટે સેવા કરવાને ખેસી જાઓ, અથવા એક પગારદાર માણસને રાખવાની વ્યવસ્થા કરો. પગારદાર એટલે બાહુતી નહીં પણ જે માણસ ખરી લાગણીથી કામ કરવા હમ્મતો હોય પણ જેને નિર્વાહ પુરતું સાધન ન હોય તેવાને તૈયાર કરો. આપણા કરાવો કચરાપટ્ટીમાં ન જાય-તેને માટે શું કરશો ? પ્રજાની સંમતિ શિવાય કોઈ પણ સરકાર રાજ કરી શકે નહીં. પ્રજામતને માન આપ્યા વિના છુટકા નથી, પણ તે પ્રજામાં સંપ હોવો જોઈએ, અને સંઘર્ષણ હોવું જોઈએ. તે પ્રજા ન્યાય તથા સત્યને ખાતર લડવાને તૈયાર હોવી જોઈએ, તે લડતમાં આત્મ-ભોગ આપવાની તૈયારી હોવી જોઈએ. જે આપણી માગણીના અસ્વીકાર થાય તો આપણે ગામડે ગામડેનું

રખાડીને પ્રજા પાસે માગણી કરાવીશું, હજારો અગર લાખ માણસોની સહીઓ લઇશું. અમલદાર વર્ગને સમજાવવાનો સચોટ પ્રયત્ન કરીશું, અને શ્રી મહારાજ સાહેબને વારંવાર અંરજ કરીશું. ને આપણે યાદીશું નહિ તો આપણી પ્રજાનું સંગઠન ખુબ મજબુત થઇ જશે. સંપીલી પ્રજાની સત્ય માગણી ક્યુલ થશે જ છૂટકો થાય.

ઉપસંહાર

આપણા પ્રજામંડળનો ઉદ્દેશ નીચે પ્રમાણે છે:

“ શ્રીમંત મહારાજ સાહેબની પ્રજાસલાહની ઉચ્ચ લાગણીના મહાને સ્વપાયેલી આ રાજ્યની પંચાયતો, સુધારાજીઓ, ધારાસભા, પંચાયત પરિષદ, સલાહકાર મંડળ વિગેરે પ્રભુશીલ સંસ્થાઓ લોકોને સ્થાનિક સ્વરાજ્યનું કિમતી શિક્ષણ આપવામાં મદદરૂપ થઈ પડે છે. એ સંસ્થાઓને દિનપ્રતિદિન વધારે ને વધારે હકો આપી રાજ્યકારભારમાં એ સંસ્થાઓની પ્રત્યક્ષ મદદ લેવાનો શ્રીમંત મહારાજ સાહેબનો અભિનંદનીય હેતુ બર આવે તે માટે આ રાજ્યની પ્રજાને જાગૃતી, પ્રભુને નડતી આક્રમણ તથા આ રાજ્યની પ્રજામાં તથા અમલદાર વર્ગમાં જરૂરમજબૂતીઓ રાજ્યના અમલદારો સાથે સહકારથી દૂર કરવાનો અને ઉપર જતાવેલી પ્રભુશીલ સંસ્થાઓના પ્રશ્નો ઉપરાંત આ રાજ્યની પ્રજાને હરકત કરતી બાબતો ઉપર વાટાઘાટ કરી તે હરકતો દૂર કરવા તથા પ્રત્યાહતના કાર્ય માટે ધટતા અને કાયદાર ધરાવે શુદ્ધ સદર સંસ્થાઓને વધારે ને વધારે મજબૂત બનાવી પ્રજાને જાગૃતી રાજ્યવત્ર દાખલ કરવાનો ઉદ્દેશ છે. ”

ભાઈઓ, આ ઉચ્ચ ઉદ્દેશને પાર પાડવા માટે આપણે બેગા થઇએ છીએ. માત્ર કરાવો પસાર કરીને આપણું બહુ વળવાનું નથી. જ્યારે આપણે ગામડે ગામડે જાગૃતિ આણીશું, તાલુકે તાલુકે આપણી સંસ્થાઓમાં વ્યવસ્થિત કામ થશે. પ્રતિ પ્રતિ પ્રજાહિતને માટે ચિંતન કરનારા તથા સેવા કરનારા ભાઈઓ એકઠા થશે ત્યારે પ્રજામંડળનું અસ્તિત્વ સાર્થક થશે.

આપણા રાજ્યમાં બહુ જ અજ્ઞાતની જરૂરીયાતો છે, તેનું મેં વિવેચન કર્યું નથી. આપણી સરકાર/ખોટા ડેવલપમાર્ગમાં પૈસા બગાડે છે. ત્યાં જોઈએ ત્યાં મોટાં મોટાં મકાનો પહોંચારે પૈસા વેડફી બાંધવામાં આવે છે. આજે સેકંડે. ગામોમાં પીવાના પાણીનું સાધન નથી. ખરાબ પાણી પીવાને લીધે પ્રજાનાં શરીર પીળાં પડી જઈ બીલકુલ નિર્માલ્ય થઈ જાય છે. આપણે ત્યાં પુરતા પ્રમાણમાં રસ્તાઓ નથી. હજી ગામડાંઓમાં ઔષધ

મેળવવાની સગવડ નથી. નવસારી પ્રાંતમાં કેટલાક ભાગમાં ચોમાસામાં ગાંડી/ગાંડી આવી શકતાં નથી. ત્યાં મેં ‘નંતે’ અનુભવ્યું છે કે ‘દુ:ખે પીડાતો માણસ કલાક સુધી દાકતરની રાહ જોઈને પોકાર કરતો મરણ પામ્યો છે. આપણા સ્ત્રીવર્ગમાં આખનાં-દર્દ (પીઠ વિગેરેનાં) બહુ જ થાય છે. આપણાં નૈઋત્યીય ખાતામાં મેં તપાસ કરવા માટે લખેલું પત્ર તેમના લક્ષમાં આવી બાબત શી રીતે આવે ? આપણે ત્યાં મશ્ત અને ફરજિયાત જાગૃતીની દશા શી થઈ છે તે આપ સંજોગો છે. આપણી સરકારે અમુતનું ઝેર કરી નાંખ્યું છે. તે જ પ્રમાણે બાળકોને પ્રતિજ્ઞાના કાપદાનું છે આપણી પ્રજાના સંરક્ષણને માટે પ્રજાને તાલીમ આપવી જોઈએ તે અપાતી નથી. સંરક્ષણ પ્રજા પોતે કરી લેવું જોઈએ; પણ તેને માટે ક્યાં છે અખાસ કે લરકરી તાલીમ ?

આપણી આર્થિકતાના પ્રમાણે રાંજીનો ધર્મ શો છે ? “રાજા રાજ્યનો સેવક છે એ ભાવના પશ્ચિમથી આવેલી નથી પણ શુદ્ધ આર્થિકતા છે. પ્રાચીન હિન્દમાં રાજા અનિયંત્રિત ને નિરકુશ નહોતો, એ અમશાંકિત સત્તા નહોતો ભોંગવતો. સર્વથી શ્રેષ્ઠ પદવીએ છતાં એ પ્રજાનો સેવક જ ગણ્યો. ” (બેનરજી: પ્રાચીન હિન્દમાં રાજવત્ત.) “રાજામાં જે દૈવી અશ હોય તો એ અશને યોગ્ય થવા એણે સતત પ્રયાસ કરવો જોઈએ. પ્રજામાં જે નૈતિક બળ હોય તો રાજાને કુમારો જતાં એણે અટકાવવો જોઈએ. પ્રજાના બધી રામચંદ્રે જે સીતા જેવી પવિત્ર સતીનો ત્યાગ કર્યો, તો પ્રજામાં સામર્થ્ય હોય તો તે રાજાને લોકને ઉપકારક એવી પ્રવૃત્તિમાં શા સાર પરાની ‘રાખી’ ન શકે ? ” (ધોસલ: હિંદી રાજ્યનીતિ.)

ભાઈઓ, આજની સભાને હું ‘મહા યદુ ગણું છું. એ યજ્ઞમાં ભાગ લેવા માટે જુદા જુદા ભાગમાંથી સર્વ મહાન પુરુષો આવ્યા છે. એ મહાન પુરુષો પાસેથી આપણે ઉપદેશ મેળવી લઈશું. આપણામાં જેટલો કુસંધ અને આજસં હશે તેને અગ્નિમાં બાળી મુકીશું. આજે આપણે સેવામાં જીંદગી જીવનારો દૈવ સંકલ્પ કરવાનો છે. આપણે પ્રજાસેવા ઉઠાવવાની પ્રતિજ્ઞા લેવી પડશે. આપણે કાંઈ તમાશાને માટે એકઠા થયા નથી. દરેક પ્રતિનિધિ ભાઈએ નક્કી કરવાનું છે કે પોતે કેટલો

આત્મભોગ આપશે ?—વખતનો ભોગ અગર પૈસાનો ભોગ. ભાવણો વિચારના પ્રચારને માટે ઉપયોગી છે, પણ વિચારની સાથે આચાર હોય તો જ તે વિચારની સફળતા થાય. આચારને માટે મહેનત ઉઠાવવાની છે. ઈશ્વર તમને પ્રત્યક્ષીય સેવા કરવાનું બળ આપે એવી હું પ્રાર્થના કરું છું.

મહાત્મા ગાંધીજીના સતત ઉપદેશનું રહસ્ય એક

સરકારી નોકરીની સફળતાનો ભેદ

શું કહ્યું ? 'હું કેમ પેનશન ન લેતાં નોકરીનાં વરસો માગ્યા કરું છું ?' 'અને મને કેમ વરસો મળે છે ? કેમ તમને પ્રેમોશન મેળવે છે ?' ના, ના, સહેજ બળવા પૂછો છો' એમ ?

જેતા નથી મારા જેવો નિમ્નહસ્ત અને નિયમિત સરકારી નોકર થઈ નથી ! તમે હમેશાં એક આવનારાં કંપાની ભણો કે ઓફિસમાં હમાયથી પણ વહેલો આવું છું ? આટલા વરસની સરકારી નોકરીમાં 'કદી જ્યુઅલ કે હકની રત્ન પણ લીધી નથી ! જેતા નથી આવ્યા દિવસ લખલખ કરીને મોં પણ વાંકું થઈ ગયું છે ! તમે બધા મ્હા બીડી પીવા વગેરેનાં બહાનાં કદી કામ પડતું મૂકો છો, વખત કોંઠવા માટે વાનો કરો છો અને વાતો કરવા માટે મિત્રો કરો છો અને મિત્રો એવા થઈ રહ્યા મરકી કરો છો પણ એક લોટે જતું પડે તે સિવાય મને કદી કામ વિનાનો જેવો છે ? કામ થઈ રહે છે સારે સાહેબની પાસે જઈ બીજું કામ માગું છું. અને છેવટે કાંઈ ન મળે તો સાહેબને પોતાને માટે નકલો કરી આવું છું ! તેમના ખાનગી કાગળો લખી આવું છું પણ ઘડી પણ લખ્યા વિના બેસતો નથી. અસહકારની ભરતીમાં તમે બધા કાષ્ટોમાં નવજીવન ચંતાડી વાંચતા હતા પણ મેં કદી લખતાં લખતાં માથું પણ ઊંચું કર્યું છે ? પછી શું સરકાર એટલી પણ કદર ન કરે ?

વળી શું પૂછ્યું ? 'એટલી એકનિષ્ઠ કામમાં થી રીતે આવી' એમ ? તમારે બાળ્યું છે ? એટલી ધીરજ છે ? ભલે સાંભળો.

પાંતરીસ વરસની વયે હું વિદ્યુર થયો. તે વખતે મારા કુટુંબમાં મારી ઘરડી મા અને બાળક છોકરો બે જ હતાં.

ભાષ્યે ભગવદ્ગીતાના શબ્દોમાં આવેખ્યું છે, 'તે વધા દિદ્યોએ તેમજ આખા જનસમાજને લાગુ પડે છે :

परिग्रणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय तस्माद्युध्यत्व भारत ॥

હે ભારત ! સાધુ (સાદા, બેળા માણસો) ના સંરક્ષણ અર્થે તેમજ દુષ્ટના નાશ અર્થે, તથા સદર્મની સ્થાપના અર્થે તું સુદ કર !

સુમન્ત મહેતા

નાતમતમાં હું સારો આચરદાર પ્રતિષ્ઠાવાળો છું, તે વખતે તો હતો. અનેક માણસો મારા ધર્માવશ હૃદયને મક્કમ લગાડવા આવ્યા. આપણા 'સજનબૂતા' સંસ્કારમાં દિલામ્ના આચાર વિચાર વગેરે સર્વ શુદ્ધિ મિદ છે. " અરરર આઠ દિવસમાં તો શરીર કેટું થઈ ગયું ! " " તમે હવે ચિંતા કરવી છોડી દો. તમારી નાતમાં કન્યાની છત કેવી ? " " તમે ગભરાશો નહિ, કાલે સવારે છોડતો નથી મા આવશે અને ધરતું કામ ઉપાડી લેશે ! " વગેરે અનેક પ્રકારનાં સાંતવનો આપવા માગ્યાં.

શું કહ્યું ? વચમાં કેમ બોલ્યા ? ' તે આ વાનને મારી ઓફિસની સફળતા સાથે શો સંબંધ છે ?' એમ ? તમે નવા જમાનાના છો, કપડાં, વાળ, ભેડા, મછો બધું નવી ફેશન પ્રમાણે રાખો છો અને એટલી ખગર નથી કે દરેક માણસની કારકીર્દીની સફળતા તેની પત્ની ઉપર આધાર રાખે છે ? હું, પણ, એ જ જતાવવા માગું છું કે મારી સફળતા મારી જોને આભારી છે. બસ હવે વચમાં ના બોલશો. "

હું શું કહેતો હતો ? હાં ! તમને એમ લાગતું હશે કે મેં તરત જ પરણવાની હા પાડી દીધી હતી. ના હું નવા સિદ્ધાચારોને પાળનારો માણસ હતો. તમારા મ્હોં પર અવિશ્વાસની છાયા હું દેખું છે. હું કદી નવા જમાનાનો હોઈ એ તમને સાચું લાગતું નથી. પણ હું પણ ગ્રેન્યુએટ થયો છું. હું ગ્રેન્યુએટ થયો ત્યારે મને તમારા કરતાં ઘણો વધારે ઉત્સાહ હતો. હર્બર્ટ સ્પેન્સર અને ગોલ્ડસ્મિથના જેવા મહાન મંચકર્તાઓ મેં વાંચ્યા હતા અને પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે સામ્ય શું અસામ્ય શું તે જોઈ બુનેતું એકીકરણ કરવાનાં મને

અભિલાષો હતા. આપણે ત્યાં લગ્ન બાનૂતમાં પશ્ચિમ-થી ઉત્તરો શિષ્ટાચાર આ જમાનામાં પ્રચલિત છે એમ હું બરાબર જાણતો હતો. પશ્ચિમમાં સ્ત્રી પરણવાની ના પાડે છે અને પુરુષ હા પાડતો હોય—અહીં પુરુષ ના પાડે છે અને સ્ત્રીને હા ના કરવાનો અવકાશ જ હોતો નથી. મેં પણ પરણવાની ના જ પાડી. આપણે સુશિક્ષિત લોકો જૂના માણસો જેવા હૃદયહીન હોતા નથી કે સ્ત્રી યુવરી ચયા પછી એટલી ઉતાવળથી પ્રસિદ્ધ રીતે પરણવાની હા કહીએ.

મને દિલાસો દેનારા રૂઢિબદ્ધ હતા પણ તેમનામાં છુદ્ધિ નહોતી એમ નહિ. તેમણે સામે પ્રશ્ન કર્યો 'પણ કેમ નથી પરણવું?' મારો નકાર બરા હૃદયનો હતો માટે જ મેં દલીલ કરી "મારે તો કુશળ છોકરા છે ફરી શું પરણવાનું કામ છે?" પણ સત્યની ખાતર મારે સ્ત્રીકારવું નેપથ્ય કે આ દલીલ જોડી ગઈ. "એ છોકરાને સાચવવા માટે જ મૈત્રીની જરૂર તો, તમે તો મને તેમ ચકાસી લો પણ બિચારે છોકરું આ વિના દિવ્યાર્થ મરે." મેં દલીલ બદલાવી કહ્યું: "હવે હું ૩૫ વરસનો થયો મારાથી ફરી પરણાય નહિ." પણ સામાનો બાપ ૪૫ વરસે પરણ્યો હતો તે પછી તેને સાત દીકરા થયા હતા અને તેની મા લાગ્યશાળી હતી તો યુદ્ધી ઝાઝીને ગઈ હતી. બીજા એકનો માગે પંચાસ વરસે પરણેલો અને એકનો કુલો સાડ વરસે પરણેલો અને બધા સુખી ચયાના દાખલા થોડા-બંધ મારી પાસે રહ્યો થયા. બધાએ કહ્યું "એ તો સૌ સારા વાનાં થશે." કોણ કહે છે હિન્દુઓ આસાવાદી નથી? પણ છેવટે એ માણસ આગળ મારી હડ છુટી ગઈ. "એક કહે તમે તે મોટા રોના કહેવજો? એ તો કુળનાન એટલે નાનપણથી પરણ્યા અને છોકરાં ચયાં. નહિ તો પરણવાની ઉમ્મર તો હવે જ તમારી થઈ કહેવાય. અંગ્રેજો તો આવડી ઉમ્મરે હજી કુંવારા હોય છે." બીજાએ કહ્યું "તમને તમારી માની પણ દયા નથી આવતી? મૈત્રીની સેવા તો મૈત્રી જ કરી શકે તમે શું કરવાના હતા?" હવે પશ્ચિમ અને પૂર્વ બન્ને આદર્શોથી મારે પરણવાનું સિદ્ધ થયું. કેમ, મોટી રે પરણવું એ પશ્ચિમનો આદર્શ નહિ? અને માતૃપિતાની ખાતર પરણવું, પરમાર્થની ખાતર પરણવું એ આપણો પૂર્વનો આદર્શ નહિ? કેમ તમે ન સમજ્યા? સરસ્વતીચંદ્ર માનપિતાની ખાતર જ પરણવા

તૈયાર થયો હતો ના! એ આપણો પૂર્વનો આદર્શ. તમને મરકરી લાગે છે એમ? લાઇ તમે હિંદુ લામનું રહસ્ય જાણતા જ નથી. હિંદુઓના પહેલા લગ્નને માટે કસા કારણની જરૂર હોતી નથી અને બીજા લગ્ન માટે હરેક હકીકત કારણ બને છે.

હજી ઘણી મુશ્કેલીઓ હતી, બહારની તેમજ મારા અંતઃકરણની. પણ મારા જીવનનો મુખ્ય નિયમ એ છે કે એકવાર મુખ્ય સિદ્ધાંત નક્કી થઈ જાય પછી વિષયોમાં ઘણી છૂટ મુકવી, તેમાં આગ્રહ ન રાખવો. એ મુજબ એ કે મારા અંતઃકરણનું દર્દ હજી શાન્ત થઈ નહોતું છતાં, મારી ગત સ્ત્રીના મરણને તેરમાને દિવસે જ, કન્યાની ઉમ્મર મારી ઉમ્મરના અર્ધથી નહીં હતી છતાં, અમારી નાતના પ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રી પ્રજ્ઞાસામની પુત્રી સાથે વિવાહ કરવાની મારે સંમતિ આપવી પડી. એ કન્યાની શોધ મને દિલાસો દેનારાં ઝોઝે જ કરેલી અને તેમની પાસેથી જ મેં સાંભળ્યું હતું કે શાસ્ત્રીએ તેને એક આદર્શ હિંદુ ધર્મપત્ની બનાવવાને ઘણી કેળવણી આપેલી હતી. તેને શાલાભાઈ ધોળસાજીનાં સતીત્વ સંબંધી ગીતો મોટે આવડતાં, તે હમેશાં સત્યવાન સાવિત્રીનાં ચરિત્રનો પાઠ કરીને જ ખાતી અને સતીમંડળનાં બંને ભાગો બરાબર વાંચી ગઈ હતી. અને સતીધર્મ સમજતી હતી.

મારું લગ્ન થઈ ગયું. શું કહ્યું? 'મારી પત્નીનું નામ શું?' એ પ્રશ્ન તમે, વળી ક્યાં, પૂછ્યો! હું કહું છું તમે વચમાં બોલ્યા જ શા માટે? એ પ્રશ્નથી મારી કર્મકથાનો ભયંકર પ્રસંગ બન્યો હતો. કેમ તમને એમ લાગે છે કે હું જૂના મતનો છું અને નામ દેતાં શરમાઉં છું. ના તેમ નથી. હોયને એ જ કહું એટલે તમને ખાતરી થશે.

પરણ્યાને એએક માસ થયા હશે. મારે ઘેર એક મારો જૂનો મિત્ર આવ્યો. મને અભિનંદન આપ્યાં. અને જમતા હતા. મારી સ્ત્રી તેને આવડે તેવું રાંધતી હતી. મારા મિત્રે આજ પ્રશ્ન કર્યો. 'મેં કહ્યું 'કમળા' પણ તે કહેતાં તો વળખાત થયો હોય તેમ કમળાને મૂર્છો આવી. તેનું માથું ચુલામાં પડ્યું. મોડું ઘમી ગયું અને મેં તેને ઉપાડી ખાટલામાં સુવાડી મારા મિત્રને દાકતરને ત્યાં મોકલ્યા.

વળી શું પૂછ્યું? 'મૂર્છા શાથી આવી' એમ? કેમ તમે ચમક્યા નહિ કે તે સતી હતી. હા પણ એ હજી

મેં નથી કહ્યું. તમે વચમાં નામ પૂછીને બચાવ્યું. મને પહેલેથી કહેવા દો છું હોત તો તમે તમારી મેજ સમજાવ કે માર્ગ સાચી આવી ?

ધનતેરશને દિવસે તે સવારમાં આણે આવી. આવીને હું બેઠો હતો તે ઝારીમાં મને જાનને હાથ ભેડી બહુ જ ભક્તિપૂર્વક પગે લાગી. મેં એમ માન્યું કે દિવાળીના તહેવારો છે તેથી કે પછી આ પહેલો મેળાપ છે તેથી કોઈ સનાતની શિષ્ટાચાર પ્રમાણે વંદન કરતી હશે.

રાત્રે સતી વખતે પાછી તે આવી અને કહ્યું “સ્વામીનાથ !” હું પ્રથમ તો ચમક્યો. પછી તરત મને અતિશય છુટ્ટાયા, ધિક્કાર, ધૂણા જેવું થયું. મને સમજાયું નહિ કે હું કોના ઉપર શા માટે તિરસ્કાર કરું છું ? શું ‘સ્વામીનાથ’ શબ્દ સંસ્કૃત વાઙ્મયમાં વપરાતો નથી તેથી એમ થયું હશે ? પણ તેવી પણ વધારે ખોટા શબ્દો કદી નહિ સાંભળેલા સાંભળું છું અને આતું તો કદી થયું નથી !

શું કહ્યું ? ‘તમે તે ધણીએ વાર એ શબ્દ સાંભળ્યો છે છતાં તમને કંઈ નથી થયું’ એમ ? વાર ક્યાં સાંભળ્યો છે ? ‘નાટકમાં’ ? નાટકમાં તો મેં પણ સાંભળ્યો છે. પણ એવું ધણું છે જે નાટકમાં સાદું દેખાતું હશે પણ તે ખરા અતુલવર્ણને તો માથું ફેરવી નાખે છે. નાટકમાં જે જે સ્ત્રીઓના નામ અને હાવભાવ ઉપર તમે એટલા આકર્ષીત થાઓ છો તે સ્ત્રીઓ તમારી પાસે આવે તો તમે જરૂર નાસો. એવી સ્ત્રીઓ પાસે પુરૂષ તરીકે એક માત્ર બેઠો રહેવા ખાતર જ હું પુરૂષ-પાત્રોને ગમે વેટહું આપું. તમે કલા સંબંધી ગમે તેવી ચર્ચા કરતા હો પણ હું તો યોગ્ય એમ માતું છું કે કલામાં જે સુંદર દેખાય છે તે વ્યવહારમાં આ સાચી દુનિયામાં ભયંકરમાં ભયંકર છે. કુંગરા પેટે કલા પણ દરથી રળિયામણી છે.

પણ અત્યારે તમારી સાથે આટલી ચર્ચા કરી તેટલો વખત મારે તે વખતે નહોતો. પહેલા શબ્દનો હું જરા વિચાર કર્યો એટલામાં વાક્ય આવ્યું “સ્વામીનાથ, દાસીને કેમ કંઈ આતા કરતા નથી ?” અભાસ. દરમ્યાન સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યના પક્ષમાં હું કદી બેલેલો ખરો પણ દુનિયાના સર્વ પુરૂષો પેરે, પુરૂષના સ્વાભાવિક ઉપરીપણા ભરે મારા મનમાં શકોને અવકાશ કદી હતો નહિ. પણ સ્ત્રીના સુખથી સાંભળેલી આ તાબે-દારીથી તો હું અવાક થઈ ગયો. મને સમજાયું જ

નહિ કે સ્ત્રી ઉપર મારું શું ઉપરીપણું હશે ? પંથુ તે આગલી હતી. તેણે ફરી ગદગદ કંઈ કહ્યું “પ્રાચીનાય, દાસીને આતા કરશો તે કરવા તત્પર છે.” પણ મારું મન કોઈ અપૂર્વદષ્ટ ભૂતથી બંધીને નાસે તેમ આના પ્રત્યે પ્રત્યે તેનાથી દૂર નાસતું હતું. કોઈ અદ્ભુત રીતે મારા પોતાનાથી પણ દૂર નાસતું હતું અને શું જોઈએ છીએ તે પણ હું નક્કી કરી શકતો નહોતો. અને હવે તરત નક્કી કરવાની જરૂર હતી કારણ કે ગદગદ કંઈથી હવે હુસકાં સુધી વાત આવી હતી. મૂંઝવણ અને આશ્ચર્યથી છૂટી થઈ શકે તેટલી શુદ્ધિના ઉપયોગ કરી મેં કહ્યું “કાલે યોગ્યસે જઈ તે પહેલાં કાઠને બરાબર બસ કરજો.” તેણે કહ્યું “આપનો ઉપકાર, પણ હું તો આપના અંગની સેવા કરવાની અભિલાષા રાખું છું.” મારી મૂંઝવણ વધતી ગઈ. તેણે ‘પૂછ્યું’ “આપના પગ તળાંસ, આપનું માથું ચાપુ, આપને વાયુ ટોળું ?” ઉંઘમાં યોધારથી મન ચંપાતું હોય તેમ મારું મન મૂંઝવણથી ચંપાવા લાગ્યું. મારા શરીરને અત્યારે શું જોઈતું હશે તે ગમે તેટલી તપાસ કર્યા છતાં મન શોધી શકતું નહોતું. હવે મોઢું થઈ શકે તેમ નહોતું. આંસુ પડવા માંડ્યાં હતાં. યોધારમાં ચમકી જઈએ તેમ ચમકીને મેં જવાબ આપ્યો “પગ દાખ.” પગ દાખવા લાગ્યા પણ કોઈ અજાત આપારથી પગ પણ તેના સ્પર્શથી સંકોચાતા હતા, ખેંચાતા હતા અને પગ લઈ લેવા જેટલી હિંમત નહોતી, એટલે માત્ર ગાનતંત્રીએ ખેંચાતા હતા.

સતીના મનને સંતોષ થયો હશે એમ લાગ્યું ત્યારે મેં સંધ જવા કહ્યું. તે તો અપ્રતિમ ! ફત્તુર્યતાના સંતોષથી બંધી ગઈ પણ મને રાત આખી આના વિચારમાં બંધ ન આવી. ખરું કહું તો વિચાર પણ નહોતો આવતો, માત્ર મૂંઝવણ હતી. સવાર પડવા આવતાં જ યાત્રીને મન બંધી ગયું પણ હજી બંધથી મનને શાંતિ મળે તે પહેલાં મારા પગને કંઈક વિલક્ષણ સ્પર્શ થવાથી હું જાગી બેઠો. જેઠ તો મારા પગને ઉઘાડા કરી મારી પાની પગને માથું અડાડી પડી હતી. હવે મને માત્ર મૂંઝવણ નહોતી, ભય થતો હતો. અનંત સવારે મારી નજર આગળ એક સાથે ખડી થઈ ગઈ અને તે દરેક સવારે મારા પર આ જોપરેશન થવાતું એ વિચારથી હું કંપવા લાગ્યો. અનંતતા કલામાં તમને કદાચ સુંદર લાગતી

દશે પણ મને તો તેનો પ્રથમ અનુભવ અતિશય લયંકર થયો.

પણ લયનું સ્વરૂપ જાણતાં માણુમની મુંઝવણ ટળે છે અને તેની સામે થતા તે પ્રયત્ન કરે છે. દિવસ આખો મેં વિચાર કર્યો કર્યો. ખરી રીતે વિચારમાં પ્રગતિ થતી નહોતી પણ એનું એ લયંકર દશ્ય નજરે આવતું હતું. છેવટે મેં નિશ્ચય કર્યો કે એક જ વાર હૃદય મજબૂત કરીને આ બંધ કરવું. તે રાત્રે મેં અંગની સેવા કરવાની અને સવારે પગે લાગવાની ચોખ્ખા શબ્દોમાં ના લીધી. મને લાગ્યું કે મારી યુક્તિ સફળ થઇ છે કારણ કે તેણે હુસકાં ન લયાં, તે રોષ નહિ, તેમ સવારે મને પગે પણ લાગ્યા વિના ચાલી ગઈ. પણ એ યુક્તિ સફળ થઇ નહોતી. ત્રીજે દિવસે મને માથાએ કહ્યું કે બે દિવસથી વહુએ ખાધું નથી અને કામ કર્યું કરે છે. હું તરત જ સમજી ગયો. તે રાત્રે મેં મારી પત્નીને કહ્યું “સતી ! હું તારા સતીત્વથી પ્રસન્ન છું. તું આજે મને ખુશીથી વાહુ લેજા.” મેં સવારે નમન કરવાની પણ રજા આપી. પાણું કામ સારું ચાલ્યું.

મને લાગ્યું કે હવે કાંઈ બીજી યુક્તિ શોધવી જોઈએ. બે ત્રણ દિવસો માત્ર તેના જ વિચારો કર્યા. છેવટે યુક્તિ સફળ. તે રાત્રે હું ઘણાજ અભ્યાસમાં બેઠો હોઉં એવી રીતે ચોપડી લઇ પલોડી વાળી વાંચવા માંડ્યું. સતી આવી પણ મેં તેના સાંપું ન જોયું. તેણે આવી નિર્લાભપદ મુજબ સેવા માગી. મેં કહ્યું “સતી મારે મારી માતૃશ્રીની સેવા કરવી જોઈએ પણ વાંચવાનું ધણું કામ હોવાથી મારાથી તે જાનતું નથી અને હું પાપમાં પડું છું. તું ચોવીસે કલાક તેમની સેવા કરે તો હું પાપમાંથી મુક્ત થાઉં. રાત્રે પણ તેમને કાંઈ જરૂર પડે માટે તું ત્યાં જ સૂઇ રહેજે. નહિ તો મારે એ બધું કરવું જોઈએ.” અને આ વાક્ય મેં પણ જ લક્ષિતલાવથી કહ્યું અને સતીએ તે માન્યું. તે તરત જ ગઇ. માતાજીને પણ પગ ચપાવવાનો શોખ હતો તે પૂરો થયો અને હું ત્રાસમાંથી મુક્ત થયો.

આ યોજનામાં ખરેખર કોઇ અદ્ભુત ન્યાય હતો. હું મારે માટે પરણ્યો નહોતો, માતૃશ્રી માટે, પરણ્યો હતો. મેં ધર્મનું રક્ષણ કર્યું હતું. તો ધર્મ મારે આ વિપત્તિમાં રક્ષણ કરે જ !

પણ હું જેમ માનુષ્ય ખાતર પરણ્યો હતો તેમ સતી પણ પોતાની ખાતર નહિ, મારી ખાતર નહિ

પણ સતીત્વધર્મની ખાતર ; પરણી હતી. અને તે પોતાનો ધર્મ છોડે તેમ નહોતી. સવારે આવીને તેણે મને પાણું શિરસા વંદન કર્યું. હવે આવું મુંઝવણ તેનો હું વિચાર કરવા લાગ્યો. દરમિયાન મને સમજાતું ગયું કે અંગ્રેજ અમલ જેમ હિંદુસ્તાનને દરેક દિશાથી બાંધી લે છે તેમ સતી પણ મારા જીવનને ચારે બાજુથી બાંધી લેતી હતી. મને સમજાયું કે સતી મારા લાણમાં જમતી હતી અને જાણી જોઇને મને જોઈએ તેથી વંધારે પીરસીને મારે ઉત્ક્રિષ્ટ ખાતી હતી અને એક દિવસ નાતના જમણમાં મારી પગાળી નહિ મળવાથી બૂખી પાછી આવી હતી. બીજી બાજુથી મારે ઘર ધણી પાડોશીઓને આકર્ષણનું કારણ થઈ પડ્યું હતું. સતી દિવસ આખો સતીત્વનાં ગીતો ગાતી, આસપાસની સ્ત્રીઓને તેમનાં પુરુષો ‘મારી સ્ત્રીનાં વખાણ કરી સતી ધર્મ શીખવા અને ઉચ્ચતર રસદાર પામવા મારે ત્યાં બપોરે મોડલતા અને તેમને સતી-મંડળ સાવિત્રીચરિત્ર વગેરે આખ્યાનો સતી સંભળાવેલી. આ પૂજામાંથી નાસી જવા ધર ‘છોડી દૂર કોઇને ઘેર ખેસતો તો હાં પણ.

જાઓ સખી સ્મૃતિનો રાણુગાર દાર, ।
સંભળાતું. જે ગીત તમે હજી પણ કોણ જાણે સ્ત્રી-લાવણી કે પુરુષલાવણી કે બન્નેનાં મિશ્રલાવણી એકતાન થઈ ગયા છે તેનો છેલ્લો ત્રાસ, બેરો દૂરતી વખતે સ્વર લંબાવીને ‘હાય હાય’ કરતાં હોય’ એવો મને લાગતો. અહીં પણ મને સુખ નહોતું તેમાં વળી પાડોશના પુરુષો મારા સંભળતાં અને કોઇ કોઇ વાર તો મને સંબોધીને મારી ધન્યતાનું વિવેચન કરતા. જે વસ્તુની તમને જાડી જુગુપ્સા હોય તે જ વસ્તુને માટે કોઇ તમને અભિનંદન આપે અને તે વસ્તુ કેવી રીતે તમને અપમે પડી છે તે તમે બીજાને સમજાવી પણ ન શકો, તેથી વધારે વસમી અવસ્થા બીજી કોઇ હોઈ શકે !

હજી મારે ઉપપાદવંદન ચાલતું જ હતું. મને તેનો રસ્તો જાણતો નહોતો. ક્યાંક હું તેને ટેવાઇ જઈશ એવી મને જીદી લાગતી હતી એટલામાં વધારે આધારમારક બનાવ જાઓ. અમારી પટેલી લગ્નતિથિ—માસિક, આવી. તે દિવસે સતી હોશે કરતાં વેદલી જડી હતી એમ મેં પાદવંદન વિધિથી જાણ્યું હતું. મારે હમેશને વખતે જડી હું પંજાર જઈ પાછો આવ્યો અને જોઉં તો ઘરમાં કાંઈ નવો જ સમારંભ ! મેં ધણું કે સત્ય-

નારાયણની કથા કે એવું કંઈ કરવાનું હશે. પણ હું પગ ધોતો હતો ત્યાં સતી આવી, ઘણું દીન ભાવે કહેવા લાગી “પ્રભુ!”—દિવસના માહાત્મ્યથી હું ‘રવામીનાથ’, ‘પ્રાણનાથ’ મરી, ‘પ્રભુ’ થયો હતો—“એ લાલ આંજી મને આપો. એટલો અનુગ્રહ કરો.” થોડી વાર તો સમજ્યો નહિ, પછી મને ખ્યાલ આવ્યો કે મારે ‘માથે આંજી શા શા વીતક વીતવાના હતા. પણ અનુગ્રહ ન કરે તો વિકરપે શો આગ્રહ થવાનો હતો તે હું સારી રીતે જાણતો હતો. હું બોધ્યા વિના ઘરમાં ગયો. મને પાટલા ઉપર બેસાડ્યો. તરલાશામાં મારા પગ મૂક્યા. પછી પંચામૃતથી મારા પગ, ધીમે ધીમે કોકોરણને નવરાવે તેમ આયમનીએ આયમનીએ ધોયા અને છેવટે અર્ધપાદ સતી પી ગઈ. પછી આરતી ઉતારી. આ ક્રિયા દરમિયાન મને અનેક ભય શંકા તિરસ્કાર થયા જ કરતા હતા. મને લાગતું હતું કે હું ક્યાંક ગાંડો ચઈ જઈશ. કાંઈ પણ માણસને ગાંડો કરવાની સહેલાઈમાં સહેલી રીત તેને પગે પડતું એ છે. એ જ રીતથી મહેતાજીએ પંતુજ બન્યા છે, રાત્રી, વાત્સલ્ય અને વાંદરાં જેવા બન્યા છે, ધર્મશુરુઓ અમાનુષ બન્યા છે.

આ ક્રિયાથી મને નવી ચિંતાઓ ઊભી થઈ. પ્રાતઃદેન તો ખાનગી ક્રિયા હતી અને આ તો જાહેર તહેવારનું રૂપ લેશે એમ લાગતું હતું. વળી માસિક લક્ષ્મિશિએ આટલી વિધિ તો વાર્ષિકમાં શું થશે એ કલ્પનાએ હું કૂંજવા લાગ્યો. ગમે તેમ કરીને આનો કાંઈક રસ્તો કાઢવો એમ નક્કી કર્યું અને મારા સંધ્યા અભ્યાસ અને કલ્પનાનો ઉપયોગ કરીને માર્ગ શોધી કાઢ્યો. રાત્રે સતી પાસે જઈ મેં કહ્યું, “સતી! જેમ તમારો હું પ્રભુ છું તેમ મારે પણ ઇશ્વર પ્રભુ છે. જેમ તમે તમારા પ્રભુની પૂજા કરો છો તેમ મારે મારા પ્રભુની પૂજા કરવી જોઈએ. પણ તમે મારી પૂજા કરો એટલો વખત માફ ધ્યાન ઇશ્વરપૂજનમાં રહી શકતું નથી. માટે મને એક બીજો ઉપાય સૂઝે છે. ઇશ્વરનું પૂજન જેમ મૂર્તિથી કરીએ છીએ તેમ તમે પણ માફ પૂજન મૂર્તિથી કરો. તમને હું મારો દોટોગ્રાફ આપું તેનું તમે નિત્ય નાહીને પૂજન કરો. અને લક્ષ્મિશિએ પણ તેનું જ પૂજન કરો. તેથી આપણા બન્નેનું કલ્યાણ થશે.” સતીને આ વાત ગળે ઉતરી. તે દિવસથી મારો દોટોગ્રાફ લાઇ તેના પર થંદન અક્ષતનો પૂજાવિધિ થતો જોઈ મને નિરાંત વળી.

હવે સુખ્યવાતની ચિંતા મને મરી ગઈ છે; નો કે હજી કાંઈ કાંઈ વાર વંચમાં વિરતો આવતાં. છોટુએ મારો દોટોગ્રાફ જોવા લીધો, પછાડ્યો અને પુટી ગયો તે દિવસ સતીને બહુ અમંગળની શંકા આવી, તે કાચ કાઢી નાખીને મારે દૂર કરવી પડી અને સતીને સમજાવવી પડી કે દેવ તારી પૂજામાં કાચ જેવો પારદર્શક અંતરાય પણ રાખવા માંગતા નથી તેથી તેમ થયું હતું. ત્યારથી દોટોગ્રાફ ઉપર બધા સંસ્કારો થવા લાગ્યા. અને એક રીતે એ જ મારો ખરો આત્માનો દોટોગ્રાફ બન્યો. એ દોટોગ્રાફ અત્યારે જીવ્યો તો તેના પર ચંદન અક્ષત ધૂત વજોરેના એટલા ટેકરા અને પડ ચડ્યાં છે કે તે ઝોળખાય તેવો રહ્યો નથી, અને મારા આત્માનું પણ એવું જ થયું છે.

હવે તમે સમજ્યા હશે કે સતીને શાથી મૂર્છા આવી! કેમ હજી નથી સમજ્યા? તમે પણ મારા કરતાં વધારે જીલ્લિશાળી દેખાતા નથી. મને પણ તે દિવસે નહોતું સમજાયું. પણ મારી મૂંચવણમાં ફરીથી સતીએ જ મદદ કરી. તેની મૂર્છા વળી એટલે મને કહે કે “જો તમને માથામાં વેદના થાપ તો મને બેડી કરીને મારા બોળામાં માથું નાખીને સૂઈ જાઓ, ચમરાજ આવશે તો તેને પણ હું જવાબ દઈશ.” પ્રથમ તો મારી મૂંચવણ વધી. સતીને સાવિત્રીનું સત્ત્વ થયું હતું એટલું સમજાયું પણ મારા મરણની આગાહી કયા નારદજી કહી ગયા તે સમજાતું નહોતું. છેવટે સતીએ જ કહ્યું કે “સ્ત્રી પુરુષ બે એકબીજાનું નામ કે તો તેથી તેમનું આયુષ્ય ઘટે છે એવો ધર્મનો સિદ્ધાંત છે” ત્યારે મને સમજાયું કે માત્ર ઝાકટર મટાડી શકે તેવો આ કેસ નહોતો. મારો મિત્ર તો આ પહેલાં જ આવ્યો ગયો હતો. પણ મેં તમને કહ્યું છે કે ભયનું સ્વરૂપ જણાયા પછી તેનો ઉપાય જડે છે. મેં એક શ્લોક બતાવી કાઢ્યો, જુનો જડત પણ શોધવો મુશ્કેલ માટે, મેં જ બતાવ્યો. તેનો એવો અર્થ થતો હતો કે જેનું નામ દીધું હોય તેનું આયુષ્ય ઝાપું થાય. સતીના મનનું સમાધાન થયું. તમારે શ્લોક સાંભળવો છે? ‘ના’? તમારી ધીરજ ખૂટી લાગે છે. ત્યારે બાકીની વાત ઝટ ખૂટી કાઢું. ‘નહિ!’ ધીરજ નથી ખૂટી? ત્યારે સંસ્કૃત નહિ આવડતું હોય. ભલે.

હવે સામાન્ય કામકાજ કીક ચાલતું હતું. મને માત્ર એટલી જ ચિંતા હતી કે માણ ધરમાં ચતાં જાય છે. અને એમને રાજકર્મક થશે પછી પાછો સર્વ પૂજન.

વિધિ ક્યાંક મારા પર આવી પડશે. મને હવે સમજાયું કે સ્મૃતિકારી જેમ યોગીસ કલાકની વ્યવસ્થા કરે છે તેમ મારે અમારા જીવનની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. પણ હજી સર્વ પ્રકારના હેતુઓ વિધિઓ જડતા નહોતા. એટલામાં એક નવીન અકસ્માત બન્યો જેથી મને સર્વ માર્ગ જડી ગયા. મારે થોડું પરગામ જવાનું આવ્યું. મેં ધાંતું કે થોડા દિવસો તો સતીના પ્રભાવથી સ્વતંત્ર જીવનનો પ્રસંગ મળશે. પણ સતીના ધર્મમાં એક પણ પ્રસંગ માટે નિયમ ન હોય એમ નહોતું. સતીએ મારી દુકમાં મીઠું લગદરનો ગોઠિયો વગેરે ચુક્યાં, નીકળતી વખતે શ્રી ગણપતિ ગળનનને અગત્ય મુનિને સંભારવાનું હતું, અને બધી ચચનાઓ આપ્યા પછી એક સુંદર ડબી મને આપી. મને લાગ્યું કે મારા સૌભાગ્ય માટેનું કંટુંકે એવું કાંઈ હશે. પણ પોતાના સૌભાગ્ય ઉપરાંત ખીન્ન કાંઈના સૌભાગ્યની દરકાર કરવાનો સતીને અવકાશ નહોતો. દાખડી ઉધાડી તેમાંથી મગ દેખાડી સતીએ કહ્યું “સવારમાં ઊઠી દાંતણ કરી આમાંથી એક મગ ખાઓ એટલે પછી તમારે જમવાનું ગમે તેટલું મોડું થાય તો પણ મારે વધિ નહિ.” તમે નહિ સમજ્યા હો. પણ હું હવે સતીની સાથે એટલો વખત રહ્યો હતો કે આ સજાનાં રહસ્ય તરત સમજી ગયો. સતી મારા જમ્યા પહેલાં કાંઈ ખાતી નહોતી અને તે નિયમનો ભંગ કોઈ રીતે ન થવા દેવાનો આ ધાર્મિક વિધિ હતો.

હવે આખા જીવનની દિલ્લસૂરી મારા મનમાં એકલય થઈ ગઈ. તેના વિધિ પણ નક્કી થઈ ગયા. તેમને અમલમાં મૂકવાનો વખત પણ માનના મરજીથી આવી ગયો. મેં તરત બદલી મારી. અહીં આવ્યો ત્યારથી મારે જીવન એક સરખું જ ચાલ્યું જાય છે. સૂર્ય ચંદ્રની રીતિમાં ફરક પડે પણ મારા નિયમોમાં કંદી ફરક પડતો નથી. તમારે સાંભળવા છે ? હાલતો અત્યાર સુધીનું રહસ્ય તો આ નિયમોમાં જ છે.

પહેલો નિયમ એ કે મનીને બને તેટલી સતી-ધર્મમાં જ રાખવી. મેં મારા ફોટોગ્રાફની પૂત ઉપરોન તેને મારા નામનાં પુરસ્કારો કરતાં ધીખવ્યાં છે, અને તે જાણે છે કે તેમાં જ વધારે સારા પગારથી અમારી જલ્દી અહીં થઈ થઈ છે, પગાર વધે છે અને પેનશન ખ મળતાં નોકરીનાં વરસો વધે છે, અને ટકા છતાં હું છું.

ખીન્ને નિયમ એ કે મારે બને તેટલું ઘરમાં બોલું રહેવું. આ બંને નિયમોની વ્યવસ્થા બરાબર થઈ ગઈ છે, સતીના સતીત્વથી મને ધણી સારી નોકરી મળી છે, મને સાહેબ ધણું જ વિદ્યાસનું કામ સોંપે છે તેથી મારે બોલિશમાં બહુ વહેલાં જવું પડે છે, અને મોડાં છૂટવાનું થાય છે, કોઈ વાર ઘેર જ જઈ શકાતું નથી !

આની એક મોટાવ્યવસ્થા જણાવી દઉં. સતીને સતી-ધર્મનું એટલું બધું કામદાર રહે છે કે રસોઈ હમેશાં કાઢી પાડી થાય જ. તેથી મને જરા સંપ્રદણી જેવું દરદ થઈ ગયું છે. માટે મારે સ્વતંત્ર રીતે જમવાની વ્યવસ્થાની જરૂર હતી. આ મહારાજ આહીં સારી મોઝાઈ અને રસોઈ પૂરી પાડે છે, તમે બધા વખાણી વખાણીને ખાઓ છો પણ તમે જાણતા નહિ હો કે એ સંસ્થા મને આભારી છે. સવારમાં મગ ખાવાની વ્યવસ્થાથી સતીધર્મને બાધ આવતો નથી.

ત્રીજો નિયમ એ કે મિત્રો ન કરવા. કેમ તમને એમ લાગે છે કે મારી પત્નીને જોઈ જાઓ એ અદેખાઈથી મિત્રો નથી કરતા ! મારી પત્નીને કોઈ જુએ જ નહિ ખાસ કરીને તેને ચૂંકા આંગળ સતીત્વ ચડ્યું હતું તે દિવસથી—અને જુએ તો પણ રેલવેના લખસૂચક કાનસ જેવા મોટા આખો કપાળને રોશીને પડેલા લાક શાંકા સિવાય ખીન્નું કાંઈ દેખાય જ નહિ ! પણ મિત્રોથી અમારા પર સ્પર ધર્મોમાં અગવડ પડે છે અને મિત્રો માટે સ્થિતિ કંદોડી થઈ જાય છે, માટે મિત્રો ન કરવા.

અલગ તમને બધાને મૈત્રીદાર વાતો કરીને લખવાના કામમાંથી થાક ખાવાનો વખત મળે છે એ ખરું પણ મને સતીએ જે સંપ્રદણીનો શેગ આપેલો છે તે એ જ ધામ કરે છે. તેનાથી થાક ઉતરે છે. અને મિત્રો થતા નથી. તેમ છતાં રખેને કોઈ મિત્ર થઈ જાય એવી બ્લોકથી બધો વખત લખવામાં જ ગાળું છું.

મારી વાત પૂરી થઈ છે. પણ તમે કેમ આમ ગભરાયા જેવા દેખાઓ છો ? તમે શું મને કુખીધારો છો ? ના, ના, મારે શું કુખ છે ? ઘેર સૌભાગ્યવતી બેસી છે, છોટું લણે છે, એરમાન મા છે છતાં બંને કોઈ વાર કાંતાં જ નથી છોટું દોરેલમાંથી ઘેર જવું નથી આવતો. મને સરકારી નોકરી છે, પગાર છે, સાહેબની મહેરબાની છે, નોકરીનાં વરસો મળે જાય છે, અને ધર્મ તો એવું કેળવાયું છે કે અસહકાર શું અસહકારને બાધ આવે તો પણ મારા દેવાનું ક્યાંક પણ મીંડી ફરે નહિ !

નિવેદન

ઈ. સ. ૧૯૦૯ માં ઇન્દુકુમારનો પહેલો અંક છપાશે હતો: આજે સોળ વર્ષ એ નાટકનો બીજો અંક છપાય છે. રસરસિકાની જે ધીરજને અવધિ હોય. વાંચક ! વિલંબને માટે ક્ષમા આપજો. હું ઉધો જે નહોતો કે આજરો જે નહોતો: એ અન્તર્ગાળના સોળ વર્ષની મહારી આદિત્યસેવાનો ઇતિહાસ યુગરાત પાસે મોઝૂદ છે.

અને છેલ્લાં સોળ વર્ષો ને એ સોળ વર્ષોમાં જગત નવુંબનું થઈ ગયું. વોસમી સદી આશક હતી તે પચ્ચીસ વર્ષની પ્રમદા બની છે. યુરોપનો નકશો નવો ચીતરાયો. પૃથ્વીના ખંડ-ખંડ પથટાઈ ગયા, માનવ-ઇતિહાસે નહોતો દોડો એવો મહાસંગ્રામ ખેલાઈ ગયો. એ જગદાકલના પડખા ભરતખંડમાં—ને આપણા યુગરાત દેશમાં જે ગાથ ગયા. વાવાઝોડું આવે ને આંધી ચડે, એમ જગતભરમાં એક વાવાઝોડું વાઈ ગયું. સંસાર નવા

શ્રી ન્દાનાલાલ દલપતરામ કવિ

હાસમાં પથટાઈ ગયા ? મેઘદ્રુત કે શાકુન્તલને એ સંસારવિષ્ણવો ઝોળાથી જે અડી ગયા છે ? સંસાર-વિષ્ણવોની તડછીછાંચડીથી કવિતા મદા પર છે.

એવી—સંસારવિષ્ણવથી પર કવિતા ઇન્દુકુમારમાં છે કે નથી એ ઉચ્ચરવાનો મ્હારે હક નથી. ઇન્દુકુમાર રચાતાં રચાતાં આજ સત્તાવીસ વર્ષ પૂરાં થવાં આવ્યાં; એ સત્તાવીસ વર્ષમાં આપદિત એનો એ જ રહ્યો છે ? હજી હવે છપાશે તે બીજી-ત્રીજી અંકમાંનાં ઘણાંખરાં ગીતો તો વીસેક વર્ષો પૂર્વે લખાયેલાં; ને પૃણુદિતિનો કળશ ચ્હડતાં હજી કંઈક વર્ષો તો વીતશે. મહારી મનોભાવનાઓનાં આ કષ્ટદયિત્રો આટઆટલે વર્ષો જે મ્હને પૂરાં સન્તોખતાં નથી, ને વાંચક ! ત્હને જે પૂરાં એ ન સન્તોખે તો આપણે સમકુરબિયાં છીએ એટલું સભારજો; અને ત્હારી સુખનતા ગણવા દે તો ત્હમને સન્તોખ ગણજો !

જાનેવારી ૧૯૨૫

ન્દાનાલાલ દલપતરામ કવિ

ધડાયા; જગત ભણે નવે જન્મ આવ્યું.

આવી જગતઉદય-પાયલોમાં જે અમ્મર કાઢ હોય, તો એક કવિતા. મૈત્ર્યો દળાયાં, નગરો અટવાયાં, પ્રજાઓ છંદાઈ, સંસ્કૃતિઓ પથટાઈ: ત્હા જે રોશી શીશર કે દયારામ એના એ જ છે અમૃતરથભો—ત્હારે દત્તા ત્હેવા આજ. કાળના પથટાતા યુગાન્તરોથી કવિતા પર છે. કવિતા ક્હારે ન જૂની થતી નથી. કાળની ઝાળથી ન કડમાય, એ એક કવિતા. મહાકવિ કાલિદાસ પછી કેટકેટલા યુગાન્તરો દિન્દના ઇતિ-

સ્થળાઃ અમૃતપુર નામનું નગર.

કાળાઃ એક શ્રીધમ.

પાત્રોઃ

શ્રી પાત્રોઃ

પાંખડી

નેપાળી ભેગણુ

કાન્તિકુમારી

ધરાદેવી

પ્રમદા સુન્દરી

વસન્ત

કાંચન

તારા

કુમારી

પુરની અન્ય સુન્દરીઓ અને

કુમારિકાઓ

પુરુષ પાત્રોઃ

ધન્વકુમાર

જયદેવ

લટરાજઃ ધરાદેવીનો પતિ

બાળો બિન્દુ

લસો

પુરના અન્ય ગૃહસ્થો અને કુમારો

(મળે આલની હવેલીઓમાંથી આવતી હોય એમ બાતી ગણી પાંખડી ઉતરે છે: અન્તરિક્ષના ધમધારમાં હંહરતાં ફેંજાને ગીત, પાછળ પાછળ ઉતરે છે.)

પાંખડી: ચાગીમાં મોરલા ને ચુંદડીમાં ચાતકો;

અંગઅંગ ફૂલેડે ફૂલેલી:

સાહેલડી રાસે રમે રે.

આંખોમાં હાગિયા આશાની ચન્દ્રેમા;

મુખડે શી મોહિની મહુડેલી!

સાહેલડી રાસે રમે રે.

(સાગરતટની એક લેખડછાયામાં બાલબેલ જનમા છાત્તલાં જળાન્તિકે)

ત્રીજો બાલા: જેને સીમા નહીં તે સાગર.

બીજો બાલા: જો ! હું તારો સાગર ફૂલી.

(મજ્જમજ્જનો કદકો મોરે છે.)

ત્રીજો બાલા: આ હું તારો સાગર પી જાઉં.

(પાતાનો બાલી બાળકો પી નાખે છે.)

ગિન્દુ: ધરતીમાંથી જાણે ઉછળતી ચન્દ્રા !

કે અગસ્ત્ય ઋષિની ઋષિપુત્રી જન્મી ?

(આમે ગોરબતી ધાતમાંથી સંજનાદ યાય છે; દેકરીપેટાજમાંથી પાંખડી ધરાધોરવતા તે સંજનાદને સંજનાદે સતારે છે. સાગરગર્જના ને સંજમગર્જનાના સંજમન્વનિધી અન્તરિક્ષ ધમધમી ઉડે છે. વેરાધેલા કોમાર-સેનાનીઓ સાગરતટમા યોગે મળે છે.)

પાંખડી: ભુકુટિ નમેલી, કંઠકળી ચે નમેલી;

નમણી નમેલી દેહવેલી:

સાહેલડી રાસે રમે રે.

(સંસારસેનાધિપતિણીના વરો સંજેરાજેશ્વરી-શ્વ કાન્તિકુમારી દરથી આવતી દેખાય છે.)

મટે ઢળી ચાલમાં, સોહાગલચાં બાલમાં,

કામિનીની કવિતા બૂલેલી:

સાહેલડી રાસે રમે રે.

ચોથો ખાલક: (સંજનાદ સાંભળી દોડતો આવતો)

૧. રૂંગરંગીલા, પથરા વીણી લાગ્યો:

સાગરકાંઠે રત્નો વીણુવા આવજો સૌ.

મોરપીંછાંની લંછે નરી કંણીઓ.

૨. ઉપા આવી હતી વેરવા;

વેરીને ઉડી ગઈ ગગન પાછળ.

પાંચમી ખાલા: પથરની હીરાકંણીએ તો

ઉભરાય છે સારો ચે સાગરકાંઠા.

ખિન્દુ: ઉભરા ચે કોણે ને કેટલા ઝીંઘ્યા ?

કંઈ શંકર છે—નર્મદાના તો સૌ.

ને રત્નોની ખાણ કંઈ ખેતરે ખેતરે હોય ?

(કૌમારસંઘ સંસારબૃહમાં ગોઠવાય છે.)

પાંખડી: (ટકરી ઉતરીને)

આત્માની પ્રેમજ્યોતે દેહ કીધા દીવડા;

દીપે દીપે દુનિયાં દાઝેલી:

સાહેલડી રાસે રમે રે.

(કૌમારસેનાનીઓના અગમ્યગામી સંઘમાં સેનાપતિશ્રીને વીરપ્રભે
શાન્તિકુમારી સંચરે છે.)

કૌમારસંઘ: સત્યમેવ જયતે.

(એ વીરગજનાથ કૌમારસંઘ શાન્તિકુમારીને સ્તરારે છે.)

શાન્તા: સત્યમેવ જયતે, નાડનૃતમ્.

(કૌમારસંઘના સત્કારનો શાન્તિકુમારી મુખપુર કરે મુદ્રાધારમેઘથી
પ્રભુત્વર બાજે છે.)

પાંખડી: મેઢની ભૂલાવી, મહાભાયા: સ્મરણવી,

કૂદડી કૂરે છે અલબેલી:

સાહેલડી રાસે રમે રે.

રાસે રમે રંગબેલી,

સાહેલડી રાસે રમે રે.

સત્યમેવ જયતે.

(એ સનાતન મન્ત્રોચ્ચારે વન્દત વન્દતી વસન્તવેશે પાંખડી આવે છે.)

કૌમારસંઘઃ સત્યમેવ જયતે, નાડનૃતમ્.

(એ મન્ત્રગર્જનાથી કૌમારસંઘ પાંખડીને પ્રતિસત્કારે છે.)

કાન્તિઃ આજનો કૌમારસંઘ, કાલનો તે સંસાર.

સંસાર ત્હમારો છે, સાધજો !

પધારો અગમ્ય સાગરને તીર,

ને રમો સંસારની વ્યૂહરમણી.

પ્રભુએ પ્રેમકુંજ સ્થાપી પૃથ્વીમાં,

મનુષ્યે કીધું જગતનું કુરુક્ષેત્ર.

સંસાર એટલે સુંદરતાની વાડી:

લેકે કીધાં પાણીપતનાં મહાસંગ્રામ.

ભગો, ઉઠો, આનન્દો સદા;

પ્રભુને કાળે, સત્યને કાળે,

સમસ્ત માનવકુલને કાળે.

અગમ્યગામી સંઘનાં સન્તાનો !

લીધ્મ ત્હમારા રાજરાજેન્દ્રઃ

વાગ્વિશ્વારઠ ત્હમારા પ્રધાન પુરુષઃ "

પ્રેમ શૌર્ય ધર્મ દૈર્ય અનુકર્યા;

દયા દાન દીનતાં સત્ય પ્રણયર્યા;

વલ્લુપૂર્ણ જ્ઞાન ને અલુટોલી શ્રદ્ધા;

જગત સરિષ્ઠ ઔદાર્ય,

વિશ્વ સમોવઠ વિશાલતા:

એ ત્હમારાં સાધન શસ્ત્ર ને શાસ્ત્ર.

ઉઠો, ઉદારો, આનન્દો!

પ્રભુ નેટલો પુરાતન છે મન્ત્રઃ

સત્યમેવ જયતે.

કૌમારસંઘઃ સત્યમેવ જયતે, નાડનૃતમ્.

કાન્તિઃ પાંખડી ! રોપ ત્હારો સંસારધ્વજ

સાગરને તીર, અગમ્યના પ્રણયોદ્ધમાં.

(વસન્તપાંખો ફૂડડાવતી પાંખડી દેવપગલે પધારે છે, અસીમ સાગર-
તીરે સંસારધ્વજ ફેરવે છે; દેહ ભેગડી દાલ સમી પાંખડી પડમે ઢલે છે.)

ધૂમ્યા છે એ સંસારધ્વજ ધારીને
જગતના સાચના સેનાનીઓ.
ધૂમો ને જીતો તહમે ય તે.
એ જ છે માર્ગ સંસારના મહાવીરોનો.

(કાન્તિકુમારી જીવાવે છે, અમૃતપુરનો કીમારસંધ જીલતો જીલતો
સંસારધ્વજ લેધને ધૂમે છે.)

સાચના સીપાઈ,
અમે સાચના સીપાઈ,
સાચ અમારી તરવારે,
ને સાચની બાંધી સવાઈ:
અમે સાચના સીપાઈ.

(વિધિવિધના સંસારબૂદ રચતા એમ કેટલીક વાર સૂધી ધૂમે છે.)

કાન્તિ: સત્યમેવ જયતે.

કીમારસંધ: સત્યમેવ જયતે, નાન્મૃતમ્.

કાન્તિ: જાવ, રમો, આનન્દો: કીમારબન્ધ ખોલો:
હાકલ વાગ્યે આવજો.
વસન્તપાંખો ફૂટે એ વીર. .

(એ-એ ત્રણ-ત્રણ પાંચ-પાંચનાં કીમારવીરોનાં મૂખખાંખો સાગરતીરે
ટહરીઓમાં પડાઓ જીતર દોડાઓમાં વેરાય છે. એક બાલા બુલબુલ શા
રખરના બલન છેડે છે; એક બાલક ધનુરાના ફૂલથી સાજના , પરણે
હાડે છે.)

કાન્તિ: પણ, પાંખડી ! દેવળાલે !
આ વસન્તી વેશ શે ધાયો ?
ચોપટની પાંખો નેવાં પાંદડાં,
ને આભનાં ચાંદરણાં નેવાં
કેસડાંનાં અંગોઅંગે છાંટણાં.

પાંખડી: કાન્તિ ખેન ! સંસાર જીતવાને.
કેસરિયાં કરવાને-કેસડાં.

એ પાંખોએ આલમાં ઉડ્યું છે.
 કેસૂની એ તારાટપડીએ,
 વીરના એ વસન્તરંગે
 જગત સારાને રંગ્યું છે.
 ગર્ધ વસન્તપંચમીની રહાંએ
 દેવ મહને વનખેલમાં ભમાંવતાંતા.
 બાહુએ ને મુગટે મહારે
 પાંખડીઓ પ્રગટી છે આજ,
 એમ ડાળે ડાળે પલ્લવ ફૂટતાં.
 નલનીતર્યા લીલમલીલાં અજવાળાં,
 રનેહ જેવાં, ઝાડે ઝાડે, ઢળતાં.
 વસન્તની સોહાગઓઢણી,
 જગતે ઓઢી, એમ દેવ કહેતા:
 એક આંખલા નીચે અમે ઉભાં.
 ઉપર મંજરીઓમાં માળો હોતો,
 મંહી મેનાપોપટ રંમતાંતાં.
 મંજરીની આંચ ભરી ભરીને
 પોપટજી મેનાને ધરાવતા.
 મેના મંજરીઓ સ્વીકારતી,
 આંસુની આંખડીએ પોપટને નિહાળતી.
 દેવને પૂછ્યું, આ શું ?
 દેવે વસન્તવેશનું ગીત ગાયું.

કાન્તિ: દેવે ગાયું ? પાંખડી!

પાંખડી: સાગરને 'વેર' સુરે દેવે ગાયું.

કાન્તિ: ગા, પાંખડી ! ગા, જોઈ,
 એ વસન્તવેશનું ગીત.

પાંખડી: પોપટ ઉડતો એમ ઉડ્યું તો ગાઉં ને ?
 આંસો ઘડીક આ સંસારધ્વજને ?

(સંસારના ધ્વજનાયક શ્રી કાન્તિકુમારી સંસારધ્વજને ઓળી ઉઠે છે,
 ને મેનાની પેઠમ ન્દાનમ્બા કદકા ભરતી, પ્રેમપંખિણીના કદકેકે કો અંદરુંસે
 ભાવ ભજવતી, પાંખડી વસન્તવેશનું ગીત ગાયું છે.)

મેના પોપટજીને વીનવે રે,
કેસૂડાં શાં અણિયાળાં નાક
પોપટ ! ત્હમે કયમ કીધાં રે

લીલાં આંખલિયે પાંદડાં રે,
વીણી મનોહર પાંખ
પોપટ ! ત્હમે કયમ ધરી રે !

અમૃતકંઠની માધુરી રે,
નયણાંમાં નેહ હસન્તઃ
પોપટ ! ત્હમે કય્હાં પામ્યા રે ?

કાન્તિ: તું થ માનવમેના છો સ્તો !
દેખે તે ભૂલે કે
પ્રેમપાંખિણી દો ભૂલી પડી છે
વનમાંથી જનમાં.
પોપટજી શું આચર્યા પછી ?
અધીરી મા કર, પાંખડી !
અધીરપે ઉર ફાટશે.

પાંખડી: પોપટ પાતળિયાનો તો એક—
પ્રેમનો જ ઉત્તર હોય.
કહે: જાણ્યાંઅજાણ્યાં મેના રાણી !
વળતા પોપટજી જોલિયા રે,
એક દિન લાગ્યો'તો થાક:
મેના ! જહાણું જહું વીત્યાં કે ?
ઉડતો થંબ્યો આ આંખલે રે,
ભાળી તમ રસભરી આંખ:
મેના ! ત્હમે નવ જાણ્યા કે ?
આવી બેઠો મુખસ્ફોડમાં રે,
પછી લીધો વેથ વસન્તઃ
મેના ! ત્હમે વીસર્યાં કે ?

પછી પોપટજી આકાશે ઉડ્યા,
ને મેના રાણી ગગન નિહાળતાં બેઠાં.

કાન્તિ: લગવાન રામચન્દ્રજીના વારાધી
પુરુષો એવા જ છે—કઠોર કાળજીના.
એટલામાં મેં રિસામણું ?
એવડા શા વસ્થા મેનાના વાંક ?

પાંખડી: પુરુષ કાળજીટનો કટકો,
તો સ્ત્રી સરિતાનું પૂર:
તરતાં ન આવડે ત્હેવા કંઈ-કંઈને
હૈયે ઝીલી-ઝીલીને ચે ઇનાડે.

કાન્તિ: જવા દે ને-છોડને છાલ.
રોજ ને રોજ શી એ
સ્ત્રીપુરુષની જગડોળામણી રામાયણ ?
ફૂલ દે, ને વાર્તા ફૂલે ત્હારી.

(ઇલડાંને અભિવેક કરી ફૂલગળમાંથી પાંખડી-એક ફૂલ-આપે છે.
સંતોષ નયનપાંદડીએ એ ફૂલપાંદડીએને ચાંપી કાન્તિકુમારી એ ફૂલ ચોળીના
ઉપરના ભાગમાં પરીવે છે.)

પાંખડી: સ્ત્રીપુરુષની જગરામાયણ તો
જગત પૂરૂં થયે પૂરી થાય ત્હારે.
આજે તો લખાય છે એનાં અધરા કાંડ.

—ને એમે નહીં, કાન્તિ ખેલે !
દેવે કહ્યું: અખૂઝ મેનાએ નંખૂઝયું
કે વસન્તવેશ પ્રેમવેશ હતો.

એ પ્રેમરાણીજીને પોતાને જ કાજે.
મેનકાની અડપડિયાળી આંખડલીએ
ન આગ્રખ્યો પ્રેમ,

કે ન પારખ્યો પ્રેમી.
વીરના કે બહાલાના હોય વસન્તવેશ.
પ્રેમપરિવેશના ધારી એ પાંખીરાજ,

ઉડ્યા જગતના ઉદાર કંઠોલતો.
હું ચે પછી સમું છું
વારંવાર આ વસન્તી વેશ.

કાન્તિ: પ્રેમનાં પ્રગટયાં કે પ્રભાત ?
 કે વીરત્વનાં વાંચાં કે વાવાઝોડાં ?
 પાંખડીના શા કારણે આ વસન્તવેશ ?
 કીયા સમરાંગણમાં ઉતરશે ?
 સંસારનાં કે સ્નેહનાં ?
 યોગમાયાની ઓ કુંવરી !
 તું તે પન્દરે તિથિએ નવરી.
 ને નવરીના આ તુજ તુરતા.
 —પણ ના, ભૂલતી ભાતું છું.
 વેલીને કુંપળો પ્રગટે,
 એમ પાંખોનાં પીછાં પ્રગટે છે
 પંખિણીને ને પ્રેમપંખિણીને.
 પાંખ ફૂટે તે પાંખડી.

પાંખડી: ત્યહારે કાન્ત ફૂટે તે કાન્તિળા.
 કાન્તિ પહેન ! સારથું કહું છું હો !
 રામરામની રેખાઓમાંથી તહમારા
 કોડામણા કાન્ત પ્રગટે છે:

(સહસા વળ વાળ્યા શી કાન્તિકુમારી ચમકે છે.)

રજનીને ઓઢણે તારલા તરવરે તેમ.

કાન્તિ: (સ્થેન સ્વસ્થ થઇને, સ્મિત વર્ષાવતી)
 અસંખ્યજીવાળું જગત
 અસંખ્ય નામે ઓળખે છે તહને.
 ફૂલને પાંદડીઓ, એટલી તહારે જલ.
 ખીજું નામ સાર્થક કીધું આજ:
 પાંખડી તે પાંખડી.
 જા, ફૂલતરસ્યાઓ વાટ જીવે છે તહારી.

(જગતરાણીનો સુકોમળ આજ્ઞાસાવ કરનિર્દેશથી ભજવતી હસતી
 કાન્તિકુમારી દિશા દાખવે છે. આજ્ઞા સન્માનતી પાંખડી ગાતી ગાતી સામ-
 રતીરની બળગાડીઓમાં સિધાવે છે.)

પાંખડી: મેહની ભૂલાવી, મહામાયા સ્મરાવતો,
 ફૂદડી ફરે છે અલખેલી:
 —સાહેબડી રાસે રમે રે.

કાન્તિ: યોગમાયાનો જાણે અવતાર !

લગવાને લાખ્યું કે મમ માયા દુરત્યયા:
આટલી ઢીંગલી જે દુસ્તર છે ઝોળખવી ?
મહારા જે પોપટજી આકાશે ઉડ્યા
વસન્તના વાધા સજીને.
આશઅલિલાવની પાંખોનાં એ ઉડ્યાં.
જગતના ઉદાર થશે—કે આથમશે,
મહારે તો અન્ધકાર ઉતર્યા.
સ્મરણો જે શોષાઈ ગયાં.
ગતાંમુનગતાંમૂંઝા નાનુશાવન્તિ પંડિતા:
પંડિતો એવા અલેખ આત્માના હશે ?

(પરીક વિચારને લેરખે મહો ઉ.)

પાંખડી ! તું સાચી છે હો !
વસન્તપંચમીએ યશદેવીને શણગારી,
સ્નેહમન્દિરે લગ્નપર્વણીનો મહોત્સવ ઉજવ્યો,
રામ-રામ રટે છે ત્હારથી
મહારા અન્તર્યામી પ્રેમદેવને;
રામરાણી છલ્લાઓ જપે છે

‘ નાથ ’ ‘ નાથ ’ ‘ નાથ.’
ઉરનો સાગર ઉછાળે મહોડ્યો છે,
મંહી આત્માનો હિંડોલ ઢાલે છે.

(પવનપન્થે પરવરી પાંખણી ચમકાવે પાંખ સડેલી યજ્ઞે એમ
કાન્તિકુમારી ચમકે છે, સ્હોડ વાળા મૌનશાપી યજ્ઞે છે. મંથાવટીએ,
દેવાપાલવટે, સાગીની સ્હોડમાં કંઈક શોધે છે. આંબામહેરની મંજરીઓ
હજી એવી દેહદેશે તેજગયાની મંજરીઓ કબકે છે.)

‘ શેના એ પડછાયા ?
આભમાં વાદળી નથી.
ઝાડની ડાહલી ડાળખીનું જે
નથી છત્ર માથે.
અંગોઅંગે મંજરીઓ મહારે છે મહારે.
લાગ્યદેશે તેજરેખા જાણે દારે છે હો,

ને અદૃશ્યની બીજી અંશુલિ બૂંસે છે તે,
વિધાતા આલેખે છે અમૃતાક્ષરી,
ઓળાઓ ઓપે છે એને અંધકારે
છવન એટલે જ તેજછાયાના અટાપટા.

(વળી ધડક થ'લે છે, વિચારે છે.)

વસન્તપંચમી એટલે સ્નેહની જન્મતિથિ.

(ઠરસાગરના ગર્ભમાં ફળી ગયેલી નલ્લે તરી આવીને, ચમક્યા સરિખડ)

વિરહ એટલે શું ?

વિરહિણી એટલે શું ?

હોલવાયેલા દીવાના ધૂમાડા શી

કવિઓ ગાય છે વિરહકવિતાઓ.

એ ગીત છે કે રૂદન ?

વિરહ એટલે કોયલનો ટહુકાર.

ચિત્રકારો ચીતરે છે કોઈક

એકાકિની, આશાભંગ, બહાવરી,

દિશદિશની સૂની વનવાટોને ઢૂંદલી.

એ રંગચિત્ર નથી, છાયાચિત્ર છે.

એ કવિઓ ને એ ચિત્રકારો તો

વિરહની વાડીમાં નથી, વાડે છે.

વિરહિણી એટલે પપૈયા શી રસતરશી.

વિરહ એટલે અમૃત નહીં, પણ અગન.

વિરહ એટલે પરમ ચિતાસ્નાન:

રઘુવીરજની સમક્ષે લંકાના ચોકમાં

શ્રીતા માતાએ કીધું હતું તે.

પ્રેમપાવકની એકલયોતમાં જલતી,

વિરહિણી એટલે પરમ સતી.

વિરહ એટલે આત્મનૃપકવતો પ્રેમાગ્નિ:

વિરહિણી એટલે મજની નાર.

(મેઘબંડને ધીરગંભીર પગલે બટરાજ પધારે છે.)

રાજ: સત્યમેવ જયતે.

(ખડખડ હસી પડે છે.)

કાન્તિ: (ભરી ભરી વાદળાની સવિશેષ જલારતાથી)
 સત્યમેવ જયતે, નાઽનૃતમ્.
 રાજ! તુંમે ય તે ?
 —ને જગજંભીર વાતોની મશ્કરી ?

રાજ: ઉપહાસ કે આદરે ત્હારે
 દલીલના ભેંડાર ખૂટ્યા રહ્યો.
 જગન્માતા ભોગણે આદેશ આપ્યો.
 ને નગરવિધાત્રીએ કૌમારસંઘ સ્થાપ્યો,
 ત્હારથી સાગર ઉછળે છે એમ
 અમૃતપુર ઉછળે રહ્યું છે.

કાન્તિ: મણુમણુના દેવ ને મણુમણુની દેવીઓ.
 એ દ્વંધ નથી, ઉભારા છે.

રાજ: સનાતનતાથી ભારત તો ભણ્યું છે
 સત્ એટલે પ્રભુ, અસત્ એટલે માયા.
 સત્ના પયગમ્બરો યે અસત્પોળે ખેલે છે
 દેહમાયાના અંચળા એટલા છે ત્હાં સુધી.
 સતિયા હોય કે જનક વિદેહી.
 —પણ સમુદ્રગ્રીભે ઔપેધિ છે અવનીવાસીઓને.
 સંસાર સારો યે છે બાલખેલ
 મનુબાલની બાલકતાનો.
 આપેડા બાલખેલ ખેલે છે ત્હાં
 કૌમારનો તો હજી જ ને બાલખેલનો ?
 જગગૂંથળી એટલે જ
 સત્અસત્ની ધૂંચાયેલી બાજી.
 પૂજારોજ્યાંને નુવરાવે, ઉજળા વાઘા સન્નવે,
 પૂજેટીની ઘરને એમ અજવાળી છે.
 એ વસ્ત્રો છે ? કે અન્તર્યામીના પાકા રંગ ?
 અંગ ઉજળાં કીધાં; આત્મા આવશે—કરુદારેક.
 અમૃતપુરનો કૌમારસંઘ તો છે
 અમરાપરના ફિરિસ્તાઓનો.
 બાલસૂર્યના ને બાલચન્દ્રના
 સંગજન્મ્યા એ બાલજોડિયાઓ.

નવરહવાર સોહવશે સંસારમાં.
વૃન્દાવનના ખાખગોવાળિયાઓનો
યુગે યુગે થતો એ નવઅવતાર.

કાન્તિ: ત્હમે જોયું એવું કોઇએ નથી જોયું.
જેમાં છતાં યે ઉપહાસશે?

રાજ: જોઉં છું માટે જ હસું છું.
અન્દ્રનાં અમૃત ઉકરડે દોળાય છે,
પુણ્યવર્ષાથી પાપનાં ખાખોચિયાં ભરાય
વાવ્યાં નહીં ઉગે એ.

ત્હમારે સૂજવા છે સંસારતારાઓ,
અગમ્યમાં વહામ ભરતા આત્માઓ.
યુગના યુગથી ઉપનિષદ ઉચ્ચારે છે કે
નાડ્યમાત્રમા વલ્લહીનેન લભ્ય.

કાન્તિ: રાજનો આ જ નિષ્કામ રાજયોગ કે ?
નહીં, રાજ ! નહીં:
આંખે મ્હોર એટલાં ફળ ન ફળે.
વાવણિયાનો ધર્મ એક જ,
વાવણીની ઋતુમાં વાવવું:
વાવણ વર્ષા વર્ષે એ શ્રદ્ધાથી.

રાજ: ખરાબો કે જેતર પારણીને વાવતો.
વાવે, વિશ્વ વિશાળ છે.
પ્રેરણા પાવ, જોજા સ્ત્રીઓ;
ઉત્સાહ વધો, ઉછરંગનાં પૂર આણો.
ભુવાનિયા યે આનંદના ઘેડિયા છે;
ઘરડેરાંને યે યૌવનખ્યાલા પાવ.
પણ ભૂલશે માં લણણીનાં જગસૂત્રો;
વાવશે એવું લણણો;
વાવશે એથી અઢકેડે લણણો.

કાન્તિ: રાજ ! વિરહ જોટલે શું ?

રાજા: વિરહ એટલે બેઠી છે એ જાણુ:
 લૂતાં હોરણાં ને વગડાનાં વંટોળા.
 વિરહ એટલે મંજની નોર:
 ગોખતાં'તાં ને ત્હમે જ હમણાં ?
 લોળીઓની કુંગરમ્હોટી ભૂલ.
 કેટકેટલા વેગળા હતા
 મળથી કે ગોકુળથી મધુરાના રાજમહેલ ?
 વિશ્રામઘાટને સ્હામે આરેથી ચે
 વેણ સંભળાત ને દર્શન થાત.
 કીધા પડ્યા'તા સાત સાયર વચ્ચે,
 કે માંડી'તી અણુઓળંગાતી અગમ્યતાઓ ?
 યુગ આધમીને ઉગ્યા, ને
 વૃથા ફળેત કીધો કાનડને.

કાન્તિ: એ જ વિરહની વિરાટગળ.
 મળે ને ન ઊલે એ અગોલકા:
 નિરખું-નિરખું ને ન ઉતરાય
 પ્રેમજમનાને સ્હામે તીર:
 પ્રેમવિયોગની એ પરાકાષ્ઠા.

રાજા: કહું ? ક્ષમા છે મ્હને ?
 આજની તો પ્રત્યેક સ્ત્રી વિરહિણી છે.

કાન્તિ: હાય સ્ત્રો.
 એમાં શાં આશ્ચર્ય ઉઘ્યાં જગતે ?
 વરેલાને વરવા દેતો નથી સંસાર,
 ને વરેલો વરવાનાં કેટલીકનાં છે ક્ષાંક્ષાં.
 પરણીને ક્ષાંક્ષાં મારે તે ક્ષસાય;
 ને દૂંદે નહીં તે સોહાગણું સંન્યાસિણી.
 સંસારના ને સંસારીઓનાં ઉરના
 મેળ જ નથી આજ જગતમાં:
 સંસારનો તંબૂર ઘસૂરો બોલે છે.
 —ને પુરુષનાં મનોરથો તો
 મ્હોવાં સર્વે ચે કળતા હશે ને ?

રાજ : સૃષ્ટિમાં પુરુષ જે છે પાપસ્રુષ્ટા : :
શ્રીસોહાગની છે આંખાની અમરાઈઓ,
મંજરીએ મ્હોરે ને ફળે નહીં,
પુરુષનાં એ સાગ વન.

કાન્તિ : કુલવાસના ત્હો ચે પીઢિયાં ને થાંભલા.

રાજ : પણ વિરહનાં પાનાંઓ
કચ્છાંથી ઉધડયાં આ આજ ?

કાન્તિ : ત્હમે નહીં ઉકલે વિરહનાં રસશાસ્ત્ર.
સ્નેહસંયોગનાં જોગીજોગણ
કચ્છાંથી જોળખો વિયોગના વટોળને ?
ત્હમે છે વસન્તનાં પંખોરોઃ-
ગ્રીષ્મના ધોમ ધખ્યા ન પ્રીછો.

(અદશ્યથી પોકાર આવે છે :)

દરિયાઈ, દરિયાઈ સેનાધિપતિણીજીને.

રાજ : (સ્વગત)
અજળ નથી આજના આ જોલ ?
પરણ્યાંના વિરહ વાંચ્યા છે.
આ તો કુંવારને થયા ઠોક,
ને વિરહના જોરતા સાંપડ્યા.

(બિન્દુ ને બે બાલિકાઓ આવે છે.)

કાન્તિ : તોફાનને થોડે ચ્હડયો છે કે ?

બિન્દુ : મ્હારે નથી મનદુઃખ, કાન્તિ ખેડે
ન્હાનકડી બાળકીઓ બબડે છે.
ફેડે છે ઉપર દેખાય છે
એવું અન્દર નથી દેખાતું.

એક બાલિકા : ઉંચામાં ઉંચી ડાંખે ચ્હંડી બિન્દુ
ઠાડામાં ઠાડું નિરખી રહે છે-
કહે છે જોરે એમ કરે છે.

બીજી બાલિકા: અન્ધારમાં આગિયા ઉડતાં તો:
જગતની તાપણીના તણખા લેવા.
સળગે ને હોલવાય,
હોલવાય ને વળી સળગે.
ઝાલવા જાઉં તો ઝલાયે નહીં.

કાન્તિ: પણ ફરિયાદ છે શી ?

પહેલી બાલિકા: ઉપર દેખાય છે
એવું અન્ધર નથી શે દેખાતું ?

કાન્તિ: એ તો જગત લેવડી ફરિયાદ છે,
કાળજૂની ને સનાતન,
રાજ ! સાંભળો ને સ્ક્રમભવો.

બીજી બાલિકા: આરસો માંડી તારા ઉતાર્યા:
વીણવા જાઉં તો વીણ્યા વીણાય નહીં.
કથરાટમાં પાણી ભરી આલ ઉતાર્યું:
તારલિયા તગતગે ને ઉડી જાય.
દેવમુદ્રિકામાં લેધું તો મ્હાફ મ્હાં:
વાતો માંડું તો હાંકારો થે ન ભણે.

પહેલી બાલિકા: પાંખડીની પાંખડીઓ થે ઝાંચો છે:
એફકે થે નથી ઝીલતી ગવરાવ્યાં-ગીત.
અમારી સંગાથે થે અમને
હજી નથી આવડતી વાતો કરતાં.

રાજ: જગત એટલે જ માયાના છાયાચિત્રો
દેખાય ને ઝલાય નહીં તે જગત.

કાન્તિ: ધીરી, બાળાઓ ! જરા-ધીરી.
આત્માના સન્દેશ થે સંભળાશે.
ને સંભળાય ત્હારે કંથ્યાણના હજો સો.
આવ; મ્હારે હૈયે વિરાજ; હુંક-લે.

(પહેલી બાલિકાને કાન્તિકુમારી તરફ છે, હૈયે માંચે છે. બાળકી પાસે
કાન્તિકુમારીની આંખડલીમાં જાડું નિરખી રહે છે, પછી અન્ધાર થાય છે.)

ખિન્દુ: ચન્દ્રક ન બોલિયે, બાબા !
ચન્દ્રક બોલવાની દેવની આણ છે.

બાબા: (ન સાંસજીવી જ્યો)
કાન્તિ પહેન ! બડાં પરેકાં છો હો !
આંખડલીમાં તારામંડળ બળકે છે,
ચન્દ્રકમણિમાં મહને પૂરી ફરો છો.

કાન્તિ: નહાનકડાં નયનનયનોમાં સૌનાં
બ્રહ્માંડ સકેલેલાં છે, બાબા !
તહારાં ચે લોચનિયાંમાં
બ્રહ્માંડ બળહળે છે.
મહાટી થજે ને નિહાળજે.

ખિન્દુ: હરિના યુગમાં બળહળતું તું હોયું ?

કાન્તિ: (સ્વગત) અવધિ, ભૈરવન !
બાલકોના બોલ તો કારમીક
અમેર વાણ ઉચરે છે,
આત્માને ચે બહુલોવી નાંખે છે.
મહારા ચન્દ્રક બોલયા—

(દૂર-દૂરથી ગાજતો-ધમતો-ઉછળતો પાખંડોનો સંજનાદ આવે છે:
હિરાબો ધણધણી લે છે. હિરાસની લહરીઓ લગે છે. એ ઉર્મિમુગ્ધ
કાન્તિકુમારી શ્રવે છે.)

ઉઠો, સંઘ જમાવો, સંસારધ્વજ રોપો
લાભ્યવિશાળા સાગરચોકમાં.
શંખનાદે પ્રારબ્ધને જગાડો.
સાચની હાકલ ગજવો પૃથ્વીપુરાણી.
મહામૈયાનું મન્દિર મંડાય ત્હારે
ઘંટાના કલધોર બોલોવજો,
શંખની સિંહગર્જના ઘોરોવજો,
સત્ય શબ્દની મેદી ચોકારજો.
સંસાર બોટલે પ્રકૃતિના રાસ.
પાંખડી પ્રકૃતિને બોલે જેલે છે.
જાત; આત્મદો; ઉદાસો.
પાંખડીનો ખુશમનોની આણ.

(સાગરના સંસારચક્રમાં કૌમારસંઘ ટોળે મળે છે. બ્રહ્મહીલીનો સંસારધ્વજ ફરકાવતી પાંખડી કૌમારસંઘને સિંદાસને આવી ઉભે છે. મુખે મુખે ઉત્સાહ ને દેવવીરત્વ ઝળકળે છે.)

પાંખડી: સત્યમેવ જયતે.

કૌમારસંઘ: સત્યમેવ જયંતે, નાડનૃતમ્.

પાંખડી: અગમ્યઓળંગતો આગનો કૌમારસંઘ
આવતી કાલનો એ સંસારસંઘ.

કાન્તિ: કરમાય નહીં તે કુમાર.
કૌમારસંઘ છે બજરંગ શો બલવન્તો:
શ્રીતાલની સાધ તે લાવશે.
કાળપાયેલાં એ ઉછળતાં બ્રહ્મબાણ,
બ્રહ્મચારીઓના ઉર્ધ્વગામી આત્માઓ,
યુગયુગના એ લવ ને કુશ,
રામસેનાને ચે મૂર્છા પાય.
મનુષ્યપગલાંમાંથી કાંટા નીનુંદવા,
જનમાર્ગના લાગ્યા ચીલા સમારવા,
વિપવદ્દીઓ ઉખેડી અમૃત ઉગાડવાં:
એ આપણા પુણ્યમાર્ગ,
એ આપણા લાગ્યપન્થ.
નહાનકડી નથી એ સંસારસેવાઓ.
મહારાય છે, મહાતુલાવી છે:
વેદવાટે વિચરતા બ્રહ્મચારીઓ!
ઓળંગજો અગમ્યની ચે પાળ.
કાલીને માથે ખાલકૃષ્ણ નાચ્યા,
નાચજો એમ કાળને મસ્તકે.
કાલીને નાચ્યા એમ કાળને નીચેજો.
કૌમાર છે કાળનું વિધાતા:
ગોડો સત્યમેવ જયતે.

કૌમારસંઘ: સત્યમેવ જયંતે, નાડનૃતમ્.

કાન્તિ: સંસારવ્યૂહ એલવા સ્હેલો નથી.
પાંખડી! ગવરવિં એ સાચીની ઝંઝારો,
ને શીખવં સંસારરમણની દેવલીલા.

(સંસારશ્વજ દોષી પાંખડી દોષારસંધને સાચની ઝડપાઓ ગવરાવે છે. વિધિવિધના સંસારવ્યૂહ રચતો દોષારસંધ સંસારશ્વજ સન્નિધિ ખૂમે છે, રાખે છે, ને સાચનું સનાતન ખીત ખીલે છે. રસના રસાવતાર શી પાંખડી વચ્ચે વચ્ચે દેવમધુરી જલતરંગ જાંતી અધરેધરી એ અંસીભાલથી મહાંભંડળ ટોલાવે છે.)

સાચના શીપાઈ,
અમે સાચના શીપાઈ;
સાચ અમારી તરવારે,
ને સાચની જાંધી સવાઈ:
અમે સાચના શીપાઈ.

(ઉપર આકાશઆલેખી ટેકરીઓની ધારે હુંડમાં નેપાળી ભેગણ દર્શન દે છે.)

સાચ અમારા દહડયેયા,
તે દહડશે સાચદહડાપ;
સુણો, અમારાં જ્યુગલ વાગે,
સાચની હાક છવાઈ:
અમે સાચના શીપાઈ.

જ્યુઓ, અમારી ધગ ફરફરે,
સાચની લહરો વાઈ;
અમે સાચનું લગર સઘળે,
આવો તકમે ચૂ ભાઈ!
અમે, સાચના શીપાઈ.

(ક્ષતિકુમારી સંસારસેનાધિપતિણીનો મહારાખ વગાડે છે. ટેકરીઓમાં, હુંડમાં, જલજાલીઓમાં એનો મહાધાર ધૂમી વગે છે.)

કાન્તિ: (બે વીર રંગ આગળ ભૂરી સિંહણને રાખે જાજતી)
ખરખા-આ-રત. સત્યમેવ જયતે;

દોષારસંધ: સત્યમેવ જયતે, નાડવૃત્તમ્.

(અમૃતપુરનો દોષારસંધ વેરાઈ-વેવરાઈ ઉતરે છે.)

કાન્તિ: (હુંડભિનાદે રાગરતરંગ સાં રાગદોષોગ્યો ઉજાળતી)
સંસારની ચોક ઢેહી નથી;
જોકે ગંગે 'સહુ' સંસારતી માં.

વૃક્ષને શાખાઓ-પ્રશાખાઓ છે,
 એટલેટલા છે સંસારના પુણ્યમાર્ગ.
 વડલાને પાંદડાં છે,
 અમૃતપુરનાં એટલેટલાં છે કુલધામ.
 ભૂલશો ના, શ્વાસોચ્છ્વાસે સ્મરજો:
 સંસાર છે અનેકશાખાળો પ્રહ્લવડો.
 ને એક જ પ્રહ્લવડલાની છે
 અસંખ્ય આ શાખામહાશાખાઓ.
 ભવ; નિવનિવને રાજમાર્ગે સંચરજો!
 સંસારને પ્રહ્લમાર્ગે વિહરજો!
 અંગારા વેરતા મા; ફૂલડે વધાવજો.

(જગતની દીવાદાંડી સરિખડી કાન્તિકુમારી તર્જનીકિરણે અમૃતપુરની
 દિશા દાખવે છે. દૂતપરબમાંથી પાંખડી સાને ફૂલડાં ઝટે છે.

ધોરમતા સાગરની ગર્જનામાં નિમનિમનો ન્હાનકડો રાખનાદ ગળવતો
 દેખારસંધ નિમનિમના દિસારેશમાં સચરે છે. સંસારધ્વજ ફરકાવતી
 પાંખડી ભેગણુના કુંડમાં શિખરે ચઢે છે. અપાર સાગરની અંગાથ જલ-
 લીલા નિહાગતી, યોગમાયાની મૂર્તિ સમી કાન્તિકુમારી સાગરને તીરે
 એકતરી, જગતના અણીઅચની ભૂરીર સમી, ઉભે છે.

શિખરે, કુંડની કાઠી નીચે, અમૃતદીવડાની એકાન્થોત શિખા શી
 ઉભેલી નેપાળી ભેગણુ કાગવદ્દગીતાનો શ્લોક ઉચ્ચારે છે.)

નેપાળી ભેગણુ:

યદ્યદ્વિમૂર્તિમત્સપ્ત્યં, શ્રીમદ્વિજિતમેષ ચ,
 તત્તદ્દેષાયગચ્છ ત્વં મમ તેજોશસંભવમ્.

चित्रकार]

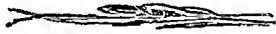
मेडोना

વિત્તકાર]

મોહલીન

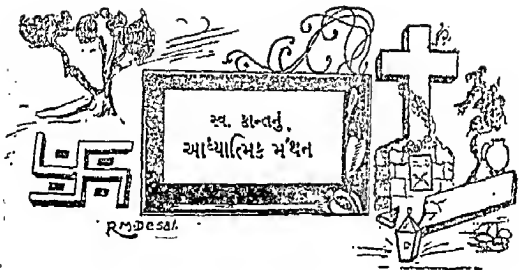
[ટીશીઅન

વિત્તકાર]

વર્ણન મેરી

[મ્યુરીસો

ગયા વર્ષમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકોમાં કાન્તમાલા ! એ એક ઉત્તમ પુસ્તક છે એટલું નિર્ણય છે. અને રા. ગ. બલવન્તરાય કલ્યાણરાય કોઠારે કાન્તમાલાથી અપૂર્વ મિત્રશ્રાદ્ધ કર્યું છે. કાન્તમાલામાં અનેક સુંદર મણુકાઓ છે પણ સૌથી વધારે આકર્ષક તો પત્રધારા જ છે. સદગત મણિલાલ બાવા વિરસ જીવોમાંના એક હતા. એમના પરમ મિત્ર મુ. બલુભાઈ પત્રધારાની શરૂઆતના ટિપ્પણમાં ખરું જ દહે છે :

“કાન્તને કાન્તને ફેરવીક સમર્થ” છુદ્ધિ અને કુશોભ હરવની વ્યક્તિઓ મદામંથનમાં પડી જાય છે, અને આપણાં તરફ ત્રાળવાં માપી ન શકે એટલું વેર છે. તેમને લગભગ આજીવન સૌત તીવ દર્દમય જ વહે છે.....કવિ નમંદ એના સમયમાં આવી મદામંથનનિમગ્ન વ્યક્તિ થઈ ગયા. મદારો મિત્ર મણિશંકર ઈ. સ. ૧૮૬૫ થી ૧૮૨૦ સુધીની પરચાય-મે એવા જ એક ‘મેટા કણ’ હતો; કુદરત બંધી શાક્યોમાં મેટા; એની આંતર વ્યક્ષામાં મેટા; જે પ્રકળી સાથે એણે લગભગ ત્રીસ વર્ષ પર્યંત મદામાત કસી કરી જ કરી, તેની શોધાર્થે વડે પણ મેટા. એણે જે જે સદન કહ્યું છે તે કલ્પનાચક્ર વડે જે કોઈ થેડું ‘પણ’ પણ પ્રત્યક્ષ કરી શકશે, તે માણસ દરો, તો તેને આંધું આગ્યા જર નહીં રહે.” (કાન્તમાલા પા. ૩૨૦)

ગયા વર્ષમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકોમાં કાન્તમાલા ! એ એક ઉત્તમ પુસ્તક છે એટલું નિર્ણય છે. અને રા. ગ. બલવન્તરાય કલ્યાણરાય કોઠારે કાન્તમાલાથી અપૂર્વ મિત્રશ્રાદ્ધ કર્યું છે. કાન્તમાલામાં અનેક સુંદર મણુકાઓ છે પણ સૌથી વધારે આકર્ષક તો પત્રધારા જ છે. સદગત મણિલાલ બાવા વિરસ જીવોમાંના એક હતા. એમના પરમ મિત્ર મુ. બલુભાઈ પત્રધારાની શરૂઆતના ટિપ્પણમાં ખરું જ દહે છે :

“કાન્તને કાન્તને ફેરવીક સમર્થ” છુદ્ધિ અને કુશોભ હરવની વ્યક્તિઓ મદામંથનમાં પડી જાય છે, અને આપણાં તરફ ત્રાળવાં માપી ન શકે એટલું વેર છે. તેમને લગભગ આજીવન સૌત તીવ દર્દમય જ વહે છે.....કવિ નમંદ એના સમયમાં આવી મદામંથનનિમગ્ન વ્યક્તિ થઈ ગયા. મદારો મિત્ર મણિશંકર ઈ. સ. ૧૮૬૫ થી ૧૮૨૦ સુધીની પરચાય-મે એવા જ એક ‘મેટા કણ’ હતો; કુદરત બંધી શાક્યોમાં મેટા; એની આંતર વ્યક્ષામાં મેટા; જે પ્રકળી સાથે એણે લગભગ ત્રીસ વર્ષ પર્યંત મદામાત કસી કરી જ કરી, તેની શોધાર્થે વડે પણ મેટા. એણે જે જે સદન કહ્યું છે તે કલ્પનાચક્ર વડે જે કોઈ થેડું ‘પણ’ પણ પ્રત્યક્ષ કરી શકશે, તે માણસ દરો, તો તેને આંધું આગ્યા જર નહીં રહે.” (કાન્તમાલા પા. ૩૨૦)

સ્વાભાવિક પાશવજીવનથી જેને ત્રોણ નથી થતો એવાં સંરક્ષારી મનુષ્યો સાહિત્ય, કલા, રમેશ, દયા, પરીપક્ષાર, ધર્મ, જ્ઞાતાન વિગેરે વિશ્રુતિઓ પોતાના જીવનમાં ઉતારવા મથે છે. સદગત મણિભાઈએ આ

વધારે ચોખ માણસ માટે રહેલા દષ્ટ એના એક અંશનું
કુંકું દિગ્દર્શન કરીએ.

સદ્ગત મણિભાષને યુગરાતે પહેલાં કવિ તરીકે
જાણ્યા અને 'પત્રધારા' ના આરંભમાં પણ એમનું
કવિજીવન દેખાય છે. કાન્તમાં કવિતા રચવાની
કુદરતી શક્તિ ધણી મોટી હતી. પણ એમનો સારી
કવિતા વિશે આદર્શ ધણો ઉચો હતો. અને એ કારણથી
પોતાની જ કલ્પનાને
વાણીમાં ઉતારતાં
તેઓ બહુ મધ્યમજ
કરતા. જુઓ પહેલો
જ પત્ર: " ધણા
દિવસથી જે કામ
મેં ચુકા દીધું છે, તે
બહુ સારું તો નજ
બની શકે.....

expressions

(શબ્દો) જે ચાર
ઠેકણે સારાં છે,
પણ કેટલેક ઠેકણે
bald (અનર્થક)
છે. લખતાં લખતાં
ઉવડના ભાગમાં હું
થાપી ગયો છું, અને
છેલ્લી ગીતિમાં જે
અભિપ્રાય અને
force (આવેશ)
અણવેલો હતો, તે
આવી શક્યો નથી.
ફક્ત તમ કહો છો
તેમ taste (સુરચિ)
અને picturo
(આયુ' ચિત્ર')
poetio (હૃદયગમ)
છે." (કાન્તમાલા પા. ૩૧૬)

પોતાની જ કવિતા ઉપર કેવો સૂક્ષ્મ વિચાર ઉપરના
પત્રમાં દેખાય છે!

પત્ર ચોથામાં વળી લખે છે કે "એ કાચ આપણી
ભાષામાં નિશ્ચિત ધકે પણ મને યંદા રહે છે જે
પ્રેમિત નહિ મણાય. મ્હારી શક્તિ જરા બીજી

પડી ગઈ છે. અને મ્હારી કલ્પના તજવડી કરવાને માં
મ્હારે મયન કરવું પડે છે." (પત્ર: ચોથાનું ભાષાન્તર
કાન્તમાલા પા. ૩૨૧)

આ રીતે છેક ૧૮૮૬માં પોતાની કવિતાની
શક્તિ વિશે કાન્તને કંઈ થયું હતું. અને ધીમે ધીમે
જેમ જેમ આંતરજીવનમાં બીજા વિચારોનું જોર વધતું
ગયું તેમ તેમ કવિતાથી દૂર જવા લાગી.

૧૧. મણિસંકર રત્નાજી ભટ્ટ (કાન્ત)

[શ્રીભાષના બહુમૂલ્યથી]

લવિષ્યમાં તરતમાં ભુસાઈ જાય એમ તો નથી. લાગતું
મણિભાષની આત્મપરીક્ષા કેવી ચોખ્ખી હતી. એ
આટલા ઉપરથી દેખાય છે અને બીજા જાણુએ તેઓ
કહે છે તેમ 'નામ નથી ભુસાઈ ગયું' પણ તેમણે
ક. સ. ૧૮૮૬માં લખેલું "..... મને ધાસ્તી રહે છે કે
હું થોડાં વર્ષમાં તો વ મરી જવાનો " (કાન્તમાલા)

પોતાની કવિતાની
રમણીયતાનો પોતાને
સાચો ખ્યાલ હોવાથી
તેઓ કહે છે: " મને
મારા હૃદય ઉપર
આરથા છે, અને હું
અવરૂપ માનું છું કે
મારે નામ યુગરાતી
સાક્ષરમંડળનાં ઇતિ-
હાસમાંથી જલેલી
ભુસાઈ નહીં જાય.
આ ઇતિ મને ધણા
દિવસની છે." (કાન્ત-
માલા પત્ર ૬, પા. ૩૨૨)
૩૫ વર્ષ પૂર્વે
લગભગ પોતાની ૨૨
વર્ષની ઉંમરે પોતાની
શક્તિનું જે પારખું
સદ્ગત મણિભાષને
કરેલું અને પોતાને
માટે જે લવિષ્ય
ભાખેલું તે આજે
લગભગ સંપ્રેદશા
સાચું ઉતરેલું નેષ્ટ
છીએ અને એમનું

નામ હજી પણ
લવિષ્યમાં તરતમાં ભુસાઈ જાય એમ તો નથી. લાગતું
મણિભાષની આત્મપરીક્ષા કેવી ચોખ્ખી હતી. એ
આટલા ઉપરથી દેખાય છે અને બીજા જાણુએ તેઓ
કહે છે તેમ 'નામ નથી ભુસાઈ ગયું' પણ તેમણે
ક. સ. ૧૮૮૬માં લખેલું "..... મને ધાસ્તી રહે છે કે
હું થોડાં વર્ષમાં તો વ મરી જવાનો " (કાન્તમાલા)

પત્ર પૃ. ૫૮. ૨૨૨) તે રીતે તેઓ પાછળથી કવિ, સારી ગુણેવા એમ કહેવામાં ખોટું નથી, એટલે એ રીતે પણ એમની આત્મપરીક્ષા માત્રી નીવડી છે.

૧. મણિલાલએ ઉત્તમ કવિતાનો રસ ખૂબ પીચો હતો. એ રસપાનમાં એમને અમુક કાળે તો જીવનસાહ્ય લાગતું અને જગતના મહાકવિઓની ઉત્તમ કવિતાનું 'યથાર્થ' હાર્દ સમજનારું એમનું હૃદય એવું સૂક્ષ્મપરીક્ષક બની ગયું હતું કે મામાન્ય રચનાથી એમને સંતોષ ન થતો. ૧૪મા પત્રમાં તેઓ લખે છે કે "આ આપણી હજી બાલ્યાવસ્થા ચાલે છે, તેમાં કવિતા લખવી કેટલી તો મુશ્કેલ છે તે હું જાણું છું. હું પોતે છેક આશાલીન છું—હાર્દ 'યથિચિત્' લખાણ કરી આશા આપે એવું નથી. પણ ઇચ્છે છે કવિતાનો અભ્યાસ, જે : આટઆટલો 'અવિશ્વાસ' ઉપજાવે છે, તે

કવિતાપરીક્ષણનાં કેટલાક અતિ કડક નિયમો પણ રીપવે છે, અને એ કસોટીએ તપાસી જોતાં યુજારાતી કવિતાઓમાંથી બહુ જ થોડી મળે. સારી લાગે છે. ખરેખર, સંસ્કૃત કવિતાના પણ મોટા ભાગને કચરો જ ગણી શકાય છે, અને હું ધારું છું કે પ્રેમાનંદે કંઈ કવિ નહીં, માત્ર પદ્ય લેકડનારો હતો, એમ જાણું મહેલાંધરી સાબીત થઈ શકે, " (ક્રાન્તમાલા પત્ર ૧૪નું ભાષાંતર.)

૨. અજબત આ પત્રમાં એમના 'સ્વભાવ પ્રમાણે એક પણ નેરથી કહેવા જતાં બીજા પક્ષમાં કંઈક અતિ-શયોક્તિ થઈ હશે; પણ સારી કવિતા માટેનો એમનો આદર્શ કેટલો ઉચો હતો એ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

૩. કાવ્યરસમાં મણિલાલ કેવા મસ્ત હતા તે એક બીજા પત્રના 'સંબોધા' પણ દેખાય છે: "કવિતામાં તો ઈન્દ્રિય લાપતા જેટલી બીજી કોઈ સમૃદ્ધિમાન હશે, એ મારી. કલ્પનામાં નથી આવી શકતું. મારું હૃદય એવી કવિતા સંસ્કૃતમાં પણ છે, પણ વાંચતાં હૃદયમાં vibrations (આવેશનો) થઈ જાય, એવી તો મેં ઇન્દ્રિયમાં અને તે હમણાં જ જોઈ. એ મુખને હું એક માનું છું અને તેમાં મસ્ત છું." (ક્રાન્તમાલા પત્ર ૬.)

આ રીતે ઉચ્ચ કાવ્યરસાવાદના અનુભવી અને એટલે અંશે દર્શિ જતાં એ પોતે કહે છે (but as all creators are critics—જ્યાં સંજ્ઞાઓ વિવેચકો પણ છે. ક્રાન્તમાલા પત્ર ૧૨.) તેમ વિવેચક મણિલાલ એક પછી એક સ્તરીઓની કવિતા સૂઝવા અતિસૂઝ ઉત્કૃષ્ટિ હતા એમ એમના પત્રો દ્વારાથી

દેખાય છે. એક સ્મયે તો સ્પષ્ટ કહે છે: "અને એમને તમે પણ મહારાં 'અકલાકમિયુન' ને 'વસંતવિજય' થી મહત્વ નથી! લેખના, ત્યારે એ જ દિશામાં હું નવી વિશેષ સુંદરતાઓ સાધું તેનું સ્વાગત બીજી કોણ કરનારો! તથાપિ હું મથીશ; મંડ્યો રહીશ; અને પરિણામે, એટલો વિશ્વાસ છે તો ખરો કે (મહારી ભાવનારૂપ) વિજય મેળવી શકીશ." (ક્રાન્તમાલા પત્ર ૧૦નું ભાષાંતર, પા. ૩૨૫)

પોતાને વિશ્વાસ હોવા છતાં પણ મણિલાલ આ વિજય મેળવી શક્યા નથી એ આપણે જાણીએ છીએ. જો તેઓ આ વિજય મેળવી શક્યા હોત તો એમના પોતાના જીવનનો ઇતિહાસ જુદો જ ધડાત એટલું જ નહીં પણ યુજારાતી સાહિત્યના ઇતિહાસનાં પણ કેટલાંક પૃષ્ઠો જુદા રીતે લખાત.

આ વિજયની આડે શું આવડું? તેઓ પોતે એજ પત્રમાં કારણ જણાવે છે: " (આવું પરિણામ આવવામાં) મહારી (મને તો દેખાય) છે એક જ ખામી: સદકાર (વગર), લાગણીલયો ઉત્તેજન (વગર હું થોડું જ કરી શકું એમ છે) (હું એવા જ છું) એકલા ગાણું, એકલપદે જ રીતવ્ય ક્યાં જવું, મને કોઈ મંદો. એકાકી મંથનને માટે (જે) શકાવલ (આવશ્યક છે તે તો) મહારામાં છે, પણ (એવા વિમલ જેવા આરોહણને માટે જે) વીરત્વ (પણ આવશ્યક છે, તે) તમને."

ખરેખર રેનેહીઓનાં લાગણીલયો સદકાર તથા સહવાસની મણિલાલના રેનેહાળ આત્માની બુદ્ધિ તથા ઉપર કહેલ વીરત્વના અભાવે એમના આખા જીવન ઉપર પ્રબળ અસર કરી છે.

સદગત મણિલાલની કાવ્યસરિતા આરંભના નેરથી આગળ કેમ ન ચાલી એ વિષયના પૃથક્કરણમાં આથી ઉંડા નહીં ઉતરીએ, અને એમના આંતર જીવનપ્રવાહને અવલોકવામાં આગળ આવડ્યું.

મણિલાલના રેનેહાળ સ્વભાવમાં કાવ્યમયતા જે કે અમુક અંશે સહજ હતી, પણ કાવ્યપ્રવાહ એકસરખો નથી ચાલ્યો. પણ યુજારાતી સાહિત્યની બીજી રીતે જેવા કરવાની વાસના પણ એમનામાં શરૂઆતમાં પ્રબળ હતી. તેઓ ઈ. સ. ૧૮૯૨ના એક પત્રમાં લખે છે કે "મહારી હુંકી નહીં. કિંટકી આપણાં સાહિત્યની સેવામાં આવી હેવાનું મને ધણું ધણું મન છે. શાખલા

તરીકે, શુભરાત વર્નાકયુવર' સોસાઈટીના મંત્રી જેવું પદ પશુ હું એક દાણે સ્વીકારી લઉં. થોડા સમય વીત્યા બાદ એવી કાયમની નિર્ધનતા સ્વીકારી લેવામાં 'મહેને' મુફલ આનાહાની નથી. પશુ... મારી સાથે. સહકારીઓ હોય, મળી શકે તો નાપોકા પશુ હોય; એટલી શરત તો ખરી." (કાન્તમાલા પત્ર ૧૮ નું લાખાંતર પા. ૩૩૧)

મણિલાલએ 'સાહિત્યસેવાની પોતાની આ વાસના' પશુ કીક તુમ કરી છે. કવિતાનો પ્રબળ પ્રવાહ એની મેલે આવતો બધ થયો ત્યારે એમણે શ્રમપૂર્વક સાહિત્યસેવા કરવા માંડી, અને આ સેવા ઓછાવતા એણે આમરણ ચાકુ રાખી હતી. ચિત્ત સર્વાત્મ-લાવધી ધર્મને શરણે-ગયું ત્યારે એ પ્રકારની સાહિત્ય-સેવા શરૂ કરી પશુ કાંઈ ને કાંઈ રૂપે છેવટ સુધી પોતાનું અક્ષર જીવન તો નિભાવી જ રાખ્યું. હૃદય ઉપર બળવાન આધાત યાપ અથવા કાંઈ કારણથી હૃદયમાં પ્રબળ આ-દોષનો ઉઠે ત્યારે એની મેળે કવિતા દેવીની વીણાની ઝણઝણાટી સંભળાતી અને, બાજીના વખતમાં યથા-સ્વાસ્થ્ય ગુજરાતી લાખાની કાંઈ ને કાંઈ રૂપે સેવા કર્યા કરતાં. મણિલાલની ગદ્યસાહિત્યસેવામાં પહેલી અને મોટી સેવા તે શિક્ષણનો ઇતિહાસ. આ પુસ્તક લખવા માટે એમને ઘણું વાંચવું પડ્યું, ધંધો માનસિક શ્રમ કરેલો પડ્યો. અને પરિણામે તેઓ અત્યંત યાદી મળ્યા. આ રીતે મનની યોગ્ય રીતિમાં એમણે એક કામગીરી લખ્યો છે જે એમની એ વખતની મનોરિચીત જરૂર રજૂ રીતે બતાવે છે:

“ મહાર્ મહાર નીરસ છે, મહારા કાંઈ પશુ મિત્રના જીવન કરતાં વધારે. ધંધારીએ જૂતીને કરવું પડતું તમામ કામમાજ મોકાયક છે. પશુ મહાર એવા નિત્ય-ધર્મ ઉપરાંત નિરંતર માનસિક ધર્મણુ પશુ રહેવું પડે છે. મહાર મગજ કવિતાની એક લીટી પશુ લખવા જેટલું શીતલ કવચિત્ જ હોય; બહુ હોતું જ નથી. મહારા ઇતિહાસ પૂરો થયો છે, પશુ એણે અને બોલમેળો કરી દીધો છે. કવિતા હું મુફલ વાંચતો નથી, વાંચી શકતો જ નથી. માત્ર કેળવણીવિષયક થોમાં વાંચી શકું છું. તો મહારે મિત્રોને લખવા ઘટે એવા કામગીરી રીતે લખી શકું ? ” (કાન્તમાલા મત્ર ૨૦ માંથી લાખાંતર પા. ૩૩૨)

આ પત્ર ઉપરની ટિપ્પણી વાંચવા જેની છે:-

“લાંબા વખતના આરે માનસિક શ્રમને લીધે મણિલાલે

એક આવા યોગ્ય હતા. આ પ્રસંગે એમને ઇમાસની કૃષ્ટી રમ મળી હોત અને તે એ બે નવ સમાન મિત્રો સાથે મુલાકાતીમાં નવું નવું જોવા શીખવામાં, અને શરીરને રોગ કલાકો સુધી ની-ચિનોટી રખાવણી વડે ચક્રવામાં અને કસવામાં માળી શક્યા હોત. તો કદાચ એમના જીવનનો આખોયે ઇતિહાસ બદલાઈ જતો.”

એમના જીવનનો ઇતિહાસ માત્ર આટલાથી બદલાત કે નહીં તે તો ધ્રુવ જાણે પશુ મણિલાલના અંતઃકરણમાં મોટું પરિવર્તન થતું હતું. કાળો વાંચવા-લખવાનો અને એ દિશામાં પોતાના તરફથી જગતને નહીં તો શુભરાતને. કાંઈક અપૂર્વ વસ્તુ આવી જવાનો જે ઉત્સાહ મણિલાલના ચિત્તમાં ૮૮ થી ૯૧ સુધીમાં પ્રબળિત રૂપમાં જોવામાં આવે છે તે-હક માં તો તદ્દન દરી. ગયો છે. અને શિક્ષણના ઇતિહાસના ચાકે ગદ્યસાહિત્યસેવાની તૃષ્ણાને પશુ શાંત કરી દીધી જાય છે.

મનની આવી રીતિમાં-પોતાથી સાહિત્યની પશુ કાંઈ અપૂર્વ સેવા થઈ શકે એમ નથી એવા બાંતના સમયમાં-મુળની સત્ય અને ધર્મની જીતાસાએ ભેર પકડ્યું. સંસ્કારી કેળવણેલાં બ્રાહ્મણ યુવાનના મનમાં ધર્મનું રહસ્ય જાણવાની જિજ્ઞાસા એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. વળી એ સમયમાં થીઓસોફી, આર્થિકસમાજ, પ્રાર્થના-સમાજ વગેરે મંડળોનાં ધાર્મિક આદેશનો પશુ ગુજરાતમાં ભેરથી વહેતાં હતાં. બીજી તરફથી હિંદુ ધર્મની કેટલીક માન્યતાઓ ઉપર ખ્રિસ્તી ધર્મ તરફથી તથા પાશ્ચાત્ય વિદ્યાન તરફથી પ્રબળ હુમલાઓ ચાલી રહ્યાં અને આપણા યુવારકો આપણા મહેમોને વખોડી ઉખેડી નાખવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. સુધારકાના આ હુમલાઓ સામે મણિલાલ નજીલાલ જેવા વેદાન્તનો આશ્રય લઈને યથા-શક્તિ બચાવ કરતા હતા, અને આ વખતમાં સત્ય હિલકું ઉઠું ઉતરી જતું હતું. મણિલાલ જેવા ઉમ લાગણીવાળા જીવાત્માને આ વખતમાં મુંઝવણ થાય અને એનો અંતરાત્મા ધર્મનું રહસ્ય જાણવા વધારે તરફગ્રાસ્ત મારે એ સ્વાભાવિક છે. અને ખરેખર સાહિત્ય-સેવામાં યોગ્યતા. મણિલાલની ધર્મભૂખ ખૂબ તીવ્ર થઈ ગઈ અને એમણે ચારે તરફ દોડવા માંડ્યું.

૧૫-૫-૧૮૯૦ ના એક કાગળમાં મણિલાલ લખે છે કે “થોડુંક થયું એક આગ્રહી થીઓસોફિસ્ટના સુમાગમમાં આવતાં, મહેને લગભગ નક્કી લાગે છે કે

રહસ્યવાદ (Occultism.) સાચો છે અને
 ગુપ્ત જ્ઞાનમંડળના સભ્યો માણસ જાતના ખૂબ
 મિત્રો છે. બેશક ધીઓસોફીસ્ટોમાં પાખંડીઓ
 પણ ઘણા છે, પણ આખી સંસ્થા ધર્મિંગ નથી. તકે
 એમને વિષે વધારે જાણો એમ ઇચ્છું છું. હું ધારું છું,
 એઓ આપણને પોતાના મતોઓ સ્વીકારતા કરી દેશે.
 તેમની ભાવના 'તો આપણી ભાવના કરતાં બીજી
 નથી જ.' (કાન્તમાળા પત્ર ૮૧ લાપાંતર, પા. ૩૨૪)
 "આ જ તારીખના એક ખીખ પત્રમાં તેઓ લખે છે
 કે "કેટલાંક જનમયી ઝાંનિનાં બાળકો હોય છે. તત્ત્વ-
 મિત્તનમાં તેઓ નિરાશાવાદી હોય છે. તેમનાં હૃદય
 હદપાર લાગણીવાળાં હોય છે." (કાન્તમાળા, પા.
 ૨૮૮, લાપાંતર.)

આ પ્રમાણે શરૂઆતથી જ મિત્ર ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં
 ગહન રહસ્યો તરફ દોરાવું પણ હજી ઉત્તમાદ પ્રયજ્ઞ હોવાથી
 પાણું સાહિત્યસેવા ઉપર દોડવું: "પણ મણિલાઇનું
 (કે 'કાઇનું') ખંડન કરવાની જ શી અગત્ય? એના
 મતોએને માન આપનારા મને તો નથી લાગતું કે
 ઘણા હોય. એ અને ખીખ સૌ ભલેને પોતપોતાને
 માર્ગે વહે, આપણે શું? આપણે આપણા સાહિત્ય
 પાછળ જ મંડિયે, એમ કરવું બહુતર નહીં!" (કાન્ત-
 માળા પત્ર ૧૩, લાપાંતર. પા. ૩૨૭) સાહિત્ય પાછળ જ
 મંડવું ખરેખર બહુતર હતું પણ આ નિર્મળ ઉત્સાહ
 લાંબો વખત ટક્યો નહિ, એ આપણે જોયું. તેમાં
 વળી ઇ. સ. ૧૮૯૧ માં એમનાં પ્રથમ પત્ની ગુજરી
 ગયાં. આ અસહ્ય આઘાતથી એમનું હૃદય અત્યંત કુલિત
 થઇ ગયું, અને એ હૃદયના પ્રવાહોની દિશાઓ પણ
 કંઈક અંશે આ પ્રયજ્ઞ સ્ત્રોતના આવેગથી ફરી ગઇ.
 જો, હૃદય હમેશાં ખીખ સ્નેહાળ હૃદયને ઝંખ્યા જ કરે,
 એવા સમભાવ સહચારની હાજરીમાં જ કાંઈક કરી
 શકે, કેટલીક વાર ચોગ્ય રીતે વિચાર સૂચવામાં પણ જોને
 સ્નેહાળ હૃદયની જરૂર પડે તે સ્નેહાળ હૃદયમાં
 આ આઘાતથી મોટા ફેરફારો થાય એ સ્વાભાવિક જ
 છે. અને એમના પત્રો જોઇએ છીએ તો સ્પષ્ટ દેખાય
 છે કે એમના ચિત્તમાં આ દુઃખદ આઘાતને પરિણામે
 વૈરાગ્ય, ભક્તિ, તીવ્રતર ધર્મજ્ઞાનના વગેરે પારલૌકિક
 પ્રવાહો ઉપર આવવા લાગ્યા. ૧૨-૧૩-૧૮૯૧ ના એક
 પત્રમાં લખે છે કે "ભવિષ્ય માટે મારો હજી કશો
 સિદ્ધાન્ત થયો નથી. ચિ. પ્રાણલાલની હવાતી અને

સુખ સિવાય મારો ખીજ કશી છૂટકા નથી, કશું જીવિત-
 પ્રયોજન નથી. દુનિયાના સુખથી હું બેદરકાર છું. એ
 વર્ષ એકાદથી, વેરાગીનાં વખત તમે મારે મેંચી સાંભળો
 છે તે વાણી માર નથી, એવી જ મારી શક્તિ
 છે. એ શક્તિ હજી મેં સ્થિર રૂપ આપ્યું નથી." (કાન્ત-
 માળા પત્ર ૧૬, પા. ૩૨૬) એ શક્તિ સ્થિર રૂપ ન
 આપ્યું તે ન જ આપ્યું; આપ્યું હોત તો કદાચ
 આખા જીવનનો ઇતિહાસ ભુદી રીતનો રચાત.

આ રીતે મણિલાઇનું ચિત્ત આ અવસામાં ધર્મ
 તરફ કેવી રીતે વધારે ને વધારે દોરાવું ગયું તે જોવા
 જેવું છે. ધીઓસોફીનું અવલોકન ચોક્કસ કર્યું ન કર્યું
 ત્યાં બૌદ્ધસાહિત્ય જોવાનો પ્રસંગ મળ્યો. પત્ર ૧૮ ની
 ટિપ્પણીમાં બહુલાઇ નોંધે છે કે "સત, વિનય અને
 અભિધમ્મ, એ ત્રણ સંપ્રદાયો 'સેકેડ બુક્સ ઓફ ધી ઇસ્ટ'
 એ થયમાસામાંના તરજુમાંનાં તાલ જ જોયેલા, 'શિક્ષણનો
 ઇતિહાસ' રમવા માટેના એક મહત્વના સાધન તરીકે."
 અને એ સાહિત્યનું એમને આકર્ષણ પણ
 થયું. ૧૯-૮-૯૨ ના પત્રમાં લખે છે કે "દરમિયાન
 આ વિષય ઉપરના ભગવાન બુદ્ધના સંવદામાંથી દિલને
 અન્ય ઉત્તેજનારા કેટલાકના અનુવાદ હું કદાચ લખું.
 માણસજાતિમાં ગૌતમ બુદ્ધથી વધારે દયાળુ હૃદય કે
 જ્ઞાતિભેદના વધારે સમર્થ શત્રુ પાક્યો જ નથી."

(કાન્તમાળા પત્ર ૧૮, લાપાંતર. પા. ૩૩૧)

આ પછીના 'ઇ. સ. ૧૮૯૪ ની આખરના એક
 પત્રમાં પ્રાર્થનાસભાજીને ધર્મપ્રચાર માટે મધ્ય સ્થળ
 બનાવવાની સૂચના કરે છે: "આપણે આપણા કાર્ય-
 પ્રવાહને માટે એક મધ્ય સ્થળ રચાવવું જોઇએ. હું
 ગંભીર વિચાર કરી કરીને એવા નિશ્ચય ઉપર આવ્યો
 છું, કે પ્રાર્થનાસભાજીને એવું મધ્ય સ્થળ બનાવી
 સકાય; અને પ્રથમ તેમાં જ એકમ અને બંધાપમયની
 જમાવટ આપણે કરવી જોઇએ." (કાન્તમાળા પત્ર.
 ૨૨, લાપાંતર. પા. ૩૩૪)

ઇ. સ. ૧૮૯૫ માં મણિલાઇનું મિત્ર ધર્મ તરફ
 વેગથી દોડ્યે જવું દેખાય છે. તા. ૧૭ જુલાઇ, ૧૮૯૫ ને
 રોજ રમણભાઈ ઉપર લખેલો આપો 'કાગળ વાંચવા
 જેવો છે. એ પત્રમાં હજી તટસ્થ શક્તિથી ધાર્મિક
 સાહિત્ય તથા ધાર્મિક માન્યતાઓનો અભ્યાસ કરવાની
 શક્તિ દેખાય છે. તેઓ લખે છે કે "સત્યની શોધમાં
 ઉઠી રસ પડે છે; પણ મારા મિત્રો તો પોતે શોધ

ચૂરી કરી રહ્યા છે અને મને મદદ કરી શકે તેમ નથી એવી મને મિત્રાશા થાય છે.” હજી હપ માં આપણા પ્રાચીન માર્ગસાધીથી પોતાના હૃદયની ભૂખને સંતોષે એવું કંઈક એમણે એમ એમને લાગે છે: “મેં તમને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં લખ્યું હતું કે હિન્દના પ્રાચીન ઋષિઓનાં કેટલાંક મતોને આધાર મળે ઉપર ગાઢ અંસર થયે છે. એઓ મહાપુરુષો છે: એમ મને લાગ્યું છે. આપણને તેમના તરફથી શા સંદેશો મળે છે તે શોધી કાઢવા હું ઉત્સુક છું” મને-પ્રતીતિ થયે છે કે આપણી પ્રજાને આપણે મારે કંઈ વારસો હોવો જોઈએ. આપણાં શાસ્ત્રોમાં જે કાંઈ મહત્ત્વનું છે, આપણી કવિતામાં જે કંઈ સુંદર છે, આપણા તત્ત્વદર્શનમાં જે કંઈ ઉદાત્ત છે, જૂતકાળે આપણે મારે મુકેલી વસ્તુઓમાં જે કાંઈ મહત્ત્વવાન છે તે બધું આપણે જાણીએ તો આપણા બન્ધુઓની વધારે સંખ્યા થયેલું અને તેમને વધારે સારી રીતે દેહી શકીશું.”

બીજી આગળ ચાલતાં લખે છે કે “પ્રાચીનમાં સાફ થું છે તે શોધી કાઢવામાં તમે મને મદદ કરો એવી મારી પ્રતિજ્ઞા છે.”

આ આખો પત્ર ધણો સુંદર છે. મણિલાલનું હૃદય કેવું હતું એ એમાંથી ઠીક દેખાય છે. પણ પોતાની ધારણા પ્રમાણે પ્રાચીન ધાર્મિક માન્યતાઓ અને લાવનાઓનું રહસ્ય, શોધવા મારે તેઓ જોઈતા પ્રયત્ન કરી શક્યા નહીં. તેઓ કહે છે તેમ કેટલાક મિત્રોએ ધર્મની શોધ હોડી દીધેલી, તો કેટલાક અમુક માન્યતામાં બંધાય ગયેલા. અને પ્રાચીનતા અભિમાની મણિલાલ નજીકના જેવાનો અદ્વિતવાદનો ઉપદેશ એમનામાં વિરોધી પ્રતિજ્ઞાવડો. આનાં કારણો ધણાં હશે પણ એમના મિત્રોમાંથી એક કારણ જરૂર છે. તેઓ લખે છે કે “મહિનાઓથી એક વિચાર મગજમાં વડોવાય છે: વેદાંત ઉપર એક પ્રબળ હુમલો કરવો છે. નીતિશાસ્ત્ર હું કંઈયે જાણતો હોઉં તો આટલું તો જાણું છું, જે વેદાન્ત(નો વિચારજાલ)માં નીતિવિવેકનો સમગ્રો ઉચ્છેદ છે. ને સુમનુષ્ય અને લામાલાઓ, અને જવાજવો સંમત છે, તો પછી તત્તો યુદ્ધાય યુજ્યસ્ય એ આગ વેદોનાં આધાર છે.”

સાક્ષી પાતકોમાંનું સૌથી અધમ સહાનુભૂતિ એકસરખી બેદરગીરીને જ ગણવું થઈ

છે, એમ મને લાગવા માંડ્યું છે.” (કાન્તામાલા પત્ર ૨૦, લાપાંતર. પા. ૬૩૨)

વેદાંતમાં નીતિવિવેકનો સમગ્રો ઉચ્છેદ છે એવી માન્યતા એમના મનમાં શી રીતે બંધાય? આવી માન્યતા બંધાવાનું કારણ શોધવા અથવા ઉલ્લાસ વાક્યમાં કરેલા આક્ષેપનું મૂળ શોધવા ઉપર નહીં ઉતરીએ. પણ એટલું તો લાગે છે કે ત્રીશ વર્ષ પહેલાંનું સાક્ષી વાતાવરણ એવું હતું કે જેમાં વેદાન્તનો અથવા આ દેશના પ્રાચીન ધર્મોનો ઉડો અભ્યાસ કરવાની અનુરૂપતા મણિલાલને ન મળી શકી. કદાચ એમનું પોતાનું આધ્યાત્મિક બંધારણ પણ આ બાબતમાં કેટલેક અંશે કારણજૂત હશે.

રમણલાલ ઉપરના કાગળમાં પોતે કહે છે તેમ મન ‘જલદી છાપ પડી ગય’ એવું ખરું. તેઓ ખરું જ કહે છે કે “ધણી અને વિવિધ વસ્તુઓ તરફ હું આકર્ષાઈ છું અને કેટલીક વખતે એક બીજીથી ઉલટી વસ્તુઓને પ્રમાણુતો હકારા.”

બીજી ધર્મના પ્રદેશમાં મણિલાલનું ચિત્ત કંઈ વસ્તુ શોધવું હતું! એ પોતે કહે છે: “હું સિદ્ધાન્તોનું અને તે સાથેના તર્કનું અન્વેષણ નથી કરતો પણ માન્યતાઓનું અને તે સાથેનાં લાવનાંનું અન્વેષણ કરું છું.” (કાન્તામાલા પા. ૨૬૬, લાપાંતર.) સદ્યતઃ મણિલાલનું ચિત્ત મળથી સ્નેહાળ, નવાં નવાં સુંદરતા ળુંચે ત્યાં ત્યાં તરત ખિંચાય એવું, અસ્થિર, ધર્મ તરફ આકર્ષાતું, પણ કપીર, નાનકે યેડે જનને નવીન ધર્મોત્તર જોઈ શકે એટલી પ્રતિભા વગરનું, તેમજ નહીં ધર્મના પ્રચાર માટે આવશ્યક દક્ષતા વગરનું—આનું ચિત્ત ખ્રિસ્તી ધર્મની ‘પ્રચાર સ્નેહસ્વરૂપ છે’ એ મુખ્ય લાવનાં તથા એની આસપાસ બંધાયેલી બીજી કેમળ લાવનાઓ તરફ ૧૮૬૫માં જે આકર્ષાયું. તેઓ પોતે કહે: “પાછળથી એક પત્રમાં કહે છે કે ‘તે પિતા સ્નેહ છે. God is Love એ મારું તો ધર્મસૂત્ર છે.’” (પત્ર ૮૨, પા. ૩૬૩) ૨૨-૭-૧૮૬૫ ના પત્રમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ તરફ સ્પષ્ટ આકર્ષણ દેખાય છે. “ખ્રિસ્તી ધર્મ દિલસુરીની દૃષ્ટિએ વેધારે સાચો છે એવા ધર્મોના કરતાં માણસ જન ઉપર વધારે સારી (સદાચરણપ્રેરક) અંસર કરવામાં ધણાં વધારે શક્તિમાન છે. એટલે કે બીજાં ધર્મોના પાપાં વધારે

સામીત હશે, "તથાપિ આ" ધર્મ સજીવનમાં તેમનાથી વેહી જાય છે. અને આપણું કામ આ સરસાઈનું ખરું મૂલ્ય જાણવાનું છે; ખ્રિસ્તી ધર્મનાં મંત્રોનું જ ખંડન કરીને બેસી રહેવાનું નથી." વળી આગળ આવતાં લખે છે કે "હું તેમને વીનવી વીનવીને કહું છું જે (આ વિષયમાં) ઉચ્ચતર દષ્ટિ ગ્રહણ કરો, અને ધાર્મિક પ્રેરણાના બધા જ આવિર્ભાવોમાં ધ્રુવરેતી સાક્ષાત્કાર કરવામાં મને મદદ કરો." (ક્રાન્તમાલા પૃષ્ઠ ૨૭, લાપાંતર. પા ૩૩૭)

આ પત્રમાં કહે છે તેમ હજી એ વર્ષ સુધી ધાર્મિક પ્રેરણાના વિવિધ આવિર્ભાવો સમજવાની ઘટિત જાણત હતી. એમનું ચિત્ત એક રચણે બધાંજ નહોતું ગયું ('હુઓ પત્ર ૨૮) પણ એમના સૌન્દર્યપ્રેમી ચિત્તને રિચર આરામ આપી શકે અને સાથે સાથે એમની નૈતિક લાવનાને આપાત ન પહોંચાડે એવા આપણા ધાર્મિક સાહિત્યમાં એમને બહુ ઊંડા ઉત્સાહો પ્રસંગ ન મળ્યા. અને મિત્રોને મદદ કરવાની એમણે વારંવાર વિનંતિ કરી જોઈ પણ મિત્રોના સિદ્ધાન્તસાધક તરીકે એમને અસર નહોતા કરી શકતા. એ સમયમાં કેટલું ધાર્મિક જીવનની મૂર્તિ જેવા પરમ ભક્તનો સમાવેશ થતો તે પ્રસંગ આજે હોત તો એની અસર ઘણી ધાત: પણ એવું લાવિ ન હતું.

તા. ૧૬-૮-૧૮૬૫ના પત્ર (નં. ૨૬) થી ૨૫૯ દેખાય છે કે આ વખતમાં પોતાની પાપમયતાનું સંવેદન એમને થવા લાગ્યું હતું. પણ એ સંવેદન એટલું તીવ્ર ન હતું કે એકદમ ત્યાગ કરી બેસે. હુંમાં મન આ વર્ષોમાં ડોક્ષાવર્માન જ રહ્યું છે. પણ ધીમે ધીમે ખ્રિસ્તી ધર્મી તંરૂં આકર્ષણ વધતું જાય છે. એ વખતના આ દેશનાં કેળવાયેલાઓના જીવનમાં સુધારાનું વાતાવરણ એવું બળવાન હતું કે આપણી વર્તમાન અધોગતિના કારણરૂપ સામાજિક તથા ધાર્મિક રોષો અત્યંત જ વલંત રૂપમાં દેખાવા કરતાં આપણી સામાજિક રૂઢિઓ અને ધાર્મિક માન્યતાઓમાંના અસદરો આપણા સુશિક્ષિત લાઘ્યોની આંખ આગળ પર્વત સમીન દેખાતા હતા અને સદરો પરંપરા જે, વળી આપણી ધાર્મિક માન્યતાઓનો ઐતિહાસિક અર્થમાં એ સમયમાં ખીજ દશમાં હતો. પુરાણો અને લક્ષિતમાર્ગો તો નિંદાપાત્ર મનાતાં. ખીજ તંરૂંથી પરદેશી ધંરુઓનો મોહ અતિચંપ હોતો. પરદેશી વંસ્તુઓ, રૂઢિઓ, માન્યતાઓ, લાવનાંઓ અને વિચારો

ધંસુ ખ્રિસ્ત

['શુભ્રાત'ના બંધુકથથી]

શેનો અર્પવ યજ્ઞકાટ આપણા કેળવાયેલા ભાઈઓનાં અંતર્યક્ષુને આંજ રહ્યો હતો. એકધરવાદે ધાર્મિક વાદોમાં ક્રેષ્ટ જ હોવો જોઈએ એવી માન્યતા, કેટલેક રીતે પકડાઈ ગઈ હતી. ખ્રિસ્તી ધર્મના જગત ઉપરના ઉપકારોનું લક્ષ્યાંક ભરી દે એવું ગાન એના અંતરમાં થઈએ કરતા હતા અને એ દેશમાં નં જન્મેલો ન ઉછરેલો ખીતે પક્ષ 'જાણવાનું' કાંઈ સાધન ન હતું. છેલ્લાં ૨૫-૩૦ વર્ષમાં આપણું માનસિક વાતાવરણ ધણું બદલાઈ ગયું છે. પણ એ વખતની સ્થિતિ હુદા હતી. એ વખતના વાતાવરણમાં મહિલાઓ જેવાનું સ્નેહાળ અને યાકેલું, અત્યાર સુધીના અમથી. નજળ પડેલું, આરામ રોધતું ચિત્ત પહેલાં ખ્રિસ્તી ધર્મથી સામાન્ય રીતે આકર્ષાયું અને પછી સ્વીકૃતઓર્ગના કાલ્પમય સ્નેહ અને સત્ય, એ બે મહા શબ્દોની અતિ રમણીય જળ જેવાં પુસ્તકોના આત્મિક આકર્ષણથી ઉપરે ત્યાંજ વિરમી ગયું. ધર્મના વધારે રોષ કરેલા પડતા સુધી મહિલાઓ નવીન દેવાલયના એક અનુયાયી બની ગયા એ એમના અત્યાર સુધીના આધ્યાત્મિક જીવનનું સ્વાભાવિક પરિણામ થયું.

ઈ. સ. ૧૮૬૭ ના એપ્રિલના આરંભથી સ્વીકૃત ઓર્ગના માર્ગ ઉપર એમને પ્રતીતિ થવા લાગી ('હુઓ' તા. ૨૩-૫-૬૭નો પત્ર ડંખો અને તેની નીચેની ટિપ્પણી) અને મિત્રોએ એ પ્રતીતિ ફેરવવા માર્ગે ગમે તેવી દલીલો કરી હશે પણ એ તો દંડ જ થતો ગઈ. અને

૭૯૪ ૧૮૯૮ માં ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો. તા. ૭-૪-૧૮૯૮ના પત્રમાં એ ખબર કોઈને આપ્યા છે. (જુઓ પત્ર ૪૧, પા. ૩૪૬) વળી તા. ૧૭-૬-૧૮૯૮ના પત્રમાં કોઈને લખ્યું છે કે “મેં જાણજીતું ચિન્હ ઉપનયન દર કીધું છે.” (શાન્તમાલા પા. ૩૦૪)

ઇ. સ. ૧૮૯૫ સુધીની ધર્મવિધવમાં મણિ-ભાઈની શોધકશક્તિ હવે ન રહી અને સ્વર્ગતમ-સમર્પણપૂર્વક તેઓ સ્વીડનબોર્ગના અનુયાયી બન્યા. તા. ૯-૪-૯૮ ના પત્રમાં લખે છે કે “હું સ્વીડન-બોર્ગનો શબ્દેશબ્દ માતું છું, અને વળી એને ધરતો પવનગમ્ય માતું છું. એટલે તમને અચ્ચો થયો ન લેઈએ, હું તમને જણાવું છું તેથી, જે હું ખ્રિસ્તી થયો છું.” સ્વીડનબોર્ગનાં ચમત્કારભર્યાં પુસ્તકો વાંચવાનું આ પરિણામ હતું એમ એ પોતે જ આ પત્રમાં દર્શાવે છે. (શાન્તમાલા પત્ર ૪૨, ભાગાંતર. પા. ૩૪૭)

આ રીતે મણિભાઈનું ધાર્મિક શોધ મારેનું આધ્યાત્મિક મંથન ઇ. સ. ૧૮૯૮ થી બંધ થયું. અલગત એ સમયથી બીજી રીતનો—ધાર્મિક પ્રતીતિ અને કૌટુંબિક સ્નેહપાશ પ્રત્યેનો—અતિ દૈનિક આંતરસંપ્રામ શરૂ થયો, જે લગભગ ૭૯૪ સુધી ચાલુ રહ્યો.

૧. મણિભાઈએ પોતાની પ્રતીતિ મિત્રોને તથા કુટુંબને ગળે ઉતારવાનો ધણો પ્રયાસ કર્યો પણ દાંડાં ફળ ન થયું અને શુભરાતને કે હિંદને આ નવીન ધર્મપ્રત્યક્ષ દાન કરવાની એમની વાસના ચોક્કસ છુટાંછવાયાં ભાષાંતરો કે લખાણોને ન ગણીએ તો અનુભવ જ રહી. એમના આ કડવા અનુભવનો ધણો ઇતિહાસ હવે પછીના પત્રોમાં દેખાય છે. પણ એ સચિત્તર જોવાનો અહીં અવકાશ નથી એટલે પ્રસ્તુત ઇતિહાસને જ અનુસરીએ.

૨૫-૩-૧૯૦૦ ને રોજ એમનાં પત્નીની વીનવણી-એને ન ગણીને એમણે સ્વામીના ભોજનમાં લાગ લીધો (જુઓ પત્ર ૪૭ તથા ૪૮).

આ ધર્મપરિવર્તનથી મણિભાઈની જીંદગી અતિશય કટુમય થઈ ગઈ. જાતિ, મિત્રો અને કુટુંબથી પણ તેઓ છુટા પડ્યા. દરેક શાસ્ત્રીઓના સમભાવ તથા સહચારમાં જીવનાર હૃદયને આ વિશ્લેષ અતિશય દુઃખકર થઈ પડ્યો. એમનો નીચેનો પત્ર કેટલો દર્શાવે છે: “સૌ અને ટેકિ છે અને બોધવચન સંભળાવે છે. રોજ ને રોજ ઉઠીને આવાં વચન સાંભળવાનાં...

પણ તમને નથી લાગતું કે મને બીજા બોરાકની પણ જરૂર ખરી?” (શાન્તમાલા પત્ર ૫૧, ભાગાંતર. પા. ૩૫૦) સ્વામીનું ભોજન લીધા પછીના ૪-૫ મહિનાનાં દુઃખે એમની ખાતી થઈ ગઈ કે એ ક્રિયાતું સાહસ નહોતું કરવું ભેદનું. “...માન્યતા હતી તે છે. ‘ગાંધિસંભો’ લીધું હતું, તે પાછગથી બોહું સમભાવું હતું: માત્ર વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી નહીં, પણ માન્યતાની દૃષ્ટિથી સુદાંત.” (પત્ર ૬૦, પા. ૩૫૪)

વળી તેઓનો સ્વભાવ કુટુંબથી છુટા રહી શકે એવો નહોતો. પોતે જ લખે છે કે “મ્હારી ખાતરી થઈ છે કે હું તો કુટુંબ અને સંબંધીઓનાથી વિખેડો રહી શકું જ નહિ. કાષ્ટરતા એ પ્રકારનાં સેવક થવા પૂરતું બળ મ્હારામાં તો છે નહિ. મ્હને મુલ્કે કષ્ટનાં નહીં એવા પ્રકારની નજળાષ્ટ્યો મ્હારી પ્રેરણામાં ‘મે’ પ્રત્યક્ષ કરી છે. મ્હારે પાછા જાતિમાં આવવું જ પડવાનું.” (પત્ર ૪૯)

ખરી રીતે મણિભાઈના એક પ્રકારના આંતર-મન્યનનો ઇતિહાસ પૂરો થયો. સ્વીડનબોર્ગ, સ્થાપિત નવીન દેવાલયના માર્ગના અનુયાયી અંતરથી મણિભાઈ ઉવદ-સુધી રહ્યા. અલગત પહોરથી એમણે યોગ્યવિત બાહું સ્વીકાર્યું અને આર્થસમાજ થયા. આ સમય પછી અગ્રેદ મજેરે આપણા પ્રાચીન ધર્મ-ગ્રંથોનું તેઓ ઘણીવાર અવલોકન કરતા પણ તે જુદા જ દૃષ્ટિબિન્દુથી. એક કાળગમમાં આ દૃષ્ટિબિન્દુ દેખાય છે: “હું આર્થસમાજની પ્રવૃત્તિની દિશા પસંદ કરું છું. આપણા ધર્મનો—પ્રાચીન વેદના ધર્મનો—ઉદાર ધવાની જરૂર છે. નવીન દેવાલયને સમજવાનો એ જ માર્ગ છે... એ જાહેર, હું મારા સંબંધીઓને જોડવા માહતો નથી. આર્થ મંડળમાં જ સત્યનો પ્રવેશ કરાવવા માહું છું...” (પત્ર ૫૪, પા. ૩૫૧)

આ પત્ર ઉપરની ટિપ્પણી પણ જોવા-જોવી છે: “અગ્રેદ તે જ એ (સ્વીડનબોર્ગ જાણવેલો) ‘પ્રાચીન શબ્દ’ એ વડના સત્યાસત્યના શોધન પાછળ એમણે ધણો મય લાંબા સમય સુધી લીધો. આખરે ‘દાટ’ એક ઇશ્વર’ એ વિભાસિકમાં એમણે સ્પષ્ટ સ્વીકાર્યું કે એ વડ તો નથી બેસતો.” (૧૯૧૫) (શાન્તમાલા પા. ૩૫૧)

આ રીતે એમના ચિત્તની નવીન દેવાલયના માર્ગ સાથે આપણા પ્રાચીનતમ ધર્મગ્રંથને જોડવાની વાસના નિષ્ફળ ગઈ. ‘આર્થ મંડળમાં સત્યનો પ્રવેશ’ પણ ન

કરાની શક્યા; બાકી પોતાનાં સંબંધીઓ સાથે રહી શક્યા ખરા અને શરૂઆતનાં થોડાં વર્ષો—૮૦નાં સુધી ખ્રિસ્તી ધર્મના સુસ્ત અનુયાયી થવાની વાસના પ્રગળ રહી ત્યાં—સુધી અંતઃકરણ બે (કુદૃષ્ટ અને ધર્મ) વિશેષ આકર્ષણો વચ્ચે સતત ખેંચાયા કરવાથી વિલક્ષણ દર્દમય ગાળ્યાં. પછી પાછળથી કુદૃષ્ટને લગભગ પૂરેપૂરો શાંતિમાં સ્વીકાર થવાથી તથા પોતાના ચિત્તની ધગસ વધે કેશુદ્ધિના પરિપાકને પરિણામે શાંત થવાથી હીક શાંતિમાં જીવન ગાળી શક્યા.

સ્વ. મણિલાલના જીવનમાં ધર્મની શોધ માટે કરેલી મથામણના આટલા અવસોકન પછી એ વિષે વધુ વિવેચન કરવાનું રહેતું નથી. સામાન્ય રીતે તો માણસો જન્મની પરંપરાથી મળેલા ધર્મને અનુસરે છે અને ધર્મની પસંદગી ચર્ચ શરૂ એવું જ માનતાં નથી. ભગવાન શુદ્ધ, ખ્રિસ્ત પ્રભુ કે એવો કોઇ મહાન પવનગચ્છર પૃથ્વી ઉપર અવતરે ત્યારે દનૈસ માણસો એના તેજસ્વી આકર્ષણ નવો ધર્મ પ્રદર્શ કરે છે, બાકી તો ચીલામાં ચાટવાં નાચે છે. સ્વ. મણિલાલએ એવો છોડી દીધો અને ક્રેષ્ટ ધર્મની શોધમાં ખુબ મન્યન કર્યું. પણ આ મન્યન શુદ્ધિશાળી જીવનું નહીં પણ સહૃદય જીવનું હતું. પણ આટલે સુધી પ્રયાસ કરનાર જીવ પાછળથી શાંત થઇ જાય છે. ખ્રિસ્તી ધર્મને ક્રેષ્ટ માન્યા પછી તેઓ સામાન્ય સંપ્રદાયપ્રચારી માણસ જેટલે ખ્રિસ્તને અનુસરવામાં જ બહુ ક્રેય માને છે. અત્રાપત, કોઇ કોઇ વખત ખરા ધાર્મિક જીવની જેટલે એમનો જીવ પણ ઈશ્વરના વધારે પરિચયને ઇચ્છે છે, પણ એમનું અત્યાર સુધીના મંથનથી યાકું તથા એમની વિચિત્ર વિશિષ્ટ સ્થિતિથી દુખી રહેતું ચિત્ત ઈશ્વરના ગાઢતર પરિચયમાં આવવા ખાસ પ્રયત્ન કરી શકતું નથી. તા ૧૭-૮-૧૯૧૧ તા એક પત્રમાં તેઓ લખે છે કે “પ્રાર્થના સંબંધમાં હું જેઠું છું કે મેં પોતે આટલાં બધાં વર્ષો થઇ ગયાં તો પણ પિતાની સાથે પરિચય વધાર્યો નથી. અત્રસે ઉદ્ધેસાં હું અનુભવતો

નથી.” (કાન્તમાતા પત્ર ૧૦૨ પા. ૩૬૬) આ થોડાં શબ્દો કેટલા પ્રકારક છે? વર્ષોના જીવને વધેલી નાખે એવા મંથન પછી પણ સાચો ધર્મ કેટલો દૂર રહે છે? આ અનુભવ અધ્યાત્મમાર્ગના બધા પ્રવાસીઓએ ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે. ધર્મને બદલે શોધવાનાં કાંકાં મારવા કરતાં પરમાત્માનો પરિચય નિરંતર વધાર્યો જવો, એક ક્ષણ પણ ન ઝુમાવતી એ જ શું ક્રેવશ્કર નથી?

સ્વ. મણિલાલના બાકીના જીવન વિષે કશું કહેવાનો અહીં પ્રસંગ નથી. પત્રધારામાં મણિલાલના હૃદયના ઘણા અંશો—મિત્રપ્રીતિ, કુટુંબપ્રીતિ, એમની માનસિક શક્તિઓ તથા અશક્તિઓ, એમની એક તરફથી મૌદ્દર્ષ સમજવાની વિરલ ઉંચી શુદ્ધિ, તો બીજી તરફથી સામાન્ય સમજણની પણ કેટલીક વાર દેખાતી બાકી, વગેરે—વધે ઘણું ઘણું જાણવાનું મળે છે. પણ મણિલાલના જીવનનું સાવસ્તર ઇતિ-વૃત્ત લખાવા માટે આ ઉપરાંત બીજાં હજી અપ્રકટ સાધનો પ્રકાશમાં આવવાં જોઇએ અને એમના અક્ષર જીવનના રાવનના કોઇ સદૃશ્યો એ દાર્પ ઉપાડી લે તો જ એને યોગ્ય ન્યાય મળે. આપણું અવસોકન તો પૂરું થયું છે. માણિલાલનું ચિત્ત ૧૯૦૦-૧૯૦૧ પછી કંઇ દિશામાં વળ્યું છે એ માટે પત્રધારા જ અવસોકરી. બાકી પોતાની ધાર્મિક પ્રતીતિ માટે તો એમણે પાછળથી જગતમ મોન જ ધારણ કર્યું હતું. છતાં પત્રોમાંથી જેટલું દેખાય છે તે ઉપરથી એટલું સમજી શકાય છે કે ઇ. સ. ૧૮૮૮-૮૯ થી સૌન્દર્યની શોધમાં નીકળેલું હૃદય વચલાં અમુક વર્ષો સુધી ધર્મની સ્વતંત્ર શોધમાં મથામણ કર્યો પછી એવટ નવીન દેવાલયને શરૂ થાય છે અને પછી તો સ્વતંત્ર શોધ છોડી દઈને આરથાથી એ દેવાલયને પગથીએ જ બેસી રહે છે.

હજી માનવજાતિ પણ આ પ્રકારે ઉઠેલી રાખી નથી, તો એક માણસના એક જન્મનો શો દિશાય? દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

ફોરેન્સ

[યુક્તિપથી હમણાં જ બારિસ્ટર ધધને પાછા ફરેલા શ. રમણલાલ દેસાઈએ આ લેખ 'સુગમ' ને માટે મૂળ અંગ્રેજીમાં લખેલો, તેનો રા. ચન્દ્રવર્દન ચોમનલાલ મહેતાએ ફરેલો અનુવાદ અરે 'આપો' છે]

ઉત્તર દિશામાંથી આવતા પ્રવાસીને ઇટાલીની સૌથી કુદરતી ભૂમિ પર, એના સત્કારાર્થે ઉમેલી દ્રાક્ષ અને એલાઇનની વેલમાળાથી લદાયેલી સુંદર ટેકરીઓ, મન્દ સુગંધથી ભરેલો સૌન્દર્યપટ પાથરી; અલિતંદન આપે છે. ત્યાંના સ્વચ્છ આકાશમાં, પ્રખર તપતા સૂર્યતેજમાં પ્રગ્લપના માત્રાન્યમાં પણ હીલીછમ ગિરિકુંભેમાં તેમજ ઠુંગરાઓ પર બાંધેલા ભૂખરા મિનારાઓમાં મહન શાંત પ્રથરાવહી. માત્રમ પડે છે.

ક્રિષ્ના એક વિદગ્ધ દષ્ટિ નાંખવા જ ફોરેન્સની માત્રાએ નીકળેલો સુસાદર પ્રથમ તો ત્યાંના "કુએએ" અને એનું "કામ્પાનીન" તું ટાવર એના દોડે છે. સુંદર આરસની એ ઇમારતની જેમ જેમ ઉંચાઇ વધતી જાય છે, તેમ તેમ એની બારીની મોટાઇ પણ વધતી જાય છે. એની નાભુક બાંધણીમાં સુંદર કારીગરીવાળી કમાનો અને ગોળાકાર સ્તંભો એની શાલામાં વધારો કરે છે. અને ઉચેના ધુમ્મટ આગળની બાંધણી તો અલૌકિક લઘ્યતાનો નમનો છે. આખા નગરનું દરમ્બ એ ટાવર પરથી જોતાં મંથી મોંજના એ ફોરેન્સ નગરી શા શા ચણગારમાં સળવડી માત્રમ પડે છે! રક્તવણી ઇલપરંથી મરેલાં આરમનાં દેવો, ઉંચી જુરી ટેકરીઓના ચોકકામાં જડી દીધાં હતાં; અને ફક્ત દિશામાં ઉંચે ડોકાઓ કરતું "પ્રાથમિક વેદીઓ" તું ચોપકું ટાવર; કદી મંદ અને મધીન, તો વળી ઉતાવળી અને નિર્ભય વહેતી આર્નો નદી; અને એની પેલી પાર ગિરિદોળાવ પર ચળમતી ઇમારત, સાન મીઝીઆટો; અને ઉત્તરમાં "કેપેલા મેડેસી" તો ઈટાલી બાંધેલો ધુમ્મટ, અને એની પાર સાન માર્કો, અને દર સાંધાપ્રમના રક્ષથી પીટળાએલી ફીઓલીની ટેકરી; દર દર ત્યાંના મઠ

અને ટાવરોની શ્વેત દિવાલો તો દેખાયા જ કરતી; અને યોગરદમ માધક્રમ એ જોલોએ નિર્ણિત કરેલા કિલ્લાઓની હારમાળા; એ સૌનું એક મનોરમ દ્રશ્ય. દષ્ટિને અત્યંત આકર્ષક અને આદહાક લાગતું.

એ જ ક્ષણે એક સમયના દેશભક્ત અને નિમક હવાલ નાગરિકોથી વિદ્યમાન યુએસ ૧૭૦,૦૦૦, કમાનસિક આત્માઓના એ પ્રજ્ઞમતાક રાજ્ય વિષે મળે કંઈ કંઈ વિચાર આવ્યા. મધ્યકાળમાં ઇટાલીના, મર્વિન્સિન્હ તરીકે ગણાતું એ એક જમ્બુવત પ્રગણ્ય હતું. કંઈક સ્વતંત્રતા, એના નાણાવડીઓ નાણું ધીરતા અને ઇંગલાઈઝ ઉનંતો વેપાર સાલતો. અહીં સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રજ્ઞમતાક રાજ્ય હતું. અહીં ફોરેન્સમાં દરેક પ્રજ્ઞજન સાચો નાગરિક હતો.

ફોરેન્સની, ફ્રાન્સગરી, રોમન કાળમાં સ્વચ્છ હતી. રોમન સામાજ્ય પછી પોપ અને રાજ્ય વચ્ચેના કંઈક ઝગઝગામાં પણ ફોરેન્સ સાક્ષીભૂત થયું હતું. પોપના મળતીઆઓ તે એલ્ફ્રેડ કહેવાતા અને રાજાના પક્ષવાદીઓ તે ઝીમેલાઇન્સ કહેવાતા અને તકરારનું સ્વરૂપ વેપારીઓ અને ઉમરાવો વચ્ચે વેપારના કારણોને અંગે દિનપરદિન વધતું જ જતું; તેમજ એકામતે તો આ શહેરમાં બે મંડળોની સત્તા સાલતી. એક તે પોરેટ્ટા, ઉમરાવોનું મંડળ; બીજું કેપીટાનો, તે સોનેરી ટોળાનું મંડળ. એલ્ફ્રેડ લોક પ્રજ્ઞકોષ વિચારના હતા; ઝીમેલાઇન્સ ઉમરાવો એટલે કે પોરેટ્ટાને મદદ કરતા. પણ જો કાંઈ ઝીમેલાઇન સેનાપતિ આપું શહેર સર કરવામાં કદી સફળ થતો તો ઉમરાવો એને શહેરનો કિલ્લો તોડી પાડવા સચવતા ત્યારે એ હાનિ એક જ જવાબ દેતો: "તારા દેશને પાછો મેળવવા

હું લલ્લો છું, એને ભરખીભૂત કરવા માટે નહિ. ૧૨૭૬માં પોપે એના ભત્રીજાને સમાધાની કરવા ફોરેન્સ મોકલ્યો. એણે ઉમરાવોને મુશ્કેલી અને કાયદાનો અર્થ સમજાવ્યો, અને પૈસાદાર વેપારીઓના હાથમાં એ લોકના મંડળનું તંત્ર મુક્યું. એ મંડળને મુખ્ય હેતુ પોપ કે રાજ કોષના તાબામાં નહિ રહેવાનો હતો. આ મંડળમાં ઉમરાવો પણ ભાગ લઈ શકતા. એ સમયમાં જ ફોરેન્સ એક પ્રગતિશીલ પરગણું અને વેપારનું મુખ્ય મથક થઈ પડ્યું.

એ સમયે ફોરેન્સનું કાયદા આખા યુરોપમાં વેળાતું. ફોરેન્સની હુંડી દરેક ઐરોને ચકલે સ્વીકારાતી. આખા યુરોપખંડમાં હુંડીઆમણતી પ્રથા ફોરેન્સે જ શીખવી. ફોરેન્સની સોનામહોર તે આખા યુરોપનો ચલણી સિક્કો હતો. ઇટાલીના મુખ્ય બંદર પાર્મી સુધી એની હદ હતી, અને એનો વેપાર દુનીઆભરમાં ચાલતો. ફોરેન્સનો એ સમય એટલે એની બહોળવાલીની ટોચનો સમય. એ ભૂમિમાંથી, લગ્ન “દુઓમો” અને “સાનકોસ”, તે “પાસાકોસો વેઇઓ” વગેરે ધુરંધર ઇમારતો ઉભી કરનાર આરનાસ્ટ્રોસી માંડી ૧૫૬૪ માં માધકલ્લ-એન્જોનીની મૃત્યુથી સુધીમાં કંઈક કલા-પ્રવીણ, વિદ્યારસિક, અને પ્રતિભાવાન બ્યક્તિઓનો એક નવો જ દાસ પ્રગટયો. ફોરેન્સને અનેક માનવ-કૃતિઓમાંની એક શ્રેષ્ઠ અને સુંદર કૃતિ બનાવવા કલા-નિપુણ કારીગરો એક પછી એક જન્મતા જ ચ્યા. “દુઓમો” બંધાઈ રહેતાં ધુમ્મસનું અધુરાપણું ધુન્નેશાંએ પુરું, અને અગ્નિશીખાએ કામ્યાનીક કર્યું.

એન્જીનીયરી સામે નગરના હક્કનું સંરક્ષણ કરવામાં એડીસી-કુટુંબના ઉત્પાદકે ઘણી ખ્યાતિ સંપાદન કરી, અને એના પુત્ર કોઝીમો ડે એડીસીએ એ ખ્યાતિ બળતી પણ રાખી; પણ એમ કરવામાં એ કંઈક ફૂર પણ કહેવાયો. પરંતુ એ કલા અને સાહિત્યને ઉદારચિત્તથી પોષતો. તુર્કોએ કોન્સ્ટન્ટીનોપલ જીત્યું એટલે ત્યાંના વિદ્વાનો નદાસી ઇટાલીમાં આવી વસ્યા. પ્રાચીન ગ્રીક અને લેટિન સાહિત્યના અભ્યાસીઓ ઇટાલીના વિદ્વાનોમાં પંકાયો પણ લાંગ્યા. કોઝીમોએ પ્લેટોનિક એકેડેમી સ્થાપી; અને એના પૌત્ર લોરેન્ઝોના ઉદાર આશ્રય તથા વિદ્યાનેતૃત્વે નાનું મંડળ યુરોપમાં ભટક્યું પણ ખરું; અને સરસ્વતીને પુનર્જીવન મળ્યું. તે સમયની અંધ-અધાણ ક્રિષ્ટિયન શીશુશીને બદલે રેડોનાની શીલોસોશી

વધારે મદત્તની ગણવા લાગી. યુરોપમાં પહેલવહેલું સાર્વજનિક પુસ્તકાલય કોઝીમોએ સ્થાપ્યું. તેના પૌત્ર લોરેન્ઝોએ ફોરેન્સને કલા અને સાહિત્યના શિખરે ચડાવી દીધું. એકલાં પુસ્તકો વાંચી જ દર વર્ષે એ કરોડો રૂપિયા ખર્ચતા. બાળક માધકલ્લ એન્જોની એક વાર અત્યંત ઉત્સાહથી અને ખંતથી સામરનું મહોં કાતરતાં જોયો ત્યારથી જ એણે એને પોતાના આશ્રય તથા રાખવા માંડ્યો. સરસ્વતીનો પુનર્દશ કરી, જુની સડી ગમેલી નિર્જીવ ક્રિષ્ટિયન ભાવનાઓને રથાને નવા શુદ્ધ, જીવંત મતો પ્રચારમાં મુખી ગ્રીક સ્થાપત્યને પ્રસારવાનું માન તે ફીશીનો, પોલીટન અને બાળ રાજ-કુંવર પીકા, એ ત્રણે જ છે. પોલીટને ફીશીનોને લખેલા એક ટુંડા પર પરથી એ લોકના દૈનિક જીવનનો કાંઈક ખ્યાલ આપણને આવે છે:

“ મહારો નિવાસ તો તદન એકલવાયો છે, છતાં અદ્વૈતી આપું ફોરેન્સ જેઈ શકાય છે. અહીં પીકા છાનોમાનો આવે છે, અને મહારા આ સંતાવાના સ્થાનમાંથી ચૂપચૂપ એને ત્યાં રાખે લાગુ કરવા લઈ જાય છે. અગ્રે દમયે સાઈ જ ભોજન નમીએ વાળે, પરંતુ એને મધુર વાર્તાલાપ અને એની મુજબ બજવાથી ધણો આનંદ આવે છે. કંઈક અઢી આવશે તો મહારો ફેરો અમળ નહીં યાય.”

પરંતુ લોરેન્ઝોની સત્તા દરમ્યાન ફોરેન્સની પ્રગતિ સાદાઇને તિલાંજલિ આપી. લોરેન્ઝોએ જાતે જ પોતાના ખર્ચને પહેલી વળવા સાર્વજનિક કાળા ઉધરાવવા માંડ્યા. એના નાસાયક પુત્ર પાયરે ક્રાન્સના ચાક્ષર્સને નમતું આપ્યું, એટલે આપોઆપ પાછું ફોરેન્સની પ્રગતિમાં સ્વતંત્રતાનું જેમ ઉજળી આવ્યું, અને હુતર ઉલોચ તરવરી ઉઠ્યા. પાયરો સામે પ્રગતિ સ્વતંત્રતાનો પોષક કરી બળવો કર્યો. ચાક્ષર્સ પ્રગતિ નેતા કેપોનીને દમ ભરાવી ચૂપ રહેવા સચર્યું, અને તેમ નરે કરે તો લડાઈનું આજ્ઞાનપત્ર પણ મોકલ્યું. કેપોનીએ એ કાગળીઆના એની સમક્ષ જ કુરચેકુરચા ઉઠાવ્યા, અને બોલ્યો: “અમે અમારો ડોકો પણ બચવડ્યું.” રાજ સમજતો હતો કે એના એક બોધથી આખી પ્રગતિ બળલળી ઉઠશે, એટલે સમય વર્તી જઈ ચૂપ જ બેઠો. પ્રગતિશીલ સંસ્થાઓને પુનર્જીવન મળતાં સાંભોનારોના નામનો એક મહાન સુધારક આગળ પડ્યો. પ્રોટેસ્ટન્ટ ઉત્ક્રાન્તિના ઇતિહાસમાં સાંભોનારોના ધણો આગળ પડતો ભાગ ભજવ્યો છે. પોપની સામે યુરોપની કોષ:

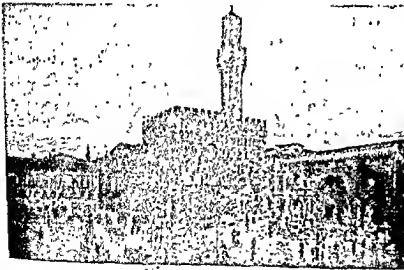
જ્વાળાં મળવાવવામાં એણે પણ ચીનગારીઓ મુકી. ૧૪૯૦ માં રાજ અને પોપ સામે એણે અસાધારણ હિંમત અને દૃઢતાથી ફ્લોરેન્સમાં ભાવણા દ્વારા ખૂબ મળમળાટ મચાવ્યો.

ફ્લોરેન્સેએ એનું દેવત પારખ્યું, અને એને શાન મળીતો અધિકારી બનાવ્યો. સાવોનારોલા ફ્લોરેન્સની પ્રજામાં દેવ તરીકે પૂજવા લાગ્યો. ૧૪૯૪ માં ત્યારે એનો શબ્દ જ કાયદો મનાતો ત્યારે એણે ચોખ્ખો ધોરણ પર પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ધણું, અને અદાલતો સુધારી, એણે એક એક સ્થાપી, અને ત્યાં રક્ષ ગોચ દરે ધીરવામાં આવતી. ગરીબ વર્ગના બાળકો માટે એણે શાળાઓ ઉઘારી. પાયરોની સામે બહાદુરીથી નગરને બચાવ કર્યો. અને પોતાની જાતની જરા પણ દરકાર ક્યાં વગર રાજ્યવહીવટમાં એણે એક પણ જગ્યા સ્વીકારી નહીં. દારૂનીત્ર બનાવવાની પોપની માગણીનો અસ્વીકાર કરતાં એણે જજીવ્ય કે સ્વતંત્રતા ખાતર મારી ટોપી પણ ને લોહીમાં રંગાય તો એ મૃતે વધારે પ્રિય છે.

પોપ અને રાજની અણપટલી રખાને લીધે અને શહેરમાં ફાટી નીકળેલી મરફી તથા દુકાળને લીધે સાવોનારોલાના ઉશ્કેરાયલા મજૂર પર બાદ માફી અસર થઇ. એને ઠાંધ અદ્યુત દરૂથો દેખાતાં હોય એમ

લાગવા માંડ્યું અને ઠાંધ વિચિત્ર ભાવિકથાને ઉચ્ચારવા લાગ્યો. ૧૪૯૭ના મહા સમારંભમાં આખી પ્રજા પાસે દરદાગીના, કપડાંલતાં વગેરે બધી હિંમતી વસ્તુઓની લેણી કરાવી. પણ દરપારના લાગણીવાળા જીવનથી અત્યંત પ્રજા તરત કંટાળી ગઇ. ફ્રાન્સીસકન અને મેડીસીના અનુયાયીઓએ એની સામે જળવો ઉઠાવ્યો, અને એ દૈવી શક્તિ ધરાવવાનો દાવો કરે છે એવો ત્યાંના વરિષ્ઠ મંડળે એના પર આરોપ મૂક્યો. અને અંતે સીનારીઆના કિલ્લામાં માળીશ દિવસ સુધી એક નાના ભોંયરામાં એને દેઢ રાખવામાં આવ્યો, અને એ દરમ્યાન એના પર વારંવાર જીલમ પણ ચુનરવામાં આવતો. છેવટે ૧૪૯૮ની ૨૭મી મેને દિવસે પાલાસો વેકીઓ આગળ એને ફાંસી દેવામાં આવી, અને ગાળવામાં આવ્યો.

અસંત દલનિશ્ચી, નિરુવાર્થી, અને અદિતીય હિંમતવાળો આ પુરુષ પડ્યો, કારણ એ જગતનાં સર્વે દુઃખોનું બે ચાર વર્ષમાં નિવારણ કરવા મથતો હતો. એને રાજકીય સિદ્ધાંતો સાથે ધર્મના સિદ્ધાંતો ખીચડો કર્યો. બાહ્ય દેવકુપનો નાશ કરવાથી જ અંતર ઉજળું થશે અને ધાર્મિક સંસ્થાઓ વડે જ રાજકીય અને સામાજિક કાયદાઓ ઉઠેલી શકારી, એવી મર્મો ત્યારે એની માન્યતા હતી.

પાલાસો વેકીઓનું ટાવર

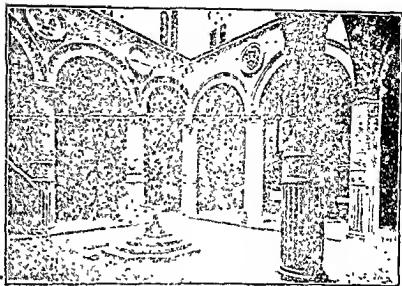
[પાલાસો સ્ટ્રોઝી]

[Palazzo Strozzi]

દુઝોમો વડાઆ પછી એક સાંકડી શેરીમાં થઇને એક પથરની પથરાટવાળા મહોલામાં જવાય છે, અને ત્યાંથી એક વિશાળ એકમાં અવાય છે. ત્યાં પાલાસો વેકીઓનું એખડું ટાવર એક કુવારાની બાલુમાં બાંધેલું છે.

સેકાઓ સુધી અહીં ફ્લોરેન્સના રાજ્યકાર-ભારીઓ મળતાં. એ અસપ લાગતી ઇમારતે અસંખ્ય દુમલાઓ સામે ટક્કર ઝીલી છે. એની અગાથીમાંથી જ્ઞાર ધસતા ઉઘા મળન-

યુબી ટાવરમાં એક રાક્ષસી કદની થઈ છે. એ વાગતાં જ પ્રભ હથિયાર સજે છે. એ ચોક્કમાં કંઈક ઝગડાઓ થઈ ગયા, કંઈક ફેંસલા ચુકવાયા છે, કંઈક પાઈસાના શલાખોના શિરચ્છેદ થયા છે, અને રાજદારી કેદીઓને બાળવામાં આવ્યા છે. એ ટાવર કલાની બેનમૂન કારીગરી છે. અંદર દાખલ થતાં જ એમાંના નક્શીદાર સ્તંભો ધ્યાન ખેંચે છે. અને એની જમણી બાજુમાં યુદ્ધચિત્રોથી શણગારેલો ભવ્ય સભામંડપ છે.

ત્યાં મહોલ્લે મહોલ્લે છાંયો-લયો, સાદાઈના નમૂના રૂપ પાલાકસો વેકીઓ] મજબૂત બાંધણીની ગદીઓ ગત સમયમાં થઈ ગયેલાં વિખ્યાત કુટુંબોની બહોળાલીની સાક્ષી પૂરે છે. નગદા પત્થરના ગચીઆઓ—પણ કેટલા મુંદર, ભવ્ય, અને સમતોલ જણાય છે !

સાન મીમીઆસોના કુમારોએ આ ભવ્ય ધુમારોના બાંધકામ માટે જેટલા બધામાં પોતાનો પત્થરનો ભંડાર ખાલી કર્યો છે એટલા બધામાં દુનીઆની કાંઈ પણ ખીણ પત્થરો કદી પુરા પાડશે નહીં ! પાલાકસો સ્ટ્રોકસીની અટારીઓ અને જળરજરત દરવાજાના નાલુક વાંકવલામણુ લોધને કોઈની પણ નજર કરી જાય છે. ધન્ય છે એ ભૂદિને જેણે પ્રથમ દિવાલો પર ધુરધર લોહસુંખલાઓ લટકાવી એમાં દીપમાળાઓ પ્રગટાવી ! એ સ્ટ્રોકસીના દીપકાંડો ધડનાર પણ કાંઈ અજગ કુશળ કારીગર હોવો જોઈએ. અને એ ધરખમ દિવાલ પર લટકતો એક ભુનો કટાયલો માણસની ઉંચાઈ જેટલો ઉંચો દીવો તો ધણી જ ભુની કારીગરીનો નમૂનો છે.

પીટી અને યુરીઝી ગેલેરીમાં ફોલોરેન્સનાં ચિત્રો અને કોતરામણોના સંગ્રહ છે. યુરીઝીમાં જેમ જેમ આપણે શરૂઆતથી ભેટા જઈએ તેમ તેમ ફોલોરેન્સની ચિત્રકળાનો ઇતિહાસ આપણી નજર સામે ખડો થતો જાય છે. ૧૩મી સદીમાં કલાકેવી ધર્મના બંધનેથી

પાલાકસો વેકીઓમાં પ્રવેશ કરતાં આવતો સભામંડપ

[Palazzo Vecchio

જકડાયલી હતી. આખું વાતાવરણ જ ધર્મના ભુટા મંબીરતાના ડોળ વાળું લાગતું, અને ચિત્રોમાંની આકૃતિઓ નિર્જીવ પવિત્રતાની છાપથી જ લદાયલી માલમ પડે છે. ત્યાર પછીના ઓટિયલીના ચિત્રોમાં વિરલ નાલુકાઈ અને યોગ્યનો ઉત્સાહ દેખાઈ આવે છે. છતાંયે ક્યાંક ક્યાંક નિરાશાની વિશાદ છાયા પણ જણાઈ આવે છે.

પીટીમાં ત્રણ ચિત્રો ખુદ જ આકર્ષક છે. એમાંના બે રાફેલોના છે, અને એક જ્યોર્જોવનનું છે. “મેડોના ડેલ ગ્રેન્ડુસા” રાફેલોની ઉગતી કળાનું સ્મારક છે. એમાં સરસ્વતીની ઉત્કાંતિ સમયની વિશ્વરૂપ તરવરતી જણાય છે. એ ચિત્રમાંની માતા માયાળુ છે, બાળક બાળકો જેવું જ છે અને આખા ચિત્રનું વક્તવ્ય અતિ કોમળ અને મધુર છે. બાળક વધારિયત છે પણ જરા અવ્યવસ્થ છે. સોદો ધેરો રંગ આખા ચિત્રના ગોરવમાં વધારો કરે છે.

ખીલુ “મેડોના ડેલા સીડીઆ” દુનીઆના સર્વ ચિત્રોમાં સર્વોત્તમ ગણાતું ચિત્ર છે. એ ચિત્ર ઉત્કાંતિ કાળની ક્યોરેવીના કળશરૂપ છે. માતા જન્મતી સર્વ માતાના જેવી જ માતા છે — ગારવ અને કોમળતાની સાક્ષત પ્રતિમારૂપ છે. બાળક અણસમભુ, વ્હાવસોધું, અને રમતીઆળ છે. આસપાસની લીલીચાળ, ચિત્રની સહદિમાં વધારો કરે છે.

પરંતુ પીટીના સંગ્રહસ્થાનમાં ત્રીજું લ્યોર્જમનનું દેવળોની છત રતુમડી થઈ અત્યારે દંછક ચરમાતી
 "કોન્સર્ટ" નામનું ચિત્ર અતિ ઉદાત્ત છે. એ જ દેવળોના બીતરમાંથી દ્વાર બહાર
 ત્યાં યુરોએ ત્યાંએ એના રંગની મિલાવટ અઘૌઠિકિ નજર દોઢાવતાં સ્વર્ગથી સ્વર્ગનેદેવી કોઈ અનોદ વનદેવી
 મુરખી સહજ રહે છે. મધ્યસ્થ વ્યક્તિ તો કોઈ અનન્ય રૂપે અહીં દેવોરેન્સની કુદનગરી નિહાળવા પધાર
 અમલતિથી બીતરવામાં આવી છે. તપોમય જીવન હોય એમ પ્રત્યક્ષ જણાતી. દર ક્ષિતિમાં એ પીતાઈ

“તરલીન”
 (કોન્સર્ટ)

બોટ્ટીચી]

[Botticelli

સુચરતું ચાગરહિત મુખ, છતાં માધુર્ય સુચવતાં હોઃ
 અને સંગીતપ્રિય આંગળીઓ, એ રીતે લીધે એ મૂર્તિ
 અત્યંત આકર્ષક લાગે છે.

છેલ્લે દિવસે સાંજના સાન મીઠીઆસિની ટેકરી પર
 જઈ મને દેવોરેન્સની આખરી વિદાય લીધી.

પરંતુની લારમાળા યુરીઝીમાં નિલાંજેત્રાં • ચિત્રોમાં
 ભારતી ઉડતા ભૂતા રંગ જેવી ભારતી અને આકાશમાં
 ચળા જતી એ પરંતુની શિખરરેખા, અને નીચે દ્રાણના
 પેદાઓથી વીરળાગેલી ગિરિકુંડેની વચમાં શીઝેલીની
 ટેકરી અત્યંત સુંદર દેખાતી હતી.

આપમતા. સ્પર્શના કરરપર્યાયી પુરાતન કાળના

એ દેવળોની કળસે આગળ આલતાં એ નગરની

ગુજરાતકાઠીઆવાડની સ્ત્રીકેળવણી

(૪)

આપણે ઉપર મુજબ કન્યાઓનું પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણ, મોટી વયની સ્ત્રીઓની કેળવણી, વિશ્રામો અને વસતિગૃહો, સ્ત્રીશિક્ષક શિક્ષણ-શાળાઓ અને દાકતરી તથા પરિચર્યાની શાળાઓ વિગેરે સ્ત્રીકેળવણીના અનેક પ્રદેશોનું ઝડપી વિદ્યગતવલોકન કર્યું. આ અવલોકન પરથી મુખ્ય દિશાઓમાં શું શું કરવા જેવું છે તે હુંકમાં વિચારીએ.

પ્રાથમિક શિક્ષણ

સર્વથી અગત્યનો પ્રદેશ આ છે. કન્યાઓની માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર શાળાઓ બંધ થઇ જાય અથવા ઓછી થઇ જાય તેની ઝાઝી ચિંતા નથી, પણ કોઇ રીતે કેળવણીદારો અને કેળવણીના વહીવટદારોનું બધું અથવા મુખ્ય ધ્યાન કન્યાઓના પ્રાથમિક શિક્ષણ ઉપર રહે એ હજી છે. કેમ કે સ્ત્રીઓના મોટા સમુદાયને પ્રાથમિક શિક્ષણ જ પહોંચવાનું છે. માટે આમાં જ મુધારા કરવા એ પ્રાથમિક અગત્ય છે. આ મુધારા નીચે મુજબ કરી શકાય:

૧. શિક્ષણક્રમમાં ફેરફાર: ક્રમ બે પ્રકારનો રાખવો: એક સર્વસામાન્ય, કેવળ જરૂરી વિષયો પૂરતો; આમાં ગુજરાતી, ઘરગતુ ગણિત, ભૂગોળ (વ્યવહાર અને જરૂર પૂરતી), શુદ્ધશાસ્ત્ર અને આરોગ્ય, કાંતવું અને શીવતું, સામાન્ય જ્ઞાન (વ્યવહાર અને આસપાસની રિયલિ સમજવા પૂરતું) —આદિ વિષયોનો સમાવેશ કરવો. રાજકીય દૃષ્ટિને બાલુએ ગણીને પણ દાક્તરી પરિસ્થિતિ ભેતાં અને શુદ્ધદોષગી દૃષ્ટિએ પણ કાંતવાને મહત્ત્વ આપવું જ જોઇએ અને તેથી તેને કન્યાશાળામાં આવશ્યક રહ્યાન મળવું જોઇએ. જે છોકરીઓ શાળામાં વધુ વખત આપી શકે તેમ ન હોય અને જેમને પ્રાથમિક શિક્ષણથી આગળ વધવું ન હોય તેમને માટે આ ક્રમ જ અનુકૂળ આવશે. શિક્ષકો પ્રમાણિકપણે ધાર્ય કરે તો આદિ શિક્ષણ માટે હમેશાં તજ્જી દલાક પૂરતા થાય. એટલે આદિ શિક્ષણક્રમ ચલાવનાર શાળાનો સમય બપોરના બારથી સાડાત્રણ રાખી શકાય. આમ થાય તો વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધે, સમય વધે, શક્તિ અને ખર્ચમાં પણ બચાવ થાય. બીજા પ્રકારનો

શિક્ષણક્રમ વધારે વિશાળ રાખવો. તેમાં ઉપસા શિક્ષણ-ક્રમના વિષયો ઉપરાંત ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન, સંગીત, ચિત્રકલા, ભરત, કલાત વગેરે વિષયો ઉમેરાય. આ વિશાળક્રમમાં પણ અંગ્રેજી તો દાખલ ન જ કરવું. ને તે દાખલ થશે તો બીજા જરૂરી વિષયોના શિક્ષણમાં જરૂરી કાપકાપ થશે. અંગ્રેજી શીખવા ઇચ્છનાર ભમે અંગ્રેજી કન્યાશાળામાં જાય પણ પ્રાથમિક શાળાએ તો સંખ્યાના લેખે અંગ્રેજી શીખવવાની લાલચમાં પડવું જ નહિ. આ વિશાળક્રમ સાફ પૂરા પાંચ કલાક રાખવા જોઈએ. જે વિદ્યાર્થીઓ શાળામાં પૂરો વખત આપી શકે તેમ હોય, માધ્યમિક શિક્ષણ લેવાનો વિચાર રાખતાં હોય તેવાં આ ક્રમ લઇ શકે.

આ મુજબનો ફેરફાર કરવા દાક્તરી ક્રમમાં ઝાઝો ફેર કરવો પડે તેમ નથી. તેમાં ચિત્રકલા ફરજિયાત છે તેને બદલે આમાં કાંતવાનું ફરજિયાત કરવાનું છે; બાકી સરકારી ક્રમમાં પણ ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન વિગેરે વિષયો મરજિયાત છે. પણ આ ફરજિયાત મરજિયાતનો ભેદ શાળાઓ સાફ રાખવામાં આવ્યો છે; શિખનારાં સાફ નહિ. સાધનસંપત્તિવાળી કન્યાશાળા બધા જ વિષયો શીખવે અને તેની બધી જ વિદ્યાર્થીઓને તે શીખવાની ફરજ પડે. તેનાથી ઉલટું ઓછી શક્તિવાળી કન્યાશાળા માત્ર ફરજિયાત વિષયો શીખવીને બેસી રહે અને લાંનાં શિખનારાં ઇતિહાસ વિજ્ઞાન વિગેરે વિષયો શીખવા માગતાં હોય તો પણ શીખી ન શકે. આપણી ઉપરની બે ક્રમવાળી યોજનામાં તો શિખનારાં પોતાની ઇચ્છા મુજબ ગમે તે ક્રમ મહશ્વ કરી શકે. વિશાળ ક્રમ લેનારાં પ્રથમથી જ તે ક્રમ શીખવનારી કન્યાશાળામાં જ જાય.

૨. સાતમા ધોરણનો ઉમેરો: પ્રાથમિક શિક્ષણ સંપૂર્ણ અને સંગીન કરવા સાફ કન્યાશાળાના શિક્ષણ-ક્રમમાં સાતમું ધોરણ ઉમેરવાની ખાસ જરૂર છે. કેટલેક દેશોએ સાતમું ધોરણ ઉમેરવામાં આવ્યું છે તે આપણે આગળ જોઈએ. ધણે સ્થલે એક વર્ષ વધારવાની ઇચ્છા વિદ્યાર્થીઓ, તેમના વાલીઓ અને શિક્ષકો તરફથી દર્શાવવામાં આવે છે. લાંબી વય પણ વધતી

નળ છે. આ બધું જોતાં કન્યાઓનો પ્રાથમિક ક્રમ એક વર્ષ લંબાવે જ નેહ્યો. વળી ઉપર જણાવ્યા મુજબ એ પ્રકારના શિક્ષણક્રમ રાખ્યા હોય તો પ્રથમનો હળવો ક્રમ લેનારને માત્ર ત્રણ કલાક શાળામાં ગાળવાના હોવાથી શિક્ષણનું એક વર્ષ વધવા છતાં તેમને કંઈ ન પડે. ચોટી છાત્રીઓને એક વર્ષના વધારા કરતાં જુએમાં શિક્ષણ પાછળ આપવા પડતા સમયનો પ્રશ્ન વધારે મહત્વનો છે. અને તે પ્રશ્ન ઉકેલે તો સુખેથી એક વર્ષ તે શિક્ષણ સારૂ વધારે ખેંચી શકે. વિશાળ ક્રમ લેનારને વધુ શિક્ષણની ઇચ્છા અને અનુકૂળતા છે જ એટલે તેમને તો એક વર્ષ વધવાથી મુશ્કેલી છે જ નહિ.

૩. કન્યાશાળાઓમાં ફેરફાર: ઉપર મુજબ બે જુદાજુદા ક્રમ રાખવાથી અને સાતમું ધોરણ ઉમેરવાથી ખર્ચ અને બંધરતાની મુશ્કેલીઓ ઘણી વધે. પરંતુ આ મુશ્કેલીઓ ન વધે એટલું જ નહિ પણ હાલ કરતાં ખર્ચ ઓછું થાય અથવા તો આટલા જ ખર્ચે વધારે સંગીન શિક્ષણ મળે અને કન્યાકેળવણીની વૃદ્ધિ થાય એવા ઉપાયો લઈ શકાય. આને સારૂ કન્યાશાળાઓને બે વિભાગમાં વહેંચી નાંખવી નેહ્યો. હળવો શિક્ષણક્રમ શીખવનારી કન્યાશાળાઓ અને વિશાળ શિક્ષણક્રમ શીખવનારી કન્યાશાળાઓને જુદી પાડવી. હવે હળવા ક્રમને માટે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ત્રણ કલાક પૂરતા છે. એટલે જો આ જાતની અર્ધી કન્યાશાળાઓનો સમય સવારનો અને અર્ધીનો બપોરે રાખવામાં આવે તો હાલના કરતાં અર્ધી શિક્ષકા પાસેથી પગારનો જુજ વધારો આપી બધી કન્યાશાળાઓનું કામ લઈ શકાય. પગારના વધારાથી હાલ કરતાં એકાદ કલાકના કામનો વધારો તેમને ભારે નહિ લાગે, તેમનાં મન સંતુષ્ટ રહેશે, ખાનગી ટ્યુશનો કરનારને બાથોડીમાં ઓછાં મારવાં પડશે, પગારની લગભગ અર્ધી રકમનો બચાવ થશે. આ ઉપરાંત જુદા જુદા સમયની બે શાળાઓ એક જ મકાનમાં બેસી શકે અને એક જ સાધનો વાપરી શકે તેથી મકાનના ભાડામાં અને સાધનોના ખર્ચમાં લગભગ અર્ધું ખર્ચ બચશે. આ રીતે જયાંયેલી રકમ કન્યાકેળવણીને વિશેષ સંગીન અને વિશાળ બનાવવામાં ખર્ચાં શકાય. આ સિવાય ભરૂં મ્યુનિસિપાલિટીએ કર્યું છે તેમ ઘણી પૂરી પ્રાથમિક શાળાઓને બદલે ઉપલાં ધોરણોને જૂદાં પાડી એક ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળા

જુદી બનાવવી. ઉપાં ધોરણોમાં સંખ્યા ઘણી થોડી હોય છે છતાં દરેક પૂર્ણ શાળાને સેટલી થોડી છાત્રીઓને સારૂ ખર્ચ વેડવું પડે છે અથવા તો થોડી સંખ્યાને લીધે અને શિક્ષકા કમતી હોવાને કારણે ઉપલા વર્ગો ઘણુંખરું બેગા લેવા પડે છે, તેથી શિક્ષણ બગડે છે. આ સ્થિતિ અટકે અને ખર્ચમાં પણ ઘટાડો થાય તે સારૂ પાસે પાસેની શાળાઓના પાંચમાથી સાતમા ધોરણો સુધીના ત્રણ વર્ગોને એકઠા કરી જુદી ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળા કાઢી હોય તો ઓછા શિક્ષકે સારૂ કામ થાય.

૪. શિક્ષકોનો વધારો: ઉપર આપણે જોયું છે કે કન્યાશાળામાં બહુમાં બહુ વર્ગો નેટલાં શિક્ષકો હોય છે. ધણેખરે ટેકાણે તો તેથી ઓછાં જ હોય છે. સ્ત્રીશિક્ષકોની અનિયમિતતા કુદરતી અને સામાજિક કારણોને લીધે કેટલી બધી હોય છે તે પણ સૌ જાણે છે. આ પરિસ્થિતિમાં કન્યાશાળા બરાબર ચલાવવી હોય તો વર્ગોથી દોઢા શિક્ષકો નેહ્યો. સામાન્ય રીતે શાળાની મુલ્યવસ્થા મારૂ વર્ગોથી સવાવા શિક્ષકો રાખવાનું યોગ્ય ગણાય છે. આ દિસાબે કન્યાશાળા માટે દોઢી સંખ્યા વધારે ન ગણાય. છતાં આટલી સંખ્યા ન પડેપડે તો ઓછામાં ઓછા બે શિક્ષકો તો વધારે નેહ્યો જ. કન્યાશાળાનો કોઈ પણ અનુભવી આ જરૂરીઆતની સાથે જરૂર પૂરશે. ઉપર કન્યાશાળાઓના ફેરફાર વિશે જે ચર્ચનાઓ કરી છે તેમનો અમલ થાય તો ખર્ચ વધાર્યા વિના શિક્ષકો આ વધારો સહેલાઈથી કરી શકાય.

૫. સ્ત્રીશિક્ષકોની મુશ્કેલીઓના ઉપાય: સ્ત્રીઓની કુદરતી અને સામાજિક સ્થિતિ જોતાં તેઓ શિક્ષણ જેવું બહારનું નિયમિત કાર્ય કેટલું કરી શકે એ આખો પ્રશ્ન વિચારણીય છે, છતાં અત્યારે તો જે સ્થિતિ છે તેમાંથી માર્યું કાઢવું જ છૂટકા છે. પ્રથમ તો કુટુંબવાળી સ્ત્રીઓને — ખાસ કરીને સધવાઓને શિક્ષણના ધંધામાં ન રોકવી. તેમના કોટુંબિક ધર્મો અને વિશેષે કરીને બાળક પ્રતિના ધર્મો શિક્ષણના જાત ધંધાને વિરોધી થઈ પડે છે અને તેથી કુટુંબ અને શાળાનું બંનેનું બગડે છે અને સ્ત્રીશિક્ષકના કારીર ઉપર જેવો અસર થાય છે. પડે છે કે થોડી જ કુટુંબવાળી સ્ત્રીશિક્ષકો પેન્શન બોગવવા સુધી જવની દશે. આ જોતાં કુટુંબ, શાળા અને સ્ત્રીશિક્ષક, સર્વના કિતની દૃષ્ટિએ કુટુંબવાળી — ખાસ કરીને સધવા

સ્ત્રીઓને સારૂ કન્યાશાળાનાં દ્વાર બંધ કરવાં એ સર્વોત્તમ ઉપાય છે. કમાણીમાં મદદ કરવાની સ્વાર્થી નજરે જ સ્ત્રીઓ પાસે શાળાની નોકરી કરાવનાર પુરુષોને આ ઉપાયથી ધક્કો પહેાંચે ખરો. પણ તેઓ જરાખર વિચારે તો આથી સ્ત્રીના આરોગ્યનું રક્ષણ અને કુટુંબધર્મનું પાલન વિશેષ યથા શકે તેમાં પુરૂષનું પોતાનું પણ ફિત જ છે. ત્યાં સુધી આ કડક ઉપાય ન લેવાય અને હુલાંચે સધવા સ્ત્રીશિક્ષકાથી નભાવવું જ પડે તો ત્યાં સુધી જેમ કેટલીક મીલોમાં મલુરણોનાં બાળકોને મીઠાના સમયમાં સંભાળવાને સારૂ creche ની વ્યવસ્થા હોય છે, શીમેલ ટ્રેનીંગ કોલેજમાં પણ સ્કૉલરશીપનાં બાળકોને રાખવાની ગોઠવણ હોય છે, તેમ પ્રત્યેક કન્યાશાળામાં સ્ત્રીશિક્ષકાનાં નાનાં બાળકોને રાખવા સારૂ કંઈક વ્યવસ્થા થતી નેહંએ. અત્યારે તો ઘણી કન્યાશાળાઓમાં વર્ગોને બેસવાની પૂરતી જગ્યા નથી હોતી ત્યાં વળી નાનાં બાળકોનાં ઘોડીઓ મૂકવાં પડે છે. ઘણી વેળા એક તરફ કન્યાઓનું સંગીત ચાલે અને બીજી તરફ પેલું બાળક સંગીત ચલાવે! બીજારી શિક્ષક બાળકને સાચવે કે વર્ગને લજણાવે! તેની પાસેથી શિક્ષણનું કામ લેવું હોય તો તેના બાળકને સંભાળવાની ગોઠવણ કરવી એ તો પહેલું જ કસું ધડે.

ખીલું અને લાં સુધી પરગામની સ્ત્રીશિક્ષકા જ રોકતી, જેથી રડવા દૂટવાની અને નાતજાતની અનેક ઉપાધિઓ તેમને પરગામમાં ન હોય અને તેથી તેઓ વધારે નિયમિત રહી શકે.

બીજી શકે ત્યાં વિધવા શિક્ષકા સારૂ કન્યાશાળાની સાથે વસતિગૃહ રાખવું અને લાં તેમને રહેવાને ફરજ પાડતી. આમ કરવાથી નિયમિતતા ઉપરાંત શિક્ષણની તૈયારી પણ ઠીક યથા શકશે. શિક્ષણનું વાતાવરણ પણ એ રીતે બને.

૬. પુરૂષ શિક્ષકો વિશેષ રાખવા: શિક્ષણની બાબતમાં ખરી રીતે જાતિભેદ શાને નેહંએ? શિક્ષણની લાવકાત હોય તેને શિક્ષક તરીકે સ્વીકારાય; પત્ની તે પુરૂષ હોય કે સ્ત્રી. આ સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત છે છતાં કન્યાશાળાઓ સારૂ સ્ત્રીશિક્ષકોને આમદ રાખવામાં આવે છે. દાવતી આપણી સામાજિક સ્થિતિ બેનાં એ આમદ કેટલેક અંશે યોગ્ય પણ છે. તો પણ સ્ત્રીઓની મુશ્કેલીઓ અને સ્ત્રીશિક્ષકોની સંખ્યા અને તેમની શિક્ષકપણની લાવકાત, આ બધું બેનાં કન્યાશિક્ષણની

સુધારણા અને સુવ્યવસ્થા સારૂ શિક્ષણની લાવકાત ધરાવનારા અને ગારિવવાન પુરૂષશિક્ષકો વિશેષ પ્રમાણમાં રાખ્યા વિના છૂટકો નથી. હાલ દરેકરી કામને સારૂ નિર્ણય (!) છુટ્ટા શિક્ષકોને રખાય છે તેમ નહિ પણ સ્ત્રીશિક્ષકોને માટે સમક્ષ ઉત્પાદી પણ ફરજ યુવાન શિક્ષકોને રાખવા નેહંએ. મોટી છોકરીઓવાળી માધ્યમિક કન્યાશાળામાં સ્ત્રીશિક્ષકોને બલાવે યુવાન ગ્રેજુએટોને રાખવામાં બાધ નથી ગણાતો તો પછી નાની છોકરીઓની કન્યાશાળામાં શાને બાધ ગણાવે નેહંએ? છતાં કોઇ ઠેકાણે અનર્થ પણ થાય, પણ એવા અનર્થો અપવાદરૂપ રહેવાના.

૭. શિક્ષકોને પેટપૂરતો પગાર: શિક્ષકોને જૂખ્યા મારવા એના જેવી ખોટી નીતિ એક પણ નથી. મકાન નહિ મળે તો ધર્મશાળામાં કે ચોતરે બેસાય, સાહિત્ય વિના ચાલી શકે, પણ મુશીબિન મકાન અને પૂરેપૂર્ણ સાહિત્ય મારા શિક્ષક વિના કેવળ નહાય છે. આ વાત સર્વમાન્ય હોવા છતાં કાપકુપ કરવાની હોય તો શિક્ષકોમાં જ થાય છે. માટે શિક્ષણ સારૂ કરવું હોય તો શિક્ષકને નિર્વાહની ચિન્તામાંથી તદ્દન મુક્ત કરવો નેહંએ. છતાં શિક્ષકો નિર્લેખી અને ઓછી જરૂરીઆતો વાળાં તો હોવાં નેહંએ.

૮. શિક્ષણની તાલીમની પૂરતી સગવડ: યુવરાત અને કાસીઆવાડમાં યધને સ્ત્રીઓને સારૂ માન એ ટ્રેનીંગ કોલેજો છે (બીજી એ તો ફક્ત ટ્રિસ્ટીઓ સારૂ છે) અને તેમાંય પણ આમુદ મર્યાદિત સંખ્યા જ લેવામાં આવે છે. વળી બધાંને અમદાવાદ કે રાજકોટ જેટલે દૂર તાલીમ લેવા જવા જેટલી સગવડ ક્યાંથી હોય? આ સ્થિતિમાં ટ્રેન સ્ત્રીઓ પૂરતા પ્રમાણમાં શી રીતે આપણને મળે? માટે પ્રથમથી પહેલી જરૂર તો એ છે કે પ્રત્યેક મ્યુનિસિપાલિટીએ, લોકસંગ્રહોર્ડ, અને દેશી રાજ્યે સ્ત્રીશિક્ષણને સારૂ ટ્રિનિંગશાળા (training school) રાખવી જ નેહંએ. આવી શાળાઓ સારૂ S. T. C. D. યજ્ઞેલા ગ્રેજુએટ શિક્ષકો જ નેહંએ એ ગ્રેજુ કાલી નાંખવો. સારા ટ્રેન અનુભવી શિક્ષકો ચાલી શકે. મીઠન ટ્રેનીંગ કોલેજો આવા મુખ્ય શિક્ષકથી સારી ચાલી શકે છે. આ શિક્ષણશાળાઓ મુખ્યપદના વનિતા-વિદ્યામની માફક સવારસાંજ ચલાવી શકાય, જેથી કન્યાશાળાઓની અનુદ્રેન શિક્ષકો પણ તેનો લાભ લઈ

શકે અને તે જ સ્થળની કાંઈ શાળાના સારા અનુભવી ટ્રેન્ડ શિક્ષકોને ઓછા પગારે શિક્ષણશાળા માટે રાખી રોકાય. કન્યાશાળાના સમય બદલ શિક્ષણશાળા ચલાવનાથી શિક્ષણની તાલીમ લેવા સારું શિક્ષકને કન્યાશાળામાંથી ચઢતા પગારે રજા ઉપર મોકલવાની અને તેની જગ્યાની કામચલાઉ વ્યવસ્થા કરવાની જરૂર ન પડે. છતાં આ યોજનાથી તેમના ઉપર ભથ્થાનો અને ભથ્થાવવાનો ભેરડો બોલે પડે અને તેથી બંને કામ કથળે એ બનવાભણે છે. પરંતુ ટ્રેનીંગ લેનાર શિક્ષકને તે દરમ્યાન કન્યાશાળામાં એકાદ સમય છૂટી રાખવામાં આવે અને ટ્રેનીંગ સ્ટૂડન્ટમાં માત્ર શિક્ષણશાસ્ત્રનું અને તેને લગતું બાળમાનસશાસ્ત્ર જેવું જરૂરી જ્ઞાન ફોલ બે કલાક આપવાનું રાખ્યું હોય તો બોજનો પ્રશ્ન નીકળી જાય અને આ રીતે શિક્ષણની તાલીમ લેવાની ધણી જ સરળતા થઈ જાય. ચાલુ શિક્ષક સિવાય શિક્ષક થવા ઇચ્છનાર ઓછાને તો આવી ટ્રેનીંગ શાળાઓ સર્વથા અનુકૂળ પડે.

આવી ટ્રેનીંગ સ્ટુડેન્ટ ઉપરાંત હવે ધોરણ પાસ થયા પછી શિક્ષણશાળાને ખાનગી અભ્યાસ કરનાર અને સાથે સાથે કોઈ કન્યાશાળામાં એક વર્ષ સુધી શિક્ષણનો અનુભવ લેનારને ટ્રેનીંગની પરીક્ષામાં બેસવા દેવામાં આવે તો કેટલાં બધાને ચેરબેંડાં અનુકૂળતા મળી જાય! કેમ કે શિક્ષણશાસ્ત્ર શીખવી જાણનાર અને અનુભવ લેવા દેનાર કન્યાશાળા તો કામકામ મળી આવે.

૯. શિક્ષકના શિક્ષણનું ધોરણ ઉંચું કરવું:
હાલ શિક્ષણની તાલીમનું જે ધોરણ છે તેને અનુસાર ઉપરનો ૭ મો ઉપાય સચચો છે. પરંતુ પ્રાથમિક શિક્ષણ ઉંચી કક્ષામાં લાવવું હોય તો તો પ્રાથમિક શિક્ષકના શિક્ષણનું ધોરણ ઉંચું કરવું જ નેહરો. હાલ પ્રાથમિક છઠ્ઠા ધોરણની વર્તીકસુધર ફાઈનલ પરીક્ષા પસાર કરનારને ટ્રેનીંગ કૉલેજમાં લેવાય છે. ડ્રેલેજના ત્રણ વર્ષ દરમ્યાન શિક્ષણશાસ્ત્રના ઉપરચોટીઆ જ્ઞાન ઉપરાંત લગભગ કન્યાશાળાના જ વિષયો તે શ્રીને શીખે છે. ઉચ્ચ સાહિત્ય, કલા, વિજ્ઞાનદિના કંઈ અંરકાર તેને અહીં પડતા નથી તે ઉપર આપણે નેહું છે. શિક્ષકમાં વિદ્યાર્થી કરતાં થઈ વધારે જ્ઞાન હોવું

નેહરો તેને બદલે માત્ર પ્રાથમિક શિક્ષણ પામેલ શિક્ષક પ્રાથમિક શાળામાં શીખવે તેમાં શું ભલેવાર આવે? આ વસ્તુસ્થિતિને સુધારવા યુનિવર્સિટીની પ્રવેશક પરીક્ષા (matriculation)માં શિક્ષણશાસ્ત્ર ઐકિક વિષય તરીકે દાખલ થવું નેહરો અને પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષક થવા ઇચ્છનારે માધ્યમિક શિક્ષણ શિક્ષણશાસ્ત્રના વિષય સાથે સંપૂર્ણ કરવું નેહરો. આમ થવાથી માધ્યમિક શિક્ષણના ઉચ્ચ સાહિત્ય, કલા, વિજ્ઞાન, ઉલોગ આદિના ઉચ્ચ સંસ્કારો તેનામાં પડશે અને તેથી શિક્ષક થવાને તે વધારે લાયક બનશે. આ યોજના અમલમાં મૂકાય તો પ્રાથમિક શિક્ષકના શિક્ષણનું ધોરણ ઉચ્ચ થાય અને પ્રાથમિક શિક્ષણમાં ધણો સુધારો થાય. વળી બીજા મોટા લાભ તો એ થાય કે આમ ધણી માધ્યમિક શાળાઓ ટ્રેનીંગ કૉલેજોની ગરજ સારતી થાય તેથી પૂરો કે જીઓ માટે જુદી ટ્રેનીંગ કૉલેજો નીલાવવાનું મોટું ખર્ચ નીકળી જાય.

૧૦. શિક્ષકોની સેવાભાવના જાગ્રત કરવી:
સેવાભાવના અને કર્તવ્યપરાયણતા વિનાના શિક્ષક અને તેટલા જાદુશાળી અને શિક્ષણની તાલીમ લીધેલા હોય અને પેટપૂરતો પગાર મેળવતા હોય, તો પણ બધું ઉપયોગના નથી નીવડતા. ઐશિક્ષકમાં સેવાભાવ જાગ્રત કરવાનું કાર્ય અરેખરી રીતે વનિતાવિદ્યાઓ નેની સંસ્થાઓનાં વસતિગ્રહોમાં થઈ શકે. શ્રીમત ટ્રેનીંગ કૉલેજોની બોર્ડિંગમાં પણ સારાં અધિકારી હોય તો આ દિશામાં ધણું કરી શકે. ઉપર ઉપાય પમામાં સચચા મુજબ કન્યાશાળાઓ સાથે શિક્ષકવસતિગ્રહો રચાવી યોગ્ય દેખરેખ નીચે સેવાભાવનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરી શકાય. પ્રત્યેક કન્યાશાળાનાં મુખ્ય શિક્ષિકા માત્ર ઉત્સાહી અને કર્તવ્યનિષ્ઠ હોય તો પણ તે સહશિક્ષકને જરૂર પોતાનો મેપ લગાડી શકે. દરેક સ્થળનાં કેળવણી મંડળો, શિક્ષકસભાને મન પર લે તો ઐશિક્ષકમાં કંઈક જાગૃતિ આણી શકે. આ બધા ઉપાયો લેવા છતાં જ ન્યાં સુધી સામાજિક રિયલિટી સુધરે નહિ, ઐશિવનને ઉત્તર કરવાના સર્વબાપી પ્રયત્નો થાય નહિ ત્યાં સુધી ઉચ્ચ કર્તવ્યજ્ઞાનથી પ્રેરાયલાં ઐશિક્ષકોની બોટનો પ્રશ્ન તો ઉભો જ રહેવાનો.

(અપૂર્ણ)

ચંદુલાલ કાશીરામ દવે

કાવ્યપ્રકાશ: પ્રથમ ભાગ, ઉદ્ધાસ ૧ થી ૬.
ચુજરાતી અનુવાદ. અનુવાદક: રા. રા. રામનારાયણ
વિશ્વનાથ પાઠક અને રા. રા. રસિકલાલ હોટાલાલ
પરીખ. પ્રકાશક: ચુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર, અમદાવાદ.

સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રમાં મગ્નરો "કાવ્યપ્રકાશ"
બહુ ઉચી પકિતનો અને રસની ઉડી પરીક્ષા દર્શાવનારો
કાવ્ય છે. તેનું આ ભાષાન્તર અનેક રીતે અભિનન્દનને
પાત્ર છે. પ્રથમ તો, શિષ્ટ ગ્રન્થોનો અમસાધ્ય
અભ્યાસ અવગણનાને, પાત્ર છે એમ માનવાની દૃષ્ટિ હાલ
પ્રવર્તમાન થઈ છે. જ્ઞાન અને વિદ્વત્તાના ગ્રન્થોનો મહેનત-
ભરેલો અભ્યાસ કરવાની જરૂર નથી અને દેશમાં આજથી
હીસથાયેલો વિશે ભાષણોથી અને વર્તમાનપત્રોથી જે
માહિતી મળે તે મેળવવી એટલી જ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ બસ છે
એમ મનાવા લાગ્યું છે. વિશિષ્ટ ગ્રન્થપ્રરેત્રી કૃતિઓનું
અધ્યયન, બહુચતુષ્પદ, તત્ત્વચિંતન, વિદ્યોપાર્જન, એ
સર્વ-દેશજનના મન્યનમાં વિદ્યપ્રેમ હોઈ તિરસ્કારને
પાત્ર છે; પિચિત્ર પ્રાણીઓ જોવાની જેને ઇચ્છા હોય તે
સંપ્રદરશ્યાનમાં જઈ જોઈ આવે તેમ પડિતોના પ્રયાસ
જાણવાની જેની ઇચ્છા હોય તે તે વિશેના જ્ઞાન-
ભાષણોમાં જઈ અથવા માસિકોના સંલેખમય લેખ
વાંચી બાહ્ય દૃષ્ટિએ માત્રમ પડી આવતો સાર જાણી
શે તો બસ છે; એવી ચિંતાવૃત્તિ ધણે ભાગે થવા માંડી
છે. અસ્તિતા તેમજ સમર્થિતા જીવનની શિષ્ટતા, વિદ્યા
વિના બંધાની નથી અને દદ થતી નથી એ મહાન
શિક્ષાન્ત પર દુર્લભ થવા લાગ્યું છે. આ રીતિ ઉપરથી
'નિરુક્ત' નામે પ્રાચીન ગ્રન્થના કર્તા પાઠક મુનિએ
ઉનારેનું ધન્ય વાદ આવે છે:

વિદ્યાં હ વૈ વ્રાહ્મણમાજગમ
મોપાય મા શેવધિષ્ટેઽહમસ્મિ ।

(અર્થ—વિદ્યા બ્રાહ્મણ પાસે અર્થ અને શક્તિ કે માર્ગ
રક્ષણ કર; હું તારો ખનનો છું.)

એ રીતે, વિદ્યાના રક્ષણ માટે પ્રયાસ કરવા એ
આ પ્રસંગે બાહ્યોત્તેજ—જ્ઞાન અને વિદ્વત્તામાં પ્રાપ્તિ
મેળવી ઉચ્ચ જીવન ગાળવાનો પ્રયત્ન કરનાર પુરુષોનું
કર્તવ્ય થઈ પડ્યું છે. એ કર્તવ્ય કરવાનો પ્રયાસ આ
અનુવાદના વિદ્વાત-લેખકોએ આદર્શો છે તે બહુ
આનન્દજનક છે.

વળી, વિદ્વતાની આ અવગણનાનો ધક્કો સંસ્કૃત
સાહિત્યને બહુ નેરથી લાગવા માંડ્યો છે. સંસ્કૃત
સાહિત્ય હિંદુસ્તાનના જીવન માટે નિરર્થક છે, સંસ્કૃત
સાહિત્યના પરિચયની હિંદુસ્તાનના વતનીને કાંઈ પણ
જરૂર નથી એવી માન્યતા ઉત્પન્ન થવા લાગી છે. આ
રીતે હિંદુસ્તાનની પ્રજા પોતાના મહામૂલ્યવાન અમૂલ્ય
માન્યો વિમુખ થઈ જાય, જ્ઞાનની, વિદ્વતાની, શિષ્ટતાની,
તત્ત્વચિંતનની મહારત્નો ભરેલી ખાણ ધૂળથી અને
પથરાથી ઢાંકી દેવાશે એ મોટી ધાસ્તી ઉભી થઈ છે,
પ્રાચીન શિષ્ટ ભાષાના અભ્યાસથી મરુખના મનને જે
બળ અને જે કસરત, જે સંપત્તિ અને જે ઉન્નતિ
પ્રાપ્ત થાય છે તે ગુમાવી દેવાની સ્થિતિ આવવા લાગી
છે. આવે પ્રસંગે સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસ તરફ
આકર્ષણ કરનાર આ અનુવાદ ધણા ધન્યવાદને પાત્ર છે.

આંધી આગળ વધતાં, સંસ્કૃત સાહિત્યમાંનું કાવ્ય-
શાસ્ત્ર, જે અલંકારશાસ્ત્રને નામે સાધારણ રીતે ઓળખાય-
છે તે, રસનું એવું સુન્દર, એવું સૂક્ષ્મ વિવેચન
કરે છે; રસના ઉત્પત્તિનું એવું અનુપમ પ્રતિપાદન કરે
છે કે કવિતાના અભ્યાસમાં એ શાસ્ત્ર ધણું મદદરૂપ છે
અને તેનો પરિચય ધણો આવશ્યક છે. હિંદુસ્તાનની
વર્તમાન ભાષાઓના સાહિત્યને સંસ્કૃત સાહિત્યનું શેષ
એટલી બહુલતાથી મળેલું છે કે એ વર્તમાન ભાષાઓના

સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ માટે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં દર્શનિદાં રસિકતાના અને શુશ્રુષવતાનાં ધોરણો, 'ધ્યાનમાં' રાખ્યા વિના ચાલે તેમ નથી. આ કારણથી પણ આ અનુવાદને આવકાર ધરે છે.

આ અનુવાદ વિદ્યાર્થી અને સંભાળથી કરવામાં આવ્યો છે, અભ્યાસીને બહુ ઉપયોગી થઈ પડે તેવો છે, તેથી પણ આ પુસ્તક ઘણું મૂલ્યવાન છે.

અનુવાદમાં મૂળ ગ્રન્થમાંની કારિકા, વૃત્તિ અને ઉદાહરણ તથા ઉદાહરણ પરનું ગ્રન્થકારનું વિવેચન, એ સર્વનું ભાષાન્તર કર્યું છે. ઉદાહરણનાં શ્લોકોનું પદમાં સમશ્લોકી ભાષાન્તર મૂળ ગ્રન્થના ભાગ તરીકે આપ્યું છે. અને ટિપ્પણમાં ગદ્ય ભાષાન્તર પણ આપ્યું છે. ટિપ્પણમાં ઠેર ઠેર મૂળ વિશે સમજુતી આપી છે. અક્ષયત, આવા ભાષાન્તર અને સમજુતી ઉપરાંત અભ્યાસીને વિશેષ શિક્ષણની જરૂર રહેશે, પણ, વસ્તુના સ્વરૂપની ગહનતાને ક્ષીણે એ સ્થિત છે. મૂળ સંસ્કૃત ગ્રન્થના અભ્યાસ માટે પણ દીકા ઉપરાંત એવા શિક્ષણની આવશ્યકતા છે. દીકાકાર મહેશ્વર કહે છે કે 'કાવ્યપ્રકાશની ઘેરે ઘેર દીકા થઈ છે તો, પણ એ ગ્રન્થ એવો ને એવો જ હુર્મત રહ્યો છે.' પરંતુ, શિક્ષણ વડે ગ્રન્થમાં એક વાર સ્પષ્ટતા જણાવા માંડયા પછી મમ્મટની જીડી રસદષ્ટિ, સૂક્ષ્મ - મમ્મટહણ અને ક્ષાધવવાળી તથા શક્તિવાળી સૈલી વાચકના ચિત્ત પર અધિકાર મેળવી સંતોષ, પ્રકાશ તથા આજ્ઞાદાઈ ઉત્પન્ન કરે છે. એ સર્વ અનુભવમાં અનુવાદકોએ આપેલી સમજુતી સહાયજીત યાંચ છે.

. મમ્મટ કાશ્મીરનિવાસી હતો એમ સાધારણ રીતે માનવામાં આવે છે. કાશ્મીરના પંડિતોનું વાકસામર્થ્ય વિશેષ સન્માનને પાત્ર છે. અને આ ગ્રન્થમાં પણ વિશેષ સામર્થ્યનું દર્શન યામ છે એટલું તો કહી શકાયો. કાવ્યપ્રકાશના બાકીના ભાગનો - અનુવાદ પૂરો કરતાં ગ્રન્થના કર્તા વિશે અને કાવ્યશાસ્ત્રના ઇતિહાસ વિશે વિવેચન કરવાની અનુવાદકો પ્રતિદા કરે છે તેથી આશા રાખીયું કે મમ્મટના વ્યક્તિત્વ વિશે બનશે તેટલી માહિતી તેઓ આપશે. મમ્મટે કવેશું વિવેચન, તેણે આપેલી કાવ્યની વ્યાખ્યા, રસનિષ્પત્તિનું તેનું નિષ્પણ, કાવ્યના ઉત્તમાત્મ સંબંધી અને અલંકાર કેટલે અંશે કાવ્યની ભૂમીમાં ઉમેરો કરે છે તે સંબંધી તેની ચર્ચા—એ સર્વ વિશે જણ અનુવાદકો વિસ્તાર કરશે એવી આશા છે. અહીં એક યચના કરીયું કે કાવ્ય શબ્દમાં રહેલું છે કે શબ્દ અને

અર્થ બન્નેમાં રહેલું છે. એ આવકારિકાએ ચર્ચેલા પ્રશ્નનું પણ વિવેચન આવશ્યક છે. મમ્મટે શબ્દ અને અર્થ બન્નેથી કાવ્ય યાચ છે એમ કહ્યું છે, અને કાવ્યાદય કાર દંડી, રસગંગાધરકાર પંડિતરાજ જગન્નાથ, સાહિત્યદર્ષણકાર વિશ્વનાથ વગેરેએ ઇષ્ટ - રમણીય કે રમણ અથવાળા શબ્દથી કે વાક્યથી કાવ્ય બને છે એમ કહ્યું છે, એ સિદ્ધાન્તોનું પૃથક્કરણ પણ કરવા સરખું છે. કેટલે અંશે આ એ પ્રકારના મતમાં વિરોધ નથી અને ન્યાં વિરોધ છે ત્યાં કયો મત વધારે સ્વીકાર્ય છે એ વિવેચન કાવ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં ઉપયોગી છે.

કાવ્યપ્રકાશમાં આપેલાં ઘણાં ઉદાહરણ શૃંગારનાં છે, અનુવાદકો કહે છે તેમ 'મંત્રકારિતાની વૃત્તિને ખટકે તેવાં છે.' પરંતુ, સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રનું એ દ્વપણ છે અને સંસ્કૃત કવિતામાં રહેલા શૃંગારમયતાના દ્વપણમાંથી કાવ્યશાસ્ત્રમાં એ અંશ ઉતરી આવ્યો છે તથા તે અનિવાર્ય છે. આ અંશના બે ખુલાસા અનુવાદકો આપે છે. તેઓ કહે છે કે (૧) ન્યાં સુધી જીવનમાં સ્ત્રીપુરુષના પ્રેમભાવનું પ્રાપ્ત્ય છે ત્યાં સુધી એ રસ (શૃંગાર રસ) કાવ્ય કે ક્લામાં પ્રાપ્ત્ય ભોગવશે. વળા તેઓ કહે છે કે (૨) એ ગ્રન્થોની રચનાના સમયના કૌટુંબિક આદર્શો આપણાથી લુપ્ત હતા. આમતો પહેલો ખુલાસો શૃંગારને સર્વકાલમાં રધાયી રહેલો કહે છે અને બીજો 'ખુલાસો શૃંગારની સ્થિતિ એક સમયે પ્રવર્તેલી કહે છે. પરંતુ, આ વિરોધ દેખાય છે તેવો વાસ્તવિક નથી. ન્યાં સુધી મનુષ્યજાતિમાં પ્રેમ છે ત્યાં સુધી શૃંગારની ચિત્તવૃત્તિ રહેવાની એમ કહી અનુવાદકો કહેવા ઇચ્છે છે કે સંસ્કૃત કવિતાના વિશ્વાસના સમયમાં એ શૃંગારનું દર્શન અંતર્માં સ્વરૂપ ધારણ કરતું હતું. પ્રાચીન કલાનું સ્વરૂપ જેનું છે તેનું ગ્રહણ કર્યા વિના 'છુટકો નથી. અનુવાદકો કહે છે તેમ 'આજે આપણા જીવનનો આદર્શ સ્ત્રીપુરુષના સંબંધનું રહસ્ય વધારે આધ્યાત્મિક કદવવા તરફ છે' એ આપણા સંસ્કારનો ઉત્કર્ષ યચવે છે. અક્ષયત, આ સ્થિતિનો અર્થ એવો નથી કે આપણી પ્રેમભાવના વધારે શુદ્ધ થતી જાય છે. સંસારે મદાવેશ મણિ પેઠે આપણી પ્રેમભાવના અનિયમિતતાથી દૂર થઈ વધારે ઓજસ્વી થતી જાય છે એટલો જ આ સ્થિતિનો અર્થ છે. સંસ્કૃત કવિતા પ્રેમભાવનાની આ અનિયમિતતા દર્શાવતા છતાં એ ભાવનામાં કંઈક દંકાળની પણ ઉડું રહેલું, ઝોજમ્ દર્શાવે છે' એ તેનું મૂલ્ય ઉપેક્ષા કરવા સરખું નથી.

કાવ્યશાસ્ત્ર વિશેના અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય વિચારો સાથે પ્રાચીન સંસ્કૃત કાવ્યમીમાંસકોનું ચિંતન સરખાવતાં અનુવાદકો કહે છે કે 'પાશ્ચાત્યોના વિશેષતા તેમની પ્રતિપાદન શૈલીમાં રહેલી છે અને પ્રાચીનોનાં ચિંતનોમાં જેટલું લક્ષ્યવૈધિ અને લંગાણું છે તેટલું કદાચ આધુનિક પાશ્ચાત્યોના વિચારમાં નહિ હોય.' કાવ્યશાસ્ત્રના વિવેચનમાં એ સંબંધમાં એટલું ઉમેરીશું કે સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રકારો કવિતાના સ્વરૂપનું એક પૃથક શ્લોકને રૂપે વિવેચન કરતા, એક શ્લોક તે તેમની દૃષ્ટિમાં એક કાવ્ય હતું. પાશ્ચાત્ય વિવેચકો કવિના આખા અન્યને કાવ્ય ગણી તેના યુક્ત હોયનું વિવેચન કરે છે. આ રીતે સંસ્કૃત આતંકારિકો એક શ્લોકનાં રહેલા સર્વ અંશમાં હોડા ઉતરી જઈ તેમાંની ખુબીઓ અને ખામીઓ સહમતાથી બહાર પાડતા; અને અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય વિવેચકો સમસ્ત કાવ્યની અસર—તેનો ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષ બહાર પાડે છે. વસ્તુતઃ બંને પ્રકાર આવશ્યક છે. કવિના ચિંતની પરીક્ષામાં પાશ્ચાત્ય વિવેચકોનું દૃષ્ટિબિન્દુ વધારે ઉપયોગી છે, પણ, કાવ્યનો આસ્વાદ પારખવામાં સંસ્કૃત આલંકારિકોનો ઝીણવટ વધારે મરંરપૂર છે. આ સંબંધે Spirit જેવો શબ્દ ઇંગ્લેન્ડમાં છે તેવો સંસ્કૃતમાં નથી અને રસ જેવો શબ્દ સંસ્કૃતમાં છે તેવો ઇંગ્લેન્ડમાં નથી એ ખ્યાનમાં લેવા જેવું છે.

આ રીતે સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ હાલ પણ આપણી રસિકતા કેળવવા માટે આવશ્યક છે. અનુવાદકો કહે છે તેમ 'પ્રાચીન કાવ્યમીમાંસકોના બધા વિચારો આજે આપણને ઉપયોગી કે મહત્વના ન લાગે એ સ્વાભાવિક છે. તેમના દોરાવા આપણે ન દોરાઈએ એ પણ જરૂરનું છે. પણ જો દરેક વ્યક્તિ કે દરેક યુગ કેવળ પોતે જેટલું મેળવી શકે તેટલાથી જ ચલાવી લેવા માગે તો તે જરૂર જ્ઞાનદરિદ્ર રહે.' આપણી રચિ અને આપણી રસિકતા શી રીતે પ્રાચીન કાળથી અધ્યાત્મિક આવી છે એ બાજુવાની જોમ જરૂર છે તેમ જ પ્રાચીન પ્રવાહનો શી રીતે ઉપયોગ કરવો અને તે શી રીતે અને કયા તરફ વાગવો એ બાજુવા માટે તેના વેગ વિશે અને તેના અન્તઃસ્વરૂપ વિશે માહિતીની જરૂર છે.

અનુવાદમાં દોષો જણાય ત્યાં તે બતાવવાની અનુવાદકો વાચકવર્ગને જ્ઞાનના કરી છે તેથી અહીં કેટલીક બાબતો પર ખ્યાન-ખેંચીએ છીએ.

પૃષ્ઠ ૧. સમુચિતેદેવતાનો અર્થ. 'યોગ્ય ઇષ્ટ દેવતા' કહે છે. 'યોગ્ય અને ઇષ્ટ દેવતા' એ વાસ્તવિક અર્થ છે. કવિની સંસ્કૃતી કાવ્યશાસ્ત્રના અન્યમાં સમુચિત (યોગ્ય) દેવતા છે અને અન્યકારની ઇષ્ટદેવતા પણ છે એમ કહેવાનો ઉદ્દેશ છે.

પૃષ્ઠ ૧. હૃલદૈકમયોનો અર્થ 'આનંદમય' કહે છે. ખરી રીતે એકલા આનંદવાળી એવો અર્થ છે. બહાની સૃષ્ટિમાં આનંદ અને શોક હોય પણ કવિની સૃષ્ટિમાં એકલો આનંદ હોય છે એમ ઉદ્દેશ છે તે સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે.

પૃષ્ઠ ૬. 'ઓખે રાગ શીકા'—આ શ્લોકમાં વિપરીત લક્ષણથી યતી વ્યંજના છે, એમ દિપ્પણમાં કહેવાની જરૂર છે. ઉપરથી કહેલા અર્થ કરતાં ઉલટો અર્થ સમજાઈ શી રીતે વ્યંગ અર્થનું? પ્રતિપાદન થાય છે એ વિવચન આવશ્યક છે.

પૃષ્ઠ ૧૮-૧૯. સારોપા અને સાધ્યવસાનિકો લક્ષણ. અહીં રહેલાં રૂપ અને અતિશયોક્તિ અલંકારનાં બીજા આ સ્થળે સમજાવવાની જરૂર છે.

પૃષ્ઠ ૨૭. 'હોંઈનું ન જાણ'—ભદ્ર તે હાથીના આંક બતિમાંની એક છે એ અહીં સ્પષ્ટ કર્યું હોય તો ઠીક.

પૃષ્ઠ ૨૬. ભદ્ર લોચન, શીશુંકુક, ભદ્રનાયક અને આચાર્ય અભિનવગુપ્તના રસનિખ્પતિનાં વિવરણમાં શા બેદ છે એ ચર્ચાની આવશ્યકતા છે.

પૃષ્ઠ ૪૬. 'સૌમિત્રે બેસ હાનો' લક્ષમણનું મારાથી કરીને નાશીશ નહિ, હું રામને ખોળું છું' તને મારવા આવ્યો નથી' એ દંત્રછત્તા વચનનો ઉદ્દેશ છે ત્યાં તિષ્ઠના અર્થમાં 'બેસ હાનો' શબ્દ પડતો નથી.

અન્તે, અનુવાદકોને આ સ્તુત્ય પ્રવાસ માટે ધન્યવાદ. આપી અને અન્યના બાડીના ભાગનું ભાખાન્તર પૂર્વે કરવાની વિનંતિ કરી. આ અવલોકન સમાપ્ત કરીશું.

૨ મજાલાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ

ફૂલપાંદડી—લેખક અને પ્રકાશકઃ પૃથુલાલ હ. શુક્લ. કિમ્મત ૫-૦-૦. આ નાનું પુસ્તક કાવ્યને જાણે તેવા મુદર કાગળ ઉપર સુધક રીતે છપાયેલાં 'ગદ્ય કાવ્યો' નો નવીન સંગ્રહ છે. આ પુસ્તકને પ્રથમ શ્રી રમણલાલ મહીપતરામ નીલકંઠે પ્રસ્તાવના લખી આપી છે અને તે પછી શ્રી ન્હાનાલાલ દમપનરામ કવિએ લાંબો ઉપોદ્ધાત લખી આપ્યો છે. પ્રસ્તાવના કે ઉપોદ્ધાત લખવાની વિરસિ એક મિત્રના આમમ્નણ જેવી

છે. શ્રી ન્હાનાલાલ કવિએ શ્રી રમણભાઈની પ્રસ્તાવના બ્રહેમને તેના વિચારોનું ખંડન કરવા ઉપોદ્ધાત લખ્યો છે એમ માનવાને અમને કારણ નથી પણ બન્નેના વિચારોનો વિરોધ સુપ્રસિદ્ધ છે અને તે આ લેખોમાં નોંધા છતાં એક જ પુસ્તકની શરૂઆતમાં તેમને મૂકવા એ અમને શિષ્ટ આચાર લાગતો નથી. કાંઈ યજ્ઞમાન બે વિદ્વદ્ મતના માણસોને એક પ્રસંગે ન્હોતરે નહિ અને ન્હોતરે તો બંને ત્યાં મુઠી તેમની વચ્ચે વિરોધનો પ્રસંગ ન આવવા દે અને આ તો વિરોધને મરો જ નિમન્નજી આપવા જેવું થાય છે.

શ્રી ન્હાનાલાલ કવિના ઉપોદ્ધાત વિશે એટલું કહેવું નોંધ્યે કે તેમાં તેમણે શ્રી રમણભાઈ, શ્રી નરસિંહરાવ, શ્રી બલવંતરાવનાં વિવેચનો અને કાશ્યાપિંદ્ર જે પરાક્ષ આણેષો કર્યા છે તે ન જ કર્યા હોત તો તેમણે પ્રતિપાદન કરવા ધારેલા વિચારો વાચકને વધારે સુગમ થાત. * વિવેચન પદ્ધતિનો પ્રશ્ન ધણો મોટો છે અને અર્થો તે ઊંડી શકાય તેમ નથી પણ કાલ્ય ને શબ્દ અને અર્થનું યુગ્મ છે તો શબ્દ અને અર્થ અને સૌથી વિશે

: * કાલ્યયર્થમાં વિચાર અને બાબતો મર્યાદા બદલ સંજ્ઞાથી ભજવવી નોંધે સૌંદર્યનાં કાલ્યોની ચર્ચા કરતાં એવો એક પ્રમાદ રિચનબન* કરે છે તે વિશે કેમિગ્રજ શુનિવર્સિટીના અધ્યક્ષ શ્રીમદ્વિના પ્રીદેસર સર આર્થર ક્રિવર કુચ દીપ કરે છે તે નજીવા નેથી દોષાથી નીચે આપી છે:

" 'The music of this lino' says Mr. Swinburne, 'taken with its context—the melodious effect of its exquisite inequality—I should have thought was a thing to thrill the veins and draw tears to the ears of all men whose ears were not closed against all harmony by some denser and lesser removable obstruction than shut out the song of the sirens from the hearing of the crew of Ulysses.' Now that sort of talk is mere bullying, and I had rather prove myself a fool in public than take bullying from any man. I know that my ear is not 'closed against all harmony' and I know, if any critic take that tone with me, the place to which I commend his departure." p. ૬૪, Studies in Literature, Second Series.

કરેલી ચર્ચા ખોટી ન ગણી શકાય. એ કાલ્યનું ખાતર કલેવર હોય. કાલ્યનું રચૂલ હોય, પણ

" શું રચૂલમાં ન ઉભરાય અદસ્ત મુદ્દમ ? "

અને એ ખર્ચ હોય

' તો સૌથીને જગ કહી પછી નિન્દવી કાં ? '

સમસ્ત કાલ્યશાસ્ત્ર વિશે અર્થો ચર્ચા કરી શકાય તેમ નથી પણ એટલું તો સર્વ નોંધ કરે કે કાલ્યમાં રસ તો માત્ર આસ્વાદ છે, અનુભવનો વિષય છે અને ત્યાં હોય ત્યાં તેની સ્તુતિ કરાય પણ ચર્ચા તો ધણેભાગે કલેવરની જ થાય. અને શ્રી ન્હાનાલાલ કવિએ પોતે પૂલપાંદરીના ઉપોદ્ધાતમાં શું કહ્યું છે ? કાલ્ય પદ વિના પણ સંભવે એ શું કલેવરની ચર્ચા નથી ? અને બાકીના બાગમાં તો માત્ર શું રસની સ્તુતિ નથી ? તેમાં પણ તટસ્થ રીતે ન્દેનાં તો બન્નેમાં ભેદ ગમે તેવા તાલુકા છતાં બહુ મોટો નથી લાગતો. શ્રી રમણભાઈ 'રાગયુગ્મ ગદ્ય' કવેશ્વરી સ્વીકારતા આવ્યા છે, અને કાલંબરીને પણ કાલ્ય ગણતા આવ્યા છે. અલગ, પદ્યજ્ઞ કરતાં ગદ્યકાવ્યો રસમાં ઉતરતાં છે એ કથન સાથે શ્રી ન્હાનાલાલ અને બીજા સમન નહિ થાય પણ બીજી તરફ, શ્રી ન્હાનાલાલ પણ અમુક કાવ્યો ગ્રેય રાગમાં, અમુક જ્ઞોતમાં લખે છે અને અમુક પોતાના અપવાદગદ્યમાં લખે છે તો આ ગણેનાં કલેવરમા ફરક થવાનું રસની ધનતા સિવાયનું કાર્ષ કારણ તેમણે બતાવવું નોંધ્યે.

આ ચર્ચા અર્થો કરી શકાય તેમ નથી. પણ વિચારને અનુકૂળ દરેક સૌંદર્યને સાદિત્યમાં રથાન છે અને રેટલાક બાવો આવી જ સૌંદર્યમાં પ્રગટ થઈ રહે —સોબે એમ અમારું મનન્ય છે. આવા ગદ્યમાં પ્રગટ થયેલા વિચારો વધારે સેવાવા હોત તો પરિપક્વ ચર્ચા સુધારિત હન્દમાં પ્રગટ થાત એવો મિદાન્ત તો ન જ દરી શકાય એટલે રહે તો પણ એ માત્ર દર્શાવતો પ્રશ્ન રહે અને અમને એ ચર્ચાનો ખાસ પ્રેરણ લાગતો નથી.

આટલો લાંબો ચર્ચા તો આ નાના પુસ્તકની પ્રસ્તાવના અને ઉપોદ્ધાત વિશે કરવી પડી. પ્રશ્ન રહે છે એ કે આ પૂલપાંદરીમાં જે છે તે પદ નથી તો પણ કાલ્ય છે ? શ્રી ન્હાનાલાલ પણ તેમની સ્તુતિ કરી ઉતરે આ પ્રશ્નો નિર્ણય વાંચનારને સ્વતંત્ર રીતે કરવા કહે છે. એક રચયે વિવેચન કરતાં તેઓ કહે છે કે આ કાવ્યોમાં " અતંકારોના ચાકલા નથી. સમાસોની

જાણવાલિ નથી. વાર્તા નથી, વર્ણન નથી.” એ તો ઠીક. એ વિના પણ કાવ્ય બને ખરૂં. પણ એ સર્વ નથી અને વિચારમીમાંસા પણ નથી ! કાવ્યમાં સત્યતું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ જીવન્ત યથા કવિના હૃદયમાં સુંદર રૂપ લઇ પ્રગટ થાય છે. આવી વિચારમીમાંસા અને તેમાંથી ક્ષિત થતું સત્ય વાર્તા વર્ણન વગેરેમાં પણ ઇષ્ટ છે તો આમાં તો એ જ અપેક્ષિત છે. આ કાવ્યોમાં ને એ રહસ્યરૂપે ન હોય તો પછી કાવ્યને અર્થ, આપનાર બીજું કશું રહેતું નથી.

આ કાવ્યોમાં અમને જે ખાસ દોષ લાગ્યો છે તે ભાવની સમગ્રતાનો અભાવ. વિચારો એક જ ભાવમાં એકરસ થઇ એક જ ભાવને વ્યક્ત કરતા નથી. અને કવિચિત્ત અર્થહીન લક્ષ્ય તરફ કાવ્ય પ્રયત્ન કરતું દેખાય છે. એક ટૂંકા જ દાખલો લઇએ:

“ જીંઘેથી પડતા ધોધમાં જ પહાડને તોડવાની તાકાત હોય છે.

• ગંગાતું પતન અને જગતનો હિંદાર.

‘કાણુ કહે છે કે પતન એ પાપ છે ?’ પદ આનો અર્થ શો ? જીંઘેથી નીચે પડતું એવો સ્થૂલ અર્થ તો હોય નહિ કારણુ કે એ પડવાને કોઇ પાપ કહેતું નથી. પણ નૈતિક પતનને સૌ પાપ કહે છે. ત્યારે નૈતિક પતન એ પાપ નથી એમ કહેવાનો શું કવિનો ઉદ્દેશ છે ? અને તે કાવું પડતું ? ઇશ્વરનું પડતું એમ કવિનું વ્યક્તવ્ય છે ? પણ ઇશ્વરને તો પડવાપણું છે નહિ અને તેના અવતારને કોઇ પાપ કહેતું નથી ! ત્યારે કોઈ માણસનું પડતું એ પાપ નથી એવો આશય છે ? શું માણસ પોતાના નૈતિક પતનથી ગંગાની પેઠે અન્યત્ર ઉદ્ધાર કરવાને છે ? અને જીંઘેથી પડતા ધોધનો પેઠે પોતાના નૈતિક પતનથી તે કશાનો નાશ કરી શકે એમ હોય તો પણ એ પતન જો નૈતિક પતન હોય તો પાપ મટી જાય છે ! નૈતિક પતન સિવાયનું કોઇ અન્ય પતન હોય તો તેને પાપ કહેણું કે જેથી તે પાપ નથી એમ નિરૂપણ કરવા કાવ્ય

લખવાની જરૂર પડી ! જીંઘેથી પડતો ધોધ સુંદર હોય છે, ગંગાવતરણુ લગ્ય પુરાણુ કલ્પના છે, પતન પાપ ન હોય તો વિચિત્ર તો છે પણ એમ ત્રણ ગમે તેવા સુંદર વિચારો ભેગા મૂકવાથી કાવ્ય બનતું નથી. એક જ બીજો દાખલો લઇએ:

“હું એવું કરવા ઇચ્છું છું કે મારા મૃત્યુ ઉપર કોઇ રડે નહિ.

લેકો સુવેલાને સંભારે છે અને રદન કરે છે. અહા મોતમાં કેવી મિઠાસ છે !”

લેકો સુવેલાને સંભારે છે અને રદન કરે છે, તેથી મોતમાં મિઠાસ છે. તો પછી પોતાના મૃત્યુ ઉપર કોઈ રડે નહિ એમ શા માટે ઇચ્છે છે ? જો તણ વાક્યોનો પણ સુસંગત અર્થ ન નીકળી શકે તો પછી કાવ્ય બને શી રીતે ? કે ના સુસંગત અર્થ ન તીકળે એ જ કાવ્યની ખૂબી !

આપણા સાહિત્યમાં આવી રીતે અર્થ ન નીકળે એને જ હાલ ઘણા લેખકો ચમત્કાર ગણે છે અને તે સાહિત્યમાં એકે અનિષ્ટ વશણુ છે. પણ આ ઉપર લાંબું લખવું અહીં જરૂરનું નથી કારણુ કે શ્રી રમણભાઈએ પ્રસ્તાવનામાં એ સ્પષ્ટ જણાવેલું છે.

‘આખું પુસ્તક વિચારી જોતાં અમને જણાય છે કે કોઇ કોઈ જગાએ કેવળ કવિત્વભાવેલી પંક્તિઓ જ છે, કોઇ કોઈ જગાએ શ્રુદ્ધિને પ્રથમ વાંચને મોહ ઉપજાવે એવી પંક્તિઓ છે, કોઇ કોઈ જગાએ કલ્પના કવિત્વ સુધી પણ પહોંચેલી છે (કા. ૫૭) પણ સર્વ વિચારોને એકરસ કરી વ્યક્ત કરવાની, એકાગ્ર દેરવાની જે કલાથી જ કવિ થવાય છે તેની અમને ઘણી જગાએ ખોટ જણાય છે. અમે આ જીવાન લેખકને નારીપાસ કરવા નથી માગતા પણ તેમને આગ્રહસ્પર્શક કહેવા મારીએ છીએ કે પૂર્વના કવિઓનાં કાવ્યોનો અભ્યાસ કર્યા પછી, વિચારોને અનેક વાર પ્રગટ કરીને ભાષાનું પ્રભુત્વ જેળાયા પછી જ તેઓ પોતાને યોગ્ય અનુકૂળ શૈલી શોધી શકશે અને પોતાની પ્રતિભા પ્રમાણે કાવ્ય લખી શકશે.

[નોંધ—અતિશય સ્થગનકોચને લીધે અમને મહેલો બીજા ઘણાં પુસ્તકોનો પરિચય આ અંકમાં આપી શક્યા નથી.]

! યુગધર્મની નવી યોજના

ગયા અંકમાં જાહેર કર્યા મુજબ આ અંક નવી યોજના 'પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ થયો છે. ખરી રીતે આને યુગધર્મની નવી યોજના કરતાં મૂળ યોજનાનો વિસ્તર જ ગણવો જોઈએ. પ્રજાજીવનમાં સાહિત્ય અને કલાને ધણું જ મહત્વનું સ્થાન છે અને યુગધર્મમાં પણ તે સ્થાન આપવાની અમારી આકાંક્ષા હતી જ. પણ કલાની કેટલીક ચર્ચા—ખાસ કરીને ચિત્રકલા અને સ્થાપત્ય-કલાની ચર્ચા—ચિત્રો વિના સાર્થક થઈ શકે નહિ અને ઉત્તમ 'ચિત્રોને' માટે જે આર્થિક મુશ્કેલી પડે તેનો ઉપાય કરવાની અમે તજવીજમાં જ હતા. તેટલામાં 'શ્રી. કાન્તિલાલ' કોપરીઆએ આ મુશ્કેલીમાંથી અમને મુક્ત કરવાને જે સાહાય્ય આપી તે ખરેખર યુગધર્મને માટે જ નહિ પણ આપણા સમસ્ત નિયતકાલિક સાહિત્યને આવકોરદાયક છે. નવદમ્પતી સંસ્કૃતિનો દુર્ઘટ યોગ આ રીતે થાય છે તે પ્રજામાં પ્રવેશ કરતા નવજીવનનું એક શુભ ચિહ્ન છે, અને હવે કેવળ સાહિત્ય ઉપર ઉપજીવિકા કરનારો વર્ગ નિકટ નહિ તો નિયત ભવિષ્યમાં અસ્તિત્વમાં આવશે એમ આ ઉપરથી આશા રાખી શકાય છે.

જાભીર નિર્બંધાત્મક સાહિત્ય જે યુગધર્મની એક વિશિષ્ટતા હતી તે ચાલુ રહેશે જ. શુદ્ધ પદ્યગદ્યાત્મક સાહિત્યને યુગધર્મની મૂળ યોજનામાં સ્થાન હતું જ પણ અન્ય વ્યવસાયને લીધે તે મળી શકેલું નહિ. પણ પ્રેસ'ગ' મળતાં અમે આ સાહિત્યને સ્થાન આપવા ચૂક્યા નથી. છેલ્લા થોડા અઢોથી લોકગીત અને દૂંડી વારતાઓ અમે આપી છે અને હવે આ અંકથી તેમાં કાવ્ય અને નાટકનો ઉમેરો થાય છે. આપણું સાહિત્ય નિઃસત્ત્વ અને નિર્મૂલ પ્રકારનું છે એવી દીક્ષા વારંવાર કરવામાં આવે છે પણ પશ્ચિમના સાહિત્યકારો પોતાના કામમાં જે ખંત, ઉદ્યોગ, અભ્યાસ, જીવનનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ, જ્ઞાનની પરિપક્વતા અને જીવિની સ્વતંત્રતા દર્શાવે છે તે આપણા લેખકો પણ સેવે અને કળવે તો આ દીક્ષાના આક્ષેપમાંથી બચીને આપણે કેટલુંક સાહિત્ય તો જરૂર પ્રગટ કરી શકીએ.

એ ખરું છે કે શુદ્ધ કલાત્મક સાહિત્ય કેવળ પ્રયત્ન-સાધ્ય નથી તેને પ્રતિભાની અપેક્ષા છે અને દર માસે એનું ઉત્તમ પ્રસિદ્ધિયોગ્ય સાહિત્ય ન પણ મળે. પણ સાહિત્ય વિલાસમાં એકલા સ્વતંત્ર પદોને જ સ્થાન નથી. કેવળ રસની દૃષ્ટિએ કોઈ લોકગીત કે અન્ય સાહિત્યના રસાત્મક ભાવવાહી અનુવાદોને પણ તેમાં સ્થાન છે. આપણાં વેદ, મહાભારત, ભાગવત, સ્તોત્રો, બંગાળ દક્ષિણ પંજાબ વગેરે પ્રાન્તોના સંતોનાં વાણી, એ અલૌકિક સાહિત્યનો ભંડાર હજી યુજરાતીમાં આપ્યો જ નથી. આપણા દેશમાં પળાતા મુસલમાન પારસી ખ્રિસ્તી વગેરે ધર્મોના ઉત્તમ ગ્રન્થોમાંથી કેવળ રસદષ્ટિએ યુજરાતીમાં અનુવાદો થાય તો તે સાહિત્યની અને લોકોની એક અપૂર્વ સેવા જ ગણાય. અને તેથી આપણા ભાની સાહિત્યને કોઈ અપૂર્વ બળ અને જીવન મળે તેમાં લેશ પણ સંદેહ નથી.

આ સર્વ અનેક સાક્ષરો અને લેખકોનો સહકાર હોય તો જ શક્ય છે. યુગધર્મે પતિહાસ, સમાજશાસ્ત્ર, અર્થ-શાસ્ત્ર, આપણી સામાજિક સ્થિતિ અને સુધારણા, રાજ્યકારણ જેવા પક્ષપક્ષો વાળા અનેક વિષયો ઉપર ચર્ચા કરી છે પણ તેમાં કોઈ પણ એક પક્ષ તરફ પક્ષપાત બતાવ્યો નથી. યુગધર્મનાં પાનાંમાં તીક્ષ્ણમાં તીક્ષ્ણ મતભેદો વાળા લેખકોને સ્થાન છે તો સાહિત્યમાં તો તે પક્ષવાદી નહિ જ બને એ કહેવાની જરૂર નથી. આથી યુજરાતના સર્વ સાક્ષરો અને લેખકલેખિકાઓને અમે સાહિત્યના આ પવિત્ર સત્રમાં પોતાની આહુતિ આપવા અને વેદોનો પાવક સતત જ્વલત રાખવા આમન-વશ કરીએ છીએ.

ભાવનગરનો રાજકારભાર

ભાવનગર પ્રજા પ્રતિનિધિ સભાનો અહેવાલ વાંચીને અમને ઘણો ખેદ થયો છે. ભાવનગરનો રાજકારભાર બીજા બધા કાડીઆવાડી દરબારો કરતાં સારો છે એવી દીક્ષા સાંભળવાની ટેવ પડેલી છે. આ પ્રતિનિધિ સભાનું બંધારણ, તેના હક્કો, અમલદાર વર્ગનાં ભોખાણાં વિગેરે બાબતો વિષે અમારે ચર્ચા કરવી નથી. દરેક ખાતામાં

કેવો ગોટાળો છે તે ખુલ્લો ખદાર પડ્યો છે. પણ સર પ્રભા-
શંકર પદ્મણીએ પોતાના અમલદારોને ટાલ્યાં ભરેલું ભાષણ
આપીને રહેલોમાં લીધેલી જમીનનું વળતર હજી અપાયું
નથી તે વિષે ટીકા કરી હતી કે “મારા અધિકારીઓને
હું હાથ જોડીને અરજ કરું છું કે કોઈ ખદાનાનું
કારણ ન રહે તેવી રીતે જલ્દી આ વાતનો
નીકાલ લાવો.”

પ્રશ્ન એવો ઉપસ્થિત થાય છે કે શ્રી. પ્રભાશંકર
પદ્મણીને રાજકારભાર ઉપર દેખરેખ રાખવાનું કાર્ય
સોંપાયું છે અને તેમને સારો પગાર આપવામાં આવે
છે. એમના હાથમાં મોટી સત્તા મુકવામાં આવી છે. જે
અમલદારો સાફ કામ કરે તેમની પ્રશંસા કરવી અને
તેમને ઉત્તેજન આપવું એ એમનું કર્તવ્ય છે, અને જે
અમલદારો આજસુ કે હરામખોર હોય તેમને દંડવાનો
આધિકાર પણ તેમને મળ્યો છે. આજ સુધી વળતર ન
અપાયું તેમાં કોણ દંડાયું? તેમાં સર પ્રભાશંકરની
આડકતરી નહીં પણ સીધી જવાબદારી છે. કાપર
માણસની માફક આ જવાબદારી નીચલા અમલદારો
ઉપર ઢોળી પાડીને પોતે છુટી પડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે
તે તેમને શોભતો નથી, અને તે પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો
છે કારણ કે પ્રજાવર્ગ બધી હડીકત સમજે છે. શ્રી.
પ્રભાશંકરે જે નાટક લગવ્યું તેનાથી કોઈ છેતરાવું
નથી, એમની ‘અરજ’માં અને હાથ જોડવામાં દંભ છે.
અમને આ છુના જમાનાના ‘વનય’ પ્રત્યે અત્યંત
કટાણી છે, કારણ કે તેમાં અસત્ય છે. કાઠીઆવાડી
સુલદીપણ રાજકોટના વૈદ્યસન મંદિરસ્થાનમાં મુઝી
દેવાતુ છે, કારણ કે તે શસ્ત્ર બીજક્રમ નંદાયું છે.

ભાવનગરની ગેરવ્યવસ્થા વિષે અમે ચર્ચામાં
પડ્યા છઈએ નથી. કોઈ ભાવનગરી એ બાબત પર
લખશે તો અનારા માસિકમાં તેને સ્થાન મળશે, પણ
મૌરોષ્ટ્ર (૨૦-૧૨-૨૪)ના પાન ૨૬૧ માં જે આંકડા
આપ્યા છે તેના ઉપરથી જણાય છે કે કેળવણી જેવા
અતિ ઉપયોગી ખાતા માટે સર પ્રભાશંકર માત્ર ૩
લાખ રૂપિયા બચાવી શકે છે. રાજની ઉપજ લગભગ
૯૦ લાખ છે, એટલે આવકનો ૩૦ મો ભાગ કેળવણીમાં
ખર્ચાય છે. જે તેમાં એમના ગરીબી ટોલેજનો
સમાવેશ થતો હોય તો પ્રાથમિક અને માધ્યમિક
કેળવણી પઠવાડે શું ખર્ચ થાય છે? કન્યાઓ તથા
પછાત વર્ગની કેળવણી માટે શું? અમારી સલાહ સર

પ્રભાશંકરને એવી છે કે હાથ જોડવાને બદલે હાથને
છુટા કરીને રાજકારભારમાં સતત વાપરશે તો કાંઈ
સાફ પરિણામ આવશે.

સુ. મં.

અનાવિલ-પરિપદ

તાપી નદીની દક્ષિણના ભાગમાં વસતી આ પ્રજામાં
અનેક સારા ગુણો છે. શરીરે બળવાન હતા, આજે
નબળા થતા જાય છે. બહુ મહેનતુ હતા, આજે
શોખીલા થતા જાય છે, સાદું સુખી જીવન ગાળતા
હતા, આજે ખર્ચાળ રીતરિવાજોના દબાણ નીચે
કચરાઈ મરે છે. અને દારૂના દુર્વ્યસને કાંઈક પગપેસારો
કર્યો છે. આ લોકોમાં દબોટા, સંકલ્પબળ, સાંકસ,
સ્વાભિમાન જેવામાં આવે છે, પણ તેમનામાં જેછા
વેટલું સંઘર્ષન નથી કારણ કે સંપ નથી. સંઘર્ષન
કેળવવાને માટે કેટલાંક વર્ષોથી તેમની પરિપદો ભરાય
છે. ત્રીજી પરિપદ આસરે જે માત્ર પહેલાં મળી હતી
તેમાં વડોદરા કોલેજના અધ્યાપક રા. કુંવરજી નાપક
પ્રમુખ હતા.

તેમણે કહ્યું છે કે “અનાવિલ ગાતિના બે કૃત્રિમ
વિભાગો પડેલા છે એ વાત છુપાવેલી છુપાય એમ
નથી. કહેવાતા દેશાઈ કુંડુભોજે બેટીબેવાર એકપક્ષી
માન્યો છે અને મનાવ્યો છે. આ કૃત્રિમ ભેદ
ન્યાતિની દુર્બળતા તથા દારિદ્રતાનું કારણ છે.” આ
કહેવાતી દેશાઈગીરીના મિથ્યાભિમાનને લીધે પ્રજાને
કેટકેટલાં દુઃખો સહન કરવાં પડે છે તે અમે અનેક વાર
સાંભળ્યાં છે. ‘દેશાઈ’ કહેવડાવવાની મોટાઈ ધણી જ
છે. જે માણસો એમ મનાવવા જાય છે કે પોતે તેમાં
માનતા નથી તેમની નબળાઈ પણ તરત પકડાઈ જાય
છે. આ અસત્ય કુલિનતાનો રોગ આશ્વર્થમાંથી ક્યારે
નાશ પામશે?

જ્યારે દેશાઈ કહેવડાવતા અનાવિલો પેટ-કુલાવીને
પોતાની મોટાઈમાં બાંધાં યુગે છે ત્યારે મને સાંભરી
આવે છે કે યુગરાતના સામાન્ય ધાહણો આ ન્યાતને
ધાહણ તરીકે સ્વીકારતાં પણ અચંકાય છે. આ કૃત્રિમ
ભેદભાવે, આપણા સમાજનું સલામત વાળો નાખ્યું છે.
જ્યાં જેછાએ ત્યાં ‘હું’ ઉઠ્યો, તમે બધા નીમાની ભાવના
જેછાએ છીએ, અને તેમાં ગાંધીજી વર્ણાશ્રમધર્મના
ચુલ્લુગાન કરે, અને મોટી દલીલ કરે કે વર્ણાશ્રમ-
ધર્મમાં કર્મભેદ છે, ઉમાનીચીનો પ્રશ્ન નથી, તેને

લીધે બેદલાવને તથા સ્થિતિરક્ષણને ખુબ જ પોષણ મળ્યું છે.

સુધારાનો માર્ગ એક જ છે—આત્મશુદ્ધિ. ત્યારે દરેક વ્યક્તિના હૃદયમાંથી મિથ્યાભિમાન નીકળી જશે ત્યારે જ સુધારો થશે. કુલિન ગણાતા પશુ દુરાચારી માણસોને કન્યા આપનારાં માથાપોનો દોષ અત્યંત કપડાને પાત્ર છે. પ્રભુ તરીકે આપણે સ્વમાનની લાગણી ખીસવવાની છે. સાદાઈ, સદાચાર, સરળતા, એમાં સત્ય છે. સત્યમાં મુંદરતા છે. આપણે સત્ય તથા મુંદરતાના પૂજક છીએ. મોટાઇમાં અસત્ય છે, બેદલાવમાં નિર્બળતા છે; માટે પ્રભુને આત્મશુદ્ધિને માર્ગે ચલાવવાની છે, સારાં રહેણાં સાહિત્યની મદદથી આ બેદલાવનો નાશ કરવાનો છે. માટે અનાયિલ જાતિના મ્રમણ માણસોએ પોતાના હૃદયની શુદ્ધિ કરીને પછી આ ખોરા બેદ તોડી નાખવો. જે ભાષણ દેશાઈ ગણાતા નથી તેમણે સ્વમાનને ખાતર દેશાઈએ બેડે મૂળધ કરવાનો લોભ છોડી દેવો જોઈએ. એ લોભમાં પોતાની નળગાઈ તથા અપમાન સમાયક્ષાં છે. બન્ને પક્ષનો દોષ છે, પણ બે નથી પણ એક જ છે એ ભાવના ઠસાવવાની આવશ્યકતા છે. એકઠા તથા ઘોળથી બેદભાવ કાયમનું સ્વરૂપ પકડે છે. તેને લીધે એક પેટાતાતમાં વધારો થશે, માટે હાજની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ, એકઠ તથા સંગઠનનો પાડ લજારીને આ શરતીર જાતિને સુધારાને પથે ચલાવી દેવી જોઈએ.

સુ. મ.

સમસ્ત પાટીદાર કેમ

ચરોતરના લેઉઆ પાટીદારમાં જે સર્વદેશીય જાણતિ આપી રહી છે તે વિશે આપણે ખુબ સાંભળ્યું છે. પેટસાદ, બોરસદ અને ભાદરજી તાલુકાઓમાં આજે ખજભગાટ થઈ રહ્યો છે અને સાથે સાથે કાયમનું રચનાત્મક કાર્ય પણ થાય છે. એક જીલ્લામાં, ૧૯૫૭-૧૮ ના સત્યાગ્રહ પછી, પ્રમુખીય જીવન ખીલતું જાય છે, પણ તે ઉપરાંત સમસ્ત પાટીદાર પ્રજામાં કામી અશિખનાની જાણતિ થઈ છે અને તેને લીધે અવનવો જુસ્સો ફેલાય છે તેની નોંધ લેવામાં આવે છે. જે શુભચિંતાની ખીજ ભાગમાં આ પ્રકારની જાણતિ જોવામાં આવતી હોય તો તેની માહિતી અગતે ગોઠવી આપવા એવી અમારી માગણી છે.

૧. સુરત જીલ્લામાં બને તેની આસપાસના કામરેજ તથા પલસાણા તાલુકાઓમાં જે કણખી ભાષણ રહે છે તે ચરોતરીઆ કણખી તરીકે ઓળખાય છે. મૂળ ચરોતરમાંથી જ સુરત જીલ્લામાં આવીને વસ્યા હશે એવું અનુમાન કરી શકાય. હાલમાં જ તેમણે એક મોટું કેળવણી ફંડ ઉભું કર્યું છે અને વડોદરા મરાઠારની મદદથી ગાંધીપુર ગામમાં બોર્ડિંગ શરૂ કરી છે. ત્યાં અંગ્રેજી પાંચમા ધોરણ સુધી શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા થઈ છે અને માધ્યમિક કેળવણીની સાથે સાથે ખેતરનું સામ્રીય જ્ઞાન આપવા માટે યોજના થાય છે. એ સંસ્થાની વ્યવસ્થા એક પ્રમુખીય કેળવણી મંડળના હાથમાં સોંપવાની છે, અને ત્યારે આ યોગાત્મક કાર્ય સારા પાયા ઉપર ગોઠવાઈ જશે ત્યારે આખી પ્રજામાં અજબ ફેરફાર થઈ શકશે.

૨. ગયા હીસોમર મહિનામાં કડવા પાટીદાર પરિવહ કરી મુકામે મળી હતી ત્યાં ધણે જ ઉત્સાહ જોવામાં આવ્યો હતો. કદી પ્રાંતના કડવા પાટીદારોમાં કેળવણીનો પ્રચાર જોઈએ તેવો થયો નથી, અને તેમનામાં સંઘર્ષ કેળવણી નથી. હટ્ટોનો ધણા ભાગ થયા હતા પણ તેનો અમલ કરાવવા માટે કાયમના કાર્યદર્શીઓ તથા ઉપરદેશોની યોજના થઈ છે કે જે તે હાઈપ્રમીસી જણાતું નથી. પ્રભુમત કેળવણી માટે પરિવહ તથા કરાવોની જરૂર છે, પણ ત્યાં સુધી એક આરીસ અને કાર્યદર્શીઓના અર્ચનો પ્રયત્ન ન થાય ત્યાં સુધી ધણા ખરા ઉત્સાહનો ઉભરો સમી જાય છે. આજે તો વ્યવસ્થિત સંગઠન કરવું પડે છે અને જે જાતિના જિલ્લે માટે સ્વયંસેવકો તૈયાર ન હોય તો પગારદાર કાર્યદર્શીઓને રોક્યા વિના છુટો નથી. કાર્યદર્શી પગારદાર હોય કે નહીં તો પણ તેમને માટે મુસાફરી, ટપાલ વિગેરે અર્ચની ગોઠવણ કરવી જોઈએ. જે કડવા પાટીદારોએ આ પ્રકારની વ્યવસ્થા કરી ન હોય તો તેમણે જૂઠા સુધારી લેવી.

૩. દાકારી લેઉઆ પાટીદારોનું મંડળ નવું જ સ્થપાયું છે પણ તેમાં જે કાર્યસક્તિ જોવામાં આવી છે તેને લીધે કાંઈક વિગતવાર વર્ણન આપવાની જરૂર થાય છે.

આ મંડળે પ્રાંતિક તેમજ તાલુકા વારા સમિતિઓ સ્થાપી છે અને સમસ્ત મદામંડળમાં પ્રતિનિધિઓ મોકલે છે. કાયમનું કામ કરવા માટે કાયદાની

મંડળ છે. અને સ્મીતળ-સુકામે કોઈકિસ-રાખીને બે પગારદાર મંત્રીઓ, એક કારકુન અને એક પટાવાળાની નીમણૂક કરી છે. પોતાનું નવું માસિક પણ કાઢ્યું છે અને તેનું તંત્રીપદ શ્રી. મોહનલાલ વીરજીભાઈ જેવા વિદ્વાન સમાજસેવકે ત્રણ વર્ષ માટે ઉપાડી લીધું છે.

સામાન્ય રીતે ખર્ચાળ રીતરિવાજો ઉપર અંકુશ મુકવાનું કાર્ય દરેક શાંતિની જેમ ઉપાડ્યું છે, તથા શિક્ષણના પ્રચારની વ્યવસ્થા થઈ છે, અને તે ઉપરાંત લવાદનો પ્રશ્ન પણ હાથમાં લીધો છે. આપણી ન્યાતો સુઅવસ્થિત હોય અને તેમાં સ્વાર્થરહિત તથા નિષ્પક્ષ મહાજન હોય તો ન્યાય કોરટોમાં કવચિત જ જવું પડે. પાટીદારો માટે દારૂનિષેધનો પ્રશ્ન અધરો નથી કારણ કે હથ્થરૂપાથી આ મોટી જામ દારૂ વિગેરે વ્યસનથી મુક્ત રહી શકી છે. ગામના રક્ષણ માટે એવો નિયમ કરવામાં આવ્યો છે કે ત્યાં બેંસ રાખવાની શક્તિ હોય ત્યાં ગાય પાળવી જ નોંધએ. ખાંડને બદલે ગોળનો ઉપયોગ કરવાનો આગ્રહ છે તેને લીધે એક વિદેશી જા. વપરાશ ઓછો થશે અને સ્વદેશી સીજ સોંધી પડશે. આજના જમણામાં ખાદીના વપરાશને માટે આગ્રહ કર્યો એ વારતાલક અને જરૂરી છે. પ્રજાને પોતાના હક્કો તથા કર્તવ્યોનું જ્ઞાન કરાવવા માટે એક નાનું પુસ્તક રમીને દરેક બેકુતના ઘરમાં આપવું જોઈએ. આવા જ્ઞાનને લીધે સરકારી નોકરો તેમજ શાહુકારોના ત્રાસ ઓછો થશે અને પોતાના ગામડાંની સંસ્થાઓનું કાર્ય સુધરશે. દાખલા તરીકે ગામપંચાયત, નિશાળોનું સ્કુલબોર્ડ, સહકારી મંડળ, બેકુત મંડળ, મહાકળવ્યવસ્થા વિગેરેમાં કરવાના કામનો ખ્યાલ બહુ જ સરળ તથા સ્પષ્ટ લાખામ બતાવી દેવો જોઈએ, અને જમીન વેરા, બળીઆ ટાંકવા વિષે, જન્મ મરણ નોંધાવવા વિષે, સુધ્ધી નિયમો વિગેરેનું હુંકે વર્ણન એ પુસ્તકમાં કરવું જોઈએ. જે ખેતીને લગતી ઉપયોગી હકીકતોની ગ્રંથે આ બધી બાબત દાખલ કરીને બેકુત પંચાંગ પ્રગટ થાય તો તે અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડે. વડોદરાના લાવલેરીખાતાના ચાલક શ્રી. મોતીભાઈ અમીન પાસેથી આ પ્રકારની ઘણી હકીકત મળી શકે. મેકનો ત્રામ આટ-કાવવા માટે એક જ ઉપાય છે કે દરેક દરેક બેકુતને એ બાબતની પુરતી સમજૂતી આપી જોઈએ. નિયમની નિશ્ચે વેડ લેવામાં આવે તો તરત કાર્યવાહી મંડળને હકીકત મોકલી આપી હોય તો તે બાબતનો નીકાલ

બહોદી થઈ જાય. આજે તો બીચારા ગામડીયાનો કાષ્ટ હાથ ઝાલનાર નથી તેથી હરામખોર અમલદારો વેકનો ગેરઉપયોગ કરી રહ્યા છે. આ પ્રમાણે સાંસારિક સામાજિક તથા અનેક સુધારા આ મંડળ માફત થાય છે અને થશે. સુ. મ.

ગરીબજીની કમખખતી

આપણા સુનંદાતમાં લાગ્યે ચાર મહિના સાધારણ હંડી રહે છે. હંડીની ઝડપમાં મનુષ્યમાત્ર સનેજ થાય છે અને એ દિવસોમાં જુદા જુદા પ્રકારના પાક તથા વસાણાં ખાવાનો રિવાજ હજારો વર્ષથી ચાલતો આવ્યો છે. ઉનાળાનો સખત તાપ પુરો થાય ત્યાર પછી વર્ષા ઝડપનો બેજ અને પછી તાવની મોસમ ખમવાની આવે એટલે આઠ મહિનાનો ત્રાસ સહન કર્યા બાદ શરીરને ઠંડાણે પાડવા માટે માત્ર ચાર મહિના રહ્યા. જે આપણી હિંદી પ્રજાને જરૂર પુરતો ખોરાક મળતો હોત અને શરીરના રક્ષણ માટે ગરમ કપડાં મળતાં હોત તો આ ચાર મહિનામાં શરીરની ખુબ સુધારણા થઈ શકે. પણ આજે એવી વિચિત્ર રિચિતિ આવી ગઈ છે કે આ કંગામ જૂએ મરતા દેશમાં શિયાળામાં મરણ પ્રમાણ વધારેમાં વધારે હોય છે, અને મે મહિનાના સખત તાપમાં ઓછામાં ઓછું હોય છે. આ વિચિત્ર અને ઉધી વસ્તુચિતિનાં કારણ એક કરતાં વધારે હશે, પણ મરણનાં કારણ તપાસીએ છીએ તો માણસ પડે છે કે શિયાળામાં સુખ્ય કારણ ખતીની રોગનું છે. હંડીને લીધે ત્રિદોષ (ચુભોતીઆ) વિગેરે રોગો થાય છે અને તાવથી નરમ થઈ ગયેલા માણસો હંડી સહન કરી શકતા નથી.

કાકીઆવાડના એક જંકશન રેશન ઉપર મારે એક કલાક સુધી રાહ જોવાની હતી, તે વખતે મેં જોયું કે ઘણાખરા મુસાફરોએ મુતરાઈ કપડાં જ પહેરેલાં કેટલાકે શાલ જોડેલી, કેટલાકે ગળપટા વીંટાળેલા, અને બહુ જોડાએ ગરમ કોવરકોટ પહેરેલા. સ્ત્રીઓએ તો લાંબી પ્લાંબનાં જાન, પણ પહેરેલાં નહિ. ડરેખો સ્ત્રીઓ તથા છોકરાં ઘણાંખરાં ઉધરસ ખાતાં : હતાં અને હંડીથી કુંદેત્રાતાં હતાં. મેં પણ હુંકે પોતીઈ ત્યાં ખાદીનો : સામાન્ય કબો : પહેરેલો, તે ખતલંચારા ખોરાકને ક્રીધે મહારા શરીરમાં તે ગરમ હતી અને બીજા લોકોની માફક બેસી રહેવાને બદલે હુંકે ત્યાં

કરતો હતો. કાઠીઆવાડના પહાડી, ઝાડ વગરના મુલકમાં પવનથી સુસવાડા બારે હોય છે અને દરેક પવન છેક હાડકાં સુધી પહોંચી જાય છે.

ઉનાળામાં જંતુઓ ખુબ જ પાકે છે, ખેડાકામાં અનેક પ્રકારના જંતુઓ પેદા થઈને પેટ તથા આંતરડાંના દરેક ખુબ વધે છે, દૂધ, વિગેરે ફાડી જાય છે, બાલ-મરણપ્રમાણ વધી જાય છે, તે છતાં ઉનાળાની મોસમનું એકંદર-મરણપ્રમાણ ઓછું છે. તેથી મહારી-માનવતા એવી થાય છે કે શરીરના પુરતા રક્ષણના અભાવે શારીરિક બળ (vitality) ઘટે છે, ખોરાકના અભાવે પણ તે જ પરિણામ આવે છે, અને આ બન્ને કારણ એકઠાં થઈને જે મોસમ સારામાં મારી હોવી જાણ્યે, જે મોસમમાં ઝાડ મહિનાનો થયેલો ઘસારો જતો રહીને શરીર દુરસ્ત થઈ જતું જોઈએ તે ઘણું શરૂ નથી. ગરીબાઈને લીધે કુદરતના નિયમોથી અજાણ થાય છે.

એક હજાર વર્ષ પર ઇંગ્લેન્ડની પ્રજા કંડીને લીધે જંગમી રહી હતી, કારણ કે તે જમાનામાં હજારો નિવાસીઓને પહેરવાનાં પુરતાં કપડાં નહોતાં. આજે સાધનસંપત્તિને લીધે તે કંડી કાપદાકારક થઈ ગઈ છે. કાળમકમાં કાંઈ કાંઈ વિચિત્ર અણધારી પરિવર્તનો થાય છે. ભારે આપણી પ્રજા ફરીને ધનવાન થશે ત્યારે શિયાળો ઘણો સુખકર અને આરોગ્ય બસનારો ગણાશે. આપણે તો એક રાક્ષસી ચંડાળ ચર્મ (fierceous circle) માંથી બચાવ કરવાનો છે. ગરીબાઈને લીધે અજ્ઞાન, અજ્ઞાનને લીધે ગરીબાઈ, શારીરિક નબળાઈ, નૈતિક નબળાઈ, રાજકીય પરતંત્રતા, અનારોગ્ય, એમ રરૂંધે સંબંધ રાખતાં અનિષ્ટ પરિણામો આવ્યે જાય

છે. ચંડાળચર્મને કયાં તોડવું એ પ્રશ્ન આપણી આગળ ખડો થયો છે. દરેક માણસે પોતાની દૃષ્ટિથી દેશની સ્થિતિનું નિદાન કરીને યોગ્ય ઇલાજને સૂચવ્યા છે પણ જેમને પૂરું જ્ઞાન છે-તે જાણે છે કે કુદાડો લઈને ધા-કરવાનું શરૂ કરવું. ભયાં ફટકો વાગશે ત્યાં અત્યંત અને અજ્ઞાન નાશ પામશે. ખરાબ પરિણામ થતાં અટકશે તેથી જ સુધારો થશે, ટૂંકવણી, બ્યાપામ, આરોગ્ય, હિંમત, ધર્મ એ સર્વેનો પ્રચાર વધશે. તેથી સુધારો કરો, કુધારાનો નાશ કરો.

સુ. મ.

એક ખુલાસો

યુગધર્મનો આ અંક નવા સ્વરૂપે બહાર પડે છે, તેને લીધે વાર્ષિક લવાજમમાં પણ ઝાડ આનાનો લુગ વધારો કરવાની જરૂર લાગી છે. પણ ગયા અંકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે યુગધર્મના ચાલુ વરસની ચરૂઆન (આસો, ૧૯૮૦) થી ગ્રાહક યનારને આ વરસે માત્ર રૂ. ૭ જ આપવા પડશે. જે લુના ચાહકોમાં લવાજમો અત્યાર પહેલાં ભરાઈ ચૂક્યાં છે તેમને આ વધારો ચાલુ વરસમાં આપશે નહિ પડે. નવા ચાહકો દ્વારા અસોથી રૂ. ૭ કે પછી માહથી રૂ. સાથ ૭ લવાજમના આધારે નોંધાઈ રહેશે. દરેક પછી લવાજમ ભરનાર લુના કે નવા સોએ ગ્રાહકોને પોતાનું લવાજમ ખલાસ થતાં આવશે વર્ષે તો રૂ. સાથ ૭ જ આપવા પડશે.

પરદેશના ચાહકોને પણ ઉપર યુગધર્મનો જ નિયમ લાગુ પડશે. તેમનું વધારેનું લવાજમ રૂ. આડ છે.

વાંચકોને સૂચના

યુગધર્મના પહેલા બે વરસના (આસો, ૧૯૮૦ પહેલાંના) લુના અંકો અમારી પાસે તો બીજકલ શીટ્સમાં નથી, પણ અમેના 'ગુજરાત સાહિત્ય મંદિર' (સીએસકે, અમદાવાદ) કેટલાક લુના અંકો સંબંધી છે. ખુરતા અંકો મેળવવા ઇચ્છનારે તેમની સાથે બારોબાર પત્રવ્યવહાર કરવો.

આ માસિક અમદાવાદ ધીર્ઘંટા રોડ પર આવેલી પાનાખાઈની વાડીમાં આવેલા વસંત મુદ્રણાલયમાં સોમનવાલ, સુધરલાલ મહેતાએ લખ્યું અને ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ શાસ્ત્રીએ યુગધર્મ કાપોલક માટે અમદાવાદ ભ્રમ પાસે આવેલા એ કાપોલકના મકાનમાંથી પ્રસિદ્ધ કર્યું.

એક પત્ર

માબાપો, ૪૪૮૦, રામપુર, અમદાવાદ,

પુત્ર કે પુત્રી આપીને પ્રભુએ તમને માબાપ બનાવ્યાં છે. તેના પરનું તમારે વાતસલ્ય એટલું છે કે તેની હરેક પ્રકારની કાળજી લેવાને તમારે મન સદા તલપાપક રહ્યાં કરે છે. તેનાં ખોરાક, કપડાંકાં, કેળવણી—વગેરે માટે તમને શતદહાડો ઉપાર રહે છે.

હતાં, ઘણી ચીંપ ધરાવનાર બલબલ્યાં હાલ્યાં ને કેળવાયેલાં માબાપો પણ પોતાનાં બાળકોને સંપૂર્ણ રીતે કેળવી નથી શકતાં.

હવેની પ્રભુની એક આશીર્વાત હોય છે, કે કોઈ પછુ બંધનું જ્ઞાન મેળવવાને તે ચોક્કસ ફાંફાં મારે છે. વાંચના ને લેખવાને તેને આખર શોખ હોય છે; અને તેમાં પછુ, તે વાંચના ને જ્ઞાન ને જ્ઞાન દ્વારા અને રસમયી રીતે તેમની અંગત મુશ્કેલીઓ આવે તો એ તેમનાં અંતરમાં હવેલી બંધ છે. વાંચનાની તેમના પર અસાધારણ અસર થાય છે.

પછુ તમારાં બાળકો શું વાંચે છે ?

શું વાંચવું ને શું ન વાંચવું તેની જાણને મન નથી હોતી. તે તો એમને માટે તમારે જ સુધી કાઢવું પડે. કારણ કે તેઓ તો એ હાથ ચડે તે વાંચી કાઢે છે; અને એમાં ઘણીવાર તમને હાથ અણધારી ચીતે પડે છે.

આની ખરાબ અસર તમારાં બાળકો પર પડતી જટિલતાને સારૂ તેમને નિર્દોષ, રસમય, ઉપયોગી વાંચન મળે તમે જાણીશો કે તમારે કલ્પ છે.

તમારાં બાળકોને—યુવાતમરની હમતી પ્રાંતને એટલું વાંચન મળે જે આપારી નેમ હોયને જ આ પત્ર તમને લખીએ છીએ. તેનો જામને એક માત્ર મામલો એ જ સુચે છે કે હમતી પ્રાંતને સારૂ, તેમને દર મહીને ઉત્તમ, રસમય, વિશુદ્ધ ને ઉપયોગી વાંચના આપે એટલું એક સચિત્ર માસિક કાઢવું. જે માસિક ત 'કુમાર'.

તમારા કુમાર કે કન્યામાં ઉચ્ચ સંસ્કાર પડે, તેનું ચારિત્ર્ય ઉત્તમ જાહેર, તેની શક્તિઓ બધી ખીસે, અને તે પ્રાણીકાને તેને જોડી 'મનુષ્ય' અને એવી તમારી ઉલ્લેખ છે;—'કુમાર' ની ખબર એ જ ઉલ્લેખ છે. 'કુમાર'નું વાંચન તેમને તેના બનાવશે.

દર મહીને, બાળકને અનુભવ આપીએ છીએ કે એવી સુંદર રસમયી વાર્તાઓ, ઉપયોગી માહિતી વાળા લેખો, વિવિધ પ્રકારનું જ્ઞાન, અને ચોક્કસ જાણ તથા ફોટોગ્રાફો મારફત 'કુમાર' હમતી પ્રાંતના અંતરમાં તેના હૃદયમાં ખાલિએ સખત બંધાયેલું બેઠું છે.

એ તમારી ઘણી ચિંતા ઓછી કરશે; તમારો પછો સમય બચાવશે; તમારા બાળકનું બાલિ ધટનામાં તમને અનુભવ સદાય દરો.

અને તે માત્ર જ મહીનાનાં ત્રણ રૂપિયા કે વરસના છ રૂપિયા અરચવાથી જ.

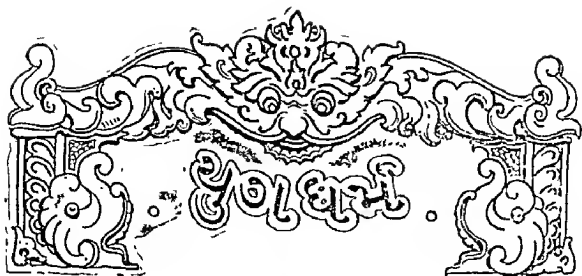

[चित्राङ्क]

[श्री. सुधर]

तथा प्रोत्साहिता देवी मन्थराभिदुग्धमयी ॥
 इह वा मां मृतो कुञ्जे नृपायाबेदायिष्यामि ।
 यत्नं तु राघवे प्राप्ते अरतः प्राप्यते क्षितिम् ॥ यादिवकी रामायणम् ॥

સ્વતંત્રતા

સ્વતંત્રતા ! સ્વતંત્રતા ! રહો દિલે તું મનિમંત !
 દેશકાળ કીર્તિભોત મેળવી જાળવી ફર્જ
 વીરપૂત ને ગયા; સમરૂં સદા, રહેલ દર્જ
 કરૂં અદા; કૃપા ડરી જનાવ જો ન સૂનિપંથઃ
 જગાવ આત્મજ્યોત થા મરૂં થઈ ન વીર મર્દ
 મુકલકત. જંગમસ્ત, ધર્મચુસ્ત,—દેશ દર્દ
 હો દિલે; અંજ પાક—મીઠી પાક—હો રહો ન્દને આરંભ.

અંધુમેમ, લકિતનરૂ, રૂદ્રનૃત્યનું જનન,
 ડર્મશૂર, ધર્મશૂર, વીરને ઉરે ધમન
 દાઝ, મન્નિ, શ્રાર્ય સૌ વહી રહો ન જૂન જૂન,
 સત્યજન, ધરી ઉમંગ, મુખું ઘટે ન મૃત્યુ અંક—
 સ્વતંત્રતા ! સ્વતંત્રતા ! મત્તી રહો ન એક જૂન,
 મૃત્યુની મલ્લ મીઠાશ જોગવીઝ તું અનંત.

ચન્દ્રવદન શ્રીગાનસાગ્ર મહેતા

ગેળી કા'નો

(લોકગીત)

આ ઘટડામાં એવું દીકું જે સાચા ગરને સમરો હોય.
નહિ વાંસલો નહિ વીંજણો નહિ કરવત નહિ કૂહાડો
ઘટડામાં બેઠો ઘાટ ઘડે છે ગેળી સૂતાર કા'નો.

આ ઘટડામાં.... ....

૧

નહિ વણો ને નહિ તણો નહિ ઢેઢ ને સાળ
ઘટડામાં બેઠો તાણા તાણે છે ગેળી ઢેઢા કા'નો.

૨

નહિ ગજ ને નહિ કાતર નહિ સોય ને દોરો
ઘટડામાં બેઠો વેળ વેતરે ગેળી. દરય કા'નો.

૩

નહિ રમણ ને નહિ ધમણ નહિ લવાર ને ડોઢ
ઘટડામાં બેઠો લોઢાં ટીપે છે ગેળી લવાર કા'નો.

૪

નહિ ઝલ ને નહિ થલ ને નહિ સરોવર પાળ
આ ઘટડામાં નીર ચલાવે ગેળી સાહજો કા'નો.

૫

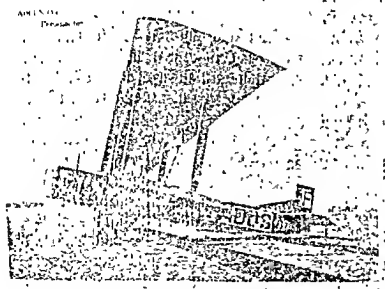
નેતરની ખુરશી, એ અગાડી અને એ પાછળ મુકેલી હતી—મુકેલી નહીં પણ તળીયા નેડે જડી લીધેલી હતી. અંદર જવા માટે વાંકા વળાને જવાય એટલી એની ઉંચાઈ હતી—આગે જાણુટ હશે. ત્યાર પછીના ભાગમાં વિમાન ચત્રાવનારને મારે ઉંચી જગ્યા હતી, તે જગ્યાએ ચઢવા માટે પગથીયાં હતાં, અને એક ખુરશી જરૂર પુરતી દુરસ્તી કરી શકે એવા મીસ્ટ્રીને મારે હતી. એ ચોરડામાં બેસેગીટર, ઉંચાઈ માપવાનાં, હંડીગરમી માપવાનાં વિગેરે વંત્રો મોકળાં હતાં અને પાછળના ભાગમાં વણુ ખુરશી જમણા હાથ પર, વણુ ડાબા હાથ પર અને વચમાં ભાગે દોઢ યુટનું અંતર હતું તે આગળ જવાના રસ્તા તરીકે વપરાતું હતું. ખુરશીઓની પછવાડે એક નાનો ચોરડો હતો તેમાં અમારો સામાન (ફરેક્ટની એક એક ચામડાની હાથપેરી) મીંચવામાં આવ્યો હતો. ઝોરાબેઘનના શરીરનું આ વર્ણન થયું. તેને એવડી પાંખ હતી, જમણી ને ડાબી એમ નહોતી, પણ બન્ને તરફ એ પાંખ, એકની ઉપર બીજી અને બન્ને વચ્ચે આશરે ૩-૪ ફુટનું અંતર. ત્યાં મીણુ પાપેલાં કેનવાસની હશે, અને પાછળના ભાગમાં પુછડીએ પાંખ હતી તે સુકાનનું કામ કરતી હતી. જેમ પછી પાંખ વડે ઉડે છે તે

છતાં તેનાથી પગે પણ ચલાવ છે તેમ આ વહાણની માફક સઘથી શણગારાયલું વહાણ, પાંખે ઉડી શકતું હતું, અને એ નાનાં પેડાં ઉપર જમીન ઉપર દોડી પણ શકતું હતું.

જ્યારે અમારે ઉપડવાનો વખત થયો એટલે અમારા રથ હાંકનારે (pilot) કાનડોળી અને મોટાં કાચનાં ચરમાં પહેલાં, જાડો કાટ પહેલો કારણ કે એના શરીરનો ઉપલો ભાગ હવામાં રહે એટલે કંડો પવન નેરથી એને અથડાય. બન્ને એન્જન નેરથી ચાલવા માંડ્યાં. એન્જનના પંખા એટલા નેરથી ફરતા હતા અને હવાને હલાતી મુકતા હતા કે વિમાનની પાસે ૨૦ ફુટ સુધીમાં ડાહથી ઉભા ન રહેવાય અને એન્જનનો અવાજ એટલો બધો હતો કે અમે એકમેકના કાનમાં બોલીએ તો જ સંભળાય, અમારા મિત્રોને નમસ્કાર કરીને કે હાથ મેળોપ કરીને બધા મુસાફરો ચાર પગથીયાંની સીટી ચઢીને પોતપોતાની ખુરશી પર ચઢી બેસાં, અને બંધ કરેલી કાચની બારીમાંથી બહાર નેવો માંડ્યું. વિમાને જમીન ઉપર હાંસવા માંડ્યું અને ધીમે ધીમે ડોડવાનું શરૂ કર્યું. મેદાન બરાબર સપાટ નહોતો હોવાને લીધે થોડા આચકા લાગ્યા. કાન ફોડી નાખે એટલો અવાજ થતો હતો. જ્યારે વિમાન જમીન ડોડીને હવામાં ઉડશે

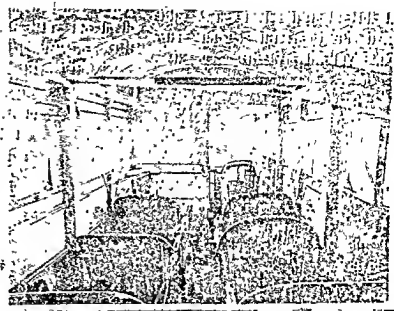
ત્યારે કેતું લાગશે, આ અવાજ કેવી રીતે. સહન થશે એવી બાબતોની વાત કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, પણ એન્જન શિવાય બીજો અવાજ સાંભળી શકતો નહોતો તેથી બધાં ખુબ હસ્યાં અને પછી બહાર નેવું ત્યારે તો. અમે જમીનથી ૨૫-૩૦ ફુટ ઉંચે ચઢી ગયેલાં હતાં. ઉંચે ચઢતાં હોઈએ એવું ખીસકુચ લાગતું નહોતું. મિત્રાન સીધું ચઢવાને લાલ આર્તો વચનાં ચાકારમાં (spiral) ચઢતું હતું. નીચે ઉમેલાં અમારાં મિત્રો નાનાં રમકડાં જેવાં દેખાતાં હતાં. બીચારાં રમકડાં લલાવતાં હતાં. અમારાથી તો તે પણ થતું

16

આ અંતરબેઘનના પાસેથી લે'ન જવાને નીકળ્યાં રસ્તામાં અકસ્માત થયેલો.

નહોતું કારણ કે બારીઓ સળંગ બંધ કરેલી હતી. સાહસિક કામગીરી અંદર જે રોકાયેલા હોય છે તેમને એટલો જયો ઉત્સાહ હોય છે કે બીજો કોઈ પણ વિચાર ન આવે, પણ બીચારા પાછળ રહેનાર, બેઠે રહેનાર માણસોના મનમાં ઉદ્વેગ થાય છે. અમારી મંડળીમાંથી યશુને ઉડવાનો ધણો જ ઉમંગ હતો (દરોને પણ) પણ એક ક્ષણભૂલાર્થે જરા પોચા હતા અને તેમને જાંઘળી બહુ વઢાલી હતી એટલે તેમણે તો બોલવા હસવાનું મૂકી દીધેલું. અમારા નીચે ઉભેલા મિત્રોએ પછીથી કહેલું કે ત્યારે વિમાન ૫૦-૧૦૦ ફુટ ઉંચું ચઢ્યું

એરાથ્રોઇનની અંદર જઈ લીધેલી ગેરનો ખુરશીઓ સિવાય તેમાં બીજા કંઈ સજવડ નથી. દસ માણસો અને બે વિમાનવાળા અંદર બેસી શકે છે.

ત્યારે જાન થયું કે જમીન છોડવામાં ખુબ લય રહેલો છે અને આવી મુસાફરી કરવાની યોજના વિષે પચાતાપ થયો. અમે તો આસપાસ જોવામાં રોકાયેલાં હતાં. કીરી જેવા સંદેહ રસ્તા, નાનાં ચોક્કસાં જેવાં ખેતરો, છોકરાંને રમવા માટે લાકડાંના ઘર હોય છે તેવાં મકાનો, ગામડાં પણ એવાં નાનાં અને રમણીય લાગે. કોટન ગુલીવર ત્યારે લીલીપુટમાં ગયેલો ત્યારે તેને જે અનુભવ થયેલો તેવો જ અમને થયો, ફેર એટલો જ કે અમે બધું દરથી જોયું. નદીઓ પણ લગભગ સંદેહ લીટી અથવા આટાપાટાની રમત રમવા માટે સંદેહથી પાડેલા પાસા જેવી જણાતી હતી. અમે ધીમે ધીમે ઉંચે ચઢ્યાં, કોઈ કોઈ વખત નીચે વાટચાં આવી જતાં ત્યારે પૃથ્વી અદશ્ય થઈ જતી, અને અમારી નજરે તો બીજા નવ માણસો ખુરશીમાં બેઠેલા જણાતા. સૂરિમાં દુઃખની જોડે સુખ અને સુખની જોડે દુઃખ હોય છે જ. વિમાનની મુસાફરીમાં પણ દુઃખ તો ખરું જ. એક તો ઘોંઘાટને લઈને અમે સાંભળવાની શક્તિ ગુમાવી ગયા હતા, અને બીજું ત્યારે વિમાન દુખડી મારતું ત્યારે જણે છેલ્લી ધડી આવી હોય તેની ધાસ્તી લાગતી. આ દુખડી વિષે જરા સમજાવતું પડ્યો.

હવામાં પણ ખાડા અને ટેકરા હોય છે, અને વિમાન ઉડતું હોય છે તે શેક્સ ટ્રાઇસની મોટર કાન્સલા સીધા લીસા રસ્તા ઉપર જે મુરજતાથી, આચકા વગર ફોડે છે તેમ નહીં, પણ દરીઆમાં પાણીનાં 'મોન્સ' પર ભારે સ્ટીમર જતી હોય તેમ, એટલે જાણુ ઉંચીનીચી ન થાય તો પણ જ્યાં હવા પાતળી હોય ત્યાં નીચે પડી જાય. આવી પાતળી હવા વાળી જગ્યાને ખાડા ક્લીએ તો ચાલે, અંગ્રેજીમાં તેને હવાઈ ગર્ગવાં (air pockets) કહે છે. ત્યારે ખાડો આવે ત્યારે એકદમ ઝોલ્યાંતું વિમાન નીચે પડે. મુંઝવણમાં માગ ઉપર ચઢવાને માટે લીફ્ટ હોય છે તે પચાસ વર્ષનાં જુના જમાનાનાં હોય છે. હજી મુંજાઈમાં એક પણ સાઈ લીફ્ટ મદદારા જોવામાં નથી આવ્યું. સારાં લીફ્ટ તો અમેરિકામાં હોય છે, અને તે ઉંચાં મહાનોમાં દસ દસ મજલા ઝડપથી ચડે ને ઉતરે. દસમા માળથી વીસમા તરફ ચડી જાય અને એવી રીતે દસકાએ જ ઉભાં રહે. તે ઉતરે ત્યારે હૃદય બંધ થઈ જાય. તે જ પ્રમાણે હવાઈ ખાડામાં વિમાન પડે એટલે ગ્રીસચાળીસ યુટોનો બૂરકો મારવાનો.

કુદર રાખે તેને કોણ આખે ?

આવી રીતે અમે અડધા કલાકમાં આશરે ત્રીસેક માઇલ આગમાં હોઇયું એટલામાં એન્જનનો અવાજ ઓછો થયો. ચોંટીને અમે એકમેક તરફ જોવા માંડ્યું. આમ કેમ થયું ? જે માણસના હાથમાં અમારી જીવન-દોરી અમે સોંપી દીધી હતી તેના તરફ નજર નાંખી. તે તો પુતળાની માફક ગળે કાંઈ જ નવું થયું ન હોય એમ બેઠો બેઠો આગળ હંકારતો હતો, પણ તેની નજર કોઈ કોઈ વાર ડાબા એન્જન તરફ જતી હતી. અકસ્માત અથવા લાગના વખતે માણસનતની નૈસર્ગિક સહજ લુહિ ધણી જ તીકણુ હોય છે તેને લીધે અમે સમજી ગયા કે કાંઈ ગોટાળો, કાંઈ નવાલુની યધ છે અને થોડી વારમાં ડાબી તરફના એન્જનનો પંખો હાલતો બંધ થયો. હવે જે એરોપ્લેનમાં એક જ એન્જન હોય છે તે જ્યારે બંધ પડે ત્યારે તેનું પરિણામ તો એક જ આવે કે આપું એરોપ્લેન જમીનને ભેટવાને ઉતરી પડે, પણ જો હાંકનારમાં કંઈપણ દૃઢતા તથા સમપ્રયત્નતા હોય તો તેને ચક્કર ચક્કર ફરતું તરતું (floating) નીચે ઉતારી શકાય. પણ અમારે તો જે એન્જન હતું એટલે અમે આગળ ધપ્યા. એન્જનનો અવાજ ઓછો થયો હતો અને અમારૂં લક્ષ્ય જાણે અનણ્યે ગીત એન્જન તરફ હતું. ભામે પાંચ મીનિટ વધારે ગયા હોઇયું એટલામાં બીજા એન્જનના અવાજમાં ચોક્કસ ફેર માણસ પડ્યો. ચિંતાતુર નજરે હાંકનાર તરફ તથા એકમેક તરફ અમે જોવા માંડ્યું. એરોપ્લેનને ધીમે ધીમે ચક્કર ખાતાં ખાતાં નીચે ઉતરવાનું શરૂ કર્યું અને અમે સહિસકામત ઉતરી શકીયું કે નેરથી જમીન ભેડે અથડાઇયું તેનો વિચાર કરીએ એટલામાં તો જમીનની પાસે અચ્ચી પહેંચ્યાં. લખતાં તથા કહેતાં તો ધણી વાર થાય છે પણ અમે એક મીનિટમાં હજારો વિચાર કર્યા અને અનેક લાવો અનુભવા. ખેતરમાં પડીયું કે ઝાડ ઉપર ટંગાઈયું, કે ડોહ ધરના છાપરા ઉપર પડશે કે-યું થશે તેનો વિચાર કરવાનો વખત ન હતો એટલામાં એક ખેતરનો મોટો ચંગીના દરવાજો હતો તેની સાથે

૧. દરવાજો બંધે ધાસનું તણખડું હોય નેમ તેને ડેડે ફર ફેંકી દીધો અને અમારૂં વિમાન જમીન સાથે ધગ ધળે અથડાયું. અમે સુરક્ષામાંથી ઉછાળા, પણ તે સિવાય કાંઈ જ નુકશાન ન થયું. જો રખારે

ઉચ્ચેથી પડ્યા હોત તો જેમ ઉચ્ચેથી ઈંડું પડે ત્યારે તેનો કચ્ચરધાણ નીકળી જાય તેમ અમારા વિમાનનો નીકળી જતો અને અમે ?—અમારું શું થાત તે તો કુદર જાણે. બધાએ ઉડો શ્વાસ લીધો અને જ્યારે બારણું ઉઘડ્યું એટલે જેમ ઉદર પાંજરામાંથી નાસે તેમ અમે જહાઝ કુદી પડ્યા. જમીન ઉપર જીવતા ઉભા રહેવાનો ફરી પ્રયત્ન મળ્યો તેથી જરા કુદ્યા અને પોતપોતાની લાગણીના ઉભરા કાઢ્યા. આસપાસ જોયું તો અમે ઉતર્યા હતા તે મેદાન હતું. અકસ્માત અગર જરૂર પ્રયત્ન એરોપ્લેન અહીં ઉતરતાં હતાં. પારીસથી લંડન જવાના રસ્તા ઉપર આવાં બેત્રણ મેદાન યુકરર ફરેલાં છે. તેના ઉપર સુનાંથી જાડી લીડીવાળા ગોળાકાર લીંખા હોય છે. હવામાં ઉડતાં વિમાનો તે જોઈને પોતાનો રસ્તો નક્કી કરી શકે છે અને અકસ્માત વખતે ખેતરમાં પડવાને જાહેલે તે વધારે અનુકૂળ થઈ પડે છે.

અમે 'નીચે ઉતર્યા' એટલે આસપાસના ગામડાના લોકો દોડી આગ્યા અને મદદ કરવા લાગ્યા. અમે ઉતર કાન્સમાં બોર્ડે (Borvais) નામનું ગામ છે ત્યાંથી માઇલેક દૂર ઉતર્યાં હતા. એન્જનની ફરતની ચાસની હતી તેટલામાં અમે જોયું તો મેદાનની એક બાજુએ ખાઇઓ ખોદેલી જોઇ. જમીન લસકર પારીસ તરફ ધસારો કરતું હતું તેને રોકવા માટે અહીં દ્રવ્ય લસકરની છાવણી પડી હતી. કાંટાવાળા તારની વાડો બાંધેલી હતી. બંદુકની ગોળાના કારતુસની ગોળીઓ પડી હતી હું લગાઇ પહેલાં ઉતર કાન્સમાં ખુબ ફરેલો ત્યાર પછી ફરીને લગાઇ પછીની સ્થિતિ જોઈને મહારે હલ્લય ચીરાઇ ગયું. પાઇન વિગેરે ઝાડોનાં મુંદર વન તો પગોળાને લીધે ઉખરી ગયેલાં, અને માત્ર કેટલાંક દુર્લભ ઉભાં રહ્યાં હતાં. આ વિષયનું વિવેચન કરવા ખેડું તો બહુ લંબાણુ થઇ જાય. મેંચાની કુરસ્તીમાં વાર લાગે તેમ હતું તેથી અમે અડધો માઇલ દૂર આવેલી નાનીસરખી વીસીમાં ગયા. દસે જણે જે મળ્યું તે ખાધું—કાંથી, ચેટલી, માખણુ અને પતીર,—અને જે ખોરાકને મારે પારીસમાં ફીધીઆ પચીસ ખચ્યાં હોત તે પાંચ ફીધીઆમાં ખતી ગયું. કાન્સના ગામડામાં બહુ જ સોંધવારી હોય છે, કાન્સના ખેડુતાનું જીવન બહુ સાદું અને ચોક્કસ હોય છે.

અમારે વિમાન સુધરી શકે એમ નહોતું તેથી પારીસ તાર કર્યો અને બીજું એરોપ્લેન સાંધી મોકલવામાં આવ્યું. અમારે તેમાં જતું કે કેમ એ પ્રશ્ન ઉભો થયો. કારણ કે સાંજ પડવા આવી હતી અને કંઠી વધતી હતી. ધણી જ સારા નરીએ કહ્યો કે ઇશ્વરી ગ્રેસીયી કહો, અમે લંડન જવાનું માંડી વાળ્યું અને લાડાની મોટર કરીને પારીસ પાછા ફર્યા. ત્રણ દિવસ પછી અમે લંડન પહોંચ્યાં ત્યારે ત્યાં ખચર મળ્યા કે નવું વિમાન પણ બરાબર ઉડી શક્યું નહોતું, દસેક માઇલ ગયા પછી બેતરમાં ઉતરતું પડ્યું, ત્યાં ખુચ વરસાદ પડેલો એટલે મુસાફરો એક કુટ ઉડો કાઢવ પુલતા પુલતા રફે માઇલ અંધારામાં ચાલ્યા ત્યારે એક વીથી આવી તેમાં ઓવર-કોટ ઓઢીને ટાટથી ફુંકવાતા સૌ પડી રહ્યા અને બીજે દિવસે રહવારે પાસેના રેશન સુધી ચાલીને આગામીને રસ્તે તેમને લંડન જતું પડ્યું. આ બીજા અનુભવમાંથી અમારી મંડળી બચી ગઇ.

હવાઇ મુસાફરીના ફાપદા ધણી છે તેમાં આ એક બાબતનો ઉમેરો કરવાનો છે. આ અકસ્માતને લીધે અમે કાન્સના રણક્ષેત્રનો એક ભાગ જોયો, નાનાં ગામડાંનું જીવન જોયું, અમે પડવાની તથા મરવા પહેલાંની કેટકેટલી લાગણીઓ અનુભવી, અણધારી અગવડ વખતે શું કરવું તેનાં રસ્તા શોધવા પડ્યા. વિમાનની મુસાફરીમાં બહુ લાય નથી, પણ કવચિત્ અકસ્માત થાય છે.

એરોપ્લેન કેવળ મંત્રના બળથી હવામાં ચડે છે અને આગળ ધસે છે, અને તે હવાથી ધણું જ ભારે હોય છે. બહુન હવાથી હલકું હોવાને લીધે હવામાં ચડે છે પણ તેને હંકારવાની મુશ્કેલી હોય છે. બહુન તથા એન્જનના ભેરથી ચાલતાં વિમાન કેપેલીનના નામથી ઓળખાય છે. જેથી રીતે અમેરિકન ફૉર્ડ મોટરકાર સોંધી કરી નાંખી છે તેમ એરોપ્લેન પણ સોંધાં થશે ત્યારે અમદાવાદથી મુંબાઇ જઇ, કામકાજ કરીને પાછા રાત્રે અમદાવાદમાં આવી શકશે.

અમેરિકામાં એક નાનું એરોપ્લેન તૈયાર કર્યું છે તે મધ્યમ કદના માણસ કરતાં નીચું છે. લંબાઇ માત્ર ૧૮ ફુટ છે, તેમાં ૬૦ લો. પા. નું એન્જન રાખ્યું છે તેથી દર કલાકે ૧૧૫ માઈલની ઝડપથી ઉડી શકે છે અને તેમાં પાંચેક કલાક ચાલી શકે તેટલું તેમ (પેટ્રોલ) માય છે, એટલે રહેલાઈથી પાંચસો માઈલ એકી વખતે ઉડી શકે છે. ડીસેમ્બર મહિનાના મોર્ડર્ન રિયુ (પા. ૬૫૬) માં તેનું ચિત્ર તથા હકીકત આપ્યાં છે. આવાં નાનાં એરોપ્લેનને રાખવાને માટે તેમજ ઉતરવાને માટે બહુ મોટા મેદાનની જરૂર ન રહે. પાંખ ભાગવાના અકસ્માત પણ ઓછા અને કિંમત પણ ઓછી, એટલે લવિષ્યમાં હવાઇ મુસાફરી રહેલી અને સગવડવાળી થઇ શકે એવું અનુમાન આપણે કરી શકીએ.

મુખન્ત મહેતા

સ્વપ્નો

આપણા પુરાણમાં વાત છે કે એક વાર પરીક્ષિત રાજાએ પોતાની સભામાં ઋષિમુનિઓને સલાહ પૂછ્યો કે 'આ સાચું કે તે ?' આનો ઉત્તર આપતાં આપતાં ધણી ઋષિમુનિઓ ધાડી ગયા, અને તો પણ ખરો ઉત્તર મળ્યો નહિ. પછી દેવટ અણવક મુનિ આવ્યા, અને એમણે સમભવ્યું કે 'જેનું તે તેનું આ !' જીવતાં જીવતાં આપણે જે બધી વસ્તુઓ જોઈએ છીએ તે સાચી અને સ્વપ્નમાં જોઈએ છીએ તે સાચી કેમ નહિ એ પ્રશ્નથી જંગલી લોકો પણ આડર્પાયા

વગર રહ્યા નથી. મળતી આત્મા—શરીરથી ભિન્ન એવા કાષ્ઠ તત્ત્વને માનવાની જરૂર નિંદ્રાવસ્થાને લાઇને નહિ, પણ સ્વપ્નાવસ્થાને લીધે વિચારકાને પડેલી, અને નિંદ્રા તો જગતનો સર્વસાધારણ નિયમ હોય છે, ત્યારે સ્વપ્નમાં આપણે કંઈ કંઈ વસ્તુઓ જોઈએ છીએ, એના અનુભવ થાય છે, અને જાગી જતાં મધું પાણું નાશ પામે છે !

સ્વપ્ના વિશે જંગલી લોકોમાં કંઈ કંઈ માન્યતાઓ હોય છે. એ સર્વમાં સાધારણ એક એવી માન્યતા છે

કે સ્વપ્નાવસ્થામાં આપણે આત્મા—જે શરીરથી લિંબ જેવું બીજું, સાધારણ રીતે વાયુ જેવું સૂક્ષ્મ તત્ત્વ હોય તે—“પોતે” સ્વપ્નાવસ્થામાં શરીરથી છૂટી પડી આપણા અનુભવમાંનાં દેહ અને ઘટનાં બંધનથી મુક્ત થઈ ગમે ત્યાં વિચરી શકે છે. કોઈ માણસ સ્વપ્નમાં પોતાના દરના મિત્રને જૂએ, તો એમ કહેવાય કે ‘પોતે’ સ્વપ્નાવસ્થામાં દૂર પોતાના મિત્ર પાસે ફરી આવ્યો, અને જાગી જતાં પાછો શરીરમાં આવીને વસ્યો. આવી જ રીતે સ્વપ્નાવસ્થામાં આત્મા મરી ગએલાં સગાંવહાણાંઓને પણ મળી શકે એમ માનવામાં આવતું.

પરંતુ હાલ આપણે આવી સાદી માન્યતાઓથી કંતોપ પાગી શકીએ એમ નથી. આવી માન્યતાઓનું કોઈ કોઈ જગ્યાએ સિદ્ધાન્તો તરીકે પણ પ્રતિષ્ઠાન કરવામાં આવે છે. પરંતુ આધુનિક વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ આપણે કોઈ પણ વિષયનું નિરીક્ષણ કરતું હોય, તો આપણે તુરંત જડ તર્ક (hypothesis) બાંધી શકીએ નહિ. આપણી ચેતનાના પ્રવાહનું સ્વરૂપ શું છે, એમાં સ્ખલનરૂપ નિદ્રા શા માટે આવે છે, અને તેમાં સ્ખલનરૂપ ઉભાં ઘટાં સ્વપ્ને શાથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને વળી આપણે એ ચેતનાના સતત પ્રવાહમાં કેવી રીતે મળી જઈએ છીએ એ પ્રશ્નો બધા બહુ ઠંડા છે. નિદ્રાના પ્રશ્ને તો છુટી છુટી રીતે નીહાળવામાં આવ્યો છે—આપણને યાદ શા માટે લાગે છે, એ યાદ પહેલવહેલાં ક્યાં લાગે છે, યાદ લાગવાથી શરીરની તથા ચિત્તની શી સ્થિતિ થાય છે, તથા મનના યાકને લીધે પણ નિદ્રા શા માટે આવે છે, એ પ્રશ્નોને સમાપન-શાસ્ત્ર તથા ચિત્તશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સમજવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યા છે. પરંતુ સ્વપ્નાવસ્થાનું મૂલ્ય નિરીક્ષણ કરવું, એ કમળમય તદ્દન અશક્ય જેવી વાત લાગે છે. ઘરણું નિરીક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એવું નામ જ જાણતા હોવું, અને એ પ્રયત્ન કરતાં—જાગતાં—કંઈ સ્વપ્ન અનુભવી શકાય નહિ.

આ વસ્તુવ્યાધાન જેવું લાગે છે, તો પણ અમુક પ્રયત્ન પછી સ્વપ્ન યાદનું હોઈને પણ આપણને લાન મૂકી શકે છે કે આ સ્વપ્ન છે. ઘણાંઓને તો અનુભવ

દરો જ કે સ્વપ્નમાંથી જાગી જતાં ચેતનાના ઓગાસ પરની રાખ પૂડેપૂડી ઉડી ન હોય, અને વળી પાછા એ વિલીન થઈ જાય; અને એવું એ સ્વપ્ન યાદનું રહે! આમાં માત્ર પ્રયત્ન એટલો જ કરવાનો છે, કે જરા વારમાં જાગતાં આપણે એ યાદતા સ્વપ્નનું પ્રયત્ન કરવું બોધીએ. એ લાઠ નામના એક ધુરોપીય ચિત્ત-શાસ્ત્રને આથી પ્રતીથિના મેળવી હતી, અને તે પોતે સ્વપ્ન યાદ હોય ને એવું નિરીક્ષણ કરી શકતાં.

પરંતુ સામાન્ય માણસ માટે આ બહુ અર્થે થઈ પડે. તો પણ સ્વપ્નમાંથી જાગી ગયા બાદ એવું પ્રયત્ન કરવું કશું હોય તો થઈ શકે છે. આવા પ્રયત્નકરણમાંથી આપણને શું મળે છે તે આપણે જોઈએ.

એક વાર અમારી કોલેજના છાત્રાલયમાં જ નામનો વિદ્યાર્થી લેઈને હતા, અને સવારે એને સ્વપ્ન આવ્યું કે—આ છુટારા આવ્યા, હવે તેઓ મારી ઝોરડીના વારણા પર હથોડા મારે છે, અને હમણાં વારણાં તૂટી જશે. વળી તેઓ મને મારું નામ, કંઈ ગાતાંવે છે—પણ એટલામાં તો એની આંખ ઉઘડી જાય છે, અને જુએ છે, તો સવારના ચાર વાગે એનો મિત્ર એને જગાડવા આવેલો. આ હથોડાનો અવાજ ને એના મિત્રના વારણા પરના ટકોરા જ હતા.

આ બીજું સ્વપ્ન—એક ક્ષયથી પીડાતી દરદી પોતાના ઘરની સામે એક બીજા ઘરમાં સૂતી હતી. ક્યાં કશું હતી અને ઘરમાંથી એક પછી એક ક્યાં ક્યાં જાયો મરતાં યાદશે એવી સૂઈના મનમાં કંઈક લેડે બીક હતી. ત્યાં રાત્રે દરદીને સ્વપ્ન આવ્યું કે—સામા ઘર પર વીજળી પડી, અને આપું ઘર જળી લાગ્યું થઈ ગયું!—અને રાત્રે સામે ઘેર કાનસા આમનેમ ખસેડવામાં આવ્યું હતું તે આનું ઘરણું હતું.

ઘરણું ઉંઘમાં આપણી આંખો કંઈ સંપત્ત બીડેલી રહેતી નથી. વચ્ચે કોઈ વાર જરા ઉપડી જાય છે, અને એ વખતે દીવો કે અન્નવાણું હોય, તો ઇન્દ્રિય દ્વારા એ પ્રકાશ આપણી હંધ અર્ધનિદ્રિત ચેતના પર પડે છે, અને ચેતના એનો ગમે તેવો અર્થ ડરે છે.

આવી રીતના પ્રકાશથી આપણે કોઈ વાર ખરેખરે તારે જોઈએ છીએ. કે કોઈ વાર ચિત્તર તારાઓથી જડિત નવોમંડળ જોઈએ છીએ. ચંદ્રના અજવાળામાં

પ્રતી પ્રતી કાંઈ રમણીના બુદ્ધિગમ્યમાં સ્થિત હોઈએ એમ લાગે છે અને આ બધું માત્ર એક દિવ્યપ્રત્યક્ષ પર જ રચાયેલું હોય છે.

આપણે અવાજ તથા પ્રકાશનાં દિવ્યપ્રત્યક્ષો પર અધ્ધનિશ્ચિત વિશ્વાસિત ચેતના વડે રચાયેલાં સ્વપ્નાં ભેલાં; તેમ સ્પર્શ દ્વારા પણ એવાં જ સ્વપ્નાંભિ ઉદભવે છે. આપણે જાગતા હોઈએ છીએ ત્યારે જે કપડાં પહેરી હોય છે તેના સ્પર્શનું ભાન આપણને હોતું નથી. આપણે એ જાતના સ્પર્શથી એટલા રેવાઈ ગયા હોઈએ છીએ કે ઉંઘમાં પણ એ સ્પર્શપ્રત્યક્ષ પર આપણું ધ્યાન ખાસ દોરતું નથી. પરંતુ જો એ કપડાં કીડાં થઈ જાય, કે નીકળી જાય, તો આપણું હૃદય એ સ્પર્શપ્રત્યક્ષના અભાવ તરફ દોરાય છે, અને આપણને સ્વપ્ન આવે છે કે જાણે આપણે જરૂર જાગરમાં અર્ધનમે કે નમે સ્થિતિમાં ચાલ્યા જઈએ છીએ, અને લોકો આપણને જુએ છે, અને આપણને બહુ જ શરમ આવે છે. તો પણ સ્વપ્નાં આપણે આવી સ્થિતિમાં જાગરમાં શા માટે ગયા તેનું કારણ મળતું નથી, અને માત્ર સુગ્રાવાય છે, અને જાગી જવાય છે.†

આ જ જાતનાં ઘણી વાર સમુદ્ધ સ્વપ્નાંમાં પણ આવે છે. સ્વપ્નાં આપણે ઉડતા હોઈએ એવા અનુભવ તો ઘણાને થયા હશે. વળી એમ પણ લાગે કે —ગમે વખતે તો એ સ્વપ્નનું હતું—પહેલાં મને એવાં સ્વપ્નાં આવ્યાં હતાં, પરંતુ આ વખતે તો ખરેખર આં સ્વપ્નનું નથી, પરંતુ હું સાચે જ ઉડું છે. આનું કારણ શું? જાગતાં આપણે ચાલતા હોઈએ, કે ઉભા હોઈએ ત્યારે આપણાં પગનાં તળીયાં જમીનને કે જોડાતે અડેલાં હોય છે, પરંતુ ઉંઘમાં એને કશો સ્પર્શ હોતો નથી. વળી આપણે સ્થિત હોઈએ અને ઉભા હોઈએ એમાં કંઈ તફાવત નથી. x સરીરની સ્થિતિ

* નોંધ: Mind Energy, Bergson, તથા Fable of Endymion.

+ અમુક જ દિવ્યપ્રત્યક્ષની હાલતીમાં દાખલાની રીતે પછી ગઈ હોય, તો કાંઈમાં જો તે દિવ્યપ્રત્યક્ષ બંધ પડે તો જાગી જવાય છે. દાખલા તરીકે એકને એની રીતે દત્તી કે ચાલતી ચાલતી ઉઘ્યા હોય, તો સ્વપ્ન આવે એટલે એની ગમે જાગી જવાય. ઘણા મિત્રોને એવી રીતે હોય છે કે કંઈમાં જો તેમની મિલ બંધ પડે તો તેમ જાગી જાય છે. Functional inattention to sensation.

Sleeping is standing horizontally.

જાગ્યે એક જ જાગતી હોય છે. હવે ગંધમાં આપણે ઉભા છીએ એમ લાગે એ સ્વાભાવિક છે, અને તેમ છતાં પગનાં તળીયાંમાં કશો સ્પર્શપ્રત્યક્ષના અભાવે આપણે સ્વપ્નાં એમ અનુભવ બાંધીએ છીએ કે આપણે ઉભા છીએ, અને પગ જમીનને અડતા નથી માટે આપણે ઉડતા હોવા ભેલેએ, અને આ રીતે આપણે હોઈએ છીએ.

આ રીતે આપણી લુદી લુદી દિવ્યોનાં પ્રત્યક્ષ પર લુદી લુદી જાતનાં સ્વપ્નાંમાં રચાય છે. પરંતુ ઘણી વાર એમ પણ બને છે કે એક દિવ્યપ્રત્યક્ષ બીજા દિવ્યપ્રત્યક્ષના પ્રત્યક્ષમાં પસારાઈ જાય છે, એક દિવ્યપ્રત્યક્ષને બીજા દિવ્યપ્રત્યક્ષ દ્વારા આગ્રેષવામાં આવે છે; અને એવી રીતે જે જાતનું પ્રત્યક્ષ હોય તેનાથી નીરાળી જાતનું જ સ્વપ્ન આવે છે. આમાં સાધારણ નિયમ એ છે કે સ્પર્શ કે દિવ્યપ્રત્યક્ષો ચક્ષુનાં પ્રત્યક્ષોનું સ્વરૂપ લે છે. કારણ જાગ્યે અવસ્થામાં ચક્ષુપ્રત્યક્ષો આપણી ચેતનાનું મોટામાં મોટું ક્ષેત્ર શેકનાં હોય છે. આ વાત ઉદાહરણ આપણે પથારી પર રકુટ થશે.

આકાશ તદ્દન સ્વપ્ન છે, અને તારાઓ પ્રસભ આકાશમાં અમ્મ છે, અને તો પણ દૂર દૂરથી ઉડતાં પાણીનાં ટીપાં—વરસાદ જેવાં—સ્વપ્નની દશામાં પેલે જુએ છે, અને વાદ પણ આવે છે કે આ વરસાદ નદિ, પણ ગાકળ, અને અમરો પામે છે!! કારણ વાદળ વગરનું આકાશ હોય ત્યારે જ ગાકળ પડે! The Starlit Dews—જાગરનું—એ પણ વાદ આવે છે, અને આ બધું જલદારની મૂડીના ડંકા જ હતું.

એક બીજે સમુદ્ધ દાખલો લઈએ. એક માણસને એવું સ્વપ્ન આવ્યું કે જાણે મોનાના શીક્રએના જે દમશાએ એની આગળ પડ્યા છે, અને તેને જે એક સરખા કદવા મથે છે, પરંતુ તે કેમયે કરી સરખા થતા નથી. એ ગીડાય છે અને રોગમાં ને રોગમાં જાગી જાય છે, અને જાગીને જતાં એને માત્રમ પડે છે કે તેનો એક પગ બીજાની જગા ઉપર એક જગ્યાએ જરાય મથો દત્તો, અને જે પગ બેસ્યા થઈ ચકના નડેલા તેથી જ એ જો મોનાના દમશા સરખા દરી ચકતો નડેલો.

આ સ્વપ્ન આપણને જાગ વિગતના દિવ્યપ્રત્યક્ષના પ્રદેશ પરથી આપણા સરીરનાં પ્રત્યક્ષો પર લઈ

નય છે. આપણે કોઇ પણ બાજુ પદાર્થ જોઇએ, તેવી જ રીતે શરીરના હાથ કે પગ, જોઈ શકીએ; પરંતુ આ ઉપરાંત હાથ તથા પગ, કે શરીરના કોઇ પણ અંગના આપણને આંતરિક પ્રત્યક્ષ અનુભવ પણ હોય છે. સાધારણ રીતે આ જે પ્રત્યક્ષ હોય છે, તે શરીર તંદુરસ્ત હોય ત્યારે ચેતનાના ક્ષેત્ર પર આવી મડતાં નથી, પણ જ્યારે કોઇ અંગમાં દુઃખ થતું હોય ત્યારે આ પ્રત્યક્ષે આપણી ચેતનાના સમસ્ત ક્ષેત્રને રોષી પાડે છે, અને બીજે ક્યાંય પણ લક્ષ આપતું એ અસંભવિત થઈ જાય છે. આપણે ઉંઘતા હોઇએ ત્યારે, જે કંઈ પણ શરીરમાં આડું અવળું થાય, તો આ જાતના પ્રત્યક્ષ પર ભયંકરમાં ભયંકર કે રમુજ સ્વપ્નાં રચાય છે. અહીં જો નાનપણના સામાન્યમાં સામાન્ય અનુભવની વાત કરીએ તો અનુચિત નહિ ગણાય. રાત્રે લઘુશકા કરવાની હોય, ત્યારે ઘણી વાર એવાં સ્વપ્નાં આવે છે કે જાણે એક મોડું તળાવ કાંઠાએ બેઠું છે, અને એના બંધ જાણે પડે છે. અંધારામાં પૂરું આપણે એ બંધ પર ઉભા હોઇએ છીએ અને હમણાં ઉભરાતાં પાણીના પૂરમાં આપણે તથાજ જઈશું એમ લાગે છે. ત્યાં તો બંધ પડે છે, અને સાથે સાથે લઘુશકા પણ યથ જાય છે, અને જાગી જવાય છે. વળી સ્થિરાગ્નિસરણમાં જરા પણ અડચણ પડે તો ભયંકર સ્વપ્નાં આવે છે. લેક્ષિમાં માન્યતા છે કે જો આપણો હાથ જાતી પર રહી ગયો હોય તો ખરાબ સ્વપ્નાં આવે છે. જોઈએ આપણા શ્વાસોસ્પ્તિસ ઓછા હોય છે, અને તેથી લોહીમાં કાર્બોનિક એસિડ જ્યારે જરા વધારે પ્રમાણમાં હોય છે, તેથી સ્થિરાગ્નિસરણમાં જલેલ થાય, અને જાતી પર દબાણ થાય, તે એવાં ખરાબ સ્વપ્નાં આવે છે. આ પણ આંતરિક પ્રત્યક્ષ છે. X નાનાં છોડરાંઓ ખૂબ પાટી ઉઠે છે જ્યારે આપણે મનમાં તે મનમાં મુંઝાઈએ છીએ, અમંગાઈએ છીએ, અને રડતાં રડતાં સ્વપ્નમાં કદાચ આંસુ પણ પડે છે. જો શરીર તંદુરસ્ત તંદુરસ્ત હોય, તો એમ પણ જાણે કે એવું સ્વપ્ન આવે જેથી એની મેળે દુઃખનું કારણ દૂર થઈ જાય. જો ઉભી ટેકરીઓ હોય, અને તેની વચ્ચે આપણે પડતાં હોઇએ, અને નવાઈ એ કે એક ટેકરીને ઝાલવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં મે ટેકરીઓની ડોચને ઝાલી વચ્ચે ટીંગાવાનો

પ્રયત્ન આપણે કરીએ!! વળી રાત્રે સૂતાં જો કોઈ અંગ એવી રીતે દબાઈ ગયું હોય કે જેથી તેમાં લોહી જરાગર ન ફરી શકે અને અંગને ખાલી ચડી હોય તો એવું પણ સ્વપ્ન આવે કે આપણા અંગમાં કોઈ સીમું રેડે છે! અરેખીઅન નાઇટમાં એક રાજકુમારનું નીચેનું અરધું અંગ પેંથરનું કરી નાંખ્યું હતું, તે જો કાળે સ્વપ્ન આવે તો તેમાં નવાઈ નથી.

ઉપર જે જે સ્વપ્નાં આપવામાં આવ્યાં છે, તે બધાં જ ઘણુંખરું કુકાં છે. પરંતુ આવી પણ લાંબાં સ્વપ્નાંઓ હોય છે. પણ ક્યા સ્વપ્નને લાંબું કહેવું એ પ્રશ્ન થોડો વિચાર કરતાં. કહેલો દંડિન છે તે સમજશે. કારણ સ્વપ્નનું પોતે આપણને ઘણું જ લાંબું લાગે, દિવસ બે દિવસ કે વર્ષો વધી ગએલાં લાગે, પણ આપણી જાગૃત્વરથાની કાલની ગણતરી પ્રમાણે એક કે બે મિનિટ પણ ન થઈ હોય!! સ્વપ્નના દિર્ઘ અને કાલનાં પરિમાણે આપણા જાગૃત્વ અવસ્થાની જેટલાં જડ હોતાં નથી. ચિત્તશાસ્ત્રમાં આ દાખલો પ્રસિદ્ધ છે. એક માણસને સ્વપ્ન આવે છે કે કાન્સના રાજવિંધવ વખતે તે હાજર છે, અને કાર્ટમાં ચુન્હે-ગાર તરીકે ઉભેલો છે. સામે રોખીરખીઅર, મેરે વગેરે બધા છે. હું મારો બચાવ કરું છું, પરંતુ મને ચુન્હે-ગાર કરાવવામાં આવે છે, અને ફાંસીની સજા થાય છે. હું હવે ફાંસીને લાકડે ઉભો છું. પોસ્ટો જલ્લાદ મને એ પાટીઆ પર લઈ જાય છે, અને મારી ડાક પર એની તરવાર ઉતારે છે. ધંધી માથું મારું છુદું પડે છે, અને હું જાગી ઉઠું છું, તો મચ્છરાદનીતો ઉપરનો દાંડો જલ્લાદની તરવાર માફક જ મારા માથા પર પડ્યો હતો—અને આ બધું આપણાથી ન દબાઈ એટલી નાની ઘણીમાં બની ગયું. એ દાંડો માથા પર પડ્યા પછી જ આ બધું સ્વપ્ન, ઘણીમાં ઉદભવ પામ્યું.

તો આપણે સામાન્ય રીતે એમ કહી શકીએ કે સ્વપ્નો આપણા જાગૃત્વ અવસ્થાના કાળના પરિમાણ પ્રમાણે ઘણો જ થોડો વખત લે છે. આની આ વાતને બીજી રીતે કહેવી હોય તો એમ કહી શકાય કે સ્વપ્નમાં પ્રતિકૃતિઓ કે અનુમાઓ (Images) બહુ જ ઝડપથી એક પછી એક આવે જાય છે. અને આ ઝડપને લઈને આપણી ચેતના જે સાધારણ રીતે જાગૃત્વ અવસ્થાના કાલના પરિમાણને ટેવાયેલી હોય છે, તે એ જ કાલના કોઈક વડે સ્વપ્નના કાલને પણ માપે છે,

અને એથી જાગૃતિના કાલના એક ક્ષણમાં સ્વપ્નમાં વર્ષોનાં વર્ષો વહી ગયાં હાગે છે.*

સાધારણ રીતે દરેક સ્વપ્નમાં કંઈક ને કંઈક ઇન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષ તો હોય છે, તે આપણે જોયું. ત્યારે આપણે હવે જરા વધારે બારીકાથી જોઈએ કે સ્વપ્ન કેવી રીતે ઉદ્ભવે છે. એક બાજુ એક ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ છે, ત્રીજી બાજુ સ્વપ્ન છે. સ્વપ્ન પણ જાગૃદ અવસ્થાની માફક આપણી ચેતનાને માટે એક જાતની ઉપગ્રંથિ (perception) છે. ત્યારે જાગૃદ અવસ્થામાં આપણે અર્થની, વિષયની કે વસ્તુની જે ઉપગ્રંથિ કરીએ છીએ, તે અને સ્વપ્નમાં જે અર્થની, વિષયની, કે વસ્તુની ઉપગ્રંથિ કરીએ છીએ એમાં સ્વપ્ન ખોટું શા માટે ? અથવા—આ સાચું કે તે ?

આ પ્રશ્નનો જવાબ આપવા માટે અર્થની ઉપગ્રંથિ કેવી રીતે થાય છે, તે આપણે જરા જોવું પડશે. અહીં સાધારણમાં સાધારણ દાખલો વાંચવાનો લાઇખું. વાંચતી વખતે આપણા ચિત્તમાં શી શી ક્રિયાઓ થાય છે ? એક તો એ કે આપણું લક્ષ જેમ હાપેક્ષ વસ્તુના અર્થ તરફ વધારે તેમ આપણે સારી રીતે વાંચી શકીએ છીએ. આપણે જુદા જુદા સમયે તરફ બિલકુલ લક્ષ આપતા નથી, પરંતુ આખાં વાક્યોનાં વાક્યો જ વાંચીએ છીએ. અક્ષરો તરફ તો બિલકુલ લક્ષ હોતું જ નથી, અને મુઠ્ઠ વાંચવાતું કામ કેટલું કઠિન છે, તે આ ઉપરથી સમજાય છે, કારણ તેમાં વાચનના અર્થ ઉપરથી લક્ષને હિસારી મૂકીને આપણે દરેક અક્ષર ઉપર વ્યક્તિગત લક્ષ આપતું પડે છે. વાચનમાં જ્યારે આપણે અર્થ તરફ લક્ષ આપતા હોઈએ છીએ, ત્યારે દરેક અક્ષરનાં કે શબ્દનાં ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષો આપણી ચેતનામાં જે ઉડતી હાથ મૂકી જાય છે, તેમાં સ્મૃતિના ભંડોળમાંથી આપણે ચણું

ઉમેરીએ છીએ, અને આ રીતે અર્થહીન ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષો અર્થવાળાં થાય છે જે સ્મૃતિમાંથી કશું ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષમાં ઉમેરવામાં ન આવે, તો એ પ્રત્યક્ષ અર્થહીન જ રહે. બાજક તદ્દન નાતું હોય છે, ત્યારે જે રીતે બધું જૂએ છે, તેમાં આજુબાજુના પદાર્થોના દશા અર્થ હોતો નથી. અને એમ જો કહેવું હોય તો કહી શકાય, કે બાજક જ્યારે બધું નીકાળતું હોય છે, ત્યારે એને વસ્તુઓતુ ખાસ જાન મળતું નથી, પરંતુ એ ચેતના સ્મૃતિભંડોળ એકો દરે છે. વર્તમાન ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષથી સ્મૃતિભંડોળ એકો થાય તે જરા વિરોધ જોવું હાગે, પણ ખરી રીતે તે વિરોધાભાસ જ છે.

આટલે મુશ્કેલી આવ્યા બાદ આપણે એક સ્વપ્ન લાઇખું તો માણસ પડશે કે સ્વપ્નમાં પણ એક ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ તથા સ્મૃતિભંડોળમાંથી કંઈ ઉપર તરી આવેલ વિશિષ્ટ સ્મૃતિ એમ બે બાજુઓ હોય છે. ધારો કે જોઈમાં આપણી આંખોએ કોઈ કાણું ધાણું દીધું. તો તે ચેતરું કે અપાડો, કે ચોક્ક, કે ટેબલ એ ગમે તેની સ્મૃતિ સાથે બંધ બેસી જાય, અથવા તો પડેલાં ચોક્ક હોય તેને વધારે જૂએ એટલે ટેબલ થાય, અને પછી વળી ચેતરું ચઇ જાય. અથવા તો ટેબલ એ જ ચોક્ક હોય, અને મનમાં મુંઝાવાય. એક વાર મને યાદ છે, કે સ્વપ્નમાં એક ધોડામાંથી ઉંદરો ચઇ મઇ, અને તેનું નામ પૂછ્યું ત્યારે કશું કે જિજ્ઞાસા ! અને એ જ દિવસે મેં જિજ્ઞાસા શબ્દ જાણ્યો !

જાગૃત અવસ્થામાં ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ પરથી આપણે કાંઈ કરવાનાં હોય છે, અને તેથી આપણી ચેતનાની સમાધિ, કે લક્ષ તોય અને એકાગ્ર હોય છે. આ સમાધિ ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ અને તેનો અર્થ—એટલે કે સ્મૃતિભંડોળ-માંથી કંઈ સ્મૃતિ ઉપર તરી આવી આવી સાથે જોડાય—એનો નિર્ણય કરે છે. સમાધિ કે લક્ષ એ ચિત્ત અને એનો વિષય એ બે વચ્ચેનો સંબંધ છે. જાગૃતમાં એ સંબંધ જે ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ હોય તેને બરાબર ગ્રહ-બેસતો આવી રહે છે. આ સમાધિને કે લક્ષને આપણે ધક્કા કે ઇન્જાક્ટિન કરીએ તો પણ એકનું એક જ છે. આપણે જેટલી વાર જાગૃતા હોઈએ છીએ તેટલી વાર આપણી ઇન્જાક્ટિન કામ કરતી હોય છે. પણ જોઈમાં આ ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ અને સ્મૃતિ—કે આ ભેના મિશનથી ઉદ્ભવતો અર્થ—આ સંબંધ અસંબંધ હોય છે. ગમે તે ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ ગમે તે વિશિષ્ટ સ્મૃતિમાં બંધબેસતું

● કાલના સ્વપ્નની આ ચર્ચા આજકાલ ચલાવીએ તો સાધારણ વાચકને કઠિન ચઇ પડે એમ છે. પરંતુ અહીં એટલું જ ઉમેરીશું કે એક વ્યક્તિના કાલ તે બીજી વ્યક્તિના અનુભવમાંના કાલના પરિમાણ કરતાં જુદો હોઈ શકે. અને ચિત્તશાસ્ત્રમાં આ સત્ય આધુનિક Principle of Relativity in Physics—બધું જ સંબંધ છે એ સિદ્ધાન્ત બ્રહ્મિક શાસ્ત્રમાં પણ માન્ય થયો છે.

+ સ્મૃતિભંડોળ એટલે Memory Fund કે Apperceptive Mass.

આવે. અર્થ એ ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ અને વિશિષ્ટ સ્મૃતિ એ બેનો મુખ્ય છે. ચિત્ત અને તેના વિષયને જોડનાર સમાધિના ગુણથી આ અર્થ ઉદ્ભવે છે.* પરંતુ જ્યાં સમાધિ પોતે જ તીવ્ર કે એકાગ્ર ન હોય, બહુ ખૂંટી, મોલાગ્ર, કે વિસ્ફારિત અવસ્થામાં અચેતન જેવી પડી હોય ત્યાં કશો અર્થ રહી શકે જ નહિ, અને સ્મૃતિભંગ એ અરાજકતાની રેલ ચલાવે છે. સ્મૃતિનો વેગ સૌથી બળવાન છે. સ્વપ્નમાં બાહ્ય વિષયો પર પરાવલંબન હોતું નથી, તેથી બંધમાં ગમે તે પ્રત્યક્ષ ચેતનાના ધેરમાં જરા ડોકીયું કરે કે તુરત સ્મૃતિ પોતાની મરજીમાં આવે તેવાં સ્વપ્ન રમે છે.

જ્યાં સમાધિ એકાગ્ર હોય ત્યાંથી સ્વપ્ન નાસે છે. લક્ષની તીવ્રતાથી આપણે વિશ્વનો અનુભવ કરી શકીએ છીએ. પણ યશી વાર એમ બને છે કે જાગતાં જાગતાં પણ આપણી સમાધિના બંધ એટલા તંગ હોતા નથી, આપણી ઈંદ્રિય એટલી બળવાન હોતી નથી. પાણી ઉપર તેલનું દીપું પહોળું થઈ તરે, એમ આપણું લક્ષ આભુઆભુની વસ્તુઓ કે બનાવો ઉપર વિસ્ફારિત રીતે પથરાયેલું હોય છે, ત્યારે આપણને જે જે અનુભવો થયા હોય તે ત્યારે પાછા આપણે વધારે જાગતા થઈએ ત્યારે સ્વપ્નવત્ લાગે છે. જે રેલેમાં માત્ર એક જ વાર મુસાફરી કરી હોય, તેનાં બધાં રેલસ્ટો, જે કોઇ માણસને એક જ વાર જોયું હોય અને સ્મૃતિ રહી ગઈ હોય, — આ બધું આપણને પાછળથી સ્વપ્નવત્ લાગે છે. આપણું જીવન એવું છે કે નજીવી બાબતો અથવા તો આપણને ઉઠેથી હચમચાવી નાંખે તેવા બનાવો આપણે અર્ધનિદ્રિત જેવી સમાધિની વિસ્ફારિત અવસ્થામાં પસાર કરી જઈએ છીએ!

જાગ્રત અવસ્થામાં આપણે જોના પર બહુ લક્ષ ન આપ્યું હોય, જે વિષયો ચેતનાના ધેરની અસ્પષ્ટ સીમા ઉપર દ્રાવ્ય હોય તેવી બાબતો સ્વપ્નમાં ઘણું અર્ધ ઉતરી આવે છે. ચેતનાના રોત્તી અસ્પષ્ટ સીમાઓ ઉપર — એમ આપણે કહીએ. પરંતુ આ બાબતો ઉપરાંત જે વિષયોને જાણીએ છીએ આપણે ચેતનામાં કયું સ્થાન આપ્યું ન હોય, જેને આપણે આપણી આંતર-

ચેતના કે અર્ધચેતનામાં હડસેલી દીધા હોય તેવા વિષયો પણ સ્વપ્નમાં ઉગી નીકળે છે. અહીં આપણે સુરોપીય ચિત્તશાસ્ત્રમાંનાં ક્રોધક અને તેના અનુયાયીઓના સિદ્ધાન્ત પાસે આવીએ છીએ. તેમનું એવું માનવું છે કે દરેક સ્વપ્ન આવી રીતે અર્ધચેતનામાં કુખાડેલી કોઈક ને કોઈક વાંતને બહાર લાવે છે. આ સિદ્ધાન્ત કંઈ સાવ ખોટો નથી. કારણ જાગ્રત અવસ્થામાં જેમ સમાધિની વિસ્ફારિત કે તીવ્ર એવી જુદી જુદી ભૂમિકાઓ હોય છે, તેવી રીતે નિદ્રાની પણ જુદી જુદી ભૂમિકાઓ હોય છે. ગાઢ સ્વપ્નરહિત નિદ્રા, અને બપોરની આજકાલી ઉંઘ એ બે સ્થિતિ વચ્ચે એક ભૂમિકા એવી હોઈ શકે, કે જ્યારે આપણા ચિત્તોના જોડેલા ભાગ ચેતનાથી રોકાયેલા હોય તેટલો ભાગ તદ્દન નિદ્રિત હોય, અને તેથી ચેતના તદ્દન નિદ્રાધીન છે એમ જોઈને અર્ધચેતનામાંની સારી-ખોટી વાતનાઓ કે વિચારો, બનાવો કે અનુભવો બહાર આવીને આપણા ચિત્તના આંગણમાં ખેલે છે. આપણે પહેલા ભાગમાં જે જે સ્વપ્નમાં જોયાં તે બધાં નિદ્રાના આજો નીરનાં માછલાં છે. પરંતુ આપણે નિદ્રામાં જેમ વધારે જીડે જઈએ તેમ જાગ્રત લપસણી આવે છે, અને કંઈ પણ આપણું પોતાનું પરીક્ષણ કરવું અપૂર્વ અર્ધ પડે છે. આવાં અર્ધચેતનામાંથી બહાર નીકળી આવેલ સ્વપ્નમાંથી પરથી કેટલાંક માનસિક વ્યવહારો દૂર કરવાના પ્રયત્નો પણ સર્જાય થયા છે, પરંતુ તે વિષય આજનો ન હોવાથી કોઇ લેખિતને વખતે આપણે તેને છોડીશું.

આ જાંડાણનાં સ્વપ્નમાં અંગત તરવ વધારે હોય છે. અર્ધચેતનાનાં મૂળ સુધી જતાં હોવાથી તે કોઈ વાર કલાત્મક સર્જનશક્તિની સાથે પણ અથડાઈ પડે છે. યશી વાર એમ કહેવામાં આવે છે, કે કવિ પોતે ખાસ કંઈ હેતુપૂર્વક કશું સર્જવા બેસતો નથી; પરંતુ ચેતના પાછળ રહેલ કોઈ અતુલ લાવપ્રવાહના બળને લઈને તે માત્ર સર્જનના એક સાધનરૂપ થઈ રહે છે. પણ આવી એમ માનવાનું નથી કે કવિ પોતે તદ્દન અચેતન છે, કે કશું કરતો જ નથી. ખરી વાત એ છે કે જીવની જાગ્રત ચેતનાથી આપણે કશું પણ કરી શકીએ તેનાથી વધારે કવિ કરી જતાવે છે, અને તેથી જ આપણે એમ માનીએ છીએ કે એ કોઈ અજ્ઞ પ્રતિજ્ઞાનાં કિરણને આધીન થઈને કામ કરે છે. કલાની કૃતિઓનું અંત્ય તથા સૌંદર્ય આપણી સર્વસાધારણ

• જે જાગ્રત અવસ્થામાં આવી સમાધિ ન હોય, તો તે યાત્રામાં પહોંચે. દેહના અને સ્વપ્નનાં મૂળ પાસે પાસે છે એ સર્વ સાધરો.

ચેતનાથી ઊંડે રહેલ અર્ધચેતનાના બેઝાલુમાંથી ઉપર તરી આવે છે, અને એવે વખતે ચેતનાનું કાર્ય એટલું જ હોય છે કે ઊંડેથી તરી આવતી કક્ષાની કૃતિના પ્રસવ વચ્ચે કહી આડખીલી ન નાંખવી. આ રીતે ભેતમાં આપણે બેઝાલુ શક્ય કે ચેતના ન્યારે તદ્દન નિદ્રિત અવસ્થામાં હોય, ત્યારે અર્ધચેતના પોતાનું કામ પૂર્ણ રીતે કરી શકે, અને એમ પણ બને કે સ્વપ્નમાં એ કૃતિ કંઈક અંશે આલેખાએલી માલુમ પડે. તારતીની નામને ઇલાલીઅન સંગીતશાસ્ત્રી હતા, તેને વિશે એવું કહેવાય છે કે અમુક જાતની સૂરની મિલાવટ માટે—અમુક જાતના સોનેટ માટે તે ઘણું ઘણું મથ્યો, પણ ફિઝલમાંથી સાચા સૂર જ ન નીકળ્યા. પછી એ થાકીને ઊંઘી ગયો, ત્યારે એને સ્વપ્ન આવ્યું. તેમાં શ્રુદ સેતાને આવીને એનું વાયોલિન પડડ્યું અને એના પર પેલા સૂર કાઢવા માંડ્યા. તારતીનીએ જાગીને બધું મોઢે કર્યું, અને આ રીતે એક ગીત ઉતરી આવ્યું. ખીન્ને દાખલો આંગ્રહવિ કાલરિજનો છે. એણે સ્વપ્નમાં એક વાર એક કવિતા વાંચી અને જાગીને જેટલું સાંભરતું હતું તેટલું તેણે લખી નાંખ્યું. એ કવિતા તે કુખ્યાખાનની. એક વાર આ એ લીડીએ સ્વપ્નમાં એ વાંચેલી. મને યાદ છે:

The everlasting Pride

I have taken as my Bride.

આથી કંઈ તારતીની કે કાલરિજ સાથે હું મારી જાતને મુકવા માથું હું એમ કોઈ નહિ સમજી નાંખે, પણ ઘણી વાર બને છે કે આખાં લાગણો કે આખાં ન્યસપેરો આપણી આગળ સ્વપ્નમાં ખડાં યાય છે, અને સાધારણ રીતે આપણે જેવું લાપણ પ્રયત્ન છતાં ન કરી શકીએ તેવું તેમાં આપણે વાંચ્યું છે, એવી લાગણી આપણા મનમાં રહી જાય છે. આવાં સ્વપ્નમાં વિશે કરી પણ મિહાન્ટ બાંધી દેવા એ જરા બેખમ-ભરેલી વાત છે. આપણે માત્ર એટલું જ કહી શકીએ કે આવે વખતે સ્વપ્નમાં થોડુંક આપણે બેઝાલુ હોય છતાં પણ તેને યાદ લાવતાં કવિ પોતે તેને ફરીથી ઘડતા નથી એમ નહિ કહી શકાય. સાધારણ રીતે એટલું કહી શકાય કે સ્વપ્નમાં સ્પષ્ટ કે અર્ધસ્પષ્ટ સ્થાન થયું હોય, અને તેની અસર નીચે કવિ પોતે આખી કૃતિ ધરી કાઢે એમ પણ બને.

ઉપર આપણે આંતરપ્રત્યક્ષ પર સ્વાએક્ષા સ્વપ્નવિશે થોડું કહી ગયા. આપણને ઘણી વાર કહેવામાં આવે છે કે કોઈ કોઈને પોતે માંડુ પડવાનું હોય, ત્યારે પહેલાં માંડગીનાં સ્વપ્ન આવે છે. એક વાર એકને સ્વપ્ન આવ્યું કે એ સ્તાં હતાં, ત્યારે બહુ કોઈએ પગમાં બેઝાલુ ખીલી બેઝાલુ દોધી. ઉઘા પછી એ બાંધતો પગ દુઃખવા માંડ્યો, અને સાચેસાચ પાની પાકી. જેને ગળાનું દર્દ (laryngitis) થવાનું હોય તેને ઘણી વાર ગળામાં કંઈ થતું હોય તેના સ્વપ્નમાં આવે છે. આપણે જાગતા હોઈએ ત્યારે તે આપણી ચેતના બહારના વ્યવસાયોમાં શુદ્ધાએલી રહે છે, પણ બેઝાલુ આપણે આપણામાં સંકેતાર્થ જઈએ છીએ, અને જાણ વિષયના અભાવે જે નહિ જેવું દુઃખ આપણને પહેલ-પહેલાં થતું હોય તેના તરફ આપણું લક્ષ ખેંચાય છે, અને એ આંતરપ્રત્યક્ષ પર સ્વપ્ન રચાય છે. આટલે સુધી તો વાત સમજી શકાય તેમ છે, પરંતુ આથી દૂર જઈ ત્યારે એમ કહેવામાં આવે કે કોઈ ખીન્નું માણસ માંડુ પડશે એ વિશે પોતાને સ્વપ્ન આવ્યું છે, અને તે ખરું પડ્યું છે, અથવા તો અમુક જગ્યાએથી દેવની મૂર્તિ નીકળશે એમ સ્વપ્ન આવ્યું છે, અને તે ખરું પડ્યું છે—ત્યારે આપણને સંદેહ પડ્યા વિના નથી રહેતો કે શું, સાચેસાચ સ્વપ્ન આવેલું? ખીન્ન લોકો માંદાં પડે છે એવાં સ્વપ્ન આપણને ઘણી વાર આવે, પણ પછી બે તેઓ માંદાં પડે તો આપણે આપણા સ્વપ્ને લવિખ્યાણી જેટલું મદદ આપીએ છીએ, અને ત્યારે જ ત્યારે બીજાંએ માંદાં ન પડ્યાં હોય તેટલાં સ્વપ્નમાં જીવી જઈએ છીએ. પણ દેગોની મૂર્તિ વિશે સ્વપ્ન આવે અથવા કંઈ ચોરાએલ વસ્તુ ક્યાં છે તેની સ્વપ્નમાં ખબર પડે—આવી જગ્યાએ આપણે પૂરેપૂરું પ્રયત્ન કરીએ તો કદાચ એમ માલુમ પડી આવશે કે મૂર્તિ અથવા ચોરાએલ ચીજના જગ્યા પછી જ આપણને સ્વપ્ન આવ્યું હતું એવું જાન થાય છે. વસ્તુતઃ આપણામાં એવી શક્તિ હોય છે, કે જે જગ્યાએથી વસ્તુ મળી આવે તેની આપણને પહેલેથી જ ખબર હતી! બધા જતાવો જતી ગયા યાદ—એ આમ આમ જનના એમાં કંઈ જ આશ્ચર્ય કે નવાઈનું તત્ત્વ રહેલું હોય એમ લાગતું નથી. જે જાગત મુજથી કદિન લાગે પરંતુ લવિખ્યાને લગતાં સ્વપ્નમાં એના આમાં ઉતારી પાડવાનો કશો પ્રયત્ન નથી, પરંતુ શુદ્ધ ચિત્તશાસ્ત્રી દૃષ્ટિએ આપણે

ગુરુશાન કોઇને નથી. આપણે એકલાં રહીએ તેના કરતાં વિસ્તુભાષ બેગા રહે અને તેમનું ખરચ આપે, તો આપણને પણ ભાર ન પડે. માટે, જીએ, હવે બીજી વિચાર કરવાનો જ નથી. હું તૈયાર થઈશ.”

યયું. શારદાની દલીલ વ્યાજબી લાગી! ખરેખર, શારદા ચંચળ અને વ્યવહારકુશળ ખરી! કે પછી, તેને મુંબઈ લઈ જવી નહોતી તેમ તે માનેતેવી પણ નહોતી, એટલે, આ રીતે મન વાળ્યું?

(૨.)

આ ગૃહવણ પ્રમાણે ૬ મહિના થયાં થી. અને મીરસી ઇશ્વરલાલ તેમના સાળા, વિસ્તુપ્રસાદ સાથે, મુંબાઈ મુકામે ગૃહસ્થાશ્રમ માંડીને રહ્યા છે. ઇશ્વરલાલને એક નાપાનીક આગ્રેએટ કંપનીમાં રૂ. ૧૦૦ના પગારથી નોકરી મળી હતી. ત્યાં તે સંચારના ૧૦૧ વાગે જતો અને ૪૧ વાગે છૂટો થઈ જતો, કેમ કે તે પછી ‘લોન્ડન’ માં જવાનું હતું એટલે શેઠ મહેરબાની દાખલ ગૃહમાં ઇશ્વરલાલને ક્યુટ કર્યું હતું. સંચારના, જે મળશે તો એકાદ ‘ટયુશન’ રાખીયું, એમ પહેલાં તો ધાર્યું હતું, પણ તેમની બધી ઈચ્છાઓ બેગી આ ઈચ્છાએ પણ પાર પડી નહોતી. તો પણ આનંદ હતો સુંધી આ ધરને મુકીને ગયો નથી, ને કે અપેક્ષા તથા નિરાશાએ રહેજ રહેજ ઇશ્વરલાલને ઘેરવા માંડ્યા છે. અપેક્ષા દર દરવા વિસ્તુપ્રસાદ કોઈ કોઈ દહાડો શેરબજારમાં સોદો કરવાની સલાહ આપતો, અને તેમાં શારદાનો ટેકો હતો!

“જોને માર ઇશ્વર, કાલે માત્ર એક દહાડામાં—ખરે ફક્ત ચાર જ કલાકમાં રૂ. ૧૦૦ પાડ્યા! મેં તો માત્ર પાંચ જ ભોળા પ્રાંતના દીધા હતા. પૈસા વીધને મને કહ્યું કે એની સારી પીડ છે, હમણાં મેં કહ્યું: લે ત્યારે પાંચ આ એક વાગે પાંચ લેવાઈને આવ્યા, અને બંધ બંધને દોડી માર્યા. આપણે વધારે વાર રહેવા જ દેતા નથી. એ જોખમ કોણ ખેડે? ને સાલી ચિંતા થાય તે તો જુદો. આપણને તો ઠીક મળી રહે છે, અને દાલેયે રૂ. ૧૦૦ મળ્યા. હું સુંદર જેવો! નામો વિચાર કર, કર, કરે છે, તારા ૧૦ ટયુશન જેટલું આપણે બે બેગા મળીને ૧ મહિનામાં ઉઘું કરીએ. અને તેયે સાલી કરી બી મજબૂરી વિના. અને સાલી મજબૂરી તે ક્યાં સુધી? આપણી પોતાની કરી.

રહ્યા, હવે બીજાની કરો. સાહું, છપીને ખાવું છે કે મરીને?”

“હા ત્યારે, વિસ્તુભાષ શું ખેડું કહે છે? એમને આહી આવ્યે. ૧૨ મહિના હતો હવે થયો; તેટલામાં તો એમની ‘ચોપડી’માં રૂ. ૭૦૦નો આકેડો થાય છે, અને વળી ૨૦૦૦નો વીમો તો જીદો. તેમાં ૨૦૦-૨૫૦ તો અત્યાર સુધીમાં ભરી દીધા છે—(શારદાએ, અજાણતાં જ અતિશયોક્તિ વાપરી)—ખરે, વિસ્તુભાષ? અને તમારી કને તો મહિનો, પૂરા થતાં પહેલાં વેત જીવું ને જીવું.”

શારદાનું કહેવું—વિસ્તુભાષ વિશે—ખરે, હતું. તેને રૂ. ૭૫૦ના પગાર મળતો હતો; તે તો તેના અંતર ખર્ચ—ખાવામાં, ધરના ભાડામાં, ઇત્યાદિ—માં જતો. પણ મહિને દહાડે ૭૫-૧૦૦ ખીજા ટૂટી કઠાડતો હતો. હતો સુધી સાહસ કર્યું નહોતું અને બહુ “ભજ્યા” ખાવાની દાનત ન હતી, એટલે માર ભાંગે જ આધી હોય. સાવચેતીથી, બજારનો રજા નોંધીને, બે જળીની સલાહ લઈને જ, વેપાર કરતો હતો, એટલે ઠીક રળ્યો હતો. અને તેથી જ તે બનેલીને પણ તેમ કરવાની સલાહ આપી રહ્યો હતો; પણ તેમાં એનો હેતુ શુદ્ધ હતો કોઈ પણ રીતે ઇશ્વરલાલને ફાવવો કે શેવડાવવો. એવી તેની ઇચ્છા તો શું, પણ સ્વપ્નેયે ખ્યાલ નહોતો. ઉલટું ઇશ્વરલાલના ઉપકાર હેઠળ પોતે હતો, અને તેની જ લલામચ્છથી પોતે બે પૈસા, પેદા કરતો થયો હતો, એટલે તેને પણ થોડું રળાવું એટલી જ ઇચ્છા તેને હતી. અને ઇશ્વરલાલ પણ જાણતો હતો કે વિસ્તુ પોતાની ખાતર જ, નિસ્વાર્થપણે જ સલાહ આપે છે.

પણ તેનું મુંબઈ જ પોતું મન પાણું હતું હતું. એલ. એલ. બી.તો અભ્યાસ કરવો કે નહિ, મુંબાઈ રહીને નોકરી લેવી કે નહિ એવી એવી નજીવી બાબતો પર જેણે ચાર-ચાર જળીની સલાહ પુછી, તેને આમ એકદમ આવું સાહસ ખેડવાનું કહેવામાં આવે તે થી રીતે બને? તેમજ શારદા અને વિસ્તુને સામે જવાય—દલીલ પણ આપી શકતો નહિ. વિસ્તુપ્રસાદ અને ઇશ્વરલાલના સ્વભાવમાં આસામાન્યબીનતા ફેર હતો. એક, સંભોગો ફાવતા ન હોય તેને પણ ફાવતા કરી દેતો; ત્યારે બીજો, સંભોગો ફાવતા હોય કે ન હોય, પણ, હાય સારખાએ ઉચો કર્યા વગર અંભોગેથી ધસડતો હતો. અત્યાર સુધી

ધંધરલાલને, પોતાની ચતુરાઈ અને હુંસિયારીથી, સ્વતંત્ર કાર્ય કરવાનું નહોતું આવ્યું, એટલે બધું ઢંકાઈ રહ્યું હતું. પણ આ પહેલો જ પ્રયત્ન હતો જેમાં પોતાની શુદ્ધિ, પોતાની જ ચલાકી વાપરવાની હતી. અને તેમાં તેણે કેવો જીતરફ વાળ્યો તે આપણે જોઈશું. શારદાને પણ તેનાથી નરમ ઇપ્કા પણ આપી શકતો નહિ જો કે ઇપ્કા આપવાનું ઘણી વાર કરતો હતો. શારદાને ઇપ્કા ? શાને વાસ્તે ? તે આપણે એમની મુંબાઈની જીંદગીના એક દિવસ ઉપરથી જોઈએ.

(૩)

રવિવાર એટલે મુંબઈગરાઓને ધેર લગત દેવ તૃટલો આનંદ ! સવારે સ્વાદિષ્ટ ભોજન; બપોરે સગાંચાં, ભાઈ બધેરતદાર, બેન પણીઓ, સહિપણીઓના ભેમાં મળીને ટેલટપા, અને ચ્હાપણી; અને પછી સાંજના પહેરના, નાટક, સીનેમા કે ચોપાડી : એમ એ દિવસ આખો—કાંઈ નિર્દોષ તો કાંઈ ખોટા—આનંદમાં એ લોકો કાઢે છે. આપણી શારદા, અમદાવાદમાં ઢંકી હતી, તે મુંબઈ આવીને ઉધાડી શોખીન યશ્વંત્ર પૂરેપૂરી મુંબઈગરણ બની. અમદાવાદમાં જે શોખ તે જે હહેરને અવકાશ કે શક્તિ નહોતી, તેને મુંબાઈ આવ્યા પછી બન્ને મળ્યાં. મુંબાઈ—તદન મોહમયી—એ ‘શારદાનું’ માથું લમણી નાખ્યું, આને રવિવાર હતો એટલે એને ધેર પણ ટાણા જેટલો આનંદ હતો.

સવારમાં ઉઠી દાતણ કરી—દાંતે મંજન ઘસી—ને શારદાએ નાહી લીધું, ત્યાં સુધી તો ગયું જ્ય—ભાઈ, બેન અને બનેવી—વચ્ચે કાંઈ ખાસ વાતચીત થઈ નહિ. નાહી પરવારીને ચ્હા પી લીધા પછી જ,

“જુઓ, તમે ને વિંતુભાઈ, ગોવિંદજીને ત્યાંથી” રવિવારનો ખાસ પ્રોગ્રામ શારદાગૌરી તરફથી બહાર પડ્યો, “હવેના લંઈ આવે, એટલી વાર કું જરા નિર્ભય બેનને મળી આવું. દાંતે એ ખાસ મળવા જ આવ્યાં હતાં, પણ આપણે સીનેમા જોવા ગયાં તો એટલે મળી ન શકાયું. ખાસ કામ વગર નિર્ભય બેન આવે જ નહિ એટલે મારે જવું જોઈશે. અને મેં કું જે આજ રવિવાર છે એટલે રાંધવાનીયે ઉતાવળ નથી, એટલે લાવ અત્યારમાં જ જઈ આવું.”

ઝોરડીમાં બે સામસામે નાખેલી ચારામ ખુરશી પર સાથે બેનેવી પડ્યા પડ્યા, તે જ દિવસનું “ગુજરાંતી” વાંચતા હતા, અને ગૃહિણીનાં હુકમો

સાંભળતા હતા. શારદા વાળ હોળી હતી, તેણે ચાટલામાં જોઈ રહીને જ ચાલુ રાખ્યું:

“તમારા આવતા પહેલાં તો હું આવતી રહીશ.” કાંઈએ જવાબ આપ્યો નહિ. સાથે બેનેવી છાપું વાંચે જ ગયા. ચાટલો વળાઈ રહ્યો અને બીજે લટકાવેલા ચાટલા આગળથી ખસતાં ચ્હાના પીવાઈ રહેલા એક ખાલાને શારદાની ટોફર વાગી.

બન્ને દોસ્તોએ પોતાના હાથમાંના છાપામાંથી અવાજની દિશા તરફ માત્ર જોયું.

“મૂઠ્ઠા હું !” શારદાગૌરીથી બોલી જવાયું “શુકન કર્યાં, સવારના પહેરમાં જ. ખાલો ફેડ્યો. લ્યો, વિંતુભાઈ ત્રણથી ચોથો ખાલો વસાવ્યો નથી, તે હવે શું કરશે ? આવો ત્યારે બજારમાંથી લેતા આવજો.”

છેલ્લાની પહેલાતું વાક્ય, ધંધરલાલ ઉપર કટાક્ષ જ હતું. કાણ જાણે સાચી, પણ આ જ આ કુટુંબમાં એકલી શારદા જ બોલતી હતી. “લાવ હવે ખાદા તો વિજળી નાંખું. તપેલી તો આવીને અથવા ખાધાના વાસણ બેગી મંજશે.”

ખાદા વિજળી રહ્યા પછી, પેટી ઉધાડી, મીઠિયી બ્હાર જવાનું હુગું કાઢવા માંડ્યું. પણ તેમ કરતાં કરતાંએ ભાપણ તો ચાલુ જ હતું, કેમ કે હતું તો “પ્રોગ્રામ” પોણા ભાગનો અધુરો હતો.

“કેમ, જવું નથી તમારે ?”

“જઈએ છીએ.” વિંતુએ જવાબ આપ્યો. ધંધરલાલે છાપામાંથી જોયું પણ નહિ.

“ત્યારે યાએને તૈયાર. હું તો આ ચાલી.” હુગું પ્હેરાઈ રહ્યું. ‘બસાઉ’ પણ પ્હેરાઈ ગયો. તેને તૈયાર થયેલી જોઈને પહેલો વિંતુ ઉઠ્યો, અને કપડાં પ્હેરવા માંડ્યાં. કાણ જાણે શા કારણથી વિંતુએ આજ જરા ઉદાસ તો નહિ, પણ વિચારમાં પડી ગયેલા જેવો લાગતો હતો, અને મોટે ભાગે મુપ જ રહેતો હતો. ધંધરલાલે, છાપાનાં છટાં પાનાં ભેગાં કરી ટેબલ પર મુક્યું, અને ઉભો થયો. બન્ને જણ પડમાં પ્હેરી બ્હાર ગયા.

ખાતી વખતે, વિંતુપ્રસાદની મુપકીદીનું કારણ જણાયું.

“ધંધર !” થોડું ખાવાનું આગળ ચાલ્યા પછી, તે બોલ્યો.

“એક વાત હું તને ક્યારનો કહેવા માંગતો હતો.”

શારદા ખ્યાનથી—રેસમી સાંભળવા લાગી.

શારદા ક્યાં? અને.....યું મને ફેસલાવે છે? ખોટું
બ્રાહ્મ દેખાડી મારી પાસેથી પૈસા કઢાવવા માગે છે?
એમ એક પણ સુધી ઇશ્વરલાક્ષ્મી મનજમાં વિચાર
આવ્યો. તેણે શારદાના બન્ને હાથ પોતાની આંખ ઉપરથી
નેરથી ખસેડી લીધા, અને ભેંસું તો લુટી જ—ખરે
બીજી જ શારદા ભેંસું. પતિપત્નીના હાથ ભેગા—
ભેંસણકા—જ રલા, પેલા વિચાર—કોમલામણીનો—તો
અદસ્ય થઈ ગયો. ઇશ્વરલાલે શારદાને પાછળ ઉભી હતી
ત્યાંથી, હાથ એની એ સ્થિતિમાં રાખીને, જેમીને આગળ
આણી; પોતાની જમણી તરફ નીચે ખુરશીની ભેંકે
બેસાડી. શારદાની આંખમાં કાંઈ અજબ જ તેજ—પતિ-
પ્રેમનો લેશ—ક્રાંતી રહ્યું હતું. શારદા ઇશ્વરલાલને
ઠકાતી નહિ એમ નહિ; ત્યારે આમ શા માટે તેને
પજવતી? અજ્ઞાનતાથી, અજાણતાં જ, ધરની, નાનપણની
કેળવણીને લીધે જ. એવું હવે નિષ્કૃંહ ન હતું, એટલે જ
અત્યારે ઇશ્વરલાલે કહેલી ખરેખરી હકીકત એના
સમજવામાં આવી હતી. પોતાને સાફ પતિ કેટલું વેડતા
હતો? પોતાનું જ કંઈ માનીને, લોકલાગને ન ગણીને
પોતાને મુંઝાવ લાગ્યો હતો. આજ દીન સુધી મુંઝાવમાં
પોતાના બધા શોખ પૂરા પાડ્યા હતા. “મારો પતિ,”
એવું અભિમાન, તેના. હૃદયમાં રહેજ જ, એ વસ્તુ-
સ્થિતિ મનજમાંની સાથે થયું. અને તેની સાથે જ,
ઉપર પ્રમાણે નિર્દોષ એજા પ્રેમના અવેશમાં તે
આવેશમાં કરી નાખી!

આ પ્રમાણે પતિપત્નીએ લાંબો વખત વાનો
હરી. વર્તમાનની બધી ચિંતાઓ બૂકી, જૂનાકાળ ઉપર
પડ્યાં હૃદયના ઉચ્છ્રાજનનેએ ખાડી કર્યાં. “તે
દિવસે” નાં અંભારણાં બમત કર્યા. લવબચની આસાઓ
પણ નેરલાઇ, અને વર્તમાનનું કામ તો, ફક્ત “મકુ-
બંસરી” તો ખેલ નેપેને આગળો મુખી દિવસ ગાળવા
એમ નક્કી કર્યું, એટલું જ.

(૪)

એક મહિનો, આ આશાવંત, નાનકડા, બિન-
અનુભવી કુટુંબનું ગાડું આ પ્રમાણે ચાલ્યું. જે રવિવારે
ત્યારે આટલા બનાવો બન્યા, તે પછીના રવિવારે,
‘નૃમસાદ’ પેલી કંપનીના એક. અપાવવાને સાફ
અમમવાર ત્યાં નીકળે. નીકળનાં પહેલાં, બનેલીને બધી
દખાઈથી ચોંકે કર્યો હતો અને ગું ગું કરતું તેની
ચપતી પણ આજ લીધી. પોતાને અમમવાર ૧ મહિનો

આઠામાં આઠા થશે, કદાચ વધારેએ થાય. માટે
પોતાની ગેરહાજરીમાં કેવી રીતે પોતાના ૧૦૦ શેર
વેચવા તેની પણ માહિતી આપી દીધી.

શારદામયે કામચલાઉ સુધારો થયો હતો. એક
અડધાડીકે સીનેમા જોવા ન ગયાં. પણ તે રવિવારે ૫
વાગ્યા પછી ગમ્યું જ નહિ અને સાંજે શું કરવું
એ પણ સૂઝ્યું નહિ. એટલે એ તો ધાંધું સર થયું
હતું. “એમાં તો બહુ ખરચ નથી થતું, અને હવે
સાણનો ખરચ તો આઠા-કરો જ છે ને! ધોખીતે
પણ મેં ૧૫-૨૦ દિવસે આવવાનું કહ્યું છે. બીજામાં
પણ કાપકુપ કરીશું.” એમ કહીને મંતોપ માન્યો.
ધરકામથી પરવારીને એકાદ અંત્રેજ પુસ્તક કાઢીને બેસતી,
અને ઇશ્વરલાલનો શારદા ઉપરનો પ્રેમ હતો તેવો પાછો
થઈ ગયો.

“શારદા” એક દહાડો પાંચ વાગે ઓફિસથી
બારોબાર વેર આવતાં વેંત જ ઇશ્વરલાલે કહ્યું. “આજે
પેલા ૧૦૦ શેરમાંથી ૨૦ વેચ્યા.”

“તેમાં ‘લો-કલાસ’ માં નથી ગયા, ખરૂં ને?”
શારદા, અંદરથી તો હરખાઈ મઈ હતી, પણ મરકરીના
રૂપમાં બોલી.

“હા.” ઇશ્વરલાલનો પણ હરખ આજ માતો ન
હતો. તેથી તેણે મરકરીને ગણકારી નહિ. વિનુપ્રસાદનું
કહેવું આજે જ તેણે ખરા દિલથી સાચું. માન્યું.
“ફીઆ પરમ દિવસે આવશે. બાકીના ૮૦, થોડા
કાને, થોડા પરમ દિવસે, એમ વેચાશે. લોક તો મું
ઉઘટ્યું છે! એજન્ટ તો ૨૫ પ્રીમીયમથી આવે છે. પણ
બજારમાં લોક ૫૦ ને ૬૦ પ્રીમીયમથી લેવા તૈયાર છે.
ખરે અત્યારે જ, બજાર બંધ થયું, તે વખતે ૫૦
પ્રીમીયમથી લેવા પડ્યા. આપણે તો ઉઘડતા બજાર
વેચ્યા, એટલે શેર ૨૫ જ મળ્યા. હશે, કાલે જરા વિચાર
કરીને બજારનો તાજ નોંધને જ વેચાવીશ.”

“ત્યારે કાલે ના વેચશો. ૧૦૦ પ્રીમીયમ થવા લો.
માફ બ્યાન તો તેજ બેસે છે, વિનુલાલે ન્હોતો કેતા?
—હા, હીક સાંભળ્યું. વિનુલાલને કામગીરી લખો ૬ ૨૦
વેચ્યા છે. પણ તમે કાલે તો ન જ વેચશો. પરમ દિવસે
૧૦૦ પ્રીમીયમ થાય તો જ કાઢજો. અને તે મેં ૨૫ જ.
બીજા વળી ભેંસ લખ્યું.”

હારદા સ્વેચ્છાબંધી ધાતમેલ, સુસ્તિમયુક્તિઓ

અરે ત્યાંની ભાષા પણ, લાઇની નેડે નિત્ય થતી વાત-
ચીત ઉપરથી જ શીખી હતી.

“તું બડી લોલી છે હોં, શારદા !” ઇશ્વરસાહે
પણ લાગ મળ્યે શારદાની મસ્કરી કરી. “પણ, કાલે તો,
૧૦-૧૫ વેચીય. કદાચ બજાર બેસી નય તો?”

“તમે તો દુધમાંથીયે પોરા વીણો એવા છો !
નંઓ.” શારદા કાંઈ નય તેવી ન હતી.

પણ ઇશ્વરસાહ એવો આજ નથી રહ્યો. શારદાને
પોતે લોખી દહી હતી, પણ આવતી કાલથી શેર
બજારમાં હાજર રહેવાય તેને માટે, ૬ દિવસની રખ
લીધી હતી !

ખીજે દિવસે ઇશ્વરસાહ બજારમાં છેક બંધ થતી
વખતે, માત્ર ભાવ જણાવાની ખાતર જ ગયો; કારણ કે
તે દિવસે વેચવાની ઇચ્છા હતી નહિ. પણ બજારમાં
કાંઈ ઓર જ બાજુ ચાલી રહી હતી. “બ્લોચીંગ”ના
શેરમાં ઉધડતાં ખૂબ ઉછાળો આવીને અત્યારે મંદી
લાગતી હતી. વિનુપ્રસાદના દસાહ, અને “બ્લોચીંગ”ના
એજન્ટને મળતાં, તેણે દીકાસો આપ્યો. કે મુંબાઈના
બજારમાં એવી વધધટ તો રાજની હોય છે, માટે બ્લોચા
જેવું કાંઈ નથી એકંદરે ધ્યાન તેણે છે, પણ મંદી
આવવાનું ખરું કારણ, કે જે બજારમાં ગપગોળાના
રૂપમાં જ આવ્યું હતું તે તેણે ના કહ્યું. બજાર આજે
શરૂ થયાને એકાદ કલાક થયો હશે તેટલામાં કોઈએ
વાત ઉરાડી કે ‘હેલા કોલ’ના પંસા હમણાં જ લેવાના છે,
અને જોઈ હશે પછી બજારની બહાર ! બિચારો ઇશ્વરસાહ
આવ્યો ત્યાં બજાર ઉતરતો જતો હતો. એને આવા
ગમરાહના વખતતે અનુભવ નહિ. અને જુદા એજન્ટ
તરફથી જ દિહાસો મળ્યો એટલે વીલે મોટે ઘેર આવ્યો.
ત્યાં પણ બધી હડીકત સાંભળીને શારદાએ પણ દસાહના
જેવો જ મત આપ્યો. એટલે ઇશ્વરસાહને કાંઈક
દિગ્ભ્રમ આવ્યો.

ખીજે દિવસે ભાવમાં કાંઈ જ સુધારો થયો નહિ.
પેલો ગપગોળો મજબુત સ્વરૂપ પકડ્યો ગયો, એટલે
વેચાણુ ખુબ બહુ જ ઓછું થવા માંડ્યું. એકંદર
ખીજા દિવસ કરતાં ખીજે દિવસે ૧૫-૨૦ ટકા
ભાવ નીચે ગયા, તેથી શારદાની સલાહ લેવી કીક
ધારીને ઘેર જ એમને એમ આવ્યો. શારદાએ સલાહ
આપી કે નથી વેચવા: “આપણે વિનુપ્રસાદને તાર

કરીને પૂછાવી જોઈએ: આવતી કાલે સવિવાર છે, એટલે
કચી હરકત નહિ આવે.”

તારના જવાબમાં વિનુપ્રસાદ પોતે જ આવીને
ઉભો રહ્યો.

“પણ તે ખીજે દિવસે ઉધડતે બજારે વેચ્યા
કેમ નહિ ?” કાણુ જાણે દસમી વખત એનો
એ સવાલ વિનુપ્રસાદે પૂછ્યો. “શારદા તો મૂરખી છે,
એ શું સમજે ? તે એની મસાહ શું જોઈને લીધી ?
હું તને સાદ, સાદ કહીને તો ગણાતો કે જેમ બને તેમ
જલદી કાઢી નાંખજે. મુંબાઈના બજારથી હું અજાણ્યો
હોઈ ત્યારે ને ? અને વળી ચંદુલાલ (વિનુપ્રસાદ દસાહ,
અને ‘બ્લોચીંગ’ નો એજન્ટ) ના સામેવાળીઆ
મજબુત છે, એટલે મને તો ખાતરી જ હતી કે આવું જ
થશે, તેથી જ મેં તને પહેલે દહાડે બધાએ વેચી
મારવાનું કહ્યું. હું નહોતું કહ્યું ? બોલ. પણ ઇશ્વર, હે, તું
તો—શું કહું હવે તને—એવો ને એવો જ રહ્યો.”

“પણ હું શું કહું એમાં ?” જેટલી વાર વિનુપ્રસાદ
પેલો સવાલ કરતો તેટલી વાર ઇશ્વરસાહ પણ આવ્યો
આ જ જવાબ આપતો.

“કેમ તું શું કરે ? અને કરવાનું શું હતું એમાં ?
મેં તને ચોખ્ખું કહ્યું હતું કે આપણે વધારે નફો ખાવો
નથી, માટે જેટલા મણે છે તેટલા—એટલે ૨૫
ગ્રીમીયમના જ—લઈને કાઢી નાંખજે.”

“પણ મારાથી દસાહ તેટલા કાઢ્યા.” ઇશ્વરસાહનો
અત્યારનો અવાજ, જે વખતે ‘દસાહ તેટલા કાઢી’ને
ઘેર આવીને શારદાને સમાચાર કલા હતો, તે વખતે
જે અવાજ હતો તેની નેડે સરખાવવા જેવો હતો !

“ક્યાં કાઢ્યા ?” જેમ ઇશ્વરસાહ વધારે દીલો
ચાલ, તેમ વિનુ વધારે કડક બને. “પહેલે દહાડે ૨૦
વેચ્યા એ જ ને ? અરે એનો તો નફો ક્યાંય પેસી જશે
અને ઉપરથી ૫૦૦-૭૦૦ જેડવા પડશે એ તો જુદા
એ ન્દોષ, તારી અમદાવાદનું ફામફ્રીશું બજાર. તું
જાણે છે, કાલ બજારની શી સ્થિતિ થશે તે ?”

“પણ આપણે વેચીશું જ નહિ.” શારદા બોલી.
અત્યાર સુધી તે સુપ ઉભી રહીને સાળા-બનેરીને
“જોડવા” ફેલી હતી. એક રીતે પોતે જ આ વસ્તુ-
સ્થિતિનું કારણ હતી, એવું જાન એને અત્યારે થયું
હતું. “અરેરે,” તેનું દિલ દલુએ, બ્યારથી ઇશ્વરસાહે-
આપીને વાન કરી ત્યારેનું ડંખનું હતું. “અરેરે, મેં

શા માટે આવી સલાહ આપી ? મારા લોભે જ બાજી લીધી વાળી. મેં ના વેચવાનું નં કહ્યું હોત, તો આવું થાત ? ” આ પ્રમાણે તેના અંતઃકરણમાં યથાં કરતું હતું. અત્યાર સુધી, આને લીધે, તેની બોલવાની છાતી ચાલતી નહોતી; પણ પોતાનો વાંક, અને પતિને સહન કરવું પડે તે સહન ન થયું. એટલે જાણે ત્રીજે જ રસ્તો કાઢી, બિગરી સુધારવા માગતી હોય તેમ ઉપર પ્રમાણે બોલી.

વિન્નુપ્રસાદનો મિત્રજ હજી ચરેલો જ હતો. બોલનાર બેન હતી, નહિ તો કાંઈ બીજું જ બોલી નાખત. “ નહિ વેચો, તો ભરવાના રૂપિયા ક્યાંથી લાવશો ? ” એવો તો જોરથી તડુકો કર્યો કે સારદા રોં જ ખાઈ ગઈ. “ આ પહેલા જ ભરવાના રૂપિયા મારી વીમાની પોલીસી ગીરો મુકીને લાવ્યો છું. તો હવે ભરવાના આવશે ત્યારે મને ગીરો મુકશે કે તું મુકાઈશ ? ”

સારદાથી રડી દેવાયું. આવી ખટપટમાં તેને શી સમજણ પડે ? પણ હવે ચીડયો કે રડે કાંઈ વળે તેમ નહોતું. તેમજ ઇશ્વરલાક્ષ્મી પેટે જોડા જોડા વિચાર કરવાથી, અને આમ કહ્યું હોત તો આમ થાત, અને આમ ન કહ્યું હોત તો આમ ન થાત, એમ કંઈ પશુ કશું ઉપડે તેમ ન હતું. હવે તો જે થાય તે જોવાનું રહ્યું.

(૫)

એ તો જે બધા ધારણા હતા તે જ થયું. “ બ્લીચીંગ ” ના લાભ જેટલા જોશથી અને જેટલા ટુંકા વખતમાં અણુપટ્ટી ગેરવ્યાજગી ટોચે પહોંચ્યા હતા, તેટલા જ જોશથી તે તેટલા જ ટુંકા વખતમાં નીચે ખેસી ગયા. અધરામાં પૂરે ૧૦ દિવસમાં પહેલા કોલના પૈસા ભરી જવાના કાગલો ભાગીદારોને મળ્યા. આખરે ગપ ખરી પડી ! બજારમાં કાંઈક નેઈ આવત, કેમ કે ત્રણ દિવસની ગપ બૂધાઈ જવા આવી હતી; પણ હવે તો લાવ પૂરેપૂરા ખેસી ગયા. સાળાબનેરી માયું ખજવાળોને રતા, અને ‘ કાલ ’ ના પૈસા દર્શાવી લાવીને ભરવા તેના વિચાર કરવા લાગ્યા.

વિન્નુપ્રસાદ બેન અને જોનેવી ઉપર અંદરથી થલો જ ચીડયો હતો; પણ બહાર ઝોપું દેખાડતો. જોનેવી વિશે જે ઉંચો મત, તેના જ્ઞાન, શુદ્ધિ વિશે હતો તે ઉઠી ગયો, અને તેને બદલે તેને નાહિ મત — આવશે — નામો વેદિયો મળવા લાગ્યો; કાંઈક તિરસ્કાર પણ આવતો. સારદા તો શબ્દ જ થઈ ગઈ હતી. અને

ઇશ્વરલાક્ષ પણ નાસતો કરતો હતો, કરતો હતો. હજી નોકરી પર હાજર થવાના બેત્રણ દિવસ બાકી હતા. પણ તે ન ભોગવતાં બીજે જ દિવસે હાજર થઈ ગયો જે ૬ કલાક સાળાથી, ધરથી, અને “ બ્લીચીંગ ” ન શેરની વાતોથી દર રહ્યા તે ખરા !.

“ કેમ, ઇશ્વરલાક્ષ ” — હવે વિન્નુપ્રસાદ બનેલીની બેડે ઝોપું બોલતો, અને ત્યારે બોલતો ત્યારે ‘ ઇશ્વરલાક્ષ, કહીને, માન આપીને જ બોલાવતો — “ પહેલા ‘ કાલ ’ ને કાગળ વાંચ્યો ને ? ” એક દહાડો વાણ કરતી વખતે વિન્નુપ્રસાદે વાત ઉપાડી.

“ હા. ” બેજોએ તેના કરતાં વધારે હવે ઇશ્વરલાક્ષ બોલતો નહિ.

“ ત્યારે, ભરવાના રૂપિયા વિશે શું કહ્યું ? મારા તો હું ગમે તેમ કરીને લાવીશ. તમારા ભાગનાની પણ ભેગવાઈ કરજો, અને બને તો શક્યાતના તમારા ‘ એક્ષિડિશન ’ અને એલોટમેન્ટ મની — અરજીની સાથે ભરવાના રૂપિયા — મેં ભર્યા છે તે પણ પાછા આપશો તો મોટી મહેરબાની. ”

આખી જીંદગીમાં સારદાએ ભાળેને આ પ્રમાણે વાત કરતાં આજે જ જોયો. “ વિન્નુભાઈ ” આ પ્રમાણે બોલે એ નવાઈની માથે તેના શાફેની દૂરતા — શાંત નિર્દયતા તેના ઉદયને કોરતી હતી. આ બધું પોતાની જ હલકી — સાદસ શુદ્ધિ અને અવિચારીપણાનું પરિણામ છે, એમ અત્યારે પણ તેને થયું. પણ ઉપાય ? અને પોતાના પતિને પણ કેટલું લાગતું હશે ? એ કુ:ખના માથો, સારદાએ પણ સામે કટાક્ષ કર્યો : “ હા, શા સાર નહિ ? તમારા પૈસા આપી દઈશું હોં, વિન્નુભાઈ, ગમે તેના કે પછી કાળા ચોરના લાવીને. એમ જવાબો નહિ. મારી જાંગડીઓ રૂ. ૨૫૦ ની થઈ છે તે છે; અને ૩૦ શેર વેચ્યા છે તેમાંથી અમારા ભાગના ૨૦૦-૩૦૦ તો આવશે. કે નહિ ? ” સારદાના ગનધી, પતિને ધીરજ આપું અને ભાળની મગફળી ઉતાડે; પણ વિન્નુપ્રસાદ, જેનું ઉદય હજી, હાથમાં આવેલી બાજી લીધી વળેલી ટોવાથી બગતું હતું, તેણે વિવેકની, કટાક્ષની હદ ઝોળાંગી : “ કેમ નહિ ? ” નહિ શબ્દ ઉપર ખાસ લાર દીધો અને, “ જંગડીઓ વેચો છો ત્યારે એમદ સાડી-આરીએ સાથે વેચો તો..... ” વિન્નુપ્રસાદને, પોતે શું બેસે છે તેનું બાન થયું હોય, કે કેમ, પણ આગળ ન બોલ્યો. સારદાને મુખત અપમાન થયું

લાગ્યું. કદાચ ભાઈ-બેન વચ્ચે લડાઈ થાત, પણ ઇશ્વરકાલે બંનેને શાંત પાડ્યા. પોતાને અંદરથી તો ઘણો ક્રોધ વ્યાપ્યો હતો, પણ તે દાગી મળીને, વૈષ્ણુમ્મસાદનો હાથ ઝાલીને જલ્દારના ખડમાં લઈ ગયો.

કહેવન છે કે વા વાત લઈ જાય, તેમ આ વાત પણ વા જ અમદાવાદ લઈ ગયો, અને જયે યાય છે તેમ, વાએ એ વાતને ખૂબ કુલામી દીધી હતી. બેનણુ દિવસમાં અમદાવાદમાં ગયે હોય કે ઇશ્વરકાલે સદો ધ્યો છે અને રૂા. ૫૦,૦૦૦ ની ખોટ ગઈ છે. સાળા-મનેવીને લઢાઈ યદ છે, અને શારદા એર ખાસા ઉબી યદ છે ! ઉડતી, ઉડતી, એ વાત ઇશ્વરકાલના બાપ, અને સસરા બેને કાને પણ પહોંચી, અને તે જ દહાડે રાત્રે, બંને વેવાઈ મુંબાઈ આવવા નીકળ્યા. ખરી વસ્તુ-સ્થિતિ જાણી એટલે બાપે ઇશ્વરકાલને સૂપત અને કડવા શબ્દોમાં, અને સસરાએ નરમ કંપી આપ્યો.

“ શું, મેં તને મુંબાઈ સદો કરવા મોકલ્યો હતો કે લણવા ?—અને ઇશ્વર, મેં તને આવો નહોતો ધાર્યો, રોડ—હરો. જે યત્નાની હતી તે યદ ગઈ. હવે તો તેને સુધારવાની રહી—હવે મારે તમને મુંબાઈ રાખવાં જ નથો: હવે તો ચાલો અમદાવાદ, અને વગગો કાઈ ધંધો. મારે તને વડીત કરવો નથી આઠ દિવસની મહેતવ તમને આપું છું, તેટલામાં તમારું દેવુંદેવું, તથા બીજુંતીજું જે કાંઈ હોય તે પતાવી દેજો. અને આજે મંગળવાર થયો, એટલે આવતા મંગળવારે તમારે અહીંથી અમદાવાદ આવવા જરૂર નીકળવું. હું, અને તારા સસરા તો આજે રાતના જ જઈશું...”

બપ, મીસીમ શારદામીરીના મુદરયાત્રમનો આ પ્રમાણે અંત આવ્યો. ઇશ્વરકાલે પણ હમણાં તો બાપના કલા પ્રમાણે જ કરવામાં કહાપણ માન્યું.

બાબુરાવ ગ. હાકોર

કૃતેહમંદ સભા

(એક શકવર્તી દિવસની નાટક)

અંક પહેલો

પહેલો માણસ—આવતે વખતે સભામાં તમે કંઈક લાવણુ રાખો.

બીજો માણસ—પણ શું રાખું ! લેકો કેલ આવતાં નથી ને !

પહેલો માણસ—ના, આ વખતે તો બેડ ને વાળ ને એવો ખૂબ તમારો કરીશું એટલે લેકો આવશે.

બીજો માણસ—હું સાડા પાંચ પહેલાં નહિ આવી શકું.

પહેલો માણસ—હલો. એટલી વાર અમે વાળ વગેરે વગાડી લેકોને આકર્ષીશું.

[બંને બચ છે.

અંક બીજો

પહેલો માણસ—પછી તમે કેમ ન આવ્યા ? અમારે હેડ માત વાગ્યા મુધી વાળ જ વગાડ્યા કરવાં પડ્યાં.

બીજો માણસ—શી રીતે આવું ? લેકોની એટલી ઠંડ જામી હતી કે અંદર મારાથી પેસી ન શકાયું !

પહેલો માણસ—અસ ત્યારે ! એ જ રીતે કૃતેહમંદ સભા ભરી શકાય.

[બંને બચ છે.

વર્તમાન

પ્રવેશ ૨ જો

સ્થલકાલ: યશદેવીને સૌભાગ્યઆશ્રમે પહેલો પહોર.

યશ: જાવા ઘો જોગીરાજ ! અળગા રહો, નાથજી !

આમ શું માયા લગાડો રે ?

સરિતાને કાંકડે કે વનની મરૂદીમાં-

કચ્છાં તમ કુલરોપ રોપશે રે ?

જાવા ઘો, જોગીરાજ !

લેખ હસાવશે ને ચુંદડી લલાવશે,

રત્નોને રજ તો ચઢાવશે રે;

હું તો છું બાહુડી ને આપ દેવદેહી,

આંખડી રાજ ! મા નચાવશે રે:

જાવા ઘો, જોગીરાજ !

(ધન: રસકદી ફરે છે.

કાન્તિ: નવાં ગીત ને નવી જ ગાયા.

રાજ રાજ આવા ચન્દનીના મેઘ

યશ ! કચ્છાંથી પામ છે ?

આત્માની ઔપધિઓ લાધી ત્હને તો.

યશ: ચઢને જડી છે સંસારની જડીબુટ્ટી.

એક દિવસ આંખ ઢાળી,

ને ઉઘાડું તો સ્વર્ગગંગાને તીરે

અઠગક રસમીઓ વર્ષે છે, કાન્તિ ખેન !

તમ દીધો એ પ્રાણમણિ તો.

રોજ ઉછળે છે મહાતરંગ
સફલાવનાની એ સુરગંગાના,
ને રોજ ઉતાડે છું હું ય તે
અન્તરનો એક એક મળનો અંચળો.

કાન્તિઃ આચિન્ત્યં લાઙ્ઘ્યં તુજને, યશ !
ને અણુઆયમ્યું તપજે તેઃ
સદાયની સ્વર્ગવિસન્ત સ્તમ્ભોવકું.
પણ સૌભાગ્યઆશ્રમનાં સંસારસજ્જનારને
જોગીનાં ગીત કેમ ભાવ્યાં ?

યશઃ એ કથા ચે સાંભળો અનેરી.
અગારી ભરી એકદા પૂર્ણિમા દોળાતી,
ત્યાં ચન્દનીચોકમાં ત્હમાશ વીરે
માયાવાદની પોથી ઉઘાડી,
તે કા તથ કાન્તા ? વણું ગાયું.
નયણે નીર ઉભરાયાં,
ને મ્હને આછું આંખું.
એક આંખે શાવણ વરસે,
ને બીજી આંખે ભાદરવે.
હું તો રિસામણે સ્હડી.
ઘડીકે તો રાત્રે પોથી ફેંદી.
પછી ચન્દ્ર શુ મીટ માંડી.
અમારી અગામીમાંથી ઉડીને
આકાશની અગામીઓમાં ઘૂમી આવ્યા.
અન્તે મ્હને ફૂલ માર્યા,
અરીસાનો ઓળો પાડી
તેજથી આંખડલી આંજી,
ફરી ફરીને મ્હને ફેાસલાવી
કે માયા એટલે તો સ્નેહ.
ઉડીને ઘો ઘો કીધો,
વદનચન્દ્રે ચન્દન ચર્ચ્યા,
ભાગ્યદેશે કાશી તીર્થનાં કુંકુમ અર્ચ્યા,
વળી વળીને વેણી ગાંધી,
પાલવથી હૈયું ઢાંક્યું.
વિધવિધનાં મનામણાં મનવ્યાં.

અન્તે અમે ઉઠ્યાં
 શાંકર પાઠની સદાની બાધા લઈને.
 મહારા ઉત્તરોને ગૂંથી ગૂંથી
 વળતે દિન આ ગીત આપ્યું.

કાન્તિ: ત્હારે ત્હમારાં અદ્વૈત કેટકેટલાં ?
 કેવલાદ્વૈતનાં રસચોગીઓ ત્હમે નહીં ?

યશ: ના, અમે એક જ નહીં.
 અમે બે, ને અમે ત્રણ.
 રાજે સામ્યા, ને હું ચે સામ્યી;
 ને અમારું રસઅદ્વૈતે સામ્યું.
 અમે તો દ્વૈતઅદ્વૈતનાં રસરસિયાં.

કાન્તિ: યશ ! ત્હમે ચે અદ્ભુત સ્તો.
 કેટલાંક પરણે ત્હારથી પાંગરે;
 કેટલાંક પરણે ત્હારથી ઓસરે;
 નાટક ને વાર્તામાંની પેઠે
 કેટલાંકનાં લગ્ન એટલે પ્રેમની પૂર્ણાહુતિ.
 ત્હમે તો નિરન્તરનાં સ્નેહીઓ,
 સંવનનની વાડીઓમાં સદા વિહરતાં.
 લગ્નર તો ભાગેલી ને ભાગેલી,
 ને પોષ્યાં તો મલકતાં પોષણાં.
 ક્યમાં સોહાગ જ અનેરો,
 ને પાટલીઃઉછાળતાં પગલાં
 તો જાણે શરમાતાં સસલાં !
 એ ક્યહાં પામી ? યશ !

યશ: રસની નિશાળે બેસાડીને
 ત્હમે જ પૂછા છો એ પ્રશ્ન ?
 કાન્તિ જ્ઞેન ! ત્હમને ય તે
 ગંગાતીરે એવો શુરુ લાધ્યો:
 ગ્રીષ્મવે, સોહાવે ને ઉદારે.

કાન્તિ: રસગંગાને તીરે, યશ !
 વસિષ્ઠે મળે ને હર્વાસા ય તે.

યશ: પણ નદીઓને પ્રમદા ભાલીને જ.

કેન્તિ: ભાઈભાણીનું તો પૂછવું જ નહોં
 રાશી-કરાશીના મેળનું ચરા
 બાલપણમાં યે એ તો
 ઘર ઘર રમતાં.
 હું ય તો એકની સાથે
 નીકની નદીઓમાં નાવ તરાવતી,
 ને નયન નભાવી નમતી.
 ગગનના ધુમ્મટમાં નિગૂઢ
 એ પ્રાણપોષન્ત પ્રતિભા-
 વીજલતાના કેા ઝળકારા લેવી-
 એક મીટ માત્ર ઝબૂકે લે !
 મેઘલી અમાસે શુરનો બહુ પલકે,
 ભૂતકાલની ભવાટવીની શુક્રઓમાંથી
 પલકે છે સુજ હૃદયે
 એવા એ રસના શુરદેવ:
 દુનિયાની હીવાઢાંડીનો બલ્લે હીવડો.
 નયન ઉઘડો કે મીંચાવ,
 વાદળ ઘેરાવ કે વેરાવ,
 અન્તરે તે આથમતો નથી.
 ચન્દ્રક એડાડવાનો, દેવિ !
 ત્હને અધિકાર મળ્યો;
 મ્હારે તો મનમનામણાના આ ચન્દ્રક.
 ક્યહારે મળશે મ્હને એ મનમોહન ?

યરા: સુકતા માતાના મહેલમાં રમવાં
 ને મોતી માટે જ રુદન ?
 લંબાવો હાથ ને લ્યો,
 ગૂંચો ને ખેરો એકાવળ હાર.
 વર વરવાના: ત્હમારા કોડ-

કેન્તિ: ત્હમારા સૌભાગ્યઆશ્રમનાં
 કારમાં કામલું છે એ કોડ તો.
 રસદૃગિયાં જગદ્રણ્યોનાં
 સ્વપ્નાં ત્હમે સાચ્યાં પાડ્યાં, કે
 વર ને વહુ એટલે અનન્તનાં પ્રેમીઓ.

યશઃ અમારે રસયોગીઓને તો સં-અં-સાર,
 જગતનો સોહામણો સાર
 એ જ રસરઠિયાળો સંસાર.
 દેવ કહેતા'તા, સંસાર કડવો લાગે
 ત્હેની જીભ કડવી.
 રાજ કહે છે, સંસાર ખારો લાગે
 ત્હેને મનગમતી સુન્દરી પરજીવવી
 કે અમીની મધુરપો પાય.

કાન્તિઃ સસારનાં વિષનો ઉતાર
 કાં સ્નેહ, કાં સંન્યસ્ત.
 તુજ ગૃહકુળે કિરણો ચમકે છે, યશ !
 એ તો પ્રેમદેવનાં છે જાણુઃ
 આવશે ત્હેમનાં બીંધાશે હૈયાં,
 ને પતિના કોડવન્તાં પધારશે પાછાં.
 હું ચે આવી છું ત્હારે ઉઘાને
 ફૂલ વીણી પ્રભુજીને કાજ સુગટ ગૂંથવા.

યશઃ દીયા પ્રભુને કાજે ?
 આવ્યા ?-પ્રાણપ્રભુ પધાર્યા ?
 વાટકી નિહાળો છે તે
 હૃદયવાસી પરદેશીને આમન્ત્રી આવ્યા ?
 સાંભળ્યો કે દેશપરદેશમાં એમણે
 જીવનજરનો તમ આમન્ત્રણુટુંકાર ?
 વાડી સારી ચે વીણા ને ગૂંથો,
 ને વધાયો હૃદયવડલલને.
 ત્હમે ચે પુરોને પતિના કોડ ?

કાન્તિઃ ભૂલી, યશ ! તું ભૂલી.
 પ્રેમનાં સન્તો તે ભૂલતાં હશે ?
 સૂરજગાળામાંથી ચન્દ્રરાજ
 નથી શોધવાતા રંદ્યા પૃથ્વીને
 ચિન્ત્યા ચન્દ્રકં તો મ્હારે
 સીધા ક્ષેત્રજા છે હવે.
 શિવિપ્ત્યા સૂર્તિ ઘટે દેવની,
 તે માંડવાની દેવેને સિહાસન.

એથી તો સારી પાર્થિવેશ્વરની પૂજા,
 કે પૂજનદેવ હાથના તો ઘટેલા
 રહતી આંખે હસવાનું,
 ને સ્વજનોને હસાવવાનું;
 એવું સફળાઈ છે સહુ હમણાં.
 —પણ એમે હશે સ્તો કે
 એકલા હૈયાનો ભરેસો નહીં,
 કોઈને સોંપીએ એટલે સાચવે
 તું સાચવીશ ? યશ ! તહને સોંપું ?
 તું કુમાર એ હોત,
 તો તો તહને જ પરણત.
 પિતા કુળ શોધે છે,
 ને માતા તો લક્ષ્મીનાં અક્ષયપાત્ર.
 પ્રમદાને તો દિલના દેવ જ છે
 મદ, યૌવન ને પ્રતાપ.
 આત્મજ્યોતિઓનો રસયોગ એ લગ્નઃ
 એ વ્યાખ્યા તો કવિતામાં રહી.
 સંસારે દેશવટો દીધો છે સ્નેહલગ્નને
 કાળ્યોમાં, નાટકોમાં, કાદંબરીઓમાં.
 સફલાવનાને માનતા નથી સાચી
 અર્ધશ્રદ્ધાળુ આજના યુગવાસીઓ.
 પ્રમદા પૂછે તો શો ઉત્તર આપું ?
 યશ ! એ વિચારીશું ઇવનપ્રશ્ન ?
 આવીતી તો એ પૂછવા,
 શો ઉત્તર આપું પ્રમદા ભાણીને ?
 સૂરજનો થાળ કૂટે,
 કણકણ નેવડા કડકા વેરાય,
 ને ભાસ્કર અન્ધારસાગરમાં ડૂબે,
 એવો લાગે છે રહને, દેવિ !
 આત્માનો અમૃતથાળ
 ફૂટતો, ફળતો, વેરાતો.

યશઃ શા આ અધુરાના ઉછળાટ ?
 પ્રભુ છે, ને કોઈ પરચે.

યશઃ અમારે રસયોગીઓને તો સં-અં-સાર,
જગતનો સોહામણો સાર
એ જ રસરઢિયાળો સંસાર.
દેવ કહેતા'તા, સંસાર કડવો લાગે
તેની જીભ કડવી.
રાજ કહે છે, સંસાર ખારો લાગે
તેને મનગમતી સુન્દરી પરજીવવી
કે અમીની મધુરપો પાય.

કાન્તિ: સસારનાં વિષનો ઉતાર
કાં રનેહ, કાં સંન્યસ્ત.
તુજ ગૃહકુળે કિરણો ચમકે છે, યશ !
એ તો પ્રેમદેવનાં છે ગાણુ:
આવશે તેમનાં વીંધારો હૈયાં,
ને પતિના કોડવન્તાં પધારશે પાછાં.
હું ચે આવી છું તહારે ઉઘાને
ફૂલ વીણી પ્રભુજીને કાજ સુગટ ગૂંથવા.

યશઃ ક્રીયા પ્રભુને કાજે ?
આબ્યા ?—પ્રાણુપ્રભુ પધાર્યા ?
વાટકી નિહાળો છે તે
હૃદયવાસી પરદેશીને આમન્ત્રી આબ્યા ?
સાંભળ્યો કે દેશપરદેશમાં એમણે
જીવનભરનો તમ આમન્ત્રણટહુકાર ?
વાડી સારી ચે વીણા ને ગૂંથો,
ને વધાવો હૃદયવડલભને.
તહમે ચે પૂરોને પતિના કોડ ?

કાન્તિ: ભૂલી, યશ ! તું ભૂલી.
પ્રેમનાં સન્તો તે ભૂલતાં હશે ?
સૂરજગાળામાંથી ચન્દ્રરાજ
નથી શોધવાના રંધા પૃથ્વીને.
ચિન્ત્યા ચન્દ્રકં તો મહારે
સીધા ફેફાળા છે હવે.
ચિદ્વિષ્ણો મૃતિ ધરે દેવની,
તે માંડવાની દેવેને સિંહાસન.

આજકાલ તો રસ એટલે અનાચાર,
અને પ્રેમ એટલે પાપાચાર:
સંસારીઓનો સંસાર એટલે
દેવનાં મંદિર નહીં, દત્તેાનાં ધામ.
પુણ્યસ્નેહના કોડ જગાડતો
આશ્રમ સ્થાપવો છે અમારે તો.
આધધિઓ સંઘરીએ છીએ.
સંસારના રસાયનશાસ્ત્રી દો લાધે
તો પાઠવજો અમ આદ્યમે.

કાન્તિ: પ્રેમભોધેરો છે માંડવડો ત્હમારો.
ને એ રસના રસાયનીઓ છે
કાં તો દેવમંદિરે, કાં તો કાવ્યમંદિરે.
આત્માનાં મીઠાં મીઠાં આશ્વાસન
ને પ્રાણુની ચેતનવન્તી પ્રેરણાઓ
કાં તો છે સાધુતામાં,
કાં તો છે કવિતામાં.
પૃથ્વીમાં નથી ધીજે તે,
જે ફૂટેલા આત્માને સાધે,
ચાકેલા આત્માને સચેત કરે.
ત્હમારાં જીવનઝરણાંના નદ વિસ્તર્યા.
મહાપૂરે ગાજે છે એ નીર.
પડવો કુંજકુંજમાં બોલે છે
ઘેરો, બેડો ને મધુરો.
સંસારનું અમૃત છે સ્નેહ.
એ સ્નેહના મેઘ વરસે છે અંહી,
ને નવઅંકુરો પ્રગટે છે ઉરઉરમાં.
ભાવનાનાં એવાં પ્રગટે છે ઝરણાં
યશ ! ત્હારે સૌભાગ્યઆશ્રમે.
ભવોભવના જાગે છે પોટેલા ભાવ.

૧૨૧: એકને બદલે બે આત્માઓ
દીરે છે મ્હારે દેહ, બહેન !
પ્રાણસિંહાસને પ્રેમી પધરાવ્યા હતા,
હવે દેહમંદિરિયે પધરાવ્યા છે પતિને.

કાન્તિ: અને ત્રિવેણીતીર્થે મંડાશે:
પ્રાણનાથ પાંગરશે સ્તો પુત્રપાંખડીએ.
તહમારો કુલવાસ તો જાણે
વસન્તનો કૂલમાંડવડો:
અને તહમારાં લીલાં ઉઘાન
તો જાણે પંચવટીની પ્રેમકુંજ.
રસની ગોદાવરીને આરે
અનેરો જ છે તહમારો સૌભાગ્યઆશ્રમ.

(પદ્મવધતામાંથી બહારજ આવે .)

રાજ: પધારો, કુમારી ! અમ સૌભાગ્યઆશ્રમે,
ને અખાંડ સૌભાગ્યવન્તાં થાવ.
રસરસિયાંની અમ આશિષ છે.
કૌમારવ્રતની અવધિ આવી લાસે છે જો !
જગતમાંથી કૌમાર આશ્રમ્યું જાણું હવે.

કાન્તિ: કુમારિકાઓએ શો વાંક કીધો છે
તહમારો ? રસના રાજવી
કે કૌમારને કીકે-દાખવે
ગદાએ જ પ્રહારો છો ?
એકલડી ચે ચન્દ્રકલા
અમૃત નિઝરશે જગતે.
કહો; સન્તાપ-દૂષાઈને
શી શી વાતો સાંભળી લીધી ?

રાજ: તહમે તો પરીક્ષાના સવાલ પૂછો છો.
પોતાના ઘરમાં રહેલું,
ને પોતાની વાતો સાંભળવી:
એમાં ચે વાંક વશ્યા ?
સહિયરની કથામાંથી શું શું શીખ્યાં ?
શીખ્યાં લગ્નનાં વ્રતમન્ત્રો ?

કાન્તિ: એક તો શીખી, રાજ !
તહમારો નિષ્કામ કર્મયોગ.
જગતજોગણના પ્રવચનપાઠમાંથી
ઝડપ્યું છે તહમે જાન્નેએ

ગીતાજીતું એક જ પરમ વચન:
તસ્માત્ યોગો મયાઽર્જુન !
રસનાં તહમે રસયોગીઓ,
ને જીતું; જગતભરમાં ન્હોતું જોયું
તે જોયું આ સ્નેહના આશ્રમમાં:
સુન્દરીના સૌભાગ્ય સમા સ્વામિન,
ને પુરુષની પ્રભા સમી પત્ની—

રાજ: ને હલચને આશીર્વાદ આપતાં
કથ્યાળમૂર્તિ ત્રમાં શારદસહિસર.

યશ: રાજ ! અમૂંઝવણો આ
એમ કાન્તિ જડેનને.
નહીં તો નહીં પધારે
અમૃતપુરને સૌભાગ્યઆશ્રમે.
ભોક્તાં જ બાંધે છે: જીવ.

(દસવી દસવી મીઠા મર્મના જમુકા કંદે છે.

રાજ: સાંભળ્યું સંસારસેનાધિપતિહીજીએ ?
ફળતાં તાર્યો—

કાન્તિ: કોણે ? કોને તાર્યો ?

રાજ: અમૃતપુરના રાજઅતિથિએ,
સાચના એક સેનાનીને.

કાન્તિ: સાચેને ફળતો તાર્યો ?

રાજ: સાચના સેનાનીને ફળતો તાર્યો
અમૃતપુરના અતિથિદેવે.

યશ: અધૂરું લાખી નિજાસા સગગાયો છે.
કહી નાંખાને સૌ ચે અફભુતતા ?

રાજ: જાણીશ તે સહુ ચે કહીશ.
સુન્દરી સુન્દરતાથી સોહાય
કે પુરુષ પુરુષાતન દાખવે
એમાં અફભુત શું ?
આજ તો સાહે અમૃતપુર શોધે છે
અમૃતપુરના એ અતિથિદેવને.

યશઃ અહોહોહોહો! ભટ્ટરાજ!

કેટકેટલા પુરુષોએ દાખવ્યાં પુરુષાતન
—પગારથી સિપાઈઓ શિવાય ?
આજ તો વીર વિરલા છે જગતમાં.

કાન્તિ: જાઉં, ને શોધી કહાડું સાગરતારાને.
ક્રીમારસંઘ વતી ખહાડનાં વચને—

રાજ: જો-જો, પેલું નાટકના જેવું ન થાય પાછું...
ખહાડ એટલે પ્રેમનું ખેલ્લું પગથિયું.

યશઃ લોક શોધે છે પણ જડતા નથી
જગતના એ જોગીરાજ ?

રાજ: જગના જોગીરાજ કે ભવના જોગીરાજ
એ તો ઓળખું ત્હારે ઓળખાવું.
આજે તો અદૃશ્યની ઝાડીઓમાં
ઝીલે છે કચ્છાંક.

કાન્તિ: અનુષ્ઠા યે અતિથિને
અમૃતપુરનાં છે આદર.

રાજ: સાગરના મહાતારા બાસે છે કે.

કાન્તિ: તરનારો ને તારનારો તો
એક હતો સંસારના સાગરનો.
ફળકી મારી ગયો છે જળમહેલોમાં.
—યશ ! ત્હારે આશ્રમે તો ને
સ્વર્ગ ઉતર્યા અન્તરિક્ષથી,
સુભાગી સહુ યે આવશે અંદી
જીવનનાં અમૃત ઝીલવા,
રહવારના ઉદય સરિખટી
ભાગ્યોદયની ભવ્યતામાં હીંચકેવા.

રાજ: અમે તો શોધિયે—સંઘરિયે છીએ
આત્માની ઝીવધિઓ.
પણ, આ યશદેવી જેવાં,
જીવનનાં આવ્યાં અમૃત પાછાં ઠેલતાં,
કેટલાં યે વસે છે ધરતીખોળે.

રસ રમતાં યે રિસાય
ને રસણાંનાં ગીત રચાય.
જન્ને ય સહિયરો એવી છે,
આવ્યાંને અનાદરો-એક વેળા તો.

યશઃ રસનાં રસણાં ન હોત જગતમાં,
તો કવિતા અધૂરી રહેત, રાજ !

કાન્તિઃ જગતની અધૂરી કવિતા યે પૂરાત
સ્નેહપાંગર્યાં સૌભાગ્યઆશ્રમનાં
તમ અણમૂલાં કથાગીતોથી.
સાચે જ લાધી છે ત્હમને, યશ !
સંસારની જડીબુટ્ટી.
જન્ને ઉભાં જ છે કેવાં ?-
જાણે કવિતાની સૌન્દર્યભૂતિઓ !

યશઃ અમારે આશ્રમે તો અમૃત વરચ્યાં,
ને સ્વર્ગ દોખ્યાં સોહામણાં.
પણ ત્હમારે તો હથ, બહેનાં !
જોગીનાં ગીત ગાવાં છે ને ?

કાન્તિઃ જોગી જ છે જગતના મહાભોગી,
મહીતલના મનમ્હાલ્યા માણીગર.

યશઃ જવા દો જોગીરાજ ! અગગા રહો, નાથજી !
આમ શું માયા લગાડો રે ?

(રાજ અત્યે હાવલાવ ભજવતી ચાલી ચાલી સખીઓ રમે છે.)

કૃષિશિક્ષા

હિંદ એ ખેતીપ્રધાન મુલક છે. ખેતી જ હિંદનું મુખ્ય જીવન છે. લગભગ ૭૦ ટકા જેટલા ભારત-વાસીઓ ખેતી ઉપર જીવનનિર્વાહ કરી રહ્યા છે. ભારત-વાસીઓમાં પણ એવી માન્યતા પ્રચલિત છે કે ઉત્તમ ખેતી, મધ્યમ વ્યાપાર અને કનિષ્ઠ ચાકરી. ભારતવર્ષમાંથી કપાસ, શણ, ચોખા, ધઉ, અજસી, સરસી, ભાવસીંગ વગેરે મોટી રકમનાં અનાજ તથા કાચાં દ્રવ્યો પરદેશ ખાતે વ્યૂં છે. તે ગદ્યાં ખેતીની પેદાશમાંથી થાય છે. એના ઉપર જ હિંદનો વેપાર છે. ઉદ્યોગોને પણ ખેતીને લીધે જ ટેકા મળે છે. ખેતી એ જ મુખ્ય ઉદ્યોગ હોવાથી તે આર્થિક જીવન છે. શિદ્ધ, કલા-કૌશલ્ય, હુનરઉદ્યોગ એ સર્વે વર્ગોમાં ખેતીને જ આધારે રહ્યાં છે. જમીનદારોની જમીનો, જમીનદારોની મોજમજાઓ, રાજ્યોના વેલવો અને હિંદી સરકારનાં મોટાં ખર્ચોનો પણ નિભાવ થોડેમણે અંશે ખેતી ઉપર જ થાય છે. ખેતી જ આ દેશનાં જીવન અને પ્રાણ છે. તેના પ્રત્યે દુર્લક્ષ કે અભાવ અને તેના વિકાસની ખામી—જેનું પરિણામદેશનાં યાન તંત્રોને ધન કરનાર જ નીવડે છે.

કૃષિશિક્ષાનો વિષય ભારતમાં ઘણો જ પછાત રહ્યો છે, અને હિંદના ખેડૂતોને હજી સુધી વિશેષ ઉપયોગી થયેલ જણાયો નથી. એમાંથી નીચે પ્રમાણે સાર નીકળે છે:

(૧) ભારત એ કૃષિપ્રધાન દેશ છે, અને દરેક ચાર માણસમાંથી ત્રણ માણસોના જીવનનિર્વાહનો આધાર ખેતી ઉપર છે.

(૨) ખાતર નાંખી જમીનને ફળદ્રુપ કરવી, સોરાં ખીયાં વાવવાં, દેશના પ્રમાણમાં ખેતીનાં સાધનો એટલે એમનાં પુરાં પાડવાં, ખેતીને નુકશાન કરતા જીવજંતુઓનો નાશ કરવો વગેરે શિક્ષણ મળવાની આવશ્યકતા છે.

(૩) વિધવિધાલયમાંથી શિક્ષણ લઈ બહાર પડતા યુવકો, રીટાયર થયેલા અમલદારો, વડીલો, ડોક્ટરો, વગેરે મોટા ખેતી તરફ ખીલકુલ લક્ષ આપતા નથી. તેમણે એ વિષયનો અભ્યાસ કરી ચોતાની છુદ્દનો ઉપયોગ ખેતી સુધારામાં કરવો જોઈએ.

(૪) જમીનદારો, રાજાઓ, મહત્તો વગેરે પાસેથી ખેતીના સુધારા માટે કર લેવો જોઈએ અને તેમને ખેતી તરફ લક્ષ આપતા કરવા જોઈએ.

(૫) સરકારે તેમજ રાજ્યસભાઓએ ખેતી તરફ ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ અને કૃષિશિક્ષા ઉપર સારો ખર્ચ કરવો જોઈએ.

કૃષિશિક્ષાનો વિષય આ દેશમાં ઘણો જ પછાત છે, અને તેની પાછળ જે ધનનો ઉપયોગ સરકાર તરફથી કરવામાં આવે છે તેથી ખેડૂતોને પુરતો લાભ મળતો હોય એ મોટી શક્યતા જાણત છે. પ્રાંતિક રાજ્યસભા અને મધ્ય રાજ્યસભામાં અનેક રાજદારી વિષયોની ચર્ચા થાય છે. સરકાર અને સભાસદો એ વિષયોમાં લીન થઈ જાય છે. પણ ખેતીવાદીને સુધારવાનો, ખેડૂતોને યોગ્ય કેળવણી આપવાનો વિષય હજી ત્યાં નીકળ્યો જ નથી, જાણે તે તદ્દન નજીવી બાબત હોય તેમ રાજ્ય અને રાજ્યસભાઓ તેના તરફ દુર્લક્ષ કરે છે. કાંઈ પણ સભાસદ આ વિષયનો ઉડો અભ્યાસ કરી રાજ્યસભામાં ચર્ચા કરે તો એ વિષયના શુદ્ધિદાયની ખબર પડે. આખા વિષયનો ઉદ્ધારો કરી, પ્રશ્ન તપાસ કરી, જરૂરી સચનાઓ કરવા માટે એક કમિશન નીમવાની ખાસ જરૂર છે. મોટામાં મોટા અગત્યનો વિષય ખેતીસુધારણાનો, અને ખેડૂતોને ઉચી પાણી ઉપર લાવવાનો છે. દેશી રાજ્યોમાં તો આ સવાલ વિશેષ મહત્વનો છે, કારણ કે દેશી રાજ્યોની પેદાશનો મુખ્ય આધાર ખેતી છે. જમીનમાં કેતું અને કેટલું ખાતર નાંખવું, પાણી કેટલું પાતું, કેવી ખેડ કરવી, ખેતીનાં જોખનો સુધારવાં, બદલીમાં કેવા પાકો વાવવા, એક જ જાતનાં જમીનને યોગ્ય એવાં ખીયાં કાપી મેળવવાં, સારા બળદ પુરા પાડવા, જમીનના મોટા ટુકડાઓ ઉપર યાંત્રિક ખેતીની શોધવણી કરવી, કુવા ખોદાવી અને નહેરો ખાંધી પાણીનું પીત વધારવું, ખેતીને નુકશાન કરનાર જીવજંતુઓને દૂર કરવાં, ખેતીની હાલતી પદ્ધતિથી વધારે દૂર દૂર વાવણી કરવી, અમલદારોના જીવનમંથી ખેડૂતોને બચાવવા,

વેપારીઓના કરજમાંથી ખેડૂતોનું શિક્ષણ કરી ભારે વ્યાજની ઝુંસરીમાંથી તેમને બચાવવા, એવા એવા ધણા પ્રસો દેશી રાજ્યોએ ઉદ્ધવવાના છે. ખાસ કરી પરસ્પર સહાયક મંડળોની તો ઘણી જ આવશ્યકતા છે. અંગ્રેજ હકુમતમાં પણ આ સવાસોનું ગાંભીર્ય તેટલું જ મોટું છે.

કરજ નીચે દબાયલા, ખાવા, પીવા, પહેરવાનું જેને પુરતું મળતું નથી, જર્જરિત, કમળેર, સાધનરહિત, ખેતીમાંથી પોતાનું નિર્વાહ પણ પૂરું કરી ન શકે એવી હિંદના ખેડૂતોની સ્થિતિ યદ્યપી છે. તેઓ અભણ, અજ્ઞાન, અને ગરીબીમાં દબાયલા રહે છે. ખેતીમાં સાધનોને અભાવે પેદાશ ઓછી થતી નથી, પુરતા ખાતરને અભાવે જમીન દિવસે દિવસે ઉતરતી જાય છે, જમીન માતા કૃષિ આપવામાં નિર્જળ થતી જાય છે. અકબરના સમયમાં દર એકરે ૧૧૪૦ રતલ ધઉ પેદા થતા હતા; હમણાં ૮૪૦ રતલ થાય છે. ઇંગ્લંડ ન્યાં ખેતી માટે ઝાડુ-ઝાડી રહે છે, ત્યાં દર એકરે ૧૭૦૦૦ રતલ પેદા થાય છે. અમેરિકામાં એકર દીઠ પેદાશ તેથી પણ વધારે છે. ખેડૂતો પોતાની ખેતી છોડી કારખાનાઓમાં મોટા શહેરોમાં રોજ માટે દોડે છે, અથવા આસામ અને લંકાના ચાહના ગળીયાઓ તરફ ફેરેલી, નાતાલ વગેરે ડેડાણે ચાલ્યા જાય છે.

અંગ્રેજ હકુમત નીચે ભારતવર્ષમાં કુલ ૬૩ ટકા જમીનમાં ખેતી થઈ શકે તેમ છે. પણ હમણાં માત્ર તેનાં ત્રીજા ભાગ જ વાવવામાં આવે છે, તેથી ખેતી વધારવાનું પુષ્કળ ક્ષેત્ર છે. નવી જમીન તૈયાર કરી, હમણાંના પ્રમાણથી એવડા પ્રમાણમાં ખેતી વધારી શકાય. ખેડૂતો ધણા છે, જમીન ઘણી છે, માધનોની વિપુલતા છે—માત્ર ઝગત અને રાત્રીએ તે વિષય ઉપર વિશેષ સંસ્ક્રાંતિ આપી ખેડૂતો અને ખેતીને સારે પાથે ચાલવાં નેહ્યે. ખેતીની શિક્ષા ઉપર સરકાર તરફથી નાણાં ખર્ચવામાં આવે છે, પણ તેનું કૃષિ નેહ્યે તેનું મળતું નથી. સને ૧૬૧૬-૧૭ માં વડી સરકાર તરફથી ટ્રિનિસિક્ષા પિલગ ઉપર રૂ. ૫૧૮,૬૦૦ ખર્ચવામાં આવ્યા હતા, અને ટ્રાનિક સરકાર તરફથી રૂ. ૪,૭૭૪,૫૨૪ ખર્ચાયેલા. આની દર ૧૦૦૦ માણસે ૧.૫ ની રાસ આવે છે. હમણાંના વર્ષોમાં અજળત આ ખર્ચા પ્રમાણમાં વધેલા છે, પરંતુ મોટાં મદાને બાંધવાં, યુરોપીઅન અનુભવીઓના ઉંચા ભારે પગારે

આપવા, અને મોંઘી યુરોપીઅન પદ્ધતિએ શિક્ષણ આપતું એ ન્યામાં ઘણીખરી રકમ ખર્ચાઈ જાય છે, અને ખેડૂતોને તેનો લાભ વિશેષ પ્રમાણમાં મળતો હોય એમ જણાયું નથી. ગ્રેટ બ્રિટન એ ઔદ્યોગિક દેશ છે, છતાં ખેતીવાડી ખાતા ઉપર તે દર ૧૦૦૦ માણસ પાછળ ૪૬ પૌંડ જેટલું ખર્ચ કરે છે. કવીન્સલેંડની સરકાર દર ૧૦૦૦ માણસે પૌંડ ૨૨.૫, ઓસ્ટ્રેલીઆની સરકાર પૌંડ ૮૬.૫, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા પૌંડ ૩૬, અને ફ્રાન્સ પૌંડ ૨૭ ખર્ચે છે, છતાં ઉપરનો કોઈ પણ દેશ ભારતવર્ષની જેટલે ખાસ ખેતીપ્રધાન દેશ નથી.

૧૯૧૧ ના વસ્તીપત્ર ઉપરથી જણાય છે કે હિંદમાં કુલ ૩૧૧ કરોડની વસ્તી છે તેમાંથી લગભગ ૨૨૧ કરોડ વસ્તી ખેતવાડી ઉપર નબે છે, અને ૩૧ કરોડ માણસો ઉદ્યોગ, વેપાર વગેરે ઉપર જીવનનિર્વાહ ચલાવે છે. સર એમ. વિન્ડેશ્વરરાય (મંદુરના ભૂતપૂર્વ મુખ્યમંત્રી) ની ગણતરી મુજબ ખેતીવાડીમાંથી વાર્ષિક પેદાશ ૧૧૨૦ કરોડ રૂપિયાની થાય છે, અને રૂ. ૨૮૦ કરોડની પેદાશ ઉદ્યોગ કરી આપે છે. આ રીતે હિંદની પેદાશ ૧૪૦૦ કરોડની વાર્ષિક ગણાય છે. અમેરિકા અને કેનેડામાં ખેતી હિંદની જેટલે મોટા વિસ્તારમાં કરવામાં આવે છે, પરંતુ ખેતી ત્યાં હિંદ કરતાં ઘડુ મોટા પ્રમાણમાં પેદાશ આપે છે અને આપણે ધણા જ પછાત રહી જઈએ છીએ. અમેરિકા અને કેનેડામાં માણસ દીઠ ખેતીની પેદાશ આશરે વાર્ષિક રૂ. ૬૨૪ અને રૂ. ૪૭૬ ની ગણાય છે. હિંદમાં માત્ર રૂ. ૪૫ ની જ સરેરાશ આવે છે. ઉદ્યોગમાં અમેરિકા અને કેનેડામાં માણસ દીઠ વાર્ષિક આવક રૂ. ૭૦૦ અને રૂ. ૫૬૦ આશરે ગણાય, ત્યારે હિંદમાં માત્ર રૂ. ૧૨ જ આવે. ઉપરાંત દેશોમાં નીચલા વર્ગોથી તે કૌલેજ અને યુનિવર્સિટીઓ સુધી ખેતીની સંગિતપાંગ કેળવણી આપવામાં આવે છે. હવે જુદા જુદા દેશોમાં ખેતીવાડીને લગતી કેરી, કેટલી અને ક્યા ધોરણ ઉપર કેળવણી આપવામાં આવે છે તે પ્રથમ તો પછી આપણા હિંદની ખેતીવાડીની શિક્ષાની પ્રણાલિ તપાસીયું.

અમેરિકનો (યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ) ખેતીવાડી ઉપર જેટલું અને જેટલું લક્ષ આપી, તે વિષયને જે ઉંચા પામરીએ લઈ આવ્યા છે, તે ખરેખર અદ્ભુત છે. તેઓએ થોડા જ દાયકામાં એ વિષયને દુનિયામાં સર્વોચ્ચ

ઉન્ન સ્થિતિએ લાવી મુક્યો છે. દરેક નાનાંમોટાં સાધનેતો પ્રગણ્યસર ઉપયોગ કરી સર્વે દેશોમાં તેમણે પ્રથમ પકિત મેળવી છે અને અર્થશક્તિના સિદ્ધાન્તો પાળી, આર્થિક સ્થિતિમાં જગતમાં સર્વોપરિ થયા છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની વસ્તી હિંદના ત્રીજા ભાગ જેટલી છે, છતાં ૧૯૧૨-૧૩ સુધીમાં તેમણે ખાસ ખેતીવાડીની ૫૫ કૉલેજો, યુનિવર્સિટીની પકિતની રચાવી હતી. તેની સાથે ખેતીવાડીની ૨૩૦૦ હાઇસ્કૂલો નોંધાયેલી હતી, અને તે હાઇસ્કૂલો સાથે પ્રાથમિક શિક્ષણ આપતી હજારો ખેતીવાડીની શાળાઓ નોંધાયેલી હતી. દેશના દુનરઉછોગોને પુરાં પાડવા માટે કામાં દ્રવ્યો દેશે ઉત્પન્ન કરવાં નોંધ્યે, એ સિદ્ધાન્ત લાં સ્વીકારાયાથી દેશનું ખેતીવાડી ખાતું ભારે પ્રગતિમાં આવ્યું. સરકાર તેમજ લેકાએ કુદરતી સાધનેતો ઉપયોગ કરી તેમાંથી ભારેમાં ભારે ફળ મેળવ્યું. જેક ૧૮૬૨માં સરકારે ખેતીવાડી ખાતાના શિક્ષણને નિભાવવા સવા કરોડ એકર જમીન દેશના પ્રતિને સોંપી દીધી. તેમાં કેટલીક જમીનના વેચાણથી સવા કરોડ ડોલરનું કાપમી ફંડ ઉભું કરવામાં આવ્યું. સરકારે ૧૮૬૦ ના કાયદાથી દરેક કૉલેજને વાર્ષિક ૨૫૦૦૦ ડોલરની જુદી ગદદ આપવી શરૂ કરી. મિસુરીના વિશીષ્ઠ હેમે વાર્ષિક ૧૫૦૦૦ ડોલરની ૧૬મ દરેક કૉલેજને મદદ આપવાની વ્યવસ્થા કરી. ખેતીવાડીની સ્કુલોમાં તૈયાર થયેલા વિદ્યાર્થીઓને આ કૉલેજો ઉંચી કૃષિશિક્ષા આપે છે. કેટલીક કૉલેજોમાં ખે વર્ષનો કમ છે, કેટલીકમાં ચાર વર્ષનો કમ છે, કેટલીકમાં ખેતી, ઝાડપાન, જંગલસુધારણા અને માખણ બનાવવાની વિદ્યાને લગતાં નાનાં નાનાં લાપણો આપી વિદ્યાર્થીઓને તૈયાર કરવામાં આવે છે. દિવસે જીવન નિર્વોહ કરવા સારૂ રળી ખાતારને માટે રાત્રિના સમયે કૃષિશિક્ષા આપવાનો બેજનસ્ટ યુક્તી શાળાઓમાં કરવામાં આવેલ છે. સ્ત્રીઓને પણ કૃષિશિક્ષા મળી શકે છે. દરેક કૉલેજની સાથે મોટા જમીનનો ટુકડો નોંધાયેલો હોય છે ત્યાં જતનજતનાં અનાજ, ઘાસ, કપાસ, ફળ અને યુલોનાં બીયાં વાવી તેના ઉપર પ્રેક્ટિસરો અખતરા કરી વિદ્યાર્થીઓને ખાસ અનુભવ આપે છે. કેવી રીતે બીયાં વાંચવાં, કેટલે-કર ખેતી કરવી, કેટલું અને કેવી જતનનું ખાતર નાખવું, કઈ કઈ જતનની જમીનમાં કેવો પાક પેટા થાય છે, કઈ ઋતુમાં કયો પાક વિશેષ અનુકૂળ આવે, કેવી રીતે જમીનની કળકુપના

વધે, કયો પાક આર્થિક દૃષ્ટિએ વિશેષ ફાયદાકારક થાય, અનાજ અને બીજા પકિતને જીવડાંઓથી થતું નુકશાન કેમ અટકાવાય, છોડવાઓ વધતા અટકે તો તેને કેવી રીતે સુધારવા, અનાજના મોટાં ટુંડાં કેમ નીકળે, કેટલું પાણી છોડવાઓને આપવું, વગેરે અનેક વિષયો બારીકાઈ અને ચોક્કસાઈથી વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવામાં આવે છે. જીવજંતુઓનો નાશ કરવા માટે તો ખાસ જુલું જ સિદ્ધાણ આપાય છે. છોડવાઓ કયા પદાર્થના બનેલા હોય છે, જમીનમાં કયાં કયાં તત્ત્વો હોય છે, પાણીના ઝંખોળથી રોપાઓની શા માટે નુકસાન થાય છે, વગેરે વિષયોની પણ સમજણ આપવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત પ્રેક્ટિસરો નવા નવા અખતરાઓ પણ કરી નવી શોધો કરે છે. અમેરિકન સરકાર આવી ધંધાઓને ઉદાર મદદ કરે છે. પરંપરા ઝંખંધી શિક્ષણ પણ કેટલીક કૉલેજોમાં મળે છે. ખેતીવાડી ખાતાને લગતાં યંત્રો ચલાવવાનું પણ શિખવવામાં આવે છે. હાઇસ્કૂલોમાં સારા ખેડુતો બનાવવાનો શિક્ષણક્રમ હોય છે, બ્યારે કૉલેજો અને યુનિવર્સિટીઓમાં ખેતીવાડી ખાતાના અનુભવીઓ તૈયાર થાય છે. ઘણી શાળાઓમાં ફ્લહર્ટ્ઝીમાંથી માખણ બનાવવાનું ખાસ શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, તે સિવાય અમેરિકામાં સાંઠ મોટા અખતરા કરવાનાં સ્થાનો ગોઠવવામાં આવ્યાં છે. તેઓ ત્યાં મોટી ઝંખ્યામાં અનુભવીઓ નીમાય છે. મોટી લાયસેરી અને પત્રવહેવાર ખાતું સાથે જ રાખે છે. નાનુંસરખું ખેતીવાડીનું ધંધાસ્થાન પણ તે સાથે જ ગોઠવેલું હોય છે. લાયસેરીમાં જુનિયામાં પ્રગટ થતાં ખેતીવાડીનાં સર્વ પુસ્તકો, મશિનો, યાદીપત્રો, વર્તમાનપત્રો અને જેટલું સાહિત્ય મેળવી શકાય તેટલું એકઠું કરેલું હોય છે, અને તેનો લાભ કોઈ પણ યુવકને વગર શીએ મળી શકે છે. આ ધંધાઓનું કામ એટલા મોટા પ્રમાણમાં ચાલે છે કે, તેમાં ૧૦૦૦ ખેતીવાડી ખાતાના અનુભવીઓ નીમવામાં આવ્યા છે, આ ધંધાને એક વિભાગ પત્રવ્યવહાર ખાતું છે. દરેક જતનથી ખેતીવાડી ખાતાને લગતી ખબરો આ ખાતું આપે છે. કોઈ પણ ખેડુતને કૃષિ ઝંખંધી કાંઈ પણ શંકા અથવા ખબર અથવા સુધારાને લગતી સલાહ આ ખાતું ઉશ્કારમાં છેલ્લી શોધખોળને આધારે આપે છે, અને લગભગ ૫ લાખ ખેડુતો સાથે ચાલુ અને વિગતવાર પત્રવ્યવહાર નિભાવે છે. સાધારણ કૉલેજોમાં પણ ખેતીવાડી ઝંખંધી જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. અમેરિકામાં

ઠેકાણે ઠેકાણે ખેડૂતોની ક્લબો, ખેડૂતોનાં પુસ્તકાલયો અને ખેડૂતોને ભાષણો દ્વારા ખેતી સુધારણાના વિષયો સમજાવવાની ગોઠવણો કરેલી હોય છે. પ્રથમ સરકારની શાળાઓમાં ખેતીવાડીનો ૩ વર્ષનો ક્રમ પુરો કર્યો પછી હાઈસ્કૂલોમાં બે વરસ સુધીનો ક્રમ ચલાવાય છે. ગામડાંઓના ખેડૂતોના હોટલોમાં માટે ગ્રામ્ય ખેતીશાળા હોય છે. ત્યાં ખેતી, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, રસાયનશાસ્ત્ર, અંગ્રેજી ભાષા, સાંચાક્રમ, ચિત્રક્રમ, દ્વારપત્ર અને કસરતના સાધારણ પાઠો શિખવવામાં આવે છે.

શ્રિલંકા દાખલો એ ઔદ્યોગિક દેશ છે, તેમાં ખેતીવાડીને પ્રધાન પદ આપવામાં આવતું નથી. જર્મની અને અમેરિકા જેટલું ખેતીવાડી ઉપર ખ્યાન આપાતું નથી, છતાં સને ૧૯૧૬-૨૦ માં ઇંગ્લંડ અને વેલ્સની ૩૩ કરોડની વસ્તી માટે ખેતીનું શિક્ષણ આપનારી પુષ્કળ સંસ્થાઓ નિભાવવામાં આવેલ છે. નવ ખેતીવાડીની કૌલેજોને યુનિવર્સિટીનો દરજ્જો આપવામાં આવેલ છે, તેમાંથી બહાર પડતા યુવકોને મોટી શ્રિલંકા સંસ્થાનતના જુદા જુદા વિભાગોમાં નીમવામાં આવે છે. ૭ કૌલેજોને કૃષિશાસ્ત્રનો મંપૂર્ણ ક્રમ શીખવે છે, પણ તેમને ડીગ્રીઓ આપવાનો અધિકાર નથી. તેર કૌલેજો ખેતીવાડીને લગતું ઉપની સંસ્થાઓથી કોઈક ઓછું જ્ઞાન આપે છે. આ કૌલેજો રાજ્ય અને પ્રાંતિક કાઉન્ટી કાઉન્સિલો મારફત આવે છે. ઉદાર ખાનગી યુદ્ધરૂઠો તરફથી પણ તેમને પુષ્કળ મદદ મળે છે. એક મોટી કૌલેજના ગ્રેન્ટ-એટને માટે બે વરસનો શિક્ષણનો ક્રમ છે, તેમાં અનેક વિષયો તેને સમજાવવા માટે ભાષણોની ગોઠવણ કરેલી હોય છે. જમીન, ખાતર, ભતભતના પકી, ધાત્ર, ભનવરો, તેમના ખોરાક, માખણ કાઢવાની વિદ્યા, ખેતીની વ્યવસ્થા કરવાની પદ્ધતિ, હિમાળ, નામું, ખેતીનાં યંત્ર ચલાવવાની રીતો, ખેતીનું રસાયનશાસ્ત્ર, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, પ્રાણીઓની ઔષધપદ્ધતિ, છવજનું શાસ્ત્ર, વગેરે અનેક વિષયો સાંજોપાંજ શીખવવામાં આવે છે. દરેક કૌલેજની સાથે અખતરા કરવા માટે મોટા જમીનનો ટુકડો રાખવામાં આવેલ હોય છે. તે સિવાય કાઉન્ટી કાઉન્સિલો ખેડૂતોનાં હોટલોમાં કરીઓ માટે ગ્રામ્યશાળાઓ પણ ફરજિયાત નીભાવે છે. જુદી જુદી મામર શાળાઓમાં પણ ખેતીવાડીના વિભાગો રાખવામાં આવે છે. થતું કરીને ઘણીખરી સાધારણ સ્કૂલો સાથે જગીયાઓ હોય છે, તેમાં બાળકાનું કામ લગભગ દરેક બાળકને શીખ-

વાય છે. લગાધના વખતથી રાજ્ય કૃષિશિક્ષા ઉપર બહુ જ લક્ષ આપી રહ્યું છે, અને જેમ બને તેમ દરેક બ્યક્તિને થોડીઘણી ખેતીવાડી કરવાની સમજણ હોય એવું હમણે છે. લગાધને વખતે દેશ ખીન્ન દેશો ઉપર ખોરાકને માટે આધાર રાખે, એ સ્થિતિ રાજ્યને ઘણી જ શોચનીય જણાય છે જેથી કૃષિવિદ્યાનો ફાલો કરી હમણેને સ્વાસ્થી બનાવવું એ મુખ્ય હેતુ જણાય છે. રાયમરોડ ખાતે ખેતીવાડી સુધારવાનું મોડું સ્થાન મરદાર તરફથી બહુ મોટા ખર્ચે નીભાવવામાં આવે છે, અને રાષ્ટ્રોએનું પૃથક્કરણ, તેમને પહેંચતો રસ, તેમની શક્તિ, વિશેષ ફળદ્રુપતા, અને છવજનુંથી રક્ષા વગેરે વિષયો બહુ જ બારીકાથી તપાસી તેના નિર્ણયો ખાસ પત્રો દ્વારા બહાર પાડવામાં આવે છે. એખરડીન યુનિવર્સિટીના આશ્રય નીચે ખીલું મોડું સ્થાન કમ્પિજ ખાતે નીભાવી વનસ્પતિ અને કૃષિશાસ્ત્રની સુધારણા માટે ભગીરથ પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. ઇંગ્લંડની યત્ન ખેતીવાડીના વિકાસ અને શક્તિ માટે પ્રતિકૂળ છે. સમ્પત ઠંડી, બારે ધુમ્મસ અને સરદી હોડવાઓને વધવા દેતાં નથી. તેની સામે કૃત્રિમ ઉપાયો અને મનુષ્યકૃત શોજનાઓ તૈયાર કરી કુદરતને પાનાની તરફેણમાં લેવાની કારીચ કરવાનું કામ આ ખેતીસુધારણાની સંસ્થાઓનું છે અને ઘણે દરજ્જે તેમને તેમાં કંતલ પણ મળી છે. કૃષિશાસ્ત્ર અને પશુ-શાસ્ત્રની શોધખોળો કરવા માટે રીડીંગની યુનિવર્સિટીના આશ્રયનીચે ખીજ એક સંસ્થા તૈયાર કરવામાં આવી છે, અને આસગોના કૃષિમહાવિદ્યાલય સાથે પણ તેનું જ ખાતું જોડવામાં આવ્યું છે. ઉપરાંત એખીરીસેથના મહાવિદ્યાલય સાથે પશુઓના ખોરાક, ધાત્ર વગેરેની શોધખોળ કરવાનું ખાતું ચાલુ છે.

સ્કોટલેંડમાં એખરડીન, આસગો અને એડીનબર્ગની યુનિવર્સિટીઓ સાથે કૃષિની ઉચ્ચ શિક્ષા સાથે ત્રણ મહાવિદ્યાલયો જોડવામાં આવેલ છે, તેમ જુદી જુદી પ્રાંતિક સમિતિઓ તરફથી જળાંજા પ્રમાણમાં કૃષિને લગતાં ભાષણોના ક્રમોની ગોઠવણ પણ કરવામાં આવી છે. આખા ઇંગ્લંડ અને વેલ્સમાં કાઉન્ટી કાઉન્સિલો જુદા જુદા વિભાગોમાં સાદી મરજ ભાગમાં ખેડૂતોનાં હોટલોમાં કરીઓને ખેતીનાં ભાષણો દ્વારા જગવણી અપાવે છે. અંગ્રેજ સરકારને એ વિષયમાં એટલો બારે રમ છે કે તેમણે દમજી જ દરેક જમીનદાર, ખેતીના

પ્રેક્ષકો અને તદ્દનોની મોટી સલા મેળવવાનું નિમંત્રણ બહાર પાડી ઐટ પિટન પોતાને જોઈતું અનાજ કેમ મેળવી શકે ? તે બાબતમાં મોટે પાયે ઉપાયો સૂચવવા અને ટ્રિપિસિક્ષા દહા વિસ્તારવાનાં પગલાં લેવા મોટે પ્રયત્ન આદર્યો છે.

આયર્લેન્ડની સ્વતંત્ર નવી સરકાર તે ખેતી-સુધારણાને અતિ પ્રધાન પદ આપી રહેલ છે. ઇંગ્લેન્ડની દૈનિક સાપ્ત્ત દેલેજ, આયર્લેન્ડ ઍગ્રિકલ્ચરલ દેલેજ, ફ્રાંસ અને ગ્રેસફાસ્ટની ટ્રિપિ મહાપાઠશાળાઓમાં ખેતીવાડીને લગતું ઉચ્ચ શિક્ષણ અપાય છે. તે સિવાય મંખ્યાલય ટ્રિપિસિક્ષાઓમાં સામાન્ય ટ્રિપિસિક્ષા અપાય છે. આયર્લેન્ડની નવી સરકારે જમીનદારો પાસેથી ખેડુતોને રાત્નની મોટી મદદ આપી દપતાના પ્રમાણ ઉપર સર્વે જમીન ખરીદાવી આપી છે, જેથી જમીનના માલિક હવે ખેડુતો જ છે. તેમનાં બાળકોને ટ્રિપિસિક્ષા આપવા માટે રાત્ને ભગીરથ પ્રયત્ન આદર્યો છે, અને એ ખાતું ત્યાં સૌથી માનીતું ગણાય છે. નાણાં, સલાહ, મુશ્કાળો, નવીન દખનાં ઓળરો અને સારાં બીમાં ખેડુતોને પુરાં પાડાની રાત્ને મોટી ગોડવણ કરી છે.

ગ્રેસફાસ્ટ એ નાનકડો દેશ છે, પરંતુ ટ્રિપિસિક્ષા હાં બહુ જ મોટે પાયે આપવામાં આવે છે. ખાસ કરીને કારપોરેશનો, ગ્રામ્ય સમિતિઓ, જીહા સમિતિઓ ટ્રિપિને લગતાં ભાષણો દિવસ અને રાત્રે તદ્દો પાસે ગોડવાલી ખેડુતોની મંડળાઓ સન્મુખ અપાવે છે. અને જમીન ખાતામાંથી કેવી રીતે સારામાં સારો રસ મેળવવો તેના ઉપાયો સૂચવે છે.

ખેતી બાબતમાં ને કોઇ પણ દેશ મોટા જબુદ ફેરફારો કર્યા હોય તો તે જર્મની છે. ચાલીસ વર્ષ પહેલાં એ દેશની ખેતીવાડી સારી અવસ્થામાં નહોતી. ફ્રેન્ડે એના ઉપર ખાસ ખ્યાન આપ્યું, આજે જર્મની ખેતીમાં અમેરિકા પછી બીજો નંબર લે છે. દરેક જર્મન યુનિવર્સિટી સાથે ખેતીની મહાપાઠશાળા જોડાયેલી હોય છે. તેની સાથે ખેતીની પાઠશાળાઓ અને તેની સાથે ખેતીની સામાન્ય શાળાઓ જોડાઇ આખા શિક્ષણની એક કમળદ માંડળ બનાવી દીધી છે. ખેતીના દરેક વિભાગને લગતાં ભાષણો, અખનરા, પ્રયોગો, લેખો, મંચામે વગેરે મોટે પાયે આખા જર્મનીમાં ગોડવવામાં આવ્યાં છે. રાસ્ટ્ર આ વિષયમાં જર્મનીની જરાજરી કરી શકે તેમ નથી. ખેતીની સાધારણ કેળવણી ઉપરાંત

મોટી શાલીય શોધખોળ ચલાવવાનું ખાતું પણ ત્યાં સારી રીતે નીભાવવામાં આવે છે. આપણા યુવકોને ને ખરી ટ્રિપિ કેળવણીની પરદેશમાં માહિતી મેળવવી હોય તો તે અમેરિકા અને જર્મની જ પુરી પાડી શકશે.

ફ્રાન્સની સરકાર અને પ્રજા ટ્રિપિસિક્ષામાં સારો રસ લે છે, પરંતુ ત્યાં જર્મની જેવી મંપૂર્ણ ગોડવણ નથી. છતાં પણ ખેતીશિક્ષાની મહાન પાઠશાળાઓ, શાળાઓ, ગ્રામ્યશાળાઓ, ભાષણો, મંચામે વગેરેની ગોડવણ આખા ફ્રાન્સમાં કરવામાં આવી છે. ફ્રાન્સ એ ટ્રિપિપ્રધાન દેશ ગણાય છે. સ્વીડનરેલેન્ડનું નાતું પ્રગમસતાક રાત્ન ખેતીશિક્ષામાં જર્મનીની પદ્ધતિનું અનુકરણ કરે છે. ડેનમાર્કની ખેતી પણ યુરોપમાં વખણાય છે, કારણ કે ત્યાં દરેક ખેડુતને ખેતીવાડીનું શિક્ષણ આપવાની ગોડવણ થયેલી છે.

હવે આપણે હિંદની ટ્રિપિસિક્ષા, તેના વિસ્તાર અને ગુણદોષ તપાસીએ. હિંદની કંવા કરોડની વસ્તી માટે હિંદી સરકારે ૧૯૨૩ મુધીમાં માત્ર પંચ ટ્રિપિસિક્ષાની ફાલેજો તથા ૭ રુકો સ્થાપી છે, અને તેમની સ્થિતિ અને પદ્ધતિ જોતાં પશ્ચિમની સામાન્ય માધ્યમિક રુકોથી પણ ઘણી પછાત હોય છે. પ્રજા પણ સરકારની પેઠે એ વિષયમાં બહુ શોડો રસ લે છે. ખેડુતો હજારો વર્ષથી ચાલી આવતી જરીપુરાણી પદ્ધતિ પ્રમાણે ખેતી કરતાં આવે છે, તેઓના છોકરાઓને ખેતીની કેળવણી આપવાનાં સાધનો અને મંચાઓનો અભાવ છે. જ્યાં જવડે એવી મંચા હોય ત્યાં ખેડુતો પોતાના છોકરાઓને (છોકરીઓને મોક્ષવાનું તો સ્વપ્રવ છે.) મોક્ષી શકવાના મંચામાં ધરાવતા નથી. ખેડુતોને આખા કુટુંબની મહેનતથી માંડમાંડ પેટપુરેલું જ ખાવાનું મળી શકે છે, ત્યાં છોકરીઓની મહેનત પણ ઘણી ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે. અને છોકરાઓ ભણતા જાય તો પંસા ખડગી બીજા તેટલી મલુરી જહારથી મેળવવી પડે, એટલાં સાધનો ખેડુતો ધરાવતા નથી. આથી તેઓ પોતાના છોકરાઓને ટ્રિપિ-શાળાઓના લાભ આપી શકતા નથી.

યુનિવર્સિટી અને કોલેજોમાં ભણેલા યુવકોની મદત્તાકાંસાઓ દિમાલવના શિખરો સાથે ભમતી હોય છે, એટલે ખેતી જેવા મલુરીના ધધામાં સાહિત્ય-વાટિકાના વિલાસીઓને રસ પડતો નથી. મધ્યવર્તના યુવકો પ્રવેશક-પરીક્ષાઓ પસાર કરી મહેતાગીરીમાં

પ્રવેશ કરી રળી ખાવાનું શરૂ કરે છે. ખેતીની મજુરીમાં નથી તેમને રસ અને નથી તેમના શરીરમાં મજુરી કરવાની તાકાત અને ક્ષમતા. યુવકોને દાકતર અને વૃદ્ધશાળાના શાંતિપ્રિય મોલાવાળા ધંધા મળે છે. ખેતીના ધંધા ઉપજાના મુદ્દાએ નગરની ગણાય છે. આથી ખેતીની કેળવણી લેવાને ખેડૂત વર્ગ, પૈસાદાર વર્ગ અથવા તો મધ્યમવર્ગ એ ત્રણેના યુવકો ઉદાસીન રહ્યા છે. ચોથો જમીનદાર વર્ગ જેને ખેતી સાથે બહુ જ નીકડેના સંબંધ રહ્યો છે, તે વગેરે પરભારી પેદાશને લીધે વાડી, ઝાડી અને લાડીમાં જ અમનઅમન કરવાનું ઘણું ભારે રહે છે, એટલે કૃષિશિક્ષાના વિષયમાં કોઈ પણ રસ લેતું જણાતું નથી. વિદ્યાખાતાના જીવનપૂર્વ સેક્રેટરી મિ. શાર્પે પોતાના 'હિંદમાં વિદ્યારહિ (૧૯૧૨-૧૭)' નામના પુસ્તકમાં જણાવે છે કે "કૃષિશિક્ષા માટે સુંબર્ષ, મગસ, નાગપુર વગેરે સ્થળોએ મહાપાઠશાળાઓ ખોલવામાં આવી છે, પરંતુ તેમાં કૃષિને યોગ્ય યુવકો દાખલ થયા નથી. જમીનદાર અને ખેડૂત વર્ગના યુવકો આ પાઠશાળાઓના શિક્ષણ પ્રતિ ઉદાસીન રહ્યા છે. જમીનદાર યુવકોને એ વિષયમાં રસ નથી જ્યારે ખેડૂત યુવકોને સ્વતંત્ર સાધન તથા વિદ્યાવિષયની યોગ્યતાનો અભાવ છે." આથી આવી મહાપાઠશાળાઓમાં દાખલ થનારાઓને પરીક્ષાઓ પસાર કરી ખેતીવાડી ખાતાની આકરી નોકરીમાં દાખલ થવા સિવાય બીજા કોઈ હેતુ નથી. હવે આ મહાપાઠશાળાઓનો અભ્યાસનો કમ તપાસીએ. આ પાઠશાળાઓના અધ્યાપકો ઘણાખરા ઈંગ્લેન્ડની ખેતીવાડીની મોટી પાઠશાળાઓમાં પરીક્ષા પસાર કરનાર અને ડીગ્રીઓ મેળવનાર યુવકો છે. તેઓ અંગ્રેજ શિક્ષાપુસ્તકોની પ્રજ્ઞાલિધી અંગ્રેજ આભેલવામાં ખેતીની પદ્ધતિનું શિક્ષણ ધરાવે છે. તે દેશનાં લુદા લુદા પાંકો, ખાતરો વગેરેનું તેમને જ્ઞાન હોય છે. પરંતુ આ દેશની ખેતીવાડી, લુદા લુદા પાંકો, ઝતુની ભિન્નતા, પદ્ધતિનું લુદાપણું વગેરે બાજુતોનું તેમને અનુભવી જ્ઞાન ક્યાંવિત જ હોય છે. તેઓ અંગ્રેજ શિક્ષણપદ્ધતિ અનુસાર, અને અંગ્રેજ કૃષિશિક્ષાનાં ખાસ પુસ્તકો દ્વારા હિંદી યુવકોને કૃષિશિક્ષા આપે છે. તે કેળવણી પણ દેશી ભાષા દ્વારા ન અપાતાં અંગ્રેજ ભાષા દ્વારા જ અપાય છે જેથી યુવકોને પરીક્ષાની ચાંક ઉઠેલવા પુરતું જ જ્ઞાન મળે છે. પરંતુ ખેતીવાડીની અંગેની વસ્તુચિંતિને અનુકૂળ જ્ઞાન જવારે જ મળે છે. આ યુવકોને ડીગ્રીનું લેખન મળતાં જ તેમને ખેતીવાડી

ખાતામાં લુદા લુદા વિભાગોમાં નીમવામાં આવે છે. આથી વિશેષ લાલ થયો હોય એમ જણાતું નથી. હિંદને અને હિંદના ખેડૂતોને તો સાદી, સીધી, સરળ ભાષામાં લાગતી ખેતીમાં કેવા સુધારા ઓછા ખર્ચે થઈ શકે, અને કેવાં સાધનોથી ચારી ખેતી થઈ શકે તે જ શીખવવાનું છે. ખેતીની ઉંચી શાસ્ત્રીય કેળવણી જે ઝીણી ઝીણી બારીકાઈઓથી ભરેલી હોય છે, અને જેને સમજવાને સુનિવર્તિનીના શિક્ષણની જરૂર છે, તેનું જ્ઞાન ગરીબ નિરક્ષર અને પેટમાં પુરતું ખાવાને પણ ન મળે તેવાં ખેડૂતનાં બાળકોને શું ઉપયોગી થાય ?

બિહારમાં પુસા ખાતે કૃષિના ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે મહાપાઠશાળા સરકાર તરફથી સ્થાપવામાં આવી છે અને ખેતીની બારીક શોધખોળોને લગતું અતિ ઉચ્ચ શિક્ષણ ત્યાં આપવામાં આવે છે. ત્યાંની ડીગ્રી મેળવનારને ખેતીવાડી ખાતાના મોટા ઓદ્યોગો આપવામાં આવે છે. ખેતીના શિક્ષણના લુદા લુદા વિભાગોને લગતી યુરોપની પદ્ધતિની સંપૂર્ણ કેળવણી આપવાનો ત્યાં કમ ઓડેવેલ છે. ખેતીનું રસાયનશાસ્ત્ર, જંતુશાસ્ત્ર, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, શોષખોળનું શાસ્ત્ર, રોપાઓનું વૈજ્ઞાનિક પૃથક્કરણશાસ્ત્ર વગેરે વિભાગો, તેમાં થયેલી શોધખોળો અને નવીન પદ્ધતિઓનું અંગ્રેજ શિક્ષા પુસ્તકોની મારફતે સાઈ જ્ઞાન અપાય છે. પશુવિદ્યા અને માખણ-ઘી બનાવવાનું શિક્ષણ પણ આપે છે. ત્યાં એક મોટું શેઠ વાવી તેમાં અનુભવી જ્ઞાન પણ આપવાની કોશિશ થાય છે. અત્યાર સુધીમાં ૧૩૧ વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં તૈયાર થઈ સરકારી અથવા રજવાડી ખાતાઓમાં નીમાવણ છે. પુસાની મોટી પ્રયોગશાળામાં યુવકોને શાંતીય શોધખોળો સગાવવાની ખાસ નેજાવાઈ કરી આપવામાં આવે છે.

શિક્ષણના ઉદ્યોગના મિ. હેની શીપ્સે આવી શાળા હિંદમાં કાઢવાને માટે પૌંડ રીસ હમ્બરનું પ્રથમ દાન આપેલું. પાછળથી બીજા દસ દળર પૌંડે તેમાં વધારે તેમણે જ આપ્યા. તે વખતના વાઈસરોય લોર્ડ કર્ઝને આ નાણાં પુસા ખાતે ખેતીની કાશીય ધોરણ ઉપર મહાપાઠશાળા બાંધવામાં અને તેને યોગ્ય સાધન સામગ્રી ખરીદવાને માટે વાપર્યા હતા.

હિંદની સરકાર પણ વધેટ રીતે આ ખાતું નીભારી રહી છે. હમણાં જ બારેક માસ ઉપર નીમાવેલ એક અનુભવીઓની દમિરીની નીચે મુજબની સચનાઓ હિંદી

સરકારે સ્વીકારી છે. આનું મુખ્ય લક્ષ્ય 'ખેતીવાડીના અતિ ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે લાયક વિદ્યાર્થીઓ મેળવી તેમને શાસ્ત્રીય જ્ઞાન આપી ખેતીવાડીના તદ્દને તૈયાર કરવાનું છે.

(૧) કૃષિપાઠશાળાના ચંચળ, મહેનતુ યુવકો ત્યાંની પરીક્ષા પાસ કરી પોતાની પ્રાંતિક સરકારનું સર્ટિફિકેટ મેળવે તેમને દાખલ કરવા.

(૨) દિંદી યુનિવર્સિટીના શાસ્ત્રીય વિષયના પદવીધરો જેમણે કોઈ કૃષિ પાઠશાળામાં એક વર્ષનું ખેતીનું શિક્ષણ મેળવ્યું હોય અને પ્રાંતિક ખેતી ખાતાના વડાનું સર્ટિફિકેટ મેળવ્યું હોય તેમને દાખલ કરવા.

(૩) દેશી રજવાડા તરફથી મુકાબામાં આવતા જંગલણી લીધેલા લાયક યુવકોને જે સ્થાન હોય તો જ દાખલ કરવા. પુસા ખાતેનું મહાવિદ્યાલય ખરેખર નિરીક્ષણ કરવા જેવું છે. ત્યાંના ડાયરેક્ટરને અગાઉથી લખવાથી તે દેખાડવાનો બંદોબસ્ત થઈ શકે છે.

ખેતીને લગતી મહાપાઠશાળાઓ પૂના, લાયલપુર, કાનપુર, કાંઈમપુર, નાગપુર અને સહુર ખાતે ખોલવામાં આવી છે, અને લાકા તથા માંડલે ખાતે પણ ફોલોને તૈયાર થઈ ગઈ છે. બીજા ફોલોને કરતાં પણ પૂનાની ખેતીવાડીની મહાપાઠશાળા સારા પાયા ઉપર આવે છે. ત્યાંના ઉપરી મિ. હેરાલ્ડ મેને તેના ઉપર પોતાની અદ્ભુત શક્તિને ધણી જ સારો સદુપયોગ કર્યો હતો, જેથી એ શાળા લોકપ્રિય થઈ પડી છે. તેની અંદર ૨૦૦ ઓકરાઓ ચાલુ અભ્યાસ કરે છે, અને મુંબઈની યુનિવર્સિટીની સાથે તે બેઝવેલી છે. આ મહાપાઠશાળામાં એક અંગ જે વિશેષ ઉપયોગી થયેલ છે, તે ખેડૂતના બાળકોને સંક્ષિપ્ત ક્રમથી ખેતીવાડીનું સાદું જ્ઞાન આપવાની યોજના છે. એ ખેડૂત યુવોને યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓ પાસ કરવા માટે નહિ પણ પોતાના ખેતરો અને ખેતીની અભિવૃદ્ધિ કરવાને લગતું શિક્ષણ આપવાની ગોઠવણ કરેલી છે. લાયલપુર (પંજાબ) ની પાઠશાળામાં પણ આવે જ કોઈક ક્રમ ગોઠવાયેલ છે, જેને યુનિવર્સિટીના કૃષિ પદવીધર યતું હોય તેના માટે ઉચ્ચ ક્રમ અને જેને સાદું સરળ જ્ઞાન મેળવતું હોય તેના માટે જુદા શિક્ષણપદ્ધતિ છે. બીજા છાત્રોને સર્ટિફિકેટ આપી નિદાય કરે છે. તે સિવાય હમણાં દેશી ભાષામાં ખેતીનું શિક્ષણ આપવાની ગોઠવણ પણ કરેલી છે. સાથે મોટા ખેતરોમાં વાવણી કરી જુદા જુદા પાકો કેવી રીતે

શાસ્ત્રીય સંશોધનો સહિત ઉગારી શકાયવામાં આવે છે. બંગાળમાં જે કૃષિશિક્ષાની પાઠશાળાઓ ખોલવામાં આવી છે, પરંતુ બંગાળના ડાયરેક્ટર જનરલના જણાવ્યા મુજબ તે પુરી સંતોષકારક નીવડી નથી. જે જાતનું જ્ઞાન આપાય છે તે ખેડૂતો સમજી શકતા નથી. જેઓ ભાવણો માંલગીને ભય છે, તેઓ જુના મંત્રકારોને લીધે નવીન મુદ્દારા કરતા નથી. અને મોટી અંખ્યા પાસે તેવાં સાધન પણ હોતાં નથી. કાનપુરની કૃષિ મહાપાઠશાળામાં ખેતી શિખવવાનો એ વર્ષનો હુકમ ક્રમ દાખલ કરવામાં આવ્યો છે અને તેના જ ધોરણે વાવવ્ય પ્રાંતની જુલ્હા શહેરની પાઠશાળાનો ક્રમ ગોઠવાયો છે. હજી પુરતી ફોલો મળી હોય તેમ જણાવતું નથી. મધ્યપ્રાંતમાં જે કૃષિ પાઠશાળાઓ શિક્ષણક્રમ હમણાં જ મુદ્દારામાં આવ્યો છે. હવે ખેડૂત પ્રબલ તેનો ફોલો લાભ લે છે, તે બેવાનું છે, પરંતુ લાયક ઉગેદવારોને હજી સૂધી એ પાઠશાળાઓ આકર્ષી શકી નથી. મુંબઈ ઇલકા ખેતીની માધ્યમિક તેમ જ ઉચ્ચ જંગલણીમાં સૌ પ્રતિાથી આગળ વધેલ છે. ખેતીની જ સામાન્ય શાળાઓ પણ સંતોષકારક ક્રમ કરતી જણાવવામાં આવે છે. પંજાબમાં ઘણી માધ્યમિક શાળાઓમાં ખેતીનું શરૂઆતનું શિક્ષણ પણ સાથે જ આપવામાં આવે છે. સુરદાસપુરમાં લક્ષ્મીબાઈ બાળકોને ખેતીનું શિક્ષણ આપવાની ખાસ ગોઠવણ થઈ છે. લાયલપુર ખાતે ખેતીના ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે મહાપાઠશાળા ખોલવામાં આવી છે, જ્યાં શિક્ષકો તૈયાર કરી જુદી જુદી પ્રાંતિક શાળાઓમાં નિમવામાં આવે છે. એ શાળાઓમાં શરૂઆતનું ખેતીનું જ્ઞાન આપવા ઉપર વધારે ભાર મુકવામાં આવે છે. છતાં ખેડૂતના ઓકરાઓ વધારે પ્રમાણમાં લાભ લે એવી કોઈક વ્યવસ્થાની સર્વજન જરૂર છે. લોકો અને ખાસ ખેડૂતો કૃષિશિક્ષાનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન મેળવે એ બધું જ આવશ્યક છે પરંતુ તેને માટે આવી શિક્ષા પુરતી ઉપયોગી થઈ પડે તેવો ક્રમ ગોઠવાવો જોઈએ.

મુંબઈના ધનાઢ્યો પણ આ વિગતની અભિવૃદ્ધિને માટે ચોગ્ય કામો આપતા રહ્યા છે. સર સામન ડેવીઝે મુંબઈ સરકારના હાથમાં નામદાર સત્રાપના આગમન પ્રમંચે પૌંડ ૫૩,૩૦૦ કૃષિપાઠશાળાઓ સ્થાપવા સેપ્તેમ્બર ૧૯૧૧ તેમાંથી કૃષિ પાઠશાળાઓ જુદા જુદા છાત્રોમાં સ્થાપવાની ગોઠવણો થઈ છે. આખા દિંદના ખેતીવાડી

ખાતાનું મુખ્ય મથક પુસાનું શહેનશાહી જેતીવાડી ખાતું છે. તેનો વાર્ષિક ખર્ચ પૌંડ ૬૫,૦૦૦ થાય છે. પ્રાંતિક સરકારે કૃષિશિક્ષા પાઠગ પૌંડ ૫૯૪,૦૦૦ ખર્ચે છે. એની વાર્ષિક સરેરાશ દર એકર ઉપર અર્ધા પેની આવે.

૧૯૦૫ ની સાંઘથી જેતીવાડી ખાતાની નવીન રચના થઈ છે. દર છ માસે જેતીવાડી ખાતાના મધ્યસ્થ સરકારના અને પ્રાંતિક તફતોની કાન્ફરન્સ બેળી થાય છે. તેમાં જેતીવાડી, તથા કૃષિશિક્ષાની ગત છ માસમાં થયેલી પ્રગતિ જોઈને લવિષ્યના ક્રમે બેધાઇ અનુભવની આપ લે થાય છે, અને જુદી જુદી યોજનાઓ ઘડાઈ મધ્યસ્થ સરકારની બહારી માટે મુકવામાં આવે છે.

કૃષિશિક્ષાએ હિંદમાં હજુ જાણવા જેવી પ્રગતિ કરી નથી. તેનું કારણ લેડિઝની ગરીબાઈ અને અજ્ઞાન છે. હમણાંની શાળાઓ કૃષિશરેને વિશેષ લાભકારક જણાઈ નથી. માત્ર સરકારી જેતીવાડી ખાતાના નીચેની તથા વચલી પાયરીઓના અમલદારો નીપજવવાની એ મીલો છે. ખેડુતોનાં બાળકોને પણ એ જ્ઞાન વિશેષ ઉપયોગી થયેલું જણાયું નથી, કારણ કે પ્રથમ તો હિંદના ખેડુતોનાં ડુંઢ સાધનો, ગરીબાઈ અને નાનાં નાનાં ખેતરોના દુકાઓ જેતાં તેમની જીવી જેતીની પદ્ધતિ વધારે અનુકૂળ છે. પાશ્ચિમીય તફતો પણ હમણાં એ જ મત દર્શાવે છે. હજારો વર્ષ થયાં ચાલી આવતી એ પદ્ધતિ ડુંઢ સાધનો વાળા માટે ખરાબ નથી પરંતુ જેતીવાડીનું ખાસ અનુભવનું પ્રાયમિક શિક્ષણ ખેડુતોના બાળકોને લાભકારી છે. તેને માટે મોટાં શહેરોમાં જત જતના પાકો ઉપજવી કેવી જતનાં બીજાં વાવવાં, કેટલું અને કેટલું ખાતર દેવું, કેટલું અને કયા ક્રમથી પાણી પાતું, જંતુઓને કેવી રીતે દૂર કરવાં, ઊંડાઓની વધ કેમ કરવી, શેગને દૂર કેમ કરવા વગેરેનું નવીન પદ્ધતિથી ખાસ અનુભવી જ્ઞાન આપવામાં આવે તો તે નફામંડ નથી અને ઘણે ઠેકાણે તે લાભકારક જણાયું છે. પરંતુ સૌથી મુખ્ય જરૂર ખેડુતોને સારાં બીજાં, સારાં જેતીનાં ઓળોરો અને સચકત બજો પુરા પાડવાની છે. આવી ખાસવણ કરવાથી જેતીવાડીની હાલત ઘણી જ સુધરશે.

જાપાનના વિશ્વવિદ્યાલયમાં શીખેલા યુવકોએ સાધારણ મજુરીની પેટે કામ કરી જાપાનની ચોખાની જેતીને ઉચ્ચ દરજ્જે આણી. તેવી રીતે આપણા યુવકો દેખાવના ફેશનવાળા ડાકટર અથવા વકીલ થવા કરતાં જેતીની ઉચ્ચ ફેશનથી લે તો તે ઘણી જ સારી વાત છે. જેતીવાડી ખાતા તરફથી ચોખાનીઓ, હસ્તપત્રો અંગ્રેજી લાખામાં નીચે છે, પરંતુ ખેડુતોને તેથી ફાયદો થયેલો જાણવામાં નથી.

હિંદની સરકાર કૃષિશિક્ષા ઉપર ઘણું જ થોડું ખર્ચ કરે છે અને તેમાં પણ અંગ્રેજ તફતોના ભારે પગારોમાં તેનો મોટો ભાગ ચાલો જાય છે. નીચેના આંકડા ઉપરથી પરદેશના મુકાબલે અંગ્રેજી વસ્તુસ્થિતિ ૧૯૫૪ સમજશે:

દેશ	બાળજી મંખ્યા સેંકેટ ટકા	કૃષિશિક્ષાનો ખર્ચ
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	૭.૭	૧૬ શિલીંગ
જર્મની અને વેલ્સ	૧.૮	૧૦ શિલીંગ
હિંદુસ્થાન	૯૪	૧ પેની

હિંદમાં વિશેષ જરૂર તો કૃષિશિક્ષાનાં મજતરવોનું જ્ઞાન, પ્રાથમિક શિક્ષણ અને માધ્યમિક શિક્ષણ સાથે ફરજિયાત સૌને માટે કરવાનું છે. જુદાં જુદાં ચોખ્ય સ્થળોએ નમૂનેદાર સરકારી ખેતરો નવીન પદ્ધતિ ઉપર હજારોની મંખ્યામાં સ્થાપી ખેડુતોને અનુભવ સહિત દેખાડવાની પણ આવશ્યકતા છે. સુધારા વધારા કરવામાં ખેડુતની સાદી સરળ લાખામાં હસ્તપત્રો પણ ઉપયોગી થઈ પડે. ખેડુતોના મેળાઓમાં મેનિક લેન્ડર્નની મદદથી દેશી લાખામાં આપેલ નાનાં નાનાં જાપણો પણ ઠીક ગરજ સાંઘે. વિશેષ તો પરસ્પર શહકારી મંડળો સ્થાપી ખેડુતોને કરજમુક્ત કરી તેમને સારાં સાધનો અપાવવાની જ ખેતી સુધરશે. જમીનને પુરતું ખાતર મળતું નથી. મોટી રકમનું ખાતર પરદેશ ચડે છે. સરતું ચોખ્ય ખાતર મળે તો જમીનની ફળદ્રુપતા ઘણી વધી જાય. ખેતીનાં સરળ મજબુત નવીન ઓળોરોની પણ મેડી જરૂર છે.

સ્પાર્ટનોની તાલામ

યુરોપના ઇતિહાસમાં સ્પાર્ટનોનું સ્થાન અતિ મહત્વનું છે. ગ્રીસના લોકોની આ પ્રાન્તનું એ મુખ્ય શહેર હતું. એ નગરના નામ ઉપરથી ઝોગળખાતા સ્પાર્ટન લોકો યુરોપસ નદીની ખીણમાં રહેનાર ડોરીઓના વંશજ હતા. આ સ્પાર્ટનો ઉપરાંત સ્પાર્ટમાં બીજા લોકો પણ હતા. આવા લોકોમાં પેરીકાઈ અને હેલટ નામના બે મુખ્ય વર્ગ હતા. આ વર્ણવ્યવસ્થા આપણે ત્યાંની વર્ણવ્યવસ્થા જોડે કેટલેક દરજ્જે સરખાવી શકાય. સામાજિક વ્યવસ્થામાં સૌથી નીચેનો વર્ગ હેલટ લોકોનો હતો. એ લોકોની સંખ્યા સૌથી વધારે હોવા છતાં વ તહેમની સામાજિક સ્થિતિ અત્યંત દયાજનક હતી. તહેમને કોઈ પણ જાતના સામાજિક કે રાજકીય હક્કો આપવામાં આવ્યા ન હતા; અને તેઓ ખેતી અને શુદ્ધામગીરીનો ધંધો કરતા. ટુંકમાં તેઓ સ્પાર્ટના થડ લોકો હતા, તહેમના કરતાં, બીજા વર્ગની, એટલે પેરીકાઈ લોકોની સ્થિતિ ઘણી સારી હતી. સ્પાર્ટની વેપાર વગેરે સર્વ પ્રગતિઓ આ પેરીકાઈ લોકોના હાથમાં હતી. જો કે તહેમને કોઈ જાતના રાજકીય હક્કો ન હતા, છતાં ય નાગરિક તરીકેની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા તેઓ ભોગવતા. આ બધાની ઉપર સત્તા ભોગવતો વર્ગ ખુદ સ્પાર્ટન લોકોનો હતો. સંખ્યામાં અત્યંત અલ્પ હોવા છતાં ય આ લોકો સ્પાર્ટમાં જળી સત્તા ભોગવતા. જાહેર કાર્યો અદા કરવાની યોગ્યતા ભોગવવાની કેળવણી લઈ એ કાર્યો બજાવવા સિવાય સ્પાર્ટન લોકોને બીજો કોઈ પણ ધંધો ન હતો. એ વર્ગને વેપાર કરવાની સખત મના હતી; અને જીવન નિર્વાહ હેલટ લોકો જે જમીન ખેડતા તહેમોંથી આવતી નિજા ઉપર થતો.

સ્પાર્ટમાં પોતાનું સર્વોપરીપણું જાળવી રાખવા સ્પાર્ટનો સખત પ્રયત્નો કરતા. પેરીકાઈ અને હેલટ

લોકોને સદાને માટે પોતાના અંકુશ હેઠળ રાખવા તેઓ અહોનિશ કાળજી રાખતા, અને હેલટ લોકોની સંખ્યા મોટી હોવાથી કોઈ દિવસ પણ તેઓ એકત્ર થઇ સ્પાર્ટનોની રહામે ઉઠે એવા ભયથી તેઓની નીતિ એ વર્ગને હંમેશને માટે દબાવેલો અને શુદ્ધામગીરિમાં રાખવા તરફ હતી. હેલટ લોકો તરફની આ અવિશ્વાસની લાગણીને પરિણામે સ્પાર્ટનોમાં “ ક્રિપ્ટિઆ ” નામનો એક અત્યંત કૂર, રિવાજ દાખલ થયો. આ રિવાજ પ્રમાણે સ્પાર્ટન યુવકોને તહેમના ઉપરીઓ હથિયાર અને ખોરાક આપી સ્પાર્ટની આશુબાલુના શુષ્કમાં વીખેરાઈ જઈ સંતાઈ રહેવાનું ફરમાવતા. આ બધા યુવકો રાત્રે બહાર આવી જોટલા હેલટ લોકો હાથમાં આવે તેટલાને મારી નાખતા. વળી જે હેલટ લોકોની લાગવગ વધતી જતી માસમ પડતી તહેવાનો તે તેઓ વીણી વીણીને સંહાર, કરતા. કેટલીક વખત ધોળે દિવસે પણ રસ્તાઓ ઉપર અને ખેતરોમાં તેઓ આવી કૂર કતલ ચલાવતા. એક વખત સ્પાર્ટનો અને એથેનિયન લોકોના યુદ્ધ દરમિયાન ૪૨૦ સ્પાર્ટનોને એથેનિયનોએ સંકેટરીઆનાં ટાપુમાં ધેરી લીધા. એ મેરો આસનો હતો તે વખતે હેલટ લોકોએ જીવને જોખમે, અત્યંત ગદાફરીથી એ સ્પાર્ટનોને હાણ વગેરે વસ્તુઓ પૂરી પાડી. આ સેવાના ગદસામાં સ્પાર્ટન લોકોએ તહેમને સ્વતંત્રતા બક્ષી; પણ યુસિગઇસ વર્ણવે છે તેમ તેઓને સ્વતંત્રતા બક્ષા પછી થોડા સમયમાં જ એ બે હબર કે વધુ શુદ્ધાઓ ક્યાં ગયાં અને તહેમનું શું થયું તહેનો પત્તો મળ્યો નહિ—એવી શુભ રીતે તહેમનો સર્વનો એકી વખતે સંહાર કરવામાં આવ્યો. જેમ આપણે ત્યાં વેદાભ્યાસ કે એવી વસ્તુઓ કરવાની શ્રદ્ધ લોકોને મના હતી તેમ હેલટ લોકોને મારા શુદ્ધરથને જાને એવાં જાન કે નૃત્ય કરવાની બંધી હતી.

આ સ્પાર્ટન લોકોના જીવનમાંથી જ પ્રેરણા પામી પ્લેટો નહેવા મહાન ફિલ્સોફી જગતને “રિપબ્લિક” નામનો અપૂર્વ ગ્રંથ બંધાવ્યો. તેના “રિપબ્લિક”માં તેણે આદર્શ ગાર્ડિયનો (ક્ષેત્રો, રાજકર્તાઓ)નું વર્ણન કરેલું છે. આ ગાર્ડિયનો એટલે જ સ્પાર્ટન લોકો—દર માત્ર એટલો જ કે પ્લેટોના આદર્શ ગાર્ડિયનો માટેના આવશ્યક ગુણોમાંથી એક જ ગુણ તેઓનામાં ન હતો: એઓને દેહની કેળવણી મળતી પણ આત્મા કેળવણી મેળવતો જ રહ્યો હતો. આને પરિણામે તેઓ સ્વાર્થી, મુગ્ધિત દષ્ટિવાળા અને જરૂર હોય ત્યાં યથા હતા. આ ખામીને લઈને જ ગ્રીસનું એક “ફેડરેશન” (રાષ્ટ્રગ્રંથ) બનાવવાની અપૂર્વ તક તેઓએ ગુમાવી. સ્પાર્ટનોમાં આ ખામી નેરોને જ પ્લેટો તેના “રિપબ્લિક”માં આદર્શ રાજકર્તાઓ ફિલ્સોફી હોવા નેરોએ એમ વારંવાર ભારપૂર્વક જણાવે છે.

આ સ્પાર્ટન લોકોએ એક બળવાન પ્રભુ યવાને માટે જે જે પ્રયત્નો કર્યા, જે જે કાવદાઓ ધડપા અને જે કોર દેહક્રમ કર્યું તેનું વર્ણન આશ્ચર્યચકિત કરે એવું છે. આને પણ સ્પાર્ટન તાલીમ (ડિસિપ્લીન) કહેવતરૂપ થઈ પડી છે. “મુદતો વેપાર” એ જ ક્રવણ, તેમનું બેય હતું. પ્રત્યેક સ્પાર્ટનનું વક્ષણ મધમાખોની માફક સદા સામાન્ય લાલ તરફ રહેતું, અને તે ચોતાને એક સ્વનંત્ર અકિત તરીકે ગણતો ન હતો, પણ પોતે આ સ્પાર્ટન વર્ગનું એક અંગ છે એમ માનતો. આખા ગ્રીસમાં લાગે જ બીજા કોઈ પ્રભુએ રાષ્ટ્રના હિત ખાતર ચોતાની વ્યક્તિઓનાં વ્યક્તિત્વનું આટલું નષ્ટ બંધિદાન આપું હોય. તેમને આખો શિક્ષણક્રમ જ તેમને બળવાન ચોદાઓ બનાવવાના દષ્ટિનિબંધી ધડપામાં આપ્યો હતો. તેમનું મૂળ બેય આત્માપાન, સહનશીલતા, અને લશ્કરી વિજય હતું—બીજા હેતુઓ ગૌણ હતા. એન્સાઈક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા જણાવે છે કે કદાચ આખા જગતના ઇતિહાસમાં બીજા કોઈ પણ રાષ્ટ્રે ચોતાનો આદર્શ આટલી સ્પષ્ટતાથી ચોતાની સમજ મૂકી તેને પાર પાડવા માટે સતત પ્રયત્નો કર્યા નહિ હોય. સ્પાર્ટનોની મહત્તા આ આદર્શને પાર પાડવા માટેના સતત પ્રયત્નો, ખંત અને ધીરજમાં જ રહેલી છે.

સ્પાર્ટનોમાં એકતા સ્થાપવાના અને તેમનામાં રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા પ્રગટાવવાના ભગીરથ પ્રયત્નો કરનારા-

ઓમાં લાયકરગસનું નામ પહેલું આવે છે. આ લાયકરગસ વિશે ઇતિહાસકારોમાં ઘણો મતભેદ છે; પણ સાધારણ રીતે સ્પાર્ટનો માનતા કે બધા કાવદાઓ લાયકરગસે જ ઘડ્યા હતા. (—આપણે મનુ વિશે માનીએ છીએ તેમ.) લાયકરગસનો પહેલો સુધારો જમીનના ચરાસને લગતો હતો. તેણે જેનું કે ઘણીખરી જમીન ચોદાએક પેસાદારોના હાથમાં હતી અને સ્પાર્ટનોમાં નિર્ધન લોકોની મંજૂર ઘણી મોટી થઈ ગઈ હતી. આ અતિધનતા અને નિર્ધનતાને લઈને ઉભી થતી અસહ્ય અસમાનતા, અને તેને પરિણામે જન્મતા લોભ, ધમ્પાં, ઉદ્વેગ, વિલાસીપણું અને એવા દુર્ગુણોથી અનેક દુષ્ટ રોગોથી રાષ્ટ્ર હેરાન થતું હતું. લાયકરગસે લોકોની સંમતિ મેળવી જમીનની માલિકીના આમળાથી ચાલ્યા આવતા સર્વે દેક રદ કર્યા અને નવી વ્યવસ્થા એવી કરી કે બધા સ્પાર્ટન નાગરિકોની આર્થિક સ્થિતિ અને તેથી કરીને તેમની જીવનપદ્ધતિ અને રીતસાત સમાન થઈ પડે. (આ સુધારા સાથે સામ્યવાદની ચળવળ સરખાવી એવા નહેવી છે.)

આ સુધારાને પરિણામે દ્રવ્ય તથા મિલકતની અસમાનતાને લઈને ઉભાં થતાં અનિષ્ટ પરિણામો અટક્યાં, અને અગાઉ પેસાને લઈને જે સસ્તી કીર્તિ મળતી હતી તે કીર્તિ અને મોટાદાઈ મેળવવા માટે સંતુલ્યો અને ચોરોનો જ માર્ગ રહ્યો. વળી દ્રવ્યલોભ પૂરેપૂરો નિર્મૂળ કરવા માટે, તથા મોજશોષ ઉપર પૂરેપૂરો વિજય મેળવવા માટે અને આખા સ્પાર્ટન વર્ગની રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા જીવંત રાખવા માટે તેણે એક બીજા સંકેશ દાખવ કરી. કોઈ પણ સ્પાર્ટન ચોતાને ઘેર જમી રાકતો નહિ. બધા સ્પાર્ટનોને દરરોજ ડેરવેલે વખતે સાવજનિક બાજનજીવમાં સાથે અને સામાન્ય ખાદ્ય લેવો પડતો. આ કાવદાથી સ્પાર્ટનોની આંતરએકતા ખૂબ દૃઢ થઈ, અને તેમને એક લશ્કરી બંધુસંઘ (military brotherhood) બનાવવામાં આ સંસ્થા અત્યંત સહાયકર્તા થઈ પડી.

વળી લાયકરગસે એક બીજો મહત્વનો સુધારો દાખવ કરી લોકોની લોભચિતિ ઉપર જગતે કાંપ મૂક્યો. તેણે સોનારૂપનું ચલણું બંધ પાડી લોહનું ચલણું દાખવ કર્યું. આ ચલણું દાખવ ચતાંની સાથે જ સ્પાર્ટનોમાં ઘણી જગતના અન્યાયનો લોભ થયો, પેસાની કિંમત પડી ભોગી અને સ્પાર્ટનોમાંથી બધા નિરુપયોગી

ધર્મા અને મોજશોખના હુન્નરે આપોઆપ બંધ પડ્યા; તેમ ઝીસનાં બીજાં રાજ્યો સાથેનો વેપાર પંથુ પડી ભાંગ્યો. ખુટાર્ક તો છે કે આ યજ્ઞને લઈને પરદેશી કે નવાઈની વસ્તુઓ ખરીદવાને સ્પાર્ટનો પાસે સાધન જ ન રહ્યું, ત્હેમના બંદરોમાં વેપારીઓનાં બહાણેઓ નાંગરતું જ છોડી દીધું. ત્હેમના આખા મુલકમાં પૈસા લઈ ક્ષણકૌશલ શીખવનાર સોફિસ્ટ, કે રખડતા લવિષ્ય કહેનાર, કે દુષ્ટ ધર્મી કરનાર સ્ત્રીરુપ, કે અસંકાર વેચનાર ફેરિયો શોધ્યો ન જડે એમ થઈ ગયું, વળી આ યજ્ઞ ટાળક થતાં સ્પાર્ટમાંથી ટાવાઓ પણ જતા રહ્યા, ઝીમંતાઈ અને ગરીબાઈ પણ જતી રહી, અને દરેકને જેટલું જોઈએ તેટલું મળી રહેતું. આ પ્રમાણે મોજશોખને પોષે એવી કોઈ પણ વસ્તુ સ્પાર્ટમાં રહી નહિ એટલે સ્પાર્ટમાંથી ગોટા વૈલક અને મોજશોખ આપોઆપ મરી, અને લોકોમાં જે ક્ષાતી ભાવના હતી તે લોકોના હૃવનમાં અને હૃવનને આવરક વસ્તુઓમાં પ્રગટ થવા લાગી. આજે આખા જગતમાં નિર્ધનતા અને અતિધનતાને પરિણામે જે જન્મી રહ્યા સળગે છે, દ્રવ્ય અને અસમાનતાને પરિણામે જે જે અનિષ્ટોના લાર હેડળ આપો માનવસમાજ આજે કચરાઈ રહ્યો છે તે સર્વ અનિષ્ટોને સ્પાર્ટન લોકોએ કાર્યક્રમતાથી અને દૃઢ નિશ્ચયથી આમ વિના મુશ્કેલીએ દૂર કર્યાં. આવી રીતે સાવેલી એકતાનો અને તેથી મેળવેલા અધ્યાત્મ ગળતો સ્પાર્ટનોએ સદુપયોગ કર્યો કે દુરુપયોગ કર્યો એ બૂદ્ધી પ્રશ્ન છે, પણ જે ઇતિહાસમાંથી બોધ લઈ શકતો હોય તો ત્હેમણે ત્હેમની આંતર-મુશ્કેલીઓ જે પહાવણથી દૂર કરી એ શું બોલું બોધપ્રદ છે ?

આ ઉપરાંત સ્પાર્ટનોને બીજી મુશ્કેલીઓ રહ્યાં પણ સાથ બીડવાની હતી. જમીનના ગરાસની નવેસરથી વહેંચણી, માર્ગજનિક બોજનશુદ્ધ તથા લોટાનું યજ્ઞ ઘાખત કરી ત્હેમણે ત્હેમની બાલ મુશ્કેલીઓ દૂર કરી; પણ એટલાથી જ તેઓ આખા ઝીસમાં સર્વોપરીપણું ભોગવી શકે એમ નહતું. ત્હેમને બળવાન પ્રગતી પણ જરૂર હતી. આથી લાઈકરગમે લામ માટે પણ કેટલાક નિષ્ક્રમો ઘડ્યા. કન્યાઓને પુરુષોના જોડે જ તાલીમ આપવામાં આવતી. ખુટાર્ક લખે છે કે “ત્હેણે કુમારિકાઓ માટે લેગ્યાની, ફરનીની, બર ફેંક્યાની અને જાંસા મારવાની ક્વડત ફરમાંથી કારણ કે ત્હેમનાં શરીર

મજબૂત અને સશક્ત થયે તેઓ પ્રસંગવેદના સહન કરી શકે અને સહિસતામતીથી પ્રસાદ કરી શકે, અને ત્હેમની સંતતિ પણ મજબૂત અને સશક્ત થાય. પક્ષમાં રહેવાથી નારીજાતિમાં જે અત્યંત નાણુકતા, લભમ અને કૃત્રિમ બળળાપણું આવે છે તે ઓછાં કરવાને ત્હેણે કેટલાક ઉત્સવના દિવસોએ કુમારિકાઓને જીવાન પુરુષોના દેખતાં ગાવાનું અને નાયવાનું ફરમાવ્યું અને જીવાન પુરુષો અને સ્ત્રીઓ એક બીજાને નમ લેવે એવા પણ કોઈ કોઈ પ્રસંગો રાખ્યા. વળી આવા પ્રસંગોએ જીવાન પુરુષોમાં સ્પર્ધા વધે અને ત્હેમની યશાકાંક્ષાને ઉત્તેજન મળે એ હેતુથી સ્ત્રીઓને ચોમ્ય પુરુષોનાં વખાણનાં ગીત ગાવાની અને અચોગ્ય નીવડ્યા હોય ત્હેવાઓને બનાવવાની છૂટ આપી. રાજ્યો, વડિલ-મંડળ, અને બીજા સ્પાર્ટનો પણ આવા સમારંભોમાં હાજર રહેતા, અને તેથી કરીને સ્ત્રીઓનાં આવાં વાગ્દાણોની ઘણી અસર થતી. જે સ્પાર્ટનોને સ્ત્રીઓ વખાણતી રહેતાં આનંદનો ખાર ન રહેતો, અને જોડેની ઉપર તેઓનાં કટાક્ષ પડતાં રહેને તે તીવ્ર સજા જોડેલાં સાલતાં. કુમારિકાઓ નમ આવતી રહેવે વળતે પણ સર્વ વર્તન મર્યાદિત રહેતું. કોઈ અચોગ્ય ઉચ્ચાર સરખો પણ ન કાઢી શકતું અને તેથી એમાં કેંઈ પણ નીચું જોવાનું ન હતું. બદ્ધિ એવી સાદાઈ વધી, અને શરીરનું દરેક અંગ ઘાટીયું અને સુદૃઢ કરવા સ્ત્રીઓમાં પણ સ્પર્ધા થઈ. વળી છૂટને લીધે અને પુરુષોના સંસર્ગથી સ્ત્રીઓના વિચાર પણ વિસ્તૃત થયા, અને અંગક્રમરત વગેરેથી હિંમત, ટેક, વગેરે કેવળ મરદાની શુભો નથી એવું ત્હેમને બાન થયું.”

બરેબર, સ્પાર્ટનોની આ નમ નાયત્રી પ્રવા આવજીવ નૈતિક સ્વભાવને આધાત પ્હોંચાડે એવી છે. પણ સ્પાર્ટના લોકોને એમાં અનીતિ જોડેનું કંઈ લાગતું ન હતું. તેઓને તો કોઈ પણ પ્રકારે બળવાન અને વધુ સંતતિ ઉત્પન્ન કરવી હતી; અને તેથી અવિવાહિત રહેનાર પુરુષોની તેઓ નિન્દા કરતા. પણ ખુટાર્ક જણાવે છે કે જીવાન કુમારિકાઓનાં આ નમ અને પુરુષોનાં દેખતાં કરવામાં આવતાં નૃત્યાદિથી સ્પાર્ટમાં વાંદા રહેવાનું પસંદ કરનાર ઘણા થોડા પુરુષો નીકળતા.

વળી કુમારિકાઓના લભની ઉચ્ચર વિશે પણ સખત નિયમ હતો, કુમારિકાનાં લભ ત્હેની કામળ વયમાં ક્ષણિક થતાં નહિ. તે પૂણું અવસ્થામાં આવતી ત્યારે

ધધા અને મોજશોખના હુંનવો આપોઆપ બંધ પડ્યા; તેમ ગ્રીસનાં બીજાં રાજ્યો સાથેના વેપાર પણ પડી ભાંગ્યો. પ્લુટાર્ક લખે છે કે આ અશ્વજીને લઈને પરદેશી કે નવાઈની વસ્તુઓ ખરીદવાને સ્પાર્ટનો પાસે સાધન જ ન રહ્યું, ત્હેમના ખંદેશમાં વેપારીઓનાં વ્હાણોએ નાંગરતું જ છોડી દીધું. ત્હેમના આખા સુલકમાં પૈસા લઈ કલાકૌશલ શીખવનાર સોફિસ્ટ, કે રખડતા સજિયા ઝહેતપ, કે હુદ-કરો કરનાર સ્તેચુસ, કે અલંકાર વેચનાર ફેરિયા શોધ્યો ન જડે એમ. થઈ ગયું. વળી આ અશ્વજી દાખલ થતાં સ્પાર્ટમાંથી દાખલો પણ જતા રહ્યા, શીમંતાઇ અને ખેરીબાઇ પણ જતી રહી, અને દરેકને જેટલું બેઠકે તેટલું ગળી રહેલું. આ પ્રમાણે મોજશોખને પોપે એવી ટાઇ પણ વસ્તુ સ્પાર્ટમાં રહી નહિ એટલે સ્પાર્ટમાંથી જોરા વૈભવ અને મોજશોખ આપોઆપ મરી, અને લોકોમાં જે કલાની ભાવના હતી તે લોકોના જીવનમાં અને જીવનને આવશ્યક વસ્તુઓમાં પ્રગટ થવા લાગી. આને આખા જગતમાં નિર્ધનતા અને અતિધનતાને પરિણામે જે જમરી લદાય મળે છે, દ્રવ્ય અને અસમાનતાને પરિણામે જે જે અનિષ્ટોના ભાર હેઠળ આજો માનવસમાજ આને કથરાઇ રહી છે તે સર્વ અનિષ્ટોને સ્પાર્ટન લોકોએ કાર્યકુશળતાથી અને દૃઢ નિશ્ચયથી આમ વિના મુશ્કેલીએ દૂર કર્યાં. આવી રીતે સાધેલી એકતાનો અને તેથી મેળવેલા અચળ ગળનો સ્પાર્ટનોએ મદુરપયોગ કર્યો કે દુરુપયોગ કર્યો એ બંને પ્રશ્ન છે, પણ જે ઇતિહાસમાંથી બોધ લઈ શકાતો હોય તો ત્હેમણે ત્હેમની આંતર-મુશ્કેલીઓ જે ઘડાપણથી દૂર કરી એ શું બોધું બોધાવ્યું છે ?

આ ઉપરાંત સ્પાર્ટનોને બીજી મુશ્કેલીઓ રહ્યો પણ આય બીડમાની હતી. જમીનના ગરસની નવેસરથી વેચણી, સાર્વજનિક બોજનશુદ્ધ તથા લોકોનું ચક્રણ દાખલ કરી ત્હેમણે ત્હેમની બાહ્ય મુશ્કેલીઓ દૂર કરી: પણ એટલાથી જ તેઓ આખા ગ્રીસમાં સર્વોપરીપણે બોગમી શકે એમ નહતું. ત્હેમને જળવાન પ્રગ્નતી પણ જરૂર હતી. આથી લાઇકરગને લઈ માટે પણ કેટલાક નિયમો ઘડ્યા. કન્યાઓને પુરુષોના બ્હેરી જ તાલીમ આપવામાં આવતી. પ્લુટાર્ક લખે છે કે “ત્હેણે કુમારિકાઓ માટે દોડવાની, દુરનીની, ચક્ર કેંદ્રવાની અને ભાંગા મારવાની કસરત કરવાની ઢાંચા કે ત્હેમની શરીર

મજબૂત અને સશક્ત થયે તેઓ પ્રસંગવેદના સદન કરી શકે અને સહિરાશ્વમતીથી પ્રસન્ન કરી શકે, અને ત્હેમની સંતતિ પણ મજબૂત અને સશક્ત થાય. પરદામાં રહેવાથી નારીજાતિમાં જે અત્યંત નાણુકતા, લજ્જા અને કૃત્રિમ અળખાપણ આવે છે તે ઓછાં કરવાને ત્હેણે કેટલાક ઉત્સવના દિવસોએ કુમારિકાઓને જીવાન પુરુષોના દેખતાં ગાવાતું અને નાચવાતું કરવાનું અને જીવન ગુરુદે અને સ્ત્રીઓએ ધીજીને નમ્ર જીવે એવા પણ કોઇ કોઇ પ્રસંગો રાખ્યા. વળી આવા પ્રસંગોએ જીવાન પુરુષોમાં સ્પર્ધા વધે અને ત્હેમની યશાકાંક્ષાને ઉત્તેજન મળે એ હેતુથી સ્ત્રીઓને મોગ્ય પુરુષોનાં વખાણનાં ગીત ગાવાની અને અગોચ્ય નીવડ્યા હોય ત્હેવાઓને બનાવવાની છૂટ આપી. રાગઓ, વદિત્ર-મંડળ, અને બીજા સ્પાર્ટનો પણ આવા સમારંભોમાં હાજર રહેતા, અને તેથી કરીને સ્ત્રીઓનાં આવાં વાગ્યાણીની ઘણી અસર થતી. જે સ્પાર્ટનને સ્ત્રીઓ વખાણતી ત્હેનાં આતંદનો પાર ન રહેતો, અને જ્હેની ઉપર તેઓનાં કટાક્ષ પડતાં ત્હેને તે તીવ્ર સ્થળ જ્હેવાં સાહતાં. કુમારિકાઓ નમ્ર આપતી ત્હેણે વખતે પણ સર્વ વર્તન મધોદિત રહેતું. કોઇ અગોચ્ય ઉચ્ચાર સરખો પણ ન કાઢી શકતું અને તેથી એમાં કંઈ પણ નીચું નેવાતું ન હતું. બધે એથી સાદાઈ વધી, અને શરીરતું દરેક અંગ ધારીતું અને સુદૃઢ કરવા. સ્ત્રીઓમાં પણ સ્પર્ધા થઈ. વળી છૂટને લીધે અને પુરુષોના સંસારથી સ્ત્રીઓના વિચાર પણ વિસ્તૃત થયા, અને અંગકસરત વગેરેથી હિમત, ટેક, વગેરે કવળ મરદાની ગુણો નથી એવું ત્હેમને લાન થયું.”

ખરેખર, સ્પાર્ટનોની આ નમ્ર નાચની પ્રથા અવશ્યજ નંતિક સ્વભાવને આધારત પ્લેઝાઇડે એવી છે. પણ સ્પાર્ટનોના લોકોને એમાં અનીતિ જ્હેવું કયું લાગતું ન હતું. તેઓને તો કોઇ પણ પ્રકારે બળવાન અને વધુ સંતતિ ઉત્પન્ન કરવી હતી; અને તેથી અપિવાહિત રહેનાર પુરુષોની તેઓ નિન્દા કરતા. પણ પ્લુટાર્ક જણાવે છે કે જીવાન કુમારિકાઓનાં આ નમ્ર અને પુરુષોના દેખતાં કરવામાં આવતાં નૃત્યાદિથી સ્પાર્ટમાં વાંદા રહેવાનું પશ્ચંદ કરનાર ઘણા યોગ્ય પુરુષો નીકળતા.

વળી કુમારિકાઓના લક્ષની ઉમ્મર વિશે પણ સખન નિયમ રહ્યો, કુમારિકાનાં લગ્ન ત્હેની કોમળ વયમાં થવાં થતાં નહિ. તે પૂર્ણ અવસ્થામાં આવતાં ત્યારે

રશીઅન સાહિત્યનાં સીમાચિન્હો

ખડ પહેલો

પ્રજ્ઞાના જીવન અને યંત્રક્રિયાનું તાદશ પ્રતિબિંબ તેના સાહિત્યમાં પડે છે એ સત્ય જેટલી વાર ઉચ્ચારાય છે તેટલી સચોટતાથી તેનું રહસ્ય સમજવામાં આવતું નથી. પણ રશીઆના સાહિત્યવિકાસની રૂપરેખા આંકતાં તો, એવું રહસ્ય સમજીને કે સમજ્યા વગર પણ, એ મૌલિક સત્ય પળભર પણ નજરથી અળગું થઈ શકે તેમ નથી. આપણે રશીઆના મરાઠુર વિધવા-વાદી મી-સ કોપોટકીનનો અભિપ્રાય લઈએ; ત્યાંના સર્વશ્રેષ્ઠ વિવેચક બાયલીન્સ્કીની તલ્લરપર્શી મીમાંસાઓ વિચારીએ; કે મી. હેગબર્ગ રાષ્ટ્ર જેવા રશીઅન વાંચકોના અગ્રેજ અધ્યાપકને માર્ગદર્શક તરીકે સ્વીકારીએ; દરેક જણ એકતો એક જ પુસ્તક ફરીફરીને ફરે છે કે તમારે રશીઆની રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક—ગમે તે ભાવના પુરેપુરી પ્રીત્તવી હોય, એ દેશ વીશે કે પછી સાચું ને ઉંડું જણવું હોય તો તમને તે તેની બધું છુટકામાં કે છાપાના ઉપગ્રહીયા અપ્રવેષોમાં નહીં મળે, પણ તેના સાહિત્યમાં જ મળશે.

રશીઅન સાહિત્યની આ એક વિશેષતા. બીજાં એના કરતાં પણ વધારે લાક્ષણિક અને અર્થસચ્ચ છે: પુરાતન કાળમાં રાસાઓ, લોકગાતાં, વગેરે સ્વરૂપોમાં એ સાહિત્ય સામાન્ય આમવર્ગના સજીવ ઉદ્ગાર રૂપે ઉદ્ભવ્યું; પછી પરદેશીઓનાં રાજકીય કે સાંસ્કૃતિક આક્રમણો વેળા તેણે સ્વત્વ ખોલ્યું; અને ફરી પાછું એગણ્ણસમા શત્રુની અધવચમાં, પ્રત્નની અસ્મિતા મંપૂર્ણપણે જન્યત થઈ અને ‘અમારું’ તે અમારે જ માટે’ જેવી બંધ ભાવનાનો જીર્ણોદાર થયો એટલે એ સાહિત્ય આમવર્ગના જ જીવનમાંથી—એમનાં આશા-નિરાશામાંથી તે શોકમોહમાંથી, દુઃખદાઝમાં હૈયામાંથી, અમર અભિલાષોમાંથી,—ગ્રેષ્ણા અને ચૈતન્ય પામવા ભાગ્યશાળી થયું. આવી આગળ પડતી વિશિષ્ટતા ધરતો એ વિકાસક્રમ કેમ રચાતો આવ્યો; પ્રજ્ઞાની હબરેક વર્ષની ચતુર્વિપતીની અમર સાહિત્ય પર ક્યારે ક્યારે તે કેટલી થઈ; કેવા રાજકીય યંત્રેઓ અને બીજાં વિચાર-જળોએ તેનું માનસ વારંવાર વિભિન્ન રીતે ઘડ્યું; એ

મધ્યજી અહીં વિગતવાર નિરૂપતાં અતિ વિસ્તાર થઈ ગય. ગિરાસુઓ અલગત આલેખમાળાને છેડે અપાયલી ગ્રન્થસરો ઉપયોગમાં લઈને એ અને બીજા રસભર મુદ્દાઓ વીશે વધુ બાણી લેશે. ‘તેથી અહીં’ તો ફક્ત, એક લેખમાં યુગવાર એ વિકાસનાં મુખ્ય સીમાચિન્હોનો કેટલોક પરિચય કરાવવાનું જ બની શકશે. અને તેમ કરતાં, સૌથી પહેલું તો, જે ચારપાંચ યુગમાં રશીઅન સાહિત્યનો ઇતિહાસ વહેંચાયેલો છે, તે સર્વને રાજકીય પરિવર્તનોને આધારે સમજ કરવાથી સુગમતા અને સ્પષ્ટતા વધશે.

રાજકીયના પ્રકાશમાં

નીપર નદી અને લાડોગા સરોવરની વચ્ચેના પ્રદેશમાં જે કેટલીક રજાવ અને શીન જાતો વસતી હતી તેમની પર નવમા સૈકાની અધવચમાં (સને ૮૫૬) રેન્ડીનેવીઆના કેટલાક સાહસિક સરદારોએ ઢુમલો કરીને તેમને તાબે કરી અને નીપરને કડિ કીફ નગર વસાવ્યું. એ નગરની પ્રતિદિન ચટતી કળા થતી ગઈ. પ્રાચીન હિંદમાં જે સ્થાન વૈશાલી કે પાટલીપુત્રનું હતું તે લગભગ ચાર શતક સુધી મધ્યકાલીન રશીઆમાં કીફનું સ્થાન હતું. એ ‘સંસ્કૃતિનું’ કેન્દ્ર અને અમર સાહિત્યનું ગ્રંથક બન્યું. અને તેના સત્તાધીશોની દાક સમગ્ર રશીઆમાં વાજની બંધ થઈ ત્યારે પણ એમના અધર્મનો મહિમા દેશના લોક-સાહિત્યમાં ઠેરઠેર ગવાતો રહ્યો.

૧૨૨૩ માં મોગિલોએ પૂર્વ દિશા તરફથી રશીઆ પર ચડાઈ કરી ત્યાં સુધી કીફની સર્વોપરિતા ટકી. આશરે ૧૫૫૦ સુધી એ પરદેશી હુમ્સરી વહતું રશીઆ એ ગાળા દરમિયાન (ચોડાક સામાન્ય ધર્મગ્રંથો બાદ કરતાં) સાહિત્યવિષયમાં સ્વાભાવિક રીતે જ વંધ્ય અને નિચેતન બની રહ્યું. અને સાંસ્કૃતિક પરાધીનતા તો તને—તેના પરમ ઉદારક પીટર ધ ગ્રેટ રૂપે જન્મ્યો ને ગાદીનગીન થયો ત્યાં સુધી,—૧૬૮૯ સુધી ભોગવવી

પુરુષીન

પડી. ૮૫૬થી ૧૬૮૯ સુધીનાં ૮૩૦ વરસ એ આ રીતે રશિયન સાહિત્ય અને ઇતિહાસનો મધ્યકાળ— 'મીડલ એજ'—હતો.

ત્યાર પછીના બે યુગો—(૧) ૧૬૮૯ થી ૧૭૬૬; અને (૨) ૧૭૬૬ થી ૧૮૪૦—એ પુનરુજ્જવન અને સંક્રાન્તિના યુગો છે. પહેલો યુગ બરાબર પીટરના રાજ્યારોહણવર્ષથી માંડીને મહારાણી કેથરીનના મરણ-વર્ષ સુધીના આંકડો છે. એ સમયમાં એ બંને મહેમુદ રાજ્યકર્તાઓએ પશ્ચિમ યુરપની શોધખોળો, ઉદ્યોગ-ધંધાઓ અને નવીન સંસ્કારો તથા ભાવનાઓ બહુ અમલગરૂં દેશમાં પ્રવર્તાવી. એ પરિવર્તનની અસર સાહિત્ય પર થવા વિના રહી નહીં. પણ એ મોટે ભાગે ખરવસા અને અનુકરણનું સાહિત્ય છે. એ પરિસ્થિતિને બીજા યુગના આરંભમાં જ (૧૭૬૯) રશિયાનો શ્રેષ્ઠ કવિવર પુરુષીન જન્મ્યો તેણે કેટલેક અંશે બદલી નાંખી. તેણે પ્રેરણા બાબતને કે શેલીમાંથી લેવા છતાં રશિયન જીવનમાં તેને ધટાવવાનો પ્રયાસ કર્યો, એ નવા સંગમને અનુરૂપ કાવ્યો રચ્યાં, તથા બીજા સમર્થ કવિ લર્મોન્સેફની સહાયતાથી દેશના સાહિત્યને જુદો જ એક આપીને તેને રાષ્ટ્રીયતા તરફ વાળ્યું.

૧૮૪૦થી ૧૯૦૪: આ ચોસઠ વર્ષ રશિયન ઇતિહાસનો તેમ સાહિત્યનો પણ સુવર્ણયુગ છે. એ

વરસો દરમિયાન જ એક પાસથી: ભરદુનીઆમાં રશિયાના નામને અજબામણું કરનારી 'નીલીલીકમ'ની ભાવના તે વિશ્લવવાદી શુભ મંડળોનાં મંડાણ ધર્મા; અત્યાચાર પર અત્યાચાર થવા લાગ્યા; ૧૮૮૧માં એક ઝાર (એલેક્ઝાંડર બીજો) હજારો પછી ખરો; બેહુત શુભામોને છુટાપણું બહાણું (૧૮૬૧); દેશની આગર ખોલરાવતી લડાઈઓ તુર્કી ને જાપાન સાથે થઈ; અને મનમનામણા લોકશાસની તંત્રની બેટ પ્રગળે થઈ,—તેમ બીજી પાસ: એ સાતે સાધરના વેગથી ધસતા બળવનતા વિચારપ્રવાહોનાં અમૃત તે ઝેર ગ્રીલી—જીવનને સૃષ્ટિને ચરણે અદ્વિતીય સાહિત્યકૃતિઓ ધરનાર ડાર્વિન, ટોલ્સ્ટોય ને ટર્જેનિય, નેકોસોફ, આકારકોફ અને હર્જન, મેલોફ અને મેક્સીમ ગોર્કી, કવિયણુ આના અખમટોવા, એન્ડ્રીયે અને રેમીઝોફ જેવા અદ્ભુત પ્રભાવ ધારતા સાહિત્યકારો પ્રગટ્યા.

૧૯૦૪માં મેલોફનું મરણ થયું ત્યારથી નવો સામ્રાજ્ય યુગ શરૂ થાય છે. અખમટોવા, એન્ડ્રીયે અને રેમીઝોફ ખરી રીતે આ યુગનાં જ ગણાય. તેમનું અને તેમના બોલ્શેવિક સમકાલીનોનું કાવ્ય બરાબર સમજવાને હજી કેટલાક વરસ વીતવાં જોઈએ. પણ બાકીના ઉપર નોંધા તે યુગ-

પ્રવર્તકો અને યુગપ્રતિનિધિઓની રચનાઓનાં લક્ષણો તથા તે પહેલાં મધ્ય અને સંક્રાન્તિકાલની પ્રગતિનું અવલોકન તો વધારે સરળતાથી થઈ શકશે.

કંઠસ્થ સાહિત્ય: રાસાઓ

દેશમાનમાં તેમ રશીઆમાં, 'ચિષ્ટ' સાહિત્યની અગાઉ લોકસાહિત્ય બન્નમ પામ્યું હતું. પ્રજામાનસ પર સંસ્કારિતાના પહેલપાસા પડ્યા કે જાનસમૃદ્ધિનો ઓપ ચડ્યો, ત્યાર પહેલાં નેની ઉધડની કલ્પના અને ભુદિશક્તિએ અલૌકિક દેવકથાઓ દ્વારા કે સાહસ-મંત્રાઓ ને પ્રેમશીર્ષની પ્રાથમિક, અડપકડાવાન મનવ-કથાઓમાં આવિર્ભાવ શોધ્યો હતો. પ્રાચીન યુરપના કંઠસ્થ સાહિત્યમાં સર્વોત્તમ મનાયલી એ કૃતિઓ 'બાય-લીની'* નામે સાહિત્યસ્વરૂપના ઐતિહાસિક રાસાઓ છે.

* 'બાયલીની' નો અર્થ 'જે હતું તે' એવો, એટલે બરાબર આપણા ઇતિહાસમાં (અંતિદાસ) જેવો, થાય છે. પણ તેમાં હરીકેતોની સાથે કલ્પનાનું પણ સારું મિશ્રણ, રામાંયણમદાભારતની પેઠે, હોય છે. કાવ્યસાસની દૃષ્ટિથી જોતાં, 'બાયલીની'માં પ્રાસ નહીં પણ અપુષ્પ લયબંધ ('દ્વીધમ') હોય છે કોઈક પુરાણ વાલ્મીકી સંપાતે ચારણ-મંત્રોનીઓ તે પહેલાં ગાતી. ટપે ટપે થઈ છે. એ રાસ રચાયે ૧૦ થી ૧૨મી સદીમાં, ૧૨ મીમાં લાગે ૩૫ સ્થિર થયા અને ૧૮મીમાં સંપરાયા—છપાયા.

ટાલ્કોવ

તેમાં કીફના સમ્રાટ મહારાજ બ્લાડીમીરનાં વર્ચસ અને વૈભવની શુણ્ણીતાઓ ગવાઈ છે અને તેના વીર સામનો —ગ્રીકુલા, યોઆ, ઇલ્યા, ડોબીનીઆ, સાકો—સર્વેએ દેશદેશાંતરમાં કેવાં પરાક્રમે કર્યાં, કેવી રીતે દેસોને વિજાયાં, ગઢોળોને વરા કરી, રૂપવતી રમણીઓને હરી લાવ્યા: વગેરે વાતો ફરી ફરીને, જુનાં સાહિત્યોની અનિવાર્ય એકવિધતાથી છતાં કેટલાક સાચા. કાવ્યત્વ સહિત વર્ણવી છે. પણ પુરાણી ગાથાઓમાં થણી વાર બને છે તેમ, ઇલ્યા ને ડોબીનીઆ ને સાકો નામના મનુષ્યાવતારી રશીઅનો યથા જગ્યા તેમનામાં મનુષ્ય-પર અલૌકિક શક્તિ આરોપીને તેમને મદારીશ ને દેવ-પુરગો તરીકે કવિઓએ ઓળખાવ્યા છે. અને વધુમાં, રજાવ પ્રગળોમાં અસહ્ય સ્વદેશી દેવકથાઓ તો હતી નહીં, એટલે તેમણે વીરવીરોન્દોની ભાવના પૂર્વના દેશોમાંથી આપાન કરીને રશીઅન પુરાણો રચ્યાં: જેમ કે ઇલ્યા એ ઇરાનના સ્ત્રુતમ પહેલવાન પરથી, ડોબીનીઆ આપણા પોતાના કૃષ્ણભગવાન પરથી અને સાકો પૌર્ણત્ય વાર્તાઓના સુગંધ વજ્રાસાર પરથી—એમ અનુક્રમે મરજીવણ છે. એ દરેક પૂર્ણ વીરનાં પરાક્રમ એનાં એ જ તે તે રશીઅન વીરનાં પરાક્રમ. અલગત એટલું ખરું કે એ અનુકરણો ભુદિપૂર્વક જ થયેલાં. એકલે નામકેર કરવામાં જ રહિય નથી એટલી સમજણ

ડોલ્કોવસ્કી

તો એ અદ્યપરંકારી સમયના કવિઓને પણ હતી. તેથી તેમણે પૂર્વના વીરોના ચરિત્રને રશીયન હવામાન, દેશકાળ અને સમગ્ર જીવનને અનુકૂળ કરીને આલેખ્યાં. એવાં ચરિત્રોમાં પણ જુદાં જુદાં અનેક જીવ હોય છે અને ઉપર કહ્યાં તે શીવાય. ઇગોર નામે રાજા અને તેની સેનાનાં શૈયી ને સાહસ જેમાં વર્ણુવાયાં છે તે પ્રાચીન રશીયન સાહિત્યનું સૌથી નજીવું અને સુંદર કાવ્ય છે.

લોકગીતો અને વાર્તાઓ

રાસગીતો શીવાય લોકગીતો અને લોકવાર્તાઓ રશીયાના કંઠસ્થ સાહિત્યનાં મહત્વનાં અંગ છે. તેમાં, વાર્તાઓમાં તો ઝીઝુ' સત્ત્વ નથી. એ પ્રધાનતઃ આર્ય-વંશની બીજી પ્રજાઓમાં પ્રચલિત છે તેવી જ રશીયામાં છે. ગ્રીમકૃત દેવપરીઓની વાતો જેવી રચનાઓ એ તેનો એક પ્રકાર; બીજી કેટલીક પર મેગિસ અને ટુઈ પ્રજાઓનાં જીવન અને સંસ્કૃતિની પણ જાણ છે; અને કોઇ કોઇ રશીયામાં પહેલી જ વાર સ્વતંત્રપણે જોડાયેલી છે.

પણ ત્યાંનાં લોકગીતો લોકવાર્તા કરતાં વધુ મૂલ્યવાન છે. તેમાંનાં કેટલાંક તો અતિ જુનાં છે—એટલાં ગદ્યા કે તેમાં આવતા કેટલાંક શબ્દોના તો અર્થ પણ અત્યારે ન સમજાય. ઐનેજા સરોવરને કાનારે આવેલાં ગામડાંઓ ન્યાં ટાપીપવાળી આધુનિક સંસ્કૃતિએ હજી પ્રવેશ નથી કર્યો, તે આ ગીતો અને તેના ગર્વજા ચારણોનું મહાધામ છે. દેસના જુદા જુદા ભાગોમાં ડોસીમાઓ પણ પ્રજાને એ પુરાતની મેધામુદ્રો વારસો સાચવી રહ્યાં છે; અને જીવન નરનારીઓ તેમની ખાસેથી એ શાખીશીખીને વારતહેવારે અને ગ્રામ્યજીવન વખતે તે સ્વપૂર્વક લલકારે છે.

રશીયન લોકગીતોના વિષય લાતલાતના છે. કેટલાંક નાતાલને અને ઇસુ ખ્રીસ્તને લગતાં છે; કેટલાંક માં પરીઓની ચર્ચિત કરનારી લીલા ગાઇ છે; કેટલાંક વૈષીશીજ કે લગ્નને અનુલક્ષીને રચાયાં છે તો બીજાં થોડાં મસ્તીઆ રૂપે પેજી છે; અને કોઇ કોઇમાં દેવ ને રાવાનનાં ટાળવાના મંત્રો છે તો કોઇ વળી સગસગાઓ અને કહેવતો તરીકે વપરાય છે. આ હરેક પ્રકારમાં ગમમીની, શોક અને અત્યંત નિર્વેદનાં લક્ષણ સર્વવ્યાપક જોવાય છે. પ્રજાએ સંકાપના સૈદ્ય સુધી વેટેલી પરાધીનતા

અને વિદેશનાઓનો જ એ પ્રતિશબ્દ છે. અને એ મનો-વેદનાને ઘટાડનારું માનીતું પોણું જે મદિરા, તેની પ્રદંશમાં પણ થોડાં ગીતો જોડાયાં છે.

એ સઘળાં ગીતો શુદ્ધ રશીયન છે, તો 'કલીકા' નામના ગાનારાઓમાં સચવાઇ રહેલાં કેટલાંક લોક-ગીતોમાં આસીરીઆ, યુનાન અને ઇરાનના ઇંસારની સમજણ હોવા નજરે પડે છે.

અહીં કંઠસ્થ સાહિત્યનું પ્રકરણ પુરું થાય છે. પત્રસ્થ સાહિત્ય વીશે કે' કહેતાં પહેલાં, પ્રાચીન રશીયન વાક્ય પર પ્રવળ અસર કરનાર બે જુદા જુદા સમયનાં સીમાચિન્હોની નોંધ લેવી જોઈએ: ખ્રીસ્તી-ધર્મ એ દેશમાં દાખલ થયો તે (સને ૯૮૫); અને, ૧૫૬૩ માં પહેલું મુદ્દણાલય નીકળ્યું તે. પહેલા જનાવને લીધે થયેલા બાઈબલના તરજુમાઓને લીધે ભાષા બેઝવા લાગી અને ધર્મનું કેટલુંક આતુષંગિક સાહિત્ય પણ ઉજું થયું; બીજાને પ્રતાપે જ્ઞાનપ્રચારની અનુકૂળતા પુષ્કળ થઈ અને અધર્મીન સંસ્કૃતિનાં બીજાં નાખતાં અધકાર મુગ સંકોનો દૂર થયો.

પ્રાચીન પત્રસ્થ સાહિત્ય

હવે પ્રાચીનોનું પત્રસ્થ સાહિત્ય વિચારીએ. તેમાં કંઠસ્થની સમૃદ્ધિ કે વિવિધતા નથી. ધર્મેતર વિષયનું અને ધાર્મિક એવા બે મુખ્ય વિભાગમાં તે વહેંચાયેલું છે. તેમાંના પહેલા પ્રકારમાં આટલાં લખાણો નોંધવા-જોગ છે: કૈંક કાવ્યચુલુવાળી 'ઐનકસ ઓફ નેસ્ટોર' નામની કૌંક વજેરે પ્રાંતોની જુની તવારીખો; 'રસા કાયા પ્રાગ્' નામે કાવ્ય અને ધારાધોરજુનો લેખ; સહીદ અને ધર્મોપદેશ આવકુમનનાં સાદાજીવ્યાં. લાગણીમય ને નીખાલસ ઇંસારજી, જેને અવોચીન લેખકો પણ પોતાના આદર્શરૂપ માને છે તે; પોપ રહિસેરેટને રચેલો ગ્રંથ 'ડોગ્માસ્ટ્રોય' (શુદ્ધશિક્ષક) જેના " વહુને ગારવાની વરને છુટ છે અને તેણીએ તે સાંખી રહેતું " એવા ઉપદેશમાં હીંદુ સંસ્કૃતિનું ઝીંખું અનુકરણ વરતાય છે તે ગ્રંથ; અને રામના દેવતાઈ અધિકારની મીમાંસા કરતો, મોઘા આશ્રવાન ઉર્ફે 'આશ્રવાન ધ ટેરીબલ' તો, પોતાના એક ખંડીઆ રાજા ગ્રીસ કુર્બિસ્કી સાથેના પત્રવહેવાર.

ધાર્મિક સાહિત્ય તો મુખ્યત્વે મેગિસ આધિપત્યનાં ત્રણસો-સવાનજુસો વર્ષ (૧૨૨૩-૧૫૫૦) દરમિયાન જ

પોપાયલું. એ કાળમાં દેશભરમાં ભારે ત્રાસ વરતી રહી હતો; જનમાલની જરાય સલામતી નહોતી; અને પરદેશીઓની બેઝગામ નેહાદી હેઠળ પ્રજાનો આત્મા નષ્ટપ્રાય થયો હતો. આથી ખરો સાહિત્ય-વિકાસ અશક્ય હતો: ને કે' યદ્ય શક્યો તે, યજ્ઞરાત્રી સાહિત્ય-પ્રતિકાસના બ્રમણ્યુગ દરમિયાન જેમ જૈન આપાસરામાં જ ઘોડીધણી સાહિત્યસેવા થયેલી, તેમ ગેગિણ યુગની સાર્વત્રિક અનિશ્ચિતતા વખતે

રશ્મિઆના શ્રીસ્તી મંડોમાં જ થયો. બાઈબલને આધારે રચાયેલાં ગીતો, સ્તુતિપાદો અને કથાઓ; બાઈબલનાં વિવરણો; સામાન્ય બોધના ગ્રન્થો; અને સાધુમંત્રોનાં જન્મચરિત્ર: એ પ્રકારનું આ ધર્મવિપયક સાહિત્ય છે.

મધ્યકાલીન સાહિત્યનાં આદર્શો મુખ્ય સીમાચિન્હો છે. બીજા ખંડમાં મૂકાન્ટિકાલની પ્રગતિ વિચારીશું.

વિજયરાય કલ્યાણરાય

લશ્કરી ઇાવણીમાં પંદર દિવસ

[મુંબઈ વિદ્યાપીઠના સ્વયંસેવક સૈન્યની હકીકતોને ગયા કોસેંજર માસની આખરે યુદ્ધમાં ખાસ તાલીમ લેવાને મોકલવામાં આવી હતી. તેમાં સામેલ થયેલા ને એક સ્વયંસેવક મિત્રને અમલદારનો ખિતાબ આપવામાં આવ્યો છે તેમજે પોતાના અનુભવોનું 'નીચેનું' વર્ણન મોઢી આપ્યું છે. તેમના લશ્કરી જીવનના અવનવા અનુભવોનું આ રસિક વર્ણન વાંચકોને ગમશે એવી આશા રાખીએ છીએ. —ત'ની]

મુંબઈ વિદ્યાપીઠના લશ્કરી તાલીમ લેતા મુવકોને કોસેંજરની અંતે ઇાવણીમાં આવવાનું ધમધમાટથી ધૂરકતું આમંત્રણ મહિનાની શરૂઆતમાં જ મળી ચૂક્યું હતું. આમંત્રણને પાછું વાળવું એટલે ખસો ફેપીઆનો ચાંદલો, એ મહિનાની જલવાના અને વિદ્યાપીઠમાંથી બરતકીનો સોદો !

કંઈકંઈ અનુમાનો અને રંગબેરંગી વિચારોમાં ઝુલતાં છેવટે ૨૦ મી કોસેંજરનો દિવસ આવ્યો. લાંબી કોથળીઓમાં લઇ જવાને નક્કી કરી આવેલો સામાન નાંખી મુંબઈના મુખવસ તરફ છેલ્લી દષ્ટિ કરી. ખાખી લેવાપ્રમાં સત્તજ યદ્ય રાતના દસ વાગે વિદ્યાપીઠના દાર આગળ જ શરૂ સભ્યો. ઉપરી અમલદારોની તનખા ઝરતી આંખો નીચે રાતના બાર વાગે ભોરી-બંદરથી લશ્કરી ગાડીમાં પૂરાયા. ગાડી ઉપરનાં જ ઉપરી અમલદારો પોતે ઉપલા વર્ગમાં મુખવસના માટે ખસી ગયા. આ તકને લાલ યુવાન સૈનિકોએ ચાલતી ગાડીએ પાડીઆ ઉપર પાંસળીઓ ધસવા કરતાં હઈથી ઉલરાઈ જતાં દૈયાને ખાલી કરવામાં ગાળ્યો. અધારી રાતે કેટલાક ગાડીના ધમધાર જેઠે " લેફ્ટ રાઇટ " નો સ્વર મીઠાવતા, કેટલાક બેસુરાં અંગ્રેજી ગાયનો પોકારતા, તો બાકીના કલગજાટ અને ખીચકણીથી

બંધવાને પ્રથમ દરતોને જામત રાખતા. તોફાનનો પાર ન હતો. ખાખી યુવાનોના પંજામાં સપડાયા પછી કોઈને પશુ બચતું ચુકેલ પડ્યું.

મુંબઈમાં ફેરાન અને અકસ્તામાંથી હાથ ન કઢાડતા યુવકો સર્વ કંઈ જૂલી જઈ મદમત પ્રાણીઓની ચરસાઈમાં ઉતરી પડ્યા હતા. મસ્તીની લહેર છુટી જ હતી. રેસને રેસને રેલ્વેના નોકરોથી માંડી ગરીબ રૂઢાપાન વેચનાર ભાતભાતના સવાલો, મસ્તીઓની મીઠી હેરાનગતિનો ભોગ થતો. ક્યાણુ સુધી મસ્ત આનંદનો ઉલરો શરૂ થતો ન હતો. પછી અંધારી રાતના ઉત્તર અને વેરાનમાંથી કુંકાતા પવને બારીબારણાં બંધ કરાવી નિદ્રાદેવીના હિંચકા સર કરાવ્યા. એકલવાઈ મલકતી થોર રાત્રિ અને દક્ષિણના ઘાટ પસાર થયાં. વરગામ અને તળેગામનાં રક્તભીનાં મેદાનોની જાંખી કરાવી સડસડાટ કરતું ખડકીનું ચિત્તિકાસિક મથક આવ્યું. ગાડી ઉભી રહેતાં પોતપોતાનાં હૃદયોનાર સમાજી, ખલા ઉપર સામાનની કોથળીઓ નાંખી ડુકમ થતાં જ ચોપ-ચપ સર્વ જથ્થે એક હારમાં ઉભા. ગાડીઓમાં સામાન ચઢાવી પહેરા નીચે સોંપી " લેફ્ટ રાઇટ "ના મંગળ અર્પિત વચ્ચે ઇાવણી તરફ ફર્ય કરી.

ખડકી રેસનથી ઇાવણી લગભગ પાંચ માઇલ

પાશાન નામના તળાવ નજીક હતી. શ્વાસભયી, ધૂળથી રંગદોળાયેલા પશુ ઉત્સાહથી સ્હાડાનવ વાગે અને ઊવણીમાં પગવ નાંખે. તંબુ તૈયાર હતા એટલે તરત માટે તકલીફ ન હતી. થોડી વારમાં પુનાથી પશુ યુવાન સૈનિકા આવી પહોંચ્યા. ભેતભેતામાં નિર્જન સ્થળ ઉછરતા લોહીના પ્રવાહથી હાલી ઉઠ્યું. ઇસો ઉપર સૈનિકાની જમાવટ છતાં ગેરવ્યવસ્થા કે ગેટાટાણું નામ ન મળે. વ્યવસ્થા મુંઢર હતી. પહેલા દિવસની રાત પુરી થાય તે પહેલાં કેટલાએ દિવસનો વસવાટ હોય એમ લાગે.

દરેક જથ્થેને પેાતપેાતાની ટુકડીના નંગર પ્રમાણે જ રહેવાનું. આકે કુટ ઉચા અને આર કુટ પહોળા ત્રિકોણાકૃતિના તંબુમાં આર જથ્થેને રહેવાનું હતું. આટલી થોડી જગ્યામાં ડગ્ગન યુવાનોને રહેવું કેટલું પાલવે એ તો રહેજ સમગ્રી સકાય. રાતના એકઠીબનનાં અંગે અફળાવાં કે તંબુની બહાર ગળડી પડતું એ તો બહુ જ સાધારણ. બારે જથ્થે સ્કામસ્કામી દિશાએ માથું ફરી સુતા પછી તલપુર પશુ જગા ન રહે. સરસામાન ઝોશીડાની ગરજ સારતો. છતાં દિવસના તંબુએ સુના જ રહેતા. સુવાને માટે દરેક જથ્થેને એક રબ્બરનું પાયરણું, ચાર ગલેફ અને બે કામળા આપેલા. ગલેફમાં ધાસ ભરી ભેડે ભેડે મૂકવાથી પધારી થતી. ગલેફને અંગ્રેજે “બીસ્કીટ” કહેતા. રબ્બરનું પાયરણું અજબ હતું. વરસાદ માટે રબ્બરના અડધા કોટ પાયરવાના ઉપયોગમાં લેવાના પધારીમાં ધાસ ન ભરતું વધારે સ્કામતી વાળુ હોવાથી ઘણાએ તેમ કરતા. છતાં ગોખફાંડાને પાર ન હોવાથી કોઈક વખત બાણ-સખાની ઝાંખી થતી. રાતના બાળવા માટે ડીઝને મળતાં ટીનનાં ફાનસો આપેલાં. ફાનસોની ચેશની એટલી થતી કે સળગાવતાં જ તરત હાલસા પુરેલા એન્જન માફક ધૂમાડાના ગોટેગોટા કહાડવા મંડી પડતું. એકાદ વીજીગારી ધાસને જઈને બેટે તો ઘડી સંમત પડે એવી અમારી મુરદ ગર આવે એટલા ખાતર જ સળગતું રાખતા.

ઊવણીમાં પીવાને પાણીના પશુ સાંસા. પાણી ગાડીઓમાં ભરાઈ આવતું. દરેક જથ્થેને ભાગે દિવસના ત્રણેક શીશા પાણી આવતું. ન્હાવાધોવા બે માઈલ દૂર જઈએ તો ખેતરના કુવા કે નળ મળે. છતાં સંકચની કે મીસરની હાડમારી કરતાં દિસાએ સુખ હતું.

ખાવાને માટે અડચણ ન હતી. પશુ ખોરાકના સ્વાદ માટે તો બહુ ખાવાની હાલસા થાય. એમ ન હતું. ડરાનેલ વખતે નવાબુની થયા વગર નડો ભાત, પુનમના ચંદ્ર જેટલા મોટા ઘઉંના રોટલા, બાફેલા બટાટાકુંભળી, ફાળી દાળ અને જરાતરા ઊંચલી સ્કાંડસવાર તૈયાર રહે. ખાવાની પશુ પરેડ. એક દારમાં ભારખાનના કબ્બા માફક એકએક કરતાં આગળ ધકેલાવાનું. ઊવણીમાં મ્હાની બહુ છુટ હતી. સવારના છ વાગે મ્હા અને ડબલ રોટી; બપોરે ત્રણ વાગે ફરી મ્હા. ત્રણેક ટમ્બલર ગટગટાવવી એ તો રમત. આ મ્હા નડે એવો સંભવ જ નહિ—ઉત્તર પાણીની જેટલી અસર તેટલી ન તો મ્હાની કે ખાંડની અસર દેખાતી. છતાં એવી એવી મ્હા પશુ કુખમાં દિલાસો હતો.

પીળો વાવડો એ ઊવણીમાં પ્રિય સ્થળ. કેટલાએ તો એના ઉપર પદો રમેલાં. પીળો વાવડો એટલે પચીસ ફૂટ લાંબી ખાઈ. ત્રણ બાજુએ ઉઘાડ, ફક્ત એક બાજુએ જરાતરા પડેલો. આ સ્થળ તે જળજી સર્વને ત્યાં જ જતું પડે. આ સ્થળ વિના બીજો જરા પશુ મંદઈ ફરી તો કાયદો કપરો હતો. કાયદો તોડવાની હિંમત કોઈ જ ન કરતું. આ વસ્તુઓને રોકડ કહે, રોકડામણ કહે, અમાનુષિક કહે. પશુ જરાએ ક્યવાઈ વિના સર્વને તાપે પ્રકૃષ્ટતાથી રહેવાનું હતું.

ઊવણીમાં સવારના સ્હાડાપાંચ વાગે કે ઉડી જતું પડે. ઉડીને તરત જ હાજમત કરવાનો કમ. ઠંડી તો એટલી પડે કે હોડ દબાવી ઝોડવાનું, આધુ. ફેંફા ધૂમાટા ફાનસના ગોળાને જરા વાર પકડી આંગળાં રોકીએ. હલ્લમત કરી રાતના પોલીશ કરી રાખેલી વસ્તુઓને ફરી હાય. લગાવી લઈ. તરત જ કવાયતનાં કપડાં પહેરી લઈએ. મ્હા પી. તંબુમાં સર્વ ઉપાડી ઘડીબંધ ગોઠવી તંબુ એક પાસથી સંપૂર્ણ ઉઘોડે ફરીએ. ચોખ્ખાઈને માટે આખી ઊવણી ઉપાડી ઘડે જતી. દોરડાં છોડવાં, કનાતો ઉચકવી અને વાંસડાં સીધા રાખવા—આ અંતું કામ પુરું થતાં “હાસ” થતી. સાત વાગ્યામાં કવાયત માટે તૈયાર. કવાયત અગીઆર વાગ્યા સુધી ચાલે. બંકુક મૂકી જેવા ને તેવા ખાવા માટે (“મેસ પરેડ”) દોડી જઈએ. ખાવાનું મળ્યું ન મળ્યું એટલામાં ફરી કવાયત (“ફેસ ઇન”) ઉપર બોલાવે. સ્હાડાખારે તો ઊવણી છોડી “વિમહ કળા”ની કવાયત કરવા નીકળી પડ્યા હોઈએ. ત્રણ

વાગે ખાંધેથી બંદક ઉતરે. વ્હા અડાવી જરા નીચે
આસ મુકતાં ચાર વાગી જાય. સંદી તરીકે પહેરા ઉપર
જવાનું હોય તો આખો લેખાસ (કુલ યુનીફોર્મ) પહેરી
—સરંજમ ચઢાવી ફરી ચાલ્યા. સીતાશે પાંસરો હોય તો
જ ન્હાવા કે કાગળ લખવાનો વખત મળે. નાહીધોષ
જરા લટાર લગાવી કે મુખાંસત થાય અને છાવણીની
વાવટો ઉતરે. શ્રાત વાગતાં જ પાછી “એસ પરેડ.”
ખાઈ પ્રથમ પથારી પાથરી પોલીસનું કામ થાય. પંદર
દિવસ બેડા પોલીસ કરતાં અમારો હાથ માધવિકની
સપાટી ઉપર ફરે હશે. જરાતરા ગાનતાન કરીએ કે
દસ વાગે અને “મુઘ જાઓ,” “દીવા હોલવો,”
“થૂપ રહો”—એવા હાલેડાંના સરમાં આરામ લઈએ.
એક ઉંધે રહાડામાં વાગે.

છાવણીમાં આખો દિવસ અને રાત અડધાં ખાખી
જ પહેરવાં પડે. ગમે તે વખતે બોલાવે તો પંચાત
ન પડે એ મોટે એ જરૂરનું હતું. આખો દિવસ જરાકે
નવરાશ નહિ. મોખખાઈ અને વખત પણ બરાબર
સાચવવાં પડે. કાગળનો કકડો પડતાં જ ઉચ્છ્રી લેવાનો,
જરાક કચરો પડતાં વાળી લેવાનો. મોખખાઈ, વખત
કે લસકરી નિયમનો જરા પણ ભંગ થતાં કેદખાનાની
મુલાકાતની વાટ ભેડી પડે. કાગળથીને તો અવકાશ જ
નહિ. પડી ગયા તો હાત મારી ઉઠાડે એવી સખ્તાઈ.
થાળી મંજવાથી તે ખાઈએ ખોલવા મુખીનું કામ હાથે
જ કરવાનું. હેલકરી જેવું ઉચકવા લાઈ જવાનું કામ તો
સાધારણ. વ્હાનું કાદી નાસી છુટવાનો તો લાગ જ નહિ.
લસકરી દાકાંનું પ્રમાણપત્ર ફક્ત છેડાથી શકે.

જાહને તો દેહપાર કર્યું હતું. વ્હાલામાં વ્હાલી બંદુક.
નીચે મુકવા જેટલી પણ છટી ન મૂકાય. દમદામી રાખે
જ સૌને છટકો. દિવસનો ક્વાયત સંબંધી કાર્યક્રમ એક
દિવસ પહેલાં જણાવે. પણ ન્હાના અને નવા
ફુકમેનો તો પાર જ નહિ. ફુકમે અને ફુકમદારનો
વિચાર કઈ જાઈએ તો આપણે સર્પપાશથી જ વિટળા-
યલા લાગીએ. ઘડીભર આ સખ્તાઈનો વિચાર કરતાં
ત્રાસ છટે પણ “મન એય મનુખ્યાણમ કારણું
બધમેહ્યોયે.” આનંદ તોડાન અને મસ્તી પાર વજરનાં.
સખ્તાઈ વિના સંભાળાય પણ નહિ. તરકરી છંદગીમાં
નજાળા પોચાનો તો રાતલો જ ચઈ જવાનો.

છાવણીમાં અંગ્રેજ લાખ જ બોલાતી. અંગ્રેજ
પણ લસકરી. વાક્યમાં ક્રિયાપદ કે કર્તા ગૂંચ થયાં હોય

કે કાળ અને સ્થળ મળતાં જ ન હોય, છતાં અમે
સમજી જઈએ. લાખાની મધુરતા પણ જમરી. “મુખ,”
“મધેડો,” “સેતાન” વિગેરે અનહદ બીજા શબ્દ-
ભંડારથી દરેક જણને નવાજવાના. સીપાઇગીરી એટલે
મૃત્યુદાન કેવાની દીક્ષા. એમાં નીતિ, રીતિ, કે કામગીરતાને
અવકાશ જ ન હોય. કુમુમ સચ્ચ કાળજી વળતોલ
થયે જ મૃત્યુના દાવમાં પ્રમાણ.

ક્વાયતમાંથી કે મુન્દાની શિક્ષામાંથી બચવા
છેડકાઓ જે ખેસો રમતા તે તો કળ્યા ન જાય. સહેલી
વહત તો પગે એક હાથ લાંબુ મીચક વિંટાળી બેડા
કંખાનો કે પગ પાકવાનો ડોળ કરવો. ચકરી લાવવી, તાવ
ચઢાવવો એ તો વગર માગ્યાં જ આવે. છતાં આ ફેરા
તેની બરાબર ખબર લેવાયલી. છાવણીમાં કાંઈ પણ વસ્તુ
ખોવાતાં બીજાની તફરમી ફરી લાવવી એ તો દાંડો
કાપવો. એટલે ખોવાવાની ફરીઆદ જ ન થાય. જરાક
ઉંચી પદવી મળતાં જ ગાર્ડફમમાં કેદ કરવાનો ફાંકો
રાખે. આવી ડરામણોનો તો છેડો જ નહિ. ખરો કાપકો
તો મુન્દો કરે તે નહિ પણ મુન્દો કરતાં પકડાય તે
મુન્દેચાર. છાવણી છોડી બહાર જવું હોય તો લેખિત
રજ લેવી પડે. છાવણીની ચારે બાજુ પહેરા રહેતો.
દસ વાગ્યા પછી પહેરાવાળા માસીક સવારે એકેએક
દીવો હોલકી નાંખવો પડે એટલું જ નહિ પણ મુખપટ્ટી
મુઘ રહેવાનું. જરા અચાજ થતાં એચાર ગાળો દઈ
અમારી છાવણીના રક્ષકો સીધી તતગવે જ રાખે. છતાં
કેટલાક તોડાની અમે તે બ્દાને સંતાતા ફરી મંડીએને
બંધીગણવા કે મીડવવા લાગ સાધે. કોઈ બૂત થાય તો
કોઈ અમલદાર હોવાનું જણાવી દેાક મારે. સંદીની
આ તીવ્ર પરીક્ષા સાવધાન સંદી “ખડે રહો” કરતાક-
ને કોઈ પાસે આવવા જતાં ચળકતું અણીદાર સંગીન
મજા કરનારના ગળા આગળ ધરે. વેર લેવું હોય તો
દેડ પડડી ગાર્ડફમની દાકની આખી રાત રહેમાની આપે.
એવાએ સંદી હોય કે બૂતથી ડર કે પહેરા ઉપર એકે,
એકંદરે રાતદિવમની તોફારી અને મહેનત છતાં સર્વને
સંદી ચવાની હોંશ અને ઉમંગ થાય.

ક્વાયત ઉપરાંત મહાનગીમરી ચારીરિક રમતોની
પણ બાકી ન હતી. દોડો, પોલીઓલ, દોડવું, કૂલું,
દોરડું ખેંચવું એવી અનેક રમતોની દરરોજ સાંજના
હરિશોષ ચાલુ જ હોય. દુકડીનો રમવાનો વારો આવતાં
જ આવડે ન આવડે પણ એક વખત તો બાગ ભેગો

જાં જોધએ. રમતોને માટે ધનામ અને નામનાથી પુષ્કળ ઉત્તેજન મળતું. ધોગની રેઝા જેટલો જ રસ ઉત્સુકતાથી દરેક જણુ લેતું.

રવિવારે જાવણીમાં રજા. તે દિવસે હોડારાઓને ફરવા ફરવા જવાની કે આખો દિવસ ઉંધવાની પરવાનગી મળતી. આ વર્ષે અમને યુજરાતીઓના હૃદયની હુંકનો સુંદર અનુભવ થયો. પુનાના યુજરાતીઓના “જીહુસમાજ” તરફથી ખેતીવારી કોલેજમાં સરસ રનેલસમેલન ગોળયું હતું. ગૃહસ્થ યુજરાત રનેલની રેઝા રેલાની શકે છે.

ફેટલાએક યુવકો યોપડીઓની ગંધ જાવણીમાં પણ છોડી ચક્યા નહોતા. કમનસીબે, વખતના અભાવે એ યોપડીઓ સડ્યા દેખી પડી. ગાનતાનનાં સાધનો પણ સારાં આપ્યાં હતાં. દરેક જણુ આવડે ન આવડે પણ સતાર સાથે કે જર્મન પ્રામ્ય જોડે ગાયન આવડતું હોય

હોડારાએક એક દરજ

તેમાં જણી જઈ સર પુરવા માંડે. કેમેરાથી છબી લેવાનો તો ઘણાનો દરેકોનો ક્રમ. સ્કોનીશો કેમેરા ક્યાંએ છુપાઈ રહે.

લેડનન્ટ અને તેથી ઉપરની પાપરીના અમલદારો અમારાથી જુદા જ રહેતા. તેમના રહેવાસ તરફ ફરકવાને કે તેમની છાંદગીમાં ડાકીઈ ફરવાને પણ અમને સખ્ત મના. એમને સક્ષાએ ભરવા (પંદર દિવસને સરવાળે) અમારો હાથ એક સામોટો ઉંચો ચડાવ્યો હોય તો કોઈ પર્વતને ગયાએ બોલો. હોય કે નીચે ઉતાર્યો હોય તો દરીઆમાં ડેલોએ નીચે ઉતરી ગયો હોય. અમને રીપવવાને રાખેલા અંગ્રેજ સારજાનો તુમાખ વળી જુદો જ હતો. અમે તો એમને મન રીપાઈ-ગીરીની ચેષ્ટા કરતાં બાળકો. એકંદરે તેઓ અમારી જોડે સારી રીતે ભજાતા અને સહકાર કરતા. ક્લાયત ઉપર અમારા દુરમન થાય પણ આનંદમાં પોતેજ આનંદનો વિષય હોય. તેમના લગાધના પ્રસંગો, છાંદગીનાં રમરણો અને ગામડીઆ ગાયનોથી બાલુ જ આવકાર-દાયક થઈ પડતા. છુટા પડતાં પહેલાં ફેટલાએ તો અડધા અંગ્રેજ બનાની દીધા.

ગિંહગડ ઉપર હુદયો

દિવસ રમતો હતા. પચાસેક જણુનું ટોળું સિદ્ધગઢ બેચા વડી પડ્યું. સિદ્ધગઢ ઉપર ચડવાનું કંઈજ અર્ક. ગદમાં કળાની દષ્ટિએ કે ઐતિહાસિક વૈભવ જેવું કંઈજ બેચાનું નથી. પરંતુ ચારે બાજુ નજર ફેરવતાં થાક આવતું “અહો એતલ રમણીયતા!” આથે આથે દેખાતું પુના—હાની મોટી ટેકરીઓ, લીસોતરીમય ખીણો અને સાંત પાણીના ઝરા આંખને કારે. ખડક વાંમનાઈ સરેવર તો અનુચુ બક હતું. પુરમસમાં ટંકપણા પુરંદર, રાવગઢ અને તોરજાના ગદો તેજવિહીન મુનાદારમાં શોધાવડ ભાસતા.

લરકરી નજરે સિદ્ધગઢની મહત્તા કાંઈ જ નથી. ઉંચી રાચ ઉપરનું બંધારણ તથા પ્રમાણમાં વધારે ક્ષેત્ર ખ્યાન એવું છે. વધારે ક્ષેત્રથી જ મુસામનો ફસાવણ. પર્વતની રાચ ઉપરનો કિસ્મો સર દરવો વધારે સરળ—એટલા પુરતો કે દુરમનને છુપાવાની જગ્યા ઘણી કિસ્મમાં સાધારણ વખતમાં પીવાને પાણી પુરતું છે. જ્યાં મોટા લસકરો માટે ચોખું તો ખર્ચ. બાંધકામની નજરે દુરમન ઉપર પથરા ફેંકવાને બનાવેલ દાલો સારા છે. કાટમાં જવાના દરવાજાનું માપ ન્હાતું હોવાથી થતું

થોડું લસકર રહેતું હતો એમ કહી શકાય. સિંહમળનો કિલ્લો પ્રજાના પ્રિય સ્મરણ્યિન્દ્ર સિંધામ અત્યારે તો નિરૂપયોગી છે. કિલ્લો અબેલ કે દુરમનને હંફાવે એવો તો નથી. તાનાજીએ તેની પ્રતિષ્ઠિત એક જ રાતમાં જતાવેલી. થોડા વિસ્તારમાં ધણા કિલ્લા બાંધી મોટા લસકરને ન્હાના ન્હાના ટુકડામાં વહેંચી નાખવાની મોગલોની ઉપાડી બૂલ દેખાય છે. અનુપમા પહાડોમાં સપાટ જમીન મુઝી ટેકરી ઉપર રહી દેખારેખતી પરિસીમા ટુંકાની નાખવાની પણ બૂલ જ. ગદ ઉપર થોડા કે ન્હાનાં ટુકડાં ઉપર સ્વાર થઇ જવા આપવાનું માનવું એ તો હાસ્યાસ્પદ છે. વટતી દોરીની ગાંઠો જેવા ગંધા કિલ્લાઓ છે. સિંહમળના કિલ્લાને જે જ દરવાજા પૂર્વ-દક્ષિણ મુખના હોવાથી, ઉત્તરપશ્ચિમ બાલુઓ અબેલ મનાતી હશે. તાનાજીએ એ જ બાલુએથી હલ્લો કરેલો કહેવામાં આવે છે. ટુંકમાં સિંહમળનો કિલ્લો મહારાષ્ટ્ર સાયવવા કરતાં હવા ખાવા બંધાયેલો હોય એમ લાગે છે. શિવાજીએ મહારાષ્ટ્રની મોગલો સાંકળ કડીએ કડીએ ભાગી, તેમાંની આ એક કડી છે.

કવાયત

કવાયત એટલે ધણાને મન જુદમ. દસ સોરની બંદક અને એટલા જ વજનના જોડા સાથે કરવી પડતી હોડમદોડ બલભલો મેદ ઉરાડી મુકવા પુરતી હતી. કવાયતમાં ગવા પછી સ્થિર ઉભા રાખે તો ન તો હલાય કે ચલાય, ન તો વાત થાય કે હસાય. ચુંટ આવે તો પણ સ્થિર. જરાક હાલ્લા કે ઉપર અમલદાર વાધની માથે પડી પડે. દુરમનને હરાવવાના દાવપેચ, હરોળો અને ટુંકડીઓની હેરફેર, બંદક અને બેથોનેટનો ઉપયોગ, ગોળી-ગાર અને જૂદી જૂદી વ્યૂહરચના શીખવાડાતાં. અમારી તાલીમ પાયદળની હતી. કવાયતનો વખત એટલે સુંકટ. વિદ્યાપીઠના સ્નાતક થવા કરતાં લસકરના સીપાઇ થવું ધણું અધરું છે.

એકાદ જે વખત બતાવતાં ન આવડે તો બેચાર જણુ ડોંશા મારી બરાબર કરાવડાવે. કવાયત વખતે હનુમતથી માંડી પાટલુનનાં બટન સુદાં તપાસાય. મને તેમ લકડકડ પડે ઉપર આપ્યા તો જોય જ મળે. લગ્નની નેમારી જેટલી પરેડની નેમારી કરવાની. કૂચ કરતાં જોડેના સાથી પડી જાય અને વાગે તો પંજુ આપણે તો એ જાણે છવતો જ નથી એમ આપણું જ દાગ કંઈ જવાનું. કેટલીક વખત રણતડકે પાણી

વગર માલ્લો મુખી ચાલવાનું હોય તો કેટલીક વખત દુરમન ઉપર હલ્લો કરવા ટેકરીઓ અડતર કરવાની હોય. અમને લાગે કે મરવાની અણી ઉપર છીએ તે વખતે અમને કહેવામાં આવે કે આ તો તાલીમનો એકોગળો જ છે. પંદર દિવસ તો પાંચોની પહેલી પુણી.

અમારો કપડો તો બરાબર અંગ્રેજ સીપાઇના જેવો હતો: ટુંકાં પાટલુન, મોટી ટોપી અને જગરજગર જોડા. એના ઉપર પડી પડેરી એટલે સાગર તરંગો. શરીર ઉપર કાર્તુસ વિગેરેને માટે લાસવાનો સામાન તો ઘોડાના જનની સરસાઈમાંથી ન ઉતરે. આ જમી વરતુઓની ચંભાજમાં જ વિશ્રાંતિનો અડધો વખત જાય. છતાંયે કોંઈક બૂલ તો રહી જ હોય.

કવાયતમાં ત્યારે અમારું જેન્ડ જોડાનું ત્યારે ખરું થર આવતું. કૂચ કરતાં મહિરાની લકેરમાં આગળ પપતા હોધએ એમ લાગે.

કિલ્લાની દરવાજા

છાવણીમાં—કવાયતમાં કે ગમે ત્યાં પણ અમારો
“સાઈન્ટ” ખરો. “સાઈન્ટ” તો પડતો બોલ
ઝીલ્યો પડે. એ તો અમને બોધક પુતળાં જેવા જ મણે.
“સાઈન્ટ” એટલે રાક્ષસ. એના પિતા ભરવાડ વગરનાં
થેટાં. છતાં એ ન હોય તો છાવણી એટલે સુખવાસ.
એક “સાઈન્ટ” છત્રીસ ઉપર દેખરેખ થાણે. એના હાથ
નીચે બીજા ચાર જણ અમારૂં પીંછે પીંછું વિખેરવામાં
બાકી ન રાખતા. બીજા અમલદારોને તો નવ ગજના
નમસ્કાર.

પૂણીલુંતિ

પપ્પાડીકે ક્યાંએ પુરૂં મધ મળું. દેલ્લે દિવસે રમત-
ગમતનો તથા છનામનો મેળાવડો એ અમારા વિખરાવાની
નિશાની હતી. જેમ જેમ જવાનું પાસે આવતું તેમ
વધારે રહેવાનું મન થતું. હજુ તો કાલે જ આપ્યા હોઈએ
એમ લાગે. કેટલાક દંટાળેલા તો કેટલાકને તો આ
છંદગીની મોહિની લાગેલી. છેવટે મને કમને પંદરમા
દિવસે તંજુની કનાતો ઊગાઈ, છાવણી સંકેશાઈ અને જે
જગ્યાએ લરકરી કવાયતના પડધા પડતા તે જગ્યા
સ્મધાન જેવી બની રહી. અમે પણ ખાખી લેબાસની
ધડી કરી રંગબેરંગી વાગા પહેર્યાં. છેવટે તલવારની ધાર
ઉપરથી ઉતર્યાં. આંધનીઝ કેદાઓ જેવા તા. ૪ થી ની
જૂવારે લરકરી દમે સંગીત ગાતાં છાવણીને છેલ્લી
મધ્યામ કરી.

—merry merry men are we
There's none so fair
as can compare

with the boys of the U. T. E.

તો છેલ્લો પડધો પુનાના પદારોમાં પથરાઈ ગયો.

સર્વનાં-એકે ઉપર આનંદ અને નેસ હતો.
સવારના ઉડતાં હળમત કરતાં ત્યારે-પેલા કુમાતા
ફાનસને ગાઝતા અને પાણી રહેવા દઈ ઉન્હી-ઉન્હી
ન્હાએ હળમત કરવાનું મન થતું ત્યારે હિમાલયના
હિમ કરતાં પાશાનનું કુમ્ભસ કાંઈ જ નથી એમ થતું.
ખાવા ઉપર ચીઠ ચડતી તો ખોરા રોટલા ઉપર દિવસે
સુધી લડતા પ્રતાપને સંભારતા. ન્હાના તંજુમાં ધીયતા
ઉપર લોડી ઉકળતું તો ખાઈઓમાં એક બીજા ઉપર
પડી રહેતા સીપાઈઓનો વિચાર કરતા. સુંતા
અને ક્રોડિ વાગતો તો બીજાની બાણુધ્યા સંભારતા.
સાઈન્ટ સાહેબની ધમકી પાણી ઉપર વિજળી પડવા
જોડે સરખાવતા. કામ કરતાંએ દમદારી મળે તો મહીમાં
મર્યાં બેળવનારની સુખતા ઉપર જાનું-જાનું હસતા.
કવાયત ઉપર ન જવાનું મન થતાં યુદ્ધ કરવાની આના-
કાની કરતા અજુ નનો દાખલો લેતા. છેવટે રણાંગણ
એટલે ધર નહિ એ અમારૂં આશ્વાસન હતું.

સૈનિક

ગુજરાતકાઠીઆવાડની સ્ત્રીકેળવાણી

(૫)

માધ્યમિક શિક્ષણ

કન્યાઓના માધ્યમિક શિક્ષણની સ્થિતિ કેટલી બધી નિરાશાજનક છે તે આપણે આગળ જોઈએ. પ્રાથમિક શિક્ષણ તો સર્વસામાન્ય અર્થે શિક્ષણ થયું, પણ ગૃહિણી પદ અને નાગરિક પદને યોગ્ય થવા સારૂ સંગીત માધ્યમિક શિક્ષણની પરંપરી આવશ્યકતા પ્રત્યેક કન્યાને છે. માટે માધ્યમિક શ્રીશિક્ષણની અભિવૃદ્ધિના માર્ગે આપણે ખસખસ કરીને વિચારવા જોઈએ.

૧. શિક્ષણક્રમમાં ફેરફાર

હાલનો મરકારી માધ્યમિક ક્રમ કન્યાઓ સારૂ બંધ-બેસતો નથી એ આપણે આગળ જોઈએ છે તેથી માધ્યમિક શિક્ષણની અભિવૃદ્ધિ અર્થે માધ્યમિક ક્રમમાં ફેરફાર કરવાની પ્રથમ જરૂર છે. હાલનો માધ્યમિક ક્રમ નીચે મુજબ છે:

પરીક્ષાના વિષયો: અંગ્રેજી, ગણિત, ઇતિહાસ, ખીજી ભાષા.

પ્રમાણપત્રના વિષયો: માનુષીયતા, વિજ્ઞાન અને બુદ્ધિગત. આ ઉપરાંત ક્રમમાં નહિ હતાં ચિત્રકલા, શીવણ અને સંગીત, ગદ્યસંહિતામાં શીખવાય છે.

આ શિક્ષણક્રમમાં નીચે મુજબ ફેરફાર થવો જોઈએ: ફરજિયાત વિષયો: ગુજરાતી, ગૃહસ્થાત્મ, ઇતિહાસ અને સામાન્ય જ્ઞાન.

મરજિયાત વિષયો: ભાષામંડળમાંથી એક: સંસ્કૃત, પર્શીઅન, દિન્દી, મરાઠી, બંગાળી, અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ; તથા કલાસમંદમાંથી એક: શીવણ, ભરત, ચિત્રકલા, સંગીત, પાકકલા, વજુહાટ, કપડાં રંગવાળાપવાની કલા, શિક્ષણકલા.

વિશિષ્ટ ધોરણ: ઉપર મુજબ ત્રણ ફરજિયાત વિષયો અને મરજિયાત બે સમૂહોમાંથી એક એક મળીને પાંચ વિષયોનું સર્વસામાન્ય ધોરણ સામાન્ય (matric) પરીક્ષાનું રાખવું. પરંતુ જે કન્યાઓને વધુ અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા હોય તેમને ઉપરના મરજિયાત વિષયોના બે સમૂહો પૈકી ગમે તેમાંથી એક વિષય વધુ લેવાની અથવા ગણિત લેવાની ફટ આપવી.

આગ્રુ ક્રમ અને આ નવા સૂચવેલા ક્રમમાં શું બેઢ

છે તે જરા જોઈએ. પ્રથમ મહત્વનો ફેરફાર તો એ છે કે અંગ્રેજ ફરજિયાતને બદલે મરજિયાત થાય છે. આ ફેરફારથી ઘણાના હૃદયને મોટો ધક્કો લાગવાનો મંજવ છે. પરંતુ વિચાર કરી જોતાં તે ફેરફાર વાસ્તવિક સાચો. અંગ્રેજીના શિક્ષણની આવશ્યકતા બે રીતે ગણાય: તેના વિશાળ સાહિત્ય દ્વારા પશ્ચિમની મંદરૂપિતા પરિચય મેળવાય અને રાજ્ય તથા વ્યાપારની ભાષા હોવાથી વ્યવહારમાં ઉપયોગી નીવડે. અંગ્રેજી સાહિત્ય વિશાળ છે તે વાત સાચી પણ તેમ તો જર્મન સાહિત્ય પણ બહુ વિશાળ છે. તો તે કેમ બધાએ ન શીખવું? ફ્રાન્સીસી અનેક ભાષાઓ સમૃદ્ધ છે તો તે બધી અથવા તેમાંની મમે તે શીખવાથી ઉચ્ચ મંદરૂપિતા પમાય તો પછી અંગ્રેજીનો જ આગ્રહ તો સારૂ? પણ મૂળે ભાષાજ્ઞાનથી મંદરૂપિતા આવે છે એ સમજ જ મિથ્યા મોઢમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. જો એમ જ હોય તો ઘણી ભાષા જાણનારા બધા પડિતો ભારે મંદકારી હોય. આમ અંગ્રેજી સાહિત્ય ફરજિયાત-પણે સર્વને શીખવાની જરૂર ન હોય; છતાં ઉચ્ચ સાહિત્યના જ્ઞાનની જરૂર ખીજાણી દ્વિતીય ભાષાઓનો સનદ રાખેલો છે તેમાંથી મમે તે એક ભાષા વિદ્યાર્થીની-ઓ લેવાની રાખી છે તેમાં તેને અંગ્રેજી સાહિત્ય પર વિશેષ પ્રીતિ હોય તો તે લઈ શકે છે એટલું જ નહિ પણ વિશિષ્ટ ધોરણ પ્રમાણે તે અંગ્રેજી ઉપરાંત મંદરૂપિતા અથવા ખીજી મોઢ એક વધુ દ્વિતીય ભાષા પણ લઈ શકે છે. પણ જેને અંગ્રેજી સાહિત્ય કરતાં ખીજી ભાષાઓનાં સાહિત્યનો અભ્યાસ વિશેષ અગત્યનો લાગતો હોય તો તેના પર અંગ્રેજીનો ફરજિયાત બોલે હાલતે એ કાંઈ રીતે ચોગ્ય નથી. વળી વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ વિચારતાં સર્વ પુરોનોને પણ અંગ્રેજીનું જ્ઞાન આવશ્યક નથી તે પછી સ્ત્રીઓને તો તેથી પણ તેની ઝોઢી જરૂર છે. સ્ત્રીઓને વ્યાપાર કરવાનો હોતો નથી. રાજ્યની સાથે મંડળ પણ બહુ ઝોઢીને રાખવાનો પ્રમેય આવે છે. અજગન હાથ તાર, ટપાસ, રેશ્વે આદિ તમામ સાર્વજનિક ખાનામાં અંગ્રેજીનો ઉપયોગ જરૂર થાય છે એન આ ખાતાની સાથે સ્ત્રીઓને પણ ઝોઢી મંડળ નથી તેથી તેમને ધણી મુશ્કેલીનો અંગ્રેજીના જ્ઞાન વિના પેડી

પડે છે. પરંતુ આનો ઉપાય સર્વેએ અંગ્રેજી શીખવું તે નથી, પણ અંગ્રેજી ભણનારે પણ તેનો ઉપયોગ સાર્વજનિક બાબતોમાં બને તેટલો થોડો કરવો તે છે. જો અંગ્રેજી ભણેલા દેશીઓ તેનો ઉપયોગ કરતા મટે તો સાર્વજનિક ખાતાનો વ્યવહાર દેશી ભાષામાં થાય. સામાન્ય વ્યવહારને માટે અંગ્રેજી શીખવું અને તેનો ઉપયોગ કરવો તે આપણી પરતંત્ર દસા થાણુ રાખવા સમાન છે. એટલે આ રીતે જોતાં પણ અંગ્રેજીને ફરજિયાત સ્થાન ખાસ કરીને કન્યાના શિક્ષણકામાં ન હોય. જેને અંગ્રેજી વ્યવહારમાં અનિવાર્ય લાગતું હશે તે ખુશીની સાથે ઐચ્છિક ભાષા તરીકે પ્રસંદ કરશે પણ જેને તેની જરૂર ન લાગતી હોય તેના પર તેની ફરજ પાડવી એ બરાબર નથી. અંગ્રેજી ઐચ્છિક દ્વિતીય ભાષા તરીકે રહે એ જ શિક્ષણમાં તેનું સ્વાભાવિક સ્થાન છે. તેને બદલે હાલ તે શિક્ષણસ્થાનમાં 'મેમાન મટી ધરધણી' યથા પડ્યું છે. આવા અયોગ્ય સ્થાન પરથી તેને ઉતારી પાડ્યે જ છૂટકા છે.

જમી અંગ્રેજીનું જે ધોરણ હાલ રખાયું છે તે ગદ્યશાસ્ત્ર નોષ્ઠએ. અંગ્રેજી સાહિત્ય લેનાર વિદ્યાર્થિની તે બરાબર સમજ પોતાની ભાષામાં ઉતારી શકે તેટલા પૂરતું તેને તેનું શિક્ષણ મળવું નોષ્ઠએ. પરંતુ અંગ્રેજીમાં ફેટથી પોતાના વિચારો બોલીને કે લખીને દર્શાવી શકે તેના સાફ જે અભારે ભારે પરિશ્રમ થાય છે તેની જરૂર નથી. કોઇ પણ ભાષાના સાહિત્યનો રસ આપવાને સાફ માત્ર તેને બરાબર સમજવાની જરૂર છે પણ તે ભાષામાં વિચારદર્શનની શક્તિ કેળવવાની કંઈ જરૂર નથી. જોકે કુરોડીય પડિતો સાફ અંગ્રેજી બોલી બોલતા નથી છતાં અંગ્રેજી સાહિત્યનો લાલ લપ શકે છે અને તેને સ્વભાષામાં ઉતારી તેનો લાલ પોતાના દેશને આપી શકે છે. આમ છે તો પછી આપણે અંગ્રેજીના જ્ઞાનનું ધોરણ શા માટે જુદા પ્રકારનું રાખવું ?

ખીજે મહત્વનો ફેરફાર અંગ્રેજીને જે અગત્યનું સ્થાન હોવાના કમમાં અપાય છે તે સ્થાન ગુજરાતીને આપવામાં આવ્યું છે તે છે. ગુજરાતી માત્ર પ્રમાણુ પત્રનો વિષય હોવાથી તેના તરફ કેટલું કુર્લક્ષ પ્રત્યેક શાળામાં થાય છે તે સુવિદિત છે. માતૃભાષાને શિક્ષણમાં પ્રથમ સ્થાન જ હોય તે વિશે વિવેચનની જરૂર ન હોય. તે સ્થાન તેને નથી અપાયું તે આપણા શિક્ષણની એક વિચિત્ર ઘટના છે અને આપણી તે ઘટના પ્રતિની

ઉદાસીનતા તે આપણા પારતંત્ર્યનો એક સમર્થ પૂરાવો છે. અંગ્રેજી અને ગુજરાતીનો આ સ્થાનફેર હોકરા તેમજ હોકરીઓ બન્નેના શિક્ષણમાં સરખો આવશ્યક છે. ત્રીજો બહુ અગત્યનો ફેરફાર ગૃહશાસ્ત્રના વિષયને સ્થાન આપ્યા વિષેનો છે. આ વિષયના જ્ઞાન વિનાનું કન્યાશિક્ષણ કેવળ વ્યર્થ છે તે દર્શાવવા દલીલોની જરૂર ન હોય. ખોરાક, કપડાં, ઘર—આ સર્વની આરોગ્ય, ધર્મ, અર્થ અને કલાની દૃષ્ટિએ પંસંદગી, બનાવટ અને ઉપયોગ, ગૃહબ્યવસ્થા અને મંજાણ, કુટુંબીજનના વ્યક્તિગત અને પરસ્પર ધર્મ અને અધિકાર, માંદાની માવજત, અકસ્માતના ઉપાયો, સામાન્ય દરદો અને ઘરગણુ ધર્માને, સ્ત્રીશરીરના ધર્મો, બાળશિક્ષણ અને બાળશિક્ષણ પ્રત્યાદિ અનેક ઉપયોગી બાબતોનો આ વિષયમાં સમાવેશ થાય છે. ગૃહસ્થ યનાર પ્રત્યેક હોકરાને આ વિષય ઉપયોગી છે તો ગૃહિણી યનાર હોકરીનું તો. આ જ્ઞાન વિનાનું જીવન નકામું કહીએ તો ચાલે. આમ છતાં કન્યાની માધ્યમિક શાળામાં સમજાવેલો આ વિષય જ ન મળે એ બોધી નવાઇ છે ? યર અને શાળાનો મેળ કરવો હોય, સ્ત્રીશિક્ષણની અભિવૃદ્ધિ કરવી હોય તો આ વિષયના શિક્ષણને સર્વથી વધુ અગત્ય આપવી નોષ્ઠએ, અને તેનું શાસ્ત્રીય અને વ્યવહારુ શિક્ષણ આપવા પાછળ જે ખર્ચ થાય તે ખર્ચ કરતાં ડરવું ન જોઈએ.

ચોથો મહત્વનો ફેર બચિતને ફરજિયાતને બદલે વિશિષ્ટ ધોરણ પ્રમાણુ મરજિયાત લેવાનું શપ્થું છે તે છે. અંકગણિતનો ઉપયોગી સર્વ ભાગ તો પ્રાથમિક શિક્ષણમાં આપી જાય. બીજગણિત અને ભૂમિતિ એ ઐચ્છિક વિષયમાં આપી શકે. સ્ત્રીજીવનમાં તેની ઉપયોગીતા કંઈ જ નથી. ભૂમિતિક આકૃતિઓનું જ્ઞાન ચિત્ર-કલામાં સમાવી શકાય. બુદ્ધિવિકાસ તેનાથી યથા શકે પણ કોઈ પણ વિષયનું સાફ શિક્ષણ બુદ્ધિનો વિકાસ કરી શકે છે તો પછી તેને આવશ્યક સ્થાન સ્ત્રીશિક્ષણમાં આપવાની જરૂર ન હોય. કન્યાના શિક્ષણ સંગ્રંધે તે 'રાત થોડી અને વેશ ઘણાં' જેવી સ્થિતિ છે તેમાં ગણિત જેવા કઠિન વિષયનો ભાર ભરવો તેના કરતાં થોડા ઉપયોગી વિષયોનું સંગીન જ્ઞાન આપવું તે વધારે યોગ્ય છે. બુદ્ધિવિકાસને વિષયોની વિપુલતાની સાથે અઝો સંગ્રંધ નથી.

પછી આ ફેરફારમાં કલાને અગત્યનું સ્થાન આપવું છે. કલાસમૂહમાં લલિતકલા અને ઉપયોગી કલાનો સમાવેશ

ધાય છે. કાનને સ્ત્રીકેળવન સાથે નિકટનો સંબંધ છે માટે તેને સ્ત્રીશિક્ષણમાં આવરક રચાન આપ્યું છે. વળી બાપતિના પ્રસંગે સ્ત્રી પોતાનું અને કુટુંબનું આશુરોર પોષણ કરી શકે એ આર્થિક હેતુ પણ આમાં સામ્ય છે.

આ નવાં ક્રમમાં ઐથિયક વિષયોના સમૂહ સામવાથી કન્યાને પોતાની રૂચિ પ્રમાણે વિષયોની પસંદગી કરવાની ફરજ રહે છે, અને પોતાના મનગમતા વિષયોમાં પ્રતીયુતા મેળવે છે.

રસાયન, ભૌતિકશાસ્ત્ર, શારીરશાસ્ત્ર વિગેરે વિજ્ઞાનનાં મુજતત્વોનો સમાવેશ મૂલશાસ્ત્રમાં કર્યો છે. આથી તત્ત્વિક જ્ઞાન મૂલના વ્યવહારમાં લાગુ પાડતાં તેની નિરસતા દૂર થશે.

જૂઓળનું જરૂરી જ્ઞાન પ્રાથમિક શિક્ષણમાં આવી જાય. ત્યાર પછી માધ્યમિક વર્ગોમાં ફરી શીખવાની જરૂર ન હોય. હાલ પણ જૂઓળમાં (હિંદના ઇતિહાસમાં પણ) પ્રાથમિક ધોરણમાં જે ગુજરાતીમાં શીખવાયું હોય તેનું તે જ ફરીને અંગ્રેજીમાં શીખવાનું હોય છે.

આ નવો માધ્યમિક શિક્ષણક્રમ પ્રાથમિક શિક્ષણનાં સાત ધોરણો પૂર્ણ કર્યા પછી ત્રણ વર્ષમાં પૂરો કરી શકાય. આથી હાલ પ્રાથમિક પાંચમા ધોરણથી મળતાં સાત વર્ષ માધ્યમિક, શિક્ષણને પૂર્ણ કરવામાં લાગે છે તેને બદલે હં વર્ષ લાગે. આ રીતે એક વર્ષનો બચાવ થાય અને આ બચાવ સ્ત્રીકેળવનમાં તો બહુ અગત્યનો છે. આમ વર્ષ એણું થવા છતાં અભ્યાસ કે જીવનિકાસમાં ખામી નથી રહેતી એવો અમદાવાદના મહિલા વિદ્યાલયનો અનુભવ છે. માત્ર અંગ્રેજીનું હાલનું મેટ્રીક્યુલેશનનું ધોરણ ન ચાલી શકે.

ઉપર મુજબ તુલના કરતાં આ નવો ક્રમ કન્યાઓને કેટલાં અનુકૂળ અને યોગ્ય છે તે સહેજે જણાઇ આવશે. સરકારી કેળવણી ખાતું વિચાર કરે તો જહુ સહેલાઈથી આ નવીન ક્રમ માધ્યમિક કન્યાશાળાઓમાં દાખલ કરી શકે. આમ કરવામાં વ્યવસ્થા અને ખર્ચમાં તેને બારે ફેરફાર કરવા પડે તેમ નથી. અલગત માનુભાષા દ્વારા શિક્ષણ કરવાથી ત્યાં જુદી જુદી ભાષા બોલનારી વિદ્યાર્થીનીઓ હોય ત્યાં કેટલીક અડચણ પડે. પણ આ હરકત ધણુંખડું મુશ્કેલ જેવામાં જ આવે. પણ તેના સામે અંગ્રેજી જાણનારા જહુ રાખવા પડે છે તે એણ ચાલી શકે તેથી ખર્ચ પણ એણું થાય. વળી માનુભાષા દ્વારા શિક્ષણથી વિદ્યાર્થીઓને જે લાભ થાય

તેની તો કિંમત જ ન અંકાય. વળી અંગ્રેજીના જ્ઞાન વિના અનેક કન્યાઓ માધ્યમિક શિક્ષણનો લાભ લેતાં અટકી પડે છે તે બધાં સહેલાઈથી તે લઇ શકે. આમ આ નવા શિક્ષણક્રમના અનેક સીધા અને આડકતરા લાભ છે.

આ નવો ક્રમ એકદમ બધાં ધોરણોમાં લાગુ ન કરતાં માધ્યમિક ચોથા ધોરણમાંથી દાખલ કરવાનું શરૂ કરવું અને પછી ધીરે ધીરે ઉપરનાં ધોરણોમાં લાગુ કરવો. (માર્ગદર્શન સાર અમદાવાદના વનિતા વિશ્રામનો વિજતવાર અભ્યાસક્રમ એવો.) બધી વિદ્યાર્થીઓ આ ક્રમ સ્વીકારવાને તૈયાર ન હોય તો વડોદરાની મહારાણી મર્સા હાઇસ્કૂલની માફક જે વિભાગ પાડવા મુશ્કેલ મુનિવર્સિટીનો હાલના ક્રમ મુજબનો વિભાગ અને બીજો આ નવા ક્રમ મુજબનો વિભાગ. જેમને જે શિક્ષણ લેવું હોય તે તે વિભાગનું શિક્ષણ લે. સંભવ છે કે પ્રારંભમાં જહુ થોડાં નવો ક્રમ સ્વીકારે; છતાં ધીરજ નહિ જોતાં તેને ઉત્તેજન આપવાથી ભવિષ્યમાં નવો ક્રમ સ્વીકારનાર ધણી નીકળશે એવો મહારાણી મર્સા હાઇસ્કૂલનો અનુભવ છે. આવી જે પ્રકારની વ્યવસ્થા કરવામાં, અને ક્રમોમાં ધણા વિષયો સામાન્ય હોવાથી જહુ મુશ્કેલી નડતી નથી.

૨. માધ્યમિક શિક્ષણની પૂરતી સમયગ

આપણે આગળ જોઇ ગયા છીએ કે માધ્યમિક શિક્ષણ લેવાની સમયગ કન્યાઓ સાર કેટલી બધી જોઈ છે. પ્રત્યેક મુનિસિપલ શહેરમાં જોણમાં જોઈ એક માધ્યમિક કન્યાશાળા તો હોવી જ જોઈએ. ત્યાં માધ્યમિક કન્યાશાળા હોય ત્યાં ઉપર જણાવ્યા મુજબનો શિક્ષણક્રમ દાખલ કરવો અને ત્યાં માધ્યમિક કન્યાશાળા ન હોય ત્યાં જોઇ એક સારી પ્રાથમિક કન્યાશાળામાં ધીરે ધીરે એક એક ધોરણ વધારી તેને માધ્યમિક શાળા બનાવવી. આમ તે રચળી કન્યાઓની આગળ શિક્ષણ લેવાની વૃત્તિની ખજાર પડતી જાય તેમ તેમ શિક્ષણનો વધારો કરતા જવાથી મુશ્કેલી નહિ પડે. આગળ કરેલી સચના મુજબ પ્રાથમિક શાળામાં સાતમું ધોરણ ઉમેરવામાં આવે તો પછી માધ્યમિક શિક્ષણનાં ત્રણ વર્ષો તેમાં દાખલ કર્યાથી તેને સંપૂર્ણ માધ્યમિક શાળાનું સ્વરૂપ આપી શકાય. હાલની રાજ્યની નીતિ પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરતી જવાબદારી પોતાના પર લેવાની અને માધ્યમિક શિક્ષણમાં ખાનગી પ્રવૃત્તોને મદદ આપવાની

છે. પરંતુ સ્ત્રીઓના માધ્યમિક શિક્ષણની રીતિ જોતાં ત્રણેયે તેની જવાબદારીને ઓળે પોતાના પર હાથવે બોધે.

અત્યારે સરકારી માધ્યમિક કન્યાશાળા માત્ર એક અમદાવાદમાં જ છે. પ્રત્યેક જિલ્લાના શહેરમાં સરકારે ઝોજામાં ઝોજી એક માધ્યમિક કન્યાશાળા તો ઉઘાડવી જ નેહ્યે. મ્યુનિસિપાલિટીઓએ પણ ભરૂં મ્યુનિસિપાલિટીનો ફાખલો લઇ એક સારી પ્રાર્થમિક કન્યાશાળાને ધીરેધીરે વધારો માધ્યમિક શાળા બનાવવી નેહ્યે. માધ્યમિક શિક્ષણમાં હાલની સંખ્યા જોતાં વધુ માધ્યમિક કન્યાશાળાની જરૂર વિષે સહેજે સંકેત થાય; પણ ઉપર મુજબ શિક્ષણક્રમ કન્યાઓને અનુકૂળ ધરાય તો માધ્યમિક શિક્ષણ લેનારની સંખ્યા જરૂર વધે. વળી દારીઆવાડ જેવા પછાત સ્થાનમાં છોકરાઓની શાળાઓમાં પણ કોઇ કોઇ છોકરીઓ બપ છે એ જાણીના માધ્યમિક શિક્ષણની ઉત્કેશ વધી છે તેની સાક્ષી પૂરે છે. પોતાના શહેરમાં માધ્યમિક શિક્ષણની સગવડ પોતાની કન્યાઓને સાફ નહિ હોવાની ફરીઆદ કરતાં પણ કેટલાંવ માળાપરે સાંભળ્યાં છે. આ સર્વ ઉપરથી કન્યાઓ સાફ માધ્યમિક શિક્ષણની સગવડ વધારવાની જરૂર સાબીત થાય છે.

૩. સહુશિક્ષક

જ્યાં ઉપર મુજબ જૂદી માધ્યમિક કન્યાશાળાની વ્યવસ્થા ન થતી શકે અથવા જૂદી વ્યવસ્થા ઉપરાંત વિશેષ સગવડ કરવાની જરૂર જણાય તો છોકરાઓની હાલની માધ્યમિક શાળામાં કન્યાઓ સાફ નવા સચિત અભ્યાસક્રમ મુજબ શિક્ષણની વ્યવસ્થા સહેલાઇથી થઇ શકે. મુજબની અને હતિહાસ છોકરાઓ અને છોકરીઓ સાફ સામાન્ય છે. માત્ર મુજબનીના સમયો જોજા છે તે છોકરીઓ સાફ વધારવા પડે. ઐન્જિક લાપા તરીકે અંગ્રેજ અથવા અંગ્રેજ અને સંસ્કૃત અથવા ગણિત લેનાર છોકરી-છોકરાઓ સાથે ચાલી શકે. અંગ્રેજના નિજંધ, લાપાન્તર જેવા સમયો છોકરીઓને મારે ઝોજા ફરી સકાય અને તે સમયો મુજબનીમાં ઉમેરી સકાય. આટલા વિષયો સાફ કન્યાઓ માંડ જૂદા વર્ગો કરવાની જરૂર નથી. હવે છોકરાઓને વિજ્ઞાન હોય તે સમયોમાં છોકરીઓને સાફ ગૃહશાસ્ત્ર જૂદું રખાય; આમાં પણ રસાયન, ભૌતિક અને સારીરશાસ્ત્રનાં જ્ઞાતત્વોનું જ્ઞાન એકાં વર્ગમાં આપીસકાય. હવે માત્ર ક્લાસ

શિક્ષણની ગોઠવણ રહી. આનું શિક્ષણ છોકરાઓનાં ગણિત અથવા અંગ્રેજ અથવા સંસ્કૃત પેઠી છોકરીઓ જે વિષય ન લીધો હોય તે સમયોમાં ગોઠવાય. છોકરાઓના બંગોળના સમયનો ઉપયોગ પણ છોકરીઓ સાફ ક્લાસ શિક્ષણમાં કરાય. વળી ચિત્રકલાનું શિક્ષણ તો છોકરીઓની શાળામાં હજી ધોરણ સુધી આપાય છે. જેટલા સમયો છોકરાઓ સાફ ચિત્રકલાના રાખ્યા હોય તેટલા સમયો ચિત્રકલા લેનાર છોકરી એકલા લે અને બાકીના ખૂટતાં જૂદા લે. ઐન્જિક વિષયસમૂહમાં માત્ર શીવણ, સંગીત એ બે ક્લાસ અને હિન્દી લાપાના શિક્ષણની વ્યવસ્થા વિશેષમાં ઝોજામાં ઝોજામાં કરવાની રહે. ખીજ લાપાઓ અને ક્લાસોનાં શિક્ષણની વ્યવસ્થા તુરંતમાં ન થાય તો હરકત નહિ. આટલી વિશેષ ગોઠવણ કરવામાં બહુ ખર્ચ થવાનો સંભવ નથી. રાષ્ટ્રીય માધ્યમિક શાળાઓમાં હિન્દી ફરજિયાત છે એટલે હિન્દી સાફ તે શાળાઓમાં નથી સમગ્ર કરવાની જરૂર નથી. બાકી કોઇક શાળાઓમાં સંગીત પણ દાખલ થયેલું છે; ત્યાં તો માત્ર શીવણ પૂરતી જ વ્યવસ્થા ફરી લેવાની રહે. આ બધી શિક્ષણની વ્યવસ્થા તો સહેલાઇથી થઇ શકે પણ મોટે વધો સહશિક્ષણનો છે. છોકરાઓ સાથે છોકરીઓ માધ્યમિક શાળાઓમાં ભણે એ હજી છે કે કેમ, માળાપો તેમને છોકરાની શાળામાં મોકલે કે કેમ તે પ્રશ્ન છે. હાલના કલ્પિત સામાજિક વાતાવરણમાં સહશિક્ષણ વાંધાભર્યું તો છે જ; પણ શાળાના વ્યવસ્થાપક શાળાનું વાતાવરણ ઉચ્ચ અને પવિત્ર રાખવા પ્રયત્ન કરે અને અત્યંત સંભાળ અને વ્યવસ્થા રૂપે તો સહશિક્ષણનાં માઠાં પરિણામો અટકાવી શકાય. મુજબનાં મહાવિદ્યાલયનું દર્શન આ બાબતમાં આશા આપનારે લાગે છે. ખીજ અનેક શાળાઓમાં હવે તો સહશિક્ષણ દાખલ થતું જાય છે અને સમાજમાં જેમ જેમ વિચાર આવતો જશે તેમ તેમ તે વધતું જશે તેવો સંભવ જણાય છે. એટલે આ રીતિ જોતાં છોકરાઓની શાળાઓમાં કન્યાઓના જુદા અભ્યાસક્રમને અમલમાં કરવાની યોગ્યતા કરવામાં આવે તો તેનો લાલ લેનારની સંખ્યા વધવાનો પૂરો સંભવ છે.

૪. વસતિશુદ્ધિ

હાલની એક પણ માધ્યમિક કન્યાશાળાને વસતિશુદ્ધિ (boarding) નથી. મહારાણી ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલની કોઇક વિદ્યાર્થીઓ સાફ શીમેલ ટ્રેનીંગ કોલેજમાં સગવડ

કરી આપવામાં આવે છે. અમદાવાદના વનિનાવિશ્રામ મહિલા વિદ્યાલયમાં લખુતી બહારગામની કેટલીક વિધવાઓ અને કન્યાઓને વસતિગૃહમાં રાખવામાં આવે છે. પણ આ સગવડો ઘણી ઓછી કહેવાય. પ્રત્યેક માધ્યમિક કન્યાશાળાને અંગે વસતિગૃહ ખોલવું જોઈએ. સારા વસતિગૃહની ગોઠવણ વિના કેટલાંક માળાપ પોતાની કન્યાઓને બહારગામ લખુતર મોકલી રાકતાં નથી. વસતિગૃહ સાદું, સુવ્યવસ્થિત અને આદર્શરૂપ બને તો ગામની કેટલીક છોકરીઓ પણ તેમાં રહે અને શાળા ગૃહશાળાનું સ્વરૂપ લે.

૫. શિક્ષકોના પ્રશ્નો ઉકેલ

પ્રાથમિક શ્રીશિક્ષકો કરતાં માધ્યમિક શ્રીશિક્ષકોનો પ્રશ્ન અતિ વિકટ છે. માધ્યમિક શિક્ષણ આપનાર સ્ત્રીઓ —ખાસ કરીને ગુજરાતી દિલ્લુ સ્ત્રીઓનો તો કેવળ અભાવ છે એમ કહીએ તો ચાલે. આ સ્થિતિનો ઉકેલ કેટલેક અંશે નીચે મુજબ થઈ શકે:

(૧) આગળ સ્ત્રીઓ દુર્ગમ પ્રાથમિક શિક્ષકના શિક્ષણનું ધોરણ ઉચ્ચ કરવું. શિક્ષણશ્રદ્ધા સાથે માધ્યમિક શિક્ષણ પૂર્ણ કરનાર સ્ત્રી ઘણે દરજ્જે માધ્યમિક કન્યાશાળા સારા કામ આવી શકે. નવા સ્ત્રીવેશા અભ્યાસક્રમ મુજબ ઘણી બહેનો માધ્યમિક શિક્ષણને અંતે માધ્યમિક શિક્ષક થવાને સહેલાઈથી લાપક થાય.

(૨) કન્યાઓના ઉચ્ચતર શિક્ષણને ઉત્તેજન આપવું અને આ શિક્ષણમાં શિક્ષણસાક્ષરને યોગ્ય સ્થાન આપી વિદ્યાર્થીઓ તે વિષય સાથે પદવી મેળવે તેનું પ્રોત્સાહન આપવું.

(૩) વનિતાવિશ્રામ જેવી મંથાઓ પ્રાથમિક શિક્ષકો તૈયાર કરવાના પ્રયાસ કરે છે તેવી રીતે તેઓ માધ્યમિક શ્રીશિક્ષકો તૈયાર કરવા પ્રયત્ન કરે.

(૪) માધ્યમિક અથવા ઉચ્ચતર શિક્ષણ પામેલી ખાનદાન કુટુંબની સ્ત્રીઓને માધ્યમિક શિક્ષણના કામમાં સેવાભાવથી અવકાશનો સમય આપવાં વિનવરી.

(૫) આ બધા પ્રયત્નો છતાં માધ્યમિક કન્યાશાળામાં શ્રીશિક્ષકો પૂરી પડતી તો અચ્છલિત છે. આ સ્થિતિમાં પુરૂષશિક્ષકો વિના તો છૂટકો જ નથી. મારે સારા ચારિત્રવાન પુરૂષશિક્ષકો રાખવા. સેવાભાવવાળા અને ખાસ કરીને સ્ત્રીશિક્ષણને પોતાના જીવનનું ધ્યેય બનાવ્યું હોય તેવા તો મળવા દુર્લભ છે. છતાં મુખ્ય શિક્ષક અથવા અધિક્ષકની એવાં મળે તો પણ તે પોતાનો રંજ

બીજાને લગાડી શકે છે. સમસ્ત દેશમાં દેશસેવકોની —ખાસ કરીને ઉત્તમ શિક્ષકોની ખોટ છે તેમાંય વળી સ્ત્રીશિક્ષણના ક્ષેત્રમાં તો લગભગ મીકું છે એમ કહીએ તો ચાલી શકે.

૬. કન્યાઓની અનુકૂળતા જાળવવી

કૌટુંબિક અને સામાજિક અનેક અંડચણોને લીધે ઘણી કન્યાઓ અભ્યાસ વધારી રાકતી નથી એ સાંવૈત્રિક અવલોકન છે. તેથી જો શાળાનો સમય, રત્નઓ, સ્થાન વિગેરે તેમને અનુકૂળ રાખ્યાં હોય તો માધ્યમિક શિક્ષણનો કાલ વધુ પ્રમાણમાં જરૂર લેવાય. વળી ગૃહ-કાર્યને ગૃહશાળાના શિક્ષણની પ્રયોગશાળા ગણી તેની મોંઘ મંગાવ, તે પર વિચેચન થાય—આ રીતે ગૃહ અને શાળાનો મેળ માય અને ગૃહ એ શાળાનું વિરોધી મટે તો ગૃહકાર્ય મારે અનુકૂળતા કરી આપવી એ શાળાનો ધર્મ બને અને શાળાના શિક્ષણની પૂરી સફળતા થાય.

૭. લોકમત ફેળવવો

કન્યાઓના માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર અભ્યાસમાં મુખ્ય અવરોધ પ્રભુનું અજ્ઞાન અને સામાજિક બંધનો છે તે આપણે આગળ જોયું છે. પ્રત્યેક માધ્યમિક કન્યાશાળાએ વિદ્યાર્થીનીઓના વાલીઓ સાથે પૂરેા સહકાર સાધી વાતચીત, લાપણ અને ખત્રિયા દ્વારા સ્ત્રીશિક્ષણ સંબંધી તેમના વિચારો ફેળવવા જોઈએ. જો કે વસ્તુતઃ શાળાનું સુંદર શિક્ષણ એ જ ખર્ચ પ્રચાર-કાર્ય છે; છતાંય કેટલુંક પ્રચારકાર્ય કરવાનું શાળાને માથે રહે છે જ. વાલીઓની મારફતે ધીરે ધીરે આખા સમાજનો મત સ્ત્રીશિક્ષણ-વિષે શાળા ધરી શકે.

મુખ્યમુધારણાનું કાર્ય પ્રત્યક્ષ રીતે તો શાળા ન ઉપાડી ક્રોડે પણ આડતરી રીતે તે કાર્ય પણ કેટલેક અંશે શાળા કરી શકે અને તેણે સ્ત્રીશિક્ષણની ચક્રિને અર્થે તે કરવું જોઈએ. સારી પ્રતિષ્ઠા પામેલી શાળા માધ્યમિક અભ્યાસ પૂર્ણ થયા પહેલાં એટલે સોગ વર્ષની વય પહેલાં પરણનાર કન્યાને શાળામાં દાખલ ન કરવાનો અને લખુતી હોય તો રત્ન આપવાનો નિયમ કરી બાળકમની વિરુદ્ધ વાતાવરણ રચી સમાજ-મુધારણાનું કાર્ય કરી શકે. એટલી દલ સુધી ન જવાય તો આ વિષે વાલીઓનો મત ફેળવવા બીજા અનેક પ્રયત્નો કરી શકે. આથી ઉચ્ચકું સ્ત્રીશિક્ષણની કિંમત સમજનારાં અનેક કુટુંબો પોતાની વડાઓ અને પરણેલી

દિકરીઓને લખવાની અનુકૂળતા કરી આપી શાળામાં મોકલે. આગળ આપણે જોયું છે કે વકીલ, દાકતર, શિક્ષક અને બીજા અનેક શિક્ષણનું મહત્ત્વ સમજનાર વર્ગો પણ પોતાના સ્ત્રીવર્ગને અભ્યાસ આગળ વધારવા ઉદ્દેશીન જણાય છે. તેઓ જે આ ઉદ્દેશીનતા કાઢી નાંખે, પોતાની મોટી વયની વહુદીકરીઓને લખવા મોકલી દાખરો બેસાડે તો સહેજે તેનું અનુકરણ થાય.

ઉચ્ચતર શિક્ષણ

માધ્યમિક શિક્ષણ સુધાર્યા વિના ઉચ્ચતર શિક્ષણ નહિ સુધરી શકે એટલે તે શિક્ષણ વિષે હાલ ઉદ્દેશ્ય કંઈક કરવા તે અશક્ય છે. તો પણ કેવું યુનિવર્સિટીએ સ્ત્રીઓ માટે ઉચ્ચતર શિક્ષણની જૂદી વ્યવસ્થા કરી છે અને તેને અનુસારે યુજરાતી સ્ત્રીજનવણી મંડળ તરફથી અમદાવાદ અને વડોદરામાં મહિલા પાઠશાળાઓ ચાલે છે તેથી ઉચ્ચ શિક્ષણ વિષે થોડા વિચાર કર્યા વિના તો આને તેમ નથી.

ઉચ્ચ શિક્ષણની નેમ અમુક એકાદ વિષયમાં પ્રાપ્તિ થતા મેળવવાની છે એમ હવે સ્વીકારાય છે. આ ઉદ્દેશને અનુસરી યુનિવર્સિટીઓમાં પઠવીના વર્ષોમાં અંગ્રેજ ઉપરાંત એક જ મનપસંદ વિષયને જોડે અભ્યાસ કરવાનો હોય છે. યુજરાત વિદ્યાપીઠે પણ પહેલું એક વર્ષ બાદ કરી આગળનાં ત્રણ વર્ષોમાં જુદા જુદા વિષયોનાં મંદિરો રાખી ગમે તે એકમાં વિચારદયવાની યોજના રાખી છે. અહીંના શિક્ષણના ઇતિહાસમાં સુવિખ્યાત યજ્ઞેશ સેઝર કમીશને કૉલેજનાં પ્રથમનાં વર્ષો જેમાં વધુ વિષયો શીખવાના હોય છે અને જેમનું શિક્ષણ શાળાને વધારે મળતું હોય છે તે વર્ષેને હાઈકુલ સાથે જોળી દેવાની અથવા Intermediate College રૂપે રાખવાની અને કૉલેજના ઉચ્ચતર શિક્ષણમાં માત્ર એક જ વિષયમાં સંગીન અભ્યાસ કરી નિપુણતા પ્રાપ્ત કરવાની ખાસ લલામણુ કરી છે. આ લલામણુ ઉપર મુંબઈ-યુનિવર્સિટી વિચાર ચલાવી રહી છે. માત્ર કેવે વિદ્યાર્થી જ નહીં જન્મનાના યુનિવર્સિટીના આદર્શ પ્રમાણે વિષયોને ખીચી ટેક છેલા વર્ષ સુધી રાખે છે એટલે પરતુત: વિદ્યાર્થીની 'Jack of all and master of none' રહે છે. એકાદ વિષયમાં પ્રાપ્તિ થયે મેળવવાને સાડે વળી તેને P. A. (Proficient in Arts) થવા જે વર્ષ વધુ ગણવાનાં રહે. ઉચ્ચ શિક્ષણમાં માત્ર ઐત્તિક વિષય.

સમૂહ રાખવાની સેઝર કમીશનની લલામણુ કે યુનિવર્સિટીએ ખાસ વિચારવા જેવી છે. પરંતુ સ્ત્રીઓને પરિચયિતે જોતાં મહિલા વિદ્યાર્થીઓમાં કૉલેજનાં વર્ષો ઉમેરવાની અથવા Intermediate College કક્ષાની લલામણુ સ્વીકારવા જેવી નથી.

મહિલા પાઠશાળાના અભ્યાસની યોજના નીચે મુજબ હોય તો યોગ્ય થઈ પડે:

- (૧) અભ્યાસક્રમ ત્રણને બદલે બે વયનો રાખવો
- (૨) આ બે વર્ષમાં નીચેના ઐત્તિક સમૂહમાંથી ગમે તે એક લઈ શકે:

ભાષા: યુજરાતી, હિન્દી, મરાઠી, બંગાળી, અંગ્રેજી સંસ્કૃત, ફારસી.

વિદ્યાન: રસાયન, ભૌતિકશાસ્ત્ર, વનસ્પતિ અને પ્રાણીશાસ્ત્ર, ગૃહશાસ્ત્ર અને સાર્વજનિક આરોગ્ય ગણિત, ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, નીતિ અને ધર્મશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસ્ત્ર.

કલા: શીલ્પ, ભરત, ચિત્રકલા, સંગીત.

નિર્ણય ધોરણ (Honour's Course): ઉપરના વિષયોમાંથી ગમે તે બે વિષયો લે.

વર્ષ ઓછાં કરવામાં ઉચ્ચ શિક્ષણનું ધોરણ નીચું થઈ જવાનો ભય કદાચ બતાવવામાં આજે, હાલ મુંબઈ યુનિવર્સિટી કરતાં કેવેના વિદ્યાર્થી એક વર્ષ ઓછું રાખ્યું છે તે પણ બરાબર નથી એમ ગણી તેના ચાર વર્ષ કરવાની હિમાયત મહિલા વિદ્યાર્થીના કેટલાક નિયામકો કરે છે તેમને તો આ બે વર્ષની યોજનાથી ખરેખરો ધકકો પડેલો. પણ મુંબઈની કે કોઈ પણ યુનિવર્સિટીની સરખામણી બાલુએ પડી શિક્ષણ અને સ્ત્રીઓની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરી જે યોગ્ય લાગે તે કરવાની હિંમત બતાવવી જોઈએ. આમ છતાં વર્ષનો ઘટાડો કરવાનું કોઈ પણ રીતે યોગ્ય ન લાગે તો પહેલા વર્ષમાં માતૃભાષા, ગૃહશાસ્ત્ર અને સાર્વજનિક આરોગ્ય તથા એક ઐત્તિક વિષય—એમ ત્રણ વિષયો રાખવા અને બીજા બે વર્ષોમાં તો ઉપર દર્શાવ્યા મુજબ માત્ર ઐત્તિક વિષય રાખવો.

આ નીતિ યોજનાથી વિદ્યાર્થીનીઓ તેમજ મહિલા પાઠશાળાનાં પ્રાન્તને લાભ થશે. વિદ્યાર્થીનીઓને જાણ વિષયોની માયારૂટ જવાથી એક વિષય ઉપર સમગ્ર ધ્યાન રોકવું ફાયદો અને એકમાં નૈપુણ્ય મળ્યાથી તે વિષયનું શિક્ષણ ભવિષ્યમાં આપવું પડે અથવા બીજો કંઈ ઉપયોગ કરવો હોય તો વધારે સારા કરી શકે.

આ ઉપરાંત એક વિષય ધીખવાની ખાતળી સગવડ પણ કદાચ તે કરી શકે. આમ સૌ વિદ્યાર્થીઓ પોતા-પોતાના વિષય પૂરતી સગવડ પોતાની મેળે કરી લે તો મહિલા પાઠશાળા છુટી નિલાવવાની જરૂર પણ કદાચ ન રહે, અથવા જરૂર રહે તો પણ ફરજિયાત વિષયો નહિ રહેવાથી બની શકે તેટલા મરજિયાત વિષયોની સગવડ કરવાની રહે અને તેને સાદું ઓછું ખર્ચે ચાલવું શક્ય થાય. આ યોજના ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાર્થીક ન સ્વીકારે છતાં ગુજરાતી સ્ત્રીજીવવણી મંડળને તે હાજના કમ કરતાં વધુ યોગ્ય લાગે તો મહિલા વિદ્યાર્થીની મદદ અને સંબંધ બતાવી શકે. કદાચ પાઠશાળા કેવળ બંધ કરે અને ઉત્સાહી વિદ્યાર્થીઓને પોતાના જૈવિક વિષયના શિક્ષણ પૂરતી ખાતળી સગવડ કરી આપે અને પોતે માત્ર પરીક્ષણ અને પદવીદાનની જવાબદારી સ્વીકારે તો તે પણ બની શકે. આમ પાઠશાળાનો મોટો બોલો ઓછો થાય તો બીજો મહત્વનો લાભ એ થાય કે કન્યાઓના પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણની સુધારણાનું અર્થતંત્ર જરૂરી કાર્ય મંડળ ઉપાડી શકે.

સરકારી કેળવણી ખાતાએ તો માધ્યમિક શિક્ષણમાં જ હજીવું તો ફેરફાર કરવો રહ્યો છે તે થાય નહિ ત્યાં સુધી કન્યાઓના ઉચ્ચ શિક્ષણમાં ફેરફાર કરવાની અને તે સાદું સ્ત્રીઓની જૂઠી કાલેજ સ્થાપવાની તેને જરૂર ન હોય.

ગુજરાત વિદ્યાર્થીકે તો સ્ત્રીશિક્ષણનો પ્રશ્ન જીવિમ જેવો રાખ્યો છે. તે જો આ પ્રશ્ન હાથમાં લે તો માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર શિક્ષણનું વિશાળ ક્ષેત્ર તેની આગળ પડ્યું છે. અમદાવાદ, નડીઆદ અને સુરત એ ત્રણ સ્થળોની મ્યુનિસિપાલિટીએ અસહકાર કર્યો છે. આ ત્રણે સ્થળે પ્રગટીય અથવા રાષ્ટ્રીય કેળવણી મંડળો તરફથી અનેક કન્યાશાળાઓ ચાલે છે. આમાંથી મહિલા વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યેક કેદાલે સહેલાઈથી વિદ્યાર્થીક તરફથી અથવા તેની સહાઈ અને મદદથી સ્થાપી શકાય અને છેવટે મહાવિદ્યાલયને અંગે કન્યાઓને સાદું જુદા પ્રકારના ઉચ્ચતર શિક્ષણની વ્યવસ્થા થઈ શકે.

સ્ત્રીશિક્ષણ સંસ્થાઓનું સંગઠન

ઉપર મુજબ કન્યાઓના પ્રાથમિક માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર શિક્ષણમાં કરવા નોંધતા સુધારો વિષે આપણે વિચાર કરી, હવે આપણે સ્ત્રીશિક્ષણ સંસ્થાઓના

સંગઠનનો પ્રશ્ન વિચારીએ. ગુજરાતી સ્ત્રીજીવવણી મંડળનો એક ઉદ્દેશ ગુજરાતી સ્ત્રીશિક્ષણ સંસ્થાઓનું સંગઠન કરવાનો છે. આ ઉદ્દેશ ધી રીતે સંપૂર્ણ થઈ શકે એ તપાસવાનો પ્રધાન ઉદ્દેશ મારાં પ્રવાસમાં રખાયેલો હતો. તેથી સંગઠનનો ઉદ્દેશ, તેની સિદ્ધિના માર્ગો, સંગઠન માટે ગુજરાતી સ્ત્રીજીવવણી મંડળની હાલની તૈયારી, અને સંગઠનમાં બેઠવાની સ્ત્રી-સંસ્થાઓની ઉત્સુકતા અને સંગઠનનાં પરિણામ ક્યાંદિ જાણવો આપણે હવે તપાસીએ.

સંગઠનનો ઉદ્દેશ એ છે કે વિદ્યાર્થિનિમય અને પરસ્પર સહાયથી સ્ત્રીશિક્ષણ સંસ્થાઓમાં પ્રાણ લાવવો, ગુજરાતમાં સ્ત્રીશિક્ષણનું કેન્દ્ર રચી સંસ્થાઓને તેની સાથે સાંકળવી—એટલે કે અનેકવિધ સ્ત્રીસંસ્થાઓના પ્રાણને પોષે એવા ગુજરાતી મહિલા વિદ્યાર્થીની સ્થાપના કરવી અને એ રીતે આ પ્રાંતના સ્ત્રીશિક્ષણના દૃષ્ટ પ્રશ્નો ઉકેલ કરવા પ્રયત્ન કરવો.

સંગઠનનો આ મહાન ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા ગુજરાતી સ્ત્રીજીવવણી મંડળમાં નીચે મુજબ લાવકાત હોવી નોંધાયે:

(૧) તેની પાસે ઓછામાં ઓછા દસ એવા કાર્ય-કર્તાઓ નોંધાયે કે જેઓ સ્ત્રીશિક્ષણને વેરલા હોય અને સ્ત્રીઓના જીવન અને શિક્ષણ વિષેના ઉંડા અભ્યાસી હોય અથવા તેવા થવા પૂરા ઉત્સુક હોય.

(૨) મંડળ કન્યાઓ સાદું પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણના અને મોટી વયની સ્ત્રીઓના શિક્ષણના પ્રયોગો આદરે.

(૩) સ્ત્રીશિક્ષણના પ્રશ્નોને ઉકેલ કરવા મથે.

(૪) કાર્યકર્તાઓ ગુજરાતની સ્ત્રીશિક્ષણસંસ્થાઓનો ખૂબ પરિચય મેળવે અને સમસ્ત દેશની તેમજ પરદેશની મુખ્ય સ્ત્રીશિક્ષણસંસ્થાઓનો યથાશક્તિ અભ્યાસ કરે.

જે મંડળ સર્વ સ્ત્રીસંસ્થાઓનું સંગઠન કરવા ઇચ્છે, તેમનામાં પ્રાણ પૂરવા માંગે, સૌને માર્ગદર્શક થવાનો હવો કરવા તૈયાર થાય, તો તેણે પોતે પોતાનું સંગઠન પ્રથમ કરવું નોંધ્યું, પ્રાણવાન બનવું નોંધ્યું અને સ્ત્રીશિક્ષણની મુખ્ય દિશાઓમાં અનુસર મેળવી લેવો નોંધ્યું. ઉપર મુજબની લાવકાત મેળવ્યા પહેલાં મંડળ સંગઠન કરવા નય તો જરૂર હાંસીને પાત્ર થાય.

જો મંડળની પાસે દસ જેટલા થોડા પણ સ્ત્રીશિક્ષણની કાર્યકર્તાઓ ન હોય તો મંડળ શું કરી શકનાર હવું? મંડળે પોતે પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કન્યાશિક્ષણના

અને સ્ત્રીશિક્ષણના પ્રયોગો ન કર્યા હોય તો તે કન્યાશાળાઓ અને મહિલા વિદ્યાલયો અથવા ગદર્શ હાઇસ્કૂલોને અથવા સ્ત્રીશિક્ષણ વર્ગોને શો માર્ગ દર્શાવવાનું હતું ? જે તેણે સ્ત્રીશિક્ષકોના પ્રશ્નો ઉકેલ કરવા પ્રયત્ન નહિ કર્યો હોય તો સારાં શિક્ષકો વિનાની શાળાઓને તે શું સહાય આપનાર હતું ? સ્ત્રીશિક્ષણ સંસ્થાઓનો અભ્યાસ કર્યા વિના મંડળ તેમની જરૂરી-આવેલી શી રીતે જાણનાર હતું ? આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે સંગઠનનું કાર્ય હાય ધરવા પૂર્વે શુદ્ધતા સ્ત્રીશિક્ષણની મંડળ ઉપર મુજબની ઝાઝામાં ઝાઝી લાયકાત મેળવવી જ જોઈશે. નાણાને જાણી જોઈને લાયકાતમાં ગણ્યાં નથી. કાર્યકર્તાઓની લાયકાતમાં તેનો સમાવેશ કરી દીધો છે.

મંડળની તૈયારીનો વિચાર કર્યા પછી સ્ત્રીસંસ્થાઓની સંગઠન માટે કેવી ઉત્સુકતા છે તે દુકંમાં તપાસી લઈએ. સરકારી અને સરકારે સ્વીકારેલી સ્ત્રીશિક્ષણ શુદ્ધતાની સ્ત્રીસંસ્થાઓને આપણે સંગઠનમાંથી બાતલ રાખવી પડશે. કેમ કે તેઓ તો એક રીતે સંગઠિત છે અને તેમની શિક્ષણપ્રણાલી વિગેરે આપણા સંગઠનથી બદલી શકાય એમ નથી. તે સંસ્થાઓ પોને પણ આપણી સાથે જોડી શકશે નહિ અને જો તે એકત્રે લાભ થવાનો સંભવ નથી. માટે હમણાં તેમને નાંકડામાંથી દૂર રાખવી. હવે રહી દેશી રાજ્યની, પ્રમુખીય કે રાષ્ટ્રીય કેળવણી મંડળોની કે બીજી ખાનગી સ્ત્રીસંસ્થાઓ. હાલમાંના ધણીખરાં ખોટાં દેશીરાજ્યોની કન્યાશાળાઓ મેં જોઈ અને રાજ્યોના કેળવણી ખાતાના તેમજ દિવાનો વિગેરે અધિકારીઓને હું મળ્યો અને સંગઠનને ઉદ્દેશ સમજાવ્યો. તેના પ્રત્યક્ષમાં એકાદ અપવાદ સિવાય લગભગ બધાએ અથવા પ્રકારના મંડળના સંગઠનમાં સહકાર દરવાની તત્પરતા બતાવી.

બાવનગર, રાજકોટ અને વાંકાનેરમાં તો કન્યાશિક્ષણને વિષે માર્ગદર્શક સૂચનાઓની માગણી કરી, કોઈકે સારાં શિક્ષકોની મદદની વાચના કરી, એવેએ બાવિ શુદ્ધતાની મહિલા વિદ્યાપીઠના વિચારને ઉત્સાહ-પૂર્વક વધારો લીધો અને તેની ઇચ્છાયા નીચે પોતાની સ્ત્રીસંસ્થાઓને પોપણ મળે અને સર્વ સ્ત્રીશિક્ષણના પ્રદેશમાં એકત્ર થાય એ દિવસો વહેતા આવે એવું અંતરથી ઇચ્છ્યું. માત્ર એક જ બાંધકારે માગી કે તેમાં રાજકોટને યુસારનું નહિ. આ બાંધકારી મંડળના પ્રતિનિધિ તરીકે મેં આપી. આ બાંધકારી આપના

જતાં સરકારી શિક્ષણનાં ખોટાં તત્ત્વોનો શિક્ષણની દૃષ્ટિએ બહિષ્કાર અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનાં સુંદર તત્ત્વોનો તેજ દૃષ્ટિએ સ્વીકાર કરવામાં સ્ત્રીશિક્ષણની મંડળ અથવા બાવિ મહિલા વિદ્યાપીઠ પાછળ ન જ પડે, એમ હું માની લઈ છું. પહેલા અને બીજા દરજ્જાનાં દેશી રાજ્યો અનેક બાળતોની પેઠે શિક્ષણમાં પણ સરકારથી સ્વતંત્ર હોય છે. તેથી તેઓ ધારે તે ફેરફાર કરી શકે છે. રાજકોટ અને વાંકાનેરનાં રાજ્યોએ તો સ્ત્રીશિક્ષણમાં યોગ્ય ફેરફાર સૂચવવા કમિટી નીમેલી છે. બાવનગરના વિદ્યાધિકારી પણ આવે. ફેરફાર કરવ પ્રયત્ન આદરી રહ્યા છે. પ્રમુખીય મંડળો અને અસહકારી મુનિસિપાલિટીઓ સંખ્યાબંધ કન્યાશાળાઓ ચલાવે છે. આમાં એકાદ અપવાદ સિવાય કોઈએ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની દૃષ્ટિએ કન્યાશાળાના પ્રશ્નો ઉકેલ કરવા પ્રયત્ન જ નથી કર્યો. શુદ્ધતા વિદ્યાપીઠ ધારે તો તે સાને આ બાબતમાં માર્ગદર્શક થાય પણ તેની હાલની પ્રવૃત્તિ જોતાં તે દિશામાં તે કંઈ કરે તેમ લાગતું નથી. આ સિવાયની બીજી જે થોડી ખાનગી અને સરકારી કેવળ સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ છે તે પણ માર્ગદર્શન માટે તલાસી રહી છે, આ બધી સ્થિતિ ઉપરથી માત્ર મંડળ કે સ્ત્રીશિક્ષણના સંગઠનને માટે કેટલું બેઠાણું હોય અને કેવા સુંદર અવસર છે, એ અવસરને વધારવા શુદ્ધતા સ્ત્રીશિક્ષણની મંડળ તૈયાર છે કે કેમ એ જ પ્રશ્ન છે.

હવે સંગઠનના માર્ગ શોધીએ:

(૧) પ્રથમ સ્ત્રીશિક્ષણ સંમેલન બરી મુનિસિપાલિટીઓ, દેશી રાજ્યો અને ખાનગી સ્વતંત્ર સ્ત્રીસંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓને આમંત્રણ અને તેમાં સ્ત્રીશિક્ષણ અને સંગઠનની સામાન્ય દિશા નક્કી કરી સંગઠનમાં કેટલાં જોડાયા તૈયાર છે તે જોવું.

(૨) ત્યાર બાદ સંગઠનનું અંધારણુ રૂબરૂ: પરંતુ તેમાં મંડળના બીજી સંસ્થાઓ સાથેના સંબંધ સલાહકારોના રહેલા જાણવું.

(૩) અભ્યાસક્રમ, શિક્ષણ, શિક્ષકો, પાઠ્યપુસ્તકો, સાધનો, વ્યવસ્થા વિગેરે અનેક બાબતોમાં સૂચનાપત્રો અને પત્રિકાઓ પ્રસંગોપાત કાઢી જોવાયેલી સંસ્થાઓને સહાયકરૂપે માહતરી.

(૪) સ્ત્રીશિક્ષણના અનેક કૃત પ્રશ્નો ચર્ચા અને પોતાના વિવિધ પ્રયોગોના અનુભવ તેથી તે મંદિરમાં સંસ્થાઓનો અને સમાજનો મત કેળવવા જરૂર પડે સ્ત્રીશિક્ષણમાસિક કાલુ.

(૫) એક અથવા બે ફરતા નિરીક્ષકો રાષ્ટ્રી સંગઠિત સંસ્થાઓના અનુભવ લેવા અને ઇમેનમાં તેમની નિરીક્ષા કરી સ્થાનાઓ આપવા વારંવાર મોકલવા.

(૬) દર વર્ષે સંગઠિત સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓનું અને સ્ત્રીકેળવણીમાં રસ લેતાં સભ્યોનો સંમેલન કરવું.

(૭) સંગઠિત સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓ તરફથી જરૂર જણાય તો એક પરીક્ષક મંડળ નીમવું અને તેની મારફત સંગઠિત સંસ્થાઓની પ્રાથમિક અને માધ્યમિક હેઠલ્લાં ધોરણોની સામાન્ય પરીક્ષા લેવી અને પ્રમાણપત્રો આપવાં. પરંતુ આ પરીક્ષણ શાળાઓના શિક્ષણની સ્વતંત્રતા અને વિશિષ્ટતા દરે ન લે તે ખાસ નેવું.

(૮) સ્ત્રીકેળવણી મંડળ તરફથી સ્ત્રીકાર્યકર્તાઓ તૈયાર કરવાં અને સંગઠિત સંસ્થાઓને પૂરું પાડવાં અથવા તે સંસ્થાઓનાં શિક્ષકોને તાલીમ આપવાની ગોઠવણ કરવી.

(૯) શિક્ષકો, શિક્ષણસાહિત્ય, પુસ્તકો વિગેરેનો સંસ્થાઓ વચ્ચે વિનિમય કરવો. વિનિમય થઈ શકે તેવાં સાધનો રાખવાનો મોજો સંસ્થાઓએ યથાશક્તિ વહેલી લેવો અને તેનો પરસ્પર લાભ આપવો.

(૧૦) સર્વ સંગઠિત સંસ્થાઓની એકી માહિતી સમાજને પૂરી પાડવી, જેથી સમાજ તેમનો કાલ ઉદ્ધારે અને તેમની આર્થિક જરૂરીયાતો પૂરી પાડવા પ્રેરાય.

(૧૧) સંગઠિત મંડળની આર્થિક સ્થિતિ મારી યાચ ત્યારે જોડાયેલી સંસ્થાઓની યથાશક્તિ આર્થિક સહાય આપવી.

(૧૨) સંગઠિત સંસ્થાઓનાં શિક્ષકો અને જની શકે તેટલાં વિદ્યાર્થીઓએ ઈઈ ડેપ વખત મંડુક રોહર મેલનો, પ્રવાસો વિગેરે ગોઠવવાં.

ઉપ જણાવેલા માર્ગે ગુજરાતની બીનમરકાટી સ્ત્રીસંસ્થાઓનું સંગઠન કરવામાં આવે તો સંસ્થાઓ ચેતનવાળી અને જળવાળી થાય, તેમનું શિક્ષણ મુક્તર, ગુજરાતના સ્ત્રીશિક્ષણને અંગત વેગ અને માર્ગદર્શન મળે, તેના અનેક ફટ પ્રત્યેનો ઉદ્ધ થાય અને ભવિષ્યમાં ગુજરાતની મહિલા વિદ્યાર્થીની સ્થાપનાથી આખા ગુજરાતના સ્ત્રીશિક્ષણનું કેન્દ્ર રચાય.

ગુજરાતી મહિલા વિદ્યાર્થીકો વિદ્યાર્થીકો વિષેની પ્રચલિત ભાવના અને તેમના કાર્યની દિશા જોનાં, કન્યાઓના માધ્યમિક અને

ઉચ્ચતર શિક્ષણની ગદ્ય પછાત સ્થિતિ અવલોકતાં અને ઉપર સૂચવ્યા મુજબ સ્ત્રીસંસ્થાઓનું સંગઠન થવા પૂર્વે ગુજરાતી મહિલા વિદ્યાર્થીની વાત કરવી એ કેવળ અગ્રણી ગણાય; છતાં ગુજરાતી સ્ત્રીકેળવણી મંડળે અને સોષિતા કાર્યમાં આવા વિદ્યાર્થીકોને અવકાશ છે કે કેમ તેની નવાસ કરવાનો પણ ચર્ચિત ઉદ્દેશ રાખેલો હોવાથી, તેમજ આ પ્રત્યે અનેક વેળા સ્ત્રીશિક્ષણ-રસિકામાં ચર્ચાનો હોવાથી હુંકમાં તે વિષેની ચર્ચા કરી લેવી આવશ્યક છે.

ગુજરાતી કન્યાઓના માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર શિક્ષણને સારૂ તથા વિદ્યાર્થીકો છે: મુખ્ય કુનિવર્સિટી, ગુજરાત વિદ્યાર્થીકો અને ગ્રા. કૌનુ થીમતી નાથીનાઈ કોમોરેન્સ ઈકરસી અભિસ ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાર્થી. આ ત્રણે વિદ્યાર્થીકો સાથે જોડાયેલી માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર શિક્ષણની મંસ્થાઓ કન્યાઓ સારૂ પુષ્ટી છે. પ્રથમનાં બે વિદ્યાર્થીકો ઈકરસી અને ઈકરસીઓ મારે સામાન્ય છે અને ત્રીજું ખાસ કન્યાઓ સારૂ છે. આમ ત્રણ વિદ્યાર્થીકો ગુજરાતમાં કન્યાઓને કાળે જુલાં હોવા છતાં યોથા વિદ્યાર્થીકની જરૂર રહે છે કે કેમ એ પ્રશ્ન છે. નવા રાજપ્રકરણી મુખારા મુજબ પ્રાનિક શિક્ષણનું મુદ્દાન મારે લાગે આપણા હાથમાં આવ્યું છે; તો કેળવણી ખાતા મારફતે જ આપણે સ્ત્રીશિક્ષણમાં યોગ્ય સુધારા ન કરાવી શકીએ? કુનિવર્સિટીમાં પણ ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ મારફત સ્ત્રીશિક્ષણ મારે અનેક પ્રયત્નો ન થઈ શકે? આનો ઉત્તર કેળવણી ખાતાનો અને કુનિવર્સિટીનો છેલ્લો જોજણ વાનો ઈનવાય આપી રહેશે. મુખ્ય કુનિવર્સિટી તરફથી હાલમાં મુખારા મચ્ચનારી એક કમિટી નીમણ છે. તેણે એક લાંબી પ્રમાવના બ્દાર પાડી હતી તેમાં સ્ત્રીશિક્ષણને હયાત પણે બે પ્રશ્નો હતા. કુનિવર્સિટીના શિક્ષણ અનેક મંબીર પ્રશ્નોના મદાસાતરમાં ગીયારા સ્ત્રીશિક્ષણનો તો પતોય લાગવાનો નથી. તેના પ્રશ્નો અલગ રીતે મંબીર જે મદત આપતું જોઈએ અને તેનો પાછળ જે શ્રમ લેવો જોઈએ તે લેવા કુનિવર્સિટી અત્યારે તૈયાર હોવાનો મેંસર નથી. વળી પછી એમ મારે છે કે કુનિવર્સિટીના શિક્ષણની વિચારણામાં સ્ત્રી અને પુષ્ટ જન્મેના શિક્ષણના પ્રશ્નો ઉદ્ધ આપી જાય છે મારે સ્ત્રીશિક્ષણના પ્રશ્નો આ વિચારણાની કુનિવર્સિટીને આવશ્યક નથી. આ માનવના જુવ-

ભરેલી છે એમ સ્ત્રીજીવનના અભ્યાસીને લાગ્યા વિના નહિ રહે. સ્ત્રીશિક્ષણનો પ્રશ્ન પુરુષશિક્ષણ કરતાં કેટલીક રીતે એટલો નિરાલો અને દુર્બલ છે કે તેને જૂદો વિદ્યાર્થી વિના અને તેનો જૂદો પ્રશ્નકર્તા કયાં વિના ચાલે જ નહિ. યુનિવર્સિટીનું હાલનું બંધારણ અને કાર્ય-પ્રણાલી જોતાં તેની મારફત સ્ત્રીશિક્ષણની દિશામાં નવીન પ્રયોગોની આશા રાખી વધારે પડતી ગણાય. પ્રયોગો હંમેશાં પ્રત્યક્ષ સંસ્થાઓ જ કરે અને સરકારી ખાતાં તો આવા પ્રયોગોને માત્ર મદદ કરે. આ બધાં કારણો જોતાં સ્ત્રીશિક્ષણની દિશા બદલવી હોય, નવીન નવીન પ્રયોગો આદરવા હોય તો તે સરકારી યુનિવર્સિટી મારફત ન થઈ શકે. તેને માટે તો પ્રત્યક્ષ વિદ્યાર્થી જ નોંધાયે.

આ ઉપરથી પ્રશ્ન થાય છે કે આનું પ્રત્યક્ષ વિદ્યાર્થી ગુજરાત વિદ્યાર્થી છે, તો તેની દ્વારા કન્યાઓના રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો પ્રશ્ન કેમ ન ઉઠેલાય ? આનો ઉત્તર વિદ્યાર્થીના કુલપતિશ્રી ગાંધીજીએ ગઇ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પરિષદના પ્રમુખપદેથી શ્રીમુખે જ નકારમાં આપી દીધો છે. કન્યાઓના શિક્ષણનું મહત્ત્વ રાષ્ટ્રીય દષ્ટિએ સંપૂર્ણ રીતે સ્વીકાર્યા છતાં તે મહાન કાર્ય ઉપાદવાની વિદ્યાર્થીની હાલની અંશકિત તેમણે યુક્ત કરે જાહેર કરી છે. વળી ગુજરાત વિદ્યાર્થી સ્ત્રીશિક્ષણનું કાર્ય ઉપાડે તો પણ રાજકારણ અને અસ્પૃશ્યતાના સિદ્ધાંતને લીધે કેટલી સ્ત્રીસંસ્થાઓ તેની સાથે સહકાર કરે એ વિચારણીય પ્રશ્ન છે.

હવે રહ્યું પ્રો. કર્વેનું વિદ્યાર્થી. આ વિદ્યાર્થી સમગ્ર દેશને માટે સ્થપાયેલું છે. તેની સાથે ગુજરાતનાં બે મહિલા વિદ્યાર્થી, વડોદરાની મહારાણી ગદર્સ હાઈસ્કૂલ અને બે મહિલા પાઠશાળાઓ જોડાયેલી છે. આ વિદ્યાર્થી તરફથી તેમને આર્થિક મદદ મળે છે અને શિક્ષણના સંબંધમાં માર્ગદર્શન મળે છે. આમ છે તો પછી ગુજરાતની બીજી ખાતગી સ્ત્રીસંસ્થાઓને તે વિદ્યાર્થીને જોડે જોડવાનું ન બની શકે ? અને તેમ થાય તો ગુજરાતી વિદ્યાર્થી જૂઠું રચાવી શકે અને નાણાંનો વ્યર્થ વ્યય શકે કરવો ? આ પગલાંથી વિદ્યાગ દેશભાવનાને બદલે સંકુચિત પ્રાંતીય જ્ઞાનના પણ ઉત્પન્ન થાય. આ સલાહ તો સુંદર છે પણ આ વિદ્યાર્થીની સાથે જોડાયેલી ઉપરાંત સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓનો અને ઉક્ત વિદ્યાર્થીના ઘણા ગુજરાતી

નિવાસીઓનો અનુભવ આ સલાહની વિરૂદ્ધ જાય છે. ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાર્થીની વિશાળતા જ ગુજરાતના સ્ત્રીશિક્ષણનો વિશિષ્ટ કાર્યમાં એક મોટી નાણાધારક છે. સમગ્ર ગુજરાત અને હાડીઆવાડમાં સ્ત્રીશિક્ષણનું જો. વિસ્તારી અને જોડું કાર્ય કરવાનું છે તે કર્વે વિદ્યાર્થી સમગ્ર દેશને માટે હોષ કરી શકે જ નહિ. કાંઈ એક પ્રાંત ઉપર તે વિશેષ ધ્યાન આપી શકે જ નહિ. વળી તેની હાલની સાધનસંપત્તિ આખા મહારાષ્ટ્રને પણ પૂરી પહોંચી શકે તેમ નથી તો પછી જોઈ પ્રાંતોની જરૂરી આપોતે તો તે જરાબર શી રીતે પહોંચી શકે ? ગુજરાતની ઉપલી થોડી સ્ત્રી સંસ્થાઓને તે આર્થિક મદદ કરી શકે છે તે માત્ર સર વિશ્વદાસ હાકરસીની પંદર લાખ રૂપિયાની મોટી સંખ્યાવતને લીધે અને તે સખાવતમાં સર વિશ્વદાસ ગુજરાતની માધ્યમિક અને ઉચ્ચ સ્ત્રીશિક્ષણની સંસ્થાઓને મદદ કરવાની કસેલી સરતને લીધે; બહુ મુખ્યત્વે કરીને આ મદદની લાક્ષણિક સંસ્થાઓ તેની સાથે જોડાયે અને મદદ લીધી અને ભારતવર્ષીય મહિલાવિદ્યાર્થીના નામ સાર્થક કર્યું. પરંતુ ભારતવર્ષીય મહિલાવિદ્યાર્થીની મર્યાદા આપી રહી છે. ગુજરાતની આથી વધુ સ્ત્રી સંસ્થાઓ તેની સાથે જોડવા માગે તો તેમને તે મદદ કરી શકે તેમ નથી; એટલું જ નહિ પણ ઉપરાંત જોડાયેલી સંસ્થાઓને હાથ મુપી અપાતી મદદ ચાલુ વર્ષથી જોડી કરવાની તેને ફરજ પડી છે. આ તો માત્ર આર્થિક મદદની વાત થઈ. માત્ર સ્ત્રીશિક્ષણ સંસ્થાઓને શિક્ષણની જાગતમાં વારંવાર સલાહ આપવી, તેમના કાર્યનું નિરીક્ષણ કરવું, શિક્ષણની અનેક ખામીઓ દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો, જ્યાં જ્યાં શાળાઓની જરૂર હોય તો કઠાવવા પ્રયત્ન કરવા, ગુજરાતની સ્ત્રીઓની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરી તેમના શિક્ષણનો માર્ગ કાઢવો, રચાનિક મુશ્કેલીઓ સમજવી—આમાં આમાં અનેક નાનાં-મોટાં જે કાર્યો ગુજરાતી સ્ત્રીશિક્ષણની અભિવૃદ્ધિને અર્થે જરૂરનાં હોય તે જ્યાં કરવાની આશા પ્રો. કર્વેના મહિલા વિદ્યાર્થી પાસેથી રાખવી એ જોઈ શકાય.

વળી મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતની સામાજિક પરિસ્થિતિ જૂદી હોવાથી પૂતાના મહિલા વિદ્યાર્થીની દષ્ટિ જે મહારાષ્ટ્રની સ્થિતિને અવગણતી હોય તે ગુજરાતને બંધ બેસતી ન થાય. ગુજરાતના પ્રમાણમાં મહારાષ્ટ્ર ગરીબ છે; તેથી ત્યાં-ધણી સ્ત્રીઓને ઉપાર્જન કરવાની જરૂર

પડે છે. આ કારણે ભણનાર સ્ત્રી વર્ગ સરકારી પરીક્ષાનું અથવા તેની બરાબરી કરી શકે તેવી પરીક્ષાનું સર્ટિફિકેટ મેળવવાની આશા રાખે છે. મહિલાવિદ્યાપીઠને સ્થપાયે સાતઆઠ વર્ષ થયાં છતાં ખુદ દિગ્ભ્રમની જ મહિલા પાઠશાળામાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં ખાસ વધારો થતો નથી અને દુખપણ તથા કુચ્છસન વિગેરે કૌલેજોમાં સ્ત્રી વિદ્યાર્થીઓ ઉભરાય છે તેનું એક મોટું કારણ આ જ છે. મુંબઈ યુનિવર્સિટીની હાપવાળી સ્ત્રીની બજાર કિંમત કહેવું વિદ્યાપીઠ વાળી સ્ત્રીના કરતાં વધારે અંકાય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં મુંબઈ યુનિવર્સિટીની બરાબરી હરકોઈ ઉપાયે કરવાને કહેવું વિદ્યાપીઠના મહારાષ્ટ્રી સંચાલકોની જ્ઞતિ થાય એ સહજ છે. આ બાબતના ટેકામાં એક જ કિસ્સો નોંધીશું. મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં ડૉલેજનાં અભ્યાસનાં વર્ષ ચાર છે. કંઈ યુનિવર્સિટીમાં ત્રણ છે. કંઈ યુનિવર્સિટીની ગયા વર્ષની નિયામક સભામાં કૌલેજનો અભ્યાસ ત્રણને બદલે ચાર વખતો કરવાની દરખાસ્ત કેવ મહિલાશ્રમની એક આગેવાન સભ્ય તરફથી મૂકવામાં આવી હતી. તેમની સાથેની ખાનગી વાતચીતમાં તેમણે સ્પષ્ટ જણાવેલું કે તે દરખાસ્ત લાવવામાં કંઈ વિદ્યાપીઠની સ્નાતકોની કિંમત અને પ્રતિષ્ઠા મુંબઈ યુનિવર્સિટીના ગ્રેજ્યુએટો જેટલી અંકાય એવાં તેમનો હેતુ હતો. હવે મહારાષ્ટ્રની પરિસ્થિતિ ગરીબ હોવાને લીધે ત્યાંની સ્ત્રીઓને નોકરીઓની બંદર પડતી હોય અને તેથી તેઓ સરકારી શિક્ષણ પામેલી સ્ત્રીઓના કરતાં ઉતરતી ન ગણાય તે હેતુથી સરકારી યુનિવર્સિટીનું જ અતુરકણ કંઈ મહિલા વિદ્યાપીઠમાં કરવામાં આવે તે ગુજરાતી કન્યાઓ જેમાંનો એક ટીકા પણ નોકરીના ઉદ્દેશથી ભણતો નથી તેમને બંધબેસતું ન થાય. ગુજરાતના સ્ત્રીશવનને અભ્યાસ કરી અતુરૂણ શિક્ષણગોદાવાય તો જ ગુજરાતી સ્ત્રી શિક્ષણની અભિવૃદ્ધિ થાય અને તે તો ઉપરના કારણે બનતું કહિંન છે.

વળી કંઈ યુનિવર્સિટીના સંચાલકોના મોટા ભાગનું શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિ (culture) વિગેનું દૃષ્ટિબિંદુ પણ મુંબઈ યુનિવર્સિટીના સંચાલકોને ધણે અંશે મળતું છે. માતૃભાષાને શિક્ષણનું વાહન બતાવ્યા નિવાસ બીજે મહત્વનો ફેરફાર તેમણે અમંલમાં નકર્યો નથી. કન્યા-શિક્ષણમાં મહત્વાનુ, સૌથી અગત્યનો વિષય નણાય. આ વિષયનો અભ્યાસક્રમ જેવો ઘડવો લોકોએ અને

તેને જે મહત્વ મળતું લોકોએ તે મળ્યું નથી; અને સર્વ શિક્ષણનું કેન્દ્ર અહીં પણ અંગ્રેજી જ બને છે. Culture અંગ્રેજી સાહિત્ય વિના આવે જ નહિ મારે તેને જરાય ધક્કો પહોંચવો ન લોકોએ; એને માટે માતૃભાષા જરા ઓછી શીખવાય તો હરકત નહિ —આવા જુના વહેમો અહીં પણ સળગે છે. શિક્ષણની અને સ્ત્રીશવનની દૃષ્ટિએ મહત્વના ફેરફાર થવાનો સંભવ મહિલાવિદ્યાપીઠનું હાથનું ખાનસિક વધણ જેતાં બીલકુલ નથી.

ગુજરાતમહારાષ્ટ્રના પ્રાંતીય ભેદ અને તેમાંથી ઉપજતો અવિશ્વાસ અહીં પણ પ્રમંથગાપા દર્શન દે છે. બંધારણ મુજબ અને સ્થળની દૂરનાને કારણે સેનેટ અને સીનીયોરિટીમાં ગુજરાતીની લઘુમતી રહે છે અને રહેવાની. મહિલા વિદ્યાપીઠ સમગ્ર દેશનું ગણાય એટલે સર્વસામાન્યપણે જ વિચાર કરી શકે અને પ્રાંતીય વિશિષ્ટતા લેખ શકાય જ નહિ એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ તેથી પ્રાંતીય સ્ત્રી શિક્ષણની પૂરતા પ્રમાણમાં શક્તિ થાય જ નહિ.

વળી હવે આપણે રાજકીય ક્ષેત્રમાં ભાષા પ્રમાણે દેશના વિભાગ કરવા માગણી કરીએ છીએ અને શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં પણ ઇલાકામાં મુંબઈ યુનિવર્સિટી પૂરતી ન ગણતાં ગુજરાતમાં અને મહારાષ્ટ્રમાં જુદી જુદી યુનિવર્સિટીઓ સ્થાપવા વિષેના વિચારો મુંબઈ યુનિવર્સિટીના કેટલાક અગ્ર સંચાલકો તરફથી રહ્યુ થાય છે. તો પછી ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠ હોવા છતાં ગુજરાતના બ્યક્તિત્વ વાળું એક જૂદું મહિલા વિદ્યાપીઠ ગુજરાતમાં સ્થપાય તે વધારે યોગ્ય નથી ?

ઉપરાંત કારણોને લીધે હવે જણાશે કે મુંબઈ યુનિવર્સિટી, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અને પ્રે. કેવેનું ભારત-વર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠ—આ ત્રણે ગુજરાતી કન્યાઓ સાદે ખુસ્તાં હોવા છતાં ગુજરાતી મહિલા વિદ્યાપીઠની પૂરેપૂરી આવરકતા છે.

આવા મહિલા વિદ્યાપીઠની મોજના રહ્યુ કરવી એ અહીં અશક્ય છે; તો પણ તેના વિષે બે શબ્દો કહેવાની બંદર રહે છે.

હાલનાં વિદ્યાપીઠોનું કાર્ય માધ્યમિક છેલ્લા ધોરણથી —મેટ્રીકુલેશનથી શરૂ થાય છે અને ઉચ્ચતર શિક્ષણ —ડૉલેજ અને તેની પછીનાં વર્ગો સુધી પહોંચે છે. આ કાર્યમાં પણ મુખ્યત્વે અભ્યાસક્રમ નિયત કરવાનું અને

ભરેલી છે એમ સ્વીચ્છવનના અભ્યાસીને લાગ્યા વિના નહિ રહે. સ્ત્રીશિક્ષણનો પ્રશ્ન પુરુષશિક્ષણ કરતાં કેટલીક રીતે એટલો નિરાળો અને દુર્બલ છે કે તેને જૂદા વિચાર્યા વિના અને તેનો જૂદો પ્રબંધ કર્યા વિના ચાલે જ નહિ. યુનિવર્સિટીનું હાલનું બંધારણ અને કાર્ય-પ્રણાલી ભેતમાં તેની મારફત સ્ત્રીશિક્ષણની દિશામાં નવીન પ્રયોગોની આશા રાખવી વધારે પડતી ગણાય. પ્રયોગો હંમેશાં પ્રગતીય સંસ્થાઓ જ કરે અને સરકારી ખાતાં તો આવા પ્રયોગોને માત્ર મદદ કરે. આ બધાં કારણો ભેતમાં સ્ત્રીશિક્ષણની દિશા બદલવી હોય, નવીન નવીન પ્રયોગો આદરવા હોય તો તે સરકારી યુનિવર્સિટી મારફત ન થઈ શકે. તેને માટે તો પ્રગતીય વિદ્યાપીઠ જ નોંધાયે.

આ ઉપરથી પ્રશ્ન થાય છે કે આયુ' પ્રગતીય વિદ્યાપીઠ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ છે, તો તેની દ્વારા કન્યાઓના રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો પ્રશ્ન કેમ ન ઉકેલાય? આના ઉપર વિદ્યાપીઠના કુલપતિશ્રી ગાંધીજીએ ગઇ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પરિષદના પ્રમુખપદેથી શ્રીમુખે જ નક્કરમાં આપી દીધો છે. કન્યાઓના શિક્ષણનું મહત્ત્વ રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ રીતે સ્વીકાર્યા છતાં તે મહાન કાર્ય ઉપાડવાની વિદ્યાપીઠની હાલની અશક્તિ તેમણે મુક્ત-કંઠે બહાર કરી છે. વળી ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સ્ત્રીશિક્ષણનું કાર્ય ઉપાડે તો પણ રાજ્યકારણ અને અસ્પૃશ્યતાના સિદ્ધાંતને લીધે કેટલી સીમંસ્થાઓ તેની સાથે સહકાર કરે એ વિચારણીય પ્રશ્ન છે.

હવે રહ્યું પ્રો. કર્વેનું વિદ્યાપીઠ. આ વિદ્યાપીઠ સંમત દેશને માટે સ્થપાયેલું છે. તેની સાથે ગુજરાતનાં બે મહિલા વિદ્યાલયો, વડોદરાની મહારાણી ગર્લ્સ હાઇસ્કૂલ અને બે મહિલા પાઠશાળાઓ જોડાયેલી છે. આ વિદ્યાપીઠ તરફથી તેમને આર્થિક મદદ મળે છે અને શિક્ષણના સંબંધમાં માર્ગદર્શન મળે છે. આમ છે તો પછી ગુજરાતની બીજી ખાનગી સ્ત્રીસંસ્થાઓને તે વિદ્યાપીઠ જોડે જોડવાનું ન બની શકે? અને તેમ થાય તો, ગુજરાતી વિદ્યાપીઠ જૂઠું સ્થાપી શક્તિ અને નાણાંનો વ્યર્થ વ્યય શાને કરવો? આ પગલાથી વચાળ દેશભાવનાને બરલે સંકુચિત પ્રાંતીય ભાવના પણ ઉત્પન્ન થાય. આ સલાહ તો સુદર છે પણ આ વિદ્યાપીઠની સાથે જોડાયેલી ઉપરાક્ત સંસ્થાઓના

નિયામકોનો અનુભવ આ સલાહની વિરૂદ્ધ બંધ છે. ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠની વિશાળતા જ ગુજરાતના સ્ત્રીશિક્ષણનો વિશિષ્ટ કાર્યમાં એક મોટી નાલાયકાત છે. સમગ્ર ગુજરાત અને કાઠીઆવાડમાં સ્ત્રીશિક્ષણનું જે વિસ્તારી અને ઉંડું કાર્ય કરવાનું છે તે કર્વે વિદ્યાપીઠ સમગ્ર દેશને માટે હોષ કરી શકે જ નહિ. કાષ્ટ એક પ્રાંત ઉપર તે વિશેષ ધ્યાન આપી શકે જ નહિ. વળી તેની હાલની સાધનસંપત્તિ આખા મહારાષ્ટ્રને પણ પૂરી પહોંચી શકે તેમ નથી તો પંઢીબીજ પ્રતિભા જરૂરી. આતોને તો તે બરાબર યી રીતે પહોંચી શકે? ગુજરાતની ઉપલી મોટી સ્ત્રી સંસ્થાઓને તે આર્થિક મદદ કરી શક્યું છે તે માત્ર સર વિરૂદ્ધાસ કાકરસીની પંદર લાખ રૂપીઆની મોટી સખાવતને લીધે અને તે સખાવતમાં સર વિરૂદ્ધાસે ગુજરાતની માધ્યમિક અને ઉચ્ચ સ્ત્રીશિક્ષણની સંસ્થાઓને મદદ કરવાની કરેલી સરતને લીધે; બહુ મુખ્યત્વે દરિને આ મદદની લાક્ષણિક સંસ્થાઓ તેની સાથે જોડાય અને મદદ લીધી અને ભારતવર્ષીય મહિલાવિદ્યાપીઠ નામ સાર્થક કર્યું. પરંતુ ભારતવર્ષીય મહિલાવિદ્યાપીઠની મર્યાદા આવી રહી છે. ગુજરાતની આથી વધુ સ્ત્રી સંસ્થાઓ તેની સાથે જોડાવા માગે તો તેમને તે મદદ કરી શકે તેમ નથી; એટલું જ નહિ પણ ઉપરાક્ત જોડાયેલી સંસ્થાઓને હાલ સુધી અપાતી મદદ આજુ વર્ષથી ઓછી કરવાની તેને ફરજ પડી છે. આ તો માત્ર આર્થિક મદદની વાત થઇ. આજુ સ્ત્રીશિક્ષણ સંસ્થાઓને શિક્ષણની ગ્યાનતમાં વારંવાર સલાહ આપવી, તેમના કાર્યનું નિરીક્ષણ કરવું, શિક્ષણની અનેક આશીઓ દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો, જ્યાં જ્યાં સાગ્યાઓની જરૂર હોય તો કહાવવા પ્રયત્ન કરવા, ગુજરાતની સ્ત્રીઓની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરી તેમના શિક્ષણનો માર્ગ કાઢવો, સ્થાનિક મુશ્કેલીઓ સમજવી—આવાં આવાં અનેક નાનાં-મોટાં જે કાર્યો ગુજરાતી સ્ત્રીશિક્ષણની અભિવૃદ્ધિને અર્થે જરૂરનાં હોય તે જ્યાં કરવાની આશા પ્રો. કર્વેના મહિલા વિદ્યાપીઠ પાસેથી રાખવી એ બેહુદ ગણાય.

વળી મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતની સામાજિક પરિસ્થિતિ જૂદી હોવાથી પૂનાના મહિલા વિદ્યાપીઠની દૃષ્ટિ જે મહા-રાષ્ટ્રી સ્થિતિને અવલંબતી હોય તે ગુજરાતને બંધ બેસતી ન થાય. ગુજરાતના પ્રમાણમાં મહારાષ્ટ્ર જરીય

પડે છે. આ કારણે બાળુનાર સ્ત્રી વર્ગ સરકારી પરીક્ષાનું અથવા તેની બંધાવતી કરી શકે તેવી પરીક્ષાનું સર્ટિફિકેટ મેળવવાની આશા રાખે છે. મહિલાવિદ્યાપીઠને સ્થપાયે સાતઆઠ વર્ષ થયાં છતાં ખુદ હિન્દુની જ મહિલા પાઠશાળામાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં ખાસ વધારો થતો નથી અને દુખપણ તથા ફરિયાદોને કારણે હાલેજોમાં સ્ત્રી વિદ્યાર્થીઓ ઉભરાય છે તેનું એક મોટું કારણ આ જ છે. મુખ્ય યુનિવર્સિટીની છાપસાળા સ્ત્રીની બજાર કિંમત કવે વિદ્યાપીઠ વાળી સ્ત્રીના કરતાં વધારે અંદાજ છે. આથી પરિસ્થિતિમાં મુખ્ય યુનિવર્સિટીની બંધાવતી હરોટાઈ ઉપાયે કરવાને કવે વિદ્યાપીઠનાં મહારાષ્ટ્રી સંચાલકોની શ્રુતિ થાય એ સદજ છે. આ બાબતના ટેકામાં એક જ ફિરસો નોંધીશું. મુખ્ય યુનિવર્સિટીમાં કોલેજનાં અભ્યાસનાં વર્ષ ચાર છે. કવે યુનિવર્સિટીમાં ત્રણ છે. કવે યુનિવર્સિટીની ગયા વર્ષની નિયામક સભામાં કોલેજનો અભ્યાસ ત્રણને બદલે ચાર વર્ષનો કરવાની દરખાસ્ત કેવ મહિલાગ્રમની એક આગેવાન સભ્ય તરફથી મુકવામાં આવી હતી. તેમની સાથેની ખાનગી વાતચીતમાં તેમણે સ્પષ્ટ જણાવેલું કે તે દરખાસ્ત લાવવામાં કવે વિદ્યાપીઠની સ્નાતકોની કિંમત અને પ્રતિષ્ઠા મુખ્ય યુનિવર્સિટીના જોડાયેલો જેટલી અંદાજ એવા તેમનો હેતુ હતો. હવે મહારાષ્ટ્રની પરિસ્થિતિ ગરીબ હોવાને લીધે ત્યાંની સ્ત્રીઓને નોકરીઓની જરૂર પડતી હોય અને તેથી તેઓ સરકારી શિક્ષણ પામેલી સ્ત્રીઓના કરતાં ઉતરતી ન ગણાય તે હેતુથી સરકારી યુનિવર્સિટીનું જ અનુકરણ કવે મહિલા વિદ્યાપીઠમાં કરવામાં આવે તે ગુજરાતી કન્યાઓ જેમાંનો એક ટકા પણ નોકરીના ઉદ્દેશથી બાળતો નથી તેમને બંધબેસતું ન થાય. ગુજરાતના સ્ત્રીજીવનનો અભ્યાસ કરી અનુકૂળ શિક્ષણ ગોઠવાય તો જ ગુજરાતી સ્ત્રી શિક્ષણની અભિવૃદ્ધિ થાય અને તે તો ઉપરના કારણે બનતું કઠિન છે.

વળી કવે યુનિવર્સિટીના સંચાલકોના મોટા ભાગનું શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિ (culture) વિષેનું દૃષ્ટિબિંદુ પણ મુખ્ય યુનિવર્સિટીના સંચાલકોને ધણે અંશે મળતું છે. માતૃભાષાને શિક્ષણનું વાહન બનાવ્યા મિનાય બીજો મહત્વનો ફેરફાર તેમણે અમલમાં મુક્યો નથી. કન્યા-શિક્ષણમાં ગદ્યશાસ્ત્ર ઓછી અગત્યનો વિષય ગણાય

તેને જે મહત્વ મળતું જોઈએ તે મળ્યું નથી; અને સર્વ શિક્ષણનું કેન્દ્ર અહીં પણ અંગ્રેજી જ બને છે. Culture અંગ્રેજી સાહિત્ય વિના આવે જ નહિ માટે તેને જગ્યા ધકકા પહોંચવો ન જોઈએ, એને માટે માતૃભાષા જગ્યા ઓછી શીખવાય તો હરકત નહિ —આવા જુના વહેમો અહીં પણ સંભળા છે. શિક્ષણની અને સ્ત્રીજીવનની દૃષ્ટિએ મહત્વના ફેરફાર થવાનો સંભવ મહિલાવિદ્યાપીઠનું હાલનું માનસિક વલણ જોતાં બીલકુલ નથી.

ગુજરાતમહારાષ્ટ્રનો પ્રાંતીય ભેદ અને તેમાંથી ઉપજતો અવિશ્વાસ અહીં પણ પ્રસંગોપાત દર્શન દે છે. બંધારણ મુજબ અને સ્થળની દરતાને કારણે સેનેટ અને સી-ડીકેટમાં ગુજરાતીની હાથમતી રહે છે અને રહેવાની. મહિલા વિદ્યાપીઠ સમગ્ર દેશનું ગણાય એટલે સર્વસામાન્યપણે જ વિચાર કરી શકે અને પ્રાંતીય વિચિત્રતા જોઈ શકાય જ નહિ એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ તેથી પ્રાંતીય સ્ત્રી શિક્ષણની પૂરતા પ્રમાણમાં શ્રદ્ધિ થાય જ નહિ.

વળી હવે આપણે રાજકીય ક્ષેત્રમાં લાપા પ્રમાણે દેશના વિભાગ કરવા માગણી કરીએ છીએ અને શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં પણ ઇલાકામાં મુખ્ય યુનિવર્સિટી પૂરતી ન ગણતાં ગુજરાતમાં અને મહારાષ્ટ્રમાં જુદી જુદી યુનિવર્સિટીઓ સ્થાપવા વિષેના વિચારો મુખ્ય યુનિવર્સિટીના કેટલાક અગ્ર સંચાલકો તરફથી રહ્યો થાય છે. તો પછી ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠ હોવા છતાં ગુજરાતના બ્યક્તિત્વ વાળું એક જૂઠું મહિલા વિદ્યાપીઠ ગુજરાતમાં સ્થપાય તે વધારે યોગ્ય નથી ?

ઉપરોક્ત કારણોને લીધે હવે જણાશે કે મુખ્ય યુનિવર્સિટી, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અને પ્રો. કવેનું ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠ—આ ત્રણે ગુજરાતી કન્યાઓ સાથે ખુલ્લાં હોવા છતાં ગુજરાતી મહિલા વિદ્યાપીઠની પૂરેપૂરી આવશ્યકતા છે.

આજ મહિલા વિદ્યાપીઠની યોજના રહ્યો કરવી એ અહીં અરથાને છે; તો પણ તેના વિષે બે સપ્તો કહેવાની જરૂર રહે છે.

હાલનાં વિદ્યાપીઠનું કાર્ય માધ્યમિક છેલ્લા ધોરણથી —મેટ્રીકુલેશનથી શરૂ થાય છે અને ઉચ્ચતર શિક્ષણ —કોલેજ અને તેની પછીનાં વર્ષો સુધી પહોંચે છે. આ

પરીક્ષા લેવાનું હોય છે. નિરીક્ષણ કોલેજ પૂરતું કરે છે. વિદ્યાર્થી સીધું શિક્ષણ આપનારી હોવી જોઈએ એ વિચાર તો હમણાં ઉદ્ભવ્યો છે અને તેને અનુસાર મુખ્ય વિદ્યાર્થી તરફથી અનુરનાતક શિક્ષણ (Post-graduate teaching) આપવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીને પ્રાથમિક શિક્ષણ સાથે કંઈ પણ સંબંધ હોતો નથી. માધ્યમિક શિક્ષણ સાથે પણ સીધો સંબંધ નથી. આ શિક્ષણનો સંબંધ સરકારી કેળવણી ખાતા સાથે છે. આ ખાતું પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણનો અભ્યાસક્રમ ધરાવતું, નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ, આર્થિક સહાય આપવાનું, અને છલ્લાના શહેરોમાં માધ્યમિક શાળાઓ ચલાવવાનું વિગેરે કાર્યો કરે છે. મોટી વયનાનું શિક્ષણ, ઔદ્યોગિક શિક્ષણ અને આવાં બીજાં લોકશિક્ષણનાં કાર્યો તો નથી વિદ્યાર્થી કરતું કે નથી કેળવણી ખાતું કરતું.

યુજ્જરાતી મહિલા વિદ્યાર્થી કન્યાશિક્ષણ સંબંધે કેટલેક અંશે વિદ્યાર્થીનું, કેળવણી ખાતાનું—ગનેનું કાર્ય કરવા ઉપરાંત મોટી વયની સ્ત્રીઓનું શિક્ષણ, ધરગત ઉદ્યોગોનું શિક્ષણ વિગેરે અનેક સ્ત્રીશિક્ષણનાં કાર્યો પણ કરવાં પડશે. ટુંકમાં આવા વિદ્યાર્થી સ્ત્રીશિક્ષણની સમગ્ર પ્રથાતત્ત્વ કેન્દ્ર બનતું જોઈશે. કન્યાઓના પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર શિક્ષણની સ્થિતિ તપાસતાં આપણે આગળ જોઈ ગયા કે કન્યાઓના મોટા ભાગનું શિક્ષણ પ્રાથમિક શિક્ષણથી ખતમ થાય છે. આ જોતાં કન્યાશિક્ષણમાં ખરા સુધારો અને અભિવૃદ્ધિ કરવાં હોય તો મહિલા વિદ્યાર્થી પ્રાથમિક શિક્ષણનું કાર્ય તો અવશ્ય કરતું પડશે. કન્યાઓના ઉચ્ચતર શિક્ષણનો પ્રશ્ન તે હાલ બાળકો રાખે તો ચાલી શકશે. આ રીતે હાલનાં વિદ્યાર્થી માધ્યમિક ઉલ્લા ધોરણથી શરૂ કરી ઉચ્ચતર શિક્ષણ સુધી પ્રવેશ કરે છે તેને જલ્દી મહિલા વિદ્યાર્થી પ્રાથમિક શિક્ષણની શરૂઆતથી માધ્યમિક ઉલ્લા ધોરણ સુધીનો પ્રવેશ કરે. ઉચ્ચ શિક્ષણને જોઈને તે ન જ ઉપાડે; છતાંય તે ઉપાડી શકાય તો ભૂલે ઉપાડે પણ તે પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણના ભાગે નો નહિ જ.

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણનું સીધું કાર્ય મહિલા વિદ્યાર્થી કરતું જોઈએ. ઝાઝમાં ઝોટી એક પ્રાથમિક શાળા અને માધ્યમિક શાળા તો તેણે ચલાવવી જ જોઈએ જ્યાં તે આ ક્ષેત્રમાં જૂદા જૂદા પ્રયોગો કરી શકે અને પોતાની સાથે જોડાયેલી

સંસ્થાઓને માર્ગદર્શન આપી શકે. પરીક્ષણ જેમ જેને તેમ જાણ કરી નાંખે. આપણી કન્યાઓ મોટેભાગે છોકરાઓ માફક પરીક્ષાના પ્રમાણપત્ર સાદે નથી ભણતી; તેથી પરીક્ષણ જાણ કર્યાથી સંખ્યાનો વધો નથી આવવાનો. નિરીક્ષણ તો અવશ્ય કરતું પડશે પણ ઉપરી તરીકે નહિ, મિત્ર તરીકે. અભ્યાસક્રમ, પાઠ્યપુસ્તકો વિગેરે જાણતોમા યોગ્ય સ્વતંત્રતા સંસ્થાઓને આપવી જોઈશે.

અધુરો અભ્યાસ મુટ્ટી ઉઠી ગયેલી કન્યાઓને અભ્યાસ થોડે ઘણે અંશે ચાલુ રાખવો હોય,—જદે સમગ્ર સ્ત્રીસમાજની પ્રગતિ કરવી હોય તો મોટી વયની સ્ત્રીઓના શિક્ષણનો પ્રશ્ન જરૂર હાથમાં લેવો પડશે. વનિતા વિદ્યામો, ઝનાના વર્ગો, સ્ત્રીશિક્ષણ વર્ગો, સ્ત્રી ઉદ્યોગવર્ગો, શ્રાવક શાળાઓ—આ સર્વને માર્ગદર્શનની જરૂર છે તે મહિલા વિદ્યાર્થીના બીજું કાણ આપશે?

ત્યારે મહિલા વિદ્યાર્થીની કાર્યદિશા ટૂંકમાં ઉપર મુજબ હોવી જોઈએ. આવા વિદ્યાર્થીની અંસારે જ જરૂર છે એમાં કંઈ શક નથી. આગળ સ્ત્રીસંસ્થાઓના મંગલ નિયે વિચારતાં આપણે જોઈ ગયા કે અનેક સંસ્થાઓ તેને માટે ઉત્સુક છે. પ્રજામાં ફરે સ્ત્રી કેળવણીના મુખ ઉપડતી જાય છે. માધ્યમિક શિક્ષણ પણ ધીરે ધીરે આગળ વધતું જાય છે. યુજ્જરાતી મહિલા વિદ્યાર્થી હોય તો હાલનાં મહિલા વિદ્યાર્થી ઉપરાંત યુજ્જરાત અને દાડીઆવાડમાં બીજાં અધીં ઝન મહિલા વિદ્યાર્થી થોડા સમયમાં તૈયાર થાય. પ્રજા તૈયાર થતી જાય છે માત્ર તેને દોરનારની જરૂર છે.

મહિલા વિદ્યાર્થીની યોજના તો સુંદર છે પણ તેનો અમલ શી રીતે કરવો તે પ્રશ્ન તો આંખે અધારાં લાગે એવો છે. સૌથી મોટી મુશ્કેલી, બીજા બધાં કાર્યક્ષેત્રોની પેઠે, જીવનવૃત્તિ કાર્યકર્તાઓની છે. ઉચ્ચ આદરવાનું, સ્ત્રીજીવનના અભ્યાસી અને સ્ત્રીશિક્ષણને વરેલાં એવાં એક ઝન સંપુરણ છે! ને હોય તો મહિલા વિદ્યાર્થીનો પાવો નાંખવાનું કાંઈ સરળ સમજ્યું. પેશ, સાધવો બધું એની મેળે આપી મળશે. ખરી જરૂર ચેતન સામગ્રીની છે. આવાં સ્ત્રી પુરૂષો યુજ્જરાતી સ્ત્રી કેળવણી મંડળ અથવા બીજા કોઈ સ્ત્રીસંસ્થામાં એકઠાં થાય તો ત્યાંથી મહિલા વિદ્યાર્થીનો ઉલ્ભવ જરૂર થઈ શકે. અલગત વિદ્યાર્થી એ શિખર છે; પ્રાથમિક શિક્ષણ એ પાયા છે; એટલે શરૂઆત સુંદર કન્યાશાળાથી થવી જોઈએ પછી તેને ધીરે ધીરે માધ્યમિક શાળામાં વિસ્તારવી જોઈએ. આમ માધ્યમિક શિક્ષણ સુધીનો

સકળ પ્રયોગ કર્યા પછી જ અન્ય સ્ત્રી સંસ્થાઓના સંગઠનના ઉપાયો યોજવા ભેષ્યો અને છેવટે આ સંગઠનમાંથી ગુજરાતી મહિલા પદ્ધતિનું પામ.

આ રીતે ગુજરાત અને કાશીઆવાડની સ્ત્રી-કુળવણીની રીતિ અને તેની સુધારણા અને શ્રદ્ધાના મંત્રો યથાશક્તિમતિ તપાસ્યા. પ્રારંભમાં જાણીયા મુજબ તથા માસના દુઃશ સમયમાં અનુષ્ઠિત સ્ત્રી-સંસ્થાઓનું વિહંગાવલોકન માત્ર શક્ય હતુ અને તે જ થયું છે. આટલા ટૂંક અને ઉતાવળે લેખિકા અગુભવને પરિણામે કોઇ સંસ્થાને અન્યાય ન થાય તે માટે વ્યક્તિ-ગત સંસ્થા વિષે ખૂબ સુધી ન લખતા સામાન્ય

પરિસ્થિતિ રજુ કરી છે. છતાં કોઇ કોઇ સ્થળે સંસ્થાઓ વિષે વ્યક્તિગત પણ લખતું પડ્યું છે. આમ લખવામાં કોઈ વ્યક્તિ અથવા સંસ્થાને અન્યાય થયો હાથે તે તે માટે ક્ષમા ચાલુ છું. અંતમાં મારા પ્રવાસ દરમ્યાન પ્રત્યેક સંસ્થાના વ્યવહારો, દેશી રાજ્યોના અધિકારી-ઓ અને શાંતિસેવકોમાં રસ લેતા અનેક મિત્રોએ મને અનેક રીતે સહાય કરી મારું કાર્ય સરળ કરી આપ્યું છે તે અર્પના આ સ્થળે હું આભાર માની વિરમું છું.

(મંપૂર્ણ)

ચંદુલાલ કાશીરામ દવે

ચિત્રપરિચય

પોતાના સ્વાર્થની ખાતર સતોષ, ન્યાય, દયા વગેરે સર્વ સરજીવોને હથથમાંથી દૂર કરી, ભોળા દશરથ રાજ્યને ભૂતકાલમાં આપેલા વચનોની અવેગલ સમયે માગણી કરી, શ્રીરામ જેવા આદર્શ પુત્રને વનવાસ મોકલનાર ડૉક્ટીને ન જાણતા હોય એવો અનુભવ આત્મા કોણ દર્શાવે અથવા દોષ ડૉક્ટીને શા માટે આપેલ ? સ્વાર્થ જ અનિટકર છે. હથથે સ્વાયને જ ન ધડયો હાલ તો!!

“न जानाति दयां लेशं हन्ति च स्वजनान्प्रियात् ।
अन्याप्यमुपते कर्तुं स्वाय-क्रिममृतः भवे ॥”

“હે પ્રભુ ! જે દયાને લેશ પણ જાણતો નથી, પોતાનાં પ્રિયજનને પણ હતો છે અને અન્યાય કરના તૈયાર થાય છે એવા સ્વાર્થને તે શા માટે સૂચો ?”

આવતી કાલે રૂઢવારમાં રામના રાજ્યાભિષેકનું શુભ સુદર્શન છે. સ્થળે સ્થળે આનંદ પ્રસરી રહ્યો છે. ત્યારે દશરથના જ મહેલમાં મન્યરાની ઉત્કંઠાથી રામને વનવાસ મોકલવાની તથા ભરતને રાજ્ય અપાવવાની કુટ મટના ડૉક્ટી ધડી રહી છે. આ અંકમાં આપેલું ચિત્ર આ પ્રસંગને ઉદ્દેશને પ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર મુકરે આલેખેલું છે.

હવે આ ચિત્ર દેશની દૃષ્ટિએ લેખિકા. મુકરના કોષ્ટ પણ ચિત્રમાં પ્રમાણની ખામી રહેતી નથી. અમે અંગે ભેષ્યો તેટલા પ્રમાણમાં જ આલેખે છે. પરંતુ કોષ્ટ કોષ્ટ વખત લાવદર્શનની ખામી આપણને દેખાય છે. આ ચિત્રમાં પણ કંઈક અને મન્યરાનો વિવાદ વાંચતાં આપણી કલ્પનામાં જેટલું ચિત્ર ખડું થાય છે તેટલું તો આ નથી જ એમ કોષ્ટ પણ કહી શકો. રામના વનવાસની ખરી દોરણખત, રૂચિપ્રેરિત મન્યરાના મુખ

તરફ ભેષ્યો તો એમ લાગશે કે બારીમાંથી કોષ્ટ ભોળા દારી આશ્ચર્યથી કંઈક ભેષ્ય રહી છે. તેની આંખમાં લશ પણ કુટલા જણાતી નથી; જ્યારે, વેર વાળવાની શપ્તે સતોષવા આખા રાજ્યની પણ ઉચ્છ્વસાયલ શબ્દોની હોય તો તેની જ દરકાર ન કરનાર એક ખટપટી રાણીના દાસીની મુખપાશ્વર્ય કંઈક જૂઠા જ પ્રકારની ભેષ્યો. હવે કંઈકના મુખના લાવ ભેષ્યો. મન્યરાની ઉત્કંઠાથી મને તેટલો અન્યાય થાય તો પણ તે કરીને અને આવા કાર્યથી પોતાના પતિના પ્રાણ જાળવે તો તો પણ ભોગ આપીને રામને વનવાસ મોકલવાના તથા ભરતને રાજ્ય અપાવી પોતાનો જ સ્વાર્થ સાધવાના નિશ્ચય ઉપર વ આવશી દખાય છે. તેની આંખમાં નિશ્ચય અને ગર્વ બન્ને દેખાય છે. અને દશરથ અન્યતઃ પુરમાં આવે કે તરત તેને પોતાનો નિશ્ચય જણાવવાની હોય તેવું સ્પષ્ટ લાગે છે. કંઈક મન્યરાન કહે છે:

“तया प्रास्ताहिता दैवी मन्यरामिदमवधोत् ॥

इह चा मां मृतां कुञ्जं वृषायावेदधिष्यमि ।

यत्નं तु राघवे प्राप्ते भरतः प्राप्यते क्षितिम् ॥”

“તો! રીતે પ્રોત્સાહન મળવાથી રાણીએ મન્યરાને કહ્યું: ‘હે મન્યરે, જો હું અહીં સત્તુ પામું તો તું રાખને કહેજે કે રામના વનમાં જવાથી જ ભરતને રાજ્ય મળશે.’ આ શબ્દોના લાવો આશ્ચર્યમાં કલાકાર અમુક અંગે સફલ થયા છે એમ અમારે કયુલ કરવું પડે છે.

આ ઉપરાંત મહેલની શિશ્વકલાની દૃષ્ટિએ ધટના, કંઈકના વસ્ત્રાલંકારો, રંગની પસંદગી વગેરેની કદર કરવાનું અમે રસિકોની રસરસિયો, ઉપર રાખીએ છીએ.

પરતક પરિચય અને સ્વીકાર

ધર્મપદ: મૂળ, અનુવાદ, ટિપ્પણી, પ્રસ્તાવના વગેરે સાથે. અનુવાદક: અધ્યાપક ધર્માનંદ ડોસંબી અને અધ્યાપક રામનારાયણ વિ. પાટક. ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર. પ્રથમાવૃત્તિ મુદ્ર. રૂ. ૧-૦-૦.

આ પુસ્તક પુરાતત્ત્વ મંદિર અધ્યાવસિ તરફથી હમણાં જ બહાર પડ્યું છે. બૌદ્ધ ધર્મ વિશેની થોડી-ધણી માહિતી ગુજરાતી વાચકોને આ અધ્યાવસિના શુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ દ્વારા મળી ગઈ છે. ગુજરાતીમાં શુદ્ધધર્મ વિશે વધારે પુસ્તકો નથી. 'શુદ્ધ, ધર્મ, અને સંધ' એ નામના અ. ધર્માનંદ ડોસંબીનાં અધ્યાયોનો ગુજરાતીમાં બહાર પડેલાં છે, પરંતુ તેને ધણે વખત યદ્ય ગયો હોવાથી તે નાનું પુસ્તક વીસરાઈ ગયું છે, અને બજારમાંથી મેળવવું પણ મુશ્કેલ છે.

ધર્મપદ એટલે ધર્મનાં વાક્યો, ધર્મનાં સૂત્રો. આપણા ધર્મ શબ્દનો અર્થ ધણે વિસ્તૃત છે, અને એ એના સમસ્ત અર્થમાં આખા જીવનને આલિંગે છે. ધર્મો ધણા હોય અને જુદા પણ હોય પરંતુ તેઓનું બધાનું હોઈ એક જ એવા આંતરિક અનુભવમાં સમાયેલું છે, કે ત્યાં પહોંચ્યા પછી મનુષ્યને બીજું કંઈ કરવાનું રહેતું નથી. એટલે એ કંઈ નિષ્ક્રિય યદ્યને બેસી રહે એમ કહેવાનો અર્થ નથી. પરંતુ એ અનુભવને લઈને સાધારણ વ્યવહારના જીવનગ્યાપારો તરફ જે રીતે કાંઈ મનુષ્ય પ્રવૃત્ત થાય તે રીતે ધર્મને નજીનાર પડિન પ્રવૃત્ત થતો નથી. એ ધર્મને કેવી રીતે નજીવો, કેવી રીતે આચરવો, કેમ એને જીવનમાં ઉતારવો એ બાબતો આમાં લખેલી છે. ધર્મ એ માત્ર બાહ્યિક માન્યતાનો જ વિષય નથી, પણ ક્રિયાનો વિષય છે. અને એ ક્રિયા વડે જ જીવનનો ઉત્તરનો સમન્વય ધર્મમાં થાય છે, એ આ પુસ્તકમાંથી જણાઈ આવે છે.

પરંતુ જેમ કેટલીક દિલસુરીમાં એમ જણાવેલું હોય છે કે એક વાર જ્ઞાન થયા પછી, આત્માને નવયા પછી, સિદ્ધ મનુષ્ય ગમે તેવું આચરણ કરી શકે, કારણ કે તેણે તો આત્માની અભિસત્તા અનુભવી છે—આવી દિલસુરીથી ક્યાંક દૂર શુદ્ધના ધર્મનો આ માર્ગ છે. અત્તાનં ઉપમં કલ્યા ન હનેચ ન ઘાતયે—આત્માની ઉપમા લાઈને ઘાત કરવો નહિ, કરાવવો નહિ. (૧૨૪) આ ધર્મનાં પડો આત્મતિક મુખ આપશે એમ એમાં ધણી વાર કહેવામાં આવ્યું છે. આ પુસ્તક જે મહાન આત્માને સમર્પિત કરવામાં આવ્યું છે તેમણે જેમ એક પછી એક બાલ આધારો વહી ગયા બાદ, પ્રથમથી અને છેવટે એ સિદ્ધાન્ત પર સ્થાન લીધું કે મનુષ્યનું સ્વરાજ કે મોક્ષ એના પોતાના હાથમાં છે, તેવી જ રીતે સુખની શોધમાં ફરતા એ રાજવી કુમારને અતિસ મુખ ધમ્મજાના મનુષ્યા નાશમાં લાવ્યું. માતાપિતાને મારીને માતરં પિતરં હન્ટવા (૨૯૪-૨૯૫) એમ વાંચતાં આપણને એ રાક્ષસી કથના—વેદકાલીન—અસિ જન્મે છે કે તરત પોતાનાં જ માતાપિતાનો (એ કાઈને) બંધ કરે છે—એના જેવી લાગે છે. પણ એ માતાપિતા સમસ્ત જગતનાં માતાપિતા તૃષ્ણા અને અભિમાન છે. એને લાઈને જ વિશ્વમાં ઉત્પત્તિ અને લયના દોષો આવે છે, અને જન્મમરણનું ચક્ર ચાલ્યા કરે છે. સુખની શોધમાં ફરતાને ધમ્મજા સર્વ દુઃખનું મૂળ લાગે; અને છેવટ સુખની ધમ્મજા પણ મનુષ્ય આત્માને બાંધી મૂકતી હોય એમ લાગે, તે સત્ય એમ જ બતાવી આપે છે, કે છેવટમાં છેવટ કંઈ કંઈ રહેતું નથી, અને જે સિદ્ધાન્ત પર શ્રદ્ધાથી સ્થાન લઈને આપણે વિશ્વનો ઉદ્ધાર કરવા માગતા હોઈએ એ સિદ્ધાન્ત પણ છેવટ છોડવો પડે છે. એટલે જ કદાચ શ્વેતે સંસ્કાર-

નો લય અમુક Mysticismમાં જ સંભવતો હશે. શુદ્ધ ભગવાનનો એ નિર્વાણ છે.

“ આ ધર્મવાક્યો કે આ ધાર્મિક ગાથાઓ શુદ્ધ ભગવાનની કે બૌદ્ધ શ્રાવકોની જ છે એવું નથી, પણ બીજા પંથના શ્રમણ બ્રાહ્મણોની ગાથાઓનો પણ આમાં સમાવેશ થયેલો છે. + + + આમાં, પોતાના શ્રવણ બીજા પંથના શ્રમણ બ્રાહ્મણો પાસેથી જ્ઞાનસંગ્રહ કરે એવો શુદ્ધ ભગવાનનો હેતુ સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે.” આનાં ઘણાં ઉદાહરણો પ્રસ્તાવનામાં આપેલાં છે, અને પ્રાચીન કાળમાં આપણી ધર્મભાવના કેટલી ઉદાર હતી, અને વિચારોની આપ-લે કેટલી ગંધી થતી તે સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. જુદાં જુદાં દર્શનો આચારના વિષયમાં આપણે ત્યાં એકમત થાય છે, અને તેથી આની આ ગાથાઓ બીજા પક્ષે જોવામાં આવે તે સંભવિત છે. પચ્ચાપાસાદમારુદ્ધ અસોકો સ્તોત્રિનિ પર્વ । પદ્મવત્તદ્વો વ મુમ્મદ્વે ધીરો વાલે અવેક્ષતિ ॥૨૮॥ યોગદર્શનના પ્રથમ પાદમાં આનો આ સ્તોત્ર મળી આવે છે.

મજ્ઞાપ્રસાદમારુદ્ધ અશોક્યઃ શોવતો જનાત ।

મૂમિઘ્નિનિવ શૈલસ્યઃ સર્વાન્પ્રાક્ષોડ્ગુપરપતિ ॥

પા ૧. સૂ. ૬૭ ॥

આ આખાને આખા સ્તોત્ર ઉપરાંત કંઈ છે કે શ્રદ્ધાથી, ક્ષીલથી, વીર્યથી, સમાધિથી, ધર્મવિનિશ્ચય એટલે પ્રત્યાથી, સ્મૃતિવાળાં થઇ આ અનંત દુઃખને છોડી દો. ”-૨૬. અને આ બધાં તત્ત્વો પા ૧. સૂ. ૨૦ માં આપણને મળી આવે છે.

અરુદ્ધાચોર્યસ્મૃતિસ્તમાધિ પ્રજ્ઞાપૂર્વક રતરેપામ્

વળી સ્મૃતિ શબ્દનો અર્થ પાશ્વિમાં ભયતિ કે વિવેક એવો થાય છે, એમ પરિભાષાટિપ્પણમાં જણાવેલું છે. તો ભગવદ્ગીતામાં સ્મૃતિચંચાત્ વિનરયતિ એમ ભ્યાં જણાવેલું છે, ત્યાં પણ સ્મૃતિનો અર્થ બીજા કોઈ રીતે બંધાયેલો લાગતો નથી એમ આપણને જણાય છે, અને તો સ્મૃતિ શબ્દનો આવો અર્થ તે વખતે તદ્દન રૂઢ થઇ ગયો હશે એમ માનવમાં હરકત નથી.

આ ઉપરાંત ધર્મપદમાંની ઘણી ગાથાઓ પાશ્વિ સાહિત્યમાં બીજા મળી આવે છે. બૌદ્ધ ધર્મના મૂળ અંશે તો ત્રણ હતાઃ વિનયપિટક, અભિધર્મપિટક, તથા સુત્તાપિટક. આમાંનો ત્રીજો વિભાગ ગદ્ય મોટો

હોવાથી, તેના પાંચ ભાગો પાડવામાં આવ્યા, અને તેમાંના શુદ્ધનિશ્ચય નામના એક ભાગનો આ ધર્મપદ તે પંદર પેટા ભાગમતો એક છે. આટલા પરથી જ વાંચકને ખ્યાલ આવ્યા વગર નહિ રહે કે પાશ્વિ સાહિત્ય કેટલું વિશાળ છે.

ગાથાઓનો પરિચય કરાવતાં અહીં આપણે એટલું ઉમેરીશું કે આ ગાથાઓ જે વખતે લખાઈ હશે તે વખતે સ્તોત્રોનાં રૂઢ બંધનો જડ થઈ ગયાં હશે. અને દરેક દરેક જીવન્ત ધર્મતુલ્યનો સ્તોત્ર આવા વિભાગોને તુચ્છ ગણીને એથી ઉંચે વહે છે, એ સત્ય ખરું પાડતી બ્રાહ્મણ વર્ણની ગાથાઓ આપણે અત્યારે પણ મનન કરવા યોગ્ય છે. હે બ્રાહ્મણ! સ્તોત્ર—તુચ્છાને કાપ, પરાક્રમ કર, કામને હાંકી કાઢ + + જરાથી, ગોત્રથી, જન્મથી બ્રાહ્મણ થતો નથી; જેનામાં સત્ય અને ધર્મ હોય તે શુચિ છે, તે બ્રાહ્મણ છે. બ્રાહ્મણ ભતિથી—બ્રાહ્મણમાંથી જન્મેલાને હું બ્રાહ્મણ કહેતો નથી. જો તે પૈસાદાર હશે, તો લોકો તેને જો ! કહીને ભ્રાહ્મણશે. જે અર્ચિયન હોય, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. જેને ધર નથી, જે ભણીને ચંકાતી પાટ ગયો છે, જે અમૃતમાં કુમેલો છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. + + ઉપરની ગાથાઓ વાંચનાથી આપણે હાલ તો કેટલા ‘વિષમાં કુમેલો’ છીએ એ કાઠને પણ જણાયા વગર નહિ રહે.

હેવટ આ ગાથાઓના વિશાળ ક્ષેત્ર વિશે કેટલુંક કહીને અત્રે વિરમીશું. અત્યારે જેમ આપણા જીવનમાં બધે ખાનાંઓ પડી ગયાં છે,—એક ધરમનું ખાનું, એક સામાજિક જીવનનું ખાનું, વિગેરે વિગેરે, તેમ તે વખતે નહોતું એ કેટલીક ગાથાઓમાંની ઉપમાઓ દ્વારા આપણે સમજી શકીએ છીએ.

‘જેતરમાં પાણી પાનાર પાણી વાળે છે, બાણકાર રાહું વાળે છે, મુનારો લાકું વાળે છે, (અને) પડિતો આત્માનું દમન કરે છે.’—‘જેમ ધરો ગંભીર પ્રસન્ન કાઠવ વિનાનો હોય’—‘જે ગાળો દે તે વાંસના ફળની પેટે આત્મનાશ માટે જ ફળે છે’—‘શરદ્ નવતું કુમુદ હાથે કાપી નાંખીએ તેમ આત્માનો રતેલ છેદી નાંખો’—‘ઉત્થાનકાલે પણ નહિ ઉત્થાન કરનારો, આજસુ થયેલો બળવાન મુવાન, પુનઃ પશુમાં પ્રમત થયેલા આસક્ત મનવાળા માણસને, સુના ગામને એટું પૂર તાણી નવ તેમ, ચત્તુ પકડીને લઇ નવ છે.’

પણ કેટલીક ગાંધીઓ તો આપણા અંતરનાં કાંડાણને ઓડે છે, અને કવિતામૈદવંથી પરિપૂર્ણ છે.

‘અત્યારે આખરાના પીળાં પાંદડા જેવો છે, યમ-પુરમે પણ તારી આગળ આવી ઊભાં છે. જવાની તૈયારીમાં તું છે, તારી પાસે લાતું પણ નથી! મોટે આત્મભાને દીપ કર, તરત પ્રયત્ન કર, + + તારી વય અત્યારે નજીક આવી છે, યમની પાસે પ્રયાણ કર્યું છે, વયમાં વાસો રહેવાની જગ્યા પણ નથી, તારી પાસે લાતું પણ નથી.’

પણ ‘જેતું છત્યું અછત્યું થતું નથી, એવા, અનંતને

[આ વખતે પણ સ્થળસંકેતને લીધે

વિષય કરનાર અનાસક્ત શુદ્ધને કયા કારણ વડે લલ્લ જશે? (ખીજાઓનું) આકાશમાં પગલું પડતું નથી, બહારના પંથમાં શ્રમણ નથી, પ્રગ્ન પ્રપંચમાં રત હોય છે, તથાગતો નિઃપ્રપંચ હોય છે.’

પણ આ માર્ગ અતિ દરિન છે, અને શિથિલતા ખંખેરી નાંખવાની છે.

આ રીતે આ સમસ્ત પુસ્તક સામાન્ય વાંચનારને પણ પ્રિય થઈ પડશે અને તેથી દરેક જણ એને પોતાની પાસે રાખી લેશે.

પ્રા.

વધારે પુસ્તકપરિચય અપાશે નથી.]

નોંધ

[યુગધર્મમાં આવતી નેષા સાથે સાહિત્યવિભાગના તંત્રીને સંબંધ નથી. તેમની નેષા તેમની સહી સહ્યે પ્રસિદ્ધ થશે.]

સુદ્ધિનું અભિદાન

આપણા પ્રાંતને એક કવિએ “ગરવી ગુજરાત”નું નામ આપ્યું છે. કોઈ તેને “ગાંધી ગુજરાત” પણ કહે છે. ખીજા ઉપનામને સાર્થક કરે એવા ધણા કિસ્સા આજે ગુજરાતમાં ખતી રહ્યા છે.

કોઈ જાનામાં વેદસાત્તમાં વધારેમાં વધારે પારંગત હોય તે પંદાતા. કોઈ વખત બાણ તે તલવાર વધારેમાં વધારે સરસ ખેલી શકે તે મશહૂર થતા. ત્યારે આજે તો ગુજરાતમાં જે નરવીરો વધારેમાં વધારે વળદાર અને એકસરખું સુતર—ને તે વધારેમાં વધારે વખત કાંત્યાં કરે તે શિરોમણિય ગણાય છે.

ધણાખરા વિચક્ષણ વિચારકો સમજ્યા છે—સમજવા લાગ્યા છે કે સુતરનો મતાધિકાર મહાસભાએ પસાર કર્યો ત્યારથી ખાદી ને રેડીઆની અધોગતિ યદ્યપ્ત જે કામ સુદ્ધિ—હૃદયને પ્રેરીને ન યદ્યપ્ત શક્યું તેને રાજકીય ફરજ તરીકે કોઈ ખેડાડવાનો પ્રવાસ કરવામાં આવ્યો. આ અવનવા વતની નિષ્ફળતાની જે ભવિષ્યવાણી પહેલેથી જ મંભળાતી હતી તે હવે સફળ થવા આવી છે અને તેથી કેટલાંક પચા કાંતવાના રાષ્ટ્રીય ધર્મનો ઉચ્ચ સ્વરે ઉપદેશ કરવા લાગ્યાં છે. તેને પણ ‘વશ થઈને—એકંદર તો થોડા જ—પણ ખીજા પ્રાંતની સરખામણીમાં વધારેમાં વધારે શ્રદ્ધાળુ સલાસેલું સમર્પણ કરનાર પણ ગુજરાત જ. ને તેમાં પણ જે સુરત ને બારડોલીની ધણી વાદવાદ પહેલાં યથેલી તે તો જરા કેદાણે પડી ગયાં છે, ને જે કાંઈઆવાડને

હુલાવવા હુલાવવાનો પ્રયોગ પ્રયાસ થયો છે તે તો જરા મીઠાનમાં રહેલું છે. પણ તેમાં અગ્રધાને તો ચરોતરનો પ્રદેશ—ને તેમણે વડોદરા વિભાગ નહિ પણ ખેડા છલ્લો જ.

અને આ ઉપરથી કોઈ એમ ધારે કે હવે એ આખા છલામાં એને ખાસ કરીને સત્યાગ્રહ ઠાવણીથી સુશોભિત થયેલા બેરસદ તાલુકામાં તો હવે સત્યયુગ વર્તવાની તૈયારી હશે. છતાં ગાંધીજીને પોતાને જ ત્યાં યુસારી કરતાં લોકોની શિયતિ ધણી નિરાશાજનક સાક્ષ્ય પડી અને તેમનાં આગસની તેમણે “નવી શોધ” કરી.

હાલત કે વેદ જ્યારે કોઈ રોગીને કોઈ ઈલાજ ખતાવે અને સારામાં સારા સારવાર કરનારા છતાં પણ ઉપચાર માફક ન આવે ત્યારે તેની નિષ્ફળતા ક્યારૂં કરીને નવાં એસડ શોધવામાં આવે છે. ત્યારે આટલાટલા ઉત્તમ કામદારોની સહાય છતાં પણ એકલા રેડીઆથી લોકોમાં નવજીવન નથી આવતું તે બેધ છતાં પણ ગાંધીજી તો તેના જ શુભગતથી ખતોષ પામે છે. અને કેટલાંક સુદ્ધિદાળી સામરીતો મનમાં ધણીએ સંકેતો નીપજવા છતાં લાવપૂર્વક તેમની આગળ શિર ઝુકાવે છે!

પણ વધારે કમકમાડી ભરેલો જનાવ તો ગુજરાતને વિદ્યાપીઠ વિને બન્યો છે. જેમણે તે સંસ્થા રચવામાં અનલદ સહાય કરી છે તેમાંના લગભગ સર્વે ઉત્તમ કેળવણીકારોએ, સરસ્વતી દેવીને રાજપ્રકરણની દારી બનાવવાની ગાંધીજીની નવી આપ્ત્યા દિરેંતબેર રહ

કરી, પણ ખીજા ધણાખરા બિનજવાબદાર કાર્યકર્તાઓ માત્ર ત્રણની વધુમતિથી તે કરાવ પસાર કરી ગયા. અને એથી પણ વધારે ખુશીની વાત તો એ છે કે આમ ઝોંઝવેલા કરાવનો અમલ મુલતરી રાખવાનું ગાંધીજીએ પણ ચોગ્ય ન ધાર્યું !

આથી રાષ્ટ્રીય કેળવણીના ધણાંએ સાત્વિક હીમાયતીઓને ધણું દુઃખ લાગ્યું છે. જેઓ આટલા વખત સુધી નીચું માયું રાખીને ગાંધીજીને અને વિદ્યાપીઠને પગલે પગલે અનેક કષ્ટ વેળીને સાક્ષ્યાં કરતા હતા તેમના દિલમાં હવે બંધ જાગી ઉઠ્યું છે. મોડાસા કેળવણી મંડળે વિદ્યાપીઠનો મંબંધ કાપી પણ નાંખ્યો છે. ચરોતર કેળવણી મંડળની વ્યવસ્થાપક સભાએ પણ તે જ રસ્તો લેવાની સલાહ આપી છે. પણ તેનીયે સામાન્ય સભામાં (જે ૨૨ મીએ ભરાવાની છે તેમાં) કેળવણીનો કમ્પો પણ ન સમજનારા કોઇ શરૂ મુલોટ દેશકાળની વિશ્વ યથાને આખા સરસ્વતી સત્રને ભોળે પણ જાખરો જાંમ મચાવે એવો ભય રહે છે.

આમ શાણા યુગરાતીઓ લુહિતું બલિદાન ક્યાં સુધી આપ્યાં કરશે ? જુવાનો પણ હજી નહિ જાગે ?

ધર્મનો સરો

હિન્દુ-મુસલમાનનો સવાલ ફરી ફરીને કેમ ઉઠાળા ઉઠે છે ? સન ૧૯૧૬માં લખનૌમાં સમાધાન થયું ત્યારે તે જામીનમાં છેક બેઠા દારી દીધો હોય એમ લાગેલું. સન ૧૯૧૬ માં દિલ્હીમાં તે અખૂતસરમાં સીપાઈઓની ગોળીઓથી હિન્દુ અને મુસલમાનનાં લોકો ભળ્યાં ત્યારે તો તેમનાં અંતર જ સંધાયેલાં એમ ધારેલું. હિન્દુ અંગ્રેજોએ ખિલાફતનો સવાલ અપનાવ્યો, અને અમલદારની ચળવળમાં યુગાનું ત્યારે તો એમ જ લાગ્યું કે આપણે મુસલમાનોનાં દિલ હમેશને માટે હરણ કરી જ લીધાં. છતાં કેટલેક અંશે લુનું જન આમ ઉશ્કેરાવાથી વધારેમાં વધારે ભયંકર તોફાન તે પછી જ થયું !

કોહાટમાં પણ હવે યથ. પણ તે પછી ગાંધીજીએ ૨૧ દિવસના ઉપવાસ કર્યા તેથી તરત તો ઘણાના જીવ લેવાઈ ગયા. છતાં તેઓ પેતે જ અને મૌ. શૂકતચાલી રાવલપીંડી ગયા ત્યારે તેમને કોહાટના મુસલમાનો મળવા પણ ન આગ્યા.

દિલ્હીમાં એક્ય પરિષદ મળા તેણે ધાર્મિક દૃષ્ટિથી મંદિર મંદિર અને વાન તથા આગ્રાના સવાલોના નિકાલ કર્યું. તેથી પણ બધા નિકાલ થયેલાં લાગ્યાં.

છતાં તે પછી ખાસ કરીને ઉત્તર હિન્દુસ્થાનમાં હિન્દુ-મુસલમાનો સંગ્રામ અને તંઝીમની કેવી સામસામી ચળવળો બેશબેર ચલાવી રહ્યા છે અને તેનાથી ભલભલા રાષ્ટ્રીય આગેવાનોનાં દિલ પણ કેવાં રંગાઇ ગયાં છે તે આપણે જાણીએ છીએ.

બેશગામમાં કેટલાક અંગ્રેજોને લાગ્યું કે ખરેખરે સવાલ ધાર્મિક નથી પણ રાષ્ટ્રીય છે, તેથી, એક્ય પરિષદ નીચેલી સમિતિ સ્વરાજ્યની ચોગ્ગના ધડવાને અને સર્વ પક્ષનો સમન્વય કરવાને તથા હિન્દુ-મુસલમાનના હક નક્કી કરવાને મળી, પણ તેનું કામ તો પાર જ ન પડ્યું અને કંઈ પણ નિષ્ફળ કર્યા સિવાય સમિતિ વેરાઇ ગઇ એ આપણા હુલાંચની ખરસીમા !

ત્યારે કરતું શું ? લાસા લખપતરાય કહે છે કે ભલે બન્ને કોમ વચ્ચે જાદવાચળી ભગે પણ હિન્દુઓએ મુસલમાનોને શરણે તો ન જ જનું. અને ગાંધીજીને પણ છેવટે એમ થઇ ગયું છે કે સરકારના દાયથી બન્ને કોમ ઉપરઉપરથી સંધાય તે કરતાં દેશમાં શેરીએ શેરીએ “ ધર્મોપીક્ષી ” ના જેવો દારૂ સંભામ જાગે એ પસંદ કરવા જેવું છે—એ કે થોડા જ વખત પહેલાં તો તેમણે એનું લખેલું કે પંચ નીમોને કે છેવટે કારે જાગે પણ તકરારોના ફેંસલા કરો પણ હલકશી નહિ !

તો શું આમ છેવટે હિન્દુમુસલમાનોને કાપાકાપી કરવી જ પડશે ? ને તેમાં છતરો તે એક જ કોમ આ દેશમાં ચક્રવર્તી રાજ્ય સ્થાપશે ?

પણ નિશાળોમાં ને કેલેજોમાં ને હિન્દુ ને મુસલમાન યુવકો સાથે સાથે ભણે છે અને જેઓ જામખાનામાં અને હસરતરાજાઓમાં સાથે સાથે વિહરે છે તેમને પૂછે તો તેઓ શું કહેશે ? તેમના જાના દિલમાં કંઈ મેલ નથી તેમ તેમની ઉછરતી લુહિમાં લુના જમાનાના વહેમ નથી. તેથી તેઓ તો સામસામે હલકવાને બદલે હાથમાં હાથ ધીલાવીને સ્વરાજ્ય ને સ્વતંત્રતાને માટે જ હલકવાનું પસંદ કરશે. આરતી ને આગ્રાનનાં કે ધારસાંબાની જગ્યાના જે સવાલો મોટાઓનાં મનને દમે છે તેની યુવાનોને એક કોડીની પણ કિંમત નથી લાગતી. તો તે માટે લોકોનું એક દીપું પણ શા માટે સારે ?

આ ઉપરથી સહેજે જણાશે—ને કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે એ સત્ય ફરી ફરીને સમજાવ્યું છે—કે બન્ને કોમના ધર્મના જૂનીપુરાણા વિચારોમાં જ ખરેખર એર સમાયેલું છે—વેદવાચ પ્રમાણે ને હિન્દુ પાકા હિન્દુ રહેવા જશે અને ને મુસલમાનો લુના કુરાનેશરીક પ્રમાણે

નીમાય છે તે કેળવણીની બાબતમાં રસ લેતા નથી એમ પણ હું કહેવા ઇચ્છતા નથી, પણ કોઈ કારણ-સર વિદ્યાર્થીનું વાતાવરણ કેળવણીનું નથી એવી ઝાંઝામી મહારી માન્યતા છે. મહારી ભૂલ થતી હોય, મહારી ભ્રમણા પણ હોય, પણ કોઈ પણ પ્રકારની ગેરસમજૂત ન થાય એટલા માટે એક ચીજ મહારે ખુબ જ ખુલ્લી કહી દેવી જોઈએ કે હું લગભગ બે વર્ષ સુધી વિદ્યાર્થીની નિયામક સભામાં હતા ત્યારે મહારે કોઈની જોડે અંગત અણબનાવ થયો નથી, અને કોઈ પણ પ્રસંગે મને ભત્તીય અસંતોષ થવાનું કારણ મળ્યું નથી. હું બીજા ઘણા કામોમાં રોકાયેલા હોવાને લીધે મહારાથી વિદ્યાર્થીમાં જોઈએ તેટલો રસ લેવાયો નહીં અને તે જ કારણથી હું છુટો થયો.

ચરોતર એડ્યુકેશન સોસાયટી જોડે મહારે કાંઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ નથી અને હાલમાં થોડા જ દિવસ ઉપર મેં એ સોસાયટીના સ્વયંસેવકોને મહારો અભિપ્રાય મોકલ્યો હતો ત્યાર પહેલાં મહારાથી એ સંસ્થાને કાંઈ પણ મદદ કરી શકાઈ નથી. હું મહારા મનથી એમ માની લઉં છું કે ચરોતરની પ્રજા ખેતીના ઉદ્યોગના ખાસ શિક્ષણને માટે વ્યવસ્થા કરવા ઇચ્છતી હશે. ખેતીકાર તરીકે ચરોતરના પાટીદારોનાં વખાણ થાય છે. ચરોતર એ એકલા ગુજરાતનો બાગ નથી પણ હિંદુસ્તાનનો બાગ છે, જો કે હવે ત્યાં ત્યાં નહેરો યદ્ય છે ત્યાંની જાહોજલાલી ઓર છે. ચરોતર એડ્યુકેશન સોસાયટી ખેતીને માટે કોઈ પણ પ્રકારની સાગા કે કોલેજ કાઢવા માગે છે કે નહીં તે જાણ્યા શિવાય એક હકીકત રહ્યું કરું છું. જ્યારે ગુજરાત વિદ્યાર્થીમાં કૃષિ-શાસ્ત્ર તથા દુનિવિદ્યોગના શિક્ષણને માટે વગેરે કાંઈક કરવાની સૂચના થઈ હતી ત્યારે થયેલી લાંબી મયાને અને બે સમિતિઓ નીમાઇ, તે વખતે મહારી પાસે જોઈલા એક આગેવાને ટીકા કરી કે જેમ સરકાર સમિતિ નીમીને ઉત્તમદાને નરમ પાડે છે તેમ આપણે પણ કરવું પડે છે, કારણ કે આ સમિતિઓ નીમવાથી કોઈ પરિણામ આવવાનું નથી આ હકીકતને લગભગ બે વર્ષ થયાં હશે એટલે એ સદગદર્યનું કહેવું લગભગ ખરું પડ્યું છે.

ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિ દર વર્ષે લાખ સવાલાખ રૂપિયા ગુજરાત વિદ્યાર્થીને પુરા પાડી રાકે છે કે કેમ એ પ્રશ્ન પણ મને ખુબ જ દરે છે. વિદ્યાર્થી આર્થિક ની રીતે કે કેમ અને ફર્નિચર કેલેજ

જેવી થયું વર્ષોથી સ્થપાએલી સંસ્થાની માફક ખોતાને જોઈતાં નાણાં મેળવી રાકે કે કેમ એ પ્રશ્ન પણ વિચારવા જેવો છે.

હું કાળીપરજ, અલબજ વિગેરે પછાત પ્રાંતને મદદ કરતી સંસ્થાઓમાં રસ લેતો હતો તેવામાં બીજા સેવા મંડળમાં કામ કરતા લોકોએ જોડે પરિચય થયો. તે વખતે, એટલે ગયા બન-ન્યુઆરીની શરૂઆતમાં, પદવી-દાન સમારંભની પહેલાં મહારાજાએ મેં મહારા કેટલાક વિચારો દર્શાવ્યા અને ૮-૨-૨૫ના નવલખનમાં મ. ગાંધીજીએ “ખરી કેળવણી” ના અર્થાળા નીચે તે છપાવ્યા છે. વિદ્યાર્થીને હરતક જે મહાવિદ્યાલય ચાલે છે તેમાં કયા વિષયો શાખવવા અને કયા શીખવવાનું બંધ કરવું એ બાબતની ચર્ચા આજે નહીં કરે, પણ જ્યારે ચરોતર એડ્યુકેશન સોસાયટી તરફથી એક પત્ર દ્વારા મહારો અભિપ્રાય પુછવામાં આવ્યો કે આજની પરિસ્થિતિમાં એ સોસાયટીએ શું કરવું ત્યારે મેં મહારે પ્રમાણિક અભિપ્રાય આપી દીધો કે તેમણે સરકારી વિદ્યાર્થી જોડે ફરી સંબંધ કરવો. “ખરી કેળવણી”માં બતાવેલા વિચારો અને આ અભિપ્રાય બંધબેસતા નથી એમ મહારા કેટલાક મિત્રો માને છે. ગુજરાત વિદ્યાર્થીના ઉદ્દેશો ગમે તેવા હોય પણ તે સંસ્થાની રાકિતનું માપ આપણે કાઢવું જોઈએ. ગુજરાત વિદ્યાર્થીને પણ ટકારી રાખવાનું છે, પણ ચરોતર એડ્યુકેશન સોસાયટીની ખાસલણી થાય એ પણ આપણે સંભાળવાનું છે. ગુજરાત વિદ્યાર્થી નવા વર્ગો કાઢે અથવા કોઈ સંસ્થા એવા વર્ગો કાઢે તેને સારી આર્થિક મદદ કરી રાકે છે કે નહીં એનો પુરો વિચાર થયો જોઈએ. જ્યારે જે અભ્યાસક્રમો રાખ્યા છે તે ખર્ચાળ છે પણ ખેતી તથા ઉદ્યોગના શિક્ષણમાં તો કંઈક જ ખર્ચ થાય છે. વડોદરા રાજ્યમાં કાળબન છે તેનો વાર્ષિક ખર્ચ પોણું લાખ થાય છે તે જતાં પૈસાની તાણ પડે છે. આનો ખર્ચ વિદ્યાર્થી શી રીતે કરશે? અને વિદ્યાર્થી જોડે જોડાએલી સંસ્થા આર્થિક મદદ (ગ્રાન્ટ-ઇન-એઇડ) વગર વધારે ખીસવણી શી રીતે કરશે? તેથી તેને સરકારી સંસ્થા જોડે જોડાવાથી વધારે ખીસવણી કરવાનો મોલવ રહે છે.

પ્રશ્ન ઘણો અગત્યનો છે અને અમુક વિચારો જ ખરા છે એવો નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે, તેથી આ ચર્ચા ગુજરાતી પ્રજાની સમક્ષ રહ્યું કરવામાં આવે છે. - મુ. મ.

દેશી રાજ્યો

૧૯૧૧ની સાલમાં સમ્રાટ જ્યોત્સે દિલ્હીમાં દરબાર બંધો હતો તે વખતે આપણા ૭૦૦ દેશી રાજ્યોનું પ્રદર્શન થયું હતું, પણ તેમાં તેમના બાહ્ય સ્વરૂપ અને તેમની ગુણગતિનું ચિત્રદર્શન થયેલું.

છેલ્લાં દસવાર વર્ષથી આપણા કેટલાક રાજ્યોને યૂરોપ જવાની લલ લાગી છે. યૂરોપની સમાજ-વ્યવસ્થાનો અભ્યાસ કરવા માટે અથવા ત્યાંની સંસ્કૃતિનો અનુભવ આપવા માટે કોઇ પણ વ્યક્તિ યૂરોપની મુસાફરી કરે તેમાં જોડું નથી, જે કે ખર્ચના પ્રમાણમાં જાડુ જ થોડું નાજુવા જેવું મળે છે, પણ હાલમાં ઘણા રાજ્યો અને પૈસાદાર માણસો યૂરોપ જાય છે તે ત્યાં સ્વચ્છંદે મોજ મહાલવા માટે જાય છે એ જાણીતી વાત છે. દેશના રીતરિવાજોથી અજાણ્યા હોવાને લીધે શુદ્ધ દેશાસનોના હાથમાં સપડાઇ જાય છે. આ બાબતની વિગતવાર હકીકત કાશ્મીરના કુમારના પ્રકરણમાંથી જાગમહેર થઈ છે. કોઇ પણ હિંદીની ફોતેલી થાય તેનાથી આપણી હિંદી પ્રજાના માન તથા ગૌરવમાં ઓછાપ આવે છે. જ્યારે જામનગરના કુમાર રણજીતસિંહજી આખા ઇન્ડિયામાં ક્રિકેટના સર્વોત્તમ ખેલાડી થયા ત્યારે આપણી છાતી ધ્રુક્તી હતી, જ્યારે આપણા હિંદીઓ ઇન્ડિયાની પરીક્ષાઓમાં પહેલે નંબરે ઉત્તીર્ણ થતા ત્યારે આપણા રાષ્ટ્રીય સ્વમાનમાં ઉમેરો થતો હતો; પણ જ્યારે મુખ્ય રાજકુટુંબોમાંના એક કુમાર એની પાશવચરિતું પ્રદર્શન કરે ત્યારે આપણું મન દુખાય છે. ઇંદર રાજ્યને વિષે જે અફવાઓ ફેલાઇ રહી છે તે જો ખરી હોય તો આપણે જરૂર શરમાવાનું છે. પણ એ જાણી દરની વાતોએક બાલુએ મુખેએ તો કાઠીઆવાડ શુભચાતના રાજ્યોમાં જે ગોરાળો, આપ-ખુદી, અને અધેરની વાતો વાંંચીએ છીએ તેથી પણ આપણું મન દુખાય છે. આપણે જેવું માનતા આવ્યા છીએ કે દેશી રાજ્ય પરદેશી કરતાં શાંદ નીવડશે. લાંબી આશા રાખીને આપણે જોઇ રહ્યા છીએ અને અને આપણી રોઝ દુખી ગઈ છે પણ એ સ્વાર્થી રાજ્યોમાં મુધારો થતો નથી. પાસ્ટ વયના કુટુંબ માણસો (old hands)માં સહેલાણી મુધારો કે ફેરફાર થઇ શકતો નથી અને તેથી આશા રાખવી બંધ છે.

મહાત્મા ગાંધીજીએ કાઠીઆવાડમાં ફરવાનું શરૂ કર્યું છે અને તેને પરિણામે કાંઈક થોડા બદલાવવા

વલણની, આપણે આશા રાખીએ છીએ. એ આશા કેટલે અંશે સફળ થશે એ તો ઈશ્વર જાણે. હિંદુસુસક્ષમાનનો પ્રશ્ન એવો નથી કે જેના ઉપર આવી મુસાફરીની અસર થાય. અંત્યજના પ્રશ્નમાં કાંઈ કાંઈ ફેરફાર થાય છે પણ અમે જાણતા ન હોઇએ તો ભાદરણમાં કોઈએ કહ્યું હતું કે મહાત્માજી તો અગ્નિ જેવા પૂજ્ય છે તેથી તેમની ફગડ અસ્પૃશ્યતાનો પ્રશ્ન રહેતો નથી, પણ મહાત્માજી જાય કે તત્ જો સ્થિતિ હતી તે કાવમ રહેશે. આ દીકા “નવજીવન”માં છપાઇ છે. મહાત્માજીના આત્મજીવની સારી અસર તો થાય છે જ અને જે માણસો એમના સહવાસમાં આવે છે તેમનામાં આત્મ-શુદ્ધિનાં ખીજ રોપાય છે, પણ સ્વાર્થી જીવન અને સ્વચ્છંદી કુટુંબની જડ જાડુ ઉડી હોય છે અને કાઠીઆવાડના રાજ્યો રાજકુટુંબના કાંઠેર સાહેબની માફક પ્રજાકીય જીવનને ખીજવવા મંડી જાય. એવી આશા રાખવી ફોટ છે.

સુ. મ.

સમાજસેવકોનું કર્તવ્ય

કાઠીઆવાડ ઘણી બાબતોમાં પછાત રહી ગયું છે, અને દિલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે ત્યાં સમાજ-સેવાનું કામ પણ ટીકું છે. વાંચનાશ્રયે તથા પુસ્તક-લયોતે પ્રચાર જોઇએ તેવો થયો નથી. રાજધાની સિવાયનાં મોટાં ગામો જોવામાં આવ્યાં છે. કે જ્યાં પુસ્તકલયો નથી. પ્રમુખીય મંસ્થાનો ઓછી હોવાને લીધે પ્રજામાં સેવાચિત્તિ જોઈએ તેવી ખીલી નથી. પરસ્પર અણવિશ્વાસ વધારે પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે અને દીકાચિત્તિ ઘસાઇ નથી. સંવર્ણણ કેળવાયું નથી અને આગેવાનો મોક્ષક થયા નથી. આવી પરિસ્થિતિમાં સમાજસેવાનો કાર્યક્રમ હાથ ધરવાથી અત્યંત ફાયદો થશે. તેમાંથી જોઇતી તાલીમ મળશે, તેમાંથી અગેવાનો જન્મી પડશે, ખરી સેવાચિત્તિ ઉત્તેજન મળશે, અને મહાત્માજીના કાર્યને પુરેપુરી મદદ કરી શકાશે કારણ કે એમનો જાણી કાર્યક્રમ અસુક પ્રકારની સમાજસેવાનો છે. એમણે રાજકીય ચળવળને સ્થાન આપ્યું નથી, તેથી એમના કામને પણ જોઇએ તેવું મોણ વાતાવરણ મળશે. જે આવતા ચાર મહિના સુધી કેળવણી, પુસ્તકલય (વાંચનાશ્રય), શહેર અને ઘરસ્વચ્છતા, બાલમ, આદિપ્રચાર, અંત્યજોદાર (અસ્પૃશ્યતા-નિવારણનો પ્રશ્ન અગત્ય છે), ગ્રામ્ય ઔષધાલયો, સંકલ્પ કરી મંડળીઓ, ખેતીમુધારણા વિગેરે સમાજસેવાનાં

કાર્યો ઉપાડી લીધાં હોય તો ધણું જ ઉપયોગી કામ થાય. આજે મહાત્માજી દ્વારા ત્યારે તેમની પછવાડે રખડવામાં પ્રગતી સેવા થઇ શકતી નથી અને કાડીઆવાડના આગેવાનો શું કરે છે તે સમજતું નથી. મોક્ષકર્મ કાર્યક્રમ લઇને બાર મહિના સુધી સતત કામ કરવાથી કાડીઆવાડીઓની કસોડી થશે, અને કાર્યવાહકો કેટલો આત્મબોગ આપવા તૈયાર છે તે પણ સમજશે.

મુ. મ.

રખડેલ દશરેવકર

ન્યારે આખા ગુજરાતકાડીઆવાડમાં સારા કાર્યકર્તાઓની માગણી થઈ રહી છે અને કેટલાક લાઇઓ અસુક રચના પસંદ કરીને ત્યાં બેસી ગયા છે ત્યારે એક વર્ગ એવો પણ બેઠાં છીએ કે જે આખો વખત પરિવહોની પછવાડે દોડ્યાં કરે છે. જે એ વર્ગ રખડેલ માણસોના હોત તો આપણે બહુ દરકાર કરત નહીં. અસહકારની લડત વખતે સારા શિક્ષિત, શક્તિમાન, સ્વદેશાભિમાની, ભાવનામય જીવાનીઆ મેદાનમાં બહાર પડ્યા ને આજની મંદ પરિસ્થિતિને લીધે બેઠાર થઇ ગયા છે. તેમને શું કામ કરવું તે સૂઝતું નથી. જે આજે લડત નગી ઉઠે તો જરૂર એ લાઇઓ આગળ ધસી જાય, પણ આજે તો ન્યાં ન્યાં પરિવહો ભરાય છે ત્યાં તેમનાં દર્શન થાય છે. તેમનું આશું જીવન પરિવહો તથા સલાઓથી પૂરું થાય છે. મહાત્માજીની બેઠક વખતે તો બધા ત્યાં દોડી જાય એ સ્વાભાવિક છે, પણ પછી કામી પરિવહો (રખડેલ, બાલજી, અંભજ, કે પાટીદારોની), પ્રાંતિક કે તાલુકા પરિવહો, રાજકીય કે સામાજિક—ન્યાં કોઇ પ્રકારનો જનસમૂહ થાય છે ત્યાં આ લાઇઓ દોડી જાય છે. તેમાં કેટલો ગેરઉપયોગ પૈસાનો, તથા શક્તિનો માય છે! પરિવહો અસુક કાર્ય માટે હોય છે, અસુક પ્રોગ્રામ, રચનાત્મક કાર્ય નક્કી કરવા માટે હોય છે, ત્યાં અસંબંધ માણસોને સ્થાન નથી એ આપણા રખડતા જીવાનીઆ સમજી જાય એવું આપણે ઇચ્છીએ છીએ.

હજી આપણે ત્યાં પુરતી મંજૂરિયાં કાર્યકર્તાઓ મળી શકતા નથી. જે સીધાંબને અસુક સ્થાન કે યાજું સોંપ્યું હોય તેમણે તે તપાસીને ખેસવાનું હોય. આસપાસ કોઇ તમાશો થતો હોય ત્યાં તેમનાથી ન જવાય. આપણે હરકરી તાલીમ શીખી લેવાની જરૂર છે. કોઇ પણ સદીની પોતાનું સ્થાન કોઇ પણ કારણસર છોડી

શકાય નહીં, અને જે તે જુલેચક છે તે તેને ગોળીબારથી મારી નાખવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે આપણા કાર્યકર્તાઓએ પોતાને કામે ચોંટી રહેવું જોઇએ. તેમનાથી યુંગાઇ, બેલગામ, ભાવનગર, સુરત વિગેરે ગામોમાં જઇ શકાય નહીં.

કોઇ પણ પરિવહને આવવા રખડેલ વર્ગની હાજરીથી વિશેષ ફાયદો થતો નથી. તેમણે એક યોગ્ય રચના શોધી લઇને ત્યાં મૂળ નાંખવાં જોઇએ. રખડેલ વર્ગ ચળવળ તથા ધમાકડને માટે ઉપયોગી હતો પણ હવે તો રચાયી સતત કામ કરવાનો જમાનો આવ્યો છે. પરિવહો વિચાર અને મસક્ત કરવા માટે છે, પ્રગતિ કલ્પવા માટે છે પણ તે ઉપરાંત ભવિષ્યમાં શું કરવું તેનો કાર્યક્રમ રચવાનું કામ વધારેમાં વધારે અગત્યનું છે. પરિવહોમાં બહારના માણસો, ઉદ્ધરનાર છતાં વક્તાઓની બહુ જરૂર નથી. ખરી હકીકત હુંકામાં રજુ કરી શકે એવા માણસોની જરૂર છે. તેથી પરિવહોમાં ખાસ સંબંધ વગરના માણસોએ હાજરી આપવી એ યોગ્ય નથી. દરેક રાષ્ટ્રીય સૈનિક પોતાનું યાજું નક્કી કરીને ત્યાં બેસી જવું જોઇએ.

મુ. મ.

વજાતશાળાઓ

ગામડાંઓમાં રચનાત્મક કાર્યની શરૂઆત થાય છે ત્યારે કાંતવાનો તથા વજાતકામનો કાર્યક્રમ ઉપાડી લેવાય છે. આજ સુધીનો અનુભવ આ ખાતમાં ઘણો કર્યો છે. જે કાંતવું સુતર બરાબર નથી હોતું તો તે વજાતમાં બહુ ચુરકેલી નડે છે. જે વજાતને માટે સારી સગવડ નથી હોતી તો તૈયાર થયેલું સુતર પડી રહે છે, અને જે સુતરમાંથી સારો માલ વણેલો હોય છે તો તે વેચવાની ચુરકેલી પડે છે. એકંદરે એટલું નક્કી છે કે માત્ર રાજીભાવના અથવા ઉત્સાહથી વજાતશાળાઓ ચાલુ થતી નથી પણ તે માટે વાણિજ્યશુદ્ધિની આવશ્યકતા પણ છે.

ઝાટાનાગણુરમાં કેથોલિક મિશનવાળા મિ. મેગર એક લેખમાં જણાવે છે કે એમની વજાતશાળામાં દર વર્ષે ૬૦ માણસોને શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, અને આવી રીતે શિક્ષણ પામેલા માણસો આસપાસનાં ગામડાંમાં વજાતનો ધંધો લઇને બેસે છે, અને ઠીક કમાય છે. આ ધંધામાં કમાવાનાં કારણ નીચે પ્રમાણે છે:

(૧) આસપાસના લોકો જે પ્રકારનું કાપડ વાપરે છે, લગોટ, પીંછોડી, સાડી વિગેરે, તેવો જ માથ તૈયાર થાય છે અને તે શિવાય કોઈ પણ ઉત્તમ પ્રકારનો માથ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરતા નથી.

(૨) બનતોં સુધી બધું સુતર લેણી પોતે લાવીને આપે છે અને વણાટશાળામાં તેમને જોઈતી ચીજ તૈયાર કરી આપવામાં આવે છે, એટલે વેચાણ કરવાનો પ્રશ્ન રહેતો નથી.

(૩) ગામડાંની પ્રજા રોકડ પૈસા આપવાને બદલે હાંગર કે એવો કોઈ ખેતીના પદાર્થ આપે છે.

(૪) બીજા લેણી ખોટા વાવદા કરે છે તેમ આ શાળાઓમાં થતું નથી તેથી ગામડીઆઓને ખોટા ધક્કા પડતા નથી.

(૫) સાળ બદુ જ સાદી હોય છે. તેની કિંમત આશરે

રૂ. ૧૦ થાય છે અને વણાટને લગતી બધી ક્રિયા આપણી જુની રીત પ્રમાણે જ થાય છે.

(૬) ગ્રામીણોમાં એટલી બધી જડતા હોય છે કે શીળી આવેલા છોકરાનો સાળ મુકવાની જગ્યા કે કોઈ પણ સમજૂ મળતી નથી, તેથી મિશનરીઓ દરેક વિદ્યાર્થીને ઘેર જઈને તેની સાળ માટે જોઈતી વ્યવસ્થા કરી આપે છે.

આટલી બધી અંગત દેખરેખ અને સહાય હોય તો જ આ નવો ઉદ્યોગ સફળ થઈ શકે. નવા વણકરોને, શું અડચણો નડે છે તેની વારંવાર તપાસ કરવામાં આવે છે.

આપણાં ખાદીકાર્યાલયોમાં પણ આ જ પ્રકારનો મિશનરી ઉત્સાહ આવશે ત્યારે આપણું કામ સુધરશે.

સુ. મ.

પંજબનું પ્રચંડ કાવતરું

અથવા

બ્રિટિશ સહતનત સામે ખુદલા બળવાની તૈયારી.

ઈ. સ. ૧૯૧૫ માં સારાય ઉત્તર હિન્દમાં હિન્દમાં રાજ કરતી સહતનતને ઉર્ધ્વશાળી પાડવાનો એક મહા લગીરય નિષ્ફળ પ્રયત્ન થયા હતા. લશ્કરી હુકડીઓમાં પણ બળવાખોરોનો પગપેસારો જઈ ચૂક્યો હતો. ભોખ અને તથાસોના સરંજામની વ્યવસ્થા પામી હતી. એ બધું છતાં હિંસાનો એ ઉછાળો કેમ તૂટી પડ્યો તેની રણભરી કથની આંદામાનથી પાઠા કરેલા શમીન્દ્રબાણ નવસહચરોને ટક્કર મારે એવી બાનીમાં અવનવી શૈલીથી રજુ કરે છે. આગળ લાક્ષણના એ વિષયના વિચારો, બળવાનું કારણ, શુદ્ધ અને તેના ઇલાજનું નિષ્કણ —બાધું છે. સાત આનાની ટિકીટ બીડતી ઘેરમેઠાં મળી શકશે.

ઉપરાંત

ભોખયુગનું બંગાળા ૧-૦-૦, હાલ આકાશ ૧-૦-૦, કલકત્તાનો કારાયુગ ૧-૦-૦, બાળવિહાર ૦-૧૨-૦, દૈનિકોબની ૩ વાતો ૦-૪-૦, મરખારાજ ૦-૮-૦, નીતિધર્મ ૦-૮-૦, એ પુસ્તકો તૈયાર છે. ઘમા કૃત કાળું ગુડામ (તૈયાર થાય છે)

નિહિલિસ્ટોના પંજાબમાં:—રૂસિયન રાજબદપટની રસભરી કથની. કિંમત બાર આના. તૈયાર છે.

સચિત્ર તોપ

રાષ્ટ્રીય રમુજ સામાજિક નમો મહત્વ. આજે જ મંગાવવા લખો:

“ગાંધીન”-સુરત

આ મસિદા અમદાવાદ પીકાટા રોડ પર આવેલી પાનાલાઈની વાડીમાં આવેલા વસંત મુસ્લામપંચ મીઠાનસાલ ઇશિરસાલ મહેતાએ યાપું અને ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ પાલિકે યુગધર્મ લખાવવા માટે લદ પાસે આવેલા એ કાર્યાલયના મહાનમાંથી પ્રસિદ્ધ કર્યું.